

IRODALOMTÖRTÉNET

Buda Attila, Imre Mihály,
Lőkös István, Merényi Annamária,
Nagy Zsófia Borbála, Németh G. Béla,
Olasz Sándor, Onder Csaba,
Penke Olga, Sipos Lajos,
Szilágyi Márton, Tverdota György

2001/1.

IRODALOMTÖRTÉNET

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság
és a tudományegyetemek irodalomtörténeti intézeteinek folyóirata
Megjelenik a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
és a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával

2001. LXXXII. évf., 1. sz.

Új folyam XXXII. évf., 1. sz.

Főszerkesztő: TAMÁS ATTILA
Felelős szerkesztő: KOVÁCS SÁNDOR IVÁN
Technikai szerkesztő: RUTTKAY HELGA

Szerkesztőség
Debreceni Egyetem
Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet
4010 Debrecen, Pf. 52.
Telefon/fax: (52)512-934
Titkárság: Papp Eleonóra

Szerkesztőbizottság
BÉCSY TAMÁS, FERENCZI LÁSZLÓ, FRIED ISTVÁN, GÖRÖMBEI ANDRÁS,
IMRE LÁSZLÓ, KABDEBÓ LÓRÁNT, KENYERES ZOLTÁN, KOVÁCS SÁNDOR IVÁN,
KULCSÁR PÉTER, KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, LENGYEL BALÁZS,
MADOCSAI LÁSZLÓ, NÉMETH G. BÉLA, POSZLER GYÖRGY,
PRAZNOVSZKY MIHÁLY, ROHONYI ZOLTÁN, SZIGETI LAJOS SÁNDOR,
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ, TARJÁN TAMÁS, WÉBER ANTAL

A *Szemle*-rovat szerkesztője: S. VARGA PÁL

Felelős kiadó: PRAZNOVSZKY MIHÁLY

Kiadóhivatal
Magyar Irodalomtörténeti Társaság
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
1052 Budapest, Piarista köz 1., I. em. 59.
Telefon: 337-7819

Recenziós példányok és kritikák a szerkesztőségbe küldendők.
Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Tartalom

2001/1. szám

LÓKÖS ISTVÁN	
„Prošasnost ugarsko-horvatska” <i>A horvát–magyar múlt</i>	3
NAGY ZSÓFIA BORBÁLA	
Asszonyok „árnyék képe” <i>Nőkérdés a XVIII–XIX. századi halotti beszédekben</i>	23
MERÉNYI ANNAMÁRIA	
Ungvárnémeti <i>Niza</i> -kötete fejlődéstörténeti és kompozíciós-imitációs szempontból	42
SZILÁGYI MÁRTON	
Az irodalom ünnepei? <i>(Dalidók az 1850-es években)</i>	57
BUDA ATTILA	
Martialis egy pécsi gimnáziumban avagy Babits Mihály és a gyermekkor vége	72
TVERDOTA GYÖRGY	
József Attila az <i>Óda</i> és az <i>Eszmélet</i> között <i>(Részlet)</i>	97
OLASZ SÁNDOR	
<i>A Továbbélőktől a Budáig</i> <i>Ottlik regényszemléletének változásai</i>	115
 <i>Kutatás közben</i>	
NÉMETH G. BÉLA	
Egy kitűnő elbeszélés a kora reformkorból <i>(Csató Pál: A fantaszta)</i>	127
IMRE MIHÁLY	
A XVII. századi retorika és irodalomelmélet kutatásának műhelyében – gondolatok Bartók István könyvéről	131

Szemle

ONDER CSABA	
A kiadó mandátuma (Mezei Márta: <i>A kiadó mandátuma</i>)	150
SIPOS LAJOS	
Kelevéz Ágnes: <i>A keletkező szöveg esztétikája</i>	153
PENKE OLGA	
Csokonai Vitéz Mihály összes művei. <i>Levelezés</i>	156

„Prošasnost ugarsko-horvatska”

A horvát–magyar múlt

A nemzeti nyelvű horvát széppróza születésének történetét s körülményeit vizsgálva szükségképpen vetődik fel a kérdés: a középkortól a XVIII. század végéig ívelő horvát–magyar állami, politikai és kulturális szimbiózis hagyományait vállalja-e nemzeti örökségként a horvát romantikus nemzedék, s ha igen, úgy miképpen jelenik az meg a szépirodalomban, mindenekelőtt a szépprózában? Más szavakkal: lesz-e folytatása az 1830 utáni évtizedekben a horvát irodalom korábbi évszázadokban folytonos *hungaricáinak*? A kérdésre igenlő lehet a válasz, amit részben a korai horvát romantikus széppróza egyik jelentős darabjának címe is sugall: *Prošasnost ugarsko-horvatska*, azaz: *A horvát–magyar múlt*.¹ Ljudevit Farkaš Vukotinović 1844-ben megjelent munkája két hosszabb elbeszélést tartalmaz: a *Štitonoša (Az apród)* és a *Novi vojvoda (Az új hadvezér)* címűeket. Az utóbbi Károly Róbert korában játszódik, hőse valóságos személy: Mladen Šubić brebiri herceg, tárgya: a Šubićok és a két dalmáciai város: Sebenico (Šibenik) és Trau (Trogir) viszálya. Az elbeszélés cselekménye Mladen Šubić házassága és bukása történetének foglalata. Magyar vonatkozása alig van, éppen csak utalás történik a király: Károly Róbert személyére. A horvátországi főurak (a Kurjanovićok, Stjepanićok, Mihovilovićok) szerepeltetése a horvát és a magyar királyság, a közös államiság jegyében történik. A történelemből a sebenicói csata néven ismert összecsapásról allúziók formájában értesülünk, s az is inkább csak sejlik, hogy a történések során Mladen Šubićot a király fogatja el és viteti Budára.²

Vukotinović meseszövése nem rossz, a történet romantikus színeit – az alakrajzok mellett – jobbra Mladen Šubić házasságának históriája adja: apó-sát halálra ítéli, felesége ebbe beleőrül, majd meghal, ő maga viszont megbékél egykori riválisával, Anton Mihovilovićyal, mielőtt legyőzői Budára kísérik.

Tárgyunk szempontjából sokkal jelentősebb a *Prošasnost ugarsko-horvatska* első kötetének írása, a *Štitonoša*, amely a horvát–magyar múlt közös tragédiájának: a mohácsi csatának emlékét idézi. A tárgyválasztás aligha véletlen: az eredetileg – apja után – magyar családnévvel anyakönyvezett (Ludovicus Farkas), Nagykanizsán és Szombathelyen diákoskodó, magyarul kitűnően beszélő, a magyar történelmet jól ismerő s horvát szemmel is objektívan

szemlélő szerző egy hagyományt folytat, amelynek műveiben továbbfejlesztője lett. Tekintettel a horvát–magyar közös múlt horvát nyelvű interpretációjának az illír mozgalom idején bekövetkező beszűkülésére, illetve a magyar témák jobbra negatív előjelű feldolgozásaira, célszerű lesz áttekinteni a fenti, a *Štitonoša* lapjain megjelenő tárgykör horvát szépirodalmi előzményeit.

A XVI. századi horvát költészet egyik meghatározó műfaja a *tužba* vagy *tuženje*, magyarul *panaszvers* vagy *panaszének*, amelynek ma ismert változatai a kortárs magyarországi latin nyelvű költészet *querela Hungariae*, *luctus Hungariae*, *ruina Hungariae* néven-címen ismert latin nyelvű versanyagával, valamint a mohácsi tragédiát elpanaszló német nyelvű textusokkal rokoníthatók.³ A horvát nyelvű *panaszversek*, azaz *tužbák*, illetve *tuženjék* legismertebb darabjait Marko Marulić és Mavro Vetranović Čavčić írta. Marulić törökellenes imádsága (*Molitva suprotiva Turkom [Imádság a török ellen]*) s a szimbolikus jelentésű *Tuženje grada Hjeruzolima (Jeruzsálem városának panasza)* című *panaszének*, európai léptékű versek. Az előbbi a török kegyetlenségeinek felsorolása mellett a magyar irodalomból jól ismert „*flagellum Dei*” toposzt is tartalmazza, az utóbbiban a megszemélyesített szent város intéz szózatot a keresztény egyház fejéhez – felszólítván a pápát: gyűjtse egybe a keresztény urakat és szabadítsa meg őt a pogánytól. A vers egyik legfontosabb szegmen-tumában a szerző számba veszi a nyugat- és közép-európai térség mindazon nációit, országait és uralkodóit, amelyek és akik a török uralom potenciális megsemmisítői lehetnek. A sort a spanyolokkal kezdi – utalva a granadai emirátus 1492-es elfoglalására –, majd a francia király s utána a csehek és magyarok következnek, s az olasz fejedelmek, Milánó, Ferrara, Mantova, Piemont és természetesen Velence urai. A vers ekképp zárul: „Isten fogja segélleni seregidet”, „veled tart az egész világ”, ki kell használni az időt, „mert ismét nem adódik ilyen alkalom”.

A két horvát nyelvű költemény mellett ott találjuk Marulić latin nyelvű, VI. Hadrián pápához írott *Epistoláját* is (*Epistola Marci Mruli Spalatensis ad Adrianum VI. Pont. Max. et de Calamitatibus occurrentibus et exhortatio ad comunem omnium et Christianorum unionem et pacem*), amelyben szintén egy törökellenes koalíció létrehozását sürgeti, s amelyet 1521-ben Nigri Tamás (Toma Niger) – korábban Beriszló Péter Rómában és Brüsszelben járt követe, most pedig skradini (scardonai) püspök – személyesen adott át VI. Hadriánnak. Az *Epistola* megírásának nyilvánvaló indítéka Beriszló Péter 1520. május 20-án, a korenikai csatában bekövetkezett tragikus halála. Spalato költője okkal vélte, hogy az 1513-tól a horvát–szlavón–dalmát báni méltóság és a veszprémi püspöki cím viselőjének váratlan halála szerencsétlen fordulatot jelent a török elleni harcokban. Marulić jóslata a bán halála után nem sokkal valóság lett: II. Szulejmán 1521-ben hadjáratot indított, amelynek következménye Szabács, Zimony és Nándorfehérvár eleste lett, s a portyázó

török csapatok mind gyakrabban jelentek meg az Adria partján, így Split falai alatt is. Ezek az események késztették a költő Marulićot arra is, hogy 1501-ben írott, bibliai tárgyú, horvát nyelvű eposzát nyomtatásban közreadja. Műve időszerűségét mutatja, hogy az *Istoria svete udovice Judit, u versih harvacki složena* (*Juditnak, a szent özvegynek története horvát versekbe szedve*) 1521-es velencei kiadását 1522-ben követte a második, 1523-ban pedig a harmadik.

A Judit-eposz szomorúan időszerű sikerét követő harmadik esztendő eseményeit Marulić már nem érte meg: 1524. január 5-én, hetvennégy éves korában meghalt. Az általa teremtett és az európai irodalom szintjére emelt horvát nyelvű törökellenes költészet – mindenekelőtt a *tuženje, tužba* műfajváltozat – halálával nem apad el, az általa használt versformát is követve (izoszillabikus kétszer rímelő tizenkettős sorok) egy névtelen szerző a mohácsi csata tragikus eseménysorát és II. Lajos halálát meséli el ebben a műformában, majd a század derekán a dubrovniki (ragusai) Mavro Vetranović Čavčić folytatja e hagyományt. Mind a névtelen, mind a jeles ragusai közös horvát-magyar tragédiaként élte meg a szulejmáni offenzíva következményeit: a névtelen a mohácsi csata tragédiáját, Vetranović Buda 1541-es elvesztését. (Vetranović versének címe: *Tužba grada Budima, azaz Buda várának panasza*.)

A névtelen szerző *Počinje razboj i tužba kralja Ugarskoga*, azaz: *Kezdődik a magyar király harca és panasza* című művét okkal tekinthetjük a Vukotinović-írás előzményének, függetlenül attól, hogy a *Štitonoša* szerzője ismerte-e vagy sem annak szövegét – lévén, hogy az, hosszú lappangás után, csak a XX. században vált nyomtatásban ismertté. Szövege egy a traui székesegyház tulajdonában lévő kéziratos könyvben maradt fenn, amely Marulić *Tuženje grada Hjeropolima* című *panaszénekét* is megőrizte.⁴ Trau (Trogir) magyar kötődései Könyves Kálmán uralkodásától századokon át a magyar királyok fennhatósága alá került dalmáciai városok közül a legerősebbek voltak. A dómot a jáki templom mintájára építették meg, IV. Béla a tatárok elől menekülve itt talált oltalmat, s itt született Beriszló Péter alias Petar Berislavić. A kódex, amelyben e terjedelmes vers szövegét Franjo Fancev megtalálta, két Marulić-költeményt is tartalmaz, ami a kéziratos könyv spliti eredetére vall. A Marulić-versek jelenléte a Tengermellék (Primorje) és Dalmácia városai (Senj, Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik) közötti, más vonatkozásban is bizonyított irodalmi és kulturális migráció intenzitását jelzi,⁵ amelynek ismeretében a Mohács-vers jól beilleszthető a XVI–XVII. századi törökellenes horvát költészet kontextusába.

A 336 kétszer rímelő izoszillabikus tizenkettős sorból álló ének expozíciója imádság, amelyben – némiképp a Marulić-eposz, a *Judit* invocációját asszociálva – elméje megvilágosítását („razum prosvitli”) és az egek Urának kegyelmét kéri („podaj mi tuj milost”), hogy hűen elmondhassa „a magyar király siralmát és veszését”. A keresztény hívőket pedig bűnbánatra és seregek toborzására szólítja, hogy ekképp toroltassék meg Lajos király pusztulása.

A versforma, a Judit-eposz invokációjának reminiszcenciája s a keresztény hívők bűnbánatra való buzdítása egyaránt arra vall – a Marulić-versek kódexbeli jelenlétével együtt –, hogy az ének szerzője ismerte a spalatói mester munkáit.

A továbbiakban a versszerző hosszan részletezi a király panaszát – információk sokaságát közölve a kortárs hallgatósággal (vagy olvasókkal): az ifjú Lajos királynak, a trónra lépést követően, a török garázdálkodásának tényével kellett szembenéznie, aztán sereget gyűjteni, ifjú hitvesétől elbúcsúzni, táborba szállni, majd Isten oltalmának reményében a törököt megtámadni. Látni a felcsillanó reményt (vitézei a szultán sátoráig nyomultak), aztán – a hadiszerencse fordultával – a főpapok, bárók, hadvezérek, a bánok, a hercegek és a fővezér, Tomori Pál veszését a török ágyúk tüzeiben, majd seregei megfutamosítását és megsemmisülését, hogy aztán maga is – lovában bízva csak – menekülni kényszerüljön. Golyótól sebzetten, életben maradt vitézeitől s hadvezéreitől cserbenhagyva, koronáját veszítve ugrat lovával a mocsárnak, mely végül könnyörtelenül elnyeli. Haláltusája közben átkot szór az őt cserbenhagyó, egymást és Itália földjét pusztító keresztény uralkodókra, majd a halál pillanatában megbocsátva arra kéri az Istent, ne hallgassa meg átkait, hanem egyesítse az európai kereszténységet, hogy megvédhessék szent hitüket.

Már kiváló szlavistánk, Bajza József észrevette a szerző tájékozottságát, hogy mennyire jól ismeri a csata lefolyásának eseménytörténetét, szereplőit, a korabeli európai viszonyokat, Itália, s ezen belül Milánó helyzetét, a Milánóért versengők (a francia király, a pápa, Velence, a Sforzák) közönyét, II. Lajos segélykérését és a török veszéllyel kapcsolatos figyelmeztetését illetően.⁶ Ám hogy a hosszú versezet mégsem ragad meg a historikus tények pusztá felsorolásánál, arra a szöveg népköltésszettel is rokon részleteiből,⁷ s költői invencióra valló képeiből következtethetünk.

Példaképpen az utóbbi megállapítást illusztrálандó az alábbi sorokat idézzük, mégpedig a menekülő, végveszélyben lévő király lovához intézett szavait:

Hogyha engem innen hazaviszel bátran,
jutalmazlak téged drága ajándékkal:
lábadon a patkó színezüstből lészen,
kantárodát pedig kirakom gyöngyökkel,
vert arany díszíti hátadon a nyeret,
szügyödre meg teszek szép ragyogó selymet.
Hogyha egészségben hazaviszel engem,
takarót is kapsz majd aranyos szövessel...⁸
(L. I. fordítása)

A régióban, amelyben e mohácsi vérszről szóló *panaszének* íródott, a magyarság másik XVI. századi tragédiája sem maradt visszhang nélkül. A horvát közvélemény tragikus élményként élte meg a török újabb, 1541-es térnye-

rését is. Buda eleste a dubrovniki költő, Mavro Vetranović véelme szerint, az egész közép-európai térség Mohácshoz hasonlítható katasztrófája lett. Az európai műveltségű és tájékozottságú Vetranović (bencés szerzetesként hazai stúdióit követően, hosszabb időt töltött Monte Cassino klostromában is) *panaszénekek (tužbák)* sorával figyelmeztette kortársait a Buda elestével bekövetkezett tragikus helyzetre. *Panaszénekei* kordokumentumok, valamennyi a marulići hagyomány folytatása, tematikai kettősségük pedig a magyar történelem énekek tipológiai párhuzamaira figyelmeztet. Az aktualizálás jegyében íródott textusai mellett ott találjuk a bibliai tárgyúakat is. XVI. századi énekköltészetünk bibliai történelmi és Vetranović ószövetségi példázatai (*Tužba kralja Davida [Dávid király panaszéneke]*, *Pjesanca o Jobu [Jóból való ének]*) azonos indítatásúak: az erkölcsjobbító célzat a nemzeti érzület kifejezésének szándékával ötvöződik bennük. Három éneke európai jelentőségű: a *Tužba grada Budima* éppúgy Európának szóló figyelmeztetés, mint a *Pjesma gospodi krstjanskoj (Ének a keresztény uralkodókhöz)* és a *Pjesanca Latinom (Ének az olaszokhoz)*. Az utóbbiakkal Marulić *Epistolájának* örökségét folytatja: a keresztény összefogást szorgalmazza, s nem kevés kritikával illeti Nyugat-Európa nemzeteit: Velence gyenge, képtelen a török kiűzésére, a sas és a kakas, azaz Német- és Franciaország csak saját érdekeinek függvényében harcol, Magyarország kapuja, Nándorfehérvár elesett, Dubrovnik – amióta a magyar-horvát királyok védnöksége alól kikerült – harácsot fizet a töröknek. Vetranović ugyan jól tudja: a törökellenes koalíciónak nem sok esélye van, másik énekében (*Ének az olaszokhoz*) mégis a keresztény egység, az összefogás mellett érvel, amikor az itáliai félsziget ókori dicsőségét és a korabeli Itália tragikus megosztottságát szembeállítja egymással.

A *Tužba grada Budima*, amelynek szövegét mindvégig uralja a panaszformula, a számvetés, az összegezés verse is. Tárgya valójában az egész közép- és délkelet-európai térség viszonyaira kiható, a magyar államiságot tragikusan érintő esemény, Buda várának 1541-es elfoglalása. Az ének – noha bőven tartalmaz historikus tényeket s az epikus elem is erős benne – egyfajta lírai-érzelmi hangoltságot is kifejező szöveg, amit képeinek elevenítése, a szerzője számára már történelmi múltat jelentő dicső idők (például Hunyadi János és Mátyás korának) felidézése, Buda várának megszemélyesítése s a kompozíció zártsága látszik leginkább hitelesíteni.

Nem elhanyagolható jellegzetessége a műnek a közép-európai identitás kifejeződése: a bajait elsíró, megszemélyesített Buda vára az egykori magyar, cseh, lengyel, horvát, bosnyák, dalmát, erdélyi és ugrovlah vitézek hiánya miatt kesereg, mert már nincs, „aki a törököt kopjával várja a csatamezőn”, s „ki jobbával szablját pogány vérbe mártva” szerezzen hírnevet:

Ma pedig se magyar, se cseh és se lengyel,
 hogy töröknek mezőben kopját szegezzen;
 nincs többé Bosznia vitéze, sem horvát,
 sem bátor dalmata, erdélyi s ugrovláh,
 ki keresztény hitünket ekképp oltalmazza,
 jobbával szablyáját pogány vérbe mártva.⁹
 (L. I. fordítása)

A közös történelmi tragédiák színtereinek villanásnyi felidézése jelképes érvényű. Rigómező, Krbava és Mohács egy-egy memento, amely a sorsközösségben osztozók összefogásának szükséges voltára figyelmeztet. Hunyadi János (Janko vojvoda) és Mátyás király heroizmusa ugyan a múlté, ám hajdani dicsőségük reményt adó örökség.

Vetranović *panaszversének* legérdekesebb és legfontosabb részlete Mohács tragédiájának elemzése. A dubrovniki költő vélelme szerint – természetesen ezt is a megszemélyesített Budavár meséli el – a magyar nemzet katasztrófája Mohácsnál, Lajos király és seregének pusztulásával kezdődött. Meglepő az a részletesség, amellyel a magyar történelem e tragikus eseményét tárgyalja, ezzel nyilván annak meghatározó szerepét kívánta tudatosítani kortársaiban. Aligha tévedünk, ha feltételezzük: Mohács és Buda tragédiájának ez az együttes interpretálása is Vetranović ama nézetét hivatott alátámasztani, amely szerint Dubrovnik sajátos, a Velence és a török közötti függetlenség megőrzését szolgáló politikája a célszerű, véráldozatot nélkülöző gyakorlat. E politika jegyében a városállam – tudjuk – harács fizetésével váltotta meg viszonylagos függetlenségét. Buda helyzetére és sorsára vetítve ez annyit jelent, hogy ha Buda hú maradt volna Izabella királynéhoz, s vállalta volna a harács fizetését a töröknek, úgy továbbra is független maradhatott volna.

E versek tanúsága szerint a mohácsi csata tragikus vége és II. Lajos halála a horvát diaszpóra egészét megrendítette. Sorsfordító voltát fokozta, hogy a csatát követő év augusztusában már Horvátország és Szlavónia határánál, az Una völgyében pusztított a török. A veszített csata következményeképp mindenütt fokozódott a háborús veszély érzete, amit a belviszályok is fokoztak, kiváltképp azután, hogy 1527 szeptemberében, a Ferdinánd és János király hívei között zajló varasdi ostromnál elesett Frangepán Kristóf (Krstó Frankopan) horvát bán. Az immár történelemmé vált mohácsi csata eseményeiről már 1527-ben megjelent a szemtanú tudósítása is: Brodarics István kancellár Krakóban adta ki *De conflictis Hungarorum cum Turcis ad Mohacz* című visszaemlékezését, amely a Horvát-Szlavón-Dalmát bánság területére is eljutott. A csata emlékének továbbörökítéséhez jelentősen hozzájárult a XVI–XVII. századi magyar és horvát történetírás is, mindenekelőtt II. Lajos, majd később Zápolya János udvari káplánjának, Szerémi Györgynek¹⁰ és Istvánffy Miklósnak,¹¹ valamint Rátkay Györgynek (Juraj Ratkay)¹² munkája – noha ez utóbbi korántsem tárgyyszerűségével, sokkal inkább elfogultsá-

gaival tűnik ki. Természetes tehát, hogy a romantika korának múltbeli horvát–magyar sorsazonosság tényét példaadó szándékkal felidézni kívánó szépíró ezt a hagyományt választotta elbeszélése tárgyául. Az viszont már korántsem az, hogy a szépíró Vukotinović egy olyan történelmi időszakban tette ezt, amikor a horvát–magyar baráti kézfogás éppenséggel nem jellemző. Szemléltetésképp célszerű e vitákkal terhes időszakasz jellemző eseményeinek rövid áttekintése is.

Az 1843–44-es pozsonyi országgyűlésen újra fellángolt az 1790-ben kirobbant horvát–magyar nyelvi vita, amelynek előzménye volt az 1842-es zágrábi megyei tisztújítás idején az illír és a horvát–magyar párt (magyarónok) összecsapása, illetve az előbbieik győzelme. A magyar vármegyék mindezt a „pánszláv izgatás” veszélyének fokozódásaként élték meg. E veszélyérzet summázatát megtaláljuk Pest vármegye küldöttének az országgyűlés 1844. június 6-i ülésén elmondott, „a horvátországi mozgalmak okait s állításait [...] adatokkal is [...]” alátámasztó beszédében. Érdeemes figyelni erre az összegezésre, mert megfogalmazója tárgyyszerű kívánt lenni, egyúttal sikerült folyamatában láttatnia a jelenséget.

„Az illyrismust és panslavismust sokan ártatlan litteraturai mozgalomnak tekintik” – mondta Szentkirályi követ, majd így folytatta: „[...] [a] jelenben ez már csak ürügy és fátyol, melynek leple alatt az illyr és pánszláv társulatok szabad működéset követelnek”, s céljuk az Uráltól az Adriai-tengerig és Konstantinápolytól „észak legtávolabbi vidékéig” terjedő nagy szláv egység megteremtése. Ez az idea ott van már Jan Kollár 1827-ben, majd 1832-ben Pesten(!) közrebocsátott *Slávy dcera* című, pánszláv szellemiségű „lírai eposzában”, amelyben a szerző „magasztalja a szlávokat, gúnyolja a németeket, gyűlölség és utálat hangjait éneklí a magyaroknak”.¹³

A nagyszláv eszmét a *Danica, Horvatzka, Slavonzka, y Dalmatinzka* egy 1835-ben megjelent cikke már adatokkal is alátámasztja – számba véve mindazon országokat és tartományokat, ahol szlávok élnek. A cikk adatai szerint Stiriától s Isztriától Magyarországon, Horvátországon s a Balkánon át az orosz birodalom ázsiai határáig több mint 53 millió a szláv ajkúak száma, s ezek – ha a szükség úgy kívánja – „egy millió fegyverest állíthatnak”. Mind ezt kiegészítendő Szentkirályi a *Kolo* című folyóirat 1842-es, első évfolyama első kötetének szemlerovatából az alábbi mondatot idézi – hozzávetőleg szövegű fordításban: „A 19-ik század a slavismus százada, mennyire csak a historia terjed a szláv világ még soha ily fordulatot nem vett, hacsak Szvatopluk idejét ki nem vesszük, ki minden szlávot hatalmas uralkodása alatt egyesített [...]”.¹⁴ Ez a népesség Európa lakosságának egyharmadát jelenti, ami páratlan „bizakodást”, „lelkeseledést” fakaszt a szlávok körében, s mint ilyen „...fölingerlése a bosszúnak az idegen elnyomás ellen [...]”, arra biztat, hogy „...a közhazáért a szláv testvér szláv testvééréért vérével és életével is áldozzék”.¹⁵ „A szláv nemzet töredékei összeolvadnak polgárilag is

– folytatja Szentkirályi –, mert a belső élet elvont képzet nem maradhat, hanem idővel szükségképpen concret alakot ölt magára, és mivel tiszta szláv trón csak egy van, mely hatalmas és erős, a szláv nemzetiség e trón körül fog csoportozni.”¹⁶ Az illírek ugyan tagadják „az orosz irányzatot”, ám ha ez nem létezik, akkor „mirevaló az orosz hatalomnak oly gyakori emlegetése [...]?”¹⁷ A szónok idéz „...egy tanúvallomás[t] is [...], miszerint beszélgetés közben előhozott gróf K. Sz. által 1842. augusztus 12-én Zágrábban, miképp az illyrek törekvései az orosz segedelmével könnyen végrehajthatók, nem ugyan közvetlenül jelenleg, hanem majd ha az eszmék megértek, s valahol zavarok fognak támadni, mibe az orosz beavatkozhatik [...]”.¹⁸

Mindezeket felsorolva Szentkirályi követ hangsúlyozta azt is: nem a szláv népek (így a horvátok) nyelvi, irodalmi törekvéseinek jogosságát vonja kétségbe, csupán az azzal párosuló eszme veszedelmes voltára kíván figyelmeztetni, „...mely Európa békességét, s a monarchia bátorságát támadja meg.”¹⁹ Nem állítja, „...hogyan a szláv nép azon töredékei, melyek velünk egy korona alatt élnek, ez eszméket már valósággal elfogadták [...]”, csupán „azon kevés egyénekről” beszél, „kik az illyr és pánszláv pástot képezik”.²⁰

Az illír mozgalom képviselői magyarellenességének okait kutatva Dragutin Rakovac 1842-ben megjelent *Mali katekizam za velike ljude* (*Kis katekizmus nagy emberek számára*) című könyvecskéjében nem kevés, a valósággal ellentétes állítást talál, amelyek egyenként és összességükben kimerítik a magyarellenesség kritériumait. Szentkirályi így summázza követtársai előtt Rakovac állításait: „Mi a céljuk a magyaroknak? A magyarok minden egyéb nemzetiségek romjain a magyar nemzetiséget akarják felemelni, és a velök egy korona alatt élő nemzetek között azt kívánják, hogy parancsukra rögtön elfeledjék anyanyelvüket; azt akarják, hogy minden egyéb vallások sírján a protestantizmus felvirágozzék, különösen pedig a kálvinizmus, melyet magyar hitnek neveznek. Nem szükség hosszasan magyarázni e vádak, sőt rágalmak méltatlanságát; ki-ki tudja, ki a magyar törvényhozás történeteit csak távolról is ismeri, mily mértékben koholtak [...]”.²¹

A „kis katekizmus” egy további kérdése így hangzik: „Szükséges-e hogy Magyarországon egy közigazgatási nyelv legyen?”²² A választ szabadon, de a szöveg értelméhez híven foglalja össze: a kérdésre adott válasz szerint a magyar nyelvet Magyarországon – tehát nem Horvátország területén – néhány megyében csupán csekély számú magyar lakos használja, s mivel Magyarországon a törvényeket a főnemesség alkotja, a köz- és kisnemesek befolyása a törvényhozásban a nullával egyenlő. Az, hogy a közigazgatás nyelve a magyar lett, a főnemesség túlfűtött nemzettudatának következménye. Mindezen túl a magyarok ama népcsoportokat, amelyek a magyar nyelv használatát elutasítják, a legszörnyűbb vádakkal illetik, emellett vakbuzgó módon minden népet erőszakkal magyarosítani kívánnak, ami azt jelenti, hogy a magyarságnak – nemzetük és nyelvük felemelésén túl – más céljaik is vannak.²³

A Pest vármegyei követ az illír mozgalom nézeteinek és a nyomukban megjelenő magyarellenességnek okait kutatva arra a következtetésre jut, hogy a helyzet elmérgesedéséért a zágrábi főispán és Haulik zágrábi püspök a felelős elsősorban. Az illír párt – fejt ki Szentkirályi – erőszakkal és csalással lett az 1842-es, botrány övezte zágrábi tisztújítás győztese, amely a főispán támogatásával ment végbe,²⁴ Haulik püspök pedig – a tisztújítás előtt – körlevélben szólította fel egyházmegyéje papságát, hogy „...híveinek lelki ismeretét a közéletben és politikában is [...]” vezesse, sőt: „titok leple alatt felszólíttatik a papság: igyekezzék híveinél a dolgot odavezérelni, hogy főképpen a főispán véleményéhez és szándékához alkalmazza magát”.²⁵

Pest vármegye követe beszédében többször hivatkozik a korabeli illír szellemiségű horvát sajtó állításaira is. A Gaj szerkesztette *Danica*, *Horvatzka*, *Slavonzka*, *y Dalmatinzkát* és a *Kolót* idézi több ízben is, amelyek az illirizmus fórumai voltak s bennük 1842–43-ban a pánszláv eszmeiség kétségtelenül jelen volt. A bennük olvasható írások kivonatos ismertetésével a szónok célja az volt, hogy a rendek ennek alapján ítéljenek az illirizmus és a pánszlávizmus jelenségéről, amely eszmék egyértelműen elárulják: „a pánszlávizmus nem pusztán irodalmi tünemény”; „a panslavizmus [...] Magyar- és Horvátország határain [...] messze túlterjed”; „az illyrismus és panslavizmus éltető eszméje [...]: egyesíteni a szláv töredékeket egy nagy családban, alkotni egy szláv hazát, mint hajdan Szvatopluk idejében volt”; „a panslavizmus, mint eszme, magtámadja azon tényeket, miket a historia már befejezett; megtámadja azon alapot, melyen a közállapotok viszonyai nyugosznak”.²⁶

Az országgyűlési vitán Szentkirályi követ által idézett Dragutin Rakovac-röpirat után már az Illír Párt (Ilirka stranka) és a magyarón Horvát–Magyar Párt (Hrvatsko-ugarska stranka) között Horvátországban fellángolt párt-harcok és a magyar országgyűlésben zajló újabb viták közben egy másik manifesztáció is napvilágot látott, mégpedig Belgrádban. Szerzője a szlovák származású Bogoslav Šulek. Ő is az illír mozgalom harcosabb, radikálisabb képviselői közül való, és *Što namjeravaju ilirci? (Mit akarnak az illírek?)* című röpiratában ő is kemény szavakkal illeti a magyarságot 1844-ben. Úgy véli: a horvát–magyar kapcsolatok a régmúltban jók voltak, egészen Nagy Lajos trónra lépéséig, aki először tett kísérletet arra, hogy „Horvátországot teljes egészében egyesítse Magyarországgal, és mind a horvátokat, mind a magyarokat egy jog és egy kormányzás alá vonja”.²⁷ „Lajos igazságtalan eljárása – folytatja Šulek – a horvátokat durván megsértette, felingerelte és ellenállásra készítette.”²⁸

Ez a történelmi interpretáció igencsak messze áll attól a Nagy Lajos királyképtől, amelyet az *Osman* költője, Ivan Gundulić mintegy kétszáz esztendővel korábban megrajzolt. Ott a három tenger határolta Anjou-birodalom uralkodója, „akit Budán is, Krakóban is megkoronáztak”, Szilágyi Mihályhoz, Hunyadi Jánoshoz és Mátyás királyhoz hasonlóan a biztonság és a sza-

badság megteremtője- és oltalmazójaként jelenik meg.²⁹ A história eseménytörténetének e kétféle olvasata – nem kétséges – két különböző korszak politikai konstellációjának függvénye: Dubrovnik XVII. századi költője a Ragusát 1358-ban magyar fennhatóság alá vonó, s a hatalma csúcán lévő velencei köztársasággal Dalmácia birtoklásáért harcoló Nagy Lajost a horvát függetlenség, a nemzeti érdekek oltalmazója- és képviselőjeként ábrázolja, az illír mozgalom törekvéseit megfogalmazni kívánó Šulek viszont a középkori uralkodó Dubrovnikot és Dalmáciát s ezáltal a horvátságot érintő cselekedeteit negatívumként jeleníti meg, a magyar király személyében a horvát nemzeti függetlenség megnyirbálóját látja.

A Nagy Lajos korától a XVIII. század végéig felhőtlennek mondható horvát-magyar kapcsolatokról nincs is több mondanivalója Šuleknek, interpretációja további passzusaiban már a közelmúlt és a jelen nyelvi vitájaként jelenik meg a horvát-magyar viszony, s a magyarságot ennek nyelvi hegemoniára törő szándéka miatt kárhoztatja. Nézeteit kifejezetten a magyarság iránti ellenszenv formálja, amit nem nehéz tetten érni. Elismeri például a magyar nyelvújítás tényét, sőt azt a „horvátok” és a „szlavónok” elé követendő példaként állítja, de aztán hozzát teszi, hogy a magyar nyelvet a latinnal és a némettel párhuzamba állítva kiderül, hogy az nem „tudós nyelv”.³⁰ A magyar – érvel tovább – a németekhez, angolokhoz képest kis nemzet Európában, lélekszáma mindössze négymillióra tehető, ráadásul – vélelme szerint – a magyarok nem is egy tömbben, hanem szétszórtan élnek Magyarországon és Erdély területén, s lévén ázsiai nép, Európában rokonaik sincsenek. Ezt ellensúlyozandó – mindent elkövetnek a magyar nyelv fejlesztése érdekében, így akarván a magyar ajkú lakosság lélekszámát gyarapítani, mégpedig a szlovákok, németek, románok és horvátok rovására.³¹ Ennek érdekében alapították meg a magyar tudós társaságot, a magyar színházat, a múzeumot, ezért vetették el a latin nyelvet és tették hivatalossá a magyart minden magyarországi nép számára.³² Azt a nyelvet – teszi majd hozzá –, amely rendkívül szegény, a „tudósok vélelme” szerint gyökérszavainak száma mindössze 4668, amelyből valójában csak 962 a valóban magyar, a többi szláv, görög-szláv, latin, német, olasz, francia és zsidó jövevényszó.³³

Šulek nem mondja meg: honnan származnak adatai s az általánosságban említett „tudósokat” sem nevezi meg, ami nem kis mértékű csúsztatás, miként ama megjegyzése is, amely szerint a magyar színház- és múzeumalapításhoz a horvátok és szlavónok súlyos pénzekkel járultak hozzá; illetve hogy a magyarok csak húsz éve (tehát 1824-től) kezdtek könyveket írni. Azzal az állításával pedig, hogy Magyarországon sok vármegyében egyáltalán nem élnek magyarok, s csak az iskolát végzett személyek beszélnek magyarul, ellentmond korábbi állításának, amely szerint a négymillió magyar nem egységes tömbben él, hanem szétszórtan Magyarország és Erdély területein. Érvelése ellentmondásait szaporítja írása egy további passzusa is, ahol már

csak hárommillió magyarról beszél, s ötmillióra becsüli a Magyarországon élő szlávok, németek és románok lélekszámát.³⁴

Hasonló ellentmondásosság a röpirat további részleteiben is bőven akad. A jogvesztés veszedelmes méreteiről a nyelvi kérdésen túl nemigen tud tény-szerű adatokat felsorolni, sőt amikor az ún. „municipális jogokat” felsorolja, valójában mindvégig arról beszél: mi illeti meg a törvények szerint a horvát nemzetet a közéletben. A gyakorlatban ezek a jogok nem is sérültek oly mértékben, mint azt a nyelvi vita alapján vélték. A bán a sabor (nemzetgyűlés) összehívásának jogát szabadon gyakorolhatta, mégpedig a magyar államvezetéstől függetlenül. Érvényben voltak olyan jogok is, mint a katonaság élmezési és fenntartási költségei alóli mentesség, a követek küldése a magyar országgyűlésbe, a tengeri só szabad forgalmazásának joga, a báni ítélőtábla szabad működése, a lutheránusok és kálvinisták horvátországi letelepedésének tiltása. A királyi helytartótanács (Consilium Locumtenentiale, Statthaltereier-Rath) magyarral történő összevonása – ismeri el Šulek – a horvátok egyetértésével történt korábban. Mindezek kapcsán a nyelvkérdést érintve a Horvátországon belüli nyelvi vitákról, illetve ezek 1790 és 1844 közötti alakulásáról sem rajzol teljes, így még kevésbé hiteles képet. Nem szól például arról, hogy a horvát rendek kezdetben a latin nyelvhasználathoz ragaszkodtak makacsul, hogy 1827-ben például a horvát nemzetgyűlés (sabor) megszavazta a kötelező magyarnyelv-oktatást a horvát középiskolákban (a latin helyett). A nyelvi sérelmek felsorolásakor a magyar és a latin nyelvet egybevetve ismét az előbbi szegényességéről beszél, a magyar nép kicsiny voltát sem mulasztva el hangsúlyozni, hozzátéve, hogy a „kis népnek kevés írója és kicsiny irodalma van”.³⁵ Jellemző érvelési módszerére, hogy más helyen, amikor a horvát dialektusok közötti eltéréseket mérlegelve, az „illír”, azaz *što* dialektus irodalmi nyelvi alkalmassága mellett érvel, akkor követendő példaként említi a magyarokat, akik – a németekhez és az olaszokhoz hasonlóan – egy dialektusok fölötti egységes nyelvet azért használnak, mert „a debreceni magyar egészen másként beszél, mint a székelyföldi”.³⁶

A nyelvhasználat körül zajló heves vita e vázlatos bemutatása vélhetően kellő módon szemlélteti a két nemzet közötti viszony 1844 körüli állapotát, illetve e viszony elmérgesedését. A horvát közélet eseményei, mindenekelőtt az illírek és a magyarórok közötti pártharcok³⁷ még inkább megvilágítják: milyen mértékben romlott meg a két nemzet közötti, a XVIII. század végéig még felhőtlen kapcsolatrendszer.

Ebben a konfliktusokkal terhes időszakaszban, egészen pontosan 1844-ben lép elő Vukotinović a közös horvát–magyar múltat a példaadás szándékával idéző elbeszéléseivel.

A horvát irodalomtörténet-írás Antun Barac óta legfeljebb allúzió formájában tesz említést e prózáról, holott az nem jelentéktelen a negyvenes évtized

horvát szépprózájának kontextusában. Milorad Živančević a Liber Kiadó gondozásában megjelent *Povijest hrvatske književnosti* (A horvát irodalom története) vonatkozó, az illirizmus és a realizmus korát bemutató kötetében csupán az 1844-es elbeszélésűjtemény címét említi (*Prošasnost ugarsko-horvatska*),³⁸ Krešimir Nemec a XIX. századi horvát regény történetét feldolgozó monográfiájában szintén csak érintőlegesen szól Vukotinović munkásságáról,³⁹ és szükséztől Dubravko Jelčić is: 1997-ben megjelent horvát irodalomtörténetében (*Povijest hrvatske književnosti*) mindössze ennyit ír: „már 1835-ben a »Danicanban« kezdte közölni novelláit, előbb történelmi tárgyúakat, később lélektani történeteket is, s elsőként írt nálunk feuilletonokat is (*Zimske misli* [Téli gondolatok], 1841). Azon írók közé tartozott, akik nem csupán nemzetébresztők, hanem romantikusok is voltak.”⁴⁰

Úgy tűnik: a második világháború utáni évek-évtizedek horvát irodalomtörténészei közül egyedül Antun Barac tartotta fontosnak és érdekesnek a Vukotinović-széppróza tüzetesebb méltatását. Az általa rajzolt tárgyyszerű, a legjobb értelmű pozitívista módszerrel felvázolt Vukotinović-kép kiállta az idő próbáját, megállapításai ma sem igen szorulnak korrekcióra. A történeti tárgyú Vukotinović-művek teljes spektrumát tárgyalja, cím szerint felsorolva azokat – egy-egy frappáns tartalmi utalással jellemezve mindegyiket: a *Sardar-paša* a törökkel folytatott petrinjei harcokat mutatja be, a *Bela IV. u Iliriji* (IV. Béla Illíriában) a tatárjárás horvátországi következményeit, a *Franjo Talovac* a várnai csatát, a *Štitonoša* a mohácsi ütközetet, a *Novi vojvoda* Mladen Šubić bán bukását, a *Čupori Mátyásnak* a renitenskedő nemesség megzabolázását célzó törekvéseit. Az írások további jellemzői – folytatja Barac – a történelmi adatokban gazdag historikus cselekményváz s a maradéktalanul romantikus elbeszélésmód: az apa méltatlansága miatti bodogtalan szerelem (*Franjo Talovac*), iszonyú féltékenység, amely a tisztességes szerelmi vetélytárs pusztulásához vezet (*Štitonoša*), féktelen hatalomvágy (*Novi vojvoda*), más-más felekezeti szerelme (*Sardar-paša*) stb. A fő cselekményszálhoz epizódok szövedéke kapcsolódik, amit kémek tevékenysége, párbajok sora s a szerelemért és a hazáért vállalt önfeláldozás motivál.⁴¹

Ez a széppróza – folytatja Barac – a romantikus nemzettudat kifejeződése, kiváltképp a *Štitonoša*, amelyet Vukotinović kifejezetten a kortárs horvát ifjúságnak ajánlott – azzal az üzenettel, hogy kövesse ősei példáját. S hogy a romantikus szerző az ősök örökségéből mit tart példaértékűnek, azt Barac így summázza: hősiesség, tisztesség és a múltbeli horvát–magyar testvériség.⁴²

A *Prošasnost ugarsko-horvatska* két kötetében közölt szépprózai írásokat Vukotinović *történeti novelláknak* (*historičke novele*) nevezi, ám – a textusokat alaposabban szemügyre véve – némi fenntartással kell fogadnunk e műfaji megjelölést. Valójában két hosszabb, kisregény terjedelmű írásról van szó (*Štitonoša*, *Novi vojvoda*), amelyek – véleményünk szerint – közelebb állnak a Walter Scott-i történelmi regénytípushoz, semmint a tradicionális novella

műfaji kritériumaihoz. A *Štitonoša* tüzetesebb elemzése még inkább arról győzhet meg, hogy a kauzalitás elvei szerint felépülő cselekmény, amely Goethe *Wilhelm Meister*ének éppúgy sajátja, mint a XIX. századi, Walter Scott, Stendhal, Balzac, Thackeray stb. alkotta regénystruktúrájának, kifejezetten a XIX. századi modern regénytípusokhoz igazodik. A szerző a nevezettek kor- és pályatársának tudhatta magát, mi több: műveltsége, nyelvtudása révén ismerte is munkáikat, így aligha téves a feltételezés, hogy saját művei megalkotásakor – ösztönösen vagy talán tudatosan is – a cselekmény- és a jellemformálás dolgában ezek követője lett. Tény ugyan, hogy a *Štitonoša*, a *Novi vojvoda* cselekményében érvényesülő oksági viszony még korántsem šenoai színvonalú, ám a negyvenes évek első fele horvát szépprózájának kontextusában már a legjobbnak minősülhet. Értékeinek elbírálásánál csakis ez a szempont lehet irányadó.

További fejtegetéseink előtt máris leszögezzük: a cselekményépítés és a jellemalkotás alapján a *Štitonošát* regénynek tekintjük és nem elbeszélésnek, amit az alábbi érvekkel kívánunk alátámasztani.

A tizenkét részre tagoló mű első fejezete szabályos epikai expozíció, benne a témamegjelölés: a mohácsi csatavesztés belpolitikai előzményei.

A *Štitonoša* struktúráját a regénytér és -idő kritériumai felől nézve megál-
lapítható: az eseménytörténet kezdete 1525. május 22., lezárulásának idő-
pontja: 1526. augusztus 29., illetve az ezt követő néhány nap, amelynek során
Frangepán Kristóf visszatér Modrusba, illetve bekövetkezik a két főhős:
Mileva és Rátkay halála. Az események lényegében három szintéren zajla-
nak: a budai várban, Jajcéban és Mohácsnál. Ebben a tér- és időbeli kontex-
tusban vonulnak fel a szereplők s sorakoznak a jellemfejlődést és az esemé-
nyek menetét befolyásoló epizódok, amelyekben valóságos és fiktív elemek
keverednek – a romantikus prózaírás kívánalmainak megfelelően.

Külön és hangsúlyosan említénénk a scotti típusú történelmi regény egy
fontos motiváló tényezőjének, az intrikának megjelenését. Az intrika a leg-
jobban kimunkált negatív regényalak: Bogdaša révén lesz a kompozíciós
struktúra meghatározó összetevője.

Történelmi tárgyú alkotásról lévén szó, szükségképpen vizsgálandó a tör-
ténelmi hitelesség kérdése. A *Štitonoša* életanyaga a Mohács előtti események
közül való, olyannyira bizonyíthatóan, hogy Vukotinović már-már a tudós fi-
lológus pontosságával adja meg műve történelmi forrásait.⁴³ Ez az életanyag
mégsem történelmi adathalmaz, az író láthatóan a műfaji rendezőelvek sze-
rint építi be azt a cselekménybe. Más szóval: a részletek konkrét historizmu-
sa adja a történelmi valóság képét, amely a Mohácsnál felvonuló királyi sere-
gek bemutatásánál éppúgy tetten érhető, mint a kor vezető közéleti méltosá-
gainak mellékszereplőkként történő felvonultatásakor. Ilyen szerepkörben
jelenik meg II. Lajos király; Mária királyné; Szalkai László esztergomi érsek,
Magyarország primása; Bornemissza János; Báthori István, a nádor; Szapo-

lyai György szepesi gróf és főispán; Sárkány Ambrus udvari ítélobíró; gróf Frangepán Kristóf; Werbőczy István nádor, a *Tripartitum* megalkotója; Tomori Pál kalocsai érsek, a magyar sereg fővezére a mohácsi csata idején; Brandenburgi György örgróf; a kikeresztelkedett zsidó kincstartó, Szerencsés Imre; Macedonszki László szerémi püspök; Brodarics István udvari kancellár; Szapolyai János erdélyi vajda; Batthyány Ferenc horvát bán és mások.

A történelmi hitelesség és a Barac által is fontosnak ítélt romantikus nemzeti irányzatosság viszonyának vetületében érdemes egy pillantást vetni arra is, miképpen jelennek meg a Vukotinović-mű lapjain a horvát–magyar történelmi kapcsolatok tényei. Azaz: a művét az illír mozgalom harcos képviselőjeként megalkotó szerző a tárgyszerű, nemzeti elfogultságoktól, szélsőségektől mentes ábrázolást választja-e, avagy a Šulek-brosúrában tapasztalható ferdítésekkel, csúsztatásokkal terheli szövegét? A kérdésekre a művész ismeretében válaszolva nyugtázzhatjuk: Vukotinović a magyar históriát jól ismerő, a tényeket tisztelő szerző, aki objektív képet nyújt át kortársainak horvátok és magyarok múltbeli kapcsolatairól. A romantika elkötelezettjeként kettős rendbe szervezi pozitív és negatív tulajdonságokkal felruházott karaktereit, rendezőelveit ezúttal az ország s a nemzet érdeke szabja meg (horváté is, a magyaré is). A király döntéseit, cselekedeteit befolyásoló személyiségek bemutatásakor például így kerül a negatív oldalra Brandenburgi György örgróf, aki mindig a király kísértő rossz szellemeként van jelen a történetekben, s aki könnyelmű és felelőtlen magatartásával a királyt minduntalan elvonja az országos ügyektől, míg a másik, a pozitív oldalon az udvar olyan, a tisztesség, hazafiúi hűség példaképeiként ábrázolt személyiségei sorakoznak fel, mint Bakács, Bornemissza János, Borsodi és természetesen Tomori Pál.

Tárgyilagos jellemzést ad az udvar s a király környezetét alkotó olyan nemesurakról is, mint Werbőczy István, Szapolyai György, Báthori István, Drágfy János stb.

Tomori Pál alakrajzának külön fejezetet szentel Vukotinović, amelyet láthatóan a regénykompozíció kulcsfejezetének szánt. A fejezet egyik fele Tomori életútjának foglalata, a másik a tulajdonképpeni regényhős: a *štitonoša*, magyarul az *apród*, azaz Rátkay Gáspár igazságának beteljesülését tartalmazza. A fiatal apródot ugyanis szerelmi vetélytársa, Bogdaša ármánykodása nyomán az uralkodó börtönbe záratta, s most – megbizonyosodva ártatlanságáról – szabadon engedi, sőt királyi szolgálatra rendeli újra. Az eseménytörténet e szegmentumából tudjuk meg: mind Tomori, mind Rátkay a mohácsi csatamezőre indul.

A ferences barátból korántsem véletlenül lett fővezér – tudtja a róla igen kevés információval rendelkező horvát olvasóval Vukotinović. Már a Beriszló Péter halálával végződő korenciai csata idején elismert katona, „a legbátrabb vitézek egyike”, a budai vár fontos személyisége, aki – nem kaphat-

ván meg a „prior Auranae” címet – Kapisztrán Szent János nyughelyén, az iloki ferences kolostorban vette magára a franciskánusok öltözetét, és „a magyar főurak és főnemesek zúrzavaros életformájától távol istenfélő szemlélődéssel töltötte napjait – gyorsan elröppent korábbi szép éveire emlékezve”. „Három év elmúltával – ez 1523-ban történt – Tomorit a király a kalocsai érsek rangjára emelte, amit VI. Hadrián pápa is megerősített. [...] Ezt követően lett a Duna, a Száva és a Dráva határolta egész térség fővezére. Nagy örömmel fogadták itt, a szláv lakosok különösen, testvérként. 1524-ben legyőzte Ferhát béget, a következő évben hősiességével védte Péterváradot, de a szerencse nem szegődött melléje, az erőd az ellenség kezére került, amin nem lehet csodálkozni, mert pénz és katonák nélkül nem lehet csatát vívni.

A király korábban Frangepánnak kínálta fel a fővezérséget, ám ő azt üzenete: nem tudja azt elfogadni, saját földjeinek élén fog hadra kelni, nem kíván ilyen sereg élén fővezérként szolgálni. Erre Tomori Pált választották meg [...]. Tomori, aki a háttérben akart maradni, így került a legfontosabb posztra. A magyarok ezzel tették jóvá mindazon igazságtalanságot, amit korábban a tiszteletre méltó [...] férfiúval szemben elkövettek [...]. Ez a férfiú, akit korábban a nemesek egy része papként, szerzetesként mint a leprást alávaló módon és igazságtalanul szidalmazott, nos, ez a férfiú mindenkinek megbocsátott, és odaállt, ahol a legnagyobb volt a baj és a legnagyobb a veszély.”⁴⁴

Ezután az epika tradicionális, még az eposzi költészetből származó, s például Puskinnál a verses regényben is alkalmazott fordulattal irányt vált a cselekmény,⁴⁵ hogy később, már a csata színhelyén újra találkozunk, a továbbra is az író rokonszenvével kísért önfeláldozó hadvezér Tomorival.

Vukotinović hőse további jellemzésekor sem vállalkozik a csatajelenet olyan effektusokban gazdag leírására, mint majd azt Šenoánál például a *Seljačka buna* (*Parasztlázadás*) lapjain tapasztaljuk, ám amit elmulaszt a részletek elhagyásával, azt a rövid, epizódyszerű szituációk sorával pótolja. A főszerep itt is Tomorié – jöllehet: hadvezéri s emberi adottságairól ezekben már nem sok szó esik. Előbb a király védelmére rendelt csapatok eligazítása közben tűnik fel (itt Török, Kálnay és Rátkay parancsnoki feladatokat lát el), aztán visszatér a főhadiszállásra, ahonnan – látva a hegyekről aláereszkedő török sereget, élen a szultánnal – a királyhoz siet jelenteni az ellenség érkezését, majd a seregek élére vágat. „Csodálatos volt látni az olyannyira fáradhatatlan és bátor Tomorit a szerzetesi csuhában, amelyet sohasem tett le magáról [...]. Nekünk, akik megszoktuk e szerzetes rendbéli tudós habitusát és alázatosságát, még inkább csodálnunk kell őt [...]. Tüzes szavakkal buzdítja katonáit: bátorságuk győzelmet is hoz, a törökök fejvesztve menekülnek, Szulejmán testőrsége is megfutamodik, a török lovasság is mintha Földvár felé hátrálna... Seregeink a nyomukban vannak. Tomori vezeti őket.”⁴⁶ Az öröm korai volt: Földvárnál a csatában tragikus fordulat következett: „...a

hős vezér, Tomori az ellenség dühének áldozata lett, mellette ott feküdt holtan ifjú barátja, Szapolyai György is.”⁴⁷

Vukotinović a csata eseményeinek további részletezését elhagyja. Rövid summával zárja a narrációt – épp csak érintőlegesen szólva a király haláláról, temetéséről. Az írói summázat rövidre fogott: „Magyarország teljesen elveszett, hét prelátus, huszonnyolc főúr, ötszáz nemes és huszonnégyezer katona pusztult el ebben az ütközetben.”⁴⁸ A török kegyetlensége oly mértékű volt, hogy a „török bugyogót” mindörökre gyűlöletessé tette egész Európában.

A *Štitonoša* auktoriális elbeszélő formában előadott eseménytörténete látzatra igen laza regénystruktúra, ám ha a két főhős: Rátkay Gáspár és szerelme, Mileva Ostrošić alakraja felől vesszük szemügyre, jóval feszesebbnek tűnik a kompozíció. A narratív módon közölt történelmi eseménysor – amely, mint jeleztük: a történelmi hitelesség garanciája – az ő személyiségrajzuk révén szerveződik regénystruktúrává. Rátkayval mindjárt a szabályos expozíciónak tekinthető első fejezetben (*Vječe [A tanács]*) megismerkedünk. Még nem sok szerepe van: a király apródjaként a Szalkai László esztergomi érsek és Frangepán Kristóf között kirobbant, lényegében már a tettegességig fajuló vita végén – a király parancsára – elveszi Frangepán kardját (mondván, hogy Magyarország primását tettegleg bántalmazta és ezzel a király becsületét is megsértette). A következő fejezetben már jóval bővebb lesz az alakrajz. Jajce várában vagyunk, Rátkay a király üzenetével érkezik a vár parancsnokához, Ostrošićhoz. Fontos híreket hoz: Werbőczy István nádort a király leváltotta s visszahelyezte e méltóságba Báthori Istvánt, Tomori Pált pedig ki nevezte kalocsai érseknek. Királyi parancsot is átad: Ostrošić tartsa magát a török támadása esetén, mert „...ha Jajce elesik, nyitva áll az út az ellenség előtt”. Küldetése további céljáról is szól: Jajceből Zágrábra kell mennie, a király üzenetét viszi Frangepánnak, amelyben az áll: induljon Jajce felmentésére. A látogatás fontos eseménye Mileva Ostrošić és Rátkay találkozása.

A további fejezet (*Kolo [Körtánc]*) eseményeinek színtere továbbra is Jajce. Mileva és Rátkay egymás iránti vonzalma erősödik, ám váratlanul megjelenik a rivális: Bogdaša, aki majd hazugságokkal próbálja Milevát elidegeníteni Rátkaytól. Azt hazudja: az apródnak a királyi udvarban már van kedvese. Közben a török körülzárja a várat, Rátkay talán kijuthatna még, de két okból nem teszi: szereti Milevát, és érzelmei őszinteségét maradásával kívánja bizonyítani. A harcokban aktívan részt vesz, közben Frangepán felmentő serege is időben megérkezik, így Jajce ostroma a török vereségével végződik. A védők győzelmére azonban Ostrošić váratlan halála árnyékot vet, Mileva további sorsára elsősorban, hisz a történet szerint apja halála után más hozzátartozója nincs. Rátkay visszatér Budára, Mileva pedig szívében hordozza a kétkedést, amelyet Bogdaša ármánykodása fakasztott.

Rátkay udvari szerepe, személyének fontossága a következő fejezetben rajzolódik ki igazán. Frangepán győzelmét ő jelenti a királynak. Ekkor lép elő

Szalkai érsek, aki Bogdaša ármánykodásától indítatva hazaárulással, a királyi parancs továbbításának szabotálásával vádolja Rátkayt. A könnyen befolyásolható Lajos király börtönbe zárhatja, és halálos ítélete szinte biztosra vehető, de mert közben Bogdaša álnokságáról, jellemtelenségéről maga Lajos király is meggyőződik, megszűntetik a felmentő ítélet is.

Fontos fordulata a további eseménytörténetnek Bogdaša találkozása Rátkayval, aki bérgyilkosok által akar megszabadulni szerelmi riválisától, de – hála a hűséges barát Bakićnak – sikertelenül. Ám mire ezek az események rendeződnek, ott a parancs: indulni kell Mohács felé. Vukotinović sok invencióval mutatja be Rátkay lélekállapotát. Gondolatvilágát Mileva alakja, emléke, szépsége, hűsége tölti ki, a külvilágban: kürtök szava, katonák kiáltozása, lódobogás, kardcsörgés, majd a telihold az égen, aztán a török sereg morajlása. Érthető: a fiatalember szeretne most is kedveséhez repülni, ám a külső világ figyelmeztet: első a haza védelme.

Rátkay Mohács mezején játszott szerepéről nem szól az író, a záró fejezetből csak annyit tudunk meg (igaz: ez a lényeg), hogy súlyosan megsebesült. Milevát hozzák melléje, hogy ápolja, ám a sebesülés halálos, így a fiziológiai törvények s az események belső logikája szerint a végkifejlet nem lehet más, mint a halál. Romantikus történetről lévén szó, az is törvényszerű, hogy ezt a csapást (apja elvesztése után) Mileva sem tudja túlélni. Mohács így lesz Magyarország, a haza (a horvátoké is!) és az egyéni boldogság temetője. „Véres hely Mohács, miatta ezer és ezer keserű könny hullott!” – olvassuk a történet zárómondatában. Ennek ismeretében aligha túlzó párhuzam, ha Kisfaludy Károly *Mohács* című versével rokonítjuk a Vukotinović-kisregényt...

1 Ljud[evit] VUKOTINOVIĆ, *Prošasnost ugarsko-horvatska*, I–II, Zagreb, 1844.

2 *Magyarország történeti kronológiája*, I., A kezdetektől 1526-ig, főszerk. BENDA Kálmán, Bp., 1981, 197.

3 A magyarországi latin nyelvű panaszversekről lásd: IMRE Mihály, *„Magyarország panaszai”. A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, 1995.

4 Franjo FANCEV, *Mohačka tragedija od god. 1526. u suvremenoj hrvatskoj pjesmi*, Nastavni vjesnik, Knj., XLIII, sv. 1., 2. Zagreb, 1935, 18–28.

5 Vö.: LÓKÖS István, *A horvát irodalom története*, Bp., 1996, 27–79.

6 BAJZA József, *Egykorú horvát vers a mohácsi vésztől*, EPhK, 1936, 200.

7 Bajza értékes utalásokat tett a vers és a népköltészet viszonyára, *i. m.*, 201.

8 Az idézett részlet eredeti szövege:

Ako ga budeš ti nositi hrabreno,
darove hoću ti pripraviti verno:
Na noge srebrne potkove skovati,
kolajne biserne na grlo stavljati,
Uzdu skupno sedlom zlatom pokovati,
a prsine svilom sama t' ramakati (?)
Jošće ako zdravo budeš se vernuti,
pokrovac za ovo zlatan ću t' danuti...

9 Az idézett részlet eredeti szövege:

A sad nie Ugrina, Čeka, ni Poljaka,
da s kopjem Turčina u polju dočaka;
nie veće Hrvatini ni od Bosne vitez taj,
ni hrabren Dalmatin, Ardeljac i Ugrovlah,
ki vjeru krstjansku sabljom su dielili
i u krv pogansku desnice mastiti.

10 *Epistolae de perditione Regni Hungariae*, készült 1545 és 1547 között.

11 *Historiae de rebus Ungaricis, Coloniae Agrippinae*, 1622, további kiadásai: Köln, 1685; uo., 1724; Bécs, 1758.

12 *Memoria regnum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*, Bécs, 1652, Uo., 1772.

13 Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi ülésének naplója, V. köt., Bp., 1894, 65–66.

14 „Vjek XIX. vjek je slavenski. Nikad jošte, dokle dopire dogodovština, nije se svjet slavenski tako kretao i probudjivao i nikad još nisu Slaveni tak obćenito za jednom sverhom te ili kao sad. Ako izuzmemo vjek Svatopluka, koji je pod svoje moćno žezlo sakupio sve [...] Slaven [...]” *Narodni i književni život Slovakah*. (Dopis Miloslava Hurbana – ku – zu). Kolo, Članci za literaturu, umjetnost i narodni život. Zagreb, 1842, 99.

15 Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi ülésének naplója, V. köt., id. kiad., 69.

16 Uo., 70.

17 Uo.

18 Uo.

19 Uo., 71.

20 Uo.

21 Uo., 73.

22 „Je li u Ugarskoj potrebit jedan samo poslovni jezik?” Dragutin RAKOVAC, *Mali katekizam za velike ljude = Hrvatski preporod*. Temeljni programski tekstovi. Svezak II. Priredio i predgovor napisao Ivan MARTINČIĆ, Zagreb, Erasmus Naklada, 1994, 15.

23 Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi ülésének naplója, V. köt., id. kiad., 74. Az eredeti szövege: „Da smo onda bili pitali sve narode u Ugarskoj sjedeće, sigurno ne bi bio jezik mađarski, kao jezik manje strane naroda, jezik na nekoliko samo ugarskih varmeđa ograničeni, jezik nikakve srodnosti s drugim europejskimi jezici ne imajući itd. nadvladao. Ali u Ugarskoj samo je više plemstvo zakonodavac, ni je plemstvo slabo utiče u zakonodavstvo, a svi ostali neplemeniti stanovnici jesu = 0. Više plemstvo bijaše i jest ponajviše opojeno duhom mađarskim, i zato je naravno, da je uveden jezik mađarski kao poslovni. Nu time bi se

Mađari mogli bili zadovoljiti. Jezik mađarski dobio je po tom preglavu nad svimi ostalimi jezici u Ugarskoj. Svaki, koga to zvanje, služba ili korist iziskuje, bio bi se trudio učiti i naučiti jezik mađarski. No što učiniše Mađari? Nezadovoljni tom pobjedom, stadoše vaskolik prosti puk slavenski njemački i vlaški natjeravati, da uči mađarski; pretvarati crkve u učionice mađarskog jezika; svakoga, koji bi svoj materinski jezik branio ili u njemu štogod pisao, govoriti; zahtijevati da se mađarski jezik u sve male i velike škole uvede, premda više od polovice đaka mađarski ne razumije [...]. Mađari nešto još i drugoga namjeravaju, nego što je puko sačuvanje njihove narodnosti i uzvišenje jezika mađarskoga.” Dragutin RAKOVAC, *Mali katekizam za velike ljude*, id. kiad., 15–16.

24 Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi ülésének naplója, V. köt., id. kiad., 77.

25 Uo.

26 Uo., 68–69.

27 A Šulek-idezet eredeti szövege: „...hoti Hrvatsku sasma stopiti s Ugarskom i staviti Hrvate i Ugre pod jedno ezlo i jedno upravljanje [...]” A szöveget az alábbi kiadványból idéztük: *Hrvatski narodni preporod II*. Priredio Jakša RAVLIĆ. Pet stoljeća hrvatske književnosti. Knj. 29. Zagreb, 1965, 185.

28 „Nepravedno postupanje Ludovika kruto je Hrvate uvrijedilo, razdra ilo i na otpor pobudio.” Uo.

29 U njih jošte vas svijet puni glas i bojna djela slovu od Lauša ki se kruni u Budimu i Krakovu.

Glasi se u njih sred narod od istoka do zapada vjera, gospodstvo i sloboda Dubrovnik mirna grada.

U njih Janko vojvoda visoko se uzvisio, da je obrana i sloboda od ugarske krune bio.

Svaka strana ka je najdalja, svako doba, svako vrime Matijaša sliša kralja nedobitno u njih ime.

(Ivan GUNDULIĆ, *Osman*, Treće pjevanje, 81–96.)

30 „[...] Mađari [...] su sada počeli svoj mađarski jezik obrađivati, isto treba, dakle, da Hrvati i Slavonci čine, da i oni također svoj narodni jezik goje, u javne poslove uvedu i u njemu pišu, a mađarski da nikada ne prime! – Jer ako se narod njihov porabom učenoga njemačkoga i latinskoga jezika nije mogao do sada izobraziti, još manje će to postići jezikom mađarskim koji se med učene jezike jošte brojiti ne može.“ *Hrvatski narodni preporod* II, id. kiad., 188.

31 „[...] Mađara svih skupa ima samo do četiri milijuna, i ovi još nigdje ukupno ne biva ju nego su raspršeni po cijeloj Ugarskoj i Erdelju, a drugoga srodnoga naroda ne imaju u Europi, nego samo u Aziji. [...] Počeli su svoj jezik među susjednim narodima raširivati, misleći da će se rasprostranjenjem njihovog jezika i njihov narod umno iti.“ *Uo.*, 187.

32 „Usljed toga su mađarski teatar ili kazalište, mađarsko učeno društvo i mađarski muzeumi utemeljili [...]. Zatim su dokinuli porabu (upotrebljavanje) latinskog jezika i uveli nemjesto njega mađarski, a to ne samo među Mađarima nego i kod drugih naroda, imenito kod Slovaka, Nijemaca i Vlaha, da pače su ga i u Hrvatsku i Slavoniju uvjesti.“ *Uo.*, 187.

33 „...mađarski jezik veoma siromašan. Po svjedočanstvu učenih ljudi imaju Mađari samo do 4668 korijenitih riječi (međ ovimi samo 962 *svoje*; 1898 je slavjanskih, 701 grčka, 188 grčka-slavjanskih, 334 latinske, 288 njemačkih, 268 talijanskih, 25 franceskih i 4 židovske [...])“ *Uo.*, 188–189.

34 „U Ugarskoj ima po prilici do tri milijuna Mađara, a pet milijuna Slavjana, Nijemaca i Vlaha itd.“ *Uo.*, 194.

35 „...mađarski narod malen i jezik mađarski kruto siromaški, a narod mali ima i malo spisatelja i malo knjiga.“ *Hrvatski narodni preporod* II, id. kiad., 195.

36 „...oni se složiše u pismenom jeziku premda Mađar kod Debrecina posve drugač govori negoli Mađar sikulski.“ *Uo.*, 200.

37 Lásd erről bővebben: SOKCSEVITS Dénes–SZILÁGYI Imre–SZILÁGYI Károly, *Déli szomszédaink története*, id. kiad., 137–140.

38 *Povijest Hrvatske Književnosti*, Knj. 4. Napisali Milorad ŽIVANČEVIĆ–Ivo FRANGEŠ, Zagreb, 1975, 87–88.

39 Krešimir NEMEC, *Povijest Hrvatskog romana od početka do kraja 19. stoljeća*, Zagreb, Znanje, 1995, 57.

40 „...u »Danici« već 1835. počeo objavljivati novele, najprije povijesne, zatim i psihološke, a prvi je u nas pisao i feljtone (*Zimske misli*, 1841.). Bio je među piscima koji nisu bili samo preporoditelji nego i romantičari.“ Dubravko JELČIĆ, *Povijest Hrvatske književnosti*, Zagreb, Naklada Pavičić, 1997, 103.

41 „U svojim pripovijestima Vukotinić je pričao o starijim razdobljima hrvatske povijesti. Slikao je bitku s Turcima pod Petrinjom (Sardar-paša), Hrvate u borbi s Tatarima (Bela IV. u Iliriji), Hrvate u bici kod Varne (Franjo Talovac), bitku kod Mohača (Štitonoša), podbana Mladena Šubića (Novi vojvoda), nastojanje kralja Matije Korvina, da skrši razuzdanost plemstva (Čupori). Okosnica je svuda historijska, pače s mnogo povijesnih podataka, no fabule su sasvim romantične: nesretna ljubav zbog nedostojnog oca (Franjo Talovac), strašna ljubomora, koja dovodi u propast poštenog nuzljuba (Štitonoša), ljubav na prvi pogled (Čupori), neobuzdana težnja za slavom (Novi vojvoda), ljubav uz vjerske razlike (Sardar-paša) i sl. Oko glavne radnje spleću se epizode, s uhadama, dvobojima, požrtvovnim srtnjem u smrt za domovinu i ljubav.“ Antun BARAC, *Hrvatska književnost od preporoda do stvaranja Jugoslavije*, Knj. I, Književnost Ilirizma. JAZU Zagreb, 1954, 206.

42 „Svoga »Štitonošu« on je i posvetio domorodnoj mladeži, s preporukom, da se ugleda na svoje prede. U tim se novelama uznosi junaštvo, poštenje, ugarsko-hrvatsko bratstvo u prošlosti.“ *Uo.*

43 Ljud[evit] VUKOTINOVIĆ, *Prošasnost ugarsko-horvatska*, I–II, id. kiad., 154–166.

44 „Tri godine za tim, godine to jest 1523. bio je Tomori od kralja arcibiskupom Koločkim imenovan i od pape Hadriane 6-a potvrdjen [...]. Postao je zatim još Vojvoda varhovni cijeloga kraja medju Savom, Dravom i Dunavom ležećega. Sve ga radostno

pozdravi, osobito Slavjani, kao brata svoga, također Slavjanina. Godine 1524. pobio je u Srjemu Ferhat-bega. Godine pako drugo branio je slavom hrabrostju Petrovaradin, ali tu mu sreća neposluži, tvardja pade dušmaninu u ruke, što baš za čudo nebiaše, jer bez novacah i vojakah nije moguće boja biti. – Kralj je jošte prie Frangepanu zapovjedništvo ponudio, ali on mu poručí, da on toga uzeti nemože, da će on doйти i na čelu svojih zemljakah vojevati, ali ovakvoj vojsci kao zapovédnik da služiti neće. Na to biaše Pavao Tomori izabran [...] Tomori, koji je htio da sa svim nevažan ostane, u najva nije mjesto uznešen. Ovom častjom naplatili su Magjari sve krivice, kojimi su odprie ovog vrjednoga [...] muža ranili bili [...]. Ovaj muž, koga je prie jedan dio naroda kano popa, fratra, plašljivicu gadnim načinom i nepravedno psovao, ovaj muž oprostio je sve i postavio se je tamo, gdje najjača težkoća, najveća pogibelj biaše [...]” Uo., 123–124.

45 Az idézett szövegrészt Vukotinović ezzel a mondattal zárja – jelezve, hogy a továbbiakban másik szereplő sorsának bemutatása következik: „Ali sada da drugamo okrenemo oči!” (De most pillantsunk más irányba!) Uo., 124. Horvát nyelvű eposzi előzményként Marulić Judit-eposzának alábbi két sorát idézzük:

Da jur govoren’ja rič se tamo vrati
na saj spoviden’ja odkle se uvrati.

(Libro peto 163–164.)

(Most pedig folytassuk ott a történetet,
ahol azt elhagytuk e kiterő végett.)

Puskin az *Anyegin* alábbi helyein használja
e narratív fordulatot:

...хоть я сердечно
Люблю героя моего,
Хоть возвращусь к нему, конечно,
Но мне теперь не до него.
(Глава шестая, XLIII.)

(...Most bár Jevgenyijem
Mindig kedves nekem nagyon,
S hozzám majd visszatér szívem,
Most egyenlőre elhagyom.)
(Áprily Lajos ford.)

и в сторону свой путь направим,
Чтоб не забыть, о ком пою...

(Глава седьмая, LV.)

(Hanem most vágjunk más irányba,
Fő hősöm sem feledhetem...) (Áprily Lajos ford.)

46 „[...] Zaista biaše u habitu fratarskom, koga Tomori nikada sa sebe skidao nije, toliko živahnosti i hrabrosti vidjeti [...]. To se nama tim čudnovatie vidjeti mora, jer smo samo pokornosti, često i učenosti u tom svetom redu opazivati navadni [...]. Tomorijeve vatrene reči podpaljuju vojake; – njihova hrabrost nadvlada, i Turci odbjogoše u neredu natrag. Solimanova straža okrenu pleća, konjanici turski pretvoriše se i učiniše, kano da put Földvára hiteći uskočiti kane... Naše čete požure se za njimi. Tomori ih vodi.” Ljud[evit] VUKOTINOVIĆ, *Prošasnost ugarsko-horvatska I*, id. kiad., 141–142.

47 „...hrabri vodja njihov Tomori postade već žartvom jarosti dušmanske, ukraj njega ležaše mladoljetni drug njegov Gjuragi Zapolja.” Uo., 142.

48 „Ugarska zemlja biaše sa svime propala; *sedam prelatah, dvadeset i osam velikašah, pet sto plemićah i dvadeset i duje hiljade drugih vojakah* poginu u ovoj nesretnoj bitvi.” Uo., 145.

Asszonyok „árnyék képe”
Nőkérdés a XVIII–XIX. századi halotti beszédekben

Míg a régi magyar irodalom története természetes módon tekinti tárgyának a prédikációirodalmat (és a prédikációirodalom részeként vizsgálja az utóbbi években a nyomtatott halotti beszédek is),¹ a XIX. század magyar prédikációirodalmát a retorika-irodalmon – vagy egyes sikerültebb szövegeit az alkalmi szépirodalmi műfajokon – belül helyezzük el. Nem is vonta magára az irodalomtörténészek figyelmét. Bár az irodalomtörténet sokszor nem tud ezekkel a nyomtatványokkal boldogulni, a halotti beszédek egyre szaporodó nemzetközi szakirodalma nagyon sokszínű, mivel ez a szövegtípus több társadalomtudománynak szolgálhat forrásul. (Történészek, művelődéstörténészek, családfakutatók, szociológusok, a könyvtár- vagy nyomdatörténet kutatói, teológusok számára kínál értékes anyagot.) A beszédekből kirajzolódó nőképről vagy a családi élet formáiról azonban csak a nyolcvanas–kilencvenes években született néhány német, illetve angol nyelvű tanulmány.² Magyar viszonylatban Németh S. Katalin tanulmánya vizsgálta a XVIII. század közepi prédikációk női magatartásmodelljét,³ illetve nemrég Praznovszky Mihály figyelmét keltette fel egy nő fölött elmondott temetési beszéd.⁴

Történeti áttekintés, problémák. A nyomtatott magyar temetési beszédek történetét (különös tekintettel a nők felett mondott beszédekre) egy teljes magyar halottibeszéd-katalógus hiányában⁵ csak kísérletképpen vázolnám fel. Az általam ismert első magyar nő felett mondott beszéd 1569-ből való; Szikszai Fabricius Balázs sárospataki tanár latin nyelvű emlékbeszéde Perényi Gáborné fölött.⁶ Az előbeszéd szerint „ilyen tisztelő és kegyeletre valló írott emlékek, különösen női nemre vonatkozóak tudtommal vagy nincsenek, vagy igen ritkák nálunk”, tehát a XVI. század második fele lehetett az az időszak, amikor „valami jó és dicséretes szokást kezdenek el az utókor számára”, és magyar nyelvterületen is átveszik a személyre szabott, adott temetési alkalomhoz kapcsolódó halotti prédikáció nyomtatásának szokását protestáns körökben, német lutheránus mintára. Amint az említett beszédből látjuk, rögtön a kezdetekkor átterjedt a kegyeletnek ez a formája a nőkre is mint egy neves férfi feleségének vagy egy főúri család leszármazottjának kijáró

tisztességadás. A főúri temetési ceremónia pompáját⁷ nemcsak neves szóonokok fellépése növelte, hanem a beszédeiket megörökítő nyomtatvány is, amely tárgyi emléke maradt az eseménynek. Magyar területen a XVIII. századtól válik igazán elterjedt szokássá a halottaskönyvek összeállítása, melyek néha három-négy halotti prédikációt, több búcsúzó és búcsúztató verset, a sírverset, sőt kottás éneket is tartalmazhattak. Ezzel párhuzamosan az erdélyi református zsinati határozatok ismételten szabályozni próbálják a halottkultusz egyre burjánzóbbá váló megnyilvánulásait. A XVII. század közepi határozatok szabják meg, hogy különböző társadalmi rétegekhez tartozó halottak fölött hányszor prédikálhatnak, és a prédikációknak hol a helye a temetési rítusban, „ezenkívül mi fizetésért is többre nem mehetünk, mert mi az Isten ígéjével complárkodni nem akarunk”. A prédikációkat követő szövegeket, a ritmizálást és orációt kezdettől fogva sikertelenül igyekeznek kiiktatni a szertartásból. („A ritmikálás pedig teljességgel letéessék, hanem ha azt is valami nagy embernek és nagyságos úrnak teste felett engedtessek meg. Hasonlóképpen az orálás is főképpen deákul, találtassék, hanem ha valami nagy solemnitásban sok deák embernek jelenlétikben engedtessek deákul meg” – 1638. zsinati határozatok jegyzőkönyvei az Erdélyi Református Egyházkerület Irattárában, Kolozsvár.) A legtöbb halotti nyomtatvány a XVIII. század folyamán jött létre, és divatjuk jóval túlélte a barokk kort. A nyomtatványok szaporodása összefügg azzal is, hogy már nemcsak az ország, hanem a kisebb közösség érdemes személye fölött mondott beszédeket is kinyomatták. A nemesi családok tagjai mellett sorra megjelennek a professzor- vagy orvosfeleségek felett mondott beszédek is. Az 1776-os erdélyi zsinaton nem mennyiségi, hanem tartalmi szempontból lett vizsgálat tárgyává a halotti prédikáció:

Mint másutt a keresztyénségben, úgy a mi nemzetünkben is megtartatott eleitől fogva az a dicséretes szokás, hogy a meghalt embereknek testek felett istenes és dicséretes tanítások lennének, nem azért mintha azok által a meghaltaknak a segítségére vagy hasznokra lehetnének, hanem inkább, hogy a tanítók azok által az élő hiveket az emberi életnek rövid és bizonytalan voltára emlékeztessék, utolsó végeket velek szemléltetessék, a penitencia tartásra és az Istenhez való igaz megtérésére serkentsék a megholtakon kesergőket. De ezen dicsőséges célhoz ragadtanak immár ma kiváltképpen az alkalmaztatásra és a bucsúztatásra nézve igen csak illetlenségek; nem sajnálják ugyanis sokan a tanítók közül arra lépni, hogy mindeneket jó keresztyéneknek, kegyeseknek és jámboroknak, istenfélőknek és az Úrban boldogul kimultaknak kiáltsanak; mindeneket a megholtak dicséretire magyarázzanak [...]. Ezután abban törekednek, miképpen keressék a keserveseket is mondva keresett szókkal sirásra és zokogásra indítani, melyben minekutána az illendőséget meghaladták, a vigasztalást vagy elmellőzvényt vagy pedig nevetségül azokra is kiterjeszkedvén akikre éppen nem illik, hozzafognak amaz unalmas és az atyafiak között sok háborgást szerző véghetetlen bucsúztatásokhoz [...] mely csekélységhez kivált a köznép immár annyira hozzá is szokott, hogy enélkül a Szentírás szerént való tanításokat semminek vélje...

– érzik, hogy egy egyházilag ellenőrizhetetlen és dogmatikailag nem javallt szöveggyománnyal alakul ki, amely nagyfokú stilizálás, retorizálás révén megteremtí a maga hagyományát, és elválí a prédikáció eredeti funkciójától.

A halotti nyomtatványok XIX. századi története újabb kérdéseket vet fel. A nyomtatott beszédek eddig vizsgált korpusza azt mutatja, hogy a halotaskönyv elsősorban protestáns, sőt református szokás maradt. A többségében protestáns Erdélyben a XIX. század első felében, körülbelül a század közepéig elterjedt szokás volt, jóval tovább élt itt, mint Magyarországon. Ezt nemcsak a vizsgálat alá vett beszédek jegyzéke mutatja, amelyen csak elvétve jelennek meg XIX. századi Magyarországon nyomtatott prédikációk, hanem a Kazinczy-levelezés egyes részletei is erre engednek következtetni. Kozma Gergely szentgericei (Maros megye) unitárius pap, akinek irodalmi ambíciói voltak, hiszen később több színművet, Landerernek pedig regényeket fordított, így ír 1803-ban Kazinczynak: „Küldöm [...] 20 Példányait egy Halotti Munkátskámnak azon alázatos kérelem mellett, hogy egyet magának tartván, ha méltónak találandja, közölök egyet egyet T. T. Dugonits András, Batsányi János, Virág Benedek, ... (stb.) Uraknak” adja át. Válaszában ezt jegyzi meg Kazinczy: „Az Úr munkáját által adtam Csokonay Úrnak Debreczenben 's olvastattam véle az Úr levelét. Ő nagyra becsüli az Úr' emlékezését 's ajándékát velem együtt szívesen köszöni. Elirtóztunk mindketten titulusától, 's szántuk az Urat, a' ki az Erdélyben még most is szokásban lévő halotti ízetlen írások tételére kényszerítették. Engem annak megolvasására egyedül az fog bírni, hogy barátomnak ismérjem munkáját, 's ki tudja, talán lelek benne valamit, a' mi philologikai jegyzéseimet szaporíthatja.”⁸

Ha feltételezzük, hogy a máshol már csak szórványosan jelentkező nyomtatott halotti beszédek idején, a XIX. században helyi sajátosságként értelmezhető a műfaj fél évszázados továbbélése Erdélyben, akkor erre magyarázatokat is szeretnénk találni. A következő hipotézisek fogalmazódtak meg bennem: a műfaj továbbélése az erdélyi nemesi családok protestáns voltával állna összefüggésben, tehát felekezeti alapon, az európai protestáns hagyományhoz kötődése miatt lenne itt hosszabb életű. Vagy esetleg a protestáns hagyományon belül is kialakult már korábban, a XVIII. században ezeknek a nyomtatványoknak egy speciálisan erdélyi hagyománya, és ez sodorta tovább a műfajt azokban az évtizedekben is, mikor már mások szemében elavultnak tetszett? A divatjamúlt kiadványt azonban igyekeztek korszerűsíteni, a beszédek laicizálódtak, egyre inkább az ismeretterjesztő, tudomány népszerűsítő értekezések funkcióját látták el. Ezek a közepes terjedelmű nyomtatványok közvetítették a tágabb (olvasó)közönség felé azokat a kérdéseket, amelyekről az olvasottabb, külföldi egyetemeket megjárt lelkész-professzorok tájékozódtak. Tudományuk halotti beszédekbe sűrítésének hátterében az

is állhat, hogy az összegyűlt nemesi hallgatóság előtt temetések alkalmával tudták demonstrálni tájékozottságukat.

A XIX. századi beszédek második jellegzetességeként a nőkérdés erős jelenlétét emelném ki. A vizsgálatom tárgyául választott beszédek elsősorban témájukat tekintve képeznek egy világosan elhatárolható korpuszt. Azok a nők fölött mondott beszédek érdekeltek, amelyek a nő hivatásáról, szerepköreiről, a feminin karakterről, a nő, nőiség meghatározásáról értekeznek. Az ilyen beszédek nagy száma indított valójában az értekezés keretként használt műfaj, a halotti beszéd vizsgálatára. A téma virágzása az 1780 és 1845 között nyomtatott beszédekben követhető nyomon. Valójában az 1733 és 1886 közötti időszakból vizsgáltam hetvenegy, nő fölött elhangzott beszédet, az időhatárok kitágítása azonban csak elszórtan jelentkező nyomtatványok figyelembevételéből származik (kéziratos formában a XIX. század második feléből is szép számmal maradtak fent hasonló témájú, szerkezetű beszédvázak Kolozsváron). A 71 megvizsgált nyomtatott beszédből csupán 16 született Erdélyen kívül. A beszédek közel kétharmada tartalmazott elmélkedést a nőről és hivatásáról, ezek kivétel nélkül protestáns, elsősorban református beszédek. A más témát választó, kinyomtatásra került beszédekből is csak öt katolikus.

A személyre alkalmazott halotti beszéd már kezdettől fogva tartalmazta bővebben vagy csak jelzésszerűen a halott életének és tulajdonságainak leírását. Általános és idealizált jellemrajzok születtek, amelyek elsősorban művelődéstörténeti szempontból érdekesek, többet közölnek a kor ember- és magatartásideájáról, mint magáról a halottról. A nők fölött tartott beszédek jellemrajzai is általánosítanak, közéleti tisztségviselés és foglalkozás hiányában még inkább, mint a férfiaké; általában a női nemtől elvárt viselkedésmintát építik fel. Érdeklődésem tárgyát a halotti beszédeknek e funkciója és az ezt teljesítő szövegrész képezi. A XVIII. század végétől jelennek meg azok a nyomtatványok, melyekben nemcsak a halott jellemrajzának bemutatása során és érdekében konstruálódik meg a nőideál (korábban a prédikációk jellemrajzaiból lehetett következtetni a megkívánt magatartásmodellre), hanem programszerűen egy általános nőképről értekeznek, eleve egy ideális magatartásmodell felépítésére vállalkoznak, eszerint strukturálják az egész beszédet, és ilyenkor a halott jellemrajza csak konkrét szemléltető példa. Az elparentálást értekezéseik keretként használták az orátorok, és míg az eljárás nem új, új az, hogy nem dogmatikai kérdésekről értekeznek, nem is a beszédhelyzet által kínált tárgyakról (a halálról vagy az élet céljáról, ahogy az a halál felől értelmezhető), hanem laikus közérdekű témákról. Az ún. „nőkérdés” a XVIII. század végétől kezdve ilyen közérdekű témának bizonyul.

A gyászbeszédek témája nem műfajukból adódik; a kor más típusú szövegeihez kapcsolódva értekeznek a „nőkérdésről”. A halotti beszéd műfaji keretei között vállalják a közvélemény figyelmének felkeltését e kérdés iránt,

jelzik annak igényét, hogy újragondolják a nemi szerepeket és a nőről a társadalmi-kulturális szféra fontosabb tényezőjeként beszéljenek, mint korábban. Az 1780–90-es években Bárány Péter, Pálóczi Horváth Ádám, Ányos Pál tollából női jogokat tárgyaló röpiratok születtek. Ennek a néhány sokszor emlegetett röpiratnak talán túl nagy jelentőséget szoktunk tulajdonítani. Fábri Anna 1999-ben megjelent nőtörténeti szöveggyűjteménye is (*A nő és hivatása – szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből*) ezeket a röpiratokat állítja előtérbe mint olyan szövegeket, melyek először vetik fel a témát, és a folyamat elindítói voltak. Ennek a prédikációkorporusznak az ismeretében azonban úgy tűnik, hogy a nőkérdés irodalmának története semmiképpen nem a vitákkal kezdődött, ezek mögött feltáratlan szövegek tömege áll, csak hogy ezek olyan műfaji keretekben jelentek meg, amelyeket irodalmárként ritkábban olvasunk. Nemcsak a parentációkra gondolok, hanem ilyenek a házasságkötések alkalmával mondott prédikációk is, amelyek a bölcs feleség magatartásáról és a jó házasság titkairól értekeznek. A nőknek szóló erkölcsi kalauzok irodalmát is érdemes lenne ebből a szempontból megvizsgálni. Ezekhez is kapcsolódnak a halotti beszédek, mert a tárgyalt prédikációk nemcsak példát állítanak, hanem a népszerű viselkedéskönyvekhez hasonlóan életvezetési tanácsadóként is szolgálnak, a boldogsághoz vezető utat próbálják megmutatni a női hallgatóságnak és olvasóknak (például hogyan oldják meg feminin szelídséggel, hallgatással a konfliktusokat). A nőkérdés történetének kanonizálódó szövegei mögött ott áll ez a szépirodalminak nem tekinthető szövegtenger, amelynek amazoknál viszont talán nagyobb közönsége, erősebb mentalitásformáló szerepe volt. (Erdélyi viszonylatban és a női közönségre nézve legalábbis megalapozottnak találok ezt a kijelentést.) Nyilván összefüggnek a dolgok, a neves szerzők írásai vagy a közismert folyóiratok nőkérdést felvető cikkei hatással voltak a halotti prédikációk témáinak alakulására, ugyanakkor fordított irányban is működhetett ez – bár valószínűleg kisebb mértékben. De nem is az elsőbbség kérdését érzem fontosnak, azért sem, mert úgy gondolom, hogy különböző közönséget elérő és főleg különböző helyzetekből szóló szövegekről van itt szó. A prédikációk legitimálhatnak témákat és vélekedéseket, egy fél évszázadon keresztül ívelő prédikátori hagyomány pedig a többszörös újrafogalmazás, ismétlés révén folyamatosan megerősíti a nőről való beszéd adott formáit, ugyanakkor alkalmazkodik is e beszéd változásaihoz. Azok a halotti prédikációk, amelyek kompilációk a nőkérdés közhelyessé vált mondataiból, általában csupán leegyszerűsített vázlatát adják a kérdéskörnek, jelezve azt, hogy a prédikátor olyan befogadókra számíthat, akik számára elég utalni a közös tudás részévé vált, folklorizálódott elemekre. Az ilyen beszédek funkciója csak az ismétlés, megerősítés. Ezek mellett azonban folyamatosan jelen vannak olyan beszédek is, melyek rendre hozzáigazítják a prédikációt a nőkérdés éppen aktuális témáihoz, másrészt tehetséges szerzők, akik irodalmi igénnyel írnak.

Tematikus sablonok, közhelyes képek épülnek be minden olyan beszédbe, amely a nő feladatait és a nőiség definícióját fogalmazza meg. Ezért néhány XIX. századi prédikációt elolvasva is úgy tűnhet, hogy azok kevés egyedi, az adott szerzőhöz köthető sajátossággal bírnak. Ez elsősorban abból adódhat, hogy a prédikációírás hagyományos technikáját követve nagymértékben inspirálódnak az elődök és kortársak beszédeitől, ezért is nem határolódnak el élesen az egyes szerzők egyedi alkalmakra írt szövegei. Ugyancsak a prédikációírás hagyományos technikájából adódik, hogy a szerzők gyakran élnek példákkal, amelyek kezdetben a keresztény, később egyre inkább az antik hagyományból származtak; a lelkészekre is kiterjedt a klasszikus műveltség bizonyításának kényszere. Ha a XVIII. század elején a halottban „benne találtatott Sárának engedelmessége, Rebekának serénysége, Rákel lelki szépsége” stb., a század végétől kezdve, de főleg a XIX. század során a bibliabeli asszonyok előszámlálása mellett az antik irodalomból származó mintaasszonyok és negatív példák kerülnek túlsúlyba: a nő „olyan szép mint Heléna, olyan tudós, mint Aspasia, olyan kincses mint Medea, még olyan szorgalmatos-is, mint Mártha”. (Az idézet 1813-ból való, tehát az 1817-ben megjelent első magyar nyelvű női arcképcsarnoknál, Peretsenyi Nagy László *Heroineisénel* korábbi, és megelőzi az ugyancsak 1817-ben a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain bemutatott görög és római asszonyokat is. Újból jelezném, mennyire lehetetlen vállalkozás a nőkérdéshez kapcsolódó szövegek történetét olyan mértékben rekonstruálni, hogy megtaláljuk bizonyos téma vagy nyelvi fordulat eredetét.) Az anyaság mintaképei Cornélia és a bátor spártai anyák, a bajt okozó külső női szépség példája Görög Ilona (Heléna) vagy Cleopátra, de vannak szép számban házsártos Hárpiák, boszorkány Circék, Sirének és kígyóhajú Medusák. Gyakori a halott metaforikus-szimbolikus azonosítása a pozitív példákkal. A prédikációirodalom további sajátossága is jelen van egyes szövegekben; a beszédet egyetlen óriásmetaforára építik, és ezt bontják elemeire. A leggyakoribb a jó asszonynak a Nappal való azonosítása, de gyakori a méhkirálynő vagy a kereskedőhajó metaforája is. A Nap- és a méhkirálynő- (vagy ahogy ők nevezik: anyaméh-)metafora a nő központi szerepére utal a családban, a kereskedőhajó pedig a szorgalmas gazdaasszony jelképe. Az antik képzőművészetből származó csigaházon vagy teknősházon álló nőalak példája lesz az otthonát el nem hagyó asszonynak stb. Természetesen a keresztény jelképrendszert is tovább használják, így szőlőtő vagy olajfa is lehet a jó asszony jelképe. A nőkép változása nyomán a tökéletes asszony nagyon gyakran a család őrangyalaként jelenik meg.

Bár eddig az asszonyi virtusokat, a jó feleség képét leíró halotti beszédek egységéről beszéltem, valamilyen mértékben csak szétbomlik ez az egység szerzőkre és egyes prédikációkra. Ha végigtekintünk ezeknek a nők felett tartott beszédeknek a során, feltűnik, hogy több beszédnek ugyanaz az öt-hat szónok a szerzője, sőt ezek akár egy lelkészdinasztiába is tartozhatnak, mint

ahogy a Herepeiek esetében látjuk. Ebből a családból négy orátor is feltűnt ez alatt az ötven év alatt, és arra is gondolnunk kell, hogy a család könyvtárában levő beszédgyűjtemény inspirációja valamilyen mértékben szerepet játszott abban, hogy a Herepeiek ehhez a bevált témához nyúltak, és ezt írták tovább, mikor női halott fölött kellett beszédet mondaniuk. Az is figyelemre méltó, hogy az egy-egy prédikációval jelen levő vidéki lelkészekkel szemben, a népszerű egyházi szónokok a református kollégiumok tanárai közül kerültek ki. Elsősorban a kolozsvári, de emellett az enyedi és marosvásárhelyi református kollégiumok tanáraitól van itt szó, akiket gyakran hívtak meg Erdély különböző városaiba vagy vidéki családi kúriákba halotti prédikációt mondani neves erdélyi családok nő- és férfitagjainak temetésén. Tehát a kollégiumok állományában fellelhető olvasmányokat is figyelembe kell vennünk. Az rekonstruálható, hogy a kolozsvári kollégiumokban a XIX. század eleji lapok megvoltak, például az első sajtóbeli nővitának helyet adó *Tudományos Gyűjtemény* 1820-as évekbeli számai. A nőkérdésnek két Erdélyben született szövegét biztosan ismerték a szónokok: Cserei Farkas 1800-ban kiadott *A magyar és székely asszonyok törvényét* – bár ez jogi jellegű munka – és Molnár Borbála Újfalvi Krisztinával folytatott levelezését. Ez utóbbi, „a két nem hibái és érdemei felől folytatott levelezés” 1804-ben jelent meg, 1796 és 1799 között írt leveleket tartalmaz, melyekből kitetszik a prédikációkban is használt közhelyek, pro és kontra érvek ismerete.

A feltételezett kolozsvári központú erdélyi halottibeszéd-író „iskolán” belül különíthetünk el tehetségesebb vagy nagyobb hatású szerzőket. Herepei János beszédeinek sajátossága az a polemikus hangnem, amely általánosan jellemző a nőkérdés röpirataira vagy a fent említett női levelezésre, tehát inkább kapcsolódik a nővitához, mint prédikátortársai, akik csak témában kapcsolódnak a nőkérdéshez, de az erkölcsi oktatás hagyományos hangnemét nem cserélik fel a különben korszerűbbnek is ható polemikussal. Herepei János elmés hasonlatai, allegóriái szórakoztató olvasmánnyá teszik beszédeit. A korabeli közönség is értékelhette érvelési módját, de bizonyára témáit és vélekedéseit is, hisz egyik beszédéből két évtized múltán második kiadás is készült. Ez az eset jelezheti, mennyire eltávolodott az alkalmiságtól a halotti beszéd tanító része. Herepei János különben az a szerző, aki leginkább gyanúsítható azzal, hogy hagyományt teremtett, valamint azzal is, hogy leginkább fogékony volt a később nyilvánosan, a sajtóban megtárgyalt kérdésekre. Őt az asszonyi nem egyik prókátorának tekinthették, mert beszédei (*Az asszonynak jussai*, 1799, *Azok a pontok, melyekből az asszonyokat nézni- és megítélni kell*, 1805, *Az asszonyoknak a világi dolgokba való be-folyásokról*, 1806) normaállítást, erkölcsi kioktatás helyett inkább védelmükbe veszik a nevelés nélkül hagyott és a maga értékében, fontosságában fel nem ismert női nemet. Szinnyei József szerint „Radák Polyxéna (ki szerelmi bánatában megmérgezte magát) felett mondott gyászbeszédéért a kolozsvári nők egy szelencében száz aranyat küldtek neki

elismerésül”.⁹ Nem sikerült ennek az 1803-as beszédnek a nyomára bukkanom, csak a halotti verseket nyomtathatták ki Radák Pólika temetése után, a vers a tragédiával végződő férjhez kényszerítés történetét adja.

Újból utalok Kozma Gergely 1802-es beszédére, amelyet megküldött Kazinczyéknak, bár Kozma Gergely nem vált a nőkérdés híres prédikátorává. Sajnos Kazinczy következő Kozma Gergelyhez címzett levele nem ismert, pedig ez izgalmas levél lenne, feltételezve, hogy Kazinczy a halotti nyomtatvány elolvasása után reflektált erre a munkára. Ez a halotti beszéd ugyanis a nemi diszkrimináció bizonyításával és ehhez kapcsolt felháborodott kérdésekkel indít, majd rousseau-i indíttatású neveléstani értekezéssé válik, amelyben a nőnevelés kérdése is helyet kap, utána meg a nő hivatását más prédikációkból ismert módon felosztva tárgyalja. (A feleség, anya, gazdaszszony szerepköreit írja le.) Kozma Gergely józan, világos, retorikai díszítmények túlburjánzásától mentes előadásmódja – amelyben a bőbeszédűség egyetlen formája a bibliabeli és antik asszonypéldák időnkénti sorolgatása – szintén megváltoztathatta Kazinczy véleményét levelezőtársa munkájáról, kiemelhetette az ízetlen halotti írások tömegéből. Ha nem maradt is fenn a Kazinczy-levél, a Kozma Gergely-féle halotti beszéd recepciójáról mégis tudhatunk egyet-mást. Gedő József, Kazinczy szavaival „unitárius főúr”, ezt írja a szerzőnek: „Kinyomtatott predikátiód által, magadat mindenféle esméretessé tetted. Tégedet statusunk prédikátorai közt azon polcra helyeztetnek a disinteressatus értelmesek, melyen van Körmöczy és Szabó, annyira, hogy belőled s ezekből formálják az eminent kitetsző prédikátorink triumvirátussát.”¹⁰ A református lelkész, Gombási István leveléből is idézek 1803-ból:

Nagyon tetszik nékem ez a jeles munka. Nagy olvasásra és még szebb elmére mutat. [...] Örvedtettem kivált, hogy t. Uram a francz és német nyelvekben, és azokon írt tudománnyal gazdag könyvekben is jártas-költös. Hasonlóképpen a mi magyar könyvíróinknak drága munkáit is nagy haszonnal olvasta, és azoknak kincseit, a magyar nyelv kipalérozására és megbővítésére tzelező újonnan feltalált szavait és szollások módjait egészen magáévá tette. Nagyon tetszett nékem a nevelés hibáinak és a szebb nemnek köztünk újabb-újabb módin való kapásának csinos találása... S candidalom t. Uramot két hivatásokra. Az egyik a magyar nyelv művelésére tám tsak hamar felállítandó ns társaságnak érdemes tagjai közzé léjendő számlálás, a másik a kolozsvári unitária fényes ekkleziában való papság. Szép ekkleziia ugyan a sz-gericeii is, de mégis kicsiny fészkek egy olyan sas szárnyain repülő elmének.¹¹

A nyomtatott halotti beszédek újabb funkcióit mutatják ezek a levelek. A gyászoló család, legtöbbször az özvegy költségén kiadott nyomtatvány publikációs lehetőség volt azon lelkészek számára, akik vagy az egyházi hierarchiában kívántak előbbre lépni, vagy – ahogy Kozma Gergely esete mutatja – emellett írói, és ezzel kapcsolatban nyelvművelői képességeiket is be akarták bizonyítani.

A halotti beszédek nőképének alakulását a már említett 1569-es emlékbeszéddel kell kezdenem, amely Perényi Gábornét „a női erények dicséretes példájának” tekinti. Az itt megrajzolt asszonykép és ezen belül az egyes erények, hierarchiájuk a XVIII. század közepéig nem változnak, akkor mutatkoznak első jelei az egyre nyilvánvalóbb folyamatnak, amelynek során újfajta beszéd alakul ki a nőről. A régi típusú asszony legfontosabb érdeként a kegyességet állítják, és azt mondják, hogy a női nem „jobban vonzódik a mennyieiek tudományához és vizsgálatához”, mint a férfiak. (Ez a vélemény tovább hagyományozódik, és mikor a feminitást mint fokozott érzékenységet határozzák meg a XIX. század harmincas éveiben, ez a régi érv problémamentesen épül be az érvrendszerbe.) A XVI–XVIII. századi beszédek a feminin magatartásjegyeket az istenfélelemből vezetik le: elsősorban általános morális, kegyes viselkedésformákat várnak el (erkölcsi tisztaság, szűzies szemérem, kevés beszéd, megpróbáltatásokban lelkiertő bizonyítása, kegyesség, adakozás, egyszerű ruházat). Emellett elvárják a házastársi kötelesség teljesítését (hűség, engedelmesség, bölcs önmérséklettel a férj kedvében járás), a mater familias kötelességeit (házvezetés, szorgalom, gyermeknevelés, otthonülés). Egyes prédikációk a női műveltséget is dicsérik – ezen a Szentírásban és a dogmatikában való jártasságot értik, valamint az ezekhez szükséges deák nyelv ismeretét, de mindez inkább kivételes esetnek számít.

A XVIII. század elejétől bukkannak fel újabb témák, például a férjnek való engedelmesség és a nemek egyenlőségének kérdései. Elsősorban a teremtéstörténetből és Pál apostol leveleiből származó érvekkel állítják fel a férfi–nő hierarchiát, mint ahogy minden későbbi prédikátor is ezeknek a bibliai szövegrészeknek a tekintélyét használja fel érvelésében – csak épp olvasatuk változik meg némiképp. A nő természetellenes vezető szerepre vágyását minden korban épp aktuális romlásnak tekintik a prédikátorok, mert „valóba szép rendtartás: a tyúk kotág a háznál, a kakasnak pedig hallgatás a dolga. Ez az oka annak, hogy némelyek házassága nemcsak Purgatorium, hanem merő pokol, mert Isten-világ törvénye, sőt a természet ösztöne ellen való dolog, hogy az asszony uralkodgyék az ő férjén”.¹² Mint látjuk, ezek a prédikációk a nőknek kiszabott viselkedésnormákat nemcsak pozitív példaillesítés által írják le, a magatartásminta a pozitív és negatív példa mentén konstruálódik. Leleményesek a negatív példák lefestésében, és ilyenkor a nőcsúfolókkal mutatnak rokonságot. Az „emberek-e a nők” kérdés először az 1730-as évek beszédeinek témája, de a századvégi beszédek is gyakran hivatkoznak egy olyan írásra, amely az asszonyokat állati sorba rendeli. Miről lehet szó? Név nélkül 1783-ban jelent meg a *Megmutatás, hogy az asszonyi személyek nem emberek* című írás, amelyre Ányos is megfogalmazta női álarc mögötti ellenvéleményét. Azonban ez még nem magyarázná meg a század elején írt prédikációk felháborodott tiltakozását, a magyarázatot az 1783-as ponyvatermék előtörténetében kell keresnünk: a *Dissertatio quod mulieres non sint*

homines című könyvecske Lipcsében jelent meg 1595-ben. Ráth-Végh István szerint¹³ nagyon népszerű lett, a XVI. század folyamán még négy kiadása volt, francia fordítás kettő is készült belőle a XVIII. század második felében. Az eredeti írást tréfának szánták, a skolasztikus tudomány szörszálhasogatását, a szentháromságtan tagadóinak bibliaolvasó eljárását parodizálандó. Kortársai azonban a könyvet komolyan vették. Még ugyanabban az évben a brandenburgi udvari prédikátor elleniratot írt. A wittenbergi egyetem tanári kara is tiltakozott a kiadvány ellen. Az 1730-as évek prédikátorai tehát idegen nyelvű forrásokból már ismerték az asszonyszidalmazó és asszonyvédő írásoknak ezt a tudományos köntösben jelentkező formáját, amely nemcsak az „emberek-e a nők” kérdés emlegetését eredményezte, hanem mintát szolgáltatott az asszonyi nemről szólásra, elmarasztalásra és dicséretre egyaránt.

A XVIII. század végétől kezdve a beszédek szerkezete a következőképpen alakul: a szöveget a nő szerepkörei szerint tagolják, majd ezeken belül tárgyalják a teljesítésükhöz szükséges női jellemvonásokat. A nemrég elsőnek hirdetett kegyesség emlegetése már nem kötelező érvényű, a hármasszó hivatás: a feleség-, anya-, gazdasszony-szerep jó betöltését egyre kevésbé tesz függővé az istenes élettől. Egyre nagyobb hangsúlyt kap a családi élet szerepe az egyedi és közboldogság megteremtésében.

Én a Társaságos életet úgy nézem, mint egy nagy Karikát, melynek széleit a közönséges Törvények, Ítélszékek – Státus ereje, tehát a Férjfiak őrzik, de valamint minden tökéletes Circulusnak egy közép-pontjának kell hogy légyen, így a közönséges Társaságnak is Centruma, vagy magva a Házi élet. – A Háznak lelkét pedig mindég az Asszony teszi. Itt, egy háznak boldog kebelében foganszik-meg – itt terem és virágzik minden földi öröm és boldogság, – itt nevednek a Haza derék Fiai és Leányai – innen, mint egy Középpontból, mint a Napból, ömlik szerte minden áldás, öröm – minden Jó és boldogság. Az egész nagy Systemában-is a Középpontból indul-ki – és oda tér vissza minden erő és valóság, – a Társaságos életben-is a Háznak lelkéből az Asszonyból foly minden boldogság – és a világi lármából ide vonódik-vissza.¹⁴

A magánszféra, a család középpontjában álló nő úgy értékelődik fel, hogy ugyanakkor nem kell kiemelni őt hagyományosan elgondolt közegeből, sőt megerősítik a családi körre korlátozódó feladatkörét, és ezzel egy időben feladatai mégis az egész társadalmi nyilvánosságra nézve fontosabbaknak tűnnek. A férfit illető közéleti szféra, a „világ zajos piacával” szemben az idilli családi környezet, a házi csendesség őrző angyalává válik a nő, akit biedermeier tablóban gyermekei körében festenek, vagy mint hasznos könyveket olvasgató, férjét hazaváró feleséget, akinek galambszelídségű karjai közt eltűnnek a világ zajából hazatérő férj homlokának komor ráncai stb. A magánélet szféráját teljesen a nőiséghez rendelik, a közéleti szférát kizárólag a férfiaknak osztják (csupán Herepei János veti fel a tanári és orvosi pályák megnyitását a

nők előtt). A három sajátosan női szerep (feleség, anya, háziasszony) kiegészül egy negyedik elemmel, a honleányi szerepkörrel. Ezt elsősorban az anyai hivatáshoz kapcsolják, a gyermekek nemzeti jellegű nevelését várják el a nőtől. Nemcsak a nemi szerepek elosztása jelentkeztetett közérdekű kérdésként, hanem a nő mellett a gyereket is felfedezték, így a nevelés körüli feladatok a korábnál nagyobb hangsúllyal vannak jelen a beszédekben. És mivel a gyerekek nevelése a nemzet jövője szempontjából értékelődik fel, a magyar nő nevelése, műveltség szintjének emelése politikai kérdéssé is válik.

Újból Herepei Károly beszédét idézem:

Az asszonyok foglalatosságok ezek szerint mindég közelebb van a Természethez – csendesebb mint a Férjfiújé – de kedvesebb és sokkal állandóbb. Míg a Férjfiú tanuló asztalánál könyvekben merülve, a régi világ Pirámissait bámulja, vagy egy papiros-mappán kíséri Hannibált az Alpeseken keresztül, addig az Asszony otthon a Ház szükséges dolgait folytatja, s ügyel arra, hogy férje ezen gondolatbeli Expeditióból, hazatérvén, éhen ne maradjon. [...] Míg a Férjfiú a Csillagok közt vizsgálódik, s a napok Sistemáit karimázza, addig az Asszony, mint a hajdani leányzó az egen andalgó Thalesnek, lába-alóll a követ elhengergeti, hogy a magosban járkálván gondolatjaiban, itt alatt meg ne botoljék.¹⁵

A nemi szerepekhez nemcsak két teljesen elkülönülő életteret, hanem különböző magatartást is rendelnek, a férfi és nő teljesen különböző karaktert tárgyalják, sokkal inkább biológiai és pszichikai alapú különbségekként, mint a nevelés és a társadalmi körülményekből származó különbözőségként. A női műveltséget is a férfiakétól teljesen különbözőnek gondolják el. Olyan tudásanyagot képzelnek el az ideális kisasszony fejében, amelynek gyakorlati haszna van, és felkészíti őt az asszonyként betöltött hármas szerep minél eredményesebb megélésére.

A nőkérdés más jellegű szövegeiben is gyakran vált témává a nők helye a kultúrában, amint azt a nőnevelés és a nőírók körül zajló viták jelzik. Ezek a kérdések is lecsapódnak a gyászbeszédekben, a nők nevelését, műveltségét, olvasási szokásait egyre gyakrabban tárgyalják a prédikátorok. Különösen az 1797 és 1813 közötti időszakból lehet olvasmányos, sokszor derűt keltő idézeteket felhozni ennek alátámasztására. Herepei János 1797-ben a női nem jussairól szólva elsősorban a nőnevelést szorgalmazza, a házi vagy intézményes nevelés körüli vitákat megelőlegezve:

Én nem látom által, miért ne lehetne a leányoknak éppen mint a fiúknak számára oskolákat állítani, és azokban őket a nagy és kis Kathékismuson túl, és még a Hübneren-is túl – valóságos tudományokra-is taníttatni. Megesmérletetni őket a természettel közönségesen – és ezzel a földdel különösebben – és magokkal – az ő kötelességeikkel még különösebben – Azonba vagynak olyan kemény szívű szülék – a kik leány gyermekeiket – még tsak írásra sem akarják taníttatni – ne hogy megnővén valami kárhozatos correspondentiába elegyedjenek – Bizony egy járást már ki kellene nékiek, kitsin korokban, szemeiket is tőjni, ne hogy megnővén azzal valami kárhozatos hunyorítításokat tehessenek!¹⁶

Ekkor már nem a vallásos irodalomban való jártasságot jelenti a női műveltség, hanem új típusú, nyugati mintára épült tudásanyagról, irodalomról, olvasáskultúráról van szó.

A prédikációk ennek az új műveltségnek nem minden elemét javallják. Előítélettel kezelik a nők kultúráját érintő változásokat, a divatos szaloni viselkedéselemeket, és ami minket közelebről érinthet, a női olvasmányokat is:

A midőn a fiú valóságos tudományokra: akkor a leány arra taníttatik, miképpen tudjon szavának ilyen vagy olyan tündéres állást – és mozgást adni, midőn a fiú lovaglás, vadászás által, és az emberek nyomorúságának megismerésével, a rajta is könnyen történhető szerentséltenségek ellen keményítettik, akkor a leány muzsika – éneklés – piktura – Román Poésis által gyengítettik, és az anyának – a ki ezt Delicatessénak nevezi, kövér reménységei között, e képpen készíti magát arra a szenvedhetetlenségre, hogy egy törbe bonyolodott madaratskának veszedelmén sírjon – és arról – hogy a kotsisnak, ha a kapu előtt sokáig várakoztatja, midőn télbe visitába szekeredzik – a fülét a hideg megveheti, ne is gondolkozhassék.¹⁷

A szalonhölgygel szemben a gazdasszonyt dicsérik, a fortepiano és könyv helyett a cselédekkel törődést ajánlják:

Polgári házba megyünk – ha fortepianót, csinos zsebkönyv gyűjteményt, s concert darabokat nem találtok, ezeket hibául ne tegyétek, ezek is szépek időtöltésnek, s hasznos eszközök a lélek művelésére, de hogy ezekben határozódjék egy asszony munkásságának czélja [...] azt semmi esetben, semmi rangban el nem esmértem, többre látom az asszonyt hivatta, mint hogy csak időtöltő legyen, s csak a Serail asszonyainak hagyom azon dicsőséget, hogy mint énekesnek bámultassanak, verseikkel gyönyörködtessenek, táncaikkal mulattassanak

– írja Herepei Gergely 1836-ban,¹⁸ és így folytatja:

...jaj annak a háznak, melynek asszonyai a képzetek világában érzelgnek azalatt, míg a valóságos világban cselekedni kellenék, s a múzsák felkoszorúzására fordítják azon időt s néha még a pénzt is, melyet gyermekeik öltöztetésére és nevelésére kellene fordítaniok.

Mintegy ennek ellentmondva a talpraesett gazdasszony, a cselekvő, adakozó kegyes asszony vonásai helyett mégis egyre elfogadottabbá válik az a nézet, hogy az érzelmi élet intenzitása a feminitás kifejezője. A nőideál az érzékeny, együttérző, jóságos asszony felé változik, és mikor az embert szív és értelem kettősségében látják, a nőiség attribútuma a szív fogalmához rendelt tulajdonságok túltengése. Amit Herepei János 1797-ben ajánl, az egyre nőietlenebbnek látszik a későbbiekben: „erősíték – neheztessék – lelkeket, a tanulás, és elmélkedés által – mind addig míg fejek és szívek egyarányuságba jönnek”.

Valóságos hadjárat indul a „tudós nő” ellen. 1783-ban Borosnyai Lukács Simeonnál olvasható a tudós nőről való elmarasztaló vélekedés: „Tudom az eleitől fogva való példákából, hogy a tudós asszony nem mindenkor jó asszony, s kivált jó feleség, sőt többnyire mindenkor vagy az olyanokban valami alkalmatlan különösség”¹⁹ – írja, és ezek a mondatok visszaköszöntenek majdnem minden vizsgált XIX. századi beszédben, néha ennél erőteljesebb változatokban is. A tudóskodó nő alakjának megjelenésében persze nemcsak a hagyománynak, hanem a korabeli nővitáknak is nagy szerepük van. Így a nőírók körül zajló vitából származó érvek, megfogalmazások is bekerülnek a beszédekbe, még az egyébként nőpártinak tartott Herepei János is így ír, mikor az erkölcsös asszonybarátot keresi: „Egy Saffot, aki szüntelen a Helikon hegyén járkál, és a borostyán ágakat mint a répa, murok s más kerti veteményeket inkább esméri? Nem, te is tudod, hogy amidőn a Miatyánkbéli utolsó kérést elmondom, a tudósasszony is mindenkor eszembe jut.”²⁰ 1836-ban sem általánosan elfogadottak az írók, bár a gúnyos hangnem eltűnik a róluk szólásból: „Az újabb idők pedig valósággal sok ésszel és kellemmel teljes könyv-szerzőnéket hoztak elő. De ha az igazat meg kell vallani, mind ezek a tudományos világnak semmi különös szolgálatot nem tettek.”²¹

„Légyen okos, de nem tudós” – a női okosságon egyfajta életbölcsséget értenek. Herepei Károlyt idézem 1826-ból:

Az Okosság. E nélkül az Asszony csak egy szép lárva, melynek szépségét mennél inkább szeretjük, annál jobban sajnáljuk. – Az okosságon nem tudományt értek. E kettő két különböző dolog. Okosnak kell, tudósnak nem szabad lenni az Asszonynak. – Az asszonyoknak rendszerént a Természet, egy éles, könnyű, eleven, és helyesen elítélő eszet adott, és soha egy Férjfiú-is a jelen lett örömeit nem tudja olyan helyesen kóstolni, s az időnek hasznát nem hajtja úgy-bé, mint egy okos Asszony. – A Férjfiú tudománya csak speculatio, csak száraz Theorea, az Asszonynak életbeli okossága van. [...] ...egy könyvek közt penészedett Tudós, minden Sylogismussal nem tud annyit kivinni, mint egy szelíd Asszony természetes okosságával. – De ha már a Tudományokban nem-is engedünk igen széles mezőt az Asszonyoknak, annál tökéletesebbek ők nállunknál a Szív érzéseiben. [...] A szívet nemesíteni célja minden tudománynak, és a mit, mi férjfiakul sok bajjal, és tanulás után érünk-el, arra az asszonyokat készen szülte a Természet.²²

A nő és a férfiaknak fenntartott „magasabb tudományok” viszonyán, valamint a nők szépíróként jelentkezésén túl arról is gyakran esik szó, hogy olvasóként hogyan viselkedjék egy nő. Egy 1778-as halotti vers szerint Teleki Eszter francia és német könyvek olvasásából „tanulta kötelességeit”,

De nem szerette az olyan írásokat,
Mellyek mondnak semmit nem érő dolgokat,
Sőt tanítani mérnek rúttágárságokat,
Meg-vesztegetnek sok gyenge olvasókat,
Hanem az melly könyvek a tiszta szíveket

Formállyák, s ki-irtják az úndok vétkeket,
Azoknak forgatta gyorsan leveleket,
Egyenes szívére vette intéseket.²³

Mindvégig jelen lesz a prédikációkban az írások hasznos és káros változata, az erkölcsromboló írásoktól próbálják védeni a tapasztalatlan női olvasót. A románok, az érzékeny irodalom szövegei, azok a könyvek, amelyek a női olvasóközönség megnövekedésének korában közkedveltek voltak, a gyakorlatias, puritán protestáns mentalitású szónokok számára nem a műveltség bizonyítékaiként jelentek meg, hanem olyan irodalomként, amely a gyakorlatban nem működtethető viselkedésmintákat közvetít. Pápai István 1803-ban így vélekedik:

Ha e mostani Asszonyok Tudományáról akarunk ítélni, asztalaikon való Könyveiket kell meg vizsgálunk: azok között pedig többnyire pedig olyanokat találunk, mellyeknek tzeljok az okos értelmet megzavarni, a képzelő tehetséget bé-motskolni, a képzelődést édes álmadozásokkal, áerben épült várakkal eltölteni, az érzékenységeket felettébb megfeszíteni, a vallást betsmérelni, a virtusnak, a kegyességnek fényét homállyosítani. [...] Oh vallyon mikor lesz vége a Románok és érzékeny versek olvasásának, mellyeknek semmi valóság nem felel meg!²⁴

Herepei János 1804-es beszédéből idézek:

Vagynak az asszonyok közt is Don-Quijottok; de én azon nem tsudálkozom, sőt mindent össze-vévén, azon tsudálkozom, hogy nincsenek többen, hogy nem mind azok: mert csupán csak azoknak az ostoba és méreggel tele Románoknak serege, melyet a buta és erkölcstelen mázolóok megszűnés nélkül szaporítván rontani és pusztítani kiküldenek, elégségesek lennének egy [...] semmi nevelés által meg nem világosított [...] lélekben minden okos gondolkodásra és hasznos olvasásra való hajlandóságot, minden jó principumokat megfojtani, és a helyett abban tisztátalan gondolatokat, megfeszített kívánságokat és a boldogságtól felfordult képzeleteket gerjeszteni. Ezeknek a nyavalyás repülő írásoknak, a vigyázatlan olvasókra való befolyások-által, úgy látszik, az asszonyoknak egész élete, egy Románná változott, és ők semmit figyelmetességre nem méltóztatnak, hanem a mi hajlandóságokat gyönyörködteti, hijábanvalóságoknak hizelkedik, és azt a zabolátlan tsudát, az ő ifjú képzelődéseket a tündérek országain keresztül bámulás és elragadtatások között hordozza.²⁵

A nőknek szóló irodalom tanító funkcióját csupán közvetett módon megvalósító „románok” nyilván nem tudták a korábbi olvasmányok erkölcsnevelő szerepét ugyanúgy betölteni, az elvárásnak is meg kellett változnia, hogy ez a heves elítélő hangnem változzék. Az érzékeny történetek szívművelő funkciójának említésével először egy 1813-ban elmondott beszédben találkoztam: „Melly hasznos az, mikor az ártatlan szűz egy olyan Zseninek munkájából, a ki egyenesen a természet oskolájában tanult, érzel-

met felemelni és nemesen érezni megtanul”, de „a ki tsak a Rómánokból kívánnya meríteni minden tudományát (távol légyen hogy a jó ellen szóljak) ott a lélek úgy szólva a tsuda édesség miatt hal-meg”.²⁶ A nő olvasás által megszerzett műveltsége igen rikán jelenik meg egyértelmű pozitív értéként:

...a legjobb könyveknek olvasása, mikor fontosabb kötelességeitől időt nyert, vólt az ő leg kedvesebb időtöltése. – Sőt midőn a világtól vagy Házától elfoglalva, egyéb időt nem kaphatott, a késő éj magánosságát is, álmától elszakasztva arra fordította, hogy tudni kívánó lelke valami magához való táplálást találjon [...]. Melly gyönyörűség vólt halgatni őtet midőn az olvasottak mellett lelkének fáin eredetiségét is fel fejtette! [...] Az Asszonynak, nem az az elhivatása, hogy rendszerént való Tudós légyen. Ez a férjfi dolga. Az Asszonynak elég ha bölcs arra a mi az ő czélját illeti²⁷

– látjuk, hogy végül mégiscsak a férfiakétól különböző női műveltségről van itt szó.

Ezek a gyászbeszédek tehát értékes dokumentumok a népszerű olvasmányok, az érzékeny irodalom recepciójára nézve is, különösen azért, mert nem szépírók tollából születtek, ilyenként az ítélet kívülállóktól jön. A rétorok szemében az új irodalmi formák haszontalannak, sőt károsnak bizonyultak (itt nyilván nem esztétikai ítéletalkotás történik). Attól tartottak, hogy a kor, és főleg a nők olvasási stratégiái mások, naivabbak, mint amit az új típusú irodalom megkíván, hogy az érzékeny elbeszélést is úgy olvassák, mint egy erkölcsi mintaszolgáltató történetet, nem érzékelik eléggé fikciós voltát, és a szövegekre jellemző érzelmi túlaradást, szenvedélyességet követendő viselkedésmintaként értelmezik. Márpedig olyan nőképet hordoztak ezek az egyre elterjedtebb olvasmányok, amely bizonyos feminin személyiségjegyek szempontjából egyezett a hagyományos nőképpel, amelyet a halotti prédikációk közvetítettek, de emellett olyan viselkedésmintát állítottak a nők elé, amely a prédikátorok szemében életidegennek, valóságtól elrugaszkodottnak minősült.

Írónők és árnyékképek. A női műveltség és a halottaskönyv összefüggéseinél maradvra jelezném, hogy nemcsak a nők fölött mondott beszédek tanulságosak, a halotti prédikációk közvetett eszközei is lehetnek a nő reprezentációjának. A XVIII. század közepéről emlétek egy sajátos esetet, amikor a férfi felett mondott beszéden is az asszony árnyékképe vonul végig. Dániel Polixénának (1720–1775) férje, Vesselényi István halálára kiadott halottaskönyvről van szó, amely Kolozsváron jelent meg 1759-ben. A könyvet összeállító özvegy és lánya műveltségének bizonyításaként, demonstrálásaként is olvasható a nyomtatvány. Mert mikből is áll össze a kötet: *Szomorú kesergő versei Vesselényi Polixéna kis-asszonynak, mellyekkel maga és öt kisebb méltóságos testvérei képekben gyenge poézisa szerént [...] édes atyjoknak [...] szomorú halálát kesergő*

Zsibón – a kiadvány ezáltal demonstrálja a női műveltséget és írói képességeket. Következik id. Dániel Istvánnak leányához írt vigasztaló levele – kivételes eset, amikor egy levél is helyet kap a kötetben. Az apa vigasztalás gyanánt saját latin nyelvű kegyességi könyvének, a *Monita paternának* az olvasását ajánlja Dániel Polixénának, melyet Polixéna később magyarra fordított. Úgy tűnik, a nő latin tudása az, ami leginkább jelezni tudja nagy műveltségét. A prédikációk között van latin nyelvű is, de az egyik magyar nyelvű prédikáció szerzője, Szathmári Pap István nem fordítja le a prédikációbeli latin idézeteket, „mellyeket, mivelhogy Deákul-is jól érted, nem-is fordítok”. (Látjuk, hogy az özvegy a beszéd megszólítottja.) Egyebek között ezért is dicséri a halottat a prédikátor: „Polixenáját nemzeted, és mind a Tudományoknak, mind a kegyességnek aczél-tükörévé készítetted.” A másik magyar nyelvű prédikációnak megint Dániel Polixéna a megszólítottja: „Tudjuk a te Isten beszédében és keresztényi maga viselésben való jártas és tudós voltodat, a mellyet közelebb kimutattál ama gyönyörűséges Ethicának született nyelvünkre való hozásában.”²⁸

Az apa búcsúztató versét író Vesselényi Polixéna nemsokára – 1764-ben – meghalt. A kollégium parentáló verséből (*Koporsóban égő szövétnék*) idézek:

Mert olly bölcsességet szívére kerített,
 Mellyel Nagy Nevének Chronikát épített.
 Mert, Bölts Szüléinek serény keze alatt
 Józan Tudománynak Mü-helyébe szállatt, [...]
 Nem volt tanulásban sarkantyú vasára
 Szüksége, de vala erős zabolára.
 Sietett Helikon borostyán halmára,
 Hogy koszorút fűzne ékes homlokára.
 Az hat classisoknak minden rejtekeit
 Vizsgálta, mint bűvár tenger mélységeit.

Nymphák forrásának itta bőv vizeit,
 Músák szállásának lakta szép helyeit.
 Látiumban járván vala Ciceróval
 Esméretes, és a nagy híru Catóval,
 [...] Járt nyugzött lábakon Sappho poetával,
 Társalkodott vala híres Cármentával,
 [...]
 Méltán azért ötten tizedik múzsának
 Mondom, s kilenc múzsák rövid summájának,
 Az három gráciák negyedik társának,
 Az öt eszes szüzek bölcs kalaúzának.

„De ezek mellett az asszonyi nemet illető munkákat is éppen nem tágítja vala, hanem mind az ő méltóságos édes atyának, mind pedig azután szerelmes férjének uri házában a gazdaasszonyi hivatal... folytatja vala.” Kijár ennek a fiatal nőnek a tudomány és művészet szimbolikus helye, amely a tanult férfiakat megilleti egy ilyen alkalmi versben, de ezen túl a tanulás hosszszas részletezése azt jelzi, hogy kivételről van szó: egy nő az, akiről mindezt el kell mondani. Az a műveltség, amelyről Vesselényi Polixéna kapcsán beszélnek, a nőt végül is nem emeli ki a női szerepkörökből, a család közegeből, nem sért rögzült határokat, öncélú tudás, melynek gyümölcsöztetéséhez nem teremődhet meg a nyilvánosság.

Még egy halotti prédikációt említenék, amely írónőhöz kapcsolódik. Dukai Takács Judit anyjának, Wittnyédi Theresiának temetése alkalmából, Szombathelyen jelent meg 1811-ben halottaskönyv. Hogy jelenik itt meg a kisasszony: „egyetlen egy remek szülemény”, „okos szelídséggel és a magad ideje beliek között dicséretes szép erkölcsökkel tündöklő kisasszony” – ez nem tartalmaz utalást különösebb műveltségre vagy költői képességekre. Maga a beszéd az asszonyi nemnek való tisztességtétel, azonban nem a női műveltség dicséretét célozza. Az elbúcsúztatásban sor kerül Juditra is, és ez a rész mégiscsak hozzáadhat valamit a majdani költőnőről való ismereteinkhez:

Mi lett édes lányom? szép recés ruháid
Mint hevernek széllyel componált kótáid.
Gyors billegésre lankattak ujjaid,
Reszketnek el-hervadt kedves ajakaid.
Nem papirosrol szól most, látom, muzsikád,
Hanem a szív diktál csak szomorú nótát.

– „ezen igen jeles nevelésű kis-asszony a muzsikában szépen járatos” – így a lábjegyzet. Dukai Takács Judit önéletrajza szerint édesanyja betegágyánál írta első költeményét, de a „forte piano édes zengzete mellett” dallammal kísért verseket már ekkoriban előadott.²⁹ Ha ezek saját szerzeményű énekversek voltak is, a búcsúztató vers szerint ettől csak jó muzsikás híre lett a lánynak, de poétiai híre nem. Ez még nem minősül tudós költészetnek, költőnévé majd csak attól a felavató gesztustól kezdve válik, amelyet más költőnőteremtések mintájára egy férfi, ez esetben Horváth József Elek tesz meg Dukai Takács Judithoz írott verses leveleiben, a poétikai, prozódiai kitárással és a költői névadással.

1 KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998.

2 Lásd JILL BEPLER, *Women in German Funeral Sermons: Models of Virtue or Slice of Life?*, *German Life and Letters*, 1991, 392–403., Silke LESEMANN, *Frauen in Hildesheimer Leichenpredigten des 17. und 18. Jahrhunderts*, *Hildesheimer Jahrbuch*, 1992, 85–97., Dorothea ROTH, *Das Bild der Frau in der Basler Leichenrede 1790–1914: Erscheinungsformen des bürgerlichen Patriarchats im 19. Jahrhundert*, *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, 1993, 5–77.

3 NÉMETH S. Katalin, „Az asszonyi tudós világról” vélekedések a XVIII. század közepén = *A nő az irodalomban. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság zalaegerszegi vándorgyűlése (1984)*, Zalaegerszeg, Zala Megyei Könyvtár.

4 PRAZNOVSZKY Mihály, *Kármán András halotti beszéde*, *Iris*, 1999/3–4, 132–135. Megjegyzendő, hogy ez a beszéd is Wesselényi Zsuzsanna temetéséhez kötődik, akárcsak a Németh S. Katalin által bővebben tárgyalt Csepregi–Turkovicsovóráció.

5 A különböző könyvtárakban fellelhető halotti beszédek tengerét egy ilyen összesítő lista segítségével lehetne csak tisztán átlátni. Részleges halottibeszéd-listák jelentek ugyan meg, lásd JAKAB Elek, *Adatok erdélyi írók névtárához a XVII–XVIII. században*, *Magyar Könyvszemle*, 1881, 299–327. és A XIX. századi erdélyi halotti beszédek bibliográfiájához, *Magyar Könyvszemle*, 1882, 102–103., DEÁK Miklós, *A halotti beszédek jelentősége és ezek kiválóbb írói az unitárius egyházban a 18-ik század esztendőiben*, *Keresztény Magvető*, 1886, 336–348.

6 SZIKSZAI FABRICIUS Balázs, *Emlékbeszéd Perényi Gáborné szül. Ország Ilona felett (1569)*, *Sárospataki Református Lapok* 1918, 10–11., ford. SZINYEI Gerzson.

7 Magyar főurak temetési ceremóniájáról lásd SZABÓ Péter, *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány*, Bp., Magvető, 1989.

8 Kazinczy Ferenc levelezése III. köt., Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1892, 78–79. és 94–96. Köszönettel tartozom Rákai Orso-

lyának, aki felhívta figyelmem a levélrészletre.

9 SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*. IV. köt., 754.

10 KOZMA Ferenc, *Kozma Gergely unitárius pap és esperes életrajza*. Különlenyomat a Keresztény Magvető XI-dik kötetéből, Kolozsvár, 1876, 36.

11 Uo., 37–38.

12 HORVÁTH Gergely, *Flos fueram florens (Morocz Susanna)*, Kassa, 1734.

13 RÁTH-VÉGH István, *A könyv komédiája*, Bp., Gondolat, 1959.

14 HERPEI Károly, *Az asszonyi virtusok főbb vonásai, melyeket Katsándi 'Susanna' életéből levett, s halálakor kitett a Kis Solymosi Ev. Ref. Templomban H. K. = Két halotti beszéd*, Kolozsváron nyomtatott a Ref. Kollégium betűivel, 1826, 28–29.

15 Uo., 30.

16 HERPEI János, *Az asszonyoknak jussai mellyeket [...] Gróf Széki Telei Polyxéna [...] temetési tisztességére beszédben szedett [...] H. J.*, *Víz-Aknai Pap*. Kolozsváron Nyomtatott a Ref. Koll. betűivel, 1797, 45.

17 Uo., 40–41.

18 HERPEI Gergely, *A maga házat jól elrendelő keresztyén asszony = Incze Sára özv. Prof. Méhes Györgyné emléke két halotti beszédben*, Kolozsvár, Ref. Koll., 1836.

19 BOROSNYAI LUKÁTS Simeon, *Jó feleség képe = Temetési oszlop [...] Bánfi Kata úraszonynak [...]*, Marosvásárhely, Kaprontzai Ádám Priv. Könyv-nyomtató által, 1783.

20 HERPEI János, *Azok a pontok, mellyekből az asszonyokat nézni, és meg-itélni kell [...] Bánffy Klára temetési tisztességére halotti beszédben M. Vásárhelyen elő-adta H. J. Víz-aknai Pap = A megkoronázott asszony-ember avagy két halotti tanítások [...] Bánfi Klára [...] Mvásárhelyi nagy templomban, 1804 nov. 18.* Kolo'svárt Nyomtatott a Ref. Kollégium betűivel, 1805, 40.

21 HERPEI Károly, *Az asszonyokról = Incze Sára özv. Prof. Méhes Györgyné emléke két halotti beszédben*, Kolozsvár, 1836.

22 HERPEI Károly, *Az asszonyi virtusok főbb vonásai, melyeket Katsándi 'Susanna' életéből levett, s halálakor kitett a Kis Solymosi Ev. Ref. Templomban H. K. = Két halotti*

beszéd, Kolo'sváron nyomtattott a Ref. Kollégium betűivel, 1826, 36–37.

23 FOGARASI PÁP József, *Minden asszonyi nemet megékesítő keresztyéni igaz virtusoknak [...] példája* (Teleki Eszter), 1778.

24 PÁPAI István, *Az asszonyok igaz dicsérete, melyet megszerzett magának [...]* Szentpáli Ágnes, Kolozsvár, 1803, 13–14.

25 HERPEI János, *Azok a pontok, melyekből az asszonyokat nézni, és meg-ítélni kell [...]* Bánffy Klára temetési tisztességére halotti beszédben M. Vásárhelyen elő-adta H. J. Víz-aknai Pap = *A megkoronázott asszony-ember*, Kolo'svárt Nyomtatt. a Ref. Kollégium betűivel, 1805.

26 BALÓ József, *A serény asszonyi állapot [...]* Tornyai Klára urasszonynak [...] utolsó tisztességén [...] elé-adott B. J., Kolo'sváron Nyomtattott a Ref. Coll. Betűivel, 1814.

27 HEGEDÜS Sámuel, *Az Asszonyi Nem Méltósága [...]* Bethlen Rósalia [...] koporsója mellett elmondott [...] H. S. Tordosi Ref. Pap, Nagyenyed, 1832.

28 Lásd PICTET Benedek, *A keresztény ethicának summás vejeje*, Kolozsvár, 1752.

29 Lásd R. KOCSIS Rózsa, *Dukai Takács Judit élete és költészete*, ELTE Bölcsészdoktori értekezések, é. n.

Ungvárnémeti *Niza*-kötete fejlődéstörténeti és kompozíciós-imitációs szempontból

„Vagyon pedig nekem azon Darabban még egy Dalom is, úgy tetszik ezen cím alatt: Átok Nizára...”

(Ungvárnémeti Tóth László *Versei*)¹

Az Ungvárnémeti-korpusz rétegzett vizsgálatát megnehezíti, hogy a szövegek jó része elveszett. Igaz Sámuelnek Kazinczyhoz küldött levele szerint, amely az elhunyt poéta Bécsben maradt szövegeit sorolja elő, a papírok nagyobbik hányada Légrádinál, egy magyar származású ágensnél maradt, s egynehány manuscriptum nála is található.² E lajstrom nem tesz említést arról a sárospataki diákevek alatt készült és összeállított, *Niza vagy is másképpen a' senge szerelem dallokban* című kötetéről, amelynek nem autográf, feltételezhetően másolatban megmaradt példányát néhány éve lelték meg a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Szűry-gyűjteményének egyik kolligátumában.³ Rákóczy Géza, az eddigi egyetlen Ungvárnémeti-monográfia szerzője a múlt század végén nem tudhatott még e kádenciás verseket tartalmazó korai anyagról, éppen ezért a Kazinczyval folytatott levelezés vonatkozó passzusainak felhasználásával az anyanyelvi verselés és szépirodalom hosszú időn keresztül történő tudatos elutasításáról, valamint a széphalmi Mester pályaindító szerepéről értekezett.⁴ Rákóczy Kazinczy Marmontel-fordításának elolvasását a poéta stúdiumaiban határkőként jelölte meg, ugyanis felgyűjtött adatai alapján bizonyíthatónak vélte, hogy első anyanyelvű olvasmányának hatására kezdett el a poéta a honi tudományok és szépírói remekek felé tájékozódni.⁵

A nemrégiben felfedezett *Niza* nyomtatásos formát sajnálatos módon a mai napig nem nyert, gondozott szövegű közzététele még várat magára, a szerzői életművet feldolgozó majdani kritikai kiadás, melynek elkészítése egyre szükségsebbnek látszik, bizonyára Tóth László e korai kísérleteit is tartalmazni fogja. Az előszó szerint egyébként Ungvárnémeti sem szánta sajtó alá zsengeit, az ajánlás hiánya és a mecenatúrára való hivatkozás mellőzése erősítheti is ezt a feltételezésünket, bár a dolgozat megfelelő pontján éppen a fent leírtak ellenkezőjét kívánjuk bizonyítani. Az Ungvárnémeti-kutatás arra vonatkozóan sem rendelkezik adatokkal, hogy a szerző kortársai mutattak-e bármiféle érdeklődést Tóth László pályakezdésével, korai költeményeivel kapcsolatosan. Magánlevelezése – melynek segítségével mindezeket a kérdéseket megnyugtatóan és véglegesen tisztázni lehetne – hirtelen bekövetkező

halála után Bécsben kallódott el, a Kazinczy-hagyatékban fennmaradt levelei szerint pedig tudatosan hallgatott erről a kötetről. Szembetűnő és nem elhanyagolható – mint már korábban is említettük –, hogy a teljesnek tűnő Légrádi-féle lista sem sorolja fel a kéziratot, s mindez megenged egy olyan feltételezést, amely szerint Ungvárnémeti Bécsben folytatott orvostudományi tanulmányaira nem vitte magával kötetbe rendezett zsengeit. Sajnálatos módon az eredeti manuscriptum megírásának és megsemmisülésének körülményeiről Sárospatakon sem kutathatók fel adalékok,⁶ miként a másoló személyét is homály fedi. Elképzelhető, hogy Csokonai iskolai versírási gyakorlatokat tartalmazó „Zöld-kódex”⁷-éhez hasonlóan Ungvárnémeti is használta saját verseit oktatói munkája során. A másolatgyűjtemény pedig valamely lelkes tanítvány által őrződött meg, aki versírási feladatok során hallhatta a költeményeket a preceptorától,⁸ majd utóbb rögzítette azokat. Könnyen megeshet azonban, hogy egyszerűen a Református Kollégiumokat ekkoriban jellemző Csokonai-kultusz darabjaként vált ismertté és menekült meg a pusztulástól Ungvárnémeti első jelentősebb teljesítménye.

Bevezetésként a Szüry-gyűjtemény sorsára vonatkozóan⁹ érdemes néhány alapvető információt feleleveníteni: Szüry Dénes hagyatéka 1910 után került a könyvtár jogelőd-intézményébe. A gyűjtemény az 1767 és 1867 közötti magyar irodalom első kiadásait, azok későbbi variánsait, a hazai írók első fordításait, valamint 1825 és 1867 közt megjelent politikai szövegeket tartalmazott. A tulajdonos 1907-ben egy hosszú és nehezen áttekinthető regisztert¹⁰ állított össze a nagyjából 5000-6000 kötetet felölelő könyvtárából. Szüry katalógusában az Ungvárnémeti-életműhöz kapcsolódóan a két nyomtatott kötet és Terhes Sámuel pamfletjei szerepelnek, így feltételezhető, hogy a kézirat csupán a hagyaték megvásárlása után került a budapesti könyvtárba. A *Niza* szempontjából fontosnak látszik, hogy az alapgűjtemény a későbbiekben bővítéseken ment keresztül, melynek során egyebek között a kézirat possessoraként feltüntetett Máriássy Zsigmond és a hosszú időn keresztül Sárospatakon oktató Ballagi Aladár irodalmi örökségével gazdagodott tovább.

E korai, 1808 és 1810 közt készült kötetre Csikós Zsuzsanna és Fáy Zoltán két helyen is közzétett, fontos összefüggéseket tartalmazó értekezése hívta fel a figyelmünket,¹¹ akik Ungvárnémeti *Nizáját* Csokonai *Lillájának* imitációjaként nevezik meg, továbbá ismertetik az előkerült könyv szerkezetét:

A *Nizán* kívül található még a kolligátumban *Töldalék* cím alatt két rövid elbeszélés, *A megáldoztatott Gerlitzze*, valamint *Egy jeles Szűznek a' Halála*. Ez utóbbihoz csatlakozik *A' Sírja felett* című vers, majd újabb *Elő Szó*, és ismét három fejezet következik, melyekben azonban versek, valamint verses és prózai elbeszélések, leírások vegyesen vannak... Ez után áll Tóth László többé-kevésbé kidolgozatlanul maradt eposza, rímtelen mértékes sorokban írva... A kolligátum hátralevő részében vitatható szerzőségű magyar és latin nyelven írt versek találhatóak: *Kézi Móses Professor úr néhány darab versei mellyek irattattak általa 1808dik Esztendőben. Spatakon mint akkori Poéták Professora által.*¹²

„Kompozíciós”-„imitációs-fejlődéstörténeti”, valamint „szövegközi” érdekből dolgozatunk a gyűjtemény *Niza*-kötetének könyveire összpontosít, noha időnként elkerülhetetlennek látszanak a kolligátum egyéb részeire való utalások is. Jól látható, hogy a poéta esetében a Csokonai-tradícióhoz kötődéstől a Kazinczy-körhöz való csatlakozásig nincs feszültség nélküli átmenet, csakis újraértelmezett poétikai nézetek jegyében hajtható végre e váltás, s az Ungvárnémeti Tóth László-jelenség megértéséhez mindezen összetevők felvázolása elengedhetetlen kiindulópont. A versek köteté szervezése olyan öndefiníciós eljárásként értelmezhető, amelynek szerkezete Ungvárnémeti esetében az utóbb vállalt kazinczyánus tézisek következményeit még csak mozaikelemeiben mutathatja. A *Niza* köztes helyet foglal el az Ungvárnémeti-korpuszban, ugyanis egyrészt felfogható későbbi, már ismert költeményei előzetes lenyomataként, másrészt zárt formái, a határozottan kirajzolódó szerelmi történet vezetése, az öröm és keserűség lelki tájainak ábrázolása, valamint a tudatos szerkesztés önálló köteté avatja a zsenéket.

Tóth László az 1810-es évek közepén két, Széphalomra postázott levélben is – melyek egyébként a Kazinczyval felvett kapcsolat első dokumentumai közé tartoznak – megsemmisíti önmaga számára a Csokonai-örökséget. Fontos azonban tudni, hogy 1814 körül, a szerző bejelentkezésekor Kazinczy körében a debreceni poéta neve gyakorlatilag egyáltalán nem cirkulál, nem tartozik a túlértékelt alkotók közé: valójában egy jó évtized telt el az országos botrányt kiváltó kötetkiadási terv és az Árkádia-pör óta, s a polémiában szembehelyezkedő felek lassan elcsendesedtek. A kör központi Médiúma Csokonai kapcsán időnként kifejti a helyes kötetkiadási kritériumokat és az alkotások javításának szükséges voltát, máskor pedig egy-egy fiatal poéta verseinek megítélésekor kerül elő a neve. Ennek ellenére is meglepő momentum, hogy Tóth László egy könyvnyi magyar nyelvű és hagyományokból táplálkozó zsenéjét eltitkolva nem említi a széphalmi Mesternek, hogy ifjúkori költészetére fontos hatást gyakorolt volna Csokonai Vitéz Mihály szerelmi költészete vagy esetleg Kisfaludy Sándor két poétai románja. Filológiai szempontból lényegesnek mutatkozik, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* (Sárospatak) könyvtárában – a *Lilla* kivételével – Csokonai és Kisfaludy valamennyi jelentős, 1810-ig sajtó alá került munkája megtalálható.¹³ A kötetek némelyikében (például *Anakreóni dalok*, *A' Boldog szerelem*) a szerzés időpontjára vonatkozóan olyan ceruzás bejegyzések szerepelnek, amelyek egyértelművé teszik, hogy Ungvárnémeti tanulmányai alatt vásárolta meg a kollégium a nevezett műveket. Sajnálatos módon a könyvtárban olvasó diákoknak semmiféle regisztere nem maradhatott fenn, ugyanis akkoriban kölcsönözni nem lehetett, csupán a polcra levéve helyben tanulmányozhatták a hallgatók a kiadványokat. A *Lilla* és *Niza* közti poétikai kapcsolatok szempontjából ugyanakkor lényegtelen momentumnak tűnik, hogy Tóth László stúdiumai alatt a könyvtárban bizonyosan nem férhetett hozzá Csokonai poétai ro-

mánjához. Egyrészt ugyanis illegális módon is becsempészheték a művet, másrészt a Csokonai-költemények énekelt változata generációkon keresztül ismert volt a tanintézményben. A fentiek ellenére is kifejezetten tagadja Ungvárnémeti, hogy olvasott volna valaha anyanyelvű könyveket: „Nekem elől a’ latán, majd hat esztendővel ez előtt a’ görög, hárommal pedig a’ német nyelv annyira el foglalta minden Figyelmemet, szorgalmamat, hogy a’ magyar könyvekre miattok, még tsak nem is ügyelhettem”,¹⁴ miként rövid idővel e közlés előtt időmértékes költeményeit tartalmazó kéziratcsomójának elküldésekor – melyek az utóbb megformálódott magyar és görög nyelvű kötetek alapanyagát képezték – szégyenkezve vallja be levelezőtársának a következőket: „Sajnálom, hogy még semmi magyar darabommal nem kedveskedhetem.”¹⁵ Saját korábbi pályaszakaszának tudatos elutasítása két tényező okán történhetett: egyrészt jól felismerte, hogy Széphalomhoz való csatlakozását zsengei akadályozhatják, másrészt viszont felvethető egy olyan magyarázat is, amely szerint korai verseit nem tartotta életműve szerves egységének.

Csokonai kádenciás verseinek követése a később kirobbanó Terhes–Ungvárnémeti-polémia felől visszatekintve még differenciáltabbá teszi a kérdést, ugyanis e durva hangú és személyeskedést sem nélkülöző vitának az egyik alaptézise a sztoicizmus helyzetének feltérképezése mellett éppen a rímes és/vagy metrumos költés megítélésére vonatkozik.¹⁶ A református lelkész és Tóth László irodalmi összecsapása az egyik részről a *Tükröcske egy ficzko-poéta számára* és az *Újra amalgámozott üvegtáblácska* című pamfletekben olvasható, Ungvárnémeti viszontválaszai pedig a magyar nyelvű könyv glosszáiban és a bilingvis kötet éles hangú záró megjegyzéseiben szerepelnek. Terhes kíméletlen vádpontokat sorakoztat fel Ungvárnémeti grammaticusi hajlamához („izzad Múzsája”) kapcsolódóan, vagyis lényegében Kazinczy első tanítványi nemzedékéhez hasonlóan e lírában az érzések tanult jellegét és a technikai ügyesség kizárólagosságát emeli ki.¹⁷ A *Tükröcske* szerzője a mértékes és kádenciás költési rendszerek összevetését követően az utóbbi formát preferálja:

Magyarnyelvben, a’ Cadentziátlan Vers csak fél gyönyörűséget szerez, ‘s tökéletlen szép, és csak akkor gyönyörködhet benne testestől lelkestől az ember, mikor az értelem felfogván a’ magas gondolatot, egyszersmind a’ szem előtt elvillámlik, a’ fülnek pedig szépen muzsikál a’ Cadentzia.¹⁸

Mindezekkel szemben Ungvárnémeti Tóth László az 1816-os magyar nyelvű nyomtatvány egyik glosszájában a mértékes költést helyezi magasabbra, s nem elhanyagolható szempont, hogy a tétel legteljesebb kifejtése éppen abban az értelmezői funkciót is betöltő magyarázatban jelenik meg, amely a szerző egyetlen későbbi hivatkozása pályakezdő könyvével kapcsolatosan.

A *Nizából* a szerelem elvesztését ábrázoló 40. költemény címét a következő összefüggésben szerepelteti:

Vagyon pedig nekem azon Darabban még egy Dalom is, úgy tetszik ezen cím alatt: Átok Nizára, mellynek bé iktatásával csak azt akarám meg torlanom... a' mit a' Halhatatlanság Oszlopának Írója mond valahol Előbeszédében, hogy tudniillik a' metrumos ficzkó Poéták csak azért nem szeretik a' cadentiás verseket, mert olyanokat nem tudnak kohlalni!¹⁹

A *Niza*-kötetre történő egyértelmű utalás mellett a citátum még egy lényeges elemet tartalmaz, mikor is Ungvárnémeti az akkoriban Sárospatakon gyakorlati biológiát tanító Lácza Szabó József egyik kötetének előszavára is céloz. Mindennek a jelentősége abban áll, hogy volt tanárának főleg helyben kiadott könyveiből (*Útmutatás a keresztény vallás igazságaira; A kijelentett vallás története; Lácza Szabó József prédikációjának néhány darabja; A halhatatlanság oszlopa, vagyis némely halotti versek, erkölcsi mesés toldalékkal*) meríthette az 1816-os episztolákban felvázolt és felhasznált sztoikus morálfilozófia alapjait.

Mérlegelő olvasatok után állítható, hogy a *Niza*-kötet struktúrája a következő két pilléren áll: a kollégiumi versírási gyakorlatból eltanult technika továbbgondolt és -írt változata olyan *piktúrákat* és *szentenciákat* teremt, amelyek a *Niza*-kötet legjobb verseit is jelentik egyben. Második vezérelvként a *Lilla*-kötet tudatos *imitációja* nevezhető meg, amely a kerekre formált szerelmi történet megjelenítésében, tematikai és formai elemekben tárgyiasul.

A Sárospataki Református Kollégiumban – ahol a gimnáziumba sűrűn látogató Kazinczy biztatására is intenzív irodalmi élet folyt – Csokonai kultikus szerzőként hagyományozódott diákgenerációkon keresztül: imitálták szövegeit, társaságokat alakítottak, költeményeket írogattak, s ezekből 1813-ban Nagy József szerkesztésében, *Poétai Gyűjtemény* alatt két kötetet bocsátottak közre.²⁰ Ungvárnémeti későbbi költővé válása szempontjából szerencsés időszakban, a régóta szükséges tanügyi változtatásokat követően végezte Sárospatakon felsőfokú stúdiumait. A korabeli tantervekből ugyan kiolvasható, hogy a református iskolákban az oktatás súlypontja a költészet nevelő-tanító funkcióját felismerve szigorúan a klasszikus irodalomra, a görög-latin nyelvű beszélésre és írásra összpontosított precíz részletességgel, az 1800-as években azonban már kiemelkedő reformintézkedésként értelmezhető a kálvinista tanintézményekben a magyar nyelv önálló tárggyá válása, saját tantervének kidolgozása. A nyolcosztályos gimnáziumban alaktant, szókötést, retorikát, poétikát és fogalmazást oktattak, s a tanulmányok megfelelő pontján a magyar történelem, alkotmányjog és földrajz is szóba került. A felsőbb évesekkel a klasszikus stúdiumok mellett az anyanyelvi poétikát, a vers- és prózaírást elméletben és gyakorlatban is elsajátították. Sárospatakon Tóth

László kitűnt társai közül tehetségével és munkaszeretetével, különös kedvvel tanulta a görög és latin nyelveket, tökéletesen tudott németül, itt írta tanárai buzdítására feladatként első költeményeit, amelyek a visszaemlékezések szerint a magyar verselés régi kedvelt formájában, Sándor-versekben²¹ készültek. A kézirásos kolligátum második három könyvének utolsó rész-bevezetője, *Tudományos dolgok* címmel a korabeli oktatási szisztémát ábrázolja, s azt ironizálva a szerelem iskolájává „alakítja át”. Érdekes módon e leírásban a mechanikus magolás és a visszafojtott kreáció éppen úgy megjelenik, mint az egyes classisok szigorúan egymásra épülő rendszerének leírása. A legfelső osztály jellemzése ars poeticaként értelmezhető, s mintegy utal a *Niza*-versekre:

Ezeknek abban áll fő kötelességek, hogy Hymnusokat énekellyenek a' Vénusz és az Amor tiszteletére, hogy azok által hódoltattnak meg... Ebbe az oskolába nem lesz hive sem a' Logicának sem a' Filozofiának...²²

Az első *Elő Beszédre*, amely a szerelmi tematika értelmezésével a kötet fontos szervező eleme felé mutat, külön érdemes kitérni. A szerkesztettség, a magasabb szemantikum kifejezésének igénye megkívánja, hogy a könyvek előtt előbeszéd álljon. A magyar nyelvű poétai románok esetében Kisfaludy Sándor *Himfy szerelmei* című alkotásában és Csokonai Vitéz Mihály *Lillájában* is gyakorlattá vált a kötet élére helyezett előszó alkalmazása, vagyis Ungvárnémeti a tradícióhoz nyúlt eljárásában. Mindhárom szerző mentegetőzik a korban szokatlan téma ábrázolása miatt, s míg a debreceni poéta Himfyt hozza fel mentségéül, addig Ungvárnémeti így szól: „...a' bokréta kötés mesteriségét pedig meg láttam attól a' nagy emlékezetű Kertésztől, Csokonaitól –”.²³ A bevezetés a szerelmes élmények időszakaként a tavaszt nevezi meg, amelynek gyümölcstelen virágai közül a bódító liliom hatására az ifjúkori szerelmek idéződnek fel. Utóbbi növény egyébként a szimbólumlexikonok²⁴ szerint kettős jelentéstartalommal rendelkezik: az egyik oldalon a tisztaság, a béke, a feltámadás, illetve a királyi méltóság megtestesítője, a másikon pedig a földi és égi szerelem, a nőiesség, valamint a termékenység kifejezője. Az előszóban felvillanó, a virágénekekre jellemző motívumrendszer a kötet későbbi részeiben ismét előkerül, s a versszerző a leggyakrabban előforduló tulipán–nárcisz–rózsa–viola metaforák sorozatával magát a szeretett nőt illeti (például *Niza a' Virág, A Szépp jó is légyen: Nizához, Vetélkedés a rosa és a rosmaring között*). A könyv bevezető sorai kijelölik a potenciális olvasók körét, s ezzel párhuzamosan meghatározzák a várható bírálók csoportját is. A szerelmes versek átélésére a fiatalok a legalkalmasabbak, mivel e kádenciás szövegek az ő élményeiket rögzítik, ahogy Csokonai is állítja bevezető soraiban: „...és ti érzékeny Ifjak! kik tulajdon Szerelmestekhez még akkor is, mikor a' leg-tökéletesebb Gráziával társalkodtok, hűségessnek lenni meg nem szűn-

tök...”²⁵ A *Niza* írója az előbeszédben a topikusan emlegetett Vének haragjától fél, majd a második három könyv bevezetőjében a Grammaticusokat jelöli meg recenzensként, s a fogalmat a nyelvi és szövegértelmezői munkálato-
kat elvégző tudósok értelmében használja. Izgalmasnak tűnik, hogy a szűk körű „intendált befogadókon” kívül nagyobb nyilvánosságra nem szánta e zsengeit: „...hanem egyszer kétszer meg szagoltatván jó Baráttimmal, – majd le teszem a’ könyvet ládám fenekére...”²⁶ E „törekvésének” a kötet alapos és arányos felépítése, a szerelmi történet precíz vezetése éppúgy ellentmond, mint a kritikusokra való hivatkozás.

A *Niza* esetében a humanisztikus iskolai oktatás keretei közt elsajátított propositiós verselési gyakorlat olyan konvencionális tematikájú és formájú költeményeket eredményez,²⁷ amelyek ugyan tudatosan keresztezik a Csokonai-féle román tematikáját, de egyben a költő-előd által képviselt poézis korábbi szakaszának költői gyakorlatával feleltethetők meg. A kötetben olvasható darabok három egységgé szerveződve belső mikrociklusokat alkotnak: az első csoport (*A Hajnal, A Reggel, A Dél, Az estve és Az Éjszaka*) a felvilágosodás kori irodalom bevett toposzaiból bont ki egy-egy költeményt, a leíró poézis e darabjai ember és természet szoros kapcsolatát írják le. A második könyv diákversei az élet alapelemeit ábrázolják (*A Föld – mint éltető állat, A Víz, A Tűz és A Levegő*), szerkezetük és képanyaguk az egyértelműen feladat-jellegű megoldások mellett már jóval tovább is mutat. A kötet harmadik ilyen egysége a négy évszakit festi le (*A Tavasz, A Nyár, Az Ősz és A Tél*), a közvetlenül rájuk következő *Az élet négy Szakasza* című vers pedig miniatúra-ként tükrözi az idő periodikusságát. Szerkezetüket elemezve e piktúrák és szentenciák úgy épülnek fel, hogy egy valószínűleg korábban is létező iskolás elem újraírt változatához Ungvárnémeti finoman hozzáilleszti a szerelmi téma kapcsán megfogalmazódó mondanivalóját. E zsengek a tárgyias költészet mintadarabjai: a szerző képekben gondolkodik, tárgyakat, természeti jelenségeket ábrázol, melyekbe személyes érzéseit vetíti. Témáit irodalmi olvasmányjaiból meríti, párhuzamos mondatokban fogalmaz, kiegyensúlyozott versstruktúrákat szerkeszt. Szövegei alapját a pásztorköltészet metaforái, mitológiai történetek és a felvilágosodás bevett toposzai adják.

A leíró poézis néhány darabján érdemes érzékeltetni e költemények pontos felépítését: *A hajnal* című vers felütésében az adott napszak kapcsán az ébredésre utal, majd Czefalus vadásztörténetével egy tanult mitológiai történetet idéz fel újra, a zárlatban pedig egy szubjektív megjegyzés formájában a beszélő magára vonatkoztatja az elmondottakat. *A Reggel* című zsenge a felébredt természet látványának részletező ábrázolását követően Nizára utal, majd a reggel-témából a felvilágosodás egyik bevett toposzának segítségével a világ születésének víziójára asszociál: a „Chaos” állapotát követően az égi testek jelennek meg, a természet növényekkel népesül be, s a vers zárlatában a tarka rétekre hívja az ifjakat. *A Víz* című darab a nyári hőség és kínzó szom-

júság piktúrájával kezdődik, s azt a gondviselés szerepéről és a világ cél szerinti elrendezéséről értekező szentenciózus bölcsesség töri meg. Az iskolás elemeket követően a téma a szerelmes férfi lángoló szívére terelődik, melyet egy Niza testiségéről, nevezetesen az ajkán lévő hűsítő balzsam erejéről szóló futam követ, s a gondolatsort a kötet egészére jellemző csók-motívum zárja. Az *Ősz* című költemény a fáradozó természetet ábrázoló hosszú, részletező képsorral indul, majd az elhaló natúra világát az emberi sorsra vetíti át, végül a szöveg a szív öröméről szóló okoskodással fejeződik be.

Ungvárnémeti Tóth László manuscriptumának legfontosabb mozgó elve a *Lilla*-kötet tudatos imitációja. Kiindulópontként összefüggést teremt a két ciklus beszédhelyzete, ugyanis a szubjektum egyes szám első személyű visszaemlékezéseiben éled újjá a *Lilla*- és a *Niza*-szerelem három stációja. Az intertextuális rendszer első szintje egyébként a kedvelt nő nevére történő szándékos rájátszás, hisz a *Niza* szó hangzásában is Lillára utalhat vissza, bár mindemellett felvethető Kisfaludy Sándor poétai románjaiból Liza megidézése is. A mitológiai stúdiumokban jártas diáktársak és korabeli befogadók a névválasztás alapján egyértelműen szerelmi tematikát várhattak a ciklustól. A *Niza* név etimológiáját tekintve ugyanis utalhat a latin *nisus*, vagyis „öszön”, „vágy” kifejezésre, valamint a *nimfa* szóval állhat kapcsolatban. A mitológiai kézikönyvek szerint Hadés a Nysa hegy egyik mezején rabolta el Persephonét, továbbá ugyanezen a mesés vidéken nevelkedett Dionysos, aki anyja halálának percében született, később Zeus saját combjába varrva nevelgette annak megerősödéséig, majd Hermesre bízta az ifjút, ott nevelték fel a nysai nimfák és az öreg Silénos Dionysos, s utóbb a mámor istene ezen a szent helyen találta fel a bort.²⁸ Nem tudható, hogy valós személy volt-e a verseket ihlető Múzsza, életrajzi adalékok, levelezési passzusok erre vonatkozóan nem állnak az elemzők rendelkezésére. Feltételezhető, hogy egy kreált-stilizált személyről van szó, akit irodalmi élmények hívtak életre pásztorköltészeti képek és metaforák gazdag sokaságának tudatos felhasználásával. Niza gögösségével és szépségével „kegyetlen kegyes” nőalakként jelenik meg, s valójában a középkori szerelmi lírában megformálódó Hölgy-típus karakterjegyeit hordozza magán: egyénietlen, kevés konkrét tulajdonsággal rendelkező ideális alak. A történetben a női alak gyakorta metakommunikatív megnyilvánulásokkal tűnik fel (kacsint – *Az első Feleszmélés*, társával finoman összeölelkezik – *Az első Csók*, csókot vált – *Az első Csók, A Tűz*), más-kor pedig testi karakterjegyeivel szerepel (szája a rózsához, termete a nádcsemetéhez hasonlatos, ajkain balzsamhoz hasonlatos nedvek vannak – *Az első Feleszmélés, A Víz*). A szeretett lány neve – Csokonai poétai románjában szereplő Lilli, Lillimhez hasonlóan – esetenként a Nizikém/Nizukám becézett formában fordul elő (például *A Mágnes, A Levegő*), s tulajdonképpen ezzel is személyesebbé, hitelesebbé válik a szerelmi történet.

Csokonai nyitóverse, a *Gróf Erdődyné Ő Nagyságához* a kötelezően elhangzó udvarló strófák mellett a Lilla-szerelem teljes történetét mutatja be. Ungvárnémeti esetében pedig ugyanezt a funkciót tölti be a kötet belső ciklusai elé tördelt, összefüggő mottószóveg, amely a nevezett költeményhez hasonlóan a Poéta és Múzsája örömeikkel és fájdalmaikkal teli kapcsolatának állomásait ábrázolja. Jelentős különbségnek látszik azonban, hogy míg Csokonainál az első két költemény (a potenciális mecénáshoz címzett és *Az én Poézisom' természetete*) öndefiníciós igénnyel, tudatos választás után került a könyv elejére, addig Ungvárnémetinél elmaradnak az ilyen típusú darabok, hiányoznak a saját munkásságára és pályájára vonatkozó önreflexiók futamok. Ungvárnémeti poétai románjának nyitó darabja *Az első Vadság* című szerzemény, amely a Nizával történő első találkozás élményét és a szerelmet kereső férfi félszégeit mutatja be. A debreceni poéta műveire rájátszó reminiszcenciák fontos megjelenési változata a költőnek és kedvesének tudatos felidézése: az előbeszédben – mint láttuk – Csokonai követésével indokolja saját tematikáját, *A Poéta Szeretője* című versében pedig név szerint is megjelenik a példaképként megjelölt debreceni poéta múzsája:

Át úszsza Lilla is, az a'
Bóldog – a' Léthe habjait
s élni fog még tsak a' Haza
Danolgatja Csokonait.²⁹

A szövegek közti konkrét kapcsolódások első bizonyítéka Csokonai harmadik (*Első szerelemézés*) és Tóth László második (*Az első Feleszmélés* című) költeménye, melyek rokokó környezetben a szeretett nő megtalálásának örömeit érzékeltetik. Lilla gyógyító ereje, a tavaszi újjászülető természet és a tél nyár-szerű vonásai az egyik oldalon, bukolikus idill és Niza kellemeinek részletező leírása a másikon.

A könyörgő beszédhelyzet teremt összefüggést *Az Éjnek Istenihez* és *A Hódolás* között: Csokonai kedveséért eseng, magányos szeretőként fordul a felsőbb hatalomhoz, Tóth László pedig Czitére istennőhöz imádkozik, aki szerelmessé képes tenni a szíveket. A Lilla-kötetnek *Az Esztendő' IV. Szakasza* című verse az egyes évszakokra jellemzőket egy-egy strófába sűríti be: képei a szerelem ébredését, beteljesülését, búkat okozó természetét és Ámor tüzének kialakulását festik le. Az imitált Csokonai-költemény a *Nizában* négy olyan egységre esik szét (*A tavasz, A Nyár, Az Ősz, A Tél*), amelyek mindegyike önálló darab, valójában tehát jól szerkesztett piktúrák sorozatává törnek szét az átvett mondanivaló. A' *Rózsabimbóhoz*, *Az Eleven Rózsához* és a másik oldalról a *Niza a' Virág* című darabok közötti rokonság egy ősi architextusnak, a virágmotívumoknak a tudatos és azonos módon történő felhasználásában rejlik: Lilla eleven rózsaszálként íródik le, Niza pedig a virágénekekben használatos

metaforák füzérszerű megjelenítésével: egyszerre rózsza, tulipán, viola és nárcisz. Ungvárnémeti imitációs törekvéseinek következő bizonyítéka egy címszerkezet változtatás nélküli átvételében mutatható ki: az egy sajátos szerelemvallást tartalmazó *LILLÁHOZ az A Szépp jó is légyen: Nizához* című zsengevel érintkezik, bár utóbbi dal témáját tekintve módosuláson esik át, ugyanis virágénekszerű motívumaival, rokokó képei segítségével a nő testi szépségére utal. Az *álmhoz* és *Az alvó Lilla felett* Ungvárnémeti *Az Álom* című piktúrájával vethető össze: Csokonainál az álom szenvedést megszüntető voltárról esik szó, a *Nizában* pedig ugyancsak a szerelem elvesztése utáni állapotban az álom gyógyírként, a szív könnyebbüléseként definiálódik. Csokonai a *Déli aggodalomban* a napszak piktúráját adja: a felforrósodott természet, a szomjas állatok és az arató képeről Lilla szerelmének melegsége jut eszébe, Ungvárnémeti pedig *A Dél* című versében ugyanezt a tárgykört folytatja, mikor is a hervadó virágok és levelek mellett a szomjas pásztorra és nyájára utal részletezően. A *Hálaének a' Vénus' Oltáránál* és az *Öröm ének Vénushoz* című himnuszok ugyancsak közelítenek egymáshoz, tudniillik mindkét szerző szavait Czitéréhez intézi, s hálát adva köszönetet mondanak szerelmük elnyeréséért.

Csokonai és Ungvárnémeti is beleszerkeszt a poétai román második könyvébe egy-egy Ámorról szóló fordítást, de míg előbbi eredeti szerzőként Guarinit megjelöli, addig utóbbi átültetésénél az alapszövegre vonatkozóan valamennyi információ hiányzik. A *LILLÁHOZ, távollétemben* és *A távol lévő Niza*, melyek a boldogtalan szerelmet bemutató harmadik könyvben találhatóak a ciklusokban, a szeretett nő eltávozása okán érzett kínokról és a megfagyott érzelmek feletti fájdalomról beszélnek. Ugyanehhez a témához kapcsolódik a két *Szemrehányás*: míg Csokonai a harmadik rész második darabjában a boldogság állapotát csupán egy versszak erejéig idézi meg, s a továbbiakban bánatának részletező leírása következik, addig Tóth László záró könyvének elejére, azaz kulcspozícióba helyezi a költeményt, melyben egyébként Niza fájdalmas hűtlenségét és saját fogoly voltát részletezi. Ungvárnémeti *Andalgását* a szerelemről való lemondás gesztusa, több játékos futama, pergő ritmusa, a zord téma és a vidám forma diszszonanciája *A' Reményhez* című zárókölteményhez kapcsolja. Az Ungvárnémeti könyvében szereplő *Esdeklés Niza után* felütését pedig („Jövel tiszta szeretetem / Legelső Tárgya jövel.”³⁰) külön ki kell emelni, ugyanis a *Lilla*-kötetben egyébként nem szereplő *Magánosság*hoz című verssel mutat szövegközi összefüggést. A kedvelt nő ábrázolásán túl egy Csokonai-költeményből származó intertextuális átvétellel a szerelem filozofikus tartalmára utal.

Az átvételek a szerkezeti felépítésben is megmutatkoznak, ugyanis a *Niza* – hasonlóan a *Lillához* – három könyvből épül fel, s a struktúra arányos voltára ügyelve, mindegyik részciklusban 15 költemény szerepel, amelyeket a szakaszok elé toldott „A meg-nyerés”, „A bírás” és „Az el-vesztés” alcímek

vezetnek be. Míg azonban Csokonai könyvét a variabilitás igénye tartja össze, addig Ungvárnémeti Tóth László esetében a változatosság elve helyett a lineáris témavezetés teszi egységessé a történetet. Érdeemes felfigyelni arra, hogy a megnyerés-részben, vagyis a szerelem boldog periódusának kifejezésekor követi Ungvárnémeti legkevésbé a Csokonai-mintákat, vagyis ebben az egységben találja meg leginkább önálló hangját. Nem véletlen, hogy a poétai románból egyértelműen kiemelkedő tizenkét újraírt iskolai versszerzeményéből nyolc a poétai románnak a második részébe került. A szerelem fájdalmanak bemutatásakor viszont annál inkább támaszkodik a példakép-előd nyújtotta motívumokra és formákra, így a harmadik egységben olvasható a legtöbb intertextuális utalás Csokonai költeményeire vonatkozóan.

Annak ellenére, hogy Ungvárnémeti Kazinczy Ferencsel történő kapcsolat-felvétele után megtagadja korábbi irodalmi munkásságát, a *Niza* és a későbbi nyomtatványok fontos verstani-tematikus-metaforikus azonosságokat mutatnak. A kézirat rimes sorainak gyakori burkolt időmértéke a metrumos költő későbbi szövegeit előlegezi, a görögség iskolai kultuszán felnőtt poéta életműve amellet gazdag a mitológiai képekben. Míg azonban a korai pik-túrákban-szenciákban a mitikus történetek és nevek emblémaszerűek, vagyis a tanult tudás felmutatásaként jelennek meg, addig a tízes évek közepén már a költői hang szerves, természetes elemeiként fordulnak elő. A *Niza*-kötet alcímében a poétai román lényegi mondanivalóját összefoglaló, a későbbi tematikát előlegező „senge szerelem” szókapcsolat szerepel, s ugyan-ezen szintagmának egy címbe történő átemelésével a nyomtatásos anyagban egy költemény olvasható. A 'Senge szerelem című óda a korai versekben topikusan használt metaforákból épül fel, rokokó futamok gazdagítják (*rósabokor, violák, gerlicze*), s témáját tekintve egy álomkép formájában a szerelem boldog időszakát idézi fel. A fentiekhez szorosan kötődik a *Tisztválasztás* című darab Ungvárnémeti Tóth László *Versei*-kötetéből, ugyanis magát a szerelem orvosaként tünteti fel, s ezzel a *Niza* általános tematikája egy strófányi terjedelemben visszatér.

Az 1816-ban publikált *Világosság* rokonságot mutat *A Reggel* című pik-túrával: mindkét versben a korszak kedvelt témája villan fel, mikor is a poéta a káoszt és a világ megalkotását ábrázolja: a sötétséget a fénylő csillag és a dicső nap váltja fel, a semmiből megszületik a természet. A kádenciás ciklusban Nizához, egy valószínűsíthetően fiktív Hölgyhöz szól, a kolligátum egyéb, vizsgálatunkból most kimaradó részeiben Manczikhhoz, Violákhöz, falusi és parasztleánykákhoz intézi sorait. Az 1816-ban kiadott kötetben a megszólított nőalakok feltűnő módon megváltoznak, a neoklasszikai eszményhez, a „fentebb stíl”-hez idomulnak: Ungvárnémeti helyesen ismeri fel, hogy Kazinczy körében Manczikról szóló versekkel nehéz beavatott szerzővé válni, éppen ezért az ódaciklusban a körben közismert nemesleányokhoz (*Gróf*

Desevffi Amália kis-aszszonyhoz, Szilassy Ágnesz kis-aszszonyhoz, Rhédey Catharina kis-aszszonyhoz, Krieger Josepha kis-aszszonyhoz) intézi szövegeit. Ugyanazt a lélektani helyzetet, nevezetesen a szerető társról való kényszerű lemondás okán érzett fájdalmat sugallja a *Niza* harmadik könyvének valamennyi darabja (például *Szerető Szive Gyötrelmei, Zugolódás, A Szerelemről való lemondás*) és a *Versei*-kötet *Laura keserve Hőse Daphnisz felett* című költeménye, melyben a halott szerelmesét sirató nő figurája tűnik fel. A *Daphné* manuscriptuma és az 1816-os azonos című magyar nyelvű publikáció képanyaga hasonlatos: míg azonban az első változat iskolás módon, teljesen önállóan csupán a mindenki által ismert mitológiai történetre utal (a kérőket sorban elutasító Daphnét megpillantja Apollo, s futva a lány után ered, majd a férfi elől menekülő nimfa fává változik), addig a későbbi variáns egy apró kis mozzanatot, a pázsiton fekvő címszereplő körüli történetet dolgozza ki részletesen.

Az 1816-ban közzétett *Corydon Dóriszhoz* egy gögös, szép nő alakját festi elének, aki felsőbb rendűnek képzei magát, s mindezzel tulajdonképpen *Niza* kegyetlen/kegyes és büszke vonásaira utal vissza. A *Nizához* és *A' Jelen-szerető* közti szoros összefüggésre Csikós Zsuzsa és Fáy Zoltán is utalt már: „A *Niza* egyik költeményében például kedvesének szemében tükröződő képeről ír, szép hasonlatot bontva ki a témából: *Habzó gondolatok: Nizához* (3)... S ugyanez a rokokó téma disztichonban, nyomtatásban is megjelent kötetéből: *A jelen szerető*.”³¹ A *Tűz* címmel mindkét kötetben olvasható egy-egy költemény: a kézirat rímes-ütemhangsúlyos soraiban a természeti jelenség általános jellemzését követően *Niza* figurája és a csók-motívum kerül elő, majd a két tételmondat összekapcsolása után a tűz és a heves érzelmek azonosságáról szól. Az 1816-os nyomtatvány témáját és formáját tekintve is jelentős előrelépésnek mutatkozik a korábbi variánshoz képest, ugyanis az epigramma tömör két sorában a tűz bátorságra és bűnre hevítő erejéről beszél. A zsengek *Nártzishoz* című verse, amely a mitológiai történetet egy a címszereplőhöz intézett szózáttal bővíti, az első magyar hellén tematikájú tragédia irányába mutat, éppúgy, mint ahogy az *Ámor és Zephir* című alkotás is szövegközi-szövegszerű kapcsolatban áll e mitológiai adaptációval. A kézirat második részének első könyvében a *Barátság és Szeretet*, valamint az *Egy jó Barát emlékezetére* című írásainak tárgya iskolai toposzként szentenciózus keretben nyer kifejtést, s láthatóan a téma folytatólagosan foglalkoztatja, hisz az 1816-os és a két évvel későbbi anyagban mindaz a lírai műfaji variációk mellett a dráma viszonyrendszerében egzisztenciális problémaként tárgyasul.

A *Versei*-kötet *Apológok*-ciklusának zárata, *A' Poéta, és a' Kertész* című költemény a *Niza* felé visszatekintve a könyv egyik legérdekesebb szövegének tűnik. E dialógus a sárospataki zsengekre intertextuálisan rájátszik: a *Nizában* Csokonait Kertésznek nevezte, a költés kapcsán a virágoskert képét idézte fel, a szerelem folyásának ábrázolásakor rokokó motívumokat, virágokat jelenített meg, a liliomnak pedig bokrétájában különös jelentőséget tulajdoní-

tott. A korábbiakhoz képest az apológ tárgyköre annyiban módosul, hogy a mondanivaló a dulce–utilitas-témával bővül, s a kellemet hangoztató poétával szemben tárgyiasul a hasznosságra törekvő Kertész gondolatsora:

Poéta

Hová hívó Kertész? – talám
Te is Virág-ágyat csinálsz?

Kertész

Szelid gyümölcs-fákat fogok
A' vad tövekbe oltani.

Poéta

Haszontalan munkát csinálsz?
Mert a' gyümölcs-fáról ugyan
Csak egy bogyót sem eszel soha.
Ültess virágot, – a' virág
Szerezz barátot, 's kellemet.

Kertész

Nem kell Virág. Alá-való,
'S hiú dicsőség a' Virág!
Ma is kereng, 's kábúl fejem,
Hogy tegnap egy bűdös rutát,
'S egy Liliom-csomót szaglék.
Gyümölcsöt oltok, a' gyümölcs
Érdemli meg munkánk böcsét:
Mert bár nem ennök is magunk
Munkánk megért gyümölcseit,
Elég, ha áldva emleget
Érettek a' később idő.³²

Jól látható, hogy Ungvárnémeti Tóth László a Kazinczy-körbe történő belépése előtt többféle, egymástól lényegesen eltérő tartalmú örökséggel áll előtünk. A Sárospataki Református Kollégiumból iskolás műveltséget és konvencionális írói gyakorlatot hoz, a *Lillán* és a *Himfy szerelmeim* keresztül ismeri a magyar nyelvű poétai románok felépítését, tematikáját és verselését, valamint az 1810-es évektől kezdve már javában tájékozódik a Kazinczy képviselte tézisek irányában, hogy aztán az évtized közepén Eschenburg drámapoétikai és esztétikai tételei mellett a körbe beavatott társak által is képviselt neoklasszika művészetelméletét tartsa saját mércéjének. Bejelentkezéséről, azaz 1814 kora tavaszától kezdve a hamarosan megjelenő magyar és bilingvis könyveibe szánt anyagait megismerteti a Kazinczy-levelezésben, azaz a nyilvánosság legfontosabb fórumának keretei közt. Tudatosan megkonstru-

ált, a klasszicista esztétikai normákra épülő kötetekben gondolkodik. Pályájának további részében – az 1816-os kötet egyik glosszájában olvasható jelentéktelen elszólását leszámítva – tudatosan titkolja korai költeményeit, a poétává érés korai rímes-ütemhangsúlyos darabjait. Mindezzel tulajdonképpen közel 180 esztendőn keresztül az irodalomtörténet-írást is félrevezette, ugyanis a témával foglalkozó szakemberek az 1810-es években közzétett metrumos anyagok előtti időszakról, mint a pályára való előkészülésről gondolkodtak. Éppen ezért még a feltételezés szintjén sem merült fel egy korábbi, más szempontok szerint szerkesztett, a későbbiektől eltérő tematikájú és jellegű kötet lehetősége.

1 UNGVÁR-NÉMETI Tóth László, *Versei*, Pesten, Trattner János Tamás betűivel, 1816, 192.

2 *Kazinczy Ferenc levelezése*, Az MTA Irodalomtörténeti bizottsága megbízásából kiad. VÁCZY János, Bp., Akadémiai, 1907, XVII, 367–368. (A továbbiakban: *KazLev*.)

3 UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Niza vagy is másképpen a' senge szerelem. Dalokban, Kézirat, Sárospatak*. A manuscriptum a fent megnevezett intézményben tekinthető meg. Az anyaghoz Klinda Mária gyűjteménygyonozó segítségével értünk hozzá, szíves közreműködését és tanácsait ezúton köszönjük. (A dolgozat további részében a kolligátumra a *Niza* szó feltüntetésével és az oldalszám megjelölésével hivatkozunk.)

4 Gergye László Kazinczy költői munkásságát feldolgozó könyvében a korai Ungvárnémeti-pálya eredményeinek mellőzésével hibásan a következőket állapítja meg: „Végezetül még egy olyan költőről, Ungvárnémeti Tóth Lászlóról kell szólnunk, akinek pályáját kezdettől fogva kifejezett a széphalmi mester egyengette.” – GERGYE László, *Műzsák és Gráciák között: Kazinczy Ferenc és a gráciaköltészet*, Bp., Universitas, 1998, 42.

5 RÁKÓCZY Géza, *Ungvárnémeti Tóth László élete és irodalmi munkássága*, Sopron, 1892, 7–8.

6 Az intézmény Nagykönyvtárában található *Kézirattári egység* katalógusában nem szerepel a kolligátum. A Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeiben (Sárospatak) dr. Dienes Dénes igazgató úr szíves engedélyével végezhetünk alapkatásokat.

7 E szempontra vonatkozóan: CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények 1785–1790*, kiad., jegyz., bevez. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1975, I, 328.

8 A protestáns tanintézményekben a főiskolai hallgatók részt vettek az alsóbb évek oktatásában. Ungvárnémeti felsőfokú stúdiuumait a sárospataki Református Kollégiumban 1808-ban kezdte, lásd *Protocollum togatum sub-soribentium 1808*. K. e. I. 1. számozatlan 48. oldal. A szerző biográfiájára vonatkozó adatok feltalálásában György Kosztik Gábor levéltáros segített.

9 A hagyaték sorsát feldolgozó szakirodalomból a következő írások emelkednek ki: SZENTKÚTY Pál, *A Fővárosi Könyvtár Szűry-gyűjteménye*, Magyar Könyvszemle, 1943/4, 407–412.; REMETE László, *A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár története*, Bp., Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1966, 94–95.; KLINDA Mária, *Bemutatjuk a Szűry-gyűjteményt*, Könyvtáros, 1985/10, 619–621.; *A Szűry-gyűjtemény katalógusa*, szerk. KLINDA Mária, Bp., 1987.

10 SZÜRY Dénes, *Száz év (Irodalom – nyelvfejlődés: Bessenyeitől a kiegyezésig 1767–1867 és Széchenyi kora és az önvédelmi harcz 1825–1867)*, Bp., 1907.

11 CSIKÓS Zsuzsanna-FÁY Zoltán, *Ungvárnémeti Tóth ismeretlen versei*, Föv. Ktár. Évk., Bp., 1994, XXIII, 19–25.; CSIKÓS Zsuzsanna-FÁY Zoltán, *Ungvárnémeti Tóth László pályakezdése*, Új Holnap, 1996, március, 10–15.

12 CSIKÓS Zsuzsanna-FÁY Zoltán, *Ungvárnémeti Tóth László pálya... i. m.*, 11–12.

13 A könyvekhez Kovács Attila könyvtáros szíves segítségével értünk hozzá.

14 *KazLev*. XI, 265.

15 *KazLev.* XI, 258.

16 A polémia természetesen további témákat is érint, de mindennek részletező kifejtése meghaladná e dolgozat kereteit.

17 Mindezt részletesebben az „*Énekelsz s hány érti magas dalod?*”: *A Kazinczy-kör Ungvárnémeti-olvasata* című tanulmányunkban fejtettük ki. Szépliteratúrai Ajándék, 1998/1, 61–73.

18 TERHES Sámuel, *Tükröske egy ficzkópoéta számára: Első darab azon esetre ha a' Ficzkó nem szelídül*, Pest, 1816, 15–16.

19 UNGVÁR-NÉMETI Tóth László, *Versei*, 192.

20 A Sárospataki Református Kollégium működését feldolgozó terjedelmes szakirodalmából RÁCZ Lajos, *Kazinczy és a sárospataki főiskola*, Debrecen, 1931. BODOLAY Géza, *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*, Bp., Akadémiai, 1963 és JÁNOSI Ferenc, *A Sárospataki Református Főiskola irodalmi élete 1800-tól 1868-ig*, Debrecen, 1941, 49. című könyveket forgattuk haszonnal.

21 RÁKÓCZY Géza, *i. m.* 5. és 21.

22 *Niza*, számozatlan 146. oldal.

23 *Niza*: első *Elő Szó*, számozatlan 3. oldal.

24 HOPPÁL Mihály–JANKOVICS Marcell–NAGY András–SZEMADÁM György, *Jelképtár*, Bp., Helikon, é. n., 144.; J. C. COOPER, *Illustriertes Lexikon der traditionellen Symbole*, Wiesbaden, Drei Lilien Verlag, 1986, 110–111.

25 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Lilla*, sajtó alá rend. VARGHA Balázs, Bp., Szépirodalmi, 1979, *Előbeszéd*: V–VI.

26 *Niza*: első *Elő Szó*, számozatlan 3–4. oldal. Hasznos tudni, hogy egy Kazinczyhoz szóló, 1815. március 15-én postázott levélben, melynek témája a tervezett metrumos kötetek kiadási munkálatai és terve, e fordulat megismétlődik: „Verseimről, melyeket már csak nem a' sajtó alá is el készítettem, mind eddig nem mondhatok egyebet hanem hogy azoknak, míg legalább egy kis pihenést vehetek, a' ládám fenekén kelljen állniok.” (*KazLev.* XII, 458.)

27 A piktúrák-szenticciák formájára és stílusára irányuló vizsgálódásainknál Szauder József alapszövegéből és a Csokonai kritikai kiadás vonatkozó fejezeteiből indultunk ki: SZAUDER József, *Sentencia és pictura: A fiatal Csokonai verstípusairól* = *Uő, Az estve és az álom*, Bp., Szépirodalmi, 1970, és *Csokonai Vitéz Mihály összes művei: Költemények*, sajtó alá rend., jegyz., bevez. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1975, I, 323–349.

28 Például TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *Mitológia*, Bp., Szépirodalmi, 1968⁶, 180.

29 *Niza*: Első könyv / hetedik vers, számozatlan 17. oldal.

30 *Niza*: Harmadik könyv / 39. vers, számozatlan 71. oldal.

31 CSIKÓS Zsuzsanna–FÁY Zoltán, *Ungvárnémeti Tóth ismeretlen... , i. m.*, 21.

32 UNGVÁR-NÉMETI Tóth László, *Versei*, Pesten, Trattner János Tamás betűivel, 1816, 89–90.

Az irodalom ünnepei? (*Dalidók az 1850-es években*)¹

Azt, hogy mi is a dalidó, inkább tudni véljük, mintsem valóban tudjuk, hiszen már a szó eredete és szemantikai változásai is meglehetősen szerteágazóak. Nem árt tehát előzetesen definiálni ezt a fogalmat, hiszen a továbbiakban egy igen pontosan körülhatárolható időszak ünnepségtípusának leírására kívánjuk használni – annak ellenére, hogy bizonyosnak látszik: a szó eredendően nem azt a Lisznyai Kálmán nevéhez kötődő, tágabb értelemben 1858 és 1863 közé datálható szavalmati és zenés betétekből összeálló műsorfajta-t jelentette, amelyhez a későbbi – nem mindig kellőképpen óvatos és árnyalt – irodalomtörténeti szakirodalom kapcsolni szokta. Arany János Jókai Mórnak a *Szegény gazdagok* című regényéről írott bírálatában még Jókai alkotásának vélte a szót:

...tudtunkkal csak egyszer érezte szükségét [Jókai], hogy maga új szót készítsen, s ez a „bál” helyett feltalált „dalidó” – ezt is, bár ismeretes néphasználta szóból módosította, nem tartjuk sikerültnek.²

Az elsőség meghatározásában Aranynak minden bizonnyal nem volt igaza, ám ha figyelmesen olvassuk ezeket a szavakat, akkor ebben a néhány sorban inkább az az állítás fogalmazódik meg, hogy itt voltaképp egy – igaz, némileg módosított – tájszó új kontextusba helyezéséről van szó. Arany gyakorlatilag nem is állított mást, mint amit a forrásául szolgáló (a *Vasárnapi Ujság* 1855-ös évfolyamában megjelent) Jókai-írás: Jókai egy rövid cikkében (*Emlékezzünk régiekről*) valóban javasolta az idegen eredetű *bál* és *tánc-vigalom* szavak helyett a székely és csángó népdalokban szereplő *dali* és *dálidó* szavakat – s ezzel egyébként sikerült polémiát is kiváltania.³ Jókai cikkének ismeretében egyáltalán nem tűnik indokoltnak azzal – úgymond – cáfolni Aranyt, hogy különböző tájnyelvi adatokat sorakoztatunk fel (mint tette ezt Zolnai Gyula,⁴ majd ennek nyomán, némileg árnyaltabban a kritikai kiadást készítő Németh G. Béla⁵): az elsőség kérdése ugyanis teljesen alá van rendelve annak a ténynek, hogy Jókai 1855-ben deklarálta a szó bevezetését. Arany kritikájának feltétlenül megvan az a tanulsága, hogy még ekkor (1861-ben) is neológ ízűnek érződött a szó: aligha vált általánosan elfogadottá, sokkal inkább rög-

zülhetett speciális, szűkebb jelentésében. A nyelvészeti szakirodalom áttekintése alapján ma már tudhatjuk azt, hogy tájszóként 'dáridó' értelemben használatos volt a Felvidéken;⁶ irodalmi felbukkanását pedig legkorábról 1852-ből, Losonczy László egyik költeményéből ismerik a nyelvészek, 'táncmulatóság' értelemben.⁷ Ezekből az adatokból levonható az a tanulság, hogy a szó eredeti, tájnyelvi jelentését vették ugyan alapul akkor,⁸ amikor beemelték a szépirodalmi nyelvbe, ám szemantikailag feltétlenül módosult a használati köre: Losonczy versének például semmi köze nincs falusi, népeleti tematikához (itt a dalidó inkább a bál helyett áll), s Jókai szóhasználata is ilyen jellegű.⁹ Az is bizonyosnak látszik, hogy a dalidó szónak ez a tágabb jelentése vált általánossá az 1850-es, 1860-as évek fordulóján.¹⁰ Az irodalomtörténeti szakirodalom mégis – némi leegyszerűsítéssel – a dalidót szinte kizárólag Lisznyai Kálmán alig néhány évig tartó előadóestjeinek megnevezésére használja;¹¹ annak ellenére, hogy az alábbiakban felhasznált, az eseménytípusra alkalmazott recens leírások ezt a szót csak elvétve használják, helyette inkább „költői estély”-ekről olvashatunk...¹² Persze ebben a történetiségre nem igazán ügyelő eljárásban többről van szó, mint egyszerű szemantikai kérdéssről: hiszen nem elsősorban az elnevezés használati köre a bizonytalan, hanem magának az eseménynek a státusa és lefolyása. Arra ugyanis Bányai Elemér egyetlen, rövid, jegyzeteletlen cikkén¹³ kívül kísérlet sem nagyon történt, hogy Lisznyai szavalmi estélyeinek körülményeit megpróbálja rekonstruálni akár az irodalomtörténeti, akár a történeti szakirodalom – pedig enélkül aligha remélhető, hogy ezt az olyannyira korszakhoz kötött, lényeges mentalitás-történeti mozzanatot megvilágító eseménysort értékelni tudjuk.

Igen hézagosak azok a forrásaink, amelyeket ehhez a munkához föl lehet használni, s éppen ezért számos ponton nagy a homály. Nélkülöznünk kell ugyanis az estélyekről készített titkosrendőri jelentéseket – ezeket még a múlt században kiselejtezték. Ami a rendelkezésünkre áll, az két, a programot is tartalmazó nyomtatott meghívó, Vahot Imre visszaemlékezése az első fellépés megszervezésének körülményeiről, s ezenkívül néhány, a továbbiakban részletesen kiaknázott egykorú, hírlapi tudósítás; a korabeli hatalmas sajtótermés szisztematikus áttekintésével még nyilván szaporítani lehetett volna a recens beszámolókat, ám ennek a „tűt a szénakazalban” típusú kutatásnak gátat szabott az emberi teljesítőképeség.

Az első dalidó még jótékonyági akcióként indult: 1858-ban Patikárus Ferkó, a híres pesti cigányprímás elvette Boka Károly debreceni cigányprímás leányát, Rózsit, s a lakodalom alkalmából Vahot, Lisznyai és sógora, Erdélyi József¹⁴ – a nászajándék előteremtése céljából – Debrecenben adtak egy irodalmi estélyt a cigányzenészek közreműködésével;¹⁵ az estnek akkora sikere lett, hogy meg kellett ismételní helyben is, sőt, Nagyváradon is két előadást ért meg a szavalmatkból, énekekből és cigányzenéből álló műsor.¹⁶ A műsor összeállítását – Vahot emlékezése szerint – rögtönözve, a vasúti fül-

kében végezték el, s láthatólag figyelmük kizárólag a szavalati darabok kiválasztására irányult:

Kiosztottuk a szerepeket, – Kálmán szavalja Nemzeti dalát Magyarország mennyország – extra Hungariam non est vita – Magyarországon kívül nincsen vita, – nincs gyöngy élet. – Erdélyi szavalja Arany Jánosnak a Losonczi Phönixben megjelent Téli estvójét, vagy a csonka honvédet, – én mint köztük legöregebb szavalom Vörösmarty Szózatát.

Megjegyzendő azonban, hogy a két megnevezett Arany-vers (az előbbi talán az 1851-es *Téli vers*,¹⁷ az utóbbi nyilván a *Koldus-ének* lehetett) a helyi rendőrhatalóság tiltása miatt mégsem hangozhatott el.¹⁸ Vagyis Vahot – legalábbis visszaemlékezésének tanúsága szerint – a cigányzenészek által előadandó zeneszámokat inkább átvezető jellegűnek gondolhatta, hiszen a szerepek kiosztása nem terjedt ki a műsornak erre a részére. Debrecenben a műsorrend mindazonáltal vers és cigányzene szabályos váltakozására épült: Patikárus Ferkó játéka után következett Lisznyai *Nemzeti ének* című versével, utána Patikárus apósa, Boka Károly a zenekarával, majd Erdélyi József szavalata; ezután a Patikárus testvérek második föllépte, ismét Lisznyai, majd Boka Károly és végül Vahot. A második debreceni alkalommal annyival bővült a műsor, hogy Fátyol Károly gondonkás is fellépett benne.¹⁹ A Vahot leírásából hiányzó elemeket a nagyváradi fellépésről tudósító cikkből próbálhatjuk kikövetkeztetni: eszerint Erdélyi Aranytól végül is a *Fiamhoz* című verset adta elő, Lisznyai második fellépésekor pedig a Hunyadi-ház diadalünnepéről szóló, saját versét mondta el.²⁰ Ez utóbbi tudósítás egyébként inkább a cigányzenészek teljesítményével volt megelégedve; ez már csak azért sem csodálható, mert az itt fellépő prímások valóban a korszak legjobbjai közé tartoztak.²¹ A saját magát Erdődkiént megnevező tudósító viszont meglehetősen ironikusan minősítette a szavalati teljesítményt:

Legtöbb bizarrság volt Lisznyay, és legtöbb művészi nyugalom az Erdélyi szavalatában, Vahot Imre nemzeties jellemét itt is megtartva, hibátlanul olvasott ugyan, de épen úgy – mintha valami irodalmi szerződést olvasott volna föl. Erdélyi nem ismerve a terem akustikáját, s akaratlanul bár, de a végszavakat, kivált Arany „Fiamhoz” címzett gyémánt költeményéből – saját magának mondta el. – Kálmán lelkesedett volt, de rekedt, a miért hangja lett az áldozat és a közönség; Imre pedig oly hangan szavalta el a „Hazádnak rendületlenül”, mintha azt mondta volna: „Menjünk Civita vechiába gondolázní”. – Midőn Kálmán a Hunyadi-ház diadalünnepének közepén járt, azt hihette a közönség, hogy az izraeliták hosszú ünnepét akarja velünk megismertetni. – Imre azonban megmutatta, (ő volt a regisseur is) hogy a csengetésben is van művészet és tökély.²²

A tudósítás alapján úgy tűnik, hogy az előadás minden bizonnyal élesen kettévált: a közönség előtti szereplésben gyakorlatlan, amatőr szavalókra és professzionális szinten muzsikáló cigányzenészekre. A színészi beszédtech-

nikában dilettáns trió (Erdélyi, Lisznyai, Vahot) ezt azzal ellensúlyozhatta, hogy a versek kiválasztásával az esemény hazafias jellegét igyekezett erősíteni; már ebben az első dalidóban is kitűnt azonban Lisznyai személye: ő volt az egyetlen, aki saját verseit adta elő, s ilyenformán az ő jelenléte közelítette egyedül az előadást az írói személyiségek személyes hatására számító előadóesthez. Leginkább abban a felismerésben mutatkozott meg Vahot üzleti-menedzseri érzéke, hogy előtérbe állította Lisznyait, aki köré – mint kivételes kapcsolatteremtő képességgel rendelkező ember köré – egyedül kiépülhetett ez a vállalkozással terebélyesedő előadóest-típus; saját magát és Erdélyit viszont – jó ösztönrel – inkább statisztaszerepre korlátozta, azaz nem tett próbát azzal, hogy ők is saját verseikből szavalván, költőként mutatkozzanak meg ebben a situációban. Vahot utólag szinte kevélykedett a szervezéssel; egy, sajnos, nem datálható, Simonffy Kálmánhoz szóló levelében így utalt vissza ezekre az első fellépésekre:

Minő tapintattal bírok a rendezésben s a legnagyobb akadályok legyőzésében s mily energiát tudok kifejtetni az ily dolgok körül, azt, úgyhiszem, Debreczenben és Nagyváradon a legnagyobb rögtönzés mellett is bebizonyítám.²³

Abban feltehetőleg Lisznyai megélhetési nehézségei is közrejátszottak már, hogy ez az alkalmi kezdeményezés intézményesülni kezdett. A közönséggel való kapcsolatteremtésnek ez az újabb formája kiegészítette számára a versek publikálását. Ebben a vállalkozásban pedig kulcsszerep jutott Vahot Imrénnek, aki szervezőként és ötletadóként kezdettől ott állt a háttérben, sőt – egy darabig biztosan – közreműködőként is részese volt az előadásoknak.²⁴ Vahot valóban menedzserként működtette a látszólag spontán emocionális hatásokra épülő műsorokat; még ha lehet is túlzás a Simonffy Kálmánhoz írott soraiban (hiszen minden bizonnyal a Simonffy miatt tőle elpártolni látászó gondok, Fátyol Károly elvesztése miatti indulat mozgatta a tollát), ám a lényegét illetően biztosan pontosan ismertette a szervezés mechanizmusát:

Ne gondold azt barátom – írja [Szana Tamás beszúrása – Sz. M.] – hogy mi Fátyol Károly nélkül el nem indulhatunk, sőt a három Patikáros testvérrel és a tilinkóssal egyesülve – mi csak egy szavamba kerül – nagyobb zajjal és hatással lépünk fel mindenütt; – de mi éppen Fátyol érdekében és maga a zenészeti ügy érdekében kívántunk volna inkább vele dalidózni, mint más akárkivel. Mi minden zene nélkül magunkban is elutazhatunk s népszerűségünknel fogva mindig és mindenütt nagy közönség előtt fogunk föllépni; ellenben a zenész-társulatokban magokban kevésbé boldogulnak; ezt már gyakran tapasztaltuk. Így szavalattal s irodalmi érdekekkel kapcsolatban kétszeres keresetjük van; míg magukra hagyatva, sorsuk nem egyéb tengődésnél. Én 2000 pengő forinttal s mindennel bőven ellátva s a legnagyobb előkészülettel indulok körülre, úgy, hogy soha csak egy napot sem töltünk működés nélkül, – s csak így lesz azután útunk szellemileg s anyagilag jutalmazva.²⁵

1859-től indult el a turné első hulláma, amely – Bányai Elemér szerint – a következő településekre jutott el: Esztergom, Eger, Muzsla, Neszmély, Tata, Székesfehérvár, Veszprém, Balatonfüred, Pápa, Sümeg, Keszthely, Marcali, Somogy, Kaposvár.²⁶ Arra azonban nincsenek forrásaink, hogy akár az útvonalat, akár az egyes előadások műsorát pontosan rekonstruálhatnánk. Ez utóbbihoz egyelőre ismét Bányai Elemér jelenti a legfőbb kapaszkodót; nála ugyanis azt olvashatjuk:

Később már szervezve volt a társaság, mely így alakult meg: a társaság trubadurfőnöke és toaszt-ivója: Lisznyai Kálmán. Második: Vahot Imre. Ügyvivő (egyben dalénekes): Hevesi Géza. Pénztáros, akvizitőr: Benes Imre. Cigányok: Bunkó Feri (Egerből), Arany F. klarinétos, Jónás György kontrás, Vidák Lajos brácsás, Náci bőgőhordozó, Bónis Miklós és Gyula másodprimások.²⁷

Eszerint állandósult az első, debreceni dalidón sebtében kialakított műsor szerkezet néhány fontos eleme: egyrészt Lisznyai lett a központi figura, másrészt megmaradt a cigánybanda lényeges szerepe is, csak éppen másik zenekar töltötte azt be, mint 1858-ban Debrecenben.²⁸ Új vonásnak látszik azonban a vokális zene beépítése, egy dalénekes (Hevesi Géza) fölléptetésével – kérdéses persze, hogy az ő jelenléte mennyire volt állandó. A Lisznyai-hagyatékban az 1859-es évből egyetlen meghívó maradt fenn (pontosabb dátum nem szerepel rajta), amely egy – Bányai Elemértől nem is említett – pécsi fellépésről árulkodik. Itt már a bevezető sorok is sokatmondóak: „A Vahot Imre és Lisznyai Kálmán kíséretében utazó Bunkó Ferencz magyar zenésztársulata első pécsi hangversenyének programja.” Eszerint a fő attrakció mégiscsak a cigánybanda lehetett, annál is inkább, mert a meghívó végén ismét csak rájuk vonatkozó tudnivaló következik: „Előadás után Bunkó zenetársulata Puczer József vendéglőjében a színházi épületben fog játszani.” Az is bizonyos, hogy ez – az egyéb adatok híján egyelőre datálhatatlan – fellépés nem mutatja a Bányaitól összefoglalt általános jegyek egy részét sem: a programban csak a cigánybanda, valamint Vahot és Lisznyai szerepel. A sorrend a következő volt: tiszavidéki csárdáskoszorú (előadta a cigánybanda); Lisznyai Kálmán szavalta el *Néhány szó a fülemiléhez* című versét; ezután a zenészek részleteket adtak elő Erkel *Hunyadi László* című operájának dallamaiból; majd Vahot Imre ismert magyar írók műveiből olvasott; ezután jött Bunkó Ferenc „érzelgője”; ismét Lisznyai lépett fel, *Csecsemőszeretet* című költeményével; Bunkó ezután „nemzeti dalbokkrétát” adott elő, „Pécs lelkes hölgyeinek ajánlva”; végül pedig következett „egy induló, előadja az egész társulat”.²⁹ Láthatólag Vahot megmaradt az eredetileg kitalált szerepkörénél: mások verseit olvasta föl, így Lisznyai kerülhetett a középpontba. Azt sajnos már nem tudjuk, hogy ez a műsorrend mennyiben módosult,³⁰ s milyen költemények hangoztak el a többi estélyen; így aztán azt sem tudjuk eldönteni,

hogy Bányai Elemér hangulatos leírása mennyire pontos, illetve mennyiben általánosítható:

Kezdődött pedig minden dalidó szomorú és vig magyar nótákkal, utána jött egy felolvasás vagy előadás a magyar költészetről, irodalomról, a história valamelyik jelentősebb korszakáról, azután szavalat, vers vagy ének, népdalok, néha párbeszédés apróságok, újra némi lelkesítő költemény és végül egy hazafias, tűzeshangu szónoklat, a közönséghez intézve. „Lesz még egyszer ünnep a világon”, „Huzd, ki tudja meddig huzhatod”, „Hazádnak rendületlenül” és a hazafias költészet leghatásosabb darabjai voltak eme gyülekezések legizgatóbb számai, miket áhitattal hallgatott a becsületes jó vidéki publikum, miközben megszólalt a cigány hegedűje, keserűen belekezdett a dalba: „Rég veri már a magyart a teremő” és az egész publikum utána dalolta a kesergő nóta szakaszait. Reggelig, nem egyszer azonban két-három reggelig tartó sírva-vigadások követték az ilyen dalidókat, mikor a főváros poétái a vidéki publikummal elvegyülve, megpecsételték a haza nevében holtig való barátságukat és szótték az álmat a csillogó jövőről, a hajnalhasadásról, sűrű poharazás mellett.³¹

Szana Tamás mindenesetre hasonlóképpen – csak kevesebb konkrétummal – írja le az összejövetelek menetét: szerinte a dalidó elnevezés „az estélyek irodalmi részét” jelölte, míg a daridó „a felolvasásokat követő lakomát”. Aztán így folytatja:

Hogy a *daridónak* rendszerint nagyobb szerep jutott: talán felesleges mondanom. A hazafias költemények szavalásával kezdődött estélyek csaknem mindig egymásnak asztal alá ivásával végződtek, a mit ekkor a hazafiui elkeseredés kifolyásának, tehát megengedhető dolognak tartottak.³²

Kétségkívül erre a körutazásra vonatkozik az 1859-es titkosjelentések mutatókönyvének utalása („Andenkliche Reise und Produktionen”); eszerint pedig az a tény, hogy Lisznyai neve felbukkan ebben az anyagban, arra mutat, hogy a kormányzat a dalidókat látens politikai veszélyforrásnak tekinthette.³³ Ennek az adatnak – még ha a jelentéseket annak idején kiselejtezték is, így számunkra már ismeretlenek – az is a tanulsága, hogy a jelentéstevők Lisznyait és Vahotot tekintették meghatározó figurának: Vahot nevénel ugyanis ugyanazok az iktatószámok szerepelnek, mint Lisznyaiénel.

Lisznyai súlyos betegsége azonban hamarosan gátat vetett az akciónak: a *Hölgyfutár* 1861. július 6-án hírt adott a költő betegségéről,³⁴ javulásáról pedig július 20-án értesülhettek az olvasók.³⁵ Ez a betegség nem volt váratlan és előzmény nélküli. Lisznyai ötvenes évekbeli életformája meglehetősen zaklatott volt: állandó alkoholizmusa ekkorra már erősen aláásta az egészségét. Az 1861 nyarán bekövetkező „fölüdülés” sem volt végleges gyógyulás, csak átmeneti javulás; ezt azonban a költő szinte azonnal fölhasználta a szavalóestek újraindítására. Az újakezdés 1861. szeptember 11-re tehető, amikor is Pesten, az Európa szállóban rendezték meg Lisznyai „költői estélyét”.³⁶ Kér-

déses, hogy ez az alkalom beletartozott-e még a Vahot irányításával lefolyt sorozatba. A műsorrend áttekintésekor ugyanis feltűnő, hogy – szemben a korábbi rendezvényekkel – Vahot nem szerepelt az előadók között, sőt, az előadásról fennmaradt beszámolók egyike sem említi a nevét, mindenhol következetesen Liszniai „estélyé”-ről emlékeznek meg. Ugyanakkor viszont felbukkant az előadók között Sárosi Gyula és Dalmady Győző, akiknek – jelenlegi tudomásunk szerint – nem volt kapcsolata a korábbi országjáró dalidó-körutakkal. Sárosi és Dalmady szereplése azért lényeges, mert ez már koncepcionális változásnak látszik: személyükben két másik költő lépett be a műsorba, s ezzel a korábban Lisznyaitól egyedül betöltött szerepkörbe kerültek új, előadóként egyébként műkedvelőnek számító aktorok.

Az est műsorát ezúttal részleteiben is jól ismerjük.³⁷ Először Kölcsey *Hymnusát* énekelte el Egressy Béni megzenésítésében³⁸ az egyetemi dalárda több tagja (vezényelt Eltér karnagy); ezután Sárosi szavalata következett. Az előzetesen kiadott program szerint Vörösmarty *Eger* című kiséposzából mondott volna el egy részletet, az előadáson azonban váratlanul saját költeményét, az *Ingeborg, önszületésnapján* címen ismert verset mondta el.³⁹ Majd Hollósy Kornélia énekelt magyar dallamokat, utána pedig Bognár Adél szavalta el Kúthentől *A magyar ara* című verset. Füredi Mihály népdalokat énekelt, majd Liszniai következett: saját költeményét, *A magyar nóta* címűt mondta el. Ezután az est minden bizonnyal legnagyobb szenzációját, a négy, ez alkalomra egyesített cigánybanda (a Bunkó-, Kecskeméti-, Patikárus-, Sárközy-féle együttes) játékát hallgatták meg a nézők, a négy prímás közös vezérlete alatt. Ezután Dalmady Győző szavalta el saját versét (*Ott megy! ott megy!*), majd egy megzenésített Liszniai-művet (*Vigadj hazám*) énekelt el Bognár Vilma. Bognár Adél és Vilma közösen adta el a *Tudom rózsám, hogy szeretsz* kezdetű „népdalt”. Ismét Liszniai következett, a *Honvédapotheosis* című versével. Az est záródarabja a Rákóczi-induló volt a négy cigánybanda közös előadásában.

Ez a műsor több lényeges ponton eltért az első, debreceni dalidótól. Liszniai, Sárosi, Dalmady egyaránt saját versét szavalta el, így nem annyira előadóművészként, hanem inkább költőként kellett megmutatkozniuk – ez pedig előnyösen elfedhette színészi képességeik korlátait. Fontos újítás, hogy immár nők is bekerültek a műsorba, ráadásul tapasztalt előadóművészek (Hollósy Kornélia, Bognár Vilma). Az ő jelenlétük, akárcsak Füredi Mihályé, a professzionalizálódás kétségtelen jele. A négy cigánybanda egyesítése és közös játéka olyan fogás, amely már az első debreceni dalidón felbukkant – sikeressége a leírások szerint is kétségtelen. A műsor szerkesztése – hasonlóan az első, ehhez képest még hevenyészettnek tűnő fellépéshez – alapvetően a hazafias retorika jegyében állt: ezt mutatja Kölcsey *Hymnusának* nyitó-, a Rákóczi-indulónak pedig záródarabbá válása. Ebben a keretben egyértelműen ilyen színezetet kaptak a romantikus nemzetszemlélettel harmonizáló

„népdalok” is, amelyre Lisznyainak a magyar nótát ünneplő ódája ideologikusan vissza is utalt. A másik Lisznyai-vers, a *Honvédapotheosis* a 48–49-es szabadságharc felidézését végezte el, a Bognár Vilma eldalolta *Vigadj hazám* pedig azt az allegorizálást képviselte, amelynek jegyében egyébként a kortársak a korszak számos költői művét is olvasták mint a tragikus történelmi tapasztalatot feloldó, kiegyenlítő, reményt adó alkotást.⁴⁰ Az is standard elemnek bizonyult, hogy zene és szavalat felváltva szerepelt. Ezt a szerkesztést Lauka elismerőleg meg is említette: „A műsorozat hodolt a korigényeknek, mely a változatosságot divattá emelte, és sor rendében is oly szerencsés volt, hogy a kebel, hánykodásai után, kinyugodhatott.”⁴¹ Mindehhez járult még az előadást két egészen sajátos hatáseleme. A lapok híradásai Lisznyai betegségéről már eleve fokozhatták az érdeklődést fellépése iránt. Lisznyai még ekkor is olyan rossz egészségi állapotban volt, hogy egyedül a színpadra sem tudott fölmenni; a szavالاتokat mindazonáltal nagy akaraterővel végigcsinálta.⁴² Lauka *Hölgyfutár*-béli beszámolója Lisznyai jelenlétének értékelésekor – eufemisztikusan – ennek a rendkívüli hatására utalt:

Beteg testében lelke törhetlenül épen maradt, érchangja csak egyes rezgéseiben sejteté, hogy a költő hosszan szenvedett; de azt is bebizonyítá, hogy szenvedése nem győzedelmeskedhetett a szellemen. Gondolat-virágai frissek valának, mint jobb napjaiban, s a halványság, mely orcáin előmlött, csak azt bizonyítá, hogy Lisznyaiban csak az ember szenvedett, de a költő egészséges maradt.⁴³

Sarkady István cikke ezt a benyomást sokkal lidércesebbnek láttatja, s ez alapján Lisznyai állapota valóban igen siralmasnak tűnik a mai olvasó számára:

Ezután Lisznyai Kálmán lépett ki, olyan volt, mint a sirból föltámadott jós, ki levetkezett minden földiséget és csupán szellemeikkel társalkodik. A közönség tapsolt: majd néma csönd lőn, és a beteg test kiegyenesedék, szemei villámlottak, arcán tulvilági láng lobogott, és megcsendült ajkain a legéresebb hang elannyira, hogy mindenkit csudálat ragadott el.⁴⁴

Az est másik attrakciója Sárosi Gyula föllépése volt; a szenzáció jelleget már az előzetes híradásokból sejteni lehetett, hiszen Sárosi a bujdosás és a börtön után most lépett először a nyilvánosság elé. Ráadásul – eltérően az előzetesen meghirdetett és jóváhagyott programtól – saját versét mondta el, amelyet a hallgatóság mint saját meghurcoltatására reflektáló, lírai vallomást értelmezhetett. Ez a váratlan fordulat nyilván növelte a vers hatását, ahogyan erre a két beszámolóból is következhethetünk. Lauka ugyan csak röviden utalt erre: „Sárosy Gyula szavalatával megszegte ugyan a műsorrendet – de ismert költeménye, melyben az uralkodó eszmék nyertek életet, kárpótolta s feledteté az

ártatlan szabadságot.”⁴⁵ Sarkady István szavai azonban arról árulkodnak, hogy ezek a körülmények nagy hatást kölcsönöztek a fellépésnek:

Majd Sárossy Gyula lépett elő, kit szenvedésteljes száműzetése után a mai napon látott először a nyilvános helyen a nagy közönség, s elkezdte szavalni a hoszadalmas, s könynyen unalmat gerjesztő „Omár és Ida” helyett saját költeményét „Önszületésem napját” azon fájdalmas hangon és kinos érzettel, mely csak hosszas szenvedések által sujtolt kebelből fakadhat. „Szegény anyám! ha tudtad volna, de hogy szültél volna engemet!” – mondá a költő és mindenki vele érzett, a gyöngéd női szív áthatottságában harmatot kölcsönzött a szemeknek, és sirtak halkán és némán. Legszebb a könyező hölgy, midőn magasabb érzelem sajtolja ki a drága könyveket! Sárosyt szavallatának végeztével zajosan éljenezték.⁴⁶

Összességében tehát a siker számos tényezőnek volt köszönhető, előretervezett, professzionális előadóművészi elemeknek éppúgy, mint rögtönzött, ám erőteljes érzelmi hatású megoldásoknak egyaránt.

Aligha csodálható tehát, hogy ezután újraindult az országos körút, bár ez a műsorszerkezet aligha állandósult ebben a formában: az Európa szállóban megtartott költői estély ugyanis a koncentrált szervezésnek és a véletlennek köszönhetően megismételhetetlen lehetett. Az 1861. november 18-án Egerben, a líceum nagytermében megtartott költői estély műsora például jelentősen eltért az előbb ismertetettől. Itt – a *Hölgyfutár* beszámolója szerint – teljesen hiányzott a cigányzene és daléneklés, kizárólag szavallatok hangzottak el. Lisznyai mellett sógora, Erdélyi József (aki egyébként helybéliként a közönség személyes ismerőse lehetett) és Zalár József szavaltak: Zalár saját versét (a *Szilágyi haragja* című költői beszélyének Mátyás király bevonulásával foglalkozó részét), Erdélyi pedig – a két napja elhunyt – Sárosi helyébe lépve a költő Pesten sikert aratott költeményét mondta el. Lisznyai rossz fizikai állapota most is fontos hatáselemnek bizonyult, a tudósító röviden utalt is erre: „Halvány arcára nézve, féltetni kezdjük, miként fogja hangjával a termet betölteni?”⁴⁷ Abban, hogy Lisznyai itt cigánybanda nélkül is sikert tudott aratni, szerepet játszhatott esetleg egri ismertsége is;⁴⁸ ám az is lehet, hogy talán mégis igaza volt Vahotnak a korábban már idézett, Simonffy Kálmánhoz intézett levelében: „Mi minden zene nélkül magunkban is elutazhatunk s népszerűségünknel fogva mindig és mindenütt nagy közönség előtt fogunk föllépni; ellenben a zenész-társulatok magokban kevésbé boldogulnak...”⁴⁹ Lisznyai a továbbiakban valószínűleg nem ezt a műsort ismételte meg más városokban; erről árulkodik egy nyomtatott meghívó, amely az 1862. október 5-én Veszprémben, a Korona fogadóban tartott fellépésre invitált. A meghívó kizárólag Lisznyai Kálmán „költői ünnepélye”-ként említi az eseményt, s az egri esthez képest valóban ő maradt az egyetlen konstans tényező. Rajta kívül Auer Lipót hegedűművész és testvére, a zongorán közreműködő Emília lépett fel. Úgy látszik tehát, hogy az 1861-ben újrainduló, Vahotot immár –

minden bizonnyal – nélkülöző körút több ponton is eltért a korábbiaktól. Egyrészt kizárólag Lisznyai személye tartotta össze a műsort, rajta kívül ugyanis alkalmilag megnyert közreműködők szerepeltek; másrészt pedig a cigányzene kizárólagossága megszűnt. A zongora és a hegedű kettőse – még ha a magyar jelleg megmaradt is a zenei darabok kiválasztásánál – már nem tette lehetővé azt az improvizációs technikát is alkalmazó hangzást, amelyet a cigányzenészek játéka jelentett. Ez a váltás arra utal, hogy itt immár valóban kétségtelen Lisznyai központi szerepe: az ő személye a közönségvonzó erő. A veszprémi műsor a következőképpen alakult: először Lisznyai szavaltta el régi műsorszámát, a *Néhány szó a fülemiléhez*; utána Auer Lipót – zongorakísérettel – előadta Alard Ábránd című darabját; ezután Lisznyai jött, a *Ketteskén*, *A veszprémi szerelmes leányok üdvözlétére* és a régi nagy siker, a *Vigadj hazám* elszavalásával; utána ugyancsak *A magyar zene* című költeményét mondta el; ezután Erkel és Vieuxtemps szerzeményét, a *Magyar kettőst* játszotta el az Auer testvérpár; végül Lisznyai jött *Nemzeti dalával*, amely már a legelső, debreceni fellépésen is elhangzott.⁵⁰ A körút többi állomásáról azonban nem sokat tudunk.⁵¹ Fönmaradt ugyan Lisznyainak egy levele, amelyet 1862. május 23-án egy dalidó alkalmából írt Győrből a hegedűművész Reményi Edének, ám ez a pár sor inkább betegségéről árulkodik, a programról semmit nem közöl.⁵² A költői estélyek újraindításában nyilvánvalóan továbbra is jelentős szerepet játszottak az egzisztenciális kényszerek: Lisznyai utolsó, gyöngyösi dalidója kapcsán, amelyről immár halálos betegen tért vissza családjához, ezt a nekrológok egyike finoman érzékeltette: „A boldogult még alig két hete Gyöngyösre utazott, költői estélyt rendezni, kiváltképen családi gondok által ösztönözve, [...]”⁵³

A költő a dalidókat igyekezett visszakapcsolni az irodalom nyomtatott létformájához, hiszen 1861-ben külön kiadta szavaltkönyvét, amelyben repertoárjának reprezentatív darabjai kaptak helyet – s ezt a könyvet nyilván a dalidókkal egy időben megkísérelhette terjeszteni is. Erre ugyan közvetlen adat nincs, de a kötet címléírása igen valószínűvé teszi ezt a következtetést („Lisznyai Kálmán szavaltkönyve saját költeményeiből, »A magyar nyelv szelleme« című felolvasásra készített előbeszéddel melyet a költeményekkel együtt »Költői estély« címmel tartandó szavaltati körutjára szerkesztett össze, Pest, 1861.”), mint ahogy az a nyomtatott ív is, amellyel 1862-ben a már megjelent kötetet meg lehetett rendelni – jellemző módon az összegeket Balatonfüredre kellett küldeni, Lisznyai tehát ekkor is a fürdőben próbált meg gyógyulást találni.⁵⁴ Egy feleségének szóló, Esztergomból keltezett levele szintén arra utal, hogy a költői estélyek összekapcsolódtak a kötetek terjesztésével: Lisznyai ekkor egy költői estélyre érkezett ide, s tovább akart indulni Győrbe és Pozsonyba, nyilván vízi úton; feleségét pedig, miután megkérte arra, hogy utazzon utána, részletes instrukciókkal látta el, melyik verseskötetéből hány példányt hozzon magával.⁵⁵

Ha a szavalatkönyvet áttekintve próbálunk meg képet alkotni a költői eseményeken feltehetőleg elhangzott versekről, akkor az a feltűnő, hogy Liszniai mennyire kitapintható tematikus csomópontok köré rendezte el kiválasztott verseit, úgy, hogy minden egyes darabot személyre szóló ajánlással látott el. A családi idill megverselése mellett⁵⁶ a dal és költészet allegóriái⁵⁷ bukkantak föl itt, néhány borivást dicsőítő darab közé ékelve;⁵⁸ a leghangsúlyosabb mindazonáltal mégis Magyarország dicsőítése⁵⁹ és a hazai történelem egyes eseményeinek hazafias-allegorikus megverselése volt.⁶⁰ Ez jelentős módosulásnak tűnik korábbi kötetéhez képest. Sokatmondó, hogy ez a verseskötet ennnyire eltolódott az allegorizáló, hazafias költészet irányába: a gyűjtemény paratextusai kizárólag az ilyen típusú befogadás sémáit írták elő. Mindez nem volt ugyan teljes újdonság, hiszen már Liszniai egyik korábbi kötetében, az *Új palócdalok* címűben a legnagyobb terjedelmű egység, a *Balassa Bálint börtöndaljai török fogságában* ciklus is ilyen jellegű olvasatot látszott preferálni. Aligha véletlen, hogy ez a folyamat folytatódott, és Liszniai a nyilván legnépszerűbb szavalati darabokat tartalmazó 1861-es kötetbe már szinte kizárólag az ilyen típusú versekből válogatott, s nem az addigi legjobb kötet, a tudatos ciklusépítésre törekvő, 1846-os *Tavaszi dalok* anyagából, s nem is a népszerűségét megalapozó, 1851-es *Palóc dalokból*; illetve ez utóbbiból kizárólag egyetlen, ilyen módon értelmezhető költeményt vett át.⁶¹ Ennek a háttérében alighanem a közönségigény ízlésmódosulásának a felismerése áll: míg a *Palóc dalok* sikere valószínűleg a szerelemről folytatott beszéd merész normasértésével függött össze, néhány évvel később, amikor Liszniai személyes kontaktusba került olvasóközönségével, föladta ezt a kísérletet, és átváltott a regionalizmust is meghaladó, nemzeti tematika erősen retorikus, allegorikus megverselésébe. Ez a gesztusa sokat elárul az 1850-es évek végének egyébként igen nehezen megragadható, látens befogadói normakészletéről.

A dalidókról eddig rendelkezésre álló források arról árulkodnak, hogy a műsoroknak nem volt szerves része a mulatozás és a lakoma. A nyomtatott meghívók sem utalnak ilyesmire, és a beszámolók egyike sem szentel egyetlen szót sem ilyen elemeknek: mindegyik kizárólag magáról a produkcióról ad számot. Természetesen nem arról van szó, hogy ne csatlakozhatott volna az előadóestekhez valamiféle multság, hiszen a nekrológokban rendre felbukkanó, a Liszniai tószót-mondó tehetségére való utalások önmagukban is eléggé bizonyítják a poharazások jelenlétét. Az viszont kétségtelen, hogy erőteljes választóvonal húzódott a műsor és az ezt követő személyes találkozás közé; ez utóbbiról éppen ezért alig tudunk valamit. Ez az egykorú különbségtétel azért is lényeges, mert Liszniai dalidóinak igazi, releváns környezetét a korszak társasági életének egyéb eseményeiben lelhetjük meg, azokban közösségi rítusokban, amelyek vagy a szórakozás és párválasztás kontrollált lehetőségét hordozták (például a farsangi bálók), vagy pedig az előadóest (például koncert, színházi produkció) kategóriájába tartoztak.

Lisznyai költői estélyei voltaképp ezt a két alaptípust oldották egymásba, úgy, hogy az estek társasági részei kívül rekedtek az előadóestnek kijáró nyilvános figyelem hatókörén. Mindez azt is magában hordozta, hogy ezek az estek alapvetően nem irodalmi szempontok szerint szerveződtek, hanem elsősorban a nemzeti-hazafias retorika köré: a kiválasztott versek – még ha voltak is köztük olyan, összetett poétikai szerkezetet megvalósító művek, mint Arany *Fiamhoz* című költeménye vagy Kölcsey és Vörösmarty alkotásai – olyan szövegek, zenei darabok közé kerültek, hogy olvasatuk erre a mechanizmusra egyszerűsödött le. Nyilván maga – a számunkra rekonstruálhatatlan – előadásmód is ebbe az irányba húzta el a műsort. Ez a műsortípus azonban elképzelhetetlen volt Lisznyai személyisége nélkül: az ő halálával a költői estélyeknek ez a fajtája meg is szűnt. Az már aligha dönthető el, hogy ebben nem játszott-e szerepet magának a korszaknak a módosuló, átalakuló közízlése is: Lisznyai 1863-as halála éppen akkortájt következett be, amikor egyébként is átalakulni látszik a magyar társasági élet. Szana Tamás néhány évtized távolából így fogalmazta meg ezt az általa is érzékelt folyamatot:

A mint a nemzet visszanyerte szabad rendelkezési jogát és többé nem volt megtiltva a politizálás: megszűnt az irodalommal való demonstrálás és a „dalidók” is elvesztették népszerűségüket. A hazafiúi tettvágy az ország házában s a megyegyűlések zöld asztalánál keresett kielégítést. A ki erőt, munkakedvet érzett magában: nem hangzatos frázisokkal, hanem tettel kívánta szolgálni hazáját.⁶²

Hogy aztán valóban van-e itt átfogóbb változás is, vagy csak egy személyes tragédia, egy korai halál véletlene alakította így az eseményeket, arra csak további kutatások tudnának hitelt érdemlően válaszolni.

1 Az alábbi tanulmány előadás formájában elhangzott a Hajnal István Kör Szécsényben, 2000. augusztus 24–26-án megrendezett, *Ünnep – hétköznapi – emlékezet* című konferenciáján.

2 ARANY János, *A szegény gazdagok* [1861] = *Uő, Próza művek 2.* (1860–1882), sajtó alá rend. NÉMETH G. Béla, Bp., 1968 (Arany János Összes Művei XI.) [a továbbiakban: AJÖM XI.], 181.

3 A cikket lásd JÓKAI Mór, *Cikkek és beszédek*, 4. köt., 1850–1860, I. rész, sajtó alá rend. H. TÖRŐ Györgyi, Bp., 1968, 137–138. A vita összefoglalását a cikkhez kapcsolódó jegyzetek tartalmazzák: 674. Az AJÖM XI. kötetének idézett, Arany kritikájához kapcsolódó jegyzetei meg sem említik a polémia létét. A Jókai-

cikkre Margócsy István hívta fel a figyelmet.

4 ZOLNAI Gyula, *Dalidó*, Magyar Nyelvőr, 1918, 181.

5 AJÖM XI. 703.

6 Az Új Magyar Tájszótár a Vág mellékéről, Nyitragerencserről, Borsod vármegyéből és Bogyáról adatozza.

7 TESZ; az itt hivatkozott adat: LOSONCZY László, *Egy dalidó vége felé* = *Uő, Költeményei*, I–II. köt., Pest, 1857, 151–152. A vershez kapcsolt lábjegyzet szerint a mű először 1852-ben jelent meg.

8 Ehhez hozzá kell számítani még a következő meghatározásokat: zajos falusi mulatság, énekkel, zenével, tánccal, eszemiszommal járó lakoma (CZUCZOR Gergely-

FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, I–VI. köt., Pest, majd Bp., 1862–1874); zenével, táncsal járó falusi mulatság (BALLAGI Mór, *A magyar nyelv teljes szótára*, Pest, 1873).

9 Erről igen jól használható áttekintést ad: TOLNAI Vilmos, *Jókai és a magyar nyelv*, Magyar Nyelv, 1925, 92.

10 Egy 1861-es hírlapi tudósítás első mondata például így hangzik: „A polgári társas-egylet jan. hó 16-kán tartotta ez évi első dalidőjét.” A Veszprém megyei levelező itt csupán a farsangi báli szezon elindulásáról kívánt tudósítani, a dalidő szót is ebben az összefüggésben használta. PAP Gábor, *Veszprém vidéki levelek* (Jan. 24.), Hölgyfutár, 1861. febr. 12. (19. szám), 150.

11 Így tesz például Bisztray Gyula (BISZTRAY Gyula, Bevezetés = *Sárosi Gyula kisebb költeményei, prózai munkái és levelezése*, sajtó alá rend. BISZTRAY Gyula, Bp., 1954, 83.) és NÉMETH G. Béla (AJÖM XI. 703.) is.

12 Ráadásul a Lisznyai-hagyatékban fennmaradt négy, egymástól különböző belépőjegy, amelyekről egyébként nem állapítható meg, melyik fellépésre készültek, szintén a „költői estély” (és nem a „dalidő”) kifejezés olvasható: OSZK Kt. Analekta 3756. 10–13. szám.

13 Zuboly [Bányai Elemér], *Nemzeti dalidők, Írói élet az abszolutizmus alatt*, Pesti Napló, 1905. okt. 22., (292. szám), 9–10.

14 Erdélyi József Lisznyai feleségének, Halász Idának a testvérét vette el (vö. NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, V, Pest, 1859, 25.). Erdélyi pályafutása egyébként szinte párhuzama Lisznyaiénak: ő – jogi végzettség birtokában – a reformkorban Heves megyében kezdte el vármegyei pályafutását aljegyzőként, 1848–1849-ben katonáskodott, ám az 1850-es években újra Egerben telepedett le, s csak időszakszerűen fordult meg a pesti írói társaságokban; 1851-ben rövid időre letartóztatták tiltott ruhadarab, az ún. Rózsa Sándor lajbi viselése miatt (lásd DEÁK Ágnes, *Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben*, Aetas, 1995, 4. sz., 31.). 1853-ban Pesten borkereskedést szándékozott nyitni az egri borok számára (Pesti Napló, 1853. márc. 22. – az *Ujdonságok*

rovatban). 1861-ben megyei főjegyzővé választották, s ebbéli tisztségében 1867-ben megerősítették. Eközben pedig folyamatosan működött íróként és költőként, nagyrészt azokban a lapokban publikálván, mint Lisznyai. (Életrajza: SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, II, Bp., 1891, 1397–1398.) Az ő sorsa ilyenformán Lisznyai életpályájának tipikus és extrém vonásait egyaránt élesebben kiemelheti.

15 Erről lásd SÁROSI Bálint, *Cigányzene...*, Bp., 1971, 115. Sárosi itt mindazonáltal azt állítja, hogy a jelen lévő harmadik író – Vahot és Lisznyai mellett – Erdélyi János volt; ez tévedés: az egykorú tudósításból és Vahot visszaemlékezéséből egyértelműen kiderül, hogy Erdélyi Józsefről van szó.

16 Egykorú hírlapi tudósítás ez utóbbi, nagyváradi dalidőről: Hölgyfutár, 1858. dec. 6., 1115.

17 Vahot emlékezésének ez a pontja nyilvánvalóan ellentmondásos. A *Losonczi Phönix*-ben, amelyet egyébként ő maga szerkesztett, Aranytól a *Daliás idők* első éneke, és a *Családi kör* jelent meg (*Losonczi Phönix, Történeti és szépirodalmi emlékkönyv, Az 1849-diki háborúban földúlt és elpusztított Losonc város némi fölségelésére*, kiad. VAHOT Imre, I–II. köt., Pest, 1851. A két Arany-mű: I, 78–85.; II, 221–222.), ám ezek egyike sem kapcsolódik téli tematikához, így aligha lehetne bármelyiket így (ráadásul egy Petőfi-vers címét applikálva) emlegetni. Nem lehetetlen azonban, hogy Vahot a *Téli vers* című Arany-költeményre gondolt, amely ugyanebben az évben a *Remény* című folyóiratban látott napvilágot (1851. márc. 15.); mivel ennek a periodikának is Vahot volt a szerkesztője, a tévedés magyarázhatóvá válik: a megjelenés helye ekkorra már feltehetőleg elhomályosulhatott Vahot Imre emlékeztében.

18 VAHOT Imre, *Rózsavölgyi Markus bácsi halála, és Patikárus Ferkó lakodalma = Vahot Imre emlékiratai és Petőfi Sándor emlékezete*, II. köt., kiad. VAHOT Gyula, Bp., 1880, 13.

19 VAHOT Imre, *i. m.*, 14–15.

20 A *Hunyadiház diadalünnepe* című verset, amelyet a hozzáfűzött lábjegyzet szerint a Vahot szerkesztette *Napkelet* pályázatára írt

Lisznyai, lásd LISZNYAI Kálmán, *Dalzongora*, Pest, 1858, 285–301.

21 Patikárus Ferkőről (1827–1870) lásd SÁROSI Bálint, *i. m.*, 115.; Boka Károlyról (1808–1860) *uo.*, 111–113.; Fátyol Károlyról (1830–1888) *uo.*, 118.

22 Hölgyfutár, 1858. dec. 6., 1115.

23 A levél jelenlegi lelőhelye ismeretlen; idézi: SZANA Tamás, *Vahot és társai = Uő, Örök emlékek*, Bp., 1892, 139–140.

24 Vahot Imre személyes kezdeményezésére írt le az első dalidó megszervezését: VAHOT Imre, *i. m.*; vö. még SZANA Tamás, *Bohème-élet Magyarországon*, Magyar Salon, 1891, XIV, 54–55.

25 SZANA Tamás (1892), *i. m.*, 139–140.

26 Zuboly [Bányai Elemér] (1905), *i. m.*, 10.; nagy kár, hogy Bányai semmit nem árul el, honnan veszi adatait.

27 Zuboly [Bányai Elemér] (1905), 10.

28 Bunkó Ferencről (1813–1889) lásd SÁROSI Bálint, *i. m.*, 114.

29 A nyomtatott meghívó lelőhelye: OSZK Kt. Analekta 3756. 9. szám.

30 Megjegyzendő, hogy Bányai szerint 1859–60-ban rövid ideig csatlakozott hozzájuk Simonffy Kálmán és Egressy Gábor is, azaz egy újabb hivatásos zenész és egy kiváló színész: Zuboly [Bányai Elemér] (1905), *i. m.*, 10. Szana szerint Fátyol Károly volt az állandó közreműködő: SZANA Tamás (1892), 139–140. Egy visszaemlékezés két zenészt, Nyizsnyait és Gojdingert említ kizárólagosan mint közreműködőket: Csongor [Ozoray Árpád], *Az ötvenes évek irodalmi élete a fővárosban*, *Lisznyay Kálmán*, Hölgyek lapja, 1883. okt. 7., 40. sz., 478. Ezt egyelőre sem cáfolni, sem megerősíteni nem tudom. Az azonban lehetséges, hogy a társaság összetétele némileg változó lehetett ugyan, ám Lisznyai aligha hiányozhatott. Nyironyai Gusztáv és Simonffy Kálmán dalairól, amelyek között Lisznyai-versek megzenésítései is akadtak, lásd egyébként: MAJOR Ervin, *A népies magyar műzene és a népzene kapcsolatai = Uő, Fejezetek a magyar zene történetéből. Válogatott tanulmányok*, sajtó alá rend. BÓNIS Ferenc, Bp., 1967, 173–174.

31 Zuboly [Bányai Elemér] (1905), *i. m.*, 9.

32 SZANA Tamás (1892), *i. m.*, 139–140.

33 MOL Abszolútizmuskori levéltár (D 44) 42. köt. Az akták sajnos nincsenek meg.

34 „Lisznyai Kálmán barátunk súlyos betegségben szenved. Adja isten, hogy mielőbb fölüdüljön, mindazok öröme, a kik szeretik.” Hölgyfutár, 1861. júl. 6., 81. szám, 645.

35 „Lisznyai Kálmán irórtársunk – ismerősei öröme – túl van a veszélyen. Betegségének e csodás jobbra fordulását dr. Poor Imrénnek köszönhetjük, kinek nevét már is méltán a legfényesebb nevek mellett emlegetik. Az orvosi kar igazán büszke lehet rá.” Hölgyfutár, 1861. júl. 20., 87. szám, 694.

36 Erről az eseményről szerencsére viszonylag sokat tudunk. A vonatkozó sajtóhíradások anyagát Bisztray Gyula ismertette: SÁROSI Gyula, *i. m.*, 598–599.

37 A műsort előzetesen ismertették: Hölgyfutár, 1861. szept. 10., 109. szám, 870.; Trombita, 1861. szept. 12.

38 A Kölcsey *Hymnusának* megzenésítésére kiírt 1844-es, jelíges pályázaton – többekkel együtt – Egressy is részt vett. Az 1844. jún. 15-én meghozott döntés értelmében Erkel Ferenc pályaműve lett a győztes, további hat kompozíció (köztük Egressy is) dicséretben részesült (vö. BÓNIS Ferenc, *A Himnusz születése és másfél évszázada = Erkel Ferencről és koráról*, szerk. BÓNIS Ferenc, Bp., 1995, 82–83.). Abban, hogy itt Kölcsey verse nem Erkel zenéjével hangzott el, szerepe lehetett annak is, hogy míg az Erkel-féle változat hivatalosnak tekinthető himnusként 1848–49 emlékéhez kötődött, addig az Egressy készítette zenét nem terhelte ilyen jellegű politikai áthallás.

39 Erre a váratlan eseményre kitért LAUKA Gusztáv (Hölgyfutár, 1861. szept. 14., 886.) és SARKADY István beszámolója (Trombita, 1861. szept. 15.) is.

40 Megjegyzendő, hogy a Lisznyai fölött elmondott temetési búcsúbeszédben, amely nélkülözötte a költői nagyságot hangsúlyozó retorikai figurákat, és a szenvedésteli élet leírására alkalmas toposzokat mozgósította inkább, az ifjabb költőtárs, Györy Vilmos egyedül ebből a versből idézett: „Hazám és nemzetem! oh vajha el ne feledt soha, hogy a gyász ama napjaiban Lisznyai Kálmán volt az, kinek szivéből ama szavak fakadtak, melyek [sic!] ismer a magyar Kelettől nyugatig:

Ne szomorkodj' szivem szentje
 Legdrágábbja,
 A szomorú-fűzfának is
 Van virága!"
 (A beszéd kézírata: OSZK Kt. Analekta 3755.)
 41 Hölgyfutár, 1861. szept. 14., 111. szám, 886.
 42 Bányai Elemér szerint egyenesen elájult a szavaltat végén: Zuboly [Bányai Elemér] (1905), *i. m.*, 10. Ozoray Árpád hitelesebb – mert a recens leírásokkal egybehangzó – emlékezése szerint ez nem következett be: Csongor [Ozoray Árpád], *i. m.*, 477.
 43 Hölgyfutár, 1861. szept. 14., 111. sz., 886.
 44 Trombita, 1861. szept. 15.
 45 Hölgyfutár, 1861. szept. 14., 111. sz., 886.
 46 Trombita, 1861. szept. 15.
 47 -n., *Lisznyay Kálmán költői estélye Egerben* (Nov. 18. 1861.), Hölgyfutár, 1861. nov. 28., 143. sz., 1142.
 48 Ettől nyilván nem független az sem, hogy éppen 1861. november 19-én kötött szerződést Jenés Gottlieb egri könyvárussal „egy *Az egri élet költészete* című socialis társaséleti népies, magasztos, humoros, komikus, politikai színezetű költeményfüzetre”, amelynek verseit 50 napon belül kellett volna szállítania; s bár 150 forintnyi előleget át is vett Gottliebtől Egerben, a kötet – tudtommal – soha nem készült el (az autográf szerződést, amelyet mindkét fél aláírt lásd OSZK Kt. Analekta 3759. 2. sz.). A lokális jellegű vállalkozás mindenestre Lisznyai Egerhez kötődését elég szorosnak mutatja.
 49 SZANA Tamás (1892), *i. m.*, 139–140.
 50 A nyomtatott meghívó lelőhelye: OSZK Kt. Analekta 3756. 16. szám.
 51 Nem lehetetlen, hogy egy másik felépésről árulkodik az a nemzetiszínű emlékszalag, amely a következő feliratot viseli: „Elismerés tisztelet szeretet és hála jeléül Lisznyai Kálmánnak Székes fehérvárott december 4-én 1861.” (Leelőhelye: OSZK Kt. Analekta 3760.) Erről azonban nincsenek egyéb adatok, így csupán sejtéseink lehetnek a hagyatékban láthatólag gondosan megőrzött szalag funkciójáról.

52 OSZK Kt. Levelestár.
 53 A Hon, 1863. febr. 14.
 54 „Megrendelési ív Lisznyai Kálmán »Szavaltakönyvére.« Melyet saját költeményeiből összeállítva, »Költői ünnepély« cím alatt eszközzendő országos költői körújtára adott ki, s amely már elegans diszkiállításban aranymetszetű s borítéknyomatú s minden oldallapon nemzetiszín keretű (garnitüre) ékesítéssel s a szerző szavaltati állásban lévő kőmetszetű arczképével megjelent s a megrendelőknek, azonnal intézkedve, pontosan megküldetik. Ára aranyos diszkrétésben 2 o.é. frt. A megrendelés öszletei [sic!] B.-Füredre a szerzőhöz küldendők.” OSZK Kt. Analekta 3756. 15. szám.
 55 A levél dátuma: 1862. márc. 5. (R. HOFFMAN Mária, *Lisznyay-levelek*, ItK, 1931, 63–69.
 56 Erre példa: *Csecsemőszereget* (Tihámér fiam születésére); *Ketteskén* (LISZNYAI Kálmán [1861], *i. m.*, 35–40., 41–44.)
 57 Erre példa: *Fülemile születése; Nehány szó a fülemiléhez; Fülemile temetése; Berzsényi szobrának leleplezésére* (LISZNYAI Kálmán [1861], *i. m.*, 8–10., 20–27., 30–34., 146–153.)
 58 Idetartozik a kötet egyetlen, mástól származó verse is (*Lemondás. Sárosov Gyulától*), valamint: *Rohamdal; Tokaji bor* (LISZNYAI Kálmán [1861], *i. m.*, 120–125., 126–136., 165–168.)
 59 Például: *Nemzeti dal; Magyar vendégszeretet; Az alföld; A magyar zene; Honfihit; Nemzeti ének; Magyarország tudóstársaság; Országos nóta* (LISZNYAI Kálmán [1861], *i. m.*, 1–7., 11–19., 28–29., 62–64., 70–72., 88–91., 118–119., 160–164.)
 60 Mint például *Hogy hívták Mátyás királyt; A jó öreg hegedűs; Dalidó; Halálítélet és tudomány* [ennek Mátyás király a hőse]; *Szent porszem* [ennek Balassi Bálint]; *Honvédapotheosis* (LISZNYAI Kálmán [1861], *i. m.*, 47–55., 56–59., 92–96., 97–117., 137–139., 169–173.)
 61 Ez a már többször emlegetett *Vigadj hazám* (*Szontagh Pálnak 1853.*) című vers: LISZNYAI Kálmán (1861), *i. m.*, 60–61.
 62 SZANA Tamás (1892), *i. m.*, 141–142.

BUDA ATTILA

Martialis egy pécsi gimnáziumban avagy Babits Mihály és a gyermekkor vége

Nos in diem vivimus; quodcumque nostros animos probabilitate percussit, id dicimus; itaque soli sumus liberi.

(Marcus Tullius Cicero: *Tusculanae disputationes* V. 11.33.)

Habent sua fata libelli. A kéziratgyűjteményeknek pedig még inkább. Sajnos ez a sors sok esetben megismerhetetlen, felfejthetetlen. Bizonytalanság jellemzi azt az alább részletezett kéziratot füzetet is, amely néhány évvel ezelőtt bukkant fel az antikváriumi forgalomban. Ennek az eredete ugyan nem kétséges, hiszen a Zirc-Ciszterci Rend Pécsi Római Katolikus Főgimnáziumának önképzőköri dokumentumai, irodalmi alkotások és néhány velük kapcsolatos bírálat olvasható benne, de hogy keletkezési helyéről milyen módon és tulajdonos(ok)on át vezetett útja szem elé kerüléséig, azt nem lehet tudni. Vándorlása tehát a possessor(ok) vonalán a ködbe vész. S önmagában egy önképzőkör, iskolai szakkör fennmaradt irományai sem igényelhetik a szűken érintettekén kívül a közérdeklődés felerősödését. Csakhogy e füzet különleges nevezetessége abban rejlik, hogy több helyen a gimnazista Babits Mihály ceruzás kézjegyét és megjegyzéseit, illetve tintával írt, ismeretlen műfordításait és önálló önképzőköri bírálatát tartalmazza.

Fizikai állag és leírás

A füzet teste igen erős kartonlap kötéssel van megerősítve, amelyet fekete színű, anyagában pontszerű mintákkal díszített papírral fedtek be. Mérete 17×21,5 cm, ami a mai kiadványméretezés szerint az A5- és C5-ös formátumok között van, napjainkban ezt a nagyságot legtöbbször gyermekkönyvknél alkalmazzák. A bekötés ideje pontosan nem határozható meg, de külső kinézete (és mérete) szinte teljesen azonos az ELTE BTK Magyar Irodalomtörténeti Intézet könyvtárában lévő, 1890–1910 között készült disszertációkéval. Ez mintha azt a következtetést engedné meg, hogy a kötés korabeli, esetleg a szövegek keletkezése után nem sok idővel készült. Gerince erősen rongált, de mivel maga a kötetesi munka igen szakszerű volt, eredménye is tartós védettséget adott, s az egyes lapokat nem fenyegeti a szétesés veszélye. A kötetstáblán is található sérülések: kopás (főleg a sarkokon és a szegélyeken), víz- vagy egyéb folyadéknyomok, amit a felhólyagosodott papír mutat. Az első kötetstábla közepén egy mintegy 11 cm átmérőjű edény lenyo-

mata látható. Ezek a károsodások azonban nem veszélyeztetik a füzet használhatóságát.

A „füzettest” jelenleg 57 számozatlan lapot, azaz 114 oldalt tartalmaz. Üres oldalak a [2.], [7.], [15.], [22–23.], [36.], [39–40.], [51–52.], [61.], [64–65.], [68.], [70.], [72.], [76.], [78.], [87.], [89.], [92.], [101.] és a [104.] számúak. A lapok erős fűzőzsinórral egymáshoz, elől-hátul pedig két-két helyen a kötéstáblákhoz vannak erősítve. A füzet teste mindkét oldalon csak egy előzéklappal csatlakozik a kötéstáblához, mai formájában cím- vagy címhez hasonló funkciót betöltő oldalt nem tartalmaz. (Erről a következőkben szó fog esni még.) A gyűjtemény különböző minőségű, általában fényezett, de eltérő cellulóztartalmú papírlapokból áll, emiatt világos és sárgultabb oldalak egyaránt előfordulnak benne, azaz a papírminőség változó. Laponként legalább egyszeres függőleges hajtásnyom figyelhető meg (ennek funkciójáról is később esik majd szó), de van olyan is, amelyiken két párhuzamos hajtásnyom található. Az egyes papírlapok mai nagysága gyakorlatilag megegyezik a kötéstábláéval; eredeti méretükről azonban semmi biztosat nem lehet állítani azon kívül, hogy a szövegek már ebben a nagyságban kerültek rájuk, tehát végleges méretüket nem kötés közben kapták meg, hanem éppen fordítva: a kötés méretét szabta meg a papírnagyság. Vízjelnek csupán három helyen van nyoma, ebből az egyik egy növényornamentika töredéke, kettő pedig a Péterfalva¹ felirat. A lapokon a szöveg írása előtti margó kijelölésének általában nincsen jele. A verseket szerzőik természetesen az egyes oldalak közepére igyekeztek írni, a prózai szövegeket pedig egyenletesen elosztva a papír két széle közé. Azok, akik margót hagytak, váltakozva tisztelték a jobb és a bal oldalt, de együtt a kettőt egyikük sem. Egyes diákok a papírszéli egyenletes üres területet a papír függőleges behajtásával igyekeztek kijelölni, ez a magyarázata a kettős hajtásnyomnak. Ami az írásképet illeti, a bírálat alá bocsátott művek általában egyéni jegyeket nélkülöző szépírással készültek. Ez valószínűleg a jól olvashatóságot volt hivatva szolgálni, és ugyanez a szokás figyelhető meg a századforduló egyetemi disszertációkban is. Arra is lehet azonban gondolni, hogy az íráskép alapján (főképp, ha naponta lehet szembesülni azzal), viszonylag könnyű azonosítani egy szerzőt, s a szépírás névtelensége az objektív vélemény megfogalmazásában segített. A másolók talán osztálytársak vagy családtagok lehettek. De ez nem volt erősen betartott és betartatott szabály, hiszen éppen Babits Mihály Martialis-fordításai saját kézírásában olvashatók, s annak jellegzetes jegyeit nyilván fel lehetett ismerni. A füzet szövegei mind magyar nyelvűek, kivéve egy versfordítás német eredetijét, amelyet ráadásul írott gót betűkkel örökítettek meg. Mind a szépírással (másolással), mind a saját kézírással írt szövegek jól olvashatók. A benyújtott dolgozatok és a bírálatok is fekete színű tintaírással készültek. Ez alól csak bizonyos dolgozatok „fejlécén” (a felében összehajtott lapok első féloldalán) található, az önképzőkör alelnökétől (Babitstól, később Frank Richárdtól) származó ceru-

zás feljegyzések, illetve egyes dolgozatokba szintén ceruzával tett hibajelzések, javítások jelentenek kivételt.

Egy-egy oldalon, a füzet egészét tekintve a sorok száma tág határok között változik, tíz a legkevesebb és harminchat a legtöbb. Ez utóbbi azonban (egyébként egy bírálat) a rendelkezésre álló helynek csupán a felét használja ki, ezért sorai sokkal zsúfoltabbak, mint bármely más írásé. Az alacsonyabb sorszám értelemszerűen a versekre vonatkozik, míg a magasabb a prózai művekre és a bírálatokra. Ezek átlagos sorszáma 25 és 28 között van. A személyes írásképek láthatóan különböznek egymástól, a zsúfolt betűsűrűségű, viszonylag nehezebben olvasható sorok a szerzők általi írással benyújtott dolgozatok között találhatóak, a másolt, szépírásos szövegek betűsűrűsége értelemszerűen szellősebb, elolvasásuk semmiféle gondot nem okoz. Az írásképek között életkori eltérések nem fedezhetők fel. Nincs gyerekes írás, sőt, a saját kezű írások mindegyike jól azonosítható karakterjegyekkel rendelkezik. Ennek oka abban kereshető, hogy az önképzőkör tagjai a gimnázium legjobb, legambiciózusabb diákjai közül kerültek ki, akik utolsó gimnáziumi éveikre többnyire már eszközként birtokolták az írás tudományát, s a rendszeres gyakorlat egyéni jellegzetességeket adott annak. Megállapítható az is, hogy Babits Mihály sorvezetése, valamint betűformálása a következő években nem változott jelentősen, írásképe felnőttkori írásának szinte minden jellegzetességét már ebben az időszakban magában hordozta. Annak megjelenésén ezentúl már csak a körülmények, a pillanatnyi érzelmi állapot s nem a technika bizonytalanságai módosítottak.

A füzetnek jelenleg címlapja nincs, de volt; erre az első lap gerinc melletti részén ragasztásnyomok, illetve az első szennylap (előzéklap) belső oldalán lévő, fordított írásnyomok utalnak, amelyek az első oldalról (a „címoldalról”) kerültek oda, még a tinta megszáradása előtt. Az eredeti első lapot tehát utólag kitépték, talán az első tulajdonos nevének vagy egyéb adatok feltüntetése miatt. Emiatt ma már az sem állapítható meg, hogy a füzet vajon egy sorozat tagja volt-e, amely az önképzőkörben tárgyalt munkákat s azok bírálatait bizonyos időszakonként összegyűjtve tartalmazta (s emiatt esetleg számítani lehetne Babits Mihály egyéb önképzőköri írásainak felbukkanására is), avagy csak a fellelt maradékból készült ez az alkalmi füzet. Ezt az utóbbi lehetőséget látszik megerősíteni az, hogy a bírálatok egy része hiányzik, s az 1900–1901-es tanév önképzőköri dokumentumai végére bekötötték az 1899–1900-as tanév 52. számú pályaművét, szintén bírálat nélkül.

Tartalom

A kéziratgyűjtemény tizennégy, bírálatra elfogadott munkát tartalmaz, ezek egyesesen verses és prózai alkotások (novellák és egy értekezés), önálló művek, illetve műfordítások. Mellettük még hat bírálat is olvasható. Ahogyan

már volt róla szó, mind az 1900–1901-es tanévben keletkezett, kivéve az utolsót, amely az azt megelőzőben. A dolgozatok kronologikus sorrendben követik egymást, a megegyező dátumúak sorszáma különböző. A rostáló bizottság által méltányolt, azaz bírálatra elfogadott, s ezt annak elnöke által jelzett írások papírját középen függőleges irányban kettéhajtották, az első féoldalra (a „fejlécre”), amely bekötés után a hátsó oldal gerinc melletti felévé változott, tintával ráírták a két bíráló nevét, majd az önképzőkori titkár (titkoknok) kézjegyével látta el és dátumozta az alkotást. Ha a hátsó oldalon is volt írás, akkor az egészet betették egy mindnégy oldalán üres papírlapba, s avval együtt hajtották az egészet félbe. Ez a módszer megfelelt a korabeli közgazgatási és peres ügyiratkezelésnek. A bíráló elkészülte után, a soron következő önképzőkori ülésen megtárgyalták a művet (egy alkalommal többet is), s ezután írta fel általában az önképzőkör alelnöke a bírálók neve fölé ceruzával a szerző (fordító) nevét. Esetleg még más megjegyzést is fűzhetett a dolgozathoz vagy annak valamely körülményéhez. Hogy a bíráló elkészítésére mennyi időt lehetett igénybe venni, illetve a véleményezett művet mennyi idő múlva tárgyalták meg, azt nem lehet tudni; ezeket az időpontokat ugyanis a füzetben dátumok nem jelölik.

A gyűjtemény nem tartalmaz minden, a sorszámozás szerint elkészült és megtárgyalt művet. A 16. sorszámu munka hiányzik, s a füzetben nincs nyoma, hogy azt eredetileg is bekötötték volna. A 19. szám a 20. után van kötve. A 21., 23., 27. és 28. számok hiányoznak, de az utólagos csonkítás nem állapítható meg. A 30. szám a 31. után van kötve. A 30. szám után ez a mondat olvasható ceruzairással: „Hiányzik 4 db”. Az ezt követő oldalon szintén ceruzával egy hiányzó mű szerzőjének a neve s címe olvasható: „Balta Béla: A nők szerepe szabadságharcunkban.” Ezen a helyen a gerinc mellett található papírmomokból ítélve, valóban több lapot kiszakítottak. Nem lehet azonban tudni, hogy a 4 db 4 lapot (8 oldalt) jelent-e, avagy négy további mű hiányzik, esetleg a megjegyzés az előzőekben hiányzókra utal-e.

A dolgozatok mindegyikét szépírással, azaz idegen kéz által rögzítették, az egyetlen kivételt Babits Mihály műfordításai jelentik. Ennek füzeten belüli sorszáma: 25, s a [45–50.] oldalakon olvasható, beadásának időpontja: 1901. január 27. Kijelölt bírálói Kircz József és Vérffy Aladár voltak, de véleményüket összegző írásukat a gyűjtemény nem tartalmazza. A hat bíráló közül viszont öt saját kezű írás, s csak egy mutatja más kéz nyomát. Mindegyik a vonatkozó pályamunka után van bekötve, Babits Mihályé a 30. számú, a nevét titokban tartó szerző, *Béla herceg* című, verses művét követi a [79–80.] oldalakon. Babits Mihály önképzőkör alelnöki kézjegye és egy-két mondatos megjegyzése olvasható még a [8.], [12.], [16.], [20.], [34.], [46.] és az [50.] oldalakon.

Babits Mihály kézírásának sajátosságai

Már a bevezető mondatokban szó esett róla: a füzet különleges érdekességét az adja, hogy tartalmazza a gimnazista Babits Mihály három, eddig ismeretlen Martialis-fordítását, valamint egy önálló bírálatát, saját kézírásában.² A három epigramma³ és a hozzájuk fűzött magyarázó szöveg a következő:

Füzet olvasóimhoz.

- Fordítás Martialisból. -

Nemcsak találkozsom, Luperus, veled:
 "Elkülönböztem szolgálmat?" mindig kérded,
 "Hogy epigrammáid könyved néki add át:
 Kamasz megküldöm; engedél: olvassam hát!"

Nincs ok, miért szolgálod, Luperus, fáraszd,
 Nagy árt, a míg elért a külvárost!

Es három hosszú emlletre mászik...
 Mit kérsz, nekem sokkal könnyebbnek látszik.

Hogy foglalkoztamig kell csak lemenned,
 Caesarral átellenbe könyves üzlet,
 Kiinnva ajtaján a könyves sorja,
 Olvashatóz onnan minden költőt sorba.

Ott pár szót cótam Atreusussal váltás csak,
 - neve ez lévén a bolt gardájának, -
 Egyre vagy másire könyvespolcokról szépen
 Leadja néked biboros kötésben

Majd Martialist át demaroslét?...
 -- De bölcsen mondd: annyit meg nem ér!

Fukar olvasóhoz.
– Fordítás Martiálisból. –

Hányszor találkozom, Luperus, véled:
„Elküldhetem szolgálmat?” mindig kérded,
„Hogy epigrammás könyved néki add át:
Hamar megküldöm; engedd: olvassam hát!”

Nincs ok, miért szolgál, Luperus, fáraszd,
Nagy út, a míg eléri a külvárost
És három hosszú emeletre mászik...
Mit kérsz, nekem sokkal könnyebbnek látszik.

Hisz Argiletumig kell csak lemenned,
Caesarral átellenbe könyves üzlet,
Kiírva ajtaján a könyvek sorja,
Olvashatsz onnan minden költőt sorba.

Ott pár szót értem Atrectuszsza váltás csak,
– Neve ez lévén a bolt gazdájának, –
S egyik vagy másik könyvespolcra szépen
Leadja néked bíboros kötésben
Majd Martiálist öt denárodér’...
...De bölcsen mondod: annyit meg nem ér!

Őszinte szó.
– Fordítás Martiálisból. –

„Valót mondj nekem róla, Marcus, kérlek,
Tudod: imádom az őszinteséget.”
Igy kérsz, ha műveidből olvasol föl,
S klienseidnek ha kell tanácsot adni,
Te, Gallicus folyton csak így könyörgöl.
S bajos kéréseid mindig megtagadni.
Tehát halld, Gallicus; mondok őszinte szót:
„Nem hallgatod bizony szívesen a valót!”

A megszegyenült pöffeszkedő.
– Fordítás Martiálisból. –

Rendelvényét urunknak, istenünknek,
Mely biztosítja díszesebb helyünket
– Szerinte külön sort kap a lovag –:
:A míg dicséri Phasis a színházban,

Phasis pompázva bíboros ruhában,
 És hajtogatja gógtól duzzatag
 Ajakkal: „Végre tűrhetőbb ülésünk,
 Most visszaszállt [!] lovagi tekintélyünk,
 Most nem szorongat, piszkol a tömeg!";
 Míg hátradőlve ígyen szórja gúnyját:
 :- A közt a bíbor, kényes úri bundát
 Leitus színházi rendőr fogja meg.*

*Az eredetiben az van: „megparancsolja a bundának, hogy keljen fel”. Ez a latinban meglehetősen; de magyarul bajos lenne kifejezni. Azért itt, mint kivált az utóbbi versben több helyütt is, nagyobb szabadsággal éltem. Kitettem a versben a régiségtani magyarázatot is, hogy jegyzetek nélkül (melyek forrásomban [Pirchala: anthologia latina IV. kiadás] közölve vannak) érthető legyen. – Az utolsóban a letartóztatás azért történik, mert Phasis nem volt lovagi származású. –

Babits Mihály később keletkezett műveinek egyik igen jellemző helyesírási vonása, hogy meglehetősen szabadsággal bánt az ékezőssel és központozással, s hasonlóan alkalmazta az egybeírás, illetve a szórendi szabályokat is. Az ékezési következetlenség megfigyelhető ezekben az írásaiban is, például a *fordítás* szó két helyen rövid, egy esetben pedig hosszú *í*-vel olvasható, s a magánhangzók hosszúságának jelölése máshol is eltér az akadémiai helyesírás (akkori és mai) szabályaitól, de ezt verstani és szokásbeli okokkal⁴ egyaránt lehet magyarázni. Előbbiek indokolják nyilvánvalóan az 1,117,2 és a 8,76,6 sorainak *mindíg*, illetve az ugyanebben az epigrammában olvasható *őszinte*, *őszinteség* formát. A jegyzetben két jelentős ékezési sajátosság található: az egyik a *magyarúl*, a másik pedig a *származásu*. Ezeket prozódiai követelmények nem indokolják, ellenben a hangzás utáni (szokásbeli) írásképet mutatják. Hogy azonban az ékezősek között világosan különbséget tett, azt például az 1,117,11 kezdő szava, a *Kiírva* mutatja. Hozzá lehet tenni mindehhez még azt is, hogy a magyar helyesírás szabályozottsága ellenére sem teszi lehetővé egyes magán- és mássalhangzók, ejtésnek megfelelő rögzítését. Ami a fontosabb íráshibákat illeti: az 1,117,16 első szavában a *d* betű helyébe először *e*-t, aztán pedig *j*-t akart írni. Ugyanitt a *néked* befejező *d*-je után még folytatni akarta a szót. A 8,76 alcímében szereplő *Fordítás* szó *s* betűjét megtoldotta először egy *á*-val, amelyet később áthúzott. Az 5,8 címében a kettős *f* helyett valami mást kezdett írni, ami nem azonosítható biztosan. Végül ugyanitt, a 8. sor kezdő szavát többször is elkezdte, az áthúzások ennek nyomait hordják: eredetileg *És*-t írt, amelyet később *Most*-ra javított. Viszont *Martialis* nevének kezdőbetűje nem értelmezhető kis *m*-ként, ezt a sorkezdő *M* betűk bizonyítják. Ezek között ugyan két eltérő típus is található (az 1, 117, 8. és 17., illetve a 5, 8; 2., 8. és 9–10. sorainak az elején), ez azonban csak azt mutatja, hogy írása még nem állandósult teljesen; a kisbetűre hasonlító forma felülről

induló betűkezdetével világosan utal nagybetű voltára (ahogyan az az ún. „fejlécen” is látható). Megkockáztatható talán az a feltevés, hogy Babits azért írt kétféle nagy *M* betűt, mert a kicsit és nagyot meg akarta különböztetni egymástól, csak választása nem vált még rutinná (esetleg a tartalomra koncentráló igyekezet vagy a sietség ebben a vonatkozásban figyelmetlenné tette), s ezért alkalmazta a könnyebben összetéveszthető betűformát is. Kis *m* betűi egyébként világosan lenről kezdődő vonallal indulnak, ez látható az 1,117,2-ben (*mindíg*), 1,117,4-ben (*megküldöm*), 1,117,7-ben (*mászik*), 1,117,12-ben (*minden*) stb. Írásának jellegzetessége még, hogy a nagybetűk egy része kezdővonalat tartalmaz, ez az *A*, *N*, *M* betűk esetében figyelhető meg. Ugyancsak előfordul még a hiátus jelölése aposztróffal, de már nem következetesen. Az *a míg* (1,117,6 és 5,8,4), valamint az *A' közt* (5,8,11) írásmód kimondottan archaizáló tendenciát mutat, ezt a megoldást már a forrásként használt Pirchala-antológia magyar szövege sem alkalmazta. Összefoglalva tehát: az írás közbeni tévesztések nyilván a formára való koncentrálás törekvésében születtek, s nem nevezhetők tudatlanságból eredő helyesírási hibáknak. Ortográfiájának kettős, azaz a szóelemzés és az ejtés jegyeit egyaránt magában foglaló jellegét mutatja, hogy a *hosszu* szóban (1,117,7) a kettős mássalhangzót két *s*-sel és egy *z*-vel írta, de az *Atrectuszsza* szóban még két *sz*-t írt egymás mellé; talán azért, hogy az alapszót és a ragot egyaránt érzékeltethesse. Ugyancsak a még érvényben lévő *cz* jelölését mutatja a *Könyvespolc*ről (1,117,15) szó.

A versek írásképe egyenletes, nem szépírás, de látszik a sorvezetésen, hogy papírra vetőjük különös súlyt fektetett a külalakra is. Főleg akkor szembeötlő ez, ha összehasonlítjuk a jegyzet szintén rendezett, mégis jobban elkapkodott írásával: utóbbit a *t* betűk áthúzása, a szavak belsejének változó betűmérete, a hullámzóbb sorvezetés is mutatja. Az epigrammák címét alsó bekeretezéssel emelte ki, végüket két kis szimbólummal érzékeltette, a jegyzetet pedig egy vízszintes vonal alatt kezdte el. Mindez a gondos, megtervezett munkát tükrözi, azt a komolyságot, amit egy ilyen önképzőköri feladat végrehajtása igényelt.

A fordítások verstani és filológiai jellegzetességei

Ahogyan az már első pillanatban is szembeötlő, a gimnazista Babits fordításai rímeseek és időmértékesek egyszerre. Az első epigrammában párrímeket, a másodikban párrímeket és keresztrímet, a harmadikban pedig párrímeket és ölelkező rímeket alkalmazott. Ezek természetesen az eredetiben nem találhatóak meg. Martialis rímes fordítása ha nem is gyakori, de előfordul: Kosztolányi szintén így adta vissza néhány epigrammáját. Igaz, hogy ezek a hatások, Babits megoldásainál sokkal nagyobb formai szabadságot képviselő versek inkább az átköltés, mint a fordítás megnevezést érdemlik. Léteznek

német nyelvű rímes fordítások is.⁵ Babits betartotta a sorok számát is, csak az első epigrammát osztotta versszakokra, felismerve a tartalmi tagolást, amely véletlenül a magyar verselési hagyománnyal is részben egyezik. Verslábai és sormetszetei szinte mindenhol követik az eredetit, ezt azonban néhány helyen csak a helyesírás rovására tudta megvalósítani. Talán érdemes itt még egyszer felsorolni ezeket a helyeket: *mindíg* (1, 117, 2; 8, 76, 6), *hosszu* (1, 117, 7), *őszinteséget* (8, 76, 2), *őszinte* (8, 76, 7), *szívessen* (8, 76, 8), *visszaszállt* [!] (5, 8, 8), *színházi* (5, 8, 12). Ezenkívül a nagy *I* felett soha nincs pont, amit a századfordulón érvényes helyesírási szabályzat nem követelt meg.

Néhány helyen azonban valódi verstani és fordítási hiba is előfordul, amit az ismeretlen bíráló ceruzás aláhúzásokkal és megjegyzésekkel kommentált. Így például az 1, 117, 4 utolsó három szava s ezen belül különösen a második szó esett kifogás alá. Az eredeti sor ugyanis így hangzik: *Lectum quem tibi protinus remittam?*⁶ Itt a *lego*, ~ *ere* (olvas) ige supinumának accusativusát, amelynek jelentése: *átolvasás végett* (Csengery János fordításában: *átolvasva*), felszólító móddal adta vissza, amit az eredeti szöveg nem tartalmaz. Ugyanígy az 1, 117, 7-ben a *hosszu emeletre* kifejezés belső szóhatára két vonallal aláhúzott, felette egy hosszú s egy rövid szótag verstani jelölése, a margón pedig a *troch[eus]*!! megjegyzés olvasható. A problémát az okozza, hogy a két szó határán, mivel a fordítás magyar nyelvű, az időmértékes és a hangsúlyos verselés ütemei (és a sormetszet) találkoznak egymással, s ez skandaláskor egyszer így, egyszer úgy adja ki a ritmust. (Természetesen az időmértékes eredetit figyelembe véve, a morák a fontosabbak.) A 8, 76, 3 dupla ceruzás aláhúzása az *olvasol* szó végén található, s a margóra írt megjegyzés a következő: *ik-es ige?!* A vonatkozó sor Martialisnál így hangzik: *Sic et cum recitas tuos libellos.*⁷ Az eredetiben tehát a főnév pluralis accusativusban áll. Babits azonban az esetet megváltoztatta, ámde az általa alkalmazott partitivus („a te könyveidet” helyett: [valamit] „a könyveidből/műveidből”) a határozott tárgyat határozatlanná teszi. A magyar nyelv határozatlan tárgy esetében alanyi ragozást használ, amelynek egyes szám második személyű alakja szabályos képzéssel így szólna: *olvassz*. Ez ellen azonban (a rossz hangzás miatt) a nyelvérzék tiltakozik, s ezért alkalmazta Babits a fenti, *olvasol* formát. Ennek ragja viszont megegyezne a hasonló számú és személyű ikes raggal, ha maga az *olvas* ige ikes ragozása lenne. S ezt kifogásolta a szöveghez túlságosan ragaszkodó bíráló megjegyzésével. Ugyancsak a 8, 76, 7-ben található egy verstani kifogás: ez a *mondok* szó fölé írt hosszú és rövid szótag jeléből, illetve a margóra írt *troch[eus]*! megjegyzésből áll. Ezenkívül a következő sorban olvasható *szívessen* szó helyesírását is jogosan tette szóvá a bíráló. Verstani szempontból a harmadik epigrammában egyetlen megjegyzés található, mégpedig az 5, 8, 8-ban olvasható *lovagi tekintélyünk* belső szóhatárán. Itt két pirichius hiányát jelölte be a szótagok fölött, s jelezte a margón a bíráló, az eredeti szöveg *reddita dignitas* (...dita digni...) szövegrészének megfelelőjeként.⁸

Ami a három epigramma magyar szövegét illeti, azok mind a köznyelv élő, választékos stílusú és értelmű, de közérthető kifejezéseiből állnak. Rétegnyelvi szó csupán kettő fedezhető fel, az 5, 8-ban. Az egyik a kezdő szó, az az *edictum* (rendelet, hirdetmény) megfelelőjeként alkalmazott *rendelvény*, amelynek a századfordulón már némi régies íze volt, s amely talán az apjától hallott jogi szókincs remineszcenciája lehetett. Erre vonatkozó kifogását aláhúzással jelezte a bíráló, a szót Csengery János *rendelkezésként* fordította. Ezenkívül a tizedik sorban olvasható még a népies használatú *ígyen* szó, amit a közbeszédben igen ritkán használnak.

A szavakon túl, a tartalom tolmácsolása nem eredményezett leiterjakabot. Látható, hogy a gimnazista fiatalember könnyen, kézikönyvek nélkül olvasható fordítást szeretett volna készíteni, amely azonban a lehetőségek határáig követi az eredetit is, s nem egy abból kiinduló, másik művet akart létrehozni. Emiatt írt például Martialis római lakóhelye (Pirus) helyett külvárost, s emiatt nem nevezte meg Caesar forumát,⁹ pontosabban csak ezt írta helyette: *Caesarral*, ami első pillanatban, magyarázó jegyzet nélkül, úgy tűnik, nehezebbé teszi az értelmezést. Nem szabad elfelejteni azonban azt, hogy az ókori Róma topográfiájával a korabeli gimnazisták sokkal jobban tisztában voltak, mint mai utódjaik, s végső soron Babits azt is gondolhatta: ha az olvasók nem tudják is a pontos helyet, a szövegből mégis kiderül, hogy itt valami, Rómán belüli helyrajzi pontról van szó. Megállapítható tehát, hogy a maturandus, ha a szavakat nem adta is vissza minden esetben pontosan ezekben a fordításokban, a gondolatokat mégis maradéktalanul tolmácsolta.

A három műfordítás után Babits Mihály jegyzete következik, ehhez hasonló szövegrész ebben a füzetben egyedül itt olvasható. A komoly munkát végzett fordító megnevezte forrását, s ezzel olyan tudatosságról tett tanúbizonyosságot, mellyel egyetlen önképzőköri társa sem rendelkezett. Az iskolai célra készült antológia,¹⁰ amelyet az epigrammák kiválasztásához használt, a szövegeket követően úgynevezett régiségtni jegyzeteket is adott; a hozzájuk hasonló magyarázatokat manapság a megértést elősegítő, nyelvi és tárgyi jegyzeteknek neveznék. Ezeket Babits beépítette fordításába, hogy magát a jegyzetelést elkerülje, illetve ahol szükségesnek érezte, megindokolta a tartalmi szabadságot. Azt azonban buzgalmában nem vette észre, hogy a kommentárok elkerülésére törekedve ő maga is glosszára kényszerült.

Martialis az alkotói pálya későbbi éveiben

Babits Mihály nyilvánosság előtt folytatódó költői pályája során nem élt az epigramma lehetőségeivel. Martialis-fordítást is csak egyet készített, azt, amely az *Erató*ban jelent meg, s amelyet későbbi gyűjteményes műfordításkötetébe már nem vett fel.

MARTIALIS, Marcus Valerius: Phyllis

Ketten mentek a szép Phyllishez, s meztelen érték:
 mindenik elsőnek vágyta ölelni a lányt.
 „Mindenik első lesz!” – szólt Phyllis. – Jánus a szép nő,
 és kétarcú a kék; hátra s előre tekint.¹¹

Tudvalévő, hogy az *Erato* fordításából egyeseket Szabó Lőrinc készített el,¹² s ezért esetleg arra lehetne gondolni, hogy ez is az ő munkája volt, Babits ezért nem közölte később. Gondosabb tanulmányozás után mégis inkább az látszik valószínűnek, hogy témája miatt került el az újabb megjelenést. Az életében megjelent *Babits Mihály kisebb műfordításai*¹³ című gyűjteménybe ugyanis csak azokat a verseket vette fel, amelyek, ha megjelenítik is a szerelmi aktust, annak csupán az általános felfogás szerinti, „természetes” módját ábrázolják. Már az eredeti válogatást is, amely 500 darabos korlátozott példányszámban készült egy bécsi kiadónál, csak aláírás (előjegyzés) útján lehetett megvásárolni. A kiadó hazai terjesztésre nem kapott jogosítványt s a mégis bejutott köteteket itthon azonnal el is kobozták. Maga a fordító 1939-ben így jellemezte korábbi vállalkozását: „A versek kiválasztásában s magyarráöntésében egyformán kevés tekintettel voltam korunk illembeli konvencióira.” Számtalan példát lehet hozni arra is, hogy különböző prózai műveinek¹⁴ folyóiratbeli változataiban olvasható erotikus vagy durvább részleteit, miként hagyta ki vagy dolgozta át kötetbeli közlésükkor. Az *Eratóban* szereplő Martialis-epigramma is sértette a kor általános illemlifogását,¹⁵ s inkább ebben lehet magyarázatát találni a későbbi kihagyásának.

Igaz, hogy a hispániai költő nem tartozott Babits sokat forgatott felnőttkori olvasmányai közé. 1924-ben ugyan, amikor influenzában megbetegedett, amelynek egyik szövődeményeként izomgyulladás is fellépett, az őt meglátogató újságírónak¹⁶ még a keze ügyében lévő kedves Martialisról beszélt, de már *Az európai irodalom történetében*¹⁷ a következő sorok olvashatók:

Catullus nem élcel, mint Martialis. Ő csak támad, keserűen, dühösen, szókimondóan, néha elég durván. [...] Egy másik lehetőség volt, nem törődni semmivel, minden csúfolódni. Ezt csinálta Martialis. Neki különben könnyű volt, nem is volt egészen római, Hispániából származott be, s ahogy Rómában nem tudott boldogulni, vissza is ment oda. Mégis szinte cinikus módon hízelt a császárnak, s azonkívül aztán az egész világ csak élcéma volt neki. A „római”, csípő-szűrő epigrammának ő a legnagyobb virtuóza. Modern elméletírók, Lessing vagy Bajza szemében, a *par excellence* epigrammköltő. De ma nem igen mondanók költőnek. Műfaját a vicclapok vették át.

Bár ezt a kérdést a mai szakirodalom differenciáltabban látja,¹⁸ Babits véleményét ítéletének semmire tekintettel nem lévő megfontoltsága és mérlege-

lő jellege mégis hitelesíti. Az olvasó költő konklúziója mindenesetre felülírta a korábbi műfordítói önkifejezés mögött álló érzést és annak megnyilvánulását. Amikor pedig a végül el nem készült példatárat¹⁹ állította össze Halász Gáborral, a műfajról is említést tett:

Ez is kisművészet [...], de a kicsiben is nagyot és monumentálisat tud adni, s szívesen présel mintegy istenképet a kámeába. Vagy ha nem is: maga a forma sűrítettsége és zárt-sága ad monumentális kihangzást a versnek. [...] Látni való, hogy az epigrammaköltésben mihamar a technika dominál. Néha valóban nem más az epigramma, mint virtuóz játék: hogyan lehet valami névsort vagy más megszabott tartalmat legtömörebben a legtermészetesebben beleszorítani a disztikhonba.

Felettebb jellemző azonban, hogy Martialistól semmit sem tervezett, az irodalomtörténetét kiegészítő gyűjteménybe fölvenni, ami esetleg magyarázható lenne az akkor rendelkezésre álló fordítások hiányával, vagy a korábbi próbálkozások alkalmatlanságával. Ámde Balogh Károlynak 1933-ban az *Új Időkben* újonnan készült Martialis-fordításai jelentek meg, s 1937-ben kiadott Martialis-életrajzában is sok-sok epigramma magyar változata olvasható. Ha a folyóiratbeli közlésre nem is, de a kötetre Babitsnak mindenféleképpen fel kellett figyelnie. Idősebb Balogh Károly ugyanis apjának pécsi bírótársa volt, neki pedig bérmaakeresztapja, s az ő klasszika-filológus fia iskola-, fiatalabb testvére pedig osztálytársa volt; a költő ezeket az ismeretségeket később is számon tartotta. Emellett azonban az 1934-ben Madách-életrajzzal jelentkezett Balogh Károly (aki mellesleg a drámaíró szerencsétlen sorsot ért leánytestvérenek a leszármazottja volt), többször meg is látogatta őket, ezt Török Sophie feljegyzései mutatják.²⁰ E beszélgetések egyik témája Török Sophie ekkor készülő, de soha be nem fejezett Majthényi Flóra-életrajza volt. A Madách-kötetről Schöpflin Aladár,²¹ a Martialisról pedig Devecseri Gábor²² számolt be a *Nyugatban*. Hogy mindezek ellenére sem kívánta Babits Martialist szerepeltetni szöveggyűjteményében, az igencsak élesen mutatja ízlésének megváltozását a csúfalkodó költő irányában.²³

Az önképzőkör működéséről

A gimnáziumi önképzőkör foglalkozásainak sorában 1899 januárja és 1901 májusa között rendes és rendkívüli ülések váltogatták egymást. Míg az előbbieket mindig vasárnap tartották, az utóbbiak az úgynevezett szavaló és bíráló gyűlések voltak, amelyekből keddi és szombati napokon egyet-egyert tartottak egy tanévben. Az önképzőkör tagjai rendszeres foglalkozásaik mellett részt vettek az iskolai ünnepélyeken is, s ezt a jegyzőkönyvekben is megörökítették. A tanévi munka alakuló üléssel kezdődött és záróüléssel fejeződött be.

A rendes gyűlések felolvasó, bíráló, illetve vegyes foglalkozások lehettek. A felolvasó üléseken írók, költők műveiből, valamint bármely műfajban készült saját, esetleg iskolatárs alkotásaiból hangzottak el részletek vagy teljes művek. Ezeket a felolvasásokat azonnal elbírálták, s feltételezhető, hogy az előszóban elhangzott értekezések szövegét már korábban benyújtották, hogy a bírálóknak legyen idejük megfontoltan elolvasni azt s a vele kapcsolatos döntésüket ugyanígy meghozni. Az írásban beadott név nélküli művekből először a rostáló bizottság kiválasztotta azokat, amelyeket bírálatra érdemesnek tartottak, majd pedig kijelölték az annak megírására alkalmasnak gondolt önképzőköri tago(ka)t is. A névtelenséget biztosította a szépírási forma, bár az is feltehető, hogy a döntőkök többnyire ennek ellenére is tisztában voltak a szerző személyével vagy legalábbis sejtették azt. Ez az informális, metakommunikáción alapuló tudásterjedés ugyanis minden zárt, személyes érdekviszonyokra és versengésre épült közösség sajátossága. Mindenesetre a szerző neve csak a bírálat elhangzása után került fel a „fejlécbe” (általában ceruzairással), jóval a benyújtás/elfogadás ideje után. A beadás és a bírálat közötti időszak változó volt, de annak növekedése az önképzőkörön belüli presztízsharcok egyik eszköze lehetett. A fentiekén kívül a tagok különböző pályázatokon is részt vehettek, amelyeket gimnáziumon kívüli személyek, tanárok vagy osztálytársak tűztek ki. Az általános jellegű „pályakérdések” (egy óda, egy novella, egy történeti értekezés, egy fordítás stb.) kihirdetése után azokból választhattak az önképzőkör tagjai, s tölthették meg választásukat egyéni tartalommal. Ez egyben követelmény is volt, amelynek ki-ki saját tehetsége arányában, igyekezett is megfelelni.

Történeti-rekonstrukciós vázlat

Az eddigiekben részletesen ismertetett kézirat arra is módot ad, hogy bizonyos pontokon ki lehessen egészíteni azokat az ismereteket, amelyek Babits Mihály főgimnáziumi tanulmányaira vonatkoznak.

A későbbi költő irodalmi fogékonysága már gyermekévei alatt, korán megmutatkozott. Ezt első vers- és műfordítás-próbálgatásai²⁴ s az alkotótehetség más, korai megnyilvánulásai egyaránt jelezték.²⁵ Érintették e tényt gimnáziumi osztálytársainak későbbi emlékezései is.²⁶ Utolsó középiskolai éveiben egyaránt foglalkoztatta az előadói és az alkotóművészet. Az 1898–99-es tanév második felében, amikor még csak külön engedéllyel vehetett részt az önképzőkör munkájában, többnyire szavalattal szerepelt. 1899. január 22-én például Arany János *Az egri leány* című versét, február 5-én *A szegény vándorló legény* című verset, 19-én pedig a *Toldi* második énekét mondta el. Ezekre a produkciókra és versmondására később is általában negatív kritikákat kapott, amelyek az egyes művek felfogását, az előadásmódot, valamint a kommunikáció egyéb megnyilvánulásait, például a taglejtéseket egyaránt kifogás

tárgyává tették. „A darabot nagyon jól megtanulta, s előadásában nagyon sok önállóságot árult el; hangja azonban még nem elég erős, sokszor átcsapott a színészkedésbe – s ezen többször a körülmények összejátszása folytán igen derült hangulatot keltett.”²⁷ „Higgadtan szavalt és szépen színezt.” „Tárgyválasztása helytelen, mert Arany Toldija nem való szavalásra. Nagy hibája hogy egyes részeket nagyon vontatottan másokat meg érthetetlen gyorsasággal mondotta el. Taglejtései helytelenek. Szokják le a tisztelt szavaló ezen hibáiról, s akkor sikert fog elérni.”²⁸ Ma már nem lehet eldönteni, hogy ezekben a véleményekben mekkora szerepet kapott az idősebb diáktársak féltékenysége, illetve a kiskamasz előadásbeli tapasztalatlanságai és modorosságai. Később, egyetemi évei befejeztével, tanárként és költőként is, gyakran állt közönség elő. A gimnáziumi évek előadói stílusának külső megnyilvánulásait ekkorra már elhagyta, bár szövegmondása, verstolmácsolási felfogása az általános szokástól eltérő, régebbi hagyományhoz visszanyúló maradt. Mindezt a vele készített hangfelvételek²⁹ is megerősítik, amelyekben a versbeszéd és a versételem átadásának igénye háttérbe szorította a színészi előadások, felolvasások akkor szokásos és hagyományos külsőségeit.³⁰

A következő, az 1899–1900-as tanévben, amikor rendes tag lehetett, műbírálként és írásban benyújtott, önálló pályázatok írójaként is szerepelt. Sokoldalúsága egyrészt feltűnt az önképzőkör tanárelnökeinek, Greksa Kázmérnak,³¹ másrészt polarizálta a tagokat: híveket és ellenfeleket egyaránt szerezve. 1899. október elsején Arany János *Pázmány lovag* című költeményét adta elő. „Bíráloi dicsérik tárgyválasztását, egyes részek kidolgozását, párbeszéddek élénk feltűntetését. Taglejtései esetlenek; szavalásában siet, mi a hangsúlyozás rovására megy.” Október 15-én már ő mondott véleményt³² másodmagával egy szavalatról, 22-én pedig *Viszály a tanácsházán* című novelláját adta próba alá. Ennek első bírálója Frank Richárd, a fő ellenlábás volt, aki „a jellemzést hibáztatja, amelyben oly gyakori az ellentét, mint a csevegésben is. Anachronismus, mondattani hiba is gyakori. E hibáktól eltekintve a gond és fáradság megérdemli, hogy elfogadjuk.” 29-én Garay János *Obsitos* című versét adta elő, amely elhangzása után a tárgyválasztást s a hangsúlyozási hibákat bírálói ismét egyaránt kifogásolták. November 19-én egy szavalatról mondott kritikát, 26-án pedig Cicero Catilina elleni első beszédének kezdő részletével szerepelt. Választása alátámasztja latintudásának erősségét. Az oráció érzelmi, sőt indulati telítettsége, amelyet azonban a nyelvi alakzatok és a gondolatritmus fékeznek, kiválóan megfelelt az önkifejezési módját kereső személyiség teljes előadói fegyvertárának bemutatására. S egy idegen nyelvű szöveg egyébként is mindig nagyobb figyelemlámpára készíti az előadót, mint egy anyanyelvi. Ez okok miatt teljesítménye az előbbieknél nagyobb sikert arathatott, amit az önképzőkör jegyzőkönyve így örökített meg: „Helyes hangsúlyozás jellemzi szavaltát, teljesen átérzette e rész tartalmát és szándékát.” A következő év január 21-én tartott ülésen Vörösmarty

Mihály Szép *Ilonkáját* adta elő, azt a verset, amely édesanyjának is kedves költeménye volt.³³ Mivel már néhány alkalommal megrótták gyorsaság miatt, most ezen változtatott: „Szorgalma dicséretre méltó. Előadása vontatott. Jól sikerültnek mondhatjuk a párbeszédeket, a leány elhervadását leíró méla, fájdalmas részletek elszavalását.” Nem lehet véletlen, hogy a magányos, korarérett, túlérzékeny kamasz a vers szomorú részeit érezte magáénak, s nem a vadászat (lepkefogás) leírását. Január 23-án másodmagával egy Goethe-fordítást minősített, s azt stílushibái és magyartalanságai miatt nem fogadta el. Február 11-én egy Petőfi-vers előadása után komikus művek megtanulását ajánlották neki, viszont a leköszönő Balta Béla helyére egyhangúlag őt választották meg a rostáló bizottság egyik tagjának. Február 25-én *Kettétört pálcica* című írását bírálták el. A török kori novella „Alakjai igen jók. Szerkezete egységes, előadása gördülékeny.” Sajnos, ennek szövege nem ismert; lap pang vagy megsemmisült. Március 18-án az önképzőkori díszgyűlésen a *Vázlatok egy nap [ti. március 15.] történetéből* című beszédet olvasta fel. Április elsejei szaválata után – Kiss József egyik versét adta elő –, mivel „Gesztusai rosszak, kiejtése helytelen, hangja sem megfelelő”; bírálói ismét komikus versek előadását javasolták neki. Április 22-én Surányi Miklós *Holland művészet végső okairól* című értekezését véleményezte Ollé Lajos, az önképzőkör ekkori alelnöke mellett. A bírálat, ahogyan ez a jegyzőkönyvből kikövetkeztethető, meglepően tárgyyszerű és pontos volt (amennyire persze ezt a dolgot hiányában el lehet dönteni), de nem tudható, hogy a megfogalmazásban melyiküknek mekkora szerep jutott. Az április 28-i rendkívüli ülésen elfogadták *Lajos-arany* című fordítását, egy nappal később pedig a *Bíró uram Karácsony estéje* című novelláját. Utóbbit „népies nyelvezete, arányos szerkezete és tárgyilagos előadása” miatt értékelték. Végül a május 6-i záróülésen a legtöbb jutalmat ő kapta,³⁴ s a szünidei bizottság elnökének is megválasztották.

Utolsó gimnáziumi tanévének kezdete új izgalmakat hozott, amelyek valószínűleg már a szünidőben feltámadtak, megfogalmazódtak. Az önképzőkör első, alakuló ülésén ugyanis szokás szerint, a gimnáziumot elhagyó, nyolcadikos alelnök (mint láttuk, Ollé Lajosnak hívták) helyett meg kellett választani a szintén egyévi tisztségviselésre az új alelnököt. Feltehető, hogy Babits Mihály előző évi részvétele következtében, hajlamai és képességei ismeretében ambicionálta ezt a helyet, mindenesetre a lehetőség a családban is beszédtemát jelentett,³⁵ s volt osztályfőnökének is beszámolt a várva várt eseményről.³⁶ Elképzelése találkozott a tanárelnök s a tagok egy részének véleményével, ezért aztán szeptember 23-án meg is választották. Első feladata az lett, hogy szerezzen kedvezményes belépőjegyet a pécsi színház előadásaira. Nem tudni, hogy neki, házigazdájának, Kelemen Mihálynak vagy a rokon Buday család egyik tagjának volt-e ismeretsége a színház vezetésének valamelyik tagjával; mindenesetre 30-án már arról tájékoztatta iskolatársait,

hogy kérésük értő fülekre talált. Az október 6-i (7-én tartott) díszgyűlés hatá-
sos, kezdő beszédét már ő mondta el („Szép hasonlataival s buzdító előadá-
sával egészen feltűzelt bennünket”, áll többek között a jegyzőkönyvben), s a
következő, pontosan meg nem határozható dátumú (október 14., 21., 29.
vagy november 4.) önképzőköri foglalkozáson Vörösmarty nyelvezetéről ol-
vasott fel egy értekezést. November 11-én *A merengőhöz* című Vörösmarty-
verset mondta el, de a negatív kritikát most sem kerülhette el. „A szavalat
hatását rontotta, hogy a kidolgozás hiányos volt. Hangja megfelelt, bár elő-
adása vontatott, gesztusai szögletesek voltak.” Összevetve azonban az elő-
adásra választott műveket, s azok bírálatát, megkockáztatható a feltevés,
hogy az a részben szerepjátszó vágy, amely Babits Mihály első verseskötetei-
ben tetten érhető, s amely mélyén vallomástétel és elrejtőzés, oldódásvágy és
menekülés, kimondás és visszavonás dichotómiái uralkodnak, ebben az idő-
ben mások szövegeinek sajátként való interpretálásában mutatkozott meg, s
a vontatott kifejezésmód mintegy a saját mondanivaló, a zaklatottság és túl-
terheltség megnyilvánulása volt. 18-án *Pünkösdi rózsa* című elbeszélését az
egyik bíráló elfogadta, a másik viszont nem, emiatt egy harmadiknak is kiad-
ták, aki a december 9-i ülésen olvasta fel értékelő sorait. 25-én a szavalógyű-
lésen összecsapott egymással a két rivális: Babits Mihály és Frank Richárd.
Mindketten Arany János *Tetemre hívás* című balladáját adták elő. A kritikusok
a Frank-féle szavalatot értékelték többre, elsősorban „a költeményhez való
alkalmas egyéniség” miatt, bár az alelnök utolsó produkcióját (Arany János:
A méh románca) is elismerték: „Szavalata sikerült, különösen pedig az érzel-
mes részleteket szavalta jól.” 27-én a fentebb ismertetett kéziratgyűjtemény
szerint Irgum Árpád verses elbeszélését és Vérfy Aladár versét fogadta el a
rostáló bizottság. December 9-én, a november 18-án véleményezésre kiadott
Babits-novellát harmadbírója elfogadta, mivel szerkezet és jellemzés tekin-
tetében egyaránt kielégítőnek találta. E novella szövege sem ismert. Ugyan-
ekkor Babits egy, a kuruc költészetéről szóló értekezés másodbírója is volt,
amelyet iskolatársa véleményével szemben, igaz, hogy csak mint közepes
művet, de elfogadott.

Az 1901. január 27-i gyűlés képet adhat arról, hogy milyen termékeny volt
egy-egy foglalkozás, illetve ezeket az alkalmakat milyen komolyan vette a
diákelnök, s milyen sokféle módon készült rájuk. A produkciós részében töb-
bek között felolvasást tartott *Mikes Kelemen leveleiről*. Az önképzőkör jegyző-
könyvében a következő bejegyzés olvasható erről: „Tárgya helyes, érdekes.
Szerkezete nem egészen megfelelő. A bevezetést egy kissé messziről kezdi.
A tárgyalásban kissé hosszan tárgyalja Mikes életét. A befejezés sem egészen
megfelelő kissé hirtelen. Egyébként eléggé sikerültnek mondható a felolva-
sás.” Greksa Kázmér a következő megjegyzést tette: „ki kellett volna fejteni
a levelek alapján a törökországi állapotokat, valamint azt is, hogy létezett-e
valójában Mikes néneje, kihez leveleit intézte. Egyébként megelégedését fejez-

te ki". Babits Mihály ezenkívül másokkal együtt szavalt is, Arany János két balladáját, a *Rozgonyinét* és a *Szibinyáni Jankot*. A jegyzőkönyv mindkettőről ezt állapította meg: „Jól megtanulta a verset, de régi hibáiról nem tett még le.” A recepció részben a kéziratos füzet szerint a 18–26. (esetleg a 27. és 28.) számú dolgozatokat tűzte ki a rostáló bizottság, nyilván válogatva az ekkor is bőséges anyagból. Az elfogadottak közül a 21–22. és a 25. számúak ismeretlenek. Puppits Géza *Esti béke* című fordításának „fejlécén” Babits ceruzás megjegyzése olvasható: „Ezt a verset nem láttam. Becsempészték. Nem gilt. Babits.” A fordítás egyik bírálója egyébként az a Soos Nándor volt, aki november 18-án elutasította Babits egyik novelláját. Ez alkalommal nyújtotta be az alelnök a fentebb már részletesen bemutatott *Martialis*-fordításokat is; bírálóinak Kircz Józsefet és Vérffy Aladárt jelölték ki. Február 3-án Babits csupán egyik önképzőköri társa értekezését olvasta fel. A 10-i jegyzőkönyvben írásos előzmények nélküli szikár megjegyzés tudósít arról, hogy Greksa Kázmér tanárelnök szigorúan megróttá a hiányzókat, többek között a sokat szereplő alelnököt is. A 17-i jegyzőkönyv csak napokkal később készült el, s csak az aláírás mutatja Babits közreműködését. Március 3-án a jegyzőkönyvbe a következő sorok kerültek: „a kör az alelnöknek bizalmat szavazott, ki ugyanis le akart köszönni. Reméljük azonban, hogy ez nem volt komoly dolog; csak búzdítani akar bennünket kissé szorgalmasabb munkálkodásra. A mi különben kívánatos is volna, mert talán még egyik évben sem volt oly gyarló eredmény, mint milyen, az idén várható.” Egy héttel később, tizedikén mégis ez történt: „új alelnököt választott a kör. Ugyanis Babits Mihály alelnök nagykorú elfoglaltsága miatt tisztéről leköszönt. A kör sajnálatát fejezi ki munkás és minden tekintetben kifogástalan alelnöke távoztán, egyuttal új alelnöknek Frank Richard VIII. o. tanulót választá meg kitörő éljenzéssel. [...] Az indítványok során a kör Babits Mihály volt alelnöknek a körben kifejtett búzgalma és tevékenysége megtisztelésére jegyzőkönyvileg köszönetet szavazott.” Mi lehet vajon a magyarázata az alelnöki hivataltól való megválás ily hirtelen módjának?

Amikor Babits Mihály 1920-ban Szabó Lőrincnek gyermekkori élményeiről beszélt, többek között a következőket is elmondta: „Én egy mintagyerek voltam, annak éreztem magamat. Hogy nekem a legkiválóbb és legnagyobb embernek kellennem, abban egy percig sem kételkedtem, nem is tudtam az eredetét ennek az érzésnek, hogy én egészen más ember vagyok, aki felülről nézek a többiekre.”³⁷ Ez a magabiztosság, valamint az erkölcsi eredetű cél- és feladatorientáltság gyermekkorában több összetevő hatására alakult ki benne, több körülményből táplálkozott: anyja és idősebb nőrokonai szeretetéből, az apa példakép-mivoltából, azaz a korai évek családi védettségeből; a gyermeki ész által érzékelhető anyagi jólétből (ami persze a szülők számára nem biztos, hogy az volt); a szellemi és művészi tevékenységek családon belüli elismeréséből és gyakorlásából; s abból, hogy korai éveiben sze-

rencsésen mentesült a tartós megrázkódtatásokat okozó csalódásoktól. Lelki életének és érzelmeinek pozitív, az alakuló személyiséget befolyásoló változásaiban megerősítette a családban tapasztalt, élő, nem külsődleges, szavakba nem foglalt, de gyakorolt, megélt spiritualitás és szabadelvűség kettős hatása, amelynek feloldása az erény által irányított személyiség kialakulásában lehetséges, ahogyan ezt élete alkonyán *Az elbocsátott vad* című versében oly pontosan fogalmazta meg. Gimnáziumi osztálytársainak későbbi emlékezései mind kiemelték messzemenően önzetlen segítségnyújtását a tanulásban, hiszen a latin, valamint a magyar nyelv és irodalom anyagában sokkal több ismerete és nagyobb gyakorlata volt náluk. Ezt tanárai s eminens osztálytársai (Balta Béla, Antoni Miklós, Frank Richárd) egyaránt elismerték. Különösen Bitter Illés, felsős osztályfőnöke, valamint Greksa Kázmér, magyartanára és az önképzőkör tanárelnöke figyelt fel rá s külön is foglalkoztak vele. A külvilág elismerése megerősítette őt saját tudásában, s vitatkozó kedvét nem fogta még vissza az emberi tudással szembeni kételkedés: ezt mutatja többek között az is, hogy hetedikes korában az önképzőkörben többször a végzős Surányi Miklóséval szemben álló véleményt képviselt. Viszont a számtanmérten s az ének nem tartozott erősségei közé. Nem vett részt korosztályának szórakozásaiban sem, sem a korzózásban, sem a flörtölésben. Az olvasáson kívül egyetlen szenvedélye a sakkozás volt. Jellemvonásai közül szinte mindegyik volt gyermekkori ismerőse kiemelte szelíd természetét, szűkszávúságát, jó modorát, zárkózottságát és tartózkodását. Volt, aki megemlítette, hogy hatodikos kora után komoly irodalmi tanulmányokat folytatott, fekete ruhában járt és igen keveset mosolygott. Fontos, igen jellemző tulajdonságként az előbbieket mellett a testi dolgokkal kapcsolatos ügyetlenségét örökölték meg – ez az anya, Kelemen Auróra fiát a széltől is óvó magatartásának, valamint permanens betegségtudata példájának hatására alakult ki.

Babits későbbi önképei és visszaemlékezései megerősítik az osztálytársak benyomásait és emlékeit. Egyik fennmaradt önéletrajzában kiemelte a latin nyelvhez való vonzódását, s szót ejtett arról, hogy harmadikos gimnazista korában érdeklődése a tananyagok helyett az olvasmányok felé terelődött.³⁸ Ebből az ősi, örökkévalónak érzett biztonságból vetette ki őt éppen a biológiai lét egyik, a személyiséget legkomolyabban próbára tevő fordulóján, serdülőkkora elején apja halála, pécsi magánya és sivárrá váló anyagi helyzete. Ötödik gimnazista korában történt mindez, egyedül maradván ekkor nyílt rá szeme a magyar irodalomra. Ezt a váratlanul és brutálisan rászakadt egyedüllet éppen elég volt elviselnie, feldolgozása azonban már hosszabb periódust vett igénybe. Művészi ambíciói és megnyilvánulásai sem találták meg még a nekik rendelt tért. Ebben az időben erősen normakövető volt, pontosabban emlékezése idején normakövetőnek látta korábbi énjét: „Nagyon szép fiú voltam és tiszta, és rendesen öltözködtem, nem úgy, mint most. Nagyon sokat adtam a toalettre. Nagyon pedáns voltam e tekintetben.” Az

emlékezések múltmegszépítő vonását is figyelembe véve, hihető, hogy volt gimnazista évei alatt (esetleg többször is) ilyen korszaka, amelyben, más időszakokhoz hasonlóan, letörések és újrakezdések követték egymást. „Nagyon magányos gyerek voltam. Pajtásaim nem voltak, vagy ha voltak, tekintélyt igyekeztem tartani. Mindig meg voltam győződve, hogy mindenki más buta, csak én nem. De tényleg, ha visszagondolok, rettenetes buták voltak. Én nem voltam olvasott különösebben, de egész érzelmi életem borzasztóan felette állt a többiekének.”³⁹

A gimnáziumi önképzőkörnek egyaránt volt ellenzéke a szülők és a tanárok között is. A szülők sokallták az elfoglaltságot (mint látni lehetett, a gyűlések vasárnap voltak, s ebben az időben még szombaton is volt tanítás), amely a túlterhelt diákokat a fontosabb kötelességtől vonta el, a tanárok egy része pedig hírnevét is féltette. Az önképzőkörök azonban csak leképezték a körülöttük lévő világ érvényesülési formáit és lehetőségeit, miközben a nyilvános szereplésre való felkészítés és felkészülés igen fontos eszközként működtek. Sásdi Sándor és nyomán Belia György Babits lemondásának okát önképzőköri rivalizálásban látta.⁴⁰ A másik érintett, Frank Richárd emlékezése közvetetten megerősíti ezt. Ő gyermekkorában igen szegény körülmények között nőtt fel, apja gimnáziumi tanulmányainak megkezdése előtt halt meg, anyja pedig csak kiegészítő tanítónői állást kapott Pécsen. Visszaemlékezésében szót ejtett arról, hogy tízéves (azaz elsős gimnazista) korában a Babits szülők meghívták egy alkalommal hozzájuk uzsonnára. A többet nélkülöző fiú elámult osztálytársa lakásának berendezésén, a szobáik számán, az udvaron lévő tornaszereken, melyeket azonnal ki is próbált. A vendéglátó azonban „Széld, de kissé közömbös arckifejezéssel nézte tornamutatványaimat, amelyek nem látszottak őt érdekelni.” A kávé után viszont Babits elővett egy könyvet és szavalni kezdett belőle. A történet hangnemén évtizedek elmúltával is átüt a gyermeki rivalizálás ártatlan, vetélkedő, ám ugyanakkor önbizalom-megerősítésre törekvő vágya, amely a megismerkedésük idején nehezebb helyzetű gyermekben mégis felejtethetetlen sebet ütött. A szintén jó tanuló Frank Richárd természetesen elismerte osztálytársa rátermettségét, s az önképzőkör alelnökévé történt egyhangú megválasztását avval indokolta, hogy „az előző években⁴¹ is nagy szorgalommal megírt dolgozataival, mélyen átérzett szavallataival és kíméletes, de éles elméjű bírálataival kitűnt”. Az emlékezés további részében az áll, hogy Babits Mihály előjelek nélkül mondott le az alelnökségről, ami Greksa Kázmért is láthatólag kellemetlenül érintette. Rá is akarta beszélni a maradásra, de Babits a következő alkalommal mégis megerősítette szándékát. Utóda éppen Frank Richárd lett, akit, elbeszélése szerint, ez váratlanul ért, s az érettségi előtti egy hónapra csak kötelességtudásból vállalta el. S bár ő a lemondás általuk vélt okára nem tért ki, gyanúra adhat okot a következő mondat: „Babits Miska ezen incidens után

nem mutatott sértődöttséget. Magatartása továbbra is változatlanul csendes, nyugodt, szerény maradt.”

Volt tehát egy incidens, amely után Babits Mihály nem sértődött meg, bár a szövegből úgy sejlik, erre lett volna oka. Ha viszont igen, akkor e kellemetlen eseménynek külső, tőle független tényező által indukálnak kellett lennie, mert senki sem sértődik meg azért, amit ő maga idézett elő; amiatt legfeljebb büntudata van. Babits, az önképzőköri viszonyokat figyelembe véve, két esetben érezhette frusztrálva magát. Először azért, mert a tagok nem jártak az ülésekre, amit ő fontosnak, önmaga számára pedig lelkiismereti feladatnak tekintett. Ezt feltételezte Belia György is, a távolmaradást Babitscsal szembeni bojkottként értékelve. De az is sértettségre adhatott volna okot, hogy akik jártak, azok nem nyújtottak olyan teljesítményt, amilyent az alelnök elvárt volna, s ami miatt önmagát hibáztat(hat)ta. Az erőfeszítések hiábavalósága, ami egyébként a felnőtt és ép személyiséget is felőrölheti; az ő iskolán kívüli, megoldatlan és feldolgozatlan élményei mellett annál nagyobb terhet jelentett, mint amit még el tudott viselni, s inkább ez vihette őt a mindenki által váratlan lemondás fásultságába. Tanárai és osztálytársai előtt azonban ezek az okok elzárva maradtak, nem akadt hát számukra más, mint a részmagyarázat. Amit Frank Richárd incidensként értékelt, s ami előidézésében, az alelnöki tisztség megszerzéséért indított harc másik szereplőjeként, egyben pillanatnyi vesztesékeként valószínűleg neki is jutott némi szerep; Babits Mihály döntésében csupán egy hosszabb folyamat végpontja volt. Ennek, a külvilág számára érthetetlen és nem várt döntésnek kiváltó okai között ráadásul érdemes számba venni még a következő tényezőt is. *Halálfi* című regényében ezek az önéletrajzi eredetű sorok olvashatók:

Imrus most egészen magára maradt; az iskolában nem sokat törődtek vele, mióta apja halála nem volt többé szívetmegindító újság. Ki törődik egy árva diákkal, aki gyermekszépségét, kedvességét napról-napra veszti, hangja változik, mozdulatai ügyetlenek, kerüli az embereket, pajtáskodni sem tud, s még tanulmányait is mindig újra elhanyagolja, mert képes hősi erőfeszítésre, de nem kenyere a kitartás?⁴²

Mindezek alapján az elhatározás az érzelmi életben bekövetkezett változás végső konklúziójaként is értékelhető. Mivel Babits Mihály erősen reflexív személyiség volt már diákkorában is, belátta, hogy az önképzőkör tökéletlen működése mellett, ő maga sem úgy „funkcionál”, ahogyan azt alelnökként elvárná.⁴³ A serdülőkor e kettős konfliktusát pedig csak úgy tudta feloldani, hogy az összes körülményekre való tekintet nélkül, lemondott.

A március 17-i jegyzőkönyv szerint az ekkor megrendezett 15-i díszgyűlésen már Frank Richárd tartotta a megnyitó beszédet, s a volt alelnök nem szerepelt. 24-én viszont Petőfi Sándor *A Tisza* című versét mondta el, s ekkor kapott versmondására először dicséretet, amely szerint megmutatta, miként

kell egy leíró költeményt sikeresen előadni. A következő ülés április 14-én volt, ahol többek között az ő szavlatára is sor került volna, produkciója azonban elmaradt. Viszont Vérffy Aladár *Az én vágyam* című versének harmadbírálójává jelölték ki, mivel azt korábban az egyik értékelés megfelelőnek találta, a másik viszont nem. Ezt a verset a rostáló bizottság még november 27-én fogadta el, a döntés tehát igencsak elhúzódott. Ugyanezen az ülésen akceptálták még másik három önképzőkori tag verseit, ezek közül az egyikre született meg Babits Mihály önálló bírálata.⁴⁴ Április 20-án a rendkívüli gyűlésen Babits Mihály év elején elfogadott *Martialis*-fordításait kritizálták meg, de a két bírálat szövege ismeretlen. Az önképzőkör utolsó hivatalos foglalkozása május 12-én, vasárnap volt, ekkor tartották a dísz- és egyben zárógyűlést is. Ezen, az egész tanévi működést figyelembe véve, Babits Mihály, mint legjobb bíráló, egy arany jutalmat kapott. Gimnáziumi jelenlétének utolsó mozzanatára az önképzőkör következő tanévi, szeptember 22-i alakuló gyűlésén került sor, ahol Frank Richárddal, Balta Bélával és Györkő Sándorral együtt tiszteletbeli taggá választották. Ő maga persze már nem volt jelen, hiszen ebben az időben megváltoztatott célú (jogi helyett bölcsész) tanulmányainak megkezdésére készült.

„Kinek éber gondja kín, dalban újul léte”

Az önképzőkör, amely kudarcokban, intrikákban és sikerekben egyaránt részesítette, amelynek tagjai kíméletlenül kritizálták ugyan egymást, de a rátermettséget és a teljesítményt elismerték; kicsiben előlegezte azokat a hatásokat, amelyekkel később, az irodalmi élet résztvevői által oly sokszor szembesült, s előtanulmányul és tapasztalatul szolgált a Négyesy-szeminárium foglalkozásaira; nem véletlen, hogy oly hamar s oly magától értetődően foglalta el ott az őt megillető helyet. A múlt századforduló oktatási rendszerében ugyanis a közép- és a felsőfokú képzés erősen egymásra épült, célkitűzéseiket nem egymás ellenében és főleg nem egymást hibáztatva kívánták megvalósítani, s maguk a tanárok is tisztelték a tudást, és az egyéniséget; támogatták, bátorították, nyesegették a vadhajtásokat, hagyták érvényesülni a személyes érdeklődést: a fennálló összes lehetőséget igénybe véve orientáltak a tehetséget, nem félték tőle, nem irigykedtek rá, s nem saját maguk idézettségi indexét kívánták a tanítványok által növelni. Különbözni az átlagtól persze ekkor sem volt könnyű – de éppen az erre vonatkozó elszántság lehetett a belső fejlődéssel együtt a külső előbbre jutás záloga. A kiegyezés utáni évtizedek szellemi életének ugyanis egyik legrokonszenvesebb vonása az autonóm személyiségek tudomásulvétele volt, akiket, magától értetődő módon még a velük polemizáló vélemények is megerősítettek.

Babits Mihály csecsemőként beleszületett a különbözőségbe, s már kisgyermekként elfogadta azt. Igaz, még nem az értelem, csupán az érzelem s

az ösztönök szintjén. Ám évei növekedésével szeme lassan nyíltni kezdett a világra. S észrevette, hogy a különbözőség, amely felemel, azonnal el is választ. Nem lehet tudni, mikor érintette meg először az *ómega* s az *alfa* szorítása, de két utolsó gimnáziumi évének tapasztalatai, a belső és a külső magány együttes megízlelése csak elmélyítették benne ezt az élményt. Igaz, hogy a szerzetes tanárok által nyújtott tudás, a szellemi elődök megtalálása, s a kultúra egzisztenciává lényegülése felvértezték e szűnhetetlen állapot elviselésére. Élete további részében ezért már csupán a szerepeivel, századának elkerülhetetlen kellékeivel viaskodott, amelyek legnagyobb részét nem akarta ugyan, csak éppen döntésérett személyiség volt, aki a felelősség elől sem hátrált meg. Azonban egyszer még, 1917-ben kibukott belőle az addigra már elfeledett kamaszhang, s fedetlenül, a régi ént idézve, hallatta magát. Lehetne másképp is. De a zárójel nagy úr.

Nézd, lelkem, a menny hogyan ragyog:
A csillagok
aranyos morzsája hinti.
(Hát sohase tudhatok
szabadon ragyogni, mint ti?
Futkosni, mint a kis nyuszikák?
Örülni, mint a virág?
Sírni, mint ősszel a fák?)

1 Péterfalván, az egykori Szeben megye területén 1857-től kezdve működött egy papírgyár. Lásd BOGDÁN István, *A magyarországi papíripar története. (1530–1900)*, Bp., Akadémiai, 1963, 357.

2 Ez a tanulmány csak a fordításokkal foglalkozik. A bírálatról lásd BUDA Attila, *Babits Mihály első irodalmi bírálatavagy az önképzőkörök haszna*, Iris, 2000, 2–3, 124–126.

3 Az epigrammákat a szakirodalom a Martialis-szövegahagyomány alapján a könyv és a könyvön belüli sorszám együttes jelölésével azonosítja. Ennek megfelelően a Babits Mihály által lefordított versek a fenti sorrendben: 1,117; 8,76; 5,8. Az egyes sorokra való hivatkozáshoz természetesen fel kell tüntetni még azok sor-számát is.

4 Lásd erről ÉDER Zoltán megállapításait *A gólyakalifa* kritikai kiadásának (Bp., Korona Kiadó, 1997) apparátusában, 493–519.

5 Lásd Csengery János bevezetését az általa fordított Martialis-„összeshez”: MAR-

TIALIS, *Marcus Valerius epigrammáinak tizenégy könyve a Látványosságok Könyvével*, Bp., MTA, 1942, 24. Az idézőjel oka az, hogy ebből a kiadásból mintegy 260 epigramma hiányzik, „amelyek nélkül hölgyközönségünk és ifjúságunk tisztább és zavartalanabb élvezettel forgathatja a nélkül is eléggé szabadszajú poétánkat.” 33. Ezeket külön füzetben jelentette meg a fordító és a kiadó.

6 Occurris quotiens, Luperce, nobis: / „Vis mittam puerum” subinde dicis, / „Cui tradas epigrammaton libellum, / Lectum quem tibi protinus remittam?” / Non est quod puerum, Luperce, vexes. / Longum est, si velit ad Pirum venire, / Et scalis habito tribus, sed altis. / Quod quaeris propius petas licebit. / Argi nempe soles subire letum: / Contra Caesaris est forum taberna / Scriptis postibus hinc et inde totis, / Omnis ut cito perlegas poetas. / Illinc me pete, nec roges Atrectum, / – Hoc nomen dominus gerit tabernae – / De primo dabit alterove nido /

Rasum pumice purpurave cultum / Denaris tibi quinque Martialem. / „Tanti non es” ais? Sapis, Luperce.

7 „Dic verum mihi, Marce, die amabo; / Nil est, quod magis audiam libenter.” / Sic et cum recitas tuos libellos, / Et causam quotiens agis clientis, / Oras, Gallice, me rogasque semper. / Durum est me tibi, quod petis, negare. / Vero verius ergo quid sit, audi: / Verum, Gallice, non libenter audis.

8 Edictum domini dei que nostri, / Quo subsellia certiora fiunt / Et puros eques ordines recepit, / Dum laudat modo Phasis in theatro, / Phasis purpureis ruber lacernis, / Et iactat tumido superbus ore: / „Tandem commodius licet sedere, / Nunc est reddita dignitas equestris, / Turba non premimur nec inquinamur.” / Haec et talia dum refert supinus, / Illas purpureas et arrogantis / Iussit surgere Leitus lacernas.

9 Lásd részletesebben: BARDON Alfréd, *A Caesar-forum Rómában*, Bp., Akadémiai, 1990.

10 A Babits Mihály által használt szöveggyűjtemény könyvészeti leírása: *Anthologia latina*. Latin költészeti olvasókönyv. I. Lyrai szemelvények. (Bevezette, magyarázta és metrikai függelékkel ellátta: PIRCHALA Imre.) Bp., 1880, Eggenberger. XVIII + 153. Második kiadása 1890-ben, harmadik 1896-ban, negyedik pedig 1899-ben jelent meg, utóbbi már az Athenaeum kiadásában. A terjedelem és a cím némi eltérést mutat az egyes kiadásokban, de a szövegek változatlanok, s meg egyeznek a W. Gilbert–I. Friedlaender (1886) és W. Heraeus–I. Borovskij (1982) -féle autentikus kiadások szövegével. Ezek, szemben a magyar nyelvű „összessel”, egyetlen kötetben tartalmazzák Martialis valamennyi epigrammáját. Lásd még az 5. számú jegyzetet is.

11 Ez az epigramma a 10. könyv 81. számú verse.

12 *Érlelő diákévek*, sajtó alá rend. KABDEBŐ Lóránt, Bp., PIM–NPI, 1979, 341–342. Szabó Lőrinc később, 1951-ben egy világirodalmi gyűjtemény számára fordított Martialis epigramáiból, s ha az *Erató*-ban szerepelő az ő munkája lett volna, akkor azt egészen biztos megemlíttette volna ekkori leveleiben. De csak a fordítás tényszerű számolt

be. Lásd *Harminchat év. Párhuzamosok*. Szabó Lőrinc és felesége levelezése, 1945–1957, sajtó alá rend. KABDEBŐ Lóránt, Bp., Magvető, [1993], 203–205.

13 Bp., [1939], Athenaeum.

14 Például *A gólyakalifában*, a *Halálfiában* és az *Elza pilótában*.

15 Csengery János is kihagyta 1942-ben kiadott „teljes” Martialisából ezt, valamint a többi sikamlós epigrammát s csak külön kötetben tette közzé őket. Lásd még az 5. és a 10. számú jegyzeteket is.

16 GERŐ László, *Látogatás a nagybeteg költőnél* = BABITS Mihály, „*Itt a halk és komoly beszéd ideje.*” Interjúk, nyilatkozatok vallomások, sajtó alá rend. TÉGLÁS János, Celldömök, Pauz–Westermann, 1997, 141.

17 [Bp., 1936], Nyugat, 89., 110.

18 ADAMIK Tamás, *A realista irányzat: Martialis és Iuvenalis* = Uő, *Római irodalom az ezüstkorbán*, [Bp., 1994], Seneca Kiadó, 193–206.

19 BABITS Mihály, *Az európai irodalom olvasókönyve*. Töredék és vázlat. A függelékben Halász Gábor levelei. (Közli: GÁL István.) Bp., Magvető, [1978], 134–136.

20 Például 1935. január 11-én Babits Török Sophie-val látogatta meg Balogh Károlyékát. A Balogh házaspár február 19-én adta vissza a vizitet. Március 5-én délután szintén Babitséknál jártak. Lásd OSZK KT Fond III/2.367.

21 SCHÖPFLIN Aladár, *Balogh Károly Madách könyve*, Nyugat, 1935, I/418–419.

22 DEVECSERI Gábor, *Martialis*, Balogh Károly könyve, Nyugat, 1938, II/73–74.

23 Balogh Károly fordításai modern kiadványokban is helyt kaptak, így például a Szepegy Tibor által szerkesztett *Római költők antológiája* (Bp., Európa, 1964) című kötetben is olvashatók.

24 1891-ben például már egy köszöntő versét aktualizálta családi alkalomra, s 1897-ben a *Progrès* című francia lapból fordított. Lásd ÉDER Zoltán, *Babits Misike első szárnypróbálgatásáról*, Iris, 1998, 3–4, 120. és: *Babits Mihály levelezése, 1890–1906*, sajtó alá rend. ZSOLDOS Sándor, Bp., Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1998, 27.

25 BABITS Mihály, [*Önéletrajz a gyermek- és ifjúkor éveiből*] (Szabó Lőrinc lejegyzésében) = Uő, „*Itt a halk és komoly beszéd ideje.*” Interjúk, nyilatkozatok, vallomások, szerk. TÉGLÁS János, Bp., Pauz-Westermann, 1997, 70.

26 *Babits és Pécs*. Vallomások, dokumentumok, emlékek, vál. TÜSKÉS Tibor, Pécs, Baranya Megyei Könyvtár, 1997, 23–52.

27 A Főgimnázium, később Nagy Lajos Gimnázium önképzőkörének jegyzőkönyvei az 1867–1948 közötti iratanyag részeként jelenleg Pécsen, a Baranya megyei Levéltárban található. Ezt az érdekes művelődés- és oktatástörténeti dokumentumot hasznos lenne teljes egészében jegyzetel kiadásban bevezetővel közzétenni. Itt szeretnék köszönetet mondani RÓNA Juditnak is, hogy lehetővé tette a szerkesztésében már kiadás előtt álló Babits-kronológia anyagának felhasználását.

28 Babits később Sásdi Sándornak erről az alkalomról a következőket mondta: „Elragadt a hév, álltam a dobogón nagy büszkén, és amikor a tivornyát leíró első részt elszavaltam, a padosorokból felém kuncogó nevetés ütötte meg a fületem. De én csak szavaltam tovább, amíg a kacagás hangos nevetéssé nem zajosodott. Le voltam sújtva, hogy ilyen komikus hatást keltemem...” Lásd SÁSDI Sándor, *Pécsi emlékeiről és irodalomról beszél a hosszú betegségéből felépült Babits Mihály* = BABITS Mihály, „*Itt a halk és komoly beszéd ideje.*” Interjúk, nyilatkozatok, vallomások, szerk. TÉGLÁS János, Bp., Pauz-Westermann, 1997, 341.

29 A Magyar Rádió az 1930-as évek második felében több hangfelvételt készített Babits Mihállyal, amelyekben saját verseit és prózai szövegeit olvasta fel, illetve egy előadás-sorozat egymás utáni alkalmainak bevezetőjét mondta el. E felvételek egy része megmaradt, s ezeket 1984-ben a Hungaroton önálló lemezen is megjelentette. A lemez címe: *Babits hangja*, azonosító betűjele és sorszáma: LPX 19221.

30 „...dunántúli ritmusban ejti a »beszürdődő« szót, rövid ü-vel. Zárt e hangot is használ, ami szintén szűkebb pátriájára utal, no meg arra, hogy a régi művelt köznyelv használta ezt a hangot. A két felvétel arra is példát nyújt, hogy a gyászbeszéd lényegesen mélyebb hangon szólal meg, mint az előadás. Az

előadásban kissé tanáros deklamálást hallunk, a művelt embereket jellemző kristálytisztta kiejtéssel és tagolással. A részlet zeneileg is szépen komponált: az alaphangról felszárnyaló, majd oda visszatérő dallamvilágával.” MONTÁGH Imre, *Ami a szavak mögül hallható*. Lásd *Irodalmi hangarchívum*. Válogatás a Petőfi Irodalmi Múzeum hanganyagából, összeáll. HORVÁTH Zsuzsa, [Bp.], Országos Oktatástechnikai Központ, 1985, 53–54.

31 Róla legutóbb, részletesen: GAJDA Péter, *Greksa Kázmér*, Iris, 1999, 3–4, 136–138.

32 Babits önképzőköri bírálati közül kevés maradt meg az utókorunk. Három, társaival közös munkáját, Tüskés Tibor jóvoltából Belia György már közzölte. Lásd BELIA György, *Babits Mihály tanulóévei*. Bp., Szépirodalmi, [1983], 120., 122.

33 Eötvös Károly Lajos–Babits Mihályné Kelemen Aurórának, Bp., 1911 [1912], február 10. = *A Babits család levelezése*, szerk. BUDA Attila, Bp., Universitas Kiadó, 1996, 329.

34 A Főgimnázium értesítői alapján: BELIA György, *Babits Mihály tanulóévei*, Bp., Szépirodalmi, [1983], 118–119.

35 Lásd Buday Dezső két Babits Mihálynak Kolozsvárról írt levelét (1900. szeptember 27. és október 3.). Közzölve: *Babits Mihály levelezése, 1890–1906*, sajtó alá rend. ZSOLDOS Sándor, Bp., Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1998, 35–36.

36 Csokonay Zsigmond válasza (Zirc, 1900. november 23.) Babits elkallódott soraira utal, lásd *Babits Mihály levelezése, 1890–1906*, sajtó alá rend. ZSOLDOS Sándor, Bp., Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1998, 37–38.

37 BABITS Mihály, [*Önéletrajz a gyermek- és ifjúkor éveiből*] (Szabó Lőrinc lejegyzésében) = Uő, „*Itt a halk és komoly beszéd ideje.*” Interjúk, nyilatkozatok, vallomások, szerk. TÉGLÁS János, Bp., Pauz-Westermann, 1997, 73.

38 BABITS Mihály, *A szakvizsgái folyamódához kívánt önéletrajz impuruma* = Uő, „*Itt a halk és komoly beszéd ideje.*” Interjúk..., 5–10.

39 BABITS Mihály, [*Önéletrajz a gyermek- és ifjúkor éveiből*] (Szabó Lőrinc lejegyzésében) = Uő, „*Itt a halk és komoly beszéd ideje.*” Interjúk..., 71–72.

40 BELIA György, *Babits Mihály tanulói*, Bp., Szépirodalmi, [1983], 121.

41 Mivel a gimnázium diákjai hivatalosan csak a két utolsó évben lehettek az önképzőkör tagjai, ezt a kifejezést úgy kell érteni, hogy korábban, a latin és magyar órák keretein belül.

42 BABITS Mihály, *Halálfiái* (1–2. köt.) [Bp., 1938], Athenaeum, I/334.

43 Anyai nagybátyjának, Kelemen Imrénnek 1900. április 4-én írt verses levelében a kö-

vetkező sorok olvashatók: „Belebotorúlván sok iszonyú versbe, / Elfárad az elme, kitörök a nyelve. / Verset egész hón át szavalni, bírálni / S legiszonyatossabb magamnak csinálni!” Lásd *Babits Mihály levelezése, 1890–1906*, sajtó alá rend. ZSOLDOS Sándor, Bp., Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1998, 32.

44 Lásd a 2. számú jegyzetet.

József Attila az *Óda* és az *Eszmélet* között (Részlet)

Egy lélektanilag nehezen valószínűsíthető feltevés szerint, amely Berda József emlékezésére hivatkozik, József Attila 1933 júniusában, az IGE lillafüredi kongresszusán, ugyanazon éjjel írta volna meg a [*Magad emésztő...*] kezdetű, Babitsot megkövetni kívánó töredéket, mint az *Óda* című költeményt.¹ Ha ezt a véleményt nem osztom is, magam is elfogadhatónak vélem a [*Magad emésztő...*] 1933 késő tavaszára, kora nyarára datálását.² Mivel, mint ismeretes, a vers néhány sora azonos az *Eszmélet IV* néhány sorával, a keltezésnek 1933–1934 teléről való ilyen előrehozása azt jelenti, hogy az *Eszmélet* közvetlen előzménye abból a lelki-szellemi állapotból sarjadt, amely 1933 derekán jellemezte a költőt. Az *Eszmélet* ciklust József Attila több mint fél éven keresztül írta. Ezúttal nem a költemény 1934 késő nyári, őszi eleji megjelentetéséig eltelt időszak egészéről kívánunk beszámolni, hanem annak a néhány hónapnak az áttekintésére vállalkozunk, amely az *Óda* megírása és az *Eszmélet* 1933 októberi–novemberi fogantatása között telt el.

Barkochba

„Visz a vonat, megyek utánad, / talán ma még meg is talállak” – vallanak a verssorok az *Óda Mellékdalának* születési körülményeiről. Vegyük föl az elbeszélés szálát ebben a pillanatban, amikor a költőt viszi a vonat, s Miskolcra Budapest felé arról álmodozik, hogy életét összekötheti azzal az asszonnyal, aki őt az *Óda* megírására ihlette. Hogy ez az utazás melyik napon történt, nem tudjuk. Bizonyos, hogy az írókkal együtt kedden, 13-án nem utazott el,³ hanem egyedül szállt vonatra, egy későbbi időpontban. Pesten egy korai reggeli órában valóban fölkereste Marton Mártát, miután postán elküldte neki a verset. Tehát csakugyan kísérletet tett az álmodozás megvalósítására: utánament és meg is találta a vers ihletőjét.⁴ Haza, a Székely Bertalan utcába, mindenesetre csak szombaton, június 17-én érkezett meg. Ezen a napon adta föl Babits Mihálynak a *Nyugatba* szánt és ott majd meg is jelent *Ódát*.⁵ Az sem zárható ki, hogy élettársához csak akkor tért vissza, miután a vers műsájától kosarat kapott. Erre enged következtetni az a jelenet, amelyet Szántó Judit idéz föl:

Szombaton hazajött Attila. Lillafüredről kaptam ugyan egy lapot, de mikor beállított, nyugtalanul, futtában megölelt, majd öltözködni kezdett. A levett kabátja zsebéből egy kéziratpapiros fehérlett. Kiemeltem és olvasni kezdtem. Ő felém fordult és azt mondta: „Hiába olvasod, nem hozzád írtam.” Ez volt a Szerelmi Óda. „Gyönyörű – mondtam megsemmisülve. – Értelek Attila. Ez azt jelenti, hogy nem engem szeretsz. Nem baj, elmész, látod, milyen jó, hogy nem köt össze bennünket semmi más.” „Tévedsz – szólt Attila –, nem megyek el. Itt maradok, és végig kell szenvedned azt, amit én szenvedek.” „Gondolod Attila?” „Így lesz” – szólt, vette a kabátját és elindult.⁶

Németh Andor második József Attila-könyvében a lényegét tekintve ugyanígy írja le a történeteket. Forrása nyilvánvalóan Szántó Judit szóbeli elbeszélése volt. A leírás néhány ponton drámaibb, szókimondóbb, de az is lehetséges, hogy a hatás kedvéért járt el így a szerző:

[Judit] ...néhány nap múlva találkozik valakivel, akinek Lillafüreden kellene lennie. Tőle tudja meg, hogy az ünnepség gyászba fulladt: Pakots Józsefet, az IGE elnökét szív-szélhűdés érte, a kongresszus feloszlott. „– Attila nem jött haza?” – csodálkozik a barát. „– Nem” – mondja Judit. A barát hallgat, fürkészsze néz Judit arcába, s nem tudja, mit mondjon. „Vannak néhányan, akik ott maradtak” – folytatja habozva. Judit látja az arcán, hogy tud valamit, de nem faggatja tovább. Másnap megjön Attila. Judit rögtön észreveszi a változást. Sugárzik az életkedvtől, fellépése hetyke, kihívó. Füttyürészve ragosgat, rendezkedik. Aztán leveti, szék támlájára akasztja kabátját, ingujjban páváskodik a szoba közepén. Fehér papírlap kandikál ki a kabát belső zsebéből. Judit észreveszi. – Mi az? – kérdi. – Vers – mondja büszkén Attila. – Elolvashatom? – Nem neked szól – de elolvashatod – veti Attila oda. Judit kezébe veszi a papírlapot, olvas, s egyre halványodik. – Attila, ez gyönyörű... – suttozza végül. Attila szúró pillantást vet rá. – Nem neked szól – ismétli keményen. – A világ legszebb nőjéhez írtam. – S kis szünet után: – Én már nem szeretlek téged. Én más szeretek. Judit nem válaszol. Csak nézi, nézi dermedten. Jól hallotta, vagy cseng a füle? – Akkor... akkor miért jöttél vissza? Menj el! – csattan fel. – Menj el! Szedd a holmidat, és menj ahhoz, akit szeretsz. Attilának pillája se rezzen. Állja Judit tekintetét. Most ő szólal meg, kiszámított kegyetlenséggel. – Nem a! Én veled maradok, és neked tőrőd kell, hogy mást szeretek. Most elmegyek hozzá, de visszajövök. – S indul, de visszafordul az ajtóból: – A legszebb nő, aki valaha az utamba akadt. És a vers, amit írtam, a legnagyobb szerelmes vers, amit valaha is írtak.⁷

A jelenetet a következményei miatt volt érdemes ilyen részletesen felidézni. A történetek letaglózták Szántó Juditot. A féltékenység mellé még soroljuk föl konfliktusát elvált férje családjával, s főleg a közvetlen egzisztenciális fenyegetettségét: „Otthon a háziúr levele várt, mert már öt hónapja nem fizettünk házbért. A levélben arra kért, hogy ha egy hónap leforgása alatt elköltözünk, hajlandó a bútorokat kiadni.”

Ami ezután következett, ismeretes: a költő élettársa öngyilkosságot kísérelt meg.

Magamra maradva nem most először gondoltam arra, hogy nem vagyok elég erős, se Attilához, se ahhoz, hogy így folytatni tudjam az életet. Negyven gramm kinint készítettem, már kicsomagoltam, pohárba öntöttem és nyugodtan, csak lányomat sajnáltam, az anyám már meghalt, megittam. Visszajött, mert érezte, hogy itt valami történt. Utána az ajtó ablakán egy kétségbeesett arcot láttam, Attiláét. Az ajtó zárva, a kulcs belül, én már rosszul lettem. Beverte az ablakot, benyúlt, kinyitotta az ajtót, én már csak arra emlékszem, amikor a mentőorvos a gyomromon térdelt. A mentőkocsiba Attila is beszállt, fogta a kezem. „Hozzád írtam, már csak a végén, emlékszel a dalocskára?” Nem válaszoltam, nem is hittem, nem is hihettem.⁸

Németh Andor *József Attila és kora* című könyvében olvasható verziója lényegében ugyanígy adja vissza a történeteket:

Attila elkíséri Juditot. Az úton kétségbeesve magyarázkodik, mentegeti magát. Judit verejtékező homlokkal, kábultan hallgat. A mentőkocsi befordul a kórház kapuján, Juditot elviszik, Attila magára marad.⁹

Az *Ódáról* készült elemzésemben, kapcsolódva az értelmezési hagyomány korábbi kezdeményezéseihez, a költeményt párhuzamba állítottam *A varázsheggyel*, Hans Castorpot, a regény főhősét, aki a síkföldről a davosi szanatóriumba vonatozott, a Lillafüredre utazó József Attilával.¹⁰ A hasonlatot folytatva azt mondhatjuk, hogy amint Hans Castorp a hegyről az első világháború poklába, a francia frontra került, s ott eltűnt szemünk előtt, József Attila visszazuhant a magánélet poklába. Egy lakásba, amelyből ki kellett költöznünk, egy közéletbe, amelyben megszakadtak korábbi kapcsolatai, egy élettársi viszonyba, amely érzelmileg, intellektuálisan alá volt aknázva, s közvetve előidézője és tanúja volt egy öngyilkossági kísérletnek. Életének ezt a drámai pillanatát az irodalom többszörösen kimerevítette és megörökítette. Nézzük, hogyan látják József Attilát a kortársak 1933 júniusának második felében?

Ez a kép groteszkre van kiélezve, s érződik benne valamiféle kicsinylő, lekezelő, kívülről ítélkező jelleg. Az ítélkezés a fölött az ember fölött történik, aki érzékeli, hogy élettársával való kapcsolata kisiklott. Ez a kisiklás Szántó Juditnak akár az életébe is kerülhet. Mégis mintha lerázná magáról a felelősség súlyát, mintha nem tanúsítana elegendő részvétet szerencsétlenül járt társa iránt. Németh Andor 1944-ben megjelent *József Attila* című könyvében ez a portré két elemből tevődik össze. Az első elem azt az embert mutatja, aki tudatában van saját és élettársa helyzete komolyságának, de aki mégis képes a valóság helyett az öngyilkossági kísérletet előidéző vers poétikai kérdéseibe belefeledkezni: „megjelent a Jókai téren. Komoran, sötéten, mint az éjszaka.” A kórházból jövet tehát első útja alighanem barátjához, Németh Andorhoz vezetett.

– Mi történt? – kérdeztem tőle. – Judit megmérgezte magát. – Szörnyű... Miért? – Megtalálta a verset, amit Lillafüreden írtam az utolsó éjszaka. Az ünneplőm belső zsebében volt. Mikor levetkőztem, a szék támlájára terítettem és benne felejtettem az írásaimat. Reggel, mielőtt kikéfelte, megnézte, nem hagytam-e valamit a zsebeimben. Így került a kezébe.¹¹

Két megjegyzés kínálkozik ide. Az egyik az, hogy Németh Andor emlékezése egy fontos ponton precízebb, mint a Szántó Judité. Az élettárs szavaiból arra lehetne következtetni, hogy a szóváltás közte és a költő között még szombaton, nyomban a hazaérkezés után történt. Az öngyilkossági kísérlet azonban másnap, vasárnap következett be.¹² Szántó Judit emlékiratában tehát az emlékezés spontán dramatizálásának jelenségével állunk szemben. A másik az, hogy Németh emlékezése ugyanakkor elliptikus, hiszen nem tartalmaz kérdést arra nézvést, hogy egy Lillafüreden írott vers miért forgathatta ki magából a fiatalasszonyt? Hiszen Németh nem ismerhette az *Ódát*. József Attilának szólnia kellett a vers tárgyáról, esetleg utalnia kellett ihletőjére. Az emlékezés így folytatódik:

– S most mi van veled? – Kórházba vitték. Onnan jövök. – Mit mondanak? – Még nem tudják. Talán fölépül, talán belehal. Hallgattunk. Majd újra Attila, de más hangon: – Nem is kérned milyen a vers? – Milyen? – ismételttem gépiesen. – Olvassuk el együtt – indítványozta. Több szó nem esett Juditról. Minket már csak a vers foglalkoztatott, a nagy vers, a női testnek és élettani működéseinek ittas elragadtatású himnusza. Ahogy e jelenetre visszagondolok, Balzac jut az eszembe, akinek egy ismerőse elpanaszolta, hogy felesége súlyos beteg, ő már mindennel megpróbálkozott, de semmi kilátás sincs a felgyógyulására, kétségbe van esve... Balzac hallgatta egy darabig, majd közbeszólt: – Ez bizony szomorú. De hát beszéljünk komoly dolgokról. Mit szól hozzá, hogy Goriot utolsó érték tárgyait is feláldozza, hogy kifizethesse grófnő leányának adósságait?¹³

A jelenet ténybeli hitelességén ott érezzük az első csorbát, ahol Németh azt állítja, hogy a költő úgy hagyta ott a válságos állapotban lévő beteget, hogy nem tudta, életben marad-e. Ezt az állítást nem áll módunkban megcáfolni, mégis valószínűleg az írói kiszínezés gesztusával állunk szemben. A hatás megkívánja, hogy József Attila olyankor viselkedjék így, amikor társa még élet és halál között lebeg. A második csorba a ténytudásán akkor esik, amikor a szerző Balzac életéből hoz egy analóg szituációt, azaz irodalmiasítja, az irodalmi anekdota kontextusába állítja József Attila esetét.

A portré második eleme még kerekesebb, íróilag még kidolgozottabb, még kevesebb esetleges, megkomponálatlan részletet találunk benne. Arról a híres jelenetről van szó, amelyben József Attila mintegy játékot csinál a tragédiából, kibarkochbáztatja barátaival, mi történt Szántó Judittal:

Még a verset elemeztük, méltattuk, mikor a feleségem hazaérkezett. – Szervusz, Attila – üdvözölte a vendéget. – Itt maradsz ebédre, ugye? – s már ment a konyhába, megmon-

dani, hogy három személyre terítsenek. Julis, a házvezetőnő, tiltakozott. – Tessék csak hazaküldeni az Attila urat. Biztos nem mondta meg, hogy elmarad, és a Judit nagysága megparagszik rá, ha nem megy haza. Feleségem visszajött. – Vár Judit ebédre? – kérdezte. – Nem – mondta Attila komoran. – Miért nem? – Mert nincs otthon. – Elment hazulról? – Nem ment el hazulról. – Azt mondtad, nincs otthon. – Nincs otthon. – És nem ment el hazulról? – Nem ment el hazulról. A beszélgetés elakadt. – Nem értem – idegeskedett a feleségem. – Azt mondd, hogy nincs otthon, de nem ment el hazulról. Az nem lehet. – De lehet – erősködött Attila. – Hogyan lehet? Attila nem válaszolt. A feleségem arca egyszerre csak felragyogott. – Már tudom! – mondta vidáman. – Elvitték. – Na látod! – diadalmaszkodott Attila. – Kórházba vitték, mert megmérgezte magát. – Majd felém fordult. – Szóval jónak találsz az a hasonlatot? Sietek megnyugtani mindazokat, akik felháborítónak találják e felelőtlen és gyerekes játszadozást, hogy mire Attila hazajutott, Judit is otthon volt. Kibékültek. A verset Judit is szépen találta. Akiről szólt, mintha csak azért tűnt volna fel Attila életében, hogy kiváltsa belőle a beethoveni zengzeteket, nem tűnt fel újra.¹⁴

A kérdezz–felelek játék leírása időben ugyan későbbi, mint Kosztolányi Esti Kornél-novellája, amelyben feldolgozza az esetet, s mint a József Jolán *József Attila élete* című könyvében olvasható változat. Mégis ezt tekinthetjük eredetinek, mert a morbid játék Németh Andoréknál zajlott le. Mindenki más tőle és feleségétől hallhatta csupán a történetet. Azaz a barkochbázás anekdotája először szájhagyomány útján, közönségesebben szólva: pletyka formájában terjedt irodalmi körökben, s a „pletykafészek” Németh Andor volt. Második könyvében, a *József Attila és korában* Szántó Judit öngyilkossági kísérletét csak a kórházba kerülésig meséli el, a kérdezősködés leírása elmarad.

Ha az anekdotává kerekített történet mögé próbálunk tekinteni, s azt igyekszünk megragadni, ami valójában történt, akkor a faggatózás tényére bukkanunk. Mindenki ismeri azt a helyzetet, amikor társaságunkban valaki láthatóan bajban van, megoldatlan problémákkal küszködik. Úgy akarunk segíteni rajta, hogy arra ösztökéljük: mondja el, mi bántja? Könnyítsen magán! Fogalmazza meg baját, hátha tudunk neki segíteni, tanácsot adni? Kérdéseket teszünk föl neki, megpróbálunk rátapintani az érzékeny pontra. Németh Andor elbeszélésének kezdetén megjelenik József Attila, „komoran, sötéten, mint az éjszaka”. Rá van írva az arcára, tekintetére, hogy valami baj történt vele. Aztán pedig, amikor Németh Andor felesége az ebéd feltalálásával foglalatalkodik, magától felmerül a kérdés: vasárnap délben miért nem megy haza Szántó Judithhoz? Mi sem természetesebb, mint hogy az asszony faggatni kezdi, mi történt közte és Judit között. Az is természetes, hogy József Attila húzódozik a válaszadástól.

Ebben a változatban a *barkochba* szó nem fordul elő. Mégis, a narráció részben a kérdezz–felelek játék szabályaihoz igazodik. A játékszabály az, hogy a kérdésre csak igennel és nemmel szabad felelni, s a kérdező találékonyságán múlik, hogy jól megválasztott kérdései révén milyen gyorsan jut el a megoldáshoz. A megoldásra csak egyszer szabad rákérdezni. Aki elvétí a rákérde-

zést, elvesztette a játékot. Ha József Attila kitérő választ akart volna adni, hogy ne faggassák tovább, akkor a „Vár Judit ebédre?” kérdésre számos olyan feleletet választhatott volna, amelyek eloszlatják a kérdező gyanúját. A „Miért nem?” kérdés sem felel meg a barkochba szigorúan vett szabályainak, hanem a hétköznapi oknyomozás síkján helyezhető el. A rá adott felelet-től kezdve: „Mert nincs otthon” viszont néhány kérdés–felelet-váltás kétségkívül a barkochba felé mutat. Németh Andor elbeszélésében tehát tetten érhető, hogyan indul el a faggatózás ténye az irodalmiasulás útján, s hogyan torkollik a barkochbázás anekdotájába. Egyébiránt az sem zárható ki, hogy egy összeszokott társaságban, ahol a játékos kérdezősködés a partnereknek szinte vérebe ivódott, spontán módon is belép a játék rutinja az élet komoly ügyeinek intézésébe. Azaz ténylegesen is végbemehetett az ábrázolt folyamat.

Mégis azt kell mondanunk, hogy minden ábrázolás, amely játékként állítja be a jelenetet, meg kell hogy tisztítsa a formailag a játékhoz nem illő elemektől a kérdezősködést. A „miért” kérdése tehát szükségképpen elmarad a további feldolgozásokból. József Jolán *József Attila élete* című könyvében már a Németh Andortól hallomásból ismert történetet és Kosztolányi erről írt novelláját kontaminálva egyértelműen barkochbázásnak minősíti a faggatózást, amelynek alanya öccse volt:

Amikor Juditot elvitték a mentők, komor, sötét hangulatában senkivel sem akart találkozni. Felment Németh Andorékhoz. Ott alig köszönt, végignyújtózott a pamlagon és szótlanul bámulta a mennyezetet. Németh Andor és felesége faggatták. Érezték, hogy valami rendkívüli történt vele. Attila nem szólt semmit, összeráncolta homlokát és tovább bámult komor tekintettel a mennyezetre, mintha onnan várná, hogy egy hang egyszer csak megszólal a feje felett: nyugodj meg, nincs semmi baj. A dolgok elsimulnak. Németh Andor, aki talán legjobban ismerte Attilát, lefeküdt melléje a díványra. – Ki fogom barkochbázni, hogy mi történt veled – mondta. – Jó – felelte Attila összeszorított fogai közül. Németh felesége, Juci, némán hallgatta a nyugtalanító játékot. Attila tompán felelt a feltett kérdésekre: igen, nem. Megdöbbenve hallgattak el, mikor elhangzott az utolsó igen. Később elmondották Kosztolányinak ezt a jelenetet. És Kosztolányi megírta „Barkochba” című novellájában.¹⁵

József Jolán szerint a kérdező nem Németh Andorné, hanem maga Németh Andor.

De van még egy változat, amellyel Kosztolányi novellája előtt meg kell ismerkednünk. Szerzője Arthur Koestler, és kérdezője ugyanő. Tanulságos megfigyelni a változatlan alaptörténet elmesélésének eredményeként Koestler által József Attiláról adott jellemrajzot:

Egy más alkalommal Attilát Németh szobájában észrevehetően nyomott lelkiállapotban, a heverőn fekve találtam. Kérdeztem, van-e valami baj, amire igennel felelt. Megkérdeztem, mi a baj. Attila erre hirtelen felült és vigyorogva így szólt: „Lássuk, kitalálod-e Bar-Kochbázással?” A „Bar-Kochba” az „állat, növény, vagy ásvány” egyik változata, Budapesten akkoriban nagyon divatos kérdés-felelet játék volt. A párbeszéd, amely ezt

követte, nagyjából így hangzott: Én: Valami, ami ma történt? A.: Igen. Én: Pénzügy? A.: Nem. Én: Nőügy? A.: Igen. Én: Irén? A.: Nem. Én: Judit? A.: Igen. Én: Végzetes? A.: Nem. Én: Öngyilkos akart lenni? A.: Igen... Így tudtam meg, hogy Judit, akivel Attila együtt élt, megmérgezte magát és válságos állapotban került egy közkórház körtermébe. Attilát nem engedték be a kórterembe, így hát otthon várta, hogy megtelefonálják neki a híreket. Nagyon szerette Juditot és szörnyű kínokat állt ki miatta, a Bar-Kochbázástól azonban ez sem tartotta vissza. Juditot végül is megmentették. A leírt jelenet egyrészt jellemzi Attila kedélyállapotát, másrészt kifejezi az egész város légkörét belengő sötét akasztófahumort.¹⁶

Koestler József Attila és Németh Andor közös barátja volt, a történetet nyilvánvalóan Németh Andortól hallotta. Az ő keze alatt a hétköznapi életnek ez a szomorú eseménye átalakul egy extrém személyiségű fiatalember jellegzetes cselekedetévé.

Mint József Jolán megjegyezte, Kosztolányi is Némethéktől értesült, elég pontosan, arról, mi is történt valójában. *Naplójában* ezt a bejegyzést olvashatjuk: „*József Attila* felesége megmérgezi magát. Elmegy a barátjához (Németh Andorhoz), és a Jucival vallatják barkochbával, mi történt a feleségével. (XX. század.)”¹⁷ Az átalakítások tehát, amelyeket az alaptörténeten végzett, tudatosak és szándékosak, esztétikai célzatúak voltak. Első változata *Ezerkilencszázharminchárom* címmel 1933. szeptember 10-én, a *Pesti Hírlap Vasárnapjában* jelent meg. Az idézett naplóbejegyzés egy Babitsra vonatkozó naplójegyzetet követ, amely csak 1933. június 16. után íródhatott. A pletyka tehát hamar eljuthatott az íróhoz, aki nem késlekedett belőle novellát faragni. Végleges címe: *Barkochba*. Az *Esti Kornél*-ciklusba illeszkedik. A *Tengerszem* című kötetben jelent meg 1936-ban stilárisan javított változatban.¹⁸ Ez a kontextus már sokat elárul hangvételéről, arról a problematikáról, amely mindazon darabokat jellemzi, amelyek Esti Kornéllal kapcsolatosak.

A *Barkochba* születése nem egyedi eset. Számos emlékezés szól arról, hogyan kereste témáit Kosztolányi. József Attila és Szántó Judit nemcsak életüknek ezzel a szomorú epizódjával járultak hozzá az író témakereséséhez. Egy alkalommal, vendégségben a Kosztolányi házaspárnál a szegénység lázadásáról folytattak eszmecsere-t, s élettársa álláspontjának támogatására Szántó Judit egy történetet mesélt el, amely vele és egy gyerekekkel esett meg.

Attilával észrevettük, hogy amíg a történetet mesélem, Ilona Kosztolányi lábát, Kosztolányi Ilona lábát folyton bökdösi. Mi Attilával egymásra mosolyogtunk. „Na, Dezider bátyám, mire következtet ebből a meséből?” Hogy mire, azt nem tudom, de másnap délben Attila futva jött haza a *Pesti Hírlap* számával, ahol a vasárnapi krónikában megjelent Kosztolányitól ez a kis történet.¹⁹

A *Pesti Hírlap* 1935. november 24-ei számában megjelent *Telep* című novelláról van szó.

A *Barkohba* ahhoz a típushoz tartozik, amelyben Esti csak tanú és narrátor, s nem a történesek cselekvő vagy szenvedő részese: „Elég az hozzá, múltkor estefelé, hét óraker én is közöttük üldögélek a *Sziriusz* hosszú márványasztalánál, s pocsolok ebben a lanyha semmiben.” A cselekmény tehát áthelemeződik egy magánlakásból egy kávéházba. Így elveszíti azt az intimitást, a legszűkebb baráti, bizalmasi körbe zárulást, amely az eddigi változatokban a faggatózás élet valamelyest elvette. A kérdezősködés itt a nyilvánosság előtt folyik, többek aktív részvételével. „Bejön Jancsi. Köszönés nélkül letelepszik az asztalhoz, felkönyököl. Egy szót sem szól, hallgat.” A történet hőse tehát Jancsi. Jancsi János, 29 éves költő. A hősválasztással az író az emlékezés, pletykálódás közegéből kiemeli a történetet a fikció, azaz az általánosság szintjére. Nem mintha a kortársak és az utókor elől el akarná rejteni, ki a modell. Ha bárkinek nehézséget okozna az azonosítás, Kosztolányi előzékenyen segítségére siet: „Jancsi tapsikálja fölfelé fésült, göndör haját. Pödöríti kis bajszkáját. Hetyke fickó ez, karakán legény. Vékony dongájú, de roppant férfias. Nem hasonlít költőhöz. Ez is arra vall, hogy igazi költő.” Az ilyen műre szokás azt mondani: kulcsnovella. Az elnevezés annyiban csak részlegesen érvényes, hogy nem egy élő személy leleplezése a célja. A modellre történő utalásnak csak emlékeztető, hitelesítő szerepe van. Esti Kornél, mint a novella első címe mutatja, az 1933-as fiatal értelmiség lelkiállapotáról kíván itt látteleletet nyújtani.

A novella magát, a cselekményes mozzanatot a barkochba képezi. Kosztolányi a játékot szituációba helyezi. A voltaképpeni kérdezősködést a kávéházi asztaltársaság megszokott frivol egymást cukkolása előzi meg. Az újonnan belépőt a jelenlévők ugrató kérdésekkel fogadják. A játékra történő felhívás mintegy mellékesen, majdnem action gratuite-ként következik be. A „– Miért nem beszélsz, te majom?” kérdésre Jancsi János „Odaveti: – Találjátok ki.” Az unatkozó, tétlen fiatalok rejtvényfejtő fantáziája nyomban, szinte gépiesen beindul: „– Ez a dolog ma történt?” Jancsi igennel és nemmel válaszol. „Így, félvállról felelget. Kisebb gondja is nagyobb, mint hogy kitalálják.” Kosztolányi láthatóan ügyel arra, hogy az anekdotikus lekerekítettséget és poénvadátszát elkerülje.

A kávéházi vagy általában társasági játékoknak megvannak a maguk professzionistái, virtuózai, akik mindent gyorsabban, olykor kifejezetten bravúrosan oldanak meg. Az író a dialógus közepén lépteti föl a maga virtuózát, Dr. Scholzot, az állástalan latintanárt. Modellje éppen lehetne Németh Andor is, aki fölfogható állástalan franciatanárnak, az ő küllemét is elhanyagoltnak írják le a kortársak, de egy ilyen minuciózus kulcskeresés fontoskodás lenne. Németh mindenestre nem volt nevezetes különleges találékonyságáról a társasági játékokban. Scholz szórakozottan

...hallgatja, hogy ostromolják Jancsit. Fáradt tekintetét ráemeli. Azt hiszi, hogy ezek most barkochbáznak. De téved. Még nem barkochbáznak, legalábbis ők még nem tudják. Az ösztönösen kíváncsi kérdések és az ösztönösen kurta feleletek lassan, észrevétlenül bil-
lennek át a valóságból a játékba, mint amikor a repülőgép felemelkedik a földről, és fölöt-
te lebeg, de egyelőre csak pár arasszal. Scholz mosolyog a műkedvelő kontár játékon.
Ő ebben igazán mester. Már tudja is, mi a föladat: kipuhatolni, mi történt Jancsival, és mi
az oka szomorúságának. Csupa szájalomból átveszi a játszmát. Kérdéseit tudományos
módszerrel szögezi Jancsi mellének, aki közönyösen válaszolgat.²⁰

A téma, amelyet a novella feldolgoz, egyáltalán nem új Kosztolányi műhe-
lyében. Emlékezzünk a *Néroré, a véres költő* ama fejezetére, amely a *Római Cite-
rások Egylete* címet viseli, amelynek modellje állítólag az Otthon Kör volt. Itt
a nagy színész, Paris és a császár párbeszéde billeg a játék és a valóság kétes
határán:

Paris azonban dúlt volt, ijedt. Egyenesen odament Néroréhoz és fülébe súgta: – Össze-
esküvés. Nero elérte a tréfát; – Rettenetes – súgta vissza és mint jó színész, elfehéredett.
Aztán arcába nézett Parisnak, elnevette magát. Rávert a vállára: – Remekül játszottad –
kacagta –, feküdj le és igyál. Ők ketten, a nagy színész és a császár bizalmas barátságban
éltek s gyakran megengedtek maguknak ilyen tréfát. Szinte versengtek egymással, ki tud-
ja megtéveszteni a másikat úgy, hogy a játékot valóságnak higgye... Nero maga töltött
Parisnak, de az nem nyúlt a pohárhoz. – Nem – susogta halkán –, most nem tréfa. – Olyan
pompásan csinálod – mondta a császár –, mint még soha. Paris fáradt volt. Nero fölállt,
még mindig kémelve arcát. – Nem játszom – mondta Paris, és most szája körül valami el-
árulta, hogy igaz.²¹

A párhuzam nem felületi. A játék és a valóság, a művészet és a realitás ösz-
szetévesztése és összekeverése a dekadencia tünete, az erkölcsi feslettség
ismertetőjegye. Veszélyes következményekkel jár, ha a fikció és a tényleges-
ség világa között eltűnik vagy minimálissá válik a különbség. Már Paris ese-
tében is történt erre példa. A színész egyik tréfájáért megorrolt Nero szám-
űzte Parist, s amikor az éppen elhagyta a fővárost, kiderült, hogy Nero is
tréfált. Hogy tréfának vagy komolynak veszünk egy tényt vagy egy esélyt,
ilyenkor pusztá szeszélyünkön múlik. Az ilyen, erkölcsileg kétes játékoknak,
action gratuite-eknek eredete a kényszerű tétlenség, az unalom, a szilárd élet-
terv, a személyes perspektíva hiánya és az értékrend valamilyen mértékű
megzavarodása. A virtuozitás parazita formákat ölt, a tehetség, a képességek
rossz célokra pazarlódnak el. József Attila élete tehát igazi Kosztolányi-témát
termelt ki 1933 derekán. A költő tisztában volt a maga és a hozzá hasonló ér-
telmiségi fiatalok helyzetének ilyen problematikuságával, amint ezt egye-
bek között a *Munkanélküli írók táppénze* című írása is mutatja.²²

Az író szinte tüntetőleg félbehagyja a barkochba elmesélését. „Nem folyta-
tom barátaim” – tekint el a rákérdezésben rejlő poén kiaknázásától. A narrá-
tor előbbre valónak tartja az eset reá gyakorolt hatásának taglalását: „én már

sok mindent mellre szívtam, de ilyent még soha... Isten úgyse, a hideg verejték gyöngyözött homlokomon.” Mai ízlésünk szerint talán jobb lenne, ha a kommentár itt abbamaradna. Kosztolányi azonban olyannyira fontosnak érzi a kávéházi játék erkölcsi problematikusságának hangsúlyozását, hogy még a didaktikusságtól sem riad vissza. Azzal a lehetséges megengedő véleménynyel szemben, amelyik szerint „az egész csak ugratás, éretlen tréfa, maszlag”, tehát nem kell neki komolyabb jelentőséget tulajdonítani, Esti Kornél a fiatal generáció apatikusságára, blázirtságára, morális közönyére hívja föl a figyelmet:

Ismerem azokat a fiúkat, akik 1933-ban élnek. Ezek nem színészkednek, mint mi, nem hazudnak soha, se maguknak, se másoknak. Mi regényesek voltunk. Ők tárgyilagosaak. Jancsi a barkohba legszigorúbb szabályai szerint tárgyilagosaan közölte a tényállást, ők pedig ezt éppily tárgyilagosaan fogadták. Egyikőjüknek se jutott eszébe, hogy egy pillanatig is kételkedjék benne. Nem is nagyon csodálkoztak rajta. Ezek semmin se tudnak nagyon csodálkozni.

Ha eddig kételkedtünk volna benne, akkor ezekből a szavakból nyilvánvaló, hogy Kosztolányi az értelmiség új nemzedékeinek helyzetéről kíván itt látéletet nyújtani. A novellának nem-történetelbeszélő részeiben általa nyújtott összkép a Szíriusz kávéházbeli társasági életről ennek a szövegszerűen is megjelenő alap gondolatnak részletezése. Esti három mondatot szentel Jancsi János magatartásának is, amelyből közvetetten és feltételesen következtethetünk Kosztolányi József Attiláról alkotott véleményére is:

Hogy miért ment bele Jancsi ebbe a kétes ízlésű játékba, tudja Isten. Talán fáradtságból, talán idegességből. Ártani senkinek se ártott vele... Valahogy agyon kellett ütni az időt, amíg ismét nem láthatja. Én nem ítélem el őt.²³

A barkochbázás legendája még egy jóval későbbi változattal kiegészíthető. Azzal, amelyet Déry Tibor *Ítélet nincs* című emlékiratában fogalmazott meg. Déry ismeri Németh Andor, József Jolán és Kosztolányi variánsait, s nem lát-szik tudni az Arthur Koestleréről. A maga történetét, Németh Andor szóbeli tájékoztatására hivatkozva negyedikként adja elő. Érdekes, hogy a dívány itt is szerepet játszik, akárcsak Koestlernél, és a kérdező Németh Andor. Déry rekonstrukciójának nem az eset elmesélése ad érdekességet – az eddig elmondottakhoz képest lényegi eltérés nem mutatkozik benne –, hanem a hozzáfűzött kommentár. Az író ugyanis rátapint a barkochba egyik általános, a költő sorsán messze túlmutató tanulságára: arra, hogy a történetek mögött milyen nehéz megragadni azt a hiteles, bizonyítható tény, amelyből táplálkoznak:

Hányféle ruhába öltöznek az események! S mi marad, ha megkíséreljük levetkőztetni őket? Ha csontig – kínos vetkőztetés – maradnak a tények, amelyek dallamtalanul igazgatják a világot. Szerencsére az esemény annyi réteget húz magára, hogy még a legfurfangosabb oknyomozó történészujjak is alig-alig tudják kitapintani, hol végződik a ruha, s hol kezdődik a tény. Sajnos, az esemény a vetkőztetés során épp azt veszti el, ami értelhetővé s értelmezhetővé teszi: emberi varázsát.²⁴

Amit Déry itt időskori relativizmusától és szkepszisétől indítatva megfogalmaz, az érintkezik korunk módszertani szkepszisével a szövegek mögötti referenciák felderíthetősége és az értelmezésben való felhasználhatósága tekintetében, ez utóbbi doktrinér merevsége nélkül. Mindenesetre nem jut el a szerző halálának végkövetkeztetéséig, ellenkezőleg, halott barátja, s ezáltal általánosabban az alkotó művész étellel szembeni magatartásának mélyebb megértéséig kíván hatolni azáltal, hogy a barkochbázás történetét hitelesnek fogadja el. Megállapítja a legenda valós magjának igen szerény voltát:

A történet jelentéktelen, ha mégis négy író elszórakoztat, túlmutat a benne lappangó történelmet alakító tényen, arra, ami a csont fölött van. S ami értelmezhető lévén, nyomban elkezd proteuszi változásainak játékát.²⁵

Ebből a próteuszi színeváltozás-sorozatból Déry a játék és a költészet rokonságán alapuló variánst fogadja el, amely szerint a költő, ahogy verseiben a szómágiával kíván úrrá lenni a valóságon, úgy élete keserves tényének formába rendezése, esztétizálása révén hasonlóképpen nyomorúságán kíván felülkerekedni:

Ha igaz, hogy a játék ösztöne egyik forrása a művészetnek, ...akkor ezt a kísérteties barkochbát is ugyanaz a motívum sugalmazta Attilának, mint a verseit: a megmunkálás, a formateremtés szenvedélye és kényszere. A valóság kegyetlenkedésén, mint költészetben is, azzal igyekszik erőt venni, hogy a játék emberi törvényei közé szorítja, s így föl-emelvén, közömbösíti. A nagy művészet megsemmisíti (megváltoztatja) a valóságot, bár belőle indul ki. Nemcsak a szavak autonóm varázslatára gondolok, mely legalacsonyabb ösztöneinket összeköti azzal, ami a legmagasabb bennünk, hanem tartalmi hatásukra is: a varázsszó kimondásával már el is üzöm démonjaimat. Ami kimondatik, az megváltozik.²⁶

Látni fogjuk, hogy a költészet és a játék összefüggését Kosztolányi is alapul veszi Jancsi János és társai magatartásának megmagyarázásában. Alighanem azonban közelebb jár az igazsághoz, mint Déry, amikor a játéknak a negatív, a hatékony, célratoró cselekvést helyettesítő oldalát domborítja ki.

Az Óda utórezgései

Láttuk a Lillafüredről hazaérkező magabiztos, élettársát kiszámított kegyetlenséggel leckéztető József Attilát. Láttuk a kétségbeesett, magyarázkodó, vigasztalni próbáló fiatalembert, amint a mentőben szorongatja az öngyilkos-

jelölt kezét. Láttuk a felelőtlen poétát, aki, miközben Judit élet-halál között lebeg, barátjával az *Óda* hasonlatait ízlelgeti. Láttuk azt a cinikus figurát, aki képes barkochba-játékot csinálni szerencsétlenül járt szerelméből. Ezzel még nem merültek ki forrásaink, amelyekből megkísérelhetjük összeállítani József Attila mozaikképét 1933 júniusában. A *Magyar Hétfőben* megjelent egy riport *József Attila menyasszonya megmérgezte magát a nyomor miatt* címmel, amely az öngyilkossági kísérlet estéjén ábrázolja a költőt, aki időközben hazatért Németh Andoréktól, s akinek élettársa, szemben Németh egy korábban idézett szövegével, nem tért vissza este a kórházból.

A riporter az öngyilkosságot az élettársak nyomorával magyarázza. Alighanem maga József Attila is (feltehetőleg Szántó Judit utólagos beleegyezésével) ezt jelölhette meg okként:

Az utóbbi időben a legnagyobb nyomorba jutottak és három pengő 50 filléres villanytartozás miatt a villanyt is kikapcsolták a lakásból, melyet most petróleumlámpával világítanak... A lakók állítása szerint Szántó Gyuláné és József Attila az utóbbi időben olyan nagy nyomorban voltak, hogy úgy az asszony, mint a költő többször hangoztattak öngyilkossági terveket.

A nyomor és az öngyilkossági tervek taglalása után vetül a fény magára a költőre: „Beszéltünk a teljesen lesújtott József Attilával.” A költő elpanaszolja helyzetük reménytelenségét:

Szántóné férjétől semmi tartásdíjat nem kap és így csak az én írói munkámból kellett megélnünk. Mivel pedig az utóbbi időben sem novellát, sem verset a kiadók nem vesznek, egyáltalán nem tudtam keresethez jutni, lakbérem már harmadik hónapja nincs kifizetve. Arra azonban, hogy Szántóné itthagyon engem egyedül, nem gondoltam. József Attila sírva borul a konyhaasztalra. A költő teljesen egyedülmaradt...²⁷

A riport nem idézett részleteiben van néhány teljesen hamis állítás, de a költőt és Szántó Juditot az idézett részek is arra készítették, hogy a róluk alkotott kép helyesbítésére kérjék meg József Attila egyik újságíró barátját. A *Hír* újságírója július 4-én, *József Attila nem hajlandó meghalni!* című riportjában tett eleget a költő kérésének. A riport kulcsjelentőségű a József Attila-filológia számára, mert ez az első tagadhatatlan dokumentuma a költő és az illegális kommunista párt közötti szakításnak... a költő részéről is:

Helyzete bizonyára nem rózsás. Ő maga is rontott rajta, mikor olyan politikai mozgalomba keveredett, amelyet a nemzeti újjászületés férfiai ilyen kiváló költőnél sem nézhetnek jó szemmel. Ettől azonban már régen távol van.

Mozgalmi tevékenységével a költő természetesen nemrégén hagyott föl, a szakítás bejelentése azonban most megtörtént. „És most, – hangzik föl a

költői kérdés – amikor a Nyugat már ismét közli a verseit, tehát biztosra vehetjük, hogy jövőre megkapja a Baumgarten évdíjat, most foglalkoztatják öngyilkossági gondolatok?” Az újságíró joggal hivatkozik a *Nyugat* áprilisi számára, amelyben több év szünet után megjelent a *Reménytelenül* című vers első darabja, a *Lassan, tűnődve*. József Attila talán eldicsekedett barátjának azzal is, hogy az *Óda* a *Nyugatban* hamarosan napvilágot lát. A riport egyik célja láthatóan az, hogy lelket verjen a csüggedt költőbe, s nemcsak tényközlésként, hanem biztatásként is olvasnunk kell. Mégis meg kell jegyezni, hogy az illegális párttól való elszakadás rövid távon emberi kapcsolatainak szegényedését, életterének beszűkülését okozta. A Baumgarten-díjban való reménykedés, a *Nyugat* elismerése pedig megalapozatlan vágyként lepleződött le. A költő helyzete tehát csakugyan nem volt rózsás. Talán sohasem volt még olyan reménytelen, mint ekkor.

Ezután következik a látogatás leírása. A nyomorról szóló korábbi tudósítást egy utalással helybenhagyja a riport. A villanyt valóban kikapcsolták, a két lakó petróleumlámpával világít. A költő lelkiállapota azonban korántsem olyan apatikus, mint amilyennek az előző riport leírta:

– Olvastam, hogy öngyilkos akar lenni – fordulok József Attilához... Igaz ez? – Dehogy igaz! Ez képtelen borzasztó kitalálás. – De a cikk szerint a lakók azt mondták... – Ugyan kérem! A lakókkal, még a közvetlen szomszédokkal sem szoktam semmiről sem beszélgetni... Szó sincs arról, hogy „sírva borultam oda az asztalra”, mert „egyedül maradtam.”²⁸

Tanulságos a két riportban nyújtott állapotleírással szembesíteni Kosztolányi szócsövének, Esti Kornélnak a beszámolóját:

Jancsit hazakísértem a Hungária körútra. Ott lakik egy hónapos szobában. Leült a szűk díványra, ahol máskor együtt szoktak aludni. Megállapította, hogy ma egyedül fog aludni. Fájdalma tárgyilagos volt. Fölkelt, a díványra dobott egy tarka vánkost meg egy vékony paplant. Aztán hátratett kezekkel le-föl sétált, anélkül hogy szót szólt volna. Meg-megállt az ablak előtt. Kitekintett a Körútra. Úgy tetszett, hogy valamit vár. Említettem nektek, hogy ez a fiú mindig vár valamit. Most éjszaka volt, fellegetes, sötét éjszaka. Nyilván arra várt, hogy megvirradjon.²⁹

A költőről készült kollektív jellemrajzot még egy-két vonással kiegészíthetjük. Az egyik vonást Remenyik Zsigmondnak a *Li-Fu-szun gazda és cselédei* című, a *Korunkban* 1933 októberétől hét folytatásban megjelent, majd *Költő és a valóság* címmel önálló kötetben is napvilágot látott könyvéből kölcsönözhetjük. Több konkrét célzás teszi egyértelművé, hogy a szerző a regény csetlő-botló, esendő költőfigurájának, Luisnak modelljeül József Attilát választotta. Remenyik karikatúrája törlesztés volt azért a csúnya pletykáért, amelynek terjesztésében Szántó Judit akarva-akaratlanul részt vett, de

amelyben a költő vétlen volt, s amely miatt szívében Judit iránt táplált haraggal utazott el Lillafüredre.³⁰ Itt a regénynek csak egyetlen mozzanatát említtem, amely Szántó Juditra és a költő hozzá való viszonyára vonatkozik. Luis gazdájának felajánlja feleségét a következő szavakkal:

Nem mintha sokat adnék feleségem személyében neked, rongy nő ő is, haja festett, szeme gonosz, és szája akkora, akár egy békáé. Nem jó asszony, és engem semmibe sem vesz. Yu-ci a neve, nem illő derék kínai asszonyhoz, rongy nők nevét viseli, és módfelett meghatódik, ha házadba bocsátod.

A regényből két fejezetcím is utal az *Ódára* és Szántó Judit öngyilkossági kísérletére: *Szerelmes verset írok, de nem a feleségemhez*, illetve *Mérget iszik a feleségem, de nem pusztul bele*.³¹ Ha az eddigiekben beszélhettünk a költőről alkotott jellemrajzok groteszk elemeiről, itt egészen más hangfekvésben, karikatürisztikusan elrajzolt alakról, az alpári emberszólás esetéről szólhatunk.

Egészen más hangvételi az a jellemzés, amelyet Ignotus Pál készít az *Óda* szerzőjéről:

Emlékszem, amikor egyszer éppen egy „hanyatló” időszakában az *Óda* című költeménye került kezembe; akkor jelent meg a *Nyugatban*. Amint ránéztem, meg voltam győződve, hogy csak elhibázott írás lehet. Hosszú volt, és metafizikai terminusok vibráltak benne – biztosan ugyanolyan zavaros világnézeti vallomás, mint némely cikke, gondoltam; csak, hogy még kínosabb legyen, versben elbeszélve.

Ma talán úgy tekinthetnénk ezt a részletet, mint Ignotus Pál elvárási horizontjának megfogalmazását. Ezt követi a horizonttágulásnak, a horizontok összeolvadásának leírása:

Aztán elolvastam. Tündéri volt. Forró sodrú és kápráztató, és nemcsak látomásnak emek, nemcsak szerelmi vallomásnak lenyűgöző, hanem emberi megnyilatkozásnak is együttérzést parancsolóan szép. Virgonc puli-e az én Attilám, vagy csahos dakli – nem mindegy? Élőlény, hajszott és megalázott és szeretetre vágyó élőlény, kivert kuvasz, ha már az ebészeti párhuzamnál maradunk, tehát emberebb az embernél. Az *Óda* utolsó soraihoz érve, az oldódó hangulatú sorokhoz, ahol elszibbasztja tagjait az éberálmom, hogy „talán kihül e lángoló arc...” de ráismertem szerencsétlen barátomra! Elborult nézésére, meleget és közelséget szomjazó szikkadtságára! Szerettem volna abban a pillanatban átkarolni keskeny vállát, megropogtatni sovány lapockáit. Elhatároztam, hogy megírom neki, mennyire tetszett a verse. Napról napra halogattam az írást. Aztán beleszaladtam az utcán, nyelvem hegyén volt a gratuláció, de ő azonnal rázendített valami fárasztó elméletre, a maga legagresszívabb modorában. „Szervusz, rohannom kell” – feleltem. A vers szóba sem került.³²

Különös vallomás ez, hosszabb elemzést igényelne. Ignotus Pál itt a verset író ember szeretetre sóvárgó lényét a vers olvasása alapján telibe találja, anél-

kül, hogy a vallomástevő a vers születésének és közvetlen hatásának történetét számításba vette volna. Annál döbbenetesebb, hogy a személyes találkozás a versolvasás nyújtotta mély intuíciónál közömbösíti, s nem kerül sor a gratulációra, a keskeny váll átkarolására és a lapocka megpogogtatására. A remekmű egyelőre visszhang nélkül marad Ignotus Pál részéről.³³ A magány páncélján, amely a költőt körülzárja, egyelőre nem nyílik rés.

Az öngyilkossági kísérlet korántsem végződött olyan happy enddel, amilyennel az emlékezők kikerekítették a tragikusan indult történetet. Július 8-án, azaz négy nappal a megnyugtató szándékú riport után kelt Szántó Judit levele, amely az élettársak közötti feszültség továbbtartására enged következtetni: „Elsején kitesznek a lakásból, mert már hónapok óta nem tudunk házbért fizetni. Az én egyéni tragédiám is bekövetkezett, – József Attila is elhagy.”³⁴ A konfliktus a két ember között nagyon tartós! A Lillafüredre történt elutazás előtt, legkésőbb június 10-én kezdődött, s július 8-án még tartott. Az öngyilkossági kísérletet követő békekötés sem volt képes teljesen feloldani. A válasz mégsem következett be, a társak együtt maradtak. A lakásból azonban ki kellett költözniük. A nyarat Berény Róbert festő Városmajor utca 36. szám alatti lakásában töltötték, amíg Berény külföldön tartózkodott. Innen költöztek aztán a Korong utcai manzárdlakásba, ahol az *Eszmélet* egy része született.

Az *Óda* utóregzései azonban ezzel nem zárultak le. Közéjük kell számítani Szántó Judit több féltékenységi jelenetét, köztük két pofozkodást. Az egyik pofont József Attila kapta, a másikat Szántó Judit. Az elsőt az a körülmény tette kínossá, hogy a nyilvánosság előtt csattant el. József Jolán és Kulcsár István szerint Szántó Judit az *Óda* miatti féltékenységének engedett így szabad folyást.

Részt vett az *Ige* lillafüredi írókongresszusán – írja József Jolán testvéréről. – Itt ismerkedett meg azzal az ismeretlen asszonnyal, akihez egyik legszebb szerelmes versét írta, az *Ódát*. Juditban újra felébredt a féltékenység. Megint nem volt okos, nem tudta, hogy „költő szerelme szalmaláng...” Annyira elragadtatta magát, hogy Attilát nyilvánosan, emberek előtt megszégyenítette, pofonvágtta.³⁵

Ugyanezt a jelenetet Kulcsár István így idézi föl:

Attila a mi lakásunkban kapott egy pofont Judittól a gyönyörű *Ódájáért*... Az biztos, hogy a Pannonia utcai lakásomban ezért a versért elcsattant egy pofon. Bár nekem már akkor is az volt a véleményem, hogy az a lillafüredi asszony nem volt szerelem, csupán csak alkalom arra Attilának, hogy verset írjon.³⁶

Érdeemes természetesen meghallgatni a másik felet, Szántó Juditot is, azzal a kiegészítéssel, hogy ő nem kifejezetten az *Óda* múzsájával hozza kapcsolatba a botrányos esetet:

...együttesen elmentünk valami kávéházba. Az úton Kulcsár István valami nőt említett Attilával kapcsolatban. És hogy engem bosszantsanak, mindannyian bekapcsolódtak. Én... nem vettem viccesen a megjegyzéseket, hanem Attilához lépem és megkérdeztem: „Ez így van, Attila?” „Így” – szólt Attila és nevetett. Erre feleltem a karomat és mindannyiuk előtt megpofoztam Attilát. Nem a pofon nagysága, mert az nem volt nagy, hanem a társaság előtt lezajlott incidens kínos pillanatot hozott rám és Attilára is. „Látjátok, ezért nem tudok szerelmes verseket írni.” [...] Mondanom sem kell, hogy másnap a szélrózsa minden irányában erről a pofonról beszéltek, Jolán különösen.³⁷

Az emlékezések nem datálják megbízható pontossággal az esetet. Alighanem ez is 1933 nyarán vagy őszén, időben a lillafüredi tartózkodáshoz és az öngyilkossági kísérlethez közel történhetett, abban az időben, amikor az élet-társak közötti feszültségek láthatóan fokozódtak, s 1934 elején, József Attila több hónapos Hódmezővásárhelyre történt leköltözésével lényegében szakítással végződtek.

A másik eset, amikor József Attila pofozta föl Fejtő Ferenc előtt Szántó Juditot, később történt, amikor József Attila már a Korong utcában, Fejtő és felesége pedig a közeli Limanova téren laktak. Szántó Judit Fejtő látogatását az *Érzelmes utazás*, a kritikus által írt jugoszláviai útinapló publikálása utánra teszi, „amely Székely Kovács Olgának, Dormándi feleségének illusztrációival jelent meg az 1935-ös könyvnapra”.³⁸

„Tényleg, Attila, mért nem írsz te szerelmes verseket?” – adja Szántó Judit Fejtő szájába a provokatív mondatot – „Kihez?” – kérdezte Attila. „Tényleg, kihez?” – szólt Fejtő... „Judithoz nem tudok szerelmes verseket írni. Nézz rá, dolgozik. De várj csak – szólt felcsillanó szemekkel. – A Balogh Vilma estjén megismertem egy nőt. Tetszett nekem. Tényleg, ahhoz írok... Igen, várj csak, mindjárt megírom a verset.” Papírt, ceruzát vett elő. „Kész az első sor: Tompok, kalapok, dobozok.” De tovább nem jutott. Fejtő impertinens módon egymásra rakott lábakkal, összekulcsolt kezekkel malmozott és hol rám, hol Attilára nézett. Lassan felálltam. „Tudod-e Attila, hogy ez a vers nem fog elkészülni?” „Ez a vers el fog készülni!” „De nem itt!” „Akkor majd a Japánban!” – szólt. „Ott lehet, de hozám vissza nem jössz!”... Fejtő: „Ezért nem lesz belőled sohasem nagy költő, mert Judit a legszebb verseket beléd fojtja. Mert igenis a szerelmi vers az, amely fekszik neked. Gondolj csak a »Szerelmi ódára«.” [...] „De ezt a verset mégis megírom.” „Akkor én elmegyek.” És venni akartam a kabátomat, hogy elindulok. Attila felugrott a szelről és egy pofont kaptam Fejtő előtt.³⁹

Az utórezgések amplitúdója csökkent, nem indította újabb végzetes tett elkövetésére az élettársakat, de még évek múltán is átlépte azt a határt, amelyen túl már a számla rendezésében a nyilvánosság jelenléte sem akadályozta őket.

Az eredeti szerelmi élmény emléke természetesen nemcsak negatív, hanem pozitív irányú kilengést is produkált. Annak a fiatalasszonynak az alakja, aki „szóra bírta egyaránt / a szív legmélyebb üregeiben / cseleit szövő fondor

magányt / s a mindenséget”, a költő későbbi költeményeiben is visszarémlik. Az *Eszmélet* egyik vázlata, talán még 1933 őszén, órá utal vissza, lemondóan, önironikusan: „Ne less tündéri nőre” – tiltja el magát az elbizakodott ábrándoktól a lírai én. A szép kísértet igazi nagy visszatérése, hogy egyszer s mindenkorra búcsút intsen, azonban az *Az a szép, régi asszony* című versben történik, 1936 októberében. A vers életbeli modelljét azonosító, különböző álláspontok közül⁴⁰ én a Fehér Erzsébetét tartom a legmeggyőzőbbnek.⁴¹ Nem elsősorban az életbeli modell azonosítása az érdekes, hanem sokkal inkább a két vers felelésének számbavétele a fontos. Szabolcsi Miklós életrajzi utalásokra alapozó feltevésével szemben, amely szerint a „régisasszony” a Mama lenne, már Tamás Attila is helyénvaló motivikus, nyelvi, stiláris érvekkel szállt szembe, s ő maga állítja föl az egyik legközelebbi szövegpárhuzamot az Ódával: „Szeretlek, mint anyját a gyermek” – „Csak úgy szeretném látni, mint holt anyját a gyermek”. Tamás Attila aztán, bár nem merev kizárólagossággal, Gyenes Gitta mellett horgonyoz le.⁴² Fehér Erzsébet stíluskritikai érvei ellenben az Ódával való kapcsolatot valószínűsítik. A „régisasszony” emléke tehát, „akiben elzárkózott a tünde, lány kedvesség”, valószínűleg túlélte a Szántó Judit-kapcsolatot is.

1 Berda József emlékezése József Attiláról. A magnetofonfelvételt Füsi József készítette. Lelőhelye: A Petőfi Irodalmi Múzeum hangtára; M. PÁSZTOR József, „Kezdetben volt Pakots”, Bp., A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1984, 48–49.; SZÓKE György, *Élmény és alkotás. Egy József Attila-vers születése*, It, 1996, 1–2. sz., 181.

2 STOLL Béla, *József Attila Összes Versei 2, 1928–1937* (Bp., Akadémiai, 1984) jegyzetében még elfogadja Basch Lóránt keltezési javaslatát, amely szerint a vers a két költő 1934 eleji Széna téri találkozása után keletkezhetett (546.), az újabb kiadásokban (vö. *József Attila Összes Versei*, Bp., Osiris, 1997, 374–376.) azonban már az 1933 júniusi datálás alapján sorolja be a verset. SZABOLCSI Miklós *Kész a leltár* című monográfiájában (Bp., Akadémiai, 1998) ugyancsak elfogadja ezt a keltezést (308.).

3 TVERDOTA György, *József Attila, 1933. június*, It, 1998, 3. sz., 446–447.

4 BOKOR László, *József Attila „svéd asszonya”*, Élet és Irodalom, 1973. aug. 11., 32. sz., 2.

5 *József Attila válogatott levelezése*, sajtó alá rend. FEHÉR Erzsébet, Bp., Akadémiai, 1976, 294.

6 SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, Bp., Argumentum, 1997, 101–102.

7 NÉMETH Andor, *József Attila és kora = Uő, József Attiláról*, Bp., Gondolat, 1989, 247–248.

8 SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, Bp., Argumentum, 1997, 102.

9 NÉMETH Andor, *József Attila és kora = Uő, József Attiláról*, 248.

10 TVERDOTA György, *József Attila szerelmi ódája*, It, 1999, 1. sz., 102–133. (közelebről 113–115.).

11 NÉMETH Andor, *József Attila = Uő, József Attiláról*, 88.

12 „Vasárnap délután négy órakor mentőautó állott meg a Székely Bertalan-utca 26. számú ház előtt...” – kezdődik például a *Magyar Hétfő* című lap hétfői tudósítása az öngyilkossági kísérletről. *Kortársak József Attiláról*, szerk. BOKOR László, sajtó alá rend. TVERDOTA György, Bp., Akadémiai, 1987, 305.

13 NÉMETH Andor, *József Attila = Uő, József Attiláról*, 88.

14 Uo., 89.

- 15 JÓZSEF Jolán, *József Attila élete*, Bp., Argumentum, 1999, 211.
- 16 Arthur KOESTLER, *Látóhatár*, 1954, 4. sz., 198–202.
- 17 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Napló 1933–1934*, sajtó alá rend. és a jegyz. írta KELEVÉZ Ágnes és KOVÁCS Ida, Bp., Múzsák, 1985, 68.
- 18 Az idézeteket a KOSZTOLÁNYI Dezső *Válogatott novellák és karcolatok* (Bp., Szépirodalmi, 1985) kiadás alapján közöljük.
- 19 SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, Bp., Argumentum, 1997, 157.
- 20 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Barkochba = Uő, Válogatott novellák és karcolatok*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 545., 546.
- 21 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nero, a véres költő*, Bp., Szépirodalmi, 1964, 202–203.
- 22 JÓZSEF Attila, *Munkanélküli írók táppénze = Uő, József Attila Összes Művei III.*, sajtó alá rend. SZABOLCSI Miklós, Bp., Akadémiai, 1958, 153–154.
- 23 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Barkochba = Uő, Válogatott novellák és karcolatok*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 549.
- 24 DÉRY Tibor, *Ítélet nincs*, Bp., Szépirodalmi, 1971, 404.
- 25 Uo., 406.
- 26 Uo., 406–407.
- 27 *Kortársak József Attiláról*, szerk. BOKOR László, sajtó alá rend. TVERDOTA György, Bp., Akadémiai, 1987, 305.
- 28 Uo., 314–315.
- 29 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Barkochba = Uő, Válogatott novellák és karcolatok*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 550.
- 30 TVERDOTA György, *József Attila*, 1933. június, It, 1998, 3. sz., 443–444.
- 31 REMENYIK Zsigmond, *Költő és a valóság*, Bp., Pantheon, 1935, Az idézeteket a regény 1965-ös kiadásából (Bp., Magvető) közöljük. 137., 35., 63.
- 32 IGNOTUS Pál, *Csipkerózsa*, Bp., Múzsák, 1989, 156–157.
- 33 Ignotus Pál első József Attiláról írott cikke, az 1936-ban megjelent *Óda és Eszmélet* nem véletlenül választja témául és címül a költő szerelmi ódáját. *Kortársak József Attiláról*, 397–400.
- 34 SZÁNTÓ Judit Hatvany Lajosnéhoz írt levelét idézi SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, Bp., Akadémiai, 1998, 253.
- 35 JÓZSEF Jolán, *József Attila élete*, Bp., 1999, 214.
- 36 MURÁNYI Gábor, *En így emlékszem. József Attiláról dr. Kulcsár Istvánnaal*, Magyar Nemzet, 1984. szept. 29., 12.
- 37 SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, 134–135.
- 38 FEJTŐ Ferenc, *Budapesttől Párizsig*, Bp., Magvető, 1990, 140.
- 39 SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, 126–127.
- 40 SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, Bp., Akadémiai, 1998, 674–679. és SZABOLCSI Miklós: *Egy kései József Attila-vers megfejtése = Uő, Változó világ – szocialista irodalom*, Bp., Magvető, 1973, 78–99.
- 41 FEHÉR Erzsébet, *Múzsza fénypalástban*, Iris, 1992. szept., 26–31.
- 42 TAMÁS Attila, *Kérdőjelek egy versmegfejtés margójára = SZABOLCSI Miklós, Változó világ – szocialista irodalom*, Bp., Magvető, 1973, 87–92.

OLASZ SÁNDOR

A *Továbbélőktől a Budáig*
Ottlik regényszemléletének változásai

Sokszor idézzük az interjút, amelyben Ottlik Géza arról beszél, hogy *prosát*, modern európai prózát Kosztolányi Dezsőtől tanult meg írni. Az ő műveiben figyelte meg, hogy nem elég valamit egyszer, lendületből megírni. Mindent újra elő kell venni, „s akkor szépen újra meg kell írni az egészet”.¹ A prózaírás e két fázisát azonban bajos dolog lenne kivetíteni a nemrég előkerült 1947–48-as *Továbbélők* és az *Iskola a határon* kapcsolatára. Csak egyetérthetünk a szöveget gondozó Kelecsényi Lászlóval, aki olyan teljes értékű művet lát a félszázada lappangó kéziratban, amely „csírájában tartalmazza a későbbi nagy regény jellegzetes vonásait”.² Ottlik idézett mondatai úgy is érthetők és folytathatók, hogy minden másodsor, nem lendületből született művet is újra kell/lehet írni. S itt példaként nemcsak a három, háromféleképpen megírt regény (*Továbbélők – Iskola a határon*, 1959 – *Buda*, 1993) említhető, hanem *A Drugeth-legenda*, *A rakparton*, az *Apagyi* című novella. Bébé a *Hajnali háztető*kben is szerepel, s abban a regényben is megjelenik Szabek Miklós, aki a *Továbbélők*ben és az *Iskolában* szintén a regényírás műhelygondjairól beszél. Még a *Próza* című kötet is tudatos motivikus munka eredménye. Hiszen a könyvet a regényekből ismert Czakó Pali izgalmas története keretezi.³ Az ő-Iskola figurái ily módon sok más műben élnek tovább, a cím akár így is értelmezhető. Utalhat persze a katonaiskola túlélésére is, arra a gyötrelmes folyamatra, melyben a valamiből, az iskola előtti gyermekkorból a semmi, a semmilyen állapotába jutott hősök újra úgy érzik, hogy valami van mögöttük. Amikor megedződve és felülről nézik, ami történt és történik velük. Amikor a humor „mérhetetlen komolysága és félisteni bátorsága” (Karinthy paródiakötete is erősíti őket ebben – lásd *Iskola*) sugározza a titkot, „hogy az élet mégis nagyszabású dolog”. A *Továbbélők*ben Damjáni „mint a hús meg a bor ízét, megismeri a szenvedést, s ha képes is volna tovább élni nélküle, kedve már nincs hozzá”.

A *Továbbélők* megjelenése után joggal tehető föl a kérdés, hogy ez a nyolcvankilenc gépelt oldalas, tizenhárom fejezetre és két nagy részre osztható mű miként kapcsolódik az *Iskolához* és Medve kéziratához. Az eddigi – jórészt filológiai – vizsgálódások is megállapították, hogy a *Továbbélők* egyértelműen az *Iskola* legkorábbi szövegelőzménye, de Medve kéziratával semmiképpen

sem azonosítható. Legföljebb az auktoriális elbeszélésben lehet hasonlóság, a történés viszont Bébé szövegével állítható párhuzamba. Summa summarum: „a *Továbbélőknek az Iskola a határon* egésze feleltethető meg”, miként Korda Eszter írja az Ottlik-legenda némely sarkalatos pontját tárgyaló tanulmányában.⁴ A további kutatás két vonalon is haladhat tovább. Az egyik eljárás az analógiák és különbségek föltérképezésével az átírás mibenlétére világíthat rá. E módszert követve – hálás feladat! – kideríthető, hogy Ottlik az *Iskola* írása közben mit vett át és mit hagyott el az első változatnak tekinthető *Továbbélők*ből. Sőt, a vizsgálódás körébe a *Buda* is bevonható. Hiszen a meg-hitt, otthonos, barátságos, sokat ígérő, értelmezett világ a *Továbbélők*ben tűnik el először, s a *Buda* éppen a hosszú időre idegenné vált tájba, helybe való visszatalálás regénye. De maradjunk egyelőre a *Továbbélők*nél. Bébé „józan gyávasága” már itt megjelenik, s könnyű észrevenni, hogy Szebek Miklós nonkonformizmusa pedig Medve személyiségének az előképe. Ebből a szemszögből Medve/Szebek ellentéte nem is annyira Bébé/Damjáni, hanem a gyorsan alkalmazkodó Czakó. Fontos mozzanatok, szöveghelyek egyezéseire figyelhetünk föl. Damjáni a határ menti iskolába való utazás előtt eszmél arra, hogy „egyszerre képtelenségnek kezdte érezni az egészet”. Az identitásvesztést, az addigi élet érvénytelenségét az *Iskola* is fordulatként mutatja be: „Még értettem az életet. Akkor reggel még tudtam a világ rendjét és értettem az egész életet; csak estefelé kezdtem először nem érteni.” Mindkét regény hangulati, atmoszferikus csúcspontján ott van a hó, a havazás mint gazdag, sokjelentésű metafora. A szereplők kilátástalan életébe boldogságot, kegyelmi állapotot hozó természeti jelenséget a két regény csaknem ugyanazokkal a szavakkal mutatja be.

Délelőtt indult meg a havazás egészen váratlanul. Sűrű, himbálódzó, imbolygó nagy pelyhekben hullt-hullt szakadatlan, s ahogy teltek az órák, inkább erősödni kezdett, mint alábbhagyni. Szélcsönd volt. A tanterem ablakait szinte elvarázsolta ez a kavargó fehér színjáték; mintha egy óceánjárón utaznánk valahová, Damjáni nem tudta levenni a szemét az egyhangú és csodálatos látványról. Részeg lett, olyan hirtelenül érte a hóesés. Nemcsak hogy nem számított ilyesmire, de még eszébe sem jutott ez a lehetőség.

Ugyanez Bébé tolmácsolásában:

Délelőtt indult meg a havazás, egészen váratlanul, szélcsendben. Sűrű, nagy pelyhek kezdtek szálldosni az ablak előtt, kerengtek, imbolyogtak, ráérősen himbálództak lefelé, néha még fölfelé is. Aztán komolyan rákezdett, hullt a hó szakadatlan, s ahogy teltek az órák, inkább erősödni látszott, mint alábbhagyni. Mértanóra jött, utána földrajz. A tanterem ablakait szinte elvarázsolta ez a kavargó, fehér színjáték; mintha egy óceánjárón utaznánk valahová, nem tudtam levenni a szemem az egyhangú és csodálatos látványról. Részeg lett az ember, olyan hirtelenül érkezett a hóesés. Erre a lehetőségre nem is gondoltam.

Mindkét regényben szó szerint azonos az esemény jelentőségét hangsúlyozó mondat: „Véget ért a sár korszaka.”

Motívumok, helyzetek, alakok, lényeges és lényegtelen mozzanatok (de hát mi a lényegtelen, hiszen az irodalomban épp az a szép, hogy nem csak lényege van) lenyűgöző kavarodásából – nem a teljesség igényével – néhány példát emelünk ki csupán: Damjáni/Bébé kalandja a kislánnyal (a német nevelőnő összeszidja), ragaszkodása a cselédlányhoz, Veronikához, előbb Damjáni, majd Halász Petár radírlopása, a balatoni fürdőhely emléke, a cipőlehúzás, a pokrócozás, a küzdelem a sárral, a parancsnok a szép szőke asszonnyal (itt Szebek, ott Medve édesanyjával), Szebek/Medve szökése, majd visszatérése, látogatás Czako szüleinél, Tóth Tibor árulkodása és Merényiék bukása. Mindkét regényben központi jelentőségű az Ötvenéveset, a *Továbbélők*ben azonban a lázadás részletei jóval vázlatosabbak. Gyakran a Damjáni/Bébé és a Szebek/Medve megfeleltethetőség is fölborul. A *Továbbélők*ben Damjáni érti meg, hogy végzetesen magára maradt, atomizálódott, az *Iskolában* Medve ismeri föl, hogy senki sem fog segíteni neki. Lényegében már a *Továbbélők*ben elkészül a diákok bonyolult interperszonális rendszere, s szerepel a démonikus Schulze tiszthelyettes is, aki ennek a lelketlen, az ép személyiségű gyerekeket uniformizáló gépezetnek a szimbóluma. De legfőképpen egyezik a regények tere, a torzító, szabadságkorlátozó iskola mint modellhelyzet.

Talán az eddigiek is cáfolják Szegedy-Maszák Mihálynak azt a kijelentését, mely szerint „a szöveg vajmi kevés hasonlóságot mutat azzal a regénnyel, amelyet a huszadik század közepének egyik legjobb magyar nyelvű könyveként tartunk számon”.⁵ Igaz, a bábu-létbe való belesodródás és a kitérés folyamata az *Iskolában* mesteribb, mint a *Továbbélők*ben, sőt, az *Iskola* még Musil regényénél (*Törless iskolaévei*, 1906) is rétegzettebb. Ám Musilt Ottlik végül is mindkét regényében meghaladja abban a tekintetben, hogy a zárlatban nem Basini és Törless, hanem Merényi (Musil Reitingenjenek megfelelője) és társai távoznak.⁶

A *Továbbélők*nek az Ottlik-életműben való elhelyezése másféle, nem kizárólag szövegváltozatokra koncentráló módja is lehetséges. Ez az átírás tapasztalatait figyelembe vevő, de regénypoétikai tanulságokra figyelő megközelítés adhat választ például arra, hogy Musil, valamint a *Továbbélők*et és az *Iskolát* író Ottlik regényszemlélete mely pontokon kapcsolódik és melyeken nem. Korda Eszter fejlődésregénynek nevezi a *Továbbélők*et,⁷ s megállapítása annyiban kétségtelenül igaz, hogy a középponti figura nézőpontjából elmondott történetben (a hang a 3. személyű elbeszélőé, a látószög azonban Damjánié) egy ifjú önmagára és a világra eszmél, s ez az eszmélkedés többnyire egyenesvonalúan bontakozik ki. A *Továbbélők* linearitása kétségtelenül a Bildungsroman hagyományára és Musil regényére, s nem az *Iskola* mozaikos, „felületszerű, texturális jellegére” (Györffy Miklós szavai) emlékeztet.

Az idő múlása és földidézése itt nem gond, elbeszélő és emlékező idő nem keveredik. Ezzel szemben az *Iskolában* Bébé gyakran tesz ilyen kijelentéseket: „nem tudom kiválasztani, hogy melyik a döntően szükséges részlet, és melyik az elhagyható”. „Ma sem emlékszem rá, és nem tudom, hogy igaz-e, így történt-e. Ahogyan elmondtam, az csupán az emlék emléke.” Az *Iskolában* ilyen módon maga az idő is témává válik, s „a természetes időérzék” csődje döntően meghatározza a regény poétikai arculatát. A valósághoz való viszony is eltér. Ottlik az *Iskola* világát keményen odaláncolja a „valóshoz”, másfelől el is oldja onnan. Oldás és kötés dialektikája a *Továbbélők*ben még meglehetősen óvatosan bontakozik ki. Ám igazságtalanok volnánk, ha az ósváltozat poétikáját egyértelműen a XIX. századi hagyományhoz utalnánk. A fordultatos cselekmény, a környezetrajz, a mindennapi befogadói élmény (vélt) jelentősége kétségtelenül kissé elfödi a mű poétikai újdonságait. A hősökkel itt még áttekinthetően, cselekményszerűen is telik az idő. A *Továbbélők* történet-szerű befogadójának több esélye van. S ezt az eligazodni kívánó számára biztonságosabb világot erősíti a narrátor, aki itt is a kimondhatóság és kimondatlanság határán egyensúlyoz, de nem kételkedik abban, hogy van valóság, s ez a realista alkotói módszer szabályai szerint elmondható. (A valóság megragadhatatlansága néha Damjánit is megkísérti, s akkor „kiadós szemfényvesztést” gyanít abban, amit valóságnak gondol.) Az *Iskola* Bébéje „a rendezetlen dolgok még ismeretlen, valódibb rendjébe” ütközik, nem tud szelektálni, képtelen eldönteni, hogy mi a szükséges és mi az elhagyható. A *Továbbélők*ből még hiányzik a szövegek közötti dialógus, az a kettős nézőpont, ami lehetővé teszi Bébé saját emlékeinek földidézését és Medve kéziratának is teret ad. Ebben a szerkezetben, melynek hátterében Kosztolányi *Esti Kornélja* is fölsejlik, még sok más látószög érvényesül. Messzemenően egyetérthetünk Szegedy-Maszák Mihálynak azzal a megjegyzésével, amely az *Iskola* biblikus tartalmakat is hordozó példázatának megértési folyamatára vonatkozik: „Ottlik regényében az időszerkezet és az elbeszélő helyzet összetettsége megtöbbszörözi ezt a folyamatot, a kimondott és az elhallgatott közötti viszony tisztázását. Az író szemlátomást attól szeretné megóvni olvasóját, hogy túlzottan hamar jusson el az allegorikus megfejtésig, mert nagyon is elképzelhető, hogy a sietős magyarázó torzítva egyszerűsít.”⁸ A *Továbbélők* a retardáció különféle módozataiban nyilvánvalóan nem ilyen gazdag, mind az idő, mind a narráció korlátozza az értelmezések pluralitását. Igaz, a nagy egész itt is mikroegységekből bontakozik ki, de hiányzik az a sejtelmes, hálószerű kompozíció, amely a regényt (Ottlik regénydefiníciója szerint) igazán „intenzív életté” alakítja. Ezzel persze nem azt állítjuk, hogy a *Továbbélők* világa nem „intenzív élet”, de az *Iskola* sűrű szövésével nem veszi föl a versenyt.

A két regény komparációja, értelmező olvasása igazolja, hogy a *Továbbélők* – miközben az újítás óvatosabb eszközeivel jellemezhető – az *Iskola* ön-

reflexiók jellegét is előlegezi. Ottlik sokszor leírta, elmondta, hogy a regényről valójában csak a regény tud beszélni, hiszen a modern regény önmagát önmagában tükrözi. Már a *Továbbélők* önreflexiók rétegében körvonala-
 lazódik az a nyelvkritika, nyelv iránti kétely, ami az *Iskolában*, a *Budában*, a *Hajónapló* című kisregényben⁹ teljesedik ki. „Nem tudja megírni úgysem, hogy mi a baja, nem is biztos, hogy megértenék. Szerette halogatni a dolgait, majd megírja legközelebb, úgy döntött.” – Ha ilyen és ehhez hasonló mondatokat olvasunk, lehetetlen nem gondolnunk Ottlik később tudatosodó és megfogalmazódó regényszemléletének ama sarkalatos pontjára, amelyet Balassa Péter így jellemez: „...minden mű keletkezésében lévő kutatás, értelmezés a valóságról, amelynek kifejezésére a közvetlen eszközünk: a nyelv csak rendkívül korlátozottan alkalmas. [...] Ottlik egész művészetének – észjárásának középpontjában ez az *ép, eredeti* valóság áll, amelyhez csak közelíteni lehet, rekonstruálni viszont lehetetlen, már csak azért is, mivel már mindenekelőtt *megvan*.”¹⁰ Hogy mi van, sohasem tudjuk igazán, legföljebb azt, hogy ez a valami milyen. Nem csoda, hogy az ilyen szemlélet olykor a hallgatást tekinti autentikus megnyilatkozásnak. Damjáni felfogásában a jó „a láthatatlan, foghatatlan valami”, „megvolt a maga kétségtelen tartalma, ha nem is lehetett néven nevezni, mi az voltaképpen”. Szebek Miklós elbeszélte monológjában az egyik embert a másikkal összekötő „rejtelmesebb megértésről” ábrándozik, mivel a szavak és cselekedetek a kifejezés „silány eszközei” csupán. A látszatot nem lehet „túlbeszélni”, „akármit mond vagy tesz, majd nem az ellenkezőjét fejezi ki vele mindannak a bonyolult dolognak, amit az ő igazságának érez”.

A *Továbbélők*nek az is jelentősége Ottlik életművében, hogy itt alakul ki az a látszólagos élőbeszédszerűség, amely mindennapiságában is léttani irányultságú. A regénynek ezt a filozofikus, bölcséleti jellegét sokan talán észre sem veszik. Ám a hagyományos eseményepikához szokott olvasó is sejti, rosszul jár, ha beéri a történetmondással. Gesztusok, említésre sem méltó apróságok telítődnek jelentéssel. Valahogy úgy, ahogy Ottlik jellemzi Kosztolányi írásművészetét:

A valóság egyetlen pillanata, impulzusa, mozzanata sokkal sűrűbb, hevesebb, káprázatosabb, semhogy bármivel is mérhető volna. Kosztolányi a létezésnek ebből a sértetlen, absztrakciókra nem bontott alaprétégből ragad meg és ad át valamit, abból a nevenincs teljességből, amit tényleg átéltünk. Valamit, ami felfedezés és mégis ősi-ismerős. Ráismerünk, mint tulajdonunkra. S ahogy mondják: segít élni. Nem úgy, hogy gyakorlati vagy elméleti jó tanácsokat ad, vagy erkölcsi útbaigazítást; még kevésbé úgy, hogy eltereli a figyelmünket a valóságról, mint a jó detektívregény, vagy éppenséggel álomvilágba ringat, mint a rossz irodalom. Kosztolányi a durván leegyszerűsített látszatvalóságból segít visszatálatálni a saját életünkbe, a mindennapjaink eredeti teljességébe, ahol a mérhető adatoknak, megfogalmazható tényeknek, vagyis mindannak, amiről azt hisszük, hogy e világban történik, velünk vagy körülöttünk, igen csekély a fontossága.¹¹

A *Továbbélők* kritikai-irodalomtörténeti értékelésekor nem árt óvatosnak lennünk. Mert az *Iskola* az ősváltozat értékeit könnyen elhomályosíthatja. Mert az *Iskola* árnyékában talán még az is megszépül, ami halványabb írói megoldás. Az átírást az esztétikai értékkel szembeni elégedetlenség is magyarázhatja. Ám az újraírásnak az egész életművet átható eufóriáját is látnunk kell. Sok mindent nem tudunk. Azt sem, hogy a *Továbbélők* azonos-e azzal a kézirattal, amit Ottlik – Schöpflin Aladár elégedetlenségét látva – visszavett a Franklin kiadótól.¹² Akárhogy van is, a *Továbbélők* abba a folyamatba enged bepillantást, amelynek az elején a nevelődési regény tradíciójába beszívárognak azok a léttani, nyelv- és személyiségfelfogásbeli változások, amelyek – az esztéta modernség szemléletét, formakérdéseit átértékelve – forradalmasítják a regényt. Az *Iskolában* már a kései Kosztolányin, Márain nevelkedett másodmodernség pompázik – a modernség újabb szakaszai felé utat vágó – teljes fegyverzetben. Ám a regénypoétika kialakulását is dokumentáló *Továbbélők*ben ugyanúgy ott van az „alapérzése a létnek, a létezésnek a sűrűsége, dinamikája, hevéssége, eksztázisa, a pusztá világ szépsége és nagyszabású volta”.¹³ Az is igaz, hogy a mégoly kiváló kortársak mindebből alig sejtettek valamit. Czibor János a „tárgyilagos megbízhatóságot”, a „nagyrealizmus felé” közelítést emelte ki, Schöpflin Aladár pedig rejtett társadalomkritikát látott a regényben, melyben „benne van az egész Horthy-rendszer uralmi módszere kicsinyben”.¹⁴

A *Továbbélők* talán még nem, az *Iskola* azonban minden kétség nélkül bizonyította, hogy Ottlik regénypoétikája a magyar irodalmi hagyományból leginkább Kosztolányi felől közelíthető meg, noha teljes mértékben nem vezethető le onnan, s más forrásból is táplálkozik.¹⁵ A regény egzisztenciális jellege, bölcséleti érdekltsége azonban egyértelműen Kosztolányi nyomán formálódik. A megtévesztő realista külsőségek mögött ugyanúgy a léttani igény fedezhető föl. Mégis, a kanonizált, a magyar regény történetében kivételes jelentőségű *Iskola* legszínvonalasabb elemzése is a XIX. századi regény örökségét hangsúlyozzák. Szegedy-Maszák Mihály szerint a mű „kétségkívül rokonságban van a Bildungsroman hagyományával”. „Ha igaz – fejtegeti Szegedy-Maszák –, hogy a Bildungsroman a hős önnevelését, az Erziehungsroman viszont a külső hatás elsődleges szerepét állítja előtérbe, Ottlik műve a két ideáltípus közötti játéktérben helyezhető el”. Ottlik monográfusa még azt is hozzáteszi, hogy az *Iskola* példázatként, parabolaként is olvasható. Ám a példázatok többnyire egyetlen következtetést szemléltetnek, az *Iskola* üzenetét viszont „legföljebb többszörös következtetésre lehet visszavezetni”.¹⁶ – Mondhatjuk, a modern XX. századi parabola regény sajátosságaival összhangban. Hiszen a moralizáló egyértelműség helyett a modern parabola (is) a metaforikus többértelműséget alapozza meg. Balassa Péter viszont – részben Tandori Dezső gondolatmenetét követve – arra figyelmeztet, hogy Ottlik semmiképpen sem akar életreceptet adni, „itt nem a derekasság

életelveinek hirdetéséről van szó” (Tandori).¹⁷ Inkább a nem élni való élet, lét elviseléséről, bizonyos túlélési technikák kialakulásáról. Ám az *Iskola* a nevelődési regény poétikájának sem felel meg. A kétszintű történesor, az illogikus rendben szerveződő cselekményfázisok bonyolult kötései, az elbeszélésnek a kronológiával szakító időviszonyai egy „elágazó-hasonlító epizódstruktúrát” eredményeznek, melyben – joggal emeli ki Kulcsár Szabó Ernő – „erősebben érvényesül az összerakás szinkron jellege; a több, változó jelentéstartalmú esemény nem szakaszszerűen tagolja az epikus folyamatot, hanem összképre emlékeztető, tehát egyidejű minőségé szerveződik”.¹⁸

A *Továbbélők*nek és az *Iskolának* a regényszemlélet alakulását is tükröző passzusai mellett a *Hajnali háztetőket*, ezt a Somerset Maugham könnyedségét utánzó regényt is számításba kell vennünk. Bébé ugyan lépten-nyomon hangoztatja, hogy nem regényt ír, írás közben mégis a modern regényírás műhelygondjaival kell szembesülnie. Átfedésekre, egymásra torlódó, összekuszálódott dolgokra bukkan, s tanulságként azt állapítja meg, hogy ezeket semmi értelme elfödni, lekerekíteni. Bébé panaszkodik: „belegabalyodok a mesembe”, „összekuszálom az időrendet”, „nem oda lyukadok ki, ahova szeretnék”. Szabek Miklós válasza: „Nem baj az... Csak zagyvánd össze jól. Így csinálják a modern regényírók is.” Ezek az idézetek azt igazolják, hogy még a *Hajnali háztetők*ben is többről van szó, mint Maugham könnyed eleganciájának utánzásáról. Más kérdés, hogy az ilyen „jól kifundált történetben” is van „valami önmagán túllépő hatóanyag”. Áruzkodó, hogy a Maugham-esszében Ottlik Woolfra hivatkozik, s itt ad definíciófélét a modern regényről is:

A regény, s azt hiszem, minden művészet az életről (valóságról? létezésünkről? világról?) való víziókat (intuíciónkat, látomásunkat, élményünket) a maga intenzív és sértetlen teljességében akarja megragadni, nem pedig összetevőire bontva, szempontok szerint értelmezve.¹⁹

Ottlikot Ottlikkal persze veszedelmes dolog magyarázni, mivel az írói önkomentárok gyakran félrevezetőek lehetnek. Ám a *Próza* című kötet írásai mutatják, hogy hosszú idő után újra gondolkodni kezd valaki írói műhelygondjairól. Hemingway *Akiért a harang szól* című regénye kapcsán például azon elmélkedik, hogy kétféle jellemzési mód, írói alkat, módszer, irodalom létezik: egyfelől az elemző, önkifejező, intellektuális, személyes, spirituális, szerzetlen, tudatos és közvetett, másfelől az alkotó, teremtő, materiális, személytelen, reális, szerves, ösztönös, közvetlen. Az utóbbi változat – mondja Ottlik – századunk regényében nemritkán az alacsony „kiörlési fokkal” jellemezhető: „sok a *nyersanyag* és keveset mond”.²⁰

A *regényről* címmel 1965-ben, Bécsben tartott előadás Ottlik regényfelfogásának legtömörebb összefoglalása. Mintegy visszamenőleg összegzi a re-

gényírói tapasztalatokat, de a későbbi művek (*Buda, Hajónapló*) felé is utat nyit. Ottlik alaptétele, hogy a regény nem a világ „aktuálisan létező, hanem létrejövő” valósága. Talán nem is kell bizonygatnunk, hogy a korabeli, erősen ideologikus irodalomértelmezéshez képest milyen nagy jelentőségűek Ottlik nyelvi megformáltságot hangsúlyozó mondatai:

A regénynek azonban *nincsen* az előadása *hogyanjától, mikéntjétől elválasztható*, a különböző kifejezési módokkal szemben invariáns közölnivalója, éppúgy, ahogy mivolta, mibenléte sem határozható meg saját definiáló berendezésén kívüli, független eszközökkel.

A regényíró sem tudja megnevezni a valóságot, legföljebb átmenetileg, munkahipotézisként modellokat teremt. Ottlik szerint az írónak a valóság négy szintjét kell figyelembe vennie: 1. „az van, amit valóságnak nevezünk” (R_1) 2. ami „én vagyok” (R_0) – az *Iskola* kettős nézőpontja akár az R_0 duplázódásaként is fölfogható 3. „valami van” (R_2) 4. „valami keletkezik” (R_T).²¹ Ez a „valami keletkezik” jóval megelőzi a teremtett és lehetséges világgal kapcsolatos elméleteket. Ottlikot is a regény és valóság közötti feszültség érdekli, s elképzelésében a regény nem független az empirikusan is észlelhető külső valóságtól, de attól sem, ami kívül esik az empiria körén. A mindenkori regényírásnak ezt a dilemmáját érzékelteti a *Hajónapló*ban Kirketerp kapitány fejtegetése:

A világ – (egyébként lehetetlen!) – megértésével a természetet akartunk úrrá lenni, tevékenységgel, szerszámokkal, találmányokkal, felfedezésekkel, végül akár pusztítás, gyilkolás árán is. De az értelem önmagában nem képes a valóság dolgait megragadni. [...] olyan nyelvet tudtunk létrehozni, amely még a mindennapjaink hű leírására, például az uralkodó (morális) hangulatának szavakba foglalására is teljesen használhatatlan.²²

A regényről eszmefuttatását idézve:

A regény nyelven-inneni tartalmakat igyekszik létrehívni. Hogyan lehetséges ezt megoldania, ha nincs egyebe, mint a nyelv? Úgy, hogy egyrészt a nyelv maga is egy nyelven-inneni valóságrétegből keletkezett, kivont és arra utaló jelrendszer – másrészt maga is nyelven-túli realitás...

E paradoxon felismerése Ottlikot nem a nyelv lerombolásához vezeti, hanem a nyelvi kifejezhetőség határainak maximális megközelítéséhez, valami „általános alapérzés” sugallatának kialakításához. A *Buda* egyik fejezete – *A regényről* modellalkotását továbbgondolva – bevezeti a „létezés” és „tartalma” mint „felbontás nélküli egész” fogalmát, melyet írott kis görög Epszionnak (ϵ) nevez.

Neked az epszilonnak elnevezett (Valami – Van) megközelítése kellene, úgy, hogy pontos is legyen és biztosan meglévő is egyszerre. Sajnálattal állapítottad meg a két kívánságod (részleges) összeférhetetlenségeit. Az epszilontra áll: ϵ :

Minél jobban megvan, annál pontatlanabb.

Minél jobban pontosítod, annál kevésbé van meg biztosan.

A legnagyobb pontossággal teljesen eltűnhet a megléte.

(Érthető lesz, de nincs ilyen.)

A legnagyobb biztosan-meglévésével eltűnhet, hogy egyáltalán micsoda (az a Valami, ami ennyire Van).

Ottlik – matematikusi múltjára is emlékezve – még képletekkel is érzékelteti az egyenlőtlenséget, mely az ϵ és maximális megközelítése (e) között van.

A *Buda* meglehetősen vegyes fogadtatása, a „művészi csőd” és az ájult lelkesedés végletei szinte lehetetlenné tették a mű tárgyilagos értékelését.²³ Legfőképp a regénypoétika állandó és új elemeinek vizsgálata maradt el. E kétarcúságot talán Margócsy István érzékelt leginkább, de túlságosan a *Buda* leértékelésére, önállótlanságára hegyezte ki mondandóját. „...önmagában nem áll meg a lábán, az előző nagy regény nélkül nem működik, nem érthető (s nemcsak az apró, adatszerű cselekményelemekre vonatkozó utalások szintjén): minden elemében az *Iskolához* és csak az *Iskolához* kapcsolódik... a *Buda* nem más, mint zseniális, illusztratív, variatív lábjegyzetgyűjtemény az *Iskolához*.” Az *Iskola* „precíz szerkesztettségét” „csak töredék-sorra” bontja föl. Szerinte az *Iskola* „klasszikus fejlődésregény-imitáció”, benne kialakul valami, a *Budában* viszont készen van. Ráadásul a *Buda* írójának szeme előtt a „didaktikus regény”, a regény erkölcsrajzként való felfogása lebegett.²⁴ Megannyi vitatható megállapítás. Láttuk, már a *Továbbélők* sem követi egyértelműen ezt a nagy európai regénytradíciót, s a *Budában* sincs készen semmi, itt is kialakul valami. A *Buda* a visszaszerzett identitás, otthonosság konszolidáltabb világát mutatja, „nagyítja ki”, az emlékidézésbe átjászva a búcsú, az életből kivezető út melankóliáját. Ami a *Budában* hibának tűnik, az a másféle regénypoétika jele is lehet: a klasszikus modernitás a posztmodern útkeresés felé mozdul.

Ottlik posztmodernisége azonban megint csak kétarcú jelenség. Az igaz, hogy a variációs szerkesztésmód a posztmodern prózának is jellemzője. Ám a végtelen számú változat mellett mindvégig jelen van a nagy konstrukció igénye. Hornyik Miklós vette észre, hogy Ottlik különböző műveiben a mozzanatok, színhelyek, motívumok átfogó kompozíció részeivé válnak, az író pedig a modern regény lirizálódásával hozta összefüggésbe a jelenséget:

...a modern regényíró... behatol a lírikusok tartományába. Egy nagy költő életműve végül összefüggő egész... azt mondja el, mi az, amit fontosnak tartott életében, létezésében. Ezt szeretném én is mint regényíró ilyen épséggel és teljességgel és egészen elmondani; tehát szeretnék valami összefüggést a műveim között, nem szeretném, hogy egymástól független, külön konstrukciók legyenek.²⁵

A nagy kompozíció iránti igény mellett azonban a fragmentum, a töredezettség, a puzzle-jelleg is kétségkívül formateremtő erő. Úgy tűnik, nincsenek önmagukban érdekes részek, minden csak a másikkal összefüggésben nyer értelmet. A halmazszerűség mellett a *Budára* is jellemző az epizódok (nagyítások) fölcserélhetősége. Egyébként is homály fedi, hogy a szöveget gondozó Lengyel Péter a zilált kézirat alapján milyen mértékű önkényességgel alakította ki a regény jelenlegi formáját. A mű aleatorikussága mellett a végtelennek tűnő betétek sokasága is fontos poétikai elem. Medve Lexiről (Hilbert Kornélról) szóló kéziratába például beépíti Márta (Bébé felesége) „naplófüzetét”, miközben mindvégig ott bujkál Bébé látószöge és többlettudása.

Márkus Béla érzékeny megfigyelése, hogy a regény kulcsszava az *ingovány*, melynek többféle metaforikus jelentése van. Vonatkozhat a nyelvre („elnyel a nyelv ingoványa”), valamint az „ingoványra épült, feltevése világgra”, az Ingyen Mozira, melynek – Kosztolányi vendég-lét metaforájára is emlékeztetve – nézői vagyunk. Ám az ingovány a bomló, osztódó, kérdésessé váló személyiségnek is jelképe: „Lidérc-pofával hajlongott és vigyorgott feléje az a gondolat, hogy élete legalján ingovány van.” A sárban bicikliző Medve jelenetében pedig az ingovány a sziszüphoszi közdelem és a meghalás terepe.²⁶ Krízist, belső vitát is kiemelő önmegszólító formában olvashatjuk: „Esik szét. Színes foszlányok, tarka cafrangok. Megy szét, az egész szövedék. A műved? Az életed?” Meghatározó élmény, hogy a múlttól, a valóságról sem tudjuk igazán, hogy micsoda. Konkrét tények bizonyítják, mi hogy volt. „De hogy voltak-e igazán, ez nem lett egészen biztos. Meglazult. Megindult szétesni.” A múlt neveket kap: „Lakcím, időpont, helység, női név, pénz, számok, kórisme. Ezek tartották az egészet, szavak. Esnek szét. Ez természetes. Ha nem tartod két kézzel tarka, több színű szálból való gubancodat, a szavak már nem tartják helyetted.” A *Buda* valóság- és nyelvszemléletének kettősségét jól érzékelteti az a szövegrész, amelyben Bébé a mindenség végtelen gazdagságáról beszél:

...ezzel mind valamit kell csinálni, megragadni, harapni, elmondani, megfesteni: magadévá tenni. Csakhogy mindegyikhez olyan sok minden egyéb tartozik; kihagyhatatlanul és fájdalmasan csordultig tele vággyal – honvággyal –, hogy ésszel, érzéssel nem bírod megtartani, szétfeszít, szétrobbansz vele. [...] nem lehet széthuzigálni szálakra az összefüggő, egyetlen szövetét a létezésnek... [...] Persze nem adtam fel. Persze Medve se. Folytattam a szálakra szedegetését annak, ami megbonthatatlan összefüggő egész.

Íme, a *Buda* módszere: szétszedni, szálakra, emlékfoszlányokra, pillanatfelvételekre, nagyított képekre bontani, ami egész. A dolog természeténél fogva az ilyen kép nem lehet áttekinthető, s nem tűri a kauzális, célelvű cselekményt sem.

Ám nem árt óvatosnak lennünk: a linearitás és az ok-okozatiság nem itt tűnik el, s a nyelvbe vetett bizalom sem itt inog meg először (lásd a magyar

regényben Kosztolányi, Márai). A centrumát vesztett ének is hatalmas korábbi irodalma van a XX. században. Az is igaz, hogy a befejezetlen, befejezhetetlen regény jó néhány vonása mintegy előkészíti a magyar posztmodern regényt. Ha arra gondolunk, hogy az irodalomban minden formakérdés a szemléletből, világnézetből vezethető le, akkor a *Budát* inkább a késő modern és posztmodern között kell látnunk. De a mindig mindent relativizáló *Budá*-ba ugyanúgy beleláthatjuk a metafizikát, mint az *Iskolá*ba. Márpedig a posztmodern éppen az efféle értelmezhetőséget viseli el a legnehezebben. A *Budát* író Ottlik allúviumot keres, „a teljes levegőégre” kíváncsi, „a létezés új dimenzióját” keresi, ahol „örökre szabad lesz”. A város „levegős labirintusként” jelenik meg (ez a regénytérnek az *Iskola* zárt világával szemben mindenképpen újdonsága), melyet a hősök úgy nyernek vissza, mint „a létezés tiszta levegőjét”. A *Buda* biblikus és keresztény motívumai révén a teológiai olvashatóság kérdését ugyancsak fölveti.²⁷ Balassa Péter pedig Ottlik regény-poétikájának (labirintus-érzés) háttérében azt a protestáns hagyományt látja, amely (lásd Arany) az agnosztikus lét megismerhetetlenségét élteti tovább.²⁸ A *Buda* posztmodernsége ellen szól Odorics Ferenc tanulságos összevetése is, melyben az *Iskolát* állítja intertextuális viszonyba Garaczi László *Mintha élnél* című szövegével. Főként azokkal a distinkcióival érthetünk egyet, amelyek Ottlik művében a „transzcendens irányítottságot” és a történetmondás problematizálását, Garaczi regényében pedig a transzcendencia elhárítását és a gátlástalanul áradó mesét hangsúlyozzák. Az „erős identitásképző funkcióval” rendelkező *Iskola* mint fejlődésregény és a „személyiségőrlő” Garaczi mű szembeállítása már kétségesebb. Ha Garaczinál a beszélő azt mondja, „lenyúzom az ént”, akkor Ottlik gyermekhőseiről joggal mondhatjuk: lenyúzzák (le akarják nyúzni) róluk a személyiséget. Az E/1 és a T/3 közötti különbség persze nem tüntethető el. Ám azt végképp nem gondoljuk, hogy „mindkét szöveg önéletrajzi regényként” olvasható. Vagy önéletrajz valami, vagy regény.²⁹

Sokan úgy tartják, Ottlik mindig ugyanazt írja, „egykönyvű” író. Az „egykönyvűség” koncepcióját nem kívánom lerombolni, a konstans elemeket is hiba volna tagadni. Ottlik regényfelfogása azonban semmiképpen sem invariáns. Legalább négy változat körvonalazódik. A realizmus-közeli *Továbbélők* azt a folyamatot mutatja, melyben a múlt századi regénytradíció kiegészül a modern regénypoétika vívmányaival. A *Hajnali háztetők* (minden Maughamra vagy éppen Zilahy Lajosra utaló vonása ellenére) már a modern regény paródiájaként is fölfogható. Az *Iskola a határon* a modernitás végpontján, a *Buda* a késő modern és a posztmodern között helyezhető el. Ugyanazt a témát írva Ottlik – ha ideje engedi – minden bizonnyal még egy ötödik változatot is megformált volna.

- 1 Hosszú beszélgetés Hornyik Miklóssal = OTTLIK Géza, *Próza*, Bp., 1980, 269.
- 2 OTTLIK Géza, *Továbbélők*, Pécs, 1999. A szöveget gondozta és az utószót írta KELECSÉNYI László.
- 3 Az alábbi szövegkiadásokat használtam: *Iskola a határon*, Bp., 1975. *Buda*, Bp., 1993. A novellák a *Minden megvan* című kötetben olvashatók. Bp., 1991. (Damjáni, a *Továbbélők* hőse *A rakparton* című novellában is szerepel.) *A Hajnali háztetők* 1957-ben jelent meg először.
- 4 KORDA Eszter, *Egy kézirat rejtélye és legendája*. Ottlik Géza: *Továbbélők* című kisregényéről, *Kortárs*, 1999, 8. sz., 83–91.
- 5 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Ottlik Géza, Pozsony, 1994, 181.
- 6 A Musil–Ottlik-párhuzamnak SZEGEDY-MASZÁK Mihály külön fejezetet szentel: *i. m.*, 103–105. Lásd még GYÖRFFY Miklós, *Ottlik és Musil*, Újhold Évkönyv, 1990/2, 213–226.; TÓZSÉR Árpád, *Iskola Hronicén*. *Ottlik–Musil párhuzamok = A nem létező tárgy tanulmányozása*, Pozsony, 1999, 19–26.
- 7 KORDA Eszter, *i. m.*, 88.
- 8 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *i. m.*, 89.
- 9 OTTLIK Géza, *Hajónapló* = *Uő*, *A Valencia-rejtély*, Bp., 1989.
- 10 BALASSA Péter, „Valami keletkezik” – „Semmit sem csinálni”. *Naplórészlet Ottlikről a nyolcvanas években = A bolgár kalauz*, Bp., 1996, 62.
- 11 OTTLIK Géza, *Kosztolányi* = *Uő*, *Próza*, Bp., 1980, 282.
- 12 OTTLIK Géza, *A Nyugatról* = *Uő*, *Próza*, 268.
- 13 Hosszú beszélgetés Hornyik Miklóssal = *Uő*, *Próza*, 268.
- 14 CZIBOR János, *Jelentés Ottlik Géza Továbbélők című regényéről = Ottlik Emlékkönyv*, szerk. KELECSÉNYI László, Bp., 1996, 55–58.; SCHÖPFLIN Aladár, *Továbbélők*. *Ottlik Géza regénye = Ottlik Emlékkönyv*, 53–54.
- 15 Balassa Péter figyelmeztet arra, hogy Ottlik poétikai újdonságaiban matematikusi és bölcseleti észjárásának következményeit is látnunk kell. BALASSA Péter, „Valami keletkezik” – „Semmit sem csinálni”. *Naplórészlet Ottlikről a nyolcvanas években = Uő*, *A bolgár kalauz*, Bp., 1996, 58–66.
- 16 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *i. m.*, 92., 93., 135.
- 17 BALASSA Péter, *Ottlik és a hó. Egy motívum története Ottlik Géza művészetében = Uő*, *Észjárások és formák*, Bp., 1985, 33–34.
- 18 KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A regényi fikció három modellje*. (Németh László: *Iszony*, Déry Tibor: *GA úr X-ben*, Ottlik Géza: *Iskola a határon*) = *Uő*, *Műalkotás – szöveg – hatás*, Bp., 1987, 229.
- 19 OTTLIK Géza, *Maugham* = *Uő*, *Próza*, 244.
- 20 OTTLIK Géza, *Eposz vagy kalandregény? Hemingwayről* = *Uő*, *Próza*, 150.
- 21 OTTLIK Géza, *A regényről* = *Uő*, *Próza*, 184–200.
- 22 OTTLIK Géza, *Hajónapló* = *Uő*, *A Valencia-rejtély*, 36.
- 23 BÁN Zoltán András „művészi csődnek”, „írói kudarcnak” nevezte a rég várt regényt: *Nincs meg semmi*, Holmi, 1993, 12. sz., 1732–1733. ANGYALOSI Gergely írta: „Nem hiszem, hogy regénynek kellene nevezni a *Budát*, már csak azért sem, mert ha annak nevezzük, akkor kénytelenek vagyunk kimondani: nagyon rossz regény.” *Enze van az embernek*, *Határ*, 1994, 2. sz., 120–124. SZEGEDY-MASZÁK Mihály „afféle kiegészülést”, „függetlenséget” látott benne: *A folytatás kényszere*, Holmi, 1993, 12. sz., 1728. Kisonográfija is az „egykönyvűség” koncepciójára épül: az életmű koncentrikus, Ottlik egész életében ugyanazt írja.
- 24 MARGÓCSY István, *Ottlik Géza: Buda = „Nagyon komoly játékok”*. Bp., 1996, 137–141.
- 25 Hosszú beszélgetés Hornyik Miklóssal, *i. m.*, 266.
- 26 MÁRKUS Béla, *Reggel az ingoványon*. *Ottlik Géza: Buda*, *Hitel*, 1993, 11. sz., 99–100.
- 27 MÁRTONFFY Marcell, *Párhuzamosok találkozásai*. Az „*Iskola a határon*” biblikus értékeléséhez = *Uő*, *Folyamatos kezdet*, Pécs, 1999, 279–296.
- 28 BALASSA Péter, *Levegős labirintus*. *Ottlik Géza: Buda = Uő*, *A bolgár kalauz*, Bp., 1996, 55.
- 29 ODORICS Ferenc, *Regény a HATÁR-on és a MINTHA-regény*, Tiszatáj, 1997, 10. sz., 48–53.

Egy kitűnő elbeszélés a kora reformkorból (Csató Pál: *A fantaszta*)

1. Csató Pál viszonylag szerencsés volt az 1965-ös akadémiai irodalomtörténet harmadik kötetének elbeszélőket bemutató (Wéber Antal által vázolt) rajzában. Míg Kölcsey kitűnően szerkesztett, lélektani és miliórajz tekintetében a kor hazai kisepikájához képest helyét a vezető nyugati irodalmakban is jól megálló lélek-, környezet- és korfestéssel megalkotott *Vadászslakja* mindössze néhány sornyi méltatást nyer (az egyébként jól felkészült) szerzőt tárgyaló fejezetében, Csató méltatása, ha némileg elnagyolt is, mind elbeszélései tárgyát, mind előadásmódját illetően elismerést kap, bár részletes jellemzése elmarad. Hogy nem részletezőbb ez a bemutatás, abban talán része lehet szerencsétlen hangnemű (bár nem mindenben téves) vitájának Vörösmartyékkal. Ez a korához képest jól megszerkesztett, biztos lélektanú, jól proporcionált, valódi elbeszélő nyelven megírt munkája nem epikafejlődési, hanem inkább politikatörténeti mérlegelést s méltánylást nyert. Ez ugyan aligha a literátor szerzőnek az intenciója, mint inkább a kötet megjelenésének koráé.

2. Rögtön a kezdet, a fölütés sikerült. A kor oly sok szerzőjénél szokásos, magyarázkodó olvasóhoz szólás hiányzik. Az író in medias res rögtön a főszereplő és környezete viszonyának bemutatásával kezdi, mégpedig cselekményes módon, az élőbeszédhez jól, középarányosan viszonyítva. „Kálmán, egy fegyveresi tisztartó fia volt, s minden tekintetben derék, munkás egy ifjú, csakhog [...] ezen megmagyarosodott névvel fejezzük ki: fantaszta.” (Ez is az elbeszélés címe.) „Iskolát végzett Kassán, vagy Váradon, s szüntelen egy reáliskoláról, egy Georgikonról, egy politechnikumról álmodozott.” Környezete, apja ki akarja verni fejből ezt a „fantazmagóriát”, mert ugyan mire való volna itt az Alföld szélén ez. Apja így inti: „tudod úgy is, hogy már rossznevedet költik, mint fant...” S ez csak egyik „fantazmagóriája” a fiatalembernek. Sokkal nagyobb és nevetségesebb a falu földesurának, a megye alispánjának, Fegyveressynek lánya iránti szerelmi láza.

Éppen az apa intelme után látogatását teszi a kastélyban egy viszonylag magas rangú, előkelő nevű osztrák tiszt, egy báró, akit a lány férjének szának. A „fantaszta” költői szárnyalású vallomást ír s ad át a lánynak a tiszt jelenlétében. Nagyot nevetnek a vallomáson, amit hall a fiú. Odarohan; szerencsére a tiszt nem ért magyarul, s így egyszerűen kiutasítják; ám a lány közben

már az egész környéken ráragadt „fantaszta” névvel sérti. Lehetne a báróval esküvő, ámde kiderül, hogy az alispán fillér nélkül van, s ezt a kérő előtt is eltitkolta. A lánykérésből így nem lesz semmi ezúttal.

3. Az alispán egyik bérlőjéhez, a zsidó Herzlhez indul, hogy pénzt kapjon tőle.

Az elbeszélés bravúros része következik most. Felülről, foghegyről, „hallja Herzl” jegyében indul. Miután azonban az arra hivatkozik, hogy nincs pénze, s különben is Fegyveressy már nagyon is sokkal tartozik neki, sértő módon faképnél hagyja őt az alispán. Otthon azonban kiderül: nincs más, ki kölcsönözhetne, s így visszatér hozzá; most bizalmát bizonygatja, s végül immár „barátom Herzl”-nek közös hasznot ajánl. Herzl azonban tisztában van a helyzettel, s hajthatatlan marad. Dúlva-fúlva távozik az alispán.

Tud erről az egészeztől a „fantaszta”, s közbelép gazdasági olvasottságával. Herzlt meggyőzi, vegye bérbé negyvenéves szabad értékesítésre az alispán erdejét, s adjon neki kölcsönt. Ez tetszik Herzlnek, s az alku megtörténik; pénz áll a házhoz. (A leánykéréshez, persze, már későn, kérő már nincs.)

4. Az alispán megtudja, hogy a fantaszta győzte meg Herzlt, s hálaaként biztosítja, kérjen tőle, amit akar. Persze nem a leányt kéri; az most még bánatos, sértődött; és nagy, képtelen bátorság is lenne ilyen kérés. A fantaszta a *bécsi technikumba* jutás segítségét kéri. Az alispán mindent megígér, s a fiatalember el is jut Bécsbe, s el is végzi a technikumot, kitűnően. Ám ez utóbbit nem Fegyveressy kegyéből.

Az alispán azonban hamar végére jár a bérleti pénznek. A család kénytelen a pesti apóshoz költözni. Ám a pénz itt is elúszik az exalispán kezén. Jogászuk azt tanácsolja, költözzenek egyik szép tanyájukra. Ez meg is történik, s itt szerényen, de békességben élnek.

5. Egy napon, néhány év múltán, egy jól öltözött fiatalember keresi Fegyveressyékét a szép, csöndes tanyán. Ráismernek: a fantaszta. Az megcsodálja az érett szépséggé fejlett lányt. Örömmel fogadják, s ha egykor ifjan kinevette a lányt, most a kifinomult, jól öltözött fiatalembert tetszéssel, benső vonzalommal fogadja. Az anya büszkesége is jórészt a múlté. A fiatalember nem tud sokáig várni: kezét kéri s kapja a lánynak. Az alispánnak, akár változott, akár nem, itt nincs alkalma, lehetősége fecsérlő hajlamainak eleget tenni; mellékszereplővé lett. A leánykérés szinte alig szükséges formai tekintetben, azért. De azért az is megtörténik, s az ifjú pár boldogan lép egymással házasságra.

6. Az elbeszélés nyelve szinte egészen ment azoktól a nyelvújítási szavaktól, fordulatoktól, amelyek nem gyökeresedtek meg végleg, s oly zavaróak a kor egyes szerzőinek írásaiban. Alapjában a vidéki értelmiség beszédnyelve ez, csak igen ritkán vegyülve be nem gyökeresedett neologizmusokkal. S ha élőnyelven beszél az ifjú férj maga, annak hol kissé affektáltabb, hol kissé kancellista változataival, a többiekét vidékiesen egyszerű, de magvas népi,

bár nem tájnyelven beszélteti Csató: kit-kit olyanon, mi a szóban forgó tárgyat illeti.

S ha nyelve sokrétűségével kitűnően egyénekhez alkalmazott, ugyanezt az alkalmazást elvégzi a helyzetekben is. Az egész korszak egyik nyelvi bravúra az alispán és Herzl hármasszövege. Az első: foghegyről való megszólítás és parancsszerű fölszólítás a kölcsönre. A második, az addigi vissza nem fizetett kölcsönök fölsorolására következő, már megjuhászodó, de még mindig fölülről, erősen távolságtartó hangnem. A harmadik: az ügyetlen fraternizálásba váltó „Herzl barátom” ismételtetése. S vele a batár használatának följajánlása, s Herzl emberségének, tisztességének dicsérő emlegetése. S viszont, ha Herzl első válasza: kissé óvatosan magát ugyan alávétető, bár némi áttetszéggel már az eddigi, a törlesztetlen pénzekre utalással öntudatot mutató; a második immár – úgymond számvetésen alapuló – tárgyias fölsorolása a pénzeknek, s a harmadik, az erdő negyvenéves használati megvétele *már egyenlő felek* eszmecseréje, amelyben már az alispáné az udvariaskodás, az egyenrangúskodás, s Herzlé ennek a jóltevő öntudatával való elfogadása.

S ezt a nyelvi, helyzetjellemző játékot végig megtartja az elbeszélés. Az alispánné felülről viszi a szót, kicsit még a végső szakaszban is, a Bécsből érkező fantasztá fogadásánál; a lány azonban – java eladókorban kéréslen lévén – annál melegebben, szinte boldogan: jó férjet remélve. Az alispánt ekkor már a szerző, mint immár jelentéktelent, szinte kiejti az elbeszélés menetéből.

7. Egyszóval Csató nemcsak ismeri a nyelv rétegeit, de használni is tudja azokat, egyéneket s helyzeteket jellemezve velük. Meglehet, az otthagytott szemináriumban is tanulta ezt. Ott a *különböző helyzetekkel, emberekkel szólás retorikája* fontos gyakorlati tárgy volt. De ily sikeres alkalmazása saját írói erény. Mint ahogy a fölépítés s a bonyolítás is igen jó arányérzéről tanúskodik. Bizony, igazabb nyelvi népiesség van itt a falusiaknál jelen, mint például Móricz Rózsa Sándoros roppant idejétmúlt dialektusában. Kitűnő az elbeszélés fölütése, az előadás is jó ritmikájú és proporciójú: minden résznél annyit időz, amennyi az egészhez szükséges. Nincsenek nála fölösleges ismétlések, s a fővonaltól funkciótlanul távolodó kitérések. Egyedül az alispáni család pesti életének rajza elnagyolt.

A happy endes befejezés itt eleve benne van az elbeszélés céljában, mint a kor epikája jelentős részének céljában és funkciójában is: polgárosodás, *a nép tehetséges fiainak* kiművelése, tudásuk igénybevétele, hatáshoz juttatása.

(Kár, hogy kölcsönösen félreismerték egymást Vörösmartyék, Bajzáék nemzedékével. Ez a nyelv- és népiismeret, ez az elbeszélésmód fölötté áll nemcsak Fáyékénak, de Jósikáékénak is.)

8. Ha végül az elbeszélésnek *a műfaj* hazai történetéhez való viszonyát jellemezzük: az a szentimentalizmustól, sőt, a romantikának bensőségesen érzelmes s hangsúlyozottan együtt érző fajtájától is különbözik. Nem mentes ugyan az utóbbtól teljesen, de a többi szereplőnek a főhős iránt mutatott iro-

nikus, sőt, látszatra joggal kicsinylő hangnemével, és kényelmetlen, szinte szatirikusnak tűnő helyzetekbe juttatásával ellensúlyozza ezt a rokonságot. Jó írói leleménnyel (s némileg azért a romantika jelenlétére is jellemzően), az írói célnak megfelelően az utolsó, a feloldó jelenetben azt, ami eddig csak szatírárt látszott érdemelni, ellenkezőjére fordította át: elismerő, a többiek fölé emelő egyéniség, érzés- és gondolkodásmód felmutatásával. Ugyanez, bár másként, s nem ily határozott affinitással jellemzi írói eszközközelését a Herzlrel való kapcsolat megjelenítésében is. A pénzzel okosan bánni tudó polgári vonást fölébe emeli az alispán egyszerre pöffeszkedő és siralmas, családját tönkretevő magatartásának.

A XVII. századi retorika és irodalomelmélet kutatásának
műhelyében – gondolatok Bartók István könyvéről
(Bartók István: *„Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk”*
Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között)

1.

A régi magyar irodalom kutatása még a szakmai köztudatban sem igazán az irodalomelméleti tudás és ismeretek gazdag érvényesülési terepe; az autentikus szövegekért folytatott filológiai küzdelem sokszor szakmai erőfeszítéseink döntő részét követelte-követeli magának. A kutatás hazai élvonala persze sohasem feledkezett meg a művészetelméleti-irodalomelméleti rendszerek folyamatos követéséről és szempontjaik érvényesítéséről, bár az is igaz, hogy számos körülmény eredőjeként hosszú évtizedekig fájdalmas lemaradás mutatkozott ezen a területen. A nyugat-európai kutatási tapasztalatok alig, vagy nehezen, kevesek számára voltak hozzáférhetőek, így a belőlük sugárzó szemléleti konzekvenciák is rejtve maradtak, vagy csak töredékesen érvényesültek; kutató- és tanárgenerációk látásmódjából hiányoztak sokáig. Ez a fogyatkozás egyaránt érvényesült romantika előtti irodalmunk latin és magyar nyelvű vonulatának vizsgálatában. A kutatásnak további akadályja volt, hogy ezen elméleti irodalom alapvetően latin nyelvű, ennek nagyarányú háttérbe szorulása még aggasztóbban szűkítette lehetséges olvasóinak körét, ugyanakkor messzemenő szövegszervező-kanonizációs szerepével számolhatunk a magyar nyelvű irodalmi műveltségben is; anyanyelvű megfelelői azonban csak lassan és elszórtan jelennek meg a XVII. századtól.

Bartók István monográfiája közel húsz év kutatási eredményeinek összegezése. Egyedülálló szívós kitartással és tudatossággal kezdte és végezte retorikatörténeti kutatásait, ebben leginkább Bán Imre és Tarnai Andor szemléletére, kutatási módszereire és eredményeire támaszkodott. Vállalkozásába még akkor kezdett bele, amikor irodalmunk legkorábbi korszakainak elméleti rendszereit módszeresen alig vizsgálta a kutatás, pedig Bán Imre már 1971-ben megjelentette a XVI–XVIII. században Magyarországon ható retorikai-poétikai művekről írott fontos kismonográfiáját, Koltay-Kastner Jenő és Bán Imre 1970-ben közreadta *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete* című kiváló kötetét. Tarnai Andor már negyedszázada felhívta a figyelmet a régi magyar irodalomban a toposzkutatás – nemzetközi kutatás által is nyomatékositott – jelentőségére, majd a XVII. században Vossius és Becker retorikáinak súlyá-

ra, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon című nevezetes monográfiája pedig irodalmi műveltségünk legrégebbi korszakának irodalomelméleti rendszereit derítette fel szisztematikus átfogó módszerrel; ebben föltárta a trivium és abban a retorika relevanciáját.

Az 1970-es évek végén kibontakozó kritikátörténeti kutatás valójában a magyarországi irodalomelméleti gondolkodás folyamatának föltárására vállalkozott, bár ennek tudományos horizontján még alig jelent meg a nyugat-európai kutatási tapasztalat, a *Rendszerek* című kötet (1981) tekintélyes mennyiségű elméleti forrás szövegét is közreadta – különböző művek latin nyelvű praelimináriáit (előszavak, utószavak, ajánlások) tették magyarul olvashatóvá – kísérő értekezéssel értelmezve. Az MTA Irodalomtudományi Intézete végezte e kutatási irány összefogását és feladatainak korszakonkénti koordinálását; már ekkor látszott, hogy a vállalkozást nagyban könnyítené kutatócsoport(ok) létrehozása. A legcélszerűbb az lett volna, ha sikerül érvényesíteni a kutatásban a korszakok folyamatosságát és Tarnai Andor munkáját a XVI. század latin nyelvű irodalmi műveltségére épülő átfogó monográfia követhette volna, hiszen e korszak irodalomelméleti rendszereit a latin nyelvű praeceptum-irodalom hozta létre elsősorban, ennek hordozói pedig a korszak retorikai-poétikai voltak. (Ennek egy szeletét vizsgálta Téglásy Imre értékes műve, *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon*, amely azonban nem vállalkozott a korszak teljes spektrumának bemutatására.) E perióduson belül alapvetően és legnagyobb számban a Nyugat-Európában megjelent retorikai műveket forgatták itthon, amelyeket a külföldön peregrinálók hoztak magukkal haza, vagy korabeli intézmények, magánszemélyek vásároltak-szereztek be könyvtáraik számára. Ez alig változott a XVII. században, ekkor is meghatározók a külföldről tömegesen behozott elméleti művek, emellett azonban megszorodnak a hazai szerzők és kiadványok, amelyek részben a másutt kiadott munkák átdolgozásai, itthoni adaptációi.

E kutatási feladat igen összetett, hiszen csak a komparatív szemlélet legnagyobb mértékű érvényesítésével végezhető eredményesen: az ekkor Magyarországon ható elméleti rendszerek a reneszánsz és a reformáció latin nyelvű nemzetközi retorikátörténeti folyamataiba ágyazódtak. A reformáció térnyerésével a protestantizmushoz kötődő irányzatok kerültek itthon is túlsúlyba. Ezek valamilyen mértékben érvényesítették a retorikai rendszerekben kifejeződő *antropológiai modell és szövegelméleti rendszer kapcsolatát, egyensúlyát*, és a folyamatban nyomon követhetjük ezek elmozdulásának sajátosságait. Ezen antropológiai modell meghatározója a XVI–XVII. század fordulójáig nagyjából *a reformáció volt*, osztódó konfesszionális-kulturális áramlataival. (Klaus Dockhorn szerint: „Nem túlzás azt mondani, [...] hogy a német protestantizmus a retorikát mint világnézetet és antropológiát választotta. *Die Rhetorik eine Weltanschauung in vollsten Sinne des Wortes ist, eine Weltanschauung mit eigener Erkenntnistheorie, eigener moral und vor allem Anthropologie. A retorika a*

szó legteljesebb értelmében egy világnézet, egy világnézet sajátos ismeretelmélettel, sajátos morál és mindenekelőtt sajátos antropológia.”) A kutatásra vállalkozók helyzetét fokozottan nehezítette, hogy a nemzetközi tudományos környezet rendkívül (már-már alig áttekinthetően) terjedelmes és színvonalas eredményeket ért el, amelyeket csak egyre nehezebben követhettek-követhetnek az elszántan mégis a nyomába eredő hazai kutatók. *Bartók István is valójában kutatócsoport(ok) munkáját vállalta magára, amelyet Nyugat-Európában tanszékek, vagy kutató intézetek végeznek évtizedek óta népes szakembergárdával: magyar tudós számára irigyelni való föltételek között.* Olyan forrástípus fölkutatását végezte, amely rendkívül bonyolult könyvtörténeti, könyvtári, bibliográfiai vizsgálatokat követel meg; ennek során gyakran kényszerült önkorlátozásra is, hiszen a kéziratos anyag bevonása áttekinthetlenné tette volna saját forrásbázisát. (Még így sem tud olykor lemondani a kísértésről: néha kéziratok nyomába ered, vagy egyetemi disputát vizsgál. A lehetséges kéziratos forrásanyag számbavétele és értékelése – éppen az itteni eredményekre támaszkodva – későbbi kutatásnak lehet fontos feladata, hiszen jelenlegi részleges ismereteink szerint is nagyon sok XVI–XVIII. századi kézirat rejtőzik számos hazai és határainkon túli tudományos gyűjteményben.)

Módszeres föltáró kutatás még nem vette számba, nem összegezte a reneszánsz és reformáció alapvető irodalomelméleti-retorikai rendszereinek hatását a magyar irodalomban. A reneszánsz irodalomelmélet sajátosságainak némelyikét ugyan regisztrálta már régebben is a hazai tudományosság (neoplatonizmus, imitatio, hét szabadművészet elemei), ezt azonban sokszor nem kapcsolták össze a reformációval, s konzerválódtak olyan, máig is makacsul élő tévhitek, hogy a reformáció lebontója a reneszánszban diadalmasan megújuló művészetelméleti gondolkodás eredményeinek, „melegágya” a *dissimulatio artis* devalvációs lehetőségének, és művészetellenes tendenciáinak szálláscsinálója. Ez a korszakkutatásban meglévő súlyos késedelem számos nehézséget jelentett Bartók István számára, hiszen nem vállalhatta át a még ezután – mások által – elvégzendő munkát, ugyanakkor számtalanszor kellett keresnie az előző korszakba visszavezető szálakat, az egymást értelmező folyamatokat, a változás irányzatait és mértékét fölmutatni, tudatosítani. Ugyanilyen nehézséget jelentett a szerző számára a hazai puritanizmus-kutatás hosszú ideje tartó csüggesztő apálya, amely mennyiségi megfoghatóságot, de minőségi hanyatlást is jelentett; ezért kellett nélkülöznie a szerzőnek sokszor a puritanizmus antropológiai modelljének értelmezéséhez szükséges kutatási eredményeket.

A monografikus földolgozás két évtizede alatt nyilván változott a szerző elméleti távlata, forrásismerete, szakirodalmi horizontja, ezek a kutatás egyes szakaszaiban nem azonos mértékben, azonos minőséggel hatottak, határozták meg a különböző fejezetek látásmódját, munkamódszereit. A munka előrehaladtával szaporodtak, elmélyültek, jobban hozzáférhetővé váltak az

elméleti ismeretek, amelyek jobban beépülhettek a később született fejezetek tárgyalásába. Bartók István Tarnai Andor 1984-es monográfiájának meghatározását használja föl az „irodalmi gondolkodás” definiálására. („Irodalmi gondolkodáson a legtágabb értelemben ama követelményrendszer megnyilvánulását értem, ami a későbbi korokban szerzőnek nevezett egyéneket valamely szó- vagy írásbeli közlendő megformálásában befolyásolta, s amit a még elérhető közelségben lévő vagy már csak elképzelt közönség elvárt.”) Tarnai definíciója valóban a legtágabb értelemben értendő olyan korszakban, amikor a kéziratosság uralkodik az éppen megjelenő, kiegészítő nyomtatott írásbeliség mellett, és alig érvényesül a reneszánsz oly gazdag és bonyolult művészetelméleti rendszere. Viszont a Bartók István által vizsgált korszak már a reneszánsz és reformáció kulturális-konfesszionális-művészetelméleti tapasztalatainak ismeretében alkotja meg a maga irodalomelméleti rendszereit, ezért is lett volna hasznos – a mindannyiunk által tisztelt és kivételesen nagyra tartott – Tarnai meghatározása mellett a korszakkutatás más elméleti eredményeinek folyamatos fölhasználása. Valahol vállalkozni kellett volna az irodalmi tudat–irodalom–retorika–homiletika–prédikáció–imádság összefüggéseinek olyan vizsgálatára, amely még behatóbban értelmezte volna ezek kapcsolatait, az adott korszak tudományelméleti kontextusát. Talán ennek következménye, hogy e fogalmak ugyan a monográfia meghatározó értelmező hálóját alkotják, időről időre előkerülnek, de jelentésük, használatuk olykor nagyobb pontosítást kívánna. (Mellesleg erre éppen maga Tarnai adott – idézett előző definícióját messze túllépő és meghaladó – példát és bátorítást, amikor Becker *Orator Extemporaneus*-át, vagy J. G. Vossius *Commentariorum rhetoricorum*-át saját XVII. századi retorikai – vagyis irodalomelméleti – környezetében vizsgálta, értelmezte.)

A rendszeralkotó praeceptum-irodalom igen bonyolult elméleti folyamatok metszéspontján jött létre, amelynek éppúgy részei az *antropológiai távlatot teremtő* teológia- és filozófiatörténet, egyháztörténet, a művészetelméleti rendszerek és az esztétikai hatásképző funkciók, mint az ezek által közelebről vagy távolabbról vezérelt *szövegelméleti megfontolások*. Talán ezért is hátrította el Bartók István óvatosan mindezen perspektíva együttes érvényesítését monográfiájában (ezt egészében egyedül valóban nem vállalhatta!), amint azt leszögezi: „Ha tartani akarom magam a bevezetőben vázolt szempontokhoz, a magyar kézikönyvek és külföldi forrásaik rendszerezésénél és bemutatásánál maradva továbbra is le kell mondanom a tágabb összefüggések részletekbe menő vizsgálatáról.” (107.) E bejelentett önkorlátozás ellenére sűrűn hivatkozik a nemzetközi szakirodalom legfontosabb műveire, amelyeknek megállapításait minél teljesebben igyekszik fölhasználni, *feladatát elsősorban forrásanyaga lehető legteljesebb filológiai föltárásában, ezen forrásanyag jelentőségének tudatosításában, értelmezésében határozta meg*. Ez a döntés a legkevésbé sem érinti a vállalkozás rangját és jelentőségét, mindössze annyit jelent, hogy a szerző kutatómunkájában az alapvetést vállalta, az érvényesített értelmezői

perspektíva a művek keletkezésének, sajátosságainak és saját korukban kifejtett hatásának igyekezett minél gazdagabb jelentést adni. Egyik legfontosabb célkitűzésének tartotta a latin nyelvű retorikai-dialektikai terminológiai rendszer használatának, értelmezésének, részleges magyar nyelvű megalkotásának folyamatát minél behatóbban föltárni, ebben – ritka kitartással – a korszakkutatásban eddig a legeredményesebb munkát végezte.

2.

Tudománytörténetileg teljesen indokolt a grammatika–(poétika)–dialektika–retorika összefüggésének logikáját követni az anyag tárgyalásában, hiszen ez genetikailag a trivium köztudomású továbbéléséből következik. A reneszánsz, majd a reformáció is erre az alapzatra épít, jelen van benne egy összetett antropológiai rendszer értéktávlata és értékaspektusa, de erre építhető egy szövegelméleti rendszer is. Talán célszerű lett volna nyomatékosabban hivatkozni erre a tudománytörténeti tényre, hiszen az egész XVI. században meghatározó érvényű volt; ez jellemezte a német reformáció legnagyobb retorikai iskoláit Wittenbergben, Tübingenben, Strassburgban, majd Heidelbergben is. Valójában a retorika tudományelméleti perspektívája generálja a grammatikák és a dialektika feladatait, és ebben értelmezhetők a korszak lexicográfiai vállalkozásai is, vagyis a szótáriródalom ugyancsak ennek egyik fontos elemeként ragadható meg. (A *copia verborum* alapvetően retorikai igénye gerjeszti a korszak bámulatosan gazdag szótáriródalomának megszületését.) Ezért megalapozott és impozáns, ahogyan Bartók István áttekinti az 1630–1700 közötti időszak grammatikai (poétikai) irodalmát, lexicográfiai műveit, ennek során hatalmas forrásismeretre támaszkodva kapjuk az egyes művek jellemzését, szövegkapcsolataik bemutatását. Számos olyan munka kerül így látóterünkbe, amelyeket eddig még senki sem méltatott tudományos vizsgálatra a hazai kutatásban. A grammatikákat és a szótáriródalom különböző alkotásait a monográfia igyekszik kiszabadítani abból az értelmezői hegemoniából, amelyet a nyelvtörténet „túlsúlyos” hagyománya hosszú ideje jelentett; pontosabban: kibővíteni igyekszik a retorika tudományelméleti perspektívájával a nyelvtörténeti látószöveget. Különösen tanulságos, ahogyan bemutatja az átmeneti „műfajok” jelentőségét, benne Molnár Gergely grammatikájának poétikai jellemzőit; a metaplaszus jelentésváltozatainak átfogó képe azért is értékes, mert itt sikerült összefüggéseiben megragadni és láttatni a XVI–XVII. század szervesen egymásra épülő folyamatait. Hasznos lett volna itt az egész fejezet esetében bátrabban támaszkodni Balázs János *Hermész nyomában* című monográfiájára (jobban, mint a tőle itt idézett korábbi résztanulmányokra), mert szerzője ebben érvényesítette leginkább a korszak nyelvfilozófiai problematizáltságát. A szótárákra vonatkozó megállapí-

tások esetében a szerző figyelmét olykor elkerülte az újabb szakirodalom, ezért is kerülnek be kétséges kijelentések a Szenci Molnár Albert lexikográfiai munkásságát tárgyaló részbe, bár ez valóban a könyv által vizsgált korszak előzményéhez tartozik. Ma már aligha fogadható el a Szenci szótárkiadásainak „népszerűtlenségéről” szóló kijelentés, vagy a megjelenésüket kísérő „érdektelenségéről szóló” állítás, másfelől az újabb szakirodalom bőségesen dokumentálta éppen Szenci Molnár szótárszerzői működésében *a retorikai műveltség meghatározó szerepét*, amelyről itt nem esik szó. Ebben ma már igencsak túlhaladott Melich János – egyébként jeles, azonban csak nyelvtörténeti nézőpontú – tanulmányára hivatkozni.

Ugyancsak a tudománytörténeti szempont magyarázza a bőséges logikai irodalom önálló fejezetben való tárgyalását. Ebben az esetben is célszerű lett volna az előző korszakhoz való árnyaltabb csatlakoztatás, illesztés. A rövidke bevezető nem tudja eléggé érzékeltetni a logika-dialektika hallatlanul megnövekedett XVI. századi jelentőségét, inkább a jelentéktelen véleménykülönbségek korszakának látszik, amelynek aligha van jelentősége korunkból visszapillantva. Az sem véletlen persze, hogy maguk a kortársak – mint azt Bartók István végül is megállapítja – „a XVI–XVII. században a logikát mint *ars universalist* minden szellemi tevékenység módszertani alapjának tartották, ami a tudományosság egészét megszabta”. (74.) Ezt éppúgy érvényesnek tartották az olasz reneszánszban (L. Valla, I. Zabarella, Mario Nizoli), mint Erasmus, vagy a német reformáció tudományossága (R. Agricola, Melanchthon, J. Caesareus, Johannes Sturm). Éppen Sturm marasztalta el tán legkíméletlenebbül az előző korszakokat és kortársai közül azokat, akik tudatosan mellőzték, vagy műveletlenségük miatt nem ismerték föl a dialektika univerzális jelentőségét. Zabarellához, Mario Nizolihoz hasonlóan *a megismerés (res – copia rerum – natura) és nyelvi kifejezés (verbum – copia verborum – ars[rhetorica]) legfontosabb instrumentumának* tekinti: „...a dialektika eszköz, amelyik a művészetek és tudományok mindegyikéhez és azok kezdetéhez is alkalmazható... mert a természetnek és a széptudományoknak ugyanaz a felosztása. A széptudományokban is az a nagy baj, hogy a dialektika szabályainak ismeretétől el vannak választva, amelyek az előttünk lévő korszakban oly rútul be lettek mocskolva, hogy jelentésüket mostanáig vagy barbár módon elhomályosították, vagy nem eléggé azokban a feladatokban használták föl helyesen, vagy teljesen ismeretlenségben hevernek.”

A protestáns orthodoxia című II. alfejezetben néhol nem érvényesül kellő árnyaltsággal az egyháztörténeti szempont: a „protestáns orthodoxia” kifejezést indokolatlanul használja a reformáció első generációja és Melanchthon esetében, ellenben megszokott és a hazai szakirodalom által is elfogadott valóban Geleji Katona István „orthodox” elnevezése, ahogyan azt később Bartók István is teszi. Természetesen helyes a XVI–XVII. század fordulóján, vagy a XVII. század első felében evangélikus, vagy református orthodoxiáról

beszélni, enélkül azonban elvész az „orthodoxia” terminus technicusának jelentése. Ugyancsak nehezen fogadható el az az állítás, mely szerint ez a melanchthoni „orthodoxia” erősebben kötődne a teológiához, mint a legtöbb katolikus és református logika; azt pedig a legtermészetesebbnek kell tartanunk, hogy e teológiai szisztémának nem a metafizika a meghatározó eleme. (78.) A szinkretikus irányzatok XVI. századi előzményei között említi a szerző Johannes Sturmot, mint a padovai arisztoteliánus Zabarella követőjét, azonban legalább ennyire fontos esetben az ugyancsak itáliai recepciójú *retorikai filozófia* Mario Nizolitól eredő hatásaira fölhívni a figyelmet.

A fejezet egésze azonban nagyszabású seregszemlét tart az itthon használatos külföldi és a magyarországi megjelentetésű logikák felett, amely seregnyi új eredményt tartalmaz. Ebben kirajzolódik a rámizmus hazai térnyerésének íve és tempója, igazolódni látszik a puritanizmus és rámizmus összefonódásának szakirodalomból is ismert kijelentése, bár sok kérdőjel változatlanul megmaradt. Igazából most sem tudunk érdemben válaszolni a sárospataki puritanizmus kontra Keckermann polémia okaira, az eddig föltárt források inkább a vita hőfokáról, az indulatokról, mintsem az érdemi tartalmi elemekről tudósítanak. (Pedig ennek valamikor a végére kellene járnia valakinek, hiszen Keckermann magyarországi fénykorának tényleg a sárospataki puritánusok szakaszának véget.)

Különösen fontos része e fejezetnek a váradi–debreceni Ramus–Amesius-kiadások kérdéskörének vizsgálata, ami *közelebb visz bennünket Apácai Csere János teljesítményének megítéléséhez*. Kitartó, ha szükséges, mikrofilológiai aprómunkával igyekszik Bartók István rekonstruálni a magyar nyelvű logikai terminológiai rendszer XVII. századi megalkotási kísérleteinek állomásait, eredményeit. Eddig még senkinek sem sikerült eljutnia e folyamat feltárásában, amit igen jól szemléltetnek és egészítenek ki a *Függelék* táblázatai. (Az itteni eredményeket látva talán célszerű lenne egy önálló tanulmány kíséretében közreadni e logikai terminológiaképződés folyamatának teljes eredményeit, aminek második felét a homiletikák-retorikák hasonló próbálkozásai-eredményei tennék ki. A korszakkutatás – egy fogalomtár formájában – legalább összegező áttekintéssel rendelkezne e folyamatról.) Föltétlenül igazat kell adnunk a szerzőnek abban, hogy a magyar logikai műnyelv nagyobb eséllyel és szélesebb körben terjedhetett volna el, ha meghonosítói egy átmeneti két-nyelvű szakaszt tudtak volna megteremtteni e folyamatban. A számba vett szerzők-művek bemutatása, jellemzése néhol ugyan madártávlatú, olykor vázlatos, a legtöbb esetben azonban a magyar kutatás ezzel először irányítja figyelmét a vizsgált személyre, alkotására, így minden szava hiányt pótol. Az áttekintésből igen gazdag hazai logikai-dialektikai irodalom bontakozik ki, arra a kérdésre azonban a további kutatásnak kell majd válaszolnia, hogy mindez hogyan és milyen mértékben szabályozta a kortárs retorikai irodal-

mat, a retorikus próza eljárásait; ezt még Martonfalvi Tóth György kivételesen jelentős művei esetében sem tudjuk megválaszolni.

A monográfia legterjedelmesebb fejezete a retorikai praeceptum-irodalmat vizsgálja, ennek során külön beszél világi és egyházi retorikáról. Az elkülönítés az anyag tárgyalása szempontjából indokolt, bár célszerű lett volna nyomtatékosan hangsúlyozni, hogy ebben a XVII. század legelején döntő fordulat zajlik. Az előző században a reformáció meghatározó retorikai iskolái (Wittenberg, Strassburg, Tübingen, Heidelberg) éppen a retorika egyetemes instrumentum jellegéből kiindulva a világi és egyházi szónoklat elválasztó határait bontották le, tüntették el, az oratio (világi szónoklat) és contio (egyházi szónoklat, prédikáció) egyazon szisztéma sajátos kommunikációs funkciójú változatai voltak. A XVII. század fordulóján valóban újra felerősödnek az oratio–contio elkülönülésének tendenciái, a homiletika egyre gyakrabban definiálja önmagát antiretorikus, vagy a retorikai hagyományt erősen revideáló szándék mentén. Láthatóan szembekerül egymással az előző században még egyensúlyi helyzetben lévő antropológiai modell és autonóm szövegelméleti szisztéma, egyértelműen az utóbbi rovására. Az is igaz viszont, hogy a retorika korábbi univerzális rendszerétől elkülönülő homiletikák folyamatosan csökkentik a konfesszionális polémiát; bár az ellenkezőjére is akad jó néhány – itt nem emlegetett – példa. A folyamat szemléltetésére idézhetjük a századforduló Magyarországon is elterjedt és kiadott külföldi szerzőit: Abraham Scultetust, Guilielmus Bucanust, Amandus Polanust, Georgius Laetust.

A világi retorikákat elkülönítve tárgyaló fejezet az irányzatok számbavételénél azonban újra csak egyháztörténeti-konfesszionális szempontokat érvényesít, ez megint csak fogalomzavarokat okoz a nagy anyagismerettel és erudícióval elemzett forrásanyag tárgyalásának menetében. Bartók István az irányzatokat a korszak felekezeti intézményeihez, reprezentánsaihoz köti és ezen keresztül azonosítja, holott e szerzők-művek számos esetben nem vagy alig mutatnak konfesszionálisan megragadható specifikumokat. Természetesen hozhatunk föl érveket az itt választott klasszifikációs szempont mellett, azonban érzékeltetni kellett volna e szempontrendszer ellenmondásait is. Miért katolicizmusa azonosítja-magyarazza leginkább Soariust (és XVII. századi kiadásait), vagy miben evangélikus sajátosság Melanchthon és Sturm műveinek kiadása (111., mellesleg Sturm református volt), illetve érdemes-e a „református orthodoxia” teológiai irányzatából származtatni Vossiust és számos átdolgozóját? E bizonytalan fogalomhasználat következménye aztán, hogy Pécseli Király Imre 1612-es retorikája „...az evangélikus orthodoxia klasszicizáló, az ötrészes retorikára épülő vonulatába illeszkedik”. (121.) Igaz ugyan, hogy a református Pécseli Melanchthont tekinti egyik fő forrásának, de legalább ennyire meghatározta a református Keckermann, és műve igazi eklektikus alkotás. Ugyanezen szempontrendszer tisztázatlansága miatt feszíti ellentmondás az *Evangélikus és református szinkretizmus* című alfejezetet

is. Laza appendixként sok fontosat megtudunk Becker *Orator Extemporeus*áról, akinek művét azonban csak az illeszti ebbe a fejezetbe, hogy genezisében Soariusra megy vissza, valójában a jezsuita Radau munkája, amelyet szerte Európában kiadtak protestánsok-katolikusok, az itt vizsgált editio a református Szenci Kertész Ábrahám váradi officinájából került ki.

Annál homogénebb és színvonalasabb viszont a Buzinkai Mihály retorikai munkásságát összefoglaló arányos fejezet. A magyar logikai és retorikai ráimizmus legjelentősebb képviselőjének bemutatása plasztikusan jellemzi az oratoria és retorika különbségét, egyben a ráimizmus retorikai rendszerének korlátait és ellentmondásait is bemutatja. Buzinkai munkássága a sárospataki puritanizmus egyik olyan fejezete is, amelyről további kutatásnak kellene majd eldöntenie, hogy egy ily igényesen kidolgozott, koherens dialektikai elveket alkalmazó, szövegelméleti rendszer mennyire volt – vagy éppen nem volt – hatékony praeceptum mű a korszak retorikus prózája számára. A fejezet – amint az a monográfia egésze esetében tapasztalható – újabb erőfeszítést tesz a logikai műnyelv értelmezése érdekében, a ramusi terminológia fogalmait kapcsolódó szerkezeti rendjükben tekinti át (ezt itt is jótékonyan segítik a *Függelék* táblázatai), magyar jelentésüket pedig Apácai Csere János és Martonfalvi műveiből kölcsönzi.

3.

A következő nagy fejezet teszi ki a monográfia legterjedelmesebb részét, ebben az *imádság* és a *prédikáció* elméleti irodalmát vizsgálja a szerző. Az ars orandi szakirodalmá fölött futólagos szemlét tartva eljut az újabb művek említéséig, alig számol azonban jelentőségének megfelelően az egyik legértékesebb hazai tanulmánnyal, Incze Gábor 1931-es kiváló – valójában monográfia súlyú, vaskos – értekezésével. (Ezért aligha lehet beszélni a „terület hazai ismeretlenségéről”.) Incze tanulmánya saját korának hatalmas nemzetközi szakirodalmát használja föl, szempontjai, megállapításai mai napig sem koptak szemernyit sem, szövegbázisa óriási és megbízható, bátrabban használhatta volna a szerző.

Az *Imádkozás és imádság* című fejezet a teológia és vallástörténet elvei szerint tekinti át e lelki igény megnyilvánulásainak folyamatát. A történeti áttekintés arról győz meg, hogy időről időre történtek kísérletek az imádság formai elemeinek – amint azt Guilielmus Alvernus tette – valamely kanonizációjára; ezt újra meg újra napirendre tűzték a nagy teológiai, lelkiségi mozgalmak is. Az imádság a hitélet intézményileg-konfesszionálisan változó folyamatában állandóan jelen van, azonban gyakoriak a súlypont-átelyeződések, olykor liturgikus funkciója változik; közösségi és individuális formája pulzál, vagy jut valamelyik túlsúlyra. A monográfia által vizsgált időszakban a protestáns lelkiség és konfesszionális meghatározója a puri-

tanizmus volt, így az imádság spiritualitása, liturgikus jellemzői, hitéleti specifikuma is ezen keresztül ragadható meg. Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá válik, hogy az imádság erősen rejtőzködő „műfaj”, amely primer módon is jelen van a korszakban, de számos más religiózus műfajban – velük szimbiózisba fonódva – kereshető. A káté- és ágendairodalom a liturgikus szabályozás szintjén majdnem mindig rendelkezik róla, a kátékból készült prédikációkban is megtaláljuk; ugyancsak gyakran fordul elő az elmélkedő-meditációs irodalomban, itt azonban nehezen különíthető el; könnyen alakulnak-áramlanak át egymásba e bensőséges, interiorizált lelkiség nyelvileg manifesztálódó részmozzanatai. Jó néhány puritánus szerzőnél az individualitás spirituális autonómiájának hangoztatása és elismerése egyre kevésbé tűri meg a kánonokkal definiálható s ezeknek megfelelő imádság sajátosságait. Valójában ezért is nehéz bármely praeceptum-irodalom szabályrendszerének megfeleléseit keresni az imádságirodalom egészében, az ars orandi soha sem vált olyan konzekvensen működő tanrendszerré, amely a retorikai hagyományt a prédikációhoz hasonló mértékben működtette volna. Medgyesi *Praxis pietatis*ától hosszú sor rajzolható föl, amelyben jelen van a puritanizmus első és második generációja: Komáromi Szvertán István, Enyedi Fazekas János, Szöllősi Mihály, Iratosi T. János, Filepszállási Gergely, a késeiek közül Otrokocsi Fóris Ferenc és Huszti István. A magyar puritanizmus kettős értékpólusú jellegének megfelelően az individuális és a közösségi imaformák bőséges változatait találhatjuk; az utóbbi változat talán könnyebben számba vehető, mint az individuális lelkiség igényéhez igazodó. Az *imádság elméleti kérdései a magyar irodalomban* című részfejezet a magyar Amesius-recepció minél teljesebb bemutatására helyezi a hangsúlyt, ezért jut benne jelentős hely Martonfalvi Tóth Györgynek.

Medgyesi Pál *Doce nos orare* című művének szakmai megismertetéséért éppen Bartók István tette a legtöbbet, hiszen már 1981-ben publikálta legfontosabb megállapításait, itteni eredményei ma már beépültek a korszakkutatásba. Elemzésének az adja erejét és értékét, hogy itt sikerült megragadnia a puritanizmus antropológiai modelljének – az imádkozó spiritualitás – és szövegelméleti szempontjainak koherens egyensúlyát. Mindkét komponensre nézve igazán releváns megállapításokat tesz, metodikájában ezért is tekinthetjük az egész kötet egyik legszínvonalasabb fejezetének. A puritanizmusnak lényegi szempontja volt az intellektualitás és spiritualitás dualizmusának érvényesítése az egész hitéletben. Elzárkózik az ellenőrizhetetlen entusiastá spiritualitástól („Ez csak eszelősködés”), hiszen itt erőt vehet rajtunk „emlekezetünknek feledékensége, képzelésünknek restsége, értelmünk homályossága, gondolatink széllel nyargalása, és a’ ki mondasban való akadozásunk”, vagyis a *kognitív képességek* nem hiányozhatnak ebből a vallási cselekvésből. Ugyanezt erősíti meg Medgyesi is: „neminemő jó eleve való *gondolkozást kívánnak* azok felől a’ mellyeket szollandók vagyunk: s ez min-

den e' féle erőtlenségek, az *elmélkedés és rend* által igen meg segéttetnek." A lélek azonban kiüresedhet, ha nem járja át a bűn megutálásának, megvallásának szívből jövő, igaz megtérést és onnan újjászületést sóvárgó, Istenhez törekvő vágya, a mortificatio után a vivificatio. Ha ez szólal meg imádságunkban, akkor ezt a hangot nem szabad elhallgattatni, minél inkább teljék be vele szívünk-lelkünk: „Hogyha... szivednek kívánsága erős és buzgó, melly tégedet el-készét mind kérendő dologgal s mind szóval; bé ne rekezd a' te könyörgésidet és ditséretidet hirtelen, hanem a' te lelked tellyék bé mennyei gyönyörködtetésekkel, s Istennel való nyájas beszélgetéssel." A kognitív és spirituális képességek összhangja, egyensúlya e lelkiség legjobb előfeltételét biztosítja, akaratumknak engedelmeskedve, állandó gyakorlással tökéletesíthető; amint ez a *Praxis pietatis*ban is olvasható. Nagyon meggyőző a dialektika és retorikai szövegelmélet érvényesülése a *Doce nos orare* esetében, minden kétséget kizáróan a dispositio és amplificatio eljárásai működnek, az utóbbi különösen látványosan bizonyítja a rámista logika szerepét, *terminus technicusainak magyarra fordítását Medgyesi már Apácai Csere előtt végzi*. Igen tanulságos az *efficiens, effectum, subjectum, adjunctum, opposita, similitudines, divisiones, testimonia* fogalmainak magyarra fordítása. (Mindezzel együtt kissé túlzó buzgalom a szerző részéről a *Doce nos orarét* „retorikai kézikönyv"-nek nevezni [169.], azért egy percre sem feledkezhetünk meg arról, hogy olyan puritánus imádságelméletet olvasunk, amely ugyan részben integrálódik kora retorikai elméleteibe, azonban egyáltalán nem beszélhetünk egy komplexitásában jelen lévő tanrendszerről.) Azt már a későbbi kutatásnak kell vizsgálnia, hogy Medgyesi itt megismert elméleti rendszere milyen mértékben működött valóban praceptumként, az látszik valószínűnek, hogy szerzője a puritanizmus imádságának-imádkozásának egy ideáltípusát fogalmazta meg. Annyit talán – részletes vizsgálat nélkül is – megkockáztathatunk, hogy a *Doce nos orare* a XVII. század puritánus imádságirodalmának legfeljebb egy szeletét fedi le, az egyébként igen széles spektrumú, amelynek egyik pólusán ott van a puritanizmus bernáti, tauleri misztikát is befogadó vonulata (Nagyari Benedek, Otrokocsi Fóris Ferenc), a másik póluson pedig a nagy, nemzeti közösséghez szóló imádságok gazdag csoportja (maga Medgyesi, Mikolai Hegedűs János, Báthori Mihály, Szőnyi Nagy István stb.).

Az *Ars concionandi* című nagy fejezet az egyházi retorikák fontos területét vizsgálja. Amint az egész kötetben megfigyelhettük, itt is nehézségeket okoz az előző korszak jelenségeinek, folyamatainak megítélése, a XVI. századdal való összefüggések értelmezése; a történelmi áttekintés néhány ponton árnyalást kíván. A szerző megállapítása szerint a prédikációt „irodalmi műfajnak... tekintjük, elkészítésének szabályait irodalmi követelményrendszernek". (184.) Bartók István ezt azért mondja, hogy a prédikációirodalmat emancipálja, visszahelyezze az „irodalom" kompetenciájába, ahonnan hosszú ideje száműzetésbe kényszerítették. Ez azonban túlzásra is csábíthat,

amellett nyomatékkal kell hangsúlyozni, hogy a prédikáció *nem a romantika utáni értelemben szuverén „irodalmi műfaj” – s nem is szabad ezt a látszatot kelteniünk –*, hiszen éppen abban áll a sajátossága, hogy az irodalmi tudat történelmileg rétegzett s általa definiált szektorához tartozik, ennek alapján írható le. Az esztétikai önelvűség egyetlen szempontja alkalmatlan árnyalt jellemzésére: a benne szereplő antropológiai modell és szövegelmélet összefüggése adja koherenciáját, és e pólusok viszonyának változása alapján írható le történetisége. *Nem azzal adjuk vissza igazán az irodalomnak, ha más kontextuális meghatározottságától viszont eloldozzuk, vagy kötődéseit túlságosan meglazítjuk.* Így talán nagyobb óvatossággal íránk le a fejezet kérdésköreinek tárgyalásánál sokszor visszatérő fogalmakat, hogy „irodalmi szempontból, irodalmi élmény, irodalmi műfaj” stb. A fejezet bevezetőjében célszerű lett volna nagyobb elméleti horizonton mérlegelni a prédikáció „irodalmiságának” sajátosságait, enélkül nehezen helyezhető be a klasszikus irodalomtörténet-írás olyan értelmezői rendszereibe, mint stílustörténet (barokk), esztétikai hatás-funkciók, imitatio stb.

A „mesterség eltitkolásának forrása a XVII. századi protestánsok számára” bizonyára *Ramus is* volt (184.), ám az előző század más retorikáiban is lépten-nyomon találkozhatunk ezzel a törekvéssel. Sturm önálló monográfiát szentel a kérdés tanulmányozásának *De imitatione oratoria* címmel, de mások is bőségesen foglalkoznak az imitatio mint a *disciplina occulta* (elrejtett tudomány) sajátosságaival. Nagyon madártávlatú a 189–190. lapon szereplő történelmi áttekintés is, amely a szekunder irodalom kijelentéseit veszi át: ily röviden talán nem is érdemes és érdemben nem is lehet a reformáció első századának rendkívül gazdag praeceptum-irodalmát, illetve prédikáció-irodalmát körvonalazni, jelenségeit minősíteni. (Nyilván ez a megtévesztő szakirodalmi sugallat állítja vitathatóan egymás mellé Melanchthon és A. Hyperius munkásságát, amelyek sokkal több dologban térnek el egymástól, mintsem hasonlítanak.)

A továbbiakban áttekintést kapunk azoknak a Magyarországon is használatos puritánus angol szerzőknek a homiletikai tevékenységéről, akiknek művei Medgyesi Pálnak is forrásai voltak; ugyancsak újdonságnak számít a kutatás számára Bisterfeld gyulafehérvári ars concionandijának bemutatása. Indokolt a szerző figyelemfelkeltése, hogy Geleji Katona István *Praeconium Evangelicum* című vaskos összegezése számos jelentős – kellően még nem vizsgált – retorikai-homiletikai megállapítást tartalmaz. Az 1650-ben Szenci Kertész Ábrahámnál Nagyváradon megjelent retorikai antológia valóban fontos kiadvány, értékelése azonban több kérdést vet fel, hiszen ugyanabban az évben jelenik meg Medgyesi Pál *Doce praedicare* című műve; összehasonlításuk, párhuzamos vizsgálatuk kézenfekvő. A váradi kötetben szereplő szerzők (Bucanus, Scultetus) művei vagy még az előző század legvégén, vagy a századforduló környékén jelentek meg, Szenci Kertész kiadványa te-

hát fél évszázaddal később adja közre ezeket a szövegeket Magyarországon. Első lépésben érdemes lett volna ezen praeceptum-művek jelentését megvizsgálni saját korukban, majd arra keresni a választ, hogy miért s milyen aktualizáló, jelentésmódosító szándékkal adta ki azokat Szenci Kertész ötven esztendővel később? Bucanus és Scultetus is fontos hírnökei a századforduló körül zajló retorikai-homiletikai fordulatnak; Bucanusnak 1602-ben már Heidelbergben volt kiadása. Mindketten határozottan és elszántan szakítanak a reformáció előző évszázadának retorikai hagyományaival. Bucanus a wittenbergi, strassburgi retorikai hagyomány számos elemét aggályosnak tartja, az ott érvényesülő kiterjedt és összetett tanrendszer, szövegelmélet visszاسzorítását javasolja. Hibáztatja a logika használatát, a genusokat ugyan nem tagadja, de a prédikációnak már csak három részét emlegeti: exordium, tractatio, epilogus. Nem szabad a világi szónok módjára díszíteni a prédikációt a szavak cifraságával, ékítményeivel; vétkeznek azok is, akik terjengős amplificatióval állnak elő, ne használjunk sok szinonimát, a prédikáció lényege a hasznokra tolódik el, amelyből a Szentírás szerint ötöt sorol föl: doctrina (tanítás), redargutio (cáfolás), institutio (utasítás), correctio (kijavítás), consolatio (vigasztalás). A radikális szemléleti változást a *De Sermone Sacrarum concionum* című fejezet tartalmazza, mely mereven szétválasztja, sőt szembeállítja egymással az emberi ékesszólás képességét és az isteni kinyilatkoztatás nyelvi üzenetét. Az előző évszázadban Melanchthon, Dresser, Sturm és mások szerint az emberi ékesszólás, a retorika képességében a Szentlélek ajándéka nyilatkozik meg és adatik számunkra: az isteni képesség nyelvi adományként alászáll és számunkra is elérhető, használhatóvá lesz: ezért lényegében a kettő egy és ugyanaz. (Melanchthon így fogalmaz: „Mert bár Isten a mi szavainkkal akart szólni, az isteni beszédről balgán ítélték a beszéd művészetében járatlanok.”) Bucanus szerint aki most Isten egyházában szól, az Isten ékesszólásával beszéljen: vagyis azokkal a szavakkal és azzal a beszéddel, amelyek Isten nyelvéhez illenek és amelyeket a Szentlélek tanít; nem pedig azokkal, amelyeket az emberi bölcsesség hirdet (non sermonibus quos docet humana sapientia, sed quos docet Spiritus Sanctus).

Abraham Scultetus *Axiomata Concionandi Practica* című műve hasonló szemléletű, a homiletika antik-reneszánsz retorikai szövegelméleti jellegű elemeit erősen korlátozza. A teljes szisztéma már csak igen töredékesen szerepel: alig emlegeti a genusok szereplését, a szónoki beszéd részeit nem tekintti kötelező érvénnyel működő feltételnek, az elocutio pedig végképp háttérbe szorul, inkább mellőzéséről, vagy használatának aggályos mivoltáról beszél. Akik ismételten etikai írókra hivatkoznak, azok nevetségések lesznek hallgatóik számára, nem pedig hasznosak. A tudatlan nép nem ismeri, hogy ki volt Cicero, Themisztoklész, Nagy Sándor és mások, akiknek a történetéről szó esik. A Szentírás kimeríthetetlen tengere a mondásoknak, történeteknek és példázatoknak. Az előadóteremben pedig a tanultaknak olykor kedvelteb-

bek a világi szerzők művei, történetei, példázatai, amelyeket bizony mérsékelten kellene használni. Minden prédikációnak elengedhetetlen része a gyakorlati alkalmaztatás, *mert enélkül a tanítás nem más, mint platóni idea (sine qua, doctrina nihil aliud est, quam idea Platonica). Mert aki prédikál, úgy beszéljen, mint magának Istennek az ékesszólása. Az alkalmazásban mindig vissza kell tartani a szöveg ékítményeit úgy, hogy a hallgató ne az embert, hanem Isten beszédét értse meg.* Az exordiumban az ékesszólás mestersége ne korlátozza a természetet, de minden a természetes képességből folyjék. Tehát ne cikornyás legyen az exordium, hanem mértéktartó; ne ragyogó, ne díszített, ne túlzóan bővített, ne fenséges, hanem egyszerű és a legtermészetesebb, ahogyan maga a dolog beszélni parancsolja.

Bucanus is, de Scultetus még inkább igen népszerű volt a századelőn Magyarországon, ismeretes a heidelbergi peregrinációhoz fűződő kapcsolata, Szenci Molnár Albert pedig fordítója volt. Azt pedig már régóta úgy tartjuk, hogy Scultetus a XVII. század eleji *református ortodoxia* valóban nagy hatású képviselője, ez homiletikai elveiben, prédikációs gyakorlatában markánsan kifejeződik. A lausanne-i református francia Bucanus ugyancsak az ortodoxiához köthető homiletikai elveivel. Ezek után fel kell tennünk azt a kérdést, hogy e két – a református ortodoxiát reprezentáló homiletikát – miért jelentette meg a puritanizmusnak mélyen elkötelezett Szenci Kertész Ábrahám? Hiszen az is köztudomású, hogy a magyar puritánusok mily heves teológiai polémiát vívtak ortodox kortársaikkal, s ez a vita kiterjedt a homiletikai elvek különbözőségére is, amint ezt leginkább Medgyesi Pál munkássága bizonyítja. A kiadvány esetleg úgy értelmezhető, hogy szempontrendszer, alapelvei integrálhatók a puritanizmus homiletikai gyakorlatába, vagy ettől függetlenül – üzleti szempontok szerint – ortodox olvasóinak szánta volna gyűjteményét Szenci Kertész? Az előbbi látszik valószínűnek, bár az adhatna a kérdésre választ, ha aprólékosan összevetnénk Medgyesit Scultetus és Bucanus műveivel; föltevésünk szerint számos lényeges eltérés mutatkozna.

Medgyesi Pál *Doce praedicare* című prédikációelméleti művének beható vizsgálata bizonyítja, hogy Medgyesi *rendszeralkotó következetességgel* alkalmazta homiletikai elveiben a retorika eljárásait. Bartók István a korábbi szakirodalom eredményeit lényegesen meghaladó felismerésekre jut. Tisztázza a latin és magyar szövegek kapcsolatát, a táblázatok szerepét, amelyek együttesen alkotják az átfogó rendszert. Világossá válik a prédikációk megalkotása során érvényesített irodalomszociológiai-recepciós szempont is, amely különböző műveltségű befogadókkal számolt s eljárásait ehhez igazította. Medgyesi arányosan érvényesítette homiletikai elveiben a puritanizmus antropológiai értékrendjét és a retorika szövegelméleti elveit használó homiletikai eljárásokat. Kifejeződik ez a prédikációkat *kompozíciónak tekintő* törekvésében, eszerint alkalmazza az exordiumot és a divisiót; ugyancsak lé-

nyeges körülmény, hogy a logika kategóriáit sokoldalúan használja és nem utasítja el, hanem elfogadja az elocutio eszközeinek érvényesítését. (Ebben éppen szöges ellentétben áll az imént emlegetett Bucanus–Scultetus-féle véleménnyel!) A II. Tabula explicatiójában az analízist a logika, retorika és grammatika elvei szerint tartja szükségesnek. A fejezetnek ugyancsak érdeme Medgyesi terminológiaalakító fáradozásainak részletes elemző bemutatása: a logika és retorika szaknyelvi kifejezéseit nagy számban alkalmazza magyarul, amelyek áttekinthetően kapnak helyet a *Függelék* táblázataiban. (Különösen látványosan mutatkozik meg ez a gazdagság a 357–358. lapon.) Egyetlen vonatkozás maradt csak halvány, pedig ez szorosán illeszkedik Medgyesi és a puritanizmus szemléletéhez: a homiletikai-retorikatörténeti-szövegelméleti szempont kissé elszakadt a puritanizmus szélesebb tanrendszertől, antropológiai elveitől; szoros összefüggésük állandó szemmel tartása és érzékeltetése arányosabbá tehetné volna a kötetben a puritánus szerzőkre vonatkozó megállapításokat. Medgyesi a *Doce nos orare* előszavában veszi számba az ellenfelek puritánus prédikációs elveit bíráló kifogásait; a 3. pontban idézi az ellenvetéseket: „Az *Lelki-esmeretnek titkos szugollyait és szurdokjait, mélyebben tzirkálljuk, sanyaru mérges szókkal érdeklyük, vakartsalljuk, nyuzzuk, etc.*” A puritanizmus értékszemlélete szerint a lelkiismeret ítélőszéke előtt állandóan készen kell állnunk bűneink számontartására, önmagunk vizsgálatára; ebben „az értelem és a’ Szű meggyőzöttenek arról, hogy a’ dolgot meg kell ő nekik tselekedni”. A bűn megváltására és megutálatására ott kell a legelszántabban törekedni, ahol a legnagyobb a megátalkodott lelki ellenállás, ott azonban másképpen kell eljárni, ahol a lélek ugyan hajlik erre, de az akarat nem elég elszánt: lelki fogékonyságnak és a szeretet által felindított akarat állandó képességének kell szüntelenül készenlétben állnia. Ezért van arra szükség, hogy a prédikátor „egy vagy két ütést keménybet tegyen, az az mardosóbb feddással illessen; hogy az bűnös az ő bűneinek sarából s méllségéből annél nagyobb erővel igyekezyék ki-hatolni... Ezekkel ugy kell bänni, hogy meg-érezzék az Isten igéjét két élű törnek lenni, mely az gondolatoknak, s indulatoknak minden belső részeit által járja, és az velőknek s tagok egybe-kötözésinek oszlásáig el-hat, s ez illyen istentelenek az Isten igéjének hallásával által verettetvén, Istennek ditsőséget adjanak.” E tanrendszer antropológiai előföltévéseiből szervesen következnek, származnak a homiletikai-retorikai-szövegelméleti elvek, ezért kell a logika szabályai szerint klasszifikálni a bűnöket, erényeket, ezek tartalmát elkülöníteni, jellemezni kvantitás és kvalitás szerint, bizonyítani a megtérés és kegyelem szükségszerű kapcsolatát, a várható hasznokat és az alkalmazást értelmezni, a mondanivalót a dispositio szerint tagolni és az eloquentia eszközeit is fölhasználva kifejezni.

Nagy filológiai apparátussal nyomoz Bartók István Nógrádi Mátyás föltételezett, elveszett ars concionandija után, azonban láthatóan igen töredékes le-

hetett ez a rendszer, szövegelméleti sajátosságaiból szinte semmit sem lehet rekonstruálni. Annál gazdagabb viszont a Martonfalvi György és a Szilágyi Tönkö Márton homiletikai munkásságát bemutató fejezet. Kiderül, hogy nem igénytelen fordítást, vagy mechanikus átvételt végeztek a debreceni szerzők, hanem az önállósodás magas fokára jutottak: kifejtett homiletikai-retorikai rendszerükben igényes szövegelmélet kaphatott helyet, az usus magasra értékelése nem számolta föl a retoricitást. (Itt újra megjegyezzük, hogy Martonfalvi és Szilágyi műveinek szemlélete erősen eltér az 1650-es Scultetus–Bucanus és Laetus műveit tartalmazó váradi gyűjteményétől.) *A tanítás és oktatás: az elméleti gondolkodás fejlődése a XVII. század második felében* című fejezet a század protestáns prédikációirodalmának lényegét a didaktikus haszonelvűségben látja reprezentálódni. Lehet, hogy ennek egyik oka valamiképpen a ráimizmus utilitarizmusa, erre azonban megint csak a puritanizmus tanrendszerének antropológiai konzekvenciái alapján adhatnánk adekvát választ.

A monográfia utolsó nagy fejezete a korszak jellemző stíluseszményeit vizsgálja, amelyeknek fontos vetülete jelenik meg a fordításirodalomban, annak nyelvi eszményében, irodalomszociológiai tagoltságában. A praeceptum-irodalom mellett a szerzőnek ehhez lényegesen ki kellett tágítani a forrásbázis határait, műfajok sokaságára pillantást vetnie, valójában olyan feladatot vállal a szerző, amely eddig még csak nagyon szerény előmunkálatokra, alkalmi megfigyelésekre támaszkodhat, ezzel együtt nehezen áttekinthetővé válik a fejezet anyagkezelése, működtetett szempontrendszere. Tulajdonképpen részlegesen arra vállalkozik, hogy a praeceptum-művek elveinek érvényesüléséről tegyen megfigyeléseket, vagyis a teória és praxis kapcsolatát ragadja meg. „A XVII. századi protestantizmus egyik vezérgondolata az usus, azaz, a haszon, a gyakorlatiasság” – jelenti ki Bartók István. (266.) Ez általában hangoztatott elv, de lépten-nyomon meg is haladják-megszegik, nem egyetemes homiletikai-retorikai gyakorlat; az usus nemcsak retorikai önkorlátozást jelenthet. Eleve izgalmas – az egész korszakkutatást érdeklő – kérdés, hogy a többé-kevésbé puritánus értékszemléletű prédikációirodalom, retorikus próza hogyan tudatosítja önmaga számára a barokk retorikai-homiletikai eszményt s hogyan egyeztethető ez össze a puritanizmus értékszemléletével? A protestánsok sokszor a magyar nyelv lényegi specifikumával állítják szembe a vele össze nem illőnek tartott deáki mesterséget, szóknak cifrázását, haszontalan ékesgetést, piperéskedést, festegetést. *Igen érdekes jelenség látszik kibontakozni: valamely eszményi anyanyelvi modellt tartanak kívánatosnak elérni, amely azonban több tekintetben is deklaráltan szemben áll a retorikai hagyománnyal, olykor a deák retorikai hagyománnyal.* A fősorolt kifogások között leggyakoribb talán az udvari jelleg elmarasztalása.

Medgyesi 1636-ban a *Praxis Pietatis*ban azokat korholja, akik csak ennek hódolnak: „...udvari pipere nélkül akár mit-is semminek tartanak semmit az dolognak mi vóltára nem figyelmeztvén.” Nagyari Benedek *Orthodoxus*

Christianusa (1651.) a „...sok Rhetoricai ékességet, szollásban valo czifrát, vagy inkább tara-farát” elutasítja, művét nem akarta „pipesgetni, vagy udvari piperébe öltöztetni...” Madarász Márton 1635-ben arra büszke, hogy postillafordítását megőrizte az udvari retorikától: „...minden udvari ékes szollástól üres Magyar nyelvel meg-ajándékoztam...” 1685-ben született, kéziratban maradt prédikációs-kötetében Nagyari József viszont nem tartja olyan kárhozatosnak a prédikáció módszerében – vagyis a homiletikai elvekben – a fejedelmi udvarban szokásos gyakorlat, ízlés követését: „Az methodussat az mi illeti, az mellyet ezekben tartottam, követtem, el hiszem mindennek felett azt fogják ocsárolni némely jo Akaro Atyamfiai, de ezeknek is ball itiletek ellen, vagyon méltó mentségem: mivel udvarhoz jöttömben, parancsolattal parancsoltak ő Nagyságok, az mennyiben lehet s ha lehet valaminben, azt az methodust kövessem az praedikallasban, az melyhez az Udvar regtül fogván szokott. Az pedig nem más, hanem ez, avagy tsak valami részben. Ezt is azért nem kevéségbűl, se nem ujjitani való kívánságombul, ... hanem az ő nagyságok méltóságos parancsolattyához való engedelmességbűl cselekedtem. De ha nem lett volna is előttem, nem tudom én, miirt nem volna jó ezen a methoduson praedikallani, mivel az methodus az praedikatiokban tsak arbitraria volt.” Egyik olyan lehetséges módszernek tartja, amit bármikor szabadon használhat, az udvari közegben pedig minden további nélkül megszokott és hasznos lehet. Ez valószínűleg éppen annak a bizonyítéka, hogy a XVII. század második felében nálunk is radikálisan kitágul a retorika kommunikációs funkciója, s ebben fontos szerepet játszik a magán- és közreprézenciáció, benne az udvari igények széles körének kielégítése. Kialakul egy olyan közvélekedés, amely a retorikát egyre inkább csak ennek eszköztársaként értelmezte s egyre jobban összeegyeztethetetlennek tartotta a puritanizmus homiletikai eljárásaival. Ugyanakkor problematikus Bartók Istvánnak az az eljárása, hogy nagyon is eltérő funkciójú művek azonosnak látszó kijelentéseit állítja párhuzamba. Nyilván másként esik ez latba egy prédikációs kötet bevezetésében, ajánlásában, ahol valóban retorikai-homiletikai alapelvek tisztázása lehet a cél, de biztos, hogy nem ugyanilyen relevanciájú Szárászi Ferencnek a Heidelbergi Kátéhoz írott előszava, ajánlása. Itt eleve alig lehet számolni a retorika szövegalakító funkciójával s teljesen érthető Szárászi elhatárolódása, bár mértékében talán túlzó. Aligha helyes az az álláspont, hogy bizonyos praeliminariák kijelentéseit valójában mértékadónak tekintsük és ennek alapján döntsünk a szövegek esetleges barokkhoz való viszonyáról. (Amennyiben ezt mértékadónak fogadnánk el, igencsak leszűkülne eszerint a magyar barokk köre.) Az külön vizsgálat tárgya lehet, hogy a retorika elhárításának szerzői gesztusa mennyiben egyezik meg ugyanezen korszak protestáns szerzőinek hasonló kijelentéseivel, esetleg milyen felekezeti specifikumok tapinthatók itt ki. Azonban aggályosnak

látszik a szerzőnek az az eljárása is, amely protestáns és katolikus szerzők azonosnak látszó kijelentéseit habozás nélkül azonos lényegűeknek minősíti.

Bartók István Szentgyörgyi Gergely *Elmélkedések az örökkévalóságról* (1643) című művét idézi: „...itt, nem a' nyelveket akartuk ékesen-szóllásra köszörülni; sem a' füleket viszkettetni: hanem a' Szívet gyullasztani, és az elmeleibe oly vastag falatokat szegdelni, mellyeken nagy üdvösségesen rágódhatik, és ugyan kérődhetik. Nem is illik, hogy ott a' beszédnek chynosságáról fölöttébb törődgyünk, a' hol Meny-országot keressük [...]” Ehhez hasonló Malomfalvi Gergely *Belső-képpen indító Tudomány* [...] (1653) című művének ajánlása, amely ugyancsak elhárítja – sőt elutasítja – a retorika csábításait: „Elmélkedésem pedig az örökké-valóságról, valamint egy-ügyű szüből Származott, azonképpen nem himezgető ékes szókkal, hanem tzikkel magyar szolásomnak folyásával kívánom hogy szemeid eleibe teriedgyen.” Az idézett szerzők mindketten katolikusok, mindkét mű az örökkévalóság (tágabban a négy végső dolog) teológiai-filozófiai kérdéskörének egyik legkomplexebb XVII. századi kifejtése magyar nyelven, éppen a barokk látványos szövegszervező eljárásait alkalmazzák sokszor mértéktelen, túlburjánzó formában. Malomfalvi nem a retorika kompetenciáját kérdőjelezi meg s eszközrendszerét állítja szembe az anyanyelvű kifejező rendszerrel, hanem általában az emberi nyelv egész kommunikációs rendszerét tartja kevésnek a végső dolgok hitigazságának, megtapasztalásának kifejezésére. (Aggály a tekintetben a misztika régóta ismert megállapításával rokon, amit Clairvaux-i Szent Bernát így fejezett ki: „Nec lingua valet dicere/ nec littera exprimere...”) „Az ékesszöllő (Rhetor) mestertől, avagy verseket szerző Poéta által ki-gondolt és fel-talált, játék nézésre építettett helyen, s levél szén-alatt szörzött trágoediás Comoediabéli személyek játszadozásit és elő-jelentő tiszteteknek változtatásit” (50.) egyaránt alkalmatlannak tartja az aeternitas nyelvi kifejezésére, s ebben nem tesz különbséget a latin vagy a magyar között; vagyis alkalmatlan erre minden nyelvi imitáción alapuló kifejezésrendszer, hiszen ezeket sorolja föl: retorika, poétika és a drámaírás. Malomfalvi (és Szentgyörgyi) érvelése valószínűleg sokkal óvatosabban hozható párhuzamba a kortárs protestáns szerzők magatartásával, retorikától való elhatárolódásukkal. A vizsgálati szempontok tisztábbá válhattak volna, ha tudatosabban érzékeltette volna a szerző a retorika kánonalkotó, esztétikai hatásfunktciókat teremtő következményeit, mindennek szerepét a barokk retorikus próza folyamataiban. Az egész monográfia óvatos-tartózkodó ebben a tekintetben, holott éppen egy releváns szempont működtetését bátrabban vállalhatta volna, hiszen a könyv bőségesen kifejtette, jellemezte a premisszákat, ehhez viszonyítva keveselljük a konklúzió kimondását. A vizsgált korszak jobbára a barokk „felségterületét” jelenti, márpedig kétség sem fér ahhoz, hogy a barokk retorikus próza jelentős alkotásait láthatjuk számos protestáns prédikációban, meditációban, imádságban (Medgyesi, Nagyari Benedek, József, Tolnai F. István, Bökényi Filep János),

ugyanígy idesorolhatjuk a négy végső dolgot tárgyaló – eddig még kevésbé méltatott – Szentgyörgyi és Malomfalvi nagyarányú műveit. A fejezet mindenestre olyan vizsgálati mintát és ösztönzést adott a későbbi kutatás számára, ahol a praeceptum-irodalom és az irodalmi praxis kapcsolatrendszer – további pontosítás és bővítés után még kecsegtetőbb – eredménnyel tanulmányozható.

Bartók István monográfiája a régi magyar irodalom kutatása számára fontos állomás, érdeme az alapvetés, hatalmas erőfeszítés eredménye kikerülhetetlen hozadékokkal. Erényeit azonban nem is azzal méltányolnánk igazán, ha a hosszú idő óta a hazai kutatások színvonala fölé emelkedő kiválóságát, mások teljesítményét homályba borító (vagy éppen érvénytelenítő) nagyszerűségét harsognánk, hiszen a szerző tudósi-emberi éthoszához sem illenek ez, a monográfia teljesítménye is sokkal inkább értelmezi önmagát a kutatási folyamatok örökösének, részesének, semmint azon kívül, vagy azok ellenében születettnek. A könyv mindenekelőtt annak a bizonyosága, hogy a régi magyar irodalmi műveltségben igen színvonalas irodalomelméleti-retorikai rendszerek voltak jelen, hatottak; a XVII. században ezek jelentős részben hazai szerzők tollán születtek meg. A régi magyar irodalmat tehát alapvetően ebben az elméleti kontextusban kell ezután vizsgálni, minden recepciótörténeti továbblépés csak erre építhet, a hiteltelenség kockázatát vállalja, ha ennek sarokigazságaival nem számol; távlatait, irányzatait a monográfia bemutatta. Ezért át kell lépünk a sokáig előttünk álló Rubicont, sokkal határozottabban és következetesebben kell alkalmaznunk ennek a retorikai-elméleti irodalomnak a szempontjait a korszak magyar nyelvű alkotásaira vonatkoztatva, amint az is természetes, hogy ugyancsak elengedhetetlen ez a feladat az ekkori latin nyelvű irodalomra nézve is. Múlhatatlan érdeme a könyvnek az is, hogy rendíthetetlenül hitt fokozatosan föltáruló forrásainak jelentőségében, értékében; nyíltan ugyan alig polemizál bárkivel is, de mindvégig volt ereje megalapozottan felülvizsgálni-elhárítani azokat a vélekedéseket, amelyek ennek a praeceptum-irodalomnak jelentéktelenségét, önállótlanóságát, provinciális voltát sugallták-deklarálták. A monográfia tanulságai egyre inkább sürgetőbbé teszik a puritanizmus-kutatás gyökeres újraindítását, amint az is világos, hogy a XVII. század második felének tudomány- és irodalomelméleti folyamatait egy majdan megírandó Martonfalvi-monográfia nélkül nehezen érthetjük meg. A könyv kiemelkedő eredményeivel kutatási feladatok sokaságát tette nyilvánvalóvá; Bartók István művének értékei az egyszemélyes vállalkozás rendkívül gazdag erényei, vele folytatott párbeszédünk néhol azt kiegészíteni-továbbgondolni igyekezett, ahol valamilyes apróbb hiányérzetünket fogalmaztuk meg, ott pedig valójában a korszak-kutatás adósságaira emlékeztettünk.

(Bp., Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó, 1998, 380 l.)

A kiadó mandátuma (Mezei Márta: *A kiadó mandátuma*)

Mezei Márta könyve hasznos könyv. Hasznos praktikussága miatt, amely eddigi tudásunk összegzését könnyíti meg, de hasznos a kérdezési érdekeltségéből fakadó, implicit tanulságai miatt is. Mezei Márta könyve, a bevezetőben deklaráltak alapján, a kiadói mandátum egyedi értelmezésével és érvényesítésével összefüggő, Révaitól Kazinczyig tartó „problémák és megoldások” történetének elbeszélésre vállalkozik, a hangsúlyt leginkább a rendszerezésre és leírásra helyezve (vö. 8.). A kiadói diskurzus vizsgálata (amely ugyan megmarad a kronologikusság és tematizálás belátható, de problematikus keretein belül), mindeközben mégis létrehoz egy olyan történeti elbeszélést, amely éppen tárgyának és kérdésirányának látszólagos partikularitása miatt lehet akár módszertani szempontból is tanulságos az irodalomtörténész olvasó számára.

A könyv *kiadón* „a szövegek kibocsátásán dolgozó írók”-at érti (7.), akik „az írói művek megjelentetésének munkálatai” során „sokoldalú mandátumot vállalnak.” A *mandátumon* Mezei Márta tulajdonképpen mandátumvállalást ért, meghozzá egy „kettős, szociológiai és filológiai kihívások” megoldására való vállalkozást és felhatalmazást. A „szociológiai meghatározottságú cél”-on a kiadóknak azt az elkötelezettségét értve, amellyel „a kor nyelvi, ízlésbeli, irodalmi, erkölcsi képezésének alakítását akarják segíteni” – ez alá rendelve (az emendációk, a szerkesztés, a kiadói peritextusok tekintetében) az általuk kiadott írók műveit, amelyeket már eleve a „kultúraalakítás” és a „kulturális nevelés” szempontjából választanak ki. A „filológiai kihívás” a kiadók számára a „helyes” szöveg és az „alkotói szándéknak” az elvárásokkal való szembesüléséből fakad, és amely problémák megoldására a kiadóknak valójában még nincsenek korszerű mintáik (az ókori klasszikusok kiadásának hagyományát leszámítva), ezért kiadási gyakorlatukban megoldatlanul szembesül egymással a szociológiai cél és a filológiai kérdés. Mezei Márta könyve a kiadói mandátum „sokoldalúságát, dilemmáit, változó és változatos érvényesítését” tekinti át a XVIII. század végétől a XIX. század elejéig, elsősorban tehát a kiadói elvekre és gyakorlatra koncentrálva. A könyv önmagával szembeni elvárása leginkább egy összegző, filológiai számbavételre irányul, a vizsgált kiadások szerkesztési jellegzetességeit, az ezekhez fűződő jegyzetek karakterét, általában a kiadói tevékenység feltérképezését és alapvonásainak megvilágítását tekinti tehát céljának. A könyv felépítése is ennek rendelődik alá. A Révaitól Kazinczyig határolt kiadói diskurzust a könyv két fő fejezetre bontja: az első egységben Révai, Dugonics, Batsányi kiadói működéséről olvashatunk, míg a másodikban Kazinczy kiadói tevékenysége áll a középpontban. A könyv időrendben haladva veszi sorra az egyes kiadókat és kiadásaikat, de ez a tárgyalás

tulajdonképpen alárendelődik az alfejezeteknek, amelyek (1) „Az ügy, célok, tervek”, illetve „a megvalósulás módozatai”, (2) a javítás, (3) a kötetrend és (4) az „apparátus” (ajánlás, előszó, jegyzetek, tanulmány) szempontjai szerint tematizálják az elbeszélést. Vagyis a bevezetésben olvasható szociológiai és filológiai szempontok mellett a könyv két másik lényeges kérdést is érint: az egyes kötetek „rendjét”, amely a (Mezei Márta-féle értelemben vett) kiadók szerkesztői narratíváiként is értelmezhető, illetve az egyes kötetekhez kapcsolódó peritextusokét. A deklarált célok közt ugyan nem szerepel ezek vizsgálata, és az, hogy az egyes fejezetek végére kerültek, azt is jelzi, hogy a kiadói elvek rekonstrukciójának elsődleges forrásai nem ezek; mégis örövendetes, hogy a „kötetrend” és a peritextusok – tehát azok a területek, amelyekről igencsak keveset tudunk – mégis felbukkannak ebben az elbeszélésben.

A kiadói diskurzus vizsgálata nemcsak önmagában lehet érdekes, de – mondjuk Kazinczy kiadói tevékenységének összefoglaló vizsgálata – képes lehet arra is, hogy meglepő hatékonysággal váljanak értelmezhetőkké a kor poétikai, prozódiai, ortográfiai problémái, vagy az irodalmi hagyományhoz való viszony megteremtésének és e hagyomány kanonizálásának – a kritikai tevékenységet megelőző – hatalmi praktikái. Az újdonság persze nem ebben a felismerésben rejlik (és nem is a leíró módszer mindenre kiterjedő alaposágában), sokkal inkább az elbeszélő perspektíva látszólagos csökkentésének koncepciójában. Szeretném hangsúlyozni: annak, hogy Mezei Márta lemond egy nagy elbeszélés lehetőségéről, vagyis egy újabb Kazinczy-monográfia helyett inkább olyan könyvet vagy – immár határozottan figyelembe véve az ezt megelőző munkáját is, lásd: *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben* (Bp., Argumentum, 1994) – olyan *könyveket* ír, amelyek valamilyen tematikus megfontolás alapján, mindig más és más irányból közelítenek például Kazinczyhoz, vagy rajta keresztül a korszak irodalmához, el kell hogy gondolkodtasson bennünket. Nemcsak arról, hogyan is ír ma Mezei Márta irodalomtörténetet (összevetve ezt korábbi, összefoglaló korszakmonográfiájával, lásd: *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974), hanem egyáltalán arról is, hogyan, milyen módon lehetséges ma ilyesmire vállalkoznunk. Mezei Márta kilencvenes években írt könyvei az impozáns és megbízható filológiai tudás állandósága és egy mindig jól körülhatárolt szövegkorpusz tekintetében nem különböznek ezt megelőző munkájától, de látszólag alapvető elveikben sem. Azonban amíg korszakmonográfiájában a kisebb, tematikus elbeszélések ennek nagy elbeszélésén belül jelennek meg, addig utóbbi könyveiben, így *A kiadó mandátumában* is, ez a sorrend megfordul: a kiválasztott szövegkontingens egységesebbnek látszik, mivel immár a tematikus szempont gyűri maga alá a kronologikus elvet és nem fordítva. Változás történik az olvasás tematikus szempontjaiban is: míg korábban a „mesterkedő költészet”, a „művelt, felvilágosult költészet” stb. zárt és sematikus kereteiben jelentek meg a történeti szövegek, most az elbeszélés nem maga teremt előzetes kereteket, hanem inkább rákérdez néhány nyilvánvalónak mutatkozó dologra, majd igyekszik a választ szisztematikusan feltárni. A Kazinczy-levelezés olvasása és vizsgálata, a forrásanyag tematizálása és a műfajra irányuló kérdés mellett (próbáljuk meg elgondolni e nélkül a levelezés nélkül az 1800-as évek első évtizedeit), a korabeli nyilvánosság szerkezetére és működési módjaira tekint rá, míg a szövegkiadói diskurzusban szerepet vállaló Kazinczy vizsgálata, egy más szempontból, szintén a szerveződő irodalom legfontosabb mozzanatait (például a kanonizációs törekvések poétikai elveit és gyakorlatát) hozza kér-

désbe. Mezei Márta utóbbi két könyve tehát olyan tendenciáról árulkodik, amely tulajdonképpen a történeti elbeszélésnek a diszkurzivitást és a diakronitást egyesítő, visszafogott, minimalizált, de nagyon határozott modelljét nyújtja, anélkül a deklarált igény nélkül, hogy ezzel az irodalomtörténet-írás számára különösebb távlatokat kívánna nyitni. Ilyen értelemben a bevezető felhívása, amely a megkezdett munka folytatására ösztönöz (például a kiadói diskurzus pre- és poszt-kazinczyánus vizsgálatára), nemcsak filológiai értelemben működik, hanem közvetve, a röviden vázolt elbeszélői eljárás módszertani hatékonyságának növelhetősége tekintetében is. A kiadói diskurzus szociológiai aspektusa (amely a könyv egyik fő vizsgálati szempontja) talán egy határozott diskurzusanálízis felől válhat még inkább tarthatóvá és bővíthetővé, arról nem is beszélve, hogy a könyv elbeszélésére jellemző diakronitás éppen a szinkron jelenségek tapasztalata miatt válik helyenként problematikusává; ezt egy ilyen analízis (ahol is a kettő metszetében válna rekonstruálhatóvá a kérdés) kiküszöbölhetné. Vagy: ez a könyv éppen azt mutatja, hogy az írók mint kiadók olvassák és írják más írók szövegeit, vagyis ennek az eljárásának a vizsgálata lehetne az a terület, ahol az írás és olvasás, az írhatóság és olvashatóság mint történeti működés megragadható volna. (Hangsúlyozom, mindez természetesen nem számonkérés). A kiadói diskurzus elbeszélése megfelel a bevezetésben vállaltaknak: a filológiai pontos és igényes számbavétel világos és áttekinthető szerkezettel párosul. A könyv a maga által létrehozott kereteket maximálisan kitölti. A deklarált szándékok és az elvégzett munka ismeretében elmondhatjuk, hogy Mezei Márta alapos feltáró és összegző munkát végzett. Ugyanakkor éppen a könyv problematikus helyei hívhatják életre a fenti megfontolásokat is. Például indokoltnak látszik, hogy a kötet második felét kitevő Kazinczy-fejezet nagy súlyú legyen; ezzel azonban az elbeszélés olyan polarizációt teremt, amelyben – a diakronikus szemléletből fakadóan – Kazinczy kiadói szerepvállalásának paradigmaticussága kerül a középpontba. Mindeközben azonban elfedődhet Révai, Dugonics vagy Batsányi kiadásainak korabeli recepció státusa, amelyre a Kazinczyhoz igazodó elbeszélés nem reflektál eléggé. Arról nem is beszélve, hogy az egyik legfontosabbnak tekinthető Kazinczy-kiadás, a Dayka Gáboré, akkor jelenik meg, amikor már egészen másféle (genetikus) kiadói koncepciók is felütik a fejüket (gondoljunk például itt Helmecki elképzelésére Berzsényi verseinek második kiadását illetően). A polarizáció mellett a könyv koncepciójában a szociológiai és filológiai binaritás kap meghatározó hangsúlyt, de amíg az utóbbi leírható, számba vehető, addig a *szociológiai* megnevezés félreértésekre adhat okot. Az előbb említett (foucault-i) diskurzusanálízis szempontrendszer integrálhatná magába a könyv szociológiai fogalmiságát – leginkább a kánonképzés hatalmi praktikáiként tekintve a kiadói diskurzusra (lásd: Mezei Márta elbeszélésének egyik kulcsszava az *alakítás*, vö. „kultúraalakítás”; „nyelvi, ízlésbeli, irodalmi, erkölcsi kép alakítása”). Annyiban nem volt könnyű helyzetben a szerző, hogy az éppen kialakulófélben lévő kiadói-szerkesztői-szerzői gyakorlat geneziséét kívánta feltárni, és ehhez kellett kitalálnia fogalmait is – kiadón, mint már láthattuk, „a szövegek kibocsátásán dolgozó írók”-at értve. Mindeközben viszont kevésbé válik differenciálttá így a poligráfiai eljárás egésze, például az, hogy látunk-e különbséget a szerkesztői (= kiadó), szerzői, könyvnyomtatói/tulajdonosi funkciók, illetve ezeknek egymáshoz való viszonya között. A Berzsényi-kiadás körüli kérdések ilyen módon is szóba kerülhetnének – az a szituáció például, amelyben Kazinczy kiadói elvárásai végül is bele-

kényszerítik Berzsenyit abba, hogy elgondolkozzék egy szerkesztői narratíva lehetőségén, egyszerre kínálva fel egymástól eltérő értelemképzési stratégiákat verseskötetének olvasói számára. Itt arra is felhívnam a figyelmet, hogy a Kazinczynek tulajdonított kötetrend legendájának (az 1813-as Berzsenyi-kötetről van szó) az elbeszélésben való ismételt megerősítése filológiaiilag sem igazolható, mivel nem ismerjük Kazinczy részletes javaslatát – ha egyáltalán volt ilyen. Vagyis nem jelenthető ki, hogy Berzsenyi elfogadta volna Kazinczynek ezt a nem létező kötetrendjét. Kazinczy ismert javaslata (*dem Tone nach* – amely szerintem alapvetően a szerkesztői funkció lehetőségét jelenti Berzsenyi számára) tulajdonképpen „tónuselméleti” koncepció, amelynek applikációja, vagy pontosabban a kötetből való visszaigazolása (amit Mezei Márta tesz) nem lehet filológiai érv, csupán egyfajta jelentéstulajdonítás. Maga a szigorú alkalmazás szükségképpen a koncepció legkritikusabb helyein sántít – ott, ahol csak sejtésünk lehet arról, mit is érthetett Kazinczy „Alltagspoesie”-n és didaktikuson; valóban *A' Tánczokat*, illetve az *Életphilosophiát*, és a *Levéltöredéket*?! Vagyis egyetlen komoly érvünk sincs, amely a Berzsenyi-féle kompozíció ellen szólna. Ami igazán nehezményezhető, az leginkább az, hogy a *Kötetrend* című alfejezet nem kívánja újraolvasni ezt a gyűjteményt, nem kívánja szembesíteni filológiai ismereteit olvasásának tapasztalatával. E kettő minden bizonnyal elegendő lehetne arra, hogy belássunk bizonyos hagyományozódó félreértéseket (például Helmecezi pozitív szerepét), és végre azt a Berzsenyi-kiadást kanonizáljuk (az 1816-osat), amely, minden látszat ellenére, képes volt ellenállni egy kiadó mandátumának. (Csokonai Könyvtár, Debrecen, 1998)

ONDER CSABA

Kelevéz Ágnes: *A keletkező szöveg esztétikája*

1924. április 1-jén a *Nyugat* „Könyvről könyvre” rovatában Babits terjedelmes írásban kommentálta az előző év végén közreadott gyűjteményt, a Dézsi Lajos szerkesztésében megjelent Balassi-kiadást. Ebben a kritikában, Balassi ürügyén, kétféle kiadási formát különített el. A költő által közölt-jóváhagyott változatot, az „eredményt”, a „tisztta, lepárolt arany nedv”-et, azt, ami a „magyar közönség”-nek majd a végleges Balassit (meg Csokonait, meg a többieket) jelentheti. A másik változat, írta, az időrendbe szedett versekkel és töredékekkel, az „apparátust” adhatja csak, „a salakos szesz”-t, „tölcsérrrel és szűrőpapírral”. E második variációval kapcsolatban főleg a kétségeit fogalmazta meg. A saját versei esetében pedig a leghatározottabb kívánsága volt, hogy életművének időarányos részéből az általa gondozott 1937-es gyűjteményben közreadott versek jelenjenek csak meg.

A most készülő Babits kritikai kiadás verseskötetei – természetesen – minden költeményt hoznak majd: a zsengeket, a töredékeket, a változatokat, a kötetbe fel nem vett alkotásokat is. Mégpedig kronologikus sorrendben valamennyit. A könyvek tehát az „apparátust” jelenítik majd meg.

Ahhoz azonban, hogy a hiteles és érvényes kritikai kiadás megjelenhessék, legelőbb értelmezni és pontosítani kell a legelső időkből származó, a Babits által letisz-

tázott, füzetekben összegyűjtött alkotások valóságos időrendjét: meg kell állapítani az 1900 júliusától 1903 áprilisáig készült versek sorrendjét, az ún. *Troubadour-kor* című kéziratos anyagban olvasható alkotások egymásutániságát, a *Versek 1903. jan.–1906. júl.* című kéziratos kötet kronológiáját, meg a Fogarason elkezdett, 1909 őszétől 1916-ig írt művek keletkezéstörténetét. És még valamit tisztázni kell. Azt nevezetesen, hogy egy-egy kéziratsírban hagyott vers miként jutott időnként (a korrek-túrapéldánnyal bizonyítható) közlés-küszöbre, meg azt, hogy a közreadás pillanatnyi szándéka ellenére az alkotás miért nem került be például a *Nyugatba* vagy éppen a készülő verseskötetbe; fel kell tární az írásra készítő gondolkodás-státust és a visz-zavonás mellett döntő (rekonstruálható) nézetgyűttest.

A vizsgálathoz a genetikus szövegkritika elveit kell alkalmazni. Nemcsak a szöve-get magát kell vizsgálni, de értelmezni kell a variánsokat, a javításokat, az ékezés, a központozás, a magán- és mássalhangzó-hosszúság módosulásait, a szövegek folya-matszerű és viszonszerű létezését, az írásképet, a lejegyzés módját, az alkotások tér-ben elfoglalt helyét, a betűalakítás szabályszerűségeit. Ki kell deríteni, hogy a három kéziratsoportot összegyűjtő ún. *Angyalos könyvben* az egyes szövegek tisztázatok-e vagy fogalmazványok, az esetleges beragasztások esetében pedig azt, hogy – az eredeti papírlap minősége, az írásképet és más külső jegyek alapján – megállapítható-e a keletkezés valóságos ideje. Csak e genetikus szövegvizsgálattól várható például, hogy feloldja a Babits által Török Sophie-nak diktált megírás-időpontok, a Szilasi Vil-mosnak mondott információk, valamint a *Babits Mihály kéziratai és levelezése*-kötetben megjelölt keletkezési dátumok belső ellentmondásait.

Kelevéz Ágnes *A keletkező szöveg esztétikája* című könyvében nem egyszerűen a kri-tikai igényű verskiadás emlegetett kötelező és tisztázó előmunkálatait végezte el. Az életmű és a korszak nagyon alapos ismeretében mindezeket túl fontos belső össze-függéseket fogalmazott meg a Babits-kutatás egésze szempontjából is. A vers-zületés(ek) rekonstrukciójával, a versek, a párhuzamosan készült novellák és tanul-mányok, valamint a későbbi alkotások összevetésével a költő esztétikai és poétikai elveinek új rétegeit és dimenzióit tárta fel.

Nagyon fontos mindenekelőtt a pályakezdés rekonstrukciója.

Babits, akinek legelső versét a családi kegyelet már az „elemista idők”-ből örizte, s aki pécsi gimnazistaként verset, novellát, drámát és regényt is írt, a századforduló költészetét „érzelgés”-nek, „nótá”-nak tekintette. Azt az általános gyakorlatot vetet-te el, amely szerint a költő a maga életét vagy a nemzethez tartozás gondolatát tematizálhatja csupán. Amikor 1900 és 1909 között verset írt, éppen ezért szerepeket vállalt. A *Paris* című vers kéziratóban például kétsornyi szöveg helyett szaggatott vonalakat tett, a lap alján pedig lejegyezte: „E két sort kihúzta a *cenzúra*.” Úgy visel-kedett, mintha nem kéziratról, hanem nyomtatott könyvről lenne szó, felépítette magában a teljes és végleges mű képzetét, hozzátette mindehhez azt is, hogy a köz-readás elképzelt időpontjában és elképzelt rendjében a *cenzúra* miként viselkedhetett volna a szöveggel szemben, még azt is megjelénítette, miként reagált volna az intéz-kedésre mint érintett költő. Másrészt pedig nagyon gondosan megtervezte azt a beszélő-pozíciót, amelyiket a versben meg akart szólaltatni. Szétválasztotta az élet-rajzi „én”-t és a lírai személyiséget, költészettani ideálja ekkor ugyanis az objektív

költészet lett. Ezt foglalta szavakba 1905 nyarán egy Juhász Gyulának írott levelében. A szakirodalom mindenképpen ebből az elkötelező eszményből indult ki, azzal együtt természetesen, hogy Rónay György, Bata Imre, mindenekelőtt pedig Rába György jelezte: „ez az objektivitás félreismerhetetlenül szubjektív” (amint Rónay György szavakba is foglalta). A kézirat versanyag értelmezésével, a költői átalakulás szempontjából fontos alkotások datálásának a felülvizsgálatával azonban azt is nyomon lehet kísérni, mikor és miként változott a népnemzeti költészet retorizáltságát idéző élményvers az igazi költőt felmutató alkotássá, meg azt is, hogyan született egymás közvetlen közelében a [*Gólya ül a templomtornyon*] kezdetű vers és *A lírikus epilógja*. Csak az egymásmellettség megfogalmazása és a meghaladási szándék felmutatása valószínűsítheti, miként tudatosult az 1903-as versben, *A lírikus epilógjában* a viszonylagos poétikai elégtelenség érzése, hogyan fogalmazódott meg az objektív líra kívánalma 1905-ben az idézett levélben, hogyan alakult Babits kéziratában a *Versek 1903-1906. júl.* feliratú gyűjteményben az Ady-féle *Új versekkel* párhuzamosan egy teljesen más versgondolkodás. Kelevéz Ágnes ezt a folyamatot is bemutatja, sok új adattal és szemponttal egészítve ki az eddigi tudást. Ugyanakkor azt is, miként került szembe egymással a fogarasi időszak elején, tehát a *Levelek Iris koszorújából* megjelenése előtt az objektív tárgyiasság igénye és a fokozott vers-személyesség gyakorlata. A szándék és az eredmény ütközését 1909 áprilisától, az első kötet megjelenésétől számítva még valami kiegészíti. A kötet visszhangja felett érzett csalódás. A könyv ugyanis vegyes fogadtatásban részesült. A neki oly fontos szekszárdi rokonok udvarias fenntartásai, Ignóus, Schöpflin, Gellért Oszkár, Kun József elragadtatott sorai mellett az *Új Idők* kritikusa, Szilágyi Géza a „lendület” hiányát, a „hidegség”-től és „szárazság”-tól „rideg” és „bágyadt” sorokat kifogásolta. Az eszménynek tekintett lírai objektivitásra törekvés, *A Holnap* antológiája, majd az első kötet fogadtatása, az 1908-as őszi és téli személyes életélménye, a *Sugár* és a *Levél Tomiból* hangszerelése, a Bergson eszméivel való találkozás együttesen belső átalakulást és versírói krízist involvált. Ennek az állapotnak a meghaladására tett kísérletet Babits 1909 ősztől. E folyamatban – mutatta be Kelevéz Ágnes az *Angyalos könyv* aprólékos elemzésével és az analógiák megfogalmazásával – az akkor már országos hírnévű költő, akit néhány nap különbséggel hív meg a Lukács György és Balázs Béla „szellemi irányításá”-val induló *Renaissance*, majd az ez ellen (és a *Nyugat* ellenében is) szerveződő *Korunk* munkatársnak, egyszerre fél az elnémulástól, a meddőségtől és a tehetség gyors elvesztésétől. És az életrajzi „én”-nel szemben kimerülni látszó költészettani lehetőségtől is. Ebben a lélektani és költészettani pozícióban fordul az angol költészet, főként a Swinburne által közvetített görög irodalom és a görög mitológia felé, s ekkor kezdi fordítani Dantét is. A „könyvek sáncai mögé” bújó költő először ugyan a „közvetlen személyesség hangján szólal meg újra”, amint Kelevéz Ágnes megjegyzi, „a verset író költő és a versben megszólaló szubjektum azonos személy lesz”, ugyanakkor azonban, az elidegenítő gesztusok révén, mégsem egyszerű valomásköltészet lesz ez; a *Naiv ballada* leírás-története, az először megszületett harmadik versszak, majd a hozzáírt strófák átrendezésével kialakított végleges forma jelzi, miként alakult ki az új verseideál: az, amelyik mögött egyaránt ott van a bergsoni teremtő emlékezet, a weingeri erkölcsi emlékezet és a mindezt egységben és kívülről szemlélő lírai személyiség.

Kelevéz Ágnes az 1900 és 1916 közötti kéziratok genetikus értelmezésével, a levelezés anyagának, a költői szándék változásának pontos számbavételével, a későbbi művek tanulságainak érvényesítésével, a Babits által közreadott 1937-es versgyűjtemény perspektívájából szemlélve is érvényesen bizonyította: a XX. századi magyar líratörténet szempontjából különösen fontos a kéziratban vagy töredékben maradt versek beillesztése az életműbe, a kronologikus rendbe állított alkotásokkal egy új Babits-szövegegyüttes megjelenítése. Ez az „apparátus” azonban semmiképpen sem lesz „salakos szesz”.

(Budapest, Argumentum Kiadó, 1998)

SIPOS LAJOS

Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Levelezés Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Debreczeni Attila

Debreczeni Attila kritikai kiadása a Csokonai Vitéz Mihály összes művei közlésére vállalkozó rangos sorozat hagyományának megfelelően bocsájta közre a költő levelezését. A sajtó alá rendező a tőle megszokott filológiai pontossággal és szakértelemmel adja ki a leveleket, a sorozat első kötetében Szilágyi Ferenc által 1975-ben meghatározott textológiai elveket követve. A szövegek közlésében és az azokat kísérő jegyzetekben kiválóan hasznosítja a korábbi Csokonai-kiadások és -kutatások eredményeit. A kötet jól mutatja azt is, hogy a levelezés közreadója gyakorló oktató és kutató, aki a levelek megértéséhez szükséges ismeretanyagot világos, követhető módon, jól átlátható tagolással adja elő. Debreczeni Attila kitűnően kamatoztatja azokat a tapasztalatokat, amelyeket a Csokonai-kritikai kiadásban 1990-ben megjelent *Szép-prózai művek* sajtó alá rendezése során szerzett, valamint azt a tudást, amely a *Csokonai, az újrakezdések költője* című könyve elkészítésekor jutott birtokába. Azt sem érdektelen megjegyezni, hogy a kötet számítógépes szerkesztésének nagy szakértelmet kívánó feladatát is ő maga látta el.

A levelek a kötet egyharmadát teszik ki. A közlő a levél műfaji meghatározóit mérlegelve a formai jegyeket, a misszilis jelleget, a hitelességet és a személyes érdeket tartotta döntőnek a kiadásra kerülő levelek kiválasztásakor. A leveleket követően találjuk a sorozat hagyományainak megfelelően a *Jegyzeteket*, amelyek a levélműfajról, a korról, a Csokonai-levelek sajátosságairól, a levelezőtársakról szóló tanulmányt foglalják magukba, az egyes levelek keletkezéséről, kéziratairól, korábbi közléseiről adnak információkat, de a szövegvariánsokat is tartalmazzák, és mind a 238 levélről részletes tárgyi és nyelvi magyarázatokat adnak. A rövidítésjegyzékek, valamint a kötet végén található mutatók megkönnyítik a levelekről közölt gazdag információanyag megismerését és felhasználását.

Rendkívüli kalandra ad lehetőséget az olvasónak Csokonai Vitéz Mihály levelezésének felfedezése. Szűk tizenhárom év gazdag és változatos képe tárul fel a levélváltáson keresztül 1792 augusztusától 1805 januárjáig, amely időszak a magyar felvilágosodás egyik legmozgalmasabb korszaka. Kevés olyan értékes dokumentum maradt ránk erről a korszakról, mint a Csokonai-levelezés. Az olvasó élvezettel

merülhet el a felidézett korban, és izgalommal vegyes együttérzéssel kísérheti a nagy költő határozott döntésekkel alakított életútját, felfedezheti a kényszerű helyzeteket és a döntések hátterét. Az elveszett levelek sajnálatos hiánya arra ösztökéli a levelek olvasásában elmélyülő olvasót, hogy képzeletével egészítse ki a hiányzó láncszemeket. A levelezés a megszakítottság és a töredékesség izgalma mellett a bensőségesség és a személyesség varázsával is megajándékozta az olvasót.

Csokonai életének alapvető eleme a levelezés. Még halálos betegen is nagy utazást tesz, hogy a számára fontos „Correspondentzia” a kezébe jusson. A levelezés a kapcsolatteremtés és a kapcsolatok fenntartásának, az ismeretek és információk cseréjének legfőbb eszközét, a barátság elmélyítésének, a megélhetés biztosításának, a boldogság elérésének, a könyvek megszerzésének, kiadásának, terjesztésének legkézenfekvőbb módját jelenti számára. Debreczeni Attila Csokonai levelezésének sajátosságát a „Levéllírás’ törvényjeitől”, a retorika szabályaitól való eltérésben, a költői invencióban látja Hopp Lajos, Mezei Márta és Bíró Ferenc műveit továbbgondolva, akik a magyar felvilágosodás „episztolázásának” különböző jellegzetességeit vizsgálták.

A kötet elolvasása során Csokonait a levélműfaj kivételesen izgalmas alkotójaként ismerjük meg. Az európai felvilágosodás általa oly sokat idézett nagy alakjaihoz (így például Voltaire-hez) hasonlóan leveleiben a korszak nagyszámú miniatűr prózai műfaját lehet elkülöníteni, így a napló (amelyet „krónikai száraz előadásnak” nevez), az önvallomás, a költői episztola, a recenzió, a kivonat, az értekezés, az ajánló levél műfaját, később kiadott vagy kiadásra szánt verseket, vázlatokat, tervezeteket készülő munkáiból.

A levelek tematikus gazdagsága végtelen. Betekinthetünk egy zseniális ifjú magánéletébe diákkorától (tizenkilenc éves a levelezés megindulásakor) elismert íróvá válásáig, megismerhetjük diáktársaihoz, iskolájához, tanáraihoz, édesanyjához, szerelméhez, írórtársaihoz, barátaihoz, főúri támogatóihoz, a kiadókhoz fűződő kapcsolatát. A Csokonai-levelezést elemző tanulmány és a jegyzetek szerencsésen irányítják az olvasó figyelmét és közlik a levelek megfelelő olvasatát biztosító ismereteket: feltárják a megértésükhöz szükséges hátteret, feloldják a mai olvasó számára ismeretlen rövidítéseket, elhalványult kódokat, megadják a nehezen azonosítható neveket, referenciákat. A kiválóan átgondolt és pontosan elkészített mutatók lehetővé teszik, hogy a levelekben feltáruló fantasztikusan gazdag információ az olvasók érdeklődésének megfelelően, a legkülönfélébb módokon összekapcsolható legyen. A kötet sajtó alá rendezőjének így sikerült megvalósítania alapvető célját: Csokonai élete, kapcsolatainak története a könyvet figyelmesen követő olvasó előtt fokozatosan kibomlik.

A levelezés jól mutatja, hogy Csokonai számára élet és irodalom egyet jelent. Az írói pálya megvalósítása háttérbe helyez minden más szempontot, írói hivatásában a legkiélezettebb, legnehezebb helyzetekben sem inog meg hite. A személyesség és a nyilvánosság folytonos együttlétét is bizonyítja a levelezés. Kis híján nyolcvan levelezőtársával folytatott levélváltása a korabeli társadalmi kapcsolatok nagy változottságát is elének tárja. A pontos időrendben közölt Csokonai-levelek és levelezőtársainak válaszai módot adnak arra, hogy a lezajlott eseményeket kaleidoszkópszerűen lássuk, és eltérő bemutatásukat vagy interpretálásukat megismerjük. Tanúi lehetünk annak is, hogyan lényegülnek át a költő életének meghatározó élményei, örömei és megrázkódtatásai már a levelek megírása közben költői témává. Utóbbinak talán leg-

szebb példája a debreceni nagy tűzvész során leégett Csokonai-ház kertje elpusztulásának leírása. A levelekből az olvasó megismerheti Csokonai olvasmányait, következtethet műveinek forrásaira, a megszületésüket serkentő és hátráltató tényezőkre. Felfedezheti, hogyan bukkan fel egy költői téma az életműben, hogyan bontakozik ki és válik remekművé, vagy éppen miért nem készül el soha. Az írói lét kellemetlenebb oldalát is láthatja: milyen nehézségek árán, mennyi kitartásnak köszönhetően tudja műveit megjelentetni egy költő a XVIII. század végén, ha bizonytalan anyagi háttérrel rendelkezik és ha művei kiadásakor, de mindennapi életében is főúri támogatókra szorul.

A kötet a levelek csoportosításában átgondolt és következetes. A bizonyított szerzőségű leveleket (amelyek közül 124 származik a költőtől) kronológiai sorrendben közli. Ezt követően találjuk a pontosan nem keltezhető és a kétes hitelű írásokat (8-8 levél), valamint azoknak a leveleknek az adatait, amelyeknek létezése biztos, de elvesztek, esetleg lappanganak (144 levél).

Debreczeni Attila széles körű kutatásra alapozott, logikus felosztású és nagy szakértelemmel kivitelezett kritikai kiadása finom hálóval szövi egybe a levelek összességét. Így a levelek feltárulnak az olvasó előtt, sőt a levelezés olvasását kalandként megélő olvasó számára a közöttük levő „hézagok” áthidalása is lehetővé válik. A belső utalásokat feloldó jegyzetek ugyanakkor megfelelő kritikát és visszafogottságot tanúsítanak azokban az esetekben, amikor a közlő kutatásai során nem találta kellően bizonyítottnak az egyébként bőséges szakirodalom vagy a korábbi kiadások hipotéziseit. A kötet készítőjét a tömörség és az érthetőségre törekvés elve vezeti. Az elv érvényesülését jól mutatja, hogy míg a Csokonai levelezésével kapcsolatos legfőbb kérdésekre és a kiadás elveire kiterjedő tanulmánya alig húsz oldal terjedelmű, a leveleket magyarázó jegyzetek esetében akár a levelekből idézett hosszabb szöveget is megismétel, amennyiben így érzi meggyőzőnek, követhetőnek kommentárját. Rövidítései következetesek, az idegen nyelvű szövegek feloldása korrekt, a korábbi kutatásokra és kiadásokra történő utalások pontosak.

A kritikai kiadás készítőjének sikerült a levelek datálásával, szerzőségével és egyéb adataival kapcsolatban felderíteni a Csokonai-levelezés eddigi kiadásaiban mutatkozó számos hiányosságot, korrigálni több tévedést, feltárni fontos összefüggéseket. Így, noha a levelek tetemes része már a korábbiakban is megjelent, a kritikai kiadásnak köszönhetően jelentős értékkel gazdagodott a Csokonai-irodalom és a magyar irodalomtörténet.

(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999, 997 l.)

PENKE OLGA

Számunk szerzői

BUDA ATTILA könyvtáros, Budapest
IMRE MIHÁLY egyetemi docens, Debrecen
LÓKÖS ISTVÁN egyetemi tanár, Debrecen
MERÉNYI ANNAMÁRIA doktorandusz, Pécs
NAGY ZSÓFIA BORBÁLA egyetemi tanársegéd, Kolozsvár
NÉMETH G. BÉLA akadémikus, Budapest
OLASZ SÁNDOR egyetemi docens, Szeged
ONDER CSABA főiskolai adjunktus, Nyíregyháza
PENKE OLGA tanszékvezető egyetemi docens, Szeged
SZILÁGYI MÁRTON egyetemi adjunktus, Budapest
TVERDOTA GYÖRGY tudományos tanácsadó, Budapest

A kiadásért felel: Praznovszky Mihály
Műszaki szerkesztő: Ruttkay Helga
Tördelte: Győrei D. László
Készült az ETO-Print Nyomdaipari Kft.-ben
Felelős vezető: Balogh Mihály

HU ISSN 1324 4970

Ára számonként: 175 Ft
Összevont szám: 350 Ft
Előfizetés egy évre: 700 Ft

Terjeszti a Magyar Posta
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál,
a Posta hírlapüzleteiben és a Levél- és Hírlapüzletági Igazgatóságon
(LHI, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A),
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 119-91102-02102799 pénzforgalmi jelzőszámra
Példányonként megvásárolható
a budapesti Kís Magiszter könyvesboltban (1053 Budapest, Magyar utca 40.)
és az Írók Boltjában (1061 Budapest, Andrássy út 45.), valamint
a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnál
(Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1052 Budapest, Piarista köz 1. I. em. 59.)
Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

IRODALOMTÖRTÉNET

Chován István, Ferenczi László,
Fried István, Győri L. János,
Luffy Katalin, Mezei Márta,
Némediné Kiss Adrien, Pienták Attila,
Schein Gábor, Tüskés Gábor, Tverdota György,
Vattamány Gyula, Vörös Imre

2001/2.

IRODALOMTÖRTÉNET

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság
és a tudományegyetemek irodalomtörténeti intézeteinek folyóirata
Megjelenik a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
és a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával

2001. LXXXII. évf., 2. sz.

Új folyam XXXII. évf., 2. sz.

Főszerkesztő: TAMÁS ATTILA
Felelős szerkesztő: KOVÁCS SÁNDOR IVÁN
Technikai szerkesztő: RUTTKAY HELGA

Szerkesztőség
Debreceni Egyetem
Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet
4010 Debrecen, Pf. 52.
Telefon/fax: (52)512-934
Titkárság: Papp Eleonóra

Szerkesztőbizottság
BÉCSY TAMÁS, FERENCZI LÁSZLÓ, FRIED ISTVÁN, GÖRÖMBEI ANDRÁS,
IMRE LÁSZLÓ, KABDEBŐ LÓRÁNT, KENYERES ZOLTÁN, KOVÁCS SÁNDOR IVÁN,
KULCSÁR PÉTER, KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, LENGYEL BALÁZS,
MADOCSAI LÁSZLÓ, NÉMETH G. BÉLA, POSZLER GYÖRGY,
PRAZNOVSZKY MIHÁLY, ROHONYI ZOLTÁN, SZIGETI LAJOS SÁNDOR,
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ, TARJÁN TAMÁS, WÉBER ANTAL

A *Szemle*-rovat szerkesztője: S. VARGA PÁL

Felelős kiadó: PRAZNOVSZKY MIHÁLY

Kiadóhivatal
Magyar Irodalomtörténeti Társaság
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
1052 Budapest, Piarista köz 1., I. em. 59.
Telefon: 337-7819

Recenziós példányok és kritikák a szerkesztőségbe küldendők.
Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Tartalom

2001/2. szám

MEZEI MÁRTA	
A levélíró Vörösmarty	161
FRIED ISTVÁN	
„Ki egy szavával híva létre mindent...” (Az ember tragédiája kelet-közép-európai kontextusa)	176
LUFFY KATALIN	
Medgyesi Pál és prédikációi <i>Prédikátori magatartás a Rákócziak udvarában</i>	186
SCHEIN GÁBOR	
A szubjektivitás romantikus modelljeinek átalakulása Füst Milán pályájának korai korszakában	209
PIENTÁK ATTILA	
Babits Mihály egyetemi Arany-dolgozatai	229
NÉMEDINÉ KISS ADRIEN	
Filozopterek mint ellenfelek <i>Szabó Dezső Halálfiái-kritikája és annak visszhangja</i>	241
VATTAMÁNY GYULA	
Babitsi apóriák: Az „allegorikus regény” és a bestiális „Város” <i>(variációk egy témára)</i>	265
TVERDOTA GYÖRGY	
József Attila az Óda és az Esmélet között <i>(Második részlet)</i>	280
 <i>Búcsúvétel</i>	
Vajda György Mihály (1914–2001) (FRIED ISTVÁN)	294

Szemle

GYŐRI L. JÁNOS	
Szabó András: <i>Respublica Litteraria</i>	297
TÜSKÉS GÁBOR	
Bene Sándor: <i>Theatrum politicum</i>	
<i>Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban</i>	301
VÖRÖS IMRE	
<i>Bessenyei György összes műveinek újabb köteteiről</i>	
<i>(Időskori költemények, Tariménes útazása)</i>	306
FERENCZI LÁSZLÓ	
Deréky Pál avantgárd-könyveiről	312
CHOVÁN ISTVÁN	
Szitár Katalin: <i>A prózanyelv Kosztolányinál</i>	316

A levélíró Vörösmarty

Vörösmarty neve a romantikus költő klasszifikációjával él olvasóiban, írásait óhatatlanul az ebből fakadó elvárásokkal vesszük kézbe. A kritikai kiadásban összegyűjtött (korántsem teljes) levélkorpuszában szintén egy, a költészetének megfelelő, a műfaj keretein belül lehetséges összképet keresünk: funkcióiban és magánközléseiben emelkedett, nemes pátoszú, jelentésében sokdimenziójú, érzést és szenvedélyt sugárzó diskurzusokat várnánk; illetve olyanféle jellemző arculatot, amely két nagy kortársa (elődje) gyűjteményét karakterizálja. Az egyik Kazinczy levelezése, amely a korszak fontos nyilvánosságfóruma volt, írója számára létszükséglet, az irodalmi élet és a személyes kapcsolatok kiépítésének terepe. A másik Kölcseyé, amelyről elemzői (Fried István, Németh G. Béla, Szabó G. Zoltán) megírták,¹ hogy az önfejlődés, a kötelességkultusz, a barátságok fenntartásának, formálásának legfontosabb, leginkább bensőséges műfaja; a személyes mondanivaló, célok és eszmények életbölcsségé, egyetemes érvényűvé emelésének dokumentuma. A Vörösmarty-levelezés először azzal lep meg, hogy korántsem mutat egységes arculatot: más az ifjúkori, pontosabban az 1828-ig, Pestre költözésig keletkezett, s más a későbbi, immár neves költő és személyiség levelezése; továbbá az egyes korszakokon belül is igen különféle, egymástól élesen eltérő hangnemekben szólal meg. A második meglepetést – nevezzük néven: csalódást – épp az 1828 utáni írásai okozzák, várakozásainkból úgyszólván alig teljesül valami: alkotói világról jóformán csak egy-egy adalékot (többnyire dátumokat), s olykor szélsőségesen negatív élményeket árul el; a műfajba illő hétköznapi, családi, baráti közlendőkről is erősen redukált összképet kapunk. Nyilván bennünk, elvárásainkban is van némi hiba: talán túlságosan leegyszerűsítő, mondhatnánk kommersz beállítódás egy állandó romantikus attitűd keresése. Ennek tudatában is úgy vélem, hogy érdemes közelebbről megvizsgálni e sajtóságokat; adódik esetleg néhány hasznos tanulság a költő személyiségéről, az alkotói magatartásról s a levél funkcióváltásának, alakulásának történetéről.

A Vörösmarty-levelek egyedi vonásai épp az említett, másik két nagy gyűjtemény mellett tűnnek fel. Az 1828-ig írott levelek hasonló funkcióval, de nagyon is eltérő diskurzussal Kazinczyéhoz kapcsolhatók. A vidéken

nevelősködő, patvaristáskodó, pályakezdő költő itt talál, itt teremt nyilvánosságfórumot. Itt értesül az irodalmi élet eseményeiről: barátai folyóiratok (*Auróra*, *Felső Magyar Országi Minerva*) megjelenéséről; Batsányi kiadási terveiről, a Berzsenyi–Kölcsey-vitáról írnak (17/51–52, 71, 107);² értesítik a *Zalán futása* előfizetői gyűjtésének sikereiről és kudarcairól (17/60, 67, 71, 81). Maga is jelzi, milyen műveket tervez, mi készül, készült el műhelyében; majd a levelezésben szembesül először munkái fogadtatásával. A baráti körben főként dicséretet kap: Fábrián ossziáni tónusát dicséri (17/77), Teslér a *Salamonban* Shakespeare mélységét, erejét magasztalja (17/151). Vörösmarty számára nyilván a szélesebb körből érkező, az irodalmi élet véleményét jelző hírek lehettek igazán örömdetesek. Kazinczy elismeréséről először Stettner számol be, majd maga a Mester ír neki (17/106, 169), Teslértől értesül arról, hogy egy (meg nem nevezett) irodalomértő „Poétáink elsőjének tart” (17/135), Fábrián utazásaiból írja, hogy a „Zalán szép híre virágzik mindenfelé”, s idézgetnek belőle (17/141). E híradások munkássága bekapcsolódását jelzik a formálódó irodalmi életbe, a Kazinczytól érkező elismerés pedig felavatás értékű.

Az alakuló kritikai élet nyilvánosságához kapcsolhatók Vörösmarty véleményei művekről, folyóiratokról – ám a Kazinczyétól erősen eltérő sajátosságokkal. Kazinczy az irányt mutató literátor öntudatával bíralt, akár Dugonicsról, akár Kisfaludy Sándorról, akár Poóts Andrásról, akár Csokonairól írt; leveleiben részletesen sorolta kifogásait, s nem mulasztotta el jelezni vagy kifejteni kritikája elvi alapjait (ízlésről, újításról, modern irányról). Azaz bírálatait az általános érvényesség szintjén fogalmazta meg, nemcsak a maga, hanem egy követendő fejlődés, egy kialakítandó normarendszer nevében. Ez utóbbira mutat az is, hogy Kazinczy több esetben taglalta a bírálói magatartás, a hang, a lehetséges módszerek problémáit. Vörösmarty kritikai diskurzusa más: 1828 előtti leveleiben a magánember egyedi véleményét halljuk, többnyire sommás, határozott ítéleteket, általánosítás vagy normatív igény és kifejtések nélkül. A magánközlés öntörvényűsége szerint aztán korántsem tartóztatta meg magát az éles, gúnyos, olykor goromba fordulatoktól. Rossz véleménye volt a Desseffy alapította *Felső Magyar Országi Minerváról*: „igen középszerű munka”, versei „nyomorultak, sületlenek”; Kazinczy írásait is kifogásolja: sok a fordítás, recenziói „rossz iránnyal mennek” (17/72–73, 108). Fáy, Kölcsey műveit kivéve a *Héberől* sincs kedvezőbb minősítése: „sok haszontalanság, még több ízetlenség” van benne (17/101). A Kazinczy-féle, felkészültséget, elvi alapozottságot mutató kritikával szemben még tudatlanságával is kérkedik. A *Minerva* külsejéről nem ír, mert „nem igen értek hozzá”, ám „belsejét, mivel ahhoz még kevesebbet értek, sőt éppen azért is, recenzeáлом” (17/72). Természetesen nem vesszük komolyan sorait a szakértelem hiányáról, azt azonban igen, hogy levelezésében az általános érvényűség helyett ő a magánolvasat egyedi változatát hangoztatja, megengedve a

pillanatnyi, az esetleges beállítódást is; azt például, hogy „talán én vagyok nagyon unalmas olvasó” (17/73). Általános érvényű tanulságot fűz viszont a magából „egészen kivetkőzött” Kisfaludy Sándor drámáiban az „igen mesze vitt hazafiúskodás” bántó túlzásaihoz. Szentencia érvényű, ma és minden időkben megszívlelhető, amit a hazafiságról megfogalmaz: „Tudod, szent érzés az; de nem kell vásárra vinnünk, 's úton útfélen üvölnünk, hanem csak ott, hol hathatósabb rugói vagy nevezetesebb következései lehetnek.” (17/129.)

Vörösmarty 1828 elején átveszi a *Tudományos Gyűjtemény* és melléklapja, a *Koszorú* szerkesztését; 1830-tól, Bajza és Toldy mellett a triász harmadik tagjaként az irodalmi élet vezető személyisége; szintén ez évben lesz az Akadémia nyelvtudományi osztályának tagja. Levelezése nyilvánosság-témái ekkor főként a folyóiratokhoz és az Akadémiához kapcsolódnak. Írásokat kér és köszön meg Kazinczytól (17/196), a Göttingában tartózkodó Toldytól (17/262), Édes Gergelytől (17/268), Deák közvetítésével Horváth Ádámtól (17/215) stb. E levelekben Vörösmarty diskurzusa szükségképpen megváltozik. Ekkor, mint hatalommal, döntésszeggel bíró szerkesztő, nem mondhat hangsúlyozott magánvéleményt, most már egy nyilvánosság fórum, egy lap nevében ítél. Éles kitételeket akkor sem engedhet meg magának, ha rákényszerül, hogy visszaküldjön egy cikket. Személyes véleményét ekkor inkább barátjának (Teslérnek) írja meg, s őt kéri az elutasítás tapintatos közlésére, „mert senkit nem akarok elkéséríteni” (17/216). Mérlegelnie kell a küldött írások várható hatását (sértődéseket, lezárhatatlan vitákat) – ez utóbbira hivatkozva írja meg a nagy tekintélyű, tudós Fejér Györgynek udvariasságba, dicséretretekbe csomagolva visszautasító levelét (17/254). Az irodalmi élet alakításának közösségi felelősségtudatával, a tárgyyszerű, pontos érvelés hangján ír később is új folyóirat-együttesükről, az *Athenaeum*ról, a *Figyelmezőről* (18/88, 92–93, 97–99), s e hangnem és a közügyet formáló öntudat jellemzi az Akadémiáról írott leveleit is. A vezetőséggel a szabályokban előírt műkiadvatok készítéséről vitatkozik, a kulturális életben kialakuló éles kritikai iránnyal szemben kifejti a maga toleráns, többféle irányt, kíméletes hangot igénylő bírálati ideálját (18/12–15). Emelkedett, közéleti dikcióval értekezik egy, 1832 karácsonyán Széchenyinek írott levélben a Tudománytárról, a tagság és a vezetőség szabályairól, a jutalmazásokról, s igen nagy körültekintéssel, az irodalmi élet viszonyaiba helyezve szól a kiadások gondjairól, terveiről (18/41–49). Mondhatjuk, hogy a hivatalos levelek kereteit meghaladó, kidolgozott, tanulmány értékű írás ez. Meg kell jegyeznünk viszont, hogy ilyen nyilvánosság funkciójú levelet ritkán ír 1828 után, érthető okokból. Vörösmarty Pesten él, az immár szervezett, működő nyilvánosság egyik irányítójaként lehetősége van a közvetlen beleszólásra, élő, napi kapcsolatban áll a közélet vezetőivel, szereplőivel, a levelezés már csak esetlegesen (utazások, vidéken élő literátorok esetében) tölti be nyilvánosság funkcióit.

E körbe tartoznak Vörösmarty politikai témájú levelei. 1839 júliusában a pozsonyi országgyűlésen volt, Stettnernek és Bajzának számol be az eseményekről. Leveleiben az ügyrend, a kormány reagálásainak várható és bekövetkezett változásait sorolja; beszámolóját tárgyyszerűség, pontosság, lényegmondás, világosság jellemzi. Elsősorban a levél retorikai követelményeinek betartását észleljük itt, magánvéleményét legfeljebb egy-egy jelzőben, a szereplők sommás minősítésében jelzi (a kormány „szerencsétlen elvéről”, „némileg megszegyenítő decretumról” ír; „Luka igen jó fej”, „Deák fáradhatatlan 's ügyességét minden fél elismeri”), saját érzületéről nagyon visszafogottan nyilatkozik: „Igen szeretem, hogy itt vagyok, Itt sokat lehet tanulni.” (18/116, 117–118.) Másfélék, mélyen személyesek az 1848-as eseményekről írott levelei. Ezekből igen kevés maradt meg. 1849-ben maga utasította feleségét írásai elégetésére (18/222), a Fábíán által megsemmisített levelek között is nyilván volt e napokból származó (17/294, 314). A megélvőkben olvashatjuk az események pontos, friss felsorolását, ám itt nem a folyóiratok, az akadémiai ügyek, az országgyűlési beszámolók tárgyyszerű, objektív hangján szól. Diskurzusát áthatja a cselekményekben részt vevő magatartás, a gyors változásokat átélő izgalom, a feladatot vállaló, cselekvő öntudat; például így írja meg feleségének, hogy miként tisztázta egy bíró lemondásának körülményeit (18/211–212). S megmaradt olyan tudósítása is, amelyben a rendkívüli napok, rendkívüli történések előadását személyes lelkesedés színezi át. Teleki Lászlónak írja: „Stancsics kiszabadított, a' sajtó szabadság ki vívatott, nemzet őrség jött határozatba, melly már működik. – Minden nap ujat szül. – Ma a' sasok 's idegen szinek félre tételéről rendelkeztek. – Minden nap ujságot hoz sokkal nagyszerűbbet, mint azelőtt évtizedek hoztak.” A személyes érintettség látható stílári jegyei, az együtt élő izgalom a tömondatos beszámolókbán; a hévvel ismételt új eredmények mellett maga Vörösmarty ír jellemzést, azaz vallomást magatartásáról, lelkiállapotáról: „Sietek és nem találok szavakat, hogy meggyőződésemet a' tieddé tehessem, de a' mit mondok, eremnek minden ütésével érzem.” (18/210–211.)

Írók levelezéséből leginkább a műhelymunka körülményeit, az alkotás formálódásának titkait, gyötrelmeit és örömeit szeretné megismerni az olvasó. Vörösmartynál, a romantikus költészet klasszikusánál a művek megteremtésének érzelmi hullámverését, a teremtés szenvedélyének végleteit, metafizikai elmélyültségét, esetleg forrásait (olvasmányait) keressük. Meglehetősen csalódunk. A művekhez főként „filoszoknak” való dokumentációt találunk. Megtudhatjuk például, hogy „első készületben” mikor tartotta közölhetőnek, mikor küldte el Stettnernek a *Zalán futása* előhangját (1824. szeptember 29-én; 17/57–59); dátumot találunk a *Kont* készüléséről (17/172–173); tájékoztat terveiről, de néha csupán a műfajokat jelzi, azt, hogy drámát, eposzt szándékozik írni (17/131); értesülünk róla, hogy Helmeccy belejavított a *Cserhalom* szövegébe (17/85), s legtöbbet arról olvasunk, hogy miként gyűl-

nek vagy nem gyűlnek az előfizetők, fogynak vagy nem fogynak a művek (17/60, 64, 81, 108, 153 stb.). Vörösmarty, ha egyáltalán és ritka alkalommal elárul valamit az írás szubjektív dimenzióiról, azok főként negatív élményei: körülmények, kényszerek hatásairól, az alkotói megtorpanás vagy bénultság állapotáról ír, jelzésszerűen inkább, mint kifejtve. 1844-ben a Kisfaludy Társaság megrendelésére készül el a *Hymnus*; a Toldyhoz intézett rövid kísérő levélben „igénytelenséget” kér címében, közlésében (18/154). Kellatlensége érezhető e néhány sorban, de ezt másutt, másnak írva sem taglalja, csak Gyulaitól tudjuk, hogy valóban kedvetlenül írta e versét (18/390). Rövid mentegetőzést olvashatunk például arról, ha kételyei miatt hiányzik a kezdő lendület, ha nem találja a keresett hangot. Újfalvy Sándor (egyik vendéglátója) erdélyi élményei megörökítésére biztatja, erre válaszol: „A’ mi az erdélyi verset illeti nem mondok nemet, de igent sem. Ha írok, olyat szeretnék írni, mi hozzám ’s hozzátok méltó legyen.” (18/167.) Szívesen olvasnánk a „méltó” műfaj, hangnem, forma elképzeléseiről, esetleg próbálkozásairól, de ennél többet nem árul el. S ha arról panaszkodik, hogy nem megy az írás, még szűkszavúbb. „Verset tőlem ne várj” – hárítja el Bajza kérését: „Lelkem húrjai, nem tudom mi okból úgy megereszkedtek, hogy rajtok ki nem csikarhatok egy becsületes hangot.” (18/70.) Nem kifejtettségével, hanem jelentéstömörítő súlyával különbözik hasonló tartalmú vallomása 1850 decemberéből. Itt az alkotói bénultságban egyforma erővel idézi fel saját kedélyállapotát és a kor légkörét: „Az irodalommal még nincs erőm foglalkozni, a’ legközelebbiekről nem akarok, egyébről pedig nem vagyok képes írni.” (18/231–232.)

Az írásnak, pontosabban az írásképtelenségnek leginkább szociológiai hátterét adja meg, ám azt is inkább metaforikusan, ironikus összképben. Ilyen az a levél, amelyben az alkotói lét lehetséges–valós–vágyott ellentéteiről ír Fábián Gábornak: „Az én műzsácskám nem igen pengeti a lantot, meghuzza magát a’ kályha megettéli bundájában, ’s a’ drága időt vagy elkáromkodja vagy ásítoz, mint a’ nyárban legyet fogó kutya.” A piederasztárról lerángatott, rest ihletőt azonban mégis szeretnie kell, mert nélküle, mint írja, legfeljebb paraszt lehetne – s el is játssza a lehetséges, az ugyancsak kiábrándítónak festett életet: „csáli hajszot ordítóztam volna most itt a duna [sic!] mellett csibéket árulnék, ’s jó sorra verném részeg fővel szurtos feleségemet még a szentet is leokádnám, ha előmbe jőne.” Az elképzelt helyzet fokozott durvaságában érzékelhető a szubjektív távolságtartás, de úgy, hogy mellette s az ellenében vállalt poétai lét, a nehezen születő teremtés háttereként ott a másik, a megélt hétköznap kontrasztja is. Mert bár az „igen sanyarú” paraszti lét helyett ő inkább választja a poétait, ámde „mikor kedves felhőn túli világomban örömet repdesnék, megkordúl a gyomor ’s illy nyomos kérdést tesz boldogtalan előlátással: mit eszünk esztendőre Marti.” (17/165–166.)

Az írásról szóló levelek hiánya, illetve a negatív élmények szükségszerűsége, iróniája különösen feltűnő a másik két nagy levélíró vallomásai mellett. Kazinczy részletesen, s gyakran többféleképp számolt be arról, hogy hol, miként, milyen helyzetben, miféle indíttatásra, milyen hangulatban, milyen céllal írt meg egy-egy verset (például a *Hébe* címen ismert epigrammát a teremtő lélek örök fiatalságáról egy társaságban); Kölcseynek a leveleiből tudjuk, hogyan formálta népdalait, milyen végletek közt hullámzó lelkiállapotban élt a *Vanitatum vanitas* írása idején. Kazinczy is, Kölcsey is össze tudta kapcsolni az alkotói és a levélírói magatartást, a költészet és a levelezés diskurzusát: Kazinczy főként megvilágító szándékkal, Kölcsey inkább a kifejtés, a személyiség bemutatásának teljességét keresve. Vörösmartynál más beállítódást látunk. Nála az alkotás öntörvényűségében zárt világ, formálódása, impulzusai csak a költői teremtés során élhetők át; úgy tűnik, hogy számára csak a kész, a vállalt mű a közlésre méltó, más, oldottabb, közvetlenebb diskurzusban (így a levélben) legfeljebb hiányáról szól, tréfásan vagy ironikusan. Ez világíthatja meg azt a jelenséget is, hogy a leveleiben olvasható leírásokban, tájleírásokban nem találjuk meg az irodalmi műveiben jellemző látás, fantázia színességét, ragyogását.

Vörösmarty sokat utazott, beszámolóit barátainak, majd feleségének küldi. Járt a Mátrában, a Dunántúlon, Erdélyben; szívesen olvasnánk a levél kerekeibe nagyon is illő spontán élményeit, csodálatát, a látvány lenyűgöző hatását. Ám ebből vajmi keveset kapunk. Inkább rövid leírást, összefoglaló minősítést ad a látottakról, mint változatos, netalán fenséges képet – mondjuk az erdélyi hegyekről, várakról. „A kastély itt dombon van: előtte jókora térség: szántóföld, rét, ligetek, kerített rétek lovai számára, fácskányos kert. Ezen síkot a Szamos' vize szegi be, a' Szamoson túl igen szép hegyi róna 's azon közben hegyek.” (18/164.) Más alkalommal is inkább a napi eseményekről, szíves vendéglátójáról számol be (18/143–144); a tájba felejtkezés helyett inkább csak felsorolja állomáshelyeiket (18/161). Szívesen ír anekdotákat az utazások bosszúságairól, kényelmetlenségekről, komikus helyzetekről, csalódásairól, „vasárnaptól szerdán reggelig úgy voltunk az esővel, mint a' Luteranus szent kenyerében a' Krisztus, hol alatta, hol felette, hol benne” – írja 1834-ben Bajzának háromnapos sárban gázolás után Nagyváradról. A tájról azt írja, hogy „egyenlő mint az unalom”, a városokról „már érdemes volna valamit mondani, de én legfeljebb is a' fogadósok biographiájából adhatnék holmi töredéket, p.o. egy feltűnőleg jutalmas árjegyzéket,” s részletesen le is írja, miként, mivel rövidítették meg, csapták be őket (18/69–70). Fennmaradt egy részletes úti levele mátrai kirándulásáról, ezt 1829-ben írta Fábiánnak (17/234–239). Igazán neki való táj – lelkesedést, elfogódottságot azonban most is hiába keresünk. Sem a hegyek, erdők közé épült Parád látványa, sem a Mátra csúcsáról elébe táruló látvány nem ihleti költői leírásra. A hosszú levél most is inkább a fogadó szörnyűségeiről szól, betört ablaká-

ról, hol besüvített a hideg szél, piszkos ivóvizéről és fekhelyéről („Bolhák, egerek, poloskák félelme bánta bernünket”), a hegyi túrán pedig a tájnál jobban érdeklik útitársai esendőségei, nevetésre ingerlő külsejük. Hibát követtünk azonban el, ha a beszámolókat csupán egyoldalú elvárásainkkal szembesítjük, s nem figyelünk fel leveleiben látása, írásmódja jellemző vonására, a tréfás, ironikus, az írásról szólókban pedig a mélyen önironikus hangra, beállítódásra.

Az ironikus, önironikus magatartás bizonyos távolítást, kívülről nézést jelent, s ez nála egyik változata, olykor helyettesítője, olykor rejtőzködő kifejezője a személyes megnyilatkozásnak. Mint ilyen, összetett jelenség, részben alkati tulajdonságára, zárkózottságára figyelmeztet, s talán épp a levelezésben érdemes körüljárni e jellemvonás írásos dokumentumait. Kortársai, művei, személyisége elemzői hasonlóan nyilatkoznak, szerintük Vörösmarty belső világát ritkán és nehezen feltáró egyéniség volt, költői alkotásban éppúgy, mint a levélben, e legközvetlenebb, leginkább oldott műfajban. Kínálkozik ismét az összehasonlítás. Kazinczy és Kölcsey leveleiben bőségesen találunk beszámolókat, vallomásokot emberi kapcsolatokról (főként a barátságról), munkákról, feladatokról, világnézeti problémákról, lelkiállapotuk változásairól. Egyéniségük, koruk konvenciói, ízlésviláguk különbözőségei szerint nyilatkoznak: Kazinczy ritkábban, visszafogottabban, Kölcsey gyakrabban, bensőségebben. Vörösmarty levelezése kevesebbet árul el magáról. Az irodalmi pályára jutás reménytelenségét élő ifjú költő még ír lelkét feltáró vallomásokot barátjának, Stettnernek sorsa bizonytalanságáról („meglett korú vagyok, és semmi kilátásom”), sokat idézett sorokat reménytelen szerelméről, majd érzelmi fásultságáról (17/88–90, 95–97, 177–179). Később, a pesti irodalmi életben, az Etelka-élmény elmúlása után elmaradnak e szubjektív hangú levelek. A zárkózottság viselkedésére is jellemző volt. Toldy azt írja róla, hogy Vörösmartyt „csodálni sokkal könnyebb, mint szeretni”, hogy doktorrá avatásán „characteri nagysága és magassága még egy szíves szót sem hagyja mondani”.³ Ha beszámítjuk is e sorokba korábbi (még említendő) vitájukat, tartózkodó magatartása, a fesztelenségnek, a közvetlenségnek a hiánya mindenképpen kitűnik e tudósításból. Gyulai is azt írja róla, hogy az emberek között visszafogott volt, „elfogult” és „merev”.⁴ A személyesség hiányát költészete elemzői is észlelték. Lírájából hiányzik a közvetlen egyéni, írta róla Horváth János és Szauder József,⁵ monográfiusa, Tóth Dezső szerint szubjektív mondanivalóját inkább a tárgyias, a zsáner versekbe (*Tót deák dala, A szegény asszony könyve*) rejtette.⁶

Hiányoljuk – különösen a másik két nagy levelezés, s főként a Kölcseyé mellett – a barátság élményéről, a barátságban az egymás formálásáról s a maguk formálódásáról szóló dokumentumokat. Vörösmarty baráti levelei leginkább a művek készülésének lecsupasztott tényeiről szólnak, az életmód változásairól, családi eseményekről, a címmel töltött órák rövid emlegeté-

séről, s mint látni fogjuk, leggyakrabban a levelek tréfás vagy szemrehányó sürgetéséből, a költő részéről pedig a mentegetőzésről. 1828 előtt bensőséges leveleket főként Stettnernek ír sorsáról, Etelkáról; baráti kapcsolatukról azonban nem. Élete végéig tartó, meghitt, családi barátság fűzte Deákhoz. Vele – Gyulai szerint – 1824-ben ismerkedett meg Pesten;⁷ azonnal összebarátkoztak, megindult a levelezés közöttük, kezdetüket vették a találkozások Kehidán vagy a fővárosban. Nyilván az életmód változása is oka a baráti levelezés meg-megszakadásának. Arra gondolhatunk, hogy Vörösmarty a vidéki birtokhoz kötött, gazdálkodásból élő író társaitól eltérően a korabeli értelmiség szabad életformáját élte. Patvaristáskodása idején gyakran volt együtt a környéken (Bonyhádon, Pincehelyen) élő barátaival; Teslér Lászlóval, Egyed Antallal. Később, új életformájában ő és barátai gyakran utaztak egymáshoz (Deák például ügyeit intézni a fővárosba), arról nem is szólva, hogy Stettner Pesten ügyvéd, Bajzával, Toldyval napi, munkatársi kapcsolatban állt. A levelezés tehát a barátságok fenntartásában nem volt olyan mértékig létszükséglet, mint például Kazinczynál (Vörösmartynál az Erdélyben élő Fábián, majd Wesselényi kivételével), a baráti eszmecsere, a kölcsönös megbecsülés és rokonszenv, a kapcsolatok tudatosítása a személyes találkozások közvetlenségében adatott meg számukra. Csakhogy van ellenpéldánk: a Szemerével gyakran együtt időző Kölcsey, aki meghitt, vallomások leveleket írt barátságokról is. Vörösmartynál a „tisza barátság szent szavát” különben Deák is hiányolta (18/31) – úgy látszik, hogy a gyakori együttlét mellett is volt, lett volna igény az ő levelezésében is a formáltabb, az emelkedett hangú barátság-nyilatkozatokra.

Visszafogottak Vörösmarty Csajághy Laurához írott levelei is, kevés kivétellel. „Eddig zárkózott kebellem türtem szenvedéseimet,” írta 1843-ban menyasszonyának, „elhagyván suhanni gyér örömeimet, mert nem oszthattam meg részvevő kebellem”. A levél valóban érzéseiről szól (18/138–140; részletes elemzésre méltóan parafrázisa *A merengőhöz* című versnek). Ez az írás azonban eltér családi levelei többségétől. Házasságuk ideje alatt Vörösmarty sokszor volt távol övéitől, ekkor is sokat utazott. Feleségéhez írott levelei az aggodásról, a szeretett lények hiányáról szólnak, olyanféle sorokban, amelyek nemigen különböznek a kor konvencionális családi erényeit, érzelmi világát idéző irományoktól. „Olly különösen vagyok nélküled, mintha valami hibáznék belőlem” (18/143); „Kedves kis Csókám! vigyázz magadra 's kis gyermekeinkre” (18/162); „adja isten, hogy csak egy kis árnyékos kertet mondhassak magaménak, hol veletek együtt időzhetem” (18/196). Szó esik aztán a korabeli értelmiségi családfő igencsak hétköznapi gondjairól, a drága lakberről, fűtésről, borok kéréséről (igen sokszor), kölcsönökről, betegségekről, gyógyszerekről (18/79, 131, 171, 66, 67, 72 stb.). S olvashatunk a családi élet kényelmetlenségéről, a lakást betöltő vendégseregről, a megzavart nyugalomról: „haza érkezvén házamat annyira tömve 's feldúlva talál-

tam, hogy nem férhettem tollhoz, de kedvem sem igen volt káromkodás nélkül még beszélni is” (18/198). Méltatlan, kicsinyes anyagi gondok tényszerű dokumentumai sorakoznak itt, jóformán személytelenül jelezve a pesti értelmiségi lét árnyoldalait, legfeljebb a bosszús kifakadásban halljuk egyéni hangját. Személyesebb, tragikusabb változatokat 1849 utáni leveleiben találunk. A feleségéhez küldött sorokban helyzetéről számol be röviden, majd (kényszerűen) főként kéréseket, elintézendő ügyeket sorol; a szubjektív hang egy-egy részletben fakad fel belőle, az aggodalom mellett az önvád, a tehetetlen bánat: „megvallom, sokszor fáj a lelkemnek, hogy ott hagyta, kiteve annyi aggodalom és nyugtalanságnak” (18/216). S most leveleibe is bekerülnek „vörösmartyas” sorok,⁸ a „tört szív” érzései, az óhajtott, a legalább emlékezetben felidézett kedvesek helyett a „dúlt” képzelet látomásai: „Hidd el kedvesem, nem merem rátok gondolni: dúlt arcot és torz alakot láttam: annyira borúsak, setétek voltak környezetem. A’ képzelődés, mely az emlékezet erejével vissza idézi a kedves alakokat, kifáradt ’s olyanná lett mint egy tört tükör.” (18/221.) Úgy látszik, Vörösmarty csak e szélsőséges, tragikus helyzetben volt képes arra, hogy levélben is feltárja lelkiállapotát, a költészete szintjére emelt szuggesztív képi közlésmóddal. 1854-ben írja Tóth Lőrincnek: „Adósság, tehetetlenség, sánta remény, hidd el, alig nevezhető életnek. Itt a’ lelki erő oszlop, mellyről elpusztult a’ híd.” (18/251.)

Már korai leveleiben, útleírásaiban, s még inkább az írás problémáiról szólókban feltűnt, hogy személyesebb hangja, véleménye leginkább az ironia, önironia leplezettségében szólalt meg, ítéleteiben olykor nagyon is élesen. Emberekről, íróársakról kíméletlenül nyilatkozott (Kazinczy kioregedett az írásból; Czinke jobban tenné, ha hallgatna; amit publikál, az csak „nevetség s bosszankodás tárgya” – 17/73, 86). Legepésebben Toldyról, Toldyhoz ír egy hozzá küldött levélben. Bülbülnek szólítja (Toldy választotta egyik közleménye alá álnévként a csalogányt jelentő nevet), „mézes száju, vastag kis madár maga, kit a’ kegyek simára szoptak, s felöltöztettek szürke köpönyegbe”, amelynek „két három, s több színe is van, mint az idő magával hozza” (17/171–172). Kivehetőleg, s tudomásunk szerint Vörösmarty egy szerkesztői eljárása áll a háttérben (Bajza egy vitacikkét megcsonkítva közölte, s ezt Toldy nehezményezte), ám a hangsúly az ironikus jellemképen van. Szélsőségesen degradált tulajdonságokat sorol: Toldy sikerei mögött a túlzott simulékonyságot, hízelkedést, kétszínűséget, illetve köpönyegforgatást; másutt meg kifigurázza a híres emberek társaságának keresését. Toldy megírta neki, hogy németországi utazása során Tieck ebédre invitálta – Vörösmarty az esemény fonákjait sorolja és csúfolja, azt, hogy a „tik” mit jelent magyarul, s csodálja, hogy a német író „olgy étkessel mint maga, meg mert ebédelni” (17/241). Kapcsolatuk aztán rendeződött, de ez mit sem változtat azon, hogy Vörösmarty a közeli munkatárs és szövetséges magatartásáról vitriolos tollal ugyancsak egyoldalú, negatív képet rajzol, az indulatokat is szabadjá-

ra engedve ítélkezik, ironikus túlzással, az objektivitás, a mérlegelés igénye nélkül.

Meg kell hagyni, hogy magáról sem szól kíméletesebben, emelkedettebben, sokoldalúbban. Sanyarú anyagi helyzetében „gatyakötésig ‘s e’ felett” áll az adósságban (18/131), „sorvadásos zsebeiből” húzzák ki a drága lakbért (18/187), helyzete leírásában inkább a rikító színeket keresi, ahelyett, hogy az ezért vállalt áldozatra, magasztos céljaira hivatkoznék. Ám a magáról, s főként az alkotásról szóló sorok egyoldalú, önironikus lefokozásában látni véljük állapotá háttérét, forrását. Szinte megdöbbenő, milyen trivialitásig ereszkedve tud írni saját munkásságáról: „muzsám még csak ama’ Varga inashoz hasonlítható, ki gazdájának bort vivén azt mindenek’ láttára al nyilatából bekénfüstöli, hogy eczetté ne váljék. Dixi.” Fábiának szól e levél (17/255), éppúgy, mint egy másik, amelyben az *Egerből* küld mutatót, a hozzáfűzött sorok egyaránt érthetők művére és levelére. A versidőzet után ezt olvassuk: „Azonban ez talán már sok is ‘s hidd el nem írnék többet, de mivel tollam teli van, csak kiírom belőle az írt, feketét fehérre, hogy legalább kezem szennyét lássad. Ne keress gyöngyöt ezen soraimban, mert akkor te vak tyuk én szemét domb lennék; hanem olvasd őket, mint az üdvözlégyszájú vén dada olvasóját, mellyen a’ mint vásott gombjait mormogva eregeti, közben egyebet is ereszt, ‘s szintúgy elmondja munkátlanságára a’ veszett fenét, mintha nem is ő volna, tudni illik, a’ ki imádkozik.” (17/191.) Az elhivatottság önérzete, munkássága művészi és erkölcsi értéktudata helyett mind az alkotásban, mind a befogadásban az anális metaforáig süllyesztett, negatív képet ad, kívülről nézve, érzelmi színezettől mentes, szélsőséges ítéletekkel. Nem láthatjuk másnak, mint az önmagával való végletes elégedetlenségnek. A romantikus költő a tökéletességet, a teljességet célzó törekvése kudarcait éli meg, a teremtői akarat tehetetlenségét, eredménytelenségét, romantikus öniróniával. Keserűségét csak fokozza, hogy a befogadást is e szinten képzeleli el, így mind a mű, mind annak hatása a szó szorosabb értelmében alulmúlja alkotói törekvéseit. Mélységes csüggedést, elfojtott dühöt árulnak el e nyilatkozatok, különösen azért, mert a levelekben önálló, elszigetelt közlésként olvashatók. Arra gondolunk, hogy a költői munkáira is jellemző romantikus irónia és önirónia – mondjuk a *Csongor és Tündétől* a különféle verseken át az *Előszóig* – szervesen épül a művekbe, egy-egy alkotásba vagy az összetartozó versek sorozatába (így máig elemzésre váró epigrammáiba); itt megvolt a művészi lehetőség a végletek, az ellenpontok szorosabb egymásra utalására, artistikus egységük megteremtésére (például *Csongor és Balga* együttesében).⁹ A levél azonban Vörösmarty számára nem az alkotói megnyilatkozások műfaja, láthatólag nem volt nála irodalmi rangja sem, inkább amolyan „szabad” írásműként kezelte, de a rá jellemző sajátságokkal, problémákkal.

Ne vonjunk le azonban gyors következtetést, ne mondjuk ki, hogy számára a levél már a modern értelemben vett, kötetlen műfaj. Fel kell idéznünk a

korabeli nézeteket, szabályokat a levélről, szembesítve a költő nyilatkozataival, s változatos levélírói gyakorlatával. Tudnunk kell, hogy a XIX. század elején még érvényesek a műfajban a retorikai előírások, Vörösmarty ezt az iskolai oktatásban ismerte meg.¹⁰ Nyomait főként hivatalos leveleiben látjuk: ilyen volt az Akadémia vezetőségéhez, a Széchenyihez intézett (már említett) két levél. Az utóbbi, tanulmány értékű írásban valóban betartja a retorikai szabályokat: a témát megjelölő kezdésben, a tárgyalásban a bizonyítás érveket kifejtő, ellenvéleményeket szembesítő, tudatos szerkesztésében, a záróformula tanulságot, eszmét, irányt adó összegezésében. Tudnunk kell azonban azt is, hogy mind a retorikai előírásokban, mind a levelezésekben (Kazinczynál, Csokonainál) a Gellert-féle irány vált meghatározóvá: a természetesség, a közvetlen hang, az oldottság – de még a retorikai alakítottságon, igényeken belül.¹¹ Ez azt jelentette, hogy elvárták a rendezett felépítést (a bevezető és a záróformulák között a kifejtés, a bizonyítások meghatározott alakzatait); a szónoklattanban előírt legfőbb erényeket: a pontosságot, a világosságot, az emelkedettséget; a megengedett természetességben belül pedig a művelt társalgás szintjét az igényes, a köznapit mellőző szókincstől kezdve a stílus választékosságáig. Bitnitz levelező könyvében például a „bizodalmas” levelekről írva hangsúlyozza ugyan az érzelmek nyíltságát; a „mulattató” levelekben megengedi a „szeszélyt”, az elmésséget, de mindkét fajtájánál figyelmeztet a szónoklattani fegyelmezettség követelményeire: nem lehet érzélgős, túlzó vagy köznapis, világosság és mélység jellemezze.¹²

Láttuk, hogy az érzelmek nyílt, intenzív kifejezése nem vagy csak nagyon ritkán jellemző Vörösmarty leveleire, vallomást, bensőséges rajzot lelkiállapotáról, érzelmeiről igen kevésszer írt (ha többször, és nem küldte el vagy elégette őket, az legalább ennyire jellemző). De nem problémátlan számára a megengedett természetesség, a „társalgás” stílusa sem. Deák azt írja, hogy „barátok között a’ levelezés a’ szíves beszélgetésnek pótolója”, oly mértékig, hogy a kötetlen szóbeliséget követve lehet akár „üres levelet” is papírra vetni (17/204). Vörösmartynál olvashatjuk ugyan, hogy „nem keresem a szavakat, leírom, a’ mint tollamra jönnek” (17/95), de ugyanakkor elégedetlen e „beszélgetős” formával: „én most úgy írom ezen levelet, mintha veled beszélgetnék, sokat elhagyok mit elmondani, ’s elmondok a’ mit elhagyni kellene” – írja Újfalvy Sándornak 1850-ben. Hozzáfűzhetjük, hogy ekkor az elhallgatás, a nem helyénvaló, az esetleg veszélyes kibeszélés (bujdosásáról, terveiről, gondolatairól) nyilván kényes helyzetére is utal. Ám a fenti mondat, az egyéb családi beszámolók közé iktatva, mindenképpen vonatkozik az egész levél elégedetlenül nézett formátlanságára, s arra, hogy a kétféle közlés között nem találta meg a számára elfogadható áthidalást (18/230–231). Joggal gondolhatunk erre, mert a társalgási, oldottabb, „természetes” formát már korábban sem vállalta problémátlanul. 1826-ban Stettnernek ír egy (nála ritka) hosszú levelet, melyben helyesírási vita, a maga és a mások versei,

róluk alkotott vélemények, beszámolók különféle eseményekről váltogatják egymást, majd hozzáfűzi: „Szinte irtózom, ha végig nézem ezt a’ rendetlen levelet; de nem tudom, mi hajt, olly türelmetlen vagyok, hogy másképp nem írhatok” (17/127). De még ez sem amolyan összegezésféle, a gyors elköszönés előtt még Kölcsey-verseket másol ide – valóban „rendetlen” levél. A „türelmetlenség” pedig nem csupán pillanatnyi állapotát jelzi, hanem inkább a műfajjal kapcsolatos idegenkedését, mert bármennyire elégedetlen is az általa megvalósított formával, rendezni sincs kedve, ereje – úgy látszik, a levél számára kívül esik a kidolgozásra érdemes írások körén. Találunk még számos, hasonló példát a meglévő gyűjteményben, de nyilván több is lehetett, különösen a Fábiánhoz, Deákhhoz írottak között. Deák 1827-ben tréfás feddéssel kezdi levelét: „Alig ha az *epistolae obscurorum virorum* sokat nem forog kezeidben; mert egy idő óta leveleid szint olly zavartak, olly homályosak, mint azoké... némelly leveleidben nem sokkal jobb az öszve függés, mint a’ kadarka lével jól lakott Göcseji parasztnak okoskodásában” (17/183). A kifordított leveleskönyv-cím is ékesen tanúskodik arról, hogy Vörösmarty mit sem törődött a rögzített, betartandó előírásokkal, a rend, a kifejtés, a világosság követelményeivel; mint maga mondta, nem volt türelme hozzá. Érthető tehát, hogy mind a rendezett, mind a „természetes” formák helyett a rövid, a legszükségesebb mondanivalókat sorakoztató levél a leggyakoribb nála: „több rövid levelet írtál életedben, mint hosszút” – olvassuk Fábiánnál (17/195).

Gyakoriságuk (különösen 1828 után) voltaképpen nem szorul bizonyításra – elég a kritikai kiadás 18. kötetének lapjait pergetnünk. Megjegyzendő viszont, hogy e kurta írásokat barátai részéről többnyire szemrehányás követi, a maga részéről pedig mentegetőzés. Az előbbieik forrása nyilván és elsősorban a szeretetteljes, a ki nem elégített érdeklődés; maga pedig fáradtságra, betegségekre, sürgető körülményekre hivatkozik (17/172, 18/72, 219, 248, 255). Ám mindezen érthető, emberi indokai mellett is világos, hogy maga is tudatában van a kifejtés hiányának levelei bizonyos szabálytalanságának. A rövidre zárt mondanivaló meghatározza a megnyilatkozás formáját, a beszédmódot. Ilyenféle levelei elején azonnal a tárgyra tér: „Röviden csak arra kérek, hogy Bajza munkáját semmi esetre Pesten ne nyomassátok” (17/287); „Titoknokunk másod tartománybiztos lett” – írja Döbrenteiről (18/67); „Ha meg vannak véve a’ kért könyvek, ez alkalommal elküldhetnéd” (18/108); „Hallod-e György barátom, én Pápára készülök” (18/170) stb. A tény, a hír, a kérés tömörített leírását aztán leggyakrabban néhány soros toldalék követi, nem taglalás, nem magyarázatok vagy leírások. Karakteres példát nyújtanak a pesti árvíz idején írott levelei. Vörösmarty szállása ekkor veszélyeztetetté vált, átmenetileg beköltözött a távol levő Fáy András házába. Pontosan, szinte naponta tudósítja őt az épület állapotáról, az eseményekről (18/105, 106, 107, 108). Megírja, hogy hol, melyik falon jelentkeztek repedé-

sek; melyik, biztonságosabb szobába vitte át ezüstjeit; miként próbálták kiszivattyúzni a vizet a pincéből, s hogyan folyt az vissza. Tényeket sorakoztató levelek ezek, a látvány, a menekülők keltette lelkiállapot, személyes élményei nélkül. A felsorolt, különböző tárgyú rövid levelek eklatáns példákat adnak ahhoz, hogy megállapítsuk e műfajban a Vörösmartyra általában is jellemző megnyilatkozást: a közlést, amely a már vizsgált, különféle diskurzusokban, különféle tárgyakkal is jellemző volt. Jelenti ez a referenciális jelleg meghatározó voltát, jelenti az erős válogatást, a legfontosabb események, állapotok rögzítését, jelenti a körülírás nélküli, tömör megnevezést, s ha egyáltalán sor kerül rá, megélésük kevés szavú, közvetlen kimondását vagy annak csak jelzését. Jelentésgazdag költészete mellett feltűnő a dimenzionáltság hiánya. Mint láttuk, leginkább az életforma szociológiai hátterének adalékai találhatóak meg leírásaiban; visszafogott a fantázia; hiányzik a filozófiai, metafizikai irányultság. Nem mondhatjuk, hogy ez a műfaj sajátosságából fakad, hiszen van a kortársak között jellemző ellenpéldánk: Kölcsey levelezése.

Vörösmarty legtöbbször valóban úgy írt, „a’ mint tollamra jönek” a szavak, ahogy a helyzetek, kényszerek ösztönözték, lehetőleg röviden, a közlésre szorítkozva. Mint láttuk, a költészetére is jellemző ironia, önironia belefért e szabad formába, de az egyszeri alkalom megnyilatkozásaként éppen kötetlenségük, stíláriis szélsőségeik, erősen lefokozó önképük révén ki is válnak munkássága köréből. Annak is van nyoma, hogy olykor kínlódva kereste, s nem találta a megfelelő „gondolatot”, „szót”, olyannyira, hogy inkább félretolta a levélírást. 1845-ben a nagyra becsült, a nagyon szeretett baráttól, Wesselényitől kér elnézést hosszú hallgatásáért: „De e’ részben mentségem is van: nem találtam el a’ szót, nem volt gondolatom elég méltó hozzád ’s hozzám, melyet annyi balgaság után olly visszás körülményekben szavakba foglaljak. Hallgattam; mert imádkoznom késő, káromkodnom sikertelen” – írja (18/160), tanúskodva arról, hogy élt benne az igény a magához, a címzetthez, a műfajhoz illő levélforma iránt, csak éppen megvalósítani nem tudta. Ez után ugyanis nem a levél következik itt, hanem szokása szerint közlés és kérés: megszületett második fia, Wesselényit kéri keresztapának, majd címek nélkül említi folytatódó munkáit, jelzi barátja hiányát.

Összegezeként elmondhatjuk, hogy Vörösmarty számára nagyon is problematikus műfaj volt a levél. Nyilvánosság funkciójú levelei illeszkedtek leginkább kora elvárásaihoz; magánleveleiben bonyolultabb a helyzet. Literátorként tisztelte az írást, ismerte a levelezések szabályait, értékét, olvasta megnyerő példáit, s élt benne is a magához illő megnyilatkozás igénye. Alkati zárkózottsága, kritikus, ironikus szemlélete és önszemlélete, körülményei, megvallott türelmetlensége inkább a szabad, a modernebb típusú forma művelésére indította, ám ez, mint önbíráló, mentegetőző nyilatkozataiból kitűnt, nem elégitette ki. Vörösmarty „nem értett a levélíró mesterséghez” – írta róla Gyulai.¹³ Vagyis nem találta meg a kor és a maga kívánalmainak megfelelő,

szabadsággal-alakítottsággal, természetességgel-stiláris igényességgel ötvözött saját műfaját itt (ahogyan például Kazinczy megtalálta). Így érthető, hogy rossz, rest levélíró volt, nem érezte magáénak a műfajt. Fábíán hosszú várakozás után többszörösen kérve kéri, hogy ha már levelet nem is ír, legalább tudassa, hogy él (17/257, 260, 266); Deák jelzi, hogy „talán már két esztendeje is van”, mióta nem írt, hogy csak a lapokból tud létezéséről (17/257, 18/30). Maga is tudatában van vétkeinek, kertelés nélkül vallja be általános ódzkodását a műfajtól. Utazásról tért haza, számol be Fábíának: „Most már nyugott ember vagyok, ’s talán birok annyi erővel, hogy egy levelet megírjak; mert nem képzelheted azt az erőlködést, mellybe nekem egy levélírás kerül” (17/234). Az „erőlködés” itt a mátrai úti beszámolóhoz szükségeltetnének, egy hosszabb, látványokról, élményeiről, netalán lelkiállapotáról szóló levelet kellene papírra vetnie. Ez azonban, éppúgy, mint a másik említett erdélyi úti beszámolója az anekdotákat válogató eseményekkel, a hozzájuk igazított tréfás, ironikus hanggal inkább amolyan tárcaféle, s nem egy barátnak szóló, bensőséges, személyes beszámoló. Voltaképpen enyhén szólunk, ha azt mondjuk, hogy Vörösmarty nem szeretett levelet írni. Maga ugyanis, nekifohászva a második úti tudósításnak, kertelés nélkül, ugyancsak egyértelműen summáz: „a levél írás barátom, irtóztató dolog!” (18/69).

Láttunk persze ellenpéldákat nála is: kedvvel írt, vallomások megnyilatkozásokat, „vörösmartyas” részleteket, illetve gonddal, közéleti felelősséggel, öntudattal formált leveleket, az ironia és az önironia mögé rejtett személyeséget a szabad formában. Vagyis azt, hogy levelezése a személyiség, a műfaj öntörvényűségével formálódott rá jellemzővé, s ezen belül változatossá. Mi pedig csak azt tehetjük, hogy különféleségével, szélsőséges műfaji változataival, hiányérzeteinkkel is szembesítve tekintjük életműve sajátos részének.

1 FRIED István, *A levélíró Kölcsey Ferenc*, ItK, 1991, 311–317.; NÉMETH G. Béla, *Kölcsey levelezésének néhány irányzati és jellemrajzi vonása* = Uő, *Létharc és nemzetiség*, Bp., 1976, 518–534.; SZABÓ G. Zoltán, *Kölcsey Ferenc levelezése, Válogatás*, Bp., 1990. Utószó, 303–305. – Itt szeretném megjegyezni, hogy a jegyzetelésben csak a legszükségesebb jelzésekre szorítottam: elhagytam például a romantikus ironiáról szóló gazdag irodalom felsorolását; a Vörösmarty-irodalomból csak azokat a tanulmányokat említem, amelyekre közvetlenül hivatkozom.

2 VÖRÖSMARTY Mihály *Összes Művei, Vörösmarty Mihály levelezése*, Bp., 1965, Krit. kiad., 17–18. kötet, sajtó alá rend. BRISITS Fri-

gyes. A továbbiakban is e kiadás kötet- és lap-számait jelzem.

3 Bajza József és Toldy Ferenc *levelezése*, Bp., 1969, 465, sajtó alá rend. OLVÁNYI Ambrus.

4 GYULAI Pál, *Vörösmarty életrajza* = *Vörösmarty Minden Munkái*, Bp., 1864, CXI. Rendezte és jegyzetekkel kísérte GYULAI Pál.

5 HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., 1980, 291–292.; SZAU-
DER József, *Vörösmarty pályája* = Uő, *A roman-
tika útján*, Bp., 1961, 313.

6 TÓTH Dezső, *Vörösmarty Mihály*, Bp., 1957, 440., 453.

7 GYULAI, LXXX.

8 T. ERDÉLYI Ilona több, ekkori verseivel
összehangzó részletet emel ki levelezésében,

Uő, *Sorsok és pályák az 1849 utáni írói levelek tükrében = Levél, író, irodalom. A levéltudomány történetéről és elméletéről*, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2000, 87–88., szerk. KICZENKÓ Judit és THÍMÁR Attila.

9 Jellemző különben, hogy amikor önró-
nia nélkül, költészetében közvetlenül vallana
a hazáért vállalt munkássága elégtelen-
ségéről, a mélyen személyes önvádból csak
töredék készült el: „Ha gondolkodok reád, én /
Nemzetem, / Hogy egykor sírba szállok /

magamtól kétségbe / kérdezem, mit tet-
tél. [*Ha gondolkodok reád...*] 1846.

10 Ilyen tankönyv volt GRIGELY József,
*Institutiones oratoriae in usum gymnasiorum
regni Hungariae et adnexarum provinciarum*,
Buda, 1817.

11 A levél műfaj irodalmáról, Gellert irá-
nyáról bővebben írtam másutt: MEZEI Márta,
Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben,
Bp., 1994, 13–22., 115–116.

12 BITNITZ Lajos, *A' magyar nyelvbeli
előadás tudománya*, Pest, 1827, 289–290.

13 GYULAI, LXXIX.

„Ki egy szavával híva létre mindent...”
(Az ember tragédiája kelet-közép-európai kontextusa)

„...az eszme nem csupán téma és anyag, hanem maga a hímzés és bővület. Ebben az értelemben azt lehet mondani: Madách költeménye az egyetlen igazában filozófiai költemény a világirodalomban. Goethe és mások verseiben a filozofikum csak eszköz, és nem cél: az eszme csak szerény szolgája színeknek, érzéseknek. Madáchnál színek, érzések szolgálják az Eszmét.”

(Babits Mihály)¹

Az *ember tragédiája* első színében az Úr és Lucifer szópárbajában figyelmesek lehettünk arra az „emblematis”² kifejezésre, amely a világot a romantizálással otthonossá, azaz – ha meghatározhatóvá nem is, legalább – értelmezhetővé tenni kívánó költészetesztétika révén kapott polgárjogot, és amely ezen keresztül Madách Imrének a romantikus önreflexióhoz (romantikus iróniához?) való viszonyára enged következtetni. Hiszen már a művet bevezető *Angyalok kara* parafrázisát adja a logosz, a szó, az „Ige” elsőbbségét hirdető kijelentésnek: „Ki egy szavával híva létre mindent”; mely ünneplő sorban legalább három tényező válik perdöntően fontossá. A szó szerepéről lesz még alkalom viszonylag bővebben értekezni; a „létre hív” az én felfogásomban azon túl, hogy a teremtés jelentéskörébe tartozik, annak szinte szinonimája, a lét, az egzisztencia megszületett lehetőségeire éppen úgy céloz, mint a lét világszerűségére – vele szemben egyként ott meredezik a lét előtti állapot meg a vég, mely utóbbi immár nem a szónak, hanem az Úr pillantásának a függvénye. A „minden” pedig a lét, az egzisztencia följebb említett nagy lehetősége, nevezetesen az egzisztencia megvalósulása és további önmegvalósítása. A szó, amelyből „intő szózat” válhat, amely figyelmeztet és éltet, immár világot kormányzó eszköz: a rendzavarból rendet formál, midőn az Úr kimondja. Hasonlóképpen zeng hozsánnát Gábor arkangyal, az Úr szava *Eszméjének* formát öltése, amely a tér megjelenését eredményezve, valójában kijelölte a kört, amelyben a lét, az egzisztencia alakot kaphat, hogy az *Erő* és a *Jóság* segítségével ennek a *létalak*nak valamennyi „dimenzió”-ja része lehessen a világ további sorsában. – Mellékesen jegyzem meg, hogy a nagyon goetheinek ható első szín egyszerre gondolja újra a *Faust* első részének hasonló (célzatú) jelenetét, és öleli emlékezetébe a (középkori) moralitások eljárását, midőn a külső formát tekintve goethei szereplők hanghordozását idézi, a belső tartalmat tekintve azonban a logosz hatalmát és ősi voltát látszik

hangsúlyozni, mintegy a János evangéliuma szellemében („...Isten vala az ige. [...] Minden ő általa lett, és nála nélkül semmi sem lett, ami lett.”) Mind-ezeket megfontolva érzem az eddigieknél jobban kiemelendőnek az Úr Lucifernek tett szemrehányását: „Dicséretemre nem találsz-e szót”, valamint Lucifernek a kiigazítás igényével adott, a szavakat (és a szót általában) a maga módján értelmező replikáját: „Dicsőségedre írtál költeményt.” Dicséret-dicsőség, illetőleg az egyes szám első és második személyű birtokos személyrag, tovább a szó és a költemény konfrontálódik, egy a szó jelentésének egyértelműségében (ennek teremtő, létrehívó erejében) teljesen bizonyos beszédre ironikus felelet érkezik: ugyanannak a szónak egy más „állapotát”, alakját, látszólag teljesebb voltát, ennek következtében többféleképpen értelmezhető, változatával elbizonytalanító lehetőségét mutatja föl „a tagadás ősi szelleme”. Mégsem pusztá tagadásról van szó, a dicséret összegzése annak, ami az angyalok karától, a három arkangyaltól elhangzott, méghozzá szó által, és ezeknek a dicsérő szavaknak a folytatását várja az Úr Lucifertől. Aki viszont a *dicséretet dicsőség* alakítja át, amely korántsem a feltétlen elismerés jelentéstartalmával vagy netán objektivitásával rendelkezik – épp a birtokos névmások jelzik a személyességet. A „dicsér” Lucifernél az alábbi igei alakban tér vissza, szövegkörnyezete annak talmi voltát sugallja („Dicsér eléggé e hitvány angyalsereg, / És illik is, hogy ők dicsérjenek”: az ige megfosztása attól a hangulattól, vonzáskörtől és világszerűségtől, melyet az Úr tulajdonít(tat) neki, Lucifer „beleérző” nyelvjátékának eredménye). A dicséret helyett tehát Lucifer a *dicsőséget* mutatja föl, amely több is, kevesebb is; ki hogyan értelmezi. A luciferi „hermeneutika” mind a dicséretben, mind a dicsőségben rejtezhető esendőséget látszik hangsúlyozni, és az etimológiai-lag azonos töről való elágazást a következő színben a Lucifer megjelenését követő jelenségek változásai tanúsítják: a *dics* elborul, a *dics* kissé kitisztul, a *dics* elborul. S hogy mindez Luciferrel kapcsolatos, mintha azt igazolná, hogy hermeneutikája első megközelítésben nem alábbvaló az Úrénál, csak-hogy az égiek a (kissé naiv) jóakarát, a tagadás ősi szelleme meg a gyanú hermeneutikáját tudja a magáénak. A szóba vetett bizalommal szemben a szó változékonyságát, szinte tetszés szerint alakíthatóságát emeli ki Lucifer beszédmódja. Hasonlóképpen lesz a szóból költemény, amely a maga *értelmi* beállítódását mindvégig hangoztató Lucifer szájából nem éppen elismerés. Az egész mű folyamán törekszik arra, hogy a rajongásra, az értelmi megközelítésre hajlamos Ádámot visszarángassa a maga prózájába, s aligha könyvelheti el győzelmének, hogy a haláltánc függelékében Éva a „Szerelem, költészet s ifjuság / Nemtője”-re hivatkozva „Fátyolát, palástját a sírba ejtve dicsőülten távozik”.³ A költészet és a *dics* egy származékának összetartozása a luciferi *értelmezés* igazságát erősen csökkenti, mint ahogy a záró jelenet angyalkórusa két ízben is él a *dics* újragondolt formáival, előbb a *dicsőt* magasztalja, majd szerénységre int, ám az Úr *dicsőségére* véghezvitt tett nemességé-

ben nem kételkedik. Ezt megkoronázandó Éva megint költészetté minősíti az angyalkórus intelmeit: „Ah! értem a dalt, hála Istenemnek!” Az értelmi művelet és a költészet összefűzése egyben újabb „rehabilitálása” a Lucifertől megvetőleg emlegetett költeménynek; Ádám ennél szerényebben – „Gyanítom én is, és fogom követni” – egyben arról is tanúskodik, hogy amit az úr-jelenetben önmagának tudatosított, nem veszítheti el érvényét (s hogy a szóhasználat megint árulkodó, arra szinte már utalnom sem kell): „A cél megszünte a dicső csatának”. A dal jelentésének gyanítása a dicső, dicsőség újra-értelmezésének lehetősége, immár kevésbé a gyanú, inkább a (naiv) jóakarát hermeneutikájának jegyében. Ádám visszatalált létének kezdeteihez, de tapasztalatokkal terhelten, amelyek nemcsak a „vég”-re emlékeztetik szüntelen, de feltehetőleg arra is, hogy léte korántsem az ördög komédiája, hanem az ember tragédiája. S hogy visszatérjek a Babbitól vett mottóhoz, miszerint Madáché lenne a világirodalomban az egyetlen valóban *filozófiai költemény*, annyit mindenestre megkockáztatok, hogy (egyetlenként vagy nem egyetlenként) ez erőteljesen hozzájárult a kelet-közép-európai (mindenekelőtt szlovák és szerb, részben cseh) befogadáshoz. Még akkor is, ha a feltűnően élénk recepció másik, az előbbivel egyenrangúnak vélt okául a romantika kelet-közép-európai élettörténetének sajátosságait nevezhetjük meg.⁴

A följebbi „emblemikus” fejtegetésből kitetszhetett, hogy a *költeménynek*, a költészetnek mint világteremtő alkotásnak romantikus felfogása Madách művében is fölbukkan, és a szó (bibliai értelemben használt vagy a romantikus esztétika szerint értett) fölértékelése-fölértékelődése sem hiányzik *Az ember tragédiájából*. A romantika költészete (is) szívesen kölcsönzött a Bibliából, a mitológiából alakokat, fordulatokat, sőt: a költészet-vallás „megszerveződés”-ének folyamatában az eddig a szakralitás körébe tartozó fordulatok mintegy áttemelődtek az egyáltalában nem szakrális poézisbe. A költő nem pusztán második teremtőként funkcionál a zsarnoki Jupiterek ellen lázadva, hanem a poéták önmagukat fölszabadítva, költő-demiurgoszként vívják harcukat a világ romantizálásáért, a progressive Universalpoesie-ért. És itt a poézissel teljesen egyenértékű az univerzalitás-idea, a kettő összefonódása, egymást fokozó lényege az általuk feltárt szó világszerűségében artikulálódik. S ha Madáchnál (bár Lucifer) költeménynek nevezi a világteremtést, az 1845-ben született *Luča mikrokozma*, a crnagorai püspökfejedelem Petar Petrović Njegoš magyarul *A mikrokozmosz fénye* című bölcséleti költeménye explicité költői tevékenységnek mondja a világ megteremtését, Istent költőként aposztrofálva:⁵

Szvemogući na tron szjedijaše,
Tajinsztvenom ukrašen porfirom,
Tvoriteljnom zanjat poezijom;

Titokzatos porfirral díszített
trónján ült a Mindenható isten,
elmerülve költői munkában;

Az isteni teremtést esztétikai-ízlésbeli szempontok vezérlik, illetőleg beszéd/tett, ihlető is egyben, áthatja a benne érdekelt lényeket, akik ebben az áthatottságban maguk is alkotóvá lehetnek:

Plan nebeszah pred szobom gledaše
I preleszti pravilnoga vkusza.
Hiljade tih bozsijeh duhovah
Zanešeni njozi revnovahu;
Opiveni njenom poezijom
Po blijedom tumarahu szv'jetu
I sztvarahu razlicsne predmete.

Maga előtt az ég tervét látta,
pontos ízlés búbájos varázsát.
Ezrei az égi szellemeknek
ihletetten versenyeztek véle,
s ittasúltan szent költészetétől
szerteszálltak az árnyékvilágba,
és alkottak mindenféle tárgyat.

Aligha lepődhetünk meg azon, hogy a *szlovónak*⁶ ebben a műben is emblematikus szerep jut. A tökéletes szó az Istené, *A mikrokozmosz fénye* ajánlásában Njegoš az emberi szó, így saját szava tökéletlenségére panaszkodik, nem is a *szlovóval* él, hanem a *narjecsijével*, míg a Teremtő mindenható szava („Szvemoguće szlovo sztvoritelja” – alliterációval hangsúlyozva) csupán a tökéletes nyelv,⁷ amelynek legfőbb megsejtése, de semmiképpen sem bírása lehet az ember osztályrésze. A költő azonban részesülhet az áldásban, az égtől megkaphatja az adományt, s ha (az eredeti szövegre hivatkozom) a *szlovo* kimondására csak a tökéletes nyelv tudója képes, legalább *dijalektje* az égi sugalmazásra vezethető vissza.

Zvanije je szvešteno poete,
Glasz je nje gov neba vlojinije,
Lucsa szv'jetla rukovoditelj mu,
Dijalekt mu velicesztvo tvorca.

szent hivatást végez a poéta
hangja ha kél, azt az ég sugallja,
vezetője a csillagok fénye,
szólamlása teremtőnk ígéje.

A költői szó teremtő ereje a költő-Istené, aki egy romantikus kozmogóniában a dantei és a miltoni Isten-Sátán-megjelenítéseket értelmezi át, mindig a kimondhatóság dilemmáitól gyötrődve. Talán kapcsolatba hozható Njegoš nyelvi univerzumának belső megosztottságával, kétféle, külön-külön funkciókat ellátó beszédmódok, terminológiák küzdelmével: az egyházi-tudós, „szakrális” és a népnyelvi változatok kiszorításdíjával, amely a korszerű szerb irodalmi nyelv megteremtésének folyamatát végigkísérte. Az avulóban levő, ám a szertartásokban uralkodó szlavenoszerb (orosz-szerb) és a népnyelvre alapított, Vuk Karadžić által kialakított modern nyelv egyszerre van jelen *A mikrokozmosz fényében*, más-más részletek megszólaltatásában szerephez jutva. A Vuk Karadžić nyelvújítását pártoló, Byront tanulmányozó, romantikus költő és egyúttal egyháza hagyományait őrző püspök a maga kétnyelvűségét látja viszont műve tükrében, a tökéletes nyelv keresése az ő számára nem elvont grammatikai stúdium, hanem személyesen megélt „dráma”.

Jóllehet, Madách Imre nem ismerte Njgoš művét, aligha hallott róla egyáltalában, számos ponton szembesíthető a két filozófiai költemény. Ezúttal a szakralitást romantikus bölcseletté formáló tevékenységet emeltem ki, amely egészen közvetlen nyelvi vonatkozásaival (a szó, a költészet fölértékelésével) a romantika pozícióit erősítette a nemzeti irodalomban, ám valahogy olyan módon, hogy az isteni szó elérhetetlenségét, teljes értésének kétséges voltát posztulálta. Ugyanekkor a teremtés esztétikai aktusként felfogása, „költeménnyé” válása, nem utolsósorban a reagálás a választott előszövegekre már talán túlmutatni látszik a magyar romantikán.

A kortárs kelet-közép-európai irodalmak közül csupán a lengyelben találkozzunk⁸ olyan jellegű „emberiségköltemények”-kel, mint amilyenek *Az ember tragédiája* vagy *A mikrokozmosz fénye*. Ezzel párhuzamosan több irodalomban a romantikus magános alkotók hajtották végre, nemigen beszélhetünk romantikus mozgalomról. S ahol mégis, mint például a szlovák irodalomban, ott ez egyrészt az irodalmi nyelv megteremtésének gyakorlati feladataival kapcsolódott össze, másrészt működött az öncenzúra, amely például bizonyos műfajok és tónusok tilalmát eredményezte. Az a fajta irodalmi rendszerbeli teljesség, amely a XIX. század közepén mindenekelőtt a lengyel és a magyar irodalmat jellemezte, a szlovák és a szerb írókat arra készítette, hogy a XIX. század folyamán kísérjék meg irodalmi rendszerük kiteljesítését. A *kettős irodalmiságként*⁹ megnevezett jelenség azonban kisebb részben szerb–magyar, nagyobb részben szlovák–magyar (hasonlóképpen szlovén–német) irodalmi viszonylatokban jelezte, hogy például a kortárs európai, közelebről lengyel és magyar regényekkel egyenértékű anyanyelvi regény nehezkesebben alakult ki, mivel a szlovák és a szerb olvasók Jókai műveit részben eredetiben olvasták, részint fordításokban, és ezért nem mindenáron igényelték a romantikus regény szlovák vagy szerb megfelelőit. Ennek a szempontnak egy másik vetülete a világirodalmi tudatokban mutatkozó hasonlóság: a szerb és a szlovák irodalom világirodalmi tájékozódását legalábbis befolyásolta a magyar irodalom igyekezete egy az eddigieknél korszerűbb világirodalom-képnek fordítások révén történő kialakítására. A magyar irodalom ennek következtében több ízben világirodalmi irányok, beszédmódok közvetítőjéül szolgált. Mindenesetre megfontolandó, hogy még a XX. század elején is három magyar költő jelent meg szlovák és szerb költők tolmácsolásában: Arany, Petőfi és Madách. Úgy is fogalmazhatnánk kissé somnásan: Petőfi lírája, Arany kisépikája és *Az ember tragédiája*. A szlovák irodalomban a mindmáig legjelentősebb szlovák költőnek tartott Hviezdoslav adaptálta anyanyelvére a három magyar költő műveit, méghozzá abban az évtizedben, amikor a szlovák–magyar nemzetiségi ellentétek igen kiélezettek voltak,¹⁰ a szerb irodalomban az a Jovan Jovanović Zmaj, aki a szerb romantika költészetfelfogása felől tekintett a magyar irodalomra,¹¹ mintegy „klasszicizálta” a nemzeti romantikát, de ennek a klasszicizálásnak körébe szervesen

illesztette a magyar irodalomból készített fordításokat. Ezen a helyen szükséges tisztázni egy félreértést. Míg a szlovák irodalomban a romantika irodalomalapítása belső nehézségekbe (az említett öncenzúra bénító akciójába) ütközött, addig az 1847-es esztendőben Njegoš *Hegyek koszorúja* című műve és Branko Radičević verseskötete révén egyfelől a népnyelv irodalmi nyelvvé elfogadása, másfelől a romantika áttörése is megvalósult, Njegošból és Radičevićből hamarosan kanonizált szerző lett. Njegoš *A mikrokozmosz fényével* megalkotta azt a típusú filozófiai költeményt, amelyet más formában Madách hozott létre, de amelyhez hasonlót nem írtak a szlovák irodalomban. Ilyen módon differenciáltan és óvatosan kell értelmezni azt a tényt, hogy Hviezdoslav később, Zmaj előbb Madách fordítójává vált.¹² Természetesen a magyar irodalomtörténet és kritika értékelő munkáját sem lehet figyelmen kívül hagyni, mint ahogy *Az ember tragédiája* német fordítását sem. (A cseh Jaroslav Vrchlický például először németül olvasta és kedvelte meg Madách művét.) Azt, hogy a szlovák irodalom új műfajjal gazdagodott *Az ember tragédiája* fordításával, elfogadhatjuk. Valójában Njegoš 1845-ös filozófiai költeménye ellenére ezt mondhatjuk kisebb fenntartásokkal a szerb fordításról is. Ugyanis Njegoš műve nem színdarab formájú, és időközben Paulay Ede mérészsége következtében *Az ember tragédiájáról* kitetszett, hogy színpadi alkotásként is felfogható. *A mikrokozmosz fénye* nyelvi kettőssége nehéz olvasmánná tette a művet a szélesebb olvasóközönség előtt, emellett a *Hegyek koszorúja* mögött a háttérbe szorult, ez utóbbi időszerűbbnek vélt hazafias-történelmi tematikájához képest *A mikrokozmosz fénye* sátánlázadás-története kissé elvontnak tetszhetett.

A külső és talán túlságosan is kézenfekvőnek látszó okok után nem árt továbbgondolnodunk *Az ember tragédiája* befogadása szlovák és szerb „sikertörténetén” (a XX. században aztán mindkét nyelven újabb átültetések készültek, neves költő-műfordítók munkájának eredményeképpen). Már csak azért is, mert a romantika fokozatos pervertálódásával az a fajta szó- és költészet-főlértékelődés, amely a romantika kiteljesedéséhez járult hozzá, egyre kevésbé mutatkozott produktívnak Európa-szerzte, így a szlovák és a szerb irodalomban sem volt az. Zmaj tanúja volt a szerb romantika fokozatos elerőtlenedésének, s bár költészetével és magyar fordításaival még egyszer, utoljára fölmutatta az irányzat értékeit, nyelvileg inkább lezár egy folyamatot, mint megnyit egy újat. Másképpen fogalmazva: kétségtelenné teszi (Hviezdoslavhoz hasonlóan), hogy bizonyos utakon nem lehet továbbhaladni, az epigon „nemzeti romantika” elutasítása, destruálása teszi csupán lehetővé az európai irodalmakkal való nyelvi/terminológiai egyidejűség megvalósítását. (Valójában Madách sokat vitatott nyelvi korszerűségeinek/elavultságainak¹³ elemzése közben sem szabad elfelejteni, hogy az 1850-es esztendők magyar irodalma nem csupán a lírikus, balladaszerző és a *Daliás idők* időleges kudarcának Arany Jánosáé, hanem a „petőfieskedőké”, a

„kelmeiség” költő-képviselőié is, nem is szólva arról, hogy az értekező prózában Erdélyi János máig *kellő mélységben* nem tudatosított, értékelt kísérletéé a magyar bölcséleti műnyelv létrehozására!) Zmaj és Hviezdoslav Petőfi- és Arany-, ám mindenekelőtt Madách-átültetései talán olyan szempontú vizsgálatot is érdemelnenek, hogy – miközben támaszkodtak a szlovák és a szerb romantika első nemzedékének nyelvi leleményeire – a nemzeti irodalomban meghonosítani próbáltak egy összetettebb, kevésbé konvencionális, ha úgy tetszik: szabálytalanabb nyelvhasználatot. Amiként Hviezdoslav és Zmaj elfordulni látszott a „hivatalos” szlovák és szerb irodalmi tájékozódástól, amely többé-kevésbé a magyar irodalom negligálásával, részben purizmussal jellemezhető, akként meggondolkodtató lehetne, hogy a magyar kritika a magyar irodalom még oly kanonizált műveinek nyelvi elemzésekor is jó darabig csődöt mondott, mint a *Szigeti veszedelem*, a *Bánk bán* és *Az ember tragédiája*, nem is szólva arról a tanácsstalanságról, amelybe (más okokból) a *Csongor és Tünde* ütközött. Az említett művek közül *Az ember tragédiája* szinte programszerűen beszéd- és nyelvközpontú: minthogy kénytelen megjelteni, beszéltetni, vitahelyzetbe állítani az Urat (aki Madáchnál kevésbé „magános”, így messze nem oly romantikus hős, mint Njegošnál), az ő megszólalásai által hangozhat föl a tökéletes beszéd, szembeállítva a himnikus előadást és ezáltal a himnuszhoz illő magatartást elvető Luciferrel, aki e szerint a szereposztás szerint (bukott angyalként) a tökéletes beszédet el nem érő nyelven adhatja elő mondandóját, míg Ádámé és alakváltozataié lenne a nyelv „harmadik” fokozata, amely sem nem isteni, sem nem angyali, csupán csak emberi. S itt, ezen a ponton az ember(iség katartikus) tragédiájának nevezhető, talán innen látható be, hogy a sokak által funkciótlannak vélt záró mondat valójában Ádám fölismerésének és megnyilatkozásának megerősítése, hitelesítése. Ádám profán nyelvén hirdeti meg a sziszifoszi lét értelmességét (és talán boldogságát), amelyre az Úr szakrális választ ad:

A célt, tudom, még százszer el nem érem.
 Mit sem tesz. A cél voltaképp mi is?
 A cél megszűnt a dicső csatának.
 A cél halál, az élet küzdelem,
 S az ember célja, a küzdés maga.

Az Úr intelmeiben helyesli a „tettűs élet”-et, egy idealizáló és idealizált lét lehetőségét csillantja föl, Évának, az „örök-Asszonyi”-nak tulajdonítva azt, amit a *Faust* II. részének Chorus mysticusa is neki tulajdonított – ha a költészetet önnön szimbólumaiba burkolja is („Alles Vergängliche / ist nur ein Gleichnis”) –, ám a záró mondat már egészen közvetlenül tanúskodik Ádám szava és hite mellett. Csakhogy az Ádámnál örök újrakezdeksként artikulálódó meggyőződést a hit szakralitásába fordítja át, természetesen a maga szóhasználatát hangsúlyozva, mintegy kisajátítván Ádám főnevét, igei, felszólí-

tó módú formában emelve be azt a tökéletes nyelvbe.¹⁴ Ugyanakkor nyitva marad a végső intelem, a hit igéje; a szűkebbre szabható vallási/szakrális tartalom mellett az égi szóban, a költészetben, a tettdús életben való bizalom, mind-mind összetevője a záró mondat sugalmazásának: „Mondottam, ember, küzdj’ és bízva bízzál!” Ez a fajta nyitottság, rétegzettség teheti valóban tökéletessé az égi szót, nevezetesen az, hogy önmagára visszaautalva önmagába foglalja bele az ember fölismerését is, föllelve azt a tökéletes formát (epigrammatikusát, szólássá, toposszá válhatót), amely egyszerre igenli a *nagy mű* befejezettségére vonatkozó, kezdeti formulát, és enged teret a tettdús emberi lét befejezhetetlenségének. (Mint ahogy a záró mondat két igéjének „folyamatos jelen”-e szintén tartalmazza ezt a lehetőséget.)

Nem tudhatjuk, és talán nem is nagyon lényeges, miszerint Zmaj és Hviezdoslav feltehetőleg alaposabban csak *Az ember tragédiáját* ismerte a Madách-életműből, és azt sem mondhatom teljes bizonyossággal: annak tudatában fordították-e le a chef d’oeuvre-t, hogy a *Mózes* a küzdés és bizva-bízás színműve, amelynek főhőse sem érheti el az Ígéret földjét, nem léphet be a tökéletes nyelv által megjósolt, megteremtett tartományba. Az meg végképpen kétséges, hogy mennyire gondolták bele fordításukba Madách személyes sorsát, börtönfogságát, nem túl vidám magánéletét (kiváltképpen a forradalmakat és a férfi-nő kapcsolatot közvetlenül, ez utóbbit szinte a személyes tapasztalat tanulságaival megjelenítő színeket). Ami számomra bizonyosnak tetszik: a nyelv, különösképpen a tökéletes nyelv keresése – a mű és fordításai a tanúk – mindhármukat erősen foglalkoztatta. Már csak a romantikából érkező költői világteremtés prométheuszi aktusával vitatkozó sziszifhoszi léttapasztalat megfogalmazásának próbájaként is. A szerb romantika nyelvújítása/teremtése egyben a szakralitás nyelvvel való szembefordulás, az emberi nyelv emancipálása, költészetté fokozása. Ennek a folyamatnak végpontján alkotott, fordított Jovan Jovanović Zmaj. A szlovák romantika a biblikus cseh nyelvet és vallási/tudósi terminológiáját fölcserélte a közép-szlovák nyelvjárásra alapozott, eleinte ugyancsak póriasnak vélt, mindenesetre a laikus nyelvhasználat számára alkalmasabbnak hitt nyelvvel, melynek esztétikai kódexét a Štúr-iskola hamar megmerevítette, így az ifjú Hviezdoslavnak éppen az egyházi/didaktikus nyelv-/költészetfelfogás ellenében kellett megformálnia a maga irodalomesztétikáját. Petőfi és Arany hivatkozási alapul szolgált bizonyos műfajok és tónusok anyanyelvi megszólaltatásának időszerűségére. *Az ember tragédiája* szlovák és szerb változata a nyelvteremtés utáni helyzetben született; akkor, amikor már kétségtelenné vált a népnyelvből kialakított irodalmi nyelv előnye a korábbi, egyházi jellegű nyelvvel szemben. Ugyanakkor még kétségek léteztek a XIX. századi, önön felszabadításán fáradozó egzisztencia megszólaltatásának lehetőségeiről. Annál is inkább, mivel a nyelvteremtés nemzedéke nyelvi (illem)kódexet alkotott, amelyet destrálva csak egy újabb nyelvteremtés nem bizonyult

zsákcútnak. Ily módon határhelyzetben szemlélhetjük Zmajt és Hviezdoslavot; nekik nem irodalmi köznyelvet kellett kodifikálniuk, hanem olyan költői grammatikát konstruálni, amely elég hajlékonyan mutatkozott ahhoz, hogy rá alapozva a nemzeti és az egyéni fenyegetettség szótára megszerkeszthető legyen, ám ezen túl a tökéletes nyelv nemzeti/anyanyelvi változata is megéplülhessen. Miközben Madách az *égi szó(zat)* emberi nyelvre fordíthatóságát, illetőleg az emberi nyelvnek az *égi szó(zat)*hoz való hozzájárulását, a lehetséges költői beszédnek ezeket az összetevőit az ember(iség)i sors lényegi tényezőjeként látatja, Zmaj és Hviezdoslav fordításaikkal hasonló kérdésfeltevéseket illesztenek a nemzeti/anyanyelvi irodalmi rendszerbe. Ezek a kérdésfeltevések nyelvi és műfaji természetűek, e fordítások éppen ezért mintegy kiegészítik az anyanyelvi/nemzeti irodalmi rendszert. Pusztán utalásszerűen: Jaroslav Vrchlický maga kísérletezett a francia romantikus poème d'humanité létrehozásával. Ebbe a kísérletsorozatba épül be a nyersfordítás, illetőleg František Brábek segítségével végül a legapróbb részletekig megismert Madách-mű, amelynek csehországi színházi pályafutásáról is szólhatunk a századforduló időszakában.¹⁵

Az ember tragédiája azok közé a magyar irodalmi alkotások közé tartozik, amelyek nemcsak a magyar irodalomban hoztak fordulatot, hanem a szomszédos irodalmak egyikében-másikában is. Jelentőségét mégsem a kapcsolattörténet felől hangsúlyozhatjuk. Talán jobban kellene tudatosítanunk azt, hogy szó- és költészet-központúságával a romantikus költészetet mintegy összeköti a következő, romantika utáni korszak irodalmával, akképpen *bölcseleti költemény*, hogy e jelzős szerkezet mindkét tagját (egyként) egy esztétikai világszemlélet, a világ esztétikai megragadása lényeges tényezőjének hirdeti.

1 BABITS Mihály, *Előszó Madáchhoz* (1923) = *Esszék, tanulmányok*, Bp., 1978, I, 742.

2 Az embléma fogalmáról: BERNÁTH Árpád, *Irodalmi művek értelmezésének kérdéséhez*, ItK, 1970, 213–221.; CSÜRI Károly, *Isméltés, narratívika, interpretáció*, Literatura, 1978, 3–4, 181–190.

3 A költészet és a fátyol motivikus összefüggései a *Faust*ban, egyáltalában Goethe költészetében szembeűnők. Hogy Madách Goethe líráját is jól ismerhette, arról korábban írtam: „...majd az élet korlátozza önmagát”. *Az ember tragédiája haláltáncjelenetének magyarázatához = Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban*, Bp., 1989, 147–160.

4 Nyelvi kompetencia híján nem foglalkozom a román párhuzamokkal, fordítással.

A magyar nyelvű Eminescu-szakerődalom elemzi a *Memento morit*, valamint Octavian Goga Madách-átültetését.

5 A kétnyelvű Njegos-kiadásból idézem az eredeti szöveget és Csuka Zoltánnak Hadrovics László által revideált fordítását: Petar Petrović NJEGOŠ: *Luća mikrokozma. A mikrokozmosz fénye*, Bp., 1982. A kérdéses helyeken az eredeti szövegre támaszkodom.

6 Csuka Zoltán hol szónak, többnyire Igének fordítja.

7 Itt és a továbbiakban Umberto ECO „lingua perfetta”-kutatásaira hivatkozom: *A tökéletes nyelv keresése*, ford. GÁL Judit, KELEMEN János, Bp., 1998.

8 Karel, KREJČÍ, *Az ember tragédiája és Az emberiség eposza = Tanulmányok a cseh-*

szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből, szerk. Zuzana ADAMOVIČ, Karol ROSENBAUM, SZIKLAY László, Bp., 1965, 239–263.

9 Rudolf Chmel terminusát szélesebb összefüggésbe helyezi: Dionýz ĎURIŠIN, *Medziliterárne spoločenstvo ako konkretizácia zákonitosti svetovej literatúry = Dejiny a literatúra v kontaktoch*, red. Eva TKÁČIKOVÁ [Bratislava, 1989], 95–97.

10 Erről az ellentmondásról: Rudolf CHMEL, *Dejiny v dejinách. K storočnici Slovenských pohľadov*, Bratislava, 1981, 50–51.

11 FRIED István, *Jovan Jovanović Zmaj – komparatistickai aspektusból = Utak és tévutak...*, 274–281.

12 Zmaj fordításának magyar visszhangja: Vasárnapi Újság, 1890, 26. szám. Zmaj is, Hviezdoslav is költői és fordítói életművük elismeréseképpen a Kisfaludy Társaság tagjaivá választottak. Hviezdoslav fordítása a Slovenské Pohľady 1907-es évfolyamában je-

lent meg. Nem foglalkozom a lengyel fordításokkal.

13 Nem ártana megfontolni Babits figyelmeztetését (*i. m.*): „A versek, amik nehézkesek voltak megírásuk napján, frissek ma, mintha tegnap keltek volna: mint némely sütemény, mely szárazon és keményen jön ki a sütőből, frissességet nyer az idő fürdejében.”

14 További töprenkedést érdemelne, hogy a „dicsőült”-en megjelenő Úr figyelmen kívül hagyja Ádám célképzetes beszédét, az idézett részben öt ízben mondja ki Ádám *cél* szót, egyszer a küzdelmet, egyszer a küzdést. Az Úrhoz fordulva Ádám említi a küzdést (főnévi forma újra), immár nem a célt.

15 KREJČÍ, *i. m.*, továbbá: RÁKOS Péter, *Adalékok Az ember tragédiája csehországi visszhangjához*, It, 1956, 322–336.; Miloslava KNAPPOVÁ, *A magyar irodalom két népszerűsítője Csehországban (František Brábek és Gustav Narcis Mayerhoffer)* = 8. sz. jegyzetben *i. m.*, 265–294.

LUFFY KATALIN

Medgyesi Pál és prédikációi *Prédikátori magatartás a Rákócziak udvarában*

„Prophetáltam sok jó időkben-is,
örömmel és vigassággal de szomorukban
s' keservesekben sokkal többet” (1658)

I. Szerkesztési elv(ek)

1653-ban megjelenik egy, a kortársakra (is) mély hatást gyakorló prédikációs kötet *Hármas Jajj*¹ címmel. Szerzője nem a vidéki névtelenségből hirtelen kitörő prédikátor-író, hanem az I. Rákóczi György udvari papjaként, illetve a puritánus-ortodox harcok idején ismertté vált szerző, Medgyesi Pál. Immár nem a kortársak, hanem napjaink kutatója számára válhat kérdéssé, hogy az Angliát és Hollandiát megjárt, hatásos szónok hírében álló prédikátor itthoni munkásságát miért nem saját szerzésű beszédei kiadásával kezdi, miért várat több évig is ezekkel magára. Szerzőnk hatalmas, önálló és idegen nyelvből magyarra ültetett, teológiai és homiletikai munkásságát tekintve, indokoltnak tarthatnánk a prédikációk ilyen késői megjelenését, de a kegyes életre buzdító művekből már megismert Medgyesi esetében nem válaszolhatjuk meg ilyen egyszerűen a kérdésünket. A vallásos, a lelki élet megreformálását legfőbb teendőjének tekintő prédikátornak ismernie kellett a szószékről elhangzó szó tömegeket megindító hatását, illetve az írásban megszerkesztett szöveg erejét. Erre vall az is, hogy műveit többször sajtó alá rendezi, amivel a korban szokatlan eljárást követ, a második kiadással a különböző olvasói elvárásokhoz való igazodását mutatja, más-más olvasói táborra célozva meg. Már első monográfiája, Császár Károly észrevette: „Érdekes, hogy Medgyesi gyakran adott ki különnyomatokat. Ő az első nálunk, aki ilyen megtett; ezenkívül sajtó alá rendezett új műveket, kiadott régi könyveket s az irodalom számára megőrzött tisztos neveket (Vásárhelyi). Ilyen »külön szakasztás« a *Scala Coeli* a *Praxis Pietatis*-ből, *Rövid tanítás* a *Dialogus*-ból, az *Abba atya* a *Doce nos orare*-ből; prédikációinak nagy része is először egyenként, később többször összegyűjtve jelent meg.”² Ennek az eljárásnak, hogy szinte mindegyik művének megjelenését követte egy második, egyfajta szerzői tudatosságot sejtető kiadás, a prédikációk esetében különös súlya van. A különnyomatok és a kötetek viszonya itt más jellegű, mint egyéb – fordított vagy saját – írásai esetében. Mert míg ott a rész–egész viszonyát többnyire a könnyebb terjeszthetőség, a szélesebb rétegekhez való eljuttatás szándéka indo-

kolja, az egésznek a kiadása általában megelőzi a részét (a *Scala Coeli-Praxis Pietatis* kivétel, mert nem készült el a teljes fordítás), a prédikációk kötetekbe rendezése mögött más elv rejlik, már csak azért is, mert itt fordított a fenti viszony: a rész kiadása megelőzte az egészét.

Medgyesi nem írt vaskos prédikációs köteteket, mindössze húsz beszéde jelent meg nyomtatásban. Az 1653-ig megjelent művei, éppen tudós voltak révén, inkább paptársakhoz, illetve a művelt írástudó rétegekhez szólhattak, mint az „egyszerű kösség”-hez. Nyomtatott prédikációiban már korábban, szóban elhangzott tanításait fejt ki, amelyek hatásosságát a többszörös nyilvánosságra hozással is megsokszorozza; írásban való terjesztésük a szóban kifejtett, alkalom és helyzet diktálta tanítások rendszerbe foglalását teszi lehetővé, különösen, ha a különnyomatok és az ezekből kinövő prédikációs kötetek felépítését figyeljük meg. Éppen ezért gondoljuk, nem lehet véletlen, hogy nyomtatott beszédeinek sorát az I. Rákóczi György halála alkalmával elmondott prédikációja nyitja, mint ahogyan az sem, hogy azt öt évvel később, Rákóczi Zsigmond halála után adja ki (*Hármas Jajj*).

Medgyesi 1637-ben állt I. Rákóczi György szolgálatába. Feltételezhetjük, hogy udvari papként – a hétköznapi alkalmakon túl – prédikálhatott jelentősebb ünnepek vagy éppen politikai események ürügyén is. Prédikációit a fejedelem is szívesen hallgatta, ha nem tudott részt venni az istentiszteleten, írásban kérte be, hogy elolvashassa.³ Ezért lehet meglepő az a tény, hogy a különben nemcsak a fejedelem által elismert szónok⁴ első, nyomtatásban megjelent beszédeinek kiadási időpontja 1653. A *Hármas Jajj* megjelenésétől számított öt év – a *Sok Jajjok*⁵ megjelenéséig – élményei, tapasztalatai érlelték ki benne azt a koncepciót, amely beszédeinek kiválogatását és együttes kiadását indokolta (ugyanígy a *Hatodik Jajj*⁶ esetében is). A történelem felgyorsult eseményeire szükséges magyarázatadás igénye nyilvánul meg Medgyesi egyes prédikációiban; az együttes kiadás koncepciójában ugyanez az értelmező igény figyelhető meg, immár kora eseményei által is igazolt tanítások helyességének tudatában. Úgy gondoljuk, hogy a prédikációk történelemelméleti szempontú olvasatával igazolhatjuk azt a – szakmai körökben már régóta meglevő – feltételezést, mely szerint Medgyesi prédikációinak másodszori kiadásakor kötetkompozícióban gondolkodott. Ennek a kötetkompozíció-elvnek a gyökereit a *Hármas Jajj* koncepciójában kell keresnünk, az itt felmerült ötletet – mind szemléletét, mind magatartását illetően – viszi tovább a későbbiekben. Ha csak a prédikációk elhangzásának és a kötetek megjelenésének az időpontjait tekintjük is, nyilvánvaló, hogy ezek bevallottan történelmi események kiváltotta reflexiók, illetve a hallgatóság igényeltekövetelte magyarázatadást célozzák. A beszédek kötetekbe foglalása olyan összegző gesztust takar, amely saját szövegeinek újraolvasásával, az azokra való visszatekintés során rendszerezi elveit, tanításait. Ugyanakkor az együt-

tes kiadás egyfajta retorikai fogás is: a megszerkesztett, keretbe foglalt kiadás hatékonysága megsokszorozza az önálló prédikációkét.

Vizsgálódásaink kezdetén igencsak elbizonytalanító tényekkel találtuk szembe magunkat. Egyrészt világossá vált, hogy amit Medgyesinek, a kötetkompozíciót meghatározó, történelemszemléletéről állíthatunk, az olyan történetelméleti diskurzust kíván meg, amelyet kevésbé nyújt a korszakkal kapcsolatos, többnyire tényfeltáró és leíró történetírás. Másrészt pedig a história kreálásának háttérében olyan mozgatóerők rejlenek, amelyek felfedése túllép választott olvasati szempontunkon, de érintésük elkerülhetetlen. Az angol és holland egyetemeket látogatott Medgyesi szemléletét mélyen meghatározta a puritanizmus eszmeisége, nagy hatással volt rá Perkins, Amesius és Bayle munkája. Jelen dolgozatban több okból sem vállalkozhatunk ezen eszmei áramlat Medgyesi-féle interpretációjának kibontására. Egyrészt, mert a „puritánus Medgyesi” az életmű egészéből érthető meg, itt csak a prédikációk történelmi események felőli olvasatát kívánjuk nyújtani – ezzel is bizonyítva a kötetkompozíció-elv valóságát –, másrészt pedig ez a vizsgálat sok olyan tényezőt foglal magában (mint például a teológiai eszmék lecsapódása a szövegekben, ezek beszédszerkezetet, illetve beszédmódot alakító hatása stb.), amelyek a retorikai elemzést célzó külön dolgozat témáját jelentik. Ugyanakkor állandóan szem előtt kell tartanunk Medgyesi puritánus voltát, hiszen éppen ebből érthetők meg a történelem menetére vonatkozó, a korábbi hagyományokhoz képest eltérő magyarázatok.

A továbbiakban tehát Medgyesi prédikációit a reflektált történelmi események, illetve ezek interpretálásának módja szempontjából közelítjük meg. Mivel a történelemfilozófiai szempontú olvasat eredményei az életmű eszmei-retorikai szempontú vizsgálatában is hasznosíthatók lesznek, új(abb) arcát ismerhetjük meg az eddig elsősorban egyháztörténészek által méltatott Medgyesinek.

II. Szövegek és események

Az ország három részre szakadása a magyarság számára olyan fordulatot jelentett a történelem menetéről vallott elképzeléseiben, amely helyzete, Európában elfoglalt helye tekintetében átfogalmazást, átértelmezést követelt meg, a tényleíró történetírás hagyományát átlépve az ok-okozati összefüggések feltárására vállalkozva. Ennek háttéréül szolgált a biblikus hagyományt felelevenítő wittenbergi történelemszemlélet, mely Istent tette meg a történelem irányítójává. E szemlélet alkalmazása, a zsidó–magyar sorspárhuzam Farkas Andrással kezdődően olyan hagyományt teremtett, amely évszázadokra meghatározta mind a történelem értelemkeresésének irányát, mind pedig a nemzet önszemléletét. A XVI. századi hagyomány realizációit Őze Sándor⁷ mutatta be, témánk szempontjából ennek a XVII. század második felére jellemző megfogalmazásai fontosak. Kérdés, hogy Medgyesi – a politikai

publicisztika irányába mutató – prédikációival hogyan van jelen ebben a hagyományban, milyen hangsúlyeltolódások figyelhetők meg az előbbi évszázadhoz képest részben politikai, részben eszmei (retorikai, teológiai) szempontból.

Medgyesinek a történelemtől vallott nézetei nemcsak az előbbi évszázadhoz képest mutatnak erőteljes hangsúlyeltolódást, hanem saját prédikátori munkásságán belül is. A *Hármas Jajj*ban megfogalmazódó, még „eszmélkedő” nézeteit viszi tovább a *Sok Jajjok*ban, és mindezeket szintetizálja, foglalja rendszerbe *Hatodik Jajj*ban. A módosulások nem a történelem mechanizmusával kapcsolatosak, hanem a történelmi tudatot alakító/befolyásoló múltértelmezéssel, de nem függetlenek a jelen változásait elszenvető/ki-váltó nemzet, hallgatóság lényegétől sem. E változások bemutatásához, szükségesnek tartjuk a megjelenés sorrendjében végighaladni a prédikáción, köteteken.

A három halotti beszédet tartalmazó *Hármas Jajj* esetében (is), túl műfaji azonosságokon, a reprezentatív igények kielégítésén, megfigyelhető annak a történelemértelmező koncepciónak a jelenléte – egyelőre konkrét események eszkatologikus jelentéshorizontjainak felmutatásával, vagyis egyedi eseményekhez kötöten –, amely későbbi szövegei alappillérvé válik, és amely itt az együttes kiadást indokolja. Az 1648-as év baljóslatú „világtörténelmi” eseményeinek – a lapszéli jegyzetben való – felemlegetése is a végső idők élésének gondolatát argumentálja.⁸ A Bethlen István feletti – sorrendben a harmadik – beszéd „Tanusag”-ában így foglalja össze reflexióit: „Midön az hasznos, jó Nag’ emberek, az Nép közzöl el hullanak, el szedegettetnek, vag’ on valóban oll’ ancor minn sirni, s’ mit g’ázolni,” mert „hog’ ritkán jeg’ ez jót, a hasznos jó Embereknek halálok”. Az Isten magyarságnak küldött figyelmeztető üzeneteként értelmezett változások okát a nép bűnösségében találja meg: Isten azért „szedegeti ki” a „nagy jó Embereket” a „gonosz Nemzetből”, hogy kinyilvánítsa a néppel való elégedetlenségét.

A „nagy embereket” a kornak szinte valamennyi halotti prédikációjában mint a nemzet veszteségeit siratják, az ehhez fűzött értelmezés viszont már lényegesen eltérő lehet. Csak két példát ragadunk ki annak szemléltetésére, hogy az ómenértelmezést mennyire meghatározzák a jelen állapotai. A Károlyi Zsuzsanna temetésén elhangzott beszédek a vigasztalást tartják céljuknak, a csapást az érintettek próbatételeként értelmezik, a nemzet sorsában pedig a jóra változás előjeleit látják benne: „Noha annak okáért, az mi Felseges Fejedelem Urunkat is (hogy immár szomat ide térítsem) velünk egyetemben, ez mostani keserüsegel latogatta, Istenfélő szerelmes házas társat, nekünk kegyelmes Fejedelem Aszszonyunkat, szeme elül el szolítván, el kel minékünk azt hinnünk, hogy ő szent-Felsege ma, holnap ez közönséges keserüsegel, szokot természete szerint, öröme fordittya.”⁹

Görgei Pál 1674-ben már más összefüggésben szemléli Bocskai István halálát: „[oka van a sirásra] Az egész Magyar országi Hazának, kinek nem utolsó oszlopa, Pásztora vot. A’ melly háznak s’ épületnek oszlopi eldülnek, közel az a’ ház (a’ mint fellyebb-is mondám) az el-romláshoz, ha meg gondolod s’ jól el-nézed állapotod, miben légyen, nem tudom mit várhatsz egyebet, hanem igen nagy romlásodat.”¹⁰

Fentebb „eszmélkedésnek” neveztük Medgyesinek a három halálesettel kapcsolatos reakcióját. „Eszmélkedés” az annyiban, amennyiben ő maga is benne áll a történelemben, személyesen érintett fél; az események kiváltotta benuhátság feloldását viszont megköveteli társadalmi szerepe, és éppen a magyarázatadás gesztusa az, ami által felülemelkedhet az eseményeken. A magyarázatadás paradigmája az ő számára éppúgy, mint befogadói számára, adott: a biblikus eszkatológiai szemlélet meghatározta történelem-leképezés. „Eszmélkedés” abban a tekintetben is, ahogyan a több évtizedre visszatekinthető viszonylag békés történelmi szakaszra következett válsághelyzet értelmezéséhez érveit csakis a Bibliában lelheti fel, a közelmúlt csak a későbbiekben nyújt hasonló hitelességű argumentációt.

Fogalomhasználatunkat a beszédek hangneme is indokolta: az érezhetően személyhez kötött különbség, mely az első két beszéd és a harmadik között megfigyelhető,¹¹ ezt fejezi ki az I. Rákóczi György temetésén elhangzott prédikáció indítása is: a „siralmané vagy vigasztaláson kezdjem” kérdése. A benuhátságot (is) kifejező indítás után, a csapás magyarázatát a nép bűnösségében találja meg, az isteni büntetés okát, a nép jellemére, magatartására vezeti vissza, ez a fejedelem (és fia) laudatiója mellett még inkább kidomborodik. Az ebből a konkrét alkalomból leszűrt intéseket és tanításokat a szomszédos országok politikai változásainak – hasonlóan rosszat sejtető – felemlítése egészíti ki: „Oh keserves állapot! oh igen siralmas idők, mellyekre jutánk! Valóban iziben esék sokaknak az elmúlt 1648 esztendő, napkéletnek tudniaillik, Eszaknak, mell’eknek hasonló képpen fejek ékes Coronája oh el eset!”¹²

A „gonosz nemzet” isteni ajándékaként titulált I. Rákóczi Györgynek a győztes csatái a zsidó–magyar sorspárhuzam felől nézve is még méltathatók: 1648-ban még vannak fogalmai a győzelem leírására, még ha ezek puritánus, nem pedig politikai színezetűek is. Szövegszinten a laudatióban elhelyezett méltatás kellő megalapozottságot kapott a szöveg eddigi gondolatvezetésében: a nem saját érdekelttségű, hanem a fejedelemre „rákényszerített” csatákban vívott győzelem a fejedelem legnagyobb erényének, hitének köszönhető: „De mindeneknél nag’ob lön az utolso, ez elöt nég’ vag’ öt esztendővel, a’ mikor jelen-való nag’ veszedelmekben is *hitivel* bizon, (mert nem vala arra valo ereje) Országot g’özöt, Lelki testi szabadságot n’ert, mel’ben n’ugszik az olta n’omorult Nemzetünk.” A fejedelem nem győzelmei, hanem hite révén emelkedik ki a nemzetből; békét teremtő képessége erre az „erényre” vezethető vissza; nem hadvezéri képességeit méltatja, hanem sokkal inkább vallá-

sos „erényét”. A hit fontossága a csatában, a győzelem kulcsaként való megítélése állandó témája későbbi prédikációinak, ahol már allegorizált módon, a „külső csatához” hasonlóan sürgeti a „lelki harc” megvívásának szükség-szerűségét.

A Bethlen István feletti beszéd hangnemét már nem határozzák meg olyan mértékben a személyes kapcsolatok, mint az eddigieket (sőt, Bethlen István érdemei mellett – bár csak egy fél mondat erejéig – hibáit is megemlíti), az ő halálának beállítása már jelzi a partikuláristól való eltávolodást, lehetőséget teremtve koncepciója általánosságban való kifejtéséhez. Az értéktelített (közel)múltnak volt része Bethlen István is; benne inkább a nemzetség, a család kihalását siratja, ezt tekinti rossz jelnek Medgyesi. A múlt és a jelen tendenciózus összehasonlítása („Nem érkezhünk sokra, mivel az idő rövid, csak két s-három el-gondolással, szegén’ el all’asodott, s-szintén seprejére szállott Mag’arság, öklelek elmedben, régi és máii állapotod: ki valál hajdan, s-ma ki vag’?”¹³) nem hagy kétséget jövőképevel kapcsolatosan, amelynek alakulását itt még valamiféle szorongásokkal telített – a nép egészének megtérésétől függővé tett – „csodavárás” jellemez. A partikuláristól való eltávolodottságát jelzi az is, ahogyan helyet kap itt a Báthory-ház (fiúági) eltűnésének esetében is. Történelmi sorsfordulók ómenszerű értelmezése vezeti el Medgyesit a „kisnép-lét” többszörösen veszélyeztetett voltának felismeréséig: „En nem ijesztek senkit, hanem csak serkentgetek, de vajki álhatatlan ez mi jó szerencsénk, ug’ bizunk hozzá! Mert azon kívül-is a’ miket mondanék, tekénts el akar mel’ felé. *Eszak* nem igen szeret: *Napn’ugat*-is csak Isten tudja mint vag’on hozzánk: *Nap kelet* penig *s-Del* g’ülöl; ha Isten nem vig’ázna, csak eg’ pusztá testünkkel hag’na, s-azzal-is keserves rabságra!”¹⁴ Ha ebből a perspektívából tekintünk vissza (és ne feledjük, hogy a Bethlen István feletti beszéd, bár az utolsó a kötetben, de időben az első!) az I. Rákóczi György felett mondott beszédben felemlgetett „világpolitikai” eseményekre, a török szultán és a lengyel király halálának említése így a baljóslatait argumentáló koncepcióba illeszkednek: az 1648-as év történelmi vízvonalaként való értelmezése, a szomszédos országok politikai változásait szorongással szemlélt, a magyarság létét fenyegető – jövőbe tekintő intéseit fogalmaztatja meg.

A *Hármas Jajjban* rendszerré formálódik a bűnöknek az a köre, amely Isten csapását kiváltotta. A Rákóczi Zsigmond felett mondott beszédben pontokba szedve, állandóan alkalmaztatva, határozza meg ezeket,¹⁵ amelyek kivétel nélkül Isten „személye”, az ő törvényei ellen elkövetett bűnök, a nemzet egészére érvényesek, így Isten haragjának elmúlását ő a nemzet egészének megtérésétől várja.¹⁶

A *Hármas Jajjhoz* képest a *Sok Jajjok* némi módosulást jelez: az 1657-es események alakulásában már jóslatai igazolódását fedezi fel: a jelen a közelmúlt következménye. A már nem reprezentatív célzatú kiadás¹⁷ lehetővé teszi a megszólítottak – földrajzi határok nélküli – körének szűkítését. A „szegény,

igaz Magyarok” siralmait, panaszait megfogalmazóként, azoknak nevében szól a „tanulni nem akaró nemzethez”, azoktól kéri a meghallgatást. A nép egésze által tapasztalt pusztulás megköveteli az egyszeri alkalomból levont következtetések kiterjesztését. A dolgozat elején jeleztük, hogy ez a kötet a *Hármas Jajj* koncepcióját viszi tovább, és nem véletlen, hogy bevette ezt az 1657 után írtak sorozatába, mintegy bevezetőként a kötet elejére helyezve. A *Hármas Jajj* kapcsán megállapíthattuk, hogy az események leképezési rendszerét a zsidó–magyar sorspárhuzam jelenti, az isteni csapás okát a nép Isten ellen elkövetett bűneiben látja, és hogy a történelemteremtés tragikus irányultságának jelei már itt is megfigyelhetők. Ez az a képlet, amely alapjaiban a *Sok Jajjokra* is érvényes, de kikapinthatók a módosulások irányai is.

A zsidó–magyar sorspárhuzammal indított *Elöl Jaro Beszed* (Kánaán–Pannónia hasonlat) már nem egy partikuláris eseményre vonatkoztatottan értelmezi az „ez utolban el-mult nyolc, kilencz, de mindenec felett tavalyi esztendőbeli” eseményeket, hanem a magyarság történelmének egészére érvényes koncepcióként. A honfoglalásig visszamenően bizonyítja a végzetkonceptió érvényességét. Az utóbb Pannóniaként elnevezett föld, a magyarok érkezéig is különböző nemzetek lakóhelye volt, mely nemzeteket az újabban érkezők vagy erőszakos, vagy békés úton, de mindenképpen eltávolították. A több nemzetiség olyannyira Pannónia sajátossága volt, hogy a jelen erdélyi népeiséget is meghatározta: „...az országos nevezetekben s’ levelekben, három nemzetec, Magyar nac, Székely nec, és Szász nac neve alatt szokván azokat ki-adni.”¹⁸ Ez a nemzetfogalom hagyományos rendi meghatározottságú, nem azonosítható Medgyesi más helyeken használt nép-nemzet szinonimaként felfogott nemzet fogalmával, ahol ennek tartalma nem szűkül le a társadalmi rendek meghatározta fogalomra.

A történelmi végzetszerűség meghatározza Erdély sorsát, a történelem beteljesítőjeként látja a Magyarország nagy részét már elfoglaló törököt mint az erdélyit felváltó nemzetet. Az 1657 utáni Erdély helyzete kísértetiesen emlékeztet a Mohács utáni állapotokra.¹⁹ Herberstern Zsigmond, I. Ferdinánd legátusa, a Mohács utáni Magyarországról készített jelentést. Medgyesi az ő mondatainak²⁰ idézésével fejezi ki az állapotok hasonlóságát és azt a meggyőződését, hogy az akkori és a jelenbeli büntetésnek azonosak az okai. A kiváltságos ajándékok meg nem becsülése, fel nem ismerése jellemezte és jellemzi a magyarságot Pannóniába érkezése után éppúgy, mint I. Rákóczi György alatt és halála után. A *Hármas Jajj*ban is felemlgetett időpontok itt már elvesztik az egyértelműen dicső beállítottságukat azáltal, hogy nem a fejedelmi udvar felőli nézőpontból ítéli meg őket, hanem a nép alapvetőnek tekintett jellemzője – a bűnösség – felől. Így nincsenek, nem is lehetnek fogalmi a győzelem leírására: az akkori ijedtségre, félelemre, szorongásra és ezek gyors elfelejtésére, valamint a meg nem érdemelt kimenetelre emlékeztet („hasznunkra s’ dicsősségünkre szolgáltatva inkább a’ mi kegyelmes Atyánc,

mint sem kárunkra”²¹). A tudatos prófétai szerepvállalás jogosultságának igazolása egyfelől a történelem menetének folyamatosságában való szemléletéből adódik, másfelől pedig a közelmúlt eseményei teszik indokolttá vállalását, és a feladatnak tekintett állandó emlékeztetést. A történelmi tudatot mélyen meghatározó végzetkonceptió, az általános–konkrét állandó egybejátszásának elvét követve, az oknyomozó tényfeltárás révén realizálódik. A mottóként használt idézet mintegy ars poeticának tekinthető, beszédeinek „prophetia”-ként való meghatározása²² a vállalt magatartása által meghatározott műfaj.

E kötet prédikációinak nagyobbik része – számszerűen 12 beszéd – 1657-ben hangzott el, egy pedig 1656-ban.²³ Az 1657 nyarán bekövetkezett tragédia viszonylag megosztja a beszédek hangnemt: a várakozás álláspontjától a tudatosításon keresztül a túlélés modelljének megrajzolásáig. A *via salutis* pontokba szedett lépéseit kínálja az elkövetkezendő események túlélési stratégiájaként,²⁴ a nemzet túlélési lehetőségét az egyénhez szóló tanítás foganatoságától remélve.

A *Hármas Jajj*ban megfogalmazott jóslatainak első beteljesülését a munkácsi eseményekben látja. A történés ómen-értelmezése szervesen illeszkedik a fentebb megfogalmazott koncepcióba, következendő próféciainak argumentumaiként használja azt fel.

A *Negyedik Jajj*ban tisztének megfelelően két feladatkört vállal: egyrészt informál a munkácsi történésekről, másrészt – a profetikus horizontnak megfelelően – felfejti az okokat, és vituperatív során kiutat mutat a hasonló elkerüléséhez. Az aktualitás teljesen meghatározza ennek a beszédnek a jellegét, az informáló szándék némiképp háttérbe szorítja a lelki tanító szerepkörét, annak ellenére, hogy e két feladatkör sohasem válik el élesen egymástól. Az állandó bibliai párhuzamokkal a szociális problémákat (is) tudatosítja, az elméleti tudást jelentő Biblia tekintélyérvként szolgál a tapasztalat felmérésére és értékelésére.

A Tízparancsolaton végighaladva, a tanítás és az állandó alkalmaztatás módszerét összekapcsolva, sorolja fel a magyarság bűneit. Itt már nemcsak az Isten elleniekre tér ki, hanem a mintegy ezekből adódó, „szociális bűnökre”²⁵ is, amelyek említése során azt is jelzi, hogy ezek nem egyszerűen a háborús viszonyok miatti feldúlt állapotokkal magyarázhatók, hanem a nemzet „jellemének” alapvető beállítottságaival is: „Hat ha az sok ezerféle, egyik a’ masikat ott erő gyilkosságit, sok rut haragit, gyűlölségit, irigységit (mellyek-is mind meg annyi öldöklések) visgalod ez Nemzetnek! Továbbá, az rut tisztatalan életet pajkoskodásokat, rusnya fajra szokot, es a’ ezer forman valo fajtalan magaviselést: a’ teméntelen lopást, sok féle mesterségek színek alat valo huzást vonást, nyuzást fosztást, nyilván valo kegyetlen tolvajkodást, es mind ezeknek akarat szerént való büntetlenségeket, szabados voltokat, ha mondom ezekre s-több előszamlalhatatlan eláradott gonosz-

sagra veted ez Nemzetben szemedet, ugyan meg fojlodol lelkedben, s-ez el allyosodott Magyarsag ellen vagyon helyye, az Istennek Hoseasnál lévő amaz keserves panaszának: [...].”²⁶

A Biblia felőli megközelítés lehetőséget ad a fejedelem apológiájára is, melyet társadalmi szerepe megkövetel, annak ellenére, hogy súlyos nézeteltérései vannak a fejedelemmel, még sárospataki pap. Medgyesi azokat a vádakat sorolja fel és cáfolja meg, amelyek minden bizonnyal jelen voltak a kortárs közvéleményben (és amelyek ma is felelőlegesen a történetírás, mint II. Rákóczi György „hibáit”). A fejedelmet ért vádak leghatásosabb cáfolata a fejedelem isteni kiválasztottságának hangoztatása, de megengedhetőnek tartja az Isten elleni bűn(ök) (bár zárójeles és többes számú) elismerését.²⁷ A nemzeti azonosságra apellálva együttérzést, segítőkészséget vár a néptől, pontosan meghatározva ennek módját: a kar és kard, illetve az ész és tanács a hadviselés sikerességéhez – Zrínyire emlékeztető – szükséges erények: „De nem elég itt a’ pusztá szánakodás, ez megsirathatatlan nagy romlás; hanem segélni-is tartozunk, nyomorodott szegény edes husunkat csontunkat: a’ kiktől lehet karral és kardal; a’ kiknek Isten adta, eszszel tanacsal, értékkel, s-mindenek felette sűrű könyörgésekkel.”²⁸ A nemzet fogalma itt túllép Erdély határain: „...a’ Kiken ez eset, gondolándod: ugy mint edes nemzeteden, söt szomszédidon, s-még penig a’ leg közelb valokon, kiknek veszedelmeknek füstit és langjat innen lathatad; söt veled egy azon egy valláson lévő szerelmes Atyadfiain, a’ kikkel egy Istened, egy Urad, egy Atyád, egy hited, egy keresztiséged, egy son kenyeren nevedkedtel, terjedtel!”²⁹

A prédikációt az igaz megtérésre való felszólítással zárja, kapcsolatot teremtve a következő – az *Istenhez való igaz megtérés* című – két beszédhez.³⁰ A kötet megszerkesztettségét tanúsító hasonló eljárással más helyen is találkozhatunk. Tudatos elrendezésnek tekintjük a három beszéd egymásutániságát, hiszen szinte kizártnak tarthatjuk, hogy 1657. június 24. és augusztus 5., illetve 10. között egyetlen beszédet sem mondott volna. A két (augusztusi) beszéd, az előző tanulságaként, a lélek üdvének érdekében, a *via salutis* egyes lépéseit tárgyalja, betartását egyénekenként mindenkitől remélve.

Talán a legismertebbé vált, az *Ötödik Jajj*³¹ 1657-ben, az erdélyi had tatár fogságba esése alkalmával íródott. Jóslatai bekövetkeztének tudatában vállalja, eddigi magatartásának megfelelően, az informátori és tanítói szerep köröket. A két azonos textusú, szorosan egymáshoz tartozó prédikáció meglehetősen burkoltan, de félre nem érthetően tárja fel a lengyelországi hadjárat bukásának okait. A fejedelem kötelességeinek felsorolása nem hagy kétséget afelől, hogy ezeknek be nem tartása volt az oka a hadjárat tragikus kimenetelének. A bűnök ostromozása is ennek megfelelően perspektívaváltást mutat: a nép bűnös, mert előjáróinak példáját követi. Egy többszörösen összetett bűnrendszert vázol fel: az előjárók bűnösek Isten parancsainak be nem tartása miatt, bűnösek, mert maguk után vonják a népet, bűnössé téve

azt, bűnösök a nép ellen elkövetett (szociális) bűnök miatt (nyúzás, fosztogatás, kegyetlenkedés, nyomorgatás stb.), és természetesen ehhez adódnak, külön is megemlítve, immár nemzeti sajátosságként a nép bűnei: az Isten ajándékaival szembeni hálátlanság.

Az *Ötödik Jajj*hoz csatolt két – saját szerzeményű, illetve a Kemény János-féle, rabságban írott – könyörgés funkcióját tekintve a megindítás általi tudatosítás lehet: egyrészt a történetek, másrészt a tennivaló tekintetében.

A köteten belül az újabb kisebb egységet a *Rabszabadító Isteni szent Mesterseg, Külön ülő Keresztyen és a Serva Domine* című beszédek együttese jelenti.³² Hasonlóan a *Negyedik Jajj* tanulságait levonó *Istenhez való igaz megterese* című beszédeihez, ezek is a „hogyan tovább” kérdésre válaszolnak. A tudomásulvétel gesztusa megosztja a hallgatóság körét is: a „nyakas magyarság” és a „kevés igazak” szétválasztásában e második „csoporthoz” való felzárkózást sürgeti. A feltételezett (és elvárt) hallgatói kör ilyen megosztása retorikai fogás is, ahol a lelki tanító szerepében, a szó legszorosabb értelmében, vállalja a kétségbeesettek vigasztalását.

A kötet utolsó beszéde Lónyai Zsuzsanna felett mondott „szabályos” temetési beszéd, a szigorú textusmagyarázattól el nem térve nyújt vigasztalást.

A *Hatodik Jajj* a *Sok Jajjok* megjelenésétől eltelt időszak prédikációit tartalmazza, az egyetlen kivételt az 1655-ben megjelent *Isteni és Istenes Synat* képezi. Medgyesi utolsó prédikációját 1659. július 29-én (*Joseph Romlása*) mondta el, körülbelül egy hónappal Lórántffy Zsuzsannával való összetűzése előtt.³³ A Rákóczi-ház bukása után Barcsay mellé állva küzdött a politikai mozgalomként is tekintett presbitérium ügyéért.³⁴ Prédikátori tisztje – úgy tűnik – teljesen felszámolódott a fejedelmi ház leköszöntével. 1660-ban a még kiadatlan beszédeinek összegyűjtésével mintegy lezárja az 1653-ban indított sorozatot.

Az *Elöl Jaro Beszéd* nemcsak az itt következő prédikációk olvasásához ad útmutatót, az összegző szándék prédikátori munkásságának egészére vonatkozik, mind a szövegek, mind magatartása tekintetében. Ez a visszatekintő perspektíva magyarázatot ad a *Jajjok* számozására is. A végső ítélet előtti hét trombitaszó analógiájára az utolsó előtti stádiumból figyelmeztet a végső veszedelem elkerülhetetlenségére: „HÁROM nagy JAJ vagy az *Apocalypsis*-ben, egyik a’ másiknál mind nehezebb nehezebb: a’ végső derék véget vető, a’ Hetedik Trombita alatt. Oh így kezdenek a’ mi JAJJAINK mi rajtunk folyni!”³⁵

A történelem eleve elrendelt menetéről vallott elméletét itt már történetfilozófiailag is alátámasztja Georgius Richter „fatalis periodus” elméletével,³⁶ pontosabban ezzel igazolja vissza azt, amit ő az erdélyi állapotok ismeretében, a magyarság történetének egészére érvényesként már több mint tíz éve hangoztat. „A’ kik e’ Világ állapotaira szorgalmatosan számot tartanak, eszekben vötték s-jegyzésben hagyták, hogy a’ Harmadfél-száz, Öt-száz, Hét-

száz, és Ezer esztendőeknek eltelési, az Országoknak, Nemzetségeknek, etc. *fatales periodi* változhatatlan végzet, sok változással és romlással." A lapszél- len feltüntetett forrás szerint a „*fatalis periodus*” „világi” elméletét Georgius Richter *Axiomata Politica* című művéből vette át, és a magyarság történelmé- re alkalmaztatja, ha nem pontos számítások alapján is, de ugyanezt az elvet véli felfedezni: „Ezer esztendőben fordult (mely duplás *periodus*, végzet) miulta Nemzetünk Pannoniában derék- és végképpen meg telepedet: hét száz esztendő után (mely az-is *fatalis periodus*) ugy mint 1444-ben, Első László Király idejében, kezde a kegyetlen Török Nemzet nyakunkon ülni: nyolc- van két esztendő mulva az utan, Második Lajos Király idejében, Mohács me- zei romlás-ulta, derekason fel-is üle: Félő, igen félő, hogy az ezernek eltelése, vagy csak telése-is, azon ránk dühödöt Pogányság miat, végső végezetet *periodust* ne hozzon fejünkre.”³⁷

A „*fatalis periodus*”-elmélet közelmúlta alkalmazása prédikatori tevé- kenységének összegzését is jelenti: egyrészt prédikációinak keretbe foglalá- sát végzi itt el, másrészt prédikatori feladatát a prófétaival azonosnak nyilván-ítja: „Temető JAJJOKAN kezdtem én (mely az-is FATALE volt, én még ak- kor semmit-is e' félét nem gondolván) e' Siralmas Praedicationimat: félek igen, s-kivánom-is Isten akarattya szerént, hogy bár többé Propheta nem lennék, s- szomorú veszedelmünk felett már ne parentálnék; félek mondom igen, hogy a' végső-is, oh nem résznyire (particulariter) már, hanem egészen (univer- saliter) TEMETŐ ne fogjon lenni.”³⁸ A próféta-ságát, próféciáit ért vádak ellen is itt védekezik, magatartását isteni elrendeltségűnek tekintve utasítja vissza a személyét ért vádak: „Ennékem kedvem ellen-is régi Micheás Propheta nyomdokát kell követnem: s-tudom hogy nem csak az Áchábok, hanem a' jobbak-is fejemhez ütik nem egyszer: *soha e' nékünk jót nem mond*. De mit te- gyek, mert azt mondhatom Jeremiással, [...].”³⁹ A nem önszántából vállalt szereppel járó kellemetlen feladatnak – a bűnök kíméletlen ostorozásának – teljesítése, a szerepből adódóan kötelező, illetve ilyen feladat megoldása csak ebben a szerepben lehetséges. A próféta-i szerepvállalással járó kötelességek és kötelezettségek már a XVI. századi prédikátorainknál jól körülhatárolt rendszert alkotnak. Medgyesi tehát a hagyományra (is) támaszkodva alakít-ja ki saját magatartását. Írásait vizsgálva sok tanulsággal jár annak a folya- matnak a nyomon követése, amelynek során kialakul, fejlődik, válik sze- mélyre szabottá ez a szerep. Mert nem egy jól ismert séma mechanikus átvételéről van szó, hanem belső fejlődés eredményeképpen kialakított ma- gatartásról. Ilyenformán indítja a meghallgatás újabb reményével, változat- lan mondanivalójával újabb, nyolc beszédből álló prédikációsorozatot.

E kötetnek – témánk szempontjából – legkiemelkedőbb szövege a *Joseph Romlása* című (prédikációnak alig nevezhető) beszéd. Az Ibrányi Ferenc halá- la alkalmával elhangzott szónoklat a halotti prédikáció irányváltását példáz-za. A partikuláris esemény nem szabja meg ennek kereteit, hanem a sirató

alapszituációt kihasználva, a nemzetsiratást teszi meg témájául. A cím megfogalmazása műfajmegjelölésnek is tekinthető,⁴⁰ a „kesergés” ereje szétfeszíti a prédikáció műfaji kereteit. A textusmagyarázat redukáltságával a szöveg súlypontja a „Hasznok”-ra tevődik át.

Az „intő haszon”⁴¹ megtérésre való felhívását a nemzetnek a múltját is meghatározó, tragikus irányultságával indokolja. Így a négy kiemelt esemény – a várnai csata, a mohácsi vész, az 1566. és 1594. évi tatárjárás – az 1657–58-as eseményekre való emlékeztetés irányát alapozza meg, s nem véletlen, hogy látókörébe éppen ezek az események kerültek be. A múlt-emlegetésre itt egyfajta kritikai attitűd (is) készítetést ad. A várnai csata a protestáns prédikátorok tollán a királyi esküszegés miatti veszedelem prototípusává lett. Ulászló verses epitáfiumának idézése illusztrációként szolgál a történelmi példából tanulni nem akaró nemzetnek. Az esküszegés, mint a tragédia oka, teológiai alapúvá válik Medgyesinél. A Krisztussal kötött frigy felbontása – a várnai csata következményeinek ismeretében – a csapás felmérhetetlen következményeit fokozza. A fa-hasonlattal kifejezett múlt-jelen szembeállítás korábbi beszédeihez képest redundáns jellegű: „Ugy jártunk, jaj bizony úgy jártunk! mint ama’ Nabuchondozor édig nevedeket, s-szélessen ki-terjedet gyümölcsös ékes nagy Fája: [...].”⁴² A jelen állapotainak lefestéséhez nem szükséges a „dicső múlt” felemlegetése, sőt ez el is tűnik, átalakul „tragikus múlttá”, amely – teherként nehezedve a jelenre – annak állapotait az előzőek természetzerű következményeként érteti meg. „Nullum malum solum” halmozásos eljárással a jelenben nem egy eseményre koncentrálnak; Isten büntetése a mintegy láncreakciószerű csapások sorozatát jelenti: az „Oszlopok” „kicsapdosása” (Ibrányi Ferenc mellett említi még Kun István, Wesselényi Zsigmond, Becski Zsuzsárna, Nagy Mihályi Gábor halálát), a „gyűlölőktől” körülvelt, magára maradt ország pusztulása. A gyűlölők, illetve a „romlásinkon kacagók” meghatározása, „Fő csoválással kaczagják ezt s-meg-löttek örömét Gáthban, Egerben, Budán, Nándor Fejérvárat, Constantinápolyban, Krimben”,⁴³ megszólítottai körét nagyban, nemcsak földrajzilag, de felekezetiileg is leszűkíti; a kisélet-tudat meghatározottsága a protestáns Erdélyre korlátozódik.

A hibák, bűnök teológiai alapú meghatározottsága a megoldást csakis hasonlóan lelheti meg. A fennmaradás esélyei már nem köthetők világi erőkhöz, fegyverekhez, a fenntartó erőt csakis a hit jelenti. Ugyanez a tétel fogalmazódik meg az *Ezechiás Kir. Hiti*, szintén e kötetbeli prédikációban: hiába a kar és a kard, hit⁴⁴ nélkül nincs esély a győzelemre. Proféciai bekövetkeztenek keserű tapasztalata a nemzetostorozó kíméletlen hangját is módosítja. Erdély magáramaradottsága az ostorozóból kérővé formálja át a nemzethez szólás hangját. A „hogyan tovább” kérdés válaszlehetőségei négy magatartásforma (sztoikus, epikureus, fáraó, Saul) megoldás-képtelenségét

bizonyítva kéri a nemzetet a „negyedik idő” előtti, egyetlen lehetséges megoldásnak tekintett megtérésre.⁴⁵

A pusztulás leírása, a nemzetsirató hang meghatározó erővel szövi át Medgyesi szövegét, így ennek műfaja a politikai publicisztikához áll közelebb, mint a prédikációhoz. A napi politika bevitele a szószékről való tanításba a prédikáció gyűjtő-műfajiságáról tanúskodik. A szociális-társadalmi kérdések iránt érzékeny puritanizmus más színezetet ad ezeknek a kérdéseknek az addigi gyakorlathoz képest. A puritánus prédikátorok oly módon újították meg a prédikációírás hagyományát, hogy elfogadottá tették, a perikópa szabályozása alól felszabadított, szabad textusválasztáson alapuló templomi beszédírást, így kísérelve meg a tanítás elevenebbé tételét.⁴⁶ Ennek a törekvésnek egyik eredményeként tekinthetjük a prédikáció műfaji kereteinek kiszélesítését, később megszülető műfajok, ez esetben a politikai publicisztika, gyökeireit magában hordozó sajátosságát.

A kötet többi beszédére, ha nem ennyire nyíltan is, de ugyanez az állapot-elemző tragikus szemléletmód jellemző. A teológiai tanítást nem a konkrét helyzetre utaló kijelentések formájában szövi át az aktualitás, hanem az áthallások lehetőségének megadásában, az általános-egyszeri folyamatos összejátszásában, például: „Az a’ Kapitány tud magára jól vigyázni, a’ ki az ellenségnek minden állapotit, szándékát és igyekezetit idején korán megkémleltette; boldogtalan a’ Hadviselő, ha ezekben semmit idejében meg nem ért, fütve tészik a’ mint szolni szoktac az ollyan alá.” A „jó kapitány” és a „boldogtalan hadvezér” szembeállításából született exemplum szövegkörnyezetét tekintve az ördöggel vívott lelki harc módszereit hivatott szemléltetni. De ez a példa 1658-ban – az erdélyi had fogságba esése utáni évben – más hangsúlyt kap, túlmutat szövegszinti jelentésén: alkalmat teremt a tragikus kimenetelű hadjárat okainak felfejtésére, melyeket a fejedelem hadviselő módszereiben és életvitelében vél megtalálni.⁴⁷ Az állandó, szinte mondat-szinti alkalmaztatás révén már nem válik szét a prédikáció textusmagyarázó, tanító-oktató, illetve alkalmaztató része, még akkor sem, ha szerkezetileg megjelöli a szerző az egyes beszédrészeket.

A valóság – az ország pusztulása – reflexiójaként megfogalmazott próféciák logikájához hasonlóan értelmezi saját életét, romló egészségi állapotának súlya alatt. A *Gyözködő Hit* ajánlásában, ars poeticának tekinthetően, így fogalmazza meg önértelmező gondolatait:

Késön ha serkentem én, Praedicatioimnac nyomtattatásához, és azoknak közönséges haszonra (ha mi a’ féle lehetne benne!) ki-adásához. El-rongyolodott a’ sűrű sok nyavalyák miat életem, ha élet nevet érdemel: mert szüntelen fénlő embernek, élete nem élet, hanem vajudás, és szüntelen halál: s-talám hogy most serkentem hozzá, *prophetia* nékem, hogy ugy járok, (mely hamar, tudja csak az Isten) mint a’ gyertya, mely ackor ég világosbatkán, s-nagyobbatka lángal, a’ mikor szintén fogytára jut, s-el-akar alunni. Nincs-is sokszor több egy lépésnél, köztem s-a’ halál között. Meg-vallom hogy nem ártot volna

e'hez elébb fognom: ilyen a' holnapozás; melyet nem-is mentek. Mindazáltal hiszem hogy az én kegyelmes Uram Istenem, *a' kiben hittem, és a' kinél azért kedves ember, a' kész szív vagy jó akarat először jelen lévén, a' miye vagyon, nem azért a' miye nincsen; az én időmnek ez erőtlen s-roshatt részén, mint valami csámbás állaton való tereh vitelemet a' Sátorhoz, nem utállya-meg, hanem bé-veszi, ha csak kecskeször gyanánt-is, s-meg-szenteli a' közjóra.*⁴⁸

III. Kötetkompozíció és a történelem olvasata

A szövegvizsgálat Medgyesi kötetkompozíciós törekvésére szolgált érveket. A beszédgyűjtemények megszerkesztettségének bizonyítása érdekében szükségesnek tartottuk a beszédekből kiolvasható, erre utaló megjegyzések összegyűjtését. Ezek a megjegyzések két nagy csoportba sorolhatók: egyrészt az olvasmányként kínált szövegek elrendezettségét és az olvasmányjellegből adódó szövegek közti utalásokat illetően, másrészt a válogatás, megrendezett-ség horizontját jelentő történelemszemlélettel kapcsolatosak.

Ami az első csoportot illeti, szövegvizsgálatunkból kiderül, hogy a sorozatosság elve két tényező, az időbeli és a tematikus jellegből olvasható ki. Több esetben is megfigyelhető a tematikát folytató, kibővítő egymásutánosság. A nagyjából azonos témájú szövegek – jelen állapotait elemző-értelmező jelleg és az ennek megfelelő magatartás intő, figyelmeztető vagy ostromozó hangú tanításai – megengedhetővé teszik egy-egy már tárgyalt kérdés újabb kifejtése helyett a megfelelő szövegrészhez való utasítást, ezáltal hív fel a szövegek közti átjárásra, például: „Hitre micsoda mesterséggel kellyen szert tenni, meg láthatod a' *Hármas Jajnak Első Praedicatiojában, a' Haszonban*; ismét a' *kétség torkából ki-hatlo Lelkekben, a' negyedik Tanuságban s'-anak Hasznában*”, vagy csapássorozatokat indokolta lelki tanításra összpontosító *Rohogo Tüz* című beszéde nem tér ki az események ismertetésére, ezért a „Meg-vagyon a' **NEGYEDIK JAJBAN**, s-több felső Tanetasokban,...” mondattal igazít a megfelelő szövegekhez; a „van még idő a megtérésre” biztatásával záruló ugyanezen beszéd az ebben a kötetben következő prédikációjára utal előre: „S-e' gondolattal kapd-meg szegény kétségben esésre hanyatlo lelkedet: melyről a' **KETSEG TORKABOL KIHATLO LELEK**-ben többet.” A mintegy hálószerű utalásrendszer felismerése a szövegek összerendezettségére utaló szerzői tudatosság és rendszerező szándék meglétét valószínűsíti. Az egységesnek tekintett szövegek korpusz erőteljes szerzői öntudatról, tudatosságról árulkodik. E szerzői öntudat a próféta-ság meghatározottságában lesz vállalható, az olvasók előtt pedig hiteles; megalapozottsága kettős irányultságú: egyrészt a biblikus szemléletmódból adódik, másrészt a nemzetféltés, aggodalom ad rá alapot. A nemzet érdekében tett lépések üdvtörténeti távlatokat nyerne, a hasznosság meghatározta próféta-ság rá nézve üdvérdemét biztosítja-bizonyítja.⁴⁹

A kötetek *Elöl Járo Beszédei* szintén jelzik ezt a gondolkodásmódot. A szövegek kiadásának indoklására vonatkozó megjegyzéseket az elemzésben

már említettük, így most arra nem térünk ki. Csupán emlékeztetni kívánunk a kötetek azonos célú és funkciójú meghatározottságára, amellyel ugyanennek a sorozatosság-elvnek a meglétét támaszthatjuk alá: A *Sok Jajjok* előszavának záró mondata: „Ez nagy vétségünknek eszünkben vételire, igaz törelmességgel való esmértetésére, és azokból a' fegyhetlen meg-térésre céloznak s' iránzanac e' Tanítások. Olvasd és vedd a' végre szegény édes meg-keseredet s' kevesedett Nemzetem!"; a *Hatodik Jajj* bevezetése így zárul: „Nincs most-is egyéb tanácsom, hanem a' mit eleitül fogva javallottam, vedd kérlek magadra, oh temető sirodhoz közelgető édes Nemzetem! s-vegyed ugy, mint-ha néked izenné ma, a' mit régen Jeremiás által Israelnek:...”

A *Hármas Jajj* megírásakor – mint ahogyan a *Hatodik Jajj* előszavából kiderül – még nem gondolt arra, hogy hosszabb lélegzetű vállalkozást indít el. A *Sok Jajjok* előszava már jelzi, hogy 1653-as ötletét viszi tovább, ezt alakítja, az utolsó kötet pedig határozottan utal arra, hogy menet közben alakított sorozatosságról van szó, és nem jelzi, hogy szándékában lenne újabb prédikációk megjelentetése, hanem a *Hatodik Jajj*t záró kötetnek tekinti (erre nemcsak az előszó alapján következtethetünk, de például a *Gyözködő Hit*, fentebb is idézett kijelentései alapján is, a Rákóczi-ház bukásával lezáródó munkássága pedig ugyanezt támasztja alá). Ezért nem lehet véletlen, hogy a szövegek utalások lényegesen nagyobb számban fordulnak elő az 1660-as kötetben, mint az 1658-asban, amikor, átlátva addigi prédikátori munkásságát, elsőként megjelent beszédeihez éppúgy igazíthat, mint az ez évi sorozat egyes szövegeihez. Ez a visszatekintést megengedő távlat újrafogalmaztatja a kötetek címeit, jelentésükben új távlatokat nyit. A *Jajjok* „műfaja” ebből a nézőpontból már nemcsak a magyarság egy adott helyzetére vonatkozik, hanem egy olyan perspektívába helyeződik, amely a nemzet történelmének egészét értelmezi át egy utolsónak tekintett fázisból. Ez ad magyarázatot az 1660-as kötet többnyire kiutat mutató, túlélési módszereket adó prédikációinak többségére. A lelki tanítás nem új jelenség Medgyesi beszédeiben, viszont korábban egy-egy konkrét esemény tudósítása után elhelyezve, ezek kiegészítéseként, folytatásaiként álltak. A lényegesen kevesebb beszédet tartalmazó *Hatodik Jajj*ban viszont – arányaiban tekintve – túlsúlyban vannak az esetek vizsgáztatását, a kiút megmutatását célzó prédikációk.

A rendszeralkotás kiindulópontját a wittenbergi történelemszemlélet jelenti, ennek alkalmazását és egyes módosulásait figyelhettük meg a szövegekben. Ami e szemlélet létrejöttét és hatékonyságát generálta, az az ószövetségi történelemszemlélet. A variációk további lehetőségeinek irányát a későbbiekben is a Biblia szemlélete határozza meg, egyrészt a zsidó eszkatológia, másrészt az Újszövetség apokaliptikus szemlélete.

A szövegek XVII. századi történelemfilozófiai olvasatából levonható következtetések rendszerbe foglalását meglehetősen nehezíti egy olyan fogalomrendszer hiánya, amelyet a történelemelmélet kínálhatna. Ilyennek – kü-

lönösen a magyar XVII. századra vonatkozó munkának – a hiányában értelmezésünk igencsak kísérleti jellegű.

Természetesen nem feledkezhetünk meg arról, hogy a történelmi tudatnak a XVII. század közepére már olyan kész konstrukciói, retorikai felépítményei alakultak ki, amelyek nagyban meghatározták az értelmezés beszéd-, illetve leképezési módját. A múltba és jövőbe egyaránt „látni tudó” szerzőnk bármennyire kiemelkedhet is próféta magatartása által a történelemből, bármennyire túlláthat is jelenén, az ő mentalitását is természetesen meghatározzák ezek a konstrukciók. A biblikus történelemszemlélet felőli értelmezés nem egyszerűen módszert jelent, hanem mélyen meghatározott világszemléletet is. Ennek fogalomrendszerén belül képes(ek) látni és láttatni a történelem mozgásait, és ugyanezen fogalomrendszer határozza meg a történelem értelmének leképezési retorikáját is. Ez a szemléletmód két olyan erőteljes konstrukciót hozott létre, amely a XVI. századtól kezdődően alapvetően befolyásolta mind a történelmi tudatot, mind a nemzeti jellemzők szemléletét, és az ilyen irányú megfogalmazások kikerülhetetlenül ezek révén szólalhattak csak meg. A zsidó–magyar analógia a panaszirodalom jellegzetes formulája, megjelenése mindig szoros összefüggésben van a „Magyarország panaszá”-nak nevezett toposzal.⁵⁰ Panaszirodalomnak nevezhetjük mindazon írásokat, amelyekben ez a két konstans képződmény jelen van, ahol ez szervezi a szöveg retorikáját. Természetesen adódik mindebből, hogy ez az irodalom valamilyen formában és módon a történelem változásait hivatott leképezni.

Medgyesi prédikációit is sorolhatjuk ezen irodalomhoz; szövegeit elemi erővel szövi át a zsidó néppel érzett azonosság tudata és a nemzet életében tragikus változásokat kifejező toposz; szinte egyetlen olyan beszéde sincs, amelyben ezek valamilyen formában ne kerülnének elő. A zsidó–magyar sorspárhuzam mint tudatformáló elem állandósága, állandó jelenléte ellenére, éppen mert mozgások, változások leképezésekor kerül elő, ő maga sem maradhat meg merev képződményként, a jelen függvényében mutat módosulásokat, hangsúlyeltolódásokat eredeti formájához képest. Őze Sándor is hangsúlyozza, hogy e hasonlat eredeti hárompillérsége⁵¹ már a XVI. században sem vegytiszta formában, hanem variánsaiban jelentkezik. A variációk lehetőségét több tényező is befolyásolja: a szerző (jelene, társadalmi státusa stb.), a szöveg műfaja (prédikáció, hitvitázó irat, krónika). Medgyesi prédikációi kapcsán azt figyelhetjük meg, hogy milyen módosulásokra képes az azonos műfajú szövegeken belül, és hogy e módosulásokat hogyan befolyásolják a jelen politikai, történelmi változásai. Ugyanez érvényes a „Magyarország panaszá” toposzra is; az előbbivel szerves összefüggésben ugyancsak lényeges hangsúlyeltolódásokat mutat.

A zsidó–magyar párhuzamot nem annyira a kiválasztottság-tudat generálja, mint inkább az isteni büntetés azonos oka és következménye. A bűnök

rendszere is elsősorban teológiai alapú, a „szociális bűnök” többnyire áttételesen kerülnek be e körbe. A nemzet bűnök általi meghatározottsága miatt, a tömegek megtérésétől remélt isteni jutalmazás elmaradása, próféciáinak állítólagos figyelembe nem vétele vezetik arra, hogy a jutalmazás nem evilági és nem is lehet az. Például a török kivonulása Erdélyből és Magyarországról mint a válságos helyzet megoldása nem merül fel Medgyesi számára. Az alapvetően és eredendően bűnös világ – és nemzet – feloldozása nem történhet meg egy ilyen „világi” következményekkel járó gesztussal. A végső idők élése képzetének függvényeként nyer nemzetértelmezése eszkatologikus jelentést. Az ószövetségi haragvó Isten-kép és történelemértelmezés viszont ezen a ponton kibővíti az egyén üdvét hangsúlyozó újszövetségi világértelmezéssel. Az egyéni üdvre koncentrált propagálásakor természetesen számolnunk kell a Kálvin predestinációtanát középpontba helyező puritanizmus eszmeiségének Medgyesire tett hatásával: az „istenes élet” a kiválasztottság evilági jele. A változás reménye így nem merül ki a végidő várásában, ez a várakozás feladatokat szab ki a közösségnek: az egyén felelőssége a történelemben a példamutatásban nyeri el értelmét, a közösségérzet, illetve -teremtés kialakításában válik fontos tényezővé.⁵² A küszöbön álló új világ tudata lényegesen átértékeli a napi eseményeket, történéseket, az azokban részt vevők feladatait. A felszíni eseményektől való eltávolodást hirdetve sürgeti az önmagunkkal történő belső „lelki harc” megvívását, annak tudatában és tudatosításának szándékával, hogy ez a kiválasztottság bizonyítását jelenti. Eszerint: „A történelem nem egy mechanikus törvény szerint működik, hanem az élő Isten akarata szerint, és előtte nem a győzelem vagy vereség, hanem a hit vagy a hitetlenség számít.”⁵³

Megszólítottjainak köre így szűkülhet le az „igazak” körére, az el nem vesztettség tudatosítása és biztatása nekik szól és rajtuk múlik: „Az eljövendő üdv ugyan egyben a közösség üdve is, de a közösség a kiválasztottak közössége, tehát nem egy népi vagy nemzeti közösség, hanem egyének közössége.”⁵⁴ Ez ellentmondhat Medgyesi nemzetfogalmával kapcsolatosan a fentiekben megállapítottaknak – a nemzet bűnök általi meghatározottsága gondolatának –, az országhatárok szűkülésével kialakított erdélyiség tudatának; viszont nem jelenti azt, hogy itt két nemzetfogalomról lenne szó, hanem inkább csak az ideális emberkép megfogalmazásáról.

A „Magyarország panasza” toposz Erdély panaszát fejezi ki, és nem annyira Magyarországot. A jelen értelmezése Erdély jelenére szűkül, az Erdély határain belül élőkhez szól; Magyarország többnyire csak a múltbeli események exponálása során említődik, kifejezve az azonos történelmi gyökereket, vagy amikor Erdély magáramaradottságát fejezi ki, ilyenformán ad helyet a kispóp-tudat gondolatának is.⁵⁵ Az persze kérdéses, hogy ez a kispóp-tudat mennyiben kötődik földrajzi határokhoz, vagy mennyiben csak teológiailag meghatározott, mennyiben jelenti csak az „igazak közösségét”. A külső segít-

ségvárás hiábavalósága után az isteni beavatkozás a nemzetbeli „igazak” jelenvalóságán múlik, a kisép-tudat így az ideális nemzetfogalmat körvonalazza. A toposz érték- és időszemléletének alkalmazása szintén a jelen függvénye, a politikai változások egyre tragikusabb fordulatai során a *Hármas Jaj*ban még dicsőségesként emlegetett múlt képe a század ötvenes éveinek közepétől egyre inkább komorrá, tragikussá válik. A bekövetkezett „romlások” miatti panasz és siralom a prédikációk alaphangja, R. Várkonyi Ágnes szavaival: „Prédikációi tobzódnak a siralom, jaj, könny kifejezésekben.”⁵⁶ A siralom szövegszervező erővé alakul, ennek rendelődik alá mind a mondanivaló, mind a beszédszerkezet. Műfajon belüli műfaj, vagy műfaj *feletti* műfajként határozhatjuk meg Medgyesi „siralomát”. Hogy ez mennyire nem csak prédikáción belül lehetséges, ennek hagyományteremtő képessége tekintetében elég Szalárdira utalnunk, akivel szoros szellemi kapcsolatát a szakirodalom már tisztázta.⁵⁷ Annak igazolására, hogy a wittenbergi történelemszemlélet mennyire tudatformáló hatású volt a XVII. század második felében, érdemesnek tartjuk egy rövid, nem teljességigényű kitérő erejéig számba venni azt, hogy miben is áll ez a szellemi rokonság, hogy a számvetés kényszerűsége milyen kifejezésformát ölt, és milyen gondolati elemeket mozgósít Szalárdi *Krónikájában*.

Köztudott, hogy Szalárdi kilenc könyvből álló *Krónikájának* utolsó részét Medgyesi két prédikációja, az *Ötödik Jaj* két, egymással szorosan összefüggő beszéde teszi ki. Ezzel a gesztussal, miszerint saját művétől eltérő műfajú szövegeket bevett Erdély „siralmas” történetéről szóló könyvébe, nemcsak elismerését jelzi a nagy hírű prédikátor iránt, hanem vele való szellemi rokonságát is. A címadás – Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája* – sokat elárul a téma kezelési módjáról. A siralom Szalárdinál is úgy műfaj feletti műfaj, mint ahogyan Medgyesi kapcsán értelmeztük. Nem motívumok, gondolatok átvételéről van szó: a végzetkonceptió meghatározza az ő világszemléletét, történelemértelmezését is. Könyvének a zsidó–magyar sorspárhuzam képezi az alapját, ez szabja meg a *Krónikába* bekerülendő események szelekcióját, illetve az eseményekhez fűzött értelmezés irányultságát. Már érintettük, hogy e párhuzam a reformátori történetteológia hagyományában áthattotta minden képviselőjének a gondolkodását. Az ő érdeme – Medgyesihez hasonlóan – e gondolat aktualizálása, jelenhez való alkalmazása, sőt az ő esetében még ennél is többről van szó: „A XVII. századra már közhellyé kopott gondolat azonban éppen Szalárdi munkájában válik par excellence történeti alkotás integráns elemévé.”⁵⁸ Egy példát ragadunk ki szemléltetésképpen: „Kedvetlenül és igen kedvetlenül, szívemnek nagy szomorúságával kellett már az ide alább következő, a szegény hazának rettenetes siralmas, nagy romlásra hanyatló és soha eléggé meg nem gyászolható, siratható kedvetlen állapotinak megírására pennámat fordítanom. [...] De az mindenható, bölcs, igaz Isten, amint eleitől fogva az ő kedves, kellemetes és választott népében,

az Izrael és Juda nemzetségeiben is az eláradott sok gonoszsgot igen megszokta volt büntetni, mi s az mi nemzetünk is azon nagy szarvas bűnöktől nem lévén üres, hogy valaki történetnek állíthassa ez rajtunk esett siralmas nagy csapásokat, nem állíthatom.”⁵⁹

A haza „romlásának” okait ő is a nép és az előjárók bűneiben találja meg, bűnlajstroma megegyezik a Medgyesiével.

A végső idők élésének képzeete pregnánsan mutatkozik meg Váradnak el-este előtti rajzában: „Váradnak nevezeti illy gyakorta fordulván elő, hogy arról is szóljak valamit, nem illetlenek állítom avégre is, hogy azon helynek állapotja avagy csak írásbéli emlékezetben maradhatna a posteritásoknál, ha már különben, ó, jaj! magunk tapasztalható, megsirathatatlan nagy kárunkkal magunknak egész nemzetestül, hazástul megmarasztani nem tudhatók-e, avagy csakugyan nem akarók! [...]”⁶⁰ A eseményekből leszűrt tanulságok tekintetében is Medgyesihez hasonló megoldásokat javasol. A bűnök „elhagyása”, Istenhez való megtérés jelenti számára is az ország problémáira való megoldást: „Ó, boldog Isten! ha mi is Istennek őfelségének majd minden parancsolati ellen vétkeztető, e világ szerint is eleitől fogva reánk megbecsülhetetlen nagy károkat, romlásokat, csaknem kötelek módjára húzó, rusnya nagy vétket így ismerhettünk volna és tőle el is búcsúzhattunk volna! Avagy ámbár csak még most is megismerhetnők és tőle végképpen való búcsúnkat vehetnők, bezzeg méltán boldogoknak állíttathatnánk!”⁶¹ Szalárdi puritanizmusáról több helyen is szól a szakirodalom, elsősorban városigazgatási koncepciójának a kálvini városalkotmánnyal való érintkezési pontjainak bemutatásakor.⁶² Puritánus szimpátiájáról tesz tanúságot Medgyesi többszöri méltatásakor is, és nem utolsósorban akkor, amikor a bajok orvoslásának módját fogalmazza meg.

Medgyesihez hasonlóan Szalárdit is Erdély története és jelene érdekli, Magyarország számára is szinte csak kontraszt-lehetőséget jelent. „Historikusunk ugyanis meggyőződéses és következetes transzilvánus, aki bár fájlalja, de befejezett és egyelőre megváltoztathatatlan ténynek látja és láttatja a középkori Magyarország felbomlását. Hazájának a felbomlott egész, önállósult részét, Erdélyországot tekinti; igazán csak az ő története érdekli, erőfeszítései is csak az erdélyi társadalom és igazgatás jobbítására szolgálnak.”⁶³

Végül a *Krónika* stílusát, fogalmazásmódját, szókincsét tekintve szintén a Medgyesivel való párhuzamot emeljük ki. A hasonló gondolkodásmód hasonló megfogalmazásban jut kifejezésre a műfaji különbségek ellenére. A siralomban, panaszban megfogalmazódó magyarázatkeresés gyökerei a közös világrépre vezethető vissza.

Kitérőnk összegzésként Szakály Ferenc mondatait idézzük: „Szalárdi nem tett mást, mint újrafogalmazta évezredek történeti gondolkodásának szilárd meggyőződését. Azt, amit a tömör szentenciákat kedvelő rómaiak úgy summaztak, hogy »a történelem az élet tanítómestere«. [...] mindenki egyetértett

abban, hogy a történelem feltárása nem valamiféle a jelentől idegen, hűvös, tudományos megismerési folyamat, hanem a jelenformálás fontos eszköze. Vagyis abban, hogy a múlt ismerete a mindennapi cselekvés irányítúje lehet.”⁶⁴

A történelem menetéről való gondolkodást tehát minden esetben két tényező határozza meg: egyfelől a történelmi tények ismerete, másfelől a nemzettudat, nemzeti önszemlélet, s mindkettőt befolyásolják a jelen konkrét állapotai. A történelem ismerete Cicero szellemében a „tanító példák tárházának” ismeretét jelenti, de ez önmagában, értelmezői horizont nélkül egymás melletti adathalmaz. A „Historia est magistra vitae” szállóigévé vált gondolat magában rejtje az alkalmazás lehetőségét: azt, hogy e „példatár” óriási tengeréből mely események és miért kerülnek ki a jelen hallgatóinak okulására. A beállítás így egyszerre fikcionális és faktikus: a tények értelmezése egy bizonyos valósnak, hitelesnek tekintett elmélet, vagyis fikció révén történik.⁶⁵

Az a diskurzus, amely a történelmi tényeket egy sorba helyezi Medgyesi késői prédikációiban, nem a jelen–múlt szembeállítását célozza, hanem a történelem ciklikus megismétlődését⁶⁶ képezi le; a történelmi folyamatosság nem valami fejlődést jelent a nemzetre nézve, hanem csapások – nagyjából azonosan értelmezhető – ismétlődését. Éppen ezért válhatott a határokat túllépő, a magyarság egészére értett nemzetkép alapvetően a bűn által felfogottá, a bűntudat miatti pesszimista világszemlélet ezért válhatott hosszú időkre a nemzet önszemléletének alapbeállításává. A ciklikus történelemszemlélet a jelen-értelmezés szükségszerű következménye. A múlthoz fordulás a jelen problémáinak megértési igényéből következik, a jelen viszont megszabja a múlt értelmezésének irányát, horizontját. „A múlt csak a jelen fényében érthető; és a jelent csak a múlt fényében érthetjük meg teljesen. Képesse tenni az embert arra, hogy megértse a múlt társadalmát, és segíteni neki abban, hogy kezelni tudja a jelen társadalmát – ez a történetírás kettős funkciója.”⁶⁷ Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy Medgyesi nem történetírással vállalkozik, viszont társadalmi funkciója, valamint öntudata révén a historikuséhoz hasonló feladatkörököt tölt be: a tapasztalati tények összefüggésbe állítása, tudat- és szemléletformáló szerepe jelentős hatással volt nemcsak korra befogadóira, hanem hagyományteremtő az elkövetkező korokra nézve is.

1 MEDGYESI Pál, *Erdél' s' egész Mag'arország Hármas Jajja s' Siralma*, Sárospatak, 1653, Várad, 1653. RMK I, 873

2 CSÁSZÁR Károly, *Medgyesi Pál élete és működése*, Bp., 1911. 74–75.

3 Uo., 85–86.

4 SZALÁRDI János *Siralmas magyar krónikája*, bevezető tanulmány SZAKÁLY Ferenc, Bp., Magyar Helikon, 1980, 285., 291., 304., 307.

5 MEDGYESI Pál, *Sok Jajjokban s' Bánatos szível ejtett könnyhullatásokban merült, és feneklett, szegény igaz Magyaroknak egy-néhány keserő Siralma*, Sárospatak, 1658, RMK I, 934.

6 MEDGYESI Pál, *Magyarok Hatodik Jajja*, Sárospatak, 1660, RMK I, 960.

7 ŐZE Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet” – *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Bp., 1991.

8 A lapszálon: „Ebben az 1648. esztendőben halának meg Török Tsászár Sultán Ibrahim, Leng'el Királ' Vladislaus, Mag'ar Országai Palatinus Draskovits János, Oregbik Groff Bethlen István, Korn'is Sigmond etc.”, *Hármas Jajj*, 31.

9 *Exequiae Principales*, 1624, 43, RMK I, 539.

10 Görgői Pál *beszéde Bocskai István felett*, 1674, 100, RMK I, 1164. A ház-haza, a „nagy emberek” mint a ház oszlopai hasonlat a XVII. század második felében íródott halotti prédikációk szinte mindegyikében fellelhető, lehetőséget ad a nemzet jövőre vonatkozó siratására is.

11 Medgyesinek a fejedelemmel, valamint Rákóczi Zsigmonddal való szoros kapcsolata köztudott, a személyhez kötöttségen itt ennek a kapcsolatnak a sajátosságára gondolunk.

12 *Hármas Jajj*, 31.

13 Uo., 74.

14 Uo., 73.

15 Uo., 48–54.

16 A bűnök teológiai meghatározottsága a Rákóczi-ház bukása előtti időszakban még domináns, a kor prédikátorai általában ezeket a bűnöket sorolják fel a nemzet romlásának okaiként. Lásd például CZEGLÉDI István *Az országok romlásának okairól írott könyvének Első Reszében* versbe foglalja ezt a bűnrendszert.

20–21. számozatlan oldal, RMK I, 941. Később nála is (akárcsak Medgyesinél) ebben a rendszerben helyet kapnak az ún. „szociális” – politikai, társadalmi meghatározottságú bűnök is.

17 A *Hármas Jajj* kiadásában, mint általában a nevezetes személyek halála alkalmával elmondott prédikációk megjelentetések az emlékezetben tartás gesztusa mellett jelentős szerepet kap a főúri család reprezentációs igényeinek kielégítése is. Ez a célzat bár nem mindig explicit módon fogalmazódik meg az egyes ilyen kiadványok esetében, de soha nem hiányzik belőle. Lásd KECSKEMÉTI Gábor–NOVÁKY Hajnalka, *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. században*, Bp., 1988, 32.

18 *Sok Jajjok*, 2B.

19 Luther és a hatására kialakult wittenbergi történelemszemlélet koncepciójában a török Isten büntető eszközének szerepét tölti be, akinek történelmi hivatása Isten elégedetlenségének, haragjának kifejezése a keresztény világgal szemben. A XVI. századi irodalmukat végig meghatározza ez a koncepció, ennek felelevenítését, módosított változatát ismerhetjük fel Medgyesinél is. Vö. KECSKEMÉTI ALEXIS János *Prédikációs könyve*, bevezető tanulmány GOMBÁNÉ LÁBOS Olga, Bp., 1974, 44–45.

20 Uo., 4B.

21 Uo., 3B.

22 „Ez keserves romlásinkot s' az alat, tött és irott szomorú prophetákat, vagy inkább SIRALMAKAT adom e' JAJJOK alat ki.” *Sok Jajjok*, 4B.

23 Elhangzás és megjelentetés között fontos különbséget tenni, maga a szerző is viszonyleg következetesen feltünteti mindkét időpontot. A megjelentetés idejének feltüntetése ha elmarad is egy-két esetben, az elhangzása sohasem. Az alkalom megnevezése és datálása szerves egységként jelenik meg.

24 Például *Az Istenhez-valo igaz megtérés* (RMK I, 935) című mindkét prédikációja. A fogalom puritanizmus felőli jelentésére itt nem térünk ki, ez egy következő dolgozat témája lesz.

25 A fogalmat Őze Sándor rendszerezése alapján használjuk. Lásd ŐZE, *i. m.*, 43–54.

26 *Negyedik Jajj*, RMK I, 922, 21.

27 „Ismet, Nem vigyáztak siketségre s-vakmerősegre vötték a' Gondviselőt (melyben igaz, valoban sok fogyatkozast-is töttünk) s- több e' feleket.” Uo., 13.

28 Uo., 15.

29 Uo., 14.

30 Szabó Károly szerint ez a három prédikáció önállóan is megjelent, de nem tünteti fel, hogy fellelhető lenne ez a kiadásból is. (RMK I, 922.)

31 *Ötödik Jaj Es Siralom*, RMK I, 936.

32 E három beszéd is megjelent Szabó Károly szerint különnyomatban, de ebből a kiadásból sem ismerünk példányokat. RMK I, 924.

33 Lórántffy Zsuzsanna erre utaló levelét Medgyesihez közli SZILÁGYI Sándor, *Protestáns Szemle*, 1890, 146–154.

34 Uo., 150.

35 *Hatodik Jajj*, 3.

36 TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*, Bp., 1978, 205–206.

37 Uo., 3–4.

38 Uo., 5. Az utolsó idők élésének képzete más prédikátoroknál, több helyen is előfordul. Például Szántai Pócs István Rhédei Ferenc felett mondott beszédében ilyen megfogalmazásban: „Oh te el-fogyandó romlasodnak s veszedelmesnek utolsó grádusában immár bélelép marokni Magyar nép, nagyob részre ilyen vagy te.” RMK I, 1074, 18.

39 *Hatodik Jajj*, 6.

40 JOSEPH ROMLÁSA. *Avagy MAGYAR NEMZET MDCLVIII Esztendőbeli nagy pusztulásán, annak MDCLIX-ben nem kicsiny oegbürlésén-való Kesergése, az Isten Anyaszentegyházának...*, RMK I, 948.

41 Medgyesi itt csak az első – cáfoló hasznót – nevezi meg, a másik kettőt csak számmal jelzi. A szöveg – intő és tanító – jellegéből következtethetünk ezek lehetséges megnevezéseire.

42 *Joseph Romlása*, 17.

43 Uo., 18.

44 „Bizony Ezechiás-is, nem karjával s-kardjával, hanem Istenben vetett erős bizodalomával, s-az Jehova orczájának sűrű keresésével, vere-el az Assyriai Királyt, Jerusalem alol”, *Ezechias Kir. Hiti*, RMK I, 962, 37.

45 Lásd ugyanezt Szántai Pócs Istvánnál: nála nem az „ilyenek nem legyünk” felszólításként, hanem az „ilyenek vagyunk” kijelentésként, megállapításként fogalmazódik meg. Szántai Pócs beszéde Rhédei Ferenc felett, *Sárospatak*, 1668, 23–26. RMK I, 1074.

46 Révész Imre megállapításával támasztjuk alá kijelentésünket: „Ők [a puritánus prédikátorok] vívták ki, hogy a papok szabadon választott alapigéről is prédikálhassanak, nemcsak a textusok előre megállapított rendje szerint, s általában arra törekedtek, hogy az istentisztelet minél elevenebb, minél inkább személyes vallásos életből fakadó.” RÉVÉSZ Imre, *A magyar protestantizmus története*, Kolozsvár, 1923, 57–58.

47 *Ezechias Kir. Hiti*, 30.

48 *Gyözködő Hit*, 2–3. RMK I, 965.

49 Lásd például a *Gyözködő Hit* ajánlásából a fentebb idézett részt.

50 A toposz kialakulásáról, jellemzőiről lásd IMRE Mihály, *Nemzeti önszemléletünk XVII. századi változatai = Körösök vidéke*, 1989, és Uő, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII század irodalmában*, Debrecen, 1995.

51 „A zsidó–magyar párhuzam is mutat topikus jellemzőket. A magyar nép, mint a Biblia választott népe, eltért a kijelölt törvénytől, ezért Isten büntetésként a törökkel sújtotta, de mivel ő választott nép, ha megtér, akkor Isten jobbra fordítja sorsát. Ez az alapvető felépítés, de sohasem retorikailag megszerkesztett szöveg! Megjelenésekor legtöbbször csonka, vagy csak a bűn és büntetés van hangsúlyozva, és a magyarok választott népmivoltáról nem beszél, vagy csak a magyarság van megemlítve, és a párhuzam zsidó népéről nem szól. Nem egyértelmű, hogy a sors jobbra fordulása világvégi, apokaliptikus ítélet formájában következik-e be, vagy ezen a világon, a töröktől való megszabadulással, a politikai helyzet javulásával.” ÓZE, *i. m.*, 18.

52 Vö. Rudolf BULTMANN, *Az eszkatológia problémája = Történelem és eszkatológia*, Bp., Atlantisz, 1994, Uő, ugyanitt az eszkatológia páli értelmezéséről, 55.

53 ÓZE, *i. m.*, 102.

54 BULTMANN, *i. m.*, 43.

55 Vö. IMRE Mihály, *Nemzeti önszemléletünk...*, 15.

56 R. VÁRKONYI Ágnes, *Miért sírt Kemény János? = Századfordulók*, Bp., Liget könyvek, 1999, 206.

57 Uő, *i. m.*

58 SZAKÁLY, *i. m.*, 57.

59 SZALÁRDI, *i. m.*, 320–321.

60 Uő, *i. m.*, 415.

61 Uő, *i. m.*, 436.

62 Vö. SZAKÁLY, *i. m.*, 24–28., TARNÓC, *i. m.*, 203–204.

63 SZAKÁLY, *i. m.*, 43.

64 *I. m.*, 42.

65 A fikció fogalom jelentését Hayden White meghatározásában használjuk, miszerint: „Valós» esemény, személy, folyamat, kapcsolat vagy bármi egyéb nem alakítható egy diskurzus »funkciójává« fikcionálás nélkül, s a fikcionáláson én a »valós« dolog »figurálását« értem.” Hayden WHITE, *A történelem terhe*, Bp., Osiris, 1997, 11.

66 Ciklikus abban az értelemben, hogy a történelem során tapasztalt sorsfordulókat ismétlődő isteni csapásként értelmezik, melynek okait mindig a nép engedetlenségében vélik felfedezni.

67 E. H. CARR, *Mi a történelem?*, Bp., Osiris, 1995, 51.

A szubjektivitás romantikus modelljeinek átalakulása Füst Milán pályájának korai korszakában

Füst Milán korai esztétikai gondolkodásának egyik legfontosabb dokumentuma a *Gondolatok vázlata a külső és belső szemléletről*,¹ amely 1909 augusztusában jelent meg a *Nyugat* hasábjain. Az írás a pálya későbbi szakaszaiban is kiindulási pontként szolgált Füst számára művészetfilozófiai és alkotáslélektani nézeteinek megfogalmazásakor. Az 1909-es cikkekre utaló részletek lényeges helyen bukkannak fel a *Látomás és indulat a művészetben* 1948-as kiadásában,² majd a tizenöt évvel későbbi átdolgozásban is.³ Füst a cikkben foglalt gondolatokat jelentősen módosította 1955-ben megjelent *Emlékezések és tanulmányok* című kötetének összeállításakor, tehát azt mondhatjuk, hogy az alapvetés igényével született esszé problémái valóban végigkísérték a pályát. Sőt, Füst recepciójára is nagymértékben hatott. Kassák 1927-ben az esszé legkidolgozottabb kategóriapárját Füst egész művészetére kiterjesztve jellemezte a művekben megtapasztalható „emberi attitűdöt”,⁴ Somlyó György pedig az esszé legkésőbbi változatában megjelenő egyik kulcsmetaforát Füstről szóló monográfiájának egyenesen a címébe emelte.⁵

Amiképpen a *Látomás és indulat a művészetben* nem olvasható rendszeres esztétikaként, úgy a *Gondolatok vázlata a külső és belső szemléletről* még kevésbé értelmezhető valamiféle átfogó művészetbölcseleti munka vázlataként vagy töredékeként. Sőt annak az elvárásnak sem tesz eleget, hogy az általa megnyitott kérdéseket követhetően bejárja és kapcsolódásukat jelölje. Ezért eddigi értelmezői joggal gondolták úgy, hogy bár a szöveg ismeretelméleti kérdésekkel kezdődik, és ezek különösen az eredeti változatban kapnak nagy teret, az esszé tulajdonképpen tárgya művészetpszichológiai természetű.

A szöveg első kérdése az én szubsztancialitását vizsgálja, illetve azt, hogy az én lényegszerűsége megragadható-e a tudatban. Füst válasza egyértelműen tagadó. Ezt a kérdést az esszé a későbbiekben átformálja, és azt kutatja, hogy az énszerűség tudata – illetve ahogyan Füst fogalmaz, az „én-érzés” –, szükségszerűen tartozik-e hozzá a személyes létezés minőségéhez, vagy függetleníthető tőle. Az *Emlékezések és tanulmányok*ban olvasható változat az előbbi kérdést elhagyva az 1909-es alapszövegénél pontosabban ragadja meg e második problémát: „a lét minősége (az, hogy ember vagyok, férfi, magyar, beszélni tudok, és így tovább), hogy ez befolyásolja-e egyáltalán azt az érzé-

semet, hogy vagyok?”⁶ Filozófiai értelemben nyilván már az a feltételezés is könnyen cáfolható, hogy az itt és most létező én akár tudati tartalomként vagy érzésként is elválasztható lenne a róla tehető állításoktól. Ha ezt bárki megtenné, meghatározhatatlanná válna, hogy miről beszél. Így az első kérdés folyamata itt megszakad, és átadja a helyét fordítottjának: „ha tényleg élek, minőségileg azzá lennem, ami vagyok, szükségszerű-e, vagy véletlen dolga?”⁷ Az esszé eredeti változatának következő mondatai ezt a kérdést kibővítik a szabad akarat kérdésévé, amely nem valamiféle transzcendens, hanem természeti-biológiai szükségszerűséggel áll szemben. Aligha véletlen, hogy Füst ezt a részt később alaposan átdolgozta, mert e helyütt a legjobb úton halad afelé, hogy eszközök híján elveszék a nyugati filozófiai hagyomány alapkérdéseiben. Az esszé azonban valójában nem a szabad akarat kérdésére keresi a választ. Éppen ezért foglalkoznunk kell majd azzal, miért bocsátkozik Füst Milán esszéjének első felében olyan fejtegetésekbe, amelyek még a kérdések pontos megfogalmazásáig sem juthatnak el. Az esszé a továbbiakban nem is kísérletezik ilyesmivel, hanem a szükségszerűség és az akarat vitáját függőben hagyva elkülöníti a gondolkodás két típusát, a külső és a belső bírálatét, amelyek később az esztétikai szemlélet két módjává alakulnak át. Feltűnő, hogy miközben a gondolkodás mindkét fajtája reflexív természetű – amennyiben az egyik önmagára, a másik a külső világra vonatkozik –, az utóbbi szerkezetét Füst meglehetősen egyszerűnek látja, míg az előbbit elvileg végtelennek, amelynek ugyan határt szab valami, de hogy mi, azt nem sikerül pontosan meghatározni:

A gondolat itt következő belső bírálata, mely az intelligencia mértékének sok tekintetben meghatározója és mely fokokra, körökre osztható, tőlem irányítható-e, vagy természetből következőn önként folyik:

1. Én élek, látok. (Nem tudok róla. Primitív élet-érzés.)
2. Én észreveszem, hogy látok s megítélem, jól-e, rosszul-e? (Ha rosszul, ezentúl gyakori igyekezetem után jobban fogok látni. Tehát korrekció kezdetleges én-érzésem. Tehát fejlődik vagy egy kettős, vagy egy második én-érzés.)
3. Én észreveszem az ítéletemet (magamtól?) és felülbírálom, helyes-e?
4. A fölülbírálat helyes-e? Stb., de nem a végtelenségig.
Vagy a külső tények bírálata honnan származik?
1. Én élek, látok. (Nem tudok róla. Primitív élet-érzés.)
2. Én tudomásul veszem, hogy látok s megítélem, jó-e, rossz-e, szép-e az, amit észrevettem... S ez nincs tovább.

A kétféle gondolkodás, amint arról már szó volt, kétféle esztétikai szemléletnek felel meg. A belső tények bírálata a belső szemléletnek, amely nem is annyira szemlélet, mint inkább az én önreferencialitásában megnyilvánuló átélés, a külső tények bírálata pedig a külső szemléletnek, amelyben az én nem önmaga, hanem a rajta kívüli világ ábrázolásának közvetítője. A gondo-

latmenet ugyanúgy az én és a világ, a szubjektum és az objektum szembenállásában ragadja meg az esztétikai tapasztalat és az alkotás sajátosságait, mint a kor mimetikus esztétikáinak többsége. Az ábrázolás természetesen mindkét esetben szubjektív, de míg a belső szemlélet szubjektivitása önmagára irányul, a külső az objektív, látható világra. Ehhez az oppozícióhoz Füst társítja az analízis és a szintézis hagyományos ellentétét is, az analízist a belső szemlélet, a szintézist a külső szemlélet oldalára állítja. Az esszé főbb vonalainak eddigi bemutatásából alighanem kitűnik, hogy a szövegben egy kevéssé elmélyült esztétikai olvasat is rengeteg megoldatlanságot tárhatna fel, és ez ugyanígy érvényes a későbbi átdolgozásra is. Számunkra azonban fontosabb, hogy megértsük, milyen kérdésekre keresett választ Füst az esszé megírásával.

Ehhez pedig egy látszólag mellékes körülmény vezethet közelebb bennünket. Füst az esszé legkésőbbi változatához fűzött lábjegyzetben kissé sértetten állapítja meg, hogy az eredeti változat 1909-es megjelenése után tizenegy évvel C. G. Jung ugyanarra a felfedezésre jutott, mint ő, és most mindenki Jungra hivatkozva beszél az introverzió és az extraverzió attitűdbeli különbségéről, holott ő megelőzte a felismerésben a pszichoanalízis mesterét. Nem tudjuk pontosan, hogy Füst olvasta-e Jung ezzel kapcsolatos írásait, vagy csak hallott róluk, annyi azonban bizonyos, hogy a két fogalompárt tartalmilag azonosnak tekintette.⁸

Közismert, hogy Jung Schillernek *A naiv és szentimentális művészetéről* szóló írását elemezve jutott el az introverzió és az extraverzió megkülönböztetéséhez, és fogalmait a schilleri tipológiát követve vezette be. A naiv schilleri fogalma Jungnál kifelé fordulást jelent, míg a szentimentális a befelé fordulás attitűdjének felel meg. „Az introvertált beállítódást a szubjektum fenntartása jellemzi – írja Jung –, és saját, tudatos céljainak és szándékainak érvényesítése az objektum követelésével szemben az extraverzált ezzel szemben a szubjektumot alárendeli a objektum igényeinek.”⁹ Jungot ugyanúgy foglalkoztatta, mint Füst Milánt, hogy a műalkotás visszavezethető-e az alkotó pszichológiai beállítottságára, azaz hogy az alkotás valamiféle természeti szükségszerűségnek engedve alakul-e ki, vagy a pszichikus tényezőket is magában foglaló alkotó akaratból ered. Amíg azonban Füst nyitva hagyja ezt a kérdést, Jung egyértelműen a természeti szükségszerűség elsőbbségét ismeri fel az alkotás folyamatában, és így a schilleri ellentét szempontjából olvasva szélsőséges kísérletet tesz arra, hogy az akarat elvét visszavezesse a szükségszerűség közegébe:

A költő lelkében a meg nem született mű olyan természeti erő, ami vagy zsarnoki erővel, vagy a természeti célok finom ravaszságával végül érvényre jut, tekintet nélkül annak az embernek egyéni javára, vagy bánatára, aki az alkotás hordozója. Az alkotás úgy él és nő az emberben, ahogyan a fa a földben, amelytől táplálékát kicsikarja. [...] Az analitikus

pszichológia ezt autonóm komplexusnak hívja, amely leválasztott részletként a tudat hierarchiája alól kivont, önálló pszichikus életet él, és energetikai értékének, erejének megfelelően vagy csak mint az akaratlagosan irányított tudati folyamatok zavaraként merül fel, vagy mint felsőbb instancia, és az ént még szolgálatába is állítja.¹⁰

Jung sorai az alkotó egyik romantikus ideáltípusát általánosítva beszélnek a mű létrejöttéről, amely ha a művet nem is, magát az alkotást mint eseményt – schilleri fogalommal élve – naiv módon megpróbálja visszahelyezni a természetbe.

Ha Füst Milán és Jung eltérő álláspontot képvisel is az akarat és a szükség-szerűség vitájában, alapkérdésük ősfomája egyaránt Schillernél fedezhető fel, és amint látni fogjuk, a Füst-szöveg legerősebb implikátumai éppen az ő tanulmányára vonatkoznak. *A naiv és szentimentális művészetéről* nemcsak arra alkalmas kiválóan, hogy általa szemléljük a német klasszika és a német romantika viszonyát, de a modernség későbbi alakulásának szempontjából nyelvszemléleti, poétikai fordulópontot is jelez, amennyiben a közvetlen ábrázolás korábbi elképzeléseihez képest sokkal bonyolultabbnak mutatja a természet és az alkotás viszonyát. Schiller feltételezi, hogy az akarat és a szükségszerűség problémája a görögség világában egészen másként jelent meg, mint a modernség korában. Amíg az antikvitásban e probléma elsősorban a képzelet felszabadításával volt kapcsolatban, addig ma az erkölcsi érzés számára jelent konfliktust:

Csak az eleven és a szabad, csak jellemek, cselekmények, sorsok és erkölcsök elégítik ki őt; s ha mi a lélek bizonyos morális hangulataiban azt kívánhatjuk, hogy akaratszabadságunk előnyét, amely oly sok önmagunkkal való harcnak, oly sok nyugtalanságnak és el-tévelyedésnek tesz ki bennünket, odaadjuk az ész nélkül létező választás nélküli, de nyugodt szükségszerűségéért: a görög ember fantáziája épp megfordítva, azon van, hogy az emberi természetet megkezdje már a lélektelen világban és az akaratnak befolyást tulajdonítson ott is, ahol vak szükségszerűség uralkodik.

Amikor Schiller a görögségről beszél, természetesen a görögség winckelmanni képe lebeg a szeme előtt, és egyszersmind az ábrázolás klasszikus, „a helyes ízlést” magában foglaló kánonja. Winckelmann érzékeli ugyan, hogy korának emberét egészen másféle viszony fűzi a természethez, mint az antik görögséget, de a mintakövetés¹¹ által meghaladhatónak tartja ezt a távolságot, és más utat el sem tud képzelni a művészet számára, hiszen úgy véli, hogy a helyes ízlés eszményei egyszer és mindenkorra adottak a görögség legnagyobb alkotásaiban. Így amikor Schiller kijelenti, hogy a modern kor viszonyai és erkölcei, tehát kultúrájának és civilizációjának egésze nem a természetszerűség jegyében, hanem a természet ellenében alakult ki, érvényteleníti a mintakövetés addigi normáit, amelyek végső soron mindig a természetesség fogalmából merítették legfontosabb érveiket.¹² Schiller szem-

pontjából a winckelmanni művészetfogalom naivnak bizonyul, olyannak, amely semmilyen temporális vagy esztétikai különbségnek nem ad teret, hiszen az ábrázolást természeti szükségsszerűségek határozzák meg:

Minthogy a naiv költő pusztán az egyszerű természetet és érzést követi, és pusztán a valóság utánzására szorítkozik, azért tárgyhöz is csak egyetlen viszonya lehet, s ebben a tekintetben nem választhat a feldolgozásban. Annak a benyomásnak a különbözősége, amelyet naiv költemények keltenek (feltéve, hogy elvonatkoztatunk mindattól, ami benne a tartalomra tartozik, és ama benyomást csak a költői feldolgozás tiszta művének tekintjük), csupán egyazon érzésmód különböző fokán alapszik; még a külső formák különbözősége sem változtathatja meg amaz esztétikai benyomás minőségét.

A schilleri naiv művészet az, amit Füst külső szemléletnek, Jung pedig extraverzióknak nevez. És ahogyan a naiv művészet esztétikai szerkezetét Schiller viszonylag egyszerűnek látja, úgy Füst is a külső szemléletét.

A schilleri értelemben vett szentimentalizmus mindenekelőtt a közvetlenség eszméjéről való lemondásban különbözik a naivitástól. A szentimentális költő Schiller szerint „elmélkedik arról a benyomásról, amelyet a tárgyak tesznek reá, és csak azon az elmélkedésen alapszik az a meghatottság, amelyet maga érez és amelynek érzését bennünk kelti”. Füst Milán esszéjében ugyanez a magatartás jellemzi a belső szemléletet: „a belső szemlélő gondolkodván, nevelődve a körülötte történő dolgokat magára vonatkoztatja: ő a központ; a külvilág eseményeit szemlélet helyett átéli, tapasztalat helyett gondolatban tapasztal, ideologus”. A legfontosabb különbség Schiller és Füst Milán gondolatmenete között az, hogy amíg a német klasszikus történetileg határozza meg az általa bevezetett fogalmakat, addig Füst Milán egyfajta pszichologizáló tipológiát alkot, amelyből – mint esztétikai tárgyú írásaiból egyéb helyütt is – teljesen hiányoznak az időbeliség mozzanatai.

Éppen ezért annak érdekében, hogy kérdéseinkhez közelebb jussunk, helyesen tesszük, ha Schiller megkülönböztető elbeszélését korának filozófiai diskurzusába visszahelyezve úgy értelmezzük, hogy volt ugyan egy kor – és ez a kor bizonyos értelemben Schiller saját ideje –, amely ha nem föltételezte is, hogy maguk a dolgok megragadhatók, eszménye mégis ez volt, és szeretne volna hinni, hogy a nyelv, a művészet azt fejezik ki, hogy a gondolkodás számára „valóban vannak dolgok”. De ez a kor elmúlt, és a „modern kor” nem csupán a természettől, azaz maguktól a dolgoktól került távol, hanem a valóság tisztán dologi elképzelésétől is. Sőt a schilleri szentimentalizmus, mert hiszen erről van szó, éppen a valóság dologi koncepciója ellenében tartja értelmezhetőnek a művészetet. Azt az elképzelést azonban Schiller nem adja fel, hogy a világnak van valamiféle szubsztanciális esszenciája, és azt változatlanul a természetben, tehát a gondolkodástól immár idegennek nyilvánított dologi létben keresi. Jellemző, hogy ezzel kapcsolatban csak kétféle magatartást tart felvázolhatónak: az ember vagy úgy tesz, mintha a gondol-

kodás magukkal a dolgokkal operálna, és ezt Schiller naivitásnak nevezi, vagy tudja ugyan, hogy ez nem így van, de vágyik e naivítás után, és ezt nevezi a szöveg szentimentalizmusnak. Schiller ezzel kétségtelenül eltávolodik a winckelmanni mintakövető klasszicizmus eszményeitől, ugyanakkor nem tesz elmozdulást a kora romantikus szubsztancializmus irányába, amely bár még mindig hisz abban, hogy a világ léte lényegszerűen megragadható, ennek lehetőségét azonban többé nem a dologi létben, hanem a nyelvben (Hamann) vagy egy transzcendens szubjektum munkájában (Novalis) kutatja.

Jung Füst Milánhoz hasonlóan figyelmen kívül hagyja a schilleri megkülönböztetés történeti aspektusait, és az alkotó anyagkezelésének két lehetséges beállítódását vizsgálja általa. Amint láttuk, a tárgyát uralma alatt tartó introvertált alkotói folyamat és a mű szabad kiadásának minden ellenállása szabad teret nyújtó extravertált beállítódás szembeállításával a szükségszerűség és az akarat már Schillernél is jelen lévő vitáját újítja fel, amennyiben az introverzió az akaratnak juttat főszerepet az alkotásban, az extravertió pedig olyan szükségszerűségnek, amely magát az alkotást a képzelet közvetítésével visszahelyezi a természeti folyamatok közé. A természetesség azonban Jungnál nem von maga után mintakövetést, hanem egy uralhatatlan folyamatot feltételez, amely nagyon hasonlít a zsenialitás kiadásának romantikus elképzeléséhez. Eközben Jung a természet romantikus értelmezését vonja játékba, és ezt érvényesíti írásának tágabb összefüggéseiben is, amennyiben a természet tárgyát, illetve a művet nem adottságában, hanem keletkezésében szemléli. Így lehetősége nyílik arra, hogy feloldja a természetesség és a természetellenesség schilleri kettősségét, és gyengítse az introverzió és az extravertió szembenállását. Ennek érdekében a műalkotás olyan szimbolikus értelmezését alakítja ki, amely az alkotásban megnyilvánuló ellentétet a befogadás szempontjából temporalizálja, és miközben az akarat művét is kivonja a szerző uralma alól, megteremti annak lehetőségét, hogy a tipizáló pszichológia ellentétezesekre épülő szerkezete megnyíljon a hermeneutikus megértés – Jungnál szimbolikus struktúrákra épülő – időbelisége előtt:

Ha a tudatos és célzatos alkotás tudatossága és célzatossága csak a költő szubjektív illúziója, akkor az ő műve is rendelkezik a szimbolikus, a meghatározatlanba mutató, a kortársi tudaton túllépő tulajdonságokkal. [...] A szimbólum célzást és lehetőséget jelent egy magasabb értelem megragadására, ami túllép a kor adta fogalomkörön. [...] Régebben is benne volt ez a műben, de csak rejtett szimbólumként, amit kiolvasni csak akkor tudtunk, amikor a korszellem megújódása megengedte. Új, friss szemet követel meg, mert a régi látásmód csak azt vette benne észre, amit kiolvasni már megszokott.¹³

Füst Milán a belső szemléletet az önbírálat munkájára vezeti vissza.¹⁴ A belső és a külső szemléletnek az a problémája, amelyet az alkotás folyamatában és magában a reprezentációban érzékel, a kora romantika esztétikájá-

ban vált hangsúlyossá, és a belső szemlélet fogalma is onnan származik. Novalis például így vázolta fel az ellentétet:

A magunkba való visszatérést mi hajlamosak vagyunk a külső világtól való elvonatkoztatásként érteni. A szellemek számára a földi élet ennek analógiájaként belső szemléletet – magukba való kilépést –, immanens működést jelent.¹⁵

Novalis azonban nem vetette el a világ szubsztanciális létének eszméjét, és feltételezte, hogy a külső és a belső ellentéte is e szubsztancialitás eltérő megnyilvánulásainak eredménye. A külső világ szerinte egy eredeti reflexióból származik, amely a reprezentációban újra belsővé válik, miközben a reprodukált külső tárgyként jelenik meg.¹⁶ Füst Milánnál sem e helyütt, sem máshol nincs nyoma hasonló feltételezéseknek, a dologi és a nyelvi lét, illetve a tárgyi és a pszichikus adottság metafizikus kettősségét, amely viszont esztétikai gondolkodásának alapjaihoz tartozik, sehol nem igyekszik a keletkezés eredetibbnek gondolt aktusában feloldani. Hiszen bár az alkotást arra irányuló kísérletnek tartja, hogy általa a szubsztanciális én tárgyiasult formában megjelenhessék, magát a tárgyiasulást, akár a belső, akár a külső világ által történik, idegennek tekinti e szubsztancialitástól. A mű és a szubsztanciális én közvetítettségével, illetve a reprezentáció – Füst Milán szavával élve a megítélés, a „fölbírálat” – kritikai működésével kapcsolatban azonban az esszé nem oszlatja el a talányokat. Így az 1909-es változat gondolatmenete valójában kettészakad. Amíg az első rész a bírálat eredetével, szükségességével vagy akaratlagosságával foglalkozik, addig a második rész a bírálat irányultságát vizsgálja. A második rész alkotáspszichológiai fejtegetéseiben a külső és a belső szemlélet dramatizált különbsége nem csupán eltérő alkotói attitűdökben jelenik meg, hanem – minden egyéb esztétikai megfontolást helyettesítve – az irodalom fejlődésirányainak kijelölésére is alkalmasnak látszik:

A belső szemlélő hőseiben mindig saját titkos variánsát tárja fel. Bizonyos tulajdonságainkban egyformák vagyunk: amikben megegyezők, abban típusok. A belső szemlélő az állandó belső rajz következtében önmagát ismétli, alakjait hasonlóságuknál fogva tipizálja. – Az irodalmi haladás vonala távozóban lévén az általános emberitől, a mindenki által megérthetőtől a részlet felé, az egyéni felé, a kevesebbek és csak hasonló értelmiségi fokúak, hasonló természetűek által megérthető felé indul.¹⁷

És mivel Füst gondolkodásában egyfelől az általánost és az egyedit éppúgy nem közvetíti egymással semmi, mint a külső és a belső szemlélet munkáját, másfelől az általa felvázolt szerkezet Junggal ellentétben semmiféle hermeneutikai megfontolás felé nem nyitott, reális kérdésként merül fel, hogy a belső szemlélet abszolutizálódásával jöhetne-e „költő, akinek nüanszait csak ő maga érti”.

A belső szemlélet esztétikai megnyilvánulásának egyik kitüntetett példája Füst esszéjének eredeti és 1955-ös változatában is Hofmannsthal *A külső élet balladája* című verse. Az 1909-es szöveg e verset Arany *Családi körének* leírásával állítja szembe, és megállapítja, hogy bár ez is „a külső élet szemlélete: de olyan emberé, aki eddig mindig befelé nézett s most egyszerre fölpillant [...] : most sem arról beszél amit látott, inkább arról az egyéni ízű élményéről, a képről, ami benne a külső szemlélet idején származott”.¹⁸ Egyik ifjúkori naplójegyzetében, amely minden valószerűség szerint két-három évvel később keletkezett, mint a *Gondolatok vázlatának* első megfogalmazása, Füst az itt olvashatókhoz nagyon hasonlóan ragadja meg Hofmannsthal művészetének lényegét, miközben a belső szemlélet munkáját a modern allegorikus¹⁹ jelhasználat működésével hozza összefüggésbe:

Hugó von Hoffmannsthal: Pszichológiája az ideges modern emberé. S emellett a múlt század romantikusainak idealizmusa utóvirágzását éli benne. [...] Amiről beszél azt absztrakció útján fogalomná teszi: vagyis vérteleníti előbb, ami által a dolgok átszellemülven jelentőségükben nőnek. Az elvont dolgoknak aztán oly konkrét leírását adja, mintha azok realitások volnának: ezáltal teszi életteljessé, élénken elképzelhetővé, ami elvont. [...] Realizmusának különös aromája van s rám sokkal bensőbb benyomást tesz a szimp-la realizmussal, a „megfigyeléssel”. Talán azért is, mert a tehetségem nagyon hasonlít az övéhez.²⁰

Feltűnő és elgondolkodtató Füst Milánnak ez az ítélete, amelyben Hofmannsthal modernségét a romantika örökösének nevezi, és ezt az ítéletet még hangsúlyosabbá teszi esszéjének következő állítása, amely a belső szemlélet leggyakoribb jellemzőjének a romanticizmust nevezi. Az esszének erről a pontján újraolvasva azt a megállapítást, hogy „az irodalmi haladás vonala [...] a teljesen egyéni variánsok”, vagy – az írás egyik későbbi részének fogalmával élve – az „egyéni romantikák” felé közeledik, nem nehéz arra a következtetésre jutni, hogy az esszé 1909-es változatában megfogalmazott irodalomkép legfontosabb kérdései a század eleji klasszikus modernség és a romantika irodalmának kapcsolatát érintik.

A *Nyugat* indulásának idején mind a folyóirat mozgalmához tartozók, mind kritikusaik körében – egy új kánon képzésének, illetve a nemzeti klasszicista kánon védelmezésének igényével – felmerült az a gondolat, hogy a XX. századi modernségnek ez az első hulláma sok tekintetben a romantika örököse. Horváth János negatív értékelése²¹ ezt a kapcsolatot a kifejezésetztétika területére korlátozza, miközben nyilvánvalóan Arany János hagyományára célozva szembeállítja kezdeményezéseiket a „stílbeli realizmus” kánonjával. Amennyiben a „stíloromantika” és a „stílbeli realizmus” fogalmi ellentétét ezúttal nem két egymással feszültségben álló kánon különbségében, hanem a hozzájuk rendelhető esztétikai elképzelések konfliktusában értelmezzük, az ítélet irányát tekintve ellentétes, tartalmában viszont meglepő módon Füst

Milánéhoz hasonló elképzelésekkel találkozunk: az én és a világ szembenállásában a „stílbeli realizmus” az én esztétikai működésének ábrázoló funkciót tulajdonít, míg a „stílrómantika” az önreflexív kifejezését.

Az ábrázolás és a kifejezés esztétikai funkciója ellenfogalmak gyanánt nemcsak Horváth János kritikájában, hanem a *Nyugat*-ban is kánonképző erővel bírt. Mint láttuk, a „belső szemlélet” fogalmával Füst Milán 1909-es eszmetuttatásában az irodalom alakulásának további irányait is megpróbálta kijelölni. Konfrontatív formában, a jelent differenciálatlanul szembeállítva a „XIX. századdal”, ugyanez az igény jelent meg Oláh Gábor Adyról írott méltatásában,²² amely egy évvel a *Gondolatok vázlat*a után látott napvilágot. Ugyanakkor ez az ellentét egy későbbi paradigmaváltás horizontján már korántsem tűnt ilyen élesnek. Halász Gábor 1929-ben a romantikus líraeszményt a Füst Milán-i „belső szemlélet” fogalmával megegyezően jellemezte,²³ és miközben e líraeszmény teljes kimerüléséről és a romanticizmussal szembeforduló új eljövételéről adott számot, a *Nyugat* első nemzedékének költészetét, és különösen Adyét, szubjektumszemléletének szempontjából közös platformra helyezte a nemzeti klasszicizmus kánonjával.²⁴ Mivel azonban e korszak költészettörténeti gondolkodása, amint az még nálunk sokáig jellemző volt, bipoláris ellenfogalmakban gondolkodott, Halász a húszas évek végén érzékelt paradigmaváltás leírására egy, a „belső” és a „külső szemlélet” ellentétével sokban rokon, szintén beállítódásbeli különbségként elképzelt dichotómiát vezetett be, a „szubjektív” és az „objektív” líráét. Az eddigiekből jogosan vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a paradigmaváltások leírása és a történeti emlékezetben való érvényesítése sok tekintetben retorikai teljesítmény, amely a jellemzésre szánt toposzok obszessziójának és áthelyezésének mintázatát mutatja. A retorikai mozgások azonban alighanem szemléleti beágyazottságukra is utalnak. A „szubjektivitás” és az „objektivitás” fogalompárját eredetileg a *Nyugat* első nemzedéke munkálta ki és használta tipizáló jelleggel, és miközben Halász Gábor ellenük fordította, a fogalmak szubverzív jelentésségén lényegében nem változtatott. Ez főként azért történhetett így, mert bár alighanem helyesen érzékelt, hogy lényeges nyelv- és versszemléleti változások mennek végbe a magyar költészetben, ezek leírására nem volt fogalmi apparátusa, mert a nyelv jelszerű működését továbbra is a világ és az én szembenállásában értelmezte.

Az obszesszióknak és az áthelyezéseknek e rövid áttekintése arra is felhívja a figyelmünket, hogy a kor poétikai gondolkodása a „romantika” vagy a „romanticizmus” fogalmát bizonyos mértékig metaforikusan²⁵ használta. A költészeteszmények változása mégis leginkább a romantika irodalmának kanonizációs vitáiban érhető tetten, és ezzel kapcsolatban nem csupán Berzsenyi, Vörösmarty, Petőfi és Arany recepciótörténeti helyzetére érdemes figyelemmel lennünk, hanem a külföldi romantikák felé forduló érdeklődés változásaira is. A *Nyugat* első évfolyamaiban ugyanis erőteljesen megnyílvá-

nul az az igény, hogy a folyóirathoz köthető legjelentősebb szerzők által végrehajtott irodalomtörténeti fordulatot kánonképző erővel hozzákössék az irodalmi múlt megváltozott esztétikai tapasztalatához,²⁶ ezzel is mintegy kivéve a XIX. századi hagyományokat saját múlttudata számára kisajátítani próbáló, a *Nyugat* mozgalmát pedig „gyökértelesen”, „idegennek” bélyegző nemzeti klasszicista kánon kezdeti heves támadásait. Ez az igény expliciten is megfogalmazódik Babits *Az irodalom karácsonya* című írásában, amely már a „moderneket” sikerének tudatában íródott:

Ma már világos lehet mindenki előtt, aki munkáikat igazán ismeri, hogy ez ifjak forradalma nem a hagyományoktól való elszakadás, hanem azokhoz való visszatérés volt. Az elfelejtettet újra megtanulni: – ez volt egyik fő törekvésük legjobbjainak.

És cikkének Kosztolányi akkor frissen megjelent *Mágia* című kötetéről szóló második felében Babits is a „romantikus dekadenciában”²⁷ keresi a klasszikus modernség poétikai tudatának előzményeit, még akkor is, ha – talán Füst Milán négy évvel azelőtti cikkére is visszautalva – vitatkozik azokkal a nézetekkel, amelyek szerint e „dekadencia” befelé fordulást jelentene:

Még egyszer mondom: ez az igazi Kosztolányi a tipikus dekadens. A pazar színezésű romanticizmusból kiinduló modern dekadencia lényegében éppen ennek a mágiának költészete. Csak látszat az, amit nálunk is gyakran hangoztatnak, mikor a modern költészet líraiságát úgy értik, mintha a külső világról mindinkább befelé fordulna a figyelem. Ellenkezőleg, a modern ember, aki annyit utazik, olvas, annyi látványosságot lát, annyit zenét hall egy esztendőben, mint a régi ember egész életében sem, fáradt lelkével nem tud többé ellenállni a külső világ mindenünnen reátóduló benyomásainak, nem tudja többé fegyelmelni őket, elmerül bennük, megigézik őt, rabjuk lesz. Nem tudja rendezni őket (és eltűnik a kompozíció), nem tudja elmélyíteni őket (evvel tűnik el az epika), de amit így elvesztett, megnyeri nyelvének színességében, melyet éppen kívülről jött képzeleteinek sokasága – zenéjének vibrálásában, melyet hangulatának gyors változása okoz. Ez a romantikus dekadencia lényege, aminek megfelelő festészetben az impresszionizmus.²⁸

A témánkkal foglalkozó szakirodalom Rába György Babits-monográfiája óta hangsúlyozza, hogy Vörösmarty volt a magyar irodalomtörténetnek az az alakja, akit a *Nyugat* irodalomszemlélete leginkább másnak látott, mint a nemzeti klasszicista kánon, és akit talán legintenzívebben építettek be saját önszemléletük rendszerébe. Mindez a reprezentatívnak tekintett művek kiemelésében is megmutatkozott. Amíg a Gyulai-féle kánon a nemzeti tematikájú, azaz a közösségi funkciókhoz közvetlenül hozzárendelhető műveket, elsősorban a *Zalán futását* és a *Szózatot* emelte ki, addig Hatvany Lajos, Schöpflin Aladár és Babits vonatkozó tanulmányai a *Csongor és Tündét*, az *Előszót* és *A vén cigányt* állítják a befogadás homlokterébe, Vörösmartyban pedig felfedezik a tragikus alkotót.²⁹ Az átértékelés szempontjai meglehetősen világosak.

A vén cigány a maga közvetlenségével és Vörösmarty egyébkori technikájától teljesen elütő formáival ma a költő leginkább élő műve. Ezzel Vörösmarty átnyúlik a ma költészetébe. Ma leginkább és legelső sorban közvetlenséget keresünk a költőben és szeretjük, ha húrokat üt meg lelkünkben, inkább jelezve, mint végigjátszva a melódiát s ránk hagyva, hogy egészítsük ki, amit ő nem pengetett végig. Mi nem látunk benne dagályt, mint látott Gyulai, ha nem világlik is ki mindig egy szempillantásra a szavakból, hogy mi élt s tört kifejeződésre a költő lelkében. Nem lehet dagály ott, ahol igaz érzés közvetlenül szól a versből s ebben a versben benne van a lehanyatló Vörösmarty egész szegény, beteg, elkínzott szíve. S ha a legifjabb magyar lírában itt is, ott is látjuk a törekvést, amely tradíciót keresve magának, Vörösmartyhoz próbál csatlakozni, a csatlakozó pont *A vén cigány*, amellyel a költő tovább is ható tényezője marad a magyar költészetnek

– írja Schöpflin.³⁰ És vele egybehangzóan nyilatkozik Babits is *A férfi Vörösmarty* záró részében, amely korábban a legcsodálatosabb magyar versnek nevezett *A vén cigány* által kapcsolja be Vörösmartyt a modernség történetébe:

Milyen különös vers ez! Semmi sincs benne a megszokottból. Egy őrült verse. A logika kapcsolata elszakadt. A képzetek rendetlen és rengeteg káoszban üzik egymást. A költő agyában megrendült a velő. A vére forr. A világ háborús képeit kavargogni érzi a lelkében. [...] A képzetek víziókká, a víziók fájdalommá, a remények kéjjé és istenek borává válnak. Minden képzet a testre hat, mint azé, aki ópiumot evett.³¹

A *Nyugat* első évfolyamaiban megjelent Vörösmartyval kapcsolatos állásfoglalások ugyanazt a költészeteszményt fogalmazzák meg, mint amely Füst *Gondolatok vázlatok a külső és belső szemléletről* című esszéjében is megnyilvánult. Ez az eszmény az én közvetlen kifejeződésében, a szubjektum jelszerű önreprezentációjában ragadta meg a modern líra meghatározó tendenciáját, tehát a nyelvi működés feltételeit, önreflexív irányultságának alapját a tovább redukálhatatlan, szubsztanciálisnak elképzelt énben érték tetten. Ezt az énszerűséget ugyanakkor nem azonosították a szerzőséggel. A nemzeti klasszicista kánontól való elkülönöződés poétikai téren talán leginkább ennek az azonosításnak az elutasításában nyilvánult meg, miközben a *Nyugat* értelmezői közössége ezt a sémát rögzítette Petőfi – naivitása miatt többször elmarasztalt – költészetével kapcsolatban. Füst esszéje úgy is értelmezhető, mint amely az én reprezentációjának eredetét a szövegen kívüli biografikus, illetve történeti kategóriák helyett a beállítódás pszichológiai fogalmával igyekezett magyarázhatóvá tenni.

A szövegben reprezentálódó és önreflexív módon általa keletkező én gondolata volt az a szempont, amely a *Nyugat* első évfolyamainak romantika-olvasatait meghatározta. Mindez alapvető fordulatot jelentett a romantika irodalmának magyarországi recepciójában. Bár e helyütt nincs arra mód, hogy e fordulat tartalmait részletesen megvizsgáljuk, az mégis megállapítható, hogy a romantika fogalmával összefoglalt művészeti események értelme-

zésében ekkor teremtődött meg annak a lehetősége, hogy az olvasatok elváljanak a politikai-társadalmi ideológiák közvetlen implikációjától. Mindez úgy is megfogalmazható, hogy az olvasatokban a közösség, a nemzet, a nép szabadságának XIX. századi liberális hagyománya helyett az individuális szabadság századvégi – szintén liberális megalapozottságú, de a polgári humanizmus eszményeit egyre inkább kikezdő – kérdései váltak dominánsakká.

Maga a fordulat és annak poétikai tartalmai a *Nyugat* első évfolyamában Lukács György Novalisról tanulmányában nyilvánul meg leghatározottabban, amely mintegy össze is foglalja, mit értett ekkoriban a *Nyugat* köre a romantika fogalmán:

A romantika világlátása igazán panpoétizmus: minden költészet és a költészet minden. Még nem volt kor és nem voltak emberek, akik számára olyan sokat magában foglaló és olyan szent lett volna ez a szó, hogy költő. Későbbi idők sok költője számára is a költészet volt az egyedüli oltár, mely előtt áldozni lehetett, de itt ez a kultusz csakugyan magába foglalta az egész életet, nem volt lemondás róla és elfordulás gazdagságától, sőt ez volt az egyedüli lehetőség lemondás nélkül célhoz érni. Az élni tudó ember volt ez a cél: ők – Fichte-ből vett terminológiával – „Ich”-ről beszéltek. Egoisták voltak, fanatikusai saját fejlődésüknek és mindent csak azért és annyira szerettek, amennyire nőni lehetett általa. „Wir sind garnicht Ich” írja Novalis „wir können und sollen aber Ich werden, wir sind Keime zum Ichwerden”. És a költő a tipikus ember, benne vannak a leggazdagabb lehetőségek az „Én”-né tételhez.³²

Nem meglepő, hogy Balázs Béla is Lukácshoz hasonló kiindulópontot választott a romantika hagyományának megközelítésében:

B. B.: [...] Egy társadalom problémái akármilyen mély világnézetből fakadnak is, csak etikaiak lehetnek. A metafizikai értékekhez csak személyes viszonya van az embernek. És egy pantheista kultúra társadalmának alapproblémája: milyen viszonyban vagyok én, az Én, az egésszel, az ősminddegyel, ha ugyanegy vagyok vele. A. A.: Tudod mit? Beszéljünk magukról a dolgokról. Ott jobban eligazodik az én paraszteszem. Igaz-e, az ő egész elméleti individualizmusuk Fichtével, az első filozófusukkal kezdődik. Kidobta a világból Kant magánvalóját, mondván: nincsen tőlem független tétel. Nincsen más, mint az én tudatom és annak képzetei és érzései. B. B.: Más szóval: csak Én vagyok. Minden egy és az az egy én vagyok. Hát ez nem pantheizmus? És azok a poéták: Tieck és Novalis és mind valahány nem úgy írnak, mintha Fichte Wissenschaftslehrejét tanulmányozták volna elébb.³³

Ha e szavak nyomán Szabó Lőrinc 1931-ben írott *Az Egy álmai* című versére gondolunk, megállapíthatjuk, hogy a húszas évek végén, harmincas évek elején tapasztalható lírapoétikai változások szempontjából mindenekelőtt éppen a romantika recepciójában megalapozott, az individuumot világszerű egységként felfogó énszemlélet bizonyul tarthatatlannak.

E recepció azonban korántsem egységes a klasszikus modernég e korai időszakában. Lukács és Balázs Béla romantika-értelmezésével látszólag szögesen ellentétes Kosztolányié, aki Rilkeről szóló esszéjében a francia romantikának az addigi magyar recepcióban teljesen hiányzó mozzanatára felfigyelve értelmezi a Dingwerdung szimbólumképző folyamatát és a dolog jelszerűségének mozgásait:

Röviden szólva tehát a hideg és nemes impeccable poéták a „Ding”-et dalolták, Rilke pedig a „Dingansich”-et. A tárgyak már előbb is léteznek a poézisben. Alfred de Vigny, Heredia és Leconte de Lisle annak idején forradalmat kavartak azzal, hogy a Lessing-elmélettel dacolva egy tárgyban megtalálták a költően öröksépet. A tárgyak színe, alakja, szóval önmagukba zártsága, magukból kivirágzó szépsége volt az utolsó pont, a holt pont, ahova törekedtek. De épp ez a művészet, ez a csikart, feszes, iskolakönyvekbe iktatott l'art pour l'art ölte meg őket. A szimbolistáknak kellett jönniük, hogy észre vegyék ezt és kissé megtéppázzák görög szobor-szerű, nagyon is gögös és borbélyos eleganciával elsimított fürtjüket és lázat, mozgást, erőt vigyenek be a versbe, amelynek mindig felül kell kerekedni önmagán, át kell ugornia a tárgyat, s messzebb kell mutatnia.³⁴

Hogy mi ez a távolság és honnan származik az az erő, amely a nyelvileg megragadott tárgyat a jelszerű jelentésesség mozgásaiban kiemeli ebből a holt szépségből? Kosztolányi a jelentésesség forrásának ugyanúgy az ént tartja, mint Lukács, és az értelmezés horizontjának kialakulásában hozzá hasonlóan is a szubjektív öntükröződés jelentéstulajdonító szerepét ismeri fel, tehát irányultságuk különbségei ellenére Kosztolányi és Lukács romantika-kepe valójában nem áll messze egymástól. Lukácshoz és Füst Milánhoz hasonlóan Kosztolányi is a tárgy és a szemlélő kölcsönös tükröződésében éri tetten a romantikus szubjektivizmus lényegét:

A tárgy az a „nem-én”, amellyel öntudatlanul is millió kapcsolatban vagyunk és nem tudunk elszakadni tőle. Melyik nem fontos? Mindegyiken ott a kezünk nyoma, mely barátunkká teszi, ott a tekintetünk félnék súrolása, az áhítozásunk könnyes vonala és láza, amellyel mindörökre kedvesünknek jegyeztük el őket s most akarva nem akarva, alázatos szolgálói vagyunk. A fa, a kő, a víz, a pohár, a szék, a toll, a ruha, minden tárgy, amivel egyszer vonatkozásban álltunk, vagy állni fogunk, vagy csak állhatunk, csendesén viseli magán életünket, roskadva hordja múltunkat, jelenünket, vagy jövőnket s ha bámuljuk őket, magunkat bámuljuk bennök.³⁵

A romantikának e recepció mintájával ellentétes nézeteket a *Nyugat* első korszakában csupán Szabó Dezső írásaiban találhatunk. Az ő romantika-kritikája, amely kétségtelenül a klasszikus modernség költészetében megnyilvánuló énszemlélet kritikájaként is olvasható, a leginkább talán Babits nézeteivel szembeállítva értelmezhető. A „romantikus dekadencia” babitsi fogalmában a romantizmus mozzanata valójában az egyediség és a folytonos újítás elvét fejezi ki.³⁶ E korszakban Szabó Dezső az egyedüli, aki érzékeli a

romantika művészetének egy másik aspektusát: azt, hogy a XIX. századra a művészetpártolás funkcióit Európában mindenütt átvette a modern kiadói tevékenység, és ezáltal az író társadalomhoz fűződő viszonyának tipikus formáját már a piac intézménye³⁷ alakította ki. A piac működésére adott válaszok pedig nem egyszerűen beépültek egy-egy költő poétikai gondolkodásába, hanem – mint arra Walter Benjamin Baudelaire-esszéi jó példát mutatnak, és amint az a mai irodalom ismerőjének oly nyilvánvaló – egy-egy poétika egészében is értelmezhető a piac elvárásaira és működésére adott válaszként. Az újdonságnak énszemléletben közreható kényszere Szabó Dezső kissé gúnyos, de annál fontosabb észrevétele szerint piaci áruként bocsátja a fogyasztók elé az önreprezentáció művét:

Az író beleszületik a versenyző demokráciába, ahol – és ezt minden szentimentalizmus nélkül mondom – a szellemi termék is elsősorban üzleti cikk s elterjedését mindenekelőtt üzleti érdekek irányítják. Előtte áll a kábító vurstli, hol művész és sarlatán egybekeveredve impresszáriósodik önmaga kapujánál: – Tessék belépni, itt egy még soha nem látott „én” táncolja új módon az életet. Úgy rándulok fájdalmamban, ahogy még senki sem vonaglott, nevetésem még nem látott grimasz s szerelmem még Krafft-Ebingben sincs meg. Tessék belém érdeklődni, kötetenként csak két korona vagyok.³⁸

Mint később látni fogjuk, Szabó Dezső megjegyzése Füst Milán korai költészetének értelmezéséhez is fontos szempontokkal szolgál. Az ehhez hasonló gondolatok, amelyek Szabó Dezsőnél hamarosan olyan ideológiai-politikai tartalmakkal párosulnak, amelyek eltérítik pályaindulásának lehetőségeitől, nem csupán a klasszikus modernség horizontján, de – József Attila kivételével – a húszas évek végének fordulatahoz kapcsolódva sem jelentek meg. Sőt, Halász Gábor szubjektivitás-kritikája bizonyos értelemben éppen a „versenyző demokrácia” félreismerésére épül. A szimmetrikus ellenfogalmak mintázatát követő tipológia szerint a régi, „objektív költő” „magától értetődőnek tartotta, hogy feladatot vállal, hogy megrendelést teljesít, akár valóságos megrendelők, akár az események aktualitása készítette az írásra”, míg a modern „szubjektív költőnek”, akit Halász romantikusnak is nevez, egyetlen témája saját maga, és önkifejezése közben, önnön szavaitól megittasodva, elszakad a rajta kívüli világtól.³⁹ Az „objektív költő” példaképe e szembeállításban Berzsenyi Dániel. Mindenekelőtt rá vonatkozik, amit Halász a nem-romantikus költészetről mond:

A költő nem csupán hős, aki küzd a témájával és a kifejezéssel, de fölényes játékos is, aki újra meg újra fölébe kerül minden korlátozásnak. Précieux hajlandóságában, a komplikáltban az egyszerűt elbújtató írásmódorában, körmondatos vagy pointe-s stílusában a játékos kedv szerencsésen ellensúlyozza tárgyának és pátozásának komolyságát.⁴⁰

Füst Milán Berzsenyi-képe szinte tökéletes ellentéte Halász Gáborénak. Benne fedezi fel a melankolikus modern költőalkat első megnyilvánulását, azét a költőét, aki ugyan még buzdít és tanít, de meggyőződése, hogy „senkit semmire meg nem taníthat”.

Józan intelmeit nem tudja elég előkelően kifejtteni, nyilván, mert nem vére a higgadság, mert doktrína marad száján a szó, mert ő maga is jobban szereti a fellengőset, s ami szertelen. Mivel volna különben magyarázható, hogy fellengős, romantikus versei oly szépek! S hogy remekei voltaképpen a szertelen indulat remekei, s nem a józanságéi?⁴¹

Mindez arra utal, hogy Füst Milán esztétikai gondolkodása húszas évek második feléig megmaradt a *Nyugat* első nemzedéke, közelebbről a Babits és Kosztolányi által kialakított paradigmában.

Ennek a megállapításnak látszólag ellentmond, hogy a *Nyugat* körén belül közkeletűnek számító értékelés Füst költészetét szembeállította az én reprezentációjának uralkodó kánonával. A folyóirat 1910 decemberében méltatást⁴² közölt Tóth Árpádról. Karinthy, aki e méltatást írta, fél évvel később az ő költészetével állította szembe Füst Milánét. Ebben az oppozícióban rögzül vele kapcsolatban az objektivitás fogalma:

Füst Milán lírája – éljünk e paradoxonnal – objektív. Nagyon érdekes, nagyon tanulságos e megállapítás, mihelyt észbe vesszük, mennyire hozzászoktunk, hogy lírai versekben szubjektív, tehát primitív szemléletet keressünk. Az az érdekes komplexum, mely a megismerésből s annak elvonásából tevődik össze, s melyet objektivitásnak nevezünk: nagyon nehezen gyúló fűtőanyaga érzelmeinknek – ritka s bátor költészet, mely lírává tudja bontani újra. Valahogy úgy kell elképzelnünk, hogy Füst Milán a primitív, szubjektív szemlélettel igen korán végzett: gyötrődő agya nagy erőfeszítéssel csakhamar kikászálódott önmagából, hogy önmagát kívülről, a többi agyak között figyelje: – s az utána következő, lírai korszak már úgy találta ezt az elmét, szemlélő és összehasonlító munkában s így fertőzte meg.⁴³

Vajon érintkezik-e az objektivitás Karinthy által használt fogalma Halász Gábor terminusával? E kérdés annál is jogosabb, mivel Karinthy és Halász Gábor a szubjektivitás és az objektivitás ellenfogalmaival teszi az érvelés számára bejárhatóvá azt a terepet, amelyen nézeteiket kifejtik. Ám az oppozíció belső viszonyait eltérően határozzák meg. Halász „objektív költészetét” olyan megnyilatkozás, amely nem vezethető vissza a szerző személyére, és énszerűségének pozíciója egyéb módokon sem rögzíthető.⁴⁴ Karinthy vele szemben az objektivitást egyrészt a megismerés és az absztrahálás mozgásaként, másrészt a szubjektív szemlélet önreflexiójaként – Füst Milán szavaival élve –, önbírálatként értelmezi, vagyis nem vezeti ki a „belső szemléletnek” a *Gondolatok vázlatában* kifejtett érdekeltiségi köréből, és olyan tropikus szerkezetet feltételez, amelyenről Füst Milán Hofmannsthallal kapcsolatban beszélt.

Karinthy jellemzése tehát korántsem helyezi kívül Füst költészetét a klasszikus modernség paradigmáján, de felhívja a figyelmet arra, hogy a szimbolizmus tropikus szerkezete nem alkalmas e költészet megértésére. A szimbolizmus ugyanis a kor önértelmezése szerint is szorosan összefonódik a szubjektivitásnak, az én önkifejeződésének azzal az eszményével, amely a *Nyugat* korai korszakának legtöbb poétikai tárgyú írásában megfogalmazódik. Füst Milán verseinek énszerűsége nem vezethető vissza az individualitásnak semmilyen egységes, a szövegiségről leválasztva is pozicionálható képzetére. Ennek lehetetlenségéről leginkább éppen az *Így írtok ti* Füst-paródiája tanúskodik, amelyben Füst Milán *Zsoltár* című versét átírva Karinthy azzal ért el humoros hatást, hogy a beszélő ént egységesítette és azonosította a szerzővel. A paródia így valójában nem is Füst Milán költészetével, hanem annak egy bizonyos, például a *Borsszem Jankó* lapjain helyet kapó olvasási módjával űz irodalmi tréfát.

A Halász Gábor által „objektívnek” jellemzett költői típus példaképe jelenik meg Füst Milánnál az *Óda pártfogómhoz!* című versben. A *Nyugat* 1909. szeptember 16-án megjelent számában olvasható vers mottója a horatiusi költészet kanonikus kezdő darabjára, az *Ódák* első könyvének első darabjára utal: „Maeceanas, te dicső, régi királyi sarj, / ó, én támaszom, én édes arany díszem!”⁴⁵ Horatiusnál a költészet a művészetet értő kritikusként is szerető pártfogó és a költő közös dicsőségének forrása, amely mindkettőjüket kiemeli a köznapi alacsonyagságból, és a babérral övezettek isteni magasságába emeli: „Engem bölcs koponyák dísz, a zöld babér / istenné magasít [...] / és míg engem a vers papjaihoz sorolsz, / fennkölt homlokomat csillagokig vetem.” Horatius metaforája pontosan megmutatja, miből fakad nála a költészet dicsősége, amely a költőre és a pártfogóra egyaránt kisugárzik: a művészet az istenek papi szolgájává magasítja az embert. Mi sem áll e felfogástól távolabb, mint a modern művészé, aki művét individualitásának reprezentációjaként tárja közönsége elé, a dicsőség pedig a pusztá érvényesülés eredménye, amely annak mértékében lehet jussa, ahogyan a befogadók sajátjuké-
nak ismerik el nyelvének jelentésségét, illetve e nyelvi működés szubjektív horizontját.⁴⁶ Hagyományos pártfogói viszonyra ebben kultúrában már nincs mód, mert a műalkotás elveszítette a produkció oldaláról szavatolt önértékét, és helyette bizonyos értelemben maga a művész, e „különös személyiség” vált a kultusz tárgyává, aki a polgári társadalom közegében egyfajta kiállítási értékkel rendelkezik.

Füst Milán *Óda pártfogómhoz!* című versének ironikusan és öngúnyosan hangolt énszerűsége nem azonosítható a szubjektivitásnak semmilyen egységes képzetével, inkább az archaikus és a modern kultúra törését jeleníti meg egy hagyományos konvenció kimerülésében:

Pártfogóm ím' szörnyű hálától görnyedten
Hajolok le lábaid elé és esdekelve kérlek:
Töröld cipőd sarát fenkölt homlokomhoz!

Hisz néked köszönöm én, hogy vagyok még, hogy lettem,
Vaj' hogyan bókoljak a jótettért, hogy élek?
Kérlek: légy legalább nemesebb testrészimhez illetlen!

Ha gyöngéd volnál, a szégyentől hová kéne lennem?
Alázatom pénzét ó fogadd fizetségül,
Légy kicsapongó, mulass, légy velem pajkos, légy kegyetlen:

Használd homlokomat zsámolyodúl, tobzódj a királyi díszem
S ne félj, nem töröd el reszkető, ájuldozó, érzékenyke szívem
Nemes porcellánját!

A törés alakzatában az is nyilvánvalóvá válik, hogy a szolgálat hagyományos szerepköreinek kiürülése korántsem eredményez szabadságot, hanem, mint azt a romantika és a század eleji modernség irodalmával kapcsolatos számos kutatás megmutatta, egyre inkább a művészeti piac szállítójává teszi a művészt, akinek legfontosabb „portékája” nem maga a mű, hanem saját kiállítási értéke, azaz a művész valamely modern eszményének, a zseniális különecnek, a prófétának stb. a művek által reprezentált, individuális formában megjelenő szimbóluma. Füst Milán verse a szecesszió század eleji művészeszményével⁴⁷ szemben is ugyanolyan gúnyos hangot üt meg („reszkető, ájuldozó, érzékenyke szívem”), mint a horatiusi kánon alkotójával szemben. A vers zárlata jól rokonítható a *Zsoltár* című vers hangsúlyozottan „modern”, nem kevésbé ironikus személyiségrepresentációjával: „Én picic helyen dideregve ülni akarok, én komplikációktól félek.” Így a vers partitúrájában megszólaló személyesség – Ady, Babits és Kosztolányi poétikájától is eltérő módon – a hagyomány nyitott terében, egy törés vonalán alkotja meg a modern művész történetének allegóriáját. Az allegória ebben az esetben elsősorban az idő alakzata, amely jelentésségének eredendő történetyszerűsége, valamint a jelentés töredékessége miatt minden trópusnál inkább hordozza magában a törés nyomait. Sőt éppen a törésnek, a töredékességnek köszönhetően válik jelentéssé, és e jelentésség az idézetszerűség terében bontakozik ki, amiként az *Óda pártfogómhoz!* kijelentései sem egy személyhez, hanem egy kanonikus szituáció ironikus visszafordításához tartoznak.

E belátás azt a tapasztalatunkat is igazolja, hogy Füst Milán korai esztétikai gondolkodása és verseinek nyelvi-tropikus működése között rendkívül jelentős eltérések mutatkoznak. Esztétikai tárgyú írásai nem közvetlen kijelentéseikben, hanem a korszak egészének összefüggésében feltárható kérdéseikkel kapcsolódnak költészetének poétikai újdonságaihoz. E kérdések

ugyanakkor a *Nyugat* első nemzedékének más jelentős alkotóival kapcsolatban is a költészettörténeti vizsgálatok fontos kiindulópontjául szolgálhatnak. Füst Milán költészetének recepciója alkalmasint fontos szempontokat fog nyújtani a klasszikus modernség alakulástörténetének jobb megértéséhez.

1 FÜST Milán, *Gondolatok vázlatok a külső és belső szemléletről*, Nyugat, 1909, II, 117–125.

2 FÜST Milán, *Látomás és indulat a művészetben*, Bp., Egyetemi Kiadó, 1948, 305–307.

3 FÜST Milán, *Látomás és indulat a művészetben*, Bp., Magvető, 1963, 613–614.

4 „Költészete nem a világ külső szemléletéből, hanem a költő fizikai és pszichikai adottságaiból táplálkozik. Mint szigorúan körülrzárt egység áll a világban, legtöbbször szemben a világgal. Ez a szembenállás nem elvi megfontolások eredménye, nem pózba helyezkedés: tisztára emberi attitűd, inkább életérzés, mintsem világszemlélet. Lírikus száz százalékosan individuális líra.” KASSÁK Lajos, *Füst Milán*, Nyugat, 1927.

5 SOMLYÓ György, *Füst Milán vagy a lesütött szemű ember*, Bp., Balassi, 1993. A kifejezés az esszé 1967-es változatában a belső szemléletre vonatkozik: „de valamelyik keleti mesében szerepel egy olyan ember is, aki mindig lesütött szemmel jár, s ez már közelebb van ahhoz a típushoz, amelyről szólani akarok”.

6 FÜST Milán, *Emlékezések és tanulmányok*, Bp., Magvető, 1967, 611.

7 Nyugat, 1909, II, 118.

8 „Ő introverciónak és extravertiónak nevezi, amit én külső és belső szemléletnek, tehát nemcsak alapgondolatban, de még az elnevezésben is közösek vagyunk. [...] Semmi baj, kis nemzet fia hamar hozzászokik a temetőhöz, de az igazság kedvéért mégis megállapítom, hogy ez így történt.” FÜST Milán, *Emlékezések és tanulmányok*, 610. Itt érdemes megjegyeznünk, hogy a Füst Milán Alapítvány összesítése szerint Jungnak egyetlen könyve sem szerepelt Füst könyvtárában.

9 C. G. JUNG, *Az analitikus pszichológia és a költői műalkotás = Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, szerk. BÓKAY Antal és ERŐS Ferenc, Bp., Filum, 1998, 99.

10 C. G. JUNG, *i. m.*, 100.

11 „A művész, ha erre az alapra épít, és hagyja, hogy a görög szépségszabályok vezessék kezét és érzékeit, azon az úton halad, amely bizonyosan elviszi a természet utánzásához. Az ókornak a természeti egésze, tökéletesről alkotott fogalmai megtisztítják és érzékibbé teszik majd számára a megosztottságnak a mi természetünkben rejlő fogalmait. Ha felfedezi a természet szépségeit, össze tudja őket kapcsolni a tökéletes széppel, és a számára állandóan jelen lévő magasztos formák segítségével önmaga szabálya lesz...” – mondja Winckelmann *Gondolatok arról, miképpen vegyük a görög alkotásokat mintaképpül a festészetben és a szobrászatban* című munkájában.

12 Friedrich SCHILLER, *Über naive und sentimentalische Dichtung* = GW, Salzburg, Bergland, 1952, I, 474.

13 C. G. JUNG, *i. m.*, 101.

14 Nyugat, 1909, II, 120.

15 NOVALIS, *Werke 2.*, München, Carl Hanser Verlag, 1978, 352.

16 Lásd erről bővebben A „*transzcendentális költészet*” *metaforaelmélete* Novalis költészetében című tanulmányomat, *Literatura*, 1999, 1, 61–80.

17 Nyugat, 1909, II, 121.

18 Nyugat, 1909, II, 123.

19 Lásd erről bővebben *Ornamentika, allegória, szimbólum, avagy a hajó, amelyet „Boldogság”-nak hívtak* című tanulmányomat, *Alföld*, 2001. 4.

20 FÜST Milán, *Teljes Napló* II, 716.

21 HORVÁTH János, *Forradalom után*, Magyar Figyelő, 1912. aug. 1., 207–227.

22 „A mi egyszerű századunk, a már időbe hanyatlott 19-ik nyomán, kezdi fölfedezni az embert. A belső embert. Különösen a költészet, az emberiség szíve dobogása, hozott föl már is sok titkot, rejtelmet, sok drága gyöngyöt az ösztönök tavából. Eddig a költők

jórészt csak tetteket énekeltek, a mi századunk az akaratok és elszánások tudattalan ösforrásaihoz keresi az utat a tudás és a művészet eszközeivel. S hogy megtalálja a sejtett célt: bizonyos az eddig elért sikerekből. [...] De mi tovább mentünk már is. Egy-egy elfutó hangulatot, egy-egy nevezhetetlen sejtelmet, amely úgy rezzenül meg az idegeinket, mint az érezhetetlen fuvalom a tó vizét, előreborgonzásait ránk szakadó szerencsétlenségeknek, finom híradásait távoli belső viharoknak: magunkon keresztül már szavakba is tudjuk lehelni. [...] Ady minden jó versében önmagának mintegy a belső házából indul el s jut valahová, rendesen újra önmagához. Ez a legfőbb különbség. Ebből ered a homályosság, a szakadozottság, a gyakori befejezetlenség, a szavak szuggesztív ereje, a fényvillanások, a meglepetések, minden.” OLÁH Gábor, *Ady Endre új könyve*, Nyugat, 1910, II, 1154–1155.

23 „A romantikus versben mindig a versíró, az én, a szubjektum a fontos, akiben a világ tükröződik, aki önmagát feltárja.” HALÁSZ Gábor, *A líra halála = Uő, Kultúra és tudomány*, Bp., Franklin-Társulat, é. n., 52.

24 „Nálunk Ady volt az utolsó, aki hallatlan egyéni tehetségével egy hanyatló irodalmi tradíciót a kezdet magasába, Vörösmarty mellé emelt de az egyes versek mámorító illatán keresztül lehetetlen nem éreznünk a műfaj rothadását. Az Ady elleni szüklátókorú támadások különben ennek a romlásnak megérzéséből és persze félreértéséből keletkeztek egyéni amoralitásról, nemzetietlenségéről s más meg nem érdemelt vádakról beszéltek és Petőfit állították oda egészséges ellenlépnek, akinek költészetében pedig először ütköztek ki világosan az ízlésválság jelei.” HALÁSZ Gábor, *i. m.*, 58.

25 A fogalomhasználatnak erre a sajátosságára („definíálhatatlan, mint minden, ami élet”) már Szabó Dezső is felfigyelt *A romantikus Adyról* szóló fejtegetésében, amely egyébként szintén egy bipoláris ellenfogalmakra épül, a „klasszicizmus” és a „romantika” fogalom-párjára. Nyugat, 1911, II, 1086–1094.

26 Ennek eddigi legátfogóbb vizsgálatát az itt vizsgált korra nézve Schiller Erzsébet végezte el *A Nyugat magyar irodalomtörténeti hagyományképe a folyóirat első korszakában*

(1908–1914) című PhD-értekezésében, amelynek megállapításaira én is támaszkodom.

27 A fogalomhoz itt sem lehet pontos jelentést kapcsolni. Babits Swinburne-ről írva „minden nagy költőre” kiterjesztette a dekadencia jelzőjét. E hagyománytudatban azonban itt is kitüntetett helyet kap Vörösmarty: „Minden nagy költő dekadens volt. Horatius nyelve nem dekadens-é? A görög antológia legtöbb darabja modern nyelvre fordítva: dekadens költemény. »Az ember őrült sár« »az ember fáj a földnek« – ki írta ezt? Valamelyik modern dekadens? Vörösmarty írta: Vörösmarty minden oldalán van ilyen. S Arany nincs-e teli dekadenciával, szó összeforgatással, különködéssel? A vén cigány éppúgy dekadens-költemény, mint a Hídavatás.” BABITS Mihály, *Swinburne*, Nyugat, 1909, I, 113. (BABITS Mihály: *Esszék I.*, Bp., Szépirodalmi, 1978, 35.)

28 BABITS Mihály, *Az irodalom karácsonya*, Nyugat, 1913, I, 84. (BABITS Mihály: *Esszék I.*, 341.)

29 Az átértékelés igénye legkorábban Hatvany Lajos *Gyulai Pál* című tanulmányában fogalmazódik meg: „Gyulai Vörösmartyban a formás epigrammák csiszolója, a nyelv varázslatos bűvésze, ördögös mestere érdeklí, a sötét eszmékkel borított, »vert« ember számára nincs szeme. Aki ma foglalkoznék Vörösmartyval, bizonyonnyal kora ifúságtól fogva követné nyomon e búskomor dúltság fejlődési fokain a végső kifejlésig, amíg leírhatta a rettentő sort az Emberek című versbe, hogy az »ember fáj a földnek«. Gyulai az Embereket épp hogy megemlíti – néki a Szegény asszony könyve többet nyújt. Gyulai észre se vette, hogy Vörösmartyt csomó sebzett ideg kiölésére, fájdalmanak eltakarására, értékes neuraszténia-tőke paragon hevertetésére kényszerítette az almanachos divatköltészetet, a kiengeztelő befejezéseket kívánó korizlés. Gyulai számára Vörösmarty kötelességtudó, kitűnő házi tanító, szerkesztő, takarékos, jó családapa, ki nagyszerűen zöngelmes verseket ír s kit a forradalom eseményei úgy megviselnek, hogy beléjük betegszik. Ekkor írja meg A vén cigányt, melyben már Gyulai nem érzi a költő »valódi nagyságát«, s melyről részletesen így nyilatkozik egy drámabírálatához fűzött polé-

miában: »E költemény első versszaka kitűnő szép, a másodikban már kiesik az alaphangulatból, több helyt dagályba csap, míg forma tekintetében nem mindenütt ismerhetni meg a régi Vörösmartyt...« Persze, hogy nem! Hisz épp innét a vers agyrazó ereje!» Nyugat, 1908, I, 267 ff.

30 SCHÖPFLIN Aladár, *A két Vörösmarty*, Nyugat, 1908, I, 584.

31 BABITS Mihály, *A férfi Vörösmarty = Uő, Írás és olvasás*, Bp., Athenaeum, 1938, 106. (A bor és az ópium együttes említése a művészi alkotással kapcsolatban Baudelaire *Mesterséges mennysországek* című könyve óta a század eleji modernség önszemléletének egyik közhelye.)

32 LUKÁCS György, *Novalis. Jegyzetek a romantikus életfilozófiáról*, Nyugat, 1908, I, 319. (A Novalis-idézet fordítása: Még egyáltalán nem vagyunk Én, de Én-né válhatunk és az az is kell válunk, az Én-né levés csirái vagyunk.)

33 BALÁZS Béla, *Dialógus a romantikáról*, Nyugat, 1908, I, 500.

34 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Rilke*, Nyugat, 1909, II, 304.

35 KOSZTOLÁNYI Dezső, *i. m.*, 303.

36 „Swinburne világnézetében megvan korának (ifjúkorának: a XIX. sz. első felének) pesszimizmusa; és költészetében megvan annak romanticizmusa. Mert e pesszimizmus csak akkor művészi, a rút csak akkor válik széppé, a mindennapi érdekessé, ha a közönséges untságot a romantikus újság színeivel vonja be. Amint formailag dekadens, úgy tárgyilag romantikus minden művészet: az újat keresi, a rendkívülit. Kétszeresen romantikus a pesszimista művészet, mely pesszimizmusát csak a romanticizmussal engesztelheti ki: hogy a látszólagos untság mögött rendkívüli új vágyak lappanganak.” BABITS Mihály, *Swinburne*, Nyugat, 1909, I, 117. ff.

37 Raymond WILLIAMS, *A romantikus művész*, Helikon, 2000, 1–2, 61.

38 SZABÓ Dezső, *Az Én betegsége*, Nyugat, 1912, II.

39 HALÁSZ Gábor, *i. m.*, 55–58.

40 HALÁSZ Gábor, *i. m.*, 59.

41 FÜST Milán, *Berzsenyi Dániel = Uő, Emlekezések és tanulmányok*, Bp., Magvető, 1967, 323.

42 KARINTHY Frigyes, *Tóth Árpád*, Nyugat, 1910, II, 1896–1898.

43 KARINTHY Frigyes, *Füst Milán*, Nyugat, 1911, I.

44 „Az objektív költő kiinduló pontja az egyéniségétől független verstárgy lelkét ehhez igyekszik felemelni, iparkodik hozzá hasonlítani, érdemessé válni a szolgálatára.” HALÁSZ Gábor, *i. m.*, 56.

45 Bede Anna fordítása.

46 Wolfgang RUPPERT, *Der moderne Künstler*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1998, 253–256.

47 Az „érzékenység” áruként való szemléletével így jelenik meg ugyanez az eszmény Füst Milán Peter Altenberg-ről szóló írásában: „És én azt mondom neked Peter Altenberg, igen, igen, nekem valóban nem kell több, én ideges, én modern ember vagyok ugye, én a történetekre nem vagyok kíváncsi, ugye, én türelmetlenné leszek, amíg a végükre jutok, én hamar akarok élni, az idegeim sóhajtanak a gyors, a rövid, a váltakozó, az új és új és új egzaltációk után... [...] Rád bízom túlfelődött szívű semmittevő, »dass du weinst statt meiner und für mich«, hogy három márkáért írj nekem egy könyvet, melyet esténként lámpavilágnál – in den Ferialstunden des Lebens – olvasgatva elsirathassam minden egyes napom tragédiáját..., a mondataid közt eszembe jusson, hogy keserű vagyok ebben a komplikált életkomplexumban, hogy lelkendezzen bennem az érzés.” FÜST Milán, *Peter Altenberg*, Nyugat, 1908, II, 425.

Babits Mihály egyetemi Arany-dolgozatai

Az Arany-dolgozatok keletkezéstörténetéről csupán néhány rövidebb-hosszabb eredeti megjegyzés látott napvilágot a szakirodalomban. Ezek némelyike súlyos tévedés, amelyet azonban minduntalan ismétel a Babits-filológia. Az alábbiakban a magunk verzióját kívánjuk előadni témánkkal kapcsolatban; mégpedig részint a kéziratok alapos vizsgálatára, részint *külső* dokumentumok, mindenekelőtt a levelezés figyelembevételére alapozva. Mivel a szakirodalmi megállapítások egy részével egyetértünk, másokat azonban cáfolni szándékozunk, szükségtelennek tartottuk minduntalan idézgetésüket.

Az Arany-dolgozatok kéziratai

Első lépésként érdemesnek látszik ezek áttekintése, már csak azért is, mert a továbbiakban az itt megadott rövidítések segítségével kívánunk utalni az egyes szövegekre. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött anyag témánkhöz kapcsolódó és a BMKL által regisztrált kéziratai (K) tehát az alábbi tételek:

K¹ (BMKL 1803.) *Az Arany életéből. Apró részlet egy biográfiai kísérletből* címet viselő tanulmány minden bizonnyal 1917 elején került összeállításra, hiszen ez a szöveg jelent meg a *Nyugat* 1917. március 1-jei számában. A hét főlioni kézirat mintegy két főlioni része 1917-ből származó gépirat, a többi pedig a tárgyunkat képező időszakból származó egyik tanulmány, az *Arany János az 1877. év második felében* fennmaradt részlete vagy részletei, melyeket a szerző felragasztgatott a friss főliókra. Az 1917-es gépiratban Babits azt írja: a „régidolgozatnak kézirata, sajnos, időközben elkallódott: csak az első lapjait tudtam megtalálni”.

K² (BMKL 1805.) A BMKL *Arany János* címen regisztrálja ezt a szöveget, ami önkényes döntés eredménye, a kéziraton ugyanis nincs autográf cím. A hét főlioni fogalmazvány tartalma alapján feltételezhető ugyan, hogy ugyancsak az *Arany János az 1877. év második felében* egy részletével van dolgunk, a kézirat azonban kételyeket ébreszt, elsősorban azzal, hogy a K¹ kézirat részeivel ellentétben ez nem kutyanyelvekre, hanem az A/4-es formátnál valamivel kisebb papírra íródott. Figyelembe véve, hogy a tárgyalan-

dó időszak valamennyi szövege kutyanyelveken maradt fent, továbbá hogy a kéziratban nem találunk egyetlen utalójelet sem, mely azt a föltevést igazolná, hogy a szerző be akarta illeszteni ezt a szöveget valahová – a K² keletkezése egyelőre bizonytalan.

K³ (BMKL 1806.) A néhány sornyi töredék egy kutyanyelv levágott felső szeletén található, s bizonyos, hogy tisztázatnak készült. Itt találjuk az egyik Arany-dolgozat autográf (és teljes) címét: *Arany János az 1877. év második felében. (Jul. 6. – dec. 31.)* A cím után pedig hét sornyi szöveg, a tanulmány bevezetőjének eleje áll. A BMKL helyesen állapítja meg: „e fólióról levágott részek később az *Arany életéből* c. tanulmány [K¹] gépiratos részei közé lettek ragasztással illesztve”. (A K¹ második fóliójának rektójára ragasztott darabka kétséget kizáróan a K³ folytatása volt.)

K⁴ (BMKL 1807.) A huszonnegy fóliónyi *Arany, mint arisztokrata. (Vázlat)* címet viselő kézirat a fennmaradt szövegek közül a legterjedelmesebb. A sokszor szinte áttekinthetetlen, hosszabb betoldásokkal készült szöveg befejezetlen, noha Babits (a ma ismertek közül) ebben a kéziratban jutott legtovább gondolatai kifejtésében. A szöveg valószínűleg két nagy lendületből született, de nem teljesen átgondolt koncepció alapján. A legfontosabb erre utaló, s itt megemlíthető tény az, amelyről a BMKL tudomást sem vesz, amikor „24 f. (rektó)”-ként írja le a kéziratot. Valójában nem csupán számos verzón található rövidebb-hosszabb beékeléseket, de a szöveg keletkezése egyenesen a következőképpen történhetett: Babits egyhuzamban megírt tíz rektónyi szöveget, majd a későbbiekben a negyedik fólió verzóján elkezdett egy beékelést, mely egészen a tizedik fólióig folytatódott a verzókon, onnantól pedig a 11.-től a 24. fóliók rektóján. Vagyis a ma ismert kézirat első fogalmazványa mindössze tíz fóliónyi lehetett, a „betoldással” növekedett huszonnegy fóliónyira.

K⁵ (BMKL 1808.) Az *Arany, mint arisztokrata* tisztázata, egészen pontosan a K⁴ egy töredékéé. A kézirat jelenlegi formájában valóban tisztázat: a tizenhárom fóliónyi szöveg rektóin szép, áttekinthető írást találunk, szinte korrigálás nélkül. Érdekes azonban, hogy – noha egyik fólió verzóján sincs semmiféle betoldás – valamennyi verzó be van számozva (a rektóéval azonos számmal), mégpedig, úgy tűnik, a tisztázat elkészülése előtt, ceruzával. Vajon következtethetünk-e ebből arra, hogy Babits még ezen a tisztázaton is elképzelhetőnek tartott esetleges későbbi javításokat vagy beszurásokat?

K⁶ (BMKL 1809.) Az *Arany műveinek kronológiája* című kézirat pontosan azt nyújtja, amit címe ígér. Öt fólió rektó-verzóján (a 3. fólió verzója kivételével) Arany műveinek évről évre haladó kronologikus címlistáját találjuk; a 6. fólió rektóján pedig külön *Toldi szerelme kronológiáját*: ez voltaképpen egy táblázat, mely a mű egyes énekeinek keletkezési idejét jelöli. A kézirat tintáírású, melyen később ceruzáírású javításokat, betoldásokat hajtottak végre; a szö-

veg egésze azonban rendezett. (A 3. és a 6. fólió verzóján vegyes följegyzések állnak, erről lásd később.)

Ezek tehát azok a kéziratok, melyeket a BMKL önálló tételként szerepeltet. Sajnálatosan megfeledkezik azonban sok egyébről, ami annál különösebb, hiszen a Fond III/1434. számú pallium (a K¹ kivételével valamennyi felsorolt tétel ebben található) maradék anyaga be is van számozva. (A dosszié összesen huszonnyolc számozott és két számozatlan tételt tartalmaz, ezek közül a BMKL mindössze ötöt szerepeltet!) E titokzatos eredetű gondatlanság csak növeli az Arany-dolgozatok körüli zűrzavart, melyet Rába György egy helyen oly szellemes hasonlattal írt le: a „kézirat, akárcsak az ásatások során előbukkant trójai romvárosok, több iratcsomó alakjában rétegeket tartalmaz”.¹ A helyzet valójában korántsem olyan bonyolult, vagyis a következőkben felsorolhatjuk azokat a további kéziratokat, melyek valamilyen módon az Arany-tanulmányokhoz kapcsolhatók, ám a BMKL figyelmen kívül hagyja őket:

K⁷⁻⁹ (1434/6–8) Három kisméretű cetli, Arany-helyekkel párhuzamba állítható magyar és világirodalmi idézetekkel.

K¹⁰ (1434/9) Az iméntiekkel megegyező méretű papírszelet nyilvánvalóan az *Arany, mint arisztokratához készült rövid emlékeztető*: a tanulmány néhány kulcsszava és műpéldák följegyzése.

K¹¹ (1434/15) Ez a kutyanyelv a dossziében a K³ után következik számozásban, s nagyon hasonló is ahhoz. A rektó tetején álló egy bekezdésnyi szövegtöredék az *Arany János az 1877. év második felében* bevezetésének részlete. Aránylag rendezett képet mutat, így nem elképzelhetetlen, hogy tisztázatnak készült; noha az utolsó sorban már betoldásokat találunk. Ha tisztázatról van is szó, hangsúlyozzuk, hogy a K³-nak nem folytatása, s a szétszabdalt kutyanyelvekhez (K¹) sem illeszthető; tehát valószínűleg egy abbahagyott kísérlettel van dolgunk. A K¹¹ verzóján vegyes följegyzések találhatóak valamelyik Arany-tanulmányhoz.

K¹² (1434/16) Hasonló a helyzet, mint az előzőnél. A fél kutyanyelv rektójának felét teszi ki a szöveg (a fólió többi helyén latin stúdiumok emlékeit találjuk). Mivel e szöveg részben szinte szó szerint megtalálható a K¹ egy beragasztott kutyanyelv-szeletkéjén (4. fólió), azt kell feltételeznünk, hogy az *Arany János az 1877. év második felében* című tanulmány, vagy annak legalább egy része, két kéziratban is létezett.² A Babits említette „elkallódás” ennek fényében még szomorúbb.

K¹³ (1434/10–13, 17–26) Megkockáztathatjuk, hogy a fond maradék anyagának nagy részét egyetlen „kézirat” gyanánt kezeljük. Nem mintha nem lehetne szétválasztani a papírcsomót, csak éppen felesleges itt egyenként elősorolni a külön számok alá vett (de egyéb szempontok, például a papírkötegek behajtogatása vagy az íróeszközök milyensége alapján logikusabban is csoportosítható) iratokat. Az összesen tizennégy fólió (valamennyi kutya-

nyelv) mindegyike részben vagy egészben az Arany-tanulmányokhoz való felkészülés terméke. (Az 1434/10 tetejére még címként is felírta Babits: *Arany*.) Odavetett gondolatokon, emlékeztető szavakon, bibliográfiai adatokon stb. kívül e kutyanyelveken találjuk a Rába által is említett jegyzéket Arany klasszikus „helyeiről”.³ Hogy Babits az anyaggyűjtést, a főlkészülést milyen „rendetlenül” végezte, mutatja, hogy a K¹³ egyes helyein teljesen váratlanul az egy időben szakdolgozatként kezelt nyelvészeti tanulmányhoz tartozó főljegyzéseket találunk.⁴

K¹⁴ (1434/számozatlan) A fond legkisebb papírszeletkéje bizonyosan a szétszabdalt *Arany János az 1877. év második felében* egy darabja. A kutyanyelv alsó darabja három lábjegyzetet tartalmaz. Ezek az eredetiben egy lapon található főszöveghez tartoztak, a szétszabdálás és felragasztás nyomán azonban külön lapra kellett hogy kerüljenek a K¹-ben. Babits nem bíbelődött a további ragasztgatással: 1917-ben maga szúrta be a K¹ 6. és 7. fóliójának aljára e lábjegyzeteket. (Sőt az egyikről meg is feledkezett, noha az indexbe tett lábjegyzet-jelet nem törölte a felragasztott kéziratból. A *Nyugat* korrektora orvosolta a hibát, így egy ifjúkori lábjegyzetet csak a kicsiny K¹⁴ őrzött meg.)

A dolgozatok keletkezése

Az első Babits-levél, mely halványan utal a születendő dolgozatokra, 1904. szeptember 15-én íródott Kosztolányinak. Ezt írta: „Sőt titokban az a meggyőződés, hogy minden nagy poéta dekadens, és minden igazi költői nyelv dekadens nyelv. És ha Ön épen Arany Jánost említette a dekadensek ellen: én azt mondom: könnyű volna bebizonyítanom, hogy Arany János és főleg a nyelve (és ha az, akkor már ő is) – dekadens.”⁵ Egyelőre tekintsünk el attól, hogy mennyiben látjuk viszont e gondolatokat a kéziratokban. Pusztán arra hívjuk föl a figyelmet, hogy a jelek szerint Babits ekkor már közeledett egy átfogóbb igényű koncepcióhoz, s nem lehetetlen, hogy már annak formába öntésén gondolkodott – legalábbis a „könnyű volna bebizonyítanom” kitétel valamiképpen ezt sugallja számunkra. Kosztolányi egyébként már másnap, szeptember 16-án válaszolt, s mint „durva” részletet ajánlotta Babits figyelmébe *A nagyidai cigányok* egyik versszakát.⁶ Nos, a K¹³ leírásánál már említett 1434/10 verzóján a következő megjegyzés áll: „Arany durvaságai. A Kosztolányi strófája. –” Mégpedig az a fólió ez, melynek tetejére (mint említettük) „címet” is írt: *Arany*. É tény, valamint a rektó rendezett írásképe és a címadás ténye alapján meg merjük kockáztatni a feltevést, hogy az 1434/10 fóliója a legelső kísérlet (vagy az első egyike) volt Babits részéről az eszmefuttatás egyes részgondolatainak rögzítésére, s hogy ez talán már 1904 szeptemberében megtörtént. A szöveg alapján kétségtelen, hogy Babits hosszabb írás előkészületeibe fogott. Minthogy az 1434/10 valamennyi szövegkezde-

ménye az *Arany, mint arisztokrata* felé mutat (illetve abban látjuk viszont), feltételeznünk kell, hogy ezt a tanulmányt szándékozott elsőként megírni.

Babits november 24-i levelében jelentette Kosztolányinak: „Vizsgára is készülök; pompásan megtanulok majd latinul; – <szak> s roppant ambícióval fogom készíteni dolgozatomat – Arany Jánosról.”⁷ Az áthúzott szókezdemény bizonyossá tehet bennünket arról, hogy szakdolgozatáról van szó, vagyis ekkorra már kialakult benne a másik (második?) Arany-tanulmány ötlete.

Nem egészen egy hónap múlva Babits hazautazott Szekszárdra, hogy ott-hon töltse az ünnepeket. 1904–1905 fordulója az Arany-tanulmányok születésének legaktívabb időszaka. 1905. január 5-én Juhász Gyulának a következőket írta: „Jelenleg minden absurdum, nagy munkában vagyok... ostort fonok... lángostort [...] Hisz most én is, komolyan, írnék valamit, minden szabad időm<et>, s minden szabad erőm ráfordítom; de oly nehezen csurran minden betű a tollam alól, és oly fájdalmasan, mintha vérem volna. Meg kell tanulnom, mit tesz kínnal szólni. [...] írnom most absurdum. 4 nap múlva igen, 4 nap múlva Pesten leszek (hétfőn), 4 nap múlva kész lesz az <. .> ostor; vajjon lángostor lesz-e? [...] Oly szentelen leszek s átadom Önnek az ostort elolvasás végett.”⁸ A „lángostor”: az *Arany, mint arisztokrata*, melyet tehát január elején lázasán írt, s befejezni szándékozott.

De még nem fejezte be. Visszatért Budapestre s nyomban, január 11-én írt Kosztolányinak: „irjon, küldjön, Ön művét, még nyolc nap előtt. [...] Én nyolc nap múlva, ha csak lehet, már küldöm az ígért tanulmányt; roppant vajudással, két hónapnyi kínnal, füst és korom közt mint Ön mondaná, kicsinyes aggodalmak és naponkinti kétségbeesések után, kiráztam végre magamból ezt a rettenetes terhet. (25 oldal. Már csak gyalulom.) Maga ujjongani fog, mikor olvassa (amenyire ismerem); de el fog szomorodni, ha észbe veszi, mily szomorú sorsa az ember lelkesedésének: hogy mikor leírtam, már nem hittem e gondolatokban anyira, mint mikor gondoltam, s most hogy átdolgozom, már nem hiszek úgy, mint amikor <le>megírtam. Jaj szomorú is nekem, hogy – kábító lassúsággal és kínnal, ment a hektikás a tüdejét – <kihá> végkép kihánytam (kiírtam!) lelkemből azt, ami hónapokon át egyetlen életem volt: tudóm és levegőm egyszerre; hogy koporsóul kell gyalulnom azt, amit bölcsőnek faragtam és termékeny nászágnak.”⁹

Ezután Babits több mint egy hónapra elhallgatott. Nem felelt Kosztolányi egy levelére s csak egy újabbnak¹⁰ nyilvánvaló sürgetésére ragadott tollat – még az sem bizonyos, hogy azonnal. (Pedig bizonyosan tudta barátja időközben megváltozott bécsi lakcímét, hiszen maga jegyezte föl a K¹³ egyik főlíójára.) Végre február 17-én levelet írt Kosztolányinak: „legnagyobb szomorúságom az, hogy sokat teszek ugyan, de semmit sem csinálok. Sok haszontalan tanulásom, philo- és pszichológizálásom közepette<t>, mint egyetlen elérhetetlen üdvről ábrándozom az alkotás gyönyöréről. [...] Hónapok óta vajúdom néhány (tulajdonképen öt) bolondos értekezésem; hányszor kezd-

tem beléjük, istenem! (egyet készre is csináltam –, de hogyan!) mindent rosznak találok, én, valaha a világ legmerészebb embere, nem bízom többé önmagamban, olyan vagyok, mint a hypochondriás vőlegény, aki nem bízván erejében retteg a nászéjszakától. A kész részeket nem merem megmutatni senkinek, még Juhásznak sem, félek hogy kinevet velük. – Stb. Arany János életrajzára óriási adatgyűjteményt halmoztam össze; egészen eredetien rendeztem és csináltam magamnak egy új és nagyszerű irodalomtörténeti módszert, amely Dézsi Lajosnak is becsületére válnék, s amelyet lehet hogy egyszer meg fogok ismertetni valakivel, mert igazán nem érdemes nyomtalanul elvesznie: talán mások használhatnák. Én nem használhatom, mert – amit sohse hittem volna – meg úntam témámat! – így most dolgozatom tétele: Tárgyas ragozás, különböző személyű tárgyakkal.”¹¹ Kosztolányi február 18-án válaszolt: „Irodalmi felfedezéséről már előzőleg hallottam Juhász révén”,¹² s izgatottan sürgeti a „titok” leleplezését.

Az elkövetkező hónapokban a levelek megritkultak, Babitsnak most már sürgőssé vált befejezni szakdolgozatát. Sajnos nem ismerjük a vizsgálatra való jelentkezés korabeli hivatalos útját, így mindenekelőtt a benyújtandó dolgozat és a kiegészítő formaságok leadásának határidejét, csupán következtetni tudunk. Két fontos dokumentum áll rendelkezésünkre. Az egyik *A szakvizsgai folyamodáshoz kívánt önéletrajz impuruma*.¹³ A BMKL 1904-re datálja az önéletrajzot, ami azonban kevésbé meggyőző. Babits ugyanis már olyan tényre hivatkozik, mely aligha lehetett 1905 előtti: „jelenleg <nagys.> |:dr.:| Pauler Ákos egyet. magántanár ur megbízásából amerikai psych. folyóiratokat <kivonatolok> ismertetek”. Ezek az ismertetések a *Magyar Filozófiai Társaság Közleményeinek* 1905. évi második számában jelentek meg,¹⁴ az első kettő pedig a *The Monist* című amerikai folyóirat 1905. januári számát „kivonatolja”. Természetesen föl lehet tenni, hogy – amint az ilyesféle periodikumok esetén gyakori – a *The Monist* januárra keltezett száma már 1904 végén Pauler és Babits kezében volt. Ez ellen szól azonban a korábbi levelekből kitűnő lázas munka, mely az év fordulóját jellemezte; nemkülönben az imént idézett február 17-i Babits-level egy megjegyzése: „...itt előttem két vaskos, amerikai pszichológiai folyóirat, komoly, árjegyzészerű köpönyegben [...] én ilyenekben úszom.”¹⁵ Kétségtelen tehát, hogy az önéletrajz 1905 februárjában vagy márciusában keletkezett, s nyilván ekkor fejezte be szakdolgozatát is – úgy képzeljük, hogy a szükséges iratokat és a dolgozatot legkésőbb áprilisig le kellett hogy adja, hiszen szakvizsgáját 1905. május 26-án tette le. Ennél későbbi időpontot nehéz feltételezni, még ha tekintetbe vesszük is, hogy szakdolgozatának bírálója Négyesy László volt, akivel az egyetemi évek során rendkívül jó kapcsolatba került.

Ami fontosabb: az önéletrajzban újabb fordulatról értesülünk: „Ami szakvizsgálati munkáimat illeti: egyesített pszichológiai és philológiai |:s teljesen exact!:|¹⁶ az irodalmi életrajzírásnak azon módszere, amellyel Arany János

életének egy |:jelentős:| félesztendejét készülök <szak>vizsgálati dolgozat gyanánt részletesen feldolgozni. E dolgozat bevezetésében bővebben ki fogom |:fejteni:| e módszerről alkotott eszményemet, melyet, hogy e rövid időben, s a rendelkezésemre álló szűk források miatt <hogy> magam el nem érhettem, tudom, de melynek elérhetőségében azért nem kevésbé hiszek.” Ezután latin dolgozatáról beszél, majd hozzáteszi: „Mindkét dolgozat kézületeiben – természetesen – a szűk időhöz képest lehető legnagyobb terjedelemben feldolgoztam kérdésemnek az irodalmát is – s kivált a latinban ki-terjeszkedtem a szövegkritika bizonyos mértékű tanulmányára.” S még egy figyelemre méltó megjegyzés egy oldallal korábban: „A tárgyas ragozás tanulmányát tényleg folytattam kivált alapvizsgáim¹⁷ után; de |:e:| kutatásaim gyümölcsit nem tartom még annyira éretteknek, hogy – mint eredetileg szándékom volt – a szakvizsg. házi dolgozatom tételül válasz-<to>|:ha:|ttam volna.” A szakvizsgálati jegyzőkönyv¹⁸ tanúsága szerint szakdolgozatát *Arany J. az 1877. év második felében* címmel nyújtotta be Négyesynek.¹⁹

Afelől bizonyosak lehetünk, hogy az eltelt hónapokban sem Juhászt, sem Kosztolányit nem tájékoztatta „felfedezéséről”, a „titokról”. Juhász július 26-i levelében ad „thémákat” Babitsból várt leveléhez, s rögtön elsőül: „Arany 1877 jul.”²⁰ Egy nappal később Kosztolányi írja neki: „egyebet igazán nem tudhattam meg legújabb biográfiájából, minthogy irodalomtörténeti felfedezést tett és leszakvizsgázott”.²¹ S bár utóbb két levélváltás is zajlik közöttük, Juhász még augusztus 3-i levelében is az Arany-dolgozat felől érdeklődik. Annyi bizonyos, hogy Babits immár nem szándékozott megismertetni barátaival eredményeit.

Babits szakvizsgájáig kísértük nyomon az Arany-tanulmányok keletkezéséhez segítséget nyújtó külsődleges dokumentumokat. Minthogy azonban a szakvizsgával lezárult a genezis első és valószínűleg aktívabb szakasza, érdemes ezen a ponton megállni, és a fenti tények alapján összefoglalni a keletkezéstörténetet – amint mondottuk: a magunk verziója szerint.

A két Arany-tanulmány eszmei kezdetei az időben természetesen homályba vesznek, nem tudhatjuk, hogy pontosan mikor ötlött fel Babitsban a két alapgondolat. Ahogy láttuk, a megíráshoz szükséges valamennyire is végig-gondolt koncepció 1904 őszén bukkant fel a levelezésben. Ekkoriban (szeptember–október táján) kezdte följegyezgetni egy Arany-dolgozat töredékes gondolatait, próbafogalmazvány-részleteit. Újból hangsúlyozzuk, hogy nem tudni, melyik tanulmány ötlete született meg először, ám (a fentiek értelmében) valószínűsíthető, hogy az *Arany, mint arisztokrata* megírásának látott neki először. A november 24-i levélben viszont már bejelentette a szakdolgozat tervét, tehát elképzelhető, hogy egy darabig egyszerre két íráshoz gyűjtött-jegyzetelt.

Az 1904-es év végén Babits hazautazott Szekszárdra, feltételezésünk szerint azzal a céllal, hogy – legalábbis nagyjából – befejezze az egyik Arany-dolgozatot. Kézenfekvőnek tetszik, hogy ez szakdolgozata lett légyen. Meggyőződésünk szerint azonban Babits nagyon merész lépésre szánta el magát, s szakdolgozatával mit sem törődve nekilátott másik terve tető alá hozásához.

Ezen a ponton egy rövid időre megszegjük a magunk állította szabályt, s kénytelenek vagyunk betekinteni magába a dolgozatba is. A szakirodalomban meggyökerezett ugyanis az az állítás, mely szerint Babits *Arany, mint arisztokrata* címmel írta szakdolgozatát. Ez tévedés. Babits mindvégig az *Arany János az 1877. év második felében* szándékozta szakdolgozatként benyújtani (amikor éppen nem a nyelvészeti értekezést erőltette). Pillantsunk csak az *Arany, mint arisztokrata* első két mondatára (a tisztázatból, K⁵): „Egy hosszabb, és szorosan filológikus dolgozat mellékterményei ezek a gondolatok, melyek amannak mintegy filozófiai háttérét képezik. Keletkezésük magyarázhatja kissé polémikus formájukat: egy ily munka készülteinél annyi ostobaságon és únalmon, Gyöngyössy Lászlókon és Koltai Virgileken kell az embernek keresztülnie magát, hogy végre is keserű marad a szájíze és hajlandó lesz általánosítani, gyalázatosan megfélekedzván a Lehr Albertek szerfelett hasznos és a Riedl Frigyesek igazán értékes munkájáról. –” Az első mondat maga elegendő érv: Babits kijelenti, hogy egy *másik* dolgozathoz képest olvasunk itt valamit („mellékterményt”), mely „szorosan filológikus”. Ez az *Arany János az 1877. év második felében*, mely nagyon is filológikus, sőt pszichofilológikus. De nem véletlenül idéztük a második mondatot is: vajon leírhatott volna-e (leírhatna-e) ilyen szavakat egy végzős tanárjelölt szakdolgozatban? Tegyük hozzá, hogy ez a mondat a viszonylag moderáltabbak közé tartozik: az *Arany, mint arisztokratának* úgy fogalmazványa, mint tisztázata hemzseg a provokatív, helyenként szemtelen és durva kitételektől; a szöveg (szövegek) egésze pedig bizonyos olvasatban úgy hat, mint egyetlen hatalmas vádbeszéd „honni kritikussaink” ellen. Nem véletlenül említünk beszédet: valóban inkább élőszóban elhangzottak lejegyzésére hasonlít, mint esszéire vagy tanulmányra. Pontosan az, aminek Babits szánta: „lángostor”.

Babits tehát nagy tempóban készítette az *Arany, mint arisztokrata* fogalmazványát (K⁴); de egyre nagyobb feszültséggel, kétségek között – mint erről a Juhásznak írt január 5-i levél is tanúskodik. Valószínűleg ráébredt, hogy a téma túlnövi önmagát. Minden bizonnyal ezekben a napokban írta meg a K⁴ említett hosszú betoldását, de módosította-átírta a már meglévő szöveget is; a kézirat szinte áttekinthetetlenül bonyolulttá vált, tele beszúrásokkal, utalójelekkel, margóra rótt „szolgálati közleményekkel”. Nagyon valószínű, hogy Szekszárdon még Arany-kötet sem állott rendelkezésére, hiszen többször kihagyta az idézet helyét.²² Határidőt szabott magának az írás befejezéséhez, amelyet képtelen betartani; Pestre érkezvén folytatta a munkát, újabb

határidővel. Január 11-i levelében Kosztolányinak jelentette, hogy elkészült a művel, árulkodó szóval: „kihányta” gondolatait. „25 oldal. Már csak gyalulom” – írta: a K⁴ huszonnégy fóliója bizonyossá teszi, hogy erről a munkáról van szó. A „gyalulás” pedig vagy arra vonatkozik, hogy még végez apróbb simításokat az immáron végképp összekuszálódott kézíraton, vagy (s talán ez a valószínűbb) arra, hogy ekkor készíti a tisztázatot (K⁵). Mindenesetre a január 11-i levél nagyjából az *Arany, mint arisztokrata* lázas készületének végpontját jelöli. Szó sincs arról, hogy befejezte volna – csupán abbahagyta.

Amit azonban hangsúlyozni kívánunk: bizonyosnak tetszik, hogy Babits – ahelyett, hogy szakdolgozatával foglalkozott volna – időt és erőt nem kímélve ragaszkodott az *Arany, mint arisztokrata* végigírásához; vagyis: valamiért nagyon fontos volt neki.²³

Babits tehát maga mögött tudhatott egy lerázott terhet, de rá kellett ébrednie, hogy a befektetett hatalmas energia semmit sem jelent hivatalos köteletettsége, a szakdolgozat szempontjából. Szellemileg-lelkileg alaposan kimerülve mégis hozzá kellett kezdenie ehhez a feladathoz: elővette az *Arany János az 1877. év második felébent*. Január közepétől egy darabig ezen dolgozott. Minden bizonnyal ekkor készítette el az Arany-művek kronológiáját (K⁶, vö. „egészen eredetien rendeztem” az adatgyűjteményt), s nyilván elkezdí a pszichofilológiai dolgozatot is. (Természetesen nem a semmiből: a K¹³ kutyanyelvein már korábban párhuzamosan gyűlhetek a feljegyzések mindkét Arany-dolgozathoz.) Csakhogy – egészen érthető módon – „meg únja” témáját: hiszen az *Arany, mint arisztokratára* elemésztett szellemi erő nem egyszerűen fáradtságot, csömört okozott, de (mint Kosztolányinak írta) elbizonytalanodást is hozott saját téziseit illetően. Ha ez a bizonytalanság nem érintette is a pszichofilológiai tanulmány alapvetését, ahhoz mindenképpen elég volt, hogy eldöntse: egyelőre fölhagy az Arany-stúdiumokkal. Február eleje táján így „visszahátrált” a nyelvészeti dolgozathoz, a K¹³ lapjain pedig megsokasodtak az e témát érintő följegyzések. Minderről pedig február 18-án tudósította Kosztolányit.

A *Tárgyas ragozás különböző személyű tárgyakkal* kézenfekvő választás volt: elsőéves korában írt szemináriumi dolgozata volt ez, mellyel az idézett önéletrajz szerint később is foglalkozott. Hogy végül is miért nem ezt adta be szakdolgozatként, arról csak feltételezéseink lehetnek. Elképzelhető, hogy erre is ráunt, esetleg néhány nyugodtabb hét elteltével mégis csak kedvet kapott folytatni az Arany-munkát. Utóbbihoz esetleg ösztönzőleg hozzájárulhatott maga Négyesy László is. Minderre nincsen bizonyíték. Annyi bizonyos, hogy még egyszer megváltoztatta szándékát, s nekifogott az *Arany János az 1877. év második felében* tisztázásához. Erre azonban nagyon kevés ideje maradhatott. A benyújtott önéletrajz kétszer is hivatkozott a „rövid” és „szűk” időre, amely rendelkezésére áll (ne feledjük: párhuzamosan dolgoznia kellett latin szakdolgozatán is). Amennyiben feltételezésünk a határ-

időről körülbelül pontos, úgy a pszichofilológiai dolgozat végső megszövegezésére 1905 márciusában került sor. Hogy azután a kész szakdolgozat mennyiben váltotta valóra eredeti elképzeléseit; egyáltalán, hogy mekkora terjedelműre sikeredett, azt nem tudhatjuk. Az „elkallódott” szakdolgozat megtalált és a K¹-re felragasztott „első lapjai” mintegy négy kutyanyelvet tesznek ki – ebből azonban nem tudunk a teljes szövegre következtetni.

Bizonyosnak látszik, hogy Babits a szakvizsga letétele után is foglalkozott egyik vagy mindkét Arany-tanulmányával. Erre utalhatnak például azok a levelei, melyekben vissza-visszatér ezen írásainak egy-egy eleme: 1905. augusztus 3. előttre datált levelében például a költői nyelv egységéről ír Arany kapcsán; augusztus 8. után az „érzőképesség” terminussal él; október 31-én „képzetköre új mezejét” említi²⁴ – mindhárom fontos eleme az Arany-eszmefuttatásoknak. Ezek a részletek persze lehetnek a korábbi koncentrált munkának pusztá emléknymoi, nem bizonyítják, hogy a levél írásakor foglalkozott volna azokkal.

A K⁵ leírásánál említett oldalszámozáson kívül szorosabb értelemben vett bizonyíték csak három áll rendelkezésünkre. A K¹³ vegyes följegyzései között (az 1424/19 rektójának alján, a többi szöveghez képest függőlegesen) ez áll: „összes ismert őseim a szabad Megyének urai valának; apám volt az első, aki a mindent elnyelő Állam szolgálatába szegődött”. A szöveget viszontlátjuk Kosztolányinak 1906 februárjában írt levelében: „mindkét részről a nagyapám emberemlékezet óta megyei tisztviselők voltak (van-e magyarabb foglalkozás); apám volt az első, aki az Állam szolgálatába lépett”.²⁵ Azt kell feltételeznünk, hogy a levélhez készített gondolat-próbával van dolgunk a K¹³ följegyzése esetében: Babits talán előre megfogalmazta mondandójának egy vagy néhány részletét.²⁶ Nem állíthatjuk feltétlenül, hogy a piszkozatot őrző rektó maga 1906 februárjában keletkezett,²⁷ azt azonban igen, hogy az Aranyjegyzetek papírcsomója a levél írásakor a keze ügyében volt, az asztalán fektült – talán éppen ennél a rektónál szétbontva –, vagyis Babits használta.

A második bizonyíték a vegyes kéziratanyag egyik cédulája és egy kutyanyelve. Az elsőn (OSZK Fond III/1434/5) egy tanítási félév hevenyészett tematikus beosztása olvasható: magyar nyelvtani óraterv második osztály számára, valamint latin nyelvi óraterv ugyancsak másodikosoknak. A másodikon (Fond III/1434/22, verzó) szintén óraterv, latin nyelvből, hatodikosoknak. Tekintettel arra, hogy Éder Zoltán adatai szerint csupán az 1905/1906-os tanévben, a bajai gyakorlóév során fordult elő, hogy Babits második osztály részére latin- és magyarórákat, valamint hatodik osztálynak latinórákat egyszerre tartott,²⁸ e cédula, illetve kutyanyelv-részlet keletkezését körülbelül 1905 szeptemberére tehetjük.

Végül a harmadik bizonyíték Négyesy László 1906. december 6-án kelt levele, melyben a következőket írja az akkor már Szegeden tanító Babitsnak:

„Végtelenül örültem szíves levelének s készséggel küldöm a nyilatkozatot. Örvendek, hogy halad munkájával s foglalkozik vele tovább is. Ha tanulmánya jobban kialakul, gondolkozunk a kiadás felől is.”²⁹ A nyilatkozat mibenlétében nem egyezik meg a BJK és a BML,³⁰ ami azonban az említett munkát és tanulmányt illeti, valószínűleg Babits doktorátusának előkészítéséről van szó. A meg nem valósult doktorátus története feldolgozatlan, Babits Négyesyhez írt levelei pedig elvesztek vagy lappanganak, így efelől bizonyosat nem lehet állítani; ám Négyesy fogalmazása („foglalkozik vele tovább is”) azt sugallja, hogy az általa elbírált szakdolgozat, az *Arany János az 1877. év második felében* folytatásáról lehetett szó.

A fentiek fényében 1906 végéig hosszabbíthatjuk meg az Arany-tanulmányok, de legalábbis a szakdolgozat történetét: eddig az időpontig valamilyen nyire dokumentálható, hogy Babitsnak további tervei voltak velük vagy vele. A munka során természetesen módosításokat végezhetett valamennyi kéziratban, akár ekkor is keletkezhetett például a K⁷⁻⁹, s bővíthetett a K¹³ anyaga is.³¹ Kielégítő bizonyítékok hiányában és jobb híján egyelőre ebbe az időszakra (1905–1906) utalhatjuk a K² keletkezését.

A pszichofilológiai értekezésből nem lett disszertáció. Babits 1908 nyarán több levelében már új témájára célozgatott, mellyel doktorátust kíván szerezni.³² Bár e terv sem valósult meg (pontosabban: valószínűleg ez is másként valósult meg), annyiban fontos számunkra, hogy kijelöli az egyetemi Arany-dolgozatok keletkezésének végpontját: talán az 1907-es év során Babits végleg letett befejezésükről, esetleg bekövetkezett a sajnálatos „elkallódás” is. A centenáriumi *Nyugat*-számbeli közlést megelőző tíz évben valószínűleg nem foglalkozott a kéziratokkal.

1 RÁBA, 1981, 64.

2 Itt nem az egyébként gyakori próbafo-galmazásról van szó: a szöveg egy mondat közepén indul, egy előző oldal szövegét folytatja.

3 RÁBA, 1981, 64. Hogy Rába miért éppen ezt a gyűjteményt nevezi „legalsó réteg”-nek (uo., 586., a BJK 259. alapján), azt nem tudom – a kéziratból nem bizonyítható (ha ugyan erre gondolt), hogy ez készült volna a legkorábban.

4 Az 1434/27 és 28 két fólióját nem sorol-tuk a K¹³ alá. Ezekről nem bizonyítható, hogy a tárgyalt időszakhoz és kéziratokhoz kö-zük volna.

5 BML 112.

6 BML 116.

7 BML 141.

8 BML 145.

9 BML 146–147.

10 Mindkét Kosztolányi-levél elveszett, lásd BML 147.

11 BML 148–149.

12 BML 151.

13 OSZK Fond III/1832; legújabban közli BABITS, 1997, 5–10. A fenti cím valójában Ba-bits zárójeles megjegyzése a kézirat elején, melyhez hozzátette: „Jövendőbeli biographu-saim rendelkezésére. –”

14 Lásd BMB 260., 261. tétel.

15 BML 149. (Mellesleg el is úszott a mun-kával: még augusztusban is azt írja: „Vár az Amer. Journ. of Psych. és a Magy. Fil. Társ.”, lásd BML 167.)

16 Az *exact* szó olvasata meglehetősen bi-zonytalan.

17 Alapvizsgáját 1903. december 18-án tette le, lásd RÁBA, 1981, 619.

18 RÁBA, 1981, 620. A három részből (házi dolgozat [szakdolgozat], zárthelyi dolgozat, szóbeli vizsga) álló szakvizsgát letétele hozzávetőlegesen a mai abszolutórium megszerzésével lehetett egyenértékű.

19 Aki „kitűnő”-re értékelte a munkát.

20 Legalább ekként is lehet értelmezni ezt a szövegrészt (BML 157.), vagyis eltérően a BJK és a BML meglehetősen zavaros (véleményünk szerint félreértésen alapuló) jegyzetétől.

21 BML 157.

22 Lásd például K⁴ 21. fólió, rektó. Babits egyébként nagyon gyakran idézi pontatlanul Aranyt (nyilván fejből), de itt, úgy látszik, már nem maradt ereje a szövegek felidézésére, még jelzésszinten sem.

23 Az említett „öt bolondos értekezés” megfejtésével itt ne foglalkozunk: a két Arany-dolgozat bizonyosan köztük volt.

24 BML 163., 167., 178.

25 BML 196. (A fogalmazás annyira megtehetett neki, hogy később három önéletrajzában is [1913, 1923, 1930] használta.)

26 Éppen ezzel a levéllel kapcsolatban van igen alapos okunk erre a feltételezésre: ebben

ugyanis Kosztolányi levelére felelt, melyben barátja indulatosan reagált Ady *Új versek*éjére (a kötetet is megküldte), s szót ejtett saját magyarságáról is. Babits a válaszelevélben ugyancsak tisztázza Adyról való véleményét, s valómást tesz a maga magyarságáról. A feszült pillanat és a magas állásfoglalás nagyon is elképzelhetővé teszi, hogy Babits piszkozatot készített ehhez a fontos leveléhez.

27 Azért nem, mert azon Riedl Frigyes Arany-monográfiájának egyes helyeire utal, ez a mű pedig már az 1904–1905-ben elkészült szövegeknek is talpköve. Ez persze nem zárja ki, hogy Babits később újra elővette Riedl könyvét.

28 ÉDER, 1966, 8.

29 BML 313.

30 BJK 288., BML 571.

31 Talán éppen a már említett klasszikus helyek Arany-megfeleléseinek gyűjteményével. Rába Györggyel ismét vitatkozva meg kell állapítanunk, hogy ennek a szakvizsga előttré való datálását az is nehezíti (bár nem zárja ki), hogy a szakvizsgáig elkészült, sőt a ma ismert összes kézirat egyikében sem találunk e komparatistikai gyűjtés eredményével.

32 Lásd BJK 121., 123., 124. számú levél.

IRODALOM

- BABITS, 1997 = BABITS Mihály, *„Itt a halk és komoly beszéd ideje”. Interjúk, nyilatkozatok, vallomások*, szerk. TÉGLÁS János, Celdömölk, Pauz-Westermann (Babits Könyvtár, 1).
- BJK = *Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése*, sajtó alá rend. BELIA György, Bp., Akadémiai, 1959 (Új Magyar Múzeum, 3).
- BMB = STAUDER Mária, VARGA Katalin, *Babits Mihály bibliográfia*, [Bp.], Argumentum, Magyar Irodalom Háza, MTA Irodalomtudományi Intézete, 1998 (A Magyar Irodalmi Múzeum [Petőfi Irodalmi Múzeum] Bibliográfiai Füzetek, XX. századi Magyar Írók Bibliográfiái).
- BMKL = *Babits Mihály kéziratai és levelezése (katalógus)*, I, *Analekták*, összeáll. CSÉVE Anna, KELEVÉZ Ágnes, MELCZER Tibor, NEMESKÉRI Erika, Bp., Argumentum–Petőfi Irodalmi Múzeum, 1993 (Klasszikus Magyar Írók Kéziratainak és Levelezésének Katalógusai, 3).
- BML = *Babits Mihály levelezése 1890–1906*, sajtó alá rend. ZSOLDOS Sándor, Bp., Historia Literaria Alapítvány–Korona, 1998 (Babits Mihály Műveinek Kritikai Kiadása, Levelezés, I).
- RÁBA, 1981 = RÁBA György, *Babits Mihály költészete 1903–1920*, Bp., Szépirodalmi.
- ÉDER, 1966 = ÉDER Zoltán, *Babits a katedrán*, Bp., Szépirodalmi.

Filozopterek mint ellenfelek *Szabó Dezső Halálfiak-kritikája és annak visszhangja*

Illyés Gyula Babits Mihály halálának huszadik évfordulóján érkezettnek látta az időt „*Babits szemébe nézni*”, őt az idők próbájának „limbusá”-ból kiszabadítani, „védelmét pöre újrafölvételében” vállalni: Babits „szégyenkeresztre” szegezetségét nyíltan kimondani, s jelezni, „ki is volt, aki rajta függ”.

„Alig van magyar költő, akit annyi félreértés kísért életében is, halálában is, mint Babits Mihályt.” Senkit nála „csontzúzóbba – mert írók-adta – ütések” nem értek. Illyés megdöbbenve állapítja meg: „félelmetes a kebelbeli hadi-rend, hogy ellene kik sorakoztak föl”. „Az iskolát a hangra »A filozopter az irodalomban« nyitotta meg.”¹

I.

Babits és Szabó Dezső mint a magyar irodalom két nagy ellenlábasa élnek az irodalmi köztudatban – különösen Szabó Dezső Babits-ellenes pamfletje óta (1929). Kapcsolatuk alakulása nemcsak a *Nyugat*-nemzedék krónikájához tartozik, hanem – egyes vélemények szerint – a Szabó Dezső pamfletje nyomán kialakult szellemi hullámverés a harmincas évekre meggyorsította a népi-urbánus ellentét kiélezését.²

A két különböző írotípust megtestesítő alkotót ősellenségként tartja számon a közvélemény, pedig Babits és Szabó Dezső „a Nyugat-generáció két legtanárabb műveltségű tagja, a magyar irodalom két legnagyobb filozoptere”.³ „Bármennyire megvetette is a filozoptereket, majdnem negyvenéves koráig lényegében ő is az volt minden zsenialitása ellenére” – mondja Gombos Gyula is Szabó Dezsőről.⁴ Mindketten ugyanabban az időben Budapesten bölcsészhallgatók (Babits magyar–latin, Szabó magyar–francia szakon). „Nem volt nemzedékükben a klasszikus és a modern világirodalomnak két nagyobb bekebelezője; az antik, a francia, az olasz és az angol irodalomnak mindkettő egyformán megszállottja.” Más területen is hasonló a soruk: „a magyar vidék, sőt peremvidék száműzött és hajszott tanárai”; „a nevelést tartotta mind a kettő a magyar reform legsürgősebb módszerének”; „a hatalomnak az első perctől fogva nem voltak dédelgetettjei és kegyeltjei”.

„Pályájuk kezdettől fogva egymást izgatva, lelkesítve, keserítve, keresztezve haladt, de nem mindig ellenségesen. Szabó Dezső a közös érdeklődés, azonos hivatás és hasonló műveltség sugallatára kezdett barátkozni. Az események és környezetük hatása alatt azonban egyre inkább eltávolodtak egymástól.”⁵

Ez az írás eltávolodásuk folyamatának egy láncszemét szeretné megvilágítani – bemutatva Szabó Dezsőnek Babits *Halálfiái* című regényéről írt kritikáját és annak sajtóvisszhangját.

Szólnunk kell azonban egy keveset az előzményekről. Szabó Dezső maga is érzekelte, hogy Babits Mihály azok közé tartozott, „akik minden meghatározottságuknál fogva” nem benne kereshettek barátot.⁶ Mégis egészen közel kerülnek egymáshoz, miután Osvát ideiglenesen kiválik a *Nyugatból*, s Babits lép a helyére (1919. január). Az ekkortájt Pesten letelepedő Szabó Dezső, aki 1917-ben összetűzött a *Nyugattal* (mert éppen Babitscsal szemben mellőzöttnek érezte magát), most újra bekapcsolódik a folyóirat munkájába. Babits mint szerkesztő Szabó Dezsőnek nagy teret ad 1919 tavaszán: a folyóirat hozza tanulmányait, novelláit, ismertetéseket közöl megjelent műveiről. A baráti együttműködésről egy-két levél hangneme is tanúskodik,⁷ de közben megjelenik *Az elsodort falu* – benne az ugyancsak ironikus Babits-portréval. Ennek a regénynek 1919 decemberében a *Nyugat*-beli kritikája (Fülep Lajos tollából) már csupán egy azon okok sorában, amelyek szembefordítják Szabó Dezsőt Babitscsal (mert tévesen őt sejtí az írás mögött).

Eltávolodásuk ősszel, a Tanácsköztársaság bukása után kezdődik, amikor Babits megtagadja a részvételt a Magyar Írók Szövetségében. A Szövetség elnökének minőségében Szabó Dezső hivatalos hangú levélben⁸ hívja az alakuló közgyűlésre Babitsot, aki részt vett a Szövetség előzetes megbeszélésein, sőt meleg hangú levélben ajánlja titkárnak fiatal barátját, volt egyetemi hallgatóját, Szabó Lőrincet. Szabó Dezső fenyegetései ellenére sem csatlakozik azonban a Szövetséghez. Kezdetben azért, mert a proletárdiktatúra alatt bekövetkezett világnézeti változását a közönség előtt – a sajtóviszonyok miatt – semmi sem dokumentálta, enélkül pedig a konzervatív írói társasághoz való csatlakozása konjunkturális cselekedetnek tűnt volna.⁹ Később azonban már más oka is volt: úgy érzi, Szabó Dezső nem az eredeti programban körvonalazott elvek szerint vezeti a Szövetséget. Állásfoglalását meg is indokolja Szabó Dezsőnek azzal a kéréssel, hogy az levelét a Szövetséggel ismertesse:¹⁰ „nem csatlakozhatom oly politikai jellegű szövetséghez, melyet a te véleményeiddel bíró ember irányít. Azt hirdetitek: ma muszáj politizálni, s mindenkinek állást kell foglalnia valamely véglet mellett. Én pedig azt mondom: nem szabad mellé állni egyik végletnek sem, hol mindkét véglet rossz. Nem a gyávaság: az erkölcs diktálja ezt nekem.” Babits levelének előző részében megvilágítja a két végletet, megmutatva a maga világnézeti változásának okait és lényegét: „Az én világnézetem a proletárdiktatúra miatt tel-

jesen konzervatív irányban tolódott el. De úgy látszik, a konzervativizmust nem egyformán értették. A forradalmat az *eszközök* utáltatták meg velem; s ha a visszahatás ugyanolyan eszközökkel dolgozik, akkor ez csak folytatása a forradalomnak. Az én konzervativizmusom nem jelentheti régi ideáljaim megtagadását. A fő cél a béke és boldogság; erre kétségtelenül rossz út a forradalom, melyben a nemzet önmagát öli meg; de nem kevésbé rossz út az, ha nemzetek és fajok egymást ölik. Az igazi hazafiság az, mely a maga nemzetét, faját belül erősíti, de nem az, mely idegen nemzeteket, fajokat kifelé támad.”¹¹

Babits tehát megtagadja a csatlakozást a fajvédő Magyar Írók Szövetségéhez. Szabó Dezső ismertetés helyett összetépi Babits levelét,¹² és támadásba kezd, de még nem közvetlenül. Először – október 5-én – egy névtelen cikkíró gúnyolódik a *Gondolatban* (az ellenforradalmi ifjúsági alakulatok lapja).¹³ Majd ugyanebben a lapban december 4-én – miután megjelent Babits cikke, a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* – Lendvai István (a lap főszerkesztője, a Szövetség ügyvezető elnöke) ír alantas hangnemben Babits „önvédelméről”.¹⁴ Más természetű bosszút is áll Szabó Dezső. Már az 1918-ban befejezett, 1919 tavaszán megjelent *Az elsodort falu* című regényében is szerepel egy enyhén satirikus Babits-portré, de az 1921-ben megjelenő *Csodálatos életben* valóságos gúny- és torzképet fest róla.

1920-tól kezdve megváltozik a *Nyugat* magatartása Szabó Dezsővel szemben. Mindezek ellenére azonban többször ír Szabó elismerően a *Nyugat*-nemzedékről, köztük Babitsról (a Dante-fordításról), a Baudelaire-fordítók-ról; egy alkalommal azonban „az egy délszláv Babitsot” kiemeli a *Nyugat* „vér és hús szerint magyar” írói közül.¹⁵ (Valószínűleg erre reagál Babits *Szerb író vagyok-e?* címmel 1928-ban, az *Erdélyi Helikonban*.)

Szabó Dezső ellentmondásos, elismerő és elvi-bíráló magatartása „a Baumgarten-alapítvány megalakulásával és Babits kurátori működésével változott át a támadás, a gyűlölködés, sőt az üldözés hadjáratává”.¹⁶ A Babits, a kurátor elleni indulatát Szabó Dezső anyagi helyzete is magyarázhatja. Az alapítvány nyilvánosságra hozott alapszabályai szerint Szabó Dezső nem nagyon számíthatott a díjra, segélyben sem részesült. Először 1928 júliusában az *Előörsben* támadta meg az alapítványt. Indulatának leplezetlen megnyilvánulása azonban a *Filozopter az irodalomban* című pamfletje, Babits regényének, a *Halálfiainak* kritikája. Több minden támasztja alá azon véleményt, hogy eme igaztalanul torzított írás a kurátor elleni dühből is származik. (A *Halálfiainak* kritikájában is „elszólja” magát. Aztán például Oláh Gábor naplója megőrizte Szabó Dezsőnek egy későbbi szóbeli vallomását: „Hozzám el látogatott Dezső úr [...]. Rárohantam: Miért bántod azt a szegény Babitsot? Azért, mert sok pénze van, feleli, – s mert ő kezeli a Baumgarten-díjat.”¹⁷)

II.

Szabó Dezső egy éven át (1928) Bajcsy-Zsilinszky Endre hetilapjában, az *Előörsben* kapott publikálási lehetőséget és ezen keresztül anyagi támogatást. Miután együttműködésük egy év után megszűnt, Szabó Dezső újabb kísérletet tett, hogy kitörjön az elszigeteltségből, s megoldja anyagi gondjait. Önálló fórumot teremtett magának a zsebkönyv formájú *Kritikai Füzetekkel* (egy rajongójában mecénást is talált hozzá), amelyben – az első szám bejelentése szerint – a magyar élet minden jelenségét vizsgálat tárgyává kívánja tenni – (s amelyből végül csak két szám jelent meg).

Maga harangozta be a *Kritikai Füzetek* megjelenését egy a *Mai Napban* 1929. augusztus 31-én napvilágot látott interjúban. „Évek óta teljesen körül vagyok zárva. [...] ezért most »Kritikai füzetek« címen irodalmi vállalatot alakítottok. Havonta egy vagy két füzet fog megjelenni, egy vagy két tanulmánnyal a magyar élet valamely jelenségéről. A első füzet pár nap múlva meg is jelenik. A címe: »Filozopter az irodalomban«. Ebben Babits »Halálfiái« című regényéről adok kimerítő kritikát, beállítva szellemi betegségeink közé. Ez a tanulmány ha nem is említi az Ady vitát, mégis lényegébe világít annak a piszkos herce-hurcának, ami az emberiség legnagyobb lírikusa körül dühöng.”¹⁸

A megjelent *Kritikai Füzetek*¹⁹ címoldalán olvassuk: *Kiadja: Boór Bálint*. Tudvalevő, hogy Boór Bálint Szabó Dezső *Segítség!* című 1925-ben megjelent regényének egyik hőse, a tragikus sorsú zseniális szobrász és politikus. Nagy Péter szerint az író így „utólag igazolja regényhősét, aki mintegy előjátésként az ő sorsát: ez a jelzés mutatja, hogy e füzetek kiadása idejére üldöztetési érzése már megint milyen fokra hevült, s mennyire reménytelennek látta saját helyzetét”.²⁰

Figyelemre méltó, hogy Babits regénye 1927 áprilisában jelent meg, s Szabó Dezső csak 1929 szeptemberében írta meg kritikáját, holott a regényről (Babitsról, a *Nyugatról*) alkotott véleménye nem is ekkor alakult ki, megfogalmazta azt már sokkal tömörebben egy évvel korábban az *Előörsben* az *Úri muriról* szólva. Ezen írásában előbb a kritikai helyzetet – kiemelten a *Nyugatot* – bírálja, majd az egyébként általa becsültnek mondott regényíró, Móricz legújabb regényétől „undorodik”, s közben Babits felé is szúr.

„Ha a rimekben, ritmusokban és formákban oly derék Babits regényt károg, az nem nagy veszedelem. Mert az ő »regényei« kába boraikkal, a mult század angol regényeiből összenaikkodott »Envy«, »Remords«, »Conscience« elvont mitológiájával, szokványos Czenczi néniével, stilusgyakorlatosan züllögető dzsentriivel s egyéb édes filozopterségeivel csak pasztörizált papírmásét adnak össze, melyek az obligát dicséretetek után örökre a könyvtár csendjébe kerülnek. Legfennebb a megfizethetetlenül drága kis bóher Fenyő Makszi gyosszint tőlük az irodalmába, mondván: – Babits író társam nivós, finoman cizellált, ájult ivelésű regénye a magyar élet adekvát képe.”²¹

A *Filozopter az irodalomban* nemcsak arra volt alkalmas, hogy benne Szabó Dezső kifejezze a maga, Babitsétól eltérő felfogását regényről, irodalomról, a kritika hiányáról, a társadalom szellemi betegségéről, hanem arra is, hogy támadja Babitsot mint ez általa vélt betegség megtestesítőjét. A *Kritikai Füzetek* nyitányaként elhelyezett írással a bátran szókimondó, tekintélyt nem tisztelő, évek óta a nyilvánosságból kiszoruló Szabó Dezső feltehetően tudatosan nagy vihart akart kavarni, hogy ezáltal magára irányítsa a figyelmet. Nagy Péter megfogalmazása szerint a *Filozopter az irodalomban* megjelenítésében volt „némely taktikai számítás is”. „Szabó Dezső a *Virradat*-beli cikkek óta tudja, hogy igazi feltűnést, igazi érdeklődést támadásaival, megsemmisítő kritikájával tud kiváltani – különösen, ha az botránnyal okoz. Ezért indítja új füzetait a Babits-kritikával: az irodalom viszonylagos állóvizében ezzel a kézigránattal idézve elő művihart – s egyben ezzel biztosítva azt a kezdeti tömegérdeklődést, amely a Füzeteket rentábilissá, a következő megjelenését lehetővé teszi.”²² Szabó Dezső a legnagyobb irodalmi tekintélyt támadja olyan témához nyúlva, amelyről – véleménye szerint – senki se mert komoly kritikát mondani. Így vélekedik a *Halálfiái* sajtóvisszhangjáról: „Mikor ez a regény megjelent, melyet úgyszólván senki sem bírt végigolvasni: újságírói és tanári, írói és egyetemi kritika egyhangú sablonos dicséretet zengett neki. Mert senkinek sem árt, [...] mert szerzőjének egy folyóiratnál s a Baumgarten-díjak kiosztásánál döntő szava van.”²³

III.

A szerző-kiadó *Filozopter az irodalomban* című írásában a *Halálfiái* kritikájának ürügyén támadja Babitsot, művészetét, szerepét a magyar irodalmi életben – érezhetően a sértettség pozíciójából kiinduló durva, bántó stílusban, hangnemben. Szabó nagyon torz tükörben mutatja, amit mutat, s értékítéletével, azt meghatározó művészetfelfogásával is vitatkozni lehet.

Ellenségesen támadó, gúnyos alaphangot üt meg már a bevezetésben, amelyben a következő kérdést fogalmazza meg: honnan van az, hogy őt – aki egyébként mindenféle művészi megnyilatkozás iránt toleráns – némely mű undorítja, „mint egy nyálkás, beteg és betegítő féreg s a megütött életöszton minden utálatával” mozdul ellene. A választ az író 45 oldalon keresztül fogalmazza.

Az I. részben a regény („bár inkább betű-gümmötelep, betű-penészréteg”) meséjét sablonosnak mondja: „szürke ciberéjében a regényreceptek négy fűszere úszkál: Nelli szökése, az Imrus váltóhamisítása, a gyilkosság és az Imrus öngyilkolozékonyasága”.

A következő, rövid részben vázolja kritikájának ironikus alaptételét. „Szerző, akinek örök jótanulóságában ott zúgtak az *Éducation sentimentale*, a *Raszkolnyikov*, a *Dorian Gray*, a *Madame Bovary*, a *Jean Cristophe*, a *Nincs menek-*

vés, az *Elsodort falu*, a *Segítség* nagy harangjai: nyilvánvalóan a »nagyregény«-vizsgát akarta letenni egyhangú kitérítéssel.” Azonban Babitsnak „e nagyregény-kollokválása” nem sikerült, sem a jellemformálás, sem a korfestés terén. Alakjait („embereknek fillentett szereplők”) „szótárakból és betanult regényekből gyúrja”. „A szerencsétlenek annyira sem tudnak élni, hogy beszélni és dialógust tudnának folytatni. Szakadatlan a szerző beszél helyettük [...] vízőzönös locsogással.” Egyedül Hintásnak engedi meg, hogy maga beszéljen, de ezt „az alakot s ezeket a mondatokat ezerszer láttuk és hallottuk Jókainál, Mikszáthnál”. Hintáss „a regények szokványos zseniális kalandora”, „minden élet nélkül”, „kétlábon járó zsargon”. A szerzőnek „életet-adó tehetsége nincs”.

Hosszan és különösen gúnyosan mutatja be Szabó Dezső Imruska alakját, aki „nem fiú és nem lány, nem gyermek és nem fiatalember, nem jó és nem gonosz: filozopter”. „Filozopternek születik, mint macskának a macskakölyök [...] kész filozopter már az egynapos pelenkájában [...]” Ilyen stílusban folytatódik „a regény pipogyájá”-nak jellemzése. „Vegyük kissé szemünk elé ezt az undorító és gennyes, hitvány és irgalmat nem érdemlő ember-bacilust, mely folyton növekvő szemetes sokaságában modern kultúránk egyik legpimaszabb betegségét hemzsegi össze. Ott penészfoltosodnak az egyetem padjain, ott gennyesednek a kávéházakban [...]” Az olvasó kezdetben ezeket a megjegyzéseket egyértelműen Imruska alakjára vonatkoztatja, majd egyre gyanakvóbb lesz, s a dühödte folytatást („s mint rosszindulatú *dag*-ok és *lob*-ok ők teszik nehéz nyavalyává az irodalmi társaságokat s eunukan-tológiává a folyóiratokat”) már úgy értelmezi, hogy mindez túlmutat: Imruska alkotójára is. (Mint ahogyan a filozopterség is mindkettőjükre vonatkozik.) A kritikus – követve Imruska „tanmenet szerint”-i útját születésétől az érettségiig – a „kis tudós” élettelennek vélt figuráján gúnyolódik. Kiemeli, hogy nem az élet parancsát követi, „életnyomorék”. Azonban beteg lelkében „életszegénysége is szellemi fölényé” torzul, s ez az „eunuk-büszkeség” bosszú „az élet erősei ellen”. A „szegény, egydimenziójú” lélek legfőbb jellemzője a „hideg vetélkedés”, mert „életsüket teste s [...] szegény lélek-féléje abban érez megtorlást az erősek, az egészségesek, a szépek, a termők boldog életével szemben: ha beteg szorgalmával, kis stréber emlékezetével, szó-klaunságával odadörgölheti az élet gazdagai elé: [...] azért én vagyok az első tanuló, fölényes vagyok [...]!”

A milieu- és korfestésből „még siralmasabb” Babits kollokválása: „szószósszá higitva felmondja azt a külföldi irodalmi emlékekkel fűszerezett: *magyar-ugar-vidéki várost*, amely már különböző [...] regények alkalmából kijövőget a könyökünkön”, mióta „Ady Endre szerencsétlen »*magyar ugarja*« mindenkitől könnyen gyártható patron lett”.

Szabó Dezső kritikájának szemléleti alapjairól árulkodik az az eszmefuttatás, amelyben kifogásolja a még lappangó (a mainál „*szerveesebb*”, „*mélyebb*”,

„ember-formálób”) kultúrát őrző vidéknek „*Pesten pestiektől pestileg beállított szűk és ellenséges*” szemekkel való megítélését, a külföldön elámuló kultúr-pózt; amelyben azon siránkozik, hogy a „vidék túlságosan Budapest lett”, hiszen a vidéki városokban is a „sors-formáló intelligencia jelentékeny része oda-került jövevény”.

Szabó Dezső tehát kétségbe vonja a Babits rajzolta kép eredetiségét, hitelességét. Nem is nyújthat – mondja – *korképet* az az író, aki nem élt az életben, „aki eddig csak a nyakát nyújtotta: könyvek, [...] felé”, vagyis a filozopter. („Hiszen a filozopterség éppen: maga az élethenkívüliség, a született vakság minden korról és élettel szemben.”)

Az V. fejezet kritikája a regényét „eposzi scenirozással” megírni akaró költőnek szól, annak, aki tudja, hogy „a regény az eposzból származik”, de nem tudja, hogy eposzt *nem lehet írni, csak teremni*. Szabó Dezső a „képtelen ízléstelenségek és modorosságok” bemutatására felsorol néhány példát azokból az eposzra jellemző csodás elemekből, amelyekből Babits a regény mitológiáját alkotja. Első példái a görög–latin idézetek, mitológiai alakok. De Babits nemcsak görög–latin szakos, hanem sok angol könyvet is olvasott, s az ezekből tanultakkal még nagyobb ízléstelenségeket követ el. A XVIII–XIX. század fordulójának angol regényirodalmából veszi át azt a „kellemetlen” szokást, hogy a nagybetűvel írt lelki tulajdonságokat és elvontságokat meg-személyesítve valami üres és unalmas mitologikus elem gyanánt szerepelteti. – A „*csodás-elem* gazdag ürtöltelékéből” külön kiemeli az unos-untalan mozgósított „ördög”-gel elkövetett modorosságokat.

Miután újabb idézetekkel szemlélteti, hogy Babits „az élet legegyszerűbb mozzanatait, a legmindennapibb kifejezést ehetetlenné kändirozza borzasztó tudákosságával”,²⁴ így összegzi mondandóját: „Egész bizonyos: rendes ember, aki nem emlézi mindennap vissza hajdani leckéit, csak a Műveltség Kisded Szótárával olvashatja ezt a regényt [...]”. Ez a „tudákosság”, „tanulmányosság” a filozopter lényege. „Beniczkyné Bajza Lenkétől és társaitól” átvett, „ostoba és ízléstelen ószeri fogás”-nak mondja a kritikus (a VIII. fejezetben) a regényíró azon eljárását is, hogy „az elbeszélést mindegyre megszakítja s a maga kis regényírói mechanizmusát zörgeti az olvasó orra alá”.

A regény nyelvéről (VIII.) sincs Szabó Dezsőnek jobb véleménye: „unalmasabb, undorítóbb, mesterkétebb, cikornyásabb nyelvvé még nem terelték a magyar szó-nyájakat”. Babits nyelvi téren is: „borzasztóan jó tanuló”. Itt „rugaskodik el legkeservesebben és legmakacsabbul minden természetes ízléstől”. A kritikus jogosnak érzi a molière-i kacagást a tudálékosan, cifrán író *précieux*-n, „aki azonban már nemcsak *ridicule*, hanem *lamentable* és *pitoyable* is”. Nem hagyja szó nélkül az appozíciókat, melyekkel az író szereplőit „agatja díszesebbre”. „Ez a suta modorosság természetesen szintén mint »eposzi nyelv« szerepel a szorgalmában.”

Ezután már egyértelműen nem a *Halálfi*airől van szó, hanem Babitsról. A cikkíró szerint a regény főszereplőjének költői szárnypróbálgatásait leíró sorok („játszik a szavakkal”, „nem is érti”; „obligátnak érezte magára nézve”, hogy szerelemről írjon) Babits „egész irodalmi munkásságát” jellemzik. Számára az irodalom, a művészet „szó, szó, szó”, és „e szavaknak jelentése egyáltalán nem fontos”. A „vaskos tipográfiai csődből” kitűnik: „Babits csak filozopter, csak jótanuló és sohasem volt egyéb”. A kritikus továbbmegy: a maga ítéletét felismerteti a megbírált szerzővel is: a regényírónak – a versek, „a rím-horgonyjátékok nagy hazugsága után” – fel kellett ismerni a lelke mélyén megbújt igazságot: „Nem vagy költő, nem vagy alkotó, nem vagy művész.” De hogy a kicsinysége, szegénysége miatti „lelki hidegrázást” elnyomja, „fenenagy kultúrgőgöt, első tanuló s fölényességet s minden élő, alkotó és erős vak és vad gyűlöletét tornyozza rá”. Ezért gyűlöli a zsenit: a Byronokat, a Petőfiket, az Hugókat, az Ady Endréket. A pamfletíró szerint ennek a különben oly tehetetlen „bogárká”-nak gőgje veszélyes a kultúrára, megbetegíti a művészetet.

Az utolsó részben a szerző nyíltan megmondja: a regény („ártatlan jószág: nem olvasták, nem olvassák, nem fogják olvasni”) csak ürügy volt számára, hogy bizonyos veszélyekre rámutasson: a kritikai élet becstelenségére, arra, hogy milyen egészségtelen arányú helyet foglal el az irodalmi életben Babits s a „babitság” [!]. Véleménye szerint a „becsületes szellemi harcnak legelemibb feltételei sincsenek meg nálunk”, s ebben maguk a lapok a hibásak: nyilvánvaló „gyávaságukkal, szajhaságukkal és nyomorult kis házi zsarnokságukkal”. Figyelemre méltó, amit a szerző ezek illusztrálására a *Halálfi*ai (már idézett) sajtóvisszhangjáról mond.

Rávilágít annak a tipikusnak vélt jelenségnek az okaira is, amely Babitsot Ady mellé emelte, amely a zseni ellenében ellen-zsenit állít. A közepes és kis írók irigységből ellen-tehetséget gyúrnak valaki hozzájuk hasonlóból az igazi tehetség elhomályosítására, hogy mikor őt felemelik, voltaképpen önmagukat emeljék az igazi mellé vagy fölé. Ady és Babits összehasonlítása aláhúzza a szerző Babits-ellenességét. „Szegény Babitsot Ady mellé emlegették, akivel egy geológiai korszakban nem szabad együtt ejteni ki nevét [...]. Ady az abszolút költő, Babits abszolút tagadása minden költészet lényegének: az abszolút mechanikus, a mesterember. Ady költészete az abszolút élet [...]. Babits csinálmányai halvaszületett papírvirágok [...]. Ady az abszolút zseni. Babits a tipikus, százpercentes, mintegy iskolai példának készült *antizseni* és *a-zseni*.” A magát nyilvánvalóan az igazi tehetségek közé számító kritikus visszamenőleg is minősíti Babits „kezdetből hamis” helyzetét. „Mert a Nyugatba dolgozott s mert az Ady üstökös-járás szelének nyomán mozdult atomok közt volt: őt is az új Magyarország forradalmasai közé számították.”

Szabó Dezső itt érkezett el kritikájának legáltalánosabb tárgyához, a szerző által *szellemi kommunizmusnak* nevezett jelenséghez, amely a kapitalista sza-

bad verseny egyik függvénye, s szerinte elméleti megalapozója az emberi szellem, a kultúra jelenlegi két legnagyobb veszélyének. (Az elmélet lényege: szellemi téren tagadni a természettől adott tőkét: a tehetséget; azt állítani, hogy a művészi alkotás „*csupán akarat és a tudatos gondolkodás gyümölcse s kellő gyakorlat után bárkitől előállítható*”). A nagyközönséget kiszolgáló üzlet-irodalom és a filozopter-irodalom veszélye közül az utóbbi a nagyobb, mert alkotói mint sokat tanult emberek „odajutnak a kritikai élet irányításához, a szellemi élet stratégiai pontjaihoz”. Az egymással szolidáris áltehetségek felismerik, hogy „az új jövő építésére menő tömegeket a zseni, a tehetségek” mozgatják, és bosszúból, irigységből megalkotják a saját elméletüket, moráljukat. Ideáljuk az „izzadmányos”, „csinálmányos” munka, amely csak „*kevés kiválasztottnak*” való. Négy szempontból is veszélyeseknek tartja őket a zseni-tudatú kritikus: 1. „Fegyvereket kovácsolnak a kizsákmányoló hatalom számára a tömegeket védő zseni történelmi tiltakozása ellen.” 2. Sok fiatal lelket filozopterré, „életeunukká” torzítanak. 3. Hamis jogcímet adnak a közönségnek a zseni ellen. 4. „A magyarság legmélyebb megnyilatkozásait, legnagyobb erőit, a magyar jövő nagy építőit próbálják megsemmisíteni.”

IV.

Szabó Dezső a gúny, a szarkazmus fegyverével közvetetten (a *Halálfiái* önéletrajzi ihletésű főszereplőjének, Imruskának a kritikájában), de közvetlenül is támadja Babitsot. Imruska, illetve alkotója meg- és elítélésének hangsúlyozott vádpontjai rokonságot mutatnak a *Halálfiainál* korábbi és későbbi Szabó Dezső-írásokban található ironikus Babits-portrékkal.

Az 1918-ban befejezett és 1919 májusában megjelenő *Az elsodort falu* című regényében festett Babits-kép („a szláv származású, nagy kultúrájú” Záhodnik Károly figurája mögött) már tartalmazza a vissza-visszatérő fő motívumot: a művész és teremtményeinek könyvszagú életidegenségét, a szó, a forma művészeinek szelleme és satnya teste közti ellentétet.²⁵

Amikor Babits és Szabó Dezső viszonya megromlik, Szabó Dezső hangja vitriolosabb lesz. „*Az elsodort falu* Babits-portréja enyhe szatíra ahhoz a karikatúrához, valóságos gúny- és torzképhez képest, ahogy Babits a *Csodálatos élet*-ben megjelenik.”²⁶ Az 1921-ben kiadott regény szereplője, Babarov, „a b-betűvel kezdődő szavak költője” feltételezhetően egy fűzfapoéta rímekkel teleírt papírszeleteiből gyúrt rongybaba és a részeg poéta különös kalandjából termett. „Babarov nem élt, [...] éjjel-nappal idegen országbeli verseket olvasott, azokból írta ki a rímeket, vagy pedig maga írt verseket.” Ereiből vér helyett szavak bugyborékkoltak. „Különös szervezet volt, mely a millió arcú világból csakis a rímet és az asszonáncot tette magáévá. Egyetemes élheteretlenségét különben elefántcsonttoronynak nevezte s igen előkelő művésznek érezte magát, mikor ezt a szót kimondta.”²⁷

A *Halálfi*ai kritikája ürügyén már leplezetlenül szórja Szabó Dezső a gúny nyilait – részben Babits hősét (hiszen úgy látja, hogy Babits „abszolút és kegyetlen hűséggel rajzolta meg önmagát a *Halálfi*ai című regénypróbálkozásában”²⁸), részben közvetlenül magát az íróit célozva.

Babits alakjait Babarovhoz hasonló életszegény, papirosfiguráknak mutatja. Imruska sem „az áldott emberi csókból” született. „Két rosszul kompilált szótárt összeütöttek s lett belőle Imruska.” A „papirosra született avarton” képtelen a test diadalaira; „nincs életgazdagsága a játék mély valóságai számára, nincs az élet, a folytatás, a női test hívásai számára sem”, sőt „a satnya, élet-hülye” „emberféreg” még büszke is erre, s szellemi fölénynek érzi. A többi Szabó Dezső-írással összecseng az a költő-, költészeteszmény, amelyet az *életet* mitizáló Szabó Dezső a *Halálfi*ai írójának tulajdonít: a test, a lélek életidegensége, a szavakkal, a művészi formával való már-már akrobatikusan bravúros, de tartalmatlan játék („nem az élet mély anyagi és emberi revelációi a test-lélektelen, hanem *szógimnasztika* az, ami [...] költővé teszi a költőt, a kis tudóst”). Az *Édes Gergelyek* művészete ez, ahogyan Szabó később az *Életeimben* írja. Nem véletlen, hogy a *Halálfi*ai kritikájában is utal rá, amikor a szavakkal játszó, a latin szavak zenéjére érzékeny Imruská-nak regénybeli bemutatását kommentálja. „Nem lehetne pontosabb matematikai képletet adni arról: hogyan képzeled el a *filozopter* a költőt és a költészetet, mint ezek az Imrust építő sorok. Egész bizonyos: a kis Gergusnak: Édes Gergelynek pontosan ezekkel a sorokkal lehetett elbeszélni a gyermekségét.”²⁹

A *Halálfi*ai kritikájában azt, amit Szabó Dezső a regény költő-hősének alakjáról gondolt, néhány oldallal odébb nyíltan alkotójára, Babitsra, „egész irodalmi munkásságá”-ra vonatkoztatja.

„Szerzőnknek egyáltalán nincs képzelete, nincs érzelmvilága és nem gondolattermő elme. Számára irodalom és művészet nem az emberi lélekké fájt vagy örvendett világ szükségyszerű kifejezése. [...] A költő sajátos vegyülete a zenebohócnak, az equilibristának [...]. Minél jobban, minél többféleképpen tud játszani valaki a szavakkal: annál nagyobb költő. [...] Babits Mihály szó-erotikus, született szó-zenebohóc, semmi más. A költészet, az irodalom: orgona, hegedű, zongora, cimbalom vagy furulya: *kifejezője* a világban történő embernek és az emberben történő világnak. Az ő irodalma: zörgő, tele ügyesen kisimított szavakkal, melyet igen sokféleképp tud rázni. *Nem fejez ki semmit* [...].”³⁰

Szabó Dezső Babits elleni indulata később sem mérséklődött. Az *Életeim* című önéletrajzában a *Nyugat* íróiról, köztük Babitsról, illetve az „irodalmi nihilisták”-ról szólva szinte megismétli a *Filozopter*...-ben írottakat. „A természet millió szája, a közösség fájdalmai és örömei, [...] a női test mély hívásai, [...], szóval: a külvilág folytonos emberi lélekké áradásai: nem mondanak semmit nekik. Van kitűnő érzékük a nyelv ritmusához, [...] a majdnem cir-

kuszi művészetet jelentő formák kibravurozásához [...]. Nem a bennük történő világ és nem a világban történő énjük termi irodalmukat. [...] Könyvekben [...] van költészetük minden forrása. [...] Az ismert népdalt kissé módosítva lehet rájuk alkalmazni: – Nem anyától lettél, könyvekből születél. [...] Nihilizmusuk azt jelenti: hogy nekik teljesen mindegy a tárgy, melyet szavakba művészkednek.” Elismeri, hogy „sokszor egészen szép verseket tudnak így létrehozni”; méltányolja irodalomtörténeti jelentőségüket is. „Formákat, [...], szavakat: téglákat, művészi nyelvet adnak az irodalmi fejlődésnek, mely egyes nagy alkotók művében később hasznos építőanyagnak bizonyul. Ilyen volt Édes Gergely [...]. Ilyen volt [...] Faludi Ferenc [...]. Ennek az írói sorozatnak nálunk legkiemelkedőbb alakja Babits.”³¹

Önéletrajzában is szól Szabó arról, hogy sokan „Babits nevét az Ady neve mellé igyekeztek csirizelni”. A jelenséget is a már ismert módon magyarázza, hogy „azok, kiknek az új jelenség bármily érdekét, hiúságát és irigységét bántja: nekiállnak egy kontragénuszt preparálni és propagálni [...]. Szegény Babits ilyen papírmasé kontra-Ady volt két évtizeden át.” Elmeséli egy látogatását Babitsnál, akiből szép könyvtárának áttekintésekor kitört „a Géniusz gyűlölete”. „A vén kisasszony nem beszél olyan részletes hisztérikus dühvel a férfiről, ki helyette a hűgát vette el, mint ő beszélt Byronról, Hugóról, Petőfiről, Adyról.” Ez az élmény is felidéződött a *Halálfiái* kritikájában kétszer is. Először Imruskáról mondja, hogy „bizonyos: ez a kis tudós költő, ha nagy tudóssa nő: a proletárnak született test-lélek ösztönös, vad gyűlöletével fogja gyűlölni Byront, Hugot, Petőfit, Adyt, az emberi reveláció gazdag elküldöttjeit s megtagadja tőlük a *költő*, az *író* nevet”.³² Másodszor közvetlenül Babitshoz kapcsolódnak ezek a nevek, ahogy ezt már idéztük.

V.

Babits Mihály nem reagált közvetlenül Szabó Dezső írására, csak egyszer célzott rá: amikor Németh László tőle való elfordulásában és hasonlóan erős hangú támadásaiban Szabó Dezső hatását vélte fölismereni, azt írva, hogy mögüle föltűnik „Szabó Dezső savanyú profilja”.³³ Nyilvánvaló, nemcsak azért nem válaszolt, mert a „gondnak és elfoglaltságoknak oly tengere szakadt” rá³⁴ (a „Kassák-ügy”,³⁵ a *Nyugat* válsága, az Ady-revizíó, a Baumgarten-kuratóriummal, majd a -díjakkal kapcsolatos kellemetlenségek, Osvát halála, a *Nyugat* további sorsa stb.), hanem méltatlannak is találta volna Szabó Dezső gúnyolódásaira a választ. Egyébként sem közvetlenül válaszol a kritikákra, támadásokra, hanem – többnyire – általános, elvi szintű tanulmányokkal.

A *Nyugat* is hallgat. Babitsot azonban sokan veszik védelmükbe. Ha Szabó Dezső füzetecskéjével vihart akart támasztani, jól számított. Kevés Babits elleni támadásnak volt nagyobb visszhangja, mint ennek a pamfletnek. A *Filo-*

zopter az irodalomban című írásáról nemcsak szenzációhajhász híradások tudósítottak, hanem többen – tárgyilagosan, gúnyosan, Babitsot védve, ritkábban támadva, de a Szabó Dezső-i hangnemet többnyire elítélve – megfogalmazták véleményüket.

Elsőként, szeptember 7-én a *Bácsmegyei Napló* (*Uraim, szeressük egymást! Szabó Dezső mérges támadása Babits Mihály ellen* címmel) harangozza be, hogy megjelent Szabó Dezső *Kritikai Füzetek* című vállalkozásának első füzete, amelyben Szabó Dezső „még nála is szokatlan kiméletlenséggel végzi ki Babits Mihályt” a *Halálfiainak* nagy feltűnést keltő s meglehetősen szubjektív kritikájában.

Két részletet emelek ki a híradásból (amely a röpiratból több kitéltet idéz, s amelynek kissé felületesnek tűnő szerzője tévesen azonosítja „Sót”-ot Bonyháddal, „ahol Babits fiatalságát eltöltötte”). Az egyik minősíti Szabó Dezső munkáját. A cikkíró véleménye szerint a szerző „szabódezsői ötlettel, de kegyetlenséggel megválogatott idézetek alapján állapítja [...] meg, hogy Babits Mihály önmaga is megírja magáról, hogy ő nem költő és a költészet lényegét csak a szavakkal való játéknak tekinti”.

A második kiemelt részlet pedig azért érdekes, mert ezt a szöveget veszi át kissé módosítva *A Nap*. A *Bácsmegyei Napló*-beli cikkben nem világos tudniillik, kire vonatkoztathatók a Szabó kritikájából idézett sorok: „undorító és gennyes, hitvány és irgalmat nem érdemlő ember-bacillus, mely folyton növekvő szemetes sokaságában modern kulturánk egyik legpimaszabb betegségét hemzsegi össze”.

A *Bácsmegyei Napló* fent ismertetett híradását egy héttel később szó szerint ismétli a *Brassói Lapok* (1929. szeptember 15.), s még korábban (szeptember 10.) – kisebb módosítással – a pozsonyi *A Nap*. A *Napban* az átvett cikk elé az ismeretlen szerző ír egy bevezetést (melyben úgy mutatja be Szabó Dezsőt, mint akit „egyrésről a legnagyobb zseninek tartanak, másrésről szeszélyes és összeférhetetlen embernek ismernek”), az eredetiből kihagy két kisebb részletet (a *Bácsmegyei Napló*-ból általam elsőként idézettet, illetve a Szabó Dezsőtől idézett Ady–Babits összehasonlítás egy részét), a címet pedig blikkfangosabbra változtatja (*Szabó Dezső szerint Babits „undorító, gennyes ember-bacillus”. Kiméletlen kritikai támadás Babits Mihály ellen*). A cím azért is figyelemre méltó, mert – a kihagyások miatt kissé mérsékeltebb hangú cikk – címe durván, egyértelműen Babitsra vonatkoztatja a kiemelt megállapítást, holott a *Bácsmegyei Napló* ezt nem teszi. A cím pontatlan is, mert Szabó Dezső Imruskáról szólva mondja ezeket, igaz, a másképp értelmezés lehetőségét a Szabó Dezső-i szöveg egésze és adott bekezdése is megengedi.

A *Hirdetési Ujság* (szeptember 22.) *thy* aláírással [*Guthy György?*] *Szabó Dezső durva támadása* címen ironikus hangon ad hírt Szabó Dezső támadó írásairól, köztük a Babits-pamfletről, amelyből több részt is idéz. Ebben is megtalálható a már említett utalás („Undorító és gennyes, hitvány és irgalmat

nem érdemlő ember-bacilus [...]”), s itt is inkább Babitsra értődik. Gúnyos hangon fejeződik be a rövid tudósítás. A szerző „igazságtalan förmedvények”-nek nevezi Szabó Dezső írásait, melyekkel „kollégáit érzékenyen megbántotta”. „Vegye tudomásul – írja –, hogy nem kíváncsi senki sem a »kivégzéseire«. [...] Mondja kedves Szabó Dezső, mi lenne akkor, ha az utóbbi időben elantiszemitásodott Szabó Dezsőt végeznék ki alaposan? Mi lenne akkor?”

Galli Mátyás Csodabogár című, nem minden él nélküli kis cikkében Szabó Dezső „nem mulatság nélküli olvasmány”-nak mondott „förmedvény”-éből felsorol néhány idézetet, majd ironikusan összegzi a tanulságot: „Stílust, azt lehet tanulni Szabó Dezsőtől, annyi bizonyos.” (*Széphalom*,³⁶ szeptember-október.)

Az eddig bemutatott inkább szenzációvadász, illetve figyelemfelhívó tudósítások mellett – tartalmával, szemléletével, a későbbi folyamatokat meghatározó jellegével – kiemelkedik két komolyabb kritika, amelyek túlmutatnak az irodalmi, esztétikai megközelítésen. Ezek az írások – az Ignotus által a „baloldali urbánusok” főhadiszállásaként jellemzett, Babitscsal kezdetben barátságos, majd ellenséges hetilapban – *A Tollban* jelennek meg. A szeptember 22-i számban *Németh Andor* vitatkozik Szabó Dezsővel, aki szerinte a „közönség szenzációéhségét” elégítve ki a „tőle megszokott kíméletlenséggel percek alatt széttranszírozza taglójával” Babits Mihály könyvét. Az „*Igy írnak ők. Babits Mihály*” című (a cím arra utalhat, hogy a cikkíró eszmeileg más platformon áll) cikk szerzője különösnek tartja, hogy Szabó Dezső „éppen most” foglalkozik „az újságosbódék legszélesebb nyilvánossága előtt Babits Mihály e nem éppen népszerű könyvével”.

Németh Andor elsősorban a „Babits ellen szegezett vádirat főpontjára”-ról, a füzetnek a címben is jelzett „leitmotívumára”-ról, a „filozopterség”-ről gondolkodik másképp. „Mi nem osztjuk Szabó Dezső lesújtó véleményét Babitsról, a költőről, az essaystáról, sőt még a regényíróról sem: de Babitsról mint kulturális jelenségről, életrajzáról, morális ítélezéseiről nem mondhatnánk egyebet.” Ám e morális ítélezésre magyarázatot is talál Babits hivatása által meghatározott élethabitusában. Minden mesterség közül „a papi s a vele rokon tanítói hivatás az, amely viselőjének élethabitusát megmáshatatlannul megszabja”. Más közpályán dolgozóktól eltérően a pap és a tanító nemcsak egy államrendet ismer el abszolútnak, de egy etikai (teológiai) rendszert is, a minden más pályán lehetséges *reservatio mentalis* nélkül: „hiszen nemcsak, hogy hinnie, de hirdetnie, tanítania kell, amiben hisz”. „Ez az abszolút állásfoglalás szabja meg lelki horizontját, amelyet áttörni nehéz és fájdalmas; ex cathedra nyilatkozatait, amelyeket az Eszme képviselőjeként tesz; töprengő felelősségérzetét, mely megbénítja elhatározásaiban; méltóságtudatát, mellyel évszázadok ideáljait hordja gyenge vállain; a valóság és a *sollen* közötti vergődését [...]” Ezek a vonások – mondja Németh – „túltengenek

Babitsban, aki csakugyan klerikus barát, még pedig úgy baudelairei, mint bendai értelemben rossz barát, – de annál jobb költő, ott és ahol az” – teszi hozzá a megszorítást.

Még a *Halálfiában* is az, „amelynek kínos befejezése csakugyan a legsúlyosabb árulás, amit művész valaha a saját teremtményeivel szemben elkövetett” – állítja Németh Andor, s ezen a ponton kritizálja tovább a regényt – a fent említett finoman burkolt kritika után – nyíltan.

Előbb azonban dicséri Babits „epikus elhithető művészeté”-t művének első részében, a szerelmi regényben, amely „ragyogóan megírt történet, felejthetetlen figurákkal”. Véleménye szerint az olvasó tiszta gyönyörűségét még nem zavarja semmi, „legkevésbé az előadás intellektuális hangja, amit Szabó nem győz eléggé gúnyolni”. Németh Andor egyenesen „érdeműl” tudja be Babitsnak, hogy nem népieskedik. „Az ő intellektuális álláspontjáról nézve a vidék konvencionális élete enyhén karrikatúrális; érzésmódjokkal, szókincsükkel együtt. [...] a modern kultúrember szenvedélyes kíváncsiságával, a természettudós objektivitásával szemléli a vidék életét és megfigyeléseinek szenvtelen őszinteségét szeretetreméltó humorral temperálja.”

Miért kellett volna a klasszikus kultúrájú Babitsnak népiesen egyszerűnek lenni? – kérdezi Németh. Remekül megoldott és rendkívül érdekes kísérletnek tartja, hogy „Babits a kisváros családi történetét klasszikus kultúrreminiscenciákon szűri át, megfosztja az eseményeket a maguk kicsinyességétől s a görög szépségideálhoz modellálja őket”. (S az egyébként tárgyilagos hangú kritikus ironikusan jegyzi meg, hogy a sok mitológiai istenség nem zavarhatja Szabó Dezsőt, hiszen „az ő regényalakjait is látogatják néha az Olympus féltékeny lakói”.) A babitsi megoldással való előbbi egyetértését azonban kissé vissza is vonja egy zárójelbe tett megjegyzésben: „az egyoldalú klasszikus műveltség később megbosszulja magát: mert csak arra jó, hogy az anyag hétköznapiságát epikussá szépítse, tehát csak művészi gyümölcsöt terem, de az anyag megismerését nem mélyíti el – s ez az oka annak, hogy Babits [...] nem jut egy lépéssel sem közelebb a valóságos összefüggések megértéséhez [...] – amihez más szemlélet kellene”.

A cikkíró „meggyőzőnek” érzi Babits regényében a stílus és tárgy egységét, sőt „egyenesen *trouville*-nak, mindaddig, amíg Babits nem cáfol rá”. Úgy látja, a kisvárosi életlátástól és gondolatvilágtól lelkében elszakadt Babits megindultan, de – a mértéket pontosan eltalálva – kissé gúnyra hajló bölcsességgel ábrázolja a kisvárosi életet. „Enyhén regényessé stilizálja, *olyanná, amilyennek maguk a kisvárosiak érzik*, mindig vagy ötven esztendővel meghaladott életstílus szerint.” Érezteti, hogy „a vidéki élet unalmát csak az anakronisztikus regényeskedés teszi bizonyos embereknek elviselhetővé”.

A kritikus szerint „Babitsot jobban érdekli, mit hisznek a emberek magukról, mint az, hogy mi tartja őket valóban össze”. Mivel azonban ő kortörténeti regényt akart írni, „ezért előbb-utóbb át kellett törnie a naiv mesélés szűk

kereteit, szembesítenie kellett a vidéknek önmagáról való álmát az elfogulatlan társadalomkritika ítékezésével”. Ezt a folyamatot éli át Sátoridy Imre, akit Németh nem Szabó Dezső-i szemmel („nevetségessé nyomorított kis intellektüel”-nek) lát, de kritizálja sorsának babitsi bemutatását: Imrus leszámol a múlttal, s Babits igazat ad neki, ám „lassan elmozdítja a mikroszkópot, és most a becsületes intellektuális törekvések válnak enyhén komikussá s minél távolabb szakad a hős a szülői háztól, annál erősebben érezteti az író aggodalmait és féltő rosszallását”.

A cikkíró a regény utószavára mutatva így fogalmazza meg kifogását: bár Babits váltót nem hamisított, mint hőse, de meghamisította a regényt, „amelyet letérített a természetes kifejlés útjáról a saját átalakulása irányában, amely lehet respektábilis, de példaadó, útjelző semmiesetre sem”. A regény ott érhetett volna véget, ahol Gyula fátyoltáncáról van szó, az ő bolondos, bizonytalan ígéretével („Lopok, ölök sikkasztok, de a *Viharágyúnak* meg kell lennie. Az új magyar kultúrát nem a zsidók csinálják meg.”); ezzel ugyan az író még „semmit sem old meg, de nem is falaz be”. Ám mivel Babitsban erősebb a személyes hitvallás lírai kényszere még a művészi forma törvényeinél is, „az autobiográfus *Dichtung und Wahrheit*-jével egy eldugott erdélyi városba küldi Imrét”. Németh Andor szerint ez az Imre már nem azonos a regény Imréjével, bármennyire erőlködik is a szerző, hogy „pszichológiai okokkal elfogadhatóvá tegye a színváltozást”. Mikor a váltóhamisítás miatt az ügy komolyra fordul, Imrus hirtelen „kultúracsömört” kap, majd Erdélyben megtagadja ifjúkori eszményeit, filiszter lesz, fix fizetéses állami alkalmazott. „És ez volna az a morál, amelyet Babits követendő példának állít a jövő magyar nemzedékek minden Imréi elé?” – méltatlankodik a kritikus.

Hiteltelennek érzi az erdővári Imre alakját. „Nem hisszük el még a szociológiai ismeretekkel hiányosan ellátott Imréjéről sem, hogy gondolatok finom elemzője, máról-holnapra oly durva logikai hibát kövessen el, hogy a maga kis váltóhamisítási kalandjából a modern kultúra csődjére, minden eszmei küzdelem hiábavalóságára következtessen. Babits, a moralista ezen a ponton megfelelkezik a regényéről s a maga világnézeti fejlődését kényszeríti rá Imrére – mely a valóságban sokkal lassabban ment végbe s talán éppen a regény írása közben teljesedett be. Egy huszonkét-huszonhárom éves fiatalember nem mond le kultúreszményeiről Cenci néni kedvéért – mint ahogy Babits sem mondott le annak idején. Imrusnak, ha megérdemli, hogy regényt írjanak róla, állnia kell a kultúrharcot, mint ahogy Babits, a fiatal fogarasi tanár állta is. Elment addig, ameddig egy humanista műveltségű, de nem forradalmár hajlandóságú intellektüel elmehet. [...] meg kellett fizetnie kultúrbátorságáért. Nos, hát Babits megelégette a harcot, vagy »belsőleg érett azzá, ami ma« – az ő dolga marad. De ne akarja elhíttetni az olvasóval, hogy ez a rezignáció a Szellem, a Bölcsesség, a Kultúra követelménye – mert hazugsággal marad.”

Végső soron Babits „legművészibb gonddal írt” munkáját, a *Halálfiat* Németh Andor „műalkotásnak, regénynek egyaránt kiváló”-nak tartja – „ama kisiklás híjján, amely a regény kifejlődését szigorúan formai szempontból is megnyomorítja”. Amint láttuk, a „népieskedő” Szabó Dezső kifogásait viszszaütő cikk Babits regényét, szemléletét is kritizálja. Nem véletlenül nevezi Németh Andor írását Osvát „langyos védelem”-nek. Legfőbb kritikája a „kisiklás”-nak szól, annak, hogy Babits Imruska történetét „a természetes kifejlés útjáról a saját átalakulása irányában” téríti el. (Hasonló kifogást fogalmazott meg két évvel korábban Kassák Lajos a Babitsétól eltérő, a Németh Andoréhoz közelebb álló szemléleti alapról.³⁷)

Egy hét múlva *A Toll* következő számában (szeptember 9.) újabb – Szabó Dezsőt legkeményebben támadó – vitacikk jelenik meg *Kézai Simon [Hevesi András]* tollából. *A filozopter védelmében*³⁸ című írása – a Németh Andorénál határozottabb, de – különös védőbeszéd Babits mellett.

Ascher Oszkár egy (október elsején írt) levélben hívja fel Babits figyelmét erre a cikkre, a következő megjegyzéssel: „Örömmel küldöm itt a *Toll* legújabb számát (ha ugyan nem olvastad már), hogy a Szabó Dezső piszkos ronda förmedvénye után, a Németh Andor hűvös kritikája s langyos védelmén át végre láss egypár pofont elcsattanni a Szabó Dezső arcán. – Remélem, a szennyirat nem volt Rád és Ilonkára deprimáló hatással, hiszen önmagában hordta a megvetést, a nevetségességet...”³⁹

A fiatal kritikus cikkének első két bekezdésében általában jellemzi Szabó Dezső magatartását, írói módszerét. „Minden művében önmagát próbálja elképzelni. Furcsa esete a pszichopathiának, mikor egy ember beleolvad a saját álomképébe, eggyé válik a saját zavarosan elgondolt ideáljával. [...] szóban és írásban egy [...] bálványt imitál, azt, akit ő a »magyar faj nagyszerű kiteljesedésének« hiv. Szabó Dezső minden önkénytelen mozdulatát [...] ehhez a mintaképhez való szolgálai alkalmazkodás diktálja. Van valami burleszk komikum ebben a szerepjátszásban, amelyből [...] kikandikál a magánszemély dicstelen figurája [...]”

„Szabó Dezső erősnek álmodja magát, hogy mindenkit letaposhasson” – mondja Hevesi. Az író gyakran emlegetett „undorodásáról” pedig megjegyzi, hogy Szabó Dezső azt a magyar faj kiemelkedő sajátosságának tartja, s ő maga is undorodik mindenkitől. „Szabó Dezső undorodik attól, hogy valaki germán vagy zsidó származású, hogy szűkmellű, hogy rövidlátó, hogy rosszul ejti az idegen szavakat. Nem az emberek erkölcsi magatartásától undorodik, hanem pusztán létezésüktől [...] oeuvre-je egy dagályos prózává tagolt több ezer oldalra elnyújtott állati üvöltés, Caliban rekedt ordítása, amiért rajta kívül mások is élnek a világon.” „Ez az ember sajátos módon az Életet kürtöli [...] és most az élet nevében [...] undorodik attól, akit ő filozopternek nevez. Babits Mihály a »filozopter« remélhetőleg ügyet sem vet erre a habzó száju négerre [...]”

A cikkíró a továbbiakban véleményt fűz Németh Andor kritikájához, amellyel nem mindenben ért egyet. Úgy látja, hogy amikor Németh Babitsot nagy költőnek, írónak, essayistának, „csak, sajnos, filozopter”-nek tekinti, látszólag Szabó Dezsőnek ad igazat. Pedig Németh mást ért filozopteren. Véleménye szerint Szabó Dezső szemében a filozopter „betűmoly, könyv-kukac” (ő is az félművelt változatban! – csattan egy pofon), Németh Andor szerint a filozopterség „a szellem deferálása a hatalomnak, a fennálló rend intellektuális szankciója”.

Hevesi András cikkének további két részében – kapcsolódva Németh azon állításához, hogy Babits hőse megalkuvó – bemutatja a múltbeli, illetve a jelenbeli filozoptert. A régi írástudó siralmas alak, „egy arisztokratikus társadalom rosszul fizetett luxuscikke, igénytelen dísz tárgy, [...] a maga módja szerint mégis függetlenebb művész, mint az írói önérzet ma élő atlétái”. „Meghunyáskodó rabszolga maecenásai (királyok, kardinálisok) magánéletének és a napi politika eseményeinek minden vonatkozásában, de korlátlan ura az antik mitológiának, történelemnek.” Állásfoglalásait előírják, de az ízlését nem.

A jelenben más a helyzet. „A forradalom polgári önérzettel ajándékozta meg az írástudót és cserébe elvette tőle a lelki függetlenséget. A mai írástudó maecenásai nem királyok és kardinálisok, hanem politikai pártok, társadalmi rétegek, [...] irodalmi klikkek. A szolgálai hízélgés ma nem személyeknek szól, hanem elveknek, jelszavaknak és hangulatoknak.” A mai igazi írástudó nem keresi a mecénást, hanem menekül előlük, vagy keserű iróniával túri őket. A közelmúltban egy mecénás volt, az állam, amely személytelenségével nem nyomorította meg az írástudót. Babits regénye ebben az időben játszódik. Sándor Imre, a poéta nem volt „megalkuvó” (ahogy Németh Andor állítja), hanem kiválasztotta a különböző mecénás közül a legkevésbé nyomasztót, s játékos hajlamú lévén „beleélte magát a kultúra pionírjának szerepébe”. „Ez azonban egy újabb regény tárgya, amit Babits még nem írt meg.”⁴⁰

Végezetül Babits pályafutásával kapcsolatban (nem kritikai él nélkül) mondja, hogy az állam nem bizonyult elég engedékeny és semleges mecénásnak. „A költő már több mint tíz éve a maga útján jár és közszereplése abban merült ki, hogy felváltva elfogadja és elutasítja a különböző oldalakról kínálkozó szövetségeket, ami az igazi írástudó jogos és megengedett taktikázása, hogy megőrizze magányát. Bizonyosra vesszük, hogy Babits a Kisfaludy-Társaság⁴¹ szírehangjait épp oly határozottan el fogja utasítani, mint a haladó ifjúság hívó szavát. Neki csakugyan egyikre sincs szüksége.” (Zárójelben jegyezzük meg, hogy Hevesi Andrásnak az írástudók helyzetének, szerepének szociológiai szempontú megítélése különbözik Babits ismert – az írástudó az örök értékekre néz – véleményétől.)

Feltehetően Komlós Aladár ír névtelenül a *Képes Hét* október 27-i számában, *Irodalmi napló* címmel Szabó Dezső kritikájáról, amely Babits Mihály regé-

nyéről „szedi le a keresztvizet”. A kritikus szerint Szabó Dezső „füzet”-e „iskolapéldája annak, hogyan nem szabad kritikát írni”, s ezenfelül „hiján van a régi Szabó Dezső szempontokban és ötletekben való gazdagságának is”. Kiemeli, hogy a hosszú pamflet kevés gondolat állandó ismétlése. „A plakátizű egyetlen gondolat, melynek melódiavariációit Szabó el-ujjgyakorlatozza előttünk, annyi, hogy kétféle embertípus van”. A továbbiakban Szabó stílusában (zárójelben megjegyezve: „hogy Szabó még nem unja ezt a stílust!”) mutatja be e két típust, köztük a filozopter-, a Babits-típust.

Amint láttuk, a megtámadott „filozopter” védelmében született írások egyike-másika Babitscsal szemben is megfogalmaz kritikai megjegyzéseket, találkozunk azonban támadó, ellenséges hangvételű, tartalmú publicisztikai termékkel – a baloldalon például. A *100%*, a KMP 1927 és 1930 között megjelenő „Irodalmi és művészeti kultúrsemle”-je, már az első, 1927-es számában szembeszáll Babitscsal Ady megítélésének kérdésében, s most, 1929 októberében Szabó Dezső kritikája ad újabb alkalmat a szerkesztőknek Babits-ellenességük ismételt kinyilvánítására. *Szabó Dezső Babits Mihályról* című színvonalatlan – irodalmi, esztétikai szempontú megközelítést nélkülöző – írásában Gergely Sándor egyetért Szabó Dezsőnek Babitsról alkotott véleményével, de mivel az ő Babits-megítélése más ideológiai alapokon nyugszik, Szabó Dezsőt is kritizálja.

Gergely elégedetten nyugtázza, hogy Szabó Dezső az új magyar irodalom „álnagyságát” teljesen leleplezi, s „találó” idézetekkel meggyőzően bemutatja – ami a *100%* olvasói számára persze nem újság! – „Babits ürességét, formalizmusát, költői tehetetlenségét, eredetiségének teljes hiányát, képtelenségét a társadalmi összefüggések felismerésére”. A cikkíró helyeslése eddig a határig terjed. Szabó Dezső érvelését azonban nem fogadja el, abszurdnak, Babitséhoz hasonló korlátoltságra vallónak tartja. Álláspontját a baloldalt megtevesztőnek, zsenikultuszát veszélyesnek ítéli. Gergely rámutat arra, hogy „a »tömegeket védő zseni«: egy új irodalmi fasizmus programja”. Hangsúlyozza, ne tévesszen meg senkit, hogy a múlt, a magyar nagybirtok, a magyar kapitalizmus irodalmának Szabó Dezső-i bírálata egyes eredményeiben hasonló ennek az irodalomnak balról, proletároldalról való bírálatával. Úgy látja, „Szabó Dezső irodalmi helyzete közel esik ahhoz az irányzathoz, ami [...] még nem alakult párttá, még egységes ideológiája sincs”. Figyelmeztet: „a munkáskultúra baloldalának fel kell ismernie, hogy itt veszélyes ellenséggel, készülő nyílt fasizmussal áll szemben – annak ellenére, hogy ez az irányzat időnként élesen és helyesen bírálja a mai magyar kultúra gazdasági alapjait és szellemi megnyilvánulásait”.

Az általunk ismert sajtóviasszhangból talán az egyetlen írás, amelyik nagy megértéssel mutatja be a Szabó Dezső Babits-ellenes pamfletjét, az erdélyi *Pásztortűz*⁴² című folyóirat költő-szerkesztőjének, *Walter Gyulának* a tollából származik (1929. november).

Az első két bekezdésben jellemzi a *Kritikai Füzetek* „örök bajvívásra kész” szerzőjét, az irodalompolitikust, aki „a kritika választóvizével akar tisztítani az irodalom káoszában”, aki tekintélyek, előítéletek ellen megy hadba. „Nem a kiegyenlítések, a kendőzött széptevések és elhallgatások embere, de az örök és mindig megújuló küzdelemé [...]. Lehet a szempontjai ellen állást foglalni, vitatkozni vele, [...] de a kritikájának főleg formai része, hangjának vitriolos tónusa elleni szembefordulással is el kell ismerni: itt ember áll mindig a szavak mögött, kivételes, nagy egyéniség, teremtő lélek és művész.”

Szabó Dezső „éles és dermesztően szigorú mikroszkópja” alá vette Babits regényét. Megragyogtatta „a gúny, ironia és fölénybekerültség minden fényét-színét” a *Halálfi* figuráival, miliójével, elgondolásával szemben. S Walter szerint az eredmény: „a meddőségig és élet-negációjáig kulturálódott szépleleknek fagyasztófölnyű és a szárkázmusz haláltosztó erejű szétboncolása”. Amit a *Halálfi*airól mond, az „kegyetlen és acélkemény”, de „nem mindig és mindenben igaztalan”. Figyelemre méltó a cikkíró nyíltsága. „Ezt a kritikát [...] ennyire bátran – ha elfogultságokkal és [...] rap-szódikussággal és lélekfeszültségekkel is – Szabó Dezsőn kívül senki se tudta és merete volna elmondani. Tükör ez, ha torzításra beállított is, de tanulni lehet belőle, írónak, olvasónak egyaránt. Még akkor is, ha a kijegecesedett polgári életérzés és világfelfogás [...] a kelleténél jobban is felháborodik miatta és ellene.”

Walter Gyula személyes vallomással zárja írását: „Én pl. minden Babits-tisztelem és szeretetem mellett sem botránkoztam ezen a belső igazság-érzéstől maximumra fűtött ironiájú könyven. Felizgatott – de amit adott, művészi, esztétikai izgalom volt, a rálátás és ráláttatás minden hibájával és erényével egységesen nagyvonalú és gondolatok forró sodrába dobó. [...] *Rendkívüli élmény.*”

VI.

Durva kíméletlenséggel csúfolja ki Babits emberi és írói egyéniségét Szabó Dezső írása, mely önéletrajzírója, Gombos Gyula szerint „a maga nemében a legjobb közül való volt; gúny, fölény, indulat, ötletesség; amit mond lényegében igaz, de ahogy mondja, túlzásaival mégis igazságtalan”.⁴³ Szabó Dezső másik, a Gombosétól eltérő szemléletű életrajzírója, Nagy Péter is hasonlókat mond a *Halálfi*ai-kritikáról: „tele remek megfigyelésekkel és égbekiáltó igazságtalanságokkal, őszinte szenvedéllyel s a szenvedély elvakultságaival”.

Nagy Péter véleménye szerint Szabó a „regényben a nem az életből, hanem más művekből merített ihlet ellen, az íróban a túlkulturált »filozopter« ellen s az irodalmi életben a tehetségtelenek és áltehetségek véd- és dac-szövetsége ellen támad”. Tegyük hozzá, hogy Szabó Dezső épp azon művében támadja Babitsot, amelyben éreznie kell a saját regényírói törekvéseit is moz-

gató nagyszabású igényt: bemutatni a magyar közelmúlt társadalmát, a magyar tragikum okait. Mindketten a maguk nagy „nagyregényét” írták. S Szabó Dezső az övéit világirodalmi rangúnak hirdette. (Valószínű, hogy Babits is annak szerette volna hinni s e hitében – a *Halálfiat*, levelezésük tanúsága szerint – barátja, Szilasi Vilmos is megerősíthette.)

Nagy Péter szerint nem kétséges, hogy a *Filozopter az irodalomban* megírásába legalább annyira belejátszott a Szabó Dezsőt „makacsul nem díjazó »Baumgarten-curée« (sic!) miatti indulat, mint az elvi felháborodás egy, az övétől eltérő esztétika erőteljes megnyilatkozása miatt; a féltékenység Babits egyre erősödő irodalmi vezéri szerepe és Nyugat-beli kulcshelyzete miatt, mint saját kirekesztettségi érzése; az irodalmi pajtáskodások miatti felháborodása, mint a mindenünnen kiszorult ember hajszoltsága”.⁴⁴

A „vérbeli Szabó Dezső-féle kivégzés”, ahogy Szabó Dezső kritikáját Gombos Gyula értékeli, nemcsak a regényt szedi ízekre, hanem Kardos Pál kifejezésével: „igyekszik a szerzőt is diszkreditálni”. A Babits-monográfia szerzője nem kételkedik abban, hogy „ez a támadás nagyon fáj a túl érzékeny Babitsnak, akit bensejében az Arany János-i »örök kétely« emésztett tehetsége és műveinek értéke iránt”, s akinek azt is tudnia kellett, hogy Szabó Dezső szava nem hatástalan. „Először is, mint minden torzképben, ebben is voltak találó vonások. Másodszor: a húszas évek fiatal értelmiségének nem kis része lelkesedett a faji sovinizmust sodró erejű stílusban hirdető íróért, aki még a magával ragadó pátosznál is jobban értett a gúnyhoz.”⁴⁵

Szabó Dezső, „a pamflet Michelangelója”⁴⁶ nem véletlenül nyúlt e „kegyetlen” műfajhoz, hiszen a pamflet irodalmi köntösben megjelenő politikum. Célja az ellenfél lejáratása, kigúnyolása, hangulati-erkölcsi megsemmisítése. Nagy Péter úgy gondolja, hogy „esztétikájában, művészi alkotása lényegében támad a polgári irodalom balszárnyának vezérére, a liberalizmus irodalmi képviselőjére az, aki a liberalizmust valóban első irodalmi lépései óta szenvedélyesen tagadja, s aki a vezérséget mint született jussát követeli”.⁴⁷ Nagy Péter megállapítása (mutatis mutandis, illetve figyelmen kívül hagyva, hogy mit is jelent Babits liberalizmusa például) jelzi, hogy irodalmon kívüli szempontokról (is) van szó Szabó Dezső kritikája mögött.

Érthető tehát, hogy a vitához hozzászólók is túllépnek az irodalomkritikai megközelítésen. Vannak, akik a regényről szólva egyúttal definiálják a saját helyzetüket a húszas évek végére kirajzolódó szellemi-ideológiai-világnézeti frontok mentén. Németh Andor például úgy védi Szabó Dezsővel szemben Babitsot, hogy elhatárolja magát az ifjúsága eszményeit nem vállaló írótól, hiányolja a „valóságos összefüggések” megértését, a mű „példaadó, útjelző” társadalmi szerepét. Egyértelműen ideológiai-politikai jellegű a 100%-ban megjelent színvonalatlan írás, amely nemcsak Babitsot támadja, de a szélsőjobb oldalon veszélyesnek látja a zseni-kultusz íróját is – a recenzensek közül egyedül hangsúlyozva Szabó Dezső szemléletének eme vonását.

Külön figyelmet érdemel a Szabó Dezsőt „legkegyetlenebbül” támadó cikk. Hevesi András észreveszi, hangsúlyosan kiemeli a Szabó Dezső kritikáját meghatározó szemléleti vonást: az élet-kultuszt. – Valóban Szabó Dezső „filozopter”-megítélésének kulcsa az „élet”, az „egészség”.⁴⁸ Nemcsak a babitsi esztétikai szemlélettel szemben álló, a „francia Nietzsche”, a vitalista irracionalizmust hirdető Guyau esztétikájának hatásától sem mentes művészetfelfogásról van szó, hanem általánosabb szemléleti elemről, amelynek megnyilvánulásait Szabó Dezső regényeiből is ismerjük. Az általa használt fogalom jelentése összetett: benne foglaltatnak az élet, az egészség, a testiség, az akarat mint pozitív értékek, összekapcsolódik velük a természetes élet színhelye, a falu (mint negatív ellenpólus a város) és a Szabó Dezső-i értelemben vett „faj” fogalma. – Szabó Dezső Babits- és *Halálfi*i-kritikájában leértékelődik a szellemi lény: a „betűmoly” testileg, egészségileg „satnya”, „életnyomorék”. Hevesi kritizálja az „életet” kizárólagos értéknek látó szemléletet, „az élet ordító dalnoká”-t, aki az „élet nevében” „undorodik” (nem az emberek erkölcsi magatartásától, hanem pusztá létezésüktől), akinek munkája „állati üvöltés, Calibán rekedt ordítása” – ez a Szabó Lőrinc versét evokáló kép kifejező megnyilvánulása a kritikus értékítéletének.

Hevesi András egyértelműen szemben áll a Szabó Dezső-i felfogással. Nem mondható ez el Walter Gyuláról (*Pásztortűz*), aki szintén észreveszi Szabó Dezső „élet”-alapú szemléletét, de írásának csak a modalitása sejteti álláspontját (mikor „az élet negációjáig kulturálódott széplélek” „fagyasztó-főlényű” „szétboncolása”-ként emlegeti Szabó pamfletjét, vagy amikor szembebesíti Szabó Dezső „masszív és földszagú életábrázolását”-t és Babits „könyvtárizú kulturájá”-nak sorsfestését).

Szabó Dezső gúnyiratának hatását Gál István mind rövid, mind hosszú távon meghatározónak tartja. Erre vezet vissza az ún. esszéíró-nemzedék csoportosulását és szervezkedését. (A nemzedék kiváló tagja, Hevesi András támadta „legkegyetlenebbül” a pamfletírót.) Úgy gondolja, hogy ez a röpirat adott alkalmat két másik jelentős tábornak, hogy Babits-ellenes hadjáratát megindítsa. „Az akkor ugyan még inkább csak egyetemi és ifjúsági mozgalom jellegű népies irányzat hívei elfordultak a irodalomtól, a klasszikusoktól és modernektől egyaránt. Másfél évtizedre megmérgezte a népi írók egyik részének olvasótáborát ez a Szabó Dezső-írás, amelyből azt következtették egyesek, hogy idegen nyelvek tanulása és a világirodalom megismerése valóságos szegény. Ugyanakkor Szabó Dezső vádja Babits munkásságának általa elképzelt élet- és társadalomellenességéről a baloldali szektáriánus kritikusok között is erősen hatott.”⁴⁹

Gál István véleménye szerint itt gyökerezik a szétválás népiesek és urbánusok táborára. Hasonlót állít Ignotus Pál is a népies-urbánus ellentét datálásában. Azt mondja, hogy bár az urbánusok nem voltak egységesekek, de az akkori irodalmi polarizációban, mindnyájan Babitshoz húztak, nem Szabó

Dezsőhöz. Elismeri Komlós igazát, hogy a rendszeresebb falukutatás csak a harmincas években indult meg, de hozzáteszi: a húszas évek végéig „a kölcsönös egymásramorgás »népies« és »urbánus« fertályokból az intellektuális kávéházi asztalok titka maradt”, a húszas évek végére azonban „hirtelen fordulat állt be”. Ezt Ignotus a »népi« arcvonalon két jelenségben látta megnyilatkozni: az egyik volt a *Bartha Miklós Társaság* működésének megindulása; a másik a Bajcsy-Zsilinszky Endre *Előörs* című hetilapjának irodalompolitikai szerepvállalása. Véleménye szerint az »urbanitás« táborának ilyen testületi vagy folyóirati gócai sokáig nem voltak. A *Nyugat*, a *Századunk*, a *Szocializmus* – irodalomesztétikai vagy társadalompolitikai vitában – „kontradiktatorikus alapon helyet adott annak a fajta urbánus polgári baloldálnak”, amelyhez tartozónak vélte magát Ignotus is. Kassák lapja „a szocialista urbanitás oldalán állt”. – 1929-ben *A Toll* „szolgált az urbánusok, nevezetesen a »baloldali urbánusok« főhadiszállásául”. „A »népies-urbánus« ellentét leghevesebb időszaka a húszas évek vége s talán a harmincasok legeleje volt; s a két akkor ebben legjellegzetesebb szócső az *Előörs* és *A Toll*.”⁵⁰

A *Halálfiairól* 1927-ben Ignotus, Tóth Aladár, Kecskeméti György között folyó vitát tanulmányozva, úgy tűnik, hogy már ekkor kezdenek körvonalazódni azok a frontvonalak, melyek később, 1929-ben a Szabó Dezső írása kiváltotta szélesebb körű polémiában világosabban felismerhetők. A népies és az urbánusok szemléletbeli elkülönülésének irányába mutat Tóth Aladár véleményével szemben Ignotus és Kecskeméti álláspontja. Tóth Aladárnak a vitában megmutatkozó értékválasztása, szemlélete, sőt szóhasználata is – bizonyos vonatkozásokban – emlékeztet Szabó Dezső szemléletére, szóhasználatára. Tóth szembeállítja az európai és a magyar szellemet, a kifelé nyitott és a magába zárkózó kultúrát, az egyén haszontalannak bizonyuló szabadságát és a magyar élet közösségét. Kecskeméti a bezárkózással szemben az Európa felé való nyitottságot képviseli. „Ha anakronizmus is talán, ha fájó idegenség is a szó: de van európai szellem, van új Európa és ez az új Európa keresi és tapogatja fürkésző kézzel a maga még idegen formáit. A magyar kéz nem fürkész és nem keres; a magyar ajak összecsukódik az új idők eszmélő szó előtt. Szellem-újulás: [...] hányadiknak kullog az ma a gondjaink között!”⁵¹

A népies-urbánus vitáktól függetlenül is hatott az irodalmi köztudatban Szabó Dezső írása. „Nem kis része volt [...] a Babits elleni előítéleteknek elhintésében és meggyökereztetésében.”⁵² A *Halálfiairól* megjelenő tanulmányok is sokáig visszhangozzák Szabó Dezső egyik-másik kitételét. De ez már egy újabb dolgozat témája lehetne.

1 ILLYÉS Gyula, *Babits szemébe nézni* = Uő, *Ingeny lakoma. Tanulmányok, vallomások*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1964, 129–135.

2 GÁL István, *Babits és Szabó Dezső* = Jelenkor, 1970, 2. sz.

3 I. m., 151.

4 GOMBOS Gyula, *Szabó Dezső*, 3. kiad., New York, Püski, 1975, 153.

5 GÁL István, i. m., 151.

6 SZABÓ Dezső, *Életeim*, Bp., Szépirodalmi, 1965, II. k., 525.

7 GÁL István, i. m., 154.

8 „Engem nem látott senki még.” *Babits-olvasókönyv I–II*, szerk., vál., a szöveget gondozta, az utósót és a jegyzeteket írta SIPOS Lajos, Bp., Korona Kiadó, 1999, II, 381., 349.

9 I. m., 383., 350.

10 „Lojalitásodtól elvárom, hogy e levelet ne csak egyes kikapott részletekben, hanem egész terjedelmében ismertesd meg a Szövet-ségel.” Uo.

11 Uo.

12 Uo.

13 I. m., 385.

14 I. m., 390.

15 *Panasz*, 1923, 37., 35.

16 GÁL István, i. m., 157.

17 Nagy Péter idézi a 165. lábjegyzetben Oláh Gábor kéziratot naplójából az 1934-es debreceni találkozás alkalmával elhangzott beszélgetést (NAGY Péter, *Szabó Dezső*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1964, 518–519.)

18 GALLOWICH Tibor, *Szabó Dezső „Loránt bácsi” támadásairól. Szellemi betegségeink közé sorozza Babits „Halálfiái” című regényét és piszkos herce-hurcának nevezi az Ady-vitát.*

Az interjúban arra a kérdésre, hogy miért nem reagál ellenfelének, Hegedűs Lorántnak két támadó cikkére (*Az elsodort irodalom*), így válaszolt – az önmaga propagálására hamis állításoktól máskor sem visszariadó – Szabó Dezső: „Loránt bácsit magam kértem fel erre a kis szórakoztatásra”. Hegedűs Loránt, a *Pesti Hírlap* munkatársa, a lap Levelesládájában szeptember 19-én látszólag nem erre az írásra reagálva, hanem olvasói levelekre válaszolva úgy nyilatkozik, hogy a maga részéről befejezettnek tekinti a polémiaát. Első helyen a száz aláírást mellékelő „urhölgyek” neki szóló azon kérését ismerteti, hogy szólaljon fel „az

elsodort író” ellen, kiről az *Elsodort irodalom* című két cikkében „zengett”, „mert legújabb füzetében Babits Mihályt akarja csuffá tenni”. Hegedűs Loránt: író, politikus, bankigazgató, az MTA és az irodalmi társaságok (Kisfaludy, Petőfi) tagja; Szabó Dezső sokszor gúnyolt ellenfele.

19 SZABÓ Dezső, *Kritikai Füzetek. I. Filozopter az irodalomban.* – *Babits Mihály: Halálfiái. Regény.* – Kiadja: Boór Bálint, 1929. szeptember. (A tanulmány egy rövid bevezetőből és I–X-ig számozott fejezetekből áll, de nincs VII. számmal jelölt.)

20 NAGY Péter, i. m., 448.

21 „...a Nyugatnak sikerült legteljesebben megszabadulnia az egészséges szellemi élet minden moráljától. Ez a folyóirat, mely az Ady nagy evangéliumából a három kereskedelmit végzetek szellemi lerakódásává zülött, az irodalmi cimboraságnak olyan páratlan példáját adja, hogy undorítását csak kómikuma enyhíti. És még azt a szegénylegény-bátorságot sem vállalja, hogy a magyar szellemi élet egy-egy nagyobb alkotását a maga felelősségében támadjon meg. Ilyenkor egy gheftó-klaunt vagy egy gyáripari szövet-ség törekvő kis bóherjét engedí hasábjaira, hogy megcsaholják azt, ami az ő boltjától függetlenül mer magyar szellemi akarat és életet jelentő művészet lenni. Ez az eljárás, mert kétszeresen erkölcstelen: kétszeresen hasznos. Sikerült piszkot dobni a magyar psziché egy új értéke felé. Viszont: ha komoly számonkérés történik, oda lehet vállvonogatni, hogy a dolgot felelőtlen, irodalmi beszámítás alá nem eső emberkéek követték el.” SZABÓ Dezső, *Uri muri. Móricz Zsigmond regénye*, Előrs, 1928. április 14., 5–6.

22 NAGY Péter, i. m., 450–451.

23 SZABÓ Dezső, i. m., 38–39.

24 Csak egyetlen példa a hozzáfűzött Szabó Dezső-i kommentárral!

„Guci a primás lépett *Harun al Rasid elé, sanda és foltos indiai gnóm*. Ezzel a sanda és foltos indiai gnómmal, magyarul: cigányprimással Hintáss ügyvéd hazakísérteti magát. Magyarul: zenekísérettel megy haza, babitsul: És zenével, *mint Samszeddin nagyvezér*, tér a varázsúton nyugvóhelye felé. A jó isten tudta, hogy Samszeddin ki és hogy tért haza. Így e

tudós hasonlat olyan, mintha suviksszal világitná meg a pohár vizet.” (26.)

25 „Szegény, vézna testét félrevonta az élet közvetlen zuhataga elől, de a könyveken átszűrt életre finoman és mélyen tudott visszahangozni. [...] Betűk között eltengetett életének az volt a lírája, hogy melyik írón át fejezi ki magát, mint ahogy a nő lírája a férfi, kivel ölelkezik. [...] Ez az életre nem termett minden töviskére halálosan vonagló ember úgy menekült a mesteri és mesterkelt formákba, mint mások az alkoholba, a nőbe.” SZABÓ Dezső, *Az elsodort falu*, 1920, I. k., 110–111.

26 GÁL István, *i. m.*, 155.

27 SZABÓ Dezső, *Csodálatos élet*, 1921, 124–125.

28 SZABÓ Dezső, *Életeim*, II. k., 525.

29 SZABÓ Dezső, *Filozopter az irodalomban*, III. fej.

30 *I. m.*, 35–36.

31 SZABÓ Dezső, *Életeim*, II. k., 525–526.

32 SZABÓ Dezső, *Filozopter az irodalomban*, 15.

33 GÁL István, *i. m.*, 158.

34 Áprily Lajosnak írja 1929 decemberében. „Engem nem látott senki még”, II, 672.

35 NÉMEDINÉ KISS Adrién, *Valóban „sírógöröcsöket kapott” Babits? (A Halálfiáról írt Kassák-kritika és következményei)*. Új Dunatáj, 2000. szept., 65–80.

36 A tudományos és irodalmi folyóirat 1927-től jelent meg Szegeden Zolnai Béla szerkesztésében.

37 Babits él Imruska személyében – mondja Kassák – „saját ítéleteit és rajongását mondja ki rajta keresztül, s Imruska kettétörött pályafutása is az író [...] meghasonlásából következik”. Babits az alatt az öt év alatt, míg a regényt írta, „ellentétes lelki fejlődésen ment át”, „regénye elején [...] valahová egészen máshová készült, mint ahová a könyv végén megérkezett”. Ennek következménye „nemcsak Imruska pszichikai életvonalában, hanem a regény szerkezetében” is kimutatható törés. (*Századunk*, 1927. nov. 9.)

38 A Toll szeptemberben még védelmébe veszi Babitsot, azonban néhány hónap múlva (1930. jan. 10.) közli József Attila bírálatát Babits *Az istenek halnak, az ember él* című köte-

téről. A pálfordulást Babits és Zsolt Béla, A Toll főszerkesztője között az Ady értékelése kapcsán elmérgesedő vita magyarázza. Babits *Személyi ügy?* című írására Zsolt Béla a szeptember 8-i számban válaszolt – felháborodva azon, hogy lapját Babits „bulvárlap”-nak minősítette. Valószínű, erre a Babits-írássra utal Szilasi Vilmos 1930. február 18-i levelében, amelyben elégedetten nyugtázza, hogy Babits végre egyszer energikusan megszólalt „a csaholókkal szemben”, azokkal, akik nem tisztelik Babits nagyságát. (*Babits–Szilasi levelezés*, összeáll., közreadja, bev. írta GÁL István, sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta KELEVÉZ Ágnes, Bp., é. n. [1979], 106. lev.)

39 „Engem nem látott senki még”, II. k., 663.

40 Hevesi András már egyszer elmondta véleményét a *Halálfiáról*, nem sokkal megjelenése után, 1927 júniusában, a *8 Órai Újságban*. A regény második felének főszereplőjéről (Imruska) – úgy vélekedik, hogy „talán megnyugtató és kibékítő meglepetéseket tartogat magában” a Babits által sejtetett folytatásban.

41 Célzás arra, hogy Szabó Dezső Babits helyét a Kisfaludy és a Petőfi Társaságban jellelte ki.

42 A képes szépirodalmi és kritikai folyóiratot a romániai magyar írók indították 1921-ben, Kolozsvárott.

43 GOMBOS Gyula, *i. m.*, 306.

44 NAGY Péter, *i. m.*, 449.

45 KARDOS Pál, *Babits Mihály*, Bp., Gondolat, 1972, 363., 411.

46 NAGY Péter, „*A pamflet Michelangelója*”. *Szabó Dezsőről = Magyar Káosz. Pamfletek*, vál., szerk., sajtó alá rend. és az előszót írta NAGY Péter, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1990.

47 NAGY Péter, *Szabó Dezső*, 450.

48 A babitsi esztétika talajáról bírálja Szabó Dezső „egészség-kultusz”-át régi tisztelője, Németh László is 1928-ban. Erdélyi Helikon, 1928, 577–588.

49 GÁL István, *i. m.*, 158.

50 IGNOTUS Pál, *Elvek, frontok, nemzedékek*, It, 1971, 637–638.

51 1927. Nyugat, szept. 1., okt. 16., Századunk, dec. 10.

52 KARDOS Pál, *i. m.*, 411.

Babitsi apóriák:
Az „allegorikus regény” és a bestiális „Város”
(*variációk egy témára*)

Annak ellenére, hogy jó pár évvel ezelőtt a *Halálfi* mellett Babits ezen műve számított az író másik legmagasabb színvonalú prózai alkotásának, mégis megkockáztatható az a kijelentés, amely szerint a *Timár Virgil fia* iránti korábbi érdeklődés a mai kritikai diskurzusban jelentősen megcsappant.

Annak, hogy a mai kritika érdeklődési körének peremére került ez a regény, föltehetően több oka is van. Ezek között természetesen ott szerepel a korábbi ítéletre érkező válaszreakció is. E „korábbi ítélet” a regény lélektani hitelességét, és esetenként „realisztikus társadalombírálatát” emeli ki. A mai értelmezői kedv hiányának másik, már sokkal inkább a műből magából nyerhető oka talán a teleologikusságot sugalló elbeszélés mód elutasításában rejlik. Az elbeszélő a klasszikus mindentudó helyzetből szemléli és mozgatja szereplőit, belelát gondolataikba, a szerkesztéssel azt sugallja, hogy az egész történet valamiféle végső *telosz* felé halad, amely az elbeszélő számára már adott tudásként feltételezhető. Ezek szerint – e gondolatnak a későbbiekben különleges jelentősége lesz – már maga az elbeszélés módja is arra utal, hogy mindannak, ami a műben történik, végül mégiscsak lesz valami „értelme”, egy végső cél felől tekintve a történetek minden egyes részlete valamiféle történeten felüli *logos*zban, rendben leli meg a saját testre szabott helyét. Nem marad értelmetlen semmilyen áldozat, az elkezdett emberi munka célba ér, de legalábbis egy bizonyos pontból szemlélve értelmet nyer, vagyis nem látszik feleslegesnek. A mű végére érve egy utolsó emberfeletti, ám mégis emberi (de főként írói) erőfeszítéssel lehet képes az olvasó megérezni a rend adta nyugalmat és beteljesülést, a „szubjektum szétfeslését” megakadályozó transzcendens erő jelenlétét.

Ám, még ha az elbeszélés mód látszólag ebbe az irányba mutat is, a regényben megjelenő vendégzövegek hallatlanul kitágítják a lehetséges értelemtulajdonítások körét, ugyanakkor érdekes és „termékeny” feszültséget teremtenek a teleologikusságot sugalló előadásmóddal „ütközve” – végeredményben a vendégzövegek működési mechanizmusáról szolgáltatnak érzékletes példát. E vendégzövegek mindenekelőtt a beszédes nevek, valamint Vergilius alakjának szinte az egész regényszerkezetet meghatározó gyakori szerepeltetései. E szereplés két irodalomtörténeti „irányból” történik

meg: az egyik az *Aeneis* (annak is főként az Aeneas–Didó szerelem történeti szálán való) folytonos megidézése, a másik pedig a Dante *Commediájában* kísérő és vezető, irányító szerepet betöltő mester, Vergilius képe.

Timár Virgil és tanítványa, Vágner Pista kapcsolata klasszikus mitikus utat mutat fel: a kapcsolatteremtést mélységes, önfeladó szeretet, kiszolgáltatottság, majd az elválás – esetleges – kínja követi. Ezt az utat járja be Héraklész és Hülász (akiknek a történetét maga Babits is feldolgozza a *Mythologia* című novellájában), később Aeneas és Didó, de Dante és Vergilius is az *Isteni színjátékban*. Ha valamiféle függőlegesen felállított vászonra vetítenénk fel az e három történet figurái által bejárt „utak” ívét, akkor azt tapasztalnánk, hogy ezek ellentétes irányban lendülnek el egymástól. Héraklész és Hülász, valamint Aeneas és Didó kapcsolata (legalábbis Didó és Héraklész számára, ám Hülász számára is) e vászon függőleges tengelyének (amely voltaképpen a fryei *axis mundi*) mélységei felé mutatna; másrésztől Vergilius és Dante kapcsolata a magasba ível. E két irány, mint egyszerre lehetséges értelmezési lehetőség, olyanfajta értelemteret nyit meg, amely akár zavarba ejtően tágassá is válhat. Vajon melyiket támogatja a szöveg, vagy pedig: kell-e egyáltalán választanunk?

(*in terrā*) Az első Vergilius-szöveg igen érdekes kontextusban jelenik meg a műben, és maga is furcsán hat e helyütt. Az árván maradó tanítvány első „magányos” éjszakáját Timár Virgil szobájában alussza át. Mint megtudjuk, éppen vasárnapra virrad, később misére harangoznak. Ám Virgil a vasárnapot különös módon szokta megülni: „[rendszerint] félbehagyta rendes tanulmányait, és valamely költő műveit vette elő. Többnyire Vergilius volt ez, az isteni *vates*, akiről Virgilünk azt szokta volt tréfásan mondani, *hogy az ő védőszentje*. Szerette ezt az ünnepi és gyengéd énekest, aki a klasszikus művészet minden pompájával *már majdnem keresztény tud lenni* (kiem. V. Gy.)...” (39.)¹ E szakaszt rendkívül fontosnak tartom, eszerint ugyanis a szerzetes az új név választásakor egy „majdnem keresztény” vátesz, Vergilius nevét vette fel a szimbolikus új emberré válásakor. Ez a fajta azonosulás Virgil alakját bizonyos értelemben megkettőzi, de legalábbis értelmezendővé teszi – hiszen „majdnem keresztény” figurával azonosul. Erre utal az a tény is, hogy a templom látogatása helyett ő Vergiliust olvas vasárnap. Másfelől bekapcsolódik a szöveg folyásába egy másik irányból érkező vendégszöveg, Dante *Isteni színjátéka* is, amelyben a latin költő ugyancsak a vezető, „védőszent” szerepét játssza a költő Dante magasabb régiókba való jutásának útján (ő maga azonban nem jutott oda!).

Ám még mielőtt elfoglalhatnánk kényelmesen egyértelmű értelmezői pozíciónkat (amely mellesleg már itt sem az), rögtön szembe találjuk magunkat egy *Aeneis*-idézzel, amely Didó halálával kapcsolatos. „Iris, mint egy bibliai angyal, leszáll az Olympról –

mille trahens varios sole colores
devolat² –

És megszabadítja a szerelemnek e szegény áldozatát a test bilincsből. Iris a szívárvány – gondolta [Timár Virgil] –, az istennek tarka ruhájú heroldja, aki az enyhülést hirdeti a zivatar után, ugyanaz a hírnök, akit a bibliai Isten is elküldött a vízözön után Noéhoz...” (39–40.) Itt – úgy látszik – olyan allegorizálási lehetőség nyílik meg előttünk, amely szerint – tekintve, hogy Virgil szándékosan lapozta ezen a helyen fel a könyvet – a szabadító figura (Íris) Vágner Pistáéval, a halála után a magasba emelkedő Didóé pedig a szerzetesével azonosítható. Eszerint az aktív, egy másik emberi lényt felkaroló szeretet megélése előtt Virgil metaforikusan halott volt (vagyis haldoklott), ám – Júnó alakját is bevonva az allegóriába – ebből az élettelen állapotból az isteni könyörület egy küldöttel szabadította meg, akinek az alakja – mint írtuk – Írisével, a lelket a test szenvedéseiből megszabadító küldött alakjával azonosul. Ilyen módon a szenvedésektől való megszabadulás pedig a szeretet metaforikus útján való elindulással hozható kapcsolatba.

A szeretetnek ez a módja a szerzetest kíméletlenül bevonta a korábban elkerülni vágyott *világ*ba. Miközben pedig ez történt, Virgil maga is „úgy tűnt föl neki [Vágner Pistának], mint egy Szabadító, egy apai Felőtt, aki csak jön, szól, és már meg van oldva a gyermek szörnyű dilemmája. Pap, tanár, jó barát... Egy perc, egy gondolat: Timár észre sem vette, egyszerre benn állott a beteg nő előtt.” (24.) Szabadítói mivoltában azonban egyszerre kiszolgáltattá is vált: a nővel (Vágner Pista anyjával) való találkozása rejtett szorongásokat keltett benne életre, a haldoklónak tett ígéret pedig kegyes hazugságra kényszerítette: „egyszerre csak azt vette észre, hogy akarata ellenére a »vallás vigaszáról« beszél (Pistának), mintha a beteg töredelmesen meggyónt volna neki. Szinte szuggesztívó alatt volt! Nem tudott másként tenni, mint ahogy Lina ígértette. S még csak nem is bánta meg a hazugságot, mikor a kedves fiú hálás, megnyugtató tekintetét látta.” (30.) E mozzanat azonban mintha egy harmadik vendégszöveget is beinvitálna a „gazdatextusba”: annak a figurának az alakját, akiben minden apokaliptikus képiség összpontosul, a keresztyén megváltóét, Jézusét, és így az újszövetségi Jézus-történetet.

Mindamellet a szeretet szellemi oldalának megidézésével azonnál egy „árnyékkontextus” is megterheli a tanár–diák kapcsolaton túlmutató szeretetköteléket: a fiúval együtt ugyanis a női princípium is belép Timár Virgil életébe: „A díványhoz lépett, s egy percig nézte az alvó gyermek arcát. Most igazán nagyon hasonlít az anyjához. Timárnak egy pillanatra ijedten dobbant föl a szíve: mintha egy nő feküdt volna a pamlagán.” (38.) Ez az „árnyékkontextus” voltaképpen a mindenfajta szeretet-mozzanatot szellemi világban láttató „főszöveg” testi vetületét rajzolja elénk. *Mégsem Timár Virgil és Vágner Pista kapcsolatában okoz konfliktust, hanem a szeretet természetét feltárni igyekvő, a*

szinte minden szereplőt és történést szimbolikus érvényre emelő allegorikus reprezentáció koherenciáját zavarja meg. Mint ilyen azonban – Vitányi Vilmos alakjával – maga is szimbólummá válik: *abban a metaforikus tusakodásban veszi fel a „szellemi” „testies” ellenfelének a szerepét, amellyé maga a szöveg válik, míg az „igaz”, a célba találó, az áldozatra is képes, ám mégis feltétel nélküli szeretet allegóriájaként kíván működni.*

(*figura permixtae*) Néhány sorral arrébb a babitsi regényben Didó halálának képét rögtön egy másik követi, amely Aeneast és fiát vetíti elénk, ugyancsak egyértelműnek tűnő allegorizálási lehetőséggel: Aeneast Timár Virgillel, a kis „puer”-t pedig Vágner Pistával azonosíthatjuk:

„at puer Ascanius mediis in vallibus acri
gaudet equo jamque hos cursu, jam praeterit illos...”³

Ám a világos allegóriára árnyékként vetül az *Aeneis*-beli kontextus: azon a vadászon nyargal oly féktelenül Aeneas fia, amelyet az istenek terveltek ki, hogy Didó és a trójai egybekeljenek. A csakhamar kitörő vihar elől egy barlangba menekülő pár nem is áll ellent a csábításnak. Virgilünk tovább is lapoz, hogy megkeresse a „többi helyet is, ahol Aeneas kis fiáról van szó: amikor menekülnek a tűzvészben, s görcsösen kapaszkodik a gyermek a hős kezébe:

Sequiturque patrem non passibus aequis.”⁴

Nem tudni, célzatos-e avagy sem, ám itt meg éppen Aeneas feleségének haláláról olvashatunk Aeneas visszaemlékezésében.

(*inter terram et caelum*) Érdekes, hogy a babitsi kompozíció milyen mesterien használ fel egy másik, eddig még nem említett *Aeneis*-beli idézetet. E szöveg éppen a Vitányi Vilmos Timár Virgilhez és Vágner Pistához vezető útjának elbeszélése előtt, Pista és mestere kapcsolatának látszólagos csúcspontján áll útjelzőül. Az idősödő tanár munkáját elismerés övezi, szellemi gyermeke pedig (miután betegsége révén elkerülte a Vitányi könyvének olvasásáért járó nyilvános megaláztatást), örömmel vállalná a szünidőben a mesterével együtt töltendő olaszországi vakációt is. Vágner Pista is ajándékot készített szeretett tanárának: „azt a rozoga kis fapadot, amelyen a Demir-kapunál, a Nap-hegy tetején szokott üldögelni [Timár], egy görögös mintára szépen faragott kőpaddal helyettesítették. A padra Piacsek kőfaragómester [...] legremekebb betűivel véste a felírást, melyet szintén Pista készített: egy verset a tanár kedves Virgiliusából:

VIRGIL PIHENŐJE

...silvis scaena coruscis

desuper, horrentique atrum nemus imminet umbra;
intus aquae duces, vivoque sedilia saxo...⁵

Rendkívül fontos tény, hogy a vergiliusi szöveg – hasonlóan Virgil életének fent említett szakaszához – egy „partot érés”-i jelenet során fogalmazódik meg, az „ülőhely” utalás pedig egyértelműen összeköti a két történetszálat (sedilia saxo: sziklapad, gránit ülőhely...).

Innen már nem vezet út fölfelé – a regény azonban nem ért véget: az idő (kairosz) megérett arra, hogy Timár Virgilt magával ragadja a klasszikus mitikus út hagyományának sodrása a pokol bugyraiba, hogy aztán, mintegy a legfőbb Mester útját is bejárva, újra a magasba lendüljön az allegória íve.

(*in terra diabolis*) Dante *Divina Commediájának* harmincadik énekében, kevéssel a Paradicsomba jutás előtt, a Beatricével való találkozás során fájdalmas kiáltás hagyja el az utazó költő ajkát:

„De Vergilius elhagyott, jaj, árván,
Vergilius, lelkemnek édes atyja!
kinek köszönöm, üdvösség ha vár rám.
S tehette-é minden kéj áradatja,
mit elvesztett egykor az első asszony,
hogy ne borítson el a könny harmatja?” (XXX. 49–54.⁶)

E kiáltás sokat elárul a „lelki atya” Vergilius, és a költő Dante, Vergilius pártfogoltja és neveltje kapcsolatáról. Ám egészen különös módon vesz részt az őt befogadó gazdászöveg, a *Timár Virgil fia* jelentésképzésének mechanizmusában. A kiosztott szerepek és funkciók világossá teszik számunkra a nyíltan sohasem jelentkező dantei allúzió szereplőinek azonosíthatóságát, ám az elválás toposz mégis mintha a szereplők és szerepek különös egymásrautaltságát tárná fel ismét. Mintha a vezetett és vezető *útja és alakja* szétválaszthatatlanul egybefolyyna, vagy más metaforával élve: olyan, közös mederbe érkező két folyó látképét nyújtának, amelyekre tekintve nem tudjuk megmondani, melyik is ömlik a másikba, ám miután összeérnek és egy mederben folytatják útjukat, kettejük hordaléka a leggyakorlottabb szem számára is ugyanannak a folyónak a részeként tűnik már csak fel. Ám nem maga az elválás toposz, hanem az elválásra való készülődés az, ami a valódi „sensus diabolis” élmény képeit sorakoztatja fel.

Így például a mű vége előtti tusakodás az (ahol újra visszatér az *Aeneis*-szöveg is), amelyik valóban megfesti a derék szerzetes saját „külön bejárátú” „hádész”-át. Pista elutazásának előestéjén a Didóval kapcsolatos szimbolika, úgy látszik, a visszájára fordul: Timár Virgil metaforikusan Didó marad

ugyan, ám tanítványa Aeneasszá válik: „Milyen sötét, holdtalan éjszaka volt aznap! És a szél fútt és a sűrű kert ottkűnn zúgott, mint a tenger! [...] Felkőnyökölt a párnán, és kinézett a titokzatos éjbe. Zúgott, zúgott odakűnn a tenger. [...] Timárnak Vergilius sorai jártak az eszében. Éjszaka: minden elnyugszik, [...] csak a szerencsétlen Didó nem alhatik a párnán. Kűnn zúg, zúg a tenger, nagy árbocok feszülnek az égnek, útjára készül a hitetlen trójai...” (96.)

Így hát a szabadító figura, miután néhány lappal vissza is lapoztunk az *Aeneis*-ben, az Aeneas–Didó szerelem diaboloszává vedlik át. *A fiú útra készülésevel mesterének útja hirtelen a mély felé veszi az irányt, és felrémlik előttiünk a lehetőség, hogy az mindig is arrafelé tartott. Úgy is mint azé, aki vezet, és úgy is mint azé, akit vezetnek. Nem csoda hát, ha „az önkéntelen asszociáció [őt is] szédítette és megborzasztotta. Milyen borzasztó szennyes a földiek szerelme!” (97.)*

(*in caelo?*) Ezt az „önkéntelen asszociációt” követi aztán az egyetlen, keresztény szerzőtől származó idézet, voltaképpen az elválás fenyegetését (és topozát) értékelni igyekvő hosszú lelki tusakodás végét és feloldását jelentő Augustinustól vett szöveg:

„nondum amabam, et amabam amare... amorem
amabam... et quaerebam, quid amarem...”

idézte magának Augustinust: még nem szerettem, nem tudtam, hogy mit kell szeretni; és szerettem volna szeretni: a Szerelmet szerettem: kerestem, mit szerezsek... Most következik az igazi, az egyetlen szerelem: az Isten szerelme...” (97.) Ez a monológyszerű összefoglaló gondolatsor ad ugyan helyes viszonyulási módra iránymutatást az elválást értékelendő és elviselendő, ám mindazt, ami eddig történt Timár Virgil és „fia” közt, kétes fényben tünteti föl. Igaz ugyan, hogy a keresztény szereteteszmény a krisztusi, „aki, mikor még bűnösök voltunk, már akkor meghalt a bűnösökért”, és aztán végső soron mindenkire rábízta a viszonszeretet válaszát, *ám kérdésessé válik az eddig bejárt út „végtermékének”, Pistának az „állapota”, a „pedagógiai” folyamat értéke, hitele.*

Ennek ellenére az *Aeneis* által a szöveg alakulásába folytonosan bevonódó „árnyékkontextus”, a „földiek” „szennyes szerelme”, a szeretet – inkább bibliai értelemben vett – testies (szarkinosz) aspektusa az augustinusi idézet határkövénel mintha végleg kiiktathatóvá válna az égi szeretet, az önfeláldozó és odaadó szeretet napsütötte tájairól. Úgy látszik, az allegória epikus szála a végéhez ért: a hippói püspök által megfogalmazott, keresztény tradícióban „álló” választ talál a szöveg önnön gyötrő kérdéseire. Vergilius szimbolikusan elhagyja tanítványát, aki – természetesen – kínok között gyötrődve

veszi mindezt tudomásul. Az út azonban nem ért véget, hiszen Dante kezét égi szerelme, Beatrice ragadta meg, amint az önkéntelenül is kisiklott korábbi vezetője markából – de ki fogja majd meg a Timár Virgilét?

Nemcsak Virgil sorsa fordult azonban egy megfoghatatlan szellemi kéz mutatójára által jelzett irányba, hanem Vágner Pista is új patrónust kapott maga mellé. Az ő Virgilje is megtorpant az út felén, tovább nem vezethette már szellemi „atyja”. A marok, amelybe az elválás pillanatában a már serdülő ifjú finom kezei simultak bele, egyáltalán nem a keresztény hagyomány egei felé készült vezetni a fiút. Tudta ezt Virgil is, aki kettejük különválását (amely Révay József interpretációjában a „test szerint való és a lélek szerint való apa küzdelmének”⁷⁷ eredménye) a maga saját útjának tükrében szemléli: „És nem kell-e, mint Ágostonnak, az ő »fiának« is megúsni a világ kísértéseit?” (79.) A „Város” szimbólum, az alászállás és Augustinus ideáltipikusnak láttatott útja Timár Virgil belső tusakodásában – amely éppen saját pokla felé vezetett – újra csak szorosán összekapcsolódnak: „S a fiúra gondolt, és egy kép volt előtte: elképzelte valami zajos terén a Városnak, száguldó kocsik és autók között, egy lámpa szigetén – ahogy a vidéki ember szemében marad a veszélyes tolongású Város képe – elképzelte ott állni a Fiút, főlsegett fővel és a jövőbe csillogó szemekkel, oda se nézve zajnak és veszélynek, mint egy hódítót. Talán így is van rendjén, hogy menjen a fiú a nagy világba, küzdeni, harcolni, és méla öreg nevelője maradjon otthon, meghalni, magányosan. Isten így rendelte. A fiúk elhagyják a várost, amelyben felnőttek, és fölkeresik a Világ kísértéseit, tévelyegnek, botlanak talán, győznek vagy elbuknak, de harcolniuk kell. Timár megint Augustinusra gondolt, a bátor harcosra: az sem bújt el ifjúkorában a cellák falai közé, az sem bújt el az Élet elől, hanem megküzdött vele, és többször elbukott: de ismét fölkel diadalmasan, legyőzte az Életet, és így lehetett a nagy Szent belőle. [...] Igen, igen, érezte, hogy így van ez helyesen, hogy ki kell mennie Pistának az életbe, a legvadabb életbe, és megküzdeni étellel, pénzzel, eszmékkel, asszonyokkal... És mégis nem tudott szorongás nélkül rágondolni: micsoda karok fogják ölelni, micsoda hálók fogják körülfonni az ő gyermekét! Mint szép sima kígyókat, sejtette az asszonyi karokat kinyúltni a Város tömkelegéből, sejtette a lélekre-testre leső asszonyi szemeket villogni: és titkos féltékenység markolt a szívébe.” (94–95.) E tusakodás egyenesen a „féltékenység fertőjébe” vezette a tisztalelkű szerzetest, de, miután leborult imazsámolyára, és miután mint szimbolikus veritékcseppek, tusakodásának legmeggrázóbb és legalantasabb gondolatai, a már említett Aeneas–Didó kapcsolat fordított értelmezése és alkalmazása, hulltak dísztelen szerzetesi szobájának padlójára, minden vívódásának végén mégiscsak „felragyogott” előtte az augustinusi mondat, az Isten szerelmére, az önzetlen, földitől elszakadó szeretetre való rátalálás végállomása (nondum amabam...).

Virgil útjának végén az ágostoni vallomások ismerője előtt felrémlik a gondolat, hogy az egész mű alapvető szervező eleme annak a babitsi Ágoston-

interpretációnak engedelmesskedett mindvégig, amelyet az 1917-es, egyik – a kor kritikusai által a legjelentősebbnek tartott – meghatározó tanulmányában, az *Ágostonban*⁸ vetett papírra, ahol úgy fogalmaz, hogy Augustinus az első olyan szerző, akinél „a bensőség eszközből céllá lett”, és aki számára „a belső lesz egyszerre a fontos, és minden külső kép vagy történet csak eszköz és hasonlat: mint ebben is: «a szív iskolája». A keresztény író tekinti először a világot saját életének illusztrációjaként, s Szent Ágoston Vallomásai az első belülről látott lélekrajz a világirodalomban.” (Kiemelések: V. Gy.)

Úgy tűnik azonban, hogy a babitsi műben ez az ágostoni út valamiféle egyetemes mintát követ, akár csak a mitikus városok alaprajza, amelyet alapítóik többnyire égi kézből vettek át.⁹ Nemcsak Ágostoné tehát ez, hanem elkerülhetetlenül be kell járnia mindenkinek, aki a szeretet isteni aspektusait igyekszik megismerni és megélni. Ezen az úton vezeti hőseit, Virgilt Babits is, és erre az útra kívánja bocsátani „szellemi gyermekét” maga Virgil is. A műnek mint a szeretet-út allegorikus reprezentációjának tehát a klasszikus mitikus út szolgál alaprajzul, de oly meghatározó módon, hogy az *allegória anélkül zárul le, hogy tudnánk, mi lesz Virgil későbbi sorsa*. Mintha ez már teljesen lényegtelen volna: talán feszülten várja, hogy az apokalipszis szabadcsapatai ragadják ki a könnyörtelenül folyó idő fogságából?

Csak hogy Virgil újra egy út végére jutott el: egyszer már megtörtént ez – de onnan is el kellett mozdulnia, és mivel felfelé nem mehetett, ezért útja a mélyben tűnt el a szemhatárról. Most hová visz az út? Megállhat talán az idő? Az allegória talán erre törekszik: talán az lenne az allegorikus reprezentáció egyik leginherensebb része, hogy az út végén, mint valami immanens mozzanat, az idő felfüggeszthetőségét sugallja? Lehetséges volna, hogy az allegória, amelynek logikai szerkezete Paul de Man szerint valamiféle egymásutániságra épül, és ezzel olyan időszerkezetet mutat fel, amely szerint az allegória éppen úgy beszél a temporalitásról, mint adotról, mint felfüggeszthetetlenről,¹⁰ nos lehetséges volna, hogy ugyanez az allegória, miközben a temporalitás kikerülhetetlenségébe látszik belenyugodni, mégis megkísérli megállítani valahogyan az időt? Ugyan miképpen lehetne az allegória szerkezetét megfosztani az „út” metaforájától? Úgy látszik, sehogyan sem, és ez a tengerentúli kritikus figyelmét sem kerülte el, aki úgy fogalmazott, hogy „az allegória dominanciája mindig összefügg egy temporális meghatározottságú sors lelepleződésével. Ez a lelepleződés egy olyan szubjektumban megy végbe, mely az idő hatalma elől a természeti világ időtlenségében keres menedéket.”¹¹

A természeti világ időtlenségét az allegória epikus szálának vége sugallja, vagyis az a tény, hogy ezzel egy lezárt utat, teljes értékű „mikrokozmosz”-t nyerünk. Nincsen utána semmi, mert maga is az univerzum leképezése bizonyos értelemben – legalábbis univerzális igazságoké, ha Babits esetét tartjuk szem előtt, aki a „szeretetre jutás” allegóriáját látszik megalkotni művében.

Mégsem érezhető sikeresnek ez a menekvés, hiszen a regény sajátos fikciós struktúrával rendelkezik: az epikus szál a történet folytatását *mindig implikálja*. Lehet, hogy egy út lezárult, és ezzel az „isteni szeretet” mikrokozmoszát futotta be, de a regény fikciós szerkezete azt sugallja: valami ezután is történni fog, mert az nem lehet, hogy mostantól már ne történjék semmi!

Az allegória logikai szerkezete és a regény fikciós struktúrája, vagyis az allegória perfektumai és az elbeszélés szükségyszerű imperfektuma egymásnak tökéletesen ellentmondó időszerkezetet feltételeznek, és így egészen furcsa ajándékkal lepik meg az „allegorikus regény” műfaját: föloldhatatlan paradoxonnal, amely sikertelen elmozdulási kísérletnek tekinthető valamiféle nehezen megragadható határelmény pozíciójából.

(*civitates*) Fontos megemlítenünk azt, hogy egy különlegesen beszédes Augustinus-szöveg, a *De civitate Dei* ugyancsak fejtegeti a szeretet problematikáját, de egy rendkívül ősi emberi szimbólummal párhuzamosan, méghozzá a „város”-éval. Augustinusnál „az Istentől elforduló önszeretet” a „*civitas terrena*”, „*civitas diaboli*” alapja, ugyanakkor „az önmegvetésig eljutó istenszeretet” (XIV, 28) a *civitas coelestis*, vagyis a mennyei város fundamentuma. „E kétféle szeretet közül az egyik szent, a másik romlott; az egyik nyitott a közösség felé, a másik önös és magába zárkózó.”¹² A két város közül az egyik Istenhez, a másik a Sátánhoz tartozik (lásd XXI, 1), ám ezek csak ideáltipikus formában léteznek. Amíg el nem jön a tökéletes, a *Civitas Coelestis*, addig a *civitas permixtae*, az értékek keveredésének városa van jelen az emberi világban.

Mindenesetre érdemes elgondolkodnunk az Augustinust kedvelő Timár Virgil teljes életútjáról, valamint arról a szakaszról, amelyben a „Város” nagybetűs szimbólumként jelenik meg a babitsi műben. És talán az sem érdektelen, hogy Timár Virgil Városhoz való viszonya mutat némi rokonságot a regény alkotójának e szimbólum köré fonódó gondolataival is.

1918-ban jelent meg először a később a *Nyugtalanság völgye* című versciklus *Előszó* című nyitó darabjaként ismertté vált költemény, amely a Város szimbólumot hasonló kontextusban látatja, mint ahogyan az Timár Virgil szemei előtt is felsejlik:

[...] – mert elborított a Sok,
rámszakadt hirtelen, mint elbűvölt várban titkos befolyás
zápora százfelől – s megbénított az idegen varázs
hálója – mert idegen nekem a gonosz városok

*levegője, amelyben élek, és mint gonosz erdőben farkasok
tűnnek élém az arcok az utcán, és rémít az élet ezer zaja,
mint egy betegség [...]*

1921-ben kezdte közrebocsátani Babits *Timár Virgil fia* című regényét, melyben a Város diabolikus karaktere – legalábbis Timár Virgil szemszögéből – újra domináns: „S a fiúra gondolt, és egy kép volt előtte: elképzelte valami zajos terén a Városnak [...] – ahogy a vidéki ember szemében marad a veszélyes tolongású Város képe [...] Mint szép sima kígyókat, sejtette az asszonyi karokat kinyúltni a Város tömkelegéből, sejtette a lélekre-testre leső asszonyi szemeket villogni: és titkos féltékenység markolt a szívébe.” (94–95.) Ezzel szemben Pista szemei előtt a szabadság, a kaland, a nyílt tér képei lebegtek: „neki szabadság kell és a főváros! [...] Budapestre mehet, az életbe, a nagyvilágba és szabad lesz, jóformán a maga embere. [...] És képzelt Nagy Nők képei lebegtek elébe az alkony rózsaszínű felhőiben, életes Nagy Nőké, amilyeneket eddig csak könyvből ismert [...]” (87–89.) „S így járt Pista föl-alá a kertben, dacosan, egy letépett virágot rágva a szájában s a Szabadság, a Főváros és a nagy Élet gondolatait lengetve agyában, fiatalsága szelében, mint egy lobogót. [...] Pista fejében Ady-versek jártak, melyeket nagy örömmel és lelkesedéssel olvasott akkor-tájt, az Élet és a Város vágyának himnuszai.” (90.)

Pista Város („Főváros”) iránti lelkesedésének olvasása során lehetetlen nem gondolnunk a *Nyugat* által tradícióvá tett Budapest (de főként: Város)-kultuszra. Nehezen feledkezhetnénk meg Schöpflin Aladár 1908-as, *A Város* címmel megírt tanulmányáról,¹³ amelyben voltaképpen programszerűen (és hallatlan éleslátással) fogalmazza meg a kritikus az akkor végső soron egyetlen nyugati léptékkel is városnak nevezhető magyar civitas, Budapest szimbolikus karakterét, amely a vidékiséggel párhuzamba állított barbár nézőpontból – akárcsak Róma – „a dús kincsek, márványos paloták, tündéri asszonyok és puha férfiak rengeteg gyülekező helye [...] a soha nem látott gazdagság, soha nem hallott bűnök, soha nem élvezett gyönyörök nagy gyűjtőmedencéje”, amelyet – amint Schöpflin írja – a barbárok „sóvárogva gyűlöltek”. „Vágytak rá – mint írja – és gyűlölték, meg akarták hódítani, hogy kierőszakolják kincseit, puhaságukba fojtsák férfiain, tobzódjanak gyönyöreiben és elkárhozzanak vétkeiben.” „Vonta őket – folytatja a város apológétája –, Ázsiából jöttek valami más is, amit nem ismertek, amit soha nem is láttak, de aminek sejtelve, szüksége ösztönszerűleg élt bennük. A kultúra. Mert azok a kincsek nemzedékek kultúrmunkájából halmozódtak fel, azok a nők évezredes fejlődés során lettek tündérik, azokat a férfiakat apáik, ősapáik szerzett gazdagsága és műveltsége ernyesztette puhákká.” Schöpflin hasonló ambivalenciát lát Budapest – a „Város” – megítélésében saját nemzedéke esetében is, csak éppen – főként – generációkra lebontva: „A fiú a városi élet élénkebb temperamentumát örökölte, könnyebben hajlandó az újdonságok befogadására, akár új irodalmi vagy művészi felfogásról van szó, akár csak újfajta szabású kabátról. Az apa a falusi ember konzervativizmussal óvatosabb az újdonságokkal szemben, ifjúkori emlékeivel együtt ragasz-

codik az ifjúkori ízléshez is és nem bírja megérteni, haragra lobban, ha azt látja, hogy a fia a maga új eszméihez új formákat, új nyelvet keres.”

Miközben pedig Schöpflin a Város kultúrfölényét és mint a „nemzeti jelleg” megőrzésének letéteményesét mutatja be, addig Ady – csak egyetlen vers néhány strófája erejéig szemléltetve – valóban a virgili félelmek messzire ható hangú prófétája:

A Biblia is vallja
S bűgják bús, ódon énekek:
Falánkabban fal férfiut a nő,
Mióta Város építettet.

Márvány-omlasztó rózsza
Régi Zeus-templom falán:
Bekúsztá, fogta diadalmasan
Sziveinket a városi lány.

Óh, Város, én imádlak,
Ha nem Budapest vagy, de más.
Egyszer a harmadik emeleten
Párisban ért egy szép riadás.

Süldő lány vetkezett volt
Függöny-feledten, mint titok,
Mely készülön, kegyvel, kegyetlenül
Valakinek majd megnyílni fog. [...]
(*A város leánya* [1911])

Lehetett valami tehát a „vidéki félelmekben” is, ha végigtekintve az itt felsorolt – igencsak töredékes példaanyagon – felismerjük, hogy milyen mérhetetlen erővel explikálódik a Város képében a szexus felszabadulni vágyó élmenye a századfordulón. Az ágostoni „asszonyok ölelése” mint az egyre szabadabban burjánzó erkölcsi kuszaság szimbóluma tehát valóban szimbolikus értékű, miképpen a Város szimbólum babitsi–Timár Virgil-i kifejtése is az: a tradicionális (főként keresztényi) értékek eltűnésének, a kiismerhetetlenségig átrajzolódó világgépnek diabolikus képe, amely elől már a (főként dzsentri) Krúdy-hősök (a századforduló főként Petelei-, Gozsdu-féle novellisztikájának hagyományait folytatva) is – a Városba érkezvén – füstös kocsmák, fogadók öntörvényű – de átlátható, érthető, kiismerhető – világába menekülnek, éppen ellentétben azokkal, akik az emberi történelem hajnalán a várost még azért alkották vagy keresték fel, mert „a város »beavatottá« tesz, az adott világhoz tartozóvá szenteli föl az embert, aki ezáltal az alakot és formát öltött rend részévé válik. A »benti« világgal szemben a külső világ, az »odakint« a káosz, a folytonosan szerveződő gonosz, az ismeretlen, az alakatlan, a rende-

zetlen és az idegen képzetét kelti, szörnyek, vadak, démonok, mindenféle ellenséges erők félelmetes univerzumát, melyek, ha támadnak, nem egyszerűen csak a város ellen törnek, hanem a világ teljes rendjét, a kozmikus mindenséget próbálják megsemmisíteni.”¹⁴

A Város szimbólumnak ez az aspektusa azonban egészen másképpen rajzolódik elénk a babitsi metaforika alapján, aki – miként Krúdy hősei egy maguk által alkotott világba, maguk választotta időbe – maga is menekül a rendtelenség eme víziója elől, csak nem a falakon belüli falak közé, hanem a magasba, vagyis a próféta működési színterének egyik állandó állomáshelyére, a „magaslatra”. A babitsi líra számára a Város főként – miként azt már az egészen korai történelmi hagyományok is tanúsítják – „az emberi bűnnek, gonoszságnak és gőgnek az otthona (Bábel – *Gen* 11,1–9), az erkölcsi romlás helye (Szodoma – *Gen* 19,1–28)”,¹⁵ vagyis pont a fordítottja annak, amely az előző felsorolásban a város és a pusztaság oppozíciójában hangzott el.

Sajátos jelenségnek tartom, hogy a Város démonikus képvisége a leghatározottabban a bibliai profetikus tradíció által hagyományozódik tovább (1. *Ézs* 1,21, amelyben Jeruzsálem „Cédává lett”, s a többi izraeli város is bűnössé vált, Szodomához, Gomorrához, Ninivéhez és Babilonhoz vált hasonlóvá, amelyekre, miként Babilonra, ezért pusztulás vár: 1. *Ézs* 47; *Mik* 3,12). A fryei mítoszkritika éppen ezért talán téved akkor, amikor az apokaliptikus képvilág szimbólumait kizárólag „az emberi civilizáció által kialakított formákban”¹⁶ látja megvalósulni, és úgy véli, hogy az ásványi világ apokaliptikus képanyaga éppen ezért az *ép város* (vagy épület, templom) szimbólumaiban valósul meg, míg ezek démonikus párja a romokban heverő városé.¹⁷ Babitsnál ugyanis épp ellenkező a helyzet (még akkor is, ha a prófétákra ügyelbajjal rá is lehetne húzni a fenti sémát): az ő esetében az ép város képe az igazán démonikus (gondoljunk Jónás Ninivéjére, amely még a mű végén is „mint zihálva roppant / eleven állat, nyúlt el a homokban”), nála (főként a tízes évek végétől) a város a civilizáció destruktív erőinek egyik központi metaforája.

Hiba lenne azonban Babitsot a Budapestet „Judapest”-ként aposztrofáló – egyébként a *Timár Virgil fiának* egyik korlátolt szereplőjeként bemutatott klerikális – „Lesinszky”-k sorába állítani. Babits Városa egyetemesebb érvényű szimbólum, mint a fafejű parlagiasság és az antiszemitizmus korábbi topozsainak összekapcsolásából nyert korabeli „bűnös város” metafora, amellyel szemben mellesleg a *Nyugat* teljes írógárdája szembeszállt (miképpen a fentebb idézett Schöpflin is).

A *Mint különös hírmondó*, a *Holt próféta a hegyen* vagy éppen a *Jónás könyve* hírnök avagy prófétai alakjai ugyanis az általában vett Városból mint világból menekülnek a magaslatra, de a prófétaság intézményével sehogyan sem tudnak azonosulni. A város mindnyájuk számára a kölcsönös némaság „holt” tere, a hírnökké avatódott szubjektum folytonos és tökéletes – poten-

ciális – kudarcának színtere, ahol éppen ezért teljesen értelmetlen tettek minősülne a prófétaság megélése, a (voltaképpen a világ gonoszsága által teremtdő, a szubjektumot hírnökké avató) hír átadása, ahová azonban Bubits mégis útnak indította hőst, Jónást, akit „asszonyok” vettek körül, s „kísérték bolondos csapattal”, „hozzá simultak, halbüzét szagolták” „és mord lelkét merengve szimatolták”, ahol végső soron Jónást „egy cifra oszlop / te-tejébe tették hogy szónokoljon / és jövendölje végét a világnak”. Ez a város az, amelyben az ítélethirdetést és a határidő lejártát követően „egy árva ház sem égett”. *E városban mintha már járt volna Jónás, akit mintegy anticipatorikus Niniveként vett körül a háborgó tenger, hiszen, miután menekülni kívánt, „kelt a tengernek sok nagy tornya akkor / ingó és hulló kék hullámfalakból, / mintha egy új Ninive kelne-hullna, / kelne s percnként összedőlne újra.”*

Később, hogy Jónás a „szörny-lét belsejébe jutott”, „*vak ringások eleven bölcsejébe, / és lakozék három nap, három éjjel / a cet hasában, hol éjfél a déllel / egyforma volt, s csupán a gondolatnak / égre-kigyózó lángjai gyuladtak*”, majd végül – igencsak furcsa – Istenre találása után elindult, hogy végre teljesítse küldetését. Ám, miután sikertelennek érezte fáradozásait, a mű végén Ninivére mint valami újabb cethalra, a délibábban lélegezni látszó bestiára tekintett le a magaslatról: „*A szörnyű város mint zihálóva roppant / eleven állat, nyúlt el a homokban.*”

A kísértet tehát nem mozdult. *A város képe semmit sem változott!*

Nem elhanyagolható aspektusa Timár Virgil útjának, hogy – kierkegaard-i terminussal élve – Vágner Pista „elengedése” nem a „rezignáció végtelen mozdulata”, nem önkéntes vállalás, hanem kényszer szülte fejlemény. *Ez ugyanis nem a Virgil, hanem a Pista döntése volt.* Pista voltaképpen saját elhatározásából szakadt el szellemi atyjától, hogy jóformán mindent megtagadjon, amit addig tőle tanult. Tetszik vagy nem tetszik, ez a fejlemény Timár Virgil sikertelen világba való beavatkozási kísérletének tényét emeli ki. Világban való eseten csetlése-botlása semmiféle eredménnyel sem járt: egyetlen kivétellel: eseménytelen életét egy meghatározó élménnyel gazdagította, méghozzá a szeretet „égi” és „földi” aspektusainak érzékletes reprezentációival, valamint egy kényszerű tusakodással, amely a lehető legésszerűbb eredményt hozta: *a megideologizált elválását.*

Hasonló szellemi mozgásnak lehetünk majd tanúi Jónás esetében is: háromszor valósul meg a műben a kivetetés-elkülönülés elem: egyszer a hajós jelenetben, másodsor a halban, harmadszor pedig a városból való kivonulása esetében. Hogy megvilágítsuk a köztük levő különbség természetét, szükséges néhány szót szólni a fryei fikciós módok közül az ötödikről, az ironikusról, melyben a hős képességeit vagy intelligenciáját tekintve alantasabb nálunk, méghozzá úgy, hogy „lenézhetjük *kiszolgáltatottsága, tehetetlensége*

vagy abszurditása egy-egy jelenetében... Ez még akkor is így van, ha az olvasónak az a benyomása, hogy ő maga is ugyanilyen helyzetben van vagy lehet, mivel magát a helyzetet a nagyobb szabadság normáihoz mérten kell megítélni."¹⁸

Frye az öt fikciós módon kívül megkülönböztet tragikus és komikus módokat, amelyekben ugyanúgy jelentkezik az öt történeti fikciós mód, csak hogy a mitológiát irányító egzisztenciális érdekek szervező ereje alatt álló szimbolikus látkép ellenkező pontjain részletezik az archetípusokat. Ezt egyetlen példával, az ironia két pólusának a bemutatásával is megfelelően szemléltethetjük. Az ironikus tragédia és komédia a bűnbak, a pharmakosz archetípusának végpontjain jelenik meg. Az ironikus komédia a pharmakosz gyötrése, kivettetése, ahol a pharmakosz a kellemetlenség, a szörnyűség, félelem stb. szimbóluma, az ironikus tragédia pedig e gyötrés vagy *kivettetés* elviselése. Fontos azonban, hogy az ironikus hős a tipikus, illetve véletlen áldozat. A pharmakosz nem ártatlan, de nem is bűnös. „Ártatlan abban az értelemben, hogy az, ami vele történik, sokkal súlyosabb, mint bármi, amivel kiérdemelte volna. [...] Bűnös abban az értelemben, hogy egy bűnös társadalom tagja, vagy mert egy olyan világban él, ahol ilyen igazságtalanságok létezhetnek.”¹⁹ Az ironikus komédiában a *látszólag* megcélzott közönségtől függően is elkülönít Frye ötféle komédiát, amelyek közül mi csak az utolsót mutatjuk be. „Az iróniának ezt a változatát az jellemzi, hogy az ábrázolt társadalom ellenzéke, illetve kirekesztettjei a letéteményesei a közönség szimpátiájának. A tragikus ironia paródiájához közeledünk [...] (ahol esetenként) *egy olyan figurával találkozunk, aki a szerző, illetve a közönség szimpátiájával övezve megtagad egy ilyen társadalmat, egészen odáig, hogy tudatosan távozik belőle, s így mintegy kifordított pharmakoszként viselkedik. (Más esetekben a) hős, aki az ábrázolt társadalom szeméivel nézve vagy bolond, vagy még annál is rosszabb, a valóságos közönséget arról győzi meg, hogy többet ér, mint a fikció társadalma...*”²⁰

Jónás emberközeli élményei mind a kiteszáttatás-elkülönülés mozzanatairól tanúskodnak, a hajós jelenetnél pedig valóban feltűnik az ironikus komédia hajlama az emberáldozat képeivel, gondolataival való játékra: itt a hajósok – a bibliai történettel szemben – brutális kegyetlenséggel hajítják Jónást a tengerbe. Fentebb említettem, hogy a kivettetés-elem még kétszer ismétlődik meg Babits művében: az egyik a hal szájából való kivettetés, a másik pedig a Városból való távozás, ahol már valóban inkább „vállalt” elkülönülésről van szó, semmint a hajós jelenetben. Jónás alakja valójában az ironikus fikciós módnak mind a tragikus, mind a komikus oldalát bemutatja, hiszen Jónásnak (ebben a formában) esze ágában sincs távozni a hajóról. Az alak ebből a szempontból érdekes módon fejlődik: a hajósok akarata ellenére távolítják el a fedélzetről, a halban „Istenre talál”, és vállalja a kivettetés, a Városból azonban „önszántából” távozik, vagyis valamiféle mozgás tűnik föl a tragikus ironikusból a komikusba, az „elszenvedett”-ből a „felvállalt”-ba, vagyis az „elszenvedett”-ből a „megideologizált” áldozatvállalás irányába.

Mind Jónás, mind Timár Virgil esetében szellemi események allegorikus reprezentációs kísérletéről van szó: az allegorizálás és a bejárt szellemi út azonban csak céltalan téblábolásnak tűnnek egy nagyobb erő hatalmának árnyékában.

A kísértet nem akart mozdulni. A város képe semmit sem változott!

1 Az idézetek a *Magyar Remekírók* sorozat Babits Mihály: *Timár Virgil fia; Halálfiái; Válogatott novellák* (Bp., Szépirodalmi, 1976) kötetéből származnak, a zárójelben az oldalszámok szerepelnek.

2 *Aeneis* 4, 701: „Nap fényében ezer színét mind húzva magával”. A kontextus rendkívül fontos: (692–): „Majd Júnó, a hatalmas végül megkönyörülvén / fájalmán, az Olymposról ideküldte le Írist, / teste tusájától hogy megszabadítsa a lelkét / [...] / Harmatos Íris aranyszárnyával tűnt fel az égen, / Nap fényében ezer színét húzva magával, / Szállt, s a fejénél állt meg: 'Dishez viszlek el innár – / Szent jogom ez – lelked testedtől megszabadítom.'” (Ford. KARTAL Zsuzsa.)

3 *Aeneis* 4, 156–157: „Ascanius fiu vágtat előttük a völgy közepében, / hol lemarad, hol előreszalad megörülve lovának...” (Ford. KARTAL Zsuzsa.)

4 *Aeneis* 2, 724: „[Jobbom fogja Iúlus] / atyjával nem egyenlő kis léptét szaporázva, / [hátral meg feleségem].” (Ford. KARTAL Zsuzsa.)

5 *Aeneis* 1, 165: „erdős vadon zúdult azon a helyen alá, / ijesztő, sötét árny nyúlt a berek fölé, / odabent a víz sodrása és sziklapad (sedile: ülőhely)...”

6 BABITS Mihály fordítása.

7 RÉVAY József, *Musarum sacerdos*, Nyugat, 1924, 7. szám.

8 Nyugat, 1917, 11. szám. (Dr. Vass József *Vallomások*-fordítása megjelenése alkalmából írta.) Később, 1934-ben ugyanezt a tanulmányt dolgozta bele (szinte változtatások nélkül) *Az európai irodalom története* Ágostonról szóló szakaszába is. (Lásd Nyugat Kiadó és Irodalmi R. T. 1936. Reprint kiadás, 155.)

9 Lásd GÁBOR György nagyszerű vallástörténeti elemzését: „A sündisznó örökségévé és

mocsárrá teszem” = *A szentély és a vadak. Zsidó vallástörténeti tanulmányok*, Bp., Új Mandátum, 2000, 164.: „A város a kozmikus mindenség mikrokozmosz tükörképe, az égi város földi speculuma, amely – legtöbbször transzcendens tervek alapján [...] – az isteni hatalomnak egyfajta leképezése, s földi hatalmak és intézményrendszerek működésébe való transzponálása.”

10 Lásd Paul de MAN, *A temporalitás retorikája*. In: *Az irodalom elméletei* 1. Pécs, 1996, 56–57.

11 Uo., 30.

12 AUGUSTINUS, *De Genesi ad litteram* XI, 15.

13 SCHÖPFLIN Aladár, *A Város*, Nyugat, 1908, 7. szám.

14 GÁBOR György, *i. m.*, 166–167.

15 Uo., 169.

16 Northrop FRYE, *A kritika anatómiája* (ford. SZILI József), Bp., Helikon, 1998, 121.

17 A Frye-t érő – különben rendkívül egy-síkú és szellemtelen – posztmodern kritika valószínűleg ezen a ponton jó fogást találhat magának, miként ezt John Fekete is felismeri, aki szerint „Frye a szimbolikus formák filozófiájának azt az idealista irányvonalát követi, amely szerint az ember alapvetően szimbolizáló lény. Ez az elképzelés a szellemi munka fétisére épül, és különösen alkalmas arra, hogy egy olyan új szakmai értelmiség szemléletévé váljon, amely szorosan kapcsolódik a neokapitalista termelés rendszeréhez.” (John FEKETE, *Mitológiai strukturalizmus*, Pompeji, 1994/4, 88.)

18 Northrop FRYE, *A kritika anatómiája*, 34.

19 *I. m.*, 40.

20 *I. m.*, 46.

TVERDOTA GYÖRGY

József Attila az *Óda* és az *Eszmélet* között (*Második részlet*)

Kávéházi élet I. „Hová forduljon az ember...”

A felsorolt és idézett jellemrajzok, történetek, emlékezések: a Szántó Judité, Németh Andoré, József Joláné, Arthur Koestleré, Kosztolányié, a két újságíróé, Remenyik Zsigmondé, Ignotus Pálé egyaránt azzal az igénnyel készültek, hogy valami lényegeset közöljenek arról a jelenségről, amelyet mi József Attilának nevezünk. Ezek azok az itt-ott összeilleszthető, másutt összeegyeztethetetlen darabkák, amelyekből meg kell kísérelnünk megérteni, milyen volt az *Óda* szerzője, s egyben milyen volt az az alkat és személyiség, akinek a műhelyében az *Eszmélet* kezdett kicsírázni. Ahhoz azonban, hogy az *Ódától* eljussunk az *Eszméletig*, még néhány fontos kérdéssel kell szembenéznünk az életrajz síkján is.

Az első, megbeszélésre érdemes kérdést a más vonatkozásban idézett Ignotus Pál emlékezésének egy részletéből kiindulva vetjük föl. A részlet a költővel való húszas évek végi találkozásait eleveníti föl:

Hol találkoztunk? Kávéházban, kávéházban és kávéházban. Ezenkívül néhány kedves barátunknál, aki szíves volt azzal kecsegtetni meghívottait, hogy „nálunk kávéház van” – bár nem tudom, örült volna-e, ha ezt a vendégek nagyon is szó szerint értelmezik. Ilyen „kávéház” zsibongott Róna Imre kartársunk és felesége, Kármán Erzsébet mozgásművészeti pedagóga lakásában csütörtökön esténként.¹

A kávéházaknak, különösen az irodalmi kávéházaknak hatalmas legendája volt és – alighanem – van, mert napjainkban újrászületni látszik. József Attila is sokat járt kávéházba, s mint kortársainak és elődeinek a századelőn, neki is voltak kedves kávéházai. A társasági élet egyik lehetséges helyszíne a korban a kávéház volt, különösen olyanoknak, akik nem éltek otthonülő családi életet, akik este vagy éjjel sokáig szerettek fenn lenni, és főleg azoknak, akiknek a jövedelme nem tette lehetővé, hogy előkelőbb helyekre járjanak.² Közismert tény ez, amit Krúdy *A hírlapíró és a halál* című novellájában így fogalmaz meg: „a Kersántznál való tartózkodás drágább volt a feketekávé, kapucineres kávéházi életnél; itt enni meg inni kellett annak, aki át akarta virasztani az éjszakát. Kersántzban költekezni kellett.”³

A kávéház azonban, s erre érez rá finom érzékkel Kosztolányi, József Attila életében releváns témává 1933 derekán válik, akkor, amikor szinte ez az egyetlen olyan hely, amelyen a költő saját közegével, az irodalmi-értelmiségi miliővel kapcsolatot tarthat fenn. Emlékezzünk vissza a *Barkochba* című novella záró mondataira! Jancsi János itt „meg-megállt az ablak előtt. Kitekintett a Körútra. Úgy tetszett, hogy valamit vár. Említettem nektek, hogy ez a fiú mindig vár valamit. Most éjszaka volt, fellegetes, sötét éjszaka. Nyilván arra vár, hogy megvirradjon.”⁴ Különös jellemzés ez, amely néhány hónappal előbb még elképzelhetetlen lett volna a harcos, agitáló, magabiztos, tettere kész költőről, aki *Végül* című versét így fejezte be: „Rongy ceruzámat inkább leteszem / s köszörülöm a kasza élit”. „Hová forduljon az ember, ha nem tartozik a harcosok közé?” Ezt a kérdést, amelyet ironikus hangsúllyal a barkochba-ügyben sokat idézett barátjától, Németh Andortól kérdezett a költő, az új kritikai kiadás szerint 1932-ben, a régi szerint 1933-ban,⁵ ezt a kérdést József Attilának most magamagára nézve is föl kellett tennie. S új válasza, ha egyáltalán válaszolni tudott rá, korántsem volt olyan magabiztos, mint amikor azt a személyt kellett kioktatnia, majd megítélnie, akinek versét ajánlotta. „Hová forduljon az ember?” – tette föl a kérdést 1933 derekán önnönmagának.

Alighanem ekkor tapasztalta meg Németh Andor igazságát vagy legalábbis részigazságát. Azt, hogy kerülhet az ember önhibájából vagy önhibáján kívül olyan helyzetbe, amikor elveszíti a mandátumát, illetve amikor elveszik tőle ezt a mandátumot. Nem tartozik a harcosok közé, mert az erőviszonyok oly módon változtak meg (például a náci győzelem miatt a nemzetközi munkásmozgalomban), hogy a harc értelme elenyészni látszik. Vagy azért, mert a harcosok közössége (az illegális kommunista párt) kivetette magából. Aztán azért is, mert ekkor még nem bír megbarátkozni a szociáldemokrata iránynyal, amellyel eleddig, mint kommunista, hadilábon állt. Egy év magányra van szüksége ahhoz, hogy erre a lépésre rászánja magát. Aztán azért sem tarthat a harcosok közé, mert a szerveződő népi táborral nem tud közösséget vállalni. A polgári irodalom, a *Nyugat* tábora, annak ellenére sem veszi föl so-raiba, hogy éppen az augusztusi számban a folyóirat közli az *Ódát*. Éppolyan gyökértelen, sehova sem tartozó, tengődő értelmiségi lett belőle, mint Németh Andorból. A teljesen magára maradt ember tartós tanácstalanságát kifejező kérdés: „Hová forduljon az ember...” ezért elhessenthetetlenül ott lebeg a feje fölött. Ez lesz az egyik kérdés: az ember mire valósága, mire rendeltetettsége, amire épp az *Eszmélettel* keresi a választ. Amikor tehát az erdélyi *Korunk* közli *A város peremén* című ódáját 1933. július–augusztusi számában, amikor azt hirdeti a vers beszélője, hogy „megvilágosúl gyönyörű / képességünk, a rend, / mellyel az elme tudomásul veszi / a véges végtelent, / a termelési erőket odakint s az / ösztönöket idebent...” nos, akkor a szerző számára éppenséggel besötétedik, a vágyott rend összekuszálódni, az eligazodás és az értelmes cselekvés esélye meghiúsulni látszik.

A magára maradt ember számára azonban egyetlen közösség fönnmrad: a kávéház. József Attila kávéházi életével Bányai László foglalkozik részletelesen, olykor kifejezetten torz módon, de sok találó észrevételt is olvashatunk tőle erről a *Négyszemközt József Attilával* című könyvében. Idézem egyiküket:

A Japán kávéház – helyben és jelentőségben – sok minden hiánynak volt a behelyettesítője. Mentsvár volt a fütetlen otthon ellen, tornaterem a közösségi célok számára való edzéshez, íróasztal a csaknem állandóan zálogban lévő írógép helyett. Az elviselhetetlen egyedüllét elmákonyozása sakkal, kártyajátékkal. Teremtő magány a köröskörül nyüzsgő emberek között. Hiszen a napokon át étlen-szomjan való fekvés, tehetetlen mozdulatlanság után bármikor el lehetett jönni ebbe a huszonnégyórás üzembe. Itt mindég akadt ismerős, ha más nem, az egy-két versét betéve tudó, rámosolygó pincér. Egyetlen fekete mellett tizenhat órán át is el lehetett üldögelni és közben apróra lehetett tördelni a fogpiszkálótartó egész tartalmát. Ugyan kit-mit keresett hát ő ebben a kávéházban olyan szívós konoksággal éveken át? Ő nem azt, aki éppen leült melléje, hanem talán ugyanazt, amit én régen oly kitartó balgasággal vártam a hódmezővásárhelyi Fekete Sasban a fröcscsős pohár mellett: a csodát, a megváltást. Ő is ilyesfélét keresett. Azt, aki szeresse. És mindazt, amit csak nyujthatott neki az, aki szerette őt. Ezt kereste ő itt is, mindenben, mindenkiben és mindenkoron.⁶

Az idézet ömlesztve mutatja be a kávéház két arcát, s József Attilának a kávéházzal összehangolt két arcát. Válasszuk külön a kettőt! A kávéház és József Attila egyik arca Kosztolányi novellájából bontakozik ki. Ha ez az arc, a Jancsi János portréja első pillantásra inkább hasonlít Kosztolányi nihilista arcmásához vagy legalábbis Esti Kornélhoz, mint ahhoz, amilyennek mi József Attilát ismerjük, ezen ne csodálkozzunk. Kosztolányi elsősorban ezt az aspektusát ismerte a költőnek, s ebből faragott egész alakot. Ez az alak hosszú, értelmetlen várakozás, céltalan szemlélődés után „végül rendszerint a Szíriusz zátonyán feneklett meg, ahol barátai tanyáztak, a háború utáni nemzedék tagjai, akik feleslegessé vált életükkel fizetnek hadisarcot azért a véres dáridóért, melyet annak idején tudtuk és beleegyezésük nélkül rendezett egy másik korosztály”. Vegyük úgy az egyszerűség kedvéért, hogy a Szíriusz a Japán kávéháznak feleltethető meg. Nem térünk ki arra az összehasonlításra, amelyet Kosztolányi a maga és a József Attila nemzedéke között tesz. Az összehasonlítás abba a konklúzióba torkollik, hogy „ők inkább élni szeretnének, ha lehetne”. Az ezután következő részt idézném bőségesebben:

E méltányosnak nevezhető vágyuk elé sok akadály tornyosult. Pedig megpróbáltak mindent, így is, úgy is, hetykén, dacosan, alázatosan. Nem lehet őket kishitűséggel, tunyasággal vádolni. Jancsi is megpróbált mindent a világon. Dolgozott, tanult is...⁷

Ezen a ponton felismerhetőnek vélem József Attila legendásító önképét, amelyet Kosztolányi nyilvánvalóan ismert. Utoljára éppen a július 4-i jóindulatú riportban találkozhatott vele:

Vidám és okos fiatalember, – mondja a riporter József Attiláról – egykönnyen nem retten vissza az élet nehézségei elől. Ő igazán alulról jött. Tehetségén kívül szívós munkával törte magát az elsők közé. Kétéves korában apja kivándorolt, azóta sem jött róla hír. A kisfiút a Gyermekvédelő Liga vidékre adta, – talán ott edződött meg, annál a parasztcsaládnál, amely gyermekszereket címén öt-hat kis hőst nevelgetett, hogy a Ligától tartásdíjat húzzon utánuk. Ő akkor lépett a felnőtt férfiak sorába, amikor mások ifjúságukat még bohón tékozzolják. Az *Atlantica rt. Vihar, Török és Tatár* nevű vontatógőzösein hajósinas volt. Fedélzetet sikált, „ampát” merített az áradó Dunába. Két évig rikkancskodott itt Pesten: villamosra fel, villamosról le (akkor az még nem volt tilos), mert az állandó „standok” törzsökös hűbérurái a jövevény gyereket mindenünnen elzavarták. Hordott kosarakat a Vásár-csarnokban. Volt kenyeres fiú az Emke kávéházban, kukoricacsősz és mezei napszámos Kiszomboron, kövezőinas, zsákhordó, bankhivatalnok, a Bécsi Magyar Akadémikusok Egyesületének a takarítója, többszörös házitanító, a Rathauskeller bejáratánál kínálta a Stundét meg az Abendet, aztán volt könyvügynök, magyar–francia levelező a Külkereskedelmi Intézetnél, cikkíró és költő, műfordító és kritikus, gépíró, bádogkereskedő és ő maga sem tudja már, hogy még mi minden. De közben érettségit tett, egyetemet végzett Szegeden, Bécsben, Párizsban és Budapesten...⁸

Nos, ez az önéletrajzi legenda az, amit Kosztolányi így foglalt össze: „Jancsi is megpróbált mindent a világon. Dolgozott, tanult is.”

Ezen a ponton térjünk vissza a novellához! Hogyan látja Esti Kornél Jancsi János jelenét?

Mínthogy kéziratai éveken át nem találtak gazdát, megértette, hogy nincs rá szükség, és félreállt. Most a *Sziriusz*-kávéházba jár. Ebből áll társadalmi élete. Itt találkozik kitűnő kortársaival, Hernáddal, a nagy tehetségű regényíróval, aki regényeit nem tudja kiadni. Ullmann-nal, a nagy tehetségű könyvbírálóval, akinek egy könyve sem akadt, hogy megbírálhassa, Baltazárral, a nagy tehetségű lapszerkesztővel, akinek nincs lapja, Bolváryval, Kerner Gézával meg a többiekkel.

„Mit csinálnak a munka nélküli írók?” – teszi föl a kérdést Esti Kornél.

Kitartóságuk folytán a régi végsebességgel haladnak. Mozognak bennük a szavak, melyek egyébként nagy alkotásokat szolgálhattak volna, túlburjánognak az érzésen, a gondolaton, s egy központi irányító és fékező erő híján kitörnek szokott pályájukból, föllázadnak, követelik a maguk jogát. Ezek a szavak önálló életet kezdenek élni, akár a sokáig hevertetett szerszámok, az unatkozó kalapácsok, melyek egyszerre csak kiugranak szerzőszámukból és összevissza kalapálnak mindent, vagy az érdemtelenül mellőzött gyaluk, melyek kétségbeesésükben a mester kezei nélkül ide-oda futkosnak és siklanak, s őrijongve gyalulgatják a falat, a szőnyeget, a tükröt, amit érnek. Kísérteties ez, barátaim. Jancsin is ezt tapasztaltam. Egyre kevesebbet írt.

Sok igazság van ebben a jellemzésben. József Attila 1933 derekán valóban eljutott abba az állapotba, amelyet egyik keltezetlen töredékében így jellemez: „Nincs közöm senkihez, szavam szálló penész, / vagyok mint a hideg,

világos és nehéz." Munkanélküli író lett, akinek szavára senki sem kíváncsi. A Szíriusz kávéház törzsvendége. Esti Kornél konklúziója, amellyel e jellemzés végén eljut, s vele együtt eljutunk a novella barkochba jelenetéhez:

De ők valamennyien ilyenek voltak, parlagon heverték, ugaroltak, a végtelenségig. Mit tehettek? Hát játszottak. Játszottak velük a szavak, ennél fogva ők maguk is játszottak. Vagy, minthogy az író munkája a velejében játék, „dolgoztak”.⁹

Kávéházi élet II. A nemzeti kommunizmus kalandja

A kávéháznak és József Attilának azonban a tétlenség, perspektívatlanság, szellemi elgazosodás mellett van egy másik, a maga módján a látottnál nem kevésbé lehangoló arca is, amelyet Nagy Lajos *Budapest Nagykávéház* című regényéből ismerünk. Az itt leírtak alapján feltételezhető, hogy Nagy Lajos nem értett egyet Kosztolányi jellemzésével. Ő maga is kávéházi törzsvendég volt, idősebb létére is rendszeresen a fiatalokkal üldögélt, belülről ismerte a munkanélküli értelmiségiek természetét. Regénye ezért akár Kosztolányival folytatott rejtett polémiaként is felfogható. Ha a Szíriusz modellje a Japán lehetett, akkor a Budapest Nagykávéház modellje jól felismerhetően a Bucsin-szky volt, a Japán mellett Nagy Lajos és József Attila másik törzskávéháza.

Az az eset azonban, amelyről Szántó Judit, összefűzve Kosztolányi, József Attila és Nagy Lajos nevét, megemlékezik, még a Japánnal, a Szíriusszal kapcsolatos:

Megtörtént, hogy én előbb mentem hozzájuk. Ilyenkor Kosztolányi és Ilona leültettek maguk közé, s csak ennyit mondtak, hogy beszéljek, mindegy, miről. Ez akkor volt, amikor Attila vagy három hónapon keresztül éjszakáról éjszakára a Japán kávéházban Nagy Lajossal reggelig kártyázott. Még a fejük búbja is hamus volt a sok cigarettázástól. Nem egyszer kártyázta el Attila házbérünket. Persze, ez számomra tragikus volt, s úgy meséltem szomorúan, hogy nem tudom, mit csináljak Attilával, mivel szoktassam le erről a rossz szenvedélyéről. „Mennyi a házbéretek?” „harminc pengő” – mondtam. „30 pengő?” – kérdezte Kosztolányi és Ilonával együtt nevettek, hogy a könnyük is kicsordult. Nem tudtam megérteni a nevetésüket és kifejtettem előttük, hogy ez nálunk nagyon sok. „Csak hagyjad őt kártyázni, majd megadom neked ezt az összeget.” „Nem az összegben van a hangsúly, de ez megint nem jó, ez megint azt jelenti, hogy Attilával bajok vannak, és félek, mert a Jolánnál is olyan szenvedéllyé fajult, hogy egész házasesetét felfordulással fenyegeti.” Ekkor lépett be Attila: „Vártatok, nagyon hiányoztam?”¹⁰

Szántó Judit ezt az esetet későbbre helyezi, de két okból jobban illik éppen 1933 nyarára. Az egyik az, hogy Nagy Lajos meghívása a moszkvai írókongresszusra 1934 nyarán viszonyát a költővel eléggé megrontotta, s a két író meghitt együttlétei ettől kezdve legalábbis megritkultak. Ezenkívül 1935-ben Kosztolányi már meglehetősen beteg volt.

József Attila és Nagy Lajos kapcsolata, amelyről első adatunk 1926-ból származik,¹¹ kávéházban kezdődött és kávéházban folyt le, mint erről a Nagy Lajosén kívül mások emlékezései is szólnak.¹² Ezek a találkozások különösen a harmincas évek első felében váltak sűrűkké. A *Budapest Nagykávéház* Nagy Lajosnak ezeket a költővel és más fiatalokkal való találkozásait örökíti meg. Hogy látta Nagy Lajos József Attilát és nemzedékét? Azaz: hogyan látta a kávéházi életet? Mielőtt a kérdésekre válaszolnánk, felvázoljuk azt a paradigmát, amelyben Nagy Lajos helyzetábrázolása elhelyezhető. Az adatokat Szentes Éva és Hargittay Emil *Irodalmi kávéházak Pesten és Budán* című könyvéből kölcsönzöm.

„Ha én lennék az ország uralkodója – írja Montesquieu a *Perzsa levelek*ben –, bezárnám a kávéházakat. Mert akik odajárnak, azok veszélyesen forrongó egyéniségekké válnak... Az a fajta részegség, amit a kávé okoz náluk, veszedelmes az ország jövőjére.” De nem kellett ahhoz aufkláristának lenni, hogy a kávéházi tartózkodás felforgató hatása valakinek a szemhatárára kerüljön:

Kairó helytartója, a bölcs Khair bég az 1530-as években mondta, hogy a kávé háne nem más, mint „mekteb muharabbim”, azaz a lázadás iskolája. Igazát kávéházak sora támasztotta alá a későbbi években. „A párisi Café Procope-tól a Jákobita Club-ok kávéházaig, ... a Café de Foy-ig, melynek asztalára Camille Desmoulin felugrott és másnap már rom volt a Bastille. A pesti Három Oszlop kávéházig, melyben egy éjszaka egy rajongó jurátus megadja egy spionnak a jákobita klubosság jelét és másnapra már börtönben ül, majd fejét a Vérmezőn hagyja.” Vagy itt vannak az 1848-as tavasz Európájának híres kávéházai, a padovai Café Pedrocchi, a milánói Cadé de Duomo, a velencei Café Quadri, a bécsi Daum, a pesti Philosophus és a Pilvax, melynek biliárdasztalára „egy lázas tekintetű ifjú felugrott és még aznap megszületett a magyar szabadság rövid álma”. (Érdemes itt megemlékezni arról is, hogy az 1850-es években azután Pesten csak magyarul jól tudó kávékaphatott engedélyt, hogy az esetleg újrakezdődő forradalmi „sutyorgásokat” azonnal jelentesse a Helytartótanácsnak...) A kávéházban tehát nemcsak megbeszélni, hanem csinálni is lehetett a politikát, sőt a történelmet is.¹³

Ezt Nagy Lajos is pontosan tudta, s regényének első lapjain nyomban fel is léptette a mindenkori helytartótanács számára jelentést gyártó figurát: „egy nagytestű, pocakos, bajszos, feketeruhás férfi ballag végig a kávéházon, fején fekete keménykalap, a kezében vastag, fogantyús bot, leül a szomszédos asztalhoz, úgy, hogy éppen szembe fordul a három ifjúval, ő is feketekávé rendel, a zsebéből noteszt vesz elő, leteszi az asztalra, azután a külső kabátzsebéből egy gyűrött újságot húz ki s azt kiterítve, mint egy spanyolfalat, maga előtt tartja”. Majd valamivel később: „Mihelyt eltávoztak, a fekete keménykalapos nagybotú is befejezte naplójegyzeteit... A névtelen följelentés majd otthon készül el.” Korunk magyar Procope-jának vagy Pilvaxának, a Bucsinszkynek azonban nemcsak besúgói vannak, hanem akikről jelentést lehet írni: ifjú, forrófejű felforgatói is.

Ezek a felforgatók azonban nem kevésbé kisszerű, karikaturisztikusan megrajzolt alakok, mint a besúgó. Ha szándékaikat nézzük, csupa történelemalakító, sőt, olykor világfelforgató tervvel találkozunk. Ha a megvalósítás módszereit, a rendelkezésre álló eszközöket, a missziót vállalók alkalmasságát tekintjük, akkor minden a fonákjára fordul. A világ állapotának ismertetése során a narrátor levonja a konzekvenciát: „Hát itt tenni kell valamit.” Fölmerül a kérdés: „Mit kellene és mit lehetne itt tenni? Egyet. Csakis ezt az egyetlenegyet. Lapot kell indítani. Egy új lapot!” Azaz a reformista vagy forradalmi izgékonyosság nyomban elvetél. Szájalássá posványosodik. Ezt a keserű tapasztalatot szűri le Nagy Lajos azokból a próbálkozásokból, amelyek forradalmi úton vagy reformok révén akarták megváltoztatni az általa gyűlölt társadalmi berendezkedést, legyen szó a Bartha Miklós Társaság *Új Magyar Föld* című népi irányú orgánumáról, a *100%*, majd *Társadalmi Szemle* című szélsőbaloldali lapokról, a Kassák körül szerveződő *Munkáról*, a népi mozgalom *Válasz* című folyóiratáról stb. stb. Nem beszélve a kérészéletű ún. röpiratokról, mint a *Front*, a *Szabadon*, a *Szabad Írás*, a *Valóság* és társaik, amelyek egyike sem élt tovább három-négy száznál.

A kávéházi regényben az első lap az *Északi Fény* nevet viseli, s szélsőbaloldali irányzatú:

De micsoda lapot kell indítani? Csakis forradalmi. Mert forradalom nélkül a társadalom, amely ugyebár fenéig romlott, nem tud és nem akar megváltozni. És mit értünk forradalom alatt? Csakis a proletárok forradalmát. A dolgozók harcát a kizsákmányoló kapitalizmus ellen s e harc diadalát az átkos rendszer fölött. Éjfél van, a találka forradalmi lelkületű fiatalemberek részéről kissé késői. No de így éjjel jobban meg lehet bújni egy nagy, elegáns, világias kávéház belső, néptelen üregeiben.

A szélsőbaloldali forradalmárok után Nagy Lajos a jobboldali radikálisok gyülekezetéről szedi le a keresztvizet. Az ő tervezett lapjuk a „Kelevéz” nevet viselné. „Mit adnak majd a magyaroknak ötven fillérért? A magyarság izzó szeretetét, a népnek, a magyar népnek külön szeretetét, a magyar nyelvnek valóságos szerelmét, szóval azt, ami nekik van.” A következő lapot a keresztényi szeretet nevében alapítják a kávéházi fiatalok, amely – mint a neve: „Harmat” – is mutatja, reformkeresztény, humanista irányt követne. „A lap... az emberi értelemre apellál ebben a mai kegyetlen, harcias világban.” Az utolsó lapalapítási kísérlet, a „Panorámá”-é, a liberális humanista, urbanus szellemiségű fiatalok vállalkozása. „A lap szelleme demokratikus lesz. A lap nem ismer felekezeti és faji kérdést.” Maga Nagy Lajos kétségkívül panorámát nyújt regényében mindazokról a főbb fiatal értelmiségi körökről, amelyek valamilyen orgánium köré szerveződve programot fogalmaztak meg az ország sorsának jobbra fordítása érdekében, de amely program szélsőbaloldali, jobboldali radikális, keresztény humanista vagy liberális változatban egyaránt megvalósíthatatlannak bizonyult.

A lapalapítók folyton cserélődő nevei között, akik közül egyik-másik modellje magára ismert és megharagudott Nagy Lajosra, tehát van közöttük egy név, amelyik minden szerkesztőségi listán szerepel: a Gerlei Andoré. „Kistermetű sovány, csapottvállú koravén gyermek, hegyes kis fekete bajusza van, ruhája rendes, kezében egy könyv s néhány füzet, – ez Gerlei.”¹⁴ Felismerjük? Nos, igen: Gerlei, az József Attila. Már az eddigiekből is megállapítható, hogy ugyanolyan kegyetlen és méltánytalan karikatúrát látunk majd róla, mint Remenyik Zsigmond Luisa esetében. Ne térjünk most ki arra, mik voltak Nagy Lajos mozgatórugói e karikatúra megírására. Nézzük meg közelebbről, milyen ez a Gerlei? Természetesen szegény, mint a templom egere. A kávéházi cejhét (egy kávé vagy egy ásványvizet) mindig a társaság valamelyik tagja fizeti ki. Az alkalmi mecénásokkal szemben kisebbségi érzése van, tehát alázatosan viselkedik.

A legfontosabb tulajdonsága azonban világnézeti, politikai állhatatlansága. Minden olyan irányzathoz hajlandó csatlakozni, minden olyan lap szelleméhez hajlandó alkalmazkodni, amely szerepet biztosít számára. Ha kell, verseit is átírja, vagy olyan hangvételű verset ír, amelyet kívánnak tőle. Ez a merőben igazságtalan közvélekedés Féja Géza *Szélkakas-költők*¹⁵ című cikke nyomán terjedt el József Attiláról: „tavaly még szociáldemokrata volt, két évvel ezelőtt anarkista, azelőtt l’art pour l’art-ista, s hónapok mulva lesz csak fasiszta, addig pedig, hogy neokatolikussá váljon, még két év is eltelhet” – olvassuk a regényben. Nos, Gerlei a szélsőbaloldali lapnak közlésre átnyújt egy verset, amelynek a refréne így szól: „Uralkodó osztály fennen fenyegetem, / A csizmat olykor / Burzsujszemmel kenegetem.” Gondolom, ismerős az idézet. A *Szabados dal* második strófája kezdősorainak parafrázisával állunk szemben. Az eredeti így hangzik: „Rossz cipőd nem ér egy füttyöt? / Burzsujszemmel kend a bütyköd.”

Gerlei a „Kelevéz”, azaz a jobboldali radikalizmus lapjában egy másik verset szeretne publikálni. „A Magyarokhoz – ez lenne a vers címe. Valahogy így kezdődhetne: Magyarok, magyarok, / Tirajtatok régi átok: / Fenekednek tőreátok / Idegen agyarok.” De ez még mind semmi! Az előző, a burzsujok kiirtására bujtogató verset hajlandó volt a keresztény humanista „Harmat” számára átírni: „Az egész első versszak maradhat, persze a refrént, hogy uralkodó osztály fennen fenyegetem... – ezt el kell vetni. Nem baj, más lesz a refrén. Valahogy így: Az emberiséget én is csak szeretem...”¹⁶ Van-e mentség az ilyen állhatatlanságra? Nincs – mondhatja a dogmatikus. Az értelmiséginek legyenek elvei, és azokból ne engedjen! Van mentség – mondhatja az engedékenyebb szellemű kritikus. Az ember, légüres térbe kerülve megragad minden feléje nyújtott kezét. Akit kitaszítottak, vagy nem fogadnak el, azokhoz közeledik, akik hajlandók vele szóba állni. A közvélemény azonban sem nem dogmatikus, sem nem engedékeny, hanem kegyetlen bíró, amely a látzat után ítél. A kávéházban aszerint minősítik az embert, hogy kinek az asz-

talához ül le, kinek ad igazat a vitában, milyen alakuló lap programnyilatkozatát írja alá. Jaj annak, aki nem mellettünk kötelezte el magát!

Nagy Lajos regényének jelentőségét akkor láthatjuk be, ha egy másik, világirodalmi jelentőségű regénnyel, Dosztojevszkij *Ördögökjével* állítjuk párhuzamba. Ez a regény az orosz anarchizmus karikatúrája. Egy kormányzósági székhelyen játszódik le, s azokat a fiatal felforgatókat igyekszik leleplezni, akik a fennálló rend anarchista forradalom útján való radikális megváltoztatására törnek. Kisserűségük, ostobaságuk, korlátoltságuk, felületességük és befolyásolhatóságuk kimutatása a regény célja. Szerényebb méretekben, szatírára hangolt, ezért monotonabb hangvételben Nagy Lajos is ezt a leleplező programot hajtja végre a magyar, budapesti ifjú felforgatók vonatkozásában.

A program végrehajtása érdekes, jó regényt eredményez, ami nem változtat azon a tényen, hogy József Attila alakmásának, Gerleinek az ábrázolásában az író igazságtalanul, felületesen és elfogultan jár el. Kétségtelen mindazonáltal, hogy a kávéházban tengő-lengő, még élettársa öngyilkossági kísérletét is a társai játékszenvedélyének kiszolgáló József Attila mellett létezett egy olyan kép is, amely a költő kávéházi felforgató arcát mutatta föl. A kép, ismétlem, mélyen, sértően igazságtalan. Egyetlen részigazsága azért mégis van, s ez a részigazság éppen az általunk rekonstruált hónapokra esik. József Attila nemzeti kommunista kalandjaként emlegetik.

A kutatásban közmegegyezés alakult ki arra nézve, hogy Szántó Judit, a kérdésben koronatanú emlékezése kiindulópontot nyújt a nemzeti kommunista epizód elemzéséhez, de keltezése elfogadhatatlan. Az általa időpontként megjelölt 1935 túlzottan késői. 1933-ra kell tennünk József Attila és Rátz Kálmán közös tervezgetését.

35-ben a Bucsiniszky kávéházban Rác Kálmán, Horner Miklós, Kruif gróf, az utolsó Árpádházi leszármazott, üldögéltünk. Rác Kálmán Oroszországról beszélt, nagyon szerette az oroszokat, velem a Dubinuskát énekeltette, vitakoztak Häckel természettudós jelentőségéről. Rác Kálmán nagy tudású ember volt, szerette Attila verseit és látta Attila elesettségét, a baloldal sem törődött vele eléggé. Kezdett Attilának beszélni társadalmi átalakulásról. Az ország veszendőben, háború előtt állunk, kellene valamit csinálni Magyarországon. Meg kellene teremteni Magyarországon a Nemzeti Kommunista Pártot. Nemzeti öntudatot kell a népekben felébreszteni. Azt akarta, hogy egy ilyen megalakítandó pártnak majd Attila legyen a titkára.¹⁷

1935 őszén a költő helyzete nemigen engedne meg egy ilyen kalandot. Akkor már egy éve kapcsolatba került Mónus Illésnek köszönhetően a Szociáldemokrata Párttal, s Ignó Pállal, Fejtő Ferencsel, Németh Andorral, Cserépfalvi Imrével közösen, ekkor már komolyan előrehaladtak a *Szép Szó* megalapításának előkészületei. 1935 ősze előtt, nyáron, s még előbb, tavasszal, a költő kemény harcokat vívott a magyar írók és a Gömbös-féle politika között létrejött megegyezés következtében megalakult ún. „Új Szellemi Front” el-

len. A nemzeti kommunizmus ábrándja a náciizmus győzelmét közvetlenül követően, az illegális mozgalomtól való elszakadása után körülötte kialakult vákuumban foglalhatta el szellemét.

Emlékezése egy másik helyén Szántó Judit így fogalmaz:

Ekkor már a mozgalom, mint konkrétum, előadások, stb. messze van tőle. De versei beszélnek. Amikor minden talaj kifutott alóla, egyéni sérelmekkel, nyílt bizalommal hallgatta Rácz Kálmán társadalmat átalakító új felfedezését. Hogy a nemzeti kommunizmus tudja megmenteni a bukástól az országot. Mert előbb a nemzetek összefogása kell, hogy erőt gyűjtsön és csak azután gondolhatunk nemzetköziségre.

Mielőtt azt hinnénk, hogy itt egy politikai orientációjában megtévedt költő és tisztánlátó élettársa kapcsolatáról van szó, idézzük Szántó Judittól ezt a mindent eláruló mondatot: „a sztálinizmus mindenre választ adott, választ adott volna Attilának.” Aztán így folytatja a sztálinista élettárs:

Nem külön nemzeti kommunizmussal, ahogy Rácz felvetette, állást, hivatalt ígérve annak a József Attilának, akinek ebben az időben alig volt értő barátja. Akik körülötte voltak, maguk is kissé elszokva a párttól, elégedetlen a hivatalos szocdem pártvonallal, a vasfüggöny a keletet elzárta az új világtrendtől.¹⁸

Arról van tehát szó, hogy Rácz Kálmán kezdeményezésére, a Budapest Nagykávéházban, azaz a Bucsinszkyban kialakult valami programféle, amely szerint Nemzeti Kommunista Pártot kellene alapítani, s ebben a pártban a költőre valamilyen fontos szerep várna.

Ez az epizód hosszú ideig csak emlékezésekből volt ismert, nem lehetett pontosan tudni, mi igaz és mi nem igaz belőle. Újabban előkerült egy, a költő kézírásával készült és aláírásával ellátott másfél oldalas kézirat, amely hitelesíti az erről szóló emlékezéseket. József Attila valóban kacérkodott a nemzeti kommunizmus gondolatával. A kéziratot Murányi Gábor tette közzé Szántó Judit *Napló és visszaemlékezés* című, az Argumentum Kiadó gondozásában 1997-ben megjelent kötetének függelékében.¹⁹ A legfontosabb kérdés: mi köze a nemzeti kommunizmusnak a nemzetiszocializmushoz? Mennyiben rokon vagy mennyiben idegen a két terminus tartalma? E döntő kérdés előtt azonban célszerű tisztázni az epizód időhatárait. Amennyire közmegjegyzés van arra nézve, hogy ez csak 1933 második felében következett be, annyira különbözik a pontosabb időmeghatározás. Lengyel András 1933 júliusára, tehát közvetlenül az *Óda* és a *Barkohba* utánra teszi kezdetét.²⁰ Ezzel a datálással nem értek egyet. Én néhány hónappal későbbre, 1933 őszére kelektem a történeteket.

Lengyel András legerősebb érve az, hogy a náciizmus uralomra kerülését követően még fűződtek bizonyos illúziók ahhoz, hogy a nemzetiszocializmusnak van egy nem-hitlerista, a német munkásmozgalommal kapcsolatban

lévő irányzata, s remélhető, hogy ez a munkásmozgalmat, a szocializmus elveit komolyan vevő, de nemzeti alapokra helyezkedő irányzat lesz majd a győztes, háttérbe szorítva a hitleri szélsőjobboldalt. Ezek az illúziók csak viszonylag rövid ideig tarthatták magukat, mert a történelem gyorsan rájuk cáfolt. József Attila ábrándjai ezekhez a hamar elszállt reményekhez kapcsolódtak, tehát szükségképpen az év derekára datálандók.

Lengyel András másik érve, amely az egyik legrejtélyesebb József Attilavershez, *A csodaszarvas* címűhöz fűződik, már ingatagabb. A vers a kritikai kiadásban *A város peremén és az Óda* közvetlen szomszédságában olvasható, s a csodaszarvas-monda modern újramondásának tekinthető. Egy vers publikálása és születése, mint tudjuk, nem esik egybe, s a kettőt gyakran jelentős időbeli távolság választhatja el. Elképzelhető, hogy egy vers éveket később lett közzétéve, hosszú ideig maradt kéziratban. *A csodaszarvas* egy sor stílárius, szemléleti jegyét tekintve sokkal jobban illik a húszas-harmincas évek fordulójának terméséhez, mint a 33-as versekhez. Nem lehet kizárni, hogy a költő praktikus megfontolásokból egy régi kéziratát 1933 nyarán tette közzé. Talán még fontosabb leszögezni, hogy a vers semmilyen módon, vagy csak nagyon erőszakoltan hozható összefüggésbe a nemzeti kommunizmus programjával. A csodaszarvas a legnagyobb erőfeszítéssel is csak a 7. szakasz második két sorában köthető össze a munkássággal: „s aranyszőre, mikor illan, / gyári füstön általcsillan.” A vers egy olyan paradigmába illik bele, amelynek elejére talán Arany János *Regéjét* helyezhetjük *a csodaszarvasról*. Határozottan belejátszik ebbe a sorba Szabolcska Mihály *A Grand Cafében* című nevezetes verse. A *Szabad-ötletek jegyzéke* című pszichoanalitikus szövegének egy pontján ez olvasható: „mi van ezen sírnivaló”. A szöveg sajtó alá rendezőjének, Stoll Bélának a figyelmét Horváth Iván hívta föl arra, hogy ez a sor az említett, Párizsból a magyar pusztába kívánckozó honvágydalból származik: „Tudja a jó Mindenható, / Mi is azon sírnivaló, / Hogy a ménes ott delelget / Valahol egy csárda mellett.” „Tisza mellett, Duna mellett, / az a szarvas itt legelget” – hangzik a költő parafrázisa.²¹ Jóval közelebbi párhuzamot kínál Juhász Gyulának, József Attila mesterének egy 1922-es verse, *A szent szarvas*: „Szent arany gím Ázsiából, / Mért tűntél el ez világról, / Mért lőn lelkünk, régi bátor, / Gyöngge, gyáva, aki vádol?” Amiben József Attila lényegesen különbözik mindhárom elődjének darabjaitól, az az erős kalevalás ihletés, amely a húszas-harmincas évek fordulójától mindvégig jelen van költészetében: „Ükös ükünk, ősök őse, Űztön Űzte, éjten éjjel, reges reggel, / át az éren, át az áron.” Nagyon József Attilára jellemző az utolsó strofa mitikus képe, amely szerint a csodaszarvas „villó agancsa” a világmindenség tükörképe. Egy olyan szövegre, amely alaposabb értelmezésre, s amelynek datálása még maga is további vizsgálatokra szorul, nem szerencsés kronológiai érvelést építeni.

Ami a náciizmus emberszabásúbb, de életképtelennek bizonyult mutációit illeti, a szellemtörténeti folyamatokban végképp nem lehet kizárni azt, hogy egy másutt megvalósíthatatlan eszmét akár később is felkapjanak és kipróbáljanak egy teljesen más közegben. A legfőbb érvem azonban arra nézve, hogy a keltezés későbbre is tehető, az, hogy én nem látok olyan erős rokonságot József Attila nemzeti kommunizmusa és a nemzetiszocializmus között, mint más szakemberek. Ha *A nemzeti szocializmus...* kezdetű szöveget előítélettől mentesen és kellő figyelemmel elolvassuk, azt találjuk, hogy a szöveg bírálja a nemzetközi munkásmozgalom nemzetköziségének a náciizmus győzelme után ábrándként szétfoszló elvét. A legnagyobb és legfejlettebb munkásmozgalom, a németországi szociáldemokrácia és kommunizmus a demokratikus választásokon vereséget szenvedett. A nemzeti szolidaritás erősebbnek bizonyult a nemzetközi osztályszolidaritásnál. A költő, meglehetősen elhamarkodottan, azt a következtetést vonta le a történetekből, hogy az adott körülmények között a munkásosztály harcait nemzeti keretekben kénytelen lefolytatni. A bolsevizmus a hitleri fordulat után orosz nemzeti ügyé zsugorodott. A németeknél a munkásmozgalom beállt Hitler mögé. A nyugati munkáspártok harmadik típusú mozgalmat csinálnak. Olaszországban Mussolini a korporatív szisztéma révén nemzeti egységbe vonta a munkásságot. Tehát Magyarországon is erre kell berendezkedni.

Hitler győzelme a munkásmozgalomban nagy válságot, hatalmas sokkot okozott. A dolgok nem maradhattak a régi vágányokon. Mindenki, József Attila is kereste a kiutat. Kiútkeresése során azonban sohasem vált náciivá vagy a náciizmussal szimpatizáló személlyé. Amit meg lehet állapítani, az a kávéházi politizálás kritikája. *A Budapest Nagykávéház* Gerleije valóságos modelljének az volt a hibája, hogy leült egy tarka múltú, gyanús kötődésű fantasztá asztalához a Bucsinzkyban, s néhány estére komolyan vette a nemzeti és az osztályharcos gondolatból kikotyvasztott különös, tulajdonképpen ehetetlen főzetet. Ha a játékszenvedély, az élet súlyos tényeinek a barkochbába oldása apró morális elcsúszásnak minősíthető, akkor a nemzeti kommunizmus ügye a tájékozódásában elbizonytalanodott, a „hová forduljon az ember...” kérdésén töprengő József Attila 1933 őszén lezajlott politikai eltévelyedése volt.

Hogyan végződött a nemzeti kommunista kaland? Hallgassuk erről a koronatanút, Szántó Juditot:

Így született meg az az írás, amiért hat hétig nem beszéltem Attilával, amit persze, mások elé tárva a dolgokat, úgy magyaráztak, hogy Judit megint valami féltékenységi jeletet csinált. Mit tehettem, vállaltam. Amikor ezt megírta és reggel felé megmutatta nekem az írást, elolvastam és kijelentettem: ezt pedig nem kapja vissza. Nemzeti kommunizmus: fából vaskarika. „Amíg itt vagy, ez az írás nem jelenhet meg. Éppen elegen vannak, akik félrevezetik a munkásokat, te nem állhatsz közéjük. Személyi bosszú nem indok arra, hogy azokat áruld el, akik közé tartozol.” „Add vissza – szóló dühösen –, mert élve

innen nem kerülsz ki!” Magamra kaptam a kabátomat és eltávoztam. Este szokott időben hazatértem, Attila el sem ment hazulról. Azzal fogadott, hogy férjemhez vagyok kötődve, és ezért nem akarom, hogy a moszkvaiaknak befűtsön. Ebben az időben kezdett kínozni azzal, hogy a házasságot azért nem akarom megkötni vele, mert volt férjemre számítok. Miért nem akarok gyereket tőle? Miért vagyok ennyire önálló? Miért dolgozom, és így tovább. Ez a hat hét a legnehezebb idő volt a hat esztendő alatt.

Végül Szántó Judit szerint József Attila belátja, hogy a kérdésben neki volt igaza:

Legyen nálad az az írás, és ha bármikor valami rosszat tennék, mutasd fel nekem. Ne-hogy azt gondold – szólt kamaszosan –, hogy ha nagyon akartam volna, nem tudtam volna újból megcsinálni. Látod, így játszom én veszélytelenül mások számára. De magam belepusztulok. Rácz, hogy az általa felvetett „eszme” dugába dőlt, tudomásul vette, többé erről nem beszéltünk. Találkozásainkon, mintha soha fel nem vetődött volna, egészen másról folyt a vita.²²

A nemzeti kommunizmus epizód azonban nem olyan természetű volt, mint a barkochba-eset, amely egy magánlakásból szivárgott ki. A nyilvánosság kávéházi fórumán zajlott le. Más résztvevői és tanúi is voltak a dolognak. Egyebek között Hont Ferenc, a Szegedről és Párizsból való barát és Barcs Sándor, akinek emlékezése szerint egy harmadik kávéházban, az Ilkovitsban vitatták József Attila koncepcióját, s ami érdekes, Barcs egy 18 oldalas elabórátumról beszél.²³ Bányai László, a költő sógora, Jolán nővérének harmadik férje is vállalkozott tanúskodásra *Négyszemközt József Attilával* című könyvében. Jolánnal való konfliktusainak taglalása után tér át a költő és Szántó Judit kapcsolatának alakulására:

De Attila és Judit között sem állottak különkül a dolgok. Közöttük, köröttük is recsegett-ropogott, szakadozott minden. Attila egyre távolodott a kommunistáktól és Judittól egyaránt. Egyelőre talajtalanul, légtüres térben látszott mozogni. Ebben az állapotában figyelmét könnyűszerrel ragadta magához egy-egy eset, ami többé-kevésbé rövidebb időre a „hátha ez az” ábrándjával kótyagosította meg örökké kutató, kereső lelkét. Ekkoriban ismerkedett meg dr. Rátz Kálmánnal, akinek félelmetesen gazdaságosan adagolt műveltsége, akaratának jőzansága s a kettő közlésének szilárdsága olykor egészen gyerekesen elálmélkodtatta Attilát. A Bucsiniszky kávéházbeli gyakori együttléteink alatt és azutánra is kihatólag Rátz Kálmán egyénisége mély benyomást gyakorolt Attilára... egy időben még a Rátz Kálmán által képviselt politikai törekvésekkel is kacérkodott. Ismét hangsúlyoznom kell: megint csak nem állhatatlanságból, jellembeli fogyatékoságból, hanem a jónak, az igaznak legyűrhetetlen, állandó szomjú kereséséből.²⁴

A jó, az igaz legyűrhetetlen keresésének és a megtalálás bizonyosságának verse az *Eszmélet* ciklus. Ennek elemzése azonban már új fejezetet alkot.

- 1 IGNOTUS Pál, *Csipkerózsa*, Bp., Múzsák, 1989, 141.
- 2 A kávéházi életnek az adott korszakra vonatkozó egyik legjobb regényszerű leírása NÉMETH Andor *Egy foglalt páholy története* című regénye, amelynek a Karinthy Frigyes és Karinthy né társasága, az ún. Hadik-páholy áll a középpontjában.
- 3 KRÚDY Gyula, *A hírlapíró és a halál* = *Uő, Válogatott novellái*, Bp., Szépirodalmi, 1990, 642.
- 4 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Barkochba* = *Uő, Válogatott novellák és karcolatok*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 550.
- 5 A verset József Attila Németh Andornak ajánlotta.
- 6 BÁNYAI László, *Négyszemközt József Attilával*, Bp., Körmendy, 1943. – Ha József Attila kávéházi életére vonatkozó adatokat kívánánk összegyűjteni, a bőség zavarával kellene reménytelen küzdelmet folytatnunk. Szinte csak kiragadott példaként említem Agárdi Ferenc emlékezését, annak különösen *A Japán márványasztala mellett...* című fejezetét. AGÁRDI Ferenc, *Emlékek = József Attila Emlékkönyv*, szerk. SZABOLCSI Miklós, Bp., Szépirodalmi, 1957, 265–267.
- 7 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Barkochba* = i. h., 540., 541.
- 8 *József Attila nem hajlandó meghalni!* = *Kortársak József Attiláról*, szerk. BOKOR László, sajtó alá rend. TVERDOTA György, Bp., Akadémiai, 1987, 313–314.
- 9 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Barkochba* = i. h., 541–542., 542–543.
- 10 SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, Bp., Argumentum, 1997, 156.
- 11 NAGY Lajos, *Hogy él a magyar író?* = i. h., 93–94.
- 12 NAGY Lajos, *József Attiláról = József Attila Emlékkönyv*, szerk. SZABOLCSI Miklós, Bp., Szépirodalmi, 1957, 375–378.; AGÁRDI Ferenc, *Nagy Lajos és József Attila*, uo., 267–274.
- 13 HARGITTAY Emil, *Irodalmi kávéházak Pesten és Budán*, Bp., Universitas, 1998, 24.
- 14 NAGY Lajos, *Budapesti Nagykávéház*, Bp., Nyugat, 1936, 18.
- 15 *Kortársak József Attiláról*, szerk. BOKOR László, sajtó alá rend. TVERDOTA György, Bp., Akadémiai, 1987, 208–211.
- 16 NAGY Lajos, *Budapest Nagykávéház*, 20., 62., 118., 159.
- 17 SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, 90.
- 18 Uo., 113–114.
- 19 JÓZSEF Attila, *A nemzeti szocializmus...* = SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, 190–191.
- 20 LENGYEL András, *József Attila „nemzeti szocialista” epizódjáról* = *Uő, A modernitás antinómiái*, Bp., Tekintet, 1996, 105–119.
- 21 JÓZSEF Attila, *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben*, gondozta és a jegyzeteket készítette STOLL Béla = *Miért fáj ma is?*, szerk. HORVÁTH Iván és TVERDOTA György, 435., a rá vonatkozó jegyzet: 470.
- 22 SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, 114–115.
- 23 BARCS Sándor, kézirat. Lelőhelye: Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára.
- 24 BÁNYAI László, *Négyszemközt József Attilával*, 168–169.

FRIED ISTVÁN

Vajda György Mihály
(1914–2001)

Éppen befejezte az orléans-i szűz irodalmi utóéletéről szóló, komparatistikai ihletettségű (tematológiai jellegű) könyvét, mikor elindult ama tartományba, amelyből még nem tért meg utazó. Maga mögött tudta többféle, általa művelt diszciplínának alakulástörténetét. A filozófiáét, amelyből doktorált – feldolgozván az „egyezményesek” azóta sem túlzott alapossággal vizsgált kapcsolódását a német gondolkodástörténethez –, majd irodalomtudomány és fenomenológia együttlátását kísérelte meg; a pedagógiáét, amelynek megújítását 1945 után kísérelte meg hasonló gondolkodású társaival, hogy ezért az egyneműsítő ideológia az iskolai tanítás gyakorlatába száműzze (nyelv- és tankönyvek jelzik e pedagógiai törekvések eredményességét); a germanisztikáét, amelyre végzettsége, Eötvös kollégiumi múltja ösztönözte – előbb Schiller és Lessing monografikus vizsgálatát elvégezvén, majd oly lényeges, nálunk megint csak kevésbé elemzett területen törve az utat, mint Goethe és a polgári szomorújáték kérdése. Az idők folyamán volt színikritikus, egy színházi kézikönyv társszerzője/szerkesztője, irodalomtudományi intézeti osztályvezető, hogy helyét és kiegyensúlyozottságát végül is nyugdíjazásáig az akkor még József Attila Tudományegyetem általa alapított Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékén, majd nyugdíjazása után a Bayreuthi Egyetem szintén általa alapított, szintén Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékén lelje meg, hogy mindeközben – Kanada, az Egyesült Államok, Ausztria meg az NSZK hasonlító tanszékein vendégtanárkodván – nevelje komparatistikai látásra az egyetemi ifjúságot. Tudományos révbe érése az összehasonlító irodalomtudomány művelésével történt meg, szerencsés módon összekapcsolván a „kultúrdiplomata” és a kutató komparatista, valamint a tudományának elkötelezett nevelőtanár funkcióját. Ama, talán utolsó nemzedék képviselőjeként ismerhettük, aki elképesztően széles műveltség és kiválóan megalapozott nyelvtudás birtokában kapcsolódott be a nemzetközi tudományos munkamegosztásba, eleven cáfolatát adva annak a téveszmének, miszerint a magyar irodalomról/kultúráról nem lehet idegen nyelven, idegen, kultúránkról mit sem tudó közönségnek érdemben szólni.

Pályája és a magyar komparatistika legújabb története áthatotta egymást. Szervezőként s előadóként az 1962-es és az 1976-os budapesti kompara-

tisztikai kongresszussal tevékenyen járult hozzá az addig bezárkózásra, legfeljebb szovjet orientációra kárhóztatott magyar irodalomtudomány nyitásához, egy igen termékenynek bizonyult kelet–nyugati dialógus létezéséhez; nem kevésbé a *Helikon*. *Világirodalmi Figyelő* szerkesztőbizottsági tagjaként, tematikus számok létrehozójaként a korszerű irodalomelméleti/történeti gondolatok integrálásához. Kiemelkedő szerepe volt a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság (amelynek elnöke is volt) több kontinenst átfogó munkálkodásának célszerűbbé válásában, a magyar és a külföldi tudós „köztársaság” kölcsönös kapcsolatainak és ezen keresztül egy tudományos „váltás”-nak a felgyorsításában. Természetszerűleg ez nem ment kompromisszumok nélkül; ám az a tény, hogy elsősorban az ő kezdeményezésére született meg az immár tudománytörténeti jelentőségű sorozat az európai nyelvű irodalmak történetéről, illetőleg a *Neohelicon* című, világszerte jegyzett, jó idézettségű folyóirat, igazolta kompromisszumait. Az 1960-as, 1970-es évek magyar és kelet-európai világában – képletesen szólva – előbb le kellett írni két bevezető oldalt, hogy az utána következő lényegi húsz oldalt a papírra lehessen vetni. S bár Vajda György Mihály fáradhatatlan szervezőként szerzett nem múló (tudományos) érdemeket, ezt mindenképpen saját kutatómunkájával hitelesítette. Önigazolásul és hagyományba ágyazottságának bizonyítékeképpen mutatta föl a magyar komparatistikai kutatás, Goethe- és a világirodalom-értelmezés történetét, hogy aztán pályája záró szakaszában egyre erőteljesebben forduljon érdeklődése a közép-európai problémák, mindenekelőtt a Habsburg Monarchia félszáz évének irodalmi alakulástörténete, a különféle nyelvű irodalmak „egymást kölcsönösen megvilágító” együttese felé. E monarchia-irodalmi búvárkodások magyarul, németül, olaszul, franciául, angolul töprengtették el az érdeklődőket egy irodalomközi együttes kutatásának metodológiájáról, a közös, Monarchia-szöveg létesülésének-megalkotottságának feltételrendszeréről. Vajda György Mihály visszatalált oda, ahonnan elindult: a Monarchia-értelmisség örökségéhez, nem hiába volt egyik legkedvesebb szerzője a magyar irodalomból Krúdy Gyula, az osztrákéból Stefan Zweig és Musil. A „tegnap világa” annyira volt élő számára, hogy nem pusztán a „kákániai” viszontagságokat, a švejski meghatározatlanságokat érezte föltárandóknak, hanem továbbgondolhatónak hitte azt a műveltségben-élést, a zenei-képzőművészeti-irodalmi fénykornak azt az üzenetét is, amely az egykori Monarchia századfordulós létét sok tekintetben meghatározta. Don Juanról írt könyvében oly természetességgel sorakoztatja föl az irodalmi és a zenei példákat, mint akinek az irodalom és a zene egyként anyanyelve. Mivel az általa képviselt értelmiségi magatartásnak az operalátogatás, a képzőművészeti tárlatok megtekintése, az olvasás, az önképzés nélkülözhetetlen eleme. Ezt a fajta, a művészetekben értve élvezően körültekintő létet tanúsította pályája, komparatista kutatása, nemzetközi kapcsolatokat tudományos barátsággá nemesítő szervező munkája. Ebben a

keretben értékelendő a törekvés a magyar irodalom európai beágyazottságának tudatosítására. A Szauder Józseftől is „ihletett” neoklasszicizmus-tanulmány például Csokonai Vitéz Mihály szabadság- és költészetképzetét André Chénier és Schiller horizontjában mutatja be, miáltal nemcsak Csokonai neoklasszicizmusa világítódik át, hanem André Chénier és Schiller idevonatkozó művei is gazdagodnak, messzibb távlatban pedig a magyar líra európaisága igazolódik. Hasonlóképpen lesz egyszerű recepciós adaléksorozatnál több Brecht magyar befogadásának historikuma, összefüggésben azzal a sejtéssel, hogy az 1920-as esztendők végén valami fontos készülődik a magyar irodalomban (mint azt később elsősorban Kulcsár Szabó Ernő tanulmányai bizonyító erővel szemléltették).

Ami azonban talán a leglényegesebbnek tetszik: a nagyon tanulságos, nagyon sok kitérővel, nemegyszer kényszerű kanyargókkal tarkított pályájának az a tanulsága, hogy a XX. század közepének magyar kutató humán értelmiséjje miféle erőfeszítésekkel tudta őrizni Eötvös kollégiumi indíttatása örökségét, miféle buktatókon keresztül juthatott el meggyőződése immár (ön)-cenzúrázatlan formába öntéséig. Sokáig fojtott szavára az 1980-as évektől már ő maga felelt. Valójában a hagyományos komparatiztikát képviselte, de nyitottnak mutatkozott az újabb törekvések előtt is, ha munkáiban roppant műveltségét kamatoztatta a korántsem idejétmúlt részdiszciplínákat művelve. Tudományszervezőként, közéleti személyiségként az idős kor bölcsességével, a sokat tapasztalt élet megengedő módjával tűnt ki, feltehetőleg ezért kapott és látott el lelkiismeretesen fontos megbízatásokat.

A pályáját és számos nemzedéktársa pályáját gátló „történelem” csapdákat állított számára (és számukra). Vajda György Mihály – bár sérelmek őt is bőven érték – nem az önsajnálát, a sértődöttség attitűdjével „viszonyult” sorsához, hanem az *immer strebend* goethei üzenetét igyekezett napi gyakorlattá formálni. Tudjuk, hogy Mephisto azért szenved vereséget, mert nem számol az isteni jellemzés Faustot meghatározó lényegével: *es irrt der Mensch, so lang er strebt*. De mert Faust, az Ember szüntelen dolgozik, s mert rádöbben, hogy az élet célja a küzdés maga, „nem csaphat rá le a Gonosz”; „ki jobbra törve fáradoz, megváltás osztályrésze”. Talán ebben áll a napjait a filológia szolgálatában leélt kutató halhatatlansága.

Szabó András: *Respublica Litteraria*

A tanulmánykötet, amely egyben a szerző habilitációs dolgozata volt, Szabó András 1990–98 között írt előadásából és tanulmányaiból nyújt válogatást, s ilyenformán egy kiteljesedő tudósi életmű egyetlen évtizedének keresztmetszete is. A tizennégy tanulmány többsége az elmúlt esztendőkből hazai vagy külföldi folyóiratokban, tanulmánykötetekben már megjelent, egybegyűjtve s tematikus rendbe állítva azonban nyilvánvalóvá válik, hogy ezek az írások a kései humanizmus igencsak szövevényes család-, peregrináció-, egyház-, irodalom- és művelődéstörténeti szálai révén már-már monografikus egységet alkotnak, s együttes megjelentetésük így szakmai szempontból igen hasznos és kívánatos.

A „*respublica litteraria*” Szabó András szóhasználatában tudósok, tanárok, írók, papok olyan szellemi együttese, amely a korban „az európai humanista közvéleményt jelentette” (101.). A kötet tanulmányai az emberi kultúra e sajátos létformájának sokszínű világát mutatják be az interdiszciplináris kutatás jegyében.

Szabó András kötetének *Humanista püspökök* című nyitó fejezete két tanulmányból áll. Az első (*Kortörténet és nyilvánosság a 16. században. Forgách Ferenc esete*) Forgách Ferenc 1572–1576 között készült latin nyelvű történeti munkájával kapcsolatban első-sorban arra a kérdésre keresi a választ, miért maradt kéziratban egy olyan munka, amelyet a kortársak közül igen sokan ismertek, sőt történeti forrásként használtak is. A szöveg néhány kritikus pontját elemezve a tanulmány szerzője arra a megállapításra jut, hogy Forgách az 1552–1572 közötti magyar történelem értékelésében nem tudott tárgyilagos maradni, azaz nem annyira a tényleges igazságot, mint inkább a maga igazát vetette papírra, s kézírata ezért hosszú ideig ellenállt minden kiadási kísérletnek. Hogy végül is mi hiteles és mi nem ebben a máskülönben pótolhatatlan történelmi munkában, azt Szabó András szerint esetről esetre alaposan meg kell vizsgálni. A kötet egy későbbi írásában (*Perényi Gábor szerepe korának egyházi életében és művelődésében*) a szerző be is mutatja, hogyan lehet Forgách alakjait más korabeli dokumentumok fényében megtisztítani a torzulásoktól, s bizony kiderül, hogy a sárospataki iskolát bőkezűen támogató Perényi Gábor, akinek alakját történetírásunk máig előszeretettel idealizálja, rendkívül ellentmondásos személyiség volt, akit Forgách túlzásai viszont még a valóságos képnél is sötétebbre festettek. A tanulmány azon megállapítása, hogy Forgách Ferenc „egyetlen kérdésben értett egyet a protestáns írókkal, abban, hogy az ország pusztulásáért a vezető réteg, a főnemesség felelős” (11.), kissé sarkítottnak tűnik, hiszen korabeli protestáns prédikátoraink – bár olykor valóban külön kiemelik az urak bűneit, mint például a tanulmányban is idézett Szkárosi Horvát András feddő énekeiben látható – inkább általában beszélnek az em-

beri bűnökről mint az ország pusztulásának okairól, s ilyenkor társadalmi hovatartozástól függetlenül mindenkire gondolnak a reformatori tanítás értelmében, az isteni kegyelem azonos mértéke alapján.

Az első fejezet másik tanulmánya Dudith András neves humanista 1574-es diplomáciai tevékenységét elemzi ránk maradt levelei alapján (*Humanista vagy diplomata? Dudith András politikai tevékenysége 1574-ben*). Arról korábban is tudtunk, hogy a házasságkötése miatt kiközösített püspök II. Miksa császár híveként diplomáciai szolgálatokat is teljesített Lengyelországban, a II. Zsigmond Ágost halálát követő trónviszályok idején, arra viszont, hogy Dudith mennyire naiv és rossz diplomata volt, igazán csak a közelmúltban sajtó alá rendezett 1574-es keltezésű levelek ismeretében derült fény. „Nem lehet egyszerre jó humanistának és jó diplomatának lenni – zárja lakonikus tömörséggel tanulmányát a szerző –, s ez még Dudith Andrásnak sem sikerült” (22.).

Az *Abaúj és Zemplén* cím alatt megjelenő négy tanulmány egyetemes kitekintésben vizsgál helytörténeti kérdéseket. A Perényi Gábor szerepét vizsgáló írásra fentebb már utaltunk a sárospataki főúr ellentmondásos személyisége kapcsán. E tanulmány másik fontos megállapítása, amit a szakirodalom eddig kevésbé hangsúlyozott, hogy mint a lutheránus elvekhez tudatosan és következetesen ragaszkodó Perényi esete mutatja, „a magyarországi reformáció nem a cuius regio, eius religio elvén terjedt” (31.). E jelenség okainak feltárásában bizony van még adóssága egyház- és művelődéstörténet-írásunknak.

Mintaértékűnek tekinthetjük az *Abaúj és Zemplén művelődési topográfiája a 16. század második felében* című tanulmányt, mivel a szerző itt szinte teljesen járatlan területen igyekszik utat törni, s nem sikertelenül. Művelődéstörténeti topográfián Szabó András a történeti földrajznak olyan változatát érti, „amelynek segítségével egy bizonyos vidék egy meghatározott korszakának kulturális állapotát fel lehet vázolni” (36). A tanulmány ennek jegyében többnyire már korábban is ismert művelődéstörténeti adatokból építkezik, de a korabeli iskolázást, az egyházi életet, valamint a tokaji végvár, a mezővárosok és az egyetlen szabad királyi város, Kassa szellemi életét bemutató összkép – éppen a sajátos szellemi összefüggések és tendenciák föltárulása révén – mégis az újdonság erejével hat az olvasóra. Szabó András úttörő vállalkozása önmagában is imponáló, de a szerző maga is úgy látja, hogy e történetírói módszertől „több eredményt akkor várhatunk, ha az adatokat össze tudjuk majd hasonlítani az ország más vidékeiről kapottakkal” (43.).

Művelődéstörténeti szempontból különben teljességgel indokolt, hogy éppen e két történelmi vármegye nyissa a sort, hiszen az északkeleti régió köztudottan kiemelkedő szerepet játszott a kései humanizmus hazai szellemi életében. A fejezet további két tanulmánya (*Vizsoly a 16. század végén; Alaghy Ferenc és Menyhért, Pácin és a pácini reneszánsz kastély birtokosai*) ugyanennek a vidéknek a művelődéséhez nyújt értékes adalékokat. Szabó András cáfolja azt a szakirodalomban is meghonosodott „képtelen állítás”-t, hogy a fontos kereskedelmi utak közelében fekvő Vizsoly mezőváros, ahol tudniillik e korban királynői pincészet is működött, a XVI. század végén eldugott kis falucska volt, vagy hogy a Vizsolyi Biblia nyomtatása a templomhoz toldott kicsiny helyiségben történt. Az információkban igen gazdag és tévhiteket oszlató tanulmány alapvető támpontokat nyújt egy későbbi helytörténeti monográfia megírásához.

A tanulmánykötet harmadik fejezetének két írása a Balassi fivérek emlékének adózik (*Balassi*). A *Balassi Bálint és öccse Nürnbergben (1565–1577)* a Balassi-életrajz egyik homályos pontjának körüljárása mellett a korabeli főúri peregrináció kérdéséhez általában is számos megszívlelendő adalékkal szolgál. Balassi Bálint 11 évesen került a német városba, de az máig tisztázatlan, hogy ott pontosan hol és milyen tanulmányokat folytatott. E kérdésre ez a tanulmány sem tud megnyugtató választ adni, viszont azzal, hogy Szabó András német források alapján részletesen taglalja a korabeli Nürnberg szellemi életének főbb vonásait (iskolák, egyházi élet, Hans Sachs és a mesterdalnokok tevékenysége, a düreri hagyományt folytató képzőművészet, fejlett egyházi és világi zene, fúvószenekar, vívóiskola, precíziós kézműipar, hangszerkészítés stb.), legalább elképzelésünk lehet arról, mi mindennel találkozhatott a gyermek Balassi a pezsgő szellemi életet élő polgárvárosban. Különösen figyelemreméltó a tanulmány azon megállapítása, hogy a korabeli Nürnbergben kevésbé lehetett a latin nyelv segítségével boldogulni, mint a némettel, s ez bizonyosan „nagy szerepet játszott abban, hogy a tehetséges Balassi Bálintból nem latin nyelven alkotó humanista lett, hanem az ...anyanyelvi reneszánsz világi költészet egyik úttörője” (70.).

A másik Balassi-tanulmányban (*A Balassi-epicédium megjelenési körülményei*) Szabó András egy 1982-es írásának bizonyos megállapításait korrigálja. Dokumentálhatóan bizonyítja, hogy korábbi állításával ellentétben Rákóczi Zsigmond, a vizsolyi nyomda patrónusa és Balassi Ferenc igenis ismerték egymást, sőt Rákóczi Forgách Imre révén akár magával Rimayval is kapcsolatba kerülhetett, s mint verselgető főúr talán még Balassi-versek is megfordultak a kezében. Szabó András ezzel magyarázatot talál arra a kérdésre, „hogyan adhatta ki egy elsősorban egyházi célokat szolgáló műhely az első nyomtatott Balassi- és Rimay-verseket” (75.). Mindez még akkor is tagadhatatlanul nagy érdeme e tanulmánynak, ha a Balassi-epicédium szövegével és kiadástörténetével kapcsolatban alapvető kérdések továbbra is megválaszolatlanok maradnak.

Az *Európa szélén* cím alá sorolt három tanulmány a hazai kései humanista műveltség nemzetközi kapcsolataira irányítja a figyelmet. A *Magyarok Wittenbergben (1555–1592)* a reformáció bölcsőjében működő magyar coetus tagjainak a XVI. századi magyar szellemi életben betöltött szerepét vizsgálja a coetus alapításának évétől (1555) a kriptokálvinista szellem wittenbergi visszaszorulásáig (1592). A szerző Klaniczay Tibor egyik 1962-es kijelentését igyekszik cáfolni, mely szerint a wittenbergi egyetem már jóval 1592 előtt provincializálódott. Szabó András meggyőzően mutat rá, hogy a melanchthoni szellemiség a „Praeceptor Germaniae” halála (1560) után is érvényesült Wittenbergben, s a német professzornak leginkább a történelem- és társadalomszemlélete hatott a magyar tanítványokra: „ez lett a magyar reformáció világnézete” (87.). A tanulmány fölveti azt a feltétlenül továbbgondolásra érdemes kérdést, mellyel a hazai tudományosság eddig nemigen nézett még szembe, hogy a magyar protestáns prédikátori gondolkodásban több mint két évszázadon át meghatározó szerepet játszó melanchthoni történetfilozófia a nagy humanista hazájában gyorsan zsákutcának bizonyult, hiszen a későbbi német tudományosság a wittenbergi professzor ellenfelének, Jean Bodinnak a felfogásán haladt tovább. A protestantizmus későbbi történetében is láthatunk példát arra, hogy a magyar peregrinusok külföldi mesterüknek nem feltétlenül a saját környezetükben leginkább akceptált nézeteit népszerűsítették hazánkban (gondoljunk csak a XVII. század végi magyar coccejánusokra).

A kései humanizmus hazai kutatása előtt eddig ismeretlen távlatokat nyit az a tanulmány (*Joachim Georg Rheticus, Kopernikusz tanítványa Magyarországon*), amely dokumentumokkal bizonyítja, hogy az európai hírvű tudós, Rheticus egy kellemetlen magánéleti incidens után Kassára vonult vissza és ott is halt meg. Nyilván nehezen elképzelhető, hogy e kiváló elme ne kereste volna a kapcsolatot hazai humanista körökkel.

A nehezen áthidalható távolságok miatt a szellemi kapcsolattartás legfőbb eszköze a XVI. században a levelezés volt. A *Levelek és levelezés a kései humanizmusban* című tanulmány a történelmi Magyarország korabeli levelezési gyakorlatát három olyan humanista gondolkodó leveleinek tükrében igyekszik fölvezetni, akik nemcsak különböző nemzetiségűek voltak, hanem habitusukban és életkörülményeikben is különböztek egymástól. A szlovák származású *Thoraconymus Mátyás* előbb Késmárkon, majd Kassán, végül pedig Sárospatakon tanított. Levelezése alapján úgy tűnik, hogy egy szűkebb szellemi horizonttal bíró felső-magyarországi értelmiségi körnek volt egyik meghatározó tagja. Német nemzetiségű tanítványa, *Sebastian Ambrosius Lahm* mestere ajánlólevelével kereste fel Wittenberget, majd hazatérve egész életében a késmárki lutheránus gyülekezetben lelkészkedett. Bár peregrinációs útján kívül szülővárosából alig mozdult ki, levelezés útján kapcsolatban állt a közép-európai kései humanizmus számos kiválóságával, s maga is egy humanista értelmiségi kör vezető személyisége volt. Mint Szabó András rámutat, leveleinek ma még lappangó nagyobbik része fontos adalékokat szolgáltathatna a korszak művelődésének történetéhez. A harmadik vizsgált levélíró Báró Forgách Mihály, a humanista történetíró Forgách Ferenc unokaöccse, aki korai halála miatt maradandóbb művet nem hagyott ránk, leveleiből viszont kitűnik, hogy a legelőkelőbb európai humanista körökkel tartott kapcsolatot. Az életútjukkal egymáshoz is kapcsolódó három magyar humanista levelezése a hazai „republika litteraria” „egységét és változatosságát, valamint szellemi gazdagságát” (108.) tükrözi.

Tanulmánykötete utolsó fejezetét a szerző a kései humanizmus legjelentősebb magyar képviselője, Szenci Molnár Albert emlékének szenteli (*Szenci Molnár Albert körül*). A zsoldárfordító Naplójának fordítási munkálatai közben felfedezett, eddig ismeretlen magyar nyelvű disztichon kapcsán Szabó András arról elmélkedik, vajon létezhetett-e Szenci korában az anyanyelvi időmértékes verselési gyakorlatnak valamilyen szabályzata, poétikája. Egy korabeli kéziratos szlovák nyelvű verstani munka ismeretében, melynek szerzője nagy valószínűséggel annak a késmárki Sebastian Ambrosius Lahm-nak a humanista köréből került ki, akivel Szencinek is volt szellemi kapcsolata, Szabó András nem zárja ki, hogy hasonló magyar nyelvű munka is születhetett e korban, s talán éppen az időmértékes magyar verset maga is művelő Szenci tollából. E feltételezésnek pillanatnyilag a szlovák nyelvű analógián kívül semmilyen konkrét támpontja nincs, de maga a kérdésfelvetés mindenesetre izgalmas momentummal gazdagítja a régi magyar irodalommal kapcsolatos hipotézisek sorát.

A másik Szenci-tanulmány (*Szenci Molnár Albert Sziléziában*) a Napló néhány száraz adatának művelődéstörténeti összefüggéseit tárja föl: 1615 nyarának három hónapját teszi elemzés tárgyává. Szabó András kutatásai nyomán világossá válik, hogy a beutheni iskolát és környezetét, amellyel Szenci ekkor kapcsolatba került, irenikus szellemiség jellemezte, s Szenciben a korábbi strassburgi élmények itt újra

megerősítést nyertek. A tanulmány meggyőzően bizonyítja azt is, hogy a magyar zsolnártfordítónak beutheni kapcsolatai révén később valóban része lehetett Martin Opitz gyulafehérvári meghívásának előkészítésében.

A XVI–XVII. század fordulóján Szenci Molnár kortársaként számos latinul verselő alkalmi költő működött Magyarországon. A kötet záró tanulmánya egyikük, Thúri György életútjának, műveltségének és költői tevékenységének vázlatos bemutatásával jelzi, mennyire fontos lenne ennek az irodalomnak számbavétele és legalább részbeni közzététele. Thúri neveltetése, peregrinációja sokban hasonlít Szenci életútjának korai szakaszára, de a herborni tanulmányait megszakító ifjú hazatérve nem tud tehetségének megfelelő pályát befutni. Életútja így számos hasonló tehetségű magyar kortársának sorsát is példázza, s egyben igazolja a Szenci-életút nagy tanulságát, hogy magyar gondolkodóként e korban komoly szellemi teljesítményt csak az Európával való folyamatos szellemi érintkezés révén lehetett elérni.

Szabó András „Respublica litteraria”-ja – művés, élvezetes stílusa mellett – elsősorban azért érdekfeszítő olvasmány, mert szerzője ritkán – és akkor is csak nagy elővigyázatossággal – tesz végérvényesnek tűnő kijelentéseket. Tudatában van minden új művelődés- vagy irodalomtörténeti részeredmény, adalék fontosságának – s ilyenekben, mint láttuk, igencsak bővelkedik e kiadvány –, ugyanakkor tudatosan fenntartja a legtöbb érintett kérdés tovább- vagy újragondolásának igényét és lehetőségét is.

(Budapest, Balassi Kiadó, 1998, 183 l. [Régi Magyar Könyvtár Tanulmányok 2.]

GYÓRI L. JÁNOS

Bene Sándor: *Theatrum politicum*

Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban

Aligha kétséges, hogy a kötet alcímében olvasható „közvélemény”, „nyilvánosság” fogalmak az utóbbi évtizedekben a modern társadalomtudományok legtöbbet használt, központi kategóriái közé léptek elő. E rendkívüli elterjedtség sajátos módon nem a fogalmak pontosságának, hanem nagymértékű nyitottságának, elvontságának, elmosódottságának és többértelműségének tulajdonítható. Meghatározásuk és az általuk jelölt koncepciók legitimitása máig vitatott, s az egymás mellett élő különféle fogalomtörténeti, jogtörténeti, társadalomtörténeti, irodalomtudományi, kommunikációelméleti és -történeti megközelítések nehezen hozhatók közös nevezőre. Az ilyen típusú fogalmakkal dolgozó történeti vizsgálatok próbája végső soron rendszerint az: hozzájárulnak-e a fogalmak történetének tisztázásához, s elősegítik-e a tárgyalat jelenségcsoport korábbinál pontosabb megismerését. Ma már jól látható, hogy Jürgen Habermasnak a jelzett folyamat elején álló és azt nagymértékben ösztönző, kultúrkritikai szellemben fogant nyilvánosságmodellje lényegében Otto Brunner 1930-as években kidolgozott, ma több oldalról alapvetően megkérdőjelezett alkotmánytörténeti koncepcióján alapul. Maga Habermas is – miközben közel harminc

évvel könyve megjelenése után beismerte modellje történeti hiányosságait és pontatlanságait – ragaszkodott ahhoz, hogy az általa kidolgozott nyilvánosság-fogalom használatának kizárólag a felvilágosodás korától van értelme, s nem vetíthető vissza a XVI. vagy a XVII. századba. A fogalom kritikáját Pierre Bourdieu úgy foglalta össze, hogy „L’opinion publique n’existe pas”, míg Arnold Gehlen szerint a közvélemény – egyszerűen fikció.

Ez utóbbi alapállásból közelítve – ám azzal korántsem azonosulva – tehát Bene Sándor egy nem létező jelenséget választott könyve tárgyául. E nehézséggel maga is tökéletesen tisztában van, mert a közvéleményt már a *Bevezetés* első mondatában a Loch Ness-i szörnyhöz hasonlítja. E meghatározáshoz lényegében mindvégig hű marad, mert bár a továbbiakban ennél pontosabb definíciókat is ad, könyve középpontjába – helyeselhető módon – nem általában a közvéleményt, a nyilvánosságot és ezek irodalomhoz fűződő kapcsolatát állította, hanem a tárgyhoz tartozó fogalom- és metaforakészlet jelentésváltozását követi nyomon a klasszikus humanizmustól a XVII. század közepéig terjedő időszakban. A monográfia így az utóbbi években örövendetesen megszorodott eszme-, tárgy- és fogalomtörténeti vizsgálatok sorába illeszkedik. Fő célja, hogy áttekintse a XVI–XVII. századi értelmiségi és politikai elit egymással és a társadalommal folytatott párbeszédének sajátosságait, számba vegye a párbeszédben használt fogalomkészlet elemeit és jelentéstartományait, s megrajzolja egy, a XVII. századi politikai közvélemény vizsgálatára alkalmas új kutatási paradigma körvonalait.

E célkitűzés mögött végső soron az a felismerés áll, hogy az általánosan hozzáférhető tudásról, a politikai, egyházi és társadalmi cselekvés átláthatóságáról vallott elképzelés kora újkori eredetű, s a politikával kapcsolatos kora újkori nézetek értelmezése a modern politika- és társadalomtudományok kategóriáival veszélyes vállalkozás. Az antikvitásnak és a középkornak is megvolt a saját közvélemény-, nyilvánosság- és propagandakoncepciója, az időben visszafelé haladva azonban egyre inkább csak a közvélemény alakítóinak megnyilvánulásai maradtak ránk. A kora újkori helyzet egyik sajátossága éppen az, hogy először vizsgálható egyszerre széles forrásbázis alapján a társadalmi kommunikáció formája és tartalma, s először lehet kísérletet tenni a nyilvánosság, a közvélemény, a reprezentáció, a nevelés, a publicisztika és a propaganda fogalmak elhatárolására, kölcsönhatásuk pontosabb meghatározására.

Az említett fogalmak definiálásában Bene Sándor kellő körültekintéssel jár el, számol e fogalmak viszonylagos értékével és a mögöttük meghúzódó normatív elképzelésekkel, s az egyébként találó definíciókat a konkrét elemzésekben többnyire kellően tág munkahipotézisekkel helyettesíti. Így például amellet foglal állást, hogy a „nyilvánosság” mint a társadalmi kommunikáció koronként állandóan változó tere csak más nyilvános és nem nyilvános terekhez, korlátozott nyilvánosságokhoz viszonyítva ragadható meg, míg a „közvélemény” az e térben egy időben zajló „diskurzusok” összessége, s a valóságban mindig egyszerre több „közvélemény” létezik. Világosan látja a szociologikus szemlélet, a klasszikus polgári nyilvánossághoz való viszonyítás és a habermasi fogalmi keretek alkalmazásának problematikuságát a történeti anyagban. A döntően irodalomtörténeti, irodalomszociológiai megközelítést termékeny módon kapcsolja össze historiográfiai és sajtótörténeti szempontokkal, politika-, retorika- és kommunikációtörténeti megközelítéssel. A közvélemény jelenségét

következetesen a kor politikai elméleteinek összefüggésében tárgyalja. Bár elsősorban az itáliai anyagra összpontosít, számos példát hoz angol, német, francia, magyar és más területekről. A könyv záró fejezete a magyar viszonyok előzetes áttekintését adja a XVI. század utolsó harmadától a XVII. század közepéig, ami jelzi, hogy a háttérben egyaránt ott van az európai Zrínyi-propaganda történetének részleteiben már elvégzett és megjelent vizsgálata, illetőleg a XVI–XVII. századi magyarországi politikai nyilvánosság átfogó feldolgozásának szándéka.

A könyv igen terjedelmes hazai és nemzetközi szakirodalmat idéz, s a felhasznált források köre rendkívül széles. A vonatkozó itáliai forrásanyagból a szerző szinte mindent elolvasott, s a nagyszámú idézetet körültekintően választotta ki. Középpontban az udvari viselkedés normatív, elméleti irodalma, a politikai kézikönyvek, államelméleti értekezések és gyakorlati szabálygyűjtemények állnak, melyek alkalmoszerűen kiegészülnek a fejedelmi tükrök, retorikai értekezések és történeti munkák vonatkozó részleteivel. A jól ismert, többször kiadott elméletírók, így például Castiglione, Guevara, Malvezzi, Guicciardini, Caussin, Tasso és Saavedra mellett számos kevésbé számon tartott, másod- és harmadvonalbeli, olykor nehezen hozzáférhető szerzőt is idéz, mint például Traiano Boccalinit, Giuseppe Maria Maravigliát, Fulvio Testit, Pio Rossit és másokat. Jórészt Bene Sándor jellegzetesen elméleti célkitűzésével, modellalkotó szándékával magyarázható, hogy a nem a nyilvánosságnak szánt történeti forrásokat és a közvélemény-formálás tömeges eszközeit, irodalmi technikáit tudatosan kizárta az elemzés köréből. Ez utóbbiak elsősorban a nyilvánosság tartalmi elemeinek, valamint a kisebb területeken és időszakokban élő gyakorlat vizsgálatában számítanak nélkülözhetetlenek.

A könyv három, szorosan egymásra épülő részre tagolódik. Az első a humanista típusú nyilvánosságmodell szerkezetét, működését, érvényességét, reprezentációs technikáit és propagandamódszereit vizsgálja, míg a második és harmadik rész középpontjában a humanista modell átalakulása és fokozatos háttérbe szorulása áll. Az első rész meghatározó politikai metaforája a Múzeum, a második és harmadik részé a Színház, az ezek alá rendelt fogalomkészlet fő elemei a dicsőség, a hírnév és a tisztesség. A kiinduló megállapítás szerint az elvileg nyitott, ideális humanista nyilvánosságmodell döntően antik mintákon tájékozódott, fő elemei a hírnév és a virtus. Egyetemes vallási, társadalmi, kulturális és erkölcsi értékekhez, valamint az ezeket kifejező toposzokhoz kapcsolódott. Terepe a nyilvános diplomácia, virtuális közönsége az egész „keresztény világ”, a propaganda szerepe erősen korlátozott. A reprezentáció, az uralkodókultusz és a propaganda szorosan összefonódtak, s csaknem minden irodalmi és képzőművészeti műfaj alkalmas volt a *gloria* megörökítésére. Bene Sándor tisztában van azzal, hogy mint minden modell, ez is csak részben fedti a valóságot, arra azonban kiválóan alkalmas, hogy alapjául szolgáljon az összehasonlításnak.

A második és harmadik rész alapos kritikai okfejtéssel mutatja be a közvélemény-nyelv kapcsolatos humanista toposzok jelentésváltozását: azt a folyamatot, melynek során megváltozott a nyilvánosság, a közvélemény és a propaganda egész feltételrendszere, társadalmi és műfaji szerkezete. A legfontosabb változás, hogy – a szerző találó megfogalmazása szerint – a dicsőség sikerré, a hírnév információvá, a tisztesség tisztességgé alakult át. A magasrendű morális elvárásokhoz igazodó politikai manipulátorrá vált, s a humanista modell fokozatosan átadta helyét az abszolutista nyil-

vánosság modelljének. A vázolt folyamatok értelmezésének kulcsát Bene Sándor a XVII. század egyik leggyakrabban használt metaforájában találta meg, amely a természeti vagy az emberi világ egyes jelenségei helyett ekkor az emberi élet teljességére vonatkozik, s a legkülönfélébb műfajokban megjelenik. A színlelés – bár megítélése ellentmondásos – nélkülözhetetlen feltétellel válik az udvari kommunikációban. A *res publica christiana* eszményét a század első felére felváltja a hatalmat pusztán a hatalommal, transzcendens érvelés mellőzésével igazoló szemlélet, miközben a szélesebb reprezentációban tovább él és működik a humanista dicsőítés teljes toposz-készlete. Fontos megállapítás, hogy a modern politikai propaganda és közvéleményformálás intézményrendszerének, technikáinak kialakulása a reformációval meginduló hitvita-irodalomhoz kapcsolható.

A harmadik rész meggyőzően érvel amellett, hogy a XVII. század első felében Itáliában több nyilvánosságmodell élt egymás mellett, mindegyik saját kommunikációs formákat részesített előnyben, s átmeneti formák is működtek. Az udvari manipuláció technikai fokozatosan átveddtek a politika erőterébe, s feladattá vált egy új hatalmi retorika kidolgozása. A politika nyelvezetét, a retorika politikai használatát érintő megjegyzések közül figyelmet érdemel, hogy az abszolutista modellben a tendenciózus fáma-közvetítés, a hosszú távú reprezentáció leghatékonyabb műfajának a históriát, a lényegtelen dolgokról való beszédet az írók feladatának tekintették, s éles viták folytak a történetírás szerepéről, a történetíró feladatáról, követendő stílusáról, a história és a költészet elsőbbségéről.

A magyarországi viszonyokat összegző zárófejezet bemutatja a társadalmi elit önmagáról alkotott képét, a közvéleménymodellek változását, majd reprezentatív irodalmi példákkal világítja meg a hírnév és a dicsőség fogalmak értelmezését. Fontos következtetés, hogy a XVII. század első felében Itáliában egymás mellett élő modellek és az azokat leíró metaforakészlet hatása némi fáziskéséssel és hiányokkal Magyarországon is kimutatható. A különféle nyilvánosságmodellek magyarországi érvényesülésére és a hazai politikai nyilvánosság szerkezetére vonatkozó, itt megfogalmazott hipotézisek alkalmazásának fontos próbáját jelenti majd a magyarországi forrásanyag feltárása és összehasonlító értelmezése, az itáliai anyagon végzett vizsgálathoz hasonló mélységű toposz- és fogalomelemzés, valamint az elméletek szembesítése a gyakorlattal. Eközben bizonyára megkerülhetetlen lesz a német és az angolszász forrásanyag és szakirodalom beható tanulmányozása. Külön vizsgálendő kérdésköröket alkot majd például az antik politikaelméletek magyarországi recepciója, a vallási eszmerendszerek nyilvánosságformáló hatása, a szóbeliség és a városok szerepe, a hírterjesztés mechanizmusrendszere. A témával kapcsolatos magyarországi forrásanyag hiányosságai ellenére is rendkívül sokrétű, számos helyen szétszórtan található, s egy része még az alapszintű feltárásig sem jutott el. A Wesselényi-féle összeesküvés, a Thököly- és a Rákóczi-kor gazdag német röpiratirodalma például csaknem teljesen feldolgozatlan. Jelentős alap kutatásokra és forráskiadásokra lesz tehát szükség, amivel Bene Sándor éppúgy tisztában van, mint azzal, hogy a politika- és retorikaelméleti művek, a szépirodalom, a történetírás, a tacitista irodalom és a szorosabb értelemben vett publicisztikai műfajok mellett be kell vonni a vizsgálatba a nyilvánosság formálását többé-kevésbé nyíltan célul kitűző egyéb forrásokat és irodalmi eszközöket is. Ez utóbbiak közé tartozik a politikai igényeket szolgáló mitológus költészet éppúgy, mint például a közköltészet, az egyházi ének és a prédikáció.

Az elmondottak csupán kiragadott gondolatai, szempontjai egy rendkívül elmélyült összehasonlító elemzésnek. Kritikai megjegyzéseim közül csupán hármat említtek. Az Itália-központúságot Bene Sándor azzal indokolja, hogy egyrészt míg a XVI–XVII. századi itáliai politikaelméleti irodalomban az abszolutista államelmélet válik uralkodóvá, Észak-Európában tovább élnek a klasszikus humanista politika eszméi. Másfelől az itáliai anyag nagyobb fokú elméleti tudatosságot mutat, s ezért alkalmasabb a modellalkotásra. Ez biztosan így van, az azonban mégis feltűnő, hogy például Althusius neve egyszer sem fordul elő a kötetben, aki pedig nemcsak a kora újkori politikai gondolkodás egyik központi alakja és a társadalmi magatartás szabályozásának nagy hatású elméletírója, hanem jelentős szerepet játszott az itáliai elképzelések közvetítésében Európa északi területei felé.

Ugyanígy csak részben érthetünk egyet a vallási problematika háttérbe szorításával azon indoklás alapján, hogy ez az adott korban rendszerint a politikai vitákkal jelenik meg, s az itt vizsgált, ún. elit regiszterben nem számít a leglényegesebb kérdésnek. Bene Sándor maga is tisztában van a konfesszionális ellentétek figyelembevételének szükségességével, több példát idéz a vallási és a politikai propaganda összefonódásának eseteire, s jelzi a teológiai és a politikai szféra szétválaszthatatlanságát. Itt talán azt a folyamatot lehetett volna egy árnyalattal részletesebben érzékeltetni, melynek során a vallási kérdés a tárgyalt időszak végére lényegében valóban kiszorult a politikaelméleti irodalomból, a vallási tartalmú értelmezési és érvelési minták politikai célú felhasználása azonban a publicisztikai irodalomban és másutt felekezetektől függetlenül, nagyrészt azonos képi és szöveges hagyományra támaszkodva lényegében töretlenül folytatódott.

A harmadik megjegyzés inkább csupán egy sejtésre vonatkozik, hogy tudniillik a gyakorlat minden valószínűség szerint ebben az esetben is összehasonlíthatatlanul bonyolultabb volt az elméleteknél, s a kettőt végső soron csak együtt érdemes szemlélni. A vizsgált időszakot jóval megelőző példa Lajos orléans-i és Félelemnélküli János burgundi herceg jól ismert harca az uralkodásra időnként képtelen VI. Károly trónjáért és az orléans-i herceg megölését követő, a gyilkosság nyilvános vagy magán jellegéről folytatott hosszú vita. A két herceg először kölcsönösen nagy hatású propaganda-hadjáratot indított egymás ellen, majd a gyilkosságot követően kitoró botrányt a felbujtással vádolt burgundi herceg újabb, egykori riválisa ellen folytatott posztumusz rágalomhadjáratával és tette utólagos igazolásával igyekezett ellensúlyozni. A teológus Jean Petit egy nyilvános védőbeszédben az áldozatot a király életére törő gonosztevőként, a gyilkost hősként mutatta be, s János egyéni ambícióját a közjó védelmére hivatkozva igazolta. A királyi ház megpróbálta belső családi viszályként kezelni és politikamentessé tenni az ügyet, s megkegyelmezett a gyilkosnak. Közben Félelemnélküli János a korona megmentőjeként ünnepeltette magát, s Jean Petit védőbeszédét kézirat formában terjesztette az országban. A polgárháború kitörését követően a két herceg között már korábban is közvetítő Jean Gerson 1413-ban eretnekségnek nyilvánította Jean Petit említett beszédét, mondván: egy halálos bűnt úgy állított be, mintha nem volna az, s ezzel veszélyeztette a legfőbb közjót, a lelkek üdvösségét. Érvelésével Jean Petit-nek ugyancsak a közjóra hivatkozó retorikáját igyekezett a maga javára fordítani, s az ellenfél legnagyobb vétkéül a beszéd nyilvános jellegét róta fel. Több hónapi vita után Gerson Párizsban elérte Jean Petit tételeinek megbélyegzését, s egyenesen Konstanzba sietett, hogy a zsinattal is elítéltesse

azokat. Itt azonban kudarcot vallott, mert háromévi vita után a zsinat nagy többséggel megsemmisítette a párizsi ítéletet azzal az indoklással, hogy az ügy nem hitbéli kérdés, a világi jog hatáskörébe tartozik, s maga Gerson volt az, aki nyilvános botrányt okozott fellépésével. Végül 1419-ben a Gerson által védelmezett párt a Dauphin szeme láttára megölette Félelemnélküli Jánost – ami aztán újabb teológiai-jogi propagandaakcióhoz vezetett.

Az eset egyrészt jelzi, hogy mintegy negyven évvel a könyvnyomtatás feltalálása előtt a „nyilvánosság” fontos, minden lehetséges eszközzel befolyásolandó tényezője volt a politikának. Másfelől az egyházi és a világi politikai elit különböző érdekek szolgálatába állította a sokjelentésű nyilvánosság-fogalmat, s a publicisztikai és a politikai nyilvánosságot ismételten egymásra vonatkoztatta. Gerson konstanzi kudarcának oka minden valószínűség szerint az volt, hogy félreismerte és túllépte az önálló világi állam és a klérus kétféle nyilvánosságának időközben megszilárdult határait; míg a zsinat állásfoglalása elővételezi a politikai nyilvánosság és a magán-szférába utalt vallásosság abszolutisztikus szétválasztást.

Összességében megállapítható, hogy Bene Sándor munkája jelentős lépés a kora újkori politikai eszmetörténet megismeréséhez. Alapos elméleti felkészültségről, elmélyült forrásismeretről, a korabeli politikai gyakorlat iránti kifinomult érzékről és a szakirodalom biztonságos kezeléséről tanúskodik. Új kutatási paradigmát dolgoz ki, s azt eredményesen alkalmazza a választott forrásanyagra. Mindezzel jelentősen ösztönzi a kérdés további irodalomtörténeti kutatását, s hosszú távon kijelöli annak irányait. A könyvet a korszak egyetlen hazai kutatója sem nélkülözheti. (Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999, 406 l. [Csokonai Könyvtár 19.]

TÜSKÉS GÁBOR

Bessenyei György összes műveinek újabb köteteiről (*Időskori költemények, Tariménes útazása*)

Bessenyei György irodalmunknak azok közé a jelentős alkotói közé tartozik, akiknek a munkásságát sokszor és sokan méltatták, műveinek teljes és hiteles szövegéhez azonban sokáig csak kevesen férhettek hozzá. Annál nagyobb örömmel vehetjük kézbe a közel két évtizede megindult kritikai kiadás egyre szaporodó köteteit, amelyeknek sorában fontos helyet foglal el a két legutóbbi: az időskori filozófiai költemények gyűjteménye, valamint a *Tariménes útazása*.

I. Az *Időskori költemények* című kötetben a sajtó alá rendező Penke Olga négy szöveget közöl. Ezek közül három lényegében ugyanannak a műnek egymást követő, egyre jobban kiteljesedő megformálása. A *Méltóság keserve*, amelynek címlapjára Bessenyei az autográf kéziratot az 1796-os évszámot jegyezte fel, az első, félben hagyott kísérlete annak a bölcselő költeménynek, amely két további, egyaránt *A Természet Világa* című változatban maradt fenn, s amelyek közül az első – Penke Olga által *A Természet Világa 1*-nek nevezett – szöveg ugyancsak töredékes, a második (feltehetőleg 1798

és 1801 között keletkezett) mű viszont már befejezett alkotás. A kritikai kiadásban mindezekhez negyedikként a *Debretzennek siralma* járul, az 1802-es nagy tűzvész leírása és a természeti csapás nyomán fogant filozófiai töprengések verses megfogalmazása.

Fölvethető a kérdés, vajon nem lehetett volna-e *A Természet Világa* című két szöveg közül csupán a másodikat közölni főszöveggént, az elsőnek pedig csupán a másodiktól való eltéréseit jelölni meg variánsként az adott helyeken. Penke Olga érvelése azonban meggyőző: „Nem szövegvariánsról, egyszerű újraírásról vagy folytatásról van ugyanis szó; a két változat különböző céllal készült, mindkét szöveg önálló értéket jelent.” (11.) Ami *A Méltóság keservét* illeti, ahhoz képest a két további mű oly sok eltérést mutat, hogy ennek az első változatnak teljes egészében való közlésétől sem lehetett eltekinteni. A sajtó alá rendező által választott megoldásnak rendkívüli előnye az, hogy annak a kutatónak, aki Bessenyei gondolatvilágának formálódását kívánja vizsgálni, nem kell egy irdatlan méretűvé duzzasztott szövegkritikai apparátus tömegéből kikeresnie a tartalmi szempontból releváns részleteket, hanem a maguk kontextusában veheti szemügyre az egyes változatokat, s ez sokkal biztosabb alap lehet a pályakép adott szakaszának fölvázolásához.

Penke Olga megállapítása szerint *A Méltóság keserve* még más írói magatartást tükröz, mint a két további szöveg: „A politikai cselekvéstől és megoldásoktól ekkor még maga sem távolodott el, és ideális olvasójának azt a nemest látja, akinek »Emberi Társaságunknak boldogsága« fontos, így olvasóként vele tart [...]” (20.) Igaz, a mű második előbeszéde arról tanúskodik, hogy Bessenyeinek kétségei is vannak afelől, vajon hallgatni fognak-e rá kortársai, *A Természet Világa* két változatának keletkezése idején viszont már egyértelművé válik számára, hogy visszhangra csupán a későbbi generációk részéről számíthat (19–20.). Az író szemléletének ezzel a rezignáltabbá válásával kapcsolatban ugyanakkor egy nem is olyan mellékes kronológiai nehézség merül fel: Bessenyei ugyanis *A Természet Világának* első változatát 1794-re keltezi, azaz két évvel korábbra, mint bizakodóbb hangvételű művét, *A Méltóság keservét*. Az elmentmondás feloldására Penke Olga azt feltételezi, hogy a szerző az 1795. február 25-én hozott, a korábrinál jóval szigorúbb könyvvizsgálati rendeletre való tekintettel antedatálta *A Természet Világa 1-et* (amely valójában 1797-ből való): „így enyhébb megítélést remélhetett a cenzúrától, hiszen az írás a veszélyes 1795-ös év előttről származott volna.” (23.) Ez ugyan csak feltevés, ám a két szöveg tartalmának egybevetése egyértelműen meggyőzi az olvasót arról, hogy *A Méltóság keserve* nem későbbi változata, hanem előzménye *A Természet Világa 1-nek*. Mindezeknek alapján Penke Olga nagyjából hasonlóan határolja be az 1795-től kezdődő időszakban keletkezett Bessenyei-műveket, mint Kókay György tette a *Prózai munkák* bevezető tanulmányában. A kronológiát illetően tehát megnyugtató konszenzus alakult ki a különböző kötetek sajtó alá rendezői között.

A kritikai kiadás bevezető tanulmányának értékes részét képezi a közölt Bessenyei-művek eszmei forrásainak feltérképezése. Ezt a munkát Penke Olga, a francia felvilágosodás nemzetközi téren is kiemelkedő szakértője nagy hozzáértéssel és a szakirodalom alapos ismeretében végzi el. Nem elégszik meg azzal, hogy a szinte már közhelyszerűen emlegetett Voltaire-hatásokat sorolja fel: Bessenyei determinista felfogásának antik gyökereit is számba veszi, mindenekelőtt Lucretius filozófiáját, amelynek elemei főként d’Holbach és Jean-Baptiste Robinet közvetítésével jutottak el

a magyar szerzőhöz. A tanulmányban megrajzolt képet talán csak néhány vonatkozásban árnyalhatnánk tovább. Robinet gondolataira jobban felhívnánk a figyelmet, hiszen például a vadságából felemelkedni képtelen, „szelédithetetlen” bennszülöttnak *A Természet Világa* 1 második szakaszában (181–182.), főként pedig *A Természet Világa* teljes szövegéből a negyedik kötés harmadik szakaszában található jellemzése (449–450., továbbá a 461–462. lapon olvasható „jegyzés”) feltűnően emlékeztet mindarra, amit Robinet ír le a vadságban élő népekről *Considérations philosophiques* című munkájában (Paris, 1768, 175–181.). A lucretiusi iskola legismertebb modern követőinek sorában Kleistről célszerű lett volna megjelölni, hogy a költő Ewald Christian von Kleistről van szó (44.).

Tanulságos a bevezető tanulmányban a *Debretzennek sirlalmáról* szóló rész is (32–37.), amely példamutató alapossággal foglalja össze a költemény filozófiai mondanivalójával kapcsolatban tett értelmezési kísérleteket, Beöthy Zsolt, Harsányi István, Gálos Rezső és Bruckner János egymásnak sokszor ellentmondó okfejtéseit. Penke Olga részletesen bemutatja azt a folyamatot, amelynek során a vers szövege fokozatosan eltávolodik a Bessenyei által egyébként igen nagyra becsült Pope-nak az *Essay on Man*ban kifejtett gondolataitól, és egyre inkább közeledik ahhoz a lázadó állásponthoz, amely Voltaire *Poème sur le désastre de Lisbonne* című, a *Debretzennek sirlalma* számára mintául szolgáló költeményét jellemzi. Ugyanakkor – állapítja meg Penke Olga – Bessenyei el is határolódik Voltaire-nak bizonyos gondolataitól, például a francia filozófus merkantilista felfogásától.

A kötet végén található jegyzetszótár és névmutató (ez utóbbi tévedésből „NÉVMUTÓ”-nak szedve) tömör, jól használható. Magyarázatot csupán egy-két szó jelentéséről nem kapunk. Ilyen a 95. lapon az *arena*, mint a hideglelés, a kólika és a „vizi betegség” mellett az embereket kízó egyik „nyavaja”; a 396. lapon a *Serindaré* mint a Fekete-Körös mentén lakó „Oláhok vallásának” „ágazattya”; az 547. lapon pedig az Afrikában mezítelenül járó, bőrét tarkára festő nép, a *mopszita*. (Ez utóbbi talán a közép-afrikai Mopti vidékének lakóit jelöli.) Az említett három szó magyarázata valójában nem is lényeges. A *tsuda* viszont mindenképpen a jegyzetszótárba kívánkozott volna, hiszen mára teljesen elhomályosult egyik régi jelentése, a „csúf szörny”, amellyel a 198. lapon találkozunk: az anyagiakat mindennél fontosabbnak tartó ember pénzért „akármely úndok tsudának is” férjhez adná a leányát.

Egy recenzióknak nem feladata ugyan, hogy a kritikai kiadásban közölt teljes szöveget egybevesse a kéziratokkal, a szűrőpróba jellegű összehasonlítástól azonban nem lehet eltekintenie. Találomra *A Méltóság keservéből* választottuk ki a II. szakaszt (*Tudomány, mesterség lábra kapnak; és azokkal a Világnak keserve ki terjed*), valamint a IV. szakasz utolsó részét (*Az Ember, – némely országos tulajdonságaira nézve*). Az MTA Könyvtárának Kézirattárában található (K 662 jelzetű) szöveggel való egybevetés igazolta a sajtó alá rendezőnek a bevezető tanulmányban tett észrevételét arról, hogy „Bessenyei többi autográf kéziratához hasonlóan a legnehezebb a nagybetűs-kisbetűs szókezdések biztos megállapítása volt. Különösen nehéz volt a döntés az *e, o, n, l* betűvel kezdődő szavak esetében” (66.), hiszen Bessenyei teljesen egyformán írja le – többek között – a szókezdő kis *e* és nagy *E* betűket. Ennek (és a korabeli helyesírási szokásoknak) ismeretében például a 96. lapon teljességgel indokolt, hogy az egyazon sorban (319.) található *e* betűs szavak közül az *Ember* nagybetűvel, az *egy*e igealak kisbetűvel kezdődjék.

Sajnos, a nyomdai munkák során helyenként sajtóhibák csúsztak a szövegbe. A 95. lapon a 299. és a 300. sor a nyomtatásban így fest:

De az ember onnan Nemét is szaggatva
'S Életét keze közt vérbe fojtogattya.

Nyilvánvaló, hogy ez ilyen formában értelmetlen. A költő nem is így írta le: a kéziratban az első idézett sor végén nem *szaggatva*, hanem *szaggattya* áll. (Jegyezzük meg, hogy az egyöntetűség kedvéért talán jobb lett volna az *ember* szót itt is nagybetűvel kezdeni.) A költőnek a vers 328. sorához fűzött jegyzetében (96. lap) ugyancsak előfordul egy sajtóhiba: „Türén” (azaz Turenne) az eredetiben nem „igen nemes erköltsi”, hanem „igen nemes erköltsü” hadvezére volt XIV. Lajosnak. A 94. lapon, a költemény 265. sorában viszont a kézirat egyik szavának olvasatán lehetne elgondolkozni. A szóban forgó részletben arról a szomorú esetről van szó, amikor a férfit megcsalja szerelme, vagyis (a nyomtatott szöveg szerint): „Mikor Helenád más egek közzé repül”. Recenzióinkban nem tudjuk reprodukálni a kéziratban látható írásképet, de véleményünk szerint a sor inkább így olvasható: „Mikor Helenád más kezek közzé repül”. A szöveg közlőjére azonban az vesse az első követ, aki textológiai munkájában sohasem találkozott hasonló nehézséggel.

II. A *Tariménes útazásának* sajtó alá rendezője, Nagy Imre, avatott ismerője az általa gondozott műnek: a témában végzett kutatásainak alapján monográfiát is publikált a *Tariménesről Utazás egy regény körül* címmel a pécsi Pannon Könyvek kiadásában. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a kismonográfia révén, főként pedig a regény kritikai kiadásának megjelenésével új szakasz kezdődött a *Tariménesre* vonatkozó kutatások történetében.

Visszapillantva e Bessenyei-mű lassan kétszáz éves utóéletére, különösnek tűnik, hogy ez a fordulat csak most következett be. A *Tariménes útazása*, mint ismeretes, közel százharminc évig, a budapesti Berzsényi Gimnázium ifjúsága által Vajthó László irányításával megjelentetett kiadásig (1930) kéziratban maradt, pedig – Nagy Imre megállapítása szerint „középponti szerepe van Bessenyei időskori műveinek viszonyhálózatában” (16.). Az író 1802 és 1804 között keletkezett alkotásairól Nagy Imre joggal feltételezi, hogy szorosan összetartoznak, s hogy centrumukban „az ideális politikai berendezkedés mintájának keresése áll”. (53.) „A központi kérdést négy aspektusból, négy szellemi ösvényen közelíti meg, más-más elemét emelve ki az ideális modellnek. Filozofikus esszéiben a legfontosabb fogalmak értelmezésére vállalkozik, Róma-történetében az államforma antik változatait elemzi s veti össze a maga eszményképével, bölcséleti költeményében az egyén, a társadalom és a természet viszonyát kutatja [...], regényében pedig [...] az egyes szereplők nagyon is eltérő nézőpontjából ábrázolja az ideális államformát [...]” (53.) Ez az államforma az alkotmányos monarchia, amelynek legtokéletesebb megvalósulását Bessenyei szemében Mária Terézia uralkodása jelentette. Mindenképpen szerencsés tehát, hogy a szóban forgó művek közül a két legfontosabbnak, *A Természet Világának* és a *Tariménes útazásának* a szövege csaknem egyidejűleg látott napvilágot a kritikai kiadás sorozatában.

Ez a szinte párhuzamos megjelenés ugyanakkor felvet egy kisebb, gyakorlati problémát is. A *Tariménes* sajtó alá rendezője, a mű kontextusát elemezve Bessenyei élet-

művében, többször idézi *A Természet Világának* különböző részleteit, s a hivatkozások forrásául a filozófiai költemény régi, Bokor János-féle, 1898-as edícióját jelöli meg (13., 54.). Érdekes módon viszont a 14. lapon ugyanebből a költeményből egy olyan idézet olvasható, amely után zárójelben az *Időskori költemények* 1999-es, Penke Olga által gondozott szövegének lapszáma áll. Talán szerencsésebb lett volna a többi helyen is ez utóbbi kiadásra hivatkozni, hiszen a két 1999-es kötetnek nemcsak a dátuma, de még a felelős szerkesztője is ugyanaz. Persze lehetséges, hogy túlzott ez az igény: az olvasó nem láthat bele annak a sziszifuszi küzdelemnek minden rejtelmébe, amelyet a kiadói és a nyomdai tevékenység megszervezése jelent.

Nagy Imre bevezető tanulmányának érdekes részét képezik azok az adalékok, amelyeket Bessenyei névadási technikájával kapcsolatban közöl. Imponáló például az az ismeretanyag, amelyet (a 66. lapon tévesen „Tomoris”-nak szedett) Tomiris névnek az irodalom- és a zenetörténetben való előfordulásáról felvonultat (66–70.). Árnaltan fogalmaz a *Tariménes* műfajának kérdésében is. Szerinte Bessenyei műve „a filozófiai regény, az államregény és az utópisztikus regény határvidékén áll”, ugyanakkor jelen vannak benne a heroikus regény, a pedagógiai elbeszélés, a jellemrajz, a satirikus portréfestés elemei és az utazás motívuma is (72.). Ezt az amúgy is változatos, ám Bessenyei tolla nyomán szerves egységbe illeszkedő képet kiegészíthetnék még a vallási és filozófiai dialógusokkal, mint amilyen Kukumedóniás, Tariménes és Pirhomegász vitája az ötödik könyv második szakaszának végén (497–506.) vagy Helioposzi főpapnak és Tariménesnek a vallásról folytatott dialógusa a Szent Tanács előtt az ötödik könyv negyedik szakaszában (540–547.).

A *Tariménes útazása* eszmetörténeti forrásvidékét körülhatárolva, Nagy Imre a Voltaire-művek mellett joggal hívja fel a figyelmet a korban divatos államregényekre, mindenekelőtt Fénelon *Télémaque*-jára, amelynek a XIX. század elejéig négy teljes magyar fordítása született, továbbá Marmontel *Bélisaire*-jére, amely két különböző átültetésben jelent meg Kolozsvárott. E fordításokkal kapcsolatban három helyen kissé pontositanunk kell a bevezető tanulmány 76. lapjának szövegét. Haller László, aki a tanulmány szerint „1755-ben adta ki” a *Telemakus Bujdosásának Történeteit*, már 1751-ben elhunyt, így a könyv posztumusz kiadásban jelent meg. Ennek a fordításnak nemcsak 1770-ben és 1775-ben volt újabb edíciója, hanem már 1758-ban is. Ugyancsak pontatlan az a megfogalmazás, amely szerint 1776-ban egy *Bélisaire*-fordítást „Dániel István adott ki”, mivel Dániel már négy évvel korábban meghalt. Igaz, a könyv kiadásáról gondoskodó apát, aki ezáltal fiatalon elveszített fiának akart emléket állítani, szintén Dániel Istvánnak hívták.

A *Tariménes* szövegének sajtó alá rendezése rendkívül bonyolult textológiai munkát jelentett. A műnek egyes részei (az ötödik könyv, valamint a negyedik könyv két részlete) autográf kéziratban is fönmaradtak; az első és a második könyvnek a Ráday Könyvtárban őrzött másolatát, továbbá a harmadik könyvnek Sárospatakon található másolatát maga Bessenyei korrigálta; a „Világosítás”-nak nevezett előszó és a negyedik könyv legnagyobb része viszont olyan, a teljes művet tartalmazó másolatban jutott el hozzánk, amelyiken nincs nyoma annak, hogy a szerző átnézte és javította volna. Ennek következtében a főszöveg megszerkesztése – Nagy Imre találó hasonlatát idézve – „annak a restaurátornak a munkájára emlékeztet leginkább, aki egy eredeti, ám megcsonkult festménynek a fennmaradt darabjait egy egykorú másolat felületének megfelelő helyeire illeszti. Az így kiállítható kép a lehető leghitelesebb, de

kétségtelenül nem egységes tónusú.” (35.) Pillanatnyi lehetőségeink szerint azonban a mű ennél tökéletesebben nem rekonstruálható.

Az 587. lapon kezdődő, gondosan összeállított jegyzetszótárból csupán néhány olyan kifejezést hiányolhatunk, amelyek a mai nyelvben is léteznek, ám jelentésük alaposan megváltozott, ezért az olvasó azt hiheti, hogy érti, pedig valójában félreérti őket. Ilyen a (már az *Időskori költemények* szójegyzékéből is hiányzó) *tsuda* (‘csúf szörny’ jelentésben, például a 126., a 241. és a 226. lapon), a ‘hadjárat’-ot jelentő *táborozás* (117.), az ‘utazás’ értelemben használt *bujdosás* (151.) és persze az „utazó” megnevezése, a *bujdosó* (142.). Mentségül természetesen fel lehet hozni, hogy az említett szavakat tévesen értelmező olvasó amúgy sem érezné szükségét annak, hogy föl-lapozza a jegyzetszótárt... Egy apró hiány viszont kielégítetlenül hagyja a földrajz iránt érdeklődőket: a 151. lapon Bessenyei lapalji jegyzetében szereplő három ország-név közül a szójegyzék csak *Zengebárt* és *Káfreriát* magyarázza meg, *Monemuji* azonban kimaradt, nyilván az azonosítás nehézsége miatt. Nos, Szászky Tomka János 1750-ben latinul megjelent *Geographiájának* 707–708. lapja szerint „Monoe-Mugi” vagy „Monoemuyis” Afrikában, az Egyenlítőtől délre elterülő ország („Regnum, vel Imperium”), amelynek lakói a szomszédos területeket szüntelenül rabolják és pusztítják („continuis infestant depopulationibus”).

A szövegközlés pontosságának ellenőrzésére a negyedik könyv első szakaszából azt a két részletet választottuk ki, amelyeket Bessenyei kézírásában az MTA Könyvtárának Kézirattára őriz, *Jogt. [általános] 4^r 67.* jelzet alatt. Az *Időskori költemények* szövegéhez hasonlóan itt is megfigyelhető egyes betűk (főként az *s* és az *l*) esetében, hogy Bessenyei azonos méretben és formában írja le a kis és a nagy kezdőbetűt. A sajtó alá rendezőnek természetesen döntenie kellett. Nagy Imre – igen logikusan – a mondat elején nagybetűt, a mondaton belül kisbetűt alkalmaz. Bessenyei autográf szövegéhez képest a kritikai kiadás csupán az interpunkció vonatkozásában tér el helyel-közzel, olyan esetekben, amikor a vessző kitétele – vagy éppenséggel elhagyása – könnyebben olvashatóvá teszi a szöveget, például a 347. lap 9. és 10. sorában a „hogy mehetet mond magában kitsiny valóságom ily véghetetlen széles ki terjedésre?” kérdés idéző szavainak („mond magában”) a mondat többi részétől egy-egy vesszővel való elválasztása révén. Az általunk megvizsgált lapokon egyetlen egészen apró szövegkritikai pontatlanság akadt: a 348. lap 5. sorának a végén található *ó!* felkiáltásról nincs jelezve, hogy a szerző utólag szúrta be a mondatba...

*

„Koporsómon túl vit beszédem úgy tettik, mintha siromnak komor éjtakáját hozná haldokló szivemen ki derülésre; enyhítvén keservét ennek előre való tudása, hogy halálombul elevenekhez szólhatok ki” – írja Bessenyei *A Természet Világának* az olvasóhoz intézett előszavában (*Időskori költemények*, 240.). A kritikai kiadás két újabb, régén várt és hasznos kötete azt bizonyítja, hogy e művek ma is élnek, ma is van mondanivalójuk az olvasó számára.

(Budapest, Balassi Kiadó, 1999)

VÖRÖS IMRE

Deréky Pál avantgárd-könyveiről

Deréky Pál a bécsi egyetemen a modern magyar irodalom tanára, két évtizede foglalkozik a magyar avantgárd elméletével és történetével. 1992-ben jelent meg *A vasbetontorony költői* című monográfiája, egy évvel korábban ennek német nyelvű változata: *Ungarische Avantgarde-Dichtung in Wien, 1920–1926* (Wien, 1991).

Deréky 1996-ban hézagpótló kétnyelvű antológiát adott ki *A magyar avantgárd irodalom (1915–1930) olvasókönyve* címen. Minden szöveg – a bevezető tanulmány és a jegyzetek is – olvashatók németül. Az antológia német címe: *Lesebuch der Ungarischen Avantgarde-literatur (1915–1930)*. Az Olvasókönyv a Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung, Wien támogatásával készült. A német fordítók Barbara Frischmuth, Rácz Krisztina, Deréky Pál, Nadja Grössing, Robert Stauffer, Gáspár Endre, György Buda, Paul Kárpáti és Erika Scharf voltak. Reiter Róbert néhány versét ő maga fordította. A kétnyelvű olvasókönyv kiszámíthatatlanul nagy esélyt ad a magyar irodalom külföldi megismertetéséhez. A németre fordított versek elvileg bárkinek a kezébe eljuthatnak, aki csak németül olvas, a német nyelvterület határán túl is. A német közvetítés a múltban rendkívül fontos volt, és ma sem elhanyagolható, elég, ha csupán a svájci Amiel másfél évszázados és a flamand Geert van Istandel napjainkbani példájára hivatkozom.

1998-ban az Olvasókönyv új kiadásban, de most már csak magyarul jelent meg. Többlete, hogy az egyes avantgárd verseket névtelen kommentárok kísérik. A kommentárokat részint Deréky, részint mások írták. A mű alcíme: kommentált szöveggyűjtemény. Kiadását a Művelődési és Közoktatási Minisztérium, valamint a TEMPUS-PHARE támogatta.

Miért tekinthető hézagpótlónak Deréky antológiája? A magyar avantgárd költészet alkotásait még sohasem gyűjtötték össze ilyen gazdagon, árnyaltan és perspektivikusan.

1916–17-től kisebb könyvtárnyi irodalom foglalkozik a magyar avantgárral. Pamfletek, vitairatok, tanulmányok, önéletrajzok sora jelent meg. Még az irodalmi és képzőművészeti avantgárd képviselőinek a teoretikus és vitairásait is kiadták – csak éppen a versek hiányoztak, amelyekről írtak, vitatkoztak. A régi – hazai könyvtárakban olykor csak mikrofilmen létező – folyóiratokat vagy kis példányszámú versesköteteket csak a kutatók ismerték; az átlagolvasó tájékozódhatott a kommentárokról, de nem az eredeti szövegekről. Mintha az avantgárd hívei és ellenfelei egyaránt ózdkodtak volna a szépirodalmi szövegek kontrolljától: ez a felmagasztosító vagy elítélő teóriákat egyaránt fenyegette volna, miközben a szövegek hiányát a mindenkori politikai hatalom csaknem állandó ellenszenve is okozhatta. Deréky antológiája következtében a nem specializált olvasó most kerülhet először közvetlen, érzéki kapcsolatba a magyar avantgárd költészet alkotásaival, először van rátekintése a corpus számottevő részére, most először válogathat és értékelhet a saját ízlése, tapasztalata, érzékenysége alapján.

Természetesen nem minden szöveg volt eddig ismeretlen, de a közismertek közül is jó néhány most került először az avantgárd perspektívájába.

Az újrafelfedezett költők közül kettőt idézek. Csupán a budapesti és a bécsi MA olvasói figyelhettek fel Reiter Róbert nevére, akinek soha önálló magyar nyelvű kötete nem jelent meg, pedig nem volt akárki: csaknem az egyetlen, akit Kassák megtisztelt

azzal, hogy folyóiratának címlapján közölte. Kassák ítéletét megerősítette az idő – noha *Az izmusok történetében* visszafogottan ír róla, és csupán budapesti verseit emlegeti.

A *TETT*-ben jelent meg 1915-ben Raith Tivadar *Páris, Liège, Trencsénytelep* című költeménye, amelyet Aczél Géza joggal tekint *A ló meghal a madarak kirepülnek* egyik lehetséges előzményének. A teljesen elfelejtett költeményt nyolc évtized múltán Derék közölte újra. Raith Tivadar fordított először Apollinaire-verset is magyarra, melyet *A TETT* első száma közölt. Raith első verseskötete 1914-ben jelent meg Párizsban: prózaverseket tartalmaz. Derék nem válogat belőlük, az avantgárd megszületését ugyanis 1915-re teszi, előtörténete pedig nem érdekli.

Olvasókönyvével Derék a magyar avantgárd újfajta képét rajzolja fel. Antológiája megjelenéséig az avantgárdot és a mozgalmat, a mozgalmat és Kassákot lényegileg azonosították. A magyar avantgárdot Kassákra redukálták, akinek tehetségét különböző szempontú ellenfelei sem vonták kétségbe. Kassák körül azonban, úgy látták, csak csekélyebb tehetségű és szerencsétlen sorsú emberek gyülekeztek – és az egész mozgalom idegen test volt a XX. századi magyar irodalomban. (Noha mindentől nem hallgathatták el, hogy ideig-óráig – de inkább csak „gyermekbetegségként” – a század klasszikusai közé számító József Attila és Illyés Gyula is a hatása alá került.) Derék az Olvasókönyvben az avantgárdot és a szervezett csoportot 1920-ig azonosítja, míg 1920 után szétválasztja őket egymástól.

Azaz Olvasókönyvében Derék megvalósította azt, amit 1987-ben *Az olasz futurizmus fogadtatásának kezdetei a magyar irodalomban és irodalomkritikában* című tanulmányában programként fogalmazott meg: „Az avantgárd irodalomról kell leválasztani a nem-avantgárd alkotásokat, nemcsak a fogalmi tisztánlátás érdekében, hanem azért is, mert így nem lehet dolgozni az anyaggal. Kárpótlásul (ha műveken keresztül határozzuk meg az avantgárd irodalmat) hatalmas, valódi avantgárd anyag válik hozzáférhetővé Déry, Illyés, József Attila, Németh Andor, Zelk Zoltán és még sok más költő, író életművének avantgárd rétegében. Ezeket a műveket anélkül foghatjuk össze avantgárd szövegek korpuszává, hogy az illetők teljes életművét vagy akár csak egy-egy korszakát avantgárdnak kellene minősítenünk.” – Más kérdés, hogy az Olvasókönyvben Vas és Zelk nem szerepel, viszont szerepel Márai és Szabó Lőrinc is.

Derék Pál antológiája lehetővé tette a művek közvetlen, irodalomtörténeti vagy irodalomelméleti sugallat nélküli olvasását. A szerzőket az ábécé sorrendje szerint csoportosította, azaz a lehető legsemlegesebb módon rendezett szövegek itt önmagukért beszélnek, függetlenül válogatójuk szándékától, elképzelésétől. Teljességre nem törekedett, és bátran elhagyta azokat az avantgárd vagy folyóiratokban szereplő szerzőket, akik iránt nem érzett affinitást. Paradox módon egy rendkívül teoretikus beállítottságú vagy hajlamú szerző egy megkötő teóriáktól mentes Olvasókönyvet hozott létre – az ábécé sorrend következtében. A gazdag anyagban az olvasó szabadon kalandozhat...

Természetesen, aki ezt az Olvasókönyvet összeállította, fontos, hasznos, megfontolandó tanulmányokat ír. *A Latabagomár – Ó Talatta – Latabagomár és Finfi* című tanulmánykötet bizonyos tekintetben az Olvasókönyv ikerpárja. (A kötet címét *A ló meghal a madarak kirepülnek* sorai adják.) Összesen kilenc dolgozatot tartalmaz; az első dátuma 1987, az utolsóé 1995. Az első, már idézett futurizmus-tanulmány – sok egyéb mellett – az Olvasókönyv programját is tartalmazta. Az utolsó az Olvasókönyv

előszava, amelyben gondosan dokumentálva mutatja be a magyar avantgárd történetét 1915 és 1930 között. A *Műértelmezés, avantgárd, irodalomtudomány* című tanulmány az Olvasókönyv válogatásának rejtett (azaz az olvasóját nem befolyásoló) szempontjait tisztázza, tudatosítja: „Az avantgárd irodalomra mindvégig a radikális jelenidejűség szempontja maradt jellemző...” (70.), „az avantgárd irodalmi műalkotás központi esztétikai kategóriája a törés” (75.). De egyéb tanulmányai is a válogatás szempontjait magyarázzák, értelmezik: „Az avantgárd irodalmi műalkotás a nőtt, lett elvével ellentétben nyíltan vallja összerakott, összeszerelt jellegét” – mint a *Németh Andor és Kassák Lajos irodalomeszménye a húszas években* című tanulmányában írja. „Véleményem szerint három fő jellegzetesség egyidejű megléte képezi az avantgárdnak nevezhető költői szövegek poétikai keretét:

a költői én elhasonulása (én-disszimiláció)

a deszematizáció

a montázsszerkezet” – olvashatjuk *A húszas évek vége a magyar avantgárd költészet szemszögéből* (1992) című tanulmányában. (105.)

Tévedés lenne azonban ezt a gazdag, a magyar avantgárd változó értékelését a futurizmus-vitától lényegében napjainkig bemutató kötetet az Olvasókönyv magyarázatára szűkíteni. Többnyire recepciótörténeti vagy kritikátörténeti tanulmányaiban Derék Pál rendkívül szerencsés és találeckony kutatónak mutatkozik. Kitűnő találatából csak néhányat említenék. Bebizonyítja, hogy Reinhard Pirocska Whitman-értelmezése visszhangzik *A TETT* Kassák fogalmazta programjában. Kassák és Németh Andor különbségét szemléletesen fogalmazza meg: „Kassák az »uj verset« és az »uj embert« kizárólag egymásra vonatkoztatva tudta elképzelni. Korabeli felfogása szerint az egyiknek nem volt értelme a másik nélkül. Németh Andor ezzel szemben egyre határozottabban köznyelvi fejlődés eredményének tekintette az avantgárd költeményt, s időbeli egybeesését a forradalmakkal csak véletlennek.” (99–100.)

A *Németh Andor és Kassák Lajos irodalomeszménye* című tanulmányában Kassáknak a hagyományhoz való viszonyát elemezve írja Derék: „Ez az elgondolás nem barbárságból akarta mellőzni Dante, Dosztojevszkij vagy Goethe műveit a proletár művelődésből, hanem pontosan ugyanabból az okból, mint Chinwizu afrikai író az 1986-os budapesti Wheatland-konferencián az övékéből: ezek nem mink vagyunk. Tiszteljük, becsüljük az európai kultúra nagy teljesítményeit, de nincsen közünk hozzájuk. Szeretnénk megtalálni saját kulturális identitásunkat...” (93.)

Némi öniróniával idézem a fenti sorokat. 1979-ben hivatkoztam először az olasz Guglielmo Ferrero *Entre les deux mondes* című terjedelmes dialógusára, amely Párizsban jelent meg, már 1913-ban. De csak legutóbb, harmadszori újraolvasásakor fedeztem fel, hogy a dialógus egyik szereplője kijelenti, hogy „az esztétika az utolsó zsarnokság, amit Európa a világra akar rákényszeríteni”. Derék idézett szövegét akkor már ismertem, és magam sem tudom, hogy a Derék-szöveg olvasása és a Ferrero-szöveg megértése között ok és okozati különbség van-e, vagy pusztán időbeli egymásutánosság. Mindenesetre a Ferrero-dialógus szereplőjének szavai igazolják, hogy Derék afrikai hivatkozása nem tudálékosság volt. Egyébként a Ferrero-dialógus vitapartnereinek érvei kísértetiesen emlékeztetnek a Kassák–Babits-vitára. Ezt észrevehettem volna, de nem vettem észre, amikor erről a vitáról magam is írtam.

Nem hiszem, hogy egy – bármilyen terjedelmes – recenzióknak a feladata a vita lenne, különösen akkor nem, ha a könyv szerzője és a recenzió írója számos alkalommal

kifejthették nézeteiket, és bizonyíthatóan ismerik egymás felfogását. Csupán néhány megjegyzést szeretnék még tenni. Megismétlem, amit – talán – 1985-ben írtam le először: annyi avantgárd van, ahány kutató foglalkozik vele; ez a nemzetközi szakirodalom tanulsága. Megismétlem azt is, hogy ma az elmúlt évtizedek szövegkiadásainak köszönhetően sokkal jobban ismerhetjük az avantgárdot, mint a kortársak valaha is ismerhették, mert gyakran rövid életű, kis példányszámú, rosszul terjesztett lapokban publikáltak. Ezek között a szövegkiadványok között Deréky Olvasókönyve előkelő helyet foglal el, ezért is hasznos volt, hogy első kiadása kétnyelvű volt.

A kétnyelvű kiadást bemutató és az *Élet és Irodalomban* megjelent cikkemben megjegyeztem, hogy elkészült egy másik antológia is, amelyet művészettörténész kollégámmal szerkesztettem. Jeleztem a különbségeket és hasonlóságokat, hogy a szövegeket és képeket szigorúan kronologikus sorrendben közöljük, hogy kitértünk az avantgárd előtörténetére is, hogy a szövegeket, képeket kommentáltuk, valamint hogy Máraitól és Szabó Lőrincről mi is válogattunk – ha nem is ugyanazokat a verseket. Az antológia – lektorálás után – immár ötödik éve várja megjelenését. Mindezt azért mondom el, hogy érzékeltessem: egy egészen más szempontú antológia társszerkesztőjeként tartom fontosnak Deréky munkásságát és hézagpótlónak Olvasókönyvét.

Ismétlem, nem tartom a vitát feladatomban, mégis két helyen szükségesnek tartom kételyeim kifejeznie. Az első esetben az *Irodalomtörténet* egyik legutóbbi számában megjelent tanulmány egyik lábjegyzete készletet.

„Az avantgárd költészet eszméjét Szittyá Emil biztatása nyomán Kassák Lajos importálta a magyar irodalomba” – írja Deréky.

Bodri Ferenc úttörő tanulmánya után, azt hiszem, én írtam a legtöbbször Szittyáról, és én beszéltem először Magyarországon a francia szakirodalomban jól ismert Szittyá–Cendrars-kapcsolatról is. A több lehetséges hely közül az „*En Kassák Lajos vagyok*” című könyvemből idézek, mert Deréky tanulmánykötetében megtisztelt azzal, hogy hivatkozott rá, és mert kötetének lektora, Tamás Attila, úgyszintén megtisztelte ezt a munkámat figyelmével.

„A *Csavargások* leíró és nem értékelő részei szerint Kassákot Szittyá vezette be Európába, az az ember, aki mind 1909-ben, mind 1915-ben feltétlenül bízott tehetségében. Kassákot ugyanakkor nyilvánvalóan zavarta Szittyá nagyvilágiassága, felülről azonosulása – Szittyá nem hódol, hanem elismer [...]. Az *Egy ember élete* olvasója nem tudhatja, és talán maga Kassák sem tudta, vagy nem egészen hitte, hogy csavargótársa már megismerkedésük pillanatában is publikált, hogy az 1920-as évek végéig (ekkor fogalmazta Kassák a *Csavargások könyvét*) Szittyá legalább egytucatnyi könyvet adott ki, és fontos folyóiratokat és könyvsorozatokat indított. Két találkozásuk, 1909 és 1919 között például Szittyá egyengette a kezdő Cendrars és az induló Chagall útját.” (38.)

Nem hiszem tehát, hogy Szittyá szerepét lebecsülném. De Deréky Pál állítása, miszerint „Az avantgárd költészet eszméjét Szittyá Emil biztatása nyomán Kassák Lajos importálta a magyar irodalomba” – igazolásra szorul. Szittyá bátor felfedező, nyitott szellem és nagyon gyakorlatias ember volt. Megszervezi Cendrars *Húsvét New Yorkban* című költeményének kiadását, amitől előzőleg Apollinaire elzárkózott. Svájcban szerkesztett, *Mistral* című folyóiratának első számában, 1914 őszén közli a leendő *Eposz Wagner maszkjában* egyik versét, német fordításban. Hogyan került el hozzá a

vers? Vagy Kassák küldte el neki, vagy a *Nyugatban* bukkant rá. Mert – és erről Kassák mindig hallgatott – az *Eposz* három darabja (igaz, hogy némi tipográfiai eltéréssel) eredetileg a *Nyugatban* jelent meg. Az 1915-ben Budapesten felbukkanó Szittyá Kassákot „csupán” új versei kötetbe foglalására és önálló folyóirat megindítására ösztönzi. Az az öt forint, amit Kassáknak ad, hogy verseit kiadja, a gyakorlott szerkesztő gesztusa. (Az *Hommes Nouveaux* és a *Mistral* már mögötte van.) Az önállósodás igénye Kassáktól sem volt idegen. Noha a *Május*t nem ők szerkesztették, amennyire a fennmaradt példányokból meg lehet állapítani, meghatározó alakjai Kassák Lajos és Szabó Dezső voltak. (Az a Szabó Dezső, aki Illyés szerint Magyarországon két mozgalom megindítója volt; az avantgárdé és a népiességé.)

Ehhez kapcsolódik, hogy Deréklyvel ellentétben én hitelesnek tartom azt, hogy Kassák előfutárunknak Adyt és Révész Bélát tekinti. Derékly szövegekben gondolkodik, Olvasókönyvét is szövegekből rakta össze: nem az érdekelte, hogy ki az avantgárd alkotó, hanem az, hogy mi az avantgárd szöveg. Egy antológia összeállításakor ez a célravezető módszer. De kevésbé az egy írói szemlélet és gyakorlat kialakulásának vizsgálatakor. Ugyanis nem szövegek hatnak szövegekre (bár a számítógépek korában ma már ez sem elképzelhetetlen), hanem szövegek és írói gesztusok hatnak egy másik íróra, aki újabb szövegeket hoz létre, olvasói tapasztalatait is felhasználva.

Ady és Révész műve és személyisége felszabadíthatták Kassákot és önmaga megtalálásához segíthették.

(*A magyar avantgárd [1915–1930] olvasókönyve*. Válogatta és kiadta, a bibliográfiai jegyzeteket és az előszót írta Derékly Pál. Budapest, Argumentum, 1998, 334 l.

„Latabagomár

Ó Talatta

Latabagomár és Finfi.” A huszadik század eleji magyar avantgárd irodalom, Debrecen, Kossuth Egyetem Kiadó, Csokonai Könyvtár, 14. köt., 1998, 305 l.)

FERENCZI LÁSZLÓ

Szitár Katalin: *A prózanyelv Kosztolányinál*

Az elmúlt évtizedekben érezhetően megnőtt az irodalomtörténet-írás figyelme Kosztolányi Dezső munkássága iránt. Nem csupán az életművet monografikusan áttekinthető, napjainkra már meghatározóvá vált értelmezések születtek (Kiss Ferenc, Király István, Bori Imre vagy Rónay László tollából), de számtalan, részproblémákat feltáró, értékes tanulmány látott napvilágot. (*Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*, szerk. Kulcsár Szabó Ernő, Szegedy-Maszák Mihály, 1998.) A különböző közelítések egymástól gyakran eltérő szempontokat érvényesítettek, a történeti-biográfiai olvasatoktól a filozófiai-egzisztenciális kérdésfelvetésekig rendkívül széles a spektrumuk. Az utóbbi években Magyarországon is hozzáférhetővé váló, mind szélesebb körben elterjedő s a hazai irodalomértést is mindinkább megtermékenyítő, újabb kutatási módszereket felvető elméleti iskolák hatása a Kosztolányiról megjelent írásokban is megfigyelhető. A legutóbbi időszak Kosztolányi-tanulmányai a szerző munkáit egyre hang-

súlyosabban megformált szövegeként (is) vizsgálják, s e feltevésből kiindulva fogalmaznak meg új értelmezési lehetőségeket (mint például Bónus Tibor vagy Szilágyi Zsófia *Aranyásrkány*-olvasatai).

Szitár Katalin Kosztolányi szépprózáját vizsgáló munkájára is ösztönzően hatottak az újabb keletű olvasási stratégiák. Célja a „konkrét szövegekben megvalósuló értelemképzés” poétikai szempontú leírása. Kiindulási tézise szerint – melyet könyve bevezetőjében fogalmaz meg – a szavak nem csupán önmagukban, fogalmi tartalmuk révén, hanem hangalakjuk által is hordoznak jelentéseket, amelyek a szöveg poétikai egészében értelmezhetők. Utal arra, hogy Kosztolányi nyelvfelfogásában mennyire fontos a szó hangtestének, a jelentőnek az elsőlegessége a jelentettel szemben. A kettő között kibontakozó motivált kapcsolat hordozza magában a szó szimbolikus képzettartalmát. Sitár Katalin olvasási módszerének alapját (mely az egész köteten végighúzódik) az a megfigyelés adja, hogy „nem feltétlenül a jelentéstől haladunk a hangforma felé: a hangalak maga is lehet a kiindulópont, s a forma és a hozzá társult jelentés közti kapcsolat ismét szerves jelviszonynak tekinthető”.

Szitár könyve olyan értelmezési lehetőségeket igyekszik feltárni, melyek annak belátásán alapulnak, hogy a Kosztolányi-szövegekben az epikus történetmondást a metaforikus azonosításokon alapuló értelem-többlet egészíti ki, a hangformai egységek ritmikát teremtő ismétlődései, variációi az elbeszélésben a metaforikus elv dominanciáját hozzák létre. Ez pedig azzal a következménnyel jár, hogy megnövekszik a nyelvi jelek szemiotizáltsága, ami intenzívebb együttgondolkodásra kényszeríti a befogadót.

Szitár szerint „a narráció hézagai, hiánystruktúrái egyszersmind jelszerű írói gesztusként, poétikai eljárásként foghatók fel”, s a szövegek motivikus jellege éppen „ott kap erőteljes nyomatékot, ahol az elbeszélés hiátust teremt”. Kosztolányi prózai szövegeiben igen erőteljes a szintagmáinál kisebb egységek jelentésszerű megterheltsége. Sitár Katalin figyelme éppúgy kiterjed a textuális párhuzamokat, ismétlődéseket szemügyre vevő immanens szövegolvasás lehetőségének érvényesítésére, mint a szövegek köziség megjelenési formáinak számbavételére. Különbséget tesz az életmű korábbi textusaihoz kapcsolódó önidézés és az idegen pretextusokra történő utalások között.

Az önidézés jellegzetes előfordulási módjaként motívumoknak az életműben történő visszatérését, folyamatos jelenlétét térképezi fel, néhány központi motívum mint koncentrikus kör középpontja köré továbbiakat sorakoztatva. A sár képzetéhez a Kosztolányi-szövegekben a földet, az ütést (pusztítást), a teremtést, illetve a terméketlenséget, az asszonyt, az evést (ételt), a rabhoz a verést (ütést), a sebet, a rabszolgalétet, a cselédsorsot, majd az anyaságot kapcsolja. Sitár Katalin értésmódjában a szöveg egy nagyon pontosan létrehozott jelentéshálózatként definiálódik. A motívumok szövegvilágon kívüli előzményekre (más irodalmi művekre vagy valamilyen kulturális, mitológiai emlékezetre) történő utalásainak értelmezésekor Sitár elsősorban azokat a műveket (*Adonisz-ünnepe*, *Silus*, *Nero*, *a véres költő*, *Caligula*) elemzi ilyen szempontból, amelyek az antik, római hagyománnyal állnak szoros kapcsolatban, s tesz kísérletet a mítoszi vonatkozások értelmezésére.

A könyv érdeme, hogy nagy körültekintéssel, filológiai alaposággal fedi fel a Kosztolányi-szövegek korpusz motivikus csomópontjait, s tekinti át ezek szerepét, nem egy esetben termékeny, új szempontokat adva a kutatásnak. Némelykor azonban

mintha túlzásba esnék az értelmező, s olyan képzettársításokat vél észrevenni, amelyeket a mű egésze nem igazol, s legalábbis vitathatók. T. S. Eliot gyümölcsfacsaró gépnek nevezte az újkritikust, aki a szöveghez tapadva sorról sorra elemzi a költeményt, miközben kiprésel minden csepp jelentést. Mintha Szitár Katalin is úgy látná, hogy a szavak szükségszerűen többletjelentést (is) hordoznak, s ezért jellemzik (esetleg éppen átértelmezik) azokat a szereplőket, amelyekhez kapcsolódnak. Egyetlen példát említve csupán az *Aranysárkány* motívumrendszerének vizsgálatára utalunk. Az értelmezés szerint Novák Antal és Liszner Vili összeütközése a regényben metaforikus szinten a kozmikus erők harcát jeleníti meg. Vili alakját ez az olvasat mitikus, szimbolikus szereppel ruházza fel, amikor a bukott diákot a néphit garabonciás figurájához érzi közel állónak. Ehhez a képzetkörhöz kapcsolja a sárkány, az eső, a villám motívumát, de a fiú kerékpárja is többértelmű jelképpé válik, varázseszközzé, ő maga pedig az égen, a Nap közelében utazó, sárkányon lovagló mesehőssé, aki démonikus hatalommal rendelkezik. Érdekes, újszerű meglátás ez Vilivel kapcsolatban, de ha áttekintjük mindazon jelzőket, attribútumokat (a szellemi képességeire és fizikumára, nehézségére vonatkozókat egyaránt), amelyeket a regény szövege tartalmaz, talán joggal érezzük Szitár Katalin gondolatmenetét túlzónak, még ha érdekesnek is.

A szerző elsősorban az orosz irodalomelméleti munkákhoz kötődik, különösen Lotman, Bahtyin és Toporov írásait tekinti irányadónak. Hasznosítja utóbbinak azt a felfogását, mely szerint még a szónál kisebb egységek is felfoghatók motívumnak, jelentősen kibővítve így e fogalom hatókörét. A már korábban említett motívumisméltoldések túl a szövegekben előforduló anagrammatikus szerkezeteket is igyekeznek vizsgálat tárgyává tenni. A *Pacsirtában* Vajkay Ákos álmában Veres úr alakjához a verés kötődik, hangalaki szimbolikát hozva létre, mindkettőhöz a fájdalom érzelmi élményét kapcsolva. A hangalaknak más helyütt önreferenciális funkciója van: az *Aranysárkányban* Novák Antal álmában a három órakor kifejezés „hangi autoreferenciát létrehozó anagrammatikus szerkezet az időmegjelölést önreferenciális nyelvi egységgé alakítja, a fogalmi referenciát a nyelvi referenciával cseréli fel”. Ugyanennek az álomnak a központi helyén Barabás doktor neve is én-jelképként szerepel, hangformájának anagrammatikus rendezettsége révén. Számtalan hasonló példát lehetne még idézni a könyvből.

Gondolatébresztőek Szitár Katalin elemzései. Valéry szerint a költészet nem más, mint ingadozás a hang és az értelem között. Az irodalomértelmezők inkább a líra, mint a próza esetében fordítottak figyelmet a hangalak kifejező szerepére. Talán az sem véletlen, hogy az elmúlt időszakban olyan nagy nyelvi tudatosságú alkotóink műveiben vizsgálták hangok, hangcsoportok ismétlődését, különleges elhelyezkedését, mint Kosztolányi Dezső vagy Arany János. A szerző szándéka utólag természetesen megfejthetetlen, szövegük azonban lehetőséget kínál különféle értelmezésekre. Szitár Katalin mindig arra törekszik, hogy beépítse koncepciójába ezeket a szavak hangalakjainál megfigyelt jellegzetességeket.

Olyan könyv született Kosztolányi prózájáról, amely más szerzők újraolvasásához is ösztönzést adhat szempontjaival, közelítésmódjával.
(Budapest, ELTE, 2000, 247 l.)

CHOVÁN ISTVÁN

Számunk szerzői

CHOVÁN ISTVÁN középiskolai tanár, Vác
FERENCZI LÁSZLÓ egyetemi tanár, Miskolc
FRIED ISTVÁN egyetemi tanár, Szeged
GYÓRI L. JÁNOS középiskolai tanár, Debrecen
LUFFY KATALIN könyvtáros, Kolozsvár
MEZEI MÁRTA ny. egyetemi tanár, Budapest
NÉMEDINÉ KISS ADRIEN középiskolai tanár, Göd
PIENTÁK ATTILA doktorandusz, Budapest
SCHEIN GÁBOR egyetemi adjunktus, Budapest
TÜSKÉS GÁBOR tudományos osztályvezető, Budapest
TVERDOTA GYÖRGY tudományos tanácsadó, Budapest
VATTAMÁNY GYULA doktorandusz, Debrecen
VÖRÖS IMRE egyetemi tanár, Budapest

A kiadásért felel: Praznovszky Mihály
Műszaki szerkesztő: Ruttkay Helga
Tördelte: Győrei D. László
Készült az ETO-Print Nyomdaipari Kft.-ben
Felelős vezető: Balogh Mihály

ISSN 0324 4970

Ára számonként: 175 Ft
Összevont szám: 350 Ft
Előfizetés egy évre: 700 Ft

Terjeszti a Magyar Posta
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál,
a Posta hírlapüzleteiben és a Levél- és Hírlapüzletági Igazgatóságon
(LHI, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A),
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 119-91102-02102799 pénzforgalmi jelzőszámra
Példányonként megvásárolható
a budapesti Kis Magiszter könyvesboltban (1053 Budapest, Magyar utca 40.)
és az Írók Boltjában (1061 Budapest, Andrásy út 45.), valamint
a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnál
(Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1052 Budapest, Piarista köz 1. I. em. 59.)
Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

IRODALOMTÖRTÉNET

Bertha Zoltán, Eisemann György,
Fodor Péter, Fried István, Görömbei András,
Győri L. János, Imre László,
Kulcsár Szabó Ernő, Mezei Márta, Mikó Gyula,
Nagy Melinda, Ritoók Zsigmond,
Rónay László, Weber Antal

2001/3.

IRODALOMTÖRTÉNET

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság
és a tudományegyetemek irodalomtörténeti intézeteinek folyóirata
Megjelenik a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
és a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával

2001. LXXXII. évf., 3. sz.

Új folyam XXXII. évf., 3. sz.

Főszerkesztő: TAMÁS ATTILA
Felelős szerkesztő: KOVÁCS SÁNDOR IVÁN
Technikai szerkesztő: RUTTKAY HELGA

Szerkesztőség
Debreceni Egyetem
Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet
4010 Debrecen, Pf. 52.
Telefon/fax: (52)512-934
Titkárság: Papp Eleonóra

Szerkesztőbizottság
BÉCSY TAMÁS, FERENCZI LÁSZLÓ, FRIED ISTVÁN, GÖRÖMBEI ANDRÁS,
IMRE LÁSZLÓ, KABDEBŐ LÓRÁNT, KENYERES ZOLTÁN, KOVÁCS SÁNDOR IVÁN,
KULCSÁR PÉTER, KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, LENGYEL BALÁZS,
MADOCSAI LÁSZLÓ, NÉMETH G. BÉLA, POSZLER GYÖRGY,
PRAZNOVSZKY MIHÁLY, ROHONYI ZOLTÁN, SZIGETI LAJOS SÁNDOR,
SZŐRÉNYI LÁSZLÓ, TARJÁN TAMÁS, WÉBER ANTAL

A *Szemle*-rovat szerkesztője: S. VARGA PÁL

Felelős kiadó: PRAZNOVSZKY MIHÁLY

Kiadóhivatal
Magyar Irodalomtörténeti Társaság
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
1052 Budapest, Piarista köz 1., I. em. 59.
Telefon: 337-7819

Recenziós példányok és kritikák a szerkesztőségbe küldendők.
Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Tartalom

2001/3. szám

GYÓRI L. JÁNOS	
Reformáció, mártírológia, exemplum	321
WÉBER ANTAL	
Az életkép mint prózai forma	341
FRIED ISTVÁN	
Boldogult úrfikor mint allegorikus térítő	359
EISEMANN GYÖRGY	
„Mint alvadt vérdarabok...”	
<i>(A bűn nyelve és énje József Attila költészetében)</i>	382
RÓNAY LÁSZLÓ	
Sík Sándor és József Attila	390
RITOÓK ZSIGMOND	
Németh László és a görögség	397
KULCSÁR SZABÓ ERNŐ	
Arc és kánon	
– Az önértelmezés (nyelvi) eseményei az <i>Ember és szerepben</i> –	412
GÖRÖMBEI ANDRÁS	
A drámaíró Németh László dilemmái	
– <i>Az igazságszeretet drámaíról</i> –	428
IMRE LÁSZLÓ	
A közhasznú igazságok fajtáiról és fokozatairól	
<i>(Az esszéista Németh László és a tudomány)</i>	439
BERTHA ZOLTÁN	
Az „igaz devotio” apostolai	
<i>(Németh László régi erdélyi protestáns drámahőseiről)</i>	444
NAGY MELINDA	
Az ideiglenesség szerepe Rakovszky Zsuzsa költészetében	454

Szemle

MEZEI MÁRTA	
Első folyóirataink: <i>Uránia</i>	472
FODOR PÉTER	
Pozsvai Györgyi: <i>Visszanéző tükörben</i> (Az <i>Álmok álmodója</i> ezredvégi olvasata)	477
MIKÓ GYULA	
A. Molnár Ferenc: <i>Anyanyelv, vallás, művelődés</i>	480

Reformáció, mártírológia, exemplum¹

A címben szereplő három fogalom egymás mellé rendelése előljáróban talán némi magyarázatot kíván. A reformáció fogalmát tágabb értelemben használom, a hitújítás megjelenésétől a felvilágosodás jelentkezéséig terjedő mintegy két évszázad protestáns szellemiségét jelölöm vele. A mártírológia fogalma is tágabb értelemben szerepel, azaz általánosságban jelöli az egész ókeresztyén és középkori hitvalló- és vértanúhagyományt. Végül exemplumnak – Tüskés Gábor meghatározása nyomán – az elvont fogalmak illusztrálására szolgáló funkcionális szövegegységet tekintem.² Az alábbiakban reformáció, mártírológia, exemplum összefüggésében egyrészt azt vizsgálom, hogyan jön létre a XVI–XVII. századi európai és hazai protestantizmus sajátos mártírium-értelmezése, másrészt pedig azt, hogy mindennek nyelvi megfogalmazására a protestáns egyházi irodalom miként használja fel a klasszikus retorikai hagyományból örökölt exemplumot.

Reformáció és mártírium

A XVI. századi reformátorok a korai keresztyénség és a középkor hitvalló- és vértanúhagyományának sajátosan új recepcióját alakították ki. Erre azért is sürgetően szükség volt, mert az ókeresztyén kor mártíriumának krisztológiai, eszkatológiai és politikai motivációi a reformáció korában is adottak voltak.

A mártírium krisztológiai indítékát a keresztyénség első századaiban Krisztus evilági működésének időbeli közelsége szolgáltatta, a reformáció korában pedig a teológiai gondolkodás és kegyességi élet krisztocentrikus megújulása. „Miért húzzuk hát ki magunkat abból az állapotból, amelyet Krisztus, a mi fejünk kénytelen volt magára venni – kérdi Kálvin az *Institutió*-ban –, különösen mikor a mi érdekünkben vette magára, hogy nekünk önmagában adjon példát a türelemre?” Majd így folytatja: „...a nehéz és sanyarú dolgok folytán, amiket szerencsétleneknek és rosszaknak tartunk, a Krisztus szenvedéseiben osztozkodunk, hogy amint ő az összes szenvedéseknek útvésztojén át lépett be a mennyei dicsőségbe, úgy mi is különféle nyomorúságokon keresztül jussunk be oda.”³

A mártíriumnak a reformáció korában megvoltak az eszkatológiai indítékai is. A kor embere ugyanúgy a közeli világvég váradalmában élt és gondolkodott, mint az ókeresztyén kor hívői. A XVI. században az általános erkölcsi, világnézeti válság és a török terjeszkedése állt ennek az apokaliptikus, eszkatologikus életérzésnek a háttérében. A keresztyén ember számára újra reális perspektívának tűnt tehát, hogy minél előbb „Krisztus jobbára” kerüljön s elnyerje az élet koronáját, az újszövetségi ígéretnek értelmében. Az eszkatologikus elemek különösen a lutheri irányzat történetteológiájában szembetűnőek, s a wittenbergi történelemszemlélet erőteljes hatása révén nálunk a helvét irány térhódítása után is meghatározóak maradtak a prédikátori irodalomban, egészen a török kiűzéséig.

Végül az ókeresztyén korhoz hasonlóan a mártíriumnak a reformáció korában politikai indítékai is voltak. Minden radikális hitújítási mozgalomnak ugyanis az a célja, hogy hívei politikai, jogi értelemben ártatlannak minősüljenek. E téren természetesen a vértanúság nyílt vállalása bizonyul mindig a leghatásosabb legitimációs eszköznek.

Az elmondottak ellenére azt látjuk, hogy a mártírium kérdése a reformátori iratoknak nem vált meghatározó elemévé. Ennek okát két tényezőben kereshetjük. Egyrészt a mártírium a keresztyénség történetében a szó szűkebb értelmében (vértanúság) sosem vált dogmává, hanem a hitéletnek olyan eleme maradt, amely a keresztyén hitgyakorlatnak bizonyos történelmi és élethelyzetekben velejárója ugyan – s ilyenkor maga az egyház is annak aláztos vállalására biztatott –, de semmiképpen sem előfeltétele annak. Másrészt a reformátori teológia – Zwingli, Luther, Bullinger, Kálvin egyaránt – egyedül Krisztus helyettes áldozatát ismerte el, s ezért elvetette a szentek – és ezek sorában természetesen a mártírok – imáadását, ereklyéik tiszteletét. „Krisztus vére tisztít meg minket a bűntől – olvashatjuk Kálvinnál –, a búcsúk pedig a vértanúk vérével teszik a bűn eltörlőjévé... Az igazak nem adtak, hanem kaptak koronát... Bár mint testvérek meghalunk a testvérekért, azonban nincs olyan vértanú, kinek vére a bűnök bocsánatáért ömlött volna, amit Krisztus tett érettünk, s ezt nem azért tette érettünk, hogy őt utánozzuk, hanem hogy azon örüljünk.”⁴ Látható, hogyan válik itt Kálvinnál a mártírium kérdése dogmatikai okok miatt nemkívánatossá.

A reformáció éles határt von tehát Krisztus és a mártírok vére közé: tiszteletre méltónak tartja a mártírokat, vérüknek azonban nem tulajdonít érdemszerző hatást. A vértanúság lehetőségét természetesen Kálvin sem iktatja ki teljesen, sőt, a tágabb értelemben vett mártíriumot (hitvallást, tanúságtételt) különösképpen szorgalmazza, hiszen ő az a reformátor, aki éppen az önmegtagadást, az életszenvedést, a „kereszt szenvedését” tekinti a keresztyén élet lényegének. A mártírium megítélésében azonban kerüli a glorifikációt, az irracionális elemeket, ugyanakkor igyekszik felmutatni a vértanúk követendő erkölcsi, hitbeli erényeit. Péter apostol feltételezett vértanúságáról például

így vélekedik: „Mikor ugyanis a reá várakozó véres halálra gondolt [már-mint az apostol], az attól való borzalomtól elrémülve szívesen menekült volna, viszont mikor az jutott eszébe, hogy Isten akarata hívja őt erre, akkor legyőzve és elnyomva félelmét, készségesen, sőt vidáman ment a halálra.”⁵

Kálvin elmékedésének két mozzanata érdemel itt figyelmet, melyek majd a XVII. századi magyar reformátusság mártírium-felfogásának is meghatározó elemei lesznek. Az egyik a mártír kiválasztottságának hangsúlyozása, a másik pedig az emberi akarat szerepe, amely a kiválasztottban lelki és fizikai energiákat képes aktivizálni. A mártírokban igencsak bővelkedő angol puritanizmus szigorú etikájának is bizonytal ez az egyik mozgatója.

Az ókeresztényen kor mártíriumát, Krisztus időbeli közelsége miatt, érthető módon az Újszövetség motiválta, s így eszkatologikus elemei is elsősorban onnan származnak. Az Újszövetség leginkább eszkatologikus és a vértanúság kérdését is közvetlenül érintő fejezetének, János apostol Mennyei jelenésekről írott könyvének apostoli és prófétai eredetét viszont nemcsak a humanista Erasmus, hanem maga Luther is kétségbe vonta, s csak a Mohács utáni években lett engedékenyebb.⁶ Kezdeti fenntartásaiban talán a mártíriumról alkotott újszerű reformátori felfogás is szerepet játszhatott. Ezzel magyarázható, hogy a lutheri, melanchthoni történelemszemlélet erőteljes eszkatologikus vonásai elsősorban nem újszövetségi eredetűek, hanem sokkal inkább egy Szent Ágostonig visszanyúló, ószövetségi és rabbinikus elemeket tartalmazó hagyományban gyökereznek.⁷

Elővigyázatosságra intette a mártírium kérdésének megítélésében a reformáció korának gondolkodóit az a körülmény is, hogy a korabeli chiliasztikus (világvégváró) irányzatok – éppen a Jelenések könyvének egyik mozzanatára hivatkozva (Jel 20,4) – hirdették, hogy az ún. „első feltámadás” után Krisztus ezer esztendőn át a hitükért vértanúságot szenvedett mártírokkal együtt fog uralkodni. Ez a felfogás bizonyos körökben olyan erősen továbbélt, hogy Geleji Katona István püspök még száz esztendő múlva is részletesen kitért cáfolatára egyik prédikációjában:

Megvilágosodik ugyan innen egyszer s mind az is, melly rutul tévelygettenek légyen az első feltámadásnak értelme felől a chiliaszták, ezer esztendősök, akik megcsábultván a szent Jánosnak amaz írásában, Apoc. 20. 4, 5, nem tudom micsoda első feltámadás felől képzelődtenek, mintha a Christus nevéért mártýromságot szenvedett szentek, a több embereknél elébb feltámadnának, és a Christusval e földön testestől, lelkestől ezer esztendőig uralkodnának, és ez volna az első feltámadás, a második pedig osztán lenne amaz utolsó, és közönséges melly az után ezer esztendővel következnek.⁸

A magyar reformációnak a mártíriumról alkotott felfogását vizsgálva, mindenekelőtt látnunk kell, hogy a Mohács utáni évtizedekben prédikátoraink a keresztviseléssel, sőt gyakran a tényleges vértanúsággal is fizikális közelségbe kerültek. Ez alakította ki azt a történetteológiai gondolkodást, ami a török

kiűzéséig alapvetően meghatározta a magyarság önszemléletét, s ami a mártírium kérdésével is érintkezett. Ez a történelemszemlélet, részben középkori hazai előzmények nyomán, részben wittenbergi hatásra erősen az Ószövetségen tájékozódik. Ennek a szemléletnek a zsidó–magyar sorspárhuzam az alapja, mely szerint Isten bűnei miatt bünteti a magyar népet.⁹ Ez a gondolat azonban a mártírium kérdésében szinte föloldhatatlan feszültséget okoz.

A Krisztus utáni első századok mártírjai szinte az időtlenségben éltek, amit a kor újszövetségi gyökerű eszkatologikus váradalmi teremtettek meg: programjuk életük krisztusi szellemű megélése volt. Ezzel szemben a XVI. század magyar prédikátorai – ószövetségi hatásra – a történelem időbeliségét is átérzve, egész népüket igyekeztek prófétai módon megszólítani, bűnbánatra indítani. E törekvés drámai feszültsége abból adódik, hogy míg az egész népre nehezedő büntetés közösségi, addig a kiutat jelentő megtérés egyéni természetű.

A kollektív büntetés és az egyéni megtérés között feszülő ellentmondás feloldására három lehetőség kínálkozott. A legkézenfekvőbb áthidalást az egész népért hozott helyettes áldozat jelenthette volna, csak hogy a reformatori teológia az emberi áldozatnak ezt az érdemszerző formáját nem ismerte el. Ennek ellenére vannak ennek a szemléletnek nyomai a korabeli protestáns szellemű irodalomban. Sőt, a halálában is győztes, az egész népért áldozatot hozó keresztyén hős/vértanú mítosza, ami a későbbi magyar nemzettudatnak is meghatározó eleme, XVI. századi protestáns környezetben fogalmazódik meg először a Wittenbergben megjelenő *Zrínyi-albumban* (1587), amely később a *Szigeti veszedelem* egyik meghatározó szellemi forrásául is szolgált.¹⁰ Ennek a latin nyelvű kiadványnak a szellemiségét természetesen nemcsak a wittenbergi reformáció, hanem a vele összefonódó kései humanizmus is formálja. A *Zrínyi-albumnak* a reformatori teológiától való „elhajlása” abban figyelhető meg, hogy a szigetvári hős/mártír emlékét megőrkítő antológiában az antikvitás szellemiségében gyökerező heroizmus és a keresztyén mártírium fogalma sajátosan összekapcsolódik. A *Zrínyi-albumból* a következő évszázadban kisarjadzó *Szigeti veszedelem* szintetizáló ereje éppen abban nyilvánul meg, hogy benne a heroizmus, a protestáns színezetű zsidó–magyar sorspárhuzam és a katolikus mártírium-felfogás (helyettes áldozat) szépen megférnek egymással.¹¹

Szintén csak részben bibliai gyökerű a kollektív büntetés és az egyéni megtérés feloldásának az a módja, amely egy sajátos (teológiailag nem indokolható) szerepcserén alapul: az egyén mártírúma helyére ebben az esetben a közösség, az egész magyarság szenvedése lép. Tényleges mártíriumról azonban itt azért nem beszélhetünk, mert az egyház Szent Ágoston óta vallja, hogy mártírrá nem a szenvedés ténye tesz önmagában valakit, hanem az igazság mellett való kiállása. A zsidó–magyar sorspárhuzam a népnek nem az igazságért való küzdelmét, hanem bűnös voltát hangsúlyozza, s ez nem

éppen a mártírok erénye. A század derekán ugyancsak népszerű „propugnaculum Christianitatis” (a keresztyénség védőbástyája) és „Querela Hungariae” (Magyarország panaszja) toposz tartalma már erősebben mutatja a közösségi mártírimum ismérveit, keresztyén színezetük mellett azonban ezek is erősen a humanista műveltséghez kapcsolódnak, jóllehet közvetítésükben a korabeli protestáns értelmiség játssza a meghatározó szerepet.¹²

A feszültség feloldásának harmadik útja – ugyancsak a zsidó–magyar sorspárhuzam keretében – a protestáns mitizáció, azaz annak hangsúlyozása, hogy Isten egy kiválasztott fejedelem vagy hadvezér személyében szabadítót küld, mint ahogy azt az Ószövetség kiválasztott népével tette. Itt a két nép sorspárhuzamából láthatóan a kiválasztottság eleme válik hangsúlyossá. Ennek a szemléletnek is kimutathatók a középkorba visszanyúló gyökerei. A protestáns mitizáció XVII. századi jelentőségére a közelmúltban Heltai János hívta fel a figyelmet Melotai Nyilas István prédikációs kötete¹³ kapcsán, melynek szemléleti alapját a Dávid király–Bethlen Gábor fejedelem párhuzama képezi.¹⁴ Heltai János utal rá, hogy ez a mitizációs törekvés a század második felében is folytatódik. Szőnyi Nagy István Gustav Adolf-életrajza¹⁵ mellett különösen szembetűnő a század közepe táján a Rákóczi család körül kialakuló protestáns mitizáció, melyben Medgyesi Pál¹⁶ udvari prédikátornak volt meghatározó szerepe. Kassa városának visszavétele után Thököly Imrét udvari papja, Lippóci Miklós ugyancsak ennek a szemléletnek a jegyében nevezi következetesen Gedeonnak.¹⁷

A protestáns mitizáció persze már csak áttételesen kapcsolódik a mártírimum kérdéséhez, hiszen a mitizáció során kiemelt ószövetségi szerepek éppen ellentétét képezik a vértanú szerepnek: Dávidnak, Gedeonnak vagy Josiásnak nem a szenvedése, hanem éppen a győzedelmes volta kap hangsúlyt. A mártírok világához köti őket azonban kiválasztottságuk és az igazság melletti kiállásuk, azaz egy másfajta történelmi helyzetben akár mártírok is lehetnének. A mártír és a mitizált keresztyén szabadító alakja közötti lényeges különbség azt a hatalmas változást is jelzi, amely a XVI–XVII. század fordulóján a magyarság önszemléletében végbement: a tizenöt éves háború nyomán kézzelfoghatóvá váltak a török kiűzésének esélyei.

A kollektív büntetés és az egyéni megtérés között feszülő ellentmondás feloldására irányuló szellemi kísérletek mellett – különösen a XVI. században – a magyar protestáns prédikátorok leggyakrabban a szenvedés/büntetés elfogadására szólítják fel híveiket. A Mohács utáni évtizedeknek ez a „hivatalos” magyar protestáns teológiai álláspontja. Ebben a gyakorlatban azonban nem csupán a megváltoztathatatlan sors passzív elfogadását kell látnunk, hanem egy olyan, részleteiben is végiggondolt teológiai megfontolást, amely a kereszthordozás tényének különös jelentőséget tulajdonít, jóllehet magát a mártíromság fogalmát a katolikus féltől való elhatárolódás miatt kerüli. Dévai Bíró Mátyás és Melius Juhász Péter teológiai gondolkodását elemezve

Bucsay Mihály figyelt fel arra, hogy a két magyar reformátor a békességes tűrést, a keresztthordozást olykor egyenesen „sakramentom”-nak nevezi,¹⁸ azaz a teherviselésnek önmagán túlmutató, már-már üdvösségszerző, szakramentális jelleget tulajdonítanak:

K[érdés]: Ha Krisztus meghalt értünk és ő szenvedett, hát miért szenvedünk és miért halunk meg?

F[elelet]: Krisztus az örökké való kínunkat, halálunkat vette és rontotta el. Még az ez idő szerint való háborúságokat is elrontotta, úgy hogy ne ártsanak lelkünknek, hitünknek, sőt próbáik legyenek az Isten szerelmének, az örök életnek, a dicsőségnek és boldogságnak jegyei és sakramentomai legyenek, hogy megéledünk, megszabadulunk [...]. A testi halál csak álom, tisztulás, általmenés az életre a romlásból [...]. A testi háborúság tisztulás, Jézus Krisztus követése.¹⁹

A szenvedés, a keresztviseelés passzív elfogadását hirdető prédikatori magatartás a XVII. század második felében, Zrínyi halála, az Erdélyi Fejedelemség hanyatlása és a gyászévtized eseményei nyomán, érthető módon újra megerősödik. A lélek békéjét kereső kontemplatív szemlélet ebben az időszakban utat nyit a dogmatizmusba merevedett ortodox protestantizmusnál spirituálisabb és profetikusabb kegyességi irányzatok – puritanizmus, coccejanizmus, pietizmus – előtt, melyek természetesen a mártíromság iránt is nagyobb fogékonyságot mutatnak.

Mártírtörténetek mint exemplumok a XVII. századi hazai protestáns egyházi irodalomban

A mártírium motívumának XVII. századi magyar protestáns irodalmi megjelenésével közel tíz esztendővel ezelőtt foglalkoztam először, a század református prédikátorainak exemplum-használatát vizsgálva.²⁰ Az exemplumnak mint funkcionális szövegegységnek a természetéből következően akkor első-sorban arra figyeltem, hogy a bibliai, történeti, természeti históriák, fabulák, legendák, ördögi történetek mellett a keresztyén mártírológia milyen elemei élnek tovább a XVII. századi protestáns prédikációs gyakorlatban, s hogyan épülnek bele a szövegbe. Az már akkor is feltűnt, hogy a puritanizmus térhódításával, a század derekától jelentős fordulat következett be a hazai prédikatori gondolkodásban, de e kérdést akkor mélyebben nem elemeztem.

Nem sokkal később Szikszai György *Mártírok oszlopa* (Pozsony, 1789) című mártírelétrajz-gyűjteményének modern kiadásához készítettem utószót.²¹ A körülmények akkor nem engedték, hogy a felvilágosodás korában keletkezett terjedelmes munka hazai prédikatori forrásait vizsgáljam, így az előzményekre vonatkozóan egyszerűen összegeztem mindazt, amit korábban az exemplumokkal kapcsolatban megfigyeltem: „A protestáns egyházak szellemi energiáit a reformációt követő két évszázadban a dogmatikai és egyház-

politikai csatározások kötötték le, a reformációt megelőző másfél évezred irodalmának értékelésére nemigen maradt energiájuk. A szentek liturgikus tisztelének elutasításával többnyire az első századok mártírjai is kiestek érdeklődésük középpontjából. A máskülönben közös keresztyén örökség így katolikus hagyományként rögződött a későbbi tudatban. Amennyiben protestáns egyházi írók a XVI–XVII. században az első századok mártírjaira hivatkoznak, azt többnyire szűkszavúan, a csodás mozzanatokot gyakran elhanyagolva, elsősorban példázatos hithűségüket kiemelve teszik.”²²

Az exemplum-használatra vonatkozó akkori megállapításaimat fő vonalaimban ma is érvényesnek tartom. Időközben azonban – különösen Szőnyi Nagy István *Mártírok koronája* (Kolozsvár, 1675) című munkájának megismerése nyomán – rá kellett jönnöm, hogy a mártírológiai, hagiográfiai hagyomány protestáns recepciója nem merül ki pusztán a mártírtörténetek exemplumként való használatában, s a kérdésnek, különösen a puritanizmus és a pietizmus megjelenése után, jelentékeny retorika- és kegyességtörténeti vonatkozásai is vannak.²³ Szőnyi Nagy István munkáját tanulmányozva ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy maga az exemplum-használat kérdése is összetettebb, mint ahogy korábban gondoltam, hiszen abban nem csupán a másfél ezer éves keresztyén mártír-hagyomány szűkülése, hanem lényeges bővülése is megfigyelhető. Azaz már a reformáció kezdeti időszakában létrejön egy sajátos protestáns mártírológiai hagyomány, amely egészen a XVII. század végéig folyamatosan bővül.

A mártír-hagyomány szűkülése a XVII. századi exemplumokban

A mártír-hagyomány szűkülése szorosan összefügg a szentkultusz reformatóri átértelmezésével. A szentté avatott keresztyének nem voltak feltétlenül mártírok, de a középkori szentkultuszban kiemelt szerepet töltöttek be a vértanúk. A reformáció tagadta a szentek közbenjáró szerepét, s helyette inkább a „szentek egyességét” (communio sanctorum) hangsúlyozta. Ugyanakkor az egyéni életszentségre különös figyelmet fordított. A *szent* fogalma tehát az elérhetetlennek tűnő mitikus magasságokból leszállt a mindennapok világába: bárki élete megszentelődhetett azáltal, hogy elfogadta a felé áramló isteni kegyelmet. A megszentelődésre – Kálvin nyomán – különösen a XVII. századi puritánok hivatkoznak előszeretettel.²⁴ Ettől kezdve gyakori jelenség, hogy a prédikátor igehirdetése elején „Szentek” megszólítással illeti a gyülekezetet. Ennek a hagyománynak még a XVIII. század elején is vannak nyomai. Nádudvari Péter szászvárosi református lelkész az 1720-as években írt és elmondott egyházi beszédeiben például következetesen él ezzel a gyakorlattal: „Láttuk már azt, Szentek! hogy az ember...”²⁵ – kezdi egyik prédikációját. Egy másik exordiuma pedig így indul: „Eleget szólottunk Szentek! a hitről...”²⁶

Ami a középkori egyház kanonizált szentjeit illeti, a reformátorok egyetértettek abban, hogy ők annyiban érdemlik meg a hívő ember tiszteletét, amennyiben sorsuk a hitből és kegyelemből való megigazulást példázza. A reformáció szigorú rostján így szinte csak az ókeresztyén kor vértanúi maradtak fenn. A középkori hagiográfiai hagyományból ezért majdnem kizárólag csak a róluk szóló történetek jelennek meg exemplumként a XVII. századi protestáns prédikációirodalomban. A korai keresztyénség jól ismert alakjai természetesen csodatetteiktől jórészt megfosztva állnak itt előttünk: a prédikátorok elsősorban erkölcsi, hitbeli állhatatosságukat hangsúlyozzák. Dömötör Ákos protestáns exemplum-katalógusa szerint a magyar igehirdetők leginkább az alábbi ókeresztyén mártírtörténeteket idézik: Polúkarposz máglyahalála, Szent Ignác mártíriuma (máglya vagy oroszlánverem), Szent Lőrinc máglyahalála, Szent Kozma és Damján ikerpár mártíriuma (máglya, nyíl, esetleg kard).²⁷

A protestáns ortodoxia időszakában keletkezett egyházi beszédekben²⁸ olykor még nyoma van a mártírtörténetekben a legendás, csodás elemeknek, később azonban, a puritanizmus térhódításával a mártírok emberarcú hit-hősökké formálódnak. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy míg a század eleji prédikátorok (Kecskeméti Sánta János, Alvinczi Péter, Geleji Katona István) gyakran csak sematikusán, katalógusszerűen felsorolják a vértanútörténeteket, addig a század második felének pietisztikusabb, spirituálisabb kegyessége a történetek leegyszerűsítése mellett is kedveli bizonyos részletek – különösen a szenvedések – plasztikusabb, barokkos színezetű kiemelését. Ami az exemplumok szövegbeli beágyazódását illeti, az ortodox prédikátorok leginkább a terjedelmesebb „exordium”-okban vagy magában az igemagyarázatban helyezik el ezeket az elemeket, a puritánok viszont átviszik a rá szabásba, az ún. „usus”-okba. Statikus, historizáló elemből a mártírtörténet így válik dinamikus, életszerű, gyakorlati tényezővé.²⁹

A mártír hagyomány átértelmezése természetesen befolyásolja az exemplumok nyelvi kifejtettségének mértékét is. A századelő igehirdetői többnyire még ráérősen mesélnek, a századvégiek azonban már csak két-három mondatot szentelnek egy-egy elbeszélésnek. Kecskeméti Sánta János 1615-ben még így ecseteli Szent Lőrinc mártíriumát:

Egy Lőrinc nevű római káplán felől olvassuk, hogy mikoron sokféle kinzó szerszámok vettetnek eleiben, azt felelte, hogy mindenkoron kívánta azféle vendégséget. Decius római polgár először az lábát eltöreti, tüzes ércel megsütögettetti, az skorpiókkal megszagatja, megégetteti. Mikor pedig az egyik oldala jól megsült volna, az praefectushoz fordulván, mond: „Converte partem corporis satis crematum quid tu is vulcanus ardens egerit.” Praefectus inverti jubet, tunc ille: „Cocctum devora et expermentum cape, sit crudum an assum suavius.” Azaz:

„Fordítsd meg testemnek részét,
 Ki már eléggé megéget,
 És lásd meg, az te nagy tüzed
 Kit meggyújtottál, mit tehet.
 Praefectus fordítani hagyja,
 Amaz mond: Megfőtt már, egyed
 És megpróbálván, láthadsza
 Nyersen-é vagy sülve jobb.”³⁰

Látható, hogy a prédikátor itt még a legenda egészen pontos és viszonylag részlete visszaadására törekszik, a párbeszéd latin nyelvű idézése is a történet hitelességét hivatott erősíteni. Tófeus Mihály erdélyi püspök 1683-ban ugyanezt a legendát azonban már egyetlen mondatba sűrítve adja hívei elé: „Szent Lőrincz is, midőn megfűtötték a keresztyéni vallásért, Domitianus idejében, ezért mondotta azt (amint írják) a Tisztartónak: Egyél immár, mert megsült, én az én Istenem dicsőségéért eledelül adtam tenéked magamat.”³¹

Mártírtörténeteik forrását a XVII. századi prédikátorok szinte sohasem nevezik meg. Talán azért, mert ezek a barokk korban még rendkívül népszerű, gyakran idézett esetek voltak, ismerhették a protestánsok által is használt *Legenda Aurea*ból vagy Hondorff nálunk is kedvelt nagy exemplum-gyűjteményéből, a *Promptuariumból*.³²

A hithűség példáiként idézett mártírok mellett a korabeli prédikátorok olykor más, vértanúságot nem szenvedett szentekre is hivatkoznak, elsősorban védőszentekre. Ezek az utalások azonban – szemben az előzőekkel – szinte kizárólag polemikus élű megnyilatkozások. Ilyenkor éppen az ellenkezője érvényesül annak, amit a mártírtörténetek esetében láttunk: míg a vértanúk élettörténetéből a protestáns teológiai tanítással is összeegyeztethető elemeket emelnek ki a prédikátorok, addig a védőszentek életéről szinte egyáltalán nem is esik szó, inkább az alakjukhoz kapcsolódó hagyomány válik a polémia tárgyává:

Az többi között szent Miklós püspökről azt beszélik a Legendából, hogy midőn Lyciából Aegyptusba menne az tengeren, nagy háború támad, úgy annyira, hogy az hajos mesterek is kételkedtek megmaradások felől, hanem Miklós püspöknek imádságáért tartattanak meg, és ezért mind ez óráig az pápások szent Miklóst tarttyák az vizen járónak ótalmazójának, és így imádkoznak neki: Sancte Nicolae, tu nos ad portum Arabe, per tua suffragia, az az: Szent Miklós, Te minket vígy az ki folyó helyre, az te esedezésid által. Ezenképen tűz ellen Agothának, az gabona termésért Sodocusnak, az tudományért Kathalin aszszonnak, dögh halál ellen Róchusnak imádkoznak. Így menyi országgh, tartomány, fő városok, templomok vadnak, mind külön segétőt és ótalmazót szerzettenek. Magyar országot addig bízák az Szűz Mária pátriciniumjára, hogy egyszer is, másszor is, az pogány birtokába ejték.³³

Alvinczi Péternek a korra jellemző polemikus megnyilatkozásából jól látható, hogy a prédikátor nem a védőszenetek személyét támadja, sőt még csak nem is életszentségüket vonja kétségbe, hanem legendáikban egyszerűen exemplumszerű illusztrációt keres a reformáció egyik alapvető tanításának igazolására.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a korai újkor magyar protestáns prédikátorai a keresztyén mártírok és szentek életét érintő exemplumaikban alapvetően a hitvallások szellemében nyilatkoztak meg. A II. Helvét Hitvallás például így nyilatkozik erről a kérdésről:

...nem vetjük meg a szenteket, se nem vélekedünk róluk tiszteletlenül. Elismerjük ugyanis, hogy ők Krisztus élő tagjai, Isten barátai, akik dicsőségesen meggyőzték a testet és a világot. Szeretjük tehát őket, mint testvéreinket, sőt nagyra becsüljük is, ha nem is valamely imádásszerű tisztelettel, hanem róluk való tiszteletteljes vélekedéssel és méltó dicséretünkkel,³⁴ [...] a maga helyén és idején a prédikációkban nem haszontalan dolog a szentek emlékeztetét a nép figyelmébe ajánlani és a szentek szent példáit követés végett mindenki elé odaállítani.³⁵

Végül a mártír hagyomány szűkülésének kapcsán egyetemesebb egyház- és művelődéstörténeti kitekintésben arról is szólnunk kell, hogy a hagiográfiai elemek dogmatikai és polemikus hátterű protestáns kritikájával egy időben Európa-szerte megindul – elsősorban a humanista szövegkritika hatására – az a tudományos igényű tényfeltáró munka, amely a korai keresztyénség iratainak, köztük az ún. mártíraktáknak kritikai szellemű elemzését is megkezdi. Ez a folyamat is hozzájárul – gyakorlatilag felekezeteiktől függetlenül – a középkori mártír hagyomány szűküléséhez. J. Bollandus bocsátja útjára az *Acta Sanctorum* (Antwerpen, 1643) című forráskiadványt, melynek mára már több mint 60 kötete jelent meg. Nevezetes emellett Th. Ruinart *Acta Martyrum...* (Párizs, 1689) című sorozata, valamint C. Baronius olasz bíboros *Annales ecclesiastici* című 12 kötetes egyháztörténete (Róma, 1588–1607). A XVII. század második felében újra megpezsdülő hazai hitvitázó irodalomban már nyoma van e kiadványok hatásának. Czeglédi István Baroniusra hivatkozva vonja kétségbe több szent (Kristóf, György, Katalin, Anna, Margit) létezését,³⁶ Tolnai F. István Kalauza pedig Szent Katalin mártíriumát.³⁷ Az első magyar nyelvű protestáns mártírológium szerzője, Szikszai György³⁸ debreceni prédikátor viszont, felhagyva a korábbi századok polemikus hangvételével, mint általánosan elfogadott tekintélyekre hivatkozik mindhárom kiadvány esetében.

A mártír hagyomány bővülése – a protestáns mártírológia kérdése

A mártír hagyomány imént tárgyalt szűkülésével, azaz a középkor szent- és mártírkultuszának erőteljes megrostálásával párhuzamosan már a XVI. században megkezdődik a hitújítás saját vértanúinak számbavétele, katalogi-

zálása is. Ezeknek az új, protestáns mártíroknak az alakja körül nem alakul ki – elsősorban dogmatikai okok miatt – a középkori szentek glorifikálásához fogható dicsfény, a legenda műfajának bizonyos ismérvei azonban olykor szembetűnően jelen vannak ezekben a mártírtörténetekben is.

Protestáns hitvallók szenvedéseiről először német krónikák, kalendáriumok és vigasztaló könyvecskék adnak hírt az 1530-as években.³⁹ A protestáns hithősöket és mártírokat is magukba foglaló első enciklopédikus kiadványok az 1550-es években jelennek meg. Ludovicus Rabus (1524–1592) strassburgi teológus, majd ulmi szuperintendens 1552–58 között megjelenő nyolckötetes életrajzgyűjteménye tekinthető az első ilyen jellegű lutheránus szellemű kompendiumnak.⁴⁰ Rabus munkájának első kiadása még nem ismeri az időrendet: levelek, röpiratok, életrajzok, és más dokumentumok vegyesen szerepelnek benne. Az 1571–72-ben megjelenő kétkötetes folio-változat rendezi először kronologikus rendbe a hatalmas forrásanyagot. Rabus munkájának második kötetében (1554) érkezik el saját korához. A vértanúk sorát itt Husz János és Prágai Jeromos nyitja, megteremtve ezzel a protestáns mártír hagyomány német változatát.

Mártíréletrajzokat is szép számmal tartalmaz Georg Major (1502–1574) Wittenberg-vártemplomi lelkész, majd teológiai tanár *Vitae Patrum* címen ugyancsak 1574-ben Wittenbergben megjelenő munkája, mely a szentek legendáinak a reformáció szellemében megtisztított változatát közli. Az előszót maga Luther Márton írta, hangsúlyozva, hogy a szentek legendáit az idők során az ördög rontotta meg:

Többek között a Sátán dühének nem kis műve, hogy a történeteknek, vagy mint nevezik, a Szentek Legendáinak a lehető legtöbbjét elpusztította és amelyeknek fennmaradását elszenvedte (bizonyosan nem jóakarattól), ostoba mesékkal és istentelen hazugságokkal annyira megrontotta, hogy az igazsághoz sokkal jobban hasonlítanak és ezeknél hasznosabbak a népek bizonyos meséi.⁴¹

Ugyanebben az időszakban jelennek meg az első kálvini szellemű exemplum-gyűjtemények is. John Fox(e) (1516–1587), anglikán lelkész, aki Rabus munkájának megjelenésekor német földön él emigrációban, 1554-ben Strassburgban,⁴² 1559-ben Bázelen⁴³ jelentet meg mártíréletrajz-gyűjteményeket. Foxe-nál, Rabusszal ellentétben, Wiclif nyitja a protestáns vértanúk sorát, s a német hithősök mellett szép számmal szerepeltet francia és angol hitvallókat is. Foxe művének folytatásaként jelenik meg 1563-ban Heinrich Pantaleon (1522–1595) bázeli orvos, történész *Martyrium Historiája*, mely az európai kontinens reformáció korabeli mártírjainak legteljesebb katalógusa.

Rabus, Foxe és Major műveivel egy időben, 1554-ben lát napvilágot a Kálvin és Béza baráti köréhez tartozó Jean Crespin (1500–1572) genfi nyomdász életrajzgyűjteménye francia nyelven.⁴⁴ Crespin a német gyakorlatot követve itt még Husszal kezdi a mártírok sorát, a következő évi kiadás és az 1561-re

négykötetesre duzzadt munka további edíciói Foxe nyomán azonban már Wiclifig nyúlnak vissza. Crespin Rabusszal szemben abban is a Foxe-féle hagyományt követi, hogy mártíréletrajzaiból nem igyekszik mindenáron elhagyni a csodás elemeket. Ennek legfőbb oka az lehet, hogy bár egy-egy mártír német földön is akadt, a lutheri reformáció szellemében működő gyülekezetek a vértanúságot a saját bőrükön többnyire nem tapasztalták meg. Számukra a mártírium inkább távoli, történeti tényezőnek tűnt. Ezzel szemben a helvét irányt követő gyülekezetek – különösen francia és angol nyelvterületen – sokkal kiszolgáltatottabb helyzetben működtek, évtizedeken át pusztalétük is bizonytalan volt. Ez az élet-halál küzdelem olyan egyházi irodalmat eredményezett, melyben a mártírium fölértékelődött s benne az Istennek tulajdonított csodás szabadulás vagy Isten közvetlen büntetése egyaránt helyet kapott, mint váradalom vagy mint megélt valóság. A megtapasztaltak leírása a mitizálás s ezzel együtt a stilizáció olyan fokát eredményezte, ami Rabusnál nem jellemző, s mely gyakran a középkor legendairódmának ismerveit mutatja.⁴⁵

A hazai protestáns egyházi irodalomban a XVII. század első felében jobbra a mártír-hagyomány német változata hatott, elsősorban Andreas Hondorff (1530–?) *Promptuariumának*⁴⁶ közvetítésével.⁴⁷ Ennek okait aktuálpolitikai tényezők mellett elsősorban a korabeli magyar peregrináció németországi fő irányában kereshetjük. Ebben az időszakban ugyanis Wittenberg, Heidelberg, Marburg és Odera-Frankfurt egyetemlein végzett teológusok irányították a hazai protestáns egyházi életet. A csoda, a misztikum elemeit háttérbe szorító Rabus-féle hagyomány különben tökéletesen megfelelt a korabeli protestáns ortodoxia kegyességi és hermeneutikai gyakorlatának,⁴⁸ mely a mártírumban elsősorban statikus, historizáló argumentációs eszközt látott. A németalföldi és angliai peregrináció erősödésével, a század második harmadától, de különösen a század közepétől kezd tért nyerni egyházi irodalmunkban a Foxe-féle hagyomány, ami az egyre erősödő hazai ellenreformációs környezetben és a személyesebb puritánus kegyesség jegyében a protestáns mártírológiai örökséget újra aktualizálja.

Lássunk ezek után néhány konkrét példát az elmondottakra. Kecskeméti Alexis János 1621-ben megjelent prédikációs könyvében ortodox szellemben a protestáns hitvallók hithűségét, a pápa tudományával való szembeszegülését emeli ki. A hitvallók katalógusa ezáltal tárgyilagossá, történetivé, mármár sematikus felsorolássá válik. Szenvedésükről, esetleges vértanúságukról alig esik szó:

Az tudos Emberek közzül, a kik eleitől fogvan ellene mondottak a Papa tudományának. Peldaul vadnak Bertramus, élt 840. esztendőben Christus Urunk születese utan, a ki ellene monda a Transubstantiationak a Miseben. Vicleff János elt 1383. esztendőben Christus Urunk születese utan. A ki az Romai Papat, nevezet szerint Antichristusnak monda es minden tudományit az szent iras kívül hejaban valonak monda. A kiert vege-

zetre halála után 41. esztendővel a Papa testet is, felassattata, es meg egettete. Pelda Husz Janos, á ki ellene monda á Papa tudományának 1405. Esztendőben Christus Urunk születése után, es meg egettetek erőtte. Pelda az mi időnkben Luther Marton, á ki ellene monda á Papa tudományának 1517. esztendőben Christus Urunk születése után. Es sokszor kevánt az Christus neveert Martyromsagot szenvedni, de nem engedtetik neki.⁴⁹

Kecskeméti Alexis hithősei Isten eszközei csupán a pápaság elleni küzdelemben, alakjuk nem egyénített. Glorifikálás vagy mitizálás helyett a prédikátor cselekedeteik tárgyszerű megítélésére és bemutatására törekszik. A tettek, időpontok megjelölésére szolgáló nyelvi formulák már-már kínos egyhangúsággal ismétlődnek az idézett lajstromban. A szöveg írójának érezhetően nem volt aktualizáló szándéka. Hasonló érzésünk támad Alvinczi Péter, Margitai Péter, Geleji Katona István ígéhirdetéseit olvasva. A XVII. század elején még Szenci Molnár Albert ír a legmélyebb átéléssel, már-már prófétai lendülettel az európai protestáns hithősökről, Scultetus heidelbergi prédikátor nyomán, a reformáció 100. évfordulójára készített jubiláris prédikációjában:

Ippen meg kellene beszélleünk, mely sok számtalan emberek Spanyolországban, Olaszországban, Franciaában, Scotiában és Németországban megölettetének hol titkon, hol pedig nyilván való közönséges helyeken az Evangéliumnak igaz tudományáért... az Albai Herceg azzal dicsekedett, hogy őmaga az akkori hat esztendőben, midőn Belgiának Gubernátora ő volna, tizennyolcezer embert öletett volna meg... Franciaországban az ezeröttszázhatvanégy esztendőtől fogva ezeröttszáz és nyolcvanhat esztendeig, azaz huszonkét esztendőknél forgásában száz és negyvenezer emberek pecsételték meg az önnön vérekkal az igaz Religiót, hogy azokról ne szóljunk, akiket a második Henricus király regnálása alatt azelőtt megperzseltének, megégettének, amelyek oly nagy állhatatossággal mentenek a tűzre és mindhalálig az igazságról oly nyilvánvaló vallást töttenek hogy osztán ezeröttszáz és harminchárom esztendőben elkezdtek a jámbor Martyroknak nyelveket kimetélni, hogy a néppel ne szólhatnának.⁵⁰

Az előbbinél jóval emelkedettebb hangnem Szenci Molnár Albert írói kvalitásain túl itt természetesen a különös jubileumi alkalomnak is köszönhető. Prédikációjának történetiségen alapuló gondolatmenete egyúttal jelzi annak a sajátos szemléletnek a megerősödését, mely szerint a protestantizmus mint „ecclesia in ecclesiam”, mint a „hitvallók és mártírok egyháza” igyekszik önmagát meghatározni. Ez a gondolat a Foxe-féle mártír hagyomány jegyében a század második felében teljesedik ki. Míg az ortodox típusú ígéhirdetés inkább a tudós teológusok mártíriumát részesíti előnyben (Wiclif, Husz, Jeromos, Luther), addig a puritanizmus térnyerése után a prédikációk egyre gyakrabban idézik a mindennapok mártírjait is. A német és angol-francia mártír hagyomány a gyakorlatban természetesen nem mindig válik szét élesen, s erről Köleséri Sámuel ígéhirdetésének exemplumanyaga tanúskodik. Nála ugyanis Scultetus és Foxe mint exemplumforrások békésen megférnek

egymás mellett, amikor egyik beszédében arra keres példákat, hogy a hit kegyelemből van, nem pedig emberi tudásból vagy adottságokból származik:

Egy ember mást megerősíthet a hitben, maga pedig idegen lehet a hittől. Egy Pendleton nevű Anglus Predikátor, Mária királyné idejében megerősíté hitben egy Saunders nevű Predikátor társát, intvén ötlet arra, hogy megmaradna végig abban az igasságban, mellyet predikált és azt vérével is megpecsétellye. Amaz úgy is cselekedett, dicsőségesszen Mátyromságot szenvedett, de ez, Hittől szakattá lött. Foxus in Act et Mon. Martyrum. Scultetus is emleget egy Speiserus János nevű Auspurgumi hires Predikátort Németországban 1523-ban, ki az Evangeliomot olly nagy hatalommal predikállotta, hogy sok nyilván valo parázna Aszszonyok annak predikállására meg tértenek s jo Keresztyénekké löttének, de maga annak utána Páristává lött és siralmas vége lött. Scultetus Annal. Pag. 118. Így a gyertya szépen világozhat egyebeknek az ő munkálkodásokban, de maga az után rut büzzel aluszik el.⁵¹

Az eddigi példák azt mutatják, hogy a protestáns mártír-exemplumokat prédikátoraink meglehetősen szűkszavúan fejtik ki, s így hagiográfiai elemek alig ismerhetők fel bennük. Úgy tűnik, hogy a protestáns prédikáció terjedelmes volta ellenére sem igen viselte a legendás elemeket. A kevesebb formai, retorikai kötöttséggel bíró, műfajilag is sokszínűbb hitvitázó iratokban, különösen a XVII. század második felében azonban már nagyobb műgonddal megalkotott protestáns legendákat is találunk. A protestáns egyházi irodalomnak ebben a korábbiaknál erősebben barokkizáló korszakában Czeglédi István, Szöllösi Mihály, Szőnyi Nagy István, Tolnai F. István tudatosan emelik be a felekezeti polémiába a hatáskeltés retorikus eszközeit. A német irodalom kedvelt Husz-legendáját, melyben a cseh előreformátor máglyahalála előtt megjövendöli a reformáció 100 évvel későbbi győzedelmét, Tolnai F. István Kalauza így adja elő:

Bizván azért szegények [Husz János és követői] e Császár [Zsigmond] leveléhez, a megemlített Synatban el mennek és az erősségeket a mellyel igyeket s tudományokat gyámolgaták a mint az idő s ott lévő személyek dolga engedé, elő hordák. Kiváltképpen pedig a Disputatio erről vala, ha az Urvasoráját két szín alatt, az az, kenyérrrel és borral kellene a kösségnek ki szolgáltatni? De midőn e Conciliombéli Atyák látnák, hogy őket értelmek mellől el nem vonhatnák, és hogy a mit nekik parancsolnának arra őket nem vehetnék, azt végzik, hogy elevenen meg égettessenek. Halván ezt Sigmond Császár, szegények mellet kezd intercedálni, nekik tött hitit és esküvésit forgatván. De e Synat, hogy a császár kételkedő lelki ismértetinek eleget tégyen, és annak hányódó habját le csendesithesse, azon Synatban, a 19 Szék Canonát koholá, a holott e vagyon: Az Eretnekeknek adot hitet nem kell meg tartani, ha elsőben azoknak meg térítésében minden utat és módot el követtek. Es hogy a Császár is nem tartozik az okkal hitit fel szabadítani. Szegény Hus János e kemény és Istentelen sententiát halván az Istenre apellál, és midőn immár az Szent Martyrt 1415 esztendőben, mint egy Eretnekek vezére égetni vitetnék, profetiai

lélektől indítván a derék Reformatio felől ilyen szóval jövendöl, mondván: Engemet már ludat meg süttök (mert Csehül Hus anyit téssen, mint lud), de el jü a hattyu, a melylyet meg nem süthettek, Száz esztendő mulva, Istennek s nékem is meg kell felelnetek. Bé is telék e jövendölés, mert Száz esztendő mulva fel gyujtá Isten Luther Márton és több kegyes lelkek által a mint fellyebb meg hallók a Reformatio derék világát... Esztendő mulva szegény Hieronymus Pragensis, Hus János Tisztbéli Társa is azon módon meg égettetik. An. Christi 1416 [...]. De vallyon Pápás Uraim, e szent Martyromok halálokkal az evangéliom világát el ólthatáké, és az igaz Reformata vallást meg gátolhatáké? Nem semmiképpen, sőt a választott hiveknek az álhatatosságra ezzel ők akarattyok kívül is nagy és szép példát szolgáltatának.⁵²

Tolnai leírásában tisztán megfigyelhetők a szentek legendáinak hagyományos, tartalmi, formai, retorikai jellegzetességei: a nem bőbeszédű, de viszonylag részletes cselekmény, a mártír szembesítése a világi és egyházi hatalommal, a disputa, melynek során a mártírt elítélik, a mártír utolsó, szentenciózus vagy profetikus szavai. A legenda végén megjelenő Luther-szimbólum (hattyú) a középkori szentek attribútumaira emlékeztet. Érdekes, hogy a református szerző a szent jelzővel illeti a protestáns mártírokat. Ezt a történetet mégis megkülönbözteti az igazi legendáktól az, hogy nem válik a kultusz részévé, lejegyzése és emlékezetbe idézése pusztán tanulságként szolgál.⁵³

Olykor azonban a fentebb már érintett protestáns mitizáció keretében annak is van nyoma, hogy Isten választott embere mártíriumának az egész népre nézve üdvösségközvetítő szerepet tulajdonít a prédikátor. Az imént idézett Husz-legendá analógiájára a később maga is mártíromságot szenvedő Czeglédi István így elmélkedik II. Rákóczi György koporsója fölött:

Ám meg ölék Husz Janost! (Cseh nyelven a Ludat) De, nem sok Idő mulva, Hattyu támada hamvábül. Ki tudgya? talán e mi Kegyelmes Urunk vérit is, csak a csirázásra, s gyümölcs hozásra vetette a Pogány a földben? Romlására fogh ez a Töröknek következni! mert megh kel még e Nagy Fejedelmet (ha kesöre is) Eleveniteni az Egész Keresztységnek.⁵⁴

Czeglédi István eszmefuttatásának két fontos tanulsága van: egyrészt szép példáját mutatja annak, hogyan magyarosodik a nemzetközi vándormotívumként ismert Husz-legendá a hazai protestáns mitizáció keretében, másrészt igazolja e tanulmány egyik korábbi feltételezését, hogy a protestáns mitizáció és a mártírium hagyománya valóban összekapcsolódik.

A mártírhagyomány XVII. századi protestáns színezetű bővüléséről szólva végül arról a jelenségről kell még szót ejteni, amit a német szakirodalom ellen-legendának (Anti-Legende) nevez.⁵⁵

A protestáns mártírhagyományból egyre inkább kiszoruló csodahit az ellen-legendában részben újraéled. Az ellen-legendá hőse mindig az igaz hit (esetünkben a protestantizmus) ellensége, akin mesterkedései után végül beteljesedik Isten büntetése, s általában rettenetes és látványos kínok között fe-

jezi be életét. Ezeknek az elrettentést szolgáló történeteknek legfőbb forrása Jobus Fincelius (1526–1589) *Wunderzeichen*⁵⁶ című igen népszerű munkája volt, melynek exemplumanyaga részben Hondorff *Promptuarium*ába is beült.

Az ellen-legenda hőse szinte minden tekintetben ellentéte a mártírnak. Gyakran még az ördöggel is szövetségre lép, s így tetteit és különösen halálát eszkatologikus jelek kísérik. A hazai prédikációirodalomban alig van nyoma, viszont a XVII. század vitairataiban annál gyakoribb jelenség. A prédikátorok különösen a pápákról szóló históriákat öltöztetik szívesen az ellen-legenda köntösébe. Kiemelkedően fontos szerepet játszik ez a műfaj a gyászévtized (1670-es évek) apokaliptikus, eszkatologikus elemekben tobzódó egyházi irodalmában. Szőnyi Nagy István *Mártírok Koronája* (Kolozsvár, 1675) című munkájának előszavában egy egész sor ilyen elbeszélést idéz Fincelius nyomán. Szőnyi annak a gondolatnak a jegyében, hogy az „Isten Anyaszentegyházának ellenségei pedig mindenkor rútul vesztenek el...”, előbb ószövetségi (a zsidókat üldöző fáraó a tengerbe vész, a Baálnak áldozó Jézabel rettenetes halála, Dániel árulóit széttépik az oroszlánok stb.), majd újszövetségi (Júdás felakasztja magát, Heródes férgék martaléka lesz stb.) példák sorát hozza, végül pedig az egyház történetének jellegzetes eseményeire utal. A tizenhét egyháztörténeti exemplumból öt a reformáció korából való. Az utóbbiakban szembetűnő a hitelesség látszatát keltő részletezés, a meggyőző előadásmód:

Egy vén Pap, Forchemiumban, Bambergai Püspökség alatt lévő városban, midőn a praedikáló székbul szent Pál, I Corinth. II. Részből az 12 Úr vacsorájának igéjit magyarázná, a Pápiták Tévelygésit s ama bálvány imádó Misét is halálban óltalmazná. Láttya hogy a Misében a Sacramentum csak egy színü: Mert a pohárt, edgyik részit a Sacramentumnak a kösségtül el vonnyák. Sz. Pál pedig két szín alatt, mind kenyeret mind bort osztogat a Corinthusbélieknek: azért egyiknek (gondollya) vagy a szent Pál tudományának, vagy a misének, melly a Pápa tudománya egaznak a másiknak pedig hamisnak kell lennie. Azt is tudgya, hogy az Ecclesia nem csalatkozhatik, nagyobb annak mint a szent Irásnak méltósága. Sőt a Szent Irás is csak fabula (ugy tartya) ha egy nyomon nem jár a Pápa és Romai Ecclesia értelmével. Azért boszszankodik Sz. Pálra, miért hogy a Corinthusbélieknek a pohárt is el osztotta, s azért így feddődik az Apostollal: Vaj Pál! Pál! Bár ha a te tudományod igaz, s bár ha a misében egy szín alatt a Sacramentom nem igaz, az ördögök el szaggassanak s innen el ragadgyanak engemet. Ismét fordúlván a kösségnek így szólla: Ha a Pápa tudománya nem igaz, nem irtódom a Sátánnak rabja lenni s lelkemet zálogúl néki adni. Oh Jesus! Nagy itéletü Isten! midőn ezeket nagy csudálkozással s reszketéssel hallaná a kösség: Imé azonnal a templomban nagy ropogás, harsogás, zörgés, csattogás támad, mindenek meg indúlnak, a székek, képek, oltárok romlanak s kicsinyben hogy a kő falak is egyben nem omlanak. El jöve azonban, rettenetes szél vészsel, egy iszszonyu nagy fekete ember, ki ördög vala, a Papot meg kapá, a népnek láttára el ragadá s mind e mái napig is sohol többé a pap az emberektül nem taláztatott. Lett ez 1557. Esztend. Nagy hétben. Job. Fincelius. Lib. 3. de miraculis.⁵⁷

Ebben az ellen-legendában bizony nem a hagiográfia szabályai szerint építkező történetről van szó, hanem a reformáció egyik alapvető tanítása (két szín alatti úrvacsora) mellett érvelő, didaktikus színezetű, ugyanakkor elretentő célzatú tanmeséről, melynek történelmi hitele – a hitelesség illúzióját keltő elemek (konkrét helyszín és időpont, részletekre is utaló beszédmód) – legalább annyira kérdéses, mint azoké a középkori legendáké és mártírtörténeteké, melyeket ugyanebben a korban a protestantizmus élesen bírált.

A korszak protestáns ellen-legendáinak kedvelt alakja volt Franciscus Spira. Bornemisza Pétertől kezdve alakja gyakran feltűnik a hazai egyházi irodalomban is.⁵⁸ A róla szóló példázatos történet szívós továbbélését jelzi, hogy az exemplumot Nádudvari Péter 1741-ben megjelenő prédikációs köteté is mint közismert történetet idézi:

A nagy Uri emberek, kik e világi veszendő jóknak szeretetiért, a megesmért igazságot eltagadják, bár csak a Spira Ferenc fatumát forgatnák elméjekben. Nagy jószágú, nagy becsületű ember vala ez Pataviumnak Citadelle nevü városában, az igazságot megesmerte, s vallotta, ki midön bé vádoltatott volna, eleiben tették, hogy akár a megesmért igazságot közönséges helyen, a Templomban tagadja vissza, akár szép jószágától s tisztességétől megfosztatván, számkivetésbe küldtessék. Jószágának szerelme ötet anyira elragadta, hogy a Szent Lélek nyilván való ösztökéllése ellen a megesmért igazságot eltagadá. Mindjárt a Lelki esméretnek kinzása körül vette, ellenségévé lett a szent Lélek, aki ellen vétkezett, és rettenetes kinokkal kétségben való esésben holt meg, irtoztató példát hagyván azoknak, akik Meltóságokat, becsületeket, gazdagságokat a megesmért igazságnál nagyobra becsülik. Itt vagyon ennek helye: Inkab kell engedni az Istennek, mint az embereknek. Csel. 5: 29.⁵⁹

A mártírhagyomány protestáns színezetű átrendeződése – különösen az ellen-legendaműfajának megjelenése – jelzi, hogy a protestáns mártirológiából sem tűnt el teljesen a csodás elem, sőt bizonyos pontokon éppen újraéledésének lehetünk tanúi. A korai újkor embere ugyanis felekezeti hovatartozástól függetlenül vonzódott a csodahithez, hiszen létének továbbra is a transzcendens értékrendszer adott értelmet. A reformáció nem a csoda kiiktatását célozta, hanem annak a bibliai alapú keresztyén hitnek a megújítását, amely lényegéből fakadóan számol a csodával. A keresztyén mártirológia protestáns újraértelmezésének tehát elsősorban nem világképi, hanem dogmatikai okai vannak.

A kora újkori katolicizmus a maga legendáival és megelevenedő Mária-kultuszával még szinte korlátlan teret biztosít a csodának. A protestantizmus visszafogottabb. Szigorú belső aszkézise kezdetben tagadja a csoda minden változatát. A XVI. századi reformátorok többnyire ezért idegenkednek a mártírium kérdésétől. Legfeljebb akkor tesznek némi engedményt, ha a csodának olyan változatával van dolguk, amely a tanítás szolgálatába állítható. Ezért kegyelmez Luther Márton és Heltai Gáspár az állatmeséknek. A barokk irra-

cionálisabb hajlandósága, „telhetlenebb képzelete”⁶⁰ a protestantizmust sem hagyja teljesen érintetlenül. A XVII. század második felétől tért nyerő pietisztikus kegyesség újra gyermeki módon hinni kezd a csodában, s ehhez a csodahithez a kor világgépének megfelelően eszkatológiai és démonológiai elemek is társulnak. Mint láttuk, a hazai egyházi irodalomban ezt a tendenciát a protestáns mártírológia kiteljesedése, az ellen-legenda műfajának megjelenése jelzi. A mártírium iránti fogékonyság erősödésének persze kegyeségtörténeti és világgépi elemeken túl nálunk konkrét egyházpolitikai okai is vannak: itt elsősorban a gyászévtized eseményeire és annak gazdag irodalmára gondolhatunk. Ennek mártírológiai vonatkozásai azonban már egy újabb tanulmány tárgyát képezhetnék.

1 E tanulmány egy készülő monografikus igényű munka része, mely a Bolyai János Ösztöndíj támogatásával készül. Egy másik fejezete már megjelent *Mártírium, puritanizmus, retorika* címmel (It, 2000/1, 51–71.).

2 TÜSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai*, Bp., 1997, 84–88.

3 KÁLVIN János, *A keresztyén vallás rendszere*, Pápa, 1909, I. kötet, 673. A latin nyelvű szöveg Kálvinnál így hangzik: „Cur nos ergo ab ea conditione eximamus, quam subire Christum caput nostrum oportuit: praesertim quum nostra causa subierit, ut nobis in seipso patientiae exemplar exhiberet? [...] Unde etiam insignis consolatio ad nos redit, in rebus duris atque asperis, quae adversae malaeque existimantur, nos Christi passionibus communicare: ut quemadmodum ille a malorum omnium labyrintho in gloriam caelestem ingressus est, ita in eandem per varias tribulationes deducamur...” *Joannis Calvini Opera Selecta*, Volumen IV, Institutionis Christianae religiois 1559 librum III continens, Chr. Kaiser, München, 1931, 161–162.

4 KÁLVIN, *i. m.*, 643–644.

5 *i. m.*, 245.

6 LUTHER Márton, *Előszók a Szentírás könyveihez*, Bp., 1995. Mint a kiadványból kiderül, Luther két alkalommal írt előszót a Jelenések könyvéhez. 1522-ben még kétségei voltak annak apostoli és prófétai eredete felől, 1530-ban viszont úgy látja, hogy e könyvet „napra nap forgatnunk kell, mert Isten igéjét tanítja és a hitet védelmezi...”, a prédikátort

hivatalára oktatja, abban megtartja, elhívja és fegyelmezi” (160–161).

7 KATHONA Géza, *Károlyi Gáspár történelmi világgépe. Tanulmány a magyar protestáns reformátori apokalyptika köréből*, Debrecen, 1943.

8 GELEJI KATONA István, *Váltság Titka II*, Várad, 1647, 996, RMNY, 2197.

9 A zsidó–magyar sorspárhuzam kérdéséhez lásd: HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, Bp., 1957, 40. ÓZE Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján, Bp., 1991 és: GYŐRI L. János, *Izrael történelmének és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi magyar prédikatori irodalomban = Szivárvány. A Magyar reformátusok III. Világtalálkozójának Erdélyi Emlékkönyve*. Kolozsvár, 1998, 239–250.

10 *De Sigetho Hungariae propugnaculo (Zrínyi-album)*, Wittenberg, 1587. Hasonmás kiadása: MTA Irodalomtudományi Intézete, Bp., 1987. Szabó András kísérő tanulmánya az általunk felvetett kérdést is érinti.

11 A Zrínyi-kérdésnek kiterjedt irodalma van, az itt felvetett gondolathoz az alábbi írás adott inspirációt: HANKISS János, *Európa és a magyar irodalom*, Bp., 1939, 114.

12 IMRE Mihály, *„Magyarország Panaszja”. A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, 1995, Lásd „A reformáció szemléletváltozása” című fejezetet (166–173).

13 MELOTAI Nyilas István, *Szent Dávidnak huszadik zsoltárának rövid prédikációk szerint való magyarázata*, Kassa, 1620, RMNY 1216.

14 HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., 1994. Lásd a „Kálvinista teokrácia és protestáns mitizáció” című fejezetet (155–161).

15 SZŐNYI Nagy István, *Kegyes Vitéz*, Debrecen, 1675, RMK I, 1174.

16 Medgyesi prédikátori munkásságának értékeléséhez lásd: TARNÓC Márton, *Erdély művelődése...*, Bp., 1978, 94–103.

17 LIPPÓCI Miklós, *Jubileum Ecclesiae Evangelicae Cassoviensis...*, Lőcse, 1682, RMK I, 1290. Új kiadása: Bp., 1938.

18 Dr. BUCSAY Mihály, *Méliusz katekizmus*, *Studia et Acta Ecclesiastica* III, Bp., 1973. Bucsay a 244. lapon a 77. jegyzetpontban fejt ki véleményét e kérdéssel.

19 MELIUS Juhász Péter, *Katechismus Calvinus János írása szerint*, Debrecen, 1562. RMNY, 182. Az idézetet a modern kiadásból vettük: BUCSAY, *i. m.*, 244–245.

20 *Exemplumok a XVII. századi magyar református prédikációkban* (doktori értekezés, kézirat, 1991) A dolgozat főbb gondolatait összegezi az alábbi tanulmány: GYŐRI L. János, *Az exemplumok szerepe XVII. századi református prédikációinkban*, *Studia Litteraria* XXXII, Debrecen, 1994, 157–170.

21 SZIKSZAI György, *Mártírok oszlopa, Harmat – Koinonia*, Bp., 1996, 237–250.

22 *I. m.*, 245. Hasonló megállapításra jut DÖMÖTÖR Ákos is, lásd: *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Bp., 1992, 11–12. és 90–102.

23 Ez irányú észrevételeimet *Puritanizmus, mártírium, retorika* című tanulmányomban összegeztem (It 2000/1. 51–71.).

24 BODONHELYI József, *Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai*, Debrecen, 1942, 143–147.

25 NÁDUDVARI Péter, *Nyolcvannégy prédikáció*, Kolozsvár, 1741, XXXVI. tanítás, 331.

26 *I. m.*, LII. tanítás, 465.

27 DÖMÖTÖR, *i. m.* Lásd a bevezető tanulmány „A legendák átalakulása és a protestáns mártírológia” című fejezetét, 11–12.

28 Az ortodox prédikációs gyakorlat kérdéséhez lásd: KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű hatlotti beszéd a 17. században*, Bp., 1998, 70–87.

29 A puritán prédikációs gyakorlat kérdéséhez lásd: KECSKEMÉTI, *i. m.*, 88–106.

30 KECSKEMÉTI Sánta János, *Három fő és nevezetes ünnepekre való prédikációk, úgymint karácsonyra, húsvétra és pünkösdre*, Debrecen, 1615, RMNY, 1083. Idézi: SZABÓ Lajos, *Monda nekik egy példázatot*, Bp., 1982, 162.

31 TÓFEUS Mihály, *A Szent Soltárok Resolutioja*, Kolozsvár, 1683, 98. prédikáció, RMK I, 1302.

32 DÖMÖTÖR Ákos, *Hondorff-hatások Keresztesi Herman István exemplumaiban*, *Acta Hist. Lit. Hung.* XXV (1988), 15–30.

33 ALVINCZI Péter, *Postilla II*, Kassa, 1633, 283, RMNY, 1583.

34 *A második helvét hitvallás* (fordította Szabadi Béla), *A Magyarországi Református Egyház hitvallási iratai II*, Bp., 1995 (5. kiadás), 125.

35 *I. m.*, 186.

36 CZEGLÉDI István, *Sion vára...*, Kolozsvár, 1675, 257, RMK I, 1187.

37 TOLNAI F. István, *Igaz Keresztyéni és Apostoli Tudomány s vallás Utára vezető és az eltévelyedésről jó Utban hozó Kalauz*, Kolozsvár, 1679, 878–879, RMK I, 1236.

38 SZIKSZAI, *i. m.*, GYŐRI L. János utószava, 247.

39 BRÜCKNER, *Annamarie und Wolfgang, Zeugen des Glaubens und ihre Literatur = Volkserzählung und Reformation*, Herausgegeben von Wolfgang BRÜCKNER, Berlin, 1974, 521–579.

40 *Historien der heyligen ausserwölten Gotteszeugen, Bekennern und Martyrern...* A kiadvány ismertetését lásd: BRÜCKNER, *i. m.* 564.

41 Idézi: ECKHARDT Sándor = BORNE-MISZA Péter, *Ördögi kísértetek*, Bp., 1955, Utószó, 237.

42 BRÜCKNER, *i. m.*, 568.

43 Uo.

44 *I. m.*, 570.

45 *I. m.*, 568–569.

46 *Promptuarium exemplorum*, Leipzig, 1568. Számos további kiadásának adatait közli: BRÜCKNER, *i. m.*, 693–703.

47 DÖMÖTÖR, *i. m.*, (1988)

48 TÖKÉS István, *A bibliai hermeneutika története*, Kolozsvár-Napoca, 1985, 121–164. („A

protestáns ortodoxia és a pietizmus" című fejezet).

49 KECSKEMÉTI ALEXIS János *prédikációs könyve* (Dániel próféta könyvének magyarázata), Bp., Akadémiai Kiadó, 1974, 650.

50 *Új Esztendői vagy Kis Karácsonyi prédikáció...* Szenczi Molnár Albert, Áprily Lajos és Árokháty Béla tanulmányával, Bp., 1939, 159., Incze Gábor kiadása.

51 KÖLESÉRI Sámuel, *Szentírás Rámájára vonatott Fél-keresztényen*, Debrecen, 1677, 21, RMK I, 1209.

52 TOLNAI, *i. m.*, 639–641.

53 Wolfgang BRÜCKNER und Heidemarie GRUPPE, *Luther als Gestalt der Sage* = BRÜCKNER, *i. m.*, 269. és 286.

54 *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1988, 176.

55 BRÜCKNER, *i. m.*, 561–563.

56 Heinz SCHILLING, *Job Fincel und die Zeichen der Endzeit* = BRÜCKNER, *i. m.*, 326–393.

57 SZÓNYI, *i. m.*, b 2 /v.

58 DÖMÖTÖR, *i. m.* (1982), 162–163. Heidemarie SCHADE, *Andreas Hondorffs Promptuarium Exemplorum* = BRÜCKNER, *i. m.*, 668.

59 NÁDUDVARI, *i. m.*, 72.

60 A barokk kori csodahit és képzelet kérdéséhez lásd: TURÓCZI-TROSTLER József, *A mese felfedezése és a magyar mese = Kegyesség-re serkentő, szíveket vidámitó, elmét mulattató HISTÓRIÁK és MESÉS FABULÁK*, Gyoma, 1939, 55–98.

Az életkép mint prózai forma

Nem mondhatjuk, hogy az „életkép” a keveset emlegetett műfaji elnevezések közé tartozna. Magyar nyelven jól hangzik, noha nagy valószínűséggel a német *Lebensbild* szó fordítása; alkalmazása ott mintha kissé mesterkéltnek tetszene. Emlegethető az ábrázoló technika más köreiből válogatva rajzként, vagy angolosan *sketch*nek elnevezve, s bizonytalán lehet találni más, illő kifejezéseket is. A közkeletű poétikai jellemzés szerint az életkép olyan „leírás”, mely valamilyen témát, személyt, környezetet jelenít meg, s mivel elsősorban a prózai epika tartományába sorolják, a definícióhoz az is hozzátartozik, hogy az ilyen írásnak nincsen kifejlett története, s így motiváltan cselekvő alakja sem, az elbeszélésnek csak elemeit tartalmazza.¹ Noha a verses műfajokban is előfordul, inkább a próza körében szokás emlegetni. Előfordul tárcsa és egyéb neveken is, a lényeg azonban az, hogy mindenképpen átmeneti, mégpedig több értelemben is átmenetiséget jelző kategória: a pusztán leírás és az ábrázolás, ha úgy tetszik a „pictura” és az elbeszélés, a publicisztikus igényű rajz és az esztétikai elvű alakítás között.

Nálunk, de lényegében másutt is, az életkép történetileg a legerősebben a romantikához kötődik, s lényegében a helyi színezet, a *couleur locale*, a *Lokal-kolorit* érzékeltetésének legfőbb lehetősége, nemcsak saját műfaján belül, hanem kisebb-nagyobb epikai struktúrákba integráltan is. Ám bizonytalán általánosabb igényt is jelez a leírásnak ez a sajátos fajtája. A tizenkilencedik század első felének újdonsága a kulturális viszonyok alakulása következtében egy szélesebb publikum megjelenése, s az urbanizálódás sodrában e publikumnak, mint megrendelőnek, átalakult szerepe. A biedermeier kultúrában e közönség szemében a művészet a világmegismerés hasznos eszközének számít, nem pusztán hagyományozott konvenciók és a poétikai lelemények mesterei kombinációjának, mint a klasszicizmus elitkultúrájában. Innen nézve ez az új popularitás az irodalom gyakorlati terepének jelentős kitágulásához, új olvasási szokások kialakulásához vezet. Egyfajta hasznossági elv érvényesül a publikum mindinkább nyomtatékosává váló igényében: a tárgyias műfajoknak mintegy kötelessége immár a tapasztalati horizont szélesítése (ismeretlen tájak, emberek, szokások bemutatása, egzotizmus), s főként ennek kiegészítésére.

szítéseként az ismertnek újrafogalmazása (városi, falusi környezet, a velünk élő emberek galériájának beemelése az irodalmi témák körébe).

A reformkori romantikus magyar irodalomban Frankenburg, Garay, Pákh, Gaal József stb. nevéhez kötjük ezt a sajátos deskriptív műfajt,² e körülményt azzal megtoldva, hogy életképszerű betétek már Fáy regényében, de Eötvös-nél (*A falu jegyzőjében*) is, főként azonban Jókainál, esetenként Mikszáth munkáiban is hatékonyan szolgálják a realisztikus (városi, falusi-népi jelene-tekkel) környezetábrázolást. Így a *Lokalkolorit* romantikus követelményének megvalósulását látjuk benne, s annak a műfajban rejlő lehetőségnek az érvényesülését, miszerint az epizodikus jelleg a fantasztikumot korlátozó tárgyias-
ságnak ad esélyt. Ezért kortörténeti-dokumentáris, művelődéstörténeti-folklorisztikus elemekkel dúsítja, érzékletessé avatja a fikció sok tekintetben elvont terét.

Ez az átmeneti, „köztes” műfaj mindazonáltal egy kommunikációs paradigmaváltás jele és előzménye. A régi konvenció számára a láttatás, a vizuális közlés – kivéve az erre kijelölt műfaji változatot, a „picturát” – sohasem volt elsődleges jelentőségű. A romantikus helyi színezet ennek a fordulatnak egyik irodalmi jelzése, egy elemi igény jelentkezésének megfogalmazása. A régi művészeti elit mítoszok s a belőlük levezethető toposzok keretében fogalmazta meg üzenetét, olyan poétikai-retorikai alakzatokat alkalmazott, melyek egy szűkebb kör kulturális ismereteiből, javarészt az antikvitásból táplálkoztak. Ezek persze szüntelenül alkalmazkodtak a változó korok szellemiségéhez, de megtartották alapkarakterüket. (Mint ahogy lényegüket tekintve állandóak a nagy alapkérdések, léthelyzetek.) E körülmény egyként vonatkozik a kultúra és a művészet különböző szintjeire. Ennélfogva a már Schillernél és a Schlegel fivéréknél emlegetett megkülönböztetés a régi és az új, az antik és a modern művészet jellegéről korántsem a romantika belső jelleménye: korszakosabb tényező ennél.

A legnépszerűbb prózai műfaj, a regény a könyvkiadás fejlődése nyomán, az olvasás elterjedésével nyerte el későbbi jelentőségét. Az a prózai változat, amelyet életképnek nevezünk, az almanachokhoz, zsebkönyvekhez, a tizenkilencedik század első felének vegyes tartalmú, magazin jellegű folyóirataihoz, az úgynevezett divatlapokhoz vagy egyéb speciális kiadványokhoz kötődik. Ami az utóbbit illeti, közismert, hogy a fiatal Dickens egyik jelentékeny regénye, a *The Pickwick Papers* (Pickwick Klub) eredetileg egy Seymour nevű grafikusművész sorozatához készült szöveges magyarázatként, majd kinőve ennek kereteit, az olvasók üzenetekben, levelekben kifejezett kívánságára önállósult, s eredeti koncepcióját meghaladva füzetes folytatásokban jelent meg. Ezek a körülmények természetesen meg is látszanak a regény laza, füzér jellegű, helyenként rögtönzésnek tetsző szerkezetén, ám – az irodalmi hagyományozódás sajátos természetének megfelelően – éppen ennek a jellegnek mintává szilárdulásával az életkép-sorozat (amely nálunk is elterjedt)

külön elbeszélő struktúráként is élt ebben az időben, sőt azóta is fel-felbukkan.

Idekapcsolható, noha a tárgy szempontjából most nem elsőrangúan fontos, az illusztrációk kérdése, az tudniillik, hogy kivált a regények esetében – nyilván nem függetlenül a kép és az irodalmi életkép egykori viszonyától – egyes személyeket és jeleneteket *grafikai* ábrázolás is nyomatékossított a maga eszközeivel. Egyes szerzőknek, így a már említett Dickensnek is jellegzetes stílust képviselő illusztrátorai voltak, akik a maguk vizuális produktumaival nem kis mértékben befolyásolták az egyes regényalakok (Pickwick úr, Copperfield Dávid) olvasói befogadását, sőt szuggerálták a környezet tárgyi jellegzetességeit is, olyannyira, hogy például a későbbi megfilmesítések is ebből a képi világból indultak ki. Az a körülmény, amely a jelenségek mindegyikében megmutatkozik, a vizuális, a pittoreszk elem funkciója a szöveg recepciójának folyamatában.³ A romantikus irodalom helyi színezetre vonatkozó követelménye tulajdonképpen nem más, mint a „plasztikai”, a racionális szövegszervezés normájának érzeki, sőt érzékelő mozzanatokkal való fel-dúsítása, helyettesítése egy más karakterű valóság-elsajátítás, ábrázolói-befogadói horizont viszonylatában.

A prózai művekre, kivált a nagyobb terjedelmű szépprózai alkotásokra mindig is jellemző volt egy sajátos többcélúság: a megjelenítő szándékot átszötte valamilyen értekező-tudósító törekvés. Korábban, az antik világban az epika valamilyen mítosz, hagyomány szolgálatában állt, majd ez időt követően a történetírással és egyéb, nem kifejezetten ábrázoló célzatú prózai közlésformákkal szimbiózisban „históriákat” mondott el, valamely tanulság reményében. Ez a többrétűség olyan műfaji fejleményekben is megnyilvánult, mint a narratíva fő vonulatába beépített külön történetek (ilyenek még a regényírás fejlettebb fokán, például Dickensnél is előfordulnak). A keretes elbeszélés, a novellafüzér, az életkép-sorozat és az ezekből az elemekből szerveződő mindinkább organikus cselekmények, úgy tetszik, hosszú múltra tekinthetnek vissza, mi több, különböző variációkban jelenük, sőt jövőjük is van. Ebből a szempontból a posztmodern próza mintegy leképezi a premodern állapotokat, visszafordítva, relativizálva a tizenkilencedik századi nagyregény kanonizált normáit. Az életkép, amelyet mint műfaji változatot kívánunk szemügyre venni, ebben az alakulástörténetben helyezkedik el egy sajátos konstellációban.

A tizenkilencedik század első felének olvasója – mint a folyóiratot, újságot, könyvet vásárló publikum egyede – mentalitásának, igényének megfelelően azt várta el a művészettől, kivált az irodalomtól – mintegy visszautalva az antikvitástól kezdve folyamatos kíváncsúságra –, hogy gyönyörködtesse, szórakoztassa, hogy nemes érzelmeket keltsen fel benne, s egyben ismereteket nyújtson neki. A „kellemesen hasznosat” ősi követelményéről van szó, amely a verbális művészetben, tehát az irodalomban

különösebb nehézség nélkül kielégíthető, így hát a kor elbeszélő prózájában általában van valami a tanító költemény hagyományából. Esetenként gondolati tendenciák, eszmei irányok szerint szerveződik, az utóbbi esetben irányzatosnak szoktuk titulálni. Az általános, nagy emberi értékekre koncentráló irodalom, a maga szakrális-transzcendens fenségében a nagyromantika költői vonulatában van jelen, de korántsem kizárólagosan, többnyire az „alsóbb szintű mimézis” rétegével keverten. Ez utóbbi, a kor konkrét életszféráját megjelenítő réteg a publikum fő irodalmi tápláléka, ám ekkor még nem válik el élesen az úgynevezett fentebb művészettől: azonos diskurzus témavilágában helyezkedik el, a romantikus koraszak narratívájának sok tekintetben meghatározó fejezeteként.

Már az illusztrációkkal kapcsolatban is óhatatlanul felbukkan a vizuális impressziók milyenségének korántsem egyszerű kérdése. Az archaikus korban a naiv, közvetlen szemlélődés a jellemző, a látott világ nem különül el az érzékelés spontán folyamatától. Az ember és környezete egységet alkot, az egyén mintegy „belakja” világát, otthon érzi magát benne, ebben az érzésben osztozik társaival, akiknek egyébként ugyanez a világ a kérdésessé nem tehető otthona. A kalandokra, más színhelyek bejárására az Odüsszeusz-típusú hősök innen indulnak el, és ide térnek vissza. Megjárnak más tájakat, valóságosakat és misztifikáltakat, ám ezek zárójelbe kerülnek: senki nem akar azonosulni idegen életszférákkal, s tudni is csak annyit kíván ezekből, amennyi megerősíti földrajzi és szellemi otthon-tudatukat. A közvetett tapasztalás, tehát az érzékletes, konkrét vizuális élményeket adó stílus, verbalitás és deskriptív módszer iránti igény akkor jelenik meg befogadói habitusként, amikor a fejlődés, az urbanizáció, a technika, a társadalmi mobilitás magasabb fokán, a speciális történelmi feltételeket most nem is sorolva, a létezés és tapasztalás spontán egysége felbomlik, a tér kitágul, s így, ha sokszor csak virtuálisan is, egy szélesebb régióban mutatkozik meg az egyén lehetséges vagy valóságos életközege.

A kitágult tereknek két válfaja van: az egyik az országban való gondolkodás, egyfajta honismereti igény megjelenése. A másik a világ ismeretlen tájainak, országainak, népeinek tanulmányozása iránti igény. Nem nehéz e jelenségek okait, inspiráló tényezőit tetten érni. Az első esetben a nemzeti érzés, az összetartozás tudata, politikai síkon a nemzetállam eszméje szervezi a tereket irodalmi témává. A második esetben folytatódik valami, ami már régebben elkezdődött, ez – az újságok, zsebkönyvek, különböző irodalmi és szórakoztató mellékletek anyagán túl – a romantikus egzotizmus tartományában válik kifejezetten szépirodalmi anyaggá. Létezik egy virtuális tér is: az ismert-ismeretlen környezet felfedezésének tematikai síkja. Ennek az igénynek a mozgatórugói végső fokon azonosak a másik kettővel, s úgy egészítik ki egymást, mint önmagunk megismerése a mások megismerését. Az életkép kedvező terepe az első, tehát a tágabb környezet beemelése a bevett témák

közé, de még ennél is hatásosabb a szűkebb környezet, például a pesti élet szcénáinak új látásmódból történő megközelítése.

Az életképek elterjedése, műfajjá, műfaji változattá, elbeszélés- és regénytechnikai elemmé rögzülése nyilván nem lett volna lehetséges ama már említett kiadványtípusok kialakulása nélkül, melyek egyrészt helyet adtak a rövidebb terjedelmű, ezért ennek megfelelően strukturált szövegeknek, másrészt éppen terjedelmi kötöttségeik következtében e formák létrejöttét elősegítették, mondhatni sürgették, szerkezetükre, témáikra, stílusukra befolyást gyakoroltak. Csakúgy, ahogy az alkalom (születés, halál, örömnép, történelmi esemény) a lírában, illetve a rituális, közösségi alkalmak a drámában formalizált, szabályozott keretekbe foglalt műfajokat, alfajokat hoztak létre: e folyamatok az életképek esetében is lejátszódnak. Ebben az esetben azonban a modernitás, a pragmatizmus, az érdekeltek hétköznapi életsíkja következtében az emelkedettség, a szakrális aura nem jelenik meg, legfeljebb csak utalások, allúziók, a közbeszédbe épült hagyományok, mitológémák révén, nyelvi közvetettséggel. Érdeemes lenne megvizsgálni, hogy az egész irodalom – beleértve ezt a fajta „nemes” szórakoztatást – archetipikus motívumok kombinációjának mondható-e?

Mondják, az emberi létezést a sztereotípiák sokasága jellemzi, fonja körül, határozza meg. A születés, a felnövekedés, majd az érett kor, az öregség és a halál felcserélhetetlen elemekből összetevődő folyamat. E folyamatnak megvannak a maga természeti párhuzamai, s mindkettőnek együtt a rögzült nyelvi fordulatait.⁴ Ha e tényezőkhöz hozzáteszük a megfelelő közösségi kategóriákat, a társadalom, a szellemi élet, a politika tényezőit, akkor kiviláglik, hogy az egymással összefüggő alaphelyzeteknek egy nem túlságosan széles körével állunk szemben.

Amennyiben mindezek a történelem korai éveiben mítoszokban, legendákban, szimbólumokban megfogalmazódtak, akkor a szellemi élet autochton kibontakozása során (legalábbis egy adott kultúrkörben) tovább hagyományozódnak, s bármennyire változik is értelmezésük és funkciójuk, a tradíció – archetipikus jellegüknél fogva – megőrzi, sőt időről időre újra életre kelti őket. Így – a már említett példánál maradva – Odüsszeusz bolyongásai leképezhetők Joyce *Ulysses*-ében Leopold Bloom egynapos kószálásaiban, de motívikája elképzelhető egy Kispestről Újpestre történő utazás során is. Elmondható, hogy a felvilágosodás és a romantika teremtette új korszakban, a létrejött új szellemi helyzetben óhatatlanul utat tör magának egyfajta kritikai-elhatárolódó törekvés, egy bizonyos „Entzauberung” igénye.

Ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy megjelenik a szükséglet a tradicionális-kodifikált témák felváltására olyan művészi tárgyakkal, melyek nem szerepeltek eddig ilyen minőségükben. Úgy lehetne jellemezni ezeket, hogy főbb meghatározottságuk a szemlélet közvetlensége, olyan módon, ahogy a szubjektum – amely egyúttal kizárólagos referenciális pontja – érzékeli-látja és

megjeleníti őket. Az életkép műfaj tehát a mindennapiságban, a közvetlen szemléletben ölt testet, de azt nem mondhatjuk, hogy ezzel triviálissá válna, hiszen a világgal való ilyenfajta azonosulás éppenséggel ezzel válik alkalmassá új perspektívák megnyitására. Nem volna lehetséges e látószög művésziileg termékeny alkalmazása, a maga közvetlenségében érzékeltetett miliő befogadása az olvasási aktusban, ha e megközelítésben nem fejeződnek ki az általános kortapasztalatokkal egyező értékminőségek. Ezek egyike a maga életvilágát tudatosító urbanizált polgári rétegek történelmi szerepfelismerése, civilizációs értékeik megfogalmazása.

Ez a kivált a megjelenése idején igénytelen műfaj talán nem is érdemelne ilyen hosszúságú elméleti igazolást, ha nem fejeződne ki benne a már említett látásmódbeli váltás, s így nem lenne hírnöke egy új művészeti paradigmának. Előzményeit, múltját illetően persze még hivatkozhatnánk néhány tényezőre, közöttük a morális folyóiratok kedvelt, illusztratív szerepet betöltő figuráira, ám mivel mindennek van (esetleg többszörös) előzménye, az előzményeknek pedig további előzményeik vannak, végtelen körforgást indíthatnánk el. Ezért elégedjünk meg most azzal, hogy az életkép a maga módján közösségi műfaj, demitizált formája az egykori közös szellemi élménynek. Az életkép „hazája” ennél fogva az urbanizált városi populáció, illetőleg, lakóhelytől függetlenül, az itt kialakult mintát követő társadalmi közép réteg érdeklődési horizontja. Tehát nincs egynemű közössége, a fentebb körök felé (arisztokrácia) alig van irányultsága, az alsóbb társadalmi szintek felé folklorisztikus motiváció mentén terjed ki.

A szerzői mindentudás – amit egy bizonyos típusú elbeszélő technika megkülönböztető jegyeként szoktunk emlegetni – részben természetes adottsága a történetmondásnak, hiszen valamit közölni, valamit elmondani (leírni) csak akkor érdemes, ha a hallgató-olvasó azt a dolgot nem ismeri (közös élmény esetén nem abban a vonatkozásban ismeri), ezért a kommunikálásra szánt tartalom (a közlendő) abban a formájában, ahogy továbbításra kerül, csak az elbeszélő-narrátor számára evidens. A hallgatói-olvasói igény, érdeklődés, tehát az a motiváció, amely a feltételezett történet (közlendő) befogadására ösztökéli, érdeklődését felkelti, éppen abban áll, hogy ezt a fajta elbeszélői tudást ebben a csak az elbeszélőre jellemző kiterjedésében, összetételében elsajátítsa. Ez az általános kommunikációs viszony még abban az esetben is fennáll, ha a megformált közlendő tárgyi anyaga a befogadó előtt teljességgel ismert: ekkor a megformáláshoz kapcsolódó különleges, egyedi konnotációk, a közlés mikéntje, ha úgy tetszik az esztétikai minőségek indokolják a befogadó érdeklődését, a recepció aktusában való részvételét.⁵ Ez az általános szerzői-olvasói magatartás azonban nyilván számos, elsősorban a művelődési viszonyokban gyökerező változatot feltételez.

Az életképek műfaji sajátosságai közé tartozik az az írói pozíció, amelyet konverzációs helyzetnek nevezhetnénk. Archaikus alapszituációnak is nevez-

hetnénk ezt az írói magatartást, amikor az énekes mintegy a maga nevében kiszól hallgatóságához, bevonva őt az elmondandó történethez szükséges körülmények, netán mellékkörülmények ismeretébe. Idetartozik feltételezhetően az eposzi nekibuzdulás rituáléja is: az indító fohász, a tárgymegjelölés témaeleme. Nem lenne helyénvaló e motívum ürügyén évszázadokra elkalandozni, elegendő irodalmunkban Zrinyire utalni, az „én, az ki azelőtt iffiú elmével” szerzői pozíciójára, a komikus nemben pedig Csokonai *Dorottya*-ját megemlíteni, aki besorolja a szegény költőt, önmagát, a farsangi menetbe. Ilyen esetekben olyan személyes mozzanatról van szó, amely át-tűnik-átcsillámlik az epika tárgyilagosságnak tétélezett tónusán. Az újabb kori prózaepikai személyesség azonban nem egészen azonos az előbb említett tényezővel. Ami régebben egy adott befogadói közösségnek szóló konvencionális gesztus volt, az később az újkori íróknak egy irodalmilag többé-kevésbé tudatos közönséghez szólása, helyesebben: az író egy ilyen publikummal elegyedik beszédbe.

Az *Athenaeum*, a *Pesti Divatlap*, a *Honderű* vagy az *Életképek* tisztelt olvasói az irodalmi sajtóban találkoznak a hazai élet jellegzetes képviselőinek és helyszíneinek leírásával. E körülmény már önmagában véve is új helyzet jele. A sajtó, s a tőle tájékoztatott publikum kétszeresen is meghatározza, az irodalmi témák vonatkozásában speciálisan befolyásolja a kommunikáció, vagy ha úgy tetszik a látens diskurzus résztvevőinek viszonyát. Az egyik tényező az olvasó „kegyeinek” keresése, vagyis gyakorlatilag a feltételezett publikumot érdeklő tárgyak és jelenségek feldolgozásának szükségessége. A másik, amely ebből az alkotói helyzetből következik, a befogadó „megszólitottsága”, melynek révén egy virtuális társalgás szituációja jön létre. Ez az új viszony egyúttal meghatározza e műfaj sajátlagos tónusát, közvetlen hangnemét is. Ez a konverzációs hangvétel, az író és olvasó imaginárius társalgásának hangulata talán a legvonzóbb tulajdonsága az életkép műfajnak. Nem mondhatjuk természetesen ezúttal sem, hogy e viszony, ez a hangvétel minden vonatkozásban előzmény nélküli volna; bizonyos értelemben a narráció tényéből következő elbeszélői követelmény, ám kétségtelenül e polgárisultabb körülmények között nyerte el ma ismert karakterét.

Az alakteremtő és alakábrázoló fantázia romantikus ihletése szívesen kapaszkodik a jellegzetesség hétköznapi szférájába, hogy aztán azt mint különöset újra felemelje az evokatív-felidéző síkra. Az életkép sajátlagosan prózaiként tétélezett műformája egyébként párhuzamot alkot a lírai zsánerképekkel, a megfigyelés, a lírai obszerváció tartományával. A karakterisztikus mindennapiságnak olyan rokonjelenségeit fogalmazza meg, amelyekkel rajzaiban, stílusosan szólva „rajzolataiban” találkozunk. Ebből a szemszögből nézve Petőfi színész-, katona-, paraszti figurái a lírailag objektivált dalban ugyanarról az ösztönzésről árulkodnak, mint Gaal József alföldi képei, korteskedésről szóló prózai darabjai. Petőfi költői zsenialitása, amellyel meg-

haladja ezeket az ösztönzéseket, ne tévesszen meg bennünket eredetüket illetően. Ugyanígy a „sajtó-levelezés” korszerű gyakorlata, amely mintegy folytatja a tizennyolcadik századi útirajzok (*Reisebeschreibung*) hagyományát, hogy azután a romantikus-irányzatos reformkori útirajzok kultuszában kapjon fontos, nem kisorszt politikai szerepet, eljut ahhoz a személyes-konverzációs útibeszmélő (mondhatni élménybeszmélő) műformához, amely Petőfi úti jegyzeteiben és úti leveleiben a költőt jeles prózaíróként, egyéni hangvételt adekvát módon prózába transzponáló író-személyiségként mutatja meg.⁶

Bizonyos szempontból az életkép afféle „mozdulatlan”, azaz helyváltoztatáshoz nem kötött utazás. Az utazásról szóló tudósítás mintegy helybe hozza, akár valamiféle mai ismeretterjesztő vagy riportfilm a bemutatni kívánt témát. Ez az anakronisztikus utalás még abban a vonatkozásban is érvényes lehet, hogy identifikációs tényezőként működik, azaz olyan utazás a térben és a jelen időben, amely nem az ismeretlent deríti fel, hanem éppenséggel az ismerttet emeli be a megfigyelés, a gondolkodás, az ítéletalkotás, szemlélődés és reflexió útján az irodalmi alakítás tartományába. Gondoljunk például Garay János *Utcai élet* című életképének indító megjegyzésére: „Egy nap városban az utcai életet figyelmes szemekkel vizsgálni szinte hihetlen éledeletet nyújt, s oly bő forrást az azt leírni akarónak, hogy a forrásból akár egy egész folyót ereszthetne.” Bizonytal az azonos szerzőtől származó *A nyárspolgár* sem idéz fel sohasem látott, a városi (pesti) lakos számára ismeretlen figurát, ám mint megfigyelendő zsáneralak éppen e kor tudatosuló urbánus kultúrája révén lesz a szemlélődés tárgya.

Az életképek nagyobbik része valahol a verbális humor tartományában helyezkedik el. E jelenségnek valószínűleg köze van ahhoz az általános felismeréshez, hogy a komikumhoz mint sajtóságos szemléletmódhoz több konkrétum, érzéki tapasztalat rendelődik, mint a szemlélődés más perspektíváihoz.⁷ Természetesen vannak olyan életképek (regények esetében életképszerű betétek), melyeket tragikus, de mindenképpen komor hangvétel jellemez. Ezekben is romantikus vonások dominálnak, a meghökkentés, a részvét, a felháborodás hangjai; e jeleneteket is erős színekkel, élénk retorikával idézi fel a szerző (Nagy Ignác egyes pesti jelenetei a *Magyar titkokban* vagy Kuthy Lajos borzongató leírásai a „vörös dajkáról” a *Hazai rejtelmekben*). A populáris romantikának ez az egyik oldala, melynek valóságosága a polarizáló ábrázolástechnika miatt kevésbé meggyőző. Így ez a bizonyára a maga korában is érzékelt különbség is hozzájárult a humoros életképek dominanciájához. Közös tulajdonsága mindkét hangnemnek, hogy a szerzők igyekeznek bevonni a publikumot a hangulati térbe: az „elrettentő” életképek az olvasó-befogadó érzelmeire apellálnak, ebben a közegben szólítják meg őt; a verbális humor viszont, korántsem ellentétesen az előbbi célzattal, csak részben fakad a rajzolt komikus szituációból, jórészt a szerzői kommentár élcelődő

szándékából jön létre, mely utóbbi a befogadó közvetlen szórakoztatására szolgál, mintegy beavatva őt a jelenség megítélésnek e sajátos módjába.

Ez a beavatás valamiféle hipotetikus közös gondolkodás, látens eszmece-re keretében folyik. A beszélő a mindenkori szerző, a „hallgató” a mindenkori, mondhatni mindegyik olvasó, ám bármily passzívnak látszik ez a befogadói szerep, a feltételezés szerint az utóbbi bármikor beleszólhatna az elhangzó szövegbe, kifejthetné véleményét, ellentmondhatna, helyeselhetne stb. Hogy ezt valójában nem teszi, csak a konvenció kérdése, illetőleg a gyakorlati lehetőség hiányából eredő körülmény. A szövegmondói feltételezés szerint azonban ez a lebegtetett befogadói magatartás mindenképpen jelen van az immanens diskurzusban, olyannyira, hogy valójában válaszol a szöveg-szerzően el nem hangzott (nem dokumentált) kérdésekre, ellenvetésekre, sőt esetenként javaslatokkal él, a látens párbeszéd keretében a mondottakat összefoglalja, felvilágosítással szolgál.⁸ Mondhatjuk ezek szerint, hogy az életkép verbális-stilisztikai közege, szemben a belső monológgal, afféle belső dialóg, melyben a szerző a megtestesítés nélküli beszélgetőtársát mint külső személyiséget tételezi, s tárgyát számára deskripció formájában megfogalmazza, megjeleníti. Korántsem véletlenül, stiláris pragmatizmusból használtuk e helyütt a „szövegmondó”, „beszélő”, „beszélgetőtárs” kifejezéseket, hiszen a konverzációs helyzethez, amelyből az életkép szerzője kiindul, ez a szóhasználat a legmegfelelőbb.

Példaként idézzük fel Nagy Ignác *Népiskolai vizsgálat* című életképének indító sorait (az írás egyébként az „Életkép az ó-világból” alcímet viseli): „Nem ismeri senki Hátráldy Ivó földesurat és táblabíró? Nem. Annál jobb, mert hiszen majd megismertetjük őt a nyájas olvasóval, mégpedig minden tartózkodás és félelem nélkül úgy, miképp a természet egy gondatlan pillanatában megalkotá.” Az úgynevezett szerzői többsztől eltekintve az itt alkalmazott tónus teljességgel megfelel egy fehér asztal mellett anekdotázó úr hangvételének, aki egy jellegzetes egyén alakját kívánja felidézni abból a célból, hogy példázatos rajzával mintegy illusztrálja a maga progresszív felfogását a maradi nemes kifigurázásával, beszélő nevek s egyéb ilyen célú stiláris fordulatok segítségével. E társalgási tónus az informális „politizálás” közegeből szól a befogadóhoz, aki mint „jelenlévő” nyilván a hasonlóan gondolkodó hallgatósághoz tartozik, s így vélhetőleg együtt szórakoznak e típus nagyon is nyilvánvaló karakterisztikumain. Említhetnénk még ugyanezen szerző *Az uracs* című rajzát is, amelyben ugyancsak a feltételezett olvasó szólítja meg a szerzőt: „– Kemény tuskóba vágta ön a fejszéjét, hogy legalább minden szeplőt kihagyjon rajzából, mert különben baj érheti önt!”

Más példákkal is élhetnénk, most azonban elégedjünk meg az egyik lelegele-venebb életképpel, amely voltaképpen életképfüzérnek is nevezhető. Ves-sünk egy pillantást Pákh Albert *Utazás Debrecenben* című munkájára. Pákh tevékenysége abból a szempontból is figyelemre méltó, hogy „megmagyaro-

sodott” íróként mindvégig bizonyos távolságból szemléli témáit, ragadja meg sajátos környezetét, észleli atmoszféráját. Álneve, Kaján Ábel is jól jellemzi látásmódjának sajátosságait. Mondhatni, hogy Pákh Albert, aki a Tízek Társasága tagja volt, szemléletének elemien ironikus vonásaival egyik lehetséges képviselője volt azoknak az irányzatoknak, amelyek az újabb irodalomban ekkoriban kibontakoztak. Ő volt talán, nem eredetét, hanem habitusát tekintve a legurbánusabb író közöttük – persze nem egészen a szó mai értelmében. A népies-falusi tónus idegen volt tőle, mintha benne Petőfi tehetségének egyik, a költőét ellenpontoszó oldala jelenne meg. Az természetesen a véletlennek köszönhető, hogy Debrecen-élményük, ha nem is azonos okokból, rokonságot mutat. Bizonyos, hogy kettőjük munkássága nem tartozik ugyanabba a minőségi klasszisba, de ez a körülmény nem változtat azon, hogy Pákh alkotóerőt bénító betegsége következtében redukált írói tevékenysége így is a humoros irodalom egyik legnagyobb ígérete volt ebben a században.

Pákh írásainak sajátos hangvétele érdekes egyedi jelenség e korszakban. Tudjuk természetesen, hogy Jókai és Mikszáth humoros írásai, jelenetei, alakjai milyen értéket képviselnek ebben a nembn, s a század második felében burjánzó élclapok is egyre markánsabb igényekre válaszolnak az alakteremtő és a verbális humor tartományában. Mégis az a szomorú tény, hogy miként Csató Pálnak az elbeszélés, a novella megújítása körül szerzett érdemei elhalványultak az idők során, úgy Pákh Albert neve és műve is gyakorlatilag az elfeledett értékek egyre porosabb leltárát gyarapítja. E körülmény azért is furcsa, mert Gyulai Pál talán a legtalálób, legihletettebb portréját rajzolta meg a jeles írónak, s mi több, életképeit a Kisfaludy Társaság adta ki, nyilván éppen Gyulai kezdeményezésére. Talán hozzájárult e kivételes bánásmódhoz – már ami az életképírókat illeti – Gyulai baráti vonzalma is a szomorú sorsú humorista iránt, ám róla szóló sorai éppenséggel Pákh művészetének értő méltánylójára vallanak. Elmondható tehát, hogy Gyulai kezdeménye nyomán elindult egyfajta kanonizáló folyamat, az azonban jórészt felderítetlen okokból nem jutott el az irodalomtörténeti kodifikáció aktusáig.

Az *Egy nap egy instruktor életéből*, illetve az *Utazás Debrecenben* mindenképpen maradandó emléke e jellegzetes műfaj magyarországi történetének. Ez utóbbi egyúttal annak a kedvelt témának komikus párja, szatirizáló ürügye, amelyet városleírásnak, az útirajz egyik legvonzóbb tárgyának nevezhetünk. A fiktív úti beszámoló, amely valóságos élményekből táplálkozik, ősi témája a prózai epikának. Az úti beszámolók, naplók, deskripciók általában két alaphelyzetet variálnak. Az egyik a világfeltáró szándék ismereteket nyújtó, közlő típusa, amely ámulattal tárja elénk az ismeretlent, a másik a távolról, hírből ismertnek mérlegelő, helyeslő-kritikai megjelenítése. A tizenkilencedik századi, jellegzetes „reformkori” útirajzoknak az utóbbi szándék a legfőbb ihletője. Egyébként, mint Bölöni Farkas Sándor észak-amerikai vagy

Pulszky Ferenc nyugat-európai, netán Trefort Ágoston oroszországi utazásainak leírása ennek a típusnak a változatai. Mindegyikükre jellemző a szövegalkítás szépirodalmi igénye. Erre a tárgyilagos ismertető törekvésre épül a „belső”, a honi, mondhatni honismereti tárgyú útirajz, amelyből a humoros-kritikus, szándékát tekintve elsődlegesen szépirodalmi jellegű, ebben a tekintetben fiktív elemekkel dúsított deskripció is származik. Ebben a vonatkozásban a fővárosi-pesti életképekkel is rokon; az utazás motívumát itt az újdondász fiktív helyzete, az egzotikumot szemlélő póz helyettesíti.

Ha már ilyen részletesen szólnunk Pákh Albertről, nem volna tanulság nélkül való Gyulai emlékbeszédének néhány passzusára felhívni a figyelmet. Így jellemzi őt Gyulai: „Mint ember és író a nagyban vagy a nagyok között ösztönszerűleg kereste az árnyoldalt vagy nevetségest, s a kicsinyben vagy kicsinynek látszóban könnyen tudott valami érdekest felfedezni.” Mondhatnánk természetesen, hogy ez a humoros írók alkati adottsága, ám e típus Magyarországon meglehetősen ritka, szinte egyedi, csakúgy, mint a következő megállapítással jellemzett személyiségtípus: „Élénk érzése volt az emberi gyengeségek, úgy a magáé, mint másokéi iránt.”⁹ Mint céloztunk rá, már indulásában, személyes helyzetében van valami sajátos. A Szepességben nőtt fel, s így legalábbis a Gyulaitól feltételezett hungarus-tudat és a német művelődés kettőssége jellemezte eszmélkedését, ezért lett akaratlanul afféle közvetítő a két kultúra között. Petőfi egyik leghűbb barátja, anélkül, hogy azonosulni tudna az ő mentalitásával. Ez a részleges kívülállás vezet oda, hogy ösztönös kritikai látással mind a hazuról hozott német, mind pedig a magyar szellemiség egyes domináns vonásait, az érzelmességet és a pátoszt elutasítja, s így az egyéniségéhez leginkább illő világirodalmi példákhoz, az angolokhoz fordul: „Az angol humoristák voltak kedvenc olvasmányai, s épen oly kevésbé kedvelte a német érzelmességet, mint a magyar szónokiasságot.”

Könnyen adódik a következtetés tehát, hogy éppen ez a két tényező, mely irodalmunkra leginkább rányomta bélyegét, tehát a terjedős érzelmesség és az emelkedett retorika jogosan vált Pákh szatirizáló kedvének céltáblájává, s mondhatni – noha erről Gyulai nem szól – e kettő sajátos kombinációja, az érzelmes és emelkedett stílus uralkodott népszerű olvasmányaink tekintélyes hányadán. Pákh „viktoriánus” humora azért is jelentős lehetett volna – hiszen életműve mennyiségileg oly csekély terjedelmű, hogy nem befolyásolhatta igazán hazai szerzőinket –, mert egy más típusú kritikai szemléletnek nyitott volna utat. Így is feltűnő, hogy a *Fiatal óriás* című műve, újabb kori szépprózánk kibontakozása idején „nem egyéb, mint satirája az akkor divatos magyar regények- s beszéleknek”. Realitásérzéke, egyéniségének polgári kiegyensúlyozottsága, látásmódjának szuverenitása következtében magától értetődő közvetlenséggel fordul a közösségi élet alaprétegéhez, a mindennapisághoz: „hősei a legközönségesebb emberek: egy jámbor és mindennapi

szolgálatra kész instruktor, egy városi érzelgő írnok, egy fontoskodó juratus és szónokiasan szenvedő udvarló.” Mintha az életkép legsajátlagosabb, legtermékenyebb közegébe hatolna.

A mindennapiság síkja, tehát lényegében a kevésbé heroizálható polgárság, a biedermeier kultúra alkotóinak és hordozóinak életvilága az életkép magyarországi változatának is tárgya, témája, forrása. Mivel ebben a hétköznapi világban per definitionem a regionális, helyi elemek dominálnak, a nemzeti irodalom fejlődésmenetében önálló képződménynek látszik, illetőleg olyan, aktualitások körében mozgó beszédnek, amely integráns része lehet ugyan a nagyobb fikciós struktúráknak, de önmagában véve, műfajként, autonóm formaként aligha értelmezhető. Ilyen fejlődéstörténeti összefüggésben nyilván megállná a helyét ez a vélekedés, valójában viszont a civilizáltabb létmodell nagyjából azonos időben jelenik meg a magyarra befolyást gyakorló külföldi irodalmakban is.¹⁰ Így a németben, ahol is a „Lebensbild”, a „Volksszene”, a mi zsebkönyveink, almanachjaink, divatlapjaink (*Modeblatt*) előképeinek tekinthetők.¹¹ Ám más érdeklődésű íróink a francia erkölcsrajzokban, városi és falusi jelenetben is bukkanhattak inspiráló témákra (Csató Pál), a negyvenes évek angломánjai pedig a francia „rémregény” szcénáinak jótékony ellensúlyaként alkalmazhatták ezt a romantikus iránytól korántsem távoli, iróniával és humorral szelídített közvetlen életszemléletet, amelyre az akkor oly népszerű Bulwer, vagy a Petőfitől és Jókaitól is oly szívélyesen emlegetett Boz (Dickens) adott példát.

Ebben a vonatkozásban tehát az életkép a mindennapiság olyan új típusú poetizálásának műfaji lehetősége, amely az újabb, polgárisult világbefogadás céljait szolgálja. Az életképben testet öltő valóságmeggközelítés stiláris technikája olyannyira szemlélődésünk részévé, rutinjává vált, az irodalmi ábrázolás határain túl is, széles körben használt „megfigyelési” gyakorlattá, deskriptív eljárássá, öntudatlanul használt készséggé lett, hogy sem életbeli közléseink során, sem pedig irodalmi-stilisztikai tényezőként nem figyelünk fel jelenlétére. Pedig a tizenkilencedik század első felében, paradox módon, ezt a romantikus stílus keretében kialakult ábrázoló műformát a modern próza fontos eredményének tekinthetjük. Ebből a szempontból Pákh humoros életképei, rajzai, kivált ezek angolos, praktikus-ironikus stílusrétege mutatja a mindennapiságban rejlő „egyszerűségnek” azt a maga idejében szokatlanul tetsző megnyilvánulását, ami Petőfi zsánerverseinek is meghatározó tulajdonsága volt; ez utóbbit az akkori emelkedettebb lírai közízlés nehezen fogadta be. Az a sajátlagosan nem népies-pórias, első renden városias életstílus azonban, amely Pákh írásaiban jelenik meg, kevésbé ütközik bele a költőiség közkeletű felfogásába, realitássíkja civilizáltabbnak mutatkozik, s nyilván a prózai forma, nyelv, tónus is többet enged meg ebben a vonatkozásban.

Az a szöveg, amely genetikailag a kép–szó megfeleltetésből nő ki, nyilvánvalóan magán hordja a vizuális és a verbális sík kapcsolatának stiláris következményeit. Egyike ezeknek – túl az ősbibb „emblematis” kapcsolatokon – az a sajátos megfelelés, amely a romantika vizuális igényének preferálása és a verbális retorika „festői” tartománya között fennáll. Ez a történetileg szerencsés, helyesebben aktuális találkozás nélkülözhetetlen feltétele annak, hogy az irodalmi életkép, életképszerű novella vagy hosszabb ilyenfajta epikai konstrukció létrejöjjön és elterjedjen. Ám az is figyelemre méltó, hogy az életkép, amely eredetileg képmagyarázó verbális deskripció, szükségképp csak potenciálisan tartalmazza a mozgás elemét. A mozgás, a jelzés szintjén, az asszociatív mezőben a képnek is alkotó eleme, s többé vagy kevésbé ezen a módon kifejezésre is jut: a szövegnek, ha úgy tetszik elbeszélésnek, ha akár képi impresszióból indul is ki, domináns eleme a folyamatszerűség, a történet. Ilyen módon az ismétlődő, a napi, konvencionális mozzanatok is dinamizáló tényezőként működnek (például valami rövid utazás, séta „leírása”, vagy akár a helyhez kötött cselekvés, egy összejövétel bemutatása).

A deskriptív és az elbeszélő szintek váltakozására a téma úgynevezett előrevetített summázatának nyelvi játéka is jó példa (ezzel szívesen él a viktoriánus regény is), lássunk egyet közülük az *Utazás Debrecenben* egyik „fejezetének” élén: „Ebben a kegyes olvasó nagyszerű csizmadiát fog, azaz szörnyen rászedetik. Álmélkodva tapasztalandja ugyanis, hogy nem utazás Debrecenben, hanem tulajdonképpen utazás Debrecenbe foglaltatik. Azon tagjai a polgári társaságnak, kik nem tudják a különbséget a ben és be között, nem értik tökéletesen e beszédet, min azonban ezúttal nem segíthetünk. – Egyébiránt a második fejezetben beváltandjuk adott szavunkat.” A Pákh-féle életképek – de mondhatni ezt általánosságban is – nem azt célozzák, hogy valamilyen jelenséget bírálat tárgyává téve, fölényes tekintettel szemügyre véve azt egyúttal a nevetség tárgyává tegyék. Van ebben az attitűdben egyfajta „kollektív” önirónia is: az a felfogás nevezetesen, hogy a világunkban megnyilvánuló anomáliáknak magunk is részesei vagyunk, ez a furcsa világ a mi világunk. Az öntudatra ébredt szemlélődésnek, a környezet, az emberi és tárgyi világ együttérző-kritikai elsajátításának mozzanata avatja jellegzetesen humoros attitűddé ezt a típusú ábrázolást. Kétségkívül – ha látenszen is – az úti beszámolók és útinaplók tanulságai is leszűrődnek ebben a megjelenítési módban, a hazai elmaradottság érzékelésében (vagy egyszerűen a különbözőség tudomásulvételében). Összehasonlítási alapul szolgálhatnak a fejlettség külhoni példái, hiszen íróink mindegyikének aligha adatott meg a szélesebb körű tapasztalat ezen a téren. Talán még ennél a tényezőnél is fontosabb ez e műformából merített elbeszélő technika, melynek segítségével a külhoni utakról szóló beszámolók példájára kifejezetten hazai felfedező kalandok állnak elő, a hazai viszonyok sajátos terra incognitaként történő tételése nyomán.

E gondolatfutam akár túlzásnak is tetszhet a sok tekintetben szerénynek mondható szórakoztató írások kapcsán. Ám az irodalmi kultúra jellemzésének csak egyik lehetséges tárgya a kiemelkedő alkotás; ez maga is visszamegy azokra a lehetőségekre, tárgyakra, szemléleti tényezőkre, melyek előzőleg vagy saját idejükben adottak voltak. Az életképek a világerzékelés sajátos képződményei azon a szinten s olyan mélységben, ahogy az ilyen módon szerveződő szövegekben érvényre juthatnak. Beszélhetünk ugyan szövegekről, melyek lebontása, dekonstrukciója nyomán megállapíthatóak lennének a szövegtestet alkotó stilisztikai-retorikai elemek, tények és feltételek, tehát a képződményt alkotó, egymással viszonyban álló konstrukció összetevőinek összege. Mi azonban elsősorban a szövegen kívüli, a szöveget (szövegeket) létrehozó személy készítéseit, motivációját szeretnénk szemügyre venni, tehát a kifejezésre irányuló óhaját, a szöveget alkotó akaratot – amely nélkül egyébként a szerény életkép, vagy bármely más mű, netalán remekmű sem születhetne meg. A környezet – ha úgy tetszik, a szűkebb vagy tágabb haza – megjelenítése olyan mozzanat, amely egyfajta öntudatra támaszkodik. Ebben óhatatlanul megmutatkozik némi ideologikum is, olyan közösségi akarat, amely ismerni és birtokolni akarja életvilágát.

Az önmagára, környezetére ismerő személy az életképek olvasói táborában helyezkedik el. Az életkép műfaj szerepét, célzatát Nagy Ignác az *Athenaeumban* megjelent egyik életképe bevezetőjében a következő módon írja le: „Napi eseményeken kívül, melyek a fővárosi általános szellemet majd határozottabb, majd tágabb értelemben jellemzik, nem lesz talán érdektelen e helyen föl váltva néha a lakosság külön osztályából egész életrendszeri vázlatot emelni ki, s így lassanként a fővárosi életet változatos árnyéklataiban némileg megismertetni.” Az első olvasatkor feltűnik, hogy a szerző milyen magától értetődően nevezi fővárosnak az 1841-es Pest-Budát, noha e város(ok) státusa ekkor még korántsem volt egyértelmű. Sokkal fontosabb azonban az a körülmény, hogy a fővárosi „általános szellemet” igyekszik bemutatni, továbbá a lakosság „külön osztályairól” szól.¹² Az utóbbi mozzanat, anakronizmussal élve, akár szociológiai törekvésnek is nevezhető, s ezért ebben a minőségében akár az irodalmi szociográfiára is utalhatna. Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben, a főváros jellegzetes alakjainak bemutatásakor, nem feltétlenül a szociális érzékenységnek nevezett jelenségről van szó (noha ez sem ritka az életképírók körében), hanem olyasfajta törekvésről, melyet „honismereti” indítékként emlegethetnénk.

Ebben az összefüggésben említhetők azok az írások, melyek például a *Tudományos Gyűjteményben* láttak napvilágot, s egyként feltérképezték a hazai tájakat, történeti emlékeket, várakat, váromokat, jeles épületeket, gyűjteményeket stb. Mondhatni, hogy ezeknek a közleményeknek sokat köszönhet a folklór, a régészet, sőt a művészettörténet tudománya is. Ezek a leírások azonban állóképek, illusztrációk a tudomány alakuló szövegeihez. A múlt

birtokbavételének az igénye nyilván rokon a jelen felfedezésének igényével. A „honi” tudomány és a hazai életet bemutató irodalom (irodalmi-publicisztikai konverzáció) olyan szimbiózisa ez, amely motiváló tényezőként kimutatható Jókai regényeiben is, mégpedig nemcsak a pályakezdés idejében.¹³ Még Mikszáth számos munkájában is tetten érhető a hon kevésbé ismert tájainak-vidékeinek, jellegzetes embertípusainak ilyen célzatú bemutatása. A romantikus irodalmi gyakorlat kuriozitás-effektusa is hozzájárul e törekvések sikeréhez. Így nem meglepő, hogy még a szerényebb képességű életképírók többnyire humoros, olykor riasztó-elborzasztó szándékú deskripciói, novellisztikus rajzai is nemcsak bemutatnak, hanem esetenként fel is tárnak egy sajátos életvilágot, beleolvastva textusaikba annak objektivációit, tárgyi elemeit.

Az életkép a folyóirat-irodalom egyik produktuma, már ez a tény is jelzi népszerűségét. Igényt gerjeszt és igényt elégít ki. Mondhatni természetesen, hogy valamiféle igény, közösségi és egyéni szinten mindig jelentkezik, ám egyáltalán nem mindegy, hogy az igény miként manifesztálódik, s milyen lehetőségek (fórumok) biztosítják kielégítését. E területen a polgáriasult sajtó- és kiadási viszonyok „professzionizálódása” fordulatot idéz elő mű és közönség viszonylatában. A növekvő publikum keresletet indukál, az irodalom pedig – akár akarják a szerzők, akár nem, de hát többnyire akarják – bekapcsolódik ebbe a viszonyba, s kölcsönhatásba lép a megrendelés és teljesítés eme újkori mechanizmusaival. Nem pusztán egzisztenciális, vagy némileg durvábban: üzleti kapcsolat ez, de mindenképpen együtt jár annak tudomásulvételével, hogy ami eszmékben, társadalmi indítékokban, olvasmányokban, ízlésben és vonzalmakban valamilyen módon aktuálisnak, korszerűnek számít, az óhatatlanul beépül a művek szövetébe, s így befolyásolja motívikáját, hangnemét, cselekményszövéseinek módját, az ebben a korszakban (nevezzük akár a reformkor, a romantika vagy a biedermeier idejének) még meglehetősen tagolatlan közkultúra részeként.

Mindaz, amiről szó esett, korántsem a magyar irodalom kizárólagos tulajdonsága. Az életkép műfaj, ha szabad így mondani, nemzetközi hagyományt és modellt követ. Hagyománya ott gyökerezik a régi Spectator-típusú folyóiratokban, a különböző morális kiadványokban. Kétségtelen, hogy az újság- és folyóirat-kultúra általánossá válása bővítette a professzionális igyekezetű, mozgékonyabb gondolkodású, a polgáriasult sajtóviszonyokkal rokonszenvező (avagy egzisztenciális okokból ezeket tudomásul vevő) szerzőket. Az újabb francia és angol regényírók (Sue, Dickens) mellett a főbb minták nyelvi, földrajzi, kulturális okokból a közvetlenebbül ismert német fejlemények. Ez utóbbi vonatkozásban a német-osztrák kiadványok adnak közvetlen és gyakorlatias ösztönzést, nem kisért a pesti német kulturális sajtó közvetítésével. Humoros válfajainak tematikájára, hangnemére bizonylatással voltak például Moritz Saphir írásai, pesti felolvasásai, s lehetne so-

rolni egyéb példákat, a német nyelvű irodalommal, sajtóval való kapcsolatokat (többek között Frankenburg és Nagy Ignác esetében). Az életkép azonban éppen alaptulajdonságainál fogva, lényegét tekintve az eredetiség lehetőségét, tényét hordozza magában.¹⁴

A lokális, konkrét tárgy az életkép műfaji alapkövetelménye. Ebben a sajátos esetben a külföldi, világirodalmi, vagy ha úgy tetszik nemzetközi hatás automatikusan helyi-nemzeti tematikába transzformálódik, hiszen azt a feladatot kell teljesítenie, hogy a maga különös közegét jelenítse meg, s azt a publikumot szólítsa meg – közös tapasztalat alapján –, amely ebben a közegben él.¹⁵ Így aztán lehet a külső forma, a csevegő-konverzálo szövegtest, a hangnem hasonló, vagy szinte azonos, a tárgy lényege szükségképpen különbözik, mint ahogy a konkrét személyiségek is eltérnek egymástól, bármennyire közös a séma vagy formula, amellyel önmagukat karakterizálják. A magyar irodalom (de megkockáztatható a feltételezés, hogy minden kibontakozófélben lévő irodalom) számára a maga közegének, társadalmi létének, mindennapiságának „önarcképe” igen fontos hozzájárulás önálló világa megteremtéséhez. Kiváltképpen a széppróza köszönheti hitelesebbé váló társadalmi-nemzeti arculatát e sajátos, s nem mindig kellően megbecsült műformának. A maga korában azonban kétségtelenül kedvelték, hiszen aligha csak a megfelelő kiadványcím alkalmi ötletéről árulkodik az *Életképek* elnevezés, hanem egy olyan vonzalomról, amelyben benne foglaltatik a termékeny folytatás sejtelme.¹⁶

Az életkép műfaj tehát, egyik fontos funkciójában nem más, mint a romantikus emelkedettség, stilizáció, retorika egyfajta ellensúlya, korrigáló tényezője. A reális életszféra szerepére vonatkozólag érdemes egy távoli példával élni. Köztudott, hogy Jane Austen, a kitűnő angol nőíró vidéken, egy nem túl jelentős településen élte le alkotói életét, s anyagát ebből a körből merítette. Magyarországon ismeretlennek számított igen sokáig, mígnem 1934-ben a *Budapesti Szemle* közölni nem kezdi a *Pride and Prejudice* (Büszkeség és balítélet) című regényét *Bennet-család* címen. Hevesi Sándor, az ismertetőbevezető szerzője s egyben a mű fordítója idézi Walter Scott Jane Austenre vonatkozó nagyon tanulságos véleményét: „Ez a fiatal hölgy a mindennapi élet bonyodalmaival, érzéseivel és alakjaival olyan tehetséggel festi, hogy ennél csudálatosabb dolgot még sohasem láttam. A nagy handabandát én is tudom úgy, mint bárki más. De az a finom érzék, amely az igazság erejével tudja érdekessé tenni a köznapi dolgokat és embereket: – nem adatott meg nekem.”¹⁷ E minősítésben bizonyára benne foglaltatik Walter Scott alkalomhoz illő szerénysége, de talán meghúzódik mögötte az úgynevezett nagyromantika önkritikája is.

1 Életkép = genre (francia). Előfordul a festészetben és az elbeszélő költészetben is. Többnyire derült, humoros, néha ironikus. SZINNYEI Ferenc, *A magyar életkép irodalom*, Akadémiai Értesítő, 1921; GALAMB Sándor, *A rajzforma fejlődése elbeszélő irodalmunkban*, Budapesti Szemle, 1925.

2 Az életkép műfajról poétikai definíció akad ugyan, de funkcióival alaposabban nem foglalkozott az irodalomtudomány. A lexikonok a zsánerhez sorolják, bizonyos élethűséget tulajdonítanak neki – humoros-ironikus tónust emlegetnek –, ebben a vélemények egyöntetűek. Főként prózai műfajként jelölik meg. Mindez természetesen igaz, de nem elegendő. A különböző műfajokat tárgyaló, főként korszakokkal foglalkozó, leíró számbavételük szempontjából a magyar irodalomra vonatkozóan még mindig a legbőségesebb anyaggal szolgál SZINNYEI Ferenc, *Novellás és regényirodalmunk a szabadságharcig* (1–2) című monográfiája (1925–26).

3 A műfaji kapcsolatok vonatkozásában említethetők Honoré Daumier litográfiái. A városi életet karikírozó rajzok előrevetítik a később megmutakozó meghökkentően modern problematikát. Erre a fejlődési irányra példa a művész festménye a harmadik osztályú vasúti kocsis utasairól, mely a „lonely crowd”, a tömeges magány érzését jeleníti meg. H. W. JANSON–Anthony F. JANSON, *History of Art*, New York, 1997, 681.

4 Northrop FRYE az *Anatomy of Criticism* (New York, 1966) című kötetében (magyarul *A kritika anatómiája*, 1998, ford. SZILI József, 41–49.) mitikus archetipusokra vezeti vissza a „komikus fikciós módot”. Példái szerint ez a felfogás érinti leginkább (éppen Dickens emlegetésével) az újabb próza e körbe tartozó jelenségeit.

5 Lutz DANNEBERG, *Darstellungsformen in Geistes- und Naturwissenschaften* (= *Geist, Geld und Wissenschaft*), Suhrkamp, 1993. A kifejezés „művészisége” nemcsak irodalmi tényező. A retorika terminus használatáról: „Der Ausdruck »Rhetorik« hat sich in diesem Zusammenhang in der angloamerikanischen Forschung eingebürgert, ohne daß immer deutlich wird, was darunter zu verstehen ist.” Ez persze más terminusokról is elmondható.

6 MARTINKÓ András, *A prózáiró Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése*, 1965.

7 Azzal, hogy miért a komikum az ún. valószínűség élet igazi megnyilvánulása, már Kölcsey is foglalkozott. Az esztétikának Arisztotelész óta érdekes kérdése a komikum mint a tragikum párhuzamos, illetve kiegészítő eleme. A maga idejében Bergson elmélete gyakorolt nagy hatást a komikum teóriájára. A magyar szakirodalom ritkán említi, noha jó kritikai rostája e kérdéskörnek SZEMERE Samu *Szellemesség és komikum* című tanulmánya, Budapesti Szemle, 1933, 41–67.

8 Rendszeresen, az egyszerű formáktól a bonyolultakig tárgyalja a komikum kérdéseit, a tárgyi megjelenéstől az ontikus rétegekig Nicolai HARTMANN *Esztétikájában* (ford. BONYHAI Gábor), 1977, e vonatkozásban a „lelepleződést” jelöli meg döntő mozzanatként. 637–707.

9 GYULAI Pál, *Emlékbeszédek*, 1914, 1. 31–49.

10 A fikció és a történetírás viszonyáról, egyáltalán a „történetmondásról” lásd Paul RICOEUR, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, 1999, 353–373. Ebben az értelemben a történész és az író munkája érintkezik. A „leírás” mint önálló közlési aktus – nyilván mint részletkérdés – sem itt, sem más helyen nem szerepel.

11 Általánosabb jelenségről lévén szó, e motívumok más irodalmakban is előfordulnak. Lásd BARÓTI Dezső, *A francia biedermeier problémájáról*, Helikon, 1–2, 1991. A „Goût prudhomme” fogalmával kapcsolatban utal M. Joseph Prudhomme-ra, Henry Monnier karikaturista egyik figurájára.

12 Bizonyos értelemben hatottak életképeink stílusára az akkor nagyon népszerű, Pesten is sokszor megfordult Moritz Saphir humoreszkjei. Lásd *Sprichwörter und Redensarten aus dem Biedermeier. Prosatexte von Moritz Gottlieb Saphir (1795–1858)*, hg. und eingel. v. Wolfgang MIEDER, Wien, 1998.

13 SÁNTA Gábor, *A XIX. századi irodalom Budapest-képe*, It, 1999, 2, 190–216.

14 NÉMETH G. Béla, *Életképforma és regény* (= *Küllő és kerék*), 1981.

15 IMRE László, *Műfajok létformája a XIX. századi epikánkban*, Debrecen, 1996, 177–197.

16 Az *Életképek a reformkor világából* című kiadvány (összeállította és az utószót írta LUKÁCSY Sándor, 1958) bemutatja e műfaj jeles – és kevésbé jeles – képviselőit. Érdeemes a neveket felsorolni: Garay János, Nagy Ignác, Pongrácz Lajos, Frankenburg Adolf, Szigligeti Ede, Gaal József, Pákh Albert, Bangó Péter, Lakner Sándor, Irinyi József, Vas Gereben, Pajor István, Szegfy Mór. Ilyenfajta írásokat az

Athenaeum, a *Regélő Pesti Divatlap*, illetve a *Pesti Divatlap*, a *Honderű* és az *Életképek* egyaránt publikált. E műforma sajtóhoz való viszonyáról, francia vonatkozásban, röviden megemlékezik HAUSER Arnold (*A művészet és irodalom társadalomtörténete*, 2, 198–200.). Főként az „újsütetű” közönségről s az újságokban megjelentetett tárcaregényekről szól.

17 Budapesti Szemle, 1934, 210–211.

Boldogult úrfikor mint allegorikus téridő

„A mindennapok ifjúságát jelenti valóban a
»gábelfrustuk«.”

(Villásreggeli)

„Az idő féltízre jár. Boldogult úrfikoromban
ilyenkor már a Solcnál ültem, a Párizsi utca köze-
lében.”

(A zsebóra)

„Maholnap történeti zamata lesz annak a kézi-
könyvnek, amelyben a régi lumpolások lefolyá-
sait, kedveit, kirándulásait, szabályszerűségeit,
mámorosságait, csalódásait, katzenjammerreit le-
írná valaki az utánunk következő, idegenszerű
nemzedéknek.”

(Öreg lumpok, ifjú lumpok)¹

A nem túlságosan dús és nem túlságosan elmélyült Krúdy-kutatásban egyetértés mutatkozik abban, hogy a *Boldogult úrfikoromban* kiemelkedő jelentőségű az életműben. Részint azért, mert a „gasztronómiai” tematikájú novellákat gondolja tovább,² „szintetizálja” az elbeszélésekbe szétszórt (ám a regényben szimbolikussá emelkedő) kulináris mozaikokat, részint azért, mert tér- és időkezelésével a magyar regény történetén belül határozottan képviseli a (látszólag) cselekménytelen regényalakzatot,³ amely a „kései” Krúdy-epika messzebbre mutató távlatait rajzolja föl. Az anekdota és az adoma⁴ kisformája poétizálódik át a Krúdy-kutatás szerint, jórészt oly módon, hogy a kijelentések és történetek „felszíni” struktúrája valójában a mélystruktúrában szerveződő folyamatokat leplezi el, és ekképpen a látható és körvonalazódó „jelentésség” iránt esetleg érezhető bizalom szétfoszlását eredményezi. Föl-fölmerül egyfelől az „elégikusság” vitatható, hangnemi-modalitásbeli szerzői(?) szólamanak megkérdőjeleződése a kibukó groteskséggel(?) szemben, másfelől a szertartásosság értelmezése; a leginkább egyértelműen ilyen megfogalmazásban: „...Mert a kocsmai szertartás halált, magányt, szorongást kijátszó misztériumjáték, amely védettséget ad a szereplőknek addig, amíg részt vehetnek a játékban, a semmibe vetett ember magányérzetének feloldásában.”⁵ A „modern időkezelés” (Tamás Attilánál pontosabban: „a nyugat-európai próza időproblémája”)⁶ elég rugalmas fogalomnak tetszik ahhoz, hogy Krúdyra is alkalmazható legyen, bár feltehetőleg nem azonos a századfordulós modernség, modernitás időkezelésével, amely ugyan valóban köthető „a külső idő ellenében” érvényesülő „bergsoni belső

idő"-höz, de amelyhez aligha párosítható teljes joggal „a régi időérzet lírai [? F. I.] felbontása”.⁷ Mint ahogy a fölmerülő világirodalmi párhuzamok kijelölésében is némi bizonytalanság mutatkozik. Nemigen megnyugtató a Teréz-templom mögötti kocsmasöröző „téridejé”-nek *A varázshegyével* való egybevetése sem,⁸ és az elbeszélő idő meg az elbeszélő ideje közötti feszültség értelmezése sem az anekdotikus szerkesztés, sem pedig egy közelebről meg nem határozott „időtlenység” tételezése révén nem kínálhat hihető feleltváltásokat a „hagyományos” versus modernitás fölvetette kérdésekre. Ami viszont a regény intratextuális vonatkozásait illeti, Szauder József vázlatos megállapításai máig termékenynek bizonyulhatnak: „A hírlapíró- és vendéglőtörténetek a *Boldogult úrfikoromban* különösen gazdaggá tették, szerkezetét és stílusát pedig éppolyan rétegzetté, lazúrosan csillogóvá, mint amilyen a gyomor-kalandoké volt. Már *A pincér álmában*⁹ szó esik Vajsz »Bécs városához« címzett vendéglőjéről (ahol valóban azt a bizonyos svecháti Lager-Biert mérik) – a novellákban apránként előrajzolódnak a *Boldogult úrfikoromnak* figurái (még a podoliniak is) – az egész ottani világ bennük születik.”¹⁰

Mindez részben erősíti ama tételt, mely szerint a regény a főleg az 1920-as évek második felében közzétett novellákból építkezik. A *Villásreggeliben* még a virsliben rejtőző emberi köröm is fölbukkan, *Kacskovics* (igaz, Nógrád megyei szolgabíróként) *Az államfogoly* szereplője; a *Próféta utca*, míg át nem keresztelték egyébként valóban a „Szent Terézről nevezett templom háta mögött” húzódott.¹¹ Az elbeszélő a *Szent Teréz utcái* beszédes passzusában jelenti be igényét a regényre, amely hiányként követeli megíródását, s a Budapest-történetek üres helyét volna hivatva betölteni: „Nézzük csak ezt a Terézvárost, amelyről annyi mindenféle mesemondás van, hogy Kóbor Tamás se tudta minden legendáját belefoglalni a regényeibe.”¹² Már csak annak okából is közelebb jutunk (ez idézet segítségével) a *Boldogult úrfikoromban* „mesemondás”-ához, legendáriumához, s – a műfajjelölések, megszólalási sajátosságok jelölései révén – a kései Krúdy narrátorainak pozicionáltságához, hogy a közelítés és elhatárolódás között oszcilláló történetmondásban jelöltetik ki a készülő mű szerző által célszerűnek vélt értelmezhetősége. Mesemondásról és nem meséről, regénybe foglalt legendáról és nem vagy kevéssé (korszerű) regényalakzatokról van szó; a megnevezett tulajdonnévhez a századfordulós modernség teoretikusai által kevésbé becsült írásmód tartozik, amely nem annyira a legendához, mint inkább a szociologikus átvilágításhoz rendelhető. Kóbor Tamás ugyan tekintélyes, Krúdy¹³ és Márai¹⁴ által (joggal) becsült szerkesztő, újságíró, s a magyar modernitásba betagozható naturalizmushoz közeli prózai epika szerzője, Krúdy regényírása számára azonban inkább az általa favorizált tematika, a várossá levés átvilágítása jelenthetett kapcsolódási pontot. Talán evvel magyarázható Krúdy finom elhatárolódása: a fölöslegesnek tetsző ismétlések elkerülésére hivatkozva a más legendák,

mesemondások regénybe fűzése tetszhet célnak. Ám az ismétléseknek az a fajtája, amely saját, korábbi történetei újramondásával, összefűzésével, ezen keresztül kontextusba illesztésével jellemezhető, egy más típusú ismétlődés regénnyé szerveződésekor játszhat meghatározó szerepet. Annál is inkább, mert a Kóbor Tamás tematizálta (nagy)városi irodalom óhatatlanul a naturalista esztétikai elveket fölhasználva térképezi föl, rendszerezi még a mesemondás és a legenda jelenségeit is, Krúdyt viszont a történetmondás más okokból kifolyólag érdekli, egyáltalában: a történetmondás lehetőségessége az egymásra halmozott és részint befejezetlenül maradó epizódok zsúfoltságával bizonytalanít el. Továbbá: a téridős szerkezet¹⁵ látszólagos fölmutathatósága és könnyedén megnevezhetősége valójában ott és akkor válik/válhat kétségessé, de legalábbis többértelművé,¹⁶ ahol és amikor a narrátori pozícióban elmozdulás történik; és egyrészt problematikussá lesz, ki szemlélődik, azaz kinek a tekintete pásztázza végig (és végigpásztázza-e) a szűkre szabott teret, illetőleg kinek az időszámítása szerint számítódik az idő, másrészt – ezzel összefüggésben – ki szavatol az információk hitelességéért, a tévedések és tévesztések egymásutánjának labirintusában kinek a kezében van (s kézben van-e) az Ariadné-fonál.

Elismerve a Krúdy-szakirodalom erőfeszítéseit a kései Krúdy-művek rétegzettsége föltárasi kísérleteinek tárgyában, talán az olyan megrögzítő meghatározásoktól, mint a reflektálatlanul tételezett „időtlenység”, „bizarrr”, „álomszerű”,¹⁷ megtartóztathatjuk magunkat, és sokkal inkább annak az ellenregény változatnak kronotopikus jellemzőiről volna érdemes töprengeni, amely a *Boldogult úrfikoromban* motívikus szerkezetében (a motívumok egymáshoz viszonyított, téridőbeli kiterjedést vagy éppen ellenkezőleg: összehúzódotást jelző megneveződéseiben) éppen úgy föltárható, mint az elbeszélői helyzetek változtatásában. Illetőleg: a prolóógus funkcióját betöltő bevezetés látszólagosan távolról közelítő, az eseményeket nem csupán előlegezni, sejtetni látszó, hanem a téridős viszonyrendszert fölvázolni engedő leírásában. Amely azonban az elbeszélésnek iteratív sajátosságaira igyekszik fölhívni a figyelmet. Továbbá: a *Végyszó* meglepő fordulatában, amely részint retrospektíve értelmezi át a történések egyik vonulatát, s ezzel az újraolvasás feladatát tűzi ki az olvasó elé, aki a *Végyszó* „pillanatáig” gyanútlanul kísérte végig a *Bécs városa* vendéglőben¹⁸ zajló eseményeket. A *Végyszó* ismeretében átíródik az előzmény, és nem pusztán az események kiismerhetetlensége dokumentálódik, hanem egy esemény többféle továbbgondolhatósága is. Kis túlzással egy esemény (vagy általában az események) rögzíthetlenségéről lehetne beszélni. Arról pontosabban, hogy önmagában a látható, közvetlenül tudomásul vehető esemény indítékait és célzatait nem bizonyosan a lineáris történetvezetés (formállogikai) szabályai szerint kell/lehet kikövetkeztetni. Minden eseményben ott a meglepetésszerűség lehetősége. A Krúdy-szakirodalomban föl-fölbukkan a *Boldogult úrfikoromban* olyan minősítése, hogy „a párbeszéd-

dekben kibontakoztatott emlékezés itt monumentálisra nő s át- meg átszövi a kocsmában zajló eseményt”.¹⁹ Ezzel jórészt ellentétben korábban Szauder József Krúdy „hős”-felfogását rajzolja föl, jó érzékkel nem közelítve a századfordulós modernség megosztott, széteső, elbizonytalanodó szubjektum-értelmezéséhez, sokkal inkább a narráció egy lényegi elemének a tudatos és tudattalan között kilengő jellegzetességei mentén mutatja be. Szauder Krúdy-hős-magyarázata már csak azért is termékeny lehet, mert úgy tetszik, a kalandnak azt a jelentését alkalmazza Krúdyra és a Krúdy-alakváltozatokra, amely Márai Sándor kalandfelfogását látszik követni (kétséges persze, milyen fokú tudatossággal):

A Krúdy-hős végzete, fejlődésének akadályja a saját múltja, ami formulákban, gesztusokban, változhatatlan magatartásban kristályosodott ki. De hiába kérdezzük a múltbeli történés után [...]. Krúdy emberalakjai csak emlékeznek valamilyen életre, amit azonban akkor, a múltban nem ők maguk alakítottak, akaratauk céltudatos érvényesítésével, hanem a véletlen, a szeszély, a kaland s a történés sodrába való belenyugvásuk. Kívülről szemlélték önnön életüket, legfeljebb bőrük felületén észlelték azt, s azonnal azokba a tárgyakra objektívtájták, amelyeknek egykori „élete”, elkészülésük, véglegessé válásuk folyamata lezárult ugyan, de azalatt olyan emberi mozzanatokkal is megtelt, melyek rokon értelműek a véletlen, a kaland, a szeszély jelentésével.²⁰

Talán nem egészen hiábavaló Szauder eszmefuttatására ráolvasnunk a kalandregényből kiolvasható kalandidőt, amely olyan időtípusként jelenik meg, amely teljesen függetlenedik a mind pszichológiailag, mind történetileg megragadható időtől, és semmiféle impulzus nem árad belőle sem egy belső, sem egy külső társadalmi elmozdulás ösztönzésére. Ennek a típusú kalandregénynek a neutrális idő²¹ felelne meg, amely éppen úgy elvont, mint amennyire elvonatkoztatott tere is.²² S bár Krúdynál a kalandok (legfőleg) „belsőleg” megélték, mind az idő, mind a tér „megjelenítése” (regényünk esetében) szinte a klasszikus dráma elvárásainak tesz eleget, az első két fejezetet leszámítva, a színhely: egy sörözőből a kocsmabelső; az idő szűken szabva egy nap, ámde – éppen nem ellentétben a klasszikus dráma színpadi téridejével – a kocsmabelső csupán *valóságos* színhely, amelyből számos (képzeti) út vezet a szereplők fikcionálta sokféle (lehetséges) világba; a szűkre szabott egy napba mint „tartam”-ba pedig beleértendő a kozmikus(?) időszámítás, amely az egy napot szimbolikusan értve, a lehetséges világok lehetséges idejével teszi analóggá. Másképpen elgondolva: egy, ki tudja, mikor elkezdett történés történeté alakulásának menetét kísérhetjük nyomon, ám egy olyan történését, amely a történelem előtti időben kezdődött, és amely csupán látszólag fejeződik be a meglepő regénybeli, jóllehet kevésbé „regényes” fordulattal, amely így új történet kezdetét ígéri. Még mindig ezt a gondolatot variálva: a (valóságos?) előidő valójában a Monarchia, I. Ferenc József uralkodásának korszaka, a jelen kettévált, az emlékezések, felidéződések,

megidézések során jelenvalóvá lesz a múlt, amely éppen megidézetttségénél fogva „fikcionált” (hiszen megjelenési formája a/egy történet, nem feltétlenül, bár többször anekdota/adoma); ugyanakkor a korszakküszöbre érés tudatosulása önértelmezési stratégiákat hív elő, ezek viszont az elleplezések, a másról beszélés alakzataiban kapnak formát, az önértelmezés: rejtőzési forma. A narrátori pozíciókról még később lesz szó, itt egyelőre csak annyit: a narrátor(ok) asszisztál(nak) mind a felidézéshez, mind az elleplezéshez. Feltűnő, mennyi a zárójeles betoldás, kiegészítés, magyarázat, múltértelmezés, jövőbe vetítődés, a történetek megakasztását szolgáló, „írásjelileg” jelzett közbevetés.²³ És ezt a gondolatot mintegy (ideiglenesen) lezárva: az „idősíkok” egymásra vetülését, térszerűvé válását már több ízben szemrevételezte a Krúdy-szakirodalom, az időhatározószók fungálásáról sem feledkeztek meg a művet magyarázók.²⁴ S talán az sem merült feledésbe, hogy a megidézett/fikcionált múlt élesebb kontúrokat kap (azaz eseményesebb), mint a történetellen jelen. Az viszont hangsúlyozandó, hogy a látszólagos eseménytelenségbe „bele van hallgatva” még a nemzeti történelem is, a regény eseménysorozatát a történelmi változások indítják meg, valamint a szűkebb térre szorítottság mintegy allegorizáló funkcióval rendelkezik. A narrátori (és talán az olvasói) nézőpontból szemlélve a téridős szerkezet megjelenése megosztott horizontokat vázol föl; a szereplői szólamok tanúsítják, hogy a kocsmába térők éppen nem nyereségként, hanem a legjobb esetben is kiegyenlítődésként, belenyugvásként, meghatározottságként élik meg létük terének és idejének „allegorikussá” válását, illetőleg anekdotába fordulását. S ami ezzel együtt jár: megfosztódásukat saját történetüktől, hogy e saját történet helyébe egy fölöttébb bizonytalan, illúziókba átmentett, nemegyszer csupán a töredékesség eljutó esemény, esetleg annak utólagos értelmezése lépjen.

A szereplői-narrátori elbizonytalanodás első ízben a cím értelmezésekor érzékelhető. Ugyanis egyes szám első személyre lehetne innen következtetni, függetlenül attól, hogy névvel meg nem nevezve és mindenekelőtt a zárójeles passzusokban, tehát a szövegből szinte kilépve lesz megragadhatóvá szólama. Így aligha mondható megbízható információnak a cím,²⁵ még akkor sem, ha önmagában akár hapax legomenonként is elfogadható volna; a játékos, egyszerre kissé elégikus és kissé ironikus jelzős szerkezet egy csak körülbelül fölismerhető időpontot tart szükségesnek bejelenteni. Ám azáltal, hogy különféle alakban ismétlődik a műben, ismét többfelé irányíthat el. Először is kitetszik, hogy korántsem elbeszélői (netán szerzői?) szituáltság jelzése, hanem más-más szereplők természetesként elgondolt életperiódusa. Hogy ezek az évek (évtizedek?) egybeesnek-e az ifjúkorral, azaz a boldogult úrfikor része-e az emberi életnek, vagy csupán egy bizonyos embercsoport éli meg, erre vonatkozólag egymással ellentétes értesüléseket kapunk. A gondnokság alá helyezett Kriptai úr („amely körülmény bizonyos tekintélyt kölcsönzött

neki”, a zárójel ezúttal az enyém!) „régimódiasan szabott (mint mondogatta) »boldogult úrfikoromban« való kabátjaiban egyetlen fillér sem akadt hónapokon keresztül”: a szereplői tudaton kívülre pozicionált elbeszélésbe hirtelen ékelődik be a szereplői megszólalás – annyira csupán, hogy megismételje a címnek mástól származtatható időjelölését. Kriptai úr részéről ez az egykor-volttól történő elhatárolódás látszólagos, hiszen a tárgyi világ – ebben az esetben a kabátok – révén összekapcsolódik az, ami elmúltnak tételeződik (a *boldogult* szó szerinti értelmében lezárulás, innen az említett elégikus színeződés, ironikus értelmében azonban a lezárulás bizonytalansága, hiszen a kabátok tanúsítják az egykor-voltnak csupán részleges elmúltát).

A következő részletben az elbeszélő átadja az elbeszélés fonalát Pista úrnak, ám jelenlétét zárójeleivel, közbevetésével teszi félreérthetlenné, s azáltal az egyes szám első meg az egyes szám harmadik személyű történetmondás váltogatására kerül sor. Akár az előbbi esetben, itt is nyitott marad: ki teszi ki az idézőjelet a boldogult úrfikor „köré”, vajon a címre utalnak-e a szereplők, s ezáltal egykori közös idejüket élik vissza, értelmezik, idézik meg, helyezik az emlékezés gondolatiságába e periódust, vagy éppen az elbeszélőtől kölcsönzött szerkezet következetes ismétlése a különféle helyekről egy hely felé tartó elbeszélés megalapozásául szolgálna. Ám a zárójeles megjegyzés indítása, a feltételes módba helyeződés sugallná, hogy sem a szereplő(k) nincs(enek) teljesen tisztában azzal, mi vele/velük az elbeszélő szándéka, de az elbeszélő sem egészen magabiztos irányítója a szereplők ugyancsak kavarogó emlékidezésének:

– Ha „boldogult úrfikomra” gondolok (mintha ez a kifejezés e társaságban a magyar históriának a legszebb lapjait jelentené, amely lapokra aranybetűkkel van felírva mindazoknak a neve, akik ebben a korban szerencsések voltak élhetni), ha „boldogult úrfikoromra” gondolok – ismertette az Elnök némi merengő hangrezgéssel –, emlékeimben azt kell látnom, hogy a legszebb volt az élet, amikor karcsú, hétdecis butéliákból, körülbelül egy decit tartalmazó sima, egyszerű poharakból iddógtuk borainkat.

Az „Andrássy úti trafikos” anekdotájában szintén felbukkan, csakhogy önnön szituáltságát a máséhoz mérve, egy másik szereplőn, Placon ironizálva: „szerencsére még nem dugta nyakába a szalvétát, hogy a kamrában levő szafaládéfüzérek is előcsalogassa a kocsmárosnétól, mert én láttam őt »boldogult úrfikorában« a Duna-parton, a Braun-féle vendéglőben...” – majd amire visszaüt, illetőleg ami felé előretal Plac információja, összefüggésszint a térnek a névből az egykori megjelenítettségig ívelő (ismét elbeszélői közbeiktatásokkal tarkított) beszédével, részint a neki tulajdonított idő személyessé válásával:

– Az „egész világon” ilyenkor csapolnak – mondta most Plac odakünn a söntésben, éppen olyan egykedvűséget színlelvén, mint a Király a puffogó hangokra. – Az egész világon – ismételte nyomatékkal Plac. – „Boldogult úrfikoromban” megbüntették Bécsben azt a „restoratórt”, aki nem csapolt, amikor a Szent István-toronyban delet harangoztak.

A *Bécs városához* címzett vendéglő és az emlékezésben testet öltő Bécs városa között nemcsak lehetséges, hanem természetes is az átjárás, miképpen a térré vált idő meg az idővé váló tér, miként az elbeszélői meg a szereplői szöveg között (Az *egész világon* a Plac-mondaton belül előbb idézőjelben áll, majd az ismétléskor idézőjel nélkül, jóllehet mindkét alkalommal az elbeszélői közreműködés révén történik a megnyilatkozás.) Plac újabb „ábrándozásá”-ban már a boldogult úrfikoromban elejéről és végéről is elkerül az idézőjel; s mivel a sokat, bár korántsem mindent tudó narrátor minősíti, mint korábban, „lekottázván” a megnyilatkozások modalitását, Plac szövegét egyben a hihető és a kevésbé hihető között helyezi el, tág teret engedvén az olvasói értelmezésnek, miszerint az „ábrándozás” milyen mértékben tartható referenciálisnak. Plac ábrándozásai ugyanis csak csekély mértékben fedik a róla szólók információit.

És aztán egy mellényt is veszek a Lovagnak, ha üzletileg rendbe jövök – folytatta ábrándozását Plac. – Csak a biliárdmarkőröknek van zöld posztómellényük. Én boldogult úrfikoromban mindennap friss fehér mellényt vettem ki a szekrényből...²⁶

Egyben ebben a citátumban önmagára vonatkozó jelölést idéz a regénycím megismétlésével, s talán ez lehet az oka annak, hogy lekopik az idézőjel, a visszautalás így markánsabb, a regény több kerete közül az egyik, az egyik leglényegesebb, amely keretei közé zárja a téridőt, anélkül, hogy véglegesítené. Hiszen a szereplők sorsa nem végződik be, nem dől el, mikorra beesteledik. Jóllehet az újrakezdődésre nincsen közvetlen utalás, sőt: a regény utolsó mondata (visszautalva a regénykezdet egyik mozzanatára) mintegy határhelyzetben láttatja az eseményeket megindító, majd (feltehetőleg ideiglenes jelleggel) lezáró szereplőt, Kacskovics urat. Ilyen értelemben a kezdés egy motívuma (Kacskovics álmatlansága, alvaskísérletei) Kacskovics álomba térésével akár megnyugtatólag jelezhetné a valahonnan valahová eljutás „történetét”, az *egész-szé* alakulást, hiszen a kezdet és a vég közé sokrétű, időben is tagozódó „világ” szerveződik. A feloldódás irányába törekvés – ilyen értelemben – a történetmondást elbeszélés-„technikailag” a hagyományos próza felé tereli, illetőleg terelhetné, ha ezt a keretet nem keresztezné a többi; azaz nem többször újrakezdődő történettel lenne dolgunk. Ugyanis a Kacskovics úr társaságában a söröző másik szobájában ülő-figyelő két szereplő szintén (bár másképpen) ott található a kezdet és a vég között, csak-hogy az ő kezdetük térben távolabbra, időben pedig részint konkrétabbra, részint rétegzettebb viszonyok közé helyeződik el (s itt hangsúlyosan esik szó

a beszélő nevű Podolini Lajos és Vilmosi Vilma észak-magyarországiságáról, „felvidéki”-ségéről, amely a történelem bebeszólása következtében létalapját veszítette, eleve lezárt egy életszakaszt); s az újat tervezve keresésre kényszerített létforma körvonalazódik, hogy megakasztó és előrevetítő tényezőként Locsárek, a finánc sorsfordulatában előlegeződjék a honvesztés-hontalálás szó szerint és allegorikusan érthető létváltása. Csakhogy ez a térben távolabbra helyeződött kezdet a mű végére közelre helyeződött újrakezdésre(?) vált át, miközben a két fiatal történelem előtti periódusa immár Podolini Lajos nevében rögződik csupán, aligha oly értelmű feloldásként, mint a cselekmény iniciátoráról szólva, inkább a szünni nem akaró/tudó hiányérzet tartósításaként (bár ide Locsárek sorsfordulata látszik utalni az olvasót). Ez lenne a regény másik/második kerete, amelynek határai a regényteret tekintve csak részben, az elbeszélő s az elbeszélő időre gondolva alig-alig fedik az első keretet. – Még egy, inkább közvetítő-kiegészítő megjegyzés kívánkozik ide. A regény téridejét emlegetve a történelmi és a képzeleti, emlékező/emlékeztető idő problémájába ütközünk, amely (természetesen) „időnként”, azaz gyakran térré válik. A regény nyitánya, az első fejezet egységként olvasható első hat bekezdése részint az elbeszélői szerepek és perspektíva váltásának jeleit mutatja föl, másfelől a többszörös múlt idővel alapozza meg a történetmondás/-mondódás rétegzettségét, részint pedig az ismétlődést, szekvenciák változatként való újra-előfordulásait mintegy a történetmondás jellegzetességeként igyekszik elfogadtatni. A regényt bevezető mondat egy külső narrátor létét tételezteti, aki a hatodik bekezdésben megint jelzi jelenlétét, újra az emlékezetbe idézve a teret, amely a regény terjedelméhez képest a szokványosnál valamivel hosszabb fölvezetésben kulcsszerephez jut. Az epikus praeteritummal indított eseménysorozat lehetősége a regény első mondata után elakad, mivel a továbbiakban „Egy középkorú úriember” belső monológját halljuk, az emlékezés múlt idejét, amelyben a személyes és a „történelmi” idő egybemosódik: „Az én időmben...” = „De Ferenc József volt a király...” Ez az egység meglehetősen bővelkedik a térre és az időre vonatkozó helyzetrögzítésekben: pesti, Pest környéki, a Vágból jött, Duna, Duna-part, Északról, idegenségből, messziségből, margitszigeti part, Újpestre... Illetőleg: téli délután, feketedő füsttel kevert alkonyatban, éjszakára. Arról nem is szólva, hogy a belső monológot indító: „Az én időmben a varjak az újpesti szigeten laktak” nyomán körvonalazódik a varjak-jégtáblák vándorlása időben és térben, a Vágtól Ferenc József korszakáig, megidézve a hajdani Rend periódusát. Ami viszont Ferenc Józsefnek tulajdonítatik, hogy „még a varjúcsapatoknak is rendet kellett tartani”, illetőleg: „és a jégtábláknak is ezredékbe kellett sorakozni”, végül: „De Ferenc József volt a király, és a varjaknak, jégtábláknak kijelölte a maguk kaszárnnyját.” Hogy a belső monológot záró bekezdés első mondatában az összegzés is megtörténjék: „Így volt Pesten.” Több tényezőre szeretnék figyelmeztetni. Következésképpen mindenekelőtt

a „megszemélyesítés” és a helyettesítés jelentőségére, amely aztán az egész regény előadását és szemléletét meghatározza. Valamint a sejtetésnek/előrevetítésnek már korábban emlegetett módjára, az odavetett és lényegtelennek tetsző információ („Kend is a Vágból jött, földi?”) valójában egy drámai történelmi okokra visszavezethető helyváltoztatásra céloz. Az antropomorfizálás (jégtábláról volt szó) az első megközelítésben groteszk látásmódból lenne eredeztethető, emberi cselekvésforma torzulásáról (kicsinyítéséről például), a látvány és az emlékezés szembesítését követő, a belső monológban elrendeződő számadásról volna érdemes beszélni. Ám ez csupán a jelentéslehetőségek közül a leginkább kézenfekvő. A középkorú úriember magánszólalmában bekezdésekbe, egymásra utaló, egymást idéző, egymást variáló passzusokba foglalódik a regény lehetséges térídeje; ugyanakkor a kortárs olvasó számára könnyen „érthető” (bár nem kevésbé összetett) „referenciák” az „utókor” olvasója előtt jórészt fedve maradnak, és csupán az ismétlések, variációk, előre- és visszautalások rendszerében kaphatják meg azt a helyet, amely egyáltalában lehetővé teszi az értelmezést.

Így például: az északról errefelé vetődő varjúk és jégtáblák után nemcsak egy északi „nevű” fiatalember tűnik föl (Podolini Lajos), hanem Vilmosi Vilma is az egymásra torló jégtáblán érkezik meg a Margitszigetre. Ami pedig Vilmosi Vilma jégtábla-utazását/-kalandját illeti, teljesen természetes, hogy Podolini Lajos kommentárja az, amely rendet tesz a látvány okozta zűrzavarban: „Kiment a Duna jegéről a partra, mintha csak a Poprádon ment volna át.” Ily módon múlt idő és jelen idő, közeli és távolba vesző, személyes múlt és személyes jelen, egykori és jelenlegi tapasztalat másolódik egymásra, szinte azonosítódik. Hiszen Podolini és Vilmosi Vilma még nem lépett ki a múlt időből és a személyessé élt múltból, viszont a konkrét teret és időt tekintve már másutt vannak, az életszakasz lezárultával egy új szakasz elején, szinte két „világ” határán, a már nem és a még nem között az ismétlődések labirintusában bolyonganak. Megkísérik újra „berendezni” e lezárult korszak tárgyi környezetét, felidézni, megnevezni ételeit, ízeit, szokásait, sőt: illemtanát, s ami még lényegesebbnek tetszik, megjeleníteni reprezentánsait. Ugyanakkor a külső szemlélő előtt még a bőbeszédű bemutatások után is, éppen a jelen lényegi viszonyaira vonatkoztatva, marad valami földérintetlen:

– Most már napok óta van szerencsém ismerni magukat, de még mindig nem sikerült megtudnom, hogy voltaképpen miféle összeköttetésben is vannak egymással. Jegyesek, rokonok vagy jó ismerősök, akik nem hagyják el egymást az idegen városban?

S hogy a határozott kérdésre kitérő válasz érkezik, majd Vilmosi Vilma eltereli a beszélgetés irányát, voltaképpen kettejük históriája megalapozódik, a tudakozódásra valamikor megnyugtató felelet kívánkozik. Egyelőre azonban a középkorú úriember „nyelvjátéka” érvényesül. Nem tűrhetvén a ki-

zökkenést a maga nyelvkörnyezetéből, még a mellébeszélést is a maga nyelvi világába fordítja át. S ezúttal nem az minősíthető perdöntően lényegesnek, hogy az anekdotikus novella töredékével, csupán csattanójával él, hanem a történelmi és a kalendáriumi idő egybefogásával erősítvén azt a téridős szerkezetet (az időbeli elhelyezkedés térbeliségét, valamint a téridős meghatározottság időbeli kijelölését), amely „az én időmben” gondolat- és emlékezőkörébe illeszti a mégoly idegen mozzanatokat is. Az első fejezet csattanójával ekképpen fogalmazódik meg a történelmi, a történelem (és e történet) előtti idő, amely éppen térbeli csonkulásával figyelmeztet a változásra: „Ferenc József intézkedett a Márton-napról – felelt a középkorú úriember. – A pozsonyi zsidók legszebb libájukat vitték őfelségének ajándékba.”²⁷

Podolini Lajos és Vilmosi Vilma története Kacs Kovics közreműködésével fejeződik be, illetőleg Kacs Kovics bontja le a befejezés, a boldog vég előtt esetleg felmagasodó gátakat. A maga által föltett kérdésre így részben maga válaszol, bár a fiatalok előtörténete nélkül ez aligha volna lehetséges. A néhány napos együttlét fölkelte a középkorú úriember gyanúját, *rendszerete elrendezné* a számára a *rendszerbe* nem illőt. Másfelől a két fiatal a küszöbszituációban szintén utólag tud meg legalább egy nagyon fontos jellemzőt Kacs Kovics úrról (azt nevezetesen, hogy örököse annak a háznak, amelyben a *Bécs városa* söröző található, így a bérbeadás jogával *rendelkezik*). Mindezek az „ismeretlenek” a befejező két lapon válnak ismertté, következik be a hivatalosan szentesített egymásra találás, míg „a »Bécs városá«-nál töltött mulatós nap után” megjelenő hirdetés tisztázza a sejtett helyzetet. A bizonyosságok azonban nem mindenki számára bírnak előtörténettel, s a bizonyosságok rögzülését követőleg látszólag bekereteződik a fiatalok története. Kacs Kovics kíváncsiszkodása kielégül, a fiatalok helykeresése mintha valóban a boldog véghez érkezne. Csakhogy ennyi sejtetés, előrevetítődés, múltba tekintés, megidézés, megidéződés, múltbresztés és jövőbe tekintés után nem teljesen indokolatlan arra figyelmeztetni, nincs egészen kizárva, hogy nem új történet, hanem a régi történetnek ismétlődése kezdődik, a söröző egykori gazdáinak, Vájszéknak sorsa Podolini Lajos és Vilmosi Vilma életével, sörözői tevékenységével folytatódik, a körülmények nem változnak (hiszen nem pusztán a söröző berendezéseit, hanem alkalmazottait is átveszik). A személycsere messze nem bizonyosan sorscsere; a történelmi fordulat megkövetelte pálya-kiigazítás új életszakaszba lépés, de korántsem teljes átszabása a történetnek. Csak Kacs Kovics érezhet (legalábbis egy ideig) nyugalmat. A záró bekezdés enigmatikussága részint azt látszik sugallni, hogy a keret nem „zár” tökéletesen, részint azt, hogy a fiatalok előtt még számos rejtély meredezik, így a történet folytatódik, és e folytatódás mikéntjét aligha lehetséges megjósolni: „...Hosszú idő óta nem volt oly kedvére való éjszakája Kacs Kovics úrnak. Az összeboronált fiatalok legalábbis annyi sokszor kopog-

tattak ajtóján, mint az apósnál szokás, hogy még egyet-mást megtudjanak a jövőre nézve. Kacs Kovics úr jóízű horkolással felelt.”

Még mindig a keret, ezúttal egy másik perspektívából, a szerepek fölcserélődéséből. Ugyanis – emlékeztetek rá – az első fejezetben Kacs Kovics kérdez, s kap enigmatikus feleletet, a záró mondatban az összeboronált fiatalok lennének kíváncsiak, de Kacs Kovics úrtól nem kapnak választ. Az előre és a visszautalás a szerepcserén kívül tanúbizonyosságul szolgál a szerepek (és magatartásformák) rögzíthetetlenségére, és egyáltalában: a szó szerinti értelemben veendő elbizonytalanodott egzisztencia állandósuló bizonyosság-hiányára. Az előbbi, a szerepcserén fáradozó sörözőtulajdonosok helyébe lépő, szerepcserére kényszerülő fiatalok végignézik, végighallgatják, végigélik a „mulatságos nap” eseménytörténetét, olykor – s ez nem mellékes – az ő reflexióik értelmezik a másik szobában elhangzottakat, történeteket, ami egyben úgy is magyarázható, hogy bekapcsolódnak a narrációba, szemlélőből narrátorrá, passzív szereplőből aktánssá válnak. Ennek következtében jóval többet vesznek észre az elhangzottak mögöttes jelentéséből, a nem verbális kommunikáció megfejtésre váró jelentésségéből, mint a szintén olykor narrátorra előlépő középkorú úriember, aki jórészt ismeri a sörözőbe térőket; s ez ismeretek magabiztossága tereli el figyelmét Vájszék készülő akciójáról (amelyet aztán egy német nyelvű lap hirdetéséből tud meg). Ám az eseményekbe való beleérzés, behelyezkedés képessége sem óvja meg a fiatalokat attól a veszélytől, amit az ismeretlen tér rejteget. Választásukat a kényszerűség szülte; a sejtetésre érzékeny Vilmosi Vilma és a mellé zárkózó Podolini Lajos a bizonytalanba vág bele, miközben a regényolvasó a házasággal befejeződő regényt nem csekély elégedettséggel teheti félre. Az óvatosan és derűsen fogalmazott utolsó mondatok első olvasáskor nem hatnak fenyegetőleg. Ám újraolvasáskor, az ismétlődésekre nyitottabban, aligha szabadulhatunk meg a gyanútól, hogy a boldog vég legföljebb ideiglenesen boldog vég, a történet újabb, de nem bizonyosan új szakaszába lép, még az is lehet, hogy előlről kezdődik a Vájszék tevékenységi körét átvevőknek a Vájszékét megismétlő historiája. Annyit bizonyára megkockáztathatok, hogy a jövő iránti kétség nem jogosít föl arra, hogy az összeboronált fiatalok egzisztenciájának biztosítottságában higgyünk. Viszont az esetleges ismétlődés során az értelmezések többféleségébe ütközhetünk. Mint ahogy Vájszék „pályája” sem egyértelműen sikeresnek, sem egyértelműen sikertelennek nem minősíthető, visszavonulásuk sem a megérdemelt nyugalom, sem a kudarcos, megfáradt élet címszava alá nem sorolható (legalábbis teljes bizonyossággal nem). Ilyképpen a Vájszék helyére, sörözőjébe lépő fiatalok öröklik a külső körülményeket, a személyi feltételeket, a söröző téridős viszonyait, sőt: Vájszékhez hasonlóan kívülről érkeztek ide. Ám nem tudható, nem sejthető, mennyire tudják (és tudják-e egyáltalában?) új vagy legalább újabb tartalom-

mal(?), gondolatisággal(?) megtölteni a létnek azt a helyét, amelyet a *Bécs városa* söröző mint allegorikus színtér jelent.

S itt, ezen a ponton – bár szerkezetileg az előbbiekkal egyenértékű keretként nemigen nevezhető – a közeli és a távoli, a külső és a helyi, a múltbeli és a jelenkori egy, nemcsak megnevesített, de névben is élő, egymást újraíró változatára szükséges utalnunk. A *Bécs városa* söröző és Bécs (mint Ferenc József király székhelye) összefüggésére. Illetve a sörözőnek és azoknak az utalásoknak egymásra vonatkozathatóságára, amelyek előtérbe állítják, emlékezetbe idézik a hajdani birodalmi székvárost. A *Bécs városa* megnevezés valamennyi előfordulásakor idézőjelek közé helyeződik, és a vendéglőst minden bizonnyal múltjára emlékezteti, schwechati éveire; ez a múlt aztán a schwechati Lager-Bier „materialitásában” van jelen a Bécs városáról elnevezett sörözőben. Ami azonban e téren még jelentősebbnek tűnik: a sörözőben nemcsak Ferenc József idejére, személyére, viszonyaira utalnak a szereplők, hanem maga Bécs is megidéződik, méghozzá a lehető legkülönbélebb alakzatok révén. Így jön létre az említett „keretek”-en belül, ám azokat némileg módosítva egy újabb: a térnek meg az időnek egy az eddigi változatokkal csak részben egybevágó összefüggés-lehetősége bukik ki, ezúttal megerősítve az elnevezésekből adódó hasonlóságokkal. Ugyanis a *Bécs városa* idézőjele megkülönböztetésre szolgál, a hely és az idő megtapasztalását könnyíti meg, aki belép a *Bécs városa* sörözőbe, az elnevezés konnotációit is tudatosítja. Legalábbis erre látszanak utalni a vissza-visszatérő célzások hajdanvolt történésekre, figurákra. Egy többszörös zárójellel ellátott passzus emígy szól: „(Az Elnök azonban most az egyszer tévedett, de véleményében nem ingott meg végleg, abban a felfogásban (olvasóim megnyugtatóására), hogy minden borbélylegény Bécsből származik.)” A császári főváros beleértése, történetbe kerülése ugyan az elbeszélő zárójeles megjegyzésében kerül elő, amelybe újabb zárójeles megjegyzés (az íróé?) ékelődik, ám fennmarad a narrációs közvetítettség, az Elnök magabiztos véleménye meg a két tér összejátszhatósága két síkot vetít egymásra. Következő idézetünk több találgatásra adhat alkalmat. Ugyanis a söröző asztaltársaságának monológjai többnyire személyes, kulináris, társasági emlékek felidéződései, amelyek a századfordulás történetekre rájátszva az álom meg a valóság között kilengő elbeszélői fantázia „alkotásai”. Ekképpen sosem lehetünk bizonyosak afelől, mennyire „megszerkesztettek”, átírtak ezek az emlékek, mennyire ürügyek csupán egy léthelyzet, létforma mesélői dokumentálására. „Külföldön jártamban láttam egyszer a bécsi Rotschildot, aki feketekávéjához egy pohár »gipszhublert« rendelt. Persze, az egész üveget felírták a számlában, mint ezt később a pofaszakállas főpincértől titoktartás mellett megtudtam. De hát ez a bécsi Rotschild volt...” (S a magam zárójeles megjegyzése: nincs kizárva, hogy ez a külföld: Bécs, nemigen szoktak Krúdy-figurák messzebb jutni, a főpincer pofaszakállá a Ferenc József meghonosította szakállviseletet „idézi”. Az azon-

ban mindenképpen ebbe a körbe vág, hogy az eset a bécsi Rotschilddal történik meg. A jelentéktelen mozzanatoknak a Rotschild-történetbe illesztése a kisszerű szereplői aspektusra figyelmeztet, a művet szervező elbeszélő iróniájára nem kevésbé.)

Bécs-szempontról továbbolvasva, a borbély önigazolása teremti meg a Bécs–Budapest viszonyrendszert, részint rájátszva a más Krúdy-regényekben főszerephez jutó *Szemere* (Miklós) bécsi–budapesti érdekelttségére, részint önnön szituáltságát helyezve el egy eddig figyelembe nem vett értékrendszerben: („A híres Frohner Bécsben szállodás volt, versenyistállót tartott, a legjobb »telivéranyagot« válogatta össze, de lóversenytippek dolgában mégis többet tudott nála a szőke Vili, a bodros fodrászlegény, aki fütyörészve járt fel s alá a Frohner szálloda emeletén, mert ő tudta, hogy Frohnerné önagysága mely versenylovakra küldött pénzt fodrászával a délutáni versenyekre.”) A grammatikai múlt rálátása önnön jelen idejére az említett önigazolást ágyazza be a „történeti” anyagba, így a saját történet többdimenziós voltát sugallja. Ugyanakkor az élővé tett bécsi emlék időszerűségét szavatolja, s ezáltal a sörözői „hatalmi” viszonyok átrendezésére jelenti be igényét.

A portás anekdotikus-nosztalgikus emlékezése Plac hasonló (és már a boldogult úrfikorok változatait megidéző) passzusára reagál. Ott említődött az idézőjeles és idézőjel nélküli *Az egész világon* kitétel, amely fokozatosan Bécs, a portás előadásában *Wien* szinonimájává lesz. Ezen keresztül kapjuk meg az emlékekből kibukó bécsi anekdotákat, amelyek hossz- és keresztmetszetei az egykor volt birodalmi létnek; a császári háztól a polgárokig hierarchikus tagolódásban elevenül meg a bécsi élet, amely „sík”-ban kiegyenlítődik, s zavaró elemként pusztán a magyar miniszterek akadékoskodása aposztrofáltatik. Ez a világmodell erősen emlékeztet az újabb lengyel Galícia-regényekére, amelyekbe belefoglaltatik a hajdani „rend”, sőt, az a mitologikus látás és értelmezés, amely megjeleníti ezt a „világ”-rendet:

Wienben senkinek se jut az eszébe, hogy csodálkozzon a friss csapoláson, már csak azért sem, mert minden „bécsi gyerek” tudja, hogy őfelségének, a császárnak, Franz Josefnek is ugyanakkor csapolnak egy félhektós hordócskával abban a kisvendéglőben, amelyet a császár „tart fenn” a maga személyes használatára. Csak vasárnap szabad ebben a vendéglőben a bécsi polgárságot is kiszorgálni, mert vasárnap amúgy sincs a császár a Burgban, hogy az irodában felfigyeljen, amikor a vendéglőben csapolnak [...] még maga a császár őfelségének édesanyja, nagynénje, sógornője is mindig megrakja a kislutriban a számokat, ha valamit álmodnak. Mária Jozefa hercegnő egyszer száz forintot nyert egy ambójával, persze, mert ezek a dámák nemcsak hatoskákat küldenek a lutrisboltba, ha valami nagyon jó álmuk volt, hanem egy huszonöt krajcárost is megreszkíroznak. [...] Hagyjátok meg a császárnak legalább azt a fertályórácskát, amikor íróasztalánál csupán egy szalvétán a zöld posztó felett elfogyaszthatja „gábliját”, „gábelfrüstökét”, pohár sörét, tormás kolbászát, ami a legszegényebb „bécsi gyerekeknek” is dukál, ha az István toronyban delet üt az óra.

Aligha kell bővebben érvelnem amellett, miként látja rá az emlékidéző a múltat a gábelfrüstüköző, söröző társaságra, amelyben egyfelől nem kevésbé érvényesül a „hierarchia”, másfelől a téri egybeesés a hasonlóképpen idővé, időponttá válásra utal. Az emlegetett Stephansdom tornya, toronyórájával, harangszavával a *Bécs városa* társasága számára a Teréz-templom közeli létével igazolódik; így a maguk történései meg a császári házé több – lényegi – ponton függnék össze. Nem is szólva arról, hogy az ilyen típusú egymásraérthetőségek a téridős viszonyok ismétlődését tanúsítják. Még pontosabban azt, hogy a jelenben a múltat idéző társaság illúziója ez az ismétlődés, a történésekből történetté lét lehetősége. Ha a *Bécs városa* sörözőben a Teréz-templom harangjának figyelmeztetését hallgatva újraélhető az egykori „gáblík”, „sörözések” szertartása, akkor ez az újraélés a hajdani kulináris szöveg újraelbeszélése, mitologizálódása. Krúdy (és a megcélzott Galícia-szerzők) felfogásában az egykori világ a *Rendé* volt, Krúdy azonban éppen a kicsinyítés, a trivializálódás, a profánba hajlás felmutatásával lop a narrátor szavai-
 ba iróniát, nemegyszer az iróniánál erőteljesebb színeket, a groteszkig hatolva. Nem egyszerűen a nosztalgia kisszerűségére vetül fény, s vonódik ezáltal kétségbe beléptetésének/beillesztésének esélye a hivatalos, a „nagy” elbeszélésbe (jóllehet a szereplők a maguk pályájának fölvezetésékor a „nagy” elbeszéléshez igazodnának a legszívesebben), csak hogy nincsen elég „anyag” ehhez a cselekvéshez. Itt fordul meg a szereplői narráció, az egykorvoltage a maguk „kis” elbeszélésének perspektívájából szemlélik/szemléltetik. Ez viszont lehetővé teszi számukra, hogy előadásuk során újrateremtődjék a múlt, a „kis” elbeszélések szerint strukturálódjék át. Legutoljára közölt szemelvényünk talán példázza ezt. Az anekdotikus előadást a maga szintjére szállítja le a regény elbeszélője: „mondta tehát kellő fontoskodással a portás”, majd a jelenében a hasznossági szempontot szem előtt tartó vendéglős ekképpen reagál a portás szavaira (az elbeszélő leírása szerint): „Vájsz úr, aki végighallgatta a portás szavait, kissé elszomorodni látszott, már amennyire a Vájszhoz hasonlatos szorgalmas polgár érdemesnek tartja a szomorúságot, amely amúgy sem jövedelmez.” Kettejük beszélgetése lezárja a söröző társaság meséléseit, hogy új szereplők bevonásával fordulat történjék a regényben. Ám ez a lezárulás nem pusztán a szerkezeti tagolásban játszik szerepet, kísérlet a történések jelenben tartására, a múltnak múlttá nyilvánítására. A vendéglős kihasználja a *Bécs városa* nevében rejlő (üzleti) lehetőségeket, az álom és valóság között tévedező vendégek nosztalgiaigényét, ám (a regényegész ismeretében állítható) az előrevetítés mintegy előkészíti a maga kilépését az általa is életben/emlékezetben tartott világból. A portás, kinek kedvéért sört csapoltatott a vendéglős, ragaszkodik illúziójához; bár a vendéglős szavai mélyen érintik: „Köszönöm, Vájsz úr, hogy az én kedvemért csapolt, mert valóban már elmúlt az az idő, amikor Ferenc Józsefnek csapoltak.” Mire a vendéglős: „Már temetésekre harangoznak a Teréz-templomban.” Az enig-

matikusnak tetsző mondat azonban a regényegészben igen beszédes jelentőséghez jut. A továbbiakban még szó esik a bécsi udvari szokásokról, Vilma kisasszony úgy táncol, miként Ferenc József idejében táncoltak, felhangzanak a bécsi operettmelódiák, egy zárójeles passzusban a portás újrászövi – egy mondat erejéig – bécsi szolgálatának emlékeit, a Sacherné és Frohnerné közelében töltött éveket, végül rászánja magát arra, hogy elmondja, miért jött „Wien”-ből Pestre. A „tragikus portás” szükségét érzi annak, hogy „suttogva” foglalja össze a szerinte természetszerűleg adódó tanulságokat:

– Mindezek után, mit gondolnak magukban az urak, hogy ezek a vendégek, akikre az udvaron az omnibusz várakozik, miért vannak itt, amikor választhattak volna Wien és Pest között? Amikor mehetnének a világ nagy városába mulatni, pénzt költeni, táncolni, szórakozni? Nem gondolkoztak még ezen, uraim? Nem lappang emögött valamely titok? Nem kell gondolkozóba esni minden okos embernek, aki már látott valaha valamit az életről?

Az új vendégek majd amilyen váratlanul jöttek, úgy távoznak, kilétük egyes rejtélyei azonban tisztázódnak. A portás a vendégekről kérdez, ám a társaság tagjai önsorsukra várnák a választ. Hiszen az a nagyvilág, amelynek valójában sohasem voltak része(se)i, bekopogott ugyan a *Bécs városa* sörözőbe, de ők csak szemlélői lehettek a közjátéknak, nem közreműködői. A nagyvilág tele van megfejtetlen titokkal, amelyre csak kérdezni lehet, de amelyre senki nem tud, nem akar, nem mer válaszolni. Ugyanakkor megint megkockáztatható, hogy a *Bécs városa* söröző, bár az első megközelítésben csak nevében idézi meg Bécs városát, de a névben rejlő erő és vonzás (legalább utalás, rájátszás, allúzió formájában) a nagyvilág vonatkoztatási rendszerét hívhatja elő az amúgy is (túl élénken?) működő emlékezetekből. Mindez persze nem magyarázza az új vendégek megérkeztét, jöllehet az utólagos magyarázat segíti a fantázia szabadon eresztését: „mint már annyiszor a történet folyamán, előzetesen és későbbben is” hangzik el az utalás, ugyan csak az ajtó nyílására, de a narráció önreflexív voltára is; „és egy »arkangyal« lépett be rajta, mint későbbi években erről az eseményről megemlékeztek azok a nők és férfiak, akik a jelen szenvedései elől a múlt idők képzelt örömein vigasztalódtak”.

Innen és számos más részletből, leginkább az említett zárójeles közbevetésekből két tényező bukik ki; először is, hogy *regényt* olvas az olvasó, másodszor pedig az, hogy az elbeszélő idő eseményeit egy későbbi horizontból értelmezi(k), vagy a regény elbeszélője, vagy a regénybe épített szóbeszéd, amely származhat az elbeszélő időn túli, feltételezett időben megszólaltatott szereplőtől („Mint későbbben bevallotta: korainak tartotta még az időt a viziteléshez, az embernek az élet minden körülménye között tartani kell magát bizonyos társadalmi illemszabályokhoz”). Másutt az elbeszélő és a szereplő között létrejött „paktum”-mal magyarázódik az elbeszélés módja, a terjen-gösség elleni (ironikus) védekezés egyben az elbeszélő felelősségének elhárí-

tása, illetőleg megosztása a szereplőkkel. Hogy *mikor* kötetett meg ez a (hallgatólagos) paktum, az nem tetszik ki, csak annyi bizonyos, hogy az elbeszélő fölmentést kap, nem vét a prózai epika megszerkesztettségének és retorizált-ságának szabályai ellen, hiszen olvasói fölmentik a szereplői beszédbe beavatkozás kötelessége alól. Minek következtében narrátori egyeduralma²⁸ csorbát szenved, narrátori tudatossága azonban továbbra is megőrződik:

(Olvasóim engedelmével be kell vallanom, hogy Pista úr előadását már csak azért sem kurtíthatnám a kellő terjedelemre, mert a legfigyelmesebb hallgatói: a borbély és asztaltársa, a sarokban alvó kakas, a messziségbe nézdelő Vilma kisasszony (a szomszéd szobában) és Podolini Lajos, az egykori alszolgabíró (ugyancsak a szomszéd szobában) már hallgatólag beleegyeztek Pista úr mondanivalóiba.)

Az olyan megjegyzések, mint például „(amint későbbben a hagyományok a váratlan küldeményről megemlékeztek)”; vagy: „(»röppentyűt«, mint később mondogatta)”; vagy: „(akiről később ördögös dolgokat meséltek a »Bécs városá-hoz címezett fogadóban)”, vagy: „(Majd később, »amikor már mi nem leszünk«, a »Bécs városá«-nál megfejtik ennek a gyűrűnek is titkát)” nem pusztán az elbeszélő időt tágítják ki, hanem a jelen eseményeit is más fénykörbe vonják. Amennyiben hagyomány, titokfejtés, egyáltalában, „majd”, „később” kimondandó magyarázat, amelynek hitelessége kétséges lehet, részint a legendáriumba jutás folyamatában játszik szerepet, részben a jelenben megosztott elbeszélői funkciót a jövőben (az elbeszélő idejének „örök jelenében”?) tartósítja. Kiváltképpen homályban marad például, hogy kire vonatkozik az „amikor már mi nem leszünk” kitétel, egy szólás idecitalása-e, netán a söröző vendégseregének elmúltára céloz, vagy egy fölfedetlen, ám az eseményekről némi információval rendelkező tudósítónak a mondata-e. Az elbeszélői igény a megbízható történetmondásban manifesztálódik ugyan, ám maga az elbeszélő szolgáltató példát a kevéssé ökonomikus elbeszélésre, mikor mindent tudó narrátori pozíciójáról szóló mondatát továbbkanyarítja, szinte belefoglalja körmondatába, eltéríti a célzott iránytól, egymástól távol eső információkat egymás mellé rendelve, szinte szimultanizmusba futtatva ki a prózai epika tárgyiasságát hangsúlyozni kezdő kijelentését. S bár az elbeszélő figyelmezteti önmagát: tartana sorrendet szemléljében, az egymásra torlódó mozaikokat sem kronológiailag, sem fontosságuk szerint nem rendezi el. Így önmagának (látszólag) ellentmondva a tárgyyszerű elbeszélést csak imitálja, éppen azt a legendáriumot építi tovább, amely mit sem törődik a szabályosság és jól elrendezettség szűkebbre vont igényével:

(De hiszen azért vagyunk itt, hogy megismerkedjünk velük. Hogy szigorúan ítélkezhessünk az évek múlva keletkezett legendák felett, amelyeket Hermin vagy Alisz kisasszony mesélgettek azoknak a Király utcai és környékbeli hölgyeknek, akik régi kalapjikat hozták, hogy azokat divatossá formálja Hermin és Alisz. Tartsunk tehát sorrendet

elbeszélésünkben, mint akár Vájszné, született Márz Johanna, aki okos asszony létere so-hase ivott máskor sört, mint akkor, mikor az öreg Dreher „márciusi” sörét a tekintélyes söröskocsik ünnepélyes lassúsággal, meggondoltsággal kezdték hordókban szállítani a városban – mint akár ez a flegmatikus asszonyság, aki „kötelességét” elvégezte a konyhán, de a tolóablakot egy „collal” se tolta ki bővebben, bármilyen vendégekkel érkezett az Andrassy úti „hamiskártyás”, miután Irma egyszer kártyázott a „Bécs városá”-nál, és egy kártyát, éppen a makk disznót, emlétkben ott felejtette az asztal alatt.)

Az elbeszélésnek és a legendáriumnak egymásba érése kikerülhetetlennek tetszik. A regény „csúcspontja”-ként fungáló táncjelenet,²⁹ majd az elaltatott kakas hirtelen támadása eleve a „mint későbbben mondogatták” szerint kommentáltatik. Mintha a magabiztos elbeszélő a háttérbe húzódná, és hitelt adna a „mondogatók” magyarázatainak. Igaz, a démonikus elem „machinációját” a maga ironikus pozícionáltsága felől kommentálja, helyet biztosítva a különféle nézőpontok felől érkező értelmezéseknek. S bár az egyes szám harmadik személy jórészt a történések elbeszélője számára van fenntartva, ezúttal némi bizonytalanságban maradunk az elbeszélő személyét illetően. Kiváltképpen a zárójeles rész iróniája írható az elbeszélő számlájára, ez legfeljebb ellenpontozza a hiedelmeket, amelyek a történések lezárulta után öntődnek formába. Vájszné meglepő bejelentése ezüstlakodalmának megünnepléséről hitelét veszíti, mint ahogy a söröző vendégeinek számos megnyilatkozása inkább a történetbe kívánczástól vezetettve fogalmazódott meg. Vájszné (és Vájsz) valódi szándékára majd a regény végén derül fény. Mégsem állítható, hogy „hazug” világba vezet az elbeszélő, inkább a történetmondókéba, amelyekben a fikcióé a főszerep. A maguknak történetet alkotók megnyilatkozásai aztán összességükben lehetnek történetté vagy történésorozattá, s ebben feltétlenül beleszámítódik mindaz, ami utólagos mondogatáskor kerekedik ki, értelmeződik.

...A kakasviadalt, mint később mondogatták, nyilván az az ördög rendezte, amely már huzamosabb ideje a sötétedő sörházban tartózkodott, ahová észrevétlenül besurrant a tereztvárosi templom mellől. És a kakas állati ösztönével megérezte az ördögöt. És mégse jutott eszébe senkinek lámpavilágot gyújtani, mintha valamely varázslat lepett volna meg mindenkit a fogadósné tánca után. (Ugyancsak a fogadósné váratlan táncát is már ez a belopózkodott ördög idézte elő, mert Vájszék ezüstlakodalmát hivatalosan, a schwecháti plébánia pecsétje szerint, ünnepélyesen csak kilenc hónap múltán tartotta az érdemes házaspár, amikor is a kerületi előljáró is jelen volt, aki azokat az embereket is ismerte, akik nem fizetnek adót a kerületben, tehát ördögi machinációjukat nem követhetik el észrevétlenül. Az előljárónak a jelenlétében nem is történt semmi rendetlenség. Bebizonyosult, hogy az Elnökön kívül van még egy nagyobb hatalom a hatodik kerületben.)

Ideje visszatérni most már egyértelműen a narrátor személyére. Hogy a regénynek van egy mindent tudó elbeszélője, aki az utólagos véleményeket összegyűjtve a megfelelő helyen beleilleszti az elbeszélésbe, ez legalábbis

feltételezhető lenne, ugyanis a narrátor kiszólásai többnyire erre céloznak. Hogy viszonylag terjedelmesen és sokszor beszélteti a szereplőket, nem cáfolja a feltételezést, a szereplői szövegek nem mindig egyenrangúak az elbeszélőével; s nem csupán azért, mert a szereplői szöveg megbízhatóságát olykor egy másik szereplő ingatja meg, így a szövegek szembesítésekor a saját maguk elbeszélte-interpretálta történet (jóindulatúan szólva) mesészerűségére, anekdotikus voltára következtethetünk, figyelmesebben szólva akár kaján elbizonytalanításról is beszélhetnénk. Ami azonban az elbeszélő mindentudását illeti, azt a leginkább az vonja kétségbe, hogy nem ő az egyetlen elbeszélő, a sűrűn lezajló eseményeket, beszélgetéseket nemcsak ő közvetíti, hanem a másik szobában ülő, figyelmesen szemlélő-hallgató Vilmosi Vilma-Podolini Lajos-Kacsokovics hármas is. („A szomszéd szobában, ahonnan az elnök megjegyzéseit csendes áhítattal figyelték,“); („Mi történt? – rebent fel Vilma kisasszony a szomszéd szobában. – Semmi nevezetes – felelt Kacsokovics úr –, a kapitány így szokott tenni az állatokkal, emberekkel, ha útjában vannak; darab időre elaltatja őket az ördögös tekintetével!“); („A középkorú úriember, akiről időközben jóformán megfeledkezni látszottak, a maga társaságában, Podolini Lajos alszolgabíró, valamint Vilmosi Vilma állami tanítónő társaságában halkán így szólott: – Most már magam is úgy látom, hogy verekedés készül.“); („– Mintha Glória volna a feje körül: olyan szikrázó haja van. Talán mondanunk se kell, hogy Vilma kisasszony sóhajtott...“)

Ez a megosztott perspektíva (ide kell számítanunk Placét, akit a másik szobába „számúztak“) szintén hozzájárul a narráció hitelének megingásához, hiszen a másik szobába olykor csak zajok, mozaik-mondatok jutnak el, onnan nem teljes bizonyossággal mérhető föl a történések jellege, súlya, értelmezhetőségi köre. Ilyen esetben létrejöhet a jelenségek és a róluk kialakított vélemény között a törés, amely csak azáltal hidalható át, hogy az elbeszélő (vagy a tolmács-elbeszélő) a később körvonalazódott megállapításokat, hiedelmeket előlegezi, iktatja zárójelben előadásába. A narráció töréseit okozza továbbá az is, hogy a másik szobában korántsem „egységes értelmezői közösség“ figyel az események menetét, hanem életkor és nem, előzetes tudás, ismeret és az előzetes tudás vagy annak hiánya következtében önmagában is megosztott társaság:

(A szomszédos szobában Vilma kisasszony szemébe hirtelen könnyek tódultak, és váratlanul Kacsokovicsra, az álmatlanságban botorkáló úriemberre nézett. A középkorú úriember, bár nem osztotta Vilma kisasszony meghatottságát, valamely beleegyező mozdulatot tett a fejével, és egy pillanatra engedelmet kért, hogy az asztaltól felállhasson.)

Egy más típusú közös, de eltérő kommentár:

– Most kezdődik végre a verekedés – szólta Kacs Kovics úr a maga társaságában, ahonnan eddig szótlánul figyelte a lejátszódó jeleneteket, mert láthatólag örömet okozott neki, hogy a társaságában lévő Vilma kisasszony *úgy izgul* minden szóra, mintha a legérdekebb színházi előadásnál mulatna. – Csak verekedjenek – felelt Vilma kisasszony olyan *egykedvűséggel*, mintha egész életében azt látta volna, hogy a férfiak egymás fejét lyukasztják ki. (Az én kiemelésem. F. I.)

Talán írnom sem kell, hogy a Kacs Kovicstól (és a narrátortól?) származó információk egymásnak ellentmondanak, kizárják egymást, vagy izgul Vilma kisasszony minden szóra, tehát a verekedést előkészítő szóváltásra is, vagy egykedvűséggel hallgat, mintha... Aligha dönthető el, ki „figyel” és informál „hitelesebben”, marad az eldöntetlenség. S az itt és másutt konstatálható eldöntetlenség végül is erősen kihathat a narráció modalitására, a *mintha* kezdetű mellékmondatok sűrű előfordulását eredményezve. Igaz ugyan az, hogy a narrátori és a szereplői előadás, kommentár, közbevetés, megjegyzés, minősítés, előre- vagy visszaütés között az első megközelítésben viszonylag csekély különbség fedezhető föl, azonban alaposabb olvasás során kibukhat, hogy a narrátor(ok) „mintha” ironikusabban szemlélné(k) azt a világot, amelyről – legalábbis azt szimulálják – beleérzéssel nyilatkoznak, valamint az, hogy a szereplői átéltség, még az átélt beszéd közvetítésekor is, visszafogottabban érvényesül. Vilma kisasszony „egykedvűsége” erősen kérdéses, de izgulása is az, hiszen egészen megbízható tudósítások nem állnak rendelkezésünkre, csak ilyen-olyan, egykorú vagy utólagos hírek, megfigyelések, illetőleg azok értelmezése. Egyáltalában: a hírek, tudósítások nagyon sokszor megszűrve érkeznek az olvasóhoz; így az olvasói döntés függvénye lehet a minősítés. Jellemző példát lehet idézni a regény elejéről. A második fejezet egy részében „mintha” a betérő vendégek szemléletével tekintenénk meg a *Bécs városa* sörözőjét: „Jó, régi vendéglőnek látszott ez a hely...”; s a bevezető mondatot részletes leírás követi. Majd egy meglepő, de a mű befejezésekor erős jelentéshez jutó fordulat: „Vilma kisasszony, akinek kedves természete szerint hamarosan volt megjegyzése »Bécs városá«-ról: azt indítványozta, hogy vegyék át a kocsmárosságot a fentebb említett Vájsz úrtól”; a társaság másik szereplője reakciójában a helyzet másféle megítélése, másféle aspektusa fejeződik ki: „Podolini Lajos megrökönyödve nézett rá, [...] – Nem hallottam még arról életemben, hogy egy diplomás tanítónő kocsmárosné akart volna lenni – dörmögte az egykori szolgabíró, aki darab ideig tartotta komolyságát az úgynevezett »ringlis-skatulya« mellett is...” S a harmadikként megszólaló úriember egy harmadikfajta magatartást képvisel, s így ennek révén egy szintén másféle helyzetértelmezést: „– Más itt a bökkenő – mond most Kacs Kovics úr, aki nyájasan tekingetett az öreg pincérekre.” S a követ-

kezőkben a söröző és Vájsz úr egymásra találásának, ezen keresztül a tulajdonlás feltételének „történeti” rajzát adja.

Ennek aztán mind a szerkezet, mind az időviszonyok szempontjából megvan a maga jelentősége. Ez utóbbi előrevetítése a *Végszónak*, ugyanakkor elfedése annak, hogy előrevetítés (Podolini „reakciója” eljelentékteleníti, majd Kacskovics látszólag más irányba tartó elbeszélése elrejt), ám az újraolvasás során feltárul az odavetett kijelentés fontossága és az ide-oda utalások kompozicionális szerepe. Az időviszonyok még azáltal is rétegződnek, hogy a kifejelet az egyszer már fölmerült sóhaj realizálódása lesz, a társasági viszony átrendeződése, Podolini reagálásának módosulása, ismétlés és továbblépés – egyszerre. Ennek következtében Kacskovics elbeszélése másképpen folytatódik, mint ahogy elkezdődött. Ha Kacskovics lehűti Vilma lelkes ajánlkozását, kiigazítja Podolini fanyalgását, ezt ama eseménysor jegyében teszi, amely a tulajdonlás historikumában a Schwechat–Pest útvonalat teszi az életvezetés és sorsformálás eseményévé. Hogy a *Végszóban* egy másfajta vándorút végére kerül (tartósan) „pont”, a történet elkanyarulását, az álláspontok és helyzetfölmérések módosulását követőleg lesz lehetséges. Meg azért, mert a jó darabig széttartó cselekvések és értelmezések ama bizonyos „pont”-ba futnak össze, futtathatók össze. Előbb: a „hórihorgas úriember” a megrendelt „vesevelő” elfogyasztása előtt bizalmatlankodik, a szalvétával tisztogatja az evőeszközöket, „megfelelően csóválta fejét, amikor a késpenge fekete foltokat hagyott a fehér asztalkendőn, a tányér repedéseiben kitartóan kereste azt a hajszálat, amely ott alattomban elrejtőzött, s ugyanazt a műveletet végezte el Vilma kisasszony felszerelésével is”, ezzel szemben: „Kacskovics úr önkéntelenül, csendes mélabúval megcsóválta a fejét”. Hogy aztán, a gasztronómiai novellákra emlékeztetésül az étkezés során egymásra találjon a társaság három tagja. S így fokozatosan közeledik az eseményeket szemlélő-kommentáló aspektusuk, jóllehet a különbségek továbbra is érzékelhetőek lesznek. Ám ez az egymásra lelés már a befejező szövetkezés előképéül funkcionálhat, annál is inkább, mert megmarad a söröző „terében” és vonzáskörében.

A téridős viszonyok bemutatásakor már Bécs és Ferenc József tárgyi és szellemi vonatkoztatási rendszeréről volt szó. Ezt természetesen kiegészíthetjük nemcsak a történeti Magyarországra, hanem az Osztrák–Magyar Monarchiára is. Ezt az emlékezetben élőként maradt teret és időt több réteg egymásra torlódása jelzi: talán a leginkább közvetlenül a szókincs, a német vagy németes kifejezések, fordulatok emlékeztetnek az együttélésnek a mindennapi életben jelen lévő alakzataira; különös hangsúllyal bukkannak föl az operettdallamokra és azok szövegére történő utalások, mint olyan *koinéra*, amely egy periódus közös (szub)kulturális „nyelvét” volt hivatva tanúsítani, amelyhez a divatos (vagy divatjamúlt) külsőségek párosulnak (Deutsch Sándor *császárszakálla*, Jenőke *Girardi*-gallérja, a Ferenc József-kabát, a Radetzky-indulót játszó zenélő óra), továbbá több ízben a Wien–Pest szembesítések.

Valójában az a tény, hogy a Monarchia *emléke* idéződik meg, célzás és utalás formájában merülhet föl, miként a történeti Magyarország is Vilmosi Vilma és Podolini Lajos térváltoztatásával realizálódik, az ő kényszerűségből tett helyváltogatásuk részint a „történelmileg” meghatározható időben történik, részint reprezentálják az új hont keresők népes csapatát, azokat, akik nem az időtlenné lett világban, hanem egyszerűen a (regény)világban kénytelenek keresni helyüket. Mindez új nyelv, új szokások, új formák megtanulásával jár együtt. Míg a regény elején szemléletesen elevenedik meg az elhagyott táj és megannyi elhagyott szereplője, hogy többé ne kerüljön/kerüljenek szóba, addig a regény előadásának előrehaladása az emlékidézés más típusú rituáléját jeleníti meg, s a múltba vesző felvidéki emlékeket vagy belepi a lassú (ideiglenes?) feledés, vagy a Ferenc József idején, „az én időmben” periódusába tagolódnak. A felvidéki múlt földidézése jórészt a *Bécs városa* sörözőn kívül, a leginkább a Margitszigeten zajlik; *Bécs városa* jelenidejűségébe integrálja a múltat, lesz tanúság a jelenben ható, a jelenben érzékelt/érezhető múlt mellett. *Bécs városa* eseményes eseménytelenségével, mozgalmasságot szimuláló állóképeivel, megismétlődésre törekvéseivel nem egyszerűen a Monarchia „utóélete”, pervertálódása, netán paródiája (furcsa tekintélyelvűsége és számtalan excentrikus szokássá vált „reflexe” nyomán), hanem mintegy rész-egész viszonyba kerül Bécs városával (idézőjel nélkül), fénykor és elmúlás/hanyatlás történeti sorát példázva akképpen, hogy a hanyatlásba/elmúlásba belejátszik a fénykorról szőtt álom/álmodozás.

Mindennek a címadás a megalapozója. „Boldogult úrfikoromban”. A *boldog* minősítés rejtőzik, nem teljes elfedettséget az úrfikor jelentéssége hozhatja felszínre. Ugyanis ez az úrfikor olyan „téridő”, amelynek (az események és emlékidézések révén kibukó) földrajzi, kronológiai – regény – hitelessége éppen körülírhatóságával igazolódik. Nevezetesen valóban bekövetkezett, egykor-valaha létezett eseményhez és helyhez kötöttségével (valóban élt személyiségek tulajdon nevükön neveződnek meg), ám legalább oly mértékben a Krúdy-életmű számos epizódjának (1919 előtti, még inkább utáni művekről egyként lehetne számot adni) a regénybe integrálásával. A boldogult úrfikor így a Krúdy Gyula tulajdonnévvel rendelkező elbeszélő korábban megjelent műveinek kora és ideje (is), az az álom-Magyarország, az a bizonyosság és bizonytalanság között lebegő világ, amely az irodalomban, az irodalom által formálódik. Olyan szövegegyüttes, amely az egykori világ reáliáira és képzeteire építve megteremti, újraolvassa, újraértelmezi ezt a hajdan (az irodalomban, irodalom által) voltat. A boldogult úrfikor a Krúdy-regények „előideje”, történelmi kor, mert a történetek előtti kor, amelynek alakulása a *Boldogult úrfikoromban* című regényben akképpen összegződik, hogy lehetővé teszi a továbbírást, továbbolvasást, továbbértelmezést. Ez a mű (is) értelmet az életmű korábbi darabjait, nemcsak már megírt mozzanatokat épít új kontextusba, hanem az új és a régi kontextus összefüggéseit is tárgyá-

vá teszi. A boldogult úrfikor majd minden szereplő létének része, önértésük és -értelmezésük nélkülözhetetlen eleme. Abban és akkor éltek szépen, vélik, hitetik el önmagukkal (is). Mégsem utópia, nem nem-hely. Irodalomként létező világ, amely az irodalomra és az (irodalmi) előidőre egyként reagál.

1 Mindhárom novellát Krúdy *Delikátesz* című kötetéből idéztem. *Válogatott elbeszélések 1926–1930*, vál. BARTA András, Bp., 1982.

2 CZÉRE Béla, *Krúdy Gyula*, Bp., 1987, 281.

3 KELEMEN László (Perkátai) regényelemzésének egyik építőköve: *Krúdy Gyula*, Szeged, 1938, 71–77.

4 KELEMEN, i. m.; Krúdynál az anekdota szemlélet – FÁBRI Anna szerint. *Ciprus és jegénye. Sors, kaland és szerep Krúdy Gyula műveiben*, Bp., 1978.

5 CZÉRE, i. m., 288.

6 TAMÁS Attila, *Krúdy Gyula = A magyar irodalom története*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1982, 310–311.

7 E kérdésekről részletesebben: FÜLÖP László, *Az idő funkciói (Boldogult úrfikoromban) = Uő, Közéletések Krúdyhoz*, Bp., 1986, 356–383. Krúdy „időkezelés”-ét értelmezve megkockáztatható, hogy Babits Mihály Bergson-tanulmányait (is) idegondolták a szakírók. BABITS Mihály, *Bergson filozófiája = Esszék, tanulmányok*, sajtó alá rend. BELIA György, Bp., 1978, főleg I, 137.

8 A szakirodalom BORI Imrére, 1978-as Krúdy-könyvére hivatkozik. Vö.: KOZMA Dezső, *Krúdy Gyula postakocsiján*, Kolozsvár-Napoca, 1981, 142–148. A különféle helyekről érkező szűk térbe szorultak „csodavárás”-a (vö. SZABÓ Ede, *Krúdy Gyula alkotásai és vallomásai tükrében*, Bp., 1970, 237–238.) két fontos színműnek is „témája”: Gorkij: *Éjjeli menedékhely*, O’Neill: *Eljő a jeges*. Az esetleges egybevetés nemcsak a műfajokból és környezetrajzból adódó eltérésekre hívhatja föl a figyelmet, hanem azokat a különbségeket ugrathatja ki, amelyek a naturalista „festés”-nek szimbolikus megjelenítésbe átválthatóságát állítja szembe az időiséget problematizáló „modernitás”-sal. Hogy a prousti elgondolás a tűnt idő újraélhetőségéről szintén az eltéréseket tudatosítva gondolható ide, erre már TAMÁS Attila is célzott, i. h.

9 Az a Krúdy-kötet, amelyből idézek, tartalmazza ezt a „kései” novellát is: *Boldogult*

úrfikoromban és más elbeszélések, sajtó alá rend. STAUDER Mária, Bp., 1996, 239.

10 SZAUDER József, *Tavaszi és őszi utazások*, Bp., 1980, 147–148.

11 Valamennyi elbeszélés a *Delikátesz* című kötetben. (1. sz. jegyzetben i. m.) Talán számot lehetne vetni Kosztolányi egy korai megjegyzésével is: Krúdy „egy folyton megújuló és folytatódó regényt írt”. Lásd: *Kortársak*, sajtó alá rend. ILLYÉS Gyula, Bp., 1940, 162.

12 KRÚDY Gyula, *Pesti album. Publicisztikai írások 1919–1933*, sajtó alá rend. BARTA András, Bp., 1988, 367. „Weisz Antal nevezetes sörházá”-ról: 343. A Krúdy-recepció izgalmas pillanata, amikor regényünk a *Hét bagoly*-lyal egy kötetben jelent meg. Bp., 1963. Részint a Ferenc József-i idő-k tárgy- és mentalitás-vonatkozásai (F. J. szakállviselője a szokatlan külsejű úriemberen), részint a Márton-napi szokás („A pozsonyi zsidók most viszik a hízott ludakat Ferenc Józsefnek”) idő-kijelölő funkciója teremti meg a két regény összefüggéseit. Szemben az utószót író, a „korszak nyelv”-ét beszélő Sötér Istvánnal, aki a „kis-realizmus” terminust vezeti be, valamint a „regénnyé növelt zsáner-novella” kétes értékű fogalmát, a mottóként szolgáló előszövegekre utalnék, mint amelyek némi önironiával („kézikönyv”) a korszakküszöbre érést tudatosítják, és eszerint határozzák meg (halmozás segítségével) a történeteket, amelyek csak együtt, egymásra vonatkoztatásukban alakulhatnak történetté. Az idézett novella a regény néhány epizódját fogja össze, 1929-es, lényegében regényünkkel egykorú.

13 KRÚDY Gyula, *Kóbor Tamás; Budapest regényírója = Irodalmi kalendárium. Írói arcképek*, vál. BARTA András, Bp., 1989, 422–429., 429–432. (427.: „Benézett az omnibusztól döcögő Király utcába...”)

14 MÁRAI Sándor Kóbor-recenziója: *Ujság*, 1933, 292. sz.

15 Erről már FÜLÖP is: i. m.

16 A több- és sokértelműség, a meghatározatlanság, a többjelentésség (poliszémia) so-

kat használt, kevésbé végiggondolt jelölések. Magam az alábbi tanulmány szerint igyekszem eljárni: Gerhard KURZ, *Vieldeutigkeit. Überlegungen zu einem literaturwissenschaftlichen Paradigma = Vom Umgang mit Literatur und Literaturgeschichte. Positionen und Perspektiven nach der »Theoriedebatte«*, hg. von Lutz DANNEBERG und Friedrich VOLLHARDT in Zusammenarbeit mit Hartmut BÖHME und Jörg SCHÖNERT, Stuttgart, 1992, 315–333. Főleg: 321–322., 324.

17 KELEMEN Krúdy jóízű(?) anekdotáival a bizarrakat(?) állítja szembe, a kakas-altatás (a hipnózis paródiája? miféle orvosi módszer kigúnyolása?) „bizarrá, álomszerűvé” teszi a regény jeleneteit. *I. m.* CZÉRE a kocsmai szertartás „időtlenységé”-ről beszél: *i. m.*, 289. Ezzel szemben KOZMA Dezső az „idősíkok” változtatását emlegeti: *i. m.*, 142–148. HEVESI András a Krúdy-művek temporalitásának jellemzéséről nyilatkozva az Osztrák–Magyar Monarchia-idő felbuklását hangsúlyozza: lásd: *Krúdy világa*, gyűjt. és írta TÓBIÁS Áron, Bp., 1964, 312.: „Nincs senki, aki az Osztrák–Magyar Monarchia lényegét jobban megragadta volna a Meissl és Schadn marhahúsán és Schrott Katalin pesti látogatásán keresztül.” Hevesi kijelentését tágabb értelemben is lehetne használni: a Monarchia *koinéjához* való hozzájárulás a Krúdy-művek „világa” révén.

18 A továbbiakban a vendéglő és a söröző szinonimákként állnak.

19 SZABÓ Ede, *i. m.* Regényünkről 236–238.

20 SZAUDER, *i. m.*, 16–17.

21 FÜLÖP László eltérő véleménye: „Az elbeszélő a történet alapidejét – a korszak értelmében való idejét – elvontan, közvetetten, hozzátétőlegesen jelöli ki, ugyanakkor a belső idősíkok és időviszonyok konkrét és aprólékos meghatározására törekszik.” *I. m.* Kérdés például, hogy a kortársak számára világos utalás, „rájátszás” az 1919 utáni fejleményekre az „alapidő”-höz vagy a „belső időviszonyok”-hoz sorolandó-e, és elválik-e ily egyértelműséggel egymástól a kettő...

22 Zoran KONSTANTINOVIC, *Bachtins Begriff des »Chronotopos« = Roman und Gesellschaft*. Internationales Michail-Bachtin-Colloquium. Wissenschaftliche Beiträge der Fried-

rich-Schiller-Universität Jena, 1984. Verantwortlicher Bearbeiter: Dr. phil. Hans-Günter HILBERT, Jena, 1984, 109–110. E fejtegetés azt látszik igazolni, hogy még egy óvatosan körülírt-meghatározott „neutrális idő” fogalom sem képes a Krúdy-regények időiségének adekvát érzékeltetésére.

23 FÜLÖP, *i. m.* szintén szól e kérdésekről.

24 FÜLÖP-nél *i. m.* a most, már, majd előfordulásairól. Vö. még: GRÓ Lajos, *A valóság költészete = Krúdy világa...* 315.: „A konkrét időfogalom meglazul, az órák, az évek új értelmezésükben jelennek meg.”

25 A regénycím jelképességéről már KOZMA Dezső, *i. m.*

26 „Lovag Tokio”-ról (is) megtudjuk: „Fiataltabb éveiben, »boldogult úrfikorában« ő volt a legjobb valcertáncos a városban.” Az elbeszélő átveszi a szereplői szót, s ezzel lovag Tokiót is betagozza a társaságba. Információinak egyik forrása azonban: a „rossz nyelvek”.

27 *A Hét bagoly* idevágó mondatára a 12. sz. jegyzetben utaltam.

28 További megfontolásokat igényelne az újságíró alakja. A különféle (női) álneveken számos tárgykörben publikáló zsrnalista személyisége ekképpen szétosztódik szerepei között, amelyek elrejtik (a valaha létezett?) énjét. Aligha célszerű benne Krúdy önportróját fölfedezni. KÁRPÁTI Aurél, aki egyik első kritikusaként a groteszket hangsúlyozta, a társaságról úgy véli (Nyugat, 1930, I, 884–885.): „Ott ül közöttük az író is.” KELEMEN, *i. m.*, 77. Kacskovicsban lát Krúdy-képmást. Nem egészen világos számomra, milyen megfontolások alapján. Kacskovics olykor rezonőrje az eseményeknek, de nemcsak nem teljhatalmú narrátor, hanem meglehetősen iróniával „elidegenített” figura is. Valójában távolságtartó szemlélője és résztvevője az eseményeknek.

29 A további értelmezés nemigen kerülheti meg a regény táncjelenetének Krasznahorkai László *Sátántangója* felőli olvasását. Feltehetőleg az Arany Jánostól Krasznahorkaiig, illetőleg az Arany-vers forrásául szolgáló előzményektől a mai magyar irodalomig terjedő mezőn helyezhető el az ördög által sugallt-levezetett „össztánc” értelmezése.

„Mint alvadt vérdarabok...”

(A *bűn nyelve és énje József Attila költészetében*)¹

Az eredendő bűn dogmáját előbb narratívaként, műfajilag mesévé minősítve idézi József Attila *Én nem tudtam* című szonettje. „Én úgy hallgattam mindig, mint mesét, / a bűnről szóló tanítást.” Majd a bűnt megfosztja mesei-narratív keretétől, s így teszi egy beszélő hang sajátjaként kimondhatóvá: „az eredendő gaszág / szivemben mint ravatal feketül.” A narratíva tehát hasonló funkciót is nyer, s a beszélő e hasonlítással *emlékezik* a vallási tradícióhoz való korábbi viszonyára. „Utána nevettem is.” A bibliai exegézis „meséjének” a kinevetésére – tehát egy tradíció elutasítására – a beszédhelyzet mostjának mutatása („most már tudom”), grammatikai jelen ideje reflektál a bűnnek-átadottság eredendőségében, vagyis immár egy tradícióban-állás megkerülhetlenségének bizonyosságában. S a hagyomány felülkerekedése révén válik le az eredendő bűn eseményéről a narratív keret, s formálódik át a hasonlítás nyelve is. Ezáltal lesz a bűn a múltidéző mese helyett egy jövőbeli történéshez, a halál eseményéhez hasonlítható. Így a metaforizálás nem a múltra *narratívát* idézőn visszaemlékező én képessége, hanem a jelenét a jövőből, a végessége felől értelmező én *beszédszerű* képessége lesz. Sőt, a halál és a bűn „nagy fényébe” helyezés az emlékezőt mint bűnbánó alanyt is kifordítja önmagából, s eltörli a vallomás mögé képzelhető szubjektum árnyékát. E pillanattól egy másik hang jut szóhoz, pontosabban egy olyan hang lesz hallható, mely minden individuális eredeztetéstől függetlenül, sőt, annak ellenére lesz képes megszólalni. „S ha én nem szólnék, kinyögné a szájam.” Így nem a lélek, hanem a test, a száj beszél, egy materiális automatizmus, mely megtagadja, hogy bármilyen bensőség alárendeltje legyen. E bensőséget még a hallgatás sem őrzi meg, centruma még az elnémulással sem képes védeni magát.

Ahol József Attila lírájában az én antropomorf identitásának tételezése, önfenntartásának kísérlete, szubjektumának vallomásos hangja érvényesül, ott jól megfigyelhető azoknak a nagy elbeszéléseknek a felidézése – mondjuk „Hegel, Marx, Freud” referálása –, melyek mindezt előlegzik, s melyek lerombolásával e költészet új perspektívái megnyílnak. Ezért a vallomásos önidentitás formációit nem ritkán épp a vonatkozó narratívák dekonstruktív átbeszélése zilálja szét. A freudi pszichoanalízis például rámutat ugyan a mondás és a szándékolt jelentés különbségére, de szintén egységes történet-

té integrálja a megbomlott ego beszédét, s összhangba hozza tudatrétegeit. Ezért kevésbé alkalmas e későmodern karakterű fejlemények értelmezésére. Az álomelbeszélések már maguk is – ahogy Ricoeur rámutatott – narratívába kényszerített értelmezések. A tudattalan megnyilvánulásainak „megfejtő” kezelése elsimítja a nyelv diszkurzív nyersségét, s az én kohézióját egy kiigazított cselekményben állítja helyre, vagyis az emberről szóló humanista mesét képezi újjá. József Attila lírája számos ilyen mesét idéz például közös dolgaink rendezéséről, a társadalmi harmóniáról és a mérnöki jövőbe látásról, a szabadság szülte rendről, a fehérek közötti európaiakról stb. A *Thomas Mann üdvözlése*, ha más nem, e meseigényt, annak egyébként respektálható gyermekét voltát ismeri be. De többek között az *Én nem tudtam* című költeményben épp a korábban mesének tartott, ám meséként immár nem hallgatható egzisztenciális tapasztalat, az eredendő bűn oszlatja szét a nagy elbeszélések illúzióit. Feltehető, hogy József Attila poetológiájának több lényeges vonása a hasonló szembesülések révén vagy azok hiányában alakul ki, ezzel is magyarázhatók formaelveinek eltérései, olykor még az egyes verseken belül is lényegesen különböző vonásai.

Mivel e költészet hatástörténetében a korszaknak Heidegger nevével is jelezhető értelmezési távlatok már régen felnyíltak, viszonylag könnyen felfedezhetők a bűntapasztalat későmodern horizontjának azon nyomai, melyek az imént idézett versben a száj megszólalásához vezetnek. Ezek közé tartozik mindjárt a múltbeli nem-tudás és a jelenlegi tudás kettősségére kifejezett énképzet temporalitása („én nem tudtam” – „most már tudom”), mely távolról sem a belátás megkésetttségét jelenti csupán. Az eredendő bűn itt a ráismerés utólagosságaként tárul fel a megértésben, hangoltsága ezért a bánat. Az ént így az öntudattal egyidejű öninterpretáció vaksága stabilizálja, az utólagos belátás pedig kifordítja sarkaiból. Szubjektuma ennek következtében azonos lesz önmaga emlékével: a decentrált beszélő memóriaműködésében jelentkezik, egy múlthoz utaltatván. Az emlékezés ezzel nem fenntartja, hanem elveszti, előzetességbe taszítja éncentrumát, s ezen allegorikus működése nyomán fog a múltba szorított lélek helyett a száj megszólalni. A bűn eredendőségének ontológiai tapasztalata továbbá úgy fosztja meg autonómiájától grammatikai alanyát, hogy azt minden függése ellenére – vagyis éppen e függés miatt – a bűn alapokává nyilvánítja ki. „Csak az zavar e semmiben, / mért nincs bűnöm, ha van.” (*A bűn*) Az ego így nem töltkezik fel individuális tartalommal, hanem egy *hely* marad, a bűn okának helye léte horizontján. Mivel nem képes önmaga megalapozására, ezzel a bűnösség megalapozójává válik. Tehát nem az etizáló büntudat, hanem a bűnösség létszerkezeti sajátlagossága pozicionálja, melynek történő eseményébe az egzisztencia eredendően átadja magát. S ezen átadottság nyelve lehet például a „száj” mondása.

A *bűn* című költemény folytatása egyébként még ragaszkodik a személyesség autonómiájához és újraképezhető koherenciájához. Ahhoz az énhez, aki a pszichoanalízis vallomásteveőjeként, az apagyilkosság őstörténetébe behelyettesíthető gyónásban, egy freudi narratíva elmondásában keres gyógyulást és ragadja magához a kezdeményezést: „Elmondom: Öltöm. Nem tudom, / kit, talán az apám”. Hasonlóan kísérletezik az eredendő bűn helyén az ego eredendőségének óvásával az *Azt mondják* című költemény. A kitűnő felütés előbb a saját műnemébe deiktálja a beszélő eredetét, lírai – azaz nyelvi – aktusként határozva meg születés és bűnösség egybeesését. „Mikor születtem, a kezemben kés volt – / azt mondják, ez költemény.” De még az első strófa zárása kilép e deixisből, és az emberi élet általánosságába utalja alanyát („a kés kevés volt: / embernek születtem én”). A humanista kondíciók őrzésével, egy általános alannyal, „az ember” minden sajátlagosságot nélkülöző attitűdjével indít a *Reménytelenül* címet viselő verspár is. „Az ember végül homokos / szomorú, vizes síkra ér.” Sőt, az első személybe váltó, színre lépő beszélő ugyancsak „az ember” mintáját követi: „én is így próbálok csalás / nélkül szétnézni könnyedén.” Ám ez a vers kilép „az ember” pozíciójából, s úgy vezet át a harmadik strófa lenyűgöző soraihoz, hogy az én metonímiáját (a „vacogó szív”-et) áthelyezi a lélekre utaló testből a „semmi ága”-ként dezorganizált természeti kód terébe. Ahol épp a kozmosz perszónifikálása tör meg minden antropomorf párhuzamot azáltal, hogy elemei nem a látvány, hanem a látó pozíciójába kerülnek: „köréje gyűlnek szeliden / s nézik, nézik a csillagok.”

József Attila verseiben tehát a „kiröhögtem az oktatómat” típusú hagyománytagadás felülbírálata hagyatottságként értelmezi a hagyomány és a hagyatkozás együttesét. Ebben az összefüggésben a léthiány nem valamilyen naiv teljességigény fogyatkozásaként és arról való panaszkodásként magyarázható. Hanem a sajátlét megalapozhatatlanságaként, mely a sorsot megnyitja, s mely úgy hallgattatja el a szubjektumot, ahogy önidentikus emberként meghatározhatatlan látvánnyá figurálja. Egyik legismertebb példája ennek az *Eszmélet* zárószakasza, melyben nemcsak megsokszorozódik a beszélő alakja, de az sem dönthető el, hogy tükörképeinek iramló egymásutánjai láthatók-e, avagy a „fülke-fény” őt magát világítja meg a sorozatos felvillanásokban.

A hagyomány, a hagyatkozás és a hagyatottság ilyen összjátéka tárja fel az eredendő bűn fenomenjának történetiségbe-ágyazottságát, eseményszerűségét, azaz sorsként tapasztalhatóságát. Amikor az *Én nem tudtam* című költemény „most már tudom” fordulatahoz érkezünk, akkor ebben az idői szétvonódásban tűnik elő az én sorsa mint a sors énje. „Most már tudom. E rebbenő igazság / nagy fényében az eredendő gagság / szivemben, mint ravalta feketül.” A rebbenő igazság nem egy sors szubsztanciáját világítja meg, hanem a halálba hanyatlás – már Rilkenél is kiemelt – sajátszerű elhatalma-

sodását. Ha a szakirodalom néhol szinte misztikus megvilágosodásnak nevezi a hasonló pillanatokot – Szabó Lőrinc megfelelő szöveghelyeivel együtt –, akkor ehhez hozzá kell tenni, hogy misztikán nem csupán valamilyen rejtett és örök lényeg megvilágosodását érthetjük. Hanem az egzisztencia *önértésének* lezáratlanságát, ekként való végtelenbe-vetülését és végességbe-vetettként való visszatérését önmaga – olykor bűnősként felismert – másikához.

Ahogy szubjektum és hagyomány viszonya megfordul, úgy szerveződik át a metaforikus alakítás. Láttuk, a narratívával tételezhető, emlékező hasonlítást felváltja a halálba-hanyatlásból, a végességtudatból származtatott figura („mint mese” – „mint ravatal”). Mintha a képies *beszédet* utóbb a nyelv és a világ határába ütközés, a halál beleírása mozgatná. Ez a megoldás akkor lehetséges, ha a metafora – az áthelyezés – nem az önkifejező jelentéspárhuzamokra, nem egy állandó bensőség nyelvjátékaira alapoz. Hanem például a száj kifelé beszélésére, a bensőségnek egy addig idegen világba kényszerülésére. Ez azonban már kevésbé áthelyezés, inkább kihelyezés: kiszolgáltatás, átadás, ahonnan nincs visszatérés a korábbi állapothoz. Az ilyen metafora nem átviszi, hanem kiviszi a jelentést, ahogy a vacogó szív „kis teste” kerül ki a csillagok közé, ahonnan nincs visszaút abba a belső térbe, mely útjára bocsátotta. Visszakerülés legfeljebb egy másik, „fegyvertelen öntudatba” lehetséges, mely immár ráérezte függőségére, végességére. A szokványosan jelentésátvivő metafora ezért funkcionál e nyelvben emlékezőként („én úgy hallgattam, mint mesét...”), míg a kifelé mondott hasonlat allegorizálja szubjektumát olyképp, hogy bűnösnek értheti e temporalitás énjét.

Mindez paradigmaticus érvénnyel függ össze a hasonló beszéd problematizálásával. A korszak antimetafizikájának többször előkerülő metafora-ellenességéből ezúttal célszerű Gottfried Benn-nek a hasonlatot elutasító álláspontjára utalni. (A metaforikus kép áttevődés jellegét már a kora romantika kétségbe vonta: Novalisnál például felbukkant a jelölő és a jelölt felcserélhetőségén alapuló magyarázat.) Martin Heidegger annyiban vitatja Benn kritikáját, amennyiben a grammatikailag metaforáknak vagy hasonlatoknak tekinthető alakzatokat nem okvetlenül tartja átviteleknek vagy hasonlításoknak, az eleve adott jelentés áttevődésének, helyettesítéseinek. Ilyen értelemben tagadja, hogy például Hölderlin *Kenyér és bor* című ódájának kifejezése – „Worte wie Blumen”, a „szavak mint virágok” – pusztán hasonlat volna. E vita arra figyelmeztet, hogy e téren is újragondoljuk a költői nyelv történetiségének romantikus hagyományát, romantika és modernitás epochális viszonyát. (Az említett szókapcsolat interpretációjához még Paul de Man és Paul Ricoeur fejtegetéseit is felidézhetjük.) Ha ugyanis a metafora nem-metafizikai természetű – ekként olvashatósága – annyit jelent, hogy a beszélő a hasonlítás auditív vagy vizuális elemeit nem vonatkoztatja vissza a kép grammatikai szerkezetére, s nem őrzi meg azokat egy szubjektumot rejtő intenció és előzetes jelentésbeli meghatározás számára, akkor e poétika kez-

deteinek Hölderlinhez és a romantikához utalása teljesen indokolt. Hölderlin „a szavak mint virágok” hasonlata mellett a nyelvi jeleket egy másik himnuszában, a *Germániában* a „száj virágainak” nevezi. Mindez – a mondottak nyomán – arra figyelmeztet, hogy ne áthidalhatatlan szakadékot lássunk a romantikus hagyomány és a modern líra nyelvvezete között, s ez utóbbi történeti alakulását ne pusztán egy önkörében maradó, vallomástevő szubjektum alakzatához képest magyarázzuk.

A száj virágának látványáról szólás persze különbözik a száj nyögdecselésének olyan hangjaitól, melyek József Attila mellett és után például Gottfried Benn lírájának „bünt hörgéseiből” (*Szintézis*), Paul Celan költészetének „emberen túli dalolásából” (*Fonálnapok*), vagy Pilinszky János nyelvi „szegénységéből”, „nyelvvesztéséből” hallhatók ki: „Szavaidat, az emberi beszédet / én nem beszélem” (*Apokrif*). De mielőtt e poétikai eltérésre kitérnék, hadd utaljak József Attilának arra a közismert hasonlatára, mely úgy figurálja a bensőséget hangzássá és látvánnyá, hogy ezzel a metaforikus beszéd és a bűnesemény létszerkezeti egybeesését implikálja. Az *Óda* szerelmi vallomása, miközben megszólításainak sora önelbeszélésbe merül, váratlanul a következőképp jellemzi magát: „mint alvadt vérdarabok, úgy hullnak eléd / ezek a szavak”. E hasonlat kevéssé illeszkedik a költemény egészének poétikájához, a matériában keresett „öntudatlan örökkévalóság” hegelizáló attitűdjéhez. Hiszen az alvadt vérdarabokként hulló szavakban éppen az érzelem intim bensősége válik áldozattá, kifelé mondottsága öli meg a belül születő jelentéseket. Erről a deformálásról mondja a folytatás: „A lét dadog”. A lét nyelve olyan dadogásnak minősül, mely szétbeszéli – megsemmisíti és újraalkotja – a szubjektíve képzett jelentéseket. De a lét dadogását is a lírai én közvetíti – szoros értelemben hullajtja magából kifelé – minden szó (alvadt vérdarab) végesség-horizontját, ekként halálra-születettségét indexálva. Igaz, a beszélő rögvést ragaszkodni kezd a nyelv grammatikai szabályszerűségeihez, a dadogó, anarchisztikus örvénylésből és alaptalan káoszból teremtődő rendhez: „csak a törvény a tiszta beszéd”. De a dadogás mégiscsak megelőzi a szabályt, mondhatni a langue csak a parole-ból születhet és nem fordítva. Sőt, az *Eszmélet*ben „a törvény szövedéke” is „mindig fölfeslik valahol”. A későmodern líra nálunk talán kevéssé kiemelt, noha nyelvfilozófiai téren már számba vett vonásának vélhető, hogy nem a struktúra (langue) törvényeiből származtatja a beszéd (parole) esetlegességeit, hanem a beszéd *aktuális* eseményeiből keresi a törvényszerűségek kirajzolódását – ha keresi egyáltalán. Mindenesetre a beszéd dadogó története, eseményszerűsége szemben áll a nyelv strukturalitásának képzetével. E szembenállás pedig a romantikus líra hozadéka, így a „szavak mint virágok” és a szavak „mint alvadt vérdarabok” hasonlatainak minden történeti különbsége a benne rejlő folytonosságot is figyelembe véve ragadható meg.

Az *Óda* többféle aposztrophikus megnyilvánulásának egyik feltűnő mozanata egyébként, hogy a természet és a másik lény megszólaltatásának poézisét, mondhatni a nyelv romantikus kompetenciáját a beszélő nem önmagánál, hanem a megszólítottnál feltételezi. Szeretni, szerelmi vallomást tenni ebben a versben annyi, mint a megszólaltatás képességével a másikat felruházni. „Óh mennyire szeretlek téged, / ki szóra bírtad egyaránt / a szív legmélyebb ürgeiben / cseleit szövő, fondor magányt / s a mindenséget.” Így az invocáló, az először megszólító lény tulajdonképpen megszólítottá retorizálódik. A szeretett alak olyan vonásokat ölt magára, ahogy a későmodern költő a magányt és a mindenséget átpoetizáló romantikus költőt elképzei. Ahogy Pilinszky *Apokrifé*ben is egy helyütt a megszólított rendelkezik az *emberi* nyelvvel, miáltal a megszólító a humánalakú szemiózison kívülre szoruló látvánnyá válik. „Szavaidat, az emberi beszédet / én nem beszélem. [...] Kimeredek a földből. // Látja Isten, hogy állok a napon.”

A „szavak mint virágok” és a „szavak mint vérdarabok” formációinak történeti eltérésére utalhat azonban, hogy Hölderlin sorában nyilvánvaló a nyelv természeti látványának organikus alakja, míg József Attila versének hangjánál ennek az ellenkezője figyelhető meg. Ugyanakkor az organicitás romantikus tételezése tételezés marad: jövőbe utalt látvány. A későmodern líra dezorganizációja viszont egy múltba-utalt szervesség-képzettől elszakadva artikulálódik. De nem az a paradigmikus különbség a romantikus és a későmodern alakítás között, hogy az előbbi birtokolva érzi a szervesség ideáját (ami nem igaz), az utóbbi pedig elfordul tőle. Hanem például az, hogy a száj virágaiban láthatóvá váló kifelé mondottság a beszélő számára elfogadható, sőt, remélt-elvárt jövőre nyit, míg a száj nyögdecselésében hallható beszéd tőle fenyegetően elválasztódó újdonságot képez. Mégpedig azért, mert a dezantropomorfizáció nyelve nem a korai romantikában, inkább a modern irodalomban jelent beszélője számára veszélyt, s okozhat katasztrófát. Az organicitás nem az egyes személy és a lét, nem a belső és a külső szervesen fejlődő összhangját mutatja a romantikában, hanem a radikális átváltozás, az akár halálos másletbe-vetülés természetességét, sőt, vágyát: a szubjektivitás szerkezetéből kiszabadult jelentésíródásnak, az így értett eksztázisnak ünnepe. Azt kell mondanunk, nyilván vitára ingerlően, hogy a romantika sokkal kevésbé ragaszkodik szubjektuma humanizált kondíciójához, mint a „világfélelemnek” (Jauss) azon modernsége, mely sokáig óvja átesztétizált énje sérülékeny stabilitását, legalábbis fájjalja a metamorfózisokból adódó veszteségeket. Csak utalunk például a fenségesnek azon szubverzív poétikájára, melytől eltávolodva a modernség a maga én-alakzatait kialakította, s a metafizikai támaszok tűntének, az istenek távollétének *romantikus* tapasztalata fölött önmagát féltve keseregni kezdett. Őszintén csodálkozva azon, hogy a nyelv nem mindig engedelmeskedik akarátának. Az úgynevezett romantikus szubjektivizmus ugyan visszakeresne egy saját arcot, de úgy, mint egy másik

jelentést, melynek idegensége egyáltalán nem taszítja, s épp ezért hajlamos e fordulatot önmagához-érkezésnek interpretálni. De az én-nem-én feszültségétől ösztönzött metamorfózisnak aligha lehet annál radikálisabb formája, mint amely az elkülönbözés vágyának énjét – és nem az én vágyát – hordozza. A romantikus halálvágyban a szubjektum önnön szétzilálásának perspektívája felől határozódik meg. Az idegen, a másik, az ismeretlen forma iránti sóvárgás – mely az így értett halálvágyban tetőződik – és az elidegenedés modern szorongása közötti különbséget a maga módján az avantgarde is jelezte akként, hogy ez utóbbit hisztérikus érzelgősségnek tüntette fel. Hadd jegyezzem meg magam is némileg hasonló provokatív éllel, hogy a modernség alakulástörténetéből nem hagyható ki azon avantgarde reflexió, mely az elidegenedést merő szentimentalizmusként közvetítette a későmodernitás felé. József Attila költészetében a humanista kondíciókon túllépés ilyen alakulástörténeti feltételek mellett – tehát bizonyos avantgarde formák birtokában – artikulálja újjá a szépnek és a fenségesnek *romantikus eredetű* kölcsönös-ségét. Így a *Téli éjszaka* soraiban, a „szép embertelenség” világát alkotó képekben, ahogy arra a néma és hideg úr, a csönd, az ezüst sötétség, a tündök-lő éjszaka alakzatai már motívikusan is utalnak.

Emlékezzünk arra is, hogy a természet Hölderlin ódájában *expressis ver-bis* arctalan: az arc csak abban a másságban jelenhetne meg, mely idegen a jelentől. Sőt, olyannyira erős a jövőbeli elrejtetlen iránti vágy, hogy a saját jelenbeli létforma minősül idegennek, és a jövőbeli – a még ismeretlen – a saját-lagosnak. S az ember e jövőben „látni a Megnyilvánultat megszokja, akár az / Arcot.” (*Kenyér és bor*, Rónay György fordítása – „... und gewohnt werden die Menschen des Glücks, / Und des Tags und zu schau'n die offenbaren, das Antlitz / Derer, welche schon längst Eines und Alles genannt”). A Feltárult megpillantása tehát egy arc megpillantása lenne: ez az arc nyerné az egy és a minden *nevét*. De tán nem is kell mondani, hogy ez az arc *nem emberi arc volna* – a vers szerint épp az ember az, akinek hozzá kellene szoknia a látványá-hoz. Ugyanakkor ezt az arcot e költészet sohasem látja meg, noha általa léte-sülhetne a nyelv virágként a majdani mostban: „nun müssen dafür Worte, wie Blumen entstehn”. Ezt a láthatatlanságot, a beszélő ilyen vakságát mint a retorikus olvasat tapasztalatát figurálja majd Paul Celan hasonlata a *Blume* című költeményben, mely a virágot a vakok szavának nevezi („Blume – ein Blindenwort”).

A „szavak mint virágok”, valamint a „szavak mint vérdarabok”, illetve a virágok mint a „vakok szava” szóképeinek történeti különbsége mutatja, ahogy a későmodern líra anorganicitása grammatikailag reflektálja-artikulálja a romantikus retorika hasonló jelentéspotenciáljait. Így az önmagát kimondó lét a nyögdecslő száj nyelvén dadogva, vagy a vakság homályából utal a másik formába vetülő, idegenné váló énrre. A jelentés grammatikai és retorikai szintje között ezért ekkor sokkal kisebb a (jelenleg tapasztalható) feszült-

ség, mint a romantikában: a „lét dadogása” eleve szétoldja például a hasonlat kohézióját, lényegében ez robbantotta ki a körötte zajló vitát. E folyamatban természetesen a szimbolizmus is nagy szerepet játszott: a szavak kötetlen vegyértékeinek – konnotációs vonzatainak – hallatlan mértékű felszabadításával. De hogy ezen alakulásmódot a grammatika és a retorika közötti romantikus átfordíthatatlanság inspirálta, azt bizonyítja, hogy az utóbbi évek József Attila-értelmezéseinek leglátványosabb fordulatai azon vontakozó Paul de Man-teóriákra alapoznak, melyek romantikus szövegek olvasásából születtek. E kutatásokhoz hadd idézzem Paul de Man egy ideillő, Rousseau *Vallomásai* kapcsán tett észrevételét. A nyelv hangjainak (zörejeinek) olyan ismétlődéséről van szó – Marion *bűnös* megvádolásakor –, mely szinte véletlenül, a beszélő akaratától függetlenül, esetlegesen képzett hangalakká, névé áll össze. A zörej így nyer olyan jelentést, mely egy adott kontextusban végzetessé válhat, sorsok és életek fölött dönthet. József Attila Kosztolányi-kritikájának néhány megállapítása e romantikában tételezett nyelvi tapasztalat olyan folytatásaként olvasható, mely írás és olvasás egymásba fordulásaként is érti az esztétikai kommunikációt: „A költeményt [...], melyet a nyomtatott betűjel, a szavakká formált anyagi hangok zörejszere egyszerre idéz fel a szívben és az elmében, [...] költő és olvasó együtt alkotják. A költő írás közben olvasó is...”²

Végül hadd emlékeztessenek arra, mit is mondott a száj beszéde az *Én nem tudtam* című vers utolsó soraiban. Egy óhajtás hangzik el, mely a magány feloldását a bűn közösségével köti össze. A bűn ontológiai pozíciója így válik itt egyúttal a *megértés* helyévé, s képezi a kifelé mondást, a „zörejt” megszólításá, jelentését személyközöttivé. „S ha én nem szólnék, kinyögné a szájam / bár lennétek ily bűnösök mindnyájan, / hogy ne maradjak egész egyedül.”

1 A „Kész a leltár” – *In memoriam Szabolcsi Miklós* című tudományos konferencián, 2001. március 2-án az ELTE-n elhangzott előadás szövege.

2 József Attila *Összes Művei*, III, Budapest, 1958, 167.

Sík Sándor és József Attila

Nemzedéknyi különbség volt köztük, ízlésük, lírafelfogásuk, társadalmi szemléletük, meggyőződésük és jövőképük ugyancsak elválaszthatta volna őket egymástól. A szerzetesrend védettségében és biztonságában élő, életét Isten ügyének szentelt pap, illetve a létbizonytalanságban, szegénységben küszködő poéta életformája sem mutat rokonságot. Személyesen egyszer találkoztak, ennek történetét Sík Sándor írta meg.¹ A Baumgarten-díj kiosztása utáni vacsorán kerültek egymás mellé. „A társalgás nehezen indult, de csakhamar összelelegedtünk” – írta Sík. Együtt indultak hazafelé, és késő éjszakáig kerülgették a rendházat. Közben József Attila, ritmikai elveit, a versek nyomtatott közlésének módjáról kialakított véleményét fejtegette. Elmélete „nagyon eredeti és tudományos szempontból is egészen komoly” volt, így Sík felajánlotta, dolgozza ki, s disszertációjaként nyújtsa be neki. Mellékantárgyai francia irodalom és neveléstan lettek volna. Amint Sík írta: „a szegedi egyetem mintegy jóvá tehetette volna azt a fájdalmat, amelyet okozott”.

A költővel Sík Sándor már korábban is bensőséges kapcsolatba került – a versei révén. Szegedi egyetemi előadásai során négyszer is szólt József Attila lírájáról, felolvasva néhány szívéhez közel álló művét. A hallgatói hozzászólások nyomán élénk eszmecsere alakult ki a professzor és növendékei között, „gondolkodásmódok és... ízlések csaptak össze, de a költő mindig győztesen került ki. A legtartalmasabb és legtanulságosabb hozzászóló... Radnóti Miklós volt.”

Az élő irodalmat nyilvános előadóesteken is megismertették a diáksággal és a városi érdeklődőkkel. Az egyetem legjobb szavalói tolmácsolták a verseket. „Ezeknek az óráknak (Sík »gyakorlatokként« indította őket) legfelejthetlenebb élménye József Attila *Ódája* volt, amelyet a később oly tragikus sorsú, nagy tehetségű Horváth István mondott el megdöbbenő erejű művészettel.”

Amikor három évvel Sík Sándor idézett írása után a kiadóhivatal munkatársaként olykor én vittem az Egyházügyi Hivatalba a *Vigiliát* cenzúráztatni, néha módom volt Sík Sándorral beszélgetni, kérdezgetni költőkről. Emlékszem, milyen csüggedten legyintgetett Majakovszkij hallatán. József Attiláról annyit mondott, nagyon szereti istenes verseit, kivált a *Csendes estéli zsoltárt*,

mert – amennyire emlékszem, így mondta – „most is zsoltáros időket élünk”. Persze ehhez az is hozzátartozik, hogy azokban az években fordította újra – az 1945-ös római kiadást követő *Zsoltárok Könyvét*. Volt alkalma a javítgatásra: hét év telt el, míg zsoltárfordításai 1961-ben végre megjelenhettek. A *Csendes estéli zsoltár* hangvétele nyilván azért is megragadta, mert néhány gondolata („Ó, Uram, nem bírom rímbe kovácsolni dicsőségedet. – Egyszerű ajakkal mondom zsoltáromat.”) saját lírájában is megfogalmazódott – természetesen nem azok, amelyek József Attila versében mintha az *Esti kérdésre* visszhangoznának:

Tudom, hogy zöldel a fű, de nem értem,
minek zöldel, meg kinek zöldel.

Mielőtt rátérnék Sík Sándor József Attila-képének ismertetésére, röviden szólnom kell arról is, hogyan jelent meg a fiatalabbik költő alakja Sík Sándor *Vigiliájában*, hiszen egy-egy ilyen tanulmány, közlemény is jelezheti, miképpen értékelt a főszerkesztő József Attilát. Mint ismeretes, Sík 1946-tól 1963-ig, haláláig volt a folyóirat főszerkesztője, tehát végigélte azt a korszakot is, amelyben jórészt a forradalmár-proletár lírikus működésére helyezték a hangsúlyt, tehát József Attila átpolitizált képe jelent meg különféle tanulmányokban, könyvekben, de még az iskolai irodalomkönyvekben is, költészetének legjellemzőbb jegyeit tehát aligha lehetett tárgyalni.

A *Vigilia* publikációi közül az első jelentősebb Megyer Józsefé.² A költő 10 éves halálévfordulójára készült tanulmány. Szerzője piarista paptanár volt. 1900-ban született, 1972-ben hunyt el Nápolyban (1949-ben hagyta el Magyarországot). Sík szívesen foglalkoztatta a rend írástudó tagjait, elég csak a kiváló történészre, Balanyi Györgyre hivatkoznunk. Megyer József is közéjük tartozott.⁴

Megyer tanulmánya voltaképp a költő kisajátítása ellen íródott. „A befogadását – írta – sokak számára bizonyos leegyszerűsítés, kisajátítás nehezíti meg. Mert neve egyelőre jel és zászló: Az új rend zászlaja. Pedig József Attila nem csupán munkás költő, vagy a proletáröntudat énekese. Ilyesfajta korlátozást költői egyéniség nem ismerhet.”

Érdekes, amit József Attila azóta igen alaposan föltárt játékosságáról, gyermekiségéről írt. Franz Hals *Bolondját* asszociálva idézte a költő *Ki-be ugrálját*, s keresetlen egyszerűséggel így fogalmazott a „Ha majd egész valómmal kacsintok” sorra utalva: „József Attila... remek típusképet adott ebben az egyetlen sorban. A festményen gitárt tart a kacsintó őrült, itt verset ír.”

Istenes verseiről is eredeti a mondanivalója. A *Csendes estéli zsoltárt* európai műveltségű lírikus önvallomásaként értelmezte, s elgondolkodtató jellemzését adta olyan versekkel, mint az 1924-ben írt *Isten, a Nem emel föl...* és a *Bukj föl az árból*. Ez utóbbit úgy jellemzi, mint a felelősséggel író költő imádságát. Ugyanakkor fölhívta a figyelmet arra is, hogy József Attila saját természete

szerint váltogatta az imádság hangnemét: ilyen típusú költeményeiben a kamasz, a suhanc, az utca fia, a város peremének kifutója szólongatja a rejtelmes Urat, kinek nyomait „tettenéri szívében”. (Ezt a témakört Sík Sándor fejtegette ki részletesen a költőt is elemző akadémiai székfoglalójában.)

Lábán Antal jóakarátú figyelmét megköszönve József Attila lemásolta és átadta a Collegium Hungaricum igazgatójának két verses kéziratát. Ezeket tárgyalta Kunszery Gyula *József Attila ismeretlen verskéziratai* című tanulmányában. Kunszery ennek a bécsi szabadverses korszaknak egy addig ismeretlen 9 soros darabját méltatva megjegyezte: a vers formája oldott, de „a szabad ritmus mellett feltűnik – bár diszkréten, nem túlságosan kiexponáltan: – a rím”. E megfigyelést árnyalta, finomította Rónay György.⁴ Mielőtt megfogalmazásából idéznék, közölném az ominózus 9 sort:

*Pucér csapat dobog a dombon,
Keresztülgázol kertemen.
Belénevetnek kutamba,
Hogy kékje nyugtalan legyen.
Szépek, erősek, egymás húsát
Jóltépett lombokkal verdesik –
Ugrándozzatok csak magosra
S a friss széllel
Gyertek el újra kertemig.*

A kiemelt sorokra célozva írta Rónay György: „a rím megjelenésén túl érezni vélem a ritmus sűrűsödését, kötődését is... szinte hangjára-találásnak, a józsefattilai sajátos versritmus egyik első, szép megszólalásának érzem ezt a kis költeményt... Ez már a szabad lüktetésben is kötött ritmus és már jellegzetesen saját hang: józsefattilás lüktetés és zene.”

József Attila halálának 20. évfordulóján bízott meg Sík Sándor: próbáljam meg felkutatni élete vagy halála néhány még élő tanúját. Szárszón akkor a régi parkban (ma parkoló) állt a költő szobra, én még a réges-régi sírját is láttam az azóta ugyancsak bezárt temető kerítése mellett. Konzervdobozban mezei virágok virítottak a kereszt nélküli sírhalmon. Ismertem Bóza bácsit, a baktert, láttam a vasúti térképet, amellyel holttestét takarták le. A régi állomás egészen más volt, mint a mai, ha vonat állt bent, csak a sorompón és a kocsik között lehetett átjutni a balatoni oldalra. Horváth néni volt az élő tanú, ő mesélt a partról a mai József Attila Emlékmúzeumba felköltözött családról és a költőről, akiről persze nem is sejtették, hogy író; azt tapasztalták, hogy különös ember különös szokásokkal. Úgy emlékezett, hogy éjszaka ki-kiment a házból, általában nyugtalanul járt-kelt, kicsit tartottak tőle. Amikor megírtam azt a pár emléket, Sík Sándor megdicsért, ami határozottan melengette egyetemista szívemet.⁵

Sík egyébként nagyra értékelte József Attilát, akire – mint ezt Előd István, jeles teológus, a tartományfőnök barátja elmondta – Szerb Antal is felhívta a figyelmét. Az 1940–41-es tanévben *Újabb magyar remekművek elemzése* címmel tartott kollégiuma során⁶ beszélt is róla. Jegyzet is maradt fenn erről, gépelt formában. A fedőlapra Sík írta föl a kollégium címét, s az elemzett szerzők, például Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Erdélyi József, Reményik Sándor és Mécs László nevét. József Attila iránt érzett megbecsülését jelzi, hogy a második nemzedék még élő költői mellett őt is elemezte, s úgy jellemezte, mint „egészen eredeti, új stílű, igen jelentős költőt”, aki nélkül „hiányos volna ez a sorozat”.⁷ Sík bevezető méltatása szerint József Attila tudatos szocialistának, marxistának vallotta magát. „Utóbb kiemelhetik a szorosán vett szocialistásgból, de nem a szocializmusból” – írta. Maga az elemzés az akkor hivatalos szerkezeti beosztást követi. Az életrajz után egyéniségéről, költészete fő eszményeiről és lírájáról, témáiról szól részletesen. A következő forrásmunkákat használta: a Cserépfalvinál 1938-ban Németh Andor gondozásában megjelent *Összes verseit*, az 1940-es, Bálint György összeállításában kiadott, a költő műfordításait is tartalmazó kötetet, József Jolán 1940-es „megrendítő” életrajzát, a *Szép Szó* József Attila-émlékszámat, Halász Gábor *Nyugat*-beli cikkét, az *Irodalomtörténet* 1938-as bibliográfiáját és Sándor Pál *Az igazi József Attila* című füzetét.

A gépelt kéziratban nagybetűkkel szerepelnek a versillusztrációk. József Attila témaválasztásai közül Sík a költő szegénységével magyarázta a sivár, olykor „visszataszító” képek és jelzők nagy számát. Illusztrációnak a *Számvetést* olvasta föl, annak jelzéséül, „mire viszi az életsorsa az embert”. A marxizmus ideológiájától való eltávolodása jelének látta, hogy „szocialista kifejezéseit utóbb megváltoztatja”. „Elmélyül az emberiséggel, a nyomorral való együttérzés, szocialista filozófia bőven van bennük, de annyira tiszták, és a tendencia annyira lehámlik róluk, hogy ezek a legjobb versei.” Itt *A város peremén* részletes elemzése következett Baróti Dezső szerint, valójában Sík felolvasta a költeményt, s néhány szóval jelezte értékeit, mint ahogy nagyra becsülő hangsúllyal szólt a *Hazám*ról is. Ennek utolsó részét mutatta be hallgatóinak. Egészen biztos, hogy a *Kiáltozást* is felolvasta: „a meztelen lélek, amelyik szemben áll a sorssal, az örületen keresztül látva, hogy mi lesz a sorsa, és didereg és reszket” – fűzte hozzá. „Azt hiszem, érzi mindenki a tudat-hasadást is, de azokat a legmélyebb mélyeket is, amelyekből a vers szól. – Nem tudta megkapni a szeretetet életében: higgyük és reméljük, hogy talán halálában az, aki benne örökkévaló, megkapta.”

Ezzel a szép, hívó gondolattal fejezte be méltatását. Ha összehasonlítjuk e rövid portrét a *Gárdonyi, Ady, Prohászka* középső fejezetével, szembetűnő Sík belső fejlődése: megértő és nyitott lett olyan jelenségekre is, amelyeket Adynál még kárhoytatott. Mély beleérzéssel szólt József Attila sötét, pesszimista

és forradalmi életérzéséről. „Ez a világ, amelyből ő csak rosszat kapott, hogyan lenne rossz?” – veti fel Sík Sándor.

Ha a tanulmány vezérfonalát keresnénk, a szeretethiányból születő költői szemlélet különféle megnyilvánulásainak nyomon követésében jelölhetnénk meg. Az elemző, aki a zsidótörvények miatt maga is légszomjjal küzdött, meg tudta érteni a szeretetlenség hálójában vergődő költőt. Sőt, azt is megértette, hogy kitörési kísérletei közben néha a gondviselésben is kételkedett. Ha Sík ekkori verseit és naplójegyzeteit olvassuk, nagy ritkán azokból is hasonló hangokat hallhatunk.

Sík Sándor itt röviden foglalkozott József Attila istenes verseivel. Eszményeiről szólva filozófiai iskolázottságát, tömör gondolatiságát emelte ki, s Bergson hatására hívta fel hallgatói figyelmét az *Eszmélet*ből fölolvastott strófa alapján: „Voltaképp egy bergsoni gondolatot fejez ki: nem a világ van, hanem a folyamat.” Úgy vélte, hogy József Attila filozófiájából következően inkább játszik Isten fogalmával, de végighúzódik lírájában az Isten utáni vágyakozás (*A kutya* című költemény befejezése és a *Kiáltunk az Istenhez* bevezető soraira hivatkozott). Az 1924-es *Isten* című verset „hatalmas, fölséges képnek” minősítette, a vers szerinte „ebben a nemben a leghatalmasabbak közé tartozik a magyar irodalomban”.

Ezt a tömör jellemzést növelte akadémiai székfoglalója önálló fejezetévé.⁸ A székfoglalásra írt hatalmas méretű összefoglalását nem olvasta fel teljes terjedelemben: az alapfogalmak tisztázása után bemutatta a Vörösmarty és József Attila istenélményét tárgyaló részeket. Irodalom és spiritualizmus viszonya régóta foglalkoztatta. Az induló *Vigiliában* közölt *A katolikus irodalom problémájához (Egyetemesség és forma)*⁹ azért keltett nagy feltűnést, mert nagy hangsúlyt helyezett a színvonalra, és meglehetősen élesen határolódott el a máig dívó „sekrestyeköltészettől” (Thurzó Gábor kifejezése). A bűn problémájával azonban ekkor még nem vetett számot teljes mélységében. Árnyaltabban és teljesebben fejtette ki a témát *Irodalom és katolicizmus* címmel.¹⁰ Ebben a természethez való közelséget a Teremtő világával való írói szembe-sülést is bevonta a jelzett témakörbe, s itt is hivatkozott József Attilára: „nagyban és egészében... bizonyos, hogy a népi irodalmi törekvések szervező-érzéke és a közösséget eleven egységben látó emberábrázolása, még ha sokszor program és törekvés marad is – legtöbbször egyenesen felszabadító hatással van a keresztény olvasóra.” Itt már azt is kifejti, hogy a bűn és a bűnösség irodalmi ábrázolása nem kelthet kételyt a hívő olvasóban. Ennek inkább az a kötelessége, hogy a maga számára feltárja az eltévelyedések okait, s így szilárduljon meg hitében. Ezt a felismerést fejtette ki később az irodalom lelkiéleti jelentőségéről írt tanulmányában, a *Szent Jeromos barlangjában*.¹¹

Mindezeket előrebocsátva szólunk röviden a székfoglaló József Attila-fejezetéről, amelyet 1948. január 6-án mutatott be népes hallgatóságának.¹²

József Attila – „Az Ady utáni nemzedék legnagyobb költőtehetsége” – istenélményét Adyéval hasonlította össze. Rokonságukat abban látta, hogy ez az élményük egyéni, sokrétű, mégis közvetlen és bensőséges. Ám erősebbnek látta a különbséget: József Attilából hiányzott a szimbolizmus kísértetiesége: az ő istene „emberarcú”, s ahol „lázas szóval támad ellene, átérzik a hit és imádat konvertált élménye”. A fiatalabbik lírikus ilyen jellegű élménye átfogja egész költészetét, s hogy nem lett életét alakító, azt életviszonyaival magyarázta. Neveltetése, görögkeleti vallásos élményei nem alapozták meg istenképét, azt magától küzdötte ki. Élete centrumába állította a szépséget, a tudományt, a szociális problémakört, a lélekelemzést, a „mamát”, a szerelmet. Ezek nem valláspótlékai voltak, az Isten-élmény valamennyi háttérében fölsejlik, „egyben-másban Istenhez is hasonlított” – írta magáról, s ez a tudat ösztönei mélyén munkált, kitörölhetetlenül.

Istenhez közvetlenül fohászoló költeményeiben érezni az istengyermek-ség hangját, egyfajta bensőséges közvetlenséget, amely korai verseit ugyanúgy áthatja, mint a késeieket. Mindennek mélyén „áhítatos meghúzódság” rejlik, ami a hívő Istenhez simulásának analógiája. Forrása a szeretethiány, amit életében sokszorosan megtapasztalt, amelynek orvosságát a gondviselő, mindenkit számon tartó, a szeretet eszményét nyomatékosító Isten adhatta számára. A szeretet iránti vágy azonban nem nyafogóvá, passzívvá formálta: „József Attilában ennek a szeretetváagnak aktív oldala, az adni vágyó erősen nemes ösztöne semmivel sem volt kevésbé erős.” Ennek bizonyossága szociális költészete, a szegények és elnyomottak iránt érzett részvéte. Istentől a „maga szeretet-energiájának örökös megújítását” remélte. Élménye – hangzott az elemző – reális volt: szerves, konkrét, azaz a mindennapi élet mozzanataiba ágyazott, földiesen megfogható formákban (itt az *Isten [Hogya golyóznak a gyerekek]* című versére hivatkozott, mint „e kétféle megjelenési forma szintézisére”).

Sík Sándor részletesen elemezte, hogyan szövődött bele ez a motívum József Attila forradalmi költészetébe is, miképp hatja át szerelmi líráját is. Amint mondja: a szerelmi élményben Istent látja megnyilatkozni, Istent, akihez „örök, legigazibb szerelme” fűzi:

Hogy tebenned jött most élém,
Azt is látom –
Ő az én örök szerelmem
S a halálom.

(Bibliái)

József Attila istenélményének Sík szerint az egész költészetére ugyancsak jellemző intellektualitás is fontos eleme. A való világ varázsának mérnökeként formálná világát, de ezt a vágyát elfojtja érzelmi telítettsége, gyermeki

kiszolgáltatottsága. Még forradalmi verseit is kereszténynek értelmezi, mert a programszerűségénél erősebb benne a várt és szétosztandó szeretet, a közösségre találás vágya, amikor felolvadhat az „istenporban”. Forradalmi költészete ezért is feszíti szét e líratípus szokványos kereteit, s átlép az értelem és a mindenség „metafizikai rétegeibe”, ahol a mindenséggel mérheti magát, s az említett közösség tagjaként fölverhetné a lélekben a lelket, pontosabban a lelki többletet. Társadalomformáló verseiben célja és programja is gyakran „Isten-víziókba” cseng ki, mint a *Kövek* megrázó látomásában. „Kollektív költészetének” legmélyebb gyökereit a *Nem én kiáltok*ban mutatta meg Sík Sándor, elsősorban abban a szimbolikus részben – *A kutya* című verset idézi –, amely az ember Isten-szomját fejezi ki, s az Istenhez kiált fájdalommal (*Kiáltunk Istenhez*).

A *Nagyon fáj* ciklus „halálos élményének” a büntudatot vélte Sík Sándor: ez a büntudat jelzi a beteg lélek „megrendítő bomlási folyamatát”. Az utolsó korszak Isten-verseiben az Úrhoz való kétségbeesett kapaszkodás a vezérszólam, mint a *Nem emel föl* vagy a *Bukj föl az árból* könyörgő soraiban. „Úgy érzem – írta Sík befejezésül –, mintha ezzel a sóhajjal ajkán halt volna meg József Attila, aki »országos volt a pusztulásban«, de aki »egyben-másban/Istenhez is hasonlított«, és aki »tetten érte szívében az Istent«.”

1 József Attila emlékezete = SÍK SÁNDOR, *Kereszténység és irodalom*, 1989, 371–374.

2 MEGYER József, *József Attila*, Vigilia, 1947, 290–297.

3 Megyer Józsefről: *Catalogus Religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum 1669–1997*, 1998, 253.

4 *Az olvasó naplója*, Vigilia, 1960, 753.

5 RÓNAY László, *Húsz éve...*, Vigilia, 1957, 364–365.

6 Kézirat alapján: Vigilia, 1984, 405–412.

7 A kollégiumról: BARÓTI Dezső, *Sík Sándor*, 1988, 243–257. Baróti Sík Sándor tanár-

segédeként talán részt vett az első előadásokon.

8 *József Attila Isten-élménye*, Vigilia, 1948, 582–589. A székfoglaló teljes szövege = SÍK Sándor, *Kereszténység és irodalom*, 1989, 257–370.

9 Vigilia 1935, 2. sz., 9–30.

10 Lásd: *Katolikus írók új magyar kalauza*, szerk. ALMÁSI József, é. n., 291–347.

11 Vigilia, 1951, 621–631.

12 A székfoglalóról és fogadtatásáról: RÓNAY László, *Sík Sándor*, Bp., Balassi, 2000, 150–155.

Németh László és a görögség*

Előadásomnak – éppen Németh Lászlóra is utalva – bízvást azt az alcímet is adhatnám: „Első kísérlet”. Tudomásom szerint ugyanis Németh László és a görögség kérdéskörét még senki sem dolgozta fel rendszeresen. Én sem vállalkozom erre. Ehhez több időre s a teljes Németh László-i életműnek az enyémnél sokkal elmélyültebb ismeretére van szükség. Mondanivalómban elsősorban a harmincas évek tanulmányaira szorítkozom, bár tudom, hogy az ott kifejtett gondolatoknak folytatása van a kései tanulmányokban, s talán nem volna érdektelen annak vizsgálata sem, hogy a két regény esetében, ahol a szerző maga megjelöli a görög ősképeket, hatnak-e ezek az ősképek a részletekben, a megformálás módjában is, s ha igen, hogyan. Minderről nem szólok. Amit mondok, inkább csak kedvcsináló valakinek, aki a feladatot teljes egészében és jól oldja meg.

*

A XIX. század végén a klasszika-filológia válságba jutott, bár ezt a legkevésbé művelői érzékelték. Érthetően. A század második fele az ókorra vonatkozó ismeretek példátlan gyarapodását hozta: az ásatások a tárgyi emlékek – városok, tárgyak, feliratok, papiruszok – hihetetlen, részben máig sem teljesen feldolgozott bőségével örvendeztették meg az ókor kutatóit, addig ismeretlen művek váltak papiruszon, ritkábban feliraton ismertté, addig is ismert szövegek minden addiginál pontosabb kiadásban jelentek meg, új folyóiratok, kézikönyv-sorozatok indultak, monumentális lexikonok, szótárak adtak munkát szorgos kutatóknak, s aki ebben benne élt, érthető, hogy a munka lázában nem vette észre, hol a baj. Wolf nevezetes *Prolegomenája* (1795) az egész német szellemi életet felkavarta, s C. O. Müller joggal írhatta, hogy abban a kor felfogása arról, miképpen jönnek létre a költő alkotások, „mint egy gyűjtőpontban egyesült”.¹ A „népköltő” és a „költő nép” gondolata a kor gondo-

*A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Németh László-émlékülésén 2001. május 10-én elhangzott előadás némileg bővített szövege. Ugyanezen az ülésen hangzott el Kulcsár Szabó Ernő, Görömbei András és Imre László előadása is.

lata, a fejlődésbe vetett hit s az abból eredő történeti szemlélet a kor szemlélete volt. A XIX. század második felének sok nagyszerű és tudományos szempontból maradandó értékű műve közül viszont bármelyikre is bajosan volna elmondható, hogy a maga kora szemlélete, kérdései benne mint gyűjtőpontban egyesültek. A tudomány éppen az ismeretek roppant gyarapodása következtében a szakemberek tudományává, tudós belüggyé vált. Az ismeretek gyarapodása azonban egy másik következménnyel is járt: az egész látásának elvesztésével. A szaktudományt szaktudósok művelték, egyre inkább a maguk területére szakosodva. A problémákat a szakmán kívül állók érzékelték jobban, s Németh László 1931-ben írt *Új enciklopédia* című tanulmánya (I, 36–46.) mutatja, hogy nemcsak a klasszika-filológiában volt ez a helyzet, hanem általában a tudományos életben is. A részletkutatásokba való, önkorlátozó elmélyedést és ott is maradást ajánlotta azután a századvég ismeretelméleti válsága, a világ megismerhetősége felől való kétely, és a fejlődésben s ennek folytán a történeti szemlélet helyességében való hit megrendülése. Ilyen körülmények között a klasszika-filológia nem tudta bizonyítani az ókori műveltség fontosságát, sem a radikális polgári, sem a vulgárszocialista, sem a klasszika-filológia belső megújulását sürgető kritikákkal szemben. A szakmát csak az I. világháború s az azt követő események döbentették rá – akkor is inkább csak a vesztes államokban – arra, hogy az ókorral nem lehet már csak úgy foglalkozni, mint a XIX. században.²

Megnyilatkozásoknak, melyekben a kor klasszika-filológiájával szemben való elégedetlenség jutott kifejezésre, a magyar szellemi élet sem volt híján. Ilyen Aranyé 1863-ban, Greguss Ágosté 1882-ben, Hatvany Lajosé 1908-ban.³ Ez nem is csoda. Magyarországon nem voltak olyan jelentős szaktudományos eredmények, mint Németországban, melyek a problémákat leplezheték volna. Jelei mutatkoztak – Péterfy görög tanulmányaiban, Babits Szirénovellájában,⁴ vagyis megint kívülálló részéről – az ókor újszerű megközelítésének, de a szakma maga is érezte, hogy valamit tenni kellene annak érdekében, hogy az ókor ismét érdekessé váljék a társadalom számára.⁵ A feladat azért volt nehéz, mert az európaihoz képest lemaradásban levő magyar klasszika-filológiának egyszerre kellett azon fáradoznia, hogy behozza a lemaradást és hogy megújítsa azt, amit utol akar érni. Talán nem meglepő, hogy ez nem mindig sikerült. Azok, akik a századforduló vagy az I. világháború idején keresték a megoldást, vagy nem jó irányban keresték, vagy a politikai események vágták el útjukat és rekesztették őket a tudományon kívülre, vagy elfáradtak és kiábrándultak lettek, s ha tudományosan nem váltak is teljesen terméketlenné, egyetemi óráik a húszas évek végén, a harmincas évek elején a hallgatónak semmit sem jelentettek, vagy éppen riasztólag hatottak rájuk.⁶

A húszas években ugyan egy fiatalabb nemzedék – Marót Károly, Alföldi András, Kerényi Károly – már egy újfajta ókorkutatás alapjait rakta le, de kö-

zülük mint fiatal magántanár csak Kerényi tanított a budapesti egyetemen (Alföldi Debrecenben, Marót Szegeden), s Németh László, akit hirtelen görögség-élménye egészen rövid ideig (1931-ben) a görög–latin szakra vitt, Kerényivel, úgy látszik, csak futólag találkozott, viszont annál mélyebben, nyomasztóbban hatottak rá az öregek: Vári Rezső és Melich János.⁷ Őt év múlva már Kerényivel való barátsága idején, egy neki írt vallomásos levélben így ír (hosszabban idézek, mert Németh és a görögség viszonyának szinte minden fontos mozzanata felmerül itt):⁸

...négy-öt évvel ezelőtt a görög nyelv tanulására adtam a fejem... Még diákkoromban, mint kiegészítő érettségire készülő bölcsész (bölcsész mindössze hat hétig) megtanultam vagy száz sort az Odysseából... Amikor a nyugati irodalmakban nem találtam meg, amit vártam tőlük, ez a néhány emlék volt, hogy harmincéves fővel ennek a nehéz nyelvnek legyek autodidaktája⁹... a görög irodalomban önmagam fedeztem fel... egy bennem levő lelki helyzet talált bennük pontos és mégis örökérvényű fogalmazásra. Elektra, Antigoné, Philoktetés nem hősök voltak, akiket szerettem, hanem egymást követő állapotaim: lelkem tartalmát csodálatosan fedő szimbólumok. Ha csatangoló érdeklődésemre kerestem igazolást, Herodotosra hivatkoztam. Írói vérmérsékletem egy Aristophanés tanulmányban lobbant fel legtisztábban s étellemmel és halálommal a keresztény és művészi halhatatlanság helyett azt a sokratesi halhatatlanságot igyekeztem megközelíteni, melyet az Apollo-vallásról szóló tanulmányodban oly kívánatosá tettél. Lehet, hogy amíg állapotaimat és törekvéseimet róluuk neveztem el s velük testesítettem meg, sokban félreértettem őket, sok mindent beléjük magyaráztam – de az, hogy beléjük magyarázhattam, szinte mindenestül elfértem bennük, nem igazolja-e még félreértéseimet is. Régebbi fiatalkori munkáim s a Tanú közt első sorban a görög hatás van – s ha mint minden hatás, ez is félreértéssel terhelt, az eredmény mégis azt bizonyítja, hogy a görög sugár, még megtörve a korszerűség furcsa interferenciáiban is aktív, termékenyít.

A görögség, írja alább, már Kerényi tevékenységét értékelve, „emberformáló példa”, „existenciális kérdés”.

Képzeltető-elesebb ütközés, mint a görögségnek ez a megközelítése és az egyetemi öregek közti, akik között a tudományosan még mindig legsúlyosabb egyéniséget, Hornyánszky Gyulát az *Ember és szerepben* Németh így jellemzi: „egyszerre volt cinikus, elmés, ravasz, kiábrándult”,¹⁰ s aki mellett az elfáradt, száraz Vári Rezsővel és esetleg a már teljesen kiégett Némethy Gézával találkozhatott.

Hadd idézzek azonban még egy-két gondolatot a Kerényihez írt levélből. Azt vázolja, hogy miért vonzódott jobban a görögökhöz, mint a rómaiakhoz, beszél a latin-keresztény szellem északi és keleti ellenzékéről, a protestantizmusról, a német idealizmusról, Dosztojevskijről, majd így folytatja:

A magyarság, mint keleteurópai, vérében keleti, szellemében pedig erősen protestáns nép inkább kívül esik, mint belül ezen a latin gyepűn, de van benne mégis egy nagy déli sajátság: ...nem amorf, mint az orosz, nem ködös, mint a német... Hiányzik alóla a civilli-

záció szigetelése, de éppen ezért szabadabban érintkezik benne a mély és a magas, az ösztönélet gyökere s a kifejezés virágai közt nagyobb a távolság, de rövidebb nála az út – ugyanaz a „közvetlen út” ez, melyet én a görögök nagyságának, vagy ha úgy tetszik, zsenialitásának érzek.

Ezzel voltaképpen be is fejezhetném előadásomat, hiszen az idézetekben minden lényeges el van mondva, amit Németh Lászlónak a görögséghez való viszonyáról, annak megragadó és problematikus elemeiről elmondani lehet. A továbbiak jobbra csak párhuzamos helyek és széljegyzetek Németh e vallomásához.

A görög irodalomban önmagamot fedeztem fel... egy bennem levő lelki helyzet talált bennük... fogalmazásra.

Ez azt jelenti, hogy Németh számára a görögség elsősorban nem vagy nemcsak önmagáért a görögségért, hanem Németh saját magáért, saját látásaiért volt fontos. Erről beszél Sophoklésről 1930 és 1933 közt írt gondolatainak nagyon sokatmondó alcíme – „Tanulmány és vallomás” – is. A hangsúly ugyan inkább a vallomásra esik, ez mindamellett nem jelenti azt, hogy Némethnek Sophoklésről, Aristophanésről vagy más görög szerzőről magáról nem volt szaktudósok számára is tanulságos, újdonságot jelentő mondani-valója. Mindjárt Sophoklésről szóló írásainak egy 1930-ban keletkezett darabjában felismeri, hogy Homéros nyelve „nem szavakból, hanem összetapadt szavakból kifejezésekből” áll.

Van kéziszedés és van gépiszedés; az előbbinél minden betű külön egység, az utóbbinál az egybeöntött sor az egység. Homeros költeménye ilyen összeöntött szavakból, költemény előtt meglévő kifejezéselemekből épül föl. (II, 678.)

M. Parry csak két évvel korábban bizonyította ezt módszeresen és vonta le az ebből adódó következtetéseket.¹¹ Kizárt dolog, hogy Németh ismerte volna Parry könyvét, melyet akkor a szaktudósok sem méltattak különösebb figyelemre. Őt a népköltészet vizsgálata tehetette figyelmessé a jelenségre, mint azt *Berzsenyi útja* című 1938-ban írt tanulmánya mutatja:

Ismeretes, hogy a népköltészet nem annyira szavakkal, mint szólamokkal dolgozik: az egyszer megtalált szerencsés kifejezés közkinccs, amely mindig beiktatható, ahol hasonló érzésről kell jelt adni. Ugyanezt találjuk nagyobb mértékben Homerosnál. Az Ilias nem szavakból áll, hanem mozaikként összerakható szólamokból. (I, 538.)

Sophoklésszal kapcsolatban is van Némethnek fontos észrevétele. Babits *Oidipus*-fordításáról írva (1930-ban) a következő megjegyzést teszi a dráma hősről:

Megoldotta a talányt, hatalmas volt, bölcs és boldog. S a sors bebizonyította neki, hogy hatalma, bölcsessége, boldogsága hiú látszat az apagyilkosságtól és vérfertőzéstől szennyezett valóság fölött. Az ember büszke az életére, melyet ő csinált magának. Ez alatt a görcsösen tartott, boldog élet alatt azonban ott morajlik az istenek véletlen kavarta igazabb élete, mely egy napon eltátja örvénytorkát. Az ember, ki bízik abban, hogy ő az, akinek tudja magát, elborzadva fullad bele az iszonyú igazságba. (III, 1530.)

Négy évvel később jelenik meg K. Reinhardtnak a Sophoklés-értelmezések történetében mérföldkövet jelentő könyve,¹² melyben az Oidipus királyt mint a látszat és valóság ütközésének tragédiáját értelmezte. Csak míg Reinhardt értelmezésében az isteneknek kevesebb jelentősége van, s az értelmezés inkább az egzisztencializmus felé mutat, Németh értelmezésében az isteni világrend áll az események mögött, a Sophoklés rideg isteneinek rendje.

Lehetne még más megjegyzéseket idézni, melyek a görögség szempontjából fontos mozzanatokra hívják fel a figyelmet, mégis bajosan tagadható, hogy Németh számára elsősorban az a fontos, ami a görög kultúrából nekünk, neki szól. Mert bár önmagában is érdekes 1932-ben írt Aristophanés-tanulmányának az a megfigyelése, hogy Aristophanés az ötlethez, „a történethez rögtönöz teret” (163.), az „idő képtelenül gyorsan pereg” (162.), „az abszurdumban válik az ötlet szemlélhetővé” (163.), s különösen annak a megpendítése, hogy „az aristophanesi hangokban is a pusztulás kürtje szól már” (167.), nála, mint majd még látjuk, már ez is egy nagyobb művelődéstörténeti koncepció egyik elemévé válik, s számára nem kevésbé fontos az, hogy Aristophanés alapján miképp lehetne a XX. században olyan műfajt kialakítani, „mely egyszerre huszadik századi, tömegekhez szóló és nagy költsézet” (I, 65.). Sophoklés sem csak önmagában ragadta meg annyira, hogy még lefordításának gondolatával is foglalkozott (II, 623.), hanem mert Élektra és Antigoné lelke „tartalmát csodálatosan fedő szimbólumok” lettek számára, a gyászba görcsült, keserű Élektra Kurátor Zsófi, az irgalmasan meginduló Antigoné Kertész Ágnes előképévé vált.

Más esetekben is érvényesül a görög kultúrának ez az önmagán átszűrt, vagy nagyobb művelődéstörténeti elgondolásba illeszkedő és némileg attól meg is határozott értelmezése, bár nem mindig ilyen szerencsésen. Attól eltekintve, hogy az a kép, melyet *Orvostörténet és szellemtudomány* című dolgozatában Hippokratésről fest, talán jobban hasonlít Korányi Sándorra, mint a kósi mesterre; Némethnek itt is, máshol is kifejtett gondolatát a görögök zsenialitásáról (itt: I, 345., máshol: I, 59–60.; 74.; lent a 21. jegyzetben idézett szöveg; *Ember és szerep*, 135. stb.) Alkmaion jobban igazolja, mint Hippokratés. Alkmaion tudniillik felismerve, hogy a kecske látóidege az agyba vezet, ebből azt a következtetést vonta le, hogy általában az érzékelés központja az agy. Ebben ugyanis két merész általánosítás, ha úgy tetszik, zseniális ugrás rejlik, az egyik az, hogy minden érzékelés, tehát nem csak a látás központja

az agy, a másik, elvi jelentőségű, hogy az ember szervezete is olyan felépítésű, mint az állaté.

Némethre azonban nemcsak irodalomtörténeti vagy művelődéstörténeti vonatkozásban hatott a görög hagyomány, hanem gondolatrendszerének egészében, alapvetően kultúrakritikai magatartásában („a nyugati irodalmakban nem találtam meg, amit vártam tőlük”), társadalom- és művelődéspolitikai törekvéseiben is, és valószínűleg ez az érdekesebb.

„A hagyomány ma... nem annyira műveltségünkhöz szól, mint hajlaminckhoz” (I, 69.) – írja 1934-ben *Görögök vagy a halott hagyomány* című tanulmányában, melynek már a címe is kifejezi a szerző mondanivalóját, s melyben az európai hagyományt temetőkkel vitatkozik.

„A görögség nekem vállalkozókedv, amelyben szívem az ő merész szívükkel összedobban” – olvassuk két bekezdéssel alább, ma már kissé modorosnak tűnő megfogalmazásban, s itt fejt ki először a görög hagyományról mint „pajtáshagyományról” szóló felfogását (I, 70., vö. I, 73.; II, 699., IV, 2032.). De hasonlóképpen írt Aristophanés-tanulmányában (1932): a görögök

„...inkább nagyszerű játszótársak, mint tanítók... A görögöktől nem lehet tanulni, a görögöktől kedvet lehet kapni a játékra, nem a hagyomány átvételére, hanem a hagyomány-teremtésre... A görög példa nekem inkább futurizmust jelent, mint goethei klasszizmust. (I, 64.)

Egészen más megközelítése ez a görögségnek, mint a historizmusé, mely a görögséget, mint történeti tárgyat, önmagában akarta vizsgálni, s nem a mi korunkhoz való viszonyában. Nietzsche megközelítési módja ez – az ókoron keresztül önmagunkat érteni meg¹³ – noha Nietzsche nem tett Némethre igazán lenyűgöző hatást. (*A tragédia születését* 1931 elején olvasta [II, 681.], s a *Wir, Philologen* elvi fejtegetéseit valószínűleg nem is ismerte.) Tehetségénél és érdeklődésénél fogva egyszerűen megérezte, felfedezte a görögségben a számára ihletőt: „a görög sugár... aktivál, termékenyít”, valami hasonlót, amit ugyanebben az időben (1930) Kerényi Károly úgy fogalmazott meg: „A filológus személyében a ma embere lép érintkezésbe az antik világgal.”¹⁴ Az a ritka pillanat ez, mikor az ókorhoz való, a XIX. századéhoz képest gyökerelesen új viszonyt egy kívülálló író és egy szakmabeli filológus kezdetben egymástól függetlenül hasonlóan látja, ami kettőjüket a harmincas évek közepén barátokká teszi, s amely barátság, bizonyos válságok ellenére, halálukig megmaradt, noha a görögség másképp „aktiválta” az egyiket, mint a másikat. A Kerényi–Németh László viszony részleteit azonban nem tárgyalom, mert Lackó Miklós alapos tanulmánya, melynek ez az előadás is sokat köszönhet, ezt elvégezte.¹⁵ A kettejük közti különbségre még előadásom vége felé röviden visszatérek.

Milyennek látta hát Németh László a görögséget?

A görögök félbarbár nép. A mai fehér civilizációnak nem apja, hanem nagybátyja. S tudjuk, hogy a gyermekeknek vannak pillanatai, amikor bizalmasabbak a nagybátyjukhoz, mint a szüleikhez. A görögök nagyon alkalmasak valami hasonló cinkos összességűre a latin-keresztény szülők háta mögött (I, 74–75.)

– írja a már idézett *Görögök vagy a halott hagyomány* című tanulmányában. Európa különvált az emberiség többi részétől, fejlődésében fölébe került, de elkerülhetetlen, hogy felújítsa kapcsolatait a barbársággal, melyből kivált. A terminológia veszélyesen félreérthető. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy Németh a *barbár* szót meglehetősen görög értelemben használja, s az előázsiai magaskultúrákat vagy az etruszkokat érti e megjelölésen, de bennük olyan népeket lát, amelyek még nem váltak el a természettől.

Efelé a barbárság felé a görögök a legjárhatóbb út... Az emlékezetén még átdereng a barbár világ... De a görögség önmagát felülmúló barbárság, örvény fölött kapaszkodó lángész. (I, 75.)

Németh a görögséget nem tartotta változatlanak. Sókratésben látja ő is a határpontot, mikor a görögséget „elkapja az okoskodás” (I, 72.). Ez – mondja Hegellel egyetértésben – öngyilkosság, de „teremtő öngyilkosság”. Németh tisztában van a hellénizmus történelmi jelentőségével, mégis hanyatlást lát benne, mert az európai kultúrához hasonlóan már mértéknek, utánczó példaképnek tekinti a korábbi görögséget, miközben maga is példává, erjesztővé válik Róma és a későbbi korok számára.

A görög műveltség sohasem volt „európaibb”, mint most, a történelmi hanyatlás korában. Ahogy szenvedélye vándorol, úgy alkot számunkra új, nemzetközi műfajokat. (I, 72.)

Szakmai szempontból itt valószínűleg volna mivel vitatkozni, de nem akarok a részletekbe elmerülni. Németh számára a fontos a Sókratés előtti görögséghez és azon keresztül a kultúra előtti kultúrához való visszatérés, melyből az európai kultúra kivált, elszakadva „az emberiség ősbibb észjárásától”, ahogy D. H. Lawrence *Apokalipszisé*t vizsgálva írja:

Valahol a görögségben kezdődött ez a kiválás, ott, ahol Apolló és a hexameter született, s Athénnek a forradalma, mely Sophokles és Euripides közé Sokratest állította, befejezte a szakítást. Európa a maga útjára lépett... Nietzsche szenvedélyes állásfoglalása a Sokrates előtti görögök mellett az emberiségnek ezt az ősbibb rétegét kereste, s Joyce Ulyssese Írországból a barbár görögség felé hajózik. (I, 235.; vö. IV, 1986.)

Ez az utolsó megjegyzés valami fontos tényezőre hívja fel a figyelmet. J. Perizonius óta¹⁶ sokan és sokféleképp vizsgálták, mennyiben mutathatók ki közös elemek a görögök és a nem görög népek kultúrájában; legrészletebben a cambridge-i etnológiai iskola (Frazer, Harrison és mások) fejtették

ki azt, amit G. Murray érzékletesen úgy fogalmazott meg, hogy ha az ember megvakar egy ókori görögöt, valamilyen, egy viking és egy polinéziai közt álló lény bukkan elő,¹⁷ vagyis azt, amit alapjában már Thukydides tudott (1,6), hogy „a régi görögség a barbárokhoz hasonló módon élt”. Náluk azonban ez elsősorban fejlődéstörténeti érdekű kérdés volt: milyen ősi, már csak csökevényes formában élő elemek mutathatók ki a görög kultúrában, melyeket a görögség meghaladott. A Freud- és Proust-élmény nyomán, majd Frobeniustól befolyásoltan¹⁸ Németh más hangsúllyal teszi fel a kérdést. Mi az, ami a barbárból a tudat mélyrétegeiben még ott van a görögökben, amit még nem haladtak meg? Nem ő az első, aki így nézte a problémát, már Murray megfogalmazása is ebbe az irányba mutat, Magyarországon Marót Károlynak a húszas években megjelent dolgozatai szintén,¹⁹ s Kerényit is ez viszi Jung felé, de nálunk talán Németh az első, aki ezt művelődéseméletté általánosítja.

A *Sanremói napló* Frobenius-fejezetéből idézek:

Akármilyen sötét kockázatokkal játszik is a mi korunk, van benne valami csodálatos: érezni lehet benne az emberiség gazdagodását. A tizenkilencedik század, hogy nagy művét, a világgazdaságot megalkossa, annyira rávetette magát a természetre, szervezésre, fölfedezésre, hódításra, hogy hagyományaiból pusztá tudományanyag lett, a környező emberiségből nyersanyag, munkás és piac, saját lelkéből az alkotás masinája. Akarat, ésszerűség, önrzet, ez maradt meg az emberből, s elveszett az együttérés, a megértés, az őket összefoglaló sorsközösség misztikája. Most ez kezd megfordulni. Ha a tizenkilencedik század Európája fölébe került az emberiségnek, mi vissza akarunk találni belé. Ez a magyarázata annak, hogy a múlt egyszerre olyan közel került hozzánk – görögségből, középkorból ezért lett egyszerre „pajtáshagyomány” – ezért fedeztük fel elmebetegben önmagunkat, s ezért ismerjük fel a vadak kultúrájában a mienkével azonos növéstörvényt, paideumát. (II, 698–699.)

Németh tehát azt a fejlődésképet, melyet a görögöket illetően magának kialakított [„az emberiség ősibb észjárása” (barbárság) – az epikus korról kezdődőleg kiválás ebből az állapotból (félbarbárság) – Sókratésszal kezdődőleg az „okoskodás” eluralkodása (hellénizmus, „európaiság”)] rávetíti az egész európai művelődés történetére. A *Magyarság és Európa* II. fejezetében, igaz, másképp korszakol, de ott más a szempont („A kiterjedő Európa”), s mikor a III. fejezetben az európai kultúrát mint egymás alatt húzódó víztartó rétegek sorát ábrázolja, csak annyi változtatást tesz, hogy beiktatja az egyházatyák „rétegét” (IV, 1986).²⁰

Két vonatkozásban finomítja vagy egészíti ki Németh ezt a fejlődésképet. Az egyik a *Tanú* első évfolyamában, a Móriczról szóló írásában olvasható.

Az európai művészet a görög utódja, s a görögök hatalmasan elrugaszkodtak az ősi barbár poétikától: az ízlés és gondolkodás, melyet a latinokon át a kereszténységre hagytak, halál minden más ízlésre és gondolkodásra. A kereszténység véres dagasztóteknő-

jében a népvándorlás népei elfogadták ezt az ízlés- és gondolatformát, s beleelegyítették a maguk kiirthatatlan hajlamait. Keleten (és sok tekintetben már Németország is kelet) ez a keveredés nem történt meg, itt életben maradtak az ősi extrahellén ízlés- és gondolatformák... Egyik oldalon a latin műveltségű ember áll, aki érzi a nyugati gondolkodásban a letisztult történelmet, mellyel szemben az ő hézagos múltú félbarbár fajának egy feladata lehet: alkalmazkodni. Másik oldalon ott a nemzete humuszában álló Dosztojevskij fajta író, aki hisz a kihasználatlan kultúr-csírák jövőjében, s eltolja a Nyugat gyámkodó kezét. (III, 1821.)

Megint nem akarok vitatkozni ezzel a szöveggel, mely helyeset és kérdése-
set egyaránt tartalmaz, csupán azt emelem ki, hogy ezek szerint Európa két régióra oszlik (kissé bizonytalan vagy önkényes elhatárolással), az egyikben, a nyugatiban a kiirthatatlan (tehát valahogy mégis megmaradó?) saját hajlamokat elegyítik a latin keresztyénségen átszűrt és már a fent említett értelem-
ben „európaivá” vált görög hagyománnyal, ahhoz hasonulva, asszimilálód-
va, a másikban, a keletiben ez a hasonulás, asszimiláció nem történt meg, a görögön kívüli ízlés- és gondolatformák fennmaradtak.

A másik pont, ahol Németh árnyalja a fejlődésvázlat, a görögség és keresz-
tyénség, különösen a protestantizmus viszonya. Németh László többször
foglalkozott a kérdéssel a maga egyház nélküli vallás-elgondolásának az ösz-
szefüggésében. Ennek az elgondolásnak még csak az ismertetése sem felada-
tom, nemhogy boncolása, ezért csak szoroson a tárgyhoz tartom magam.
A *Sanremói napló* „Görögök és protestánsok” fejezetében beszél arról, hogy
a protestantizmus vívmánya „isten és ember közt a közvetlen út” volt, „az
isten az égből az emberbe költözött” (II, 724.). A déli, a görög vallásosság a
kinti hatásokat érezte inkább, az északi, a protestáns, a belsőket.

Teljes vallásosság a kettő csak együtt lehet. Az európai vallás, melyre annyit gondolok,
nem a görög, nem a protestáns, hanem az a görögprotestáns, mely épp nekünk, magya-
roknak, természetünk mélyéből ismerős. (II, 724–725.)

Nem egészen így fogalmaz egy év múlva, a Ravasz Lászlóval vitatkozó *Két
templom közt* című cikkében.

Nekem a protestantizmus vallásos állapot, egy forma, mely Luther előtt legalább kétezer
évvél kezdődött, s messze túlárad ma is egyházain. Azé az istené, aki nem a világ rendjé-
ben hangos, hanem az akaratunk tövén. Fóné tis daimonos, egy isteni hang, hivatkozik a
bennelakó, sugalló istenre védőbeszédében az istentagadással vádolt Sokrates. (III, 1952.)

Ugyanebben az esztendőben De Man könyvének ismertetésében pedig a
következő mondat olvasható:

Az eszmének nála [ti. De Mannál] ugyanaz a jelentése van, ami a sokratesi vagy a pro-
testáns vallásban az Isten hangjának, a belső parancsnak. (I, 275.; vö. IV, 1987.)

Ha elhagyjuk az indulat sugallta vagy vallásfilozófiai elemeket, ez az utolsó mondat tartalmazza a lényegét: Németh a sókratészi belső irányítottságot tekint a protestantizmussal rokonnak, szemben minden legalizmussal.

Mindez – most már talán jól látható – röviden össze van foglalva a Kerényinek írt levélben. De az is, amiért végül is a görögség Némethnek olyan fontossá vált: görögség-látásának alkalmazása a magyarságra mint „...véreb-
ben keleti, szellemében... erősen protestáns nép”-re (most már tudjuk, mit értett Németh protestantizmuson), mely alól hiányzik „a civilizáció szigete-
lése, de éppen ezért szabadabban érintkezik benne a mély és a magas”, ami ugyanazt a „közvetlen utat” jelenti, melyet „a görögök nagyságának vagy zsenialitásának” érez. (Nagyon hasonlóan ír erről már egy évvel korábban *Érdemes-e? Levél egy fiatalemberhez* című írásában.²¹)

Németh László ezzel egy olyan pontra érkezett, ahonnan többfelé is vezetett út. Az egyik az *Ihlet és kalokagathia* című írásában fogalmazódik meg, amely írás a Kerényi szerkesztette *Sziget* utolsó, 1939-es kötetében látott napvilágot (29–30.).

A méltó élet: a művész legfőbb higiéniéje. De ha e méltó élethez dajkát keressz, amelynek tejében nagy és szép épp úgy nincs és nem is tud külön lenni, mint az igazi költőben: akaszd őt a mítosz emlőire. A mítosz mindig vallás is, s ha képei el is vették kozmogóniás hitelüket, az érzés, mely a világból kihalította őket, csenevészén vagy átalakultan bennünk is él s keresi a nagy ősképeket.

Hogy egy ilyen szemlélet könnyen irracionalizmusba vezethet, Németh maga is érezte, és éppen a Lawrence-kritikában egy nagyon hasonló képben ki is mondja:

A természet melléről le-leszakad az ember, s ennek a leszakadásnak vannak hátrányai, de aki vissza akarja vetni magát, kongó frázisokkal felidézett mámorába zuhan. (I, 235.)

Németh mégis mintha itt ebbe az irányba tenne egy lépést, de józansága végül visszatartja s inkább Jung felé fordítja.

A másik út a nemzetkarakterológiának még a kiindulásnál is problematikusabb, leszűkítő továbbfejlesztése, az asszimiláció elutasítása, mint ami az ősit, az eredetit megrontja, a *Kisebbségben* indokolatlan elfogultságok, jogos aggódalmak – 1939-ben vagyunk, Hitler már Csehszlovákiát falja fel – és társadalomkritikai szenvedély diktálta fejlődésképében. Görögökről itt nincs szó, de „az emberiség ősibb észjárásáról” és a „két régió”-ról szóló gondolatok kapnak itt is sajátos alkalmazást.

A harmadik út (nem az a bizonyos „harmadik út”!) a legérdekesebb. Németh, nem kétséges, a görögség Sophoklésszal záruló korszakában látta a magyarság párhuzamát, a görögség „félbarbár” korszakában, mikor „emlékezetén még átdereng a barbár világ” (I, 75.), és „még nyitott az út az ősi-
bb

kultúrák, egy szélesebb ember-világ felé” (II, 700.). Németh itt, úgy hiszem, valami fontosat látott meg, csak talán az indoklást kell másképp fogalmazni. Ez a korszak a görög történelemben, mikor a kultúra még nem vált szét magas kultúrára és tömegkultúrára. Az első, akinél ez a hasadás számunkra megfogható, illetve aki ezt először jelzi, Aristophanés a *Felhőkben*,²² s Némethnél Aristophanés a másik fontos, korszakhatárt jelentő személyiség. Futó megjegyzésében, hogy talán „az aristophanési hangokban is a pusztulás kürtje szól” (I, 67.) erre a korszakhatárra is ráérez, a sokszínűségében is egységes görög kultúra végére. Ezért a tűnődés, hogy milyen lehet a XX. század műfaja, mely mindenkihez szól és művészi. Németh úgy vélte, hogy a magyarságban is benne rejlik egy ilyen kultúra lehetősége, ezt tartotta megvalósítandónak; a minőségiszocializmust, ahol nincs külön magas és külön népi vagy éppen tömegkultúra, s ezt a törekvését is a görögökről nevezte el. Gondoljunk már idézett mondatára: „A hagyomány nem annyira műveltségünkhöz szól, mint hajlamainkhoz” (I, 69.). Az 1928-ban, tehát még nagy görögség-élménye előtt írt, *Az Ady pör* című dolgozatában Ady életigenlő verseiben is „az új magyar hellénizmus ígét” látja, „melynek az Ulisszesz görög lesz az ideálja, akiről Ady is írt, a furfang és a minden hányattatáson túlélő emberi ügyesség hőse”. (III, 1502.)

Itt tehát még nem a „félbarbár” görögség képe jelenik meg. Ady hatása alatt alakuló magyarság-képe a kiindulás, a „hajlam”, melyhez a görög hagyomány szól, így alakul a görögség-kép, mely azután, más hatásokkal ötvözötten hat vissza és válik programmá. Talán ezért szabta össze a magyar nemzetkaraktert déli formáló képességből, északi protestantizmusból, „sókratési” protestantizmusból, hogy minél jobban hasonlítson a görögökhöz, és viszont is: „Sókratés hűségében már-már északi” (I, 724.), hogy azután így ebben is alapot nyerjen a magyarsággal kapcsolatos programjához.²³

De ez a program magyar előzményekhez is kapcsolódik. Arany 1847. február 28-án Petőfinek írt levelében beszél arról, hogy Homéros olyan kor költője volt, mikor a nép társadalmilag és műveltségileg is egységes és teljes közösséget jelentett. Ez az egység felbomlott, a nép szolgává igazott lett, s a költő feladata most már olyan költészet teremtése, mely megint az egész, már nem egynemű közösség vérévé válhatik.²⁴ Németh talán túlságosan is csak az Akadémia foglyát látta Aranyban, s nem vette észre benne saját művelődési programjának ugyancsak görög ihletésű előzményét.

Az is igaz természetesen, hogy Németh számára a kultúra előtti kultúra és a görög példa nemcsak a társadalmi mélyrétegek, a „nép” felszínre hozását és az egységes, de nem egynemű („nemzeti”) kultúra részévé való tevését jelentette, hanem a lelki élet mélyrétegeinek, az ösztönvilágnak feltárását is, ahol a görög ősképek mellett az elmélet síkján Freudra, Jung-ra, a megvalósításán Joyce-ra és főleg Proustra támaszkodhatott.²⁵

Németh tehát beszélgető viszonyba lépett a hagyománnyal, göröggel és nem göröggel, a saját helyzetéből kiindulva értelmezte a görög, s abból megint a magyar hagyományt, belevonva ebbe a beszélgetésbe az újabb kori hagyományokból fakadó élményeit, és belevonva nemzetkarakterológiai előfeltevéseit is, melyek mindenestre nem csak az övéi voltak. Nemcsak tanulmányoznivalót látott a görögökben (IV, 2032.), mint az egyetem öreg tanárai; tárgyat, melyet tanulni és bálványozni kell, hanem beszélgetőtársat, „pajtást”, ha úgy tetszik, akit lehet félreérteni is, de akivel a beszélgetés mégis a tulajdon helyzetünk megértését, az ebből következő feladatok megoldását segítheti.

Most már, azt hiszem, világos az is, mennyiben „aktiválta” eltérő módon a görögség Kerényit és Némethet. Erősen sarkítva és durván leegyszerűsítve a különbséget abban látom, hogy Kerényi az ókor értékeinek megérzésével az ókortudomány megújítására s a megújuló ókortudományban az európai értékeket a magyar kultúra számára is megőrző szigetnek mint az ez értékeket veszélyeztető erőkkel szembeni betörési pontnak a megteremtésére törekedett,²⁶ Németh a magyar szellemi élet megújítására, s a megújuló magyar szellemi és társadalmi életben a sajátosan magyar értékeket Európa számára őrző szigetnek mint az ez értékeket veszélyeztető erőkkel szemben való kitörési pontnak a megteremtésére. A filológus nem fogadhatja el a görögök félreértésének lehetőségét, bár tisztában van a mindig új és időszerű kérdések feltevésének szükségességével, amely kérdésekre a felelet is mindig új lesz, az író számára elsősorban nem a megértés helyessége, hanem a termékenyítő hatás a fontos. Lehet valamit termékenyen is félreérteni.

A görögség azért hathatott oly sokszor és sokféleképpen az emberekre, mert a legváltozatosabban lehetett félreérteni (III, 1652.)

– írta 1932-ben a *Goethe nagysága* című elmefuttatásában.

E. R. Curtius könyvével kapcsolatban pedig – *Deutscher Geist in Gefahr* – a következőket írta:

Az „örök”-öt az ember minden helyzetben újratermíti; intézmények és művek ennek az igazodásnak nagy emlékei. Egy új igazodásban mint az emlékezet támpontjai használhatók vagy nem. Nem szabad megvetni őket és nem szabad isteníteni. A cél, hogy új helyzetünkben kiismerjük magunkat s munkánk égtájit megtaláljuk... Van egy hagyomány, mely tájékozódó ösztönünkhöz szól, és egy hagyomány, amely félrevezet. Egyik megtanít úszni, a másik a süllyedő hajó szalonjába tessékel, mert ott idáig jól lehetett ebédelni. (I, 246.)

Ha van valami, amit Németh László görögséggel kapcsolatos gondolataiból mindnyájunknak, akik valamilyen, távoli vagy közeli hagyománnyal foglalkozunk, célszerű megjegyeznünk, úgy ez az.

Németh László műveit *A minőség forradalma* és a *Kisebbségben* legutóbbi, Püski-féle négykötetes kiadása szerint – *A minőség forradalma*. *Kisebbségben*. I–II. Bp., 1992, III–IV. 1999, kitérő névmutatóval –, megadva a kötet- és lapszámot (a négy kötet lapjai folytatólagosan vannak számozva) idézem, s megadom az illető tanulmány címét is, hogy más kiadásban is utána lehessen nézni. Más lelőhelyet csak akkor adok meg, ha az idézett szöveg e gyűjteményben nem található.

1 *Kleine deutsche Schriften*, szerk. Ed. MÜLLER, Breslau, 1847–1848. I, 398–399.

2 E tekintetben különösen tanulságos P. FRIEDLÄNDER-nek Wilamowitzhoz írott levele, melyet W. M. CALDER tett közzé: *Antike und Abendland* 26, 1980, 93–100., egy a mi szempontunkból fontos szakaszt idéz belőle SZILÁGYI János György tanulmánya: „Mi, filológusok”, *Antik Tanulmányok* 31, 1984, 175–176.

3 ARANY Remete József *Aeneis*-fordításáról írt kritikájában: *Összes művei* XI, 478–480.; Greguss Ágost *A lakatosok* című „irodalmi mesé”-jében: GREGUSS Ágost *Versei*, Bp., 1882, 199–201. (a költeményhez talán Jézus szavai a törvénytudókról – Lk 11,52 – adta az alapot); HATVANY Lajos, *Die Wissenschaft des nicht Wissenswertes* (Leipzig, 1908) című könyvében, magyarul SZÖLLŐSY Klára fordításában: *A tudni-nem-érdemes dolgok tudománya*, Bp., 1968.

4 NÉMETH G. Béla, *A meditatáló magányosság*. Péterfy Jenő görög tanulmányai tükrében, Új Írás 19, 1979, 5. sz., 67–74.; RITOÓK Zsigmond, *Babits és az antikvitás. Odysseus és a Szirének*, It 66, 1984, 586–594.

5 A probléma meglátására és a téves irányban való útkeresésre egyaránt példa VÁRI Rezső, *A classica-philologia encyclopaediája*, Bp., 1906, XIII–XXVII.

6 Minderről részletesebben: RITOÓK Zsigmond, *Ponori Thewrewk Emil*, Bp., 1993, 177–182.; Uő, *Az ókortudomány fogalmának változásai* = HAVAS L.–TEGYEY I. (szerk.), *Bevezetés az ókortudományba*, I, Debrecen, 1996, 27–28.

7 *Ember és szerep*, Kecskemét, 1934, 142–143.

8 *Levélváltás*. I. Németh László levele Kerényi Károlyhoz: *Válasz* 2, 1935, az idézetek a 12–14. lapokon.

9 Németh először 1919-ben volt bölcseész, francia szakon, valóban hat hétig (*Ember és szerep*, 143.). Ekkor készülhetett kiegészítő érettségire (reálgimnáziumba járt), és kezdte a görögöt tanulni. A görög kiegészítő érettségit azonban, mint Babitsnak 1931. szeptember 7-én írt leveléből kétségtelenül kiderül (*Németh László élete levelekben*, Bp., 1993, 994.), csak ekkor tette le. Görögtanulásáról lásd még *Ember és szerep*, 100–101.; görögre ekkor Czebe Gyula kezdte tanítani (uo., 142.), aki azonban 1930. július 14-én meghalt.

10 *Ember és szerep*, 34.

11 M. PARRY, *L'épithète traditionnelle dans Homère. Essai sur un problème de style homérique*, Paris, 1928. Parry első említése a magyar szakirodalomban MARÓT Károlynál: *Les origines du poète Homère*, *Revue des Études Homériques* 4, 1934, 20, 1. j. és még sokáig tartott, míg a magyar ókortudomány Parryról érdemben tudomást vett. A következő figyelemre méltóan megint egy költőt, DEVECSERI Gábor (igaz, G. M. Calhounra hivatkozva, aki azonban Parryra épített), mikor az „epikus egyszavak”-ról beszél: *Kalauz Homéroszhoz*, Bp., 1970, 26–27. (a tanulmány 1962-ből való); vö. az epikus nyelv mozaikszerű voltáról írottakat is uo. 115.; 121. (egy 1959-es tanulmányban).

12 K. REINHARDT, *Sophokles*, Frankfurt am Main, 1934.

13 F. NIETZSCHE, *Wir, Philologen = Werke* X, Leipzig, 1896, 364–365. magyarul: *Ifjúkori görög tárgyú írások*, ford. MOLNÁR Anna, Bp., 1988, 155.

14 *Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok*, EPhK 54, 1930, 32 = *Halhatatlanság és Apollón-vallás*, Bp., 1984, 50.

15 *Sziget és külvilág*, *Antik Tanulmányok*, 25, 1978, 24–34. Lásd még uő, *Kerényi-levelek = SZILÁGYI János György (szerk.), Mitológia és humanizmus*, Bp., 1999, 145.; 161–152.; 202–204. Kettőjük kapcsolata arra is példa, hogy jelentős szellemek között a barátság nézetkülönbségek ellenére is fennállhat, amiben nem minden hívük követi őket.

16 Perizoniusról A. MOMIGLIANO, *Perizonius, Niebuhr and the Character of Early Roman Tradition*, *Journal of Roman Studies* 47, 1957, 104–114.; RITÓÓK Zsigmond, *Aus der Frühgeschichte der vergleichenden Homerforschung* = J. EBERT–H.-D. ZIMMERMANN (szerk.), *Zur 200. Wiederkehr der Gründung des Seminarium Philologicum Halense durch F. A. Wolf*, Halle, 1989, 43–45.

17 *The Value of Greece to the Future of the World* = R. W. LIVINGSTONE (szerk.), *The Legacy of Greece*, Oxford, 1922, 14.

18 Nem állhatom meg, hogy ne idézzek legalább egy mondatot nem a nagy Proust-tanulmányokból, hanem az 1942-ben írt *Fantomok ellen*, „Mélymagyarság” című fejezetéből (II, 917.): „Proust minden látszólagos sznobizmusa és asthmás túlérzékenysége ellenére azért csinált akkor forradalmat bennem (Ady és Sophokles mellett talán a legnagyobbat), mert létünk alapjaiban ezt az ősbibb, patriarchális világot fölfedezte”. Freudról: III, 1691–1713.; Frobeniusról a *Sanremói naplóban* II, 691–697. és többször.

19 Csak néhány példát: *Der Eid als Tat*, Szeged, 1924; Homéros harcleírásai és az epikus műfaj kialakulása: *Csengery Emlékkönyv*, Szeged, 1926, 206–223.; *Aus der Frühzeit der Epik: Raccolta... F. Ramorino*, Milano, 1927, 581–602.; *Lényeg és gondolat*, Széphalom 1, 1927, 147–169.; *A költészet lényege és formája*, Budapesti Szemle, 207, 1927, 242–268.

20 Ennek megfelelően látja a két tárggyal, a görögséggel, illetve a magyarsággal foglalkozó tudomány jellegét és módszerét hasonlóknak. A Magyar Rádió feladataival foglalkozó írásainak 10. darabjában (1934) a klasszika-filológiát, melyet ő alapjában történettudománynak tart (ami talán még Hornyánszky hatása is, vö. *A klasszika-filológia mint történetírás*, Bp., 1894), úgy jellemzi, mint ami „nemcsak történelem, hanem az ókorra vonatkozó irodalmi, történeti, művészeti, tudományos emlékek teljes enciklopédiája”: I, 616.), és ugyanebben az évben egy Hungarológiai Társaság tervét vizsgálva Németh a hungarológiát mint „a magyarságra vonatkozó történelmi, földrajzi, néprajzi, nyelvészeti, szociológiai ismereteinket” összefűző tudományt ábrázolja. Mindkét esetben a tudomány XIX. századi

szpecializálódásával szemben az egész látásának igénye szólal meg.

21 Válasz 1, 1934, 179. Néhány mondat a *Levélből* (i. h.): „... az a mohó visszanyúlás elmerült vagy felolvadt kultúrákba, mely az angol Lawrencet a keresztény Európa ellenségévé tette, nem azt jelenti, hogy Európa biztosítva akarja tudni visszafelé is a vérkeringés útját, nemcsak a sámánoktól Vergiliusig és Descartesig, hanem Descartestól a sámánokig is?... A latinságtól alig érintett Kelet-Európa nálunk ott maradt a behozott Nyugat alatt... A magyar épp úgy, mint az orosz, még ma is ott érzi a maga körül őskorát, de míg az orosz »amorf« nép, a magyar kristályosodásra képes... Barbárlatin a magyar, ahogy az volt a maga módján a görög s az angol is, megvan benne a latin formaképző erő, de a latinnál mélyebb emberi zónákból merít. Zseniális az a nép, írtam a Görögökben, amelyben a kezdetlegestől a tökéleteshez nem serpentin, hanem kötélfágcsó vezet. Talán nem esek a faji elfogultság bűnébe, ha a magyarságban is ott érzem ezt a félig fölébredt s még »ki nem licitált« zsenialitást – s ebben látom annak az eszmének a annak a mozgalomnak, amelyről beszélttem, az aranyfedezetét.”

22 Vö. RITÓÓK, *Aristophanes und die Krise der Kultur* = J. HARMATTA (szerk.), *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*, Bp., 1968, 45–50.

23 Vö. a 21. jegyzetben idézett szöveg utolsó mondataival.

24 RITÓÓK Zsigmond, „*Könyv, amelybe ezrek álma révedt*”, It 71, 1989, 440–441., irodalommal.

25 Vö. fent 17. j. és Frobeniusszal kapcsolatban a *Sanremói naplóban*: „Az általános emberi felé... két út vezet: egyik a magasban keresi, a másik a mélyben. Az egyik elzárkózik minden helyi, különös, egy ember lelkében, egy táj, kor, sors körülményei közt megvalósult elől, s arra szegi figyelmét, ami az emberből ezután a nagy néprajzi, történelmi és pszichológiai hámítás után visszamarad. A másik éppen fordítva: nekivág a különösnek, egyszerűnek, egyéninek és provinciálisnak. Mindnek a külön, önmagában való értelmét vizsgálja, s az általános emberit abban a sorsközösségben találja meg, amely a furcsaságo-

kat összefűzi. Az első: általános emberi a változatok fölött, a másik a változatok alatt. Az én felfogásom mindig az volt, hogy a szellemnek ennek a változatok alatt lakó általános emberi irányában kell sorsát keresnie, éppúgy, mint a franciáknak a változatok fölötti másokban. A két klasszikus kultúra: a görög és a latin közül ezért választottam nevelőként a görögöt, amelyen át még nyitott az út az ősbibb kultúrák, egy szélesebb ember-világ felé. Mint a nép ismerője, regényben és tanulmányban azért hangsúlyoztam a parasztban... a velünk egy sorsközösségben élő embert." (II, 699–700.)

26 KERÉNYI Károly, *Tudósoknak való* (Sziget 1, 1935, 7 = *Halhatatlanság és Apollón-vallás*, 240.): „mert ez a sziget, így gondoljuk, nem a visszavonulás pontja, hanem a betörése”. Ehhez a „betörés”-gondolathoz vö. KERÉNYI *Ókortudomány* című dolgozatának utolsó mondatát: Válasz 1, 1934, 314 = *Halhatatlanság*

és *Apollón-vallás*, 161.). Németh ugyancsak 1935-ben a *Magyarság és Európa* végére írja oda: „Fegyverletételre nem a reménytelenség bír. Az igazi reménytelenség, a leonidászi, harcolva esik el. S minden reménytelenség ellenére biztos-e, hogy mi Thermopülainál állunk? A népek betegségei előtt nincs csalahatatlan kórjósolat. A sorsgyűrű zárt, de a bekerített sziget még Szalamisz is lehet. »Hellének, szabadítsátok fel gyermekeiteket, asszonyaitokat, isteneitek és atyáitok székét, az ősök sírját« – hallom és megismétlem” (IV, 2034.). (Az idézet AISCHYLOS, *Perzsák*, 404–405.) A különbség látnivaló – részletesen LACKÓ, i. h. 26. –, de a pont, melyen lábát a küzdelemhez megtámasztja, mindkettő számára a görögség. – A Kerényi-féle „betörés”-metafora és a Németh-féle „körülzárt sziget” képzetből következő kitörés is érdekesen kiegészítő ellentét.

Arc és kánon

– Az önértelmezés (nyelvi) eseményei az *Ember és szerepben* –

„Életünk egy-egy ténye nem aszerint számít, mennyiben igaz, hanem aszerint, mennyiben jelentett valamit.”
(Goethe)

Ha a hagyomány *történő* létmódja felől tekintjük, évtizedek óta van valami feltűnő folytonosság abban, ahogyan a kérdések kényszeres ismétlődése paralizálja a megértés múlt és jelen közt közvetítő lehetőségeit. Ezzel pedig egyszersmind meg is fosztja a hatástörténetet attól, hogy – az új megértés aktuális eseményén keresztül – átrendezhesse és újradefiniálhassa saját (kérdéses) örökségét. Mert hovatovább amilyen folyamatos, éppoly terméketlen az önkörében forgó Németh-recepció horizontmozgása. S bár az 1989 utáni fogadtatást értékelő legfrissebb tanulmány¹ is tudni látszik arról, hogy egy-egy elgondolás cáfolhatósága még nem érvényteleníti annak igazságát, csak részben juttatja szóhoz a belőle adódó következtetéseket. Azt nevezetesen, hogy az örökölt kétosztatóság sematikájából ki nem mozduló önmegértés nemcsak ugyanerre kényszeríti a dialóguspartnert, hanem önmagát is megfosztja annak beláthatóságától, hogy saját igazát csak egy *érvényében is* méltányolt másik igazság idegenségén teheti igazán próbára. Félő tehát, hogy ez a kerek évforduló ennyiben megint csak állásfoglalások „ügyévé”, nem pedig párbeszéd *alkalmává* teszi a Németh körüli diszkurzus tétjeit. Hogy miként hozunk vissza valamit a jelenbe, mindig applikatív üzenete annak is, valamely változatlanul hagyott tradícióra bízunk-e rá magunkat, vagy pedig reánk-bízottként akarjuk újraérteni mindazt, amiből előzetes megértéseink származnak.

Meggondolkodtató tünet azonban, hogy e példás alapossággal dokumentált írás épp egy olyan szöveget hagy említetlenül, amelyik az utóbbi években egyedül tette poetológiai következetességgel mérlegre a klisékbe merevült Németh László-olvasás megújíthatóságát. Szirák Péter 1998-as tanulmánya ugyanis ama tapasztalat megértésére tesz kísérletet, hogy „Németh László nem annyira szövegeket kanonizál értekezéseiben, mint inkább a szövegekből »kinyerhető« szerzőket, s általuk ideológiai (szociális-etikai) belátásokat. Többnyire így olvassa önmaga és más szövegeit, s nemegyszer így olvassák mások az ő szövegeit.”² Az alábbiakban azt próbáljuk megvizsgálni, szükségszerűen lépnek-e föl Németh befogadásában ilyesfajta antimetabolék, vagy pedig az epikus intenciók igénye ellenében megy végbe az antropomorfizmusok „visszaíródása” az elbeszélések szövegébe. Az *Ember és*

szerep (1934) azért kínálhat ehhez megbízható kereteket, mert szövege nemcsak az addigi életút egy lehetséges „olvasatát” adja, hanem saját műfaji hypotextusát, az *Emberi színjátékot* is értelmezi. Ugyanakkor alighanem egyik első motiválója annak a kölcsönösségnek is, amely a szöveg antropomorfizmusait utóbb magán a szövegen, a szöveg kritikai értelmezésében juttatja érvényre.

I.

A nem-fikciós státuszú Németh-szövegek legmakacsabb recepciós kliséi közül különösen a feltárulkozó, vallomásos *őszinteség* nyelvi moduszát szokás az *Ember és szerepből* származtatni. És valóban, a mű maga is számos pontján látszik alátámasztani azt a vélekedést, hogy hangsúlyozott önéletrajziséga épp azért függeszti föl a közlés jelölő, illetve figurális modusza közti kínos – kínosan *irodalmi* – feszültséget, mert a mindenről kíméletlenül számot adó önfeltárás nyelvének a vallomástevő őszinteségében vannak ott a referenciális biztosítékai. A nyelv referenciális működtethetősége itt a helyes jelentésképzésnek abból az illúziójából származik, hogy a tropológiai helyettesítések mozgását maga az igazságban érdekelt vallomástétel képes feltartóztatni. Legalábbis amennyiben a vallomástevő önmegértés az egyedüli, melynek eseményében a szubjektum „hozzáférhet” önnön cselekedeteinek indítékaihoz.

E fentebbi konstrukció azért szolgálhatott alapjául az önéletírás – XVIII. századtól kibontakozó – klasszikus műfaji modelljeinek, mert a történeti episztémé világtapasztalata szerint a szubjektum egy célelvűen értett időbeli folyamat során tesz szert identitásra. E narratív premisszák értelmében a vallomástevő emlékezet azért képes fölfedezni a személyiség legsajátabb összetevőit, mert a retrospektív elbeszélésen keresztül olyan folyamatnak ad nyelvi alakot, amelynek kettős értelemben is ő az identikus végpontja: az ember itt nemcsak szereplője, hanem szerzője is saját élettörténetének. Amíg ez a fölismerés nem szembesült annak tapasztalatával, hogy az élettörténet alanya/szerzője mégsem a legmegbízhatóbb elbeszélője saját történetének, az önéletírás lényegében nem válhatott egyenrangú irodalmi műfajjává. Paradox módon már csak azért sem, mert éppen saját konstitutív alapelve, az igaz ábrázolás őszinte torzítatlansága nem tartozott az újkori irodalmiság ekkorra megszilárdult ismérvei (fikcionalitás, újítás, eredetiség) közé. A *temporalisan* megképződő önazonosság szemléletszerkezeti szilárdsága azonban olyan erősen kötötte a műfajt a narratív közlésmód irodalmi mintáihoz (karrierregény, Bildungsroman), hogy azok modernségbeli változásai végül a biográfia legfőbb kritériumait is megingatták. Természetesen nem közvetlenül az őszinteség elvének felfüggesztésével, hanem a közlés igazságtartalmának hozzáférhetőségét téve kérdésessé. Hiszen a modernség innen tekintve

annak (felismerésével közelítette az irodalmi szövegek felé az önéletírást (Joyce: *A Portrait of the Artist as a Young Man*), hogy poétikai státusza tekintetében „a fiktív szöveg *énje* nem különböztethető meg az »őszinte« önéletrajzi elbeszélés *énjétől*”³.

Az *Ember és szerep* az irodalmi modernség ama szakaszának terméke, amely új antropológiai alapokra helyezte az ember mibenlétének értelmezhetőségét. Abból az új episztémétörténeti fölismerésből indult ugyanis ki, hogy az *animal rationale* felvilágosodástól örökölt horizontját a kultúra alkotta identitás, illetve – s még inkább – a nyelvi konstituáltság elsődlegességének tapasztalata váltja föl. Ezzel a kialakulófélben lévő paradigmaváltással szemközt különös kétarcúságot mutat az *Ember és szerep*. A nyelviséget csak igen korlátozott, a stílus buffoni formájában ismeri el antropológiai létmódnak („hogy ki vagyok, ott lappang szófűzésemben, képeimben, haragom és gyengédségem dobbanásaiban”), ugyanakkor egyik első szószólójává válik nálunk a kultúra alkotta individualitás – inkább Dilthey-, mintsem Cassirer-féle – elgondolásának: „hogy mi lettem az értékek ege alatt: arról szóljon ez az ifjúkori műveimet keretező könyv.” És bár a mű illúzióknak tekinti az Isten szeme előtti igaz vallomástétel ágostoni–rousseau-i ideálját, a kulturális „megalkotódás” elbeszélésének igazságát („Írásaim elkészültek, de közben én is elkészültem; műveimnek megvan a külön értelmük, de miközben írtam őket, én magam is mű lettem”) – ha elvlasztja is az ismeretelmélet kartézianus ismérveitől – nem szolgáltatja ki a kijelentések szubjektív viszonylagosságának. Mégpedig azért nem, mert az ember természeti és kulturális konstitúciójának összebékítése helyett a kettő viszonyának stabilizálhatatlanságát, illetve e stabilizálhatatlanság nyelvi megmutatkozását tekinti a személyiség valóságára (mint igazságra) vonatkoztathatóknak. A referencializálhatóságnak ez a formája hozható összefüggésbe Némethnél később is a szövegbeli kijelentések őszinteségértékével: a közlés nem a hozzáférhetetlen belvilág és nem az érzelmek „érvényes” kivallása, hanem az identitásalkotás lezárhatatlan folyamatának *értelmezése*. Olyan végrehajtása tehát a mindig utólagos önmegértésnek, amely az emlékezett és az emlékező diszkurzus – egymást korrigáló – kölcsönösségének ellenőrzése alá helyezi a jelentésképzés szubjektív esetlegességét:

Az én könyvem nem lesz önéletrajzi regény. Hiába szánnám el magam, hogy minden titkomat meggyónjam, vallomásaim éppoly önkényesen állnának énhelytemem, mint fülentéseim. A lélek mély és bonyolult, belevethetek egy csóvát, mereszthetem titkai felé a szemem; egyetlen műben sosem mutathatom fel magam: a természetet. De az ember nemcsak természet; vállalkozás is. A hajszálcsövek, melyekben élete kering, kikutathatatlanok, de a kútfő, melyen át ez az élet kitör, látható, hallható. Van az ember és van a szerep, melyet vállalni tud. Az egyik csupa takart mélység, a másik csupa világ felé fordított felület, és mindkettő mi vagyunk.

Ez a személyiségkonstrukció azért alkalmas fokozottan a kendőzetlen – de már nem a romantika önmegnyilvánításaként működő – őszinteség hatásának fölkeltségére, mert nem az ügynevezett belső indítékok kimondását segíti elő, hanem egy olyan feltárulkozás drámai színrevitelét, amely – az indítékok elvi hozzáférhetetlensége miatt – mindig a stabilizáló megértés kudarcát tanúsítja. „Ma – olvassuk a kislány halálos ágyánál történetekről – [...] könnyel a szememben írom ezt a részt, s alig értem, hogy fogalmazhattam én akkor alig néhány méternyire a haldoklótól az élő gyászjelentését...” Az idézett, 19. fejezetet lezáró reflexiókból ráadásul az is kiderül, hogy utóbb a történéstől való elválástottság megbotránkoztató tapasztalata sem bizonyult „igaznak”:

Belenyugodtam, hogy sekélyebb természet vagyok, mint vártam, s tettem, amihez kedvem volt. Hónapok, évek múlva vettem észre, hogy a gyógyulás mégsem volt olyan tökéletes, mint hittem; a szenvedés átnyargalt fölöttem, de a lélek, amely visszamaradt, más volt, mint előtte.

A történés performanciájának uralhatatlansága azonban nemcsak az epizódok szintjén bizonytalanítja el az önmegértést, hanem az *Ember és szerep* tematikai középpontját sem hagyja érintetlenül:

Vannak művészek, gondoltam, és vannak írók, s én író vagyok. Megpróbáltam az ő szemükön át nézni magam. Mi lehet más ez az én egész Harmadik Magyarországom az ő számukra, mint eltévelyedés. S ha a Nyugat fényes írói gárdájára gondoltam, magam is megszédültem, minek itt harmadik út, nem a sértett hiúság találta ki ezt az egész harmadik utat magának?

S noha a szöveg igénye éppen az, hogy a művet e lehetőség cáfolatául lehessen olvasni, a Harmadik Magyarország tervének bukásakor megint csak ellehetetlenül az esemény megszilárdított értelmezése. Amikor a nemzedéki folyóirat meghíusulásával szertefoszlik „a szellemi erők organizálhatóságának” ígérete, a retrospektív megértésben újra fölbukkan a mű intenciójával ellentétes eldönthetlenség:

...nem tudtam, kire haragudjak. Babitsra, aki a Nibelungok kincsén ülve, oly könnyen állta el utamat, a fiúkra, akiket oly könnyű volt álmaimtól elfütyyenteni vagy magamra, aki valami méltatlan infantilizmusból még mindig nem tudtam „elég lenni önmagamnak”, s most aztán végérvényesen magamra maradtam.

Az analepszisek narratív alakzatai itt szemlátomást nem az emlékezetet korrigálják (mint a kislány halálát kísérő reflexiók esetében), hanem inkább az a funkciójuk, hogy elbizonytalanítsák a szerep átvételével végül mégiscsak célba futó folyamat „organikus” önbeteljesülésként való értelmezését. Sőt, prospektív változtathatatlanságot sugallva („*végérvényesen* magamra

maradtam”) azzal kifejezetten ellentétes befogadói várakozásokat építenek föl.

Mínt hogy a leplezetlen feltárulkozásnak a posztkartézianus episztémében csupán diszkurzív instanciái lehetségesek, különösen azok a szövegfajták váltak a közlés őszinteségének „letéteményeseivé”, amelyek a referenciális státuszú szövegben észrevétlenül bekövetkező tropológiai helyettesítésekre bízták az elrejtő föltárás műveleteit. A kitérülő elrejtés nyelve ugyanis pontosan attól lép működésbe, hogy sohasem azt tárja föl, amiről – hozzáférhetetlen lévén – beszél. Ha egyszerűsítjük némileg az *Ember és szerep*ben intencionált jelentésképződés szerkezetét, olyan retrospektív értelmezés kibontakozását kísérhetjük végig, amely egy előre irányuló ígéret (az Osvátnak „óvatlan” őszinteséggel kibeszélt szellemi szervezőszerep) kálváriáját próbálja az igazságosság méltányossági horizontjában megérteni. Az egykori és jelenbeli értelmezések szembesítése látszólag megbízható eljárása azonban azért teszi mégis kérdésessé az elbeszélői végkövetkeztetések affirmálhatóságát, mert az irodalmi küzdőtérrel időről időre visszavonuló hős sérelmeinek és önvádjainak fölidézése során az „őszinteség” nyelvi cselekvésének státuszát nem lehet igazán megkülönböztetni az érdekek (stratégiai) beszédaktusaitól. Hiszen a mű ugyan folyamatosan azt sugallja, hogy az őszinteség a kudarc magányába taszít, a diszkurzív alkalmazkodás pedig hazug szövegeket teremt, egyidejűleg azonban képtelen megakadályozni érdek és őszinteség fölcserélődésének nyelvi eseményét. Ebből viszont az következik, hogy az *Ember és szerep* feltárulkozásai – a külön írógépen leírt hét saját novella pályázati trükkjétől a Babits előtti megalázkodásokon át a vezérszerep halasztódásán érzett sérelmekig – azt leplezik el, hogy a szöveg nem tudja garantálni önnön referenciális olvasatát.

Következésképp amilyen ellenőrizhetetlen marad az egykori helyzetértelmezések valódiságának utóidejű diaforája („Osvát Ernő messziről kutató tekintete közt voltam talán a legboldogabb életemben – *boldog, mert gyanútlan*” [kiem. K. Sz. E.]), éppoly bizonyíthatatlan a legfőbb végkövetkeztetés igazsága is:

Vannak szerepek, amelyeket vígan hordunk, s ha letépik rólunk, mintha bőrünket nyúznák le; az enyém nehéz volt, mint egy ólompancél, s hogy lerepedt rólam, vérem, bőröm, verejtékem megkönnyebbülten élvezte a szabadságot.

A cél és a küldetés időleges elvesztését először tematizáló *Ember és szerep* a boldogság e két formájának – eldönthetetlen érvényű – igenlésével így módon végül képtelen meggátolni az ígéret diaforájának és a bekövetkezés (biológiai) metaforájának fölcserélődését. Nyelvében úgy létesíti tehát a Németh-recepció egyik legkitartóbb kliséjét, hogy egy referenciálisan stabilizálhatatlan föltárulkozás beszédaktusához társítja a közlés „őszinteségértékét”.

Az Osvátnak való megfelelés vágya és az attól való megszabadulás kétfajta „boldogsága” közti egyenértékűség a felcserélhetőség tapasztalatát közvetítve helyezi itt hatályon kívül azokat az olvasói elvárásokat, amelyek valamely belső tartalom identikus „megvallásával” azonosítják az őszinteség nyelvi eseményét. Nem a „megvallhatóságot” rejti el tehát ez a konstrukció, hanem a vallomás önmagával egybeeső formáját. Legalábbis, amennyiben a vonatkozathatatlan föltárulkozás nyelvi aktusait állítja az igazmondás „felülvizsgálható” kijelentéseinek helyére. Ez az eljárás azzal töri meg az igazmondás epikus koordinátái közt elhelyezett és ott szavatolt „őszinteség” érvényét, hogy látszólag nem zárja ki az ellentétes jelentésképződés elvi kontingenciáját. Félreértés ne essék, nem szerzői megtévesztésről van ilyenkor szó. Inkább annak a lehetőségnek az episztemológiai felszabadításáról, amelyet másutt szó szerint ki is mond az *Ember és szerep*:

A szellemi életben semmi sem olyan termékenyítő, mint a félreértés, s ki tudja, hogy az elegáns, de kissé keskenymellű Ortega-nak ez a félreértett huszadik százada nem hasonlít-e jobban az eredetihez...

Föltehető, persze, hogy az önmegértésnek ezt a stabilizálhatatlanságot színre vivő végrehajtása valamiképp azt az önmegnyilvánító performanciát ellensúlyozza Némethnél, amelynek uralhatatlanságát az *Ember és szerep* után a *Messziről* hangsúlyozza nyomatékosan:

A lélek szüzességét valóban egyszer lehet elveszteni, mint a testi szüzességet. Az ember egy szó, egy kiáltás, s ha félrecsúszott, félresiklott, nem lehet másodszor kimondani.⁴

Mindenesetre „őszinteség” gyanánt a Németh-recepció a nyelvi történelem nem ezt a baljós és ahumánus performativitását tematizálta, hanem a fentebbi antropomorf változatát: a személyiség pszichogenezisével összefüggésbe hozható „önelemző” feltárulkozást. Vagyis nem a megnyilatkozás nyelvi kiszolgáltatottságát, hanem annak az organicista antropológiának a naiv változatát, mely szerint az „őszinteség” csak a hibákra ráutalt (mert nélkülük indifferens) erény diszkurzusában⁵ érhető tetten. Az arckölcsönző szövegolvasás ilyen antropomorf technikáitól nem mentesek a Németh-szakirodalom legkiemelkedőbb darabjai sem. „Németh nem volt elfogultabb, előítéletekkel telibb, mint nemzedéktársai többsége. De sokkal nyíltabban beszélt...” – állapítja meg Lackó Miklós, sőt később azt is leszögezi –: „Németh László írásaiban mindig a viviszekcióig őszinte volt. Ezt a teljes őszinteséget egyetlen kérdésben zavarták elfojtások és utólagos meggondolások: Babits Mihállyal fennállott kapcsolatának leírásában.”⁶ Kérdés azonban, csupán olyan valóságshűségről van-e itt szó, amelyet írott történeti források felől ellenőrizni lehet (például a Babits–Németh viszony eseménytörténete), vagy a kijelentések olyan igaz/hamis státuszáról is, amely a „nem-nyelvi” tartal-

mak (mentalitás, pszichikai beállítódás, alkatfiziológia stb.) és az azok nyelvi formája közti különbségeket problematizálhatja. Lackó érvelésében – csak úgy, mint a Németh-szakerődalom többségében – érzékelhetően nemcsak egyszerre van jelen, de gyakran össze is keveredik a kettő.

II.

Abból a kijelentésből, hogy Németh „sokkal nyíltabban beszélt”, olyan elhallgatott előítéletek és elfogultságok valódi meglétére lehet következtetni, amelyek státuszuk szerint elvileg hozzáférhetetlenek, de egyéb szerzői megnyilatkozásokból, illetve a szerző különböző szövegeinek szembeesítése, „összeolvasása” alapján is legfőljebb következtetni lehet rájuk. Az *Ember és szerep*ben ilyen „tartalmakra” vonatkozhatnak a házasság elbeszélésének szubtextusát meglehetősen („szándékosan”?) széttördelő elhallgatások. De elegendő utalni a *Messziről*nek arra az 1936-os összegzésére, ahol ugyanarra vonatkozólag az agonális diszkurzusvezetés homlokegyenest ellentmond az *Ember és szerep* narratív önértelmezésének. „Két célom volt – olvassuk utóbb –: a Trianon utáni, helyzetérzését veszített magyar szellemet a kor égtájaihoz igazítani, és siettetni a kiválogatódását annak a magyar írógárdának, amely ennek az új magyar tudatnak a viselője lehet. Nemcsak szépírói pályám, de a rövid vakációk szépírói természetét is áldozatul dobtam ennek a két célnak.”⁷ 1934-ben az *Ember és szerep* viszont még azt állapítja meg, „soha eszembe se jutott, hogy kritikus legyek. [...] De végre is minden más út el volt zárva előlem”. Az egyik értelmezésben a szubjektummal inkább megtörténik az esemény, míg az önigazoló magyarázat már saját tettként jeleníti meg ugyanazt. Németh tehát távolról sem értékel mindig következetesen vagy beszél mindig nyíltan. Ha valami, hát épp ezek a szövegrészek cáfolják a vivisekcióról, az exhibícióig menő őszinteségről vallott antropológiai elgondolásokat. A szöveg többnyire ugyanis jóval rezerváltabban viselkedik azzal a „közvetítésigénnyel” szemben, amellyel olvasatai vélik birtokba vehetni mindjárt egy egész „psziché” antropológiáját.

Láttuk azonban, hogy az „őszinteség” kérdése Németh szövegeiben többnyire olyan megértési eldönthetlenségek színrevitele, amelyek látszólag még a saját feladat helyesnek vélt értelmezését is képesek kétellyel kísérni. Ha azonban közelebbről szemügyre vesszük annak fenomenológiáját, miként áll elő a „kivallható” belső megbizonyosodás lehetetlensége, számolnunk kell az *Ember és szerep* egyik legkomolyabb figyelmeztetésével is. A szöveg már idézett útmutatása szerint a mű „nem lesz önéletrajzi regény”, ugyanakkor (noha az életrajz alanya az elbeszélő) nem olvasható olyan autodiegetikus elbeszélésként sem, ahol „saját elbeszélésében az elbeszélő nem lehet közönséges mellékfigura”.⁸ Ebben az „önéletrajzban”, amely voltaképpen az ifjúkori művek „kerete”, már előzetesen föl van függesztve az

identikus megfelelés szerzői alak és annak (önkezűleg rajzolt) nyelvi arcképe között. Amit itt fikciónak és elbeszél életrajznak a – „keveset tud az magáról, aki regényeinek maga mer hőse lenni” kijelentésben involvált – tiszta elkülöníthetlensége alapoz meg. A saját identitás megragadhatatlansága ugyanis okvetlenül fikciót eredményez, a szerepei konstituálta *látható* én története viszont életrajzként referencializálódik. Az én e kettős tapasztalatának elbeszélhetősége Németh értelmezésében csak a két prezentációs mód egybeszővődésével lehetséges. Ennek hátterében természetesen nem valamiféle későmodern prózatörténeti megfontolás áll, hanem az így értett én *szövegi* konstrukciójának az a sajátossága, amely általában sem egyeztethető össze a vallomásos önéletírás eljárásaival.

A szakirodalom makacs ragaszkodása a „viviszekció” dogmájához tehát annál is érthetlenebb, mivel Németh László önértelmező szövegei nem Szent Ágoston vagy Rousseau hagyományvonalában helyezkednek el, hanem a Goethe-féle önéletírás paradigmáját követik. A *Dichtung und Wahrheit*, mely Némethnek nemcsak nyelv tanulási olvasmánya, hanem érettségi tétele is volt,⁹ maga is fikció és ténytársulás egymásra utalt műfaji kölcsönösségként érti az önéletírást.¹⁰ Itt a szöveg fikcionális performanciái ugyanolyan feszültségben állnak az ellenőrizhető ténytársulás kényszerének alávetett (referenciális) nyelvhasználattal, mint – a Bildungsroman *tematikai* horizontjában – a „szív poézise” a „viszonyok prózájával”.¹¹ Az önéletírás goethei műfajalkotó elve ugyanis épp abban tér el az – Isten színe („szeme”) elé vihető – rousseau-i vallomások premisszáitól, hogy nem elsődleges tétje a (mindig csak definiálhatatlan episztemológiai térben végrehajtható) kijelentések igaz/hamis típusú vonatkoztatása. A „mivé lettem az értékek ege alatt?” kérdése tehát nem az őszinteség identitásteremtő *erkölcsi* teljesítményére, hanem az identitás megalkotásának *jelentésére* irányul. A rousseau-i változatban az identitás elsősorban saját alkotásként jelenik meg, míg a goethei minta szerint inkább olyan interaktív konstrukció,¹² amelynek képződésében „tőlünk független külső erő is közreműködött”.¹³ Ha mindezt a fikcionális performanciák és a nyelv referenciális működésének egymás ellen ható kölcsönösségében szemléljük, belátható, miért nem képezik le az önéletírás textuális eseményei a „lelki történéseket”.

Ha a recepció érdeklődése nem irányult volna kitartóan a (szövegben eleve is mindig „megtévesztőként” tematizált¹⁴) szerzői arc mögötti „alkat” kutatására, rég fölfigyelhetett volna arra, hogy a textúra milyen szétbogozhatatlan egybeszővődései állnak útjában ezeknek a műveleteknek. A 17. fejezet végén például olyan elhallgatások és homályos tényközlések kötik össze az *Emberi színjáték* és az *Ember és szerep* szüzességét, hogy a kölcsönös megvilágíthatóságot célzó magyarázatok lényegében kioltják egymást. Alighanem elsősorban azért, mert a személyiség világ felé fordított, tehát *számunkra látható* oldala, a „szerep” – és annak jelentése – éppen itt kontaminálódik az elbeszél-

lésben csak irodalmi érvénnyel szóba hozott, ám onnan az életrajzra is átsugárzó „színjáték” (komédia) *megettévesztő* jelentésével. Bohuniczky Szefiék tényeken nyugvó, valóságos története itt úgy kapcsolódik bele váratlanul az *Emberi színjáték* fikciójába, hogy a magány „tartalmát” illetően a – Boda és Németh hasonlóságát egyszerre állító és tagadó – szöveg, mivel kideríthetetlen, mire is válaszol *tulajdonképpen*, nem részesíti referencializálható tudásban az olvasást:

Egy nap azt vettem észre, hogy megváltozott körülöttem a kis család; egy lehelet idegenség csúszott közénk, s ha ujjaim biztos menhelyet kerestek, a kislányom hajába tévedtek a feleségemé helyett. A nyár elmúlt. Szefi és Aladár beköltöztek, hősöm, Boda Zoltán pedig kiköltözött a szőlőhegyre. Én, aki itt maradtam, magányosabb voltam az emberek közt, mint ő az egyedülállóban.¹⁵

Vajon nem éppen ama referenciális olvasási kódok előtt zárulnak-e be leginkább az ilyen szöveghelyek, amelyek még ott is a szubjektum önkifejezését érzélelik, ahol a szöveg főként a kitárulkozás iránti vágy feltárulását igyekszik elfojtani vagy „olvashatatlaná” tenni annak szimptomáit. Különösen ama helyeken, ahol a beszéd nemcsak azzal rejti az azonosíthatatlan „szándékot”, hogy passzivitást színlel, hanem a – vágyat egyszerre feltárni és elrejtetni képes – figuratív nyelv révén olyan szexuális retorikához folyamodik, amely a nemi identitást fölcserélve választja el a beszédet annak (antropológiai) alanyától: „Negyedik éve szerepeltem, s még teljesen szűz voltam az irodalmi élettől, betegségem volt a legjobb alkalom rá, hogy körülfolyjon és megejtessen.”

Mindazonáltal épp ezen a ponton jelenik meg annak egyik lehetséges magyarázata is, hogy miért fordítható Németh önéletrajzi szövegeinek olvasata a totalizáló jelentésképzés antropomorfizmusaiba. Az alkat és szerep küzdelmének történetét végül a visszanyert küldetéstudatban stabilizáló és a *Tanú* küszöbén lezáró *Ember és szerep* különösen abban mutat vissza a *Dichtung und Wahrheit*-ra, hogy bár megragadhatatlanná teszi a személyiség ún. eszenciális belső középpontját, mégsem viszonylagosítja identitásának értelmezhetőségét. Ez a különös konstrukció abból a protestáns hagyományból származik, melynek jegyében Luther nyomán Goethe értelmezte át a démoni vezéreltség Szókratész-féle metaforáját. Az emberben lakozó Isten analóg gondolata szerint a démoni olyan – megragadhatatlan és racionálisan megfejtethetetlen – erő, amely Goethe szavaival „nem tartozik a természetemhez, de alá vagyok vetve neki”.¹⁶ A Németh László idézte „foné tis daimonios”¹⁷ azonban csak szerkezetileg a goethei alávetettség esete. Inkább olyan kívülhelyeződése egy személyiségalkotó „vezéreltségnek”, amely alkat és szerep kettősségébe helyezi vissza – s ennyiben megint csak „eltakarja”, mert megfoghatatlanná teszi – az önmagával egybeesőként elgondolt sajátot. A „foné tis daimonios” az ember természeti és kulturális konstitúciója tekintetében

ugyan ez utóbbival hozható összefüggésbe, ám mivel Németh értelmezésében belső késztetésként működik, kijátszhatatlanságának külső, kulturális eredetéről nem lehet megbizonyosodni. Az önmagát éppen ezért nem kizárólag saját műként megtapasztaló személyiség így egyszerre kerül olyan kettős vezéreltség alá, ahol a belül érvényesülő külső, illetve a kívül megnyilatkozó belső összetartozása egy az embertől ugyan el nem különülő, de általa nem is befolyásolható üdvtörténeti instancia szerkezetére emlékeztet. Németh ugyan többnyire a belső vezéreltséget hangoztatja, hiszen a predesztinációtan értelmében a legtisztább morális akaratnak sincs módja az üdvözülésben való evilági megbizonyosodásra. „A protestáns alapfogadalma, hogy benne van-e az isten...”¹⁸ azonban azért figyelemre méltó értelmezése a kettős vezéreltségű identitásnak, mert ez az én-kép éppen rajta – a megbizonyosodás lehetetlenségén – keresztül kötődik a *hit* fenoménjához.

III.

Jól megfigyelhető már az *Ember és szerep*ben is, hogy az epikus folyamat leghatékonyabb narratív prolepszisei szinte kizárólag a saját igazságban való megbizonyosodást szolgálják. Ez az életrajzi műfajban ritka célra fogottsággal megalkotott mű ugyanis kifejezetten attól nyeri a poétikai konzisztenciáját, hogy minden transzlokációs művelete sikerrel végződik. A félve kiejtett, valószínűtlen diagnózis találónak bizonyul, a kislány valóban miliaris tuberkulózisban hal meg, a nemzedéket, mielőtt léteznék, valóban megteremtik, sőt kanonizálják a *Nyugat*ba írt kritikák, s Gulyás Pál hívása váratlanul a legvalószínűtlenebb helyzetben igazolja a küldettségét:

Sosem írtak rólam még egy sort sem, s ha írtak volna is, mit ért volna egy idegen író fogcsikorgatva adott dicsérete. Nekem épp ez a sok tekintetben félszeg, de egész emberiségében megrázott bizonyágtévő kellett, aki törzse, lombja rázkódásával bizonyította, hogy mégiscsak szél vagyok.

S minthogy a vágy nyelvi konstrukcióinak áthelyeződése az életvilágba mindig a próféciák elháríthatatlanságával megy végbe, az elbeszélésben konstruált én úgyszólván a hit bizonyosságával kényszerül rá saját tudásának igenlésére. Ahogyan aztán Németh 1936-ban meg is fogalmazza: „Meggyőződésem, hogy ahol én nem tudtam többé egyetérteni, ott az idő is tiltakozni fog.”¹⁹

Hogy ez a proleptikus nyelvi transzlokáció Némethnek nemcsak a szépirodalmi, vagy a – Bildungsroman koherens epikai szerkezetében építkező – önéletrajzi műveiben működik sikerrel, jól mutatja az esszéisztikája is. Az 1931-es *Klasszicizmus* talán nem is azért tett szert különleges hatástörténeti jelentőségre, mert címadó fogalmát az irodalomtörténet – kisebb-nagyobb

módosításokkal – máig hajlamos az egész „második nemzedék” poétikai arculatára kiterjeszteni. S talán még csak nem is azért, mert benne kap először hangot az önmagának elégséges szubjektivitás lírájának – lényegében Halász Gábort követő – későmodern kritikája. Sokkal inkább, mert a „második nemzedéknek” pontosan azzal az eljárással kölcsönöz arcot ez az írás, amellyel majd az *Ember és szerep* definiálja író és alkotásmód újfajta összetartozását.

A század első negyede – olvasható a *Klasszicizmusban* – irodalmilag is expanzív kor volt, hódított, habzsolat, határfákat döntött, gazdag zavart teremtett. Ezt a terjeszkedést, a *Nyugat* epigonjain láttuk, fokozni, nem lehet [...]. Ignotus esztétikája annak idején „egyé-
niségesztétika” volt: a szellem szabad mozgása számára keresett igazolást egész a rakon-
cátlanóságig, a miénk: műesztétika, az alkotás törvényei közé zárja az írókat s elmegy az írói
egyé-
niség tagadásáig.²⁰

Az az „új nemzedék” – mondja ugyanerről az *Ember és szerep* –, melyről annak idején Osvátnak beszéltem, megjelent, s ahogy a fejek feltűntek, kiöltöttek, mintha csakugyan ahhoz az új nemzedékhez kezdett volna hasonlítani, mely mögé, mint egy szerény plu-
ralis majestatis mögé, annak idején egymagammat rejtettem el.

Ez a kánonképzés abban a tekintetben a legárulkodóbb, hogy az önmagát a szubjektivitás felől megértő klasszikus-modern identitással egy olyan poé-
tikai magatartást állít szembe, amelyben az arculatképző alkotásmód a szub-
jektumtól *elválasztott* dolgok „képviselőtének” átviteli aktusán keresztül jut az én birtokába:

Az ő pályájukat néztem, s a magam kirepült darabját követtem – explikálja néhány oldallal később Németh ezt az összefüggést. – A költő pályája nem olyan szabad, mint hi-
szik. A költő megtalálja csak s nem feltalálja a dolgokat, éppúgy mint a tudós, s az én ado-
mányom az volt, hogy éreztem, mit merre lehetne s kellene megtalálni. Aki talált valamit,
annak az útirányát én, mielőtt talált volna, már ismertem.

Itt azonban nemcsak arra kell fölfigyelnünk, hogy a sikeres transzlokáció műveletében miként cserélődik föl indíték és eredmény: a földeregő nemze-
dekvezetői szerep ugyanis abban a visszajára forduló oksági viszonyban nyer igazolást, amely a mások képviselőtét egy föltételezhető vezéri akarat retorikai tettenérhetetlenségébe „rejt” vissza, s ily módon a szubjektum aka-
ratától független bekövetkezésként bocsátja az értelmező olvasás elé. Az identitáskonstrukció szempontjából sokkal beszédesebb az a tény, hogy a sa-
ját „arc” poétikai transzlokációja a „második nemzedékre” való kanonizáló átruházás műveleteként – talán az egy József Attila kivételével – megkerül-
hetetlen hatástörténeti eseménynek bizonyult. Mégpedig a saját arc olyan fel-
táró elrejtésével („a [...] pluralis majestatis mögé, annak idején egymagammat rejttem el”), melynek sikeres végrehajtását – föltevésünk szerint – az iden-
titásképzés sajátos szerkezete tette lehetővé. Ha ugyanis az „emberben lako-

zó Isten” megszilárdíthatatlan mozgású metaforája szerint a kettőzött személyiségkonstrukció egyetlen pontján sem rögzül hierarchikussá a *szubjektív akarat*, illetve a *külső vezéreltség* közti kapcsolat, akkor a kívülre helyezett komponensek egyszerű meglétének ténye is elegendő ahhoz, hogy a képvi-selet átvételének meghatározatlan maradjon az eredete. Csak annyi állítható bizonyossággal, hogy a szubjektummal „megtörténő” események olyan térben dőlnek el, amelyre maradéktalanul nem terjedhet ki a szubjektum uralma és akarata. Nem véletlen, hogy a „foné tis daimonios” az *Ember és szerep*-ben nem az „igazság” kivallására kényszeríti az én-t, sőt, nem is annak eseményét kontrollálja (az *Ember és szerep* nagyon is óvatlanul beszél ki a tárgy szempontjából semleges „igazságokat”), hanem mintegy a „helyes” cselekvés felé tereli az elbeszélőt. Németh szavával annak az akarati döntésnek a „gyökerén” tevékeny a hatása, amely nem kizárólag a szubjektumé tehát.

Mindebből az is következik, hogy az *Ember és szerep* szövegében sehol nem igazolhatók annak az „őszinteségi” kódra hagyatkozó olvasásnak a referenciális következtetései, amelyek – paradox módon éppen mert az *igaz vonatkoztatás* igényével lépnek föl – egymással ellentétes értelmezésekre juthatnak. (Németh ideologikus olvasói között alighanem ezért feszül kibékíthetetlen, lezárhatatlan – s egymásra utaltságuknál fogva érthetően dühödött – feszültség.) Mivel az elbeszélőre végül mégiscsak ráruházódó nemzedékvezetői szerepről sem az nem állítható, hogy a vágy előzetes aspirációinak *kiküzdött* beteljesülése, sem pedig, hogy olyan, akarata ellenére *bekövetkező* történés volna, melynek következményeit kényszerűen kell magára vennie, a mű szövegébe óhatatlanul beleíródnak annak az olvasásnak az allegóriái is, amelyet éppen saját antropomorfizáló érdekltsége kényszerít választásra. Csak egy a referenciálissal egyidejűleg működtetett retorikai olvasás figyelhet föl ezeknek az inskripcióknak a rögzített jelentésképzés ellenében ható „közléseire”.

Sok értelmét nincs indokunk kutatni annak, vajon szerzői szándék „áll-e” az ilyen stabilizálhatatlan szöveghelyek hátterében. Hiszen az *Ember és szerep* szövegek közti referencializációval föltárható intenciói a magyar klasszikus modernség legismertebb „képviselési” toposzait ismétlik meg, amikor – Adyt és Babitsot egyszerre követve – a „muzáj-Herkules” és a próféataságtól menekülő Jónás horizontjába fordítják a történet zárlatát. Minthogy ennek a küldetéses irodalomnak az etikai legitimációja csak akkor tartható fönn, ha poétikai szabályai erősebb diszkurzív tiltás alatt tartják a képvi-selet átvételére irányuló vágy föltárulását, mint e vágy szimptomáinak nyelvét, úgyszólván szükségszerű, hogy a tettenérhetetlen indítékok irodalmi sorsa olyan szövegek függőségébe kerül, amelyek nagyjából olyan mértékben engedelmesskednek a kultúra – ez esetben a képvi-seleti irodalom kultúrája – diszkurzív intencióinak, amilyen mértékben ki vannak szolgáltatva a nyelv hatalmának. Azaz, mindig többet tesznek annál, mint amennyit diszkurzív eredetük függőségének kényszere alatt mondanak.

Bármily következetesen építi ugyanis Németh műve e nemzedéki vezérszerep külső – történelmi, irodalmi és politikai – ösztönözöttségét, az elbeszélésben több helyen is olyan különleges hermeneutikai érdekességű textuális események következnek be, ahol a nyelv ideiglenesen újra meg újra fölfüggeszti a referenciális építkezés következetességét. Amikor meghíúsul például a nemzedéki folyóirat terve, a nyelv metaforikus mozgása hirtelen olyan textuális összefüggésekre hívja föl a figyelmet, amelyek fontos elhallgatott mozzanatokra engednek következtetni.

Tulajdonképpen nem is tudom, miféle érvekkel fúrták meg – olvasható a 24. fejezetben. – Szabó Lőrinc közismert bölcselete szerint minden ember önző. Aki nem ismeri el, hogy az, az zöldfülű vagy szélhámos. Minden nagy vállalkozás hiábavaló, de amelyik önző céljait szép általánosságokkal keni el, gonosz is, ha pedig még anyagilag sincs megalapozva, ostoba és gonosz. Mindebben van valami igazság is persze...

A szekvencia megengedő zárata ellenére is föltűnhet a figyelmes olvasónak, hogy az idézett szövegrészben szinte sűrítve fordulnak elő az *Ember és szerep* kulcsszavai. A különös azonban az, hogy ezek a közvetett idézetek („vállalkozás”, „zöldfülű”, „szélhámos”, „önzés”) most nem az elbeszélői belső mérlegelést szólaltatják meg, hanem részint az ellenfelek szóhasználatában tematizálják a tiltott diszkurzív összefüggések legfontosabbikát: a nemzedéki vállalkozás olyan egyéni aspirációit, amelyeknek a föltárukozását végig elfojtja az *Ember és szerep* szövege.

Itt azonban meggátolhatatlan lesz az intertextuális kapcsolat létrejötte azokkal a szövegrészekkel, amelyek korábban elbeszélői értelmezést „hordoztak”, de – minthogy az nem zárta ki a másképp-érthetőséget – idézett formában képtelenek megismételni az először hozzájuk rendelt jelentés afirmációját. Különösen, ha nem feledjük: a *vállalkozás* összeomlását értelmező szövegben a Szabó Lőrincen keresztül negatív tartalommal indexelt *önzés* olyan elrejtést társító szavakkal kerül kapcsolatba, amelyek a műben az *arc megtévesztő* hatását tematizálták (*szélhámos, zöldfülű*). S bár a *megtévesztés* és az *önzés* képzetei egy kritikai horizontban idézett, nem-saját értelmezés konstrukciójában kapcsolódnak össze egymással, váratlan és intencióidegen analepszisekként rögtön kikerülnek a helyesbítő elbeszélői jelentéskölcsönzés uralma alól. Ezek a narratív alakzatok aztán „a jelentés cirkulációjának”²¹ olyan korrekatív mozgását indítják el, amelyek – a hét szerzőt színlelő novellák hétféle gépiratától „Lelkes” László alteregóján át az álcázott nemzedéki arckölcsönzésig – elháríthatatlanul az elbeszélő *megtévesztő „vállalkozásainak”* önleplező összefüggéseire is ráirányítják a figyelmet. Amiből – az *Ember és szerep* diszkurzív rendjének többedik megingásával – az következik, hogy a szerep megkerülhetetlen sorsszerűséggel „ábrázolt” átvétele mégsem olyan esemény, amely töretlen nyelvi „megvalósulással” képezné le önnön nyelven kívüli formáját.

A retorikait elfojtó olvasás illúziója nálunk alighanem abban az irodalmi hagyományban a legmakacsabb, amelynek affirmatív hangsúllyal annak idején Németh maga is címezte az *Ember és szerepet*. Ez a tradíció köztudottan még ma is az esztétikai értékformák *produktív* kódjaként tartja számon az igazmondás „őszinteségét”: „azok a jó költők – szögezte le egy helyütt Illyés –, akik jól ki tudják mondani az igazat”.²² Németh kultúraelméleti tájékozottsága azonban – különösen az Illyéséhez képest – azt is föltételezhetette, hogy bár az antropológiai olvasás kódjai szerint a képviselési irodalom legitim módon csak *kívülről kapott* formában viheti színre a küldetéses szerepet, ez a szerep maga is konstruált személyiségképre van ráutalva. De azzal a speciális diszkurzív érdekeltséggel, hogy a folyamatban kényszerítő erővel juttassa érvényre a felejtés szemiotikáját. A küldetésével (Némethnél: az „ügyével”, „vállalkozásával”) *eggyé* váló személyiség narratív allegóriájának itt olyan jellé kell válnia, amely éppen a maga allegorikus működésén keresztül képes „elrejtetni” saját konstruáltságát, különösen pedig elfeledtetni annak nem motiválatlan, azaz, nem-allegorikus eredetét. Abban azonban, hogy a regényességet tagadó *Ember és szerep* mégiscsak az irodalmi elbeszélés technikáihoz folyamodik, saját konstrukciós ellentmondásossága jön a fölszínre. Az nevezetesen, hogy Németh műve egyszerre rá is van utalva, meg korlátozni is kényszerül az elbeszélés figuratív működését. Ahhoz, hogy az én-ré rárüházottként jelenítse meg a szerepet, meg kell akasztania a narratív alakzatok mozgását, ahhoz viszont, hogy fölmutathassa az én mögékerülhetlenségét, föl is kell szabadítania azt.

Ez utóbbi annak olvasói tudatosulásával jár együtt, hogy az elbeszélés – nyelvi történés lévén – csupán közvetíteni képes, nem pedig „leképezni” vagy „megmutatni” valamit. Amiből már elvileg is az következik, hogy – a maga mediális természetéből adódóan – egyetlen nyelvi aktus sem alkalmas nem-verbális intenciók biztonságos azonosítására: a szándék nyelvi tettenérhetetlensége igazmondásként nem teszi közvetíthetővé az őszinteséget. „A kommunikáció – írja erről Luhmann – közlés és közlemény különbségét tételezi föl és mindkettőt véletlenszerűként előfeltételezi. Ilyenkor bizonyos magunkról is, saját állapotainkról, hangulatainkról, beállítódásainkról és szándékainkról is közölhetünk valamit; de csak úgy, hogy mi magunk olyan információk kontextusának bizonyulunk, amelyek mások is lehetnének.”²³ Mivel a nyelv valósága és a közlés szándéka közt olyan, mindig *másként is lehetséges* véletlenszerűség közvetít, amely *nem* egyszerűen *megragadhatatlanná* teszi a vallomás valamely eredeti, „igaz” és autentikus formáját, hanem ilyennek a létezését is kizárja, az itt közvetítő szövegiség maga beláthatóan olyan közvetített közvetettség, amely nem gondolható el nyelv előtti tartalmak identikus továbbítójaként. Nem véletlenül hangsúlyozta Németh e fenyegető nyelvi performansza végzetes hatalmát („Az ember egy szó, egy kiáltás, s ha félrecsúszott, félresiklott, nem lehet másodszor kimondani”).

Ami a fentebbi összefüggésben arra a megszüntethetetlen ellentmondásra mutat vissza, amely az *Ember és szerep* kettős nyelvhasználatában az őszinteség mediális korlátozottságából levezetett *figurativitás*, illetve annak a történetnek a *referencialitása* („jelentésesülése”) között feszül, amely az intenciók föltárhatalanságának oltalmában szövődik meg az „őszinteséget” helyettesítő föltárukkozás nyelvi aktsaiból.

Mindazonáltal, a küldetés szerepe, ha nyelviesül, kénytelen számolni egy deklaratív gesztusnyelven túli nyelv uralhatatlan működésével is, melynek eszközszerű használatát a világgal egybe nem eső nyelviség aknázza alá. Ennek a kijátszhatatlan közvetítődésnek a közbejöttével azonban a nyelv és világ összeegyeztethetlenségének irodalmi diszkurzusa sokkal kiszámíthatatlanabbá válik annál, hogysem intencionális („szerzői”) uralom alatt maradhatna. Az irodalom diszkurzusába helyezett énkonstrukciónak az irodalmi hatástörténet nyelviségében nincs már módja visszamutatni valamely „igazabb” önmagára: olyan nyíltságba helyeződik, ahol nyelvi valóságként – és antropológiai támogatás nélkül – szólaltatja meg a recepció. A nyelv eszköziségének illúziójába rejtett szerep hangja ugyanis mindig olyan elfojthatatlan megnyilatkozás, amelynek képviseleti modusza a szöveg rejtett tudásaként mutathat vissza bármikor egy *retorikai* fölcserélődés – nem életrajzi és nem történelmi – eseményére. Nem szerzői hazugságként, hanem olyan irodalmi praxis gyanánt, amely egy általa végrehajtott torzítást próbált láthatatlanná tenni. Attételesen talán egy innen vélelmezhető bizonytalanság szóval meg Némethnél is a *Messziről* „legvallomásosabb” pontján:

A protestáns számára egy halálos bűn van, amelyiknél az Isten végképp elhagyja őt, a predesztináció szerint kiderül, hogy nem is volt igazán benne.²⁴

1 MONOSTORI Imre, *A Németh László-recepció története a „rendszerátalakítás” után*, Kortárs, 2001/2–3, 1–24.

2 SZIRÁK Péter, *Olvasásmód és (ön)megértés*, It, 1998/3, 486.

3 Jean STAROBINSKI, *L'oeil vivant II. La relation critique*, Paris, Gallimard, 1970, 85.

4 NÉMETH László, *Kiadatlan tanulmányok I*, Bp., Magvető, 1968, 533.

5 „...mert mily későn tanuljuk meg belátni, hogy miközben erényeinket kialakítjuk, velük együtt építjük a hibáinkat is.” GOETHE, *Poetische Werke*, Bd. 13. (Berliner Ausgabe), Berlin, Aufbau, 1976, 622.

6 LACKÓ Miklós, *Szerep és mű*, Bp., Gondolat, 1981, 185., ill. 199.

7 NÉMETH, *Kiadatlan tanulmányok I*, 540.

8 Gérard GENETTE, *Die Erzählung*, München, Fink, 1994, 176.

9 Lásd: NÉMETH, *Homályból homályba*, Bp., Magvető–Szépirodalmi, 1977, 179–181.

10 Nemcsak Goethe szövegbeli reflexiói, hanem már a mű teljes címének torzítatlan értelmezése is erre utal: *Aus meinem Leben: Dichtung und Wahrheit*, magyarul mintegy értelemeszerűen: *Költészet és valóság az életemből*.

11 G. W. F. HEGEL, *Ästhetik Bd. II*, Berlin–Weimar, Aufbau, 1976, 452.

12 Ennek a kölcsönösségnek a tudatában állapíthatja meg GOETHE: „nyugodtan mondhatjuk, hogy saját formálódása (*Bildung*) és külső hatása tekintetében mindenki egészen mássá lett volna, akárcsak ha tíz év-

vel korábban vagy később születik is.” *Berliner Ausgabe Bd. 13*, 12.

13 Jacques VOISINE, *Vom religiösen Bekenntnis zur Autobiographie und zum intimen Tagebuch zwischen 1760 und 1820* = Günter NIGGL (szerk.), *Die Autobiographie. Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1998², 412.

14 Azok a reflexiók a legjobb példái ennek, amelyek a „gimnazistaképű” szerző „negyvenéves” tapasztalatait elismerő *Nyugat*-pályadíjra vonatkoznak, illetve ama technikák elbeszélése, amelyek egy oda nem illően fiatalos arc ellenében működtetik az önálló fogorvosi praxist.

15 Sem azt nem „tudjuk meg”, Balzactól kölcsönözte-e regénye címét Németh, sem pe-

dig azt, hogy tudja-e vagy pedig elhallgatja az elbeszélő annak az *idegenségnek* az eredetét, amely épp e föltáratlanság rejtett metonimikus működésén keresztül teszi lehetővé a család-, illetve a regénybeli szituáltság jelentésének chiasztikus fölcserélődését.

16 *Berliner Ausgabe Bd. 13*, 1031.

17 NÉMETH, *Kiadatlan tanulmányok I*, 508.

18 Uo., 533.

19 Uo., 539.

20 NÉMETH, *Két nemzedék*, Bp., Magvető-Szépirodalmi, 1970, 350.

21 GENETTE, *i. m.*, 39.

22 ILLYÉS Gyula, *Hajszálgyökerek*, Bp., Szépirodalmi, 1971, 133.

23 Niklas LUHMANN, *Soziale Systeme*, Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1988², 207.

24 NÉMETH, *Kiadatlan tanulmányok I*, 533.

A drámaíró Németh László dilemmái – Az igazságszeretet drámáiról –

I.

Az Ady nemzeti felelősségtudatát magára vevő Németh László életművének irányát meghatározó szándéka a történelmünk tragikus fordulata következtében szétzilálódott nemzeti tudat és önismeret újjáteremtése volt. Hatalmas pedagógiai érosszal szervezte a magyarság új reformkorát a szellemi élet legváltozatosabb területein. A Harmadik Magyarország megteremtésére irányuló nagy tervei azonban sokféle ellenállásba ütköztek. Már 1935-ben be kellett látnia azt, hogy a gyors reform lehetősége semmivé vált. „Készült, érett valami jó, a csirkefogók, élükön a miniszterelnökkel, megszimatolták, a maguk javára fölhasználták, s most cinikusan vigyorognak azokra, akik a reformot komolyan vették”¹ – írta 1935 júniusában Keresztury Dezsőnek. A politikai csalódás fölerősítette Németh Lászlónak a lelkek reformjára irányuló pedagógiai elképzelését. Tudta, hogy ehhez a nevelő munkához évtizedek kellenek, s félt attól, hogy a magyarságnak már csak évei vannak. A magyarságot fölegyenesíteni kívánó törekvése fordította érdeklődését a színház felé is. „Én azt, hogy a színpadot a magyar író meghódítsa, ma, amikor Budapestért igen nehéz harcunk indul, a legfontosabb irodalmi feladatnak tartom”² – írta a Nemzeti Színház igazgatójának.

De mit látott a magyarországi színpadokon?

A francia bulvárszínmű Molnár Ferenc által világsikerre vitt változatát, az újromantikától ihletett hazafias dráma Herczeg Ferenc-i példáit és a Móricz Zsigmond drámáival karakterizálható irányt. „Németh László mint drámaíró mindhárom divatos drámatípussal már fellépésekor teljesen idegenként állt szemben.”³

Ezek az irányok egyaránt távol estek a századforduló klasszikus dramaturgiájától és a huszadik század első három évtizedében a dráma és a színház viszonyában bekövetkezett változásoktól. A dráma és a színház új viszonyát az jellemezte, hogy a színjátszásban a dráma szövegéről áthelyeződött a hangsúly a kísérleti szövegekkel élő színházra, a színészi játéokra, a színpad kötetlen lehetőségeire. Az író helyett a rendező került előtérbe, az írói szöveg

helyett pedig a test, a mozgás, a zene, a szín, a fény hatáslehetőségeinek szabad alakítása.⁴

Németh László alaposan tájékozódott a századforduló és a századelő európai drámairodalmában. A kísérleti színház lehetőségeivel azonban csak képzeletében játszott el, úgy érezte, súlyos mondanivalói számára a klasszikus drámaformát kell az elemző gondolat és a szigorú erkölcsiség erejével megújítania. Ragaszkodott a dráma szövegének autonómiájához. Ezért törekedett arra is, hogy drámái a színházi bemutató előtt nyomtatásban is megjelenjenek. Még a szöveghű színházi alakítástól is féltette darabjait. Jól ismerte a drámatörténet két nagy vonulatát, az extenzív, objektív shakespeare-i és az intenzív, szubjektív molière-i módját. Drámaművészete dramaturgiai szempontból tudatosan kapcsolódott a klasszikus drámaíráshoz, annak is elsősorban a szophoklészi, molière-i, ibseni vonulatához.

Abban is a klasszikus mintákat követi, hogy darabjai megőrzik a realitás illúzióját.⁵ Meggyőződése szerint erre a valóságillúzióra éppen a tanítás hatékonysága érdekében volt szüksége. Egyfajta újklasszicizmus jellemzi az ő dramaturgiáját nyelvben és műformában egyaránt, míg a kortárs világirodalom erőteljesebben kísérletező írói túllépnek ezen a valóságillúziót követő módszeren, ha használják a klasszikus mintákat, akkor átalakítják, profanizálják, ironizálják azokat.⁶

Németh László a legnehezebb újításra vállalkozott: eszméinek, mondanóinak akarta megnyerni a színpadot. Ehhez a gondolat színházát kellett megteremtenie. A modern, formabontó törekvésekhez nem kapcsolódhatott tehát, számára a mindent relativizáló groteszk és irónia sem hozhatott megoldást. Szemléletében a negatív harc helyett a pozitív programon van a hangsúly.

Szintetizáló drámakoncepciót alakított ki. Ibsen analitikus technikáját összekapcsolta annak ősforrásával, az örök törvények jegyében képződött görög drámával, de legfontosabb szerepet a gondolati elemzésnek juttatott dramaturgiájában. Történelmi drámáinak főhősei a gondolat és erkölcs kiemelkedő történelmi személyiségei. Saját eszméinek küzdelmes útját érzékelve dramaturgiájában megőrizte a görög drámák sorsszerűségét, de tapasztalatai és az új idő követelményei szerint ezt a sorsszerűséget humanizálta, megfosztotta metafizikai jellegétől, a sorsot az emberi természettel és főként a közeggel azonosította.⁷

Dramaturgiája számára már az 1930-as *Szophoklész-napló* további fontos ösztönzéseket is adott: „a görög drámában egy nagy lélek küzd a rázúduló szenvedéssel s szenvedése méreteivel és viselkedése szépségével bukásában is csodálatot vált ki [...]. Az istenek a kiválók ellen esküsznek össze, s a kiválók az istenek cselszövénye alatt szerencsétlenségükben válnak az emberiség gyűjtő alakjaivá.”⁸ Ezeket a gondolatokat szinte szó szerint ismétli meg negyedszázaddal később a *Galilei* együttesének írt tanulmányában. A görög

dráma hatékonyan formálta Németh László minőség-koncepcióját, példát is adott arra, hogy a kiválóak, a nagy lelkek elbukásuk ellenére az „emberiség gyűjtő alakjai”-vá lehetnek. A minőségre nevelő pedagógus-író dramaturgiájában így kap kiemelkedő szerepet az ellenhős nélküli nagy személyiség. „A Gegenspieler nálam a sors, vagy ha úgy tetszik, az emberiség: az emberi élet kemény alakulás-törvényei. Nem dramaturgiai megfontolás ez: tapasztalat. Nekem sem volt, ha volt is, nem ismertem el, ezen az egyen kívül soha Gegenspielerem”⁹ – írta. „A személyes ellenfélnek ez a háttérbe tolása vagy elszemélytelenítése modern élményekből táplálkozik ugyan, de egyben a görög végzetdrámák légkörét teremti meg a színpadon.”¹⁰

Van még egy fontos dramaturgiai tanulsága a *Szophoklész-napló*nak. Ez pedig az, hogy Antigoné és Élektra egyaránt a kötelesség hősnői, „ellentétek és ikercsillagok”,¹¹ ugyanannak az indulatnak a végleteit élik meg. Az emberben sok ember van: egész menny és pokol. A minőség érvényre jutásáért küzdve tehát az emberi természet antinómiáival is szembe kell nézni. Németh László hőseinek egyszerre kellett megküzdeniük egyéniségük démonaival és az eszmékhez ellenségesen vagy közömbösen viszonyuló közeggel.

Mindez a tapasztalat akkor tudatosul Németh Lászlóban drámaalkotás formáló erővel, amikor 1935 után, különösen pedig a *Tanú* megszűnésével az írás és cselekvés egysége lehetetlenné vált számára. Ekkor fordul érdeklődése erőteljesen a történelem felé. A tanulmányok és a társadalmi drámák közvetlenebbül fogalmazták meg eszméit, nagyobb támadási felületet jelentettek az írói vallomás közvetlensége folytán. A történelmi érdeklődésben a megkérdőjelezett identitás keresett támaszt és erősítést, a történelmi drámákban a történelem igazoló erejét mozgósíthatta eszméinek védelmében. Vallo-mása rejtettebb és egyetemesebb érvényű lehetett egyszerre.

A történelmi drámát a romantika a sok álcsillogással, a patetikus hősiességgel lejáratta, a naturalizmus gondolatilag elszegényítette, az avantgarde létében is megkérdőjelezte.¹² Az ezerkilencszázharmincas években a történelmi dráma Európa-szerte kiüresedett műfajnak számított. „Világsikert azok a modern művek arattak, amelyekben a történelmi vagy mitológikus tárgy valami formai újítással párosult.”¹³ Brecht színháza erre adott nagy mintát. Az ironikus szemlélet, tudatos anakronizmusok, szürrealisztikus látomásosság, elidegenítő effektusok tették használhatóvá a tizenkilencedik századi műfajt. „A különböző törekvések közös vonása: az értelem közbeiktatott kontrollja segítségével a történelem demisztifikálása, a hősök deheroizálása, a realitás illúziójának megtörése.”¹⁴ Németh László mindezeket az elemeket rendkívül finoman, visszafogottan, nagyobb céljának alárendelve alkalmazta. Ő az értelmet, az elemző gondolatot emelte szenvedéllyé.¹⁵ A történelem dimenziójával egyetemes távlatot állított a valóság illúziója fölé, de a valóságosságát, a történelmi hitelességet megőrizte. Ismerte Brecht *Kurácsi mama és gyermekei* című darabját, jónak is tartotta, de a brechti módszert nem követte. Tőle ide-

gen volt az a szemlélet, amely a történelmet csak a gondolatok szószékéül használja. Brecht *Galilei élete* című darabját el sem olvasta a maga Galilei-dramájának megírása előtt, mert a brechti elidegenítő dramaturgiával szemben ő olyan történelmi hitelességre törekedett, amilyenre Tolsztoj *Első Péter* című regénye adott példát.¹⁶

II.

Történelmi drámaiban a történelmi objektivitásigény és a lírai személyesség egymást erősítve találkozik.¹⁷ Ebben a – korábban általa is meghaladottnak tekintett – műfajban egyszerre találta meg Németh László a régi „korok, alakok felélesztésének hallatlan gyönyörűségét” és „a katharzis-igény szemérmes kelégülésének a lehetőségét”.¹⁸

Igen nagy odaadással, mindig a forrásokig visszamenő tudományos alapossgal vizsgálta az egyes történelmi korokat. Elsősorban a történelemformáló nagy eszméknek az emberi sorsokon keresztül megmutatkozó kibontakozását és drámai küzdelmét kutatta bennük.

Legtöbb történelmi drámáját történelmi esszével, tanulmánnyal előzte meg. A *VII. Gergely*, *Bethlen Kata*, *Széchenyi*, *Husz János*, *Eklézsia-megkövetés* éppúgy példa erre, mint a *Galilei*, *Az áruló*, *Apáczai*, *II. József*. A történelmi kép tág ölelésű, nem egy alakra koncentrál, de messzemenően előkészíti a történelmi dráma széles hatókörű eszméjének kibontakoztatását. A történelmi kép hitelességét Németh László fontosnak tartotta, mert a történelem küzdelmes alakítását vállaló hőseinek ezáltal adott jelentőséget és kortörténelmi érvényt. *VII. Gergely*, *Husz János*, *Galilei* drámája háttérként hű képet ad az egyház történelmi változásairól: szellemi-lelki megújulásáról a clunyi reform után, majd legjobb híveivel való tragikus szembekerüléséről Husz korában, illetve megmutatja annak a „császármetszésnek” a történetét, amellyel az egyház „legnagyobb ellenfelét, a természettudományt mintegy a tulajdon méhéből kivágta s önálló lélegzésre kényszerítette”.¹⁹ Hasonlóan tárgyilagos történelmi körkép formálja meg a magyar múlt egyes korszakait.

Ennek a történelmi objektivitásigénynek volt az köszönhető, hogy a történelmi párhuzam révén vált egy-egy történelmi drámája éles jelenkori érvényű korítéletté. A *Galileiről* írta Németh László, hogy ami miatt gyanússá vált, „a két egyház – a pápai és sztálini – hasonlósága”, azt nem ő rakta belé, s nem is vonhatta ki, „az a történelmi hasonlóságból kövekezett”.²⁰ Kállai Gyula is a kettős jelentés leleplező veszedelmét ismerte fel a darabban. Rákosinak mondta róla: „A darab irodalmilag jó, de számos célzás van benne, amit a fasizmus alatt a fasizmusra értettek volna, de minthogy népi demokráciában élünk, arra értenék.”²¹

A történelmi hasonlóság kisebb-nagyobb mértékben Németh László minden történelmi drámájának fontos hatáseleme. Éppígy kimutatható minden

történeti drámájának létrejöttében az író közvetlen, személyes kapcsolata tárgyával. Mindegyikben érezni lehet a személyes „lírai inger”-t, „lírai sarkalás”-t, „katharzis-igény”-t, amely a történelem egy-egy alakját az írói vallomás médiumává is teszi. „A drámába zárt történeti képet azonban soha nem a líra formálta, a tanulmányban már előbb kialakult.”²²

Németh László a tanulmányt is egzisztenciális ügynek tekintette, a tanulmány igazságait is az emberi üdvösségkeresés részének tartotta. Ezért volt különösen érzékeny egy-egy korszak ütközőpontjaira, melyeket tanulmányaiban is egy-egy nagy személyiség egzisztenciális problémáiként tudott leginkább megragadni.

A lírai katharzis-igénynek a közvetlen megnyilvánulásai természetesen semmiféle esztétikai értékítéletet nem tartalmaznak. Kultúrtörténeti szempontból mégis érdemes egy pillantást vetnünk rájuk, hiszen arról tanúskodnak, hogy a huszadik század közepén a magyarság egyik kivételes tehetségű írója miféle kelepce-helyzetekben kereste a történelem példáiban a vallomás lehetőségeit és a lélekerősítő mintákat.

Németh László maga is fontosnak tartotta ezeknek a katharzis-igényeknek a számbavételét, föltárásukkal a maga életérdekű, életelvű irodalomszemléletét is megvilágította. Olykor cáfolta, hogy egy-egy hőse vele azonos. Ez a cáfolat azonban csak az apró részletekbe menő megegyezésre vonatkozott, a lelki indítékok azonosságára szinte minden műve esetében maga mutatott rá önelemző tanulmányaiban. Éppen ez a személyes érintettség, a saját démonaival való hatalmas belső küzdelem nagy formátumú történelmi hősökbe való kivetítése segítette őt abban, hogy hősei összetett, antinómiákkal küzdő, vívódó személyiségek legyenek, a Németh László-i alapeszméket belső kéte-lyekkel bátyázzák körül, s az örök vereségérzet ellenére is megőrizték eszméiket.

Németh László éppúgy antinómiákban gondolkodott, mint Ady. Az antinómiák drámai küzdelmében mutatta meg a minden körülmények közepette érvényesítendő eszméket. Mai szemmel nézve történelmi drámái annál korszerűbbek, minél erősebb kételyekkel küzdenek hősei.

A személyes vallomások hőfoka meghatározó szerepet játszik abban, hogy Németh László legjobb történelmi drámáiban a vallomás a líra és gondolat társítása révén alakította ki azt a különleges kifejezésformát, amely drámáit a sokat emlegetett dramaturgiai gyengeségek ellenére is a magyar drámairodalom élvonalába emelte.²³

A magyar szellemi élet organizátori szerepére vállalkozó Németh László örökös drámai küzdelme motiválta azt, hogy történelmi drámáinak „a közösség emelkedéséért meg az önnön üdvösségéért folytatott küzdelem egybefonódása adja meg összetéveszthetetlen karakterüket”.²⁴

Történelmi drámái az író lelke méltóságtartásának is az eszközei voltak képtelen körülmények közepette. Történelmi drámáinak nagy korszakát az

1945 utáni évtized légköre motiválta. Az tette kívánatossá és sürgetővé, hogy a jelen emberének feltett kérdésekre a tanulmányaiban megismert hősök nyelvén s példájával válaszoljon, egyszerre vállalva az eszméhez vezető történelmi utat s kárhoztatva, közvetetten, az akkoriban használt eszközöket.²⁵

Németh László az újkori gondolkodás lényegének az igazság keresését tartotta. Az ember „leghatalmasabb, legmélyebben gyökeredző közösségi ösztönének, amelyben magát a legteljesebben tudja megtagadni, az igazságszeretetet, az igazság kimondásának ellenállhatatlan kényszerét” tekintette. „Az igazság: a közösség érdeke, hisz ez az a lámpás, melynek fényénél helyes irányba tud menni.”²⁶ Németh Lászlót mélyen foglalkoztatta az a kérdés, hogy mit csinál a közösség a történelem egy-egy időszakában azzal az igazsággal, amely nem más, mint a közösség legmélyebb érdeke, az emberiséget önmaga jobb lehetőségei felé irányító eszme? Történelmi drámaiban legtöbb változatban az igazságszeretet által felidézett tragikumot mutatta be. Darabjaiban ki-ki a maga gondolkodásában kialakult igazságát tekintette az igazságnak. Németh László maga mutatott rá arra, hogy az ő színpadán mindenki a maga igazának tudatában cselekszik, „mindenki úgy érzi, hogy neki igenis igaza van; a hős mint a legtisztább, magára leginkább gyanakvó ember még a legkevésbé”.²⁷ Az igazságszeretet drámáinak konfliktusa éppen abból következik, hogy a közeg igazságtudása alacsonyabb fokon áll, mint a történelmet előrevivő, új s új igazságokat felfedező személyiségé.

III.

Az Európa történetéhez készített jegyzetekből, tanulmányokból akkor eleve nedett Németh Lászlóban monumentális drámai portrévá VII. Gergely alakja, amikor legnagyobb szellemi vállalkozását, a *Tanút* abbagyva mélyen átérezte azt, amit VII. Gergelyről leírt: „VII. Gergelyben már-már megrendítő fokot ért el az eszme emberének a kétségbeesése azon, hogy az emberek nem akarnak üdvözülni.”²⁸ Németh László vallomáskényszere nem változtatott az esszéíró által kiemelt jellemén s történelmi igazságon, hanem VII. Gergely történelmi nagysága adott az író érzéséhez tágabb dimenziót és archaikus méltóságot. VII. Gergely és Németh László önértelmezése egybeesett a drámában, együtt mondhatták a gyónás szavait: „Emberfölöttire vállalkoztam, s az emberfölötti segítség elmaradt...”²⁹

„A hivatásérzet volt hamis, vagy én hibáztam?”³⁰ – kérdezi VII. Gergely Desiderius apáttól, s ő azt hozza föl bűnéül, amit Németh László is oly sokszor hallott a maga nagy vállalkozásai fölött ítélkezőktől: „Túl mohó voltál a jóban...”³¹ Jellemző a fiatal Németh László kérlelhetetlen minőségigényére, hogy ez a bíráló VII. Gergelyt nem tudja büntudattal eltölteni. Úgy érzi, ő így is türelmesebb volt, mint kellett volna. Ha ő lehetetlent követelt, akkor közte és az emberiség közt természetbeni különbség van. A pápa nem tűrheti

a világi hatalom uralkodását a szellemi egyházon. Inkább a száműzetést és a pusztulást választja, mint a megalkuvást, megalázódást.

A *Tanú* megszűnése után betegen magára maradó Németh László ezt a drámáját életműve hattyúdalának szánta, VII. Gergely szavait pedig saját vallo-
másaként is idézte a dráma végén: „Szerettem az igazságot, gyűlöltem a méltatlanságot, ezért halok meg száműzetésben.”³² Vereség és büszke öngazolás ez együtt. A hitében fanatikus VII. Gergelyt semmiféle tapasztalat nem rendíti meg a maga igazában, vereségei is az igazságérzetét növelik.

A békési fogantatású *Sámson* „lírai ingere” az ostrom összeszorítotttságából való felszabadulás és a Németh László elleni hajsza kettősségében jelölhető meg. „A Sámsonban még az indulat, a leszámolás keserősége és büszkesége dominál, a megalázott nagyság önpusztítástól sem visszariadó bosszúja... A hős, a szent, a szörnyeteg minőségei ötvöződnek benne; a föladatvállaló aszkézis elhárításában, a kitörés elementaritásában egy tartós irodalmi és történelmi hagyomány elleni lázadás kísérletét is sejthetjük. Németh ezúttal a közéletiség, a népben-nemzetben gondolkodás ellenében a végig sértett egyéniség oldalára áll...”³³

A vásárhelyi trilógiában – *Széchenyi, Husz János, Eklézsia-megkövetés* – is Németh László személyes megpróbáltatásai vagy azok jóslatszerű előérzetei adják a lírai sarkallást ahhoz, hogy önnön problémáinak megoldását a korábban tanulmányokban föltárt történelmi anyagban keresse. A felszólításra, hogy vonja vissza korábbi nézeteit, két drámával, a *Husz Jánossal* és az *Eklézsia-megkövetéssel* válaszolt. Husz Jánost, a gyöngé embert az teszi Krisztus-párhuzammal is megjelölt szentté, hogy nem meri elengedni az igazság kezét. Misztótfalusi Kis Miklós – a kényszerítésnek engedelmességgel – meggyőződése ellenére megköveti az eklézsiát, de belehal ebbe a szegénybe. Husz bűne – saját öngazoló vallomása szerint – az volt, hogy a látható egyházon kereste a láthatatlan arcvonásait.³⁴ Misztótfalusié pedig – szintén saját vallomása szerint – az, hogy a kis Erdély zsaluit a világra akarta kinyitni, hogy föl-felé akart menni ott, ahol minden lefelé ment.³⁵ Igazukban tehát nincs kéte-lyük.

Széchenyiről 1942-ben Németh László könyvet írt, s már ekkor feltűnt neki, hogy a könyv utolsó fejezete szinte kész drámavázlat volt. 1946-ban Hódmezővásárhelyen személyes oka is lett, hogy éppen ezt a drámát vegye elő. A Döbling–Hódmezővásárhely párhuzamot a történelem fordulata kínálta föl számára. Széchenyi arra lett ösztönző, erősítő példa Németh László koncepciójában, hogy miként lehet és kell lehetetlen körülmények között is megőrizni a történelmi cselekvés lehetőségét.

A Széchenyi-dráma intellektuális feszültségét két dramaturgiai telitalálat is fokozza: a csend és a játék. Egyre jobban szorul Széchenyi csapdája, de csak a cselekmény gyorsul föl, „a szavak retardáltak”, a pauzák drámai feszültséggel telítődnek, sűrű atmoszféra érezteti a sors beteljesülésének a közeled-

tét. Széchenyi rendkívüli intellektussal világítja át a maga kelepce-helyzetét, s nem kevésbé környezetét és a bécsi udvar politikai szándékait. Az öngyilkosságra készülő Széchenyi fölötté áll sorsának: hatalmas játékot űz környezetével és az őt fenyegető hatalommal egyaránt. „Az emberek megzavarásában gyönyörködő fölény s elragadtatásukat kivívni akaró alkalmazkodás játéka ez: az életet törpítő távlatba sülyesztő iróniáé s a hirtelen fölbuzgó vallomásoké, amelyekről a következő percben már nem tudjuk, mit gondoljunk – megtévesztés-e vagy gyilkos őszinteség.”³⁶ Tragikus mélység és sorslegyőző játék ez. A görög mintáktól a keresztény életelvekig minden mérlegre kerül ebben – bő teret adva az értelmezés árnyalatainak. Öngyilkossága emberi méltóságának megvédése és a császári udvar terveinek keresztülhúzása egyszerre.

Az öngyilkosságra készülő Széchenyi gondolati párhuzamokban és környezetét vizsgáló játékban végigpróbálta helyzetének alternatíváit, de számára nem volt kétséges, hogy körülményei szorításában mit kell tennie.

A Galilei antinómiája mélyebb.

Németh László Galileit az újkori civilizáció legnagyobb alakjának tartotta, önmagát pedig e civilizáció egyik kései képviselőjének. Érthető tehát, hogy amikor végre 1953-ban eredeti mű írására is lehetősége nyílt, Galileiben találta meg azt a történelmi hőst, akiben az ötvenes évek elejének az inkvizícióra emlékeztető, visszavonásokkal, önbírálatokkal telített közegében vallomást tehet az igazságszerető ember újabb kori dilemmáiról. Galilei alakja alkalmas volt arra, hogy általa minden korábbinál bonyolultabb helyzetben, s minden korábbinál nagyobb megértéssel, belátással ítélje meg az igazságszeretet okozta tragikumot. A műfordítás gályapadján Németh László is úgy érezte, hogy legfontosabb művei benne rekednek, pedig azokkal tartozna még nemzetének és az emberiségnek. „Galilei azért nem halhat meg hősként, mint hasonló hőseim, mert legfontosabb műve még benne van. Annnyival tartozik az embereknek, hogy a hiúságát, a becsületét, s ha úgy tetszik, az üdvösségét is oda kell dobnia.”³⁷ Olyan kelepce-helyzet ez, amelyben az etikus személyiség számára nincs megoldás.

Németh László két változatban is megírta a darab befejezését. Az első változatban Galilei fölháborodik azon, amit vele tettek, s azt inkvizítori gyalázatának tartja. A másodikban összeomlik visszavonása miatt, úgy érzi, az üdvösségét dobta oda. Németh Lászlóra egész Galilei-pört hozott ez a dráma. Rengeteget vitatták és vitatják mindmáig, hogy melyik változat az igazi, melyik az esztétikailag értékesebb.³⁸ Németh László azonban úgy írta meg mindkét változatot, hogy abban a másiknak az igazsága is benne van.

Hogy ez hogyan lehetséges, ahhoz a kulcsot a harmadik felvonás, az inkvizíciós tárgyalás csúcspontja adja meg. Galilei kérdése az inkvizíció mentalitásának képtelenségére mutat rá: „Hogyan, szent atyám? Előbb kiszedték, úgy, ahogy kiszedték, szándékomat, s tudván, mit gondolok, megesketnének

arra, hogy amit gondolok, nem gondolom?” „Ne gondold tehát!”³⁹ – kapja válaszul. Ezek után még elmondja Galilei, hogy hacsak esze egész szövést fel nem bontják, s újra nem szövik, ő ebben a kérdésben hallgathat, de más nem gondolhat. Galileit ezzel a vallomással Németh László az igazságszeretet, az önmaga meggyőződésével való azonosság hőségé teszi. Ezek után ami vele történik, az már az inkvizíciót minősíti. A dráma két változata között etikai értelemben ezért nincs különbség. Ezért írhatta Németh Lászlónak Illés Endre: „A negyedik felvonásban akár az ellenkezőjét is írhatod annak, amit írtál: a dráma ugyanazt mondja.”⁴⁰ A *Galileinek* a szellem és a hatalom küzdelmét egyértelmű ítélettel minősítő vallomás a legfontosabb üzenete. Ekkor messze fölötte áll inkvizítorainak, leleplezi őket. Maga Németh László is felhívta a *Galilei* együttesének a figyelmét arra, hogy a Galilei megtöretésével végződő darab hőségben és cselekményében is ott van a diadal: „A tragikum itt csak héj, amelyen átvilágít a győzelem, s a játéknak is ezt kell éreztetnie.”⁴¹

A *Galilei* körül föllángolt vita az ötvenes évek elején Németh Lászlóban az igazságszeretet tragikumának további drámáit motiválta. Drámaművészetét áttekintő tanulmányában ezeket a darabokat a Galilei-pör néven foglalta össze. A *Petőfi Mezőberényben* című egyfelvonásosában a *Galilei* első változatának ellendarabját, „hibaigazítását” írta meg: Petőfi hajlíthatatlan géniusz, aki „művét dobja oda a fiatalosan értelmezett becsületért”.⁴² A darab utolsó szavai azonban gyilkosoknak nevezik azokat, akik Petőfit erre az útra ösztönözték. Az *áruló* azoknak szólt elsősorban, akik Németh Lászlót árulással vádolták a *Galilei* miatt, de üzenete mélyebb ennél a válasznál: a rejtett, a hazugsággal elborított igazság védelmében szól. A darabban Görgey azért vállalja a ráosztott áruló szerepet, hogy a nemzetet legalább a maga szerencsétlenségével gondolkozásra, önismeretre tanítsa. Az *Apáczai* Németh László pedagógiai végrendeletének készült: a sorssal, történelemmel szembeszegülő megszállott pedagógus igazolása. A *II. József* megírására a hipertónia diagnózisa ösztönözte Németh Lászlót. Úgy érezte, neki is csupán annyi ideje van hátra, mint a török háborúból halálos betegen hazatért II. Józsefnek, s az ő üdvösségkereső műveit is éppoly kétellyel tagadják azok, akikért szóltak, mint II. József népboldogító célzatú rendeleteit. „Az a meg-megújuló belső kétely, amellyel a császár saját életművét és világfelfogását értelmezi, a modern magyar dráma történetében okvetlenül újszerű konfliktustípust készít elő. Drámai feszültség ugyanis nem csupán, vagy nem elsősorban a politikai-történelmi színtéren keletkezik, hanem egy olyan elszigetelt, magányos én belső világában, akit lényegében önmaga másként látásának a képessége készítetett belső számvetésre.”⁴³ Ez így igaz. Ezzel nem ütközik az, hogy Németh László kívülről még a haldokló császárban is igazolja a világot jobbítani, igazságosabbá tenni akaró törekvést. Amikor maga már minden rendeletét visszavonná, tanácsosa milliók nevében kéri a türelmi és a jobbagyrende-

let megőrzésére. Komornyikja pedig igazi családapához hasonlítja őt, akit csak halála után értenek meg.

Németh László történelmi drámáinak említett darabjai hatalmas erkölcsi és gondolati boltozatot építenek az igazságszerető, az emberiséget önnön jobb lehetőségeihez segítő személyiségek védelmében. Az ő alakjai a gondolat és erkölcs hősei, s nem maguknak akarták a hatalmat, hanem az értelem számára, az emberiség közös javáért.⁴⁴ Azért küzdenek a történelem különféle korszakaiban, hogy az igazságszeretetet, a meggyőződésünkhöz való ragaszkodást a mi korunkban is megőrizték emberi lehetőségek.

1 Németh László levele Keresztury Dezsőhöz 1935 júniusában = *Németh László élete levelekben 1918–1948*. Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1993, 216.

2 Németh László levele Németh Antalhoz 1939. június 27-én. Uo., 304.

3 CZÍMER József, *Németh László drámaírása* = Cz. J., *Színház és irodalom*, Bp., 1981, 85–86. Ennek is bizonyára szerepe volt abban, hogy Németh László oly nagy örömmel üdvözölte Tamási Áron új szint hozó játékait. Követhető mintát természetesen azok sem jelentettek számára.

4 Vö.: M. BALKÁNYI-B. KRICSFALUSI (szerk.), *Literarizität und Theatralität. Theoretische Texte zum Drama und Theater*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000, 9.

5 BENEDEK András, *Vívódó lelkek* = MONOSTORI Imre (szerk.), *In memoriam Németh László. A minőség forradalmára*, Bp., Nap Kiadó, 2001, 291.

6 Vö.: KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Törvény és szabály között* = KABDEBŐ LÓRÁNT-KULCSÁR SZABÓ Ernő (szerk.), *Szintézis nélküli évek*, Pécs, 1993, 56.

7 Vö.: GREZSA Ferenc, *Németh László vándorhelyi korszaka*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979, 101.

8 NÉMETH László, *Szophoklész* = N. L., *Európai utas*, Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973, 19. és 31.

9 NÉMETH László, *Levél Tímár Józsefhez* = N. L., *Megmentett gondolatok*, Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975, 259.

10 BENEDEK András, *i. m.*, 283.

11 Uo., 27.

12 Vö. GREZSA Ferenc, *Németh László vándorhelyi korszaka*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979, 105.

13 BENEDEK András, *i. m.*, 291.

14 Uo.

15 Vö. uo.

16 Vö. Németh László levele Fodor Ilonához 1958. június 10-én = *Németh László élete levelekben*, Bp., Osiris Kiadó, 2000, I, 570–572.

17 Vö. GREZSA Ferenc, *i. m.*, 106.

18 NÉMETH László, *Életemről, munkáimról* = MONOSTORI Imre (szerk.), *In memoriam Németh László*, 11.

19 Vö. NÉMETH László, *A Galilei együttesnek* = N. L., *Megmentett gondolatok*, 250.

20 *A Galilei története Németh László életrajzában* = Galilei. *A dráma „pere” 1953–1956*, Debrecen, 1994, 38–39.

21 *Németh László élete levelekben I. 1949–1961*, Bp., Osiris Kiadó, 2000, 359.

22 NÉMETH László, *Életemről, munkáimról* = MONOSTORI Imre (szerk.), *In memoriam Németh László*, 14.

23 Dramaturgiai gyengeségnek minősítette a kritika a darabok történelmi, történelemfilozófiai anyagának gondolati sűrűségét, melyet nem tud a dráma mindig költészetté olvasztani. Németh László hősei jobban ismerik a történelmet, mint nézői. A gondolati árnyalás sokszor túlsúlyosítottá teszi a darabokat. Benedek András a *Husz János* „tömértelen sok papja közül akár húszat is” kiirtana, mert olvasó és néző előtt összefolynak. Megkérdőjelezték Németh László papírszínház-elméletét is mondván, hogy „a dráma elsősorban nem az olvasó, hanem a néző tetszésére pályázik”. Vö.: SCHÖPFLIN Aladár, *VII. Gergely*

- = *A minőség forradalmára*, 105. BENEDEK András, *Vívódó lelkek*, uo., 291.
- 24 CSÜRÖS Miklós, *Németh László* = BÉ-LÁDI Miklós, RÓNAY László (szerk.), *A magyar irodalom története 1945–1975. A próza és a dráma*, III/2. kötet, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990, 1381.
- 25 NÉMETH László, *Utószó a drámák német kiadásához* = N. L., *Megmentett gondolatok*, 460.
- 26 NÉMETH László, *A Galilei együttesének* = N. L., *Megmentett gondolatok*, 243.
- 27 NÉMETH László, uo., 248.
- 28 Idézi FÜZI László, *Alkat és mű. Németh László 1901–1975*, Pozsony, Kalligram Kiadó, 2001, 322.
- 29 NÉMETH László, *VII. Gergely* = N. L., *Szerettem az igazságot*, Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971, I, 610.
- 30 Uo., 611.
- 31 Uo., 612.
- 32 Uo., 618.
- 33 CSÜRÖS Miklós, *i. m.*, 1384–1385.
- 34 NÉMETH László, *Szerettem az igazságot*, II, 176.
- 35 Uo., 248.
- 36 Uo., 257.
- 37 NÉMETH László, *A Galilei együttesének*, 245.
- 38 Vö. RADNÓTI Sándor, *Magyar esszé. Egy anekdota magyarázata* = R. S., *Recrudescunt vulnere*, Bp., 1991, 9–16.; GÖRÖMBEI András, *Németh László két Galileije* = G. A., *A szavak értelme*, Bp., Püski Kiadó, 1999, 144–152. TAMÁS Attila, *Cenzúrákról-öncenzúrákról és művekről*, It, 1996, 1–2, 50–61. FÜZI László, *Adalékok egy anekdota utótörténetéhez* = MONOSTORI Imre (szerk.), *In memoriam Németh László*, 226–233. DOMOKOS Mátyás, *Hatalom és igazság*, Kézirat.
- 39 NÉMETH László, *Galilei* = *Szerettem az igazságot*, II, 317.
- 40 Illés Endre levele Németh Lászlóhoz 1953. november 1-jén = *Németh László élete levelekben. I, 1949–1961*, Bp., Osiris Kiadó, 2001, 146.
- 41 NÉMETH László, *A Galilei együttesének*, 247.
- 42 NÉMETH László, *Életemről, műveimről*, 14.
- 43 KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Bp., Argumentum, 1993, 116.
- 44 Vö. BENEDEK András, *i. m.*, 292.

A közhasznú igazságok fajtáiról és fokozatairól

(Az esszéista Németh László és a tudomány)*

Minden biznnyal sokfelől és sokféleképpen lehet megindokolni azt: miért ünnepli meg a Tudományos Akadémia is Németh László századik születésnapját. Érveket gyűjteni emellett, s bizonyos aggályokat, óvásokat cáfolni meg aligha az én tisztem. De lehetetlen éppen ebben az épületben nem emlékeztetni arra, ami az alapító ifjú grófhhoz (minden külső hasonlóság nélkül is) oly szorosan kapcsolja Németh László életművét.

Ma (paradox módon) nemritkán több megértést, beleélő készséget tanúsítunk a napóleoni háborúk utáni, elmaradott Magyarország állapotán kesergő nemzedék, mint azok iránt, akik (mint Németh László) az 1920-as években, Trianon sokkja után próbáltak kiutat találni. Holott Magyarország egyformán súlyos helyzetében kívánt a szellemi erők organizátora lenni 1825-ben egy huszártiszt, 1925-ben egy fiatal orvos. A nemzet felemelését a betegnek, hanyatlónak, életképtelennek vélt közösségben mindketten egy szellemi-erkölcsi elittől várták, amiből „erényszövetség” lesz Széchenyi esetében (Wesselényivel, Esterházy Mihállyal), s amiből a „minőség forradalma” válik, vagy válhatott volna az 1930–40-es években.

Hogy Széchenyi kezdeményezéséből miképpen nő fel két-három évtized alatt az új Magyarország, általános iskolai tankönyvek is szemléletesen be tudják mutatni, akár az Akadémia, a löverseny, a gőzhajózás, a Lánchíd ábráival. De hogy mivé fejlődhetett volna a másik elit-mozgalom, ha nem szól közbe a II. világháború, sosem fog kiderülni. Éppenséggel számba vehetők lennének egyébként az életképes kezdeményezések: a tehetségmentő iskolák, a népfőiskolai mozgalom, a kormányzati körök növekvő hajlandósága reformokra, az egyetemi ifjúság támogatása, amelyek együtt akár egy finn típusú felvirágzás lehetőségét hordozták magukban.

A kiinduló érzület hasonlósága akkor mutatkozik meg igazán, ha Széchenyi ambivalens magyarságélményét idézzük fel: „Majd vonz ez a durva nép – amelyet alapjában szeretek – hogy tanítsam, emeljem, emberré neveljem, majd rá sem bírok nézni, s eltaszít magától. Tudatlansága meghat, és szíve-

* Elhangzott a Tudományos Akadémia emlékülésén 2001. május 8-án.

sen segítenék rajt, vérrel és velővel, sorsát megosztani és elviselni. Gyakran elborzaszt és föllázít igaztalan vaksága, gögje és beképzeltsége.” Nem ok nélkül való, hogy Németh László monográfiájában idézi e passzust, hiszen feladatvállalás, azonosulás és szigorú önkritika az, ami az ő meg-megújuló vállalkozásainak is hajtómotorja.

Hogy a magyar akadémia mindenkori törekvései hogyan és milyen mértékben estek és esnek egybe Széchenyi és Németh László nemzetmentő, szellemi felemelést sürgető törekvéseivel, konkrét elemzés tárgya lehetne. De azt vitatni bajos volna, hogy eme nemzetpedagógiai szándékok legfőbb szövetségese éppen a magyar tudomány kell hogy legyen. A közös gyökerekre utal, hogy Németh László a múlt értékeinek (nyelvnek, irodalomnak, művészetnek, tudománynak) őrzésére, tanulmányozására is múlt századi példákra hivatkozva hív fel: „Nagy értékeinket megővni, a változásokban kitartani, a történet alkalmait a magyar nép javára kihasználni: ez megint Kemény Zsigmond-i öntudatot kívánna.”

A magyar tudományos közéletnek eme apropón túl is éppen elég oka van a Németh László írói és gondolkodói életművével való szembenézésre. Eddig ugyanis szinte kötelezően tévedéseiről, ellentmondásairól is kellett beszélni. Ebben nem az volt a viszolyogtató, hogy kritikai viszonyt írt elő, hiszen maga az író is sok-sok tézisést minősítette utólag elhibázottnak. Hanem az, hogy egy kétely nélküli történelem- és világmagyarázat jegyében illett könnyűnek, netán bűnösnek találni. Minthogy azóta sok magamagát a teljes és cáfolhatatlan igazság birtokosának nyilvánító pozíció bizonyult tarthatatlannak, sok minden gondolható és gondolandó újra szabadon és elfogultságmentesen. Viszont e nyereség a veszteség esélyeit is magával hozza: könnyen lehet, hogy manapság veszít vonzerejéből az a szerző (legalábbis újabb generációk szemében), akit nem a hivatalosság korlátoltságával szemben lehet olvasni. (Számunkra, a hatvanas–hetvenes években eszmélkedők számára – valljuk meg – ez tette Németh Lászlót oly nélkülözhetetlenné.)

Nemcsak arról van szó azonban, hogy nem létezik immár a hatalomvédte igazságosztás privilégiuma, hanem arról is, hogy a XX. század végére az ún. humántudományokat is elérte (a hermeneutika térhódításának köszönhetően) az a fordulat, amely a tudománynak a felvilágosodástól örökölt mechanikus igazság- és egzaktuság-fogalmától megszabadulva a tényeket és gondolatokat konkrét számunkra-valóságában mérlegeli. Nyilvánvaló ennek alapján, hogy bár továbbra sem tiltható meg, hogy Németh Lászlónak ezt vagy azt a gondolatát igaznak vagy nem igaznak minősítsük, emellett egyre inkább hódítania kell annak a megítélésnek, amely nem objektívnek vélt igazságtartalmakkal operál, hanem arra kíváncsi, hogy Németh László (vagy bárki más) egy adott korban milyen kérdésre adott válasz gyanánt alkotott véleményt.

Ez az ismeretelméleti kiindulás magától Németh Lászlótól sem volt idegen. Egy értekezőnk vagy két évtizede rámutatott már erre, idézve Németh László 32-es Proust-tanulmányát, amely szerint nincs „örökké élő mű, a művek meghalnak és feltámadnak”. Ezzel pedig – folytatta Szegedy-Maszák Mihály – „megelőzte későbbi évtizedek szövegértelmező gyakorlatát. Nem immanens értékeket keresett a szövegekben, csakis hatásuk alapján becsülte őket.” Ennek jegyében nagymértékben súlyukat veszítik azok a kifogások is, amelyek bölcseleti iskolázatlanságát vetik szemére. Nem számolnak ugyanis azzal a ténnyel, hogy időről időre jogos és indokolt ellenszenv támad a steril teoretikus gondolkodásmóddal szemben, s ez elvileg érdemel éppen annyi megértést részünkről, mint a teoretikus gondolkodás. Többen észrevették: a századforduló–századelő világában nem egyedülálló Németh a tekintetben, hogy fenntartásai vannak az elméleti gondolkodással szemben. Nietzsche-től Bergsonon át Ortega-ig többen mozdultak el ez idő tájt a metaforikus kifejezőmód irányában.

Amikor tehát kora kérdéseire keresett választ Németh László, nem tévedett, de nem is volt igaza, amikor Kazinczyról oly negatív portrét rajzolt, speciális értéke abban van, hogy az adott szituációt (Babitscsal való ellentétét) interpretálva jutott el ama irodalmi fejlődésképlethez, mely (lehetett ugyan adatszerűen téves, vagy elfogult) bekapcsolta az akkori jelen perspektíváját a múlt értelmezésébe, s ezáltal kimozdított a pozitivistá irodalomtörténet-írás merev pozíciójából. Megjegyzendő: Gyulai Pálra, a leginkább tárgyilagos magyar kritikusra hivatkozva védi meg bizonyos szubjektivitás létjogát: „Az ő gyűlölködése Jókai iránt egy személyes sérelemmel kezdődik. De téved, aki azt hiszi, hogy személyes sérelemben közveszélyeket nem lehet felismerni.”

Éppen ebből következőleg tételezhető fel, hogy talán Németh László maga sem gondolta (a megírásakor sem) valaminő tartós és tudományosan kontrollált igazságnak a *Kisebbségben* beállításait. Utóbb lehetett, s kellett is korrigálni ezt (ő maga szinte ellenkezőjére változtatta például Arany-képét), de ami utólag ferdítésnek mondható, az annak idején az igazság, illetve igazságok felismeréséhez segített hozzá. A tudomány álláspontja tehát akkor sem cáfolódott meg, viszont Németh László Berzsenyi-konceptiója óta egyszerűen megkerülhetetlen az a többlet, amelyet szubjektív, esszéista leleménye adott. Vigyáznunk kell tehát a fogalmazásnál: nem egy megcáfolt tévedés maradt fenn a köztudatban immár több mint fél évszázada, hanem egy olyan felismerés, amelynek intuíciója nélkül sok minden élettelen, s ennél fogva másféleképpen téves maradt volna. Az esszé tehát nem cáfolata, még csak nem is riválisa a tudománynak, hanem inspirálója. És ez sok mindenre áll, szinte mindenre, amit Németh László mondott a régi irodalomtól egészen a vers-
tanig.

Tudomány és esszéírás munkamegosztásával maga is tisztában volt, hiszen a *Szekfü Gyulában* ezt írta: „Szaktudomány és esszé között van egy perdöntő különbség: a szakmunka azért van, amiről szól, anyagát akarja rendezni, s megvilágítani, az esszé célja túl van anyagán, mindig valami általános érdekű és érvényű elvet akar győzelemre vinni, amelynek a téma csak csatateret. Nem a felhasznált ismeretkincs, hanem a tárgy cél vagy ürügy volta von tehát határt közöttük.” Ami annyit jelent, hogy van ugyan specifikusan új és elévülhetetlen is abban, amit például Berzsenyiről mond, de a magyar irodalmi élet anomáliáira nézve bír általános érdekléssel.

Jól tudom, hogy Németh László ún. tévedéseit olyan utóbb bekövetkező események hozták rossz hírbe, amelyeknek szellemét és gyakorlatát mindig elítélte, s amelyeket előre nem is láthatott. Ha ezt nem tudnánk, megütközésnek azon a hevessegen, mellyel életműve sok évtized múltán is viták keresztjébe kerül. Ez azért is meglepő, mert más nagyságaink egyoldalú nézeteivel tartósan sikerül együtt élnünk hevesebb elutasító gesztusok nélkül. Petőfi eszméi például kivételes erővel hozták mozgásba a kortársak és az utókor fantáziáját, jótékony hatást fejtettek ki minden rendű és rangú konzervativizmus és tekintélytisztelő szolgálalkúság ellenében, a hazafiúi hűség és bátorság nemes példáivá lettek, holott zsúfolva vannak téves általánosításokkal, azzal az osztályharcos korlátoltsággal, amely sem Magyarország, sem a világ történelmében nem valami jó emlékű teóriák vulgarizálására adott alkalmat. (De Széchenyi-fóbiáját, s fanatikus királygyűlöletét sem igazolta az idő.) Mégis elsősorban szemnyitó, mozgósító hatására ügyelünk, mert sok érték és teljesítmény maradt volna megvalósulatlan az ő inspiráló példája nélkül. Egy kicsit hasonló a helyzet Németh Lászlóval is, aki (attól fogva, hogy Szekfü Gyula olyan „független, józan és megvesztegethetetlen érzésű magyarok” mellé sorolta, mint Bethlen István, Ravasz László, Horváth János és Babits Mihály) immár hatvan-hetven éve jelent olyan szellemi izgalmú ihletést, morális és intellektuális indítást, mely nélkül szinte elképzelhetetlen a tegnapi és a mai szellemi elit. S ez még azokra az írásaira is érvényes, amelyeket utóbb maga is átértékelte. Hiszen például a *Kisebbségben* tévedései csak úgy értelmezhetők helyesen – mutat rá Grezsa Ferenc –, ha azt vesszük számításba, hogy „a hígmagyarsággal szembefordított mélymagyarság nem irodalomtörténetünk summázata akar lenni, hanem program: nem a múltba mutat vissza, hanem a jövőre irányul”.

Ugyancsak furcsa lenne, ha folyton ún. tévedéseivel (azok cáfolatával vagy mentegetésével) foglalkoznánk, mintha nézeteinek túlnyomó többségére nem éppen a kiegyensúlyozottság, az ügyre tekintő tárgyilagosság, józanság volna jellemző. Sűrűn idézzük (de nem lehet elégszer), amit a *Hitel* címmel folyóiratot indító kolozsvári fiataloknak üzent: „A kiművelt emberfő: pallérozott elme, a kiművelt emberfőben nagy gondolatok és nagy érzések nevelték meg a nagy felfogást és a nagy érzékenységet. Az erdélyi fiataloknak,

amikor a *Hitelt* című választották, elsősorban erre a kiművelt emberfőre kell gondolniuk... Nem azzal használnak népüknek, hogy népboldogító terveket gyártanak, hanem ha az emberfőt kiművelik. A nemzetmentő sürgés-forgás kiművelt emberfő nélkül semmit sem ér, és sok kiművelt emberfő sürgés-forgás nélkül is megmenti a nemzetet.”

Igaz, ezt a tudás- és tudománytiszteletet időnként felváltja nála a kultúr-pesszimizmus, de nagyjaink közül még így is kevesen tudtak úgy hinni az iskolában, a tanításban, az ember szellemi-erkölcsi felemelhetőségében, mint ő. Sok tekintetben értékbizonytalan korunk – legalábbis ebben – az ő értékbizonyosságából indulhatna ki. Mert etikai, tudományos, intellektuális előrejutás nehezen nélkülözhet ilyen nagy hatású szövetségest.

Az „igaz devotio” apostolai (Németh László régi erdélyi protestáns drámahőseiről)

„A természet az emberhez kétfelől szól: kívülről mint érzékelhető világ s belülről mint nógató állapot. Az isteni ott ragyog a világban s ott feszeng az állapotban. A ragyogás felé vont szemek a kintit érzik inkább, a lelkükkel egy burába zártak: a belsőt. Így születik meg a déli vallás: a görög s így az északi protestáns. De a természet egy [...] a kint csak áthajol a bennbe. Az isteni, mely hűséget követel, nem idegen attól, mely kintről, extázisban magához hív [...]. Teljes vallás a kettő csak együtt lehet. Az európai vallás, melyre anynyit gondolok, nem a görög, nem a protestáns, hanem az a görögprotestáns, mely épp nekünk magyaroknak, természetünk mélyéből ismerős”¹ – elemzi Németh László a természetfölöttinek a természetesbe, az isteninek az égből az „emberbe költözését”² a görögség, majd a protestantizmus lényege szerint összefüggő életérzésében. Szerinte ez a magatartásban „szétivódó” vallás, ez a „protestáns bűvő patak” Kant „intellektualizmusa” alatt, Dilthey munkássága „tövén” (mely „lényegében egy ember vallásos érzésének a történetbölcseleti önigazolása”) éppúgy tovább folyik, mint Ady vallásosságában.³ Kant erkölcstana – fejtegeti – „az erkölcs abszolút gyökerét fogta meg”: a „belénk oltott nagy muszájt, amellyel mint tökéletlen teremtmények állandó küzdelemben állunk”; „ezért az Istentől belénk oltott muszájért folyt az iszonyú szellemi küzdelem itt: ezért volt szükség a tapasztalattól független tiszta észre, az ideákra s az erkölcs elsőbbségére a megismerés fölött. Az emberben van valami világtól független, biztos – amennyire tudatlanságunk ennek a szónak a használatát megengedi: isteni; amire életünkben támaszkodhatunk. A reformáció a vallásos élményt Isten és ember közvetlen viszonyára egyszerűsítette, Kant [...] a reformáció munkáját folytatta, amikor Isten és ember közt a kategórikus imperatívusból csinált köldökzsinórt”.⁴

A feladat beteljesítésének feltétlen parancsát, a minőség és a kötelesség hivatásetikáját kapcsolja össze Németh László a morális ösztön személyességével. A legbelsőbb és legmélyebb indíttatások így megfelelnek a külső és felső rendelkezések igazságainak; az egyéniség számára belső erőt és impulzusokat szolgáltatató növes- vagy emelkedéskényszer értelmi elfogadása összhangba hozhatja a lélek érzelmi és szellemi világát: racionalizálhatja az eredetében nem racionalísalat. Az „igazi szubjektivizmus” és az „igazi objektivizmus”⁵ –

előzetesség és teleologikum – az erkölcs autonómiájában azonosulni vagy egységesülni tud, a „minél általánosabb, annál kielégítőbb”⁶ maximák eredendő bensőségként való felismerése és követése egyszerre a lélek gyökérzetéhez, a „rajtfeledt köldökzsinórhoz”⁷ ragaszkodó hűség és az „ünnepszomjas”⁸ ember emelkedésének lehetősége. Alanyiség és tárgyiasultság, egyszemélyűség és univerzalitás szintézise ez; „majdnem magánörület és majdnem természettudomány”⁹. Döntően pedig: üdvösségtan. Az ember mögül származó – „tápláló” és „vért hozó” – meghatározottságok és az eszmei-szellemi törekvésirányok egyeztetése: akiért vagy amiért a küzdelem folyik, az egyszerre áll a lélek előtt és mögött: „abban az irányban, amelybe az üdvösség esik”.¹⁰ Ebben a biológista, vitalista (vagy kollektivist) determinizmust túlhaladó, poszt-freudi és részint Szabó Dezső utáni, másfelől protestáns-újkan-tiánus jellegű, egyszerre mélyen alkattani, individuáletikai és egzisztencia-filozófiai megalapozottságú, egyetemesen lét- és morálbölcseleti horizontú, szekularizált és antropologizált (ily módon fenomenologizált) értékteológiában a küldetés és a „Szent Lehet”¹¹ elhívása összehajlik – összeér.

A „van” és a „lehet” viszonya azonban természetszerűleg csak végső lételméleti tekintetben az összeforrottság: a véges emberi létezésben folytonos vívódás, birkózás, ütközés. Adottság és lehetőség a feladatban egyesül vagy egyesülhet, küzdőtere pedig az élet: így a feladat az étellel csatázik. Az élet kezdettől (az ember „fogamzásától”) mint feladat „nyomul be” a világba, s az azután másfelől feladattá tett élet viaskodik értékadottság és értéklehetőség egymáshoz való közelítéséért. Az üdvösségügy tehát egyúttal törvényszerű üdvösség harc; s az önmagunkért vívott harcunkba fonódik az, ami „új, magasabb bennünk”.¹² (S azt a „vezérletet”, „amely ezt a harcot irányítja, s megállapodva mint szokás bennünk marad: nevezzük erkölcsnek”.¹³) A küzdelem tehát az elvonhatatlan és elvonatkozathatatlan idea megvalósulási, megvalósítási igyekezete. Ez önmagában is többféle, többszörös kettősségek rendszerét hordozza. Az eszménykövető öntökéletesítés aszketikus célra fogottsága nemcsak az autentikus – mélyebb és magasabb – önmagunkért, hanem a valóságos teljes énünkkel, a nem ideális ételszerűségekkel terhes önmagunkkal folytatott hadakozást is feltételezi és jelenti. Önépítés és önlegyőzés ugyanazon folyamat két vetülete. Természet és erkölcs, antropológia és axiológia kölcsönösen át kell hogy járja egymást, mivel létmódjukban nem fedik egymást és szubsztanciájukban nem azonosak. Az abszolút igazság irányába kitágított perfekcionizmus tehát akarattal telített örök mozgás, feszültség, törekvés („conatus”); s a cselekvés erkölcsi értéke akarat- és eszményszerűségétől függ („a cselekvés moralitását az adja meg, ha mind a cél, mind a motívum erkölcsileg tiszta” – ahogyan Pauler Ákos definiálja¹⁴). A másik sorsmeghatározó feszültségforrás a megnemesedő, magas minőség-igényében elszánt, önelvű hősnek és a kisszerű környezetnek, az akár ellen-séges körülményeknek, a szociális közeg hatalmának az összecsapása. S egy

harmadik, talán legkínzóbb gyötrelem nem a belső vagy külső érték, illetve értéktelenség közötti – elvileg és lelkileg tisztázható – különbségtételből, hanem a lényege szerint egyenrangú két végső érték közötti meg hasonlításból fakad. Mert feltétlen érvényességgel bír egyrészt a minőség gondolat, az eszme, az életprogram, a terv tartalmisága, másrészt – éppen a személyiségnek és a hitnek a protestáns ereszű vallásfilozófia, a profanizált üdvtan szerinti egységéből következően – magának az eszményhordozó szubjektumnak az öntudata és méltóságérzete, önbecsülése és morális integritása. Az, amihez ragaszkodik, és magának a ragaszkodásnak az életesélye. (Minthogy – Max Scheler kifejezésével – „nincs kötelességül szolgáló norma tételező személy nélkül”.¹⁵) Ha valamelyiket veszélyeztetik, a döntés bármelyiknek a feladásáról: képtelenségé válik. Eszme és erkölcs hiteles együttesének erőszakos megbontása, dilemmatikussá törése csak életáldozattal – a „szent”-ség mártíriumával –, vagy a méltóságvesztett (de az önbecsülés megtépázódását, feláldozását az eszme érdekében vállaló) „hős”-ies életfenntartással ellensúlyozható, kompenzálható. (Mert „lényegileg kizárt dolog, hogy egyetlen véges személy [...] egyformán tökéletes példája legyen a szentnek, a lángésznek és a hősnek. Ezért a véges személy számára *megoldhatatlan* minden lehetséges *akarati* ellentét” [Max Scheler].¹⁶) Vagy eszme és éthosz. élet nélkül, vagy a megőrzött élet szellemi reménye – kényszerű erkölcsi önigazolással. Az összeegyeztethetetlen „veritas duplex” egyikének Németh László Husz Jánosa, a másikának Galileije lehet modellje. (S a Galilei-dráma kétféle befejezése további kérdéshelyzeteket exponál: az értelmesnek és perspektivikusnak, illetve az értelmetlennek és perspektívátlanak látszó erkölcsi áldozathozatal mibenlétéről.)

A sorsdöntő vagy megoldhatatlan konfliktusok ilyenfajta sokrétűsége eleven bizonyosság Németh László világszemléletének, színművei világképének alapvető és átütő drámaiságára. Az erkölcsi és az egzisztenciális konfliktusok lényegi tragikum¹⁷ eleve drámai szituációt teremt – nemcsak személyközi, hanem egy személyen belüli viszonylatokban is. (A „dráma lelke nem az események, hanem az ember vívódása köztük [...] hogy valami dráma-e vagy sem: nem az eseményeken dől el, hanem ennek a vívódásnak a forróságán és igazságán [...] a drámát drámává a lelki történés teszi. Igazi színpada nem a világ, hanem a lélek [...]. Elég jelentős-e az ember, elég nagy-e az indulat, megrázó-e a harc: ez az, amit meg kell kérdeznünk. A nagy nemesség éppen úgy megbűnhődhet, mint a nagy gonoszság; attól függ minden, hogy beletipor-e a világba, kihívja-e az istenek irigységét” – szögezi le elveit Németh László a *Dramaturgiai babonák* című írásában.¹⁸) S a személyiség őrlődése egyszersmind pokoljárás: metafizikai erők megnyilatkozása; „az igazi drámai vívódásnak kárhozat-szaga van”; „mert az istenek néha valóban nagy s nemes vadakat, s a mi eszünk szerint kegyetlen módon ejtenek törbe, akár végzetnek, akár predestinációnak hívjuk a hálójukat. Meghajolni, de közben az

Örök Rend oszlopaikat is megrecsegtetni egy vad lázongásban: istenkáromlás az istentiszteletben, ez a dráma ingere Prométheusz és Szophoklész óta. S ez még inkább Shakespeare-nél.”¹⁹

*

A végső etikai értékek drámai szemléletét mozgósító ellentét- és feszültség-fajták a dialogikus és a monoszituációs létállapotok jellegzetességeinek páratlan bőségével és árnyalatos rétegezettségével nyilvánulnak meg tehát Németh László színjátékaiban. „Sors, végzet, közösség, érdemes, nem érdemes, miért, minek: ezek azok a nagy amorf szavak, amelyek visszaosztatják a káoszba a lélek építményeit”²⁰ – hangzik, a régi magyarság nagy protestáns alakjait megelevenítő drámák világára is érvényesen. A némethi eszmevilág minden lényeges mozzanatának ad külön hangsúlyt így például – és különösképpen – az *Eklézsia-megkövetés* (1946). Mert Misztótfalusi Kis Miklós olyan egyéniség, akiben törekvés és minőség valóban egyszerre lényegül természeté, aki a betűmetsző és könyvnyomtató mesterséget művészetté fejleszt és finomítja-nemesíti, akinek a munkájában szerves egységet alkot a spirituális, az esztétikai és a funkcionális: a használati és a hasznossági érték; „ars”, illetve „telos” és „techné”. A minőség forradalmára ő is, tipikus polgári mentalitással, öntudattal és erkölcsiséggel. S ha igaz – amint Kósa László fejtegeti –, hogy a Max Weber-i értelemben vett protestáns etika és értékrend hiánya „jellegzetes vonása a magyarországi protestantizmusnak”, mert bár a polgári szellem a tanokban adva volt, „széles körű kibontakozása” „a feltételek hiánya miatt” nem következett be a XVII–XVIII. században.²¹ Kis Miklós példája és igazsága éppen ehhez az irányú el nem terjedt (mert gátolt) puritán (és nyugati típusú) polgári-értelmiségi progresszivitáshoz kötődik. A weberi fogalom szerinti „aszketikus protestantizmus hivatásetikája”²² a munka gazdasági racionalitását és az elidegeníthetetlenül szubjektív ösztönzéssel erősödő feladat és küldetés transzcendenciáját egyeztetni kívánó igényességgel telítődik. Profán szakértelem, művészet és artisztikumot egyesítő szaktudás és szakrális köteleltség, célracionális elkötelezettség és vallásos elszántsággal hevített vállalás, világi és egyházi szempontrendszer ötvöződik benne: ész és hit együttes készítése.

A drámahős Kis Miklós, a Németh László-i eszményrendszer szerint megtestesülő prófétai példa-ember ütközése a fennálló adottságokkal – a nemesifeudális, államegyházszerű intézményességgel és hatalmaskodással – törvényszerű, egyben a lehető legmélyebben tragikus. Misztótfalusinak még inkább saját közegétől és még inkább – még szorosabban – közösnek vélhető ügyekben kell elszenvednie a sérelmeket (rágalmakat, vádak, megvetéseket és a többi) – s olyanoktól, akiknek a közvetlen érdekében munkálkodik, például az egyszerre szép, korrekt és sokak számára hozzáférhető Biblia ki-

adásával) –, mint akár Galileinek. Azok támadnak rá, akikhez tartozik vagy akikhez tartozónak tekinti magát – legalább elvileg. S a folytonos konfliktuson – a jóakarát állandó akadályoztatásával, megsebzésével és meggyalázásával való szembezállás esélytelen kényszerűségén – túlmenően a megalkuvó bocsánatkérés, a megnyomorító gerinctöréssel egyenértékű „eklézsia-megkövetés” gesztusával a maradék önérték kegyetlen lerombolását is el kell végeznie. Nemcsak az eszmetartalom vállalásához fűződő moralitás, hanem az attól független fundamentális erkölcsi önazonosság is végveszélybe kerül ezzel a mindennél – a Galilei-féle „revoco”-nál is – súlyosabb önmegalázással; a szellemi életprogram fenntarthatóságának az elvileg elképzelhető legnagyobb árát kell megadni a humanitás méltóságának teljes feláldozásával. Az eszme elvisége és az erkölcsi épség együtt pusztul az identitásválságban, az alacsonyrendűség előtt a kisszerűség érdekeit elismerő és annak önbizalmát tápláló megalázkodásban: a dignitás mártíriumában (hogy a „hájas, gögtől, kárörömtől és farizeusi kevélységtől duzzadó szívek közt ő, a legtisztább” állt fel „bűnösül”²³). S ezt tetézi a mindezt motiváló remény, az életfolytatás kudarcra: a fizikai összeroppanás, a testi összeomlás katasztrófája. (Ezért mondhatta Németh László erről a talán legkeserűbb darabjáról – az 1946-os keletkezési év saját személyét érintő kínzó körülményeit is felidéző önéletrajzissal: „baráti felszólításokra volt válasz, hogy írásaim megtagadásával vásárolok meg nyugalمامat. Misztótfalusi Kis Miklós megtette, s mi lett eklézsia-megkövetésének a következménye?”²⁴)

Kis Miklós alkatában a virtus makacssága, a düh és a – „káromkodás” és „imádkozás” összeolvadására utaló – szenvedély kihívja a végzetet; a „sorsa [...] a természete”²⁵ (ahogyan a tőle való bizonyos idegenkedését bevalló felesége fogalmazza). Másfelől viszont – Grezsa Ferenc értelmezésében – „a szerep válik alkatává. Az eszme megvalósíthatósága, esélye égeti énjébe az egyetlen lehetséges magatartást. Sorsa – a természete? Épp fordítva igaz. Jellemével a viszonyokhoz alkalmazkodó hős”; „Kis Miklóst nem az alkatába írt sors, hanem a társadalom valóságos erői őrlik föl”.²⁶ A szenvedély igazsága és az igazság szenvedélye mindenestre a lélek autonómiáját szilárdítja; igazán illik a tipográfusra, amiről a drámabeli Galilei-pörben részt vevő egyik bíboros elítélően nyilatkozik, így fakadva ki: „nem vagyunk protestánsok, hogy mind a magunk fejével gondolkozzunk”.²⁷ Kis Miklós önfejtése azonban nem zárja ki az akár kétséges kimenetelű engedménytételt sem. Hasonlóan a Kurátor Zsófi eszmei – és lelki, karakterológiai – rokonának tekinthető Bethlen Katáéhoz, az átkos és átkot szülő önfeladásba hajtott „protestáns Antigoné”-éhez, aki „Árva” létére, „bukott életével is köldöke tudott lenni egy megpróbált tartománynak”;²⁸ vagy az újrakezdésre mindig képes Apáczaiéhoz, akit makacs „idealizmusa” „szinte még a halálos ágyán is új, s a kudarc arányában növekvő vállalkozásokra ösztökélte”.²⁹ Megalapozottan írhatta Németh László *Negyven év* című önéletrajzi pályatörténetében:

„az erdélyit tartottam a magyarság legértékesebb s legtragikusabb ágának”.³⁰

Hasonló szellemben íródtak az ugyanezeket a témákat feldolgozó – erdélyi szerzőktől származó – más drámák is: mind személyiségautonómia és morális identitásvállalás, minőségeszmény és népszolgálat értékszintézisét domborítva ki (ha nem egyazon magas esztétikai szinten is) ezekben a példa-állító történelmi alakokban. Kovách Aladár Apáczai-drámája (*Téli zsoltár*, 1940) – időben megelőzve Németh 1955-ös *Apáczaiját* – hollandiai jelenetekkel kezdve kíséri végig hőse életpályáját – így adva megjelenített keretet az elutasított emberi-szellemi lehetőség okozta fájdalmas hiányérzet folytonosságának. Mert Apáczai nem egyszerűen a hollandiai professzorság külsődleges sikeréről mondott le: hanem művek megalkotásának a belső önértékeléről; elhagyta „nem a becsülést, a katedrát, a boldogulást”, hanem „a férfi legerősebb fájdalmát, a művet”, amit nem írhatott meg többé.³¹ A lelki kompenzáció a gyermekekbe vetett hit – a „pedagógiai érosz” halálmegvető energiája: mint Németh Lászlónál is. Németh „apostoli” hőse („tudás és szépség szekulumokon átzengető éneké”-nek,³² a „nemzeti lélek”-nek³³ elhívott megtestesítője) – a tudománynak, a tanításnak mint „előtanulásnak”, s a saját népét fölemelő anyanyelvi műveltség terjesztésének a megszállottja („magát égető szent ember”,³⁴ „aki a szívében levő mennyországgal akarta ezt a szomorú földet beoltani”³⁵) – a nagy gondolatot Isten sugalmazásának tekintve („ami ott fönny van, az itt lenni is van... Mint gondolat”,³⁶ „Az erőt a feladattól, az Istentől kapja az ember”³⁷) halálos betegen is bízik az értelem világosságának továbbörökíthetőségében, jövőjében: „Az ember sehol sem lehet könnyebben virtuosos bölcs, de még vidám is [...] mint a halálos ágyán. Magán már úgyszem segíthet, de az embereken át, azzal, amit az emlékeztükbe ír... talán valamicskét”,³⁸ „A felvilágosodás, mint Isten lelke, oszthatatlan, s aki annak a katonájául szegődött, ha maga sárba-vérbe bukik is, a többiek majd győznek helyette is.”³⁹ A rációnak, a szabad gondolkodásnak és a mások „segítésének”, „okosításának” transzcendens szentesítettsége: innen származnak az independens eszméikkel megvádolt puritánus-presbiteriánus Apáczai társadalomkritikai nézetei is (például: „A tudományban épp ez a szép, hogy egy szeglet kockájában is több méltóság és maradandóság van, mint az emberi becsvágy s vérengző kedv egész teátrumában”⁴⁰) – amelyeket Páskándi Géza is árnyaltan tematizál és ábrázol *Tornyot választok* (1973) című (s a mű előszavának vallomása szerint a Németh-dráma elolvasása nélkül készült⁴¹) színdarabjában. „A hit is erősebb lesz, ha az ész próbája edzi!”,⁴² „Az ész temérdek új érvet adhat a hitnek, hogy az még erősebbé lehessen”,⁴³ „Az ész hatalmával Isten hatalmát szolgálom és mondom”,⁴⁴ „A tudomány nem éppen úgy mindenkié, mint az igaz Istenbe vetett hit?”⁴⁵ – érvel (mondhatni: Németh László-i szellemben) Apáczai Páskándinál. – Az újrakezdés heroinája Németh László *Bethlen Katája* (1939) is, aki a könyörte-

len és kétségbeejtő sorscsapások, sérelmek közepette jut el a szolgálaterkölc, a tevékeny odaadás magasrendűségéig – nemcsak virrasztó ragaszkodással őrizve, hanem átalakítva-átnemesítve is a kezdetben szinte görcsösen merev önérzettel, a szabad akarat és a vallási hűség önelvűségével védett értéktartalmakat. Németh a róla szóló trilógia tervét nem váltotta valóra (csak az első résszel készült el) – Kocsis István monodrámája (*Bethlen Kata*, 1976) viszont végigköveti önazonosságának és öntörvényű önépítésnek ezt az egész életfolyamatát: a gyógyító, az oktatás- és kultúrapártoló munkába merülő erőfeszítésekig. – S az ugyancsak az ellenséges környezettel viaskodó Misztótfalusi született drámák szintén erőteljesen exponálják azokat a gyötrelmes dilemmákat, amelyeket Németh László is kiélelt. Szabó Lajos *Mentségében* (1970) a többszörösen méltatlanul megalázott Kis Miklós (akit nem pusztán munkája irigy és ostoba akadályozásával próbál meg az ellene gerjedő rosszindulat, hanem még a bocsánatkérésre való képtelen-elképesztő kényszerítéssel is) már amszterdami válasz helyzetében egyfajta abszurd tragikum részesévé válik. Szinte harcol azért, hogy elháríthassa az ígéretek külhoni karriert kínáló biztatásokat: hadakozik az erősködő jóakarattal, csak hogy belső parancsának (mintegy kötelességvállásának) eleget téve hazatérhessen – tönkretevői karmai közé. Akaratlanul bár: siethessen végzete elé. A dicsőség elfogadása helyett küzd – előre ugyan nem látott –: bukásáért.⁴⁶ Veress Dániel *A megtévesztett* (1993) című monodrámája pedig az eklézsiakövetés utáni lelkiállapotában idézi fel az önnön gyalázatát, a „préda”-sorsot – a polgári öntudat, buzgalom, mesterség és erudíció gonosz megcsúfolását – kesergő hőst.

*

Misztótfalusi valamiért vállalja a vállalhatatlannak tetszőt, az önfeladás – rohamosan bebizonyosuló – képtelenségét, lehetetlenségét. Éppen nem a merev hajthatatlanság viszi bele abba a megszegyenítő – a „Virtust meggyötrő”, az „Istent kicsúfoló” – helyzetbe, amely „utoljára Gázsó Pista” osztályrésze volt – hogy az Úrasztala elé járuljon –, mert „részegségiben egy lányon erőszakot tett”.⁴⁷ (Legújabb könyvében az erdélyi néprajztudós, Barabás László – más szerzők előző kutatásait felhasználva – kimutatja, hogy a kirekesztés és az egyházkövetés szokásradíciója mint büntető eljárás – elsősorban a paráznság, a korhelykedés, a nyilvános botrányokozás stb. bűnében elmarasztalhatókkal szemben – Erdélyben, ha titokban is, szinte a mai napig fennmaradt.⁴⁸)

Mi az tehát, ami egy ilyen mértékű megaláztatás elviselését lelkileg megengedi? A polgári ésszerűség, a hírnév méltóságát szem előtt tartó profán és józan megfontolás aligha; az inkább a személyes érdeket védelmezné, s például az eltervezett (a „pokol malmai”⁴⁹ közül történő) kivándorlás ténylegességét motiválná. A *Mentség* egy mondata jelzi, hogy honnan ered az a csa-

ládi és köznapi kötelességet felülmúló döntő lelki többlet, amely a racionális vagy etikai érveléssel már nem támogatható maradásra szólít: „Istenemre inkább, mint egyébre tekintve halasztom mégis az extrementumot.”⁵⁰ A drámában is az „Isten hangja” az, „ami az embert viszi”, s amely „nem ismer későnt és koránt”,⁵¹ s a legmélyebb tusakodás a közvetlen Isten-viszonyban zajlik; „az én dolgom ez, Istené s az enyém, asszony és kölkök nélkül [...] hagyj engem a lelkemmel magam”⁵² – fakad ki a nyomdász. S mi a megfelelőbezetetlen, végső sugallattartalma ennek a belső hangnak, ennek a szókratészi „foné tisz daimoniosz”-nak?⁵³ Mondhatjuk: az immár gyűlöletesen ellenségessé vált saját közösség további feltétlen szolgálata. A „hazája javára teljes lélekkel igyekező szegény legény”⁵⁴ magyarságszeretete és nemzetszolgálata. Azé az emberé, aki – Molnár József Misztótfalusi-monográfiája szerint – „csodálatos lelkierőre valló” módon „bénult kézzel, lábbal, többnyire ágyban fekve, egyre csökkenő testi erővel, megmaradt ép elméjével, de beszédhibával, továbbra is irányította a nyomda munkáját”,⁵⁵ Németh László művében pedig az utolsó pillanatban is engesztelhetetlenül vádoló szóval kesergi: „de még a túlvilágon sem alszik el az én kínom ez ellen a nemzet ellen”.⁵⁶ A paradox „devotio” példázata ez.⁵⁷ Az eredendően nem racionális ragaszkodása – egy néphez, egy szülőhöz. Ami Isten-ész-autonómia logikai sorába mint konkrét indokot, közvetlen értelmi magyarázatot nem nyújtó transzcendens elem illeszkedik. Az önfeláldozó hazaszeretet (félig romantikus, félig deheroizált és naturális) metafizikája, amely a kötődést már nem egyszerű érzelem- vagy értelemszerűségében, hanem (a misztikus irracionális érintkezéssel érintkezéssel vagy azt felül is múló): isteni lényegszerűségében demonstrálja. Az antropologikumban gyökerező Isten-élmény elidegeníthetetlen és meghaladhatatlan része a kollektív identitástól való elszakíthatatlanság, amikor a tényleges közösség nagyrészt csak gyilkosan ellenszenves tud lenni. Adynál így nyilatkozik meg az ambivalenciának ez a misztériuma: „Utálatos, szerelmes náció”. Németh Lászlónál Kis Miklós kijelentésében így: „egy ember legnehezebb munkái [...] a magával vívott órák, melyekben érdeke ellenére is a jóra állt rá”.⁵⁸ Csoóri Sándor idetaláló megállapításában pedig így: „magyar az, aki az érdekei ellen is magyar akar maradni”.⁵⁹

Az Apáczai-drámában a főhős Boros János főkapitánnyal beszélget, imígyen: „APÁCZAI: Mert kegyelmed bölcs világi emberként mindig a maga javát nézte. BOROS: S kegyelmed kiét? APÁCZAI: A nemzetét. BOROS: *fölkacag*. A nemzet? Hol van az, Apáczai uram? A csillagokban.”⁶⁰ – Ezt maga Apáczai, vagy a többi szenvedő erdélyi magyar protestáns drámahős sem mondhatta volna szebben. A nemzet – a csillagokban. Ha már máshol nem is: ott mindenképp.

1 NÉMETH László (a továbbiakban: N. L.), *Görögök és protestánsok* = Uő, *A minőség forradalma V–VI*, Bp., 1943, 304.

2 Uo.

3 Uo.

4 N. L., *Hume és Kant* = Uő, *A minőség forradalma I–IV*, Bp., 1940, I, 164. Vö.: „A protestantizmus az emberből szóló isten vallása. Azé az istené, aki nem a világ rendjében hangos, hanem az akaratunk tövében.” N. L., *Két templom közt* = Uő, *Életmű szilánkokban I–II*, Bp., 1989, I, 469.

5 N. L., *Görögök és protestánsok* = Uő, *i. m.*, 299.

6 N. L., *Hume és Kant* = Uő, *A minőség forradalma I–IV*, Bp., 1940, I, 163.

7 N. L., *Vallások*. Uo., II, 148.

8 N. L., *Magyarság és Európa* = Uő, *Sorskérdések*, Bp., 1989, 269.

9 N. L.: *Hume és Kant* = Uő, *i. m.*, I, 164.

10 N. L., *Vallások*, Uo., II, 148.

11 N. L., *A „vallásos” nevelésről* = Uő, *Sajkodi esték*, Bp., 1974, 9–73.

12 Uo., 31–32.

13 Uo., 32.

14 PAULER Ákos, *Bevezetés a filozófiába*, Bp., 1920, 117–120.

15 Max SCHELER, *A formalizmus az etikában és a materiális értéketika*, Bp., 1979, 855.

16 Uo., 880.

17 Vö. uo., 882.

18 = N. L., *Kisebbségben I–IV*, Bp., 1942, III–IV, 111–116. Vö. mindezzel: „Ha emberek között alakul ki a szituáció, a világ szubjektív elsajátításának egyik módját, az átéltséget is létezésbe kell hozni a drámán belüli adekvát létezés számára. Így tehát a lírára jellemző átéltség is szerepet kap, méghozzá kettősen. Egyfelől a drámaíró részéről, aki az embereket külön-külön átéli: másfelől a szituációt alkotó emberek is átélik saját magukat és az egész szituációt” (BÉCSY Tamás, *A dráma lételméletéről*, Bp., 1984, 116.). S alighanem Németh László egész drámaíráására érvényesek a következő (a közvetlenül a II. Józseffel kapcsolatosan leszögeezett) tézisek: „A felvilágosult, művelt reformer császár alakjában Németh olyan – a műfaj hazai történetében meglehetősen ritka – személyiséget teremtett, akiben – odaértve – nemcsak a hagyományos nemzeti

messianizmus nyeri el a maga kritikáját. Az a meg-megújuló belső kétely, amellyel a császár saját életművét és világfelfogását értelmeli, a modern magyar dráma történetében okvetlenül újszerű konfliktustípust készít elő. Drámai feszültség ugyanis nem csupán, vagy nem elsősorban a politikai-történelmi szinten keletkezik, hanem egy olyan elszigetelt, magányos én belső világában, akit lényegében önmaga másként látásának a képessége készített belső számvetésre” (KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Bp., 1994, 132.).

19 N. L., *Dráma és legenda* = Uő, *Két nemzedék*, Bp., 1970, 578–579.

20 N. L., *San Remó-i napló* = Uő, *Európai utas*, Bp., 1973, 738.

21 KÓSA László, *Egyház, társadalom, hagyomány*, Debrecen, 1993, 46–47. Németh László és a (protestáns) kereszténység kapcsolatáról lásd még Dr. DÉKÁNY Endre, *„Szerettem az igazságot...” – A magyar református egyház Németh László életművének a tükrében*, Bp., 1999; HEGEDŰS Lóránt, *Németh László üdvösségügye* = Uő, *Nyitás a végtelenre*, Bp., 1989, 82–156.; GÖRÖMBEI András, *Németh László kereszténysége* = Uő, *Létértelmezések*, Miskolc, 1999, 74–81.; SZABÓ Ferenc, *Németh László* = Uő, *„Csillag után” – Istenkeresés a modern irodalomban*, Bp., 1995, 121–139.; *A mindentudás ígérete – Tanulmányok Németh Lászlóról*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., 1985; *Az író rejtettebb birtokán – Írások Németh Lászlóról*, szerk. BAKONYI István, Székesfehérvár, 1992; BAKONYI István, *Németh László és a protestantizmus* = *Németh László irodalomszemlélete*, szerk. GÖRÖMBEI András, Debrecen, 1999, 26–33.

22 Max WEBER, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, Bp., 1982.

23 N. L., *Eklézsia-megkövetés* = Uő, *Szerettem az igazságot I–II*, Bp., 1981, II, 236.

24 N. L., *A drámák elé* = uo., I, 13.

25 N. L., *Eklézsia-megkövetés* = *i. m.*, 242., 245.

26 GREZSA Ferenc, *Németh László vásárhelyi korszaka*, Bp., 1979, 132–135. Vö. „A saját korukban meg nem értett gondolkodók, művelt fők monológjaiban ott vibrál a meg nem tagadható Németh László-i szellem. A társa-

dalmi háttér hiteléből táplálkozó fátumszerű sors és az egyén párviadalában az elbukó, reformer marad alul, és sajátos módon minden drámájában legyőzetik.” (HOFF Lajos, *Németh László és a „régí magyarság”*, ItK, 1959/2, 305.)

27 N. L., *Galilei* = Uő, *Szerettem az igazságot I-II*, Bp., 1981, II, 317.

28 N. L., *Bethlen Kata* = Uő, *Kisebbségben I-IV*, Bp., 1942, I-II, 285–316.

29 N. L., *A drámák elé* = Uő, *Szerettem az igazságot I-II*, Bp., 1981, I, 14.

30 N. L., *Negyven év* = Uő, *Negyven év – Horváthné meghal – Gyász*, Bp., 1974, 56.

31 KOVÁCH Aladár, *Téli zsoldár*, Bp., 1940, 92.

32 N. L., *Apáczai* = Uő, *Szerettem az igazságot I-II*, Bp., 1981, II, 744.

33 Uo., 741.

34 Uo., 728.

35 Uo., 741.

36 Uo., 736.

37 Uo., 740.

38 Uo., 738.

39 Uo., 743.

40 Uo., 719.

41 PÁSKÁNDI Géza, *Vendégség – Tornyot választok*, Bp., 1973, 103. Az eszméi és gondolati kapcsolódásokról lásd: MÁRIÁS József, *Apáczai Csere János – kettős megközelítésben – Azonosságok és különbözőségek Németh László és Páskándi Géza Apáczai-drámájában*, Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 2001/3, 309–313.

42 Uo., 168.

43 Uo., 173.

44 Uo., 181.

45 Uo., 172.

46 „Vesztébe” rohanva, „feláldozódva”, a „sűrű sötétségben” „népének ébresztője-

ként”; „a nagyvilág dicsősége helyett, a végzetnek is elejébe menve”. SZABÓ Lajos, *Mentség*, Bukarest, 1972, 23., 27., 47., 60., 76.

47 N. L., *Eklézsia-megkövetés* = i. m., II, 227–228.

48 BARABÁS László, *Kapun belül, kapun kívül*, Marosvásárhely, 2000, 16–36.

49 N. L., *Eklézsia-megkövetés* = i. m., II, 221.

50 Idézi: MOLNÁR József, *Misztótfalusi Kis Miklós*, Bp.–Berlin, 2000, 364.

51 N. L., *Eklézsia-megkövetés* = i. m., II, 217.

52 Uo., 228.

53 Lásd N. L., *A „vallásos” nevelésről* = Uő, *Sajkodi esték*, Bp., 1974, 18.; és N. L., *Két templom közt* = Uő, *Életmű szilánkokban I-II*, Bp., 1989, I, 469.

54 Lásd MOLNÁR József, i. m., 321.

55 Uo., 388.

56 N. L., *Eklézsia-megkövetés* = Uő, i. m., II, 246.

57 Olyan ésszerűtlennek tetsző áldozathozatal, amely nem egyszerűen önérdeket, hanem a személyiség leglényegéhez tartozó (akár legszentebbnek tekinthető) szellemi értékeket veszteget el; mintha valami szerelmi – szerelemhez hasonló – vagy azon is túli készítés nyomán. „Tudom, hogy magam nyomorítottam el az embert, a tudóst is magamban. A nemzetemhez való mértéktelen és soha nem viszonzott nagy szerelmemmel” – vallja meg Apáczai. N. L., *Apáczai* = Uő, *Szerettem az igazságot I-II*, Bp., 1981, II, 743.

58 N. L., *Eklézsia-megkövetés* = Uő, *Szerettem az igazságot I-II*, Bp., 1981, II, 242.

59 CSÓÓRI Sándor, *Szálla alá poklokra*, Miskolc, 1997, 93.

60 N. L., *Apáczai* = Uő, i. m., II, 686–687.

Az ideiglenesség szerepe Rakovszky Zsuzsa költészetében

A megértés folyamatában a műalkotás rendszerbe foglalt végtelen, amelyben az értelmező megoldása ideiglenes. A kimondható és a kimondhatatlan, valamint a teremtés és újrateemtés játékában az értelmező mindig másképp érti a szöveget. Különösen fontos mindezt hangsúlyoznunk Rakovszky Zsuzsáról, és egyáltalán a nyolcvanas évektől kezdődő költészetéről szólva. Természetesen problematikus a korszak költészetét szemléleti egészként kezelni, hiszen a különböző líraértelmezési teóriák különféle motivációs rendszer lehetőségét tételezik. Dolgozatomban nem irodalmi teóriák illusztrálására fektettem a hangsúlyt, hanem egy irodalomtörténeti korszak meghatározott költészettípusának – Rakovszky Zsuzsa költészetének – konkrét elemzések tükrében történő bemutatására. Középpontba a jelenség poétikai vonatkozásait állítottam. A költészetváltozás okát nem a versek kontextusán kívül, hanem a szövegtörzsekből kibontható motivációs rendszerben kerestem. Érdeklődésem fókuszpontja a megvalósulás mikéntje, a *hogyan*, a versekből kikövetkeztethető esztétikai-poétikai attitűd.

A Rakovszky-költészetet vizsgáló recenziók nagy többsége a versekben tükröződő duális képalkotásra helyezi a hangsúlyt: az empirikusan létező valóságképre, és az ezt átértelmező, átlényegítő gondolkodásformára. Keresztury Tibor szavaival fogalmazva „A Rakovszky-vers szerveződésének lényegi sajátossága a megfigyelés tárgyilagossága, kimért racionalizmusát az önreflexió érzelmentelen visszafogott vallomásosságával megemelő módszerben határozható meg. [...] A külső színtér rajza és a létérzékelés érzelmi-hangulati rétegeinek megjelenítése harmonikus összhangzattá, homogén költői világgá olvad itt össze.”¹ Király Edit a második, *Tovább egy házzal* című kötet kapcsán írja a *Kortársban*: „A hagyományos lírai motívumok, beszédhelyzetek és hangnemek felidéznek egy eleve adott rendet, ezt azonban azonnal átértelmezi a kommentár és a reflexió; a megfigyelés visszafogja az önfeledt azonosulást. [...] Ez a feszültség éltezi Rakovszky Zsuzsa verseinek világát.”² Margócsy Istvánnem csupán ennek a kettős látásmódnak a létezését hangsúlyozza, hanem a kettő feszültségéből létrejövő jelentéssíkot is.³ Parti Nagy Lajos metaforikusan ezt a dualitást „eksztázis és aszkézis” kettősségének nevezi. „Két én, két lét lélek lakja e verseket – írja –, egy végletes

érzelmekben szétaradó, folytonos barokk pózba csavarodó, reflektálatlan, elementáris én, s egy belső megfigyelő, egy hűvös, ironikus, kívülálló, szüntelen reflektáló lélek. A kettő, persze, egy, innen a versek belső drámája, a nem szűnő feszültség, úgy egy a kettő, hogy folyton egymásba alakul.”⁴

Rakovszky költészetének jellemzésekor helyénvalónak látszik éppen az *ideigleenség* szó metaforikus jelentéséből kiindulni. Az ideigleenség szituációja már tételez két állapot, tér, idő, hangulat közöttiséget. Az a létszféra tehát, amely az eddigi elemzéseknek a végkövetkeztetése volt, azaz a Rakovszky-versekben megjelenő tárgyias és reflexív réteg felismerése, elemzésében premisszaként kezelendő. A versértelmezések lehetőséget adnak arra, hogy e kettősség közti ideigleenség pillanatának megfigyeljük megjelenítési módját, és az eddigi Rakovszky-köteteket egészsként kezelve következtetéseket vonjunk le.

„Birtokba venni miért kívánjam / e meddő és sötét időt?” – kérdi Rakovszky, első kötete, a *Jóslatok és határidők* nyitóversében. Szuggesztív és végletesen depresszív költői indulással, élmény- és létmagyarázattal szolgál már a bevezetőben: „meddő és sötét” ez a jelen, s ezzel szemben teremt finom kontrasztot a magabiztos kérdésfeltevés: „miért kívánjam?” A negatív minősítésű jelenképpel a kötet mind a huszonnégy versében találkozunk. Ennek a létképnek a vonzata az elutasítást magába záró költői perspektíva, mely sejtetően vezet be ennek a költészetnek a világába. A lét és benne az egyén (és közvetlen kapcsolatrendszer) lesz itt a lírai elemzés tárgya. Ám az önreflexió itt korántsem jelent vallomásosságot: a mindennapi élmények leírásai, a különböző szituációk kiváltotta szerepek, valamint az ezekhez fűződő – sokszor ironizáltan – távolságtéremtő reflexiók különös egységbe fonódva változtatják egymást, s folyamatosan vibráló játékban oldódnak fel. Rakovszky képalkotása a többértelműség lehetőségét tételezi: ha a költészetben többféle a lehetőség, akkor a világ önmaga is többféle lehet. Dacol a realitás sugallta determinizmussal, ezzel szemben hozza létre sajátos „mintha”-létét, a bezártágot elutasító *ideigleenség poétikáját*.

Az ideigleenség állapota megnyugvást nem nyújthat, de válaszreakció lehet egy harmóniavesztett állapotra. Az ideigleenség szoros összefüggésben van a várakozással, mely Rakovszky legtipikusabb vershelyzete. Már a kötetnyitó *Decemberben* is meghatározó következetességgel kap hangsúlyt: „Most / nincs tárgya még a vágnak. Várakozz...” A várakozás az ideigleenség realizálódása, két pólus közöttiség, átjáró „két ismeretlen tér” (*December*) és két idő – múlt és jelen – között. A várakozásban adva van a múltból felhalmozott élmények, eszközök, tárgyak tárháza, az „állandó jelen” (*Szozopol*) eseménytelen állapota, ugyanakkor az ezekhez fűződő hangulatok reprodukív ereje is. Rakovszkynál a hangulat a világ birtokbavételének lehetősége, a már megélt és a még meg nem élt nyelvi-művészi közegben való rögzülése. A pillanatnyiség az adott, a társadalmi-szociális létkeret, a tulajdon-

képpeni tárgyiasság és az adott hangulat értelmezői, megélési, megértési, azaz reflexív szférája közti határzóna. „A tényeket egyetlen hasító pillanat / vonatkozások hálójába vonja” – írja a *Nagybőjtben*. Ebben a létszférában és alkotásmódban az individuum csak a vonzatokra apellálhat, hiszen „A ránk dűlt állandó jelen alatt / cselekmény nincs: csak a pillanat / szórtan villám-ló aszkézise” (*Szozopol*). A Rakovszky által felvillantott létszféra nem örök érvényű, hanem csak pillanatértékű. A jelenidejűség teszi lehetővé azt, hogy ne a primér eseményekre, hanem a benne rejlő *jelentésre* essék a hangsúly. Az ideiglenesség és szerepkeresés dilemmatikus szituációját már a kötet cím antcipálja: *Jóslatok és határidők*. A jóslat beteljesedésének bizonytalansága és a határidő elérkeztenek bizonyossága azonos szintaktikai szerepben jelenik meg, az „és” mellérendelő kötőszó a lét kettős tükrét, döntések és döntésképtelenségek dualitását sugallja.

A jóslat és határidő, mint motívumok, a *Szerénytelen javaslat* című versben bukkannak fel. Eksztázis, a pillanatba rejtett imagináriusság ez a bizonyos „javaslat”. Pazarló, korlátokat felszaggató, élettényeket művészién reprodukáló ez a költemény, hordozva a határhelyzetekben utolsó lehetőségként megadatott kívánság tragikumát. Halálraítélt „javaslat”, ezért „szerénytelen”, hisz nincs vesztenivaló: „ne félj, tudom / amit tudnom muszáj”, hogy létező a „rács”, a „gyanús szabadság”, hogy a lehetőség pusztán látszatlehetőség, a költeményt azonban a „hátha most”, „talán”, „mégis”, „mint-ha”, „muszáj”-jal ellentétező magatartása, a „rács”-csal alliteráló „rés”, a „szökés” világa uralja. A feltételes mód („meg lehetne próbálni”, „hátha most beütne”, „élne”, „lenne”, „megenné”, „nem maradna”) sugallta absztrakció másodlagos versforrássá válik. Ez a látásmód az imaginárius léteremtés két stádiumát különbözteti meg:

a) Az első szinten az objektív körülmények kiváltotta *menekülésvágy* fogalmazódik meg, az igényt elsősorban a feltételes mód gyakori használata sugallja:

Azért ez egyszer meg lehetne
próbálni ezt is: hátha most beütne,
miért is ne? Csak a fölöslegesre
építeni: a rácsra sosem, csak a résre,
csak a szökésre...

A változtatásvágy igénye nem egyszeri, hanem folytonos, ismétlődő jellegét hangsúlyozzák az indító sor „ez egyszer”, „hátha most” szókapcsolatai. Realizálódását azonban mindig más módszer használata egyediesíti. Az igény születésének idővetülete van, a pillanat teremti meg sajátosan illuzórikus voltával. A pillanat szűkített jelen, mely szembe fordul a szituáció tágabb, örökkévalóságként feltüntetett jelenének a körülményeivel.

b) A reflexivitás második stádiumában, a mindennapi tárgyiasság és a fény eksztázisának kontrasztja következtében, egyrészt sugárzó *látomásdarabokkal* találkozunk („Mintha egy könnyelmű déli / ország minden lakója a karneválból élne, / s tisztos köznapi öltözetük a kavargó / strucctoll-vihar lenne, csuklón a csörgő, / államfőik a tenger villámló hátterén / kifestett maszkok, nagyfejű vigyorgó / babák hosszú rúdon”), másrészt pedig *életrajzi* elemekkel, az egyes szám első személyt itt először implikáló részletekkel („...lázasan a hűvös / kövér mosószer-felhő ágynemű közt vagy a kályha / forró körében, a leterített papíron / mosdva a csorba zománcú lavórban, a bőröm / sütő fénytüzeiben...). A reflexiós technika révén a reflexív pillanatig megszerzett tudás és tapasztalat mind visszavetül a tárgyra, az átélés újra jelenidejűvé teszi a múltat. Így válik minden olyan valódivá, „amilyen sosem / lehetett fény és idő önkényének kitett / modellje” (*Némileg megkésett fel- és beismerés*).

Rakovszky rámutat a problémákra, de költészetében nem találkozunk módszeres problémamegoldási javaslatokkal. Tárgyiassága rámutat a valóságra, olyképp, hogy látásmódja a világmegértést, de nem a világteremtést szolgálja. Láttat és reflektál a látottakra. S ezzel a szerepkör itt véget ér. A lírai alany sosem áztat, nem kínál örök érvényű megoldásokat, hiszen az egész költészet gondolatvilága az eleve elrendeltségnek lehetőségeket, választást kizáró magatartásformájával dacol.

Emigrálva végleg
mindenki közös idejével, amelyben a tervek
megvalósulni törnek, a jóslatok betelnek,
határidők letelnek

A *Szerénytelen javaslat* jóslatai és határidői ugyanannak a pólusnak, létszférának a tartozékai, a kötet cím sugallta kettősség itt egységbe olvad, a változatlannak és a változhatatlannak a kellékeivé válik. Az adottat szimbolizálják, a „mindenki közös idejét”, szemben az emigrálás trivialisitást, köznapiságot, ideátlanságot elutasító attitűdjével. Ez a magatartás hozza létre barokkos körmondataival a „mintha” *világát*, annak a pillanatnak a relevanciáját, amikor még bármi elképzelhető, megtehető, amelyben az imagináriusság valósgátalanítja a valóságot.

...ha már csak ennyi lenne
minden cselekmény, mintha a kiskanálból
legördülő méz, mielőtt leválna
inogna még kanál peremén?...

A „legördülő”, „leválna” kifejezések már igekötőik miatt is a befejezettséget szuggerálják, míg az „inogna” feltételelessége az ideiglenességben rejlik

bizonytalanságot többértelműsíti. A „mielőtt” és a „még” időhatározószók a „perem”-lét törékenységét hangsúlyozzák, történés-előttiségük szükségszerűen konnotálja a „miután” és a „már” jelentéssíkját – ennek történés-utáni-ságát – is.

Az „inogna” feltételessége, a bizonytalanság létmódja a legtöbb Rakovszky-versben érzékelhető. A *Feltételes mód* című versben az állapotot expliciten már a cím tételezi. Kihívó semlegességét az első sor önreflexív jellege el-
lenpontozza: „Ha már nem élnél – erre gondolkodok.”

A feltételes mód az ideiglenesség poétikájának legfontosabb kelléke, esz-
köz arra, hogy a szerző a tárgyi világtól eljusson a viszonylagos (mert csak számára létező) absztrakcióig. A versindító élmény talán még köznapias is, hitelét azonban a látvány biztosítja: természetelvéen pontos, kimerítően tár-
gyias részletezésű:

...mit nem adnék, hogy újra lássam
„akkor” – minden szavad és gesztusod,
mint amikor a forró víz alatt
a hőmérő üvegfalát kivágja
a higany.

A „most” és az „akkor” feszül egymásnak, a higany-hasonlattal érzékeltet-
ve a két idősíkhöz társítható érzelem paradoxális viszonyát. A szenvedély
maximális átélését sugallja a „forró víz” „forró” jelzője, valamint a „kivág-
ja” ige használata. A tulajdonképpeni, valóságos érzelem és az érzésnek egy
lehetséges megélési módja teremti meg azt a kontrasztot, amely feltételessé-
gével felszámolja a jelen bizonyosságát.

Innen már csak egy lépés, hogy a vers elváljék a látványtól, hogy a leírás
töprengő jellemrajzra váltson. Töprengése mégsem válik igazán személyessé:
a szuggesztíven megjelenített esemény mögött csak kifeszlik a világ személy-
telen esendősége:

...De nem
élhet sokáig meg az érzelem
feltételes módban: nem is külső erőtől,
pusztán a – pár másodpercnyi – időtől
omlik el. Kezdődhet a reménytelen
egymást ölő társasjáték előlről.

A reflexió hatóereje „pár másodpercnyi”, ez a pillanat paradoxona: életre
hívja s ugyanakkor el is pusztítja az imagináriusságot. A pillanat Rakovszky
költészetében egy sajátos harmadik idő, a jelen és a múlt közti oszcilláció.
Időszemlélete az ideiglenesség keserves tapasztalata, a hangulati állandóság
hiányának felismerése. Ez tudatosul a szubjektív és objektív létterekben egy-
aránt: szobákban, szituációkban, a helyzetek hordozta lételési alternatívák-
ban. Az „édes otthon” és a sivárságban is termékeny magány közt csak lát-

szólagos az opponencia, tulajdonképpen nincs köztük hierarchia. A teljes világ csak belülről élhető meg, átmeneti, megfoghatatlan állapot. Költői alaphelyzetének ez a nagy paradoxona: a pillanat a biztosnak és a bizonytalannak a korrelációja. Belülről megragadható idő, egész eddigi világunk és bizonytalan lehetőségeink interpretációs kiindulópontja.

A *Jóslatok és határidők* verseiről elmondható, hogy a mindent relativizáló ideiglelenséget, a garanciamentes életet fogalmazzák meg. Hiányoznak az egyoldalú szembeállítások, benne a leírás és a metaforikus stílus, a „most”, illetve a „már” időszerkezete, a szereplő és a költő nézőpontja, valamint az általánosító megfigyelő és az elégikus vagy ironikus visszaemlékező közötti feszültség mindvégig föloldatlan marad. A poétikai megközelítésben a kettős látásmód, többértelműség felismerése már magába foglalja tárgyiasságának elkülönítését reflexivitásától. Tényleges esztétikai hatása a két szövegszféra konkrétumainak interakciójából és a létrejövő új összefüggésrendszerből vezethető le.

Rakovszky verseinek világából hiányoznak a szimbolikusan értelmezett nagy események. Elsősorban azért, mert az apró rezdülések elemzésével azt kívánja bizonyítani, hogy a nagy események távoltageával nem enyésznek el a személyiség alapproblémái. E költészet alapvető témája, nagyfokú tárgyiassága ellenére is: a lélek értelmezése.

A második, *Tovább egy házzal* kötet ideiglelenség-szituációjában két kitüntetett pontot különíthetünk el: a *bent* szférájában a lakás, a szoba léttérét, a *kint* szférájában pedig a nyárvég időpontját.

A szilárd tér elvesztését már maga a kötet cím anticipálja, a *Tovább egy házzal* egyértelműen költözésben realizálódó változását a kötet címet adó vers is alátámasztja.

„Itt eddig még nem, itt többé soha” – az indítás szigorúsága azonban megtörik, a már a *Jóslatok és határidők*-ből jól ismert hezitáló magatartás, döntésképtelenség szilánkjai még egy ilyen határozott másságot követelő versindítás kiteljesedésében is megjelennek. Ami tulajdonképpen nem más, mint az adott helyzet egyértelmű elutasításában is a múlt súlyosságának és a jövő bizonytalanságának pillanatnyi felvillantása: „hogyan lennék majd itt, és most akkor ott”. Rakovszky jelene az indító sorok hordozta szilárd döntés pillanata, azé az elhatározásé, mely megkísérli megteremteni a jelen pillanatának autonómiáját, döntésének hitelességét, megfosztva azt a „még nem” jövőjének és a „többé soha” múltjának élményeitől, hatásaitól. A vers éppen ettől a szerkesztésmódtól jó. A vers huszonzét sora két szimmetrikus részre oszlik. Az első tizenhárom és fél sor tárgyilagos helyzetrajza a döntés pillanatában véghezvitt cselekedeteknek, míg a második rész ugyancsak tizenhárom és fél sora az élményt átlényegítő reflexiónak enged teret: lazább szerkezetű, motívumai szerteágazóbbak, nagyobb hangsúlyt kap benne a *kint*, a helyzettől való eltávolodás perspektívája.

jár-kele a fény a házban, átsajog
 helyiségeken: hol a jégszekrény, hol a mosdó
 árad meg fehéren a félhomályban, ahogy
 nyitok-csukok ajtókat, elmosom
 a két poharat, itt többé sosem
 itt még nem eddig, de most mindezt: a sarokban
 a rossz mosógépet, a sötét polip-kaktuszokkal,
 a páfrányt, a tükörhöz tűzött képeplapon
 a tenyérnyi Füredet: átlakom
 emlékké. Ami szilárd volt, végleges volt,
 kitöltött tér – ezentúl élőként élő testbe
 épül és időbe.

Egyetlen hatalmas körmondat mutatja be azt a miliőt, amelyet a lírai alany elhagyni kíván. Érzékletes, patetikumtól mentes a szerzőnek az a távolító metódusa, mellyel az utolsó szemle hőséneke nem a lírai alanyt teszi meg, hanem a lakásba beszűrődő fényt. Az egyes szám első személy a körmondat második felében kerül előtérbe, a fény „átsajog” állítmányával teremtve kapcsolatot. A fény „áradó fehérsége” a döntést hozó személy céljának komolyságát és megvalósításának bizonyosságát hangsúlyozza, szemben a környezet sugallta „félhomály” kontúrmentességének bizonytalanságával. A „jégszekrény”, „mosdó”, „fürdőkád” sugallta rideg magányosság a továbbiakban kissé bensőségebbé válik a „nyitok-csukok”, „elmosom” személyességétől, a poharak párosának („két poharat”) látványát azonban rögtön követi az indító tételmondat megismételt változata („itt többé sosem”), hogy a döntésbeli ingadozást ellensúlyozza. A „rossz” és a „sötét” jelzők használatának hasonló a funkciója, a negatívumokat hangsúlyozzák, szemben a „tenyérnyi Füred” esetleges pozitív konnotációival. Ezeket a lélekben zajló finom mozgásokat próbálja felszámolni az első rész határozott, objektív zárómondata. A hangsúly itt már nem arra tevődik, hogy mi volt jó és rossz, nem a helyzet minősítésére, hanem egy új paradigma elfogadására: minden eddigi múlttá, emlékké rendeződik, a jelen pedig a múlt bizonyosságának felszámolásával a jövő bizonytalanságának előkészítőjévé, más szóval az ideiglenesség pillanatává válik.

A vers második része a döntés lehetséges következményeit metaforizálja:

vizet zúdítanak ki
 a ház elé: egyetlen pillanatra,
 mielőtt lenne szürkén sötétebb szürkefolt,
 árnyéksík: sugárral, iránnyal áthatott
 el- és szétszáguldás, csillagrendszer.

A „ház elé” a „tovább egy házzal” variációja, távozás és maradás, elszakadás és kötődés ambivalens érzését sugallja. A döntés „egyetlen pillanatra” a bi-

zonyosság illúziójával kecsegtet, hiszen lehet „sugárral, iránnyal áthatott”. Az alternatívákkal áthatott, vágyott „csillagrendszer”-lét bizonyosságát azonban már a kontextus megkérdőjelezi. Ami tudott, az itt pusztán az irány, a távozás, az „el- és szétszáguldás” ténye, ennek megvalósulási módja azonban talány, titok, legrosszabb esetben „szürkén sötétebb szürkefolt, / árnyéksík”. Az árnyalatnyi változást, a majdnem helyzetazonosságot nem csupán a szürke szín kétszeres használata, hanem az „árnyéksík” „árnyék” szavának lenyomat-jellege is szuggerálja. Hasonló értelmezési lehetőségeket kínál az „Ahogy kinn a lomb / megbiccen, kigyullad-kihamvad a veranda / linóleum-padlója”. A „kigyullad-kihamvad” tömörsége is a döntés következményének esetleges negatívumát hangsúlyozza. Kivételesen szép ez a kép, ahogy a lombok között átszűrődő fény a „veranda linóleum-padlóján” a tűz asszociációit konnotálja. Bár a fény expliciten nem jelenik meg, kapcsolható az első rész helyiségeken „átsajgó” fény motívumához. Csakhogy míg az első részben a fény útját, magát a döntés létrejöttét, születését követhettük, itt a döntés következményét, metaforikusan a fény mozgását láthatjuk: megbiccenő lomb, „kigyulladó-kihamvadó” veranda.

A jelenről való töprengés sajátos lelkiállapotot teremt, amelyet a záró mondat foglal össze tárgyias egyértelműséggel.

Itt már sosem, de
majd máskor, másutt, miközben öntudatra
lassú hullám dobálgat, más falakra,
repedések, képek más rendszerére
föleszmélő szemekkel

Az indító sor szigorú tételmondatának („Itt eddig még nem, itt többé soha”) alapeszméjét bár megőrzi a verszárlat, engedményeivel elveszíti határozottságát. A „de” ellentétes kötőszó („Itt már sosem de / majd máskor, másutt”) a döntést megfosztja egyértelműségétől, a hangsúlyt a „máskor”, „másutt” időbeli és helyzeti eltávolodására, egy lehetséges jövőre halasztva. Ennek a jövőnek az objektív elemei azonban nem változnak („más falak, / repedések, képek”), sőt tulajdonképpen a mentalitás sem változik, hiszen már most tudott, hogy „lennék majd itt és most akkor ott”. Ilyen értelemben még a címmel kapcsolatos asszociáció is megkérdőjelezhető: a *Tovább egy házzal* tulajdonképpen ugyanaz a ház, kissé persze más a színtér, de a vonatok, reflexiók, átélési módok felszámolják a határokat az idősíkok, az emlék és valóság között. A Rakovszky-versekben ezért nincsenek nagy események, vagy az igazán nagy események is elveszítik súlyosságukat, feloldódva egy nagyon „rakovszkys”, egynemű állapotban. Ezekben a versekben ami igazán releváns, az tehát nem a történések egymásutánja, hanem ezeknek a megfogalmazása, a megformálási módjuk.

A *Tovább egy házzal* kötet nyugodtabb tónusai egyrészt a nyárvég, a kora ősz képeiből építkező (*Avart égettek, Napforduló, Ezüstkor*), másrészt pedig a nagy összegző, az ideiglenesség bizonytalanságában a pillanatnyi bizonyosságot megtaláló versek (*Részlet egy lehetséges verses regényből, Fényes kudarc, Jég, Megnyitó*).

A tárgyivalóság és az imagináriusság közti átmenet érhető tetten a *Napforduló* című versben. Bár az alapszituáció itt is az *Ezüstkor*hoz hasonlóan az ősz felé tartó táj, a hangsúly jelen esetben az augusztus utolsó lobbanására, még káprázó realitására esik. A változás, s a lírai alany a változáshoz fűződő ambivalens érzésvilága azonban már egyre erőteljesebben sugallt. Az ősz felé fordulás tematikájára összpontosító Rakovszky-versek, úgy is mondhatnánk, felmentik a lírai hőst a döntések egyértelműségétől. Az őszi változás az ideiglenesség periódusát hosszabbítja meg, a döntés következményében is az elégikus, depresszív hangulatoknak enged teret, annak a félelmet hordozó attitűdnek, amely megkérdőjelezheti a választott irány hitelességét, relevanciáját. Az átmenetek megválasztásakor a lírai hős a tavasz felé nem fordulhat, hiszen ezek a versek mentesek az újjászületés optimizmusától. Ami ebben a költészetben állandó, az mindig valamilyen hanyatlás felé tartó, a veszteség eluralkodását sugalló pillanat, egyszerre őrizve a szituáció ébresztette nosztalgia szükségszerűségét és az ettől való szabadulás igényét, vágyát is.

A verses naplóként is olvasható *Tovább egy házzal* kötet verseinek ideiglenességképéről a *Részlet egy lehetséges verses regényből* zárósorának kérdése szolgálhat iránymutatóként: „a »még mindig« letelt, ez már a »már«?” A kötet versei azonban még nem a „már” versei, hanem zaklatott, legtöbbször kérdőmondatokban realizálódó, a változtatás vágyát megfogalmazó kérdések. S ha az önreflexív életrajzi sorokból következtetve a magánéletben bekövetkezik is egyfajta változás, a lélek szférájában azt a „még mindig” és a „már” kaotikus harca, s valamelyiküknek a pillanatnyisága, ideiglenessége dominálja. A versekben „minden megoldás (érezzük mi is / idegeinkben) ideiglenes” (*Részlet egy lehetséges verses regényből*).

A *Fehér-fekete* kötet versei hangnemeket, jellegzetes beszédmódjukat tekintve, mintegy folytatásai az előző köteteknek, főleg a *Tovább egy házzal* címűnek. A helyzet az, ami megváltozott, a kontextus, amelyben felvetődnek Rakovszky kérdései: hogy hogyan kell, hogyan kellene élni. A kötet 1991-ben jelent meg, ami természetesen meghatározza a kötet vershelyzeteit, mégis ez az a kötet, amely megjelenési időtől függetlenül szinte az egész Rakovszky-költészet allegóriájaként is felfogható. Az ideiglenesség szituációja e kötetben is vizsgálható, hiszen ahol a tények dualitásban mutatkoznak meg, ott már működik a választási és döntési kényszer. Ezek a versek is a „még mindig” és a „már” közt oszcillálnak. Narrációs szempontból is így vannak felosztva: a kötet első ciklusában, a *Fehér-fekete*-ben olyan lírai verseket találunk, ahol „még mindig” az „én” beszél, míg a második, a *Hangok* című ciklus szerep-

verseiben ezt felváltja egy külső hang. Ha elfogadjuk – s a versek emellett érvelnek –, hogy ettől a kötettől kezdve a Rakovszky-költészetben az ideiglelenség egyre inkább otthontalansággá válik, a *Hangok*-ciklust a többi kötet természetes folytatásaként tárgyalhatjuk. A *Jóslatok és határidők*, illetve a *Tovább egy házzal* duális képalkotását a döntés görcsös vágya, az előbb-utóbb bekövetkező állásfoglalás súlya határozta meg. A *Fehér-fekete* a kettősség ideiglelenségének, a döntés lehetetlenségének elfogadása.

A döntés lehetetlenségének szituációját vázolja fel a kötet címet viselő nyitóvers: *Fehér-fekete*. A tények kettős arcát a szem („Minden úgy jó, ahogy van: / ez a szem nézete.”) és az agy („Holott az agyban / egy végtelen védő- és vádbeszéd / folyik egyszerre s szortírozza szét / – melyik ki mellett szól – a képeket”) perspektívája követi végig, úgy, ahogy az előző kötetekben is láthattuk: előbb részletező, tárgyias helyzetrajzot kapunk egy adott szituációról, majd ennek semlegességét töri meg a szubjektum reflexív hozzászólása. Az indító képsorok groteszkül reális pusztulás-vízióját a lírai alany distanciája, háttérbe szorulása teszi szuggesztívvá. Az eddigi nyitóversektől eltérően, itt a képek öntörvényű létre, epikus leírására kerül a hangsúly, és nem a szubjektum feszültséggel telített, zaklatott gondolatfoszlányaira. Itt a választott tematika (pusztulás), illetve a motívumok (patkány, macska) már implikálják azt a feszültséget, amelyet eddig az egyes szám első személy beemeléséig hordozott.

Élve dobták a kályhába a patkányt:
előbb a sisetegő, narancsvörös láng
közt patkány-forma árny, később finom
rágcsáló-csontozat egy múzeum
hullámozó tároló-üvege alatt,
majd az sem.

A tárgyias, részletező leírás az indító sor tényét lebontja túlzottan aprólékos – s ezzel a feszültséget fokozó – elemeire. Az „előbb”, „később”, „majd” időhatározósók a pusztulás folyamatán belül idősíkokat különítenek el, megfelelő eszközkészlettel („narancsvörös láng,” „patkány-forma árny,” „múzeum”), mintegy végtelenítve így a brutalitásában megragadott procedúrát. Az „élve” határozói igenév fokozatosan fosztódik meg vitalitásától, ennek folyamatát követhetjük végig a „kályha” és a „patkány” motívumának transzformálódási során. A kályhához szükségszerűen kapcsolódó „sisetegő, narancsvörös láng” végső stádiuma egy „múzeum hullámozó tároló-üvege”-nek víziója. Ezt a kétségtelenül kissé eufemizált sorozatot ellensúlyozza a „patkány” megsemmisülésének bemutatása: „előbb [...] patkány-forma árny, később finom / rágcsáló-csontozat [...] / majd az sem.” Ugyanez a képhangulat folytatódik a következő négy sorban: „a macska-szaporulat / fölöslege vízbe, aztán szemétre / kerül, egy ázott gallér tarka prémje / darabokban, hamu és hagymahéj közt.” A szeméttelpek víziójával egy

időben, a „közben” időhatározószóval expliciten jelzett, a létnek egy másik arca is megmutatkozik a versben, utalva a cím hordozta dualitásra.

Közben a nap süt, kék az ég, a fű zöld,
fényes sörény, és mindez hihetetlen.

A „kék”, a „zöld”, a „fényes” életszférajában a képalkotás is metaforizált-tá, játékosá lényegül. A pusztulás-vízió itt születés-vízióvá válik: „A tetszhalott, fakó gallyak rügyekben / törnek ki sorra”, ugyanannak a létnek ezt a kettős arcát sugallják a hasonló színárnyalatok, az indító kép „narancsvörös” lángja „nyár”, a „Nap fullánkja” lesz, „smaragd”, „sárga”, „fehér”. Ami ott halott, itt „tetszhalott”, ami ott tömeges „macska-szaporulat” pusztulás, itt önfeledt újjászületés.

... tízmillió káposztalepke
sodródik seprő szélben, az elvert gyep
fölött fehér, tündér atommodellek:
a pitypangok.

A „sodródik seprő szél” és a „tündér atommodellek” idilli játékosága már-már feledteti az indító sorok patkánypusztulását. Ami nincs szem előtt, az ugyanis megfosztódik létezésétől: „ez a szem nézete”. A „szem” és az „agy” harca azonban, ahogy a kötet cím is sugallja, nem dönthető el, fehéren-feketén legalábbis nem, s ha megmarad is a feloldhatatlan döntéskényszer: „Egy fehér- / fekete logika – érv-ellenérv – / öröl, s zsarol, hogy el kell döntenem: / egész-igen, vagy az egészre: nem”, válasz nincs, csak maga a tény, a mindkettő tudásának, ismeretének a súlya, hogy „Egy csont-jég laboránsnő méreget / pitypangot itt, patkányt ott.”

Az ideiglenességbe való berendezkedést, a kettős tudatnak az ismeretét a legtöbb *Fehér-fekete* vers fenntartja: „az emberi előnti a tűzvész hajnaloknak, / bozóti tűzszemeknek fenntartott tartományt. / Korrupció fölé rézgong Napok hajolnak, / terrorra palmaág”, hangzik egyetemes érvennyel a *Color Starban*.

Ez a közeg jelenik meg a *Mintha* című versben, mely a *Jóslatok és határidők* mintha-idejét és a *Tovább egy házzal* kora őszét egyszerre villantja fel. A cím-mé emelt „mintha” kötőszó is sugallja, hogy nem a látvány mögötti képre, hanem magára a látványra, képletesen szólva a mondat második felére, a bővítményre kerül a hangsúly.

A vedlett, sárga gyógyszálló előtt
a letarolt, hideg parkban a gőz
vízszint csapong a gyógyvizés medence
zöld négyesze fölött.

A hideg és a meleg, a sárga és a zöld, a nyár és az ősz átmenete érintkezik egy pillanatra az indító képből. A „vedlett”, „letarolt” jelzők valamikori állapottól fosztják meg a „gyógyszálló” és „park” verselemeket, és helyezik el egy hanyatló, pusztulásnak indult léttér megjelenítésében. A következő hat sorban a látvány leképezése teszi mozgalmassá a képet:

Jönnek, kerengve
 árnyékfoltok a ködben: jobbra-balra
 elhúz, ha varjú, rézsút az avarra
 inog le, ha levél, vagy tapogatva
 kiköt a síkos lépcsőn, lefaragja a
 belső éleket.

Versépítő eszközei majdnem azonosak az *Ezüstkor* kelléktárával („rézsút”, „avar”, „árnyékszeplő” helyett „árnyékfolt”, „pára” helyett „köd”), ami azonban megmenti a költőnt az önisméltéstől, az a kihagyásos, szavakat, szókapcsolatokat, mondattöredékeket hátravető versfelépítés. Barokkos mondatai azonban csak látszólag kuszáak, valójában ez a szerkesztésmód teszi az epikához közelítő költészetét igazán líraivá.

A „gyógyszálló” mozdulatlanságától a „jönnek” ige aktivitása távolít el. A többes szám harmadik személy használata távolságot teremt az implicite létező külső néző és a látványá lényegített közeledők között. Érzékletesen az ígét nem követi a cselekvést végzők felbukkanásának képe, csupán azoknak azonos metaforája. Az „árnyékfoltok”, a „köd” a metaforának ezt a rejtetten megmutató funkcióját is sugallják. A választékosan használt „kereng” már asszociálható a „jönnek” többes számának alakjaihoz: az őszi levél keringéséhez, vagy akár a varjú károghatásához. A „gyógyszálló” és a „varjú” után a „levél” az a versbéli utolsó eszköz, amely központi metaforává válik. A „varjú” igéje az „elhúz”, a levélé az „inog”, majd „kiköt”, ezzel is érzékeltetve a mozgások közti különbséget. Az „elhúz” pillanatok alatt véget ér, tűnékeny és egyértelmű, kiszámítható irányú, ezzel szemben az „inog” ennek a mozdulatnak a kezdetét, a „kiköt” pedig a végét mutatja be. Inog, mint a *Szerénytelen javaslat*ban a kanálról lecsöppenő méz, sugallva az ideigleenségnek, a két pólus közöttiségnek a megragadható pillanatát. Az őszi levél útja sosem egyértelmű; ez vagy „az avarra inog le”, vagy „kiköt a síkos lépcsőn”, kapcsolatot teremtve így nemcsak az avarral érzékeltetett őszi évszakkal, de konkrétan, a „síkos lépcső” által az indító szituáció gyógyvizet medencéjével is. A szélben ide-oda sodródó falevelek kísérteties „szellemraj”-ként definiálását természetesen egészíti ki a halál, a túlvilág motívumláncolata.

Olyik beletalál a
 medencébe: zöld ál-túlvilágba,
 a forrongó, meleg üveg alatt
 ragyog: hiánytalan, színes halott.

Ez azonban csak játék, „ál-túlvilág”, a falevél „mintha”-létének egyfajta realizációja. A halál transzcendens megidézése jól illik az „olyik” választékos, költészeti múltat jelennel összekötő, folytonosságot biztosító formájának elegyítéséhez. A medence „zöld ál-túlvilág”-gá lényegülve fokozatosan elszakad „gyógyvizet” tárgyi lététől, hasonlóan a „száraz, sötét szellemraj” most paradox megfogalmazású, színességével vitalitást sugárzó „halott”-hoz. Mindezek a metaforák e költészetben nem is annyira a látásmódot, mint annak nyelvi megvalósítását hangsúlyozzák. Minden Rakovszky-vers lényege a „mintha”, a tárgynak a hasonlatok, metaforák által megtörténtő átlényegülése. Annak a pillanatnak a felmutatása, amikor az adott idő „nem hat, nem változik, de van”. Annak a „mintha”-időnek a megragadása, amely túl az empirián mégis van.

A *Mintha* falevele tulajdonképpen az idő, az ideiglenesség átmenetében tárgyiasuló „öröklét”, az, ami a vers talán legjelentősebb mondatában így hangzik:

Mintha egy langyos, átlátszó öröklét
lakná két szó között a senkiföldjét.

Ez tehát az a köztes állapot, az a „senkiföldje”, ahol nincs fehér-fekete döntékényszer, csak – és csak ebben a szférában megvalósuló – megnyugvás. Ez a „végleges otthontalanság” ennek a kötetnek a legállandóbb jellemvonása, s hasonlókat sugall a második ciklus tizenegy szerepverse, ahol a lírai én különféle álarcok mögé rejtőzve, megfosztja a versek eddigi alanyát az egyértelműségtől. Tizenegy drámai monológ olvasható a *Hangok*-ciklusban, ahol a versszereplő első személyben előadott magánbeszéde jól elkülöníthető a szerzőtől. Rakovszky első két kötetének tárgyias indíttatású költeményeit is az erőteljesen érvényesülő önreflexív jelleg határozza meg, ettől próbál megszabadulni, amikor bevezeti a saját egyéniségéhez hasonló, tőle mégis különböző szereplőket. Hétköznapi figurák Rakovszky hősei, köznapi körülmények között köznapi konfliktusokkal. Közös vonásuk a megkeseredettség, a boldogtalanság, a Rakovszky-versekből jól ismert világtól való viszolygás. Ezek a költemények már mind ismerősek, s talán éppen ezért nem „igazi” szerepversek. Itt a szerző nem jellemzi a különös figurákat, hanem önmagát látja bele a felvonultatott alakokba. Az eddigi kötetekből ismert léthelyzet bukkan fel a különböző variációjú díszletek között. A lélektani ráhangolódáson túl az alapdilemma ugyanaz, mint a szerep nélküli alkotásokban. „Mint ha egy ádáz idegen erő, / valami ismeretlen / holtak lelke rikoltozna elő / a szánkon” – írja Rakovszky *A hetedik évben*, vagy ez hangzik a *Négy sör után*-ban: „Persze, komoly kísértés / szabadnak lenni... Másrészt nem rabság minden érzés? / Kérdés, kinek mi ér meg mi mást – mindenki vesztes, / ki így, ki úgy...” A férfialak vallomása tulajdonképpen variáció az *Ezüstkor* „boldognak is miért, ha / voltam már megmaradnom?” gondolatára.

Amit a karakterek mondanak, az létkontextusuk függvényében természetesen különböző, ahogyan azonban mondanivalójukat előadják, nyelveztük, stílusuk megdöbbenően ismert.

Mint láttuk, Rakovszky természeti képeit, verseit nagyrészt a nyárvég, az őszi uralja. Ennek egyik lehetséges magyarázata az volt, hogy olyan ez a pillanat, amikor az ellentétek rövid időre egymásba olvadnak, találkoznak. Két meghatározott évszak között az ideigleenség időpontjának ez az egyik lehetséges megragadása. Rakovszky utolsó kötetében (*Egyirányú utca*) az őszi kerül előtérbe. Itt már nincs utalás évszakok közti átmenetiségre, nyárvégre vagy télelőre. Az őszi az állandóság, s ha mégis létezik továbbhaladás, ebben az esetben az csak a halál, a pusztulás lehet. Ha a kötet cikluscímeit vizsgáljuk (*Halottak napja*, *Naptárlapok*, *Az időről*), érezhetjük, hogy e versek meghatározó tematikája az idő, mely konnotálja az elmúlást, mások és önmagunk pusztulását. A halállal való szembesülést mint az elmúlás utolsó stációját sugallja expliciten a *Halottak napja* cikluscím, mely novemberi datálásával implikálja az őszi vég motívumát is. A halál itt a létre nehezedő súly, s ha a tulajdonképpeni versmotívumok nem változnak is, az ezekhez fűződő szemléletmód igen. Érzékelhetővé válik ez a változás, ha megfigyeljük az avarégetés motívumának az alakulásmódját a *Tovább egy házzal* kötettől az *Egyirányú utcáig*.

A *Tovább egy házzal* kötet *Avart égettek* című verse azon nyugodtabb tónusú költemények közé tartozik, amelyekben a lírai alany sikeresen feloldódni, ahol a hangsúly a természeti képek nyújtotta látványra és nem a lét- és önmegértésről szóló állandó dilemmákra esik. Ezekben a versekben Rakovszky a tipikus Rakovszky-versmodellől szabadult meg, attól a nyitott kérdésekbe torkolló többértelműségtől, amely költészetének problémálatását irányította. Itt a lehetséges mutatkozott meg egy eddig lehetetlennek hitt létszférában.

A második kötet avarégetése a lét misztikus dimenzióit villantja fel. Az őszi estének ez a mélysége azonban lazán, játékosan fogalmazódik meg. Nem tolazkodnak előtérbe értelemre és értelmetlenségre rákérdező kérdések, pusztán a metaforák („Bogáncson ellenfény holdudvara / tépett szivárvány”; „Az utca erdő – mélyebb ősz felé lejtett az este”) teremtette látvány sugallja a megértés mélyebb rétegeit. „Avart égettek...”, hangzik múlt időben a cím és az indító mondat, ezzel is érzékeltetve, hogy egy lezárt eseményről van szó, annak tárgyias leírásáról. Az egész vers kiegyensúlyozott, ahol az avarégetés élménye vágyott állapot.

Az *Egyirányú utca* avarégetésének megsemmisülés-víziója nagyon finoman, egyetlen kép erejéig már itt sugallt. Az „árnyék” kifejezés használata, valamint a vers szövegét uraló múlt idő érzékelteti, hogy a látvány háttérében meghúzódik egy olyan valamikori, a versjelenre már megsemmisült, valóságos szituáció, amelyet az avarégetés felidézése reprodukálni kíván. A vers hangsúlya azonban nem az elveszettség érzésére, a lírai hős lélekrez-

düléseire esik, hanem arra a magabiztosságra, amelyet a kifelé irányuló perspektíva („utca”, „erdő”, „ház”) eszközeivel teremt.

Az *Egyirányú utca Avarégetés* című verse már a *Fekete-fehér* vagy-vagy problematikáját folytatja. A természeti képek nyújtotta nyugodtság ebben a kötetben felszámolódik, itt is teret nyer a Rakovszky-versek duális képalkotása, zaklatott és ideiglenes létformája.

Nedvességet kíván inkább a lélek,
a búcsú elnyújtott agóniáját
vagy száraz, röpke kint?

Az érzés, ami az *Avart égettek...*-ben a vers háttéréül szolgált, itt alapélmény lesz. Ami meghatározó, az a „kín”, a „fájdalom”, a „búcsú”, és nem az ettől elvonatkoztatott látvány. Ahogy az indító kérdés is érzékelteti: ez az avarégetés a lélek avarégetése, elsődlegesen metaforikusan értendő esemény. A természet („Levelek égnék / mindenfelé könnyű halotti máglyák / füstjéttől szürke az ősze végi ég.”) ősze végi – a „halotti máglyák” november elsejét idéző – állapota csak már egy adott fájdalomhoz – halálesethez – szolgálat háttérrel. Szemben a *Tovább egy házzal* versével tehát itt az érzés az elsődleges, a látvány pedig másodlagos. Érdekes, hogy itt a cím jelen idejű, az érzés most érvényesülő, folytonos, nem reprodukált. Ezért nem valósul meg az élményt átlényegítő időbeli eltávolodás. A vers az emberi és természeti pusztulás szintézisét egyetlen mondattal is érzékeltetni tudja:

A csonttalan zsugorodó sötét bőr
parázs, majd pernye lesz: többől kiég,
a lángon át végleg lelép a létből,
szilárd testből áttetsző levegő lesz.

A „test”, a „bőr”, illetve a „lelép” ige egyértelműen az emberre utaló szavak, míg a „csonttalan” jelző az égő levél asszociációsorát folytatja. Amíg az *Avart égettek...*-ben a természet meghatározó élménye az, hogy „Dőlt a must szaga, / buzgott a látvány”, addig itt „körben erjedés és rothadás, / hullott alma, avar lepi el a földet”. A „dőlt”, „buzgott” mozgalmassága és vitalitása itt egyértelműen – a „hullott” ige föld felé irányulásával expliciten is jelezve – a pusztulásba, a halálba hajlik. A pusztítás eszköze pedig az előző kötetből már ismert, a Rakovszky-költészetben kiemelt szerepű tűz motívum. Ebben a költészetben ugyanis az emlék, a múlt mindig a „lángon át lép le végleg a létből”. S amíg a természetben a tűz aprólékosan pusztít („parázs”, „majd pernye lesz”, „áttetsző levegő lesz”), feltárul a lélek belsejében végbement változás is. A külső (természetbeli) és belső (lélekben zajló) léttér összeolvadását sugallja a levél homonímiája, amint a versindító levélegetés emlékké, eszközzé tárgyiasul.

A költemény avarégetésének legjobb metaforája az a „fölszámolás előtt álló lakás”, amely egyrészt implikálja az emlékek számbavételét („levelek”, „feladóvények”, „szemüveg”, „fogsor”, „Tárt karú fej nélküli lények / öltönyök”), másrészt pedig az ezekhez fűződő élményekkel való leszámolást, a „tovább egy házzal” szituációját. Ha ez utóbbi is megvalósulna, akkor válhatna az avarégetés befejezetté, múlt idejűvé. Ahogy a cím is előrejelezte azonban, ez az avarégetés jelen idejű marad. Nem beszélhetünk emlékekkel való leszámolásról ott, hol „Szinte minden / érintésre sajogni kezd az emlékezet / gyulladt foggyökere. A barna-sárga / romlás kikezdte tárgy mind egy-egy ablak / a még hibátlan múltba.” Konzekvencia nincsen, csak a Rakovszkynál megszokott kettős alternatíva: vállalni az örökké jelen idejű fájdalmat („örizni legalább a / roncsokat – ha a fájdalom maradt csak, / hát akkor azt”), vagy „láng és füst, aztán az ég, a szív / derült érzéstelen amnéziája...?” Rakovszkynál sosincs döntés, csak a döntés felé vezető út sajátos problematikája. Ha döntene, valószínűleg felszámolná azt a döntéslehetőségek között mozgó termékeny ideiglelenséget, mely verseinek mozgatórugója. Megtévészto ebben a tekintetben az utolsó kötet cím. Az *Egyirányú utca* ugyanis azt is sugallja, hogy a *Jóslatok és határidők*, a *Tovább egy házzal* és a *Fehér-fekete* zaklatott kérdéseire itt végre megtalálta a választ. Egyértelműséget sugároz, az eddigi kötetekben elnapolt döntéseknek a nyugvópontra érkezését. A versek ismeretében azonban elmondható, hogy ez az „egyirányúság” nem a kérdésekre adott válaszokban tárgyasul. A kérdéseket ugyanis továbbra is az eddigiekkel azonos lírai alany teszi fel, dilemmatikus, ideiglelenségekbe menekülő önszemléletével. Amire azonban az *Egyirányú utca* vonatkozni akar, azt nem az önszemlélet, hanem létszemlélet irányítja. Rakovszky lírai hőse ebben a kötetben megpróbálja önmagától eltávolítva, leegyszerűsítve, a halál felé egyirányúsítva szemlélni az életet. Ezért válhat alaptematikává az elmúlás, a halál, tehát az idő. A létszemlélet azonban nem vonatkoztatható el ilyen egyszerűen az egyén szubjektív lététől. Hiszen bármennyire tudott is, hogy egyirányú a lét, s bármennyire uralja is ez a gondolat a kötet egészét, a lírai alany a tematika megközelítésében szükségszerűen önmaga definiálásával is szembesül. Ez pedig Rakovszkynál soha nem lehet „egyirányú utca”-ként problémamentes. A tematikailag egységes kötet önszemlélete tulajdonképpen még mindig vagy-vagy közötti oszcilláció. Az *Egyirányú utca* a lét vége felé haladás, a lírai alany hozzászólása ehhez pedig, ahogy a *Sötétedésben* hangzik, az, hogy „Az élet vége még nagyon is élet”. Paradoxálisan ezekben a versekben a halál képei az élet képei. Hiába az őszvég motívumának egyértelmű halálorientáltsága, a megsemmisülés megformálása végül nem a pusztulást, hanem a létezését, az életben levést dramatizálja, mert ebben a szituációban még „A test, a lélek minden kétes rejtelve benne nyüzsög”. A versek metaforái, hasonlatai sem egyértelműen a halálról, hanem inkább az élet haláltusájáról szólnak: „Fán-bokron mindenütt az elmúlás barna-sárga /

himlője, mintha egymást fertőznék meg vele.” Egy olyan létszférában, ahol a *van* és a *nincs* szinonimaként működik, hit csak a kettő közötti ideiglenességbe vethető. Rakovszky a halállal szemben is így védekezik, megfosztva a tényeket is tényszerűségüktől, visszafordíthatatlanságuktól.

Rakovszky halálképét nem csak a természet allegorizálja. A kötet első ciklusában, a *Halottak napjában* a hangsúly az emlék formájában fel- és megidézett személyekre esik. Ezek a személyek részben ismertek, részben pedig a lírai alany által létrehozottak, karakterek. Ami érdekes itt, hogy az emberekkel benépesített verskontextusban a halál fenyegető jelenség, a félelmet azonban nem a halál ténye hordozza, hanem az egyéni tudat kontrollálhatatlan szférája, az álmok, emlékek, a lelkiismeret. A halál végérvényes lezárságával paradox módon nyitott kérdéseket, eldöntetlen válaszokat hagy maga után. A lét folyamatában olyan válaszfallá, állandó viszonyítási ponttá válik, amely pusztán oppozícióként tételezheti az *akkor* és a *most*, a múlt és a jelen dualitását. A halál következményeiben él tovább, ahogy ezt a *Kettőstudat* érzéketlenül bizonyítja is.

Az *Egyirányú utca* utolsó ciklusa *Az időről* címet viseli. A négy verset tartalmazó ciklus (*Kísértetek, Egyirányú utca, Párbeszéd az időről, Dal az időről*) műfaji szempontból talán „verses regény” is lehetne. A versek motívumai egybeolvadnak, gondolatrendszerük folytatólagosan perlekedik egymással múlttól, jelenről, a kettő között húzódó ideiglenességről, a vanról és a nincsről. Míg a *Kísértetek* nyitómondata a „Nincs múlt idő. A múlt nem múlik el” eszméjét vallja, addig az *Egyirányú utca* így érvel: „De ami volt, az nem jön vissza többé / soha. Az idő egyirányú utca.” Akár szerepversként is tételezhetők ezek a költemények, ahol tulajdonképpen nem a lírai alany vált alakot, hanem a pillanat, az idő hatása, felfogása változtatja meg a szemléletmódot.

Rakovszkynál olyan lírikusi töprengésről van szó, amely az élmények átlinegyülését befolyásoló idősíkok működésében próbál reménytelenül valamilyen rendszert találni. A különböző vershelyzetek szülte állásfoglalások ezért nem ellentmondások, hanem a lét relativitásának hangsúlyozott bizonyítékai. Minden vers egy lehetséges attitűd az időről, de egyik sem válhat egyetemessé, megkérdőjelezhetetlenné. Az időkép is azt támasztja alá, hogy Rakovszkynál nincsenek bizonyosságok, garanciák a létet kitöltő eseményekre. Ami megtörtént, az lehet, hogy „kísértetként” visszatér, ahogy a *Kísértetekben* is hangsúlyozott:

Megőrizzük, ahogy a rég leégett
erdők virágporát a tómeder
iszapja. Ami volt, nem ér sohase véget:
megszűnik és nem tud megszűnni mégse.

Lét és nemlét között tehát létezik egy olyan, az eddigiekben az ideiglenesség kifejezésével kiemelt szféra, amely felszámolni képes látszat- vagy valóságos egyensúlyukat. Az ideiglenesség mindig jelen idejű, de lényegiségét a múlt hordozza. A múlt foszlányai teremtő erővé válnak a jelen kontextusában.

Mint a málnadzsemben rekedt darázs
nem tudni, honnét hangzó zümmögése
mint mikor távoli rádióállomás
sercegése szüremlik a két szó közti részbe
míg végül átszakad valami gát
egy ponton a jelen szövete enged.

Rakovszky érzékletes hasonlattal hangsúlyozza, hogy a jelenben létrejövő szituációt („málnadzsemben rekedt darázs”) valamilyen múltból ismert jellemvonása („zümmögése”) teszi átlényegíthetővé, időben folytonossá. Ha a két idősíki kontextusában valamely elemek találkoznak, akkor „végül átszakad valami gát, / egy ponton a jelen szövete enged”. A reflexivitás akár életformává is válhat, általa a múlt olyannyira teret hódít, hogy a reális idő, ha látszólag megszűnteti is, „nem tud megszűnni mégse”. Fehér–fekete oppozíció ez is, ugyanazon személyiség kettős arcának (a gyermekkori élmények mindkettőnél megjelennek) összeegyeztethetetlen dilemmája.

Rakovszky költészetében az ideiglenesség tehát egy olyan egzisztenciális létszféra, amelynek vonzása a személyiséget véges és végtelen közötti állandó keresésre, s ezzel együtt egy intenzívebb és tragikusabb világmegértésre, élménybefogadásra kárhoztatja.

1 KERESZTURY Tibor, *Rakovszky Zsuzsa: Tovább egy házzal*, Alföld, 1988, 4, 80.

2 KIRÁLY Edit, *Rakovszky Zsuzsa: Tovább egy házzal*, Kortárs, 1987, 10, 159.

3 Margócsy hangsúlyozza, hogy Rakovszky „csak azt látja meg a világból, azaz azt engedi be versei világába, ami tárgyi-személyes kötődései és vonzatai mellett gondolati relevanciával is rendelkezik, aminek nemcsak érzelmi-hangulati töltete, hanem jelentése van. [...] Rakovszkynak nemcsak reflexiók

technikája, hanem látásmódja, első pillantása az, ami bölcséleti gesztusként működik – éles, figyelmes, árnyalt, mindenre kiterjedő, de nem mindent befogadó, könnyörtelenül számonkérő nézése mintegy keretet hasít bele a világ egyébként osztatlan halmazába.” MARGÓCSY István, *Vagy-vagy*, Apollon, 1993, 1, 168.

4 PARTI NAGY Lajos, *Névszón ige. Rakovszky Zsuzsa verseiről*, Jelenkor, 1989, 1, 11.

Első folyóirataink: *Uránia*

A Csokonai Könyvtár „Források” sorozatában jelent meg az Első folyóirataink nyitó darabjaként az *Uránia* (1794–1795) teljes szövege. Nem lehet eléggé méltatni e törekvést: a ma már alig vagy töredékesen hozzáférhető, rongált, nehezen olvasható periodikákat vehetjük kézbe szép és igényes kiadásban. Az *Uránia* gondozása a legjobb kezekbe került: Szilágyi Márton monográfiát írt a lapról (*Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, 1998. A továbbiakban: Sz. M., lapszám), évszázados hiányokat pótol, forrásokat tárt fel, tévedéseket korrigált, a közreműködők (Kármán, Pajor, Schedius) tevékenységét, pályáját írta le az elérhető adalékok alapján; ezt a színvonalat látjuk utószavában, jegyzeteiben is. Szöveggondozásában a kritikai kiadások szabályait alkalmazta a szükséges korrekciókkal (nyilvánvaló sajtóhibák javításával, az errata-jegyzék érvényesítésével stb.).

Amikor kinyitjuk a könyvet, a fülszöveg (utószóból kiemelt) első mondatát olvaszuk: „A XVIII. század végének magyar nyelvű sajtójában különleges helye van az 1794–95-ben megjelent *Urániának*.” E „különleges hely” megvilágítására a szerkesztő itt nem vállalkozik; utószava a sorozat jellegének megfelelően a sajtótörténeti információkat foglalja össze (megjelenés időpontjai, nyomtató, cenzúra, terjesztés), az elemzést a szakirodalomra, s főként (és joggal) saját könyve megfelelő lapjaira utalás helyettesíti. Most, a könyvről írva, ismertetésként és kiegészítésként talán érdemes e „különleges helyről” bővebben szólni. Induljunk ki a lap első számában olvasható *Bé-vezetés* programjából. A szerkesztők „Útakat egyengetni” készülnek, a befogadók műveltségi szintjét számba véve úgy látják, hogy az ébredező nemzeti érzést, tudományok fejlődését, erkölcsöt, ízlést ekkor csak „halkal, lépcsőnként” lehet erősíteni. Ezért választanak könnyen olvasható, rövid, „kedveltető színbe” öltöztetett írásokat. Elvont és nehéz tudományok helyett az „életbeli Okosságot” akarják fejleszteni; az igazságokat, tanításaikat a hely, idő, „szín és ábrázat” ismerős változataiban szeretnék megjelentetni. E tervezetből szinte következik kiemelt tételük: „*Eredeti Munkák* vezetik a’ Népet a’ jó Formálására.” (16.) Az eredetiség számunkra itt elsősorban azt jelenti, hogy ne idegen irodalmi példákból, hanem „*magunkból ’s körülünk* merítsünk”, a hazát és életünket érintő történetekről, ismeretekről írjunk, csak így szólíthatjuk meg a szélesebb olvasóközönséget, beleértve a „*különösen*” megnyerendő „*Asszonyi nemet*”. Szociológiai érzékenység, cél és módszer összehangolásának szándéka, a hasznos küldetés és az életközelség egyeztetése a vezérelv a szerkesztésben.

Az *Urániából* mindössze három szám jelent meg, az első kettő elején, a harmadik végén *A’ Köttet’ Foglalattya* tájékoztat a tartalomról. Első pillantásra is kitűnik a szá-

mok rendkívül színes anyaga. Vannak nevelési, erkölcsre tanító írások (vallásról, hazaszeretetről, házasságról); ókori személyiségeket, hazai történeteket, szokásokat bemutató cikkek (Nagy Sándorról, az 1650-ben tartott „nagy Sidó gyűlésről”, a tűzpróbáról, nemzetek különféle házassági tradícióiról); földrajzi ismeretek (a világ népeiről, híres kertekről); leírások a természetrajz köréből (madarakról, égi jelenségekről); hasznos tanácsok (tűzoltásról, ecet- és húsleveskocka[!]-készítésről, szépítőszerekről, egyebekről). Feltűnő a képzőművészeti írások előkelő helye, sokoldalúsága: a mozaik-munkáról, képekről, oszlopokról, épületekről, reliefekről szólnak pontos, láttató igényű leírások. A cikkek nagyobb része, mint a szakirodalomból és Szilágyi Márton kutatásaiból tudjuk, fordítás. Minden számban található különféle műfajú irodalom: szórakoztató, fantasztikus olvasmány (*Az el-változott Törpe*), dramatizált történet (*A' fej-veszteség*), életképekbe vagy tréfás, gunyoros elbeszélésekbe foglalt erkölcsi tanítások (*Egy Újj-házás Levelei Barátjához, A' Módi*), különböző szinten kidolgozott, erkölcsnevelő és mulattató anekdoták, epigrammák és más versek (Csonkától, Verseghytől, fordítás Kleisttől, költemény betűjellel szignált írótól). Van továbbá kiemelkedő szintű széppróza: a Raynal és/vagy Sterne fordításából készült *Eliza*, ide sorolom *A' Windsori Erdő* „Popé szerént szabadon” átültetett ritmikus, artisztikus igényű lapjait, amelyek nemcsak Péczeli Hervey- és Young-fordításaival vetekszenek, hanem a leghíresebbel, Kazinczy Gessner-idilljeivel is. S aztán itt van mindhárom számban (előszavaival, folytatásban) a *Fanni Hagymányai*, a kor vitathatatlanul legjobban sikerült regénye. De vajon e sokoldalúság mennyiben „különleges”? Önálló arculatát, értékét leginkább akkor tudjuk megvilágítani, ha a kor leghíresebb folyóirataival hasonlítjuk össze.

A *Magyar Museum* irodalomközpontú kiadvány volt. Batsányi bevezetésében hangsúlyozta, hogy elsősorban a poézis nevel a nyelv és a tudomány, a nemzet felvirágoztatására. Az *Orpheus* pontokba szedett programírásában Kazinczy a „józan gondolkozás” terjesztését tűzi ki célul, filozófiai, történeti, nyelvi, irodalmi, valamint egyéb írások, érdekességek közlésével. Hasznos, érdekes tanulságokat, további kutatási lehetőségeket ígér az *Urániához* leginkább hasonló lap: Péczeli József Komáromban kiadott *Mindenes Gyűjteménye*. Mint címe is mutatja, Péczeli és társasága szintén különféle ismeretek, témák, sokféle karakterű írások (fordítások) közlésére vállalkozott, a szélesebb körű közönség, a nőolvasók megnyerésére törekedve. Kiemelt helye van náluk a nyelvművelésnek, fontossága propagálásának. Ismeretterjesztő célzatúak az itt is megtalálható történeti témájú cikkek, életrajzok; hazai és külföldi tárgyú földrajzi leírások, természettudományos közlemények az állat- és növényvilágról; hasznos tanácsok a földműveléstől kezdve a háztartási tennivalókig. A szórakoztatást itt leginkább az anekdoták, a találós mesék képviselik (sok ilyet írt e lapba Földi János, Édes Gergely). Az irodalomra kevés hely jut: néhány alkalmi verset találunk (így Kis Jánostól); az V. és VI. kötetben viszont elméleti, poétikai tanulmányokat közölnek (az enthusiasmusról, a fenségesről, a költészetről, a pásztorversekről stb.); valamennyi fordítás, néha jelölik a forrást, néha nem.

A rövid áttekintésből is kitűnik több hasonlóság. Ilyen a programban a szélesebb körnek szóló sokoldalú ismeret- és tudomány-népszerűsítés; feltűnik egy-egy műfaj, sőt, egy-egy téma megfelelése is: az (elemzésre érdemes) anekdotáké; mindkét lapban van cikk a lidércfényről, a híres kertekről, a hasznos tanácsok között az ecet készítéséről. Vajon mennyire volt minta az *Uránia* számára Péczeli lapja? Esetleg

innen is vettek át cikkeket? Vagy talán a mindkét lapnál lehetséges közös forrásból, forrásokból, közvetítésekből merítettek? Penke Olga bemutatta a *Mindenes Gyűjtemény* egyik meghatározó példáját, a francia jezsuiták szerkesztette *Esprit des Journalistes des Trévoux*-t (Magyar Könyvszemle, 1988/4, 248–272. Kny. is). Szilágyi Márton monográfiája (e cikk ismeretében) utal is egy ilyen, közvetett, kissé bizonytalanul jelzett átvételre a kolibriról szóló cikknél (Sz. M., 265–266.). Talán van más kapcsolódás is, szintén Windisch lapja, az *Urániában* sokszorosán felhasználta *Pressburger Wochenblatt* közvetítésével. A megfelelések mellett azonban feltűnnek a különbségek is – vagyis éppen azok a sajátágok, amelyek megvilágítják az *Uránia* egyedi arculatát, jelentőségét. Nagy különbség a képzőművészeti írások gazdagsága Kármánék lapjában (a *Mindenes Gyűjteményben* kevés ilyen cikk van). Legfontosabb eltérés az irodalom előkelő helye, változatos műfajai, köztük a kiemelkedő értékű szépprózával. Az *Urániában* nemcsak az irodalomról szóló ismeretek terjesztésére, hanem a közvetlen művészi befogadás nevelésére is törekedtek. Különbségként kell említeni egy hiányt is: Kármánék nem írnak a nyelv, a nyelvművelés jelentőségéről. Ennek magyarázatát, elgondolásaik részletesebb kifejtését a harmadik, az utolsó szám híres záró tanulmányában, *A' Nemzet' Tsinosodásában* találjuk meg.

Miként a *Bé-vezetésben*, itt is a hazai helyzet, a nevelést, a kultúra-befogadást meghatározó háttér a kiinduló alap. Az elmaradottság okait a szerző a „mezei életben”, az „animális létben”, a lustaságban, a vadságban látja. Az írókat nem becsülik; keveset és rosszul olvasnak, s ez csak veszedelmes féltudóssághoz, önhittséghez vezet. Ezért kell az igazság, az erkölcs, az érzés, az ízlés tanítását kedveltető színbe öltöztetni, eltalálva a „középutat”, amelyben együtt van a gyönyörködtetés és a hasznos oktatás. Nálunk csak végleteket látunk: nehezen befogadható tudományokat, részproblémákkal „pepécselést” avagy értéktelen szórakoztatást. E közegben, s ezen megfontolások alapján ítéli meg a korabeli nyelvművelést, amelyben sem az „unalmas grammatikázás”, sem a korlátolt purizmus, sem az öncélúság nem kelt érdeklődést, hiszen a nyelv csak „Külts”, „Út, Mód, Eszköz a' Bóltselfeladásra”, fejleszteni, gazdagítani tehát csak a „Dologgal”, a bennünket érdeklő, hasznos közlendőkkel lehet. Ezután következik itt is az eredeti, a közönség érdeklődését megnyerő művek kívánalma. Az eredetiség fogalmáról itt bővebb kifejtést találunk, mint a *Bé-vezetésben*. Szó van most is az „Emberek Esmérete, Hazánk' 's Állapotunk' Esmérete” követelményéről, de bővebben fejt ki a fordítás – eredetiség-problémáját is. Az eredeti művektől mindenekelőtt igényességet, „hasznavehető Tanulságokat” vár, amely „Szívhez beszél, nem a' papíroshoz”; írjunk kevesebbet, de jót, mert ez fogja megmutatni az „Eredeti Lélek”, és az Öngondolkozás' Bélyegét.” A fordításban is válogassunk, ne apróságokat, hanem nevezetes „nagy és Remekmunkákat” fordítsunk, ám ez is csak „Út és Út' Egyengetés”, amely a valódi literatúrához vezet (314.).

Szilágyi Márton felkutatta, s monográfiájában bemutatta a tanulmány jelölt és jelöletlen hivatkozásait. Igen tanulságos, amit a *csinosodás* és a Mendelssohnnál szereplő *Bildung*, a magatartásra, erkölcsre, érzésre, kulturálódásra kiható tökéletesedés-fogalom párhuzamáról ír. Emellett azonban azt olvassuk könyvében, hogy a tanulmány forrását eddig nem találta meg. Kivehetően tehát nem hisz eredetiségében, sőt, megkérdőjelezi azt is, hogy vajon ez az írás az utolsó szám végén mennyire tartozik a laphoz, hiszen „explicit módon” nem is utal rá; kérdéses számára az eredetiség-program hitelessége itt, hiszen a cikkek nagyobb része fordítás. (Sz. M., 405–406.)

A kételyek jogosak, de magam más magyarázatot adnék. Azt gondolom, hogy a tanulmányban – a magatartás formálását célzó Bildung-fogalommal való hasonlóságon kívül – aligha lenne releváns bármely külhoni forrás, hiszen minden mozzanatában (az alapokban, a feladatokban) hangsúlyozottan a hazai viszonyokra, követelményekre, a lehetséges és hatni képes megoldásokra épít. A fordítások nagy százalékának egyik magyarázata is éppen literatúránk állapotából adódik. Miként e tanulmányban olvassuk, egyszerűen nincsenek megfelelő eredeti művek; tanulságos az is, hogy a szerkesztők a második szám elején „hivogatnak” mindenkit, aki ide illő, kisebb és „betsesebb” írásokkal támogatni tudná lapjukat. Másrészt számba kell vennünk a kor fordítási szokásait, s a fordításban érvényesíthető magyarázat, „aktualizálás” lehetőségeit. Szajbély Mihály tanulmányából (*Fordításelméleti megfontolások a 18. század második felének magyar irodalmában*, It, 1983, 139–158.) is az derül ki, hogy nálunk a szoros fordítás elveit hirdető Breitinger–Batsányi-irány mellett inkább a Gottsched-féle szabad, a hasznosság, az aktualizálás szempontjait érvényesítő átültetés dívott (filozófiai, színpadi művekben, költőknél); ennek volt híve Péczeli is. Ez azt jelentette, hogy a művek „veleje”, az ideák megtartása mellett az olvasóközönség számára szebbé, hasznosabbá, ismerősebbé alakították fordításaikat. Így tettek az *Uránia* cikkeinél is: az átvett írásokat a haza, az „emberek esmérteit” és „állapotunk” színeivel formálták sajátjukhoz közelivé, akár a múltból (a magyarországi tűzpróbáról, a török időkbe helyezett szerelmi vetélkedésről), akár a jelen nálunk is ismert viselkedési, társasági szokásairól, fonátságairól volt szó. A fordítás ettől természetesen még fordítás marad, de avval együtt, hogy a külhoni témák, a Szilágyi Márton szerint nálunk gyökértelen „ideáltipikus” magatartások, erkölcsi és más eszmék az ismert, ismerős környezetbe helyezéssel közelítenek a programban jelzett hely, idő, szín és ábrázat eredeti vonásaihoz, s mindenekelőtt az olvasók világához. Mindezek alapján azt gondolom, hogy *A' Nemzet' Tsinosodása* eredeti mű, szorosan a laphoz tartozik; s miként az előszó, a hazai környezetet, lehetőségeket számba véve fejti ki és összegezi törekvéseiket, s jelöli ki a leghasznosabbnak látott, követendő irányt. A szerzővel ellentétben nem hiányolom a „konkrét távlatba helyezett eredményt” sem (Sz. M., 411.). Amikor a szerkesztők 1795-ben lezárták az utolsó számot, anyagi és egzisztenciális problémáik tudatában nyilván világos volt előttük, hogy egyhamar nem lesz folytatás. Esmék, szándékok, irányok kijelölésénél konkrétabbra, többre aligha vállalkozhattak – patetikusabban szólva, felfoghatjuk akár végrendeletként is.

A kiadáshoz értékes jegyzetek és utószó tartozik. A szerkesztő az egyes műveknél felsorolja a szakirodalomban és a saját kutatásaiban feltárt forrásokat, majd szó-, név- és fogalom-magyarázatokat ad. A pontosság igényével közli a latin idézetek helyes és kiegészített szövegét, lelőhelyét és fordítását. Érvényesíti erős kritikai érzékét is, akár a szakirodalom egy félremagyarázott javításáról (325.), akár a saját, korábbi állításáról (Nagyváthy közvetítő szerepéről Festetics és a lap között) van szó (330.). Valószínű, hogy e szigorúság akadályozta meg a szerkesztőt abban is, hogy a szakirodalomra, a saját ítéletére vagy akár kételyeire, problémáira utalva megjelölje a Kármánnak tulajdonított, tulajdonítható írásokat. S nyilván ezért nem oldotta fel az egyes cikkeknel található betűjeles szignálásokat sem, noha monográfiájában meggyőző magyarázatokat adott róluk, ám itt azt írja, hogy ez „sem több, mint feltevés” (326.). Azt gondolom azonban, hogy a feltevés (feltevés-voltát jelezve!) is lehet hasznos, egyetértésre, vitára, további kutatásra ösztönző. Esetleg még feloldások nélkül is

lehetett volna jelezni az egyes cikkek jegyzeteiben a *K...n, P...r* (helyenként *K-n, Kn, P-r, Pr*) szignót, az előbbi nyilvánvalóan utal Kármán, az utóbbi Pajor nevére. *K-n* jelzésűek például az első kötetben található epigrammák, a másodikban a kis történetek, az Eliza-fordítás, a harmadikban öt mese; *P-r* aláírással jelent meg az első számban a kolibriról szóló fordítás; a másodikban *A' sikertelen Munka* című vers. A további – remélhető – szerző-azonosítások (esetleg számítógépes összehasonlító stílusvizsgálatok) alapjául inspirálóak lehetnének e „feltevések”, hiszen mindkét szerző bizonytalanul körvonalazható életműve igencsak rászorul az ilyenféle indíttatásokra is.

A jegyzetekből vagy az utószóból hiányolom az *Uránia* ajánlásának rövid magyarázatát. Nem valószínű, hogy a tájékozatlanabb vagy tájékozódni most kezdő olvasó (egyetemi hallgató) tudja, ki volt Belezsnayné, mit jelentett a pesti irodalmi életben szalonja, milyen kapcsolatban állt vele Kármán. S vajon miért szerepel itt hibásan leánykori neve: Podmanitzky Anna helyett Mária? Így áll a lapban? Ez is magyarázatra szorul. – Az utószó alapos sajtótörténeti összefoglalásához erősítésként két adalékot fűznék. A szerző a folyóiratok társaságszervező szerepéről ír, kivételként említve Kazinczy egyszemélyes folyóiratát, az *Orpheust*. A kortársak valóban ilyen igényekkel várták e folyóiratot is, Kazinczyt épp ennek negligálása miatt érte kritika. Horváth Ádám, minden elismerése mellett, nyíltan megírta neki, hogy mást óhajtott: társak szervezett együtt-dolgozását, „s lett volna valamely Erudita Societas forma.” (KazLev, I, 507.) – Szilágyi Márton ír a lap kiadását megalapozó Festetics-adományról, amelynek azonban nem lett folytatása – bizonyítván, hogy a mecénásokra épített vállalkozás mennyire ingatag volt. Festetics személyében különösen szeszélyes támogatóval volt dolguk. A főúr hasonlóképp hagyta cserben fia nevelője, Takáts József jelentős kiadói vállalkozását, a kortárs szerzők megjelentetését célul tűző *Magyar Minerva*-sorozatot. Az első két kötet (Batsányi Ányos-kiadása, Takáts erkölcsi oktatásai) után megvonta adományát, s inkább egy kétes értékű térkép kinyomtatását segítette (Takáts Sándor, *Péteri Takáts József*, Bp., 1890, 101–120.).

Az elmondottakból remélhetőleg kitűnt, hogy az *Uránia* nagy szociológiai érzékenységgel, átgondoltsággal szerkesztett lap volt. Sokoldalú és olvasmányosan megírt ismeretterjesztő, nevelő cikkekkel szolgáltatták meg a szélesebb olvasóközönséget – ebben eltértek a *Magyar Museum* és az *Orpheus* irodalomközpontú, eszmehirdető, elsősorban literátoroknak szóló, emelkedettebb szintjétől. A laphoz leginkább hasonló *Mindenek Gyűjteménytől* pedig az különbözteti meg, hogy kiemelt helyet szántak a művészeti érdeklődés felkeltésének: írtak cikkeket a képzőművészetekről, változatos műfajú, az irodalom közvetlen befogadását szolgáló alkotásokat közöltek, köztük kiemelkedő értékű szépprózát. Céljaiknak megfelelően megtalálták a „Középutat” a hasznosság és a szórakoztatás között; értékelnünk kell eredetiség-programjuk kifejtettségét, újszerűségét – még ha e lapban nem volt lehetőségük, idejük hiánytalan megvalósítására. Valóban „különleges helye” volt a század folyóiratai között – színvonalas kiadásáért apparátusáért köszönet és elismerés illeti meg a sorozat és az *Uránia*-könyv szerkesztőit.

(Csokonai Könyvtár. Források. Debrecen, 1999.)

MEZEI MÁRTA

Pozsvai Györgyi: *Visszanéző tükörben* (Az *Álmok álmodója* ezredvégi olvasata)

A XIX. század második felében született magyar nyelvű szépprózai művek befogadástörténetének elmúlt egy évtizedes szakasza azt mutatja, hogy e szövegek az értelmezői nyelvek többé-kevésbé dinamikus átalakulásával párhuzamosan a kritikai érdeklődés homlokterében vannak. Itt talán elegendő a Jókai, Kemény, Mikszáth, illetve a századvégi novellisták műveire irányuló interpretációs aktivitásra utalni. Bár nem biztos, hogy a kilencvenes években Asbóth János *Álmok álmodója* című regényét – hatékonyságát tekintve – összetettebb recepció szolgáltatta meg a felsoroltaknál, az kétségtelen, hogy a művet értelmező tanulmányok kérdésési irányai széles spektrumot mutatnak fel. Eszmetörténeti, mítoszkritikai, motívumfejtő munkák éppúgy készültek, mint ahogy a pszichoanalitikus olvasói stratégia is több írásban megjelent. Ugyanakkor ezek az értelmezői távlatok nem, vagy csak részben tekinthetők *irodalomtörténeti* érdekeltségűeknek. (Ez a megállapítás természetesen sem az interpretációk kereteit, sem az e keretek közötti teljesítőképességüket nem kívánja leértékelni.) Pozsvai Györgyi monografikus formában megjelent *Álmok álmodója*-olvasata ezért elsősorban éppen a történetiség szempontjának hangsúlyossá tételével különül el az egyidejű recepció többi irányától.

Az Asbóth-regény történeti távlatú interpretációja már csak azért is összetett kérdéseket vehet fel, mert ez a mű olyan korszakban született, melyben talán nem túlzás romantika, posztromantika és modernség „torlódásáról” beszélni. Az bizonyos, hogy a XIX. század végi irodalmi-esztétikai nyelvhasználati formák átalakulásának vizsgálata nélkül aligha lehetséges a romantika és modernitás közötti átmenet/váltás körültekintő megkonstruálása. Talán arra is érdemes itt utalni, hogy a költészetben és a prózában nem is feltétlen egy időben történt meg a romantika „kódjaitól” való eltávolodás. Az Asbóth-recepcióban elsősorban Németh G. Béla és Bori Imre stílustörténeti érdekeltségű értelmezései mutattak rá, hogy a regény nyelvi megformáltsága, kompozíciója, tematikája rokonítható a szimbolizmus poétikájával, később pedig Gergye László írása taglalta részletesen az *Álmok álmodója* és a művészregény „műfajának” szoros kapcsolatát. A *Visszanéző tükörben* ezen interpretációs irányokkal (is) dialogizálva alakítja ki korszakolásra vonatkozó érvelését.

A könyv írója a kutatás módszertanát kifejteni hivatott első fejezetben szóba hozza azt a jól ismert recepcióesztétikai megfontolást, mely szerint minden olyan irodalmi szöveg *történeti* igényű újraolvasásakor, amelynek egykori értelemhorizontja „az időbeli távolság miatt már idegenné vált” (Jauss), nem a jelen és a múlt közötti különbség megszüntetésén, sokkal inkább az ebben a distanciában rejlő, a megértést egyáltalán lehetővé tevő potencialitás kiaknázásán érdemes fáradozni. Ugyanis a horizontelválasztás művelete óvhatja meg az értelmezőt attól, hogy vagy a jelenről, vagy a múlttól megfélekezve vizsgálódása ahistorikussá váljék, illetve segítheti hozzá valóban *élő* kérdések feltevéséhez. Pozsvai Györgyi két korszakot szinkdochikusan referáló irodalmi szöveg (*A szív örvényei/romantika, Álmok álmodója/esztétizmus*) és az ezredvég értelmezői horizontjának dialogikus kölcsönösségében jelöli ki saját munkájának hermeneutikai premisszáit; így válik a monográfiát alapvetően jellemző narrato-poétikai interpretációs stratégia funkciótörténeti irányultsá-

gúvá. Ennek megfelelően a könyv számos pontján érzékelhető, hogy az elemző az Asbóth-regény „formai-technikai újításait” csakis történeti távlat révén tartja megítélhetőnek, sőt külön fejezetet szentel *A szív örvényeivel* való összehasonlító interpretálásának: míg az időkezelés (objektív/szubjektív idő kitüntetettsége), a szereplői életutak színrevitelében megfigyelhető fragmentáltság és a műfajkezelés eltérései a két szöveget távolítják egymástól, addig az utazás motívuma, Velence mint kitüntetett helyszín és jó néhány tematikus analógia a regények poétikája közötti kontinuitásra mutathat rá. Az imponáló alaposággal megalkotott intertextuális olvasatban világképi vonatkozásokkal is bíró analógiaként értelmeződik a művek azon tulajdonsága, hogy szöveg univerzumaik kompozicionális alapegységekre – például közvetlen szerzői megnyilatkozás, mindennapi szóbeli elbeszélés, a szereplők egyénített megnyilatkozása – bonthatók. (Bár a monográfusnak e megfigyelése kétségtelenül helytálló, annyit talán meg lehet említeni, hogy az a Mihail Bahtyin, akinek *A szó a költészetben és a prózában* című tanulmányából ezt a szempontot kölcsönzi, a szépprózai szövegekre *legáltalánosabban* érvényesnek tartja az ilyen típusú kompozicionális-stiláris tagoltságot.) A kötet olvasáspaszlatához tartozhat, hogy míg a Kemény- és Asbóth-mű komparatív elemzésekor plasztikusan rajzolódik ki az a kontextus, amelyen belül a szövegek formai jellemzői történeti indexet kapnak, addig a horizontelválasztás során a kortárs *irodalmi* praxis – Nádas Péternek egy, az argumentációba különösebben nem illeszkedő említésén túl – nem kerül szóba. Pedig vélhetően ez jobban segítette volna a XIX. század és az ezredvég közötti irodalomtörténeti kontinuitások és diszkontinuitások feltárását, mint Derrida és Paul de Man nyelvelméleti belátásainak néhány mondatos összefoglalása és összevetése a két XIX. századi szövegből kiolvasható szubjektum- és nyelvszemléleti implikációkkal. Nemcsak az teszi problematikusá Pozsvai Györgyi ezen megoldását, hogy a két dekonstruktor sommásan rekapitulált teóriái kevéssé illeszkednek az általa működtetett korszakretorikába, de az is, hogy a de Man retoricitás-elképzeléséhez kapcsolódó szubjektumelméleti következtetéseket aligha lehet a romantikától „idegennek” minősíteni. (Gondolhatunk itt például a *Blindness and Insight* és a *The Rhetoric of Romanticism* jó néhány tanulmányára.)

A kötetben kitüntetett szerepet kap az *Álmok álmodója* architextuális viszonylatainak kérdése, s mintegy felvezetésként külön fejezet foglalkozik az énregény gyűjtőfogalomhoz rendelhető műfaji variánsokkal. Míg a napló- és levélregény jellemzősekor a monográfus döntően a szöveg pragmatikai rendszerére utaló formai ismérveket veszi figyelembe, addig az önéletrajz és a vallomásregény elkülönítését elsősorban a külső cselekményelemek mennyiségéből származtatja. A műfaji tipologizálás során a narratív kommunikáció résztvevőinek (például implicit szerző, elbeszélő, implicit olvasó) lehetséges szerepeit körültekintően és alaposan elemzi, továbbá az énfarmájú, retrospektív narratívákban színre vitt emlékezőmódoknak az epikus világ felépítettségére való hatását is tárgyalja. Szintén a műfajiság kérdéskörét érinti a kötet ötödik fejezete, amely röviden összefoglalja Northrop Frye *A kritika anatómiája* című munkájában kifejtett, a prózairodalom négy lehetséges alakzatát taglaló rendszerét. Azonban a fejezetnek a könyv érvvezetésében betöltött szerepe nehezen értelmezhető, mivel sem arra nem történik kísérlet, hogy a két bemutatott architextuális tipológia között valamilyen funkcionális kapcsolat jöjjön létre, sem az Asbóth-regénynek Frey rendszerében való elhelyezhetősége nem kerül szóba. Mind-

azonáltal Pozsvai Györgyi az *Álmok álmodója* műfaj történeti értelmezését a szöveg kompozicionális, modális és stiláris jellemzőinek elemzésével argumentatívan képes elvégezni.

A kötet szerkezeti felépítettségének azon jellegzetessége, hogy a szövegelemző részeket módszertani fejezetek előzik meg, arra enged következtetni, hogy a monográfus fontosnak tartotta kijelölni az olvasók számára interpretációs távlatait és definiálni értelmezői nyelvének domináns fogalmait. Bevallottan ilyen célt hivatott szolgálni a Dorrit Cohn *Transparent Minds* című könyvének bevezetőjében összefoglalt narratológiai szakszókészlet rövid bemutatása. Kérdésként vetődhet fel, hogy Pozsvai Györgyi az éregények narratív felépítése, illetve Asbóth ilyen formában írt regénye kapcsán a teoretikus által kidolgozott fogalmak közül miért a harmadik személyű tudatelbeszélésekre vonatkozókat ismerteti. (A citált könyv *Consciousness in Third-Person Context* című első része részletezi a pszichonarrációt, az idézett monológot és az elbeszélő monológot.) Arra az összefüggésre természetesen Dorrit Cohn is felhívta a figyelmet, hogy az elbeszélő-én és az elbeszél-én viszonya párhuzamba állítható a harmadik személyben írt művek narrátorának és szereplőjének relációjával. Ugyanakkor óvott attól, hogy az analógiák elhomályosítsák az általa lényeginek és döntőnek ítélt különbségeket. A regényelemzés során egyébként Pozsvai Györgyi a teoretikusnak az énformájú elbeszélésekre vonatkozó terminológiáját – például emlékelbeszélés, evokatív jelen idő – hasznosítja, ezért is kevésbé érthető, korábban miért nem ezekre tért ki.

A monográfiában kitüntetett narratológiai kérdezésmód elsősorban a szöveg grammatikájára támaszkodhat, irányul, ugyanakkor Pozsvai Györgyi a narratív szerkezet deskriptív jellemzését a Darvady Zoltán emlékező és önelemző tevékenységét kísérő mentális folyamatok elemzésével egészíti ki. A szöveg fenomenális aspektusát kitüntetve tulajdonképpen nemcsak arcot rendel a mondatokhoz – ezáltal konstruálva meg a beszélőt –, de az így létrehozott alak „belső” életét is feltárja. Ez a művelet gyakran úgy megy végbe, hogy az értelmező a mondatok szintaxisát és modalitását az elbeszélő- vagy az elbeszél-én lelkiállapotára vezeti vissza: „A szómondatok, az elliptikus szerkezetek, az önkéntelen reflexiók és a pillanatnyi gondolatok dinamikáját fokozó lexikális vagy szintagmatikus ismétlések, sőt a mindezt hatványra emelő központozás az olykor higgadt eszmeifejtegetéssel szemben a tépelődést, az idegfezsültséget, a zaklatott érzelmi állapotot jelzi.” (124.) Az olvasat ilyen pontjain egy jól felismerhető, retorikailag metalepszisnek tekinthető tükörstruktúra alakul ki: az interpretátor a műben megpillant egy arcot, a szöveg megformáltságának bizonyos aspektusaiból az archoz mentális struktúrát rendel, majd a megkonstruált alak érzelmi állapotának változásaiból magyarázza a szöveghelyek közötti lexikális és stiláris különbségeket.

Az eddigiekből talán láthatóvá vált, hogy Pozsvai Györgyi értelmezői nyelve leginkább a történeti-poétika, a szemiológia, a motívumelemzés és az intertextualitás diskurzusának összekapcsolásával jellemezhető. Bizonyára a monográfia erényei között tartható számon, hogy ezeknek az interpretációs távlatoknak az összehangolása legtöbbször jól megoldott, az érvelésrendben képesek támogatni, megerősíteni egymást. Jól mutathatja ezt például a *Művészethódolat* címet viselő fejezet, melyben Asbóth regényének szimbolista volta mellett a hőskötést, a cselekményszöveget, a barthes-i szimbolikus és kulturális kódok szövegbéli funkcióját értelmező megállapí-

tásokat sorakoztat fel az interpretátor. A regény művészettematikájához kapcsolódó különféle irodalmi, zenei és képzőművészeti allúziók részletes tárgyalása a szövegközi vizsgálatot intermediálissá tágítja. Összegzősképpen elmondható, hogy a felfedezni vélt megoldatlanságok és problematikus értelmezői lépések ellenére a *Visszanéző tükörben* a kialakított interpretációs keretek között valóban élő kérdéseket tud feltenni az Asbóth-regénynek, s ezen keresztül XIX. századi szépprózánknak. (Budapest, Argumentum Kiadó, 1998, 184 l.)

FODOR PÉTER

A. Molnár Ferenc: *Anyanyelv, vallás, művelődés*

A kis kötet spártaian szűkszavú címe a nemzeti lét három alapvető fogalmára utal, és terjedelmét felülmúló, nagy ívű témát ígér. A debreceni nyelvész olyan megváltozott jelentésű, elhomályosult szavak, kifejezések, szövegrészek értelmezésére vállalkozik, és olyan, a köztudatban megrögzült szövegjelentések újraértelmezésére, amelyek nyelvi régiségük ellenére ma is vallási életünk és kultúránk részei. A tizennégy cikk tematikailag három részre tagolódik. Az első nyolc írás a Biblia és elsősorban a protestáns, a református vallásgyakorlat szövegeihez kötődik, majd a *Halotti Beszédet*, az *Ómagyar Mária-síralmat* és a *Laskai Sorokat* értelmező cikkek következnek. Ezek után egy Balassi nyelvére vonatkozó szó- és szólásmagyarázatok tartalmazó, illetve egy, a névtan, a szó- és művelődéstörténet határán álló írás zárja a gyűjteményt.

„Az *Ez esztendőit megáldjad...* kezdetű újévi énekünk eredetéről és szövegéről” című írás a mai Magyar református énekeskönyv 190. dicséretének eredetét és távolabbi irodalmi hatását vizsgálja. A szerző kimutatja, hogy ez a XVII. század eleji *Batthyány-kódexből* származó és némi módosulással későbbi énekeskönyvekbe is bekerülő dicséret nem más, mint a 65. zsoltár főleg 12. és 13. versének a parafrázisa. Újévi áldáskérő közléshelyzete miatt e szövegben többen, például Mészöly Gedeon, Kölcsey *Hymnusának* egyfajta előzményét látják. Bizonyos hatást A. Molnár is feltételez, de ő ezt közvetettebbnek, távolabbinak tartja. Szerinte ugyanis a *Hymnus* kezdősorának áldáskívánásában e dicséret szövegétől, és a bevett értelmezéstől eltérően, valószínűleg nem az ember jó kedvéről és anyagi bőségéről van szó. A nyelvtörténész szerző ezt az új szövegértelmezést fejti ki bővebben az „Isten, áldd meg a magyart / Jó kedvvel, bőséggel” sorokkal kapcsolatban a *Jól értjük-e a Hymnus első sorait?* című tanulmányban. Szövegek, idézetek sokaságával támasztja alá, hogy a *kedv*, a *jókedv*, *jó kedv* szavaknak, szerkezeteknek a régiségben, főleg a régi egyházi nyelvben gyakori a 'kegyelem, kegy, szeretetteljes jóindulat' jelentése is, amely leginkább a Szenci Molnár-zsoltárok és más egyházi énekek, valamint a Károli-Biblia örökségeképpen elsősorban a protestáns, református egyházi nyelvhasználatban, ha ritkábban is, de máig él. Például: „Dicsérjétek az Urat, / Mert ő jó kedvet mutat, / És az ő kegyessége / Megmarad mindörökre” (136. zsoltár, Szenci ford.). Kölcsey pedig a *Hymnus* írásakor tudvalevőleg mintegy visszahelyezi magát a múltba, „a magyar nép zivataros századaiba”, s egy prédikátor költőhöz hasonló hangon ír, nyelvileg is archaizál. A 'kegye-

lem' jelentésű *kedv* szó megvan Dobozi című versében is. Amikor hitvesével Dobozi a tatárok elől menekül, így fohászkodik: „Jó sors talán jót hoz reám, / Bár készít gyötrelembe, / *Kedvébe* még veszen bel!” A tanulmány szerint a *bőség* szó szintén átértelmezést igényel, és így nem az anyagi gazdagságot, hanem az áldás mikéntjét fejezi ki (például „Az, mi szádnak kell, *bőséggel* megadja” – 103. zsoltár, Szenci-ford.). Ez a régi nyelvben gyakori, de ma ugyancsak használatos 'bőségesen' jelentés illik az előtte álló 'kegyelmesen' jelentésű szóhoz is. A *Hymnus* kezdősoraiban tehát a *jó kedvvel* és a *bőséggel* valószínűleg nem vonzathatározók, hanem módhatározók, így népe számára a költő kegyelmesen és bőségesen megnyilvánuló áldást kér Istentől.

Homályos, nehezen értelmezhető szöveghelyek megvilágítását találjuk azokban az írásokban, amelyek az apostoli hitvallás *halottaiból* szavát, a *Halotti Beszéd* „es levn halal nec es pucul nec feze (fe3e). es mend w nemene c” mondatát és az *Ómagyar Mária-siralom* „Tuled ualmun [íráshiba, helyesen: *ualnam* vagy *ualnum*] / de num ualallal” sorait vizsgálják (Az apostoli hitvallás szövegahagyományáról; Az *Ómagyar Mária-siralom* értelmezéséhez; A *Halotti Beszéd* és az *Ómagyar Mária-siralom* értelmezéséhez). Az eddigi, elterjedt véleményekkel szemben A. Molnár Ferenc eredeti felismeréseket közöl. A *Halotti Beszéd* idézett mondatban a *fe3e* írásmódját ő íráshibának tekinti, amely helyesen *feye*. A szó olvasata és értelmezése tehát például nem *fesze* 'fészke' (erre sincs konkrét adat), hanem *feje* 'kútfeje, kezdete'. A *halál* és az 'alvilág, a holtak hazája' jelentésű *pokol* szavak pedig hendiadioinként szinonima szópárt alkotnak, s a *pucul nec* tulajdonképpen csak a *halal nec* jelentését erősíti. Így szerinte a sor értelme ez: 'és lett (Ádám) a halálnak és a holtak hazájába szállóknak a kezdete, az ősapja, és az ő egész fajtájának is'. Az *Ómagyar Mária-siralom* „Tuled ualmun / de num ualallal” sorainak értelmezési nehézségét elsősorban a *ualallal* szó jelenti. A Molnár egyszerű és logikus gondolatmenetet alkalmaz: összeveti a nyelvemlék említett szöveghelyét az „eredeti” latin nyelvű siralom ugyanezen részletével. A *num ualallal*-nak a latin *morte* felel meg. A *ualal* jelentése tehát ellentéte a *mors* 'halál' szónak, azaz 'élet'. A szerző jelentéstani, összehasonlító nyelvészeti adatokkal valószínűsíti, hogy ennek a ritka, de kétségtelenül a létige *val-* tövéből (vö. *vala, volt, vagy*) származó szónak a jelentése itt 'élet'. A bizonyítás során a halált óhajtó „mater dolorosa” toposzának szöveghelyeit és annak részleteit is bemutatja a magyar kódexirodalomban és Temesvári Pelbárt, valamint Laskai Osvát műveiben. Mária tehát „nem étellel” válna el a fiától, azaz vele együtt akar meghalni.

Sokszor talál egymásra a nyelvészet és az irodalomtörténet egy-egy homályos locus értelmezése során a kis kötet lapjain. Ennek ékes példája a *Szó- és szólásmagyarázatok, etimológiai megjegyzések Balassi nyelvéből* című tanulmány, amely egy, a *Magyar Nyelvben* 1976-ban megjelent dolgozat részlete. Mint általában a szerző többi Balassitanulmányában is, elavult vagy jelentésükben megváltozott szavak, kifejezések magyarázatát találjuk a cikkben, és részletes utalásokat, idézeteket ezek előfordulásaira, amelyek így olykor egy kisebb költői toposzgyűjteményt is alkotnak. Például a *ferge* szócikkben a szerző a szó értelmezésének, az 'eszét vesztett, bolond' jelentés magyarázatának indoklásaképpen az eszét vesztő szerelmes férfi humanista toposzának szöveghelyeit, idézeteit is összegyűjtötte Balassi verseiből. A szólásmagyarázatok közt a *késő sütve* 'késő már beavatkozni', a *köpi az markát* 'készülődik valamire, fogadkozik' *ört áll* 'lesben áll' kifejezések és mások a mai olvasó számára már vagy teljesen érthetetlenek, vagy félreérthetők.

A kötet záró tanulmánya két szinonim szó, a *gödény* és a *pelikán* stílusértékének különbözőségéről értekezik. Az elsőhöz a falánkság, az iszákosság, a mértéktelenség képzete kapcsolódik. A *gödény* szóhoz a nagy étvágyú vízimadár konkrét ismerete társult, s így érthető, hogy a madár lakóhelyét, előfordulását jelölő korai helyneveinkben, valamint személynevekben fordul elő (*Gödényfertése*, *Gödényháza* stb.). A *pelikánt* viszont a középkori latin egyházi irodalomból főleg Krisztus-szimbólumként vettük át. A szó régi, sőt újabb szójegyzékeinkben, szövegeinkben is általában Krisztusnak, az áldozatkészségnek a szimbólumaként szerepel, s hasonlóan van jelen a képi, művészeti ábrázolásokban. Volt ugyanis egy hiedelem, amely szerint a pelikán a saját vérével táplálja vagy éleszti föl kicsinyeit. Hosszú ideig nem is igen tudtak arról, és sokan ma sem tudják, hogy a *gödény* és a *pelikán* szó ugyanazt a madarat jelenti.

A. Molnár Ferenc tanulmánygyűjteménye színes olvasmány. A róla bemutatott kép hitelessége végett a többi cikknek – az ismertetés terjedelmi korlátai miatt – idézzük még legalább a címét: *A Biblia és a magyar nyelv*; *„És megvidul minden én tetemem” Nyelvi magyarázatok református énekeskönyvünkhöz*; *Siserehad*; *Bibliás ihletettség Ady Endre „Ifjú szívekben élek” című versében*; *Az első magyar vers (az Ómagyar Mária-siralom)*; *Az Ómagyar Mária-siralom szövege, olvasata és értelmezése*; *A második magyar vers (a Laskai Sorok)*.

Noha a könyv anyagának nagy része különböző folyóiratokban, gyűjteményes kötetekben már korábban megjelent, mégis, az egymásra utaló írások így együtt még inkább kiemelik, az új felismeréseket. A kötet arról győzi meg olvasóit, hogy minden mű befogadásának biztos alapja a szöveg megértése. E megértés szükséges feltétele a nyelvi eszközkészlet, különösen a szavak, kifejezések adott esetben történetileg változó jelentésének ismerete. A nyelvművelő füzet sem Romániában, sem Magyarországon nem került könyvtári forgalomba. Érdemes lenne nagyobb példányszámban újra kiadni.

(Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár, 1999, 114 l. [AESz-füzetek 4])

MIKÓ GYULA

Köszönet

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vezetősége
az *Irodalomtörténet* és az *Irodalomismeret* szerkesztői nevében
köszönetet mond mindazon tagjainak, akik személyi jövedelemadójuk
1%-át a Társaságnak felajánlották.

A 2000. évben így befolyt 153 173 Ft összeget egy Minolta típusú másológép
beszerzésére fordítottuk.

A 2001-ben bejegyzett Magyar Goethe Társaság tagokat toboroz.

A Társaság céljának és feladatának tekinti
Goethe szellemének és szerteágazó munkásságának
(szépirodalom, irodalomelmélet, képzőművészet, esztétika,
színművészet, filozófia, régészet, természettudományok, politika)
elmélyült kutatását és széles körű megismertetését
minden érdeklődővel.

A Magyar Goethe Társaság három Területi Szervezetet foglal
magában, szoros kapcsolatban áll a Német Goethe Társasággal,
valamint rajta keresztül más országok Goethe Társaságaival is.

Az egyesület tevékenységét előadások szervezésével,
publikációk támogatásával fejti ki.

Éves tagdíj: 1749 forint.

Érdeklődni és jelentkezni lehet
a Területi Szervezetek titkárságának címein:

MAGYAR GOETHE TÁRSASÁG

Budapesti Területi Szervezet. Titkár: Dr. Nagy Márta
1146 Budapest, Ajtósi Dürer sor 19–21.
Telefon: (1) 343-5062, fax: (1) 343-2311
e-mail (titkárság): marta.nagy@gmx.de

Debreceni Területi Szervezet. Titkár: Dr. Csátár Péter
4010 Debrecen, Egyetem tér 1.
Telefon: (52) 512-900/2284
e-mail: pcsatar@tigris.klte.hu
vagy: fikus99@axelero.hu

Szegedi Területi Szervezet. Titkár: Szabó Judit
6722 Szeged, Egyetem utca 2.
Telefon/fax: (62)544-245
e-mail: Szabo.Judit@lit.u-szeged.hu

Számunk szerzői

BERTHA ZOLTÁN egyetemi docens, Budapest
EISEMANN GYÖRGY egyetemi docens, Budapest
FODOR PÉTER doktorandusz, Debrecen
FRIED ISTVÁN egyetemi tanár, Szeged
GÖRÖMBEI ANDRÁS tanszékvezető egyetemi tanár, Debrecen
GYÓRI L. JÁNOS gimnáziumi tanár, Debrecen
IMRE LÁSZLÓ tanszékvezető egyetemi tanár, Debrecen
KULCSÁR SZABÓ ERNŐ egyetemi tanár, Budapest
MEZEI MÁRTA ny. egyetemi tanár, Budapest
MIKÓ GYULA gimnáziumi tanár, Debrecen
NAGY MELINDA egyetemi hallgató, Kolozsvár
RITÓÓK ZSIGMOND egyetemi tanár, Budapest
RÓNAY LÁSZLÓ egyetemi tanár, Budapest
WÉBER ANTAL egyetemi tanár, Budapest

A kiadásért felel: Praznovszky Mihály
Műszaki szerkesztő: Ruttkay Helga
Tördelte: Győrei D. László
Készült az ETO-Print Nyomdaipari Kft.-ben
Felelős vezető: Balogh Mihály

HU ISSN 1324 4970

Ára számonként: 175 Ft
Összevont szám: 350 Ft
Előfizetés egy évre: 700 Ft

Terjeszti a Magyar Posta
Előfizethető bármely hírlapkézbetűző postahivatalnál,
a Posta hírlapüzleteiben és a Magyar Posta Rt. Vezérigazgatóság
Ügyfélszolgálati Koordinációs Iroda Hírlap Vevőszolgálatánál
(Budapest 1540, ingyenes zöldszám: 06 80 444 444)
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 119-91102-02102799 pénzforgalmi jelzőszámra
Példányonként megvásárolható
a budapesti Kis Magiszter könyvesboltban (1053 Budapest, Magyar utca 40.)
és az Írók Boltjában (1061 Budapest, Andrássy út 45.), valamint
a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnál
(Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1052 Budapest, Piarista köz 1. I. em. 59.)
Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

IRODALOMTÖRTÉNET

Csorba Dávid, Debreczeni Attila,
Dobos István, Kecskés András,
Z. Kovács Zoltán, Lengyel András,
Nagy Miklós, Nyilasy Balázs,
Rónay László, Takács Judit,
Taxner-Tóth Ernő

2001/4.

IRODALOMTÖRTÉNET

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság
és a tudományegyetemek irodalomtörténeti intézeteinek folyóirata
Megjelenik a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
és a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával

2001. LXXXII. évf., 4. sz.

Új folyam XXXII. évf., 4. sz.

Főszerkesztő: TAMÁS ATTILA
Felelős szerkesztő: KOVÁCS SÁNDOR IVÁN
Technikai szerkesztő: RUTTKAY HELGA

Szerkesztőség
Debreceni Egyetem
Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet
4010 Debrecen, Pf. 52.
Telefon/fax: (52)512-934
Titkárság: Papp Eleonóra

Szerkesztőbizottság
BÉCSY TAMÁS, FERENCZI LÁSZLÓ, FRIED ISTVÁN, GÖRÖMBEI ANDRÁS,
IMRE LÁSZLÓ, KABDEBŐ LÓRÁNT, KENYERES ZOLTÁN, KOVÁCS SÁNDOR IVÁN,
KULCSÁR PÉTER, KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, LENGYEL BALÁZS,
MADOCSEI LÁSZLÓ, NÉMETH G. BÉLA, POSZLER GYÖRGY,
PRAZNOVSZKY MIHÁLY, ROHONYI ZOLTÁN, SZIGETI LAJOS SÁNDOR,
SZŐRÉNYI LÁSZLÓ, TARIJÁN TAMÁS, WÉBER ANTAL

A *Szemle*-rovat szerkesztője: S. VARGA PÁL

Felelős kiadó: PRAZNOVSZKY MIHÁLY

Kiadóhivatal
Magyar Irodalomtörténeti Társaság
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
1052 Budapest, Piarista köz 1., félem. 12.
Telefon: 337-7819

Recenziós példányok és kritikák a szerkesztőségbe küldendők.
Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Tartalom

2001/4. szám

DEBRECZENI ATTILA	
„Tudós hazafiság” <i>(Egy beszédmód a XVIII. század végének magyar irodalmában)</i>	487
TAXNER-TÓTH ERNŐ	
A mitikus folyó regénybeli iránya Szempontok <i>A falu jegyzője</i> értelmezéséhez	505
Z. KOVÁCS ZOLTÁN	
Korsó és díszedény „Irányzatosság” és irónia <i>A falu jegyzője</i> értelmezésében	530
NAGY MIKLÓS	
Az írói névadás Jókai késői regényeiben	554
NYILASY BALÁZS	
Arany János verses epikájáról	563
CSORBA DÁVID	
A Martonfalvi-tanítványok és a református pietizmus szellemi horizontja	576
DOBOS ISTVÁN	
A szöveg történetisége – a történelem textualitása Az újhistorizmus	594
LENGYEL ANDRÁS	
József Attila <i>önlét</i> terminusáról	611
 <i>Szemle</i>	
KECSKÉS ANDRÁS	
Közköltészet 1. Mulattatók <i>Régi Magyar Költők Tára</i> XVIII. század IV.	624
RÓNAY LÁSZLÓ	
Szigeti Lajos Sándor: <i>(De)formáció és (de)mitologizáció</i>	632
TAKÁCS JUDIT	
Műfajok összjátéka Nyilasy Balázs: <i>A konzervatív-modern költő</i> Arany János verses epikája	636

„Tudós hazafiság”

(Egy beszédmód a XVIII. század végének magyar irodalmában)

1. A Haza mint közösségi szimbólum

a) patriotizmus

Az 1780-as évek magyar irodalmában feltűnik egy különös alak, a tudós Hazafi, aki egy csapásra elfogadottá válik széles körben.¹ A tudós Hazafi nem immanens narratív hang, hanem egyfajta azonosságtudat szimbóluma, s *nem annyira a textusokban magukban, mint inkább a paratextusokban képződik meg*. Szövegek implikált szerzője és olvasója² egyszerre, s mint ilyen, közösségképző erejű. A tudós Hazafiak közössége virtuális, s azért az, mert valójában közösségtudatként létezik, teoretikus szövegekbe írva (mintegy paratextusként). A közösségi identitás a Haza fogalma körül képződik meg, s ilyen értelemben a patriotizmus egy fajtájaként írható le. A „patriotizmus nem egyéb, mint valamely erőteljes politikai közösségtudat kivetülése a politikai közösség territóriumára oly módon, hogy a »haza« a politikai-etikai lojalitás és elkötelezettség emocionálisan színezett szimbólumává válik”.³ A haza mint egy közösségtudat szimbóluma fogalmilag elasztikus, s ebből következően „a hazafiság jellege és objektív funkciója annyiféle, ahány politikai tudatformával, ideológiával lép szimbiózisba”.⁴

A XVIII. században kialakul a haza fogalmának egy olyan változata, amely már sokban megelőlegezi a tudós Hazafiak közösségtudatát: a hungarus hazafiság. „*Hungaruson* a XVII. század magyarországi polgára értendő, mégpedig a született magyar éppúgy, mint a német és a szlovák”,⁵ ennek az öntudatát fejezi ki az „*Extra Hungariam non est vita*” jelszava, amely a „kifelé zárt, befelé osztatlan Magyarország-képzet”-et foglalja magában.⁶ A Hungarus-tudat egy szűk csoport közösségi tudatát jelenti, „a német és szlovák evangélikus értelmiségi réteg patriotizmusát és »feudális állampolgárságát«, amely a XVII. század közepe tájától fejlődött ki, virágkorát az 1690-es évektől 1770 tájáig élte, s értelmetlenné válva eltűnt, amikor a régi Magyarország népei a nemzeti fejlődés útjára léptek”.⁷ A „tudós Hazafiak” patriotizmusa e hungarus hazafiság örököse, amennyiben a közösségeszme, amelyhez ethosza, elkötelezettsége kapcsolja, az osztatlanság jegyeit viseli magán. Magyarnyelvűsége viszont már újabb megosztó erővonalat képez, olyat, amely

gyökeresen mássá teszi a józsefi kor⁸ res publica litterariáját a magyarusok közösségtudatától, patriotizmusától. E váltásban Bessenyei öröksége is jelentős szerepet játszott.

„Tudgya Exc.ád, hogy az Országok nem tsak karddal 's fegyveres erővel, hanem egyszer-'s-mind pennával 's ésszel szereztenek, kormányoztatnak, és tartatnak fenn. Ez nem egyébként, hanem a' Nemzeti Literatúrának, az az, a' Tudományoknak hazai nyelven való virágoztatása által, mehet leg-könnyebben 's leg-tsalhatatlanabbúl végbe. (Mivel-hogy: soha egyy egész Nemzet idegen nyelven tudományra, közönséges világosságra, 's böltsességre nem juthat.) A' nemzeti nyelvnek el-hagyatásával, el-hagyattatnak a' nemzeti erköltsők, szokások, – a' Nemzetnek egész tulajdona, meg-külömböztető bélyege” – írta Batsányi Forgách Miklóshoz szóló nyílt levelében, 1790 nyarán, az országgyűlés nyelvi vitái alkalmával.⁹ Nem nehéz ráismernünk ebben Bessenyei programírásainak gondolatmenetére, megfogalmazásaira.¹⁰ Az utolsó mondat persze már más irányt szab a Bessenyeitől átvett logikának, ahogy arra Szauder József és Bíró Ferenc is nyomatékosan rámutatott.¹¹

Bessenyei programirásai nagymértékben kötődnek a századközep literatusságának a nyelvről való eszmélkedéséhez.¹² A „tudós Hazafiak” aztán ezt a Bessenyei-programot alakítják tovább: átveszik elemeit és új kontextusba helyezik azokat, miként tette azt Bessenyei is az elődök örökségével. A nyelv szerepének a Batsányi-idézetben is szemlélhető átértelmezése mellett a másik legfontosabbnak tűnő átalakulást az egységes logika szétbomlásában véljük felfedezni. A kor sajtójában, alkalmi költészetében stb. nem a Bessenyei-röpiratok gondolatmeneteire, hanem sokkal inkább gondolatelemeire ismerhetünk. Viszontláthatjuk a kard és penna kettősségére épülő *érvelést* és az igaz nemesség toposzában rejlő *értékállítást*; a kultúra elhagyatottságát panaszló *helyzetértékelést* és ebből fakadóan a nemzethalál lehetőségében megtestesülő *fenyegetettség-élményt*; a boldogabb nyugati nemzetek fejlődésében élénk vetülő *mintát* és *kihívást*; szorosán az irodalomra, tudományokra vonatkoztatva pedig a *fokozatosság* és a *hasznosság* követelményének a hangoztatását.

Az egységes logika szétbomlása azonban nem mutat rokonságot a századközepi sajátosságokkal, mert a gondolatelemlék önálló létezése nem széttagoltságot jelent, továbbá nem is a Bessenyei-féle program érvénytelenedésére vezethető vissza. Sőt, az átértelmezések mellett (és azok útján) elevenebb és hatásosabb, mint valaha. Egyszerűen nincs szükség elismételni mindig a program egészét: az egyes, az adott vonatkozásban szükséges gondolatelemlék újramondása vagy újraalkotása (mintegy szinekdochésen) megidézi és érvényesíti azt. A *tudós hazafiság beszédmódja* így sajátosan diffúz egységet képez, hiszen úgy fogalmazódhatnak meg sokszor egymástól jelentősen eltérő álláspontok is, hogy a közösségvállalás ethosza nem sérül. Az önálló életre kelt, de egy odaértett program részének tekintett gondolatelemlékben képződik meg ugyanis az a beszédmód, amely a „tudós Hazafiak” virtuális közösségének identitást ad.

b) beszédmód

A beszédmód fogalmát a cambridge-i eszmetörténészek fogalomhasználata szerint alkalmazzuk.¹³ A *beszédmód* olyannyira elterjedt napjaink elméleti és történeti szakirodalmában, hogy jelentése – sokrétűsége és divatszerűsége folytán – elbizonytalanodott. A jelen munkában a *beszédmódot* és a *diskurzust* nem szinonimákként használjuk. A *diskurzust* az általunk olvasott és gyakran idézett szakirodalmak szóhasználata alapján diszciplínák, megközelítési módok értelemben alkalmazzuk (például filozófiatörténeti, retorikai, esztétikai, antropológiai stb. diskurzus). Amikor azonban a cambridge-i eszmetörténeti iskola fogalomhasználatát követjük, *beszédmódot* mondunk.

„A politikai beszédmód nem csupán fogalmakat, »szótárat« jelent, hanem viszonylag állandó témákat is, mintákat, amelyekhez viszonyít e nyelv használója, érveléseket és értékeket, továbbá előfeltevéseket és hiteket, amelyek lehetővé teszik az érveléseket.”¹⁴ A beszédmód eme értelmezése szerint „nem a nagy életművek tükrében kell megérteni egy adott történelmi korszakot és annak problématarát, hanem épp a jelentéktelen tucatirodalom felhasználásával lehet a korabeli beszédmódot helyesen rekonstruálni.”¹⁵ Noha a konstrukció helyességének mércéje nyilvánvalóan nehezen rögzíthető, s a beszédmód eme fogalma is könnyen önálló életre kelhet mint ágens,¹⁶ mindazonáltal úgy tűnik, a *tudós hazafiság* leginkább beszédmódként értelmezve nyílik meg számunkra,¹⁷ akárcsak együttélése a patriotizmus más típusaival.

Ha a józsefi kor patriotizmus vonatkozásában releváns szövegeinek közönségképzetét és olvasásmódját vizsgáljuk, akkor a tudós Hazafiak közösségének mint az átalakuló irodalmi műveltség létmódjának megértéséhez juthatunk közelebb, a szövegekben létező közösségtudat mibenlétéről azonban keveset tudhatunk meg. A politikai beszédmódok segítségével a szövegeknek éppen eme identitásképzése tűnik leírhatóknak. S noha a cambridge-i beszédmód-fogalom inkább a hosszú időtartamok (*longue durée*)¹⁸ megragadásának eszköze, a beszédmódok egymásmellettsége éppen egy adott időpillanat diffúz egységére vethet fényt. A kor általánosan használt beszédmódjai ugyanis a haza más és más fogalmát foglalják magukban. A szövegek hol ebben a beszédmódban, hol egy másikban szólalnak meg, s ennek megfelelően hol ilyen, hol meg amolyan identitást nyilvánítanak meg a haza szimbólumának értelmezésében.

A fentiek értelmében a tudós Hazafiak közösségének identitása a józsefi korban két kontextusban vizsgálható és vizsgálendő. A műveltség és irodalom kontextusában a közösség identitástudatát a *tudós hazafiság* beszédmódja építi fel, önmagával egységesen. Minthogy ez azonban csak speciális esete a politikai patriotizmusnak, s nem is képzelhető el annak tágabb kontextusa nélkül. A társbeszédmódok azonban különböző nemzet-fogalmakat és identitás-változatokat rejtenek magukban, így a Haza szimbóluma a politika tágabb kontextusában sajátos diffúz egységet alkot, amolyan inkonzisztens konzisztenciaként jellemezhető.

2. Témák és érvelések katalógusa

a) érvelés és értékállítás

Kard és penna kettőssége mint modernizációs séma lett a tudós hazafiság beszédmódjának része. A vitézi és a költői létezés egyéni dilemmája ugyan sok korabeli katona-írónál felmerül,¹⁹ de igazi jelentőségre a nemzet felemelésének alternatíváiként tesznek szert, ahogy azt Bessenyeinél és nyomában Batsányinál is láttuk. E kettősség úgy ad lehetőséget a tudományok és az irodalom preferálására, hogy közben nem szükséges megtagadni a vitézi erényeket sem. Ez részben a mellérendeléssel érhető el, részben pedig a múlt–jövő viszonylat nézőpontjával. Báróczi Sándor 1790-es *A védelmezett magyar nyelv* című röpiratában is ezt olvashatjuk: „Eleink, mind fegyverviselők lévén, gyermekei is szüleknek példáját követték, és mindnyájan vitézek voltanak: a következő később időkben pedig bėjővén, a napnyugoti nemzetekkel való kommunikáció által, közinkbe is valamennyire a litteratura és mesterség, látjuk az előhozott példákból, hogy azok kik reá adták magokat, mennyire vitték ebben is progresszusokat.”²⁰

A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1789-es tudósítása is lényegében ezt a viszonylatot rögzíti kard és penna között: „Ha meg tekéntjük, hogy annyi jeles Hazánkfiai össze vetett erővel iparkodnak a tudományoknak Hazai Nyelvünkön való gyarapításán, [...] lehetetlen, hogy az érzékeny Hazafinak szívét az öröm el ne fogja. E’ nemes példa minket is fel gyulasztott képzelvén ezen idő szakaszszát egy olyan szerentsés Epokának, mellyben Magyar Nemzetünk fénnjét s magával született erejét mind kardjával, mind pennájával meg mutathatja.”²¹ Hasonlókat olvashatunk Kovács Ferenc és Bertits Ferenc *Mindenek Gyűjtemény*-beli cikkeiben is és még a kor sok más verses és prózai szövegében, s nem csak magyar nyelven.²²

A tudományosság mint a nemzet felemelésének a modern korban adekvát útja előtérbe állítja az egyéni érdek problémáit is, hiszen a tanultság, a nemzetért való cselekvés individuális erkölcsősége nem vezethető le az ősök érdemeiből. A *vera nobilitas* középkor vége óta elevenen élő toposza²³ így nyer aktualitást a századvégen, s lesz meghatározó érték a tudós hazafiság beszédmódjában. Batsányi már 1785-ös műve, *A’ Magyaroknak vitézsége* előbeszédében azt mondja a címzett Orczy Istvánról, hogy annak „nagyra született nemes szive nem fő rendü vérből lett származásával, nem Eleitől költsőnezett fényességgel, hanem valóságos érdemekkel kíván ékeskedni, tündökleni. Tudgya, melly üres semmi légyen a’ büszke nevezet érdem nélkül, olly világban, mellyben a’ valóságot az árnyéktól, és az igaz érdemet meg kezdik választani a’ külső máztól.”²⁴

Kreskay Imre *Magyar Museum*ban közölt versének címébe emelte e toposzt, s a két versszakos mű ellentétező szerkezete is (megengedő s nem szembeállító hangnemben ugyan) ezt nyilvánítja meg: „BÓLDOG, ki Eleit, / Érdemes

őseit, / Messze fel-számlálhattya; / Hogy Haza’ hasznára, / ‘S Nemzettyek’ javára / Éltek, meg-mutathattya: // De bőldogabb ennél, / Kit szegény tűzhelynél / Üstökös Attya nevelt; / Még-is érdemiért, / Sok jó erköltsiért, / Hazája nagyra emelt.”²⁵ Péczeli József, mint azt Bíró Ferenc részletesen ki-mutatta,²⁶ *Haszonnal mulattató meséiben*, a *Mindenes Gyűjtemény* cikkeiben és másutt is sokszor él ezzel a toposszal. Az e szemléletének alapvonását képező gondolatot epigrammatikus tömörséggel fogalmazza meg nagy hatású Voltaire-fordítása, a *Henriás Ajánló Verseiben*: „Ha Királyt a’ Virtus, nem a’ vak sors tenne / Sok Jobbágy Királlyá, sok Úr szolgál lenne.”²⁷ A megfogalmazás sokkal kiélezettebb, mint Kreskay versében, nyoma sincs a megen-gedő, egyeztető irányultságnak. Leginkább mégis ugyanazt a toposzt használják, különbségeik annak értelmezési tartományán belül helyezkednek el.

b) helyzetértékelés és fenyegetettség-élmény

Se szeri, se száma azoknak a megnyilatkozásoknak, amelyek az irodalom, a tudományok korabeli állapotának sanyarúságát panaszolják. A panaszok és kesergések megegyeznek a helyzetet kiváltó okok felsorolásában is: a külföld-majmoló módizás, a bezárkózó műveletlenség, a „nagyok” támogatásának hiánya és a közönség fejletlensége stb. mind a tudományok elhagyatottságát eredményezi. „Nem tagadom én azt, hogy a’ jó magyar könyvnek szüke ne vólna; de koránt sem azért, mintha nem vólna a’ magyar Tudósoknak könyv írásra való talentumok, avagy mintha ők restesek vólnának. Éppen nem, ellenkezőt mutat a’ mai tapasztalás, mivel a’ mióta az irigység elkezdte kedves nyelvünket üldözni, azólta több jó magyar munka jött napfényre, mint annakelőtte való száz esztendőben. Nem a’ magyar Tudósoknak kell a’ magyar tudományok’ miveletlenségének okait tulajdonítani, hanem inkább nemzetünk anyai nyelvéhez való fagyos indulattyának.”²⁸ Egy mecénási felajánlás kapcsán pedig a következő szerkesztői kifakadást olvashatjuk a *Mindenes Gyűjteményben*: „százaknak sőt ezereknek kellene a’ két Hazában ilyen nemes szivü Hazafijaknak támadni; de sokan, nem hogy virágozni kezdett Literáturánkat tehetségek szerint bőldogitanák, sőt inkább tsupa irigységből a’ leg-jobb szándékot el-nyomni igyekeznek.”²⁹

A korabeli helyzet megítélésében nagy szerepet kapott a formálisnak, külsődlegesnek ítélt hazafiság bírálata. Egy korabeli újságcikk például nem kis keserűséggel állapítja meg, hogy egy ismert úrnak „vitéz Öltözete olly pompás, hogy olly kettőnek az árrán, könnyen fel lehetne egy Tudós Társaságot állítani. – Tsupán a’ *Tsákója negyvenkét ezer Forintra* betsültetik.”³⁰ Egy nyitrai követ beszédében pedig indulatosan szólítja meg a ruha által magyarkodókat: „Tetétől fogva talpig Magyar Köntösbe öltöztök; Kalpagot, ‘s tsákós Süveget tesztek Fejetekbe, ‘s jó széles fringyia Kardot köttök oldalatokra. – E’ még mind tsak Külseje a’ Magyarságnak, ‘s mind ezek által, tsupán a’ Nemzeti Viseletnek szeretetét teszitek nyilvánvalóvá. – Engemet, ‘s velem

együtt sok értelmes Magyarokat a' mi illet: távól légyen, hogy ezen Magatok' viselését ótsárolnánk; egyedül tsak a' vólna kivánságunk, hogy a' Magyarságot ne annyira a' Ruhában, mintsem a' valóságos *Magyar Szívben*, és *Nyelvben* helyheztenétek."³¹ A megfogalmazásokban százados érvek és nemzetkarakterológiai toposzok köszönnek vissza ismét.³²

Ez a helyzet a magyar nyelv és vele együtt a nemzet pusztulását eredményezheti, ha nem tesznek ellene gyorsan és hathatósan mindazok, akiknek erre tehetsége vagy/és lehetősége van. A nemzethalál gondolata tehát szervesen következett a korabeli helyzetértékelésből, Herder jóslata utóbb csak a tekintély erejével nyomatékosította ezt a víziót.³³ Pétzeli József írja egy *Minden Gyűjtemény*-beli cikkében: „minden erőnkől támogassuk dülő félen lévő nyelvünket; mert különben egynehány száz esztendők mulva, tsak ugy fognak a' Historiák emlékezni rólunk, mint a' Celtákról, vagy Sarmatákról, hogy azok is éltek valaha.”³⁴ Bíró Ferenc, miután idéz számos hasonló megfogalmazást, Kazinczy *Orpheusára* nézve így fogalmaz: „Az Orpheus első négy közleménye a nemzethalál lehetőségével való számotvetés gondolati keretében áll. Kazinczy közli a veszélyt felelmegető és ellene tenni akaró báró, Prónay László hozzá intézett írását, ezt megelőzően pedig Pálffy kancellárnak Péczeli Józsefhez intézett s a prédikátor Henriade-fordítását magasztaló francia nyelvű levelét, hogy »azok, akik csüggedni kezdenek, vegyenek vigasztalást«. Mivel e félelem szavait elsősorban Péczeli szólaltatta meg, Kazinczynak a komáromi prédikátorhoz 1789. október 23-án kelt levele (Kaz. Lev. I. 522.) félreérthetlenné teszi a szerkesztői megfontolást: »Érti az úr miért tettem ezt [ti. Helvetius írását a tudományok terjesztéséről] és a Pálffy és Prónay levelét elől.«”³⁵

Mindez persze bizakodó hangvételben és felszólító modalitásban is elhangozhatott adott helyzetben. Ilyen helyzet volt például az, mikor 1789–1790 fordulóján II. József ígéretet tett, hogy a török háború végeztével országgyűlést fog tartani. E hírre, továbbá arra, hogy József rendelete magyar nyelven készült, a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1790. január elsejei számának nyitó cikke szinte himnikus hangú örvendezésbe fordul, egy gondolatmenetbe fogva számos korabeli ideologémt: „Hol vólnánk most, ha Nemzetünk eleitől fogva a' maga saját nyelvének pallérozására adta vólna magát, mint tselekedték hajdan a' Görögök, a' Rómaiak, ezek a' mindenhai Mustrák; azután az Anglusok, és Frantziák, közelebb pedig a' Németek, Olaszok, Oroszok és Spanyolok. [...] Alig lehet meg fogni, hogy a' Magyar Nemzet annyira buzgott Hazájáért: még is szülőtt Nyelvét, ezt a Hazai szeretetnek kútfejét, más nyelvért meg vetette. Az idegen el nyomta vólt az örököst. – De meg szánta az Ég haldoklani kezdett Nyelvünket, támasztott Hazánknak e' mi időnkben olly Fiakat, kik gyönyörüségeknek tartják vagyonokat, vagy más tehetségeket fel áldozni, tsak hogy Nyelveket, újj, és jobb életre hozhassák, és ez által ditsősségek Egét a' régi féynél még ragyogóbbá derithessék.”³⁶

c) *minta és kihívás*

A tudós hazafiak beszédmódjának egyik állandó eleme, mint azt már az eddigiekben is láttuk, hogy a „napnyugoti” nemzeteket jelöli ki viszonyítási pontként. Az általuk bejárt út, a „pallérozódásban” és „csinosodásban” elért eredményeik mintaként tekintendők az olyan még csak most nekilóduló nemzetek számára, mint a magyar is. A *Magyar Museum* Bévezetésében Batsányi (s ebben gondolatilag megegyezik vele Kazinczy első változata is) a régiebb idők akadályainak több oldalas felsorolása után így kiált fel: „bóldog isten! mire nem mehettünk volna! mennyire nem különböznék állapotunk mostani sorsunktól! – De ne gondollyunk erre; majd véres könybe borúlnak ismét ortzáink! Mit használ úgy-is, a’ lehetetlenségről álmadoznunk? – Lássuk inkább, mire mehetnénk még mostani erőnkkel. Lássuk a’ mái tudós Nemzeteket, mitsoda eszközök által jutottak ők arra a’ magasságra, a’ holott most vagynak; és kövessük mi-is, a’ mennyire környül-állásaink engedik, nyomdokikat.”³⁷ Ezt követően hosszan ecseteli a nyugati nemzetek példáját, külön kiemelve az akadémiák, a kritika és a sajtó szerepét.

E gondolat már Bod Péter és Teleki Ádám műveiben is feltűnik, a „tudós Hazafiak”-nak pedig ez az egyik legkedveltebb fordulata. A nem igazán jó hírrel emlegetett Szaitz Mária Leó azt írta 1788-as *Kis magyar frázeológia*ja előszavában, hogy „ébredjünk-fel hosszas álmunkból, ’s azon emberkedjünk, hogy nyelvünk előmozdításában ’s fel-magasztalásában más Nemzeteket kövessünk, vagy meg is előzzünk”; az egyáltalán nem emlegetett Kiss József kéziratban maradt 1791-es beszédében felteszi a költői kérdést, hogy „mi lehet nekünk Magyaroknak világosabb Tükörünk a Frantziáknál, Németeknél? a kik [...] a magok Anyai-nyelveknek bé hozásával, ’s ki-pallérozásával annyira jöttek az ő Országjokban”; a kevésbé magyaros hangzású nevet viselő Franciscus Rosenbacher pedig grammatika tankönyvében a magyar nyelv oktatását „egyébb Evrópai pallérozott Nemzetek’ példájára” hivatkozva szorgalmazza.³⁸

A mintakövetés adekvát útja a fordítás: „Vallyon, mikor érzük hát el azt a’ bóldog időt, hogy az idegen nyelveket nem értő Magyar Hazafi-is a’ magáén olvashasson, magának mindenféle Tudományt szerezhessen? – Isteni Tudományt; Edgyházi, Világi Törvényeket és Történeteket; Orvosi, Bóltselkedési, és Hadi Tudományokat elegendőképpen tanulhasson? – Ugyan ez a’ fontos tziel, mellyet már Íróink hová hamarébb el-érni, olly dítséretesen törekednek. Így tettek más Nemzetek-is elsőben; edgyik a’ másiktól költsönözte tudományát, nyelvére fordította; magáévá tette. Miért nem kellene minékünk-is így tselekednünk, míg magunk-is viszontag remekeket adhatnánk?” – írja Batsányi *Magyar Musa*-beli tanulmányában.³⁹ Hasonlóképpen nyilatkozik Révai Miklós is ugyanebben az évben: „akár mi nehéz legyen a’ fordítás állapotja, bizonyos a’ még is, hogy valakik nagyobb tekkéletességre törekedtek az írásbann, mind fordításokban kezdték leg először is magokat

gyakorolni”.⁴⁰ A gondolatmenet száz és száz alakot öltve fordul elő a korban, ami nem is csoda, hiszen antik közhelyről van szó, amelyet a német fordítás-elméleti viták is előszeretettel újítottak fel,⁴¹ s amelyet a korabeli mintakövető modernizációk hívtak segítségül ideológiájuk megalapozásához.

A mintakövetés ugyanakkor vetélkedésként is értelmeződik, mintegy kompenzáció gyanánt. Ebben az esetben természetesen nem annyira az elért (szerény) eredmények hangsúlyozódnak, hanem inkább a lehetőségek, a távlatok. A vetélkedés leggyakoribb terepe az összehasonlítás. Az a tény, hogy a magyar nyelv alkalmas a görög mintájú időmértékes verselésre, míg a nyugatiak nem, az egyik leggyakrabban hangoztatott érvvé vált akkor, mikor a nyugati nemzetek és nyelvek kihívásával való szembenézésre került a hangsúly.⁴² Hasonló érvelés más vonatkozásban is elhangzott: „nints egy Nyelv is Európában, melly a’ ‘Sidóval jobban meg-eggyezne, mint a’ Magyar Nyelv [...] minden szónak hosszúsága vagy rövidsége, oly tökéletesen meg van mérettetve, hogy e’ részbe Nyelvünk minden Európai nyelveket fellyülhalad.”⁴³ Az ilyen típusú vetélkedés mellett azonban a legképtelenebb érvek is felmerültek. Szajbély Mihály hívja fel a figyelmet Decsy Sámuel büszke megállapítására, mely szerint: „Egy nemzet sints a’ kerek ég alatt, a’ melly tzifráiban ’s rettenetesebben tudna a’ Magyaránál káromkodni.”⁴⁴

d) fokozatosság és hasznosság

A leggyakoribb azonban minden vetélkedés ellenére is a helyzettel való, szerénységre intő számvetés, s a nyugati nemzetek követésének ajánlása. A pallérozódás hosszú út végigjárásaként jelenik meg a tudós hazafiság beszédmódjában. Ezen az úton a fokozatosság elvét betartva lehet és kell járni: „mindenkor a’ Poézis vólt minden szép mesterségek közül leg-első, melly a’ Népeket vadságokból ki-vetkeztetvén, a’ mélyebb Tudományoknak el-fogadására alkalmasakká tette.”⁴⁵ A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztői lapjuk céljait illetően úgy fogalmazznak, hogy „mi egész igyekezettel kívánjuk mind azt elkövetni, valami édes Nemzetünket általán fogva a’ hasznosan gyönyörködtető olvasáshoz mind inkább inkább hozzá édesgetheti, és ez által, egy részről ugyan született nyelvének szeretetére, betsüllésére, ’s tanulására hathatósabban fel-serkentheti; más részről pedig, a’ pallerozott Nemzetek boldogságában hova tovább bizonyosabban részeltetheti”.⁴⁶

„Nagy János versekbe foglalta Faludi prózai Gracian-fordítását, majd eljárását azzal indokolta, hogy a verses forma megkönnyíti a művet alkotó maximák értelmének felfogását és emlékezetbe vésését.”⁴⁷ A’ *nevelők* című szindarab 1790-es pozsonyi bemutatóját a következő lelkes bevezető szavak előzték meg: »Fel-nyitattott azon régen kívánt út, melly leg-tökéletesebb vezér nemzetünknek pallerozására, ’s világosítására, azon út, melly nemes érzékenységeket tsepegtet a’ szívekbe és észre vétetlenül némelly kedves édes-séggel tanítja az erköltsöket [...].«⁴⁸ Diénes Sámuel úgy vélekedett Huszti

András Ó és Ujj Dácia című, általa újrakiadott könyvéhez írt bevezetőjében, hogy az olyan könyvek által, »[...] a’ mellyek nem tsak az hogy az olvasásra kellemeteseek, hanem leg előbb is szükségesek és hasznosak [...]«, a tudományok megismeréséhez vezető út könnyebbé és rövidebbé tehető.⁴⁹ Mándi Sámuel abban reménykedett *Szivet sebhető Római Mesékben tett próba* című regényfordításainak elején, hogy a nemzet »[...] az ilyen kedvet indító mesés történeteknek olvasásával a’ jobb könyveknek olvasásához apródonként hozzá szokik.«⁵⁰

Az antik közhely a német populáris esztétika (például Sulzer) nyomán is széles körben terjedt a XVIII. század végén, s vált a tudós hazafiság beszédmódjának egyik meghatározó elemévé. A fokozatosság elvének az összefonódása a hasznosság elvével az irodalomfogalmat tekintve hagyományosnak mondható, nemigen lép ki a *litterae* kereteiből, noha nem is tölti ki azt, s így lehetőséget ad új fogalmi elemek megjelenésére is. A magasabb tudományokhoz vezető, a nehéz utat megédesítő, s ily módon haszonelvűen felfogott Poézis igen könnyen képes volt önállósodni, s a hasznosság végső célkitűzését ugyan fel nem adva, de egyre inkább magában a megédesítésben, az édes-ségben lelni fel önnön valódi értelmét. A tudós hazafiság ideologikus természetű beszédmódja azonban ehhez csak eszmei keretet nyújtott.

3. Magyarnyelvűség

a) nyelvfelfogás-változatok

„A’ nemzeti nyelvnek el-hagyatásával, el-hagyattatnak a’ nemzeti erkölcsök, szokások, – a’ Nemzetnek egész tulajdona, meg-külömböztető béllyege” – idéztük Batsányit, megjegyezvén, hogy e gondolata jelentősen eltér Besse-nyei felfogásától. A nyelv létének a nemzet létevel való azonosítása a tudós hazafiak beszédmódjának legáltalánosabban használt ideologikus közhelye, számtalanszor előfordul önmagában és más vonatkozásban egyaránt, ahogy azt a fentiekben is láthattuk. Ebben az összefüggésben nyelv, nemzet és tudományok szinte szinonimákként használatosak, megteremtve azt a sajátos összefüggést, melyet Bíró Ferenc úgy fogalmazott meg, hogy a „nemzet mintegy a nyelvben inkarnálódik, a nyelv viszont az irodalomban, a nyelv a nemzet létét jelzi, az irodalom pedig a nemzet nagylétét jelezheti – a nyelv az irodalom által hódíthat, önmagában viszont a végső menedék, ha elvesz, elveszett a nemzet”.⁵¹ Ez az elgondolás azonban nem érvényteleníti a nyelv Besse-nyei-féle felfogását, sőt, más nézeteknek is teret enged.

A nyelvfelfogás az irodalom szempontjából azonban nem tekinthető monolitnak, különféle változatok tűnnek fel, amelyek egymásba játszanak ugyan, de mégis igen eltérő karakterűek. „A szóban forgó bő fél évszázad során – mint Bíró Ferenc írja – ebből a szempontból négy variáns tűnik élesen a szemünkbe. Megjelenik a magyar nyelv mint az irodalom művelése szem-

pontjából meglévő *adottságok* terepe, természetesen korábban is ismert, de elhanyagolt, esetleg korábban is felhasznált, de inkább csak alkalmyszerűen felhasznált tulajdonságai kerülnek most az érdeklődés homlokterébe. Ekkor válik tudatossá, hogy a nyelv az emberek, nemcsak a tudósok és a politika irányítói, hanem az ország lakosai közötti kommunikáció legfőbb *eszköze*, az a körülmény tehát, hogy a közös nyelv a tudományok széles körű terjesztésének a vehikuluma. Ugyancsak ennek az időszaknak az irodalmárai fedezik fel és hirdetik igen nagy hangerővel, hogy a nemzeti nyelv – *jel*, az illető nemzet megkülönböztető vonása és létének bizonyítéka, ám a nemzet nyelve elsősorban az irodalom révén nyerhet igazán tartós, kiterjedt és más nemzetek számára is hiteles életet. Végül már e kor íróinak tudatában is megjelenik a nyelv mind az irodalomnak, mind a gondolatok és érzelmek kifejezésének az adott pillanatban ugyan készültlen, de lehetőségekben gazdag, a fejlesztés, az alakítás számára nyitott, anyagszerű *közegeként*.⁵² A nyelv mint adottság, eszköz, jel és közeg válik tehát fontossá az irodalom számára, ezen vonatkozásai képeznek sajátos kontextust értelmezéséhez.

„Fontos megjegyezni, hogy a nemzeti nyelvnek e négy – s mint jól látható: az irodalom világával egyaránt szoros kapcsolatban lévő – aspektusa nem egymást kizáró, egymás rovására érvényesülő és egymást érvénytelenítő mozzanat: ezek a vonatkozások nemcsak képesek az együttélésre, de lényegében egyidejűleg vannak jelen a kor szellemi életében. Arról azonban nincs szó, hogy ez az egyidejűség feltétlen érvényű és teljes egyidejűséget jelentene. E fél évszázad során az említett változatok feltűnésük időpontja, hangsúlyos és reflexiókkal kísért jelenlétük időszaka szerint is különböznek egymástól. Az iménti felsorolás sorrendje voltaképpen annak sorrendje is, ahogy e variánsok feltűnnek és egyben annak, hogy jelenlétük súlya és reflektáltsága változik az időben.”⁵³ A „józsefi kor” az az időszak, amikor e változatok egyaránt hangsúlyosan vannak jelen, a Bíró Ferenc által említett dominanciák, mint maga is említi, nagyobb időszakaszra, mintegy fél évszázadra nézve tekinthetők érvényesnek.

Az együttélés, egyidejűség persze e hosszabb periódusban is nyilvánvaló (ezt újabban Szajbély Mihály és Margócsy István példákkal illusztrálva emelte ki⁵⁴), de korántsem olyan erősséggel, ahogyan azt az 1780-as, 1790-es évek fordulójának időszakában tapasztalhatjuk. Ekkor ugyanis éppen azt tartjuk a nyelvfelfogás egyik fő sajátosságának, hogy az egyes változatok egymás mellett szabadon lebegve önálló érvelések, gondolatmenetek alapját képezik, s egymással tetszés szerint társulnak. Más és más körben érvényesek, referenciájuk azonban feltűnően közös: a latin nyelv.

b) a latin mint referencia

Amikor a magyar nyelv *adottságai* hangsúlyozódnak, az érvelés mindig vers-tani körben mozog. Felszabadító erejű és mozgósító hatását az a felisme-

rés, hogy a magyar nyelv eredendő adottságaiból kifolyólag alkalmas a görög és latin nyelv mércéje szerinti időmértékes verselés megvalósítására. A versújítók által terjesztett (és egyben alkalmazott) tétel nyomós érvként szolgált a magyar nyelv és kultúra műveletlenségét firtató nyugati, elsősorban német bírálatokkal szemben, egyben a visszavágás lehetőségét is kínálva, hiszen a bírálók nyelve erre alkalmatlan volt. A latin nyelv ebben az összefüggésben mércéül szolgált, mércéül, melynek a magyar is megfelelt.

Mércéül szolgált a latin a nyelv eszközként való felfogásában is, csakhogy itt éppen a meg nem felelés volt az alapvető élmény. A magyar nyelv mint a tudományok *eszköze* még képtelen volt ebbéli funkcióját betölteni, hiszen a latin hosszú időn át a magyar nyelv és a műveltség közé ékelődött, s így gátolta annak kimunkálódását. A századközepi eszmélkedése és Bessenyei programos gondolkodása után általános követelménnyé vált, hogy a tudományosság, a műveltség nyelve a magyar legyen, ennek megvalósítása azonban a rohamos előrehaladás ellenére is csak hosszú távú célként volt megfogalmazható.

A magyar nyelv mint a nemzeti lét *jele* elsősorban közjogi-politikai összefüggésrendszerben tűnik fel az 1780-as, 1790-es évek fordulójának államnyelvi harcaiban. A latin nyelvet a németre cserélő józsefi nyelvrendelet után az alternatíva a latin visszaállítása vagy a németnek a magyarral való helyettesítése volt. A birodalmi nyelvként funkcionáló német fenyegetettséget jelentett a magyarra nézve, a hagyományos latin pedig kötöttséget: mindkettőtől elszakadva kellett a magyar államnyelvi alkalmasságát bizonyítani.

A magyar nyelvnek *közegként* való értelmezése az irodalom sajátos világának összefüggésrendszerében fogant meg s lesz értelmezhető. A kifejezés, kifejezhetőség kérdése a nyelv művészi felhasználásával kapcsolatos, s mint ilyen, megint egészen eltérő változatot mutat az eddigiekhez képest. Az antikvitás klasszikus szerzőinek művei révén e vonatkozásban is mércéül szolgál a latin nyelv, gazdagságával, kifejezőerejével, árnyaltságával, nem véletlen, hogy a fordításprogram egyik fő iránya a legjelentősebb antik szerzők és művek magyarul való megszólaltatása. Mindazonáltal a latin nyelv pozíciója éppen az irodalom sajátos területén a leggyengébb, merthogy a modern nyugati irodalmak mintája kezdettől meghatározóbb szerepet töltött be az irodalmi kifejezés formálásában.

A négy nyelvfelfogás-változat tehát négy önálló, egymással össze nem függő vonatkozási rendszerben helyezkedik el, viszont mindegyikben ott szerepel a latin mint mérce. „A nemzeti nyelv elismertetéséért vívott harcot elsősorban a latin nyelvvel szemben kellett győzelemre vinni. Így volt ez Európa valamennyi országában, csupán a társadalmi és gazdasági viszonyok eltérő fejlődésének következtében a váltás időpontja tért el egymástól. [...] Abból, hogy az anyanyelvnek a latinnal szemben való jogaiba iktatása Európa különböző országaiban lényegét tekintve azonos módon, de különböző

időpontokban játszódtott le, logikusan következett, hogy a fejletlenebb nemzetek a maguk harcának megvívásakor már az előttük járók példájára is hivatkozhattak. A klasszikus hivatkozási alap természetesen a göröggel szemben magát önállósított latin nyelv példája volt, de emellett a hazai szerzőknél sűrűn találkozunk az angol, még inkább francia és német fejlődésre való hivatkozással is.”⁵⁵

A „nyugoti nemzetek” mintája tehát szervesen összefügg a latin nyelv mintájával, mintegy annak analógiáját mutatja, a latin azonban az államéletben és a tudományosságban elfoglalt helyénél és szerepénél fogva ezeknél jóval meghatározóbb jelentőségű volt. A nyelvfejlesztési törekvések célja legáltalánosabban véve az volt, hogy „a magyar nyelvet a latin szintjére hozzák, s arra tegyék alkalmassá, amire a latin egyébként, konvencionálisan, generálisan alkalmas. Megítélésem szerint *ennek* a megfelelési igénynek a nevében (legyen az írott, irodalmi magyar nyelv olyan, mint a latin) születik a század utolsó harmadának hatalmas fordítás-irodalma (latinból és nem latinból) [...] avégett, hogy versengés képében a magyar nyelv bebizonyíthassa egyenrangúságát, teljes jogú és teljes körű kiképzettségét.”⁵⁶

Margócsy István a fenti gondolatmenetet végül egy más összefüggésbe fordítja át: „S e kiképzettség aztán, mely a nyelv, úgymond, természet adta *képességén* alapul, épp azáltal, hogy a széles körben elfogadott kulturális értékek körében biztosítja az egyenrangúságot, a nyelvet hordozó, használó, teremtő, a nyelv által meghatározott közösségre, azaz a nemzet fogalmára is visszahat: a nemzetnek mint önálló, nyelvvel is rendelkező, nyelv által (is) konstituálódó szubsztanciának a létjogosultságát erősíti meg újra.”⁵⁷ A *nyelv nemzetet konstituáló* jellegzetességénél vagyunk tehát, ami Bíró Ferenc gondolatmenetének is premisszája: az értelmiségnek a „nyelvért vívott küzdelme a nemesség feudális nemzetfogalmával szemben egy nyelvi alapon elgondolt, tehát egységesítő nemzetfogalmat állít szembe”.⁵⁸

c) racionalista nyelvszemlélet

A nyelv és a nemzet azonosítása⁵⁹ a nemzethalál fenyegető lehetőségének összefüggésében történik meg a tudós hazafiság beszédmódjában. A herderi jóslat e gondolatnak nem forrása, csak megerősítése. Herder nyelvszemlélete egyébként is alapvetően eltérő, s éppen ez az egyik fő különbség, amely a tudós hazafiság beszédmódjának nyelvet a nemzettel azonosító szemléletét elválasztja a Herderétől. Ez utóbbi ugyanis organikusságot feltételez, ami a nyelv empirikus felfogásával függ össze: a gondolat nem választható el a nyelvtől, így minden egy nyelvet beszélő közösség másként, nyelvében adott módon látja a világot. A racionalista nyelvszemlélet ezzel szemben univerzalisztikus és elsősorúen kommunikatív célzatú.⁶⁰

Első pillantásra úgy tűnhet, nyelv és nemzet azonosítása az empirista nyelvszemlélet jegyében történik a tudós hazafiság beszédmódjában is. „Ha

a’ Deák Nyelvet vesszük-elő, úgy örökösen bé-zárjuk a’ Tudományok el-terjedése előtt az útát. Egészen a’ Rhetoricáig, az az életünknek tsak-nem fele részéig azt a’ nyomorúltt konyhai deákságot tanulnánk egyedül, a’ melyet ekkoráig Oskoláinkban és Oskoláinkon kívül hallottunk, ’s nem lessz időnk Valóságoknak tanulására.”⁶¹ Ezt a gondolatot fogalmazta már meg a *Magyar Museum*hoz írott előbeszédében is: „Ezen [ti. a latin nyelven] irattatván az akkori közönséges szokás szerint, Törvényeink, ez rendeltetvén Köz-dolgaink folytatására, elfelejtkeztünk Anya-nyelvünkről, s ennek tanulására fordítottuk legszebb esztendeinket.”⁶² Batsányi, mikor átdolgozta ezt a szöveget, majdnem szó szerint átvette e részt, majd a következőket fűzte hozzá: „Iffiaink húsz, harmintz esztendőös korokban, alig mentek tovább a’ *Rhetoricánál*, az az, nem tanultak egyebet *Deák szónál*; és így mikor, anyai nyelven tanulóván, ’s elmélkedve okoskodván, már tudományra juthattak volna, akkor kezdték először hallani, miként kellessék *gondolkodni*.”⁶³ E részt pedig mintha Kazinczy először idézett szövege mondaná újra.

Decsy Sámuel is Kazinczyhoz hasonlóan fogalmaz a *Pannóniai Fénikszen*: „Első gyermekségünktől fogva ember korunkig egy holt nyelvnek tanulásával kínoztuk elméinket, tsak azért, hogy a’ valóságos tudományoknak értésére alkalmasak lehessünk. Ha mi azt az időt, mellyet a’ deák nyelvnek tanulására vesztegettünk, a valóságos tudományoknak gyakorlásában töltöttük volna-el, sokkal hasznosabb tagjai lehettünk volna a’ köz-társaságnak.”⁶⁴ Hasonlókat olvashatunk Grigely József és egy ismeretlen tudósító levelében is, amelyeket a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztői tettek közzé lapjukban.⁶⁵

Ha azonban figyelembe vesszük a kontextust, nem is annyira az empirista nyelvszemlélet érvrendszerét és logikáját látjuk működni a szövegekben. Valójában a műveltség, még szorosabban véve az oktatás nyelveként esik szó a magyarról, s mint ilyen áll ez szemben a latinnal. Az a praktikus követelmény hangsúlyozódik, hogy célszerűbb és könnyebb az anyanyelven szerezni az ismereteket, mint a latinon, mert így nincs szükség közvetítő nyelvre, amit ugyancsak tanulni kell – a megszerzendő ismeretek azonban latinul és magyarul is ugyanazok. Báróczi Sándor egyértelműen így fogalmazott nagy hatású röpiratában, a *Védelmeztetett magyar nyelvben*,⁶⁶ mikor arra az ellenvetésre felelt meg, hogy a latin a tudományok nyelve, a magyar erre még készületlen: „ha mi is el nem kezdjük, semmire sem fogunk benne menni, hanem örökké böcsőben maradunk. Eleint, míg füleink hozzá nem szoknak, rendesnek fog tetszeni, mint valami új módi öltözet: de valamint szintén ehhez szemeink, úgy amahhoz füleink hozzászokván”,⁶⁷ a különbség eltűnik latin és magyar nyelv között.

Nincs szó a nyelv és gondolat elválaszthatatlanságáról, sőt, a nyelv „öltözet”, amelyet meg lehet szokni. Nem a mással össze nem mérhető nemzet-individuum jelentkezik tehát a latin nyelv elleni érvelésben az 1790 körüli

időszakban, sokkal inkább a racionalista nyelvszemlélet kommunikatív karakterét látjuk itt érvényesülni, csakúgy, mint abban, hogy a nyugati nyelvek mintaként szolgálnak a „csinosodni kezdő” magyar számára. Ugyanez a sajátosság figyelhető meg a fordítási viták érvelésében is. Szajbély Mihály a XVIII. század első felének európai vitáira nézve állapítja meg, de a magyar századvégre is érvényesen, hogy „eltérő normák szerint ugyan, de lehetségesnek tartották tökéletes fordítás létrehozását”.⁶⁸ Ez pedig csakis az univerzalisztikus, racionalista nyelvszemlélet alapján lehetséges.⁶⁹ Nyelv és nemzet azonosítása tehát, úgy tűnik, a racionalista nyelvszemlélet jegyében történik meg a tudós hazafiság beszédmódjában.

d) kontrasztivitás

Van azonban a korabeli nyelvszemléletnek egy olyan vonása is, amely sem a racionalista, sem az empirista nyelvszemlélet felől nem értelmezhető igazán. A *kontrasztivitás* identifikációs ereje meglehetősen eltérő vonásokat mutat mindattól, amit az eddigiekben láttunk, a latin nem referenciaként és a nyugati nyelvek nem mintaként értelmeződnek, hanem egyértelműen ellenséges oppozícióban. „Ha a’ Magyar Nyelvet hozzuk-bé, állani fogunk: ha a’ Deák Nyelv hozatik-vissza, később vagy elébb el-öl az idegenek özöne, ’s Nemzetünk korts-zürzavar lessz” – írja Kazinczy az *Orpheusban*, a Fáy Ágoston beszédéhez fűzött kommentárjában.⁷⁰ A soknemzetiségű állam ténye addig éppen a latin mint államnyelv evidenciáját vonta maga után a közgondolkodásban. A fenti érvelés megfordítja a dolgot: a latin visszahozatalával a magyar nyelv nemzetet megtartó ereje sérülne, s így felmorzsolnák az idegenek.

A kor államnyelvi harcai kapcsán igen élesen vetődött fel ez a probléma. A *védelmettetett magyar nyelvről* szóló recenziójában írja Batsányi, hogy „egyik Európai Országnak sints olly nagy szüksége egy *Nemzeti Nyelvre*, mint a’ Magyar Birodalomnak; mivel-hogy egyik sints olly temérdek sokféle nyelven ’s hiti-valláson lévő népekből össze-alkotva”,⁷¹ majd Forgách Miklóshoz szóló nyílt levelében így fogalmaz: „Ha egyszer sok-féle, szép, tudós Könyveink lesznek; ha Nyelvünknek illendő betse léssen: majd önként fogják azt még az Idegen-Országbeliek-is tanulni. Általlátták majd a’ Horvátok ’s Tótok is, hogy tanátsosabb, egy költséges holt nyelv helyett azon Nemzetnek élő nyelvét tanulniok, ’s ügyöket rajta folytatniok, mellynek koronája ’s védelme alatt bátorságos, szabad életet élnek.”⁷²

Az önmeghatározás tehát jellegzetesen *kontrasztív*,⁷³ s itt nem pusztán a lalinnal való szembesülés a lényeges immár: a magyar nyelv „idegen maszlag” általi veszélyeztetettsége, az „elkorcsosulás” réme válik az egyik fő elemmé. A nyelv nem organizmus, mely individuummá tesz a többi nemzet között, hanem zárt rendszer, amely elválaszt azoktól;⁷⁴ annak eszköze, hogy megrajzolhatóak legyenek egy új közösség határvonalai. A nyelv közös használata a definitív elem (miként az *Encyclopédia* szócikkében is), nem maga a nyelv

mint kulturális önelv.⁷⁵ A viszony persze könnyen megfordulhat, s utóbb egyértelműen meg is fordul, e perspektíva azonban nem fedheti el azt a sajátosságot, hogy a józsefi korban a nyelv, s tágabban véve az etnikulturális hagyomány egésze még nem így funkcionált, noha egy új közösségtudat megképzésének az eszköze volt, s e közösségtudat a politikai és etnikulturális határvonalak egybeesése mentén kezdett elkülönülni.⁷⁶

1 Vö. minderről dolgozatunkat: *Integráció és elkülönülés az 1780-as, 1790-es évek magyar irodalmában*, Tiszatáj 2001. (sajtó alatt).

2 Paul RICOEUR, *A szöveg világa és az olvasó világa = Narratívák 2.*, szerk. THOMKA Beáta, Bp., 1998, 28. Az implikált szerző és olvasó kategóriái Wolfgang Iser-től származnak, Ricoeur azonban az eredeti implicit helyett az implikált fogalmát tartja kifejezőbbnek (lásd *i. m.*, 13. lábjegyzet). Iser előbb prózatörténeti műve zárófejezeteként adta közre olvasás-fenomenológiai megközelítésének összefoglalását (*The Implied Reader*, London, 1980, 274–294., a német eredeti 1972-ben jelent meg), majd önálló könyvet szentelt a kérdéskörnek (*The Act of Reading*, London, 1980, a német eredeti 1976-ban jelent meg). Ezek között lényegi pontokon szövegszerű átfedések is vannak („the literary work has two poles, which we might call the artistic and the esthetic: the artistic refers to the text created by the author, and the esthetic to the realization accomplished by the reader”, 274., illetve 21.).

3 SZŰCS Jenő, *A nemzet historikuma és a történet szemlélet nemzeti látószöge = Uő, Nemzet és történelem*, Bp., 1974, 72., vö. 112–114. „A politikai haza eredendően: eszme. Ezen az eszmén kezdetben viszonylag szűk intellektuális réteg: politikusok, írók, jogászok, történetírók, filozófusok, a nemzeti öntudat »propagandistái« dolgoztak, formálták ki azt a szónoklatokban és közjogi elméletekben, a nemzet múltjáról, helyéről és hivatásáról alkotott teóriákban és költeményekben, politikai pamfletekben és nemzeti himnuszokban”. (SZŰCS Jenő, *i. m.*, 115.)

4 *I. m.*, 116.

5 TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita (Egy szállóige történetéhez)*, Bp., 1969, 83.

6 *I. m.*, 85., lásd előtte részletesebben: 83–84.

7 *I. m.*, 100.

8 Lásd dolgozatunkat: *Egy korszak kijelölése = In honorem Tamás Attila*, szerk. GÖRÖMBEI András, Debrecen, 2000, 65–79.

9 = *Batsányi János összes művei*, kiad. KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor, Bp., 1960, II, 201. (BJÖM).

10 Vö. NÉMEDI Lajos, *Bessenyei György utóéletéről = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József és TARNAI Andor, Bp., 1974, 733–763., főleg: 739–750., 752–760.

11 Vö. SZAUDER József, *Bessenyei és a fiatal Batsányi = Uő, Az este és Az álom*, Bp., 1970, 123–135.; BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1994, 348–350.

12 BENKŐ Loránd, *A magyar irodalmi irásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*, Bp., 1960, 247–252.; TARNAI Andor, *Az egyházi értelmiség laicizálódása = A magyar kritika évszázadai*, Bp., 1981, I, 188–195. (Lásd utána a szemelvényeket is: 196–247.); BÍRÓ Ferenc, *i. m.*, 25–29.; SZAJBÉLY Mihály, *Az anyanyelv helye a 18. századi magyar felvilágosodás hasznosuló világszemléletében = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, XXV.*, Szeged, 1988, 39–56.

13 Megjegyzendő azonban, hogy a cambridge-i eszmetörténészek maguk élénken tiltakoznak az ilyen egységesítő besorolás ellen (munkásságuk áttekintő értékelését lásd HORKAY HÖRCHER Ferenc, *A koranmodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*, Bp., 1997, 287–305., valamint KONTLER László, *Az állam rejtelméi*, Bp., 1997, 13–28., a 20. oldal jegyzetében részletes bibliográfiával). John G. A. Pocock „a beszédmód kifejezés következő munkadefinícióját adta meg: »olyasmit jelent, mint beszéd, irodalom és általában közösségi

megnyilvánulás (public utterance), de belefér valamennyi elmélet is, és különböző kontextusokban kerülhet fölhasználásra, amelyekkel különböző módokon kerülhet kapcsolatba.« Bár e definíciószerűség második fele nem tűnik túlzottan megvilágosító erejűnek, a magyarázatból kitűnik, hogy valami olyasmire gondol Pocock, ami szinte teljesen megegyezik a skinneri felfogással: »e megközelítés előnye az, hogy lehetővé teszi számunkra, hogy úgy írjuk meg egy intellektuális tevékenység történetét, mint olyan cselekvések történetét, melyeket különböző emberek egymástól eltérő körülmények között hajtottak végre.«” (HORKAY HÖRCHER Ferenc, *i. m.*, 298.)

14 TAKÁTS József, *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején*, ItK, 1998, 668. Az idézet így folytatódik: „Az eszmetörténész kutatása arra irányul, hogy megértse és elbeszélhetővé tegye, mit jelentettek az egyes fogalmak használói és befogadói számára; hogyan, milyen »logika« szerint keveredtek a használat során az egyes politikai beszédmódok »szótárai«, hogyan rendeződnek időnként át e »szótárak«; milyen »vitához« szólnak hozzá a szövegek, amikor egyes témákat érintenek vagy érvelési módokat választanak; mit jelentettek a minták, hogyan tűnnek el vagy fel a politika nyelvében; hogyan reflektáltak e szótárhasználatokra mint szótárhasználatokra, mintákra mint mintákra maguk a beszélők és a szövegek kortárs befogadói.” (Uo.)

15 HORKAY HÖRCHER Ferenc, *i. m.*, 301.

16 Vö. TAKÁTS József, *Antropológia és irodalomtörténet-írás*, BUKSZ, 1999, 42.

17 Más szakirodalmi háttérrel, de az itt alkalmazotthoz nagyon sokban hasonló megközelítéssel vizsgálódik RÁKAI Orsolya, amikor a „retorikai kód” Roland Barthes-i kategóriájából indul ki; példái, elemzéseik részben egyeznek az itteniekkel, részben kiegészítik ezeket (*Az eleven kép. A nemzet és a nyelv kongruenciájának néhány kérdése a XVIII–XIX. század fordulóján = Mesterek, Tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, Bp., 1999, 203–223.)

18 E fogalmat a mentalitástörténet tette népszerűvé (vö. Jacques LE GOFF, *A mentalitástörténet problémái*, Világosság, 1976, 11. sz.,

683–690. Anthony KRAUSE, *Az Annales befejezetlen kalandja*, BUKSZ, 1994, tél, 460–465.

19 Vö. EGYED Emese, *Kard és penna. Magyar írók dilemmái a felvilágosodás idején = Uó, Kard és penna*, Bp., 1998, 26–48.

20 BÁRÓCZI Sándor, *A védelmezett magyar nyelv*, kiad. SZIGETHY Gábor, Bp., 1984, 60.

21 Idézi KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*, Bp., 1970, 338.

22 Lásd Mindenes Gyűjtemény (MindGy.) 1790. III. Negyed, 394–410., főleg 399. skk.; 1790. IV. Negyed, 173–176. Kovachich Márton György német nyelvű folyóiratának, a *Merkur von Ungarn*nak az előbeszédében is szerepel e gondolatmenet (vö. KÓKAY György, *A nemzeti fejlődés és az európai integráció kérdései a XVIII. század végi magyar irodalomban = Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszéri kérdései*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1996, 248–249.)

23 Vö. erről TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita...*, Bp., 1969, 82–86.; BÍRÓ Ferenc, *i. m.*, 88.

24 BJÖM II, 10.; vö. TARNAI Andor, *i. m.*, 86.

25 Magyar Museum (MM.) II, 1., 17.

26 Péczeli József, ItK, 1965, 421–429.

27 PÉCZELI József, *Henriás*, kiad. VÖRÖS Imre, Bp., 1996, 43.; vö. BÍRÓ Ferenc, *Péczeli József, i. m.*, 429.

28 DECSY Sámuel, *Pannóniai Fénix*, Bécs, 1790, 111–112.

29 MindGy. 1790. III. Negyed, 199.

30 Hadi és Más Nevezetes Történetek, (HMNT) 1790. III. szakasz, 109.

31 HMNT 1790. II. szakasz, 223. Sok hasonló megnyilatkozást olvashatunk még a korabeli hasábkok: például uo., 292.; 672.; Magyar Kurir, 1790, II. kötet, 1090.

32 TARNAI Andor például idézi Báthori Mihály református prédikátor *Hangos trombita* című művét, amelyben kora nemeseit bírálja: „A’ ti időtökben majd el pusztul a’ Fejérvári szép collegium. Nintsen a’ templomoknak, Scholáknak építésére, tudós Professorok tartására pénzetek, de vagyon a’ perémes köntösre, tobzodásra, paripákra és egyéb hiában valo piperere.” (*I. m.*, 88.)

33 Vö. BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma, i. m.*, 127–128.

34 MindGy. 1789. II. Negyed, 63. E rész visszhangzik utóbb Csokonai Orczy–Koháry-levelében (*Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Levelezés*, kiad. DEBRECZENI Attila, Bp., 1999, 69–70.).

35 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, i. m., 128.

36 HMNT 1790. II. szakasz, 2–3.; vö. „Ha Mátyás Király’ idejében csak husz Hazafijak éltek volna olyyak, a’ milyenek ma számosan vagynak, kik t. i. Anyai nyelvek’ pallérozására egész erejekkel törekednek; ugy talán a’ Magyar Literatura leg-virágzóbb volna ma Európában.” (MindGy. 1789. I. Negyed, 28.)

37 BJÖM II, 93.; vö. 440–443.

38 Mindezt (és további példákat) lásd BENKŐ Loránd, i. m., 250. skk.

39 BJÖM II, 463–464.

40 Idézi SZAJBÉLY Mihály, *Fordításelméleti megfontolások a 18. század második felének magyar irodalmában*, It, 1983, 139.

41 Lásd erről SZAJBÉLY Mihály, uo.

42 Vö. minderről KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története*, Bp., 1991, 130–145.

43 MindGy. 1791. V. Negyed, 41.

44 DECSY Sámuel, i. m., 48., vö. SZAJBÉLY Mihály: „*Idzadnak a magyar tollak*”. *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Bp., 2001, 24. (Itt mondok köszönetet a szerzőnek, hogy munkáját már kéziratban használhatam.)

45 BJÖM II, 95.

46 HMNT 1789, I. szakasz, 281–282.

47 Udvari Kátó, vagy is Grátzián Boldizsárnak Faludi Ferentz által magyarra fordított CCC maximái, melyeket alagyás versekbe foglalt Nagy János, Győr, 1790.

48 A’ nevelők, Pozsony, 1790.

49 Bécs, 1791.

50 Pozsony, 1786. Mindezeket SZAJBÉLY Mihály idézi („*Idzadnak a magyar tollak*”, i. m., 32.).

51 BÍRÓ Ferenc, *Nemzet, nyelv, irodalom*, ItK, 1984, 571.; vö. *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, i. m., 133. Újabbban lásd A „tudományok”, a nemzeti nyelv és az eredetiség, Palócföld, 1995, 479–485.

52 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, i. m., 125.

53 I. m., 125–126.

54 Lásd SZAJBÉLY Mihály, „*Idzadnak a magyar tollak*”, i. m., 15–31., valamint MAR-GÓCSY István, *A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében = Folytonosság vagy fordulat? i. m.*, 255–257.

55 SZAJBÉLY Mihály, „*Idzadnak a magyar tollak*”, i. m., 26–27.

56 MARGÓCSY István, i. m., 258.

57 Uo.

58 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, i. m., 134.

59 Vö. erre nézve a korábban mondottakat, valamint RÁKAI Orsolya tanulmányát (*I. m.*, 203–223.).

60 Minderről lásd CSETRI Lajos, *A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József és TARNAI Andor, Bp., 1974, 229–279., főleg 231–253.; KELEMEN János, *Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában*, Bp., 1990, főleg: 83–191., 232–240.; S. VARGA Pál, *Nemzetiség és nyelvszemlélet a magyar romantika irodalmában*, Kézirat.

61 Kazinczy kommentárja Fáy Ágoston beszédéhez (Orpheus I, 2., 153–154.)

62 BJÖM II, 441.

63 BJÖM II, 92.

64 DECSY Sámuel, i. m., 86.

65 HMNT 1790. II. szakasz, 427–431.; 1791. IV. szakasz, 191–193.

66 Hatásáról lásd BJÖM II, 508–510.

67 BÁRÓCZI, i. m., 26.

68 SZAJBÉLY Mihály, *Fordításelméleti...*, It, 1983, 157.

69 Csetri Lajos az empirizmus hatásáról is említést tesz a szabad fordítás hívei esetében, de később e hatásokat csak szörványosaknak mondja (*I. m.*, 249.).

70 Lásd Orpheus I, 2., 160–161.

71 BJÖM II, 210.

72 BJÖM II, 203. A Mindenes Gyűjtemény cikkében is azt olvashatjuk, hogy „abban áll a’ Nemzet’ ditsősége, [...] hogy a’ mi nyelvünk légyen a’ maga Hazájában az első, ‘s a’ mi Literáturánkat ne tsak meg-esmérjék, hanem betsüljék az ne idegen Nemzetek.” (1790. IV. Negyed, 47.)

73 Vö. John ARMSTRONG, *Nations before Nationalism*, The University of North Carolina Press, 1982, 5.

74 A jelenség éppen ezért nem értelmezhető az empirikus, illetve racionalista nyelvszemlélet fogalmi kettősségében, hiszen a kontrasztivitás nemcsak az empirikus nyelvszemlélettől, hanem a racionalistától is idegen: ennek instrumentalizmusa magában foglalja azt a premisszát, hogy a nyelvek között nincsen lényegi különbség.

75 „L'idée de nation apparaît donc comme indépendante de la langue, s'est au contraire la langue qui reçoit sa légitimité de la nation. [itt hosszabb idézet következik az Encyclopédiából] Le problème est celui de la légitimité: une langue ne mérite ce nom que si elle – ou ses émanations dialectales – est parlée par l'ensemble de la nation. 'Une langue est la

totalité des usages propres à une nation, pour exprimer ses pensées par la voix', dit le même article. *C'est la nation qui définit ici la langue, et non l'inverse*". (Anne-Marie Mercier FAIVRE, *La nation par la langue: philologie, nationalisme et nation dans l'Europe du dix-huitième siècle = Nations and nationalisms: France, Britain, Ireland and the eighteenth-century context*, ed. Michael O'DEA and Kevin WHELAN, Oxford, 1995, 170., saját kiemelésünk.)

76 Ezen összefüggéseket részletesen vizsgálom *Nemzet és identitás a XVIII. század végének magyar irodalmában* című dolgozatomban (ItK, 2001, sajtó alatt). Ez az utalás is jelzi, hogy a jelen tanulmány egy nagyobb munka egyik fejezete.

A mitikus folyó regénybeli iránya Szempontok *A falu jegyzője* értelmezéséhez¹

Irányregény?

Megjelenése óta vitatott, irányregény-e – illetve miért az – *A falu jegyzője*? Ennek fordulatait a szakirodalom alapos ismeretével, a regényszövegre összpontosítva, a dekonstrukciós módszer szellemében foglalta össze Devescovi Balázs.² Szellemes és találó kérdései között némileg elsikkad, hogy már a kortárs Erdélyi János³ tisztábban látta a kérdést, mint bárki más, amikor rámutatott a regényszervező tényezők és közéleti mondanivaló ellenmondásos viszonyára. A regény legfőbb értékét a róla szólók többsége abban látta, hogy „közel hozta [...] az irodalmat az élethez”,⁴ illetve, hogy „nemcsak egy szép könyv, hanem egy jó tett is”.⁵ E „tett” „eszmeiségét” fejtegeti monográfiájában Sőtér István,⁶ miközben a marxista realizmus-elméletet alkalmazza. Weber Antal⁷ elemzése sem vitatja ezt az álláspontot, de új szempontokkal gazdagítja, és a reformkori irodalmi gondolkodás középpontjában álló írói *küldetéstudat* meghatározó szerepét hangsúlyozza.

A küldetéstudattal megszólaló elbeszélőnek ismernie kell a befogadók érdeklődését, a közvéleményt izgató kérdéseket, hogy ezekből építhesse föl a szövegből következő tanító-nevelő hatást és közben szórakoztató módon kösse le figyelmét. A homéroszi énekes, a mindenkori tanító és a hívei lelki vezetésére vállalkozó pap közös törekvése, hogy – jórészt, de nem kizárólag a múltból vett – példázataival elősegítse közönségének helytállását, érvényesülését a mindennapi életben, illetve erősítse a közösség szempontjából fontos erkölcsi értékek tudatosítását. A tudományos és filozófiai irodalom tanítása ugyanúgy a befogadáshoz megfelelő előképzettséggel rendelkezőkhöz szól, ahogy az esztétikai értékrendbe illeszkedő irodalomé. A nyomdatermékek vásárlókörének kiszélesedésével elsősorban az „új”-ról szóló tudósítások kerültek a figyelem előterébe, egy ponton túl azonban föltételezhetővé vált bizonyos irodalmi hagyományok és jellegzetes magatartásminták, erkölcsi értékrendet zavaró társadalmi jelenségek közismertsége. Rabelais és Cervantes óta erre épül számos regény beszélőjének közérthető játéka a föltételezésekkel és hiányokkal.

Eötvös itt alkalmazott ironikus beszédmódjának egyik szellemi előzménye Fielding *Joseph Andrews és barátja, Mr. Abraham Adams kalandjai* című regénye

lehetett. Adams tiszteletes a maga naiv hitével, a keresztény tanítás betartásának eltökélt szándékával csetlik-botlik a világban (akárcsak Tengelyi), és minduntalan beleütközik abba, hogy a társadalom nem eszményeinek szelvényében működik, hogy a képmutatás, a hamisság elnyomja a jó szándékot. Hiányzik belőle Vándory bölcs szkepticizmusa, annál erősebben nyugtalanítja a maga igazságába vetett hite. Mellette az ifjú, helyét kereső, kalandokba sodródó Andrewst abban a mitológiai helyzetben ismerjük meg, amikor a bibliai Józsefhez hasonlóan találkozik a maga Putifárnéjával, s a tisztaság eszményétől vezetve utasítja el szinte öntudatlanul anyagi gondjai megoldását – az idősebb és érzéki vágytól vezetett asszony vagyonaival együtt. A XIX. századi közízlés az érzékiségnek – Fielding számára még természetes – megjelenítését persze nem tűrte, de annál jobban méltányolta a tudatában élő hagyomány parodizálását és saját társadalmi tapasztalatainak szatirikus újraírását. Azzal a beszélőben és befogadóban együttesen élő céllal, illetve vára-kozással, hogy a történet a szájalom és könyörtelenség, az önzetlen segítő szándék és önző mohóság, a jó és rossz közti választás általános kérdéseire utaljon.

Ahogy Fielding, úgy Eötvös is ezt az igényt elégíti ki a maga alkotta szabályok között, mégpedig a magasabb állásúak alacsony gondolkodását és viselkedését emelve ki,⁸ amit Kölcsey a komédia szervező elvének ítélte.⁹ A *falu jegyzőjének* szövege sajátosan vetíti egymásra a beszélő közvetlenül kifejezett erkölcsi-nevelő szándékát és jól ismert irodalmi közhelyek újraírását. E közhelyek elemeit részben a politikai beszédből veszi, részben népszerű olvasmányokból (életképek, „régí” és romantikus lovagregények, betyártörténetek), valamint hatásos színművekből (érzékenyjátékok, népszínművek¹⁰).

Az írói szándék igen határozott, már a történet elején megismerkedünk vele: „én mindig legalább tízezer olvasót képzelek hátam mögött, kik történetem tekervényes útjain lépésről lépésre követnek” – mondja.¹¹ Eötvös minden jel szerint jól ismerte lehetséges olvasóit, akik részben azon az érzékeny irodalmon nevelkedtek, mint ő, akiket a kor rémdrámái és kalandregényei szórakoztattak; akikről tudta, hogy le kell kötni figyelmüket, föl kell kelteni szájalumukat, meg kell őket könnyeztetnie ahhoz, hogy tudatosítsa bennük: ők is felelősek a körülöttük elkövetett igazságtalanságokért, felelősek a szegénységért, elmaradottságért és nyomorúságért; s mindezen nekik kell változtatniuk. S mivel egy nyelvet beszélnek, mivel azonos világban élnek (amit jól ismernek), mivel e világban érdekeik találkoznak, megnevezhető az elérhető cél is: Magyarország átalakítása, a hazai viszonyok alapvető megváltoztatása. A negyvenes évek közepén, amikor a regény szövege fölépült, úgy látszott, hogy sem Széchenyinek, sem Kossuthnak (azaz sem a kormánnyal való együttműködési szándékból, sem az alkotmányos „sáncok” védelméből kiindulva) e cél el nem érhető, Eötvös mást javasolt: az emberi igazság érvényesítésének útját. Kétségtelen, hozzá hasonló módon akarták a kor költői is

megrendíteni az olvasót, fölébresztetni érzelmeit, célokra vezetni gondolkodását, s ezzel a cselekvés politikája felé terelni. A *falu jegyzőjének* írója – angol példák nyomán – úgy gondolta, hogy a folytatásos regény huzamosabb ideig fenntartja a feszült érdeklődést, és ezzel erősíti a beszélő hatásának mélységét, gazdagítja érvrendszerét. Megállapodott kiadójával, hogy műve nyolc, egyenként nyolc-nyolc íves füzetben jelenik meg. Mégpedig első részlete 1845. március elején, az utolsó november 9-én. Ez a nálunk új módszer fölcsigázta a vásárló-olvasók érdeklődését, s a korabeli visszajelzések szerint valóban várták a következő részleteket. A történet elbeszélőjének tehát gondoskodnia kellett róla, hogy mindig maradjon nyitott kérdés, mindig legyen meglepetés; s a regény végkimenetele (a két fiatal pár házassága, Tengelyi kiés megszabadulása) megfeleljen a várakozásnak.¹²

Az *Életképek*¹³ már az első füzetet lelkesen üdvözölte: „Legelső, mi ez új regény, irodalmunk e nagyra becsülendő nyeresége felől tanulságot tesz, miszerint t. i. az a nagyközönségnek az olvasásban csupán mulatságot kereső része előtt is nagy kedvességet nyerend...” – olvassuk a folyóirat 1845. március 15-i számában. Érdekes észrevétele, hogy miután Peti elfogásánál a szerző nevetségessé tette Nyúzóékat, az olvasó csalódik, amikor azt tapasztalja, hogy a cigány tényleg a „zsvivány” cimborája.¹⁴ (Az ismertető persze nem tudhatta a folytatást, amelyben Viola inkább áldozat, mint bűnöző.) Miután (még a folytatásos megjelenés évében) Hartleben három kötetben kiadta a regényt, ugyanez a szerző (más álnéven) az *Irodalmi Őrben* írt róla igényesebb formában.¹⁵ Hazucha Ferenc, aki a Vas Andor, majd Kelmenfy László álnév mögé rejtőzött, külön kiemelte, hogy a „regény a Tisza partján, egyikén amaz ismeretes halmokon kezdődik, melyek az alföldi síkságot elborítják”. Az átolvasott nyolc ív végére jutva az *Életképek* mellékleteként megjelenő *Irodalmi Őr* műismertetője fenntartja elismerő véleményét. Megállapítja: „Nem tekinthetjük e regényt, a’ nélkül, hogy hazánk és állapotaink képe ne lebegjen előttünk, mellyeknek a’ megyei életben mutatkozó árnyoldalait fösti...” Részletesen elemzi a jellemeket, s dicséri a leírásokat: „legérdekeesebb elmefuttatásai közé tartoznak a Tisza s a tiszai táj leírásai...” Azt mondja, az erkölcsi tanulsággal nem foglalkozik, mert az nem rossz, hiszen végül az „öregek” (Réty és Nyúzó) helyét a „jó reményt” kínáló fiatalok foglalják el. „Ha (és pedig így van) a regény célja az életet és az embert ismertetni, a magyar irányregényé pedig a magyar életet és magyar embert ismertetni, nem zárhatom be ismertetésemet, a’ nélkül, hogy meg ne mondjam: miszerint szerző e részben teljesen megfelelt feladatának...” (Csak a nyelv ellen emelt kifogást, ami azért érdekes, mert ez Erdélyi bírálatában megismétlődik, és Csengeryt indulatos tiltakozásra készíti.¹⁶)

Erdélyi János vette észre,¹⁷ hogy „Tengelyi élete minden ellene szőtt csel-szövények ellenére nem tartozik a boldogtalanok közé; munkás volt ez viharos élete első felében, mindazonáltal feleségének szeretete, a másodikban lá-

nyának boldogsága olyan fénypontok, melyekért az egypár havi fogságot sok ember szívesen elszenvedné”.¹⁸ Amennyiben a szerző politikai szatírát ír, mondja Erdélyi, ha „bevallott célját valóban el akarja érni, ha képzelődése keresztül nem tör azon a hálón, melylyel a közélet a centralizáló bajnoka a költőt befogta, ha regénye csakugyan tör akar lenni, a megyei szerkezet keblébe döfendő, akkor Tengelyinek el kellett volna vesznie, Nyúzóknak közakarrattal országgyűlési követnek küldetnie, hol ő, a gyakorlati ember, ki üres teoriákkal nem bíbelődik, a büntető eljárás elrendezésénél bizonyosan¹⁹ főszerepet játszik, stb. Keniházy (így!) született másodalispán, Rétyné halála szükségtelen, Ákos pedig kijózanodik, s oda hagyva kedves Vilmáját kamarássá s Nyúzó követársává lesz.”²⁰

Erdélyi egykorú kritikájából nem derül ki, hogy a regény szövege vagy Eötvös más nyilatkozatai alapján állítja: „Ő a megyei rendszer elleni polémia miatt regényformába akarta önteni, végcélja nem a költészeti hatás volt, hanem a politikai; s azért gazdag képzelmei mellé oda akarta állítani a rideg logikát, hogy annak röptét az előre kiszabott pályáról eltérni ne engedje; szóval, szerző azt kívánja, hogy költeménye ne tekintessék költeménynek, hanem politikai röpiratnak.” Erdélyi – Hazuchával szemben – arra az álláspont-ra helyezkedett, hogy az „irányköltészet, nem költészet többé”, de Eötvös művében a „művész győzött a polemizáló journalista felett”: tehát költői alkotás született. „B. Eötvös József korsót kezdte készíteni, melyből keze alatt gyönyörű díszedény lett, érdemes arra, hogy a művészet templomában a másák oltárára tétessék, mert kedvesebb áldozatot nem hozott hazánkban ez istennőnek az 1845-dik év.”²¹ Kérdés csak az, nem éppen a „művészet temploma” és a „másák oltára” azok a célok-e, amelyeket Eötvös részben korszerűtlennek, részben a regény lehetőségeitől idegennek érzett? Ez egyébként rávilágít arra is, miért idegenkedik a posztmodern elemzés a küldetésstudattól, miért téveszti össze (nem csekély gúnnyal) Devescovi Balázs Eötvös „szívét” a szövegbe kétségtelenül igen erősen érvényesülő érzelmi hatással.

Pedig Erdélyi kiváló logikával mutatott rá arra, hogy a politikai célú szatíra milyen fejleményeket kívánna; ellentétben azzal, hogy a regényben győz a jó, és méltó büntetést szenved a rossz, miközben a szenvedés, az áldozat és a szeretet meghatja a befogadót. Erdélyi azt is föltételezi, hogy más megoldás drámaibb lenne, katarzis- (megtisztulás-) élményt váltana ki az olvasóból. „Ha azonban szerző így fejezi be regényét, az olvasó undorral zárta volna be a könyvet, mint bármely francia regényt, bosszankodva, hogy érzelmeit a szerző színpadra vonja.”²² Erdélyi kiváló fölismeréséhez, hogy a magányos olvasó másként fogadja be az írott szöveget, mint a színházi néző a színpadi megjelenítés hatása alatt közösen átélt élményt, legföljebb annyit tehetünk hozzá, hogy a folytatásokban megjelenő regény olvasója, ha csalódik az elbeszélésben – vagy bosszankodik azon –, meg sem veszi az utolsó kötetet. Márpedig *A falu jegyzője* sikert aratott. És ezért készült.

A színházban megrendüléshez szokott közönség olvasta a regényt, s a negyvenes években (a sajtó szigorúbb cenzúrája miatt) különösen fogékony volt a politikai küldetéstudatból fakadó költészetre. Egyaránt bizonyítják ezt Vörösmarty közvetlenül politizáló versei és Petőfi sikere, ami *A XIX. század költőibe*, majd az *Apostolba* foglalt váteszi szerepfölfogás elfogadásába torkollik. *A falu jegyzőjéből* sem hiányzik a küldetéstudatból fakadó „irány”, de azt ne keressük se a sokfelé ágazó történetben, se a jellemelekben, se a sokat emlegetett „valóság ábrázolásában”.²³ Sőt a beszélő gyakori „kiszólásaiban”, részletes magyarázataiban, fejtegetéseiben sem. A szövegben nyoma sincs a centralizmus mellett szóló érvrendszernek, amelyet Eötvös politikai cikkeiben világosan kifejtett. A regényíró érdeklődésének középpontjában az emberi létezés, az emberi világ ellentmondásai állnak. Az „irány” abban az allegóriában rejlik, amely a befogadóban alakul ki a beszélő által irányított érzelmi hullámváz hatása alatt. Ez hozza közel, ez teszi személyes üggyé az előzőleg (és nem csak Eötvös írásaiból) megismert társadalmi gondokat. Mindenekelőtt a vérlázító igazságtalanságokat.

A késői olvasó csak az emberi gyarlóságok ismeretében értheti Csengery Antal baráti indulatait, melyekkel a *Pesti Hírlap* hasábjain „kivédi” Erdélyi bírálatát. A „Fővárosi újdonságok” című rovatban üdvözlöi a *Szépirodalmi Szemle* indulását, első számát, noha „rosszalja az úgynevezett irányregényt” vitató álláspontot. Németes alaposága miatt marasztalja el *A falu jegyzője* kritikáját: „Mert ha például felállítjuk, hogy a regénynek politikával foglalkozni nem lehet, ez azt teszi, hogy a regénynek nem szabad az embert feltüntetni a szociális intézetek közt. Mi ezt nem tartjuk. [...] Mi nem tartjuk a művészetet az élettől valami egészen különvált s annyira fölötte álló dolognak, hogy vele erkölcsi vagy társadalmi viszonyok’ felvilágosítására élni szabad ne legyen; sőt erősen hisszük, hogy a’ ki munkáiban a’ költői leírás és művészi formán kívül még egyéb czélt magának ki nem tűz, nem érdemli meg, hogy művésznek tartassék.”²⁴ Lényegében ez az a gondolatmenet, amelynek alapján később a különböző elemzők az irányregény-elméletet igazolják.

Csengery két számmal később újból kifogásolja a pedáns kritikát, s megálapítja: „...olgy korban, mint a miénk, midőn az emberi nem eszméi mintegy forradalomban vannak, midőn az, mi századokig kétségbevonhatatlan igazságnak tartatott, kérdés alá vétetik, midőn minden osztály megtámadva hiszi rég elfoglalt helyzetét, vagy sorsa javításain iparkodik egész erővel, midőn az egész társaságot egy nagy tengerként mozgásban látjuk; s vagy vésznek vagy dagálnak közeledését sejdítjük, melyben az egész emelkedni fog: ily korban, bocsássanak meg a Szemle kiadói, de a művész nem maradhat, szelíd képzelmei körébe visszavonulva, közömbös az általános mozgalomra nézve, mellyet maga körül szemlél; nem főleg olgy hazában, mint a miénk, mely természetes kifejlődésében hátramaradva, újjászületésének nagy munkájában egyetlen fiának közreműködését sem nélkülözheti. Illy korról, illy viszonyok

között írja a Falu jegyzőjének derék írója, hogy” a közgondolkodásra akart hatni.²⁵ A bonyolult (végig nem idézett) körmondat olvasója talán nem csodálkozik, hogy a *Pesti Hírlap* szerkesztője megvédi Eötvös regényének nyelvét is, legföljebb azon az érven lepődhet meg, hogy ezt a népiességre hivatkozva teszi.²⁶ A *Szépirodalmi Szemle* nem is hagyta ezt szó nélkül, mire Csengery még egyszer tollat ragadott, hogy Eötvössel együtt újságja nyelvét is megvédje. Emellett ismét hitet tesz az irányregény eszméje mellett: „Német eszmének mondtuk s mondjuk jelenleg is azt, mintha a regény önmagában, önmagának volna czélja.”²⁷ Ez az érv egyébként azt is sugallja, hogy a „centralisták” körmondatai követik a magyar hagyományt, s Erdélyi nyelve „németes”.²⁸

Gyulai Pál emlékbeszéde nem hozott lényeges fordulatot a mű és életmű értékelésében.²⁹ Nyomában indult Sőtér István, aki (sok évvel később) azt mondja: „A falu jegyzője polemikus mű, amely Eötvös politikai programját szolgálja.”³⁰ Részletes és számos érdekes megfigyelést tartalmazó elemzése magas színvonalon, de a kor szellemében igyekszik elhelyezni a művet a marxista értékrendben. Véleménye szerint: „A falu jegyzőjébe publicisztikai, közéleti célzatú lapokat illeszt az író, melyeken hol szónoki hévvel, hol jogászai érveléssel a feudális állapotok tarthatatlanságát bizonyítja.” Ezért a mű „kétségtelenül a politikai regények sorába tartozik”, lényegében a centralista elképzeléseket népszerűsíti, s legfontosabb üzenete a megyerendszer kíméletlen kritikája.³¹ Weber Antal figyelemre méltóan egészítette ki Sőtér egyoldalú értékelését. Dickens „*Vázlataira*” hivatkozva emelte ki az életképek szerepét a regény szövetében, amit az író ellenpontosító szerkesztéssel erősít föl.³² A „realizmus” megközelítésében is eltér fölfogása a politikai időszűrítés szándékától: „A külvilág realitás elveinek ugyanis e korban, napjaink népszerű terminusával élve, magas fokú információs értéke volt” – írja, majd így folytatja: – „A valóság minden oldalú megismerése utáni igény – a polgári fejlődésből következő – fokozódása olyan helyzetben következik be, amikor egyes társadalmi rétegekre még egyfajta mozdulatlanság, helyesebben szólva helyhez kötöttség volt jellemző.”³³ Érdekes megjegyzéseket tesz Eötvös „emberbarátságának” (filantróp szemléletének) verseivel is szemléltetett következményére. Eszerint „egyáltalában nem törekszik arra – bár a részvétet és együttérzést sugárzó fejezetekben számos emelkedett líraisággal átszótt részlet található –, hogy elsősorban impressziókkal, jól megfogalmazott jelzőkkel megrakott mondataival hasson.”³⁴ Fenyő István *A centralisták* című könyvében a politikai gondolkodástörténet keretében tárgyalja *A falu jegyzőjét*, a „valóság” bonyolultságát emeli ki a regény világképének elemzésében, majd a befejező képsor harmóniájára hívja föl a figyelmet: „az alföldi rónaság képének életre keltése kifejezetten prózakölteménnyé emelkedik. A vágyott szabadság és élethit költői jelképévé, a végtelenség érzésének tolmácsolásává, a küzdőképesség megújulásának foglatává.”³⁵

Kulin Ferenc már 1984-ben vitatta Sötér fejtegetéseinek néhány elemét, mert véleménye szerint „Eötvös épp arról győzi meg olvasóját, hogy a jövőt formáló új erő, a közéleti funkciót vállaló, európai műveltségű értelmiség a régi struktúráján belül is képes szervezni és szerveződni az erkölcsi Rosszal és a politikai reakcióval szemben”.³⁶ Úgy látja, hogy ennek reményét nem a tapasztalatok, nem az „író utópisztikus” programja, hanem az esztétikum igazolja. Talán éppen azzal, hogy a „re-akció” nem a hatalom céltudatos törekvését jelenti, hanem a szövegvilágot uraló tehetetlenség érvényesülését. Ebben az összefüggésben figyelemre méltó az, amit Kulin (egy másik tanulmányban) a regénybeli időről ír, ami „itt teljesen mentes a történelem előrehaladó mozgásától, s szűk körben mozog: napok, hetek, hónapok vagy az egész élet körében. A napok itt nem napok, az évek nem évek, az élet nem élet. Napról napra ugyanazok a cselekvésformák, ugyanazok a beszélgetési témák, ugyanazok a szavak ismétlődnek.” Bahtyint idézi: „A köznapiságba zárt élet ciklusideje ez. [...] Ez az idő sűrű, nyúlós, úgyszólván belemászik a térbe...”³⁷

Kulin kiemeli a „térbeli behatároltságot” és azt, hogy „az nem úgy ábrázolja a történéseket, mint az adott világrend alapjait kikezdő folytonos változás mozzanatait, hanem az Egyensúly felbillenésének és helyreállításának, tehát a paraxisban³⁸ folyton sérülő-bomló struktúra permanens önkorrekciójának kétütemű mozgását, a regény cselekménye nem a visszafordíthatatlan történelmi időben, hanem – nevezzük így: – a vármegye-lét állandóságában játszódik. Mivel a konfliktusnak az adott téridőben kell kibontakoznia és megoldódnia, mert a Jövőre utalás éppúgy kétségbe vonná ennek a létszerkezetnek az immanenciáját,³⁹ mint az országos politika (a Bécshez való viszony, a nemzeti-nemzetiségi probléma stb.) kérdéseinek bevonása a műbe.”⁴⁰ Ez a gondolatmenet Bahtyin regénytipológiájából indul ki, akit Kulin úgy idéz, hogy hozzáteszi: amíg a szövegbeli „idő ki nem mozdul önmagából, amíg azok közül, akik ebben a nyúlós-ragadós köznapiságban élnek, ki nem lép valaki egy más ritmusú és más léptékű világba, s nem *tudja meg*, hogy ennek a kollektív izoláltságnak az örökkévalósága csak illúzió, s hogy élnek közöttünk olyanok, akik lélekben ama másik világ polgárai, s ilyenként alkalmassak lennének arra, hogy megmutassák a kiutat ebből az embertelen körforrásból – mindaddig senkiről nem mondhatjuk, hogy felelős lenne közösségéért és önmagáért.”⁴¹ Ebből a logikából az következik, hogy föltételezésével elmentésben Tengelyi sem lehet „főhőse” a regénynek, de erre nincs is szükség, hiszen nem a regény „hőseinek” kell kilépniük a „vármegye-lét” idő és tér keretéből, hanem a befogadótól várható, hogy a történet fölkelte bennük ezt a szándékot.

De ha nem szembesítjük is a befogadói szemponttal Kulin gondolatmenetét, „önkorrekciót” hiába keresünk a regény szövegvilágában. A fölborult egyensúly nem áll helyre. Az a – bizonytalan távlatú – helyzet, amelynek az

ára Vándory jóságának a haldokló üveges zsidóra tett hatása és Viola önfeláldozása, új és lényegében más – lehet.⁴² Abban ugyanis Erdélyinek tökéletesen igaza volt, hogy az igazság elvének fölülkerekedése sem az adott tér, sem az adott idő jellegében nem rejlik benne. Ákos, Kálmán, Etelka vagy Vilma még hosszú ideig belesimulnának az adott feltételrendszerbe, ha a véletlenszerű leleplezések nem változtatnák meg a feltételeket, ha Rétyné nem szánná el magát az öngyilkosságra és Viola a Tengelyi-iratokkal bizonyított vallo-más kedvéért nem követne el erőszakot feleségének tartozó hűségén. A beszélő szándékait – esztétikai elvek helyett – a folytatásos regény és közönségének a viszonya határozza meg. Fenn kellett tartani az érdeklődést, a vára-kozást, föl lehetett ébreszteni a szánalmat és a fölháborodást, végül azonban nem lehetett megengedni, hogy rossz érzés maradjon a befogadóban; hogy másként akarja befejezni a történetet. Nem művészi és nem (csak) üzleti ok-ból, hanem azért sem, mert e lezárt és megoldott képlet keretében szabadon érvényesülnek a befogadó érzelmi válaszai, az adott körülmények között ke-resi az azoknak megfelelő „jobb”, „igazabb” figurák lehetőségeit, s így nem jut a változtatás szükségességének belátásáig. Ez az a siker, amelyre nem csu-pán az írónak, de még inkább a politikai gondolkodónak szüksége van. Így lehetett ez a kíméletlen szatíra a centralista eszméket elutasító – vagy az iránt nem érdeklődő – olvasók körében sikeres regény.

Flaubert-nél ez másként jelentkezik, de a Gogol- és Turgenyev-művek szö-vegvilágára Bahtyin okkal hivatkozik. Bovaryné ugyanis kitör az „én”-jét elnyeléssel fenyegető zárt világból, ha korábban nem, öngyilkosságával. Eötvösnél pedig először Viola gyilkos tette mozdítja ki megszokott keretéből az időt, aztán az iratrablás bünténye, az újabb gyilkosság, a nyomozások, vé-gül az üveges zsidó leleplező vallomása és az önfeláldozás tanúbizonysága oda nem illő mozgásokat indít el. A regény szövegvilágában a hűség, a sze-retet, a hála, a becsületérzés elvont eszményből cselekményszervező ténye-zővé válik, s megbontja a köznapiság falát. Az emberek alkalmazkodnak éle-tük feltételrendszeréhez, de éppen a történet erkölcsi mélypontján, az igaz-ságszolgáltatás megcsúfolását szemléltető „bíróági” tárgyalás napján tuda-tosítja a beszélő, hogy az egyik nap nem olyan, mint a másik. A közéleti kö-telesség teljesítésére szánt napot a bíróság minden tagja meg akarja rövidíte-ni, a saját hasznát szolgáló idő kedvéért. A természet ugyan körforgásban működik, de a termést be kell takarítani, s ha ennek eljön az ideje, akkor cse-lekedni kell. Noha itt néhány zsák krumpli tétje áll szemben egy ember éle-tével (és az önzés az igazsággal), a zömmel mezőgazdaságból élő korabeli be-fogadó számára e cselekvési kényszer átvitt értelme világos üzenet lehetett.

A *falu jegyzőjének* szereplői nem úgy élnek, ahogy más körülmények között élhetnének, de élnek (meg is halnak). Az idő nem áll, nem forog körben, hanem lassan folyik, mint a békés Tisza. Annyira, hogy van, ami elromlik (a Réty-kastély kertje, dísztava, a selyemhernyó-ügy, az egykori útépítő

szándék); s megjelennek – átültethetetlen formában – új európai eszmék is. A „modernizációnak” idegen példákat követő szelleme a hazai közegben éppen olyan nevetségessé válik, mint a rossz „hagyomány”. Tengelyi és Vándory – heidelbergi tanulmányaikkal együtt – ősi keresztény értékeket képviselnek, ahogy arra már első párbeszédük fölhívja a figyelmet. Tengelyi családi háttérének hosszú kifejtése egyrészt *A karthausiból* már ismert anyatlanság-élményt, az ebből következő érzelmi kielégületlenséget és a természetes védő-nevelő szerepe hiányát szólaltatja meg. Apja, akinek magatartását, gondolkodását egy egészen más világ alakította ki, mint amelyben a fia él, mindent megtett, hogy Jónását boldognak tudja: „Egyetlen nevelési elve azon meggyőződés vala, hogy miután az, ki meleg szerelmet nem érez keblében, sem valódi boldogságra, sem valami nagynak a kivitelére nem képes...”⁴³ A regény világában három különböző idősík jelenik meg: a múlt (Tengelyi Ézsaiás életének kora, amiről keveset tudunk meg, csak azt, hogy a lelkesz elviselhetőnek találta), a jelen és a jövő (amit az jelez, hogy Ákos és Kálmán már nem külföldre, hanem Pestre ment tanulni).

Tengelyi Ézsaiás tiszteletes úr fiába oltotta szigorú erkölcsi elveit, vallásos hitét, s a régi példák fényében⁴⁴ megtanította „az anyagi világ csudálatos rendében Teremtőjét bámulni”.⁴⁵ Jónás apja saját parókiáján képzelte el fia életét, ahogy ezt a történelem logikája sugallta. Abban a reményben, hogy az idő mozdulatlan marad. A magányos gyermek beleélte magát egy álomvilágba: „Határtalan lelkesülés minden jó s nemesért, minden alávalóságnak lángholó gyűlölése, rokonszenv minden szenvedés iránt, bátorság mindig s mindenütt, hol igazságtalanság ellen fel kelle lépni, de egyszersmind azon elvbeli szigor, mely néha maga igazságtalansághoz vezet: egyszóval mindazon tulajdonságok, melyek Utópiában Jónást a polgárok legerényesbikévé, magas civilizációnk közepett pedig túrhetetlen, vagy legalábbis oly emberré teszik, kit kerülni szoktak.”⁴⁶ A beszélő előlegezett ítéletét most figyelmen kívül hagyva, fordítsuk figyelmünket arra, hogy a folyó folyik,⁴⁷ az apa meghal, fia jól akarja teljesíteni kívánságát, teológiát tanul, föltámad nyugtalan-sága, világot akar látni, Heidelbergbe megy. Hogy innen – elégedetlenségen kívül – mit hoz haza, azt nem tudjuk meg. Annyi bizonyos, hogy a Heidelbergben megismert Réty Sámuel biztatására választotta Taksony vármegyét. S az más, mint az utópiák világa. Merész, majd egyre szerényebb álmai azért nem valósíthatók meg, mert nem olyannak látja a világot, amilyen, hanem amilyennek szeretné. Vándory „lelkészi” tevékenysége viszont lassan és korlátozott körben célt ér: az üveges zsidó gondolkodását, világképét sikerül megváltoztatnia, s ezzel elérhetővé teszi az igazságot, leleplezhetővé a gagszást.

A napi politikára mindig bizonyos távlatból tekintő Eötvösnek a centralizmus olyan megoldási javaslata, ami a magyar társadalom működésének rossz gyakorlatán segíthetne. De nem látott benne oly biztos sikerhez vezető

megoldást, mint Petőfi a forradalomban, már csak azért sem, mert mérlegelő-elemző világszemléletétől minden utópia idegen volt. Ennek kézenfekvő oka egyrészt, hogy sem olvasmányai, sem külföldi utjai során szerzett tapasztalatai nem mutattak a magyarságnak követhető példát. Talán elsőnek ismerte föl nálunk, hogy mindaz, amit az iskolákban a görög demokráciáról és a római köztársaságról, az utóbbi emberének közösségi erényeiről tanítottak, a XIX. század viszonyai között nem mindenre ad megoldást. Ehhez persze az antik egyenlőségre hivatkozó francia forradalom rémtetteitől való (kortársainak döntő többségével közös) irtózása is hozzájárulhatott, hiszen a véres terror éppen azt tagadta, ami számra a legfontosabb volt: a keresztény szeretet, jóság, megértés parancsát és az emberi élet szentségét. Mivel pedig semmitől nem féltette jobban hazáját, mint az érték- és önpusztító lázadástól (amiről majd a *Magyarország 1514-ben* című regényében ír); mivel sem Széchenyi, sem Kossuth útját nem látta sikerre vezetőnek, más megoldást keresett.

Tapasztalatai alapján nem tudta elképzelni, hogy a rokoni és érdekkapcsolatok révén összefonódott, a családi-baráti szálakból összeszőtt megyerendszeren belül érdemi változások alulról fölépíthetők legyenek. Viszont úgy gondolta, meg lehet találni azt a kisebb számú, jól képzett, a közjó és közboldogság eszméjének elkötelezett szakembert, akik fölülről ki tudják építeni a működőképes polgári Magyarország létrehozásában megjelölt célhoz szükséges közigazgatást és igazságszolgáltatását. A centralista elvekről azonban szó sem esik a regényben, amelynek szövegvilágában az igazság hiánya, a jellemelek eltorzulása, az emberi lét feltételrendszerének képtelen ellentmondásai a befogadóból akarják kikényszeríteni az elitelő véleményt. És ennek alapján a változtatáshoz szükséges tetteket. A *falu jegyzője* elsősorban a műveltebb nemességhez szól, s noha inkább a nőolvasókat szólítja meg, célzott közönsége az a réteg, amelyik politikai szerepvállalásra készíthető. Olyan időpontban, amikor Bécs fő törekvése a főispánok és főispáni helytartók hatalmának megerősítése, azaz a megyei önkormányzatok korlátozása volt. „A cél Magyarország egysége – nemzeti érdek s érzelmek tekintetében, az eszköz törvényhozásunk” írta a regény megjelenése előtt 1844. július 28-án Szalay Lászlónak. Ennek az egységnek a létrehozása végett úgy akarta a nemesség kiváltságait megszüntetni, mint Kölcsey: azaz az érdekegyesítés szellemében, a megőrzött alkotmányos szabadságjogok kiterjesztésével. Ezért különleges fontosságú Tengelyi és a főispán beszélgetésében egyetértésük a helyzet fölháborító tényezőin. Csakhogy a kormány képviselője hiába látja a megyei élet torzulásait, saját önző érdekeitől vezetve nem tesz ellene – és fölötteinek nem tolmácsol ebből semmit. Kiábrándultságával, megalkuvásával a rendszer része.

A nemzeti érdek Béccsel szembeni védelme ezért is alapvető. Noha Eötvös (különösen 48 utáni írásaiban) a Habsburg-ellenes magyar különállást nem tekintette olyan egyértelmű célnak és lehetőségnek, mint Kossuth. A biroda-

lomhoz tartozás előnyeit európai távlatból másoknál világosabban látta, s fölvetette a nem-magyarok fokozott jogfosztottságát is. Amikor a főispán azal érvel, hogy sok magyar paraszt „a világ akármely földművelő osztályával a jólétre nézve kiállja az öszvehasonlítást”; Tengelyi így válaszol:⁴⁸ „nem laknak-e e magyar paraszton kívül mások is országunk határai között, kik nem kevésbé hontársaink, kik nem kevésbé igényelhetik figyelmünket? Nézzen excellenciád e megye orosz népességére. Rongyosan éhségtől beesett, halvány arcokkal látjuk e szerencsétleneket harminc faluban, s mi történt e faj jobblétéért s fölvilágosításáért? Mi történt, hogy e népet nemzetünkhöz kössük, hogy belőlük magyarokat, hogy belőlük e hon hív polgárait neveljük?”⁴⁹ Ahogy azt *Szegénység Írlandban* című munkája bizonyítja, észrevette a gyarmati-szellemi hatalomgyakorlás elszegényítő következményeit is.

A *falujegyzőjében* az igazi „irány” nem a centralizmus (ami időleges és vitatható hatékonyságú politikai megoldás, s amire aligha gondolnánk, ha máshol nem olvasunk róla) népszerűsítése, hanem az, aminek szolgálatára hivatott: az igazság elvének érvényesítése az emberi kapcsolatrendszerekben. És ez az „irány” (az eszményi igazság keresésének iránya) a szabályozatlan folyók módjára kanyargó mondottakban, a nem mindig pontosan illeszkedő történetelemekben mindvégig a legkövetkezetesebben érvényesül. A cselekmény elindításául szolgáló bűn, ami első pillanatban alaptalannak látszó gyanú formájában jelenik meg, kiválthatná a félelem alóli fölszabadító nevetést, de rögtön többszörösen a visszájára fordul. Akiknek az igazságot kellené szolgálniok, nem szolgálják azt, hanem a hamisan értelmezett törvényesség nevében uralkodnak; de akit vádolnak, az sem egészen ártatlan. Aztán a kis számú ártatlanok egyike kerül börtönbe, s egy valódi bűnös őszinte vallomása, továbbá egy másik önkéntes áldozata menti fel az alaptalan vád alól. A kaland és a nyomozás csak mellékszál. Középpontban az igazság elvének érvényesülési lehetősége áll. Ami pedig Eötvös írói ars poeticáját – vagy inkább: ars narraticáját – illeti, a kérdésre nem találunk egyértelmű választ. Inkább azt a küzdelmet érzékeljük, amelyet a beszélő a figyelem fenntartásáért és a befogadók meggyőzéséért kifejtett.

Beszélő és beszédmód

A realizmus kérdése nem kerülhető meg, hiszen másfélszáz esztendő szakirodalma használta e fogalmat. Kétségtelen, Eötvös regényében nem az ideál, nem valami eszményi világ jelenik meg. Akkor a „reált” látjuk, a valóságos Magyarország az, amit szövegében földidéz? E kérdéssel már Erdélyi János is küszködött, noha még úgy érezte, meg kell védenie az író-művészt a politizálás vádjától. A realizmus fogalmával – sok kiváló irodalomtörténéssel együtt – Northrop Frye is zavarban van. Szerinte a „valószerű művészet ilyen reakciót vált ki: »Hogyan hasonlít ez arra, amit ismerünk!«”⁵⁰ Azzal, amit Goethe „Élet”-nek nevez, s amit Csengery dicsér, ugyancsak bajban

van: „Amikor például belenézünk egy Dickens-regénybe, azonnali reakciónk, s ezt a szokást melengeti minden általunk ismert kritika, hogy az »élettel« hasonlítsuk össze, akár a mi életünkkel, akár Dickens kortársainak az életével. Akkor aztán olyan jellemekkel találkozunk, mint Heep vagy Quilp, s mivel sem mi, sem a Viktória korban élők nem ütköztek soha olyasmibe, ami valamennyire is »hasonlított« ezekhez a furcsa szörnyetegekhez, a módszer azonnal fölmondja a szolgálatot.”⁵¹ Valami hasonlóra kell gondolnunk, amikor Nyúzó Pál képét látjuk *A falu jegyzőjében*: „Már maga külseje rémüléssel tölté el, s pedig nem csak a vétket, hanem az ártatlant is. Csontos szikár termete, a redős arc, melynek mord kifejezését sötét szakállá, s hosszú, lelógó bajsza még inkább nevelék, zöld villogó szemei, melyek Istentől nem csak hogy lássanak, hanem hogy sértsenek is, látszanak teremtvé; hozzá a rövid szárú pipa, mely nélkül angaricalis⁵² gyűléseken kívül a szolgabíró még senki nem látta, s mely e szerint mintegy testének tagjai közé tartozék; s a rikácsoló hang, mely minden vallatásnál vagy más törvénykezési eljárásnál az egész falut rémülésbe hozá, oly egészet képezének, mitől a járásban – gazembereket kivéve – mindenki remegett; s főképp ki őt kocsijában látá, kénytelen vala megvallani: hogy az igazság sehol rettenetesebb alakban nem lépe föl.”⁵³ A pipa ugyan, a korabeli nemes urakat ábrázoló képeken valóban, mintha testük része volna, az összkép mégis Deák „állatorvosi” lovát juttatja eszünkbe,⁵⁴ amivel még senki nem találkozott.

Frye – Dickensről – írja: „A gyakorlatban nem nehéz megkülönböztetni az ironikus *hangnemet*, mely az alsó szintű mimetikus módban, illetve az ezt megelőző módokban található meg, magának az ironikus műnek a *strukturájától*. Amikor például Dickens iróniát alkalmaz, az olvasót is invitálja, hogy vegyen részt benne, mert föltételezheti a normalitásnak bizonyos közös mércéit a szerző és olvasó között. Az ilyen feltételezések egy meglehetősen népszerű mód ismertetőjegyei. Mint Dickens példája mutatja, a távolság a komoly és népszerű fikció között kisebb az alsó szintű mimezisben, mint az ironikus irodalomban. A viszonylag állandó társadalmi normák elfogadása szorosan kapcsolódik azzal a tartózkodással, amely az ironikus fikcióhoz mérten az alsó szintű mimezist jellemzi. Az alsó szintű mimetikus ábrázolásban a jellemek rendszerint úgy tűnek fel, ahogyan mások szemével láthatók: teljes öltözetben, s mind fizikai létük, mind belső monológjaik nagy része gondosan el van távolítva.”⁵⁵ Az idézet a komikus fikciós módról szóló fejezetből való, s érdemes kiegészíteni azzal, hogy utalunk Dickens olyan képtelenül groteszk szereplőire is, mint Mrs. Gamp (a *Martin Chuzzlewit*ben), Mr. Micawber (a *David Copperfield*ben). S idézhetünk egy jellegzetes mondatot a *Pickwick Klub*ból, mert azt Eötvös akár olvashatta is: „Az első fénysugár, mely bevilágít a homályba, és vakító ragyogással oszlatja szét a halhatatlan Pickwick úr közéleti pályafutására látszólag boruló ködöt – az első fénysugár a Pickwick Klub tudományos összejöveteléről fölvett jegyzőkönyv átolvasá-

sa nyomán gyullad ki előttünk. A Pickwick Klub hátrahagyott iratainak sajtó alá rendezője büszkén és boldogan adja most az olvasó kezébe az alábbi jegyzőkönyvet, (amiben Pickwick úr »gigászi elmjét« ugyan nem látjuk, de őt magát igen, amint beszédét mondja, s) emelkedett helyzetében láthatóvá vált feszes térdnadrágja és a bokavédője: ezek a ruhadarabok fel sem tűntek volna senkinek, ha akármilyen hétköznapi ember viseli őket, minthogy azonban Pickwick úr lábát ékesítették – vagyis inkább, ha szabad magunkat így kifejeznünk: minthogy Pickwick úr lába ékesítette őket –, hát áhitatos tiszteletet parancsoltak.”⁵⁶ A kortársak éppen úgy nem ütköztek Pickwick úrba, ahogy Nyúzó sem önmagát, hanem a megfélemlítés eszméjét képviseli az iróniára épülő szerkezetben.

Eötvös hasonlóan ironikus beszédmódot használ. Hangsúlya nem a történet valódiságán, igazán megtörténtségén, valószínűségén van: hanem a beszélő *személyes hitelén*, amit a befogadó visszaigazol. Következik ez egyrészt tanító alapállásából, másrészt abból, hogy a történetet nem helyezi idegen, különös, történelmi közegbe, ehelyett az azonosulás érzését akarja kiváltani. Azt a módszert is használja, amelyet Thackeray a *Hiúság vásárában*: az eszményített igazság és az érzelmi gazdagság (érzékenység) sokkal fontosabb a beszélőnek, mint a dolgok valódisága. Azaz a romantikus ideál segítségével idézi föl a befogadóban a regényben karikatúrisztikusan megjelenített hazai világot. Szövege sokkal inkább alkalmas arra, hogy a befogadás-esztétika szempontjai szerint vizsgáljuk, mint hogy a realizmus rendszerébe akarjuk illeszteni.

Az „itt” érzését a Tisza és a táblabíró mítoszok váltják ki. Már a táj- és helyszínleírás is gyakran utal olyasmire, „amit fül nem hallott, a szem meg nem jár”,⁵⁷ pedig egyes elemeivel mindenki találkozott. Nézzük példának Nyúzó szobáját: „Az ágy, mely a szoba egyik szögletében állt, nem lehetne keskenyebb; egy hozzá mind barna színre, mind keskenységre, mind arra nézve hasonló szekrény, hogy reá is ruhák, írások, kalap s bot, szóval minden, minek egyéb helye nem volt, halomra hányatott; egy kis asztal, az ablakok egyikében; négy bőrszék s egy lábnyi szélességű pamlag nem igen akadályozhatták a vendég mozdulatait; s maga a nagy asztal annyi különféle dolgokra használtaték – a vendégek nagy része Garacson közönségesen rajta ül, – hogy a helyet, melyet elfoglal, tökéletesen meg is érdemli, mit nem mindenkiről mondhatunk el hazánkban. De ha a szabad mozoghatás magyar embernek Nyúzó szobájában jól esett, főképp korunkban, hol Pestet utánozva, falu helyen is bútorok oly össze-vissza rakatnak, hogy köztük botlás nélkül elmenni majdnem lehetetlen, mi ezen élvezet ahhoz képest, hogy belépve mindenki látá, miként itt azt teheti, mihez éppen kedve van? Ádám és Éva akkor érezék először, hogy édeni boldogságuk elveszett, mikor szégyenlenni kezdék magokat egymás előtt; öltözetről gondoskodtak...”⁵⁸ Ezt a szégyent kívánja kiváltani, amikor eltúlozza az igénytelenséget. Tudatosan elveti a „realista”

regényekben részletezett polgári ízlést, s az ellentétét viszi a képbe. Az ésszerűtlenségig nyomatékosított kényelmetlenséget kell belátni, s ez Rousseau (kifordított) hatása. Mintha Nyúzó annak kényszerű belátása miatt lenne igénytelen, hogy a „fejlődés” során föltámadt igényeket a társadalom soha nem tudja kielégíteni;⁵⁹ noha a befogadó maga erre vágyik.

A beszélő mindvégig kívülről tekint a fölidézett világra. Nézőpontja azonban változik. Fő törekvése, hogy az ősi történetmondó „énekes” tanító-nevelő szerepében idézze föl azokat a torz jelenségeket, amelyeket a korabeli ember saját tapasztalatából, de másként ismert, s amelyek az itteni beállításban egyszerre nevetségesek és ijesztőek. A beszélőn gyakran úrrá lesz a szónok, ilyenkor a szöveg erősen retorizált, arra az érzelmi hatásra törekszik, amellyel a politikus vagy a prédikátor föl tudja kelteni a befogadóban a fölháborodást. Néha (ugyancsak iróniába foglalt) költői hajlama is fölbukkan, mint például Etelka bemutatásakor: „Ily szőke haj s fekete szem, ily szabályos vonások leírására tenta és papíros vajmi szegényes eszközök. [...] Ha havasról szólok, melynek csúcsát a nap sugárai pirosra festik, míg aljok tiszta fehéren csillog, s nem találhatod az egymásba folyó színek határait, talán legjobb képét adom, s mégis hideg bérc, a mozdulatlan jégfalom eszedbe fogja juttatni a nyájas hölgy piruló arcait, sötét szemének ragyogó tekintetét, a piros ajkak mosolyát, egyszóval a lelket, mely szép orcáin elédbe sugárzik...”⁶⁰

A regényíró meglepően sokszor háttérbe szorítja a vígjátékíró, aki néhol a korabeli bűnügyi drámák jellegzetes elemeiből építkezik. A regény elejéről később idézett rész az alaphanghoz, a befejező sorok a szónok szerepéhez köthetők. Jellemezésül sokat beszélgeti a szereplőket: gondolhatunk itt akár Vándory és Tengelyi érzelmesen moralista szónoklatszerű megszólalásaira, akár Nyúzó vagy Kenyházy káromkodások formálta, parancshoz szokott tömör megnyilvánulásaira, akár a megyei urak latin jogi kifejezésekkel terhelt nyelvére, akár az aljas Macskaházy beszédébe illesztett református szólalmokra.⁶¹ Nyúzó szellemi fölényét a nála is durvább és műveletlenebb Kenyházyval szemben azzal érzékelteti, hogy az utóbbi szinte egyáltalában nem szólaltatja meg, ha mégis, legfőljebb tőmondatok erejéig. Felindult állapotában (különösen, amikor Tengelyi letartóztatásakor az alispán korlátozni szeretné durvaságát) a főbíró is elragadja a megyei szónokok nyelvi lendülete, s fölényeskedő beszédének gúnyolódó alaphangját a korlátlan hatalom tudata határozza meg.

A beszélő szívesen használja az elhallgatás eszközét, amikor például *nem* idézi föl a Réty és fia között Tengelyi letartóztatásakor lezajlott vitát, csak az eredményét összegezi. (Ebben ugyanis aligha lehetne más érv és hang, mint amivel Vilma feleségül vételi szándékának megvitatásakor már találkoztunk.) Egészen különleges nyelvi réteg az öreg Jánosé, amiben a népmesék *miles gloriosus*-ának, hetvenkedő katonájának, Hány Jánosának, a – sokat

tapasztalt – egyszerű veteránnak sajátos világképe tükröződik. Gondolkodásában a dicsőség eszméje, s a kötelességteljesítés beidegződött szabályai jelennek meg. A beszédmód gyakran visszavezethető a világirodalmi hagyomány – meghökkentően sokféle – epikai példaihoz.

A vígjátéki hang a harminckilenc fejezetből álló regény második részében (különösen a huszonharmadiktól) János „huszár” és a hősszerelmes Kislaky Kálmán szövetkezése után erősödik föl. Ez uralja a leitatási kísérletet, majd a szöktetési jelenetet. Ebből a szempontból a regény csúcspontja a Macskaházy meggyilkolását követő nyomozás – Nyúzó és Kenyházy pálinkás reggelijével, majd a hiú szakáccsal, a vele mindig ellenkező szakácsnővel és Ferkóval, a libériás kocsissal, aki azok közé az emberek közé tartozik, „kik mindent, mi kötelességökhöz nem tartozik, határtalan buzgósággal teljesítenek”.⁶² (A befogadó talán észre sem veszi, hogy Eötvös elfelejtette: ha Rétynének libériás kocsisa van, ami illik hozzá, akkor a történet elején nem lehetett szüksége Violára mint a lovak megbízható hajtójára.) Rétyné és Ákos – immár bűnügyi tartalommal is telített – összecsapása végén a mostoha a korra jellemző gyalázkodása bőszi tettelegesséig a fiatal férfit. (A tiltás szerint a vagyontalan Vilma azért sem vehető feleségül, mert „erkölcstelen személy, olyan, ki házasságod előtt ringyód volt”.⁶³) A sok véletlen kihallgatással a bűnügyi szál is korabeli színpadi művekben népszerű fogással kezdődik, majd Macskaházy és Rétyné összecsapásával, amelyben a korabeli melodramák jellegzetes szitokszava („Kígyó” – minősíti a zsarolás pillanatában Rétyné Macskaházyt) is elhangzik. E szálát zárja az alispánné öngyilkossága: a „ki-igyam a méregpoharat vagy ne” ugyancsak teátrális jelenete. Amikor színpadi hatásokkal találkozunk, a beszélő helyzete is megváltozik, közelebb kerül az eseményekhez, a hatásos jelenetek mintha szemünk láttára mennének végbe.

A beszélő nézőpontjának változtatása, a közeli és távolabbi képek egymásra építése, a késleltetés technikája, az utólagos magyarázatok, a történet nehezen indokolható hosszas kitérői, fontos döntések belső indítékainak lebegtetése, mind arra szolgál, hogy megmozgassa és állásfoglalásra bírja a befogadó tudatát. Így akarja kialakítani azt az irányt, ahová a regény végén el kellene jutnia, hogy határozottan állást foglaljon Magyarország átalakításának, megreformálásának alapvető kérdésében. A fogalom Hegel történelem-fölfogásához vezethető vissza. Eszerint ugyanis – szemben a görögségnek az idő körben forgására vonatkozó elképzelésével – a célélvű történelem „halad”, az emberiség szüntelenül fejlődik, s eljuthat a jelennél jobb állapotba. Ezt keresi a regény beszélője, illetve ennek keresésére akarja rávezetni befogadóit az irodalmi és a politikai beszéd változtatásával.

Eötvös *A falu jegyzőjének* a megjelenési évében ezeket írta Szalaynak: „A zsurnalizmussal járó keserűségek csak akkor válnak tűrhetőkké, ha arról, hogy fáradalmaink hasznosak, kétség nem lehet, azaz mikor a journal (újság)

pártot képvisel, mely által eszméit életbe léptetheti. Nekünk nemcsak hogy pártunk nincs, sőt individualitásunknál fogva nem is lehet soha...⁶⁴ A beszélő következetesen széles látókörű, nagy összefüggésekben gondolkodó, a világ ellentmondásaira a figyelmet fölhívó tanítóként – azaz határozott jellemű és fölfogású individuumként – szólal meg a regényben. Mintha éppen abban látná a regény lehetőségét, hogy az újságírás sikeréhez szükséges pártot ezzel az eszközzel teremtsen meg, így hozzon létre – érzelmi úton – együtt gondolkodó közösséget.

Az érzékeny ember eszményét képviseli Tengelyi, Vándory, Viola, Zsuzsi, Liptákné, Peti cigány, majd Vilma, Ákos, Etelka és Kálmán. Ez a kor hívja föl a figyelmet arra, hogy a közmegegyezésen alapuló társadalmi értékrend gyakran nem érvényesül, ezért nemcsak a rend határát átlépő kalandor, de a tilalmas utakra lépő bűnöző is válthat ki rokonszenvet.⁶⁵ Eötvös olyan befogadó közönséggel számol, amely elégedetlen sorsával, amelyet már megváltoztathatónak érez, s jól tudja, hogy a hatást egyrészt figyelmének lekötésével, a kalandok és titokleplezések izgalmával, másrészt érzelmi hatásokkal érheti el. Ezt a közönséget Magyarországon a szórakoztató és a szépirodalom mellett a politikai reformok igényének a harmincas évektől egyre szélesebb körben terjedő eszméi is erősen befolyásolták. Ebből kerültek ki (az egyáltalán nem csak irodalmi remekműveket játszó) magyar színházak nézői, az irodalmi lapok és a politikai újságok – köztük Kossuth, majd a centralisták *Pesti Hírlapjának* – olvasói. Nem kellett tehát a regény politikai „irányzatosságának” elveit, céljait a regényhősök szájába adni vagy a gyakran „közbeszóló” beszélővel kifejtetni. Ezt a XX. századi olvasó okkal hiányolja, hiszen a szöveg utalásainak megértéséhez ismerni kell a magyar történelmet. (Ezért értették félre Eötvöst már a leegyszerűsített és sikeres korabeli angol fordítás kritikusai, s ez tette lehetővé a XX. században politikai célokat szolgáló – a szerző szándékaitól idegen – értelmezéseket is.) Az egykori magyar olvasó nyilván fölháborodott az igazságtalanságokon, azok okain, s noha tudta, az író a satíra eszközeit is használja, fölismerte a túrhetetlen emberi magatartások és a fenntarthatatlan viszonyok közti okozati összefüggéseket. Azaz közelebb jutott ahhoz, hogy belássa a változtatás szükségességét, illetve megerősödjék ebbéli szándékában. Az irány nyilvánvalóan az, amit Krisztus hirdet, amikor azt mondta: „Én vagyok az út, az igazság és az élet.” A szeretet, a könyörület, az önfeláldozás eszméje vezet Eötvös szerint is az igazsághoz. Az igazság pedig az emberi élet legfontosabb rendező elve. Szolgálat a köz vezetőinek alapvető kötelessége.

A Tisza-mítosz

Nehéz, de talán nem is szükséges eldönteni, hogy szimbolikus vagy allegorikus jelleget tulajdonítsunk-e *A falu jegyzőjének* történetét bevezető helyszínnek. Annyi bizonyos, hogy az értő olvasó, a figyelmes befogadó fölfogását e

szöveg alapvetően befolyásolja. Már az első szó („Aki”) közösséget hivatott teremteni beszélő és befogadó között, hiszen közös tapasztalatokra, közös élményekre hivatkozik. Az olvasó-befogadó, „Aki” – tételezi föl a beszélő – ismeri a leírt világot, vagy ismerni akarja, mert hasonló tapasztalatokat szerzett Magyarország más részén, az a beszélő nézőpontjával azonosulva személyes kapcsolatba kerül a következő történettel. Könnyen összefüggésbe hozhatja a bevezető tájleírást korábbi olvasmányaival is, azaz a mai tudomány nyelvén a szövegköziséggel (intertextualitással). A regény bonyolult fölépítésű összetett mondatai úgy kanyarognak,⁶⁶ mint a szabályozatlan Tisza. Ki-kicsapnak az indító tagmondat által vájt mederből, amelyről ráadásul nem is mindig dönthetjük el, hogy az lenne a főmeder. A mellékágak sokasága látszólag elvonja az olvasó figyelmét a szövegben fölvetett szál logikájának követésétől. Valójában a beszélő biztos abban, hogy az ötletszerűen közbevetett tagmondatok ironikus és önironikus megjegyzéseit a befogadó oda vetíti vissza, ahová utalnak. A cselekmény ezért is lassan folydogál, közben azonban az utalások sora a hiányérzet és a fölháborodás kiváltását szolgálja. S mivel mindez nem a leírt szövegben, hanem a befogadó tudatában jön létre, összetett hatása elmélyül.

Miközben a cselekmény nem egy „folyót” mutat be, hanem legalább hármat (de talán többet is),⁶⁷ a mítosz megértése összeköti ezeket a különböző jellegű történeteket, s központi szervező elvvé változtatja a hiány érzetét. Közben a beszélőnek arra is van gondolja, hogy rejtélyekkel és utalásokkal, megszakításokkal és késleltetéssel a különböző történetek iránti figyelmet fölkeltse; izgalomérzést váltson ki a befogadóból. A szakirodalom figyelmét sem kerülte el a regényt bevezető tájleírás, de általában csak a hazai elmaradottságról szóló üzenetként fogták föl. Olvasata valójában ennél sokkal összetettebb. A Tisza megidézett képéhez tartozik a partját járó utazó is, aki azonban az epika három meghatározó elemével marad adósunk: mozgása érzékelhetetlen (alig halad), nincs mit megfigyelnie és személytelen. (A későbbiekben semmit nem hallunk róla, az „Aki” szerepe mindössze a Tiszára vonatkozik.)

A regény egyik alaptétele: „Csak a múlt azon egyetlen kulcs, mely által az egyes emberekben látszólag létező ellentétek megérthetők. Mint a folyónál, úgy többnyire az embereknél is nem annyira természetük, hanem inkább azon út, melyen átfutottak, határoz jellemükről.”⁶⁸ A közös magyar múltban elődeink közösen megtett útja a Tiszához kapcsolódik, az időtlenül itt folyó (mozgó, változó) vízhez. Az *Ossián* és a *Niebelung-monda* nyomán Eötvös korára (amikor az antik irodalom alapos ismerete az általános műveltséghez tartozott) általánossá vált a nemzeti mítoszok iránti érdeklődés.⁶⁹ Régi – természeti gazdagságunkra utaló – magyar monda szerint a Tiszának csak a fele víz, mert a fele hal. Ez lehet a kezdete a hazai mitológiában a Tisza megkülönböztetett fontosságának. Ahogy az egyiptomiaknak a Nílus, a germánoknak a Rajna, úgy a magyaroknak a Tisza a szent folyója.⁷⁰ Northrop Frye föl-

fogásában a források és folyóvizek szimbolikája az ártatlanság világára utal,⁷¹ ami itt az emberek mulasztásából válik zűrzavarossá és romlottá. A négy folyó már az Édenkert része volt, az elvesztett Paradicsomé; a víz pedig „az emberi élet alatti létszinthez tartozik. [...] Ezért a lélek rendszerint vízen kel át vagy vízbe süllyed a halál pillanatában.”⁷² A víz egyszerre lehet az élet és halál vize,⁷³ s *A falu jegyzőjének* szereplői a folyó partján élnek. Amikor a Viola mentésére siető Zsuzsi, Peti és István gulyás útját a víz keresztezi, nem tudnak rajta átkelni. Ez a halált hozza magával, ha nem is az üldözöttét, de őt is végveszélybe sodorja.

Az ősi folyóisten mítoszának hazai földidézéséhez a Duna nem volt alkalmas, hiszen idegenben ered és idegen földön folyik tovább. A Tisza viszont (akkor) magyar földön eredt, magyar földön ömlött a Duna európai vízrendszerében. Azaz a mi folyónk lehetett. A hun rokonság tudatának XIX. századi elmélyüléséhez jelentősen hozzájárult Horvát István⁷⁴ figyelmeztetése titokzatos keleti származásunkra. Noha Jordanes félreérthető megjegyzése nem utal egyetlen megnevezett folyóra sem, a magyar eredetmondában korán megjelenik, hogy Attila király hármaskoporsóját a Tisza mélyére rejtették-temették. Ott rejlik tehát a mi ősi dicsőségünk, ott a mi gazdagságunk és a mi nagyságunk titka. Az Attila-őshöz visszanyúló mítosz ugyanis egyrészt a honfoglalást hivatott igazolni (jogos tulajdonukat foglaltuk vissza),⁷⁵ másrészt világhódító képességeink bizonyítása. Harmadik tanulsága pedig az Attila halálával kezdődött a végzetes testvérharc, amelynek következtében a világverő hunokat elsöpörte a sokat emlegetett nemzethalál.⁷⁶ A Tisza titkának föltalálása tehát azt is ígérné, hogy a koporsó (és a „kincs”) visszaadja birtokosának azt a varázserőt, amely a nemzeti egység megteremtéséhez szükséges.

Eötvösnél persze minderről szó sem esik: a korabeli befogadó tudata ruházza föl a folyót a mítoszi „áthallással”. Az az ellentmondás viszont Eötvös nézőpontjának a tengelyében áll: hogy miközben a táj képe a tehetetlen mozdulatlanságot sugallja, a Tisza – ha lassan is, de – föltartóztathatatlanul folyik. Mondhatjuk: halad. S ahogy már a görögök tudták, kétszer nem léphetünk ugyanabba a folyóba, Eötvös a szüntelen változást jelképező Tisza megismerésében a magyar világot jellemző tehetetlenséget idézi olvasója emlékezetébe – egyúttal előlegezve a regény fő tételét: miszerint a *beletörődés szelleme* tartja fenn a „rosszat”. A „veritas” magasabb rendű értelmében vett igazság (az emberi gyengeségek viszonyai között) a betartott és betartott, előírt és bennünk élő (erkölcsi) törvényekkel biztosítható. Ott azonban, ez az eszme meg sem jelenhet, ahol az igazságszolgáltatás működésképtelen, s ezzel szükségszerűen hiányzik a törvényes rend, ezért többé-kevésbé mindenki törvénytelenésekre, jogtalanságokra, bűnökre, de legalább mulasztásokra vagy áldozat-szerepre kényszerített. Az olvasónak (befogadónak), akinek majd meg kell fejteni ezt az üzenetet, e tájhoz kötődése, gondjainak ahhoz

kapcsolása adja az indító lökést. Mégpedig úgy, hogy a szöveg közvetve utal a korábbi költők (Orczy, Bessenyei, Gvadányi) Tisza-képére és a kortárs Petőfi tájverseire. A magyar Alföld, a Tisza vidéke ekkor (egyidejűleg Széchenyi jórészt e vidék javát szolgáló folyószabályozási terveivel) válik a sajátos magyar mítosz részévé, amelyet majd újrafogalmaz Nagy Ignác és Kuthy Lajos, végül pedig – még nagyobb erővel és főleg sikerrel – Jókai.⁷⁷

Tegyük még hozzá a Rousseau óta élő, és a romantikában sajátos szerepet játszó természet iránti érdeklődést, ami a mai befogadó tudatában másként jelenik meg, mint a XIX. század elején. A korabeli olvasó nyilván észlelte, hogy még a legelmaradottabb magyar vidéken sincs már ősalapotú természet, s az adott táj leírása nem csábít „visszatérésre”, az ember teremtette mesterséges (kultur-) világból való kilépésre. Igaz, a szövegben megjelenik a természetben élő ember mitikus jelképe, a „pásztor”, akit itt „a kislaki gulyás” személyesít meg, s akiknek életformája nem illeszkedik a kor társadalmába. Annyira, hogy magától értetődő kapcsolatban áll a polgárosulás előtti magántulajdont védelmező, az érvényes törvényekkel szembeszálló legendás (és szinte minden író képzeletét megmozgató) betyárvilággal. A pásztrok között nyer(ne) menedéket a törvénytelenések elkövetésébe hajszolt Viola, de a társadalomban már megvan az a képesség, hogy utánanyúljon a figyelmén kívül álló „rideg”, magányos életformát vállalók világába is. (Igaz, a regény logikájának megfelelően ez sem működik másként, csak ha valaki emberi együttérzéstől vezetve az igazság keresésére indul.⁷⁸) Éppen az lesz a regény fő kérdése (a XIX. század haladásba vetett hitének megfelelően), hogyan lehet ezt a világot az emberi szellem segítségével jobban lakhatóvá, a szabadság, egyenlőség, testvériség és jólét eszméjének megfelelővé változtatni. A mitikus magyar „puszta” annak a világnak távlatos háttere, amelyben az ott élők nem tudtak mást (többet, jobbat) létrehozni, mint az álmos, fülledt, bezárt Porvárt, a sivár Tiszarétet, Garacs görbe utcáit, ahol már az építkezések zűrzavara és hanyagsága miatt is lehetetlen az „egyenes út” (persze átvitt értelemben is).

A Tisza-partján találkozunk a regény főbb szereplőivel. Itt bontakoznak ki az első konfliktusok, s ez a pásztorkodó, alig lakott táj rejthetné el a rokonszenvenné tett áldozat-bűnöst, Violát. Ebből azonban nehéz lenne „népbarát” érveket kihallani, hiszen Viola, Zsuzsi, Peti cigány, a „szabad” gulyások és János „huszár” kivételével⁷⁹ nincs a regényben „népi” szereplő, aki az igazság mellé állna. A parasztok, ha nem egészen önkéntes döntések alapján is, de tevékenyen részt vesznek a „jó” üldözésében, akár életüket áldozzák Nyúzó parancsára. Lesújtó véleményét Eötvös már az első lapon megfogalmazza, ahol bemutatja, hogy a jobbagyság is lusta, nemtörődöm. Rosszul művelt szántóföldjein a paraszt „tengerijét és búzáját Isten után csak az őrzi meg, hogy a lopás is némi fáradságba kerül...”⁸⁰ A gondok nem abból következnek, hogy valaki milyen helyet foglal el a társadalomban, hanem az álta-

lános tétlenségből. Mintha az itt lakók – tevékeny élet helyett – sorvadó akarrattal, kényszerpályákon megrekedve várnának állandóan külső csodákra.

Tisza-parti erdőben játszódik a groteszk bűnügyi történet drámai csúcspontja is: itt fogják el különös körülmények között Violát. A fák közé rejtett kunyhóban a bajban is másra (Tengelyire és irataira) gondoló férfi biztonsgában érzi magát, az árulás veszélye „igazi” betyártársának, a világlátott „ob-sitos” katonának jut az eszébe. A hűséges kislaki gulyás, István akaratlanul lesz barátja és pártfogoltja árulója, mert nem tudja, hogy Cifra már nem tartozik a betyárok bandájához: Nyúzó megvásárolta. Pedig mintha István (a „pásztor”) lenne a regény egyik legbiztosabb pontja: mentes az anyagi gondoktól, kívül él az adott társadalom keretein. A pusztá legendás szabadságához azonban az is hozzátartozik, amire a beszélő csak utal: a betyárvilággal való kapcsolata, lopott („bitang”) jószágok befogadása. Peti cigányt az előítéletek a falu szélére „számúzték”, s a község látókörén kívüli kovácsműhelyében mindenkit (legyen akár a törvény üldöztötte) kiszolgál. Miközben Viola nyugodtan ábrándozik, az írott törvénnyel nem sokat törődő István gulyás már olyan – hamis – iratokról is gondoskodott, amelyekkel más megyében új életet kezdhet. Valóságos versenyfutás indul meg az áldozat felé – aki-ben egyedül itt merül föl „bűnös” gondolatként az, hogy bosszút álljon azokon, akik balsorsáért felelősek.⁸¹ Egyfelől a „rosszak”, Macskaházy és Nyúzó hajtatnak önkínzó sebességgel Viola rejtékhele felé, másfelől – a gulyás kocsiján – a három „jó”: Zsuzsi, a hű feleség, és a két barát (István és Peti). A természet azonban közbelép: köd ereszkedik a tájra, megnő a víz: elnyelés-sel fenyeget, s a rét kocsival járhatatlan vizesláppá változik. A mentőcsapat útja megakad. A gulyás elátkozza a Tiszát, Peti cigány fölmenti: nem felelős a posványért. Ezt is a gátépítő urak számlájára írja, akik miatt a Rákér „egészen nekibolondult”.⁸² Közben Macskaházy és Nyúzó zavartalanul célba ér.⁸³

Mint Amerika őserdei, olyan a vízparti tölgyes. S abban is hasonló a XIX. század eleji legendárium szerint korlátlanul tartott lehetőségek Új világához, hogy a magyar földesurak nem hasznosítják. Mivel a fának Magyarországon nincs ára, panaszolja a beszélő, az erdő is haszontalan. (Legföljebb sertéskondákat makkoltatnak benne, ha termést hoz a fa.) A fa akkor válna értéké, ha a föllendülő gazdaság meg tudná fizetni az árát, s megépítenék a szállításához nélkülözhetetlen utakat. Ez a gondolatmenet sincs leírva, ezt „az üres helyet” is a befogadónak kell saját tapasztalatai és ismeretei alapján kitöltenie. A mítoszhoz hozzátartozik e magasba mutató királyi kép: a Tisza két partján „hatalmas tölgyek emelik koronáikat, nem ápolva emberek által, de a természet egész pompájában emelve sudaraikat az ég felé, melyeket nem fejsze, hanem csak az idő vagy a Tisza döntenek meg”.⁸⁴

„Ha boszorkány szemmel bírnánk, kik – mint jámbor apáink hitték – éjtszaka mint nappal mérföldekre láttak, s ha a téren, melyen történetünk játszódik, valamely magasabb hely volna található, most valóban ritka dolog-

nak lehetnénk tanúi.”⁸⁵ Láthatnánk, hogy úri hintó és egy könnyű parasztszeker versenyez egy ember életéért. A „boszorkányszem” a démoni világhoz tartozik, amit kiegészít a beszélő megválaszolatlan kérdése: „Kit nevezhetni batornak?”⁸⁶ „Van egy neme a merészségnek mindenkiben” – állapítja meg különböző példák alapján a beszélő. A kérdés csak az, mi a tettek célja. „Hisz az erényeket úgy értelmezi mindenikünk, hogy magát az erényesek sorából ki ne zárja; mindenki oly képet mutat magának, mely mellett megélhessen.”⁸⁷ Tudjuk, Nyúzó gyáva, lusta, de zsarolható. Macskaházy számító alattomoságából már nem hiányzik minden merészség. Nagy nyereségre játszik, s mire az éjszakai kocsizásra kényszerül, már túl sokat kockáztatott ahhoz, hogy a veszteséget félvállról vehesse. (A főbíró még hozzá képest is hitvány ember.) Nem csupán kicsinyes bosszúvágy és hiúság, hanem fontos érdeke fűződik Viola elhallgattatásához. Merésznek kell lennie, hogy bűnét megvalósítsa: megszerezze Violától Vándory iratait.

Ez az éjszakai hajsza, és végső eredménye: Viola foglyul ejtése, az általa őrzött iratok megszerzése, a regény vízválasztója. Mint egy tanmesében: a bűnösök üldözik a bűnt – az erény (és törvényesség) álruhájában. Csak a lovagregény hagyományából átvett merészség-kultusz bűnözőket fölmagasztosító eleme marad el.⁸⁸ A beszélő ingerülten elhatárolja magát attól a betyárromantikától, amivel a történet érintkezik; aminek keretében a „regényíróknak egy idő óta szokása bájló színekkel festeni a vétket.” A „vétek minden nemeinek nyájasan mosolygó képei készítettnek a jámbor közönség számára, oly szépek, oly csábítók, hogy szinte bámulni lehet, miként nem találkozunk többben, kik e képek utánzását tűzik ki maguknak célul.”⁸⁹ Pedig – írja –, „ha valaha az oly regényesnek festett zsványéletet közelebből látnánk, melyek között e kalandok játszatnak, e hősöknek egész aljasságát [...] a kép egészen más volna”.⁹⁰ Be is mutatja ezt a világot, amiben Viola idegen, s ami a rablóból lett pandúron, Czifrán keresztül Nyúzóhoz kapcsolódik. Csak annyit tart meg a rabló-romantikából, amennyire szüksége van a kalandregényhez. Látjuk „e hősöknek egész aljasságát, kiknek bátorsága nem más, mint akasztófától félelem...”⁹¹

Figyelemre méltó a Vándory-iratok ellopására fölbérelt betyárból pandúrrá változott Czifra végzetes szerepe. Hitvány figura ez a szentvilmosi nemes, akiről István gulyás úgy tudja, betyár, Viola társa, de aki már áruló szolgálja a Hatalomnak. Ennek ellenére részese a Vándory-iratok lopási kísérletének, majd ő „végzi ki” a menedékhelyéről – Tengelyi megmentésére – önként visszatérő „bűnöst” is. A „regényesnek festett” zsványélet: éhség, mocsok, nyomorúság. A tapasztalt betyár (hosszú szolgálat után leszerelt „vén” katoná), Rác figyelmezteti a biztonságról álmódzó, érzelmeit és szomorúságát szabadon engedő Violát: „a veszedelem akkor üt ki, mikor az ember legkevésebbé gondolja”.⁹² A betyárokról a beszélőnek éppen olyan lesújtó véleménye van, mint a „hajtásukban” részt vevő parasztokról. Egyikük elszánt, éber és

könyörtelen, másikkal véletlenül és gyengeségből sodródott a társadalmon kívülre, hitvány, gyáva alak. Az ellopott iratokra vadászó urak bekerítik a zsványokat, akik közül az utóbbit az ital vitte a bűn útjára, az előbbi háborús veteránként nem találta meg a helyét a békés társadalomban. A harmadik Viola, az egyetlen valódi áldozat. A gyenge jellem itt is fél, megadná magát, a két erős védekezik a gyáva támadókkal szemben.

A kunyhó ostroma, benne a nevetségesen gyáva Nyúzó hadvezéri szerepe, a hősi epika pazar paródiája. Ebben – akárcsak az *Iliászban* – a nyers erőszak helyett a ravaszság hoz megoldást: a „ravasz” Macskaházy a kunyhó kilátás nélküli oldaláról egy pandúrral fölgyújtatja a faépitményt, így ejtik fogságba az önzetlen Violát, aki – ahelyett, hogy a halált vállalná, önzetlenül rohan Tengelyi iratait mentve – a szó szoros értelmében ellenségei karjába. (Míg Homérosznál a ravaszság erény, a regényben gyáva aljasság.) Csak a pandúrokat vezető (katonaviselt) „*commissarius*” bizonyul bátornak, jelentős része van abban, hogy a nagy létszámfölényben lévő ostromlók nem futnak el. (Kétszer meg is sebesül.) Miközben ez történik, Petőfivel mondhatnánk: a Tisza „csendesén ballagott”. Pedig ebben a csendben is előntött olyan területet, amelyeket a helyszínt jól ismerők járhatónak tartottak.

A történet legvégén a regény a Tisza partján fejeződik be azután, hogy az író gondosan, ha nem túl bizakodóan is, elvárta a szálaikat. Úgy, ahogy ezt a mítoszokra fogékony romantikában szokás. A beszélő által szervezett kereső-felfedező utazás visszatér kezdőpontjához. A mindennapiságot hangoztató szöveg itt himnikusan szárnyal. A „zöld rónaságot” dicséri: „Végtelenül, mint a tengernek árjai, terülsz el szemünk előtt, s nagyságodnak nincs látszó határa. [...] Te a magyarnak képe vagy, nagy rónaságunk! Reményzölden, de pusztán állsz, arra teremtve, hogy termékenységeddel áldást áraszál magad körül. [...] Boldog, ki e napot elérheti! boldog, ki legalább azon öntudattal vigasztalhatja magát, hogy minden tehetségével e szebb idő elkészítésén dolgozott.”⁹³ Itt kapcsolódik a tájleírás az ars poeticához, amire az írói szerepfőlfogásról szólva még vissza kell térnünk.

1 Szokatlan, hogy egy folyóirat szorosán egymás mellett közöl két tanulmányt egyazon regényről. Ugyanakkor nem a szerkesztőség eljárása szokatlan, hanem a dolgok alakulása: merő véletlen hozta úgy, hogy a két írás szerkesztőségbe érkezését mindössze napok választották el egymástól. Úgy gondoltuk, indokolatlan lett volna őket egymástól elválasztva közzétenni: a szerzők valamelyikét arra kényszeríteni, hogy másikkal munkáját már korábbi szakirodalomként figyelembe véve módosítsa saját szövegét – ami másfelől

viszont azzal a meg nem érdemelt előnnyel járt volna számára, hogy tanulmánya „az utolsó szó” súlyának többletéhez jut. Hasonlóságai és különbségeik egymás mellett járulhatnak hozzá a tárgyalt műalkotás megismeréséhez. (A szerk.)

2 *Pompeji*, 1997/2–3, 212–244.

3 ERDÉLYI János, *A falu jegyzője*, Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847, I, 22–27.

4 Csengery Antal Erdélyivel vitázó véleménye három részben jelent meg a Pesti Hírlap 1847-es évfolyamában (812., 814., 828. sz.)

5 GYULAI Pál, *Bírálatok 1861–1903*, Bp., 1912, 100–131. – Eötvös ugyanígy minősíti Széchenyi *Hitelét*.

6 SÖTÉR István írta *A magyar irodalom története* (III, Bp., 1965) Eötvös József-ről szóló fejezetét (807–638.), miután 1953-ban megjelent monográfiája első, majd 1967-ben második kiadása.

7 WÉBER Antal, Eötvös: *A falu jegyzője = Irodalmi írások távlatból*, Bp., 1974. – Olyan szemléletet mutat ki, amelyben „nem pusztán a művészi produktum minősége lebeg az alkotó szeme előtt, hanem ihletébe, írói magatartásába eleve belejátszik a literatura szokványos elképzelését szélesebbre táró küldetés-tudat”. – 327.

8 Vö. Fielding híres előszavával a *Joseph Andrews* műfaji magyarázataként.

9 Sterne *Tristram Shandy* című regényében „a tréfával összevevadt szentimentalizmus a neheztelés igen eleven színével van felülöntve, ha lehetne mondani, bizonyos embergyűlöléshez hasonló érzelem, mely akkor származik, midőn az erkölcsiség legtisztább fényében képzel emberiséget tesszük a nevetséges világtításban felállított emberi romlottság mértékévé, azaz, a természeti legnagyobb alacsonytságot a legmagasabb ideálhoz hasonlítjuk, mely által az még egyszer olyan mélyen látszik lesüllyedni. Ekkor a nevetségesnek és indítónak temérdek visszahatású ellentételéből, bizonyos általrazó érzelem támad fel...” (KÖM, I, 611.) – Eötvöstől persze távol áll az „embergyűlölet”, és Sterne-nél nagyobb szerepet ad a politikai beszédnek.

10 Szigligeti Ede *Szökött katona* című népszínművét 1843-ban mutatta be a Pesti Magyar Színház.

11 *A falu jegyzője, i. m.*, I, 50.

12 A regény sikerének bizonyítékaként idézi Fenyő István Ferenczi Zoltán adalékát: „fiatal korában hallotta egy idősebb hölgytől, hogy annak idején, a mű megjelenésekor, a regény füzetet kézzel kézzel jártak a falvakban, s egy alkalommal, amikor az egyik füzetet nővérével együtt éjjel olvasták, elfogyott a gyertyájuk. Ekkor úgy segítettek magukon, hogy egyikük folyton rakta a pozdorját a tűzre, másikuk pedig annak lobogó fényénél olvasta a regényt, míg azt el nem végezték.”

(FENYŐ, *A centralisták, i. m.*, 315.) – Jegyezzük meg: itt is felolvasásról hallunk.

13 VAS Andor (Hazucha Ferenc), *Életképek*, I, 346–348.

14 *Életképek*, 1845, 11. sz. 346–348.

15 KELMENFY László (Hazucha Ferenc), *Irodalmi Őr*, 1846, 97–108.

16 *Irodalmi Őr*, 1846, 10. és 11. sz., 97–108.

17 ERDÉLYI János, *A falu jegyzője*, Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847, I, 22–27.

18 Az idézett kritika nem a füzetes, hanem a háromkötetes kiadásról szól, amelyet Eötvös 1865-ben átdolgozott, de még Gyulai Pál elemzése is az első kiadásra vonatkozik. (GYULAI Pál, *Újabb regények. Bírálatok 1861–1890*, Bp., 1911, 100–131.)

19 Eötvös tagja volt az ezen dolgozó bizottságnak.

20 Uo., 6. – Érdekes, hogy a „francia regény” a silányság mércéje. Valószínűleg az irodalomtörténetben számon nem tartott művekre, nem Balzac, Hugo, Chateaubriand, Sand, Sue műveire vonatkozik.

21 ERDÉLYI János, *i. m.*

22 Uo.

23 Deák Ferenc szerint Eötvös Taksony megyéje „állatorvosi ló”.

24 A Pesti Hírlap 1847-os évfolyamának 814. sz. (január 17.) névtelenül, a szerkesztő álláspontjaként jelent meg azon a napon, amelyen a lap József nádor halálát hírül adta.

25 Pesti Hírlap, 1847, 814. sz. (január 17.) – Érdekes, hogy az *Életképek* és az *Irodalmi Őr* ismertetőjével ellentétben Csengery mindig pontatlanul idézi a mű címét.

26 Nem mintha néhány kifejezés megértéséhez a mai olvasónak nem volna szüksége sajátos nyelvtörténeti ismeretekre. A regény elején például Viola arról panaszkodik, hogy a pandúrok „a hegedűt is rám akarják tenni”. Meg kell néznünk valamelyik nyelvtörténeti szótárban, hogy tudjuk, „ez a hegedű” – nyakaloda.

27 Pesti Hírlap, 1847, 828. sz. (február 11.) – A regény és Csengery nyelvi eszményének jellegzetességére WÉBER Antal hívja föl a figyelmet. Szerinte ez Kölcsey és Wesselényi „pneumatikus körmondatainak” a hatása, „ahogy Erdélyi János nevezte” e mondatszerkesztési gyakorlatot, s ezek „lehetnek ugyan

egy jellegzetes szónoki stílus alkotóelemei, de az elbeszélő próza eszméül már alkalmazmatlanabbak..." *I. m.*, 325.

28 E vita elemzésére nem vállalkozom.

29 FERENCZI Zoltán (*Báró Eötvös József*, Bp., 1903.) és VOINOVICH Géza (*Eötvös József*, Bp., 1903.) inkább életrajzi adatokkal járultak hozzá az író utóéletének gyarapításához.

30 SÓTÉR, *i. m.*, 159.

31 Uo., 146–158.

32 WÉBER, *i. m.*, 328. – A hivatkozott Dickens-mű: *Scetches by Boz*, London, 1836.

33 Uo., 331. – A „polgári” jelző akár elhagyható lenne: a „modernizáció” következményéről beszél.

34 Uo., 338.

35 FENYŐ, *i. m.*, 315–319.

36 KULIN Ferenc, *A publicista Eötvös radikalizálódása = Közelítések a reformkorhoz*, Bp., 1986, 207.

37 Mihail BAHTYIN, *A tér és az idő a regényben = Uő, A szó esztétikája*, Bp., 1976, 300. Idézi: KULIN, *i. m.*, 168.

38 Magyarul: gyakorlatban.

39 Magyarul: bennrejlését.

40 KULIN, *i. m.*, 182.

41 Uo., 168.

42 Ahogy ezt Ákos pesti neveltetése, mint az idő változására vonatkozó utalás, jelzi.

43 *A falu jegyzője*, *i. m.*, I, 40–41.

44 PLUTARKHOSZ *Párhuzamos életrajzai*-ból, *uo.*, I, 42–43.

45 Uo., I, 41.

46 Uo., I, 45.

47 Uo., I, 46. „... a folyó bármily nyugodtan haladva végül tengerhez jut...”

48 Miután fölhívta a főispán figyelmét, hogy útközben látnia kellett a „Rongyos födelű kunyhókat, a földeket félig parlagon, az embereket szomorúan körüljárva az utcákon vagy künn marhájuk után.” – Uo., I, 233.

49 Uo., I, 234.

50 Northrop FRYE, *A kritika anatómiája*, Bp., 1998, 117.

51 Uo., 115.

52 Angaria – 1. Robot, úrdolga; a jobbágy kötelező ingyenes munkája földesúr számára; 2. Hadviselő fél joga idegen államok vagyontárgyainak lefoglalására, főként járművek igénybevétele...” (BAKOS: *Idegen szavak*

szótára, Bp., 1960.) Itt összetett értelemben szerepel: Viola robottehernek számító fuvarjának végrehajtására utal.

53 *A falu jegyzője*, *i. m.*, I, 16.

54 DEVESCOVI Balázs idézi Deák Ferenc adomáját: „Ahhoz a lóhoz hasonlít ez a vármegye, a melyet az anatómia könyv címlapján találunk. Keresztül kasul van húzva vonalakkal, s minden négyszög az állat egy bizonyos betegségét jelenti. Hát hiszen igaz, hogy megvannak mindazok a lóbetegségek, de olyan nincs a föld hátán; a melyben minden betegség együtt volna.” „*A falu jegyzője mondatairól (jelleméről, cselekményeiről, etc.)* = Pompeji, 1997, 2–3, 214.

55 FRYE, *i. m.*, 47.

56 Charles DICKENS, *A Pickwick Klub*, Bp., 1961, 5–7.

57 Vörösmarty írta a *Tündérvölgy* második versszakában: „én is oly dalt mondék világ hallatára” [...] Amit fül nem hallott, a szem meg nem jára,”

58 *A falu jegyzője*, *i. m.*, I, 354–355.

59 Ma akár beleláthatjuk a „fogyasztói társadalom” szatíráját is.

60 *A falu jegyzője*, *i. m.*, I, 121.

61 Macskaházy nyelve ebből a szempontból külön tanulmány tárgya lehet az „igaz” kiforgatásának lehetőségére.

62 *A falu jegyzője*, *i. m.*, II, 222.

63 Uo., 135.

64 1845. november eleje.

65 Pl. FIELDING, *Jonathan Wild, Tom Jones*.

66 Roppant érdekesen és nagy anyagismerettel tárgyalja ezt DEVESCOVI Balázs „*A falu jegyzője mondatairól (jelleméről, cselekményeiről, etc.)*” című tanulmányában. Pompeji, 1997/2–3, 212–244.

67 Amennyiben a folyót a cselekménnyel azonosítjuk, az egyszerre és elkülönülten Tengelyi és Viola története, valamint egy kitervelt, végrehajtott és leleplezett bűnügyé.

68 Uo., 34–35.

69 Ennek alapját az adta, hogy Homérosz és Vergilius műveinek alapos ismerete az általános műveltség alapjaihoz tartozott. A magyar őstörténetet – vitatott formában – kutató Horvát István az egyetemen kedves tanára volt. Horvát hatásáról pedig lásd GERE Zsolt tanulmányát: „*Hat gím jöve sebtén elébe*”. ItK, 2000, 454–496.

70 „Titok, mi tisztán született” – írta *A Rajna* cím versében a mítoszok szellemére ugyancsak fogékony Hölderlin, majd Keresztury Dezső fordításában így folytatja: „De hol van csak egy is, / ki életén át / szabad lehetne s szíve vágyát / önmaga tölthetné be, mint / jó magasokból jöve a Rajna, / s oly szent öblön születve, / boldogan, úgy mint ő?”

71 FRYE, *i. m.*, 132.

72 Uo. – Homérosz szerint Ókeanosz, a folyóisten mindennek az eredete. Szorosan hozzátartozik Tethüs istennő és az ősnemzés befejezettsége, ami ha „nem maradt volna abba, világunknak nem lenne állandósága, nem volna kerek határa, és semmiféle keringés (források, folyók, tavak, tenger) nem térne vissza önmagába”. (KERÉNYI Károly, *Görög mitológia*, Bp., 1977, 19.)

73 Eötvös *A falu jegyzőjének* írása előtt nem olvashatta Charles Dickens *Dombey és fia* című regényét. Mégis érdemes itt a mítosz nemzetközi ismertségének szemléltetésére idézni a „kis Paul” halálának leírását: „Milyen gyorsan rohan a folyó zöld nádas között Folyó! De már a tenger közel van nagyon. Hallom a hullámokat. Mindég ezt beszélték.” Ezt – a halált.

74 Jelentőségére – más összefüggésben – érdekes tanulmányban hívja föl az újabb figyelmet GERE Zsolt, *„Hat gím jöve sebtén elébe”*, ItK, 2000, 454–496.

75 A Réty nemzetség ügyvédjét először annak közlése végett említi a szöveg, hogy bár-mikor hitelesen tudja bizonyítani a család

„ázsiai eredetét”, ősi származását. (*A falu jegyzője*, *i. m.*, 3.)

76 Maradt mutatóba Csaba királyfi „árva népe”, a székelyek.

77 Gondoljunk az *Egy magyar nábob* nyitó képére.

78 E „vállalkozó”, János, az obsitos katona, akit Réty Ákos iránti hűsége vezet, a katona-életből hozott találékonyság és a „népi” ösz-szetartozás érzetének fölhasználásával.

79 A kor hazai mitológiájának jellegzetes szereplői: a betyár, a pásztor, az obsitos kato-na, a cigány.

80 *A falu jegyzője*, *i. m.*, I, 1.

81 S aki bosszúra gondol, bosszú áldozata lesz, a beszélő keresztény logikája szerint.

82 *A falu jegyzője*, *i. m.*, I, 372–373.

83 Arról nem esik szó, hogy az ostromlók hogyan jutnak oda.

84 *A falu jegyzője*, *i. m.*, I, 375.

85 Uo., 363.

86 Uo., 366.

87 Uo., 367.

88 Vö. Michael FOUCAULT (*Felügyelet és büntetés – A börtön története*, Bp., 1990) nézetivel és Eötvös regényírói hitvallásáról írottakkal.

89 Uo., I, 378.

90 Uo., I, 381.

91 Uo., I, 384.

92 Uo.

93 *A falu jegyzője*, *i. m.*, II, 444–445.

Korsó és díszedény „Irányzatosság” és irónia *A falu jegyzője* értelmezésében

„Hiába mondjátok nekünk, válasszátok külön a magányéletet a közélettől [...]. Írjatok úgy, hogy az elmondott mese ne legyen feltűnően magyar történet, tele a közélet lármájával, hogy tudja azt élvezni akármi nemzet szülötte is, egyszóval: ne írjatok mindig irányregényt. Nem lehet szót fogadnunk, lehetetlen az.”¹ Jókai *Politikai divatok* című regényének előszava szerint a XIX. század közepén a magyar regényeket a közéletiség határozza meg. Az „irányregény” terminusának ilyen magától értetődő és általánosító használatát az ún. irányköltészeti vita” hozza magával (Kelmenfy 1846-os bírálatában *A falu jegyzőjét* tartja az első magyar „irányregénynek”²). Ezt *A falu jegyzője* folytatásokban való megjelenése közben, 1845-ben robbantja ki a *Budapesti Híradónak* (Eötvös József és a *Pesti Hírlap* állandó ellenfelének) a támadása, s a kritikusi csatározások még 1847-ben is folynak, ekkor már főként a mozgalmi elkötelezettségű *Életképek* és a teoretikusabb igényű *Magyar Szépirodalmi Szemle* között. Abban azonban mind az irodalom önelvűsége, mind pedig a közéleti feladatvállalás mellett érvelők egyetértének, hogy *A falu jegyzője* „irányregényként” olvasandó. (Bár az „irányköltészeti vita” elválaszthatatlan Eötvös regényének megjelenésétől, maga az „irányzatosság” kifejezés, ha nem tévedek, egyetlenegyszer sem fordul elő *A falu jegyzőjében*.) A már idézett Kelmenfy szerint a „regény egy nyolcz kötetből álló vezérczik a’ mostani »Pesti hírlap« elvei szerint, melly [...] közvetve a’ centralisatio tanának szerez tanítványokat”.³ Pulszky Ferenc, a regény ajánlásának címzettje, így vezeti fel kritikáját: „Midőn báró Eötvös József ezen regény írásához fogott [...] ha tulajdon vallomása szerint kellene ítelnünk, más, sőt nézete szerint magasabb, cél lebegett szeme előtt, mint a költészeti; ő a megyei rendszer elleni polemiát regényformába akarta önteni, végczélja nem a költészeti hatás volt, hanem a politicalai [...] szóval szerző azt kívánja, hogy költeménye ne tekintessék költeménynek, hanem politikai röpiratnak.”⁴

Az alábbiakban *A falu jegyzője* befogadástörténetében meghatározó szerepet játszó „irányzatosság” tételéből indulunk ki, ennek keretei között vizsgálva a regény értelmezésének kérdéseit.

Fegyverkezés, jajveszékélés, gyógyulás

Eötvös a regény politikai célzatosságát és céljait érintő kifogások egy részére magában a regényben,⁵ illetve a *Pesti Hírlapban*⁶ válaszol; később (1847-ben, szintén a *Pesti Hírlapban*) pedig közvetettebb módon a Petőfi gyűjteményes verseiről írott „bírálatában”.⁷ Álláspontját azonban már egy évtizeddel előbb rögzíti, két Victor Hugo-tanulmányában. Az 1837-es *Victor Hugo mint drámai költő* szerint az írónak „nem kell meglegednie azzal, hogy nagy költővé válhatott, hanem még valami más, valami nemesebb után kell törekednie [...], [célja] az igazság terjesztése, a népnek oktatása s jobbítása”.⁸ Eötvösnek *A falu jegyzője* elbeszélője által is megismételt megjegyzéseit két kontextusban is elhelyezhetjük: a romantika 1830-tól egyre erőteljesebbé váló politikai irányultságának szorosabban vett történeti, illetve az irodalom mimetikus modellje legitimációjának inkább elméleti kontextusaiban.

Az irodalom eszközszerűsége a harmincas és negyvenes évek magyar irodalomfelfogásában a francia romantika mellett erőteljes impulzusokat kap a *Junges Deutschland* munkáitól. A csoportosulás magyar megfelelőjét (az úgynevezett „Ifjú Magyarország” mozgalomát) Kazinczy Gábor próbálja megszervezni, aki tervezett lapjának, a *Népbarátnak* egyik előszavában célul tűzi ki „tehetség szerint elmozdítgatni azon gátakat, mik eddig a literatura közéletét az élethez, s a kettő összeolvadását akadályozzák...”⁹ E mozgalom nem elégszik meg az irodalom általános vett morális céljainak hangsúlyozásával, hanem közéleti szerepet vár el tőle: az irodalom, legalábbis a szándékok szerint, konkrét politikai célok elérésének eszköze lesz. Ennek következménye a regény műfajának kitüntetése; maga *A falu jegyzője* is felidéz egy szer az elhíresült, Blankenburngnál és a hegeli esztétikában is olvasható megállapítást: „A regények, mint mondják, korunk hőskölteményei...” (Fj XIV. 1:184.).¹⁰ Ludolf Wienbarg (részben éppen az Erdélyi által lefordított és a *Junges Deutschland* számára alapműként szolgáló) *Esztétikai táborozások* (*Ästhetische Feldzüge*) című 1834-es munkája szerint „a próza szokott beszédünk és mintegy minden napi kenyerünk, rendeink prózában beszélnek, személyünket nyomósabban védhetjük prózában, mint versben [...] a próza ma fegyver, azt élesíteni kell”.¹¹ (Bár Wienbarg „irányzatos” megjegyzéseinek felidézését ki kell egészíteni azzal, hogy Erdélyi a „táborozásoknak” nem véletlenül csak az első felét fordította le, a mű fennmaradó része ugyanis némileg eltérő irodalomfelfogást képvisel.¹²) Ahogy Szajbély Mihály fogalmaz a politikai irányultság e műfaji következményeiről, a *Junges Deutschland* „teoretikusai világosan látták, hogy az irodalom csak akkor válhat politikai célok elérésének eszközévé, ha mindenkit érintő problémákkal mindenki számára érthetően és érdeklődést keltően foglalkozik; erre a szerepre pedig a művészi próza tűnt számukra a legalkalmasabbnak”.¹³

Eötvös egy másik megjegyzése, az 1836-os Victor Hugo-tanulmányból (*A francia drámai irodalom és Victor Hugo*), egy a korszakon túlmutató kontextust is kijelöl *A falu jegyzője* körül zajló vita számára: „Nemcsak művészség a poézis, mint p. o. szobrászat vagy festészet; – a poézis szükség, egy jalkiáltása az emberi nemnek, mely jobb után vágyódik.”¹⁴ Az irodalomnak mint *jajkiáltásnak* két, egymással szemben álló megítélését fedezhetjük fel abban a módban, ahogy Platón és Arisztotelész vélekedett a mimézisről. Platón *Állama* Eötvöshöz hasonlóan „jajveszékelésként” határozza meg a művészetet, ám ebben éppen a művészetek társadalmi haszontalanságát látja. Szókratész a látszatnak a valóban létezőtől háromszoros távolságban lévő látszataként ítél a műalkotásokról; ennek megfelelően a művészi utánpótlásban csak a felszínnel, a könnyen utánozható kedélyállapotok ábrázolásával találkozhatunk. A művész, Aszklépiosz valódi tanítványaival ellentétben, a gyógyítás helyett csak elfedi a bajt azzal, hogy megismétli annak tüneteit: „ha valami csapás ér bennünket, ne úgy viselkedjünk, mint a gyermekek, akik az ütés helyén tartva a kezüket, tehetetlenül jajveszékelnek, hanem mindig arra szoktassuk a lelkünket, hogy minél előbb a gyógyulás útjára lépjen, s igyekezzenek azt, ami beteg és elesett, talpra állítani, s a siránkozást megszüntetni.”¹⁵

A *jajveszékelés* metaforája Eötvösnél ezzel szemben éppen hogy az irodalom valóságra vonatkozó igényét hivatott igazolni. A művészet és az orvoslás pozitív azonosításának hagyománya legalább Arisztotelészre megy vissza, akinek *Politikája* szerint a mimézis által a lélek „gyógyulást és megtisztulást nyer”.¹⁶ (De Arisztotelész előtt már Gorgiasznál előkerül az irodalom és orvostudomány közti analógia.¹⁷) Katarzisz és mimézis összekapcsolása szolgál alapul minden olyan elméletnek, amely a művön „kívüli” valóság ábrázolása (a „referenciális reprezentáció”) révén az olvasóra gyakorolt hatásban látja az irodalmi mű feladatát. Ez az a közös alap, ami például az „irányzatosságot” elutasító Pulszky számára is elfogadhatóvá teszi *A falu jegyzőjét*: a regény kiváltotta hatás szerinte nem megy túl az egyénben lejátszódó és egyéni hatókörű katarzison, vagyis a szerzői szándékkal ellentétben nem politikai következményekkel járó szatíra, „hanem az indulatok tisztítása lett az eredmény, egy nagyszerű tragoedia [...]. B. Eötvös József korszót kezdett készíteni, melyből keze alatt gyönyörű díszedény lett”.¹⁸ Az olvasás és a gyógyulás („tisztulás”) összekapcsolása szempontjából nincs különbség Pulszky kritikája és *A falu jegyzője* elbeszélőjének az irányzatosságra vonatkozó kijelentései között. Ez nem jelenti azt, hogy el kéne tekinteni a lényeges eltérésektől, hiszen nyilvánvaló a közösségi hatékonyság és az egyéni tökéletesedés elvárásainak különbsége, s egyszerű azonosításuk parttalanná tenné az „irányzatosság” fogalmának vizsgálatát. A közvetlen, közéleti hatókörű befolyást megcélzó koncepciókat (ezeket nevezhetjük az 1840-es évek vitái alapján „irányzatosságnak”) azonban úgy is megközelíthetjük, mint az irodalmat *morális* szempontból igazoló elképzelés részhalmazát. (Ezen a „részhalmazon”

belül pedig csak változatot jelöl az, hogy a célként kitűzött igazságosabb társadalom reformok vagy forradalom által valósul-e meg.) Közös gyökerekre utal *A falu jegyzője* szerzőjének irodalmi pályája is. Erre a Kisfaludy Társaság közgyűlésein elmondott nyitóbeszédék irodalomfelfogása ugyanúgy jellemző, mint a közvetlen politikai intenció. Eötvös 1862-es beszéde szerint például az újabb kor irodalmában már „nem történhetik, hogy a vándorló minstrel énekénél fölkellesült vár lakói egyszerre felkössék fegyvereiket, hogy a keresztességben részt vegyenek, melyre az ének őket felszólította”; ehelyett „a szépirodalom a népek szellemi s erkölcsi kifejlődésére” hat.¹⁹

A falu jegyzője értelmezésének kérdését a következőképpen fogalmazhatjuk meg a fentiek alapján az „irányzatosság” keretében: miképpen lehetnek egy narratíva *jelei* a meggyógyítandó valóság *tüneteivé*, azaz milyen eszközökkel igyekszik a regény a „siránkozást” cselekvést kiváltó „jajkiáltássá” változtatni.

Leírás és elbeszélés

– az „irányzatosság” (ön)veszélyes következményei –

A Mit tartunk az irányköltészetről című, a *Magyar Szépirodalmi Szemlében* megjelent 1847-es szerkesztői nyilatkozat²⁰ azért kárhoztatja az „irányköltészetet”, mert ábrázolásmódja túlságosan általános (céljai kizárják az egyediséget, helyette az értelmi-példázatos jelleg az uralkodó) és erkölcsi (az esztétikai normákat korlátozó) igazságfogalommal dolgozik. Ennek következményeként az olvasói aktivitásra nézve „fagyasztott állapotot idéz elő”. Ha pedig az iránymű mégis hatást ér el, akkor ezt nem esztétikai eszközökkel teszi. Az elítélt eszközök a teljességgel hű *utánzás*, amely minden esztétikai értéket nélkülöző ábrázolás esetén is képes érzelmeket kiváltani (mint például a szenvedés utánzása a színpadon), valamint a didaktikusság, amely a szerzőnek az elbeszélést megszakító *reflexióit* jelenti („Fölléphet tehát a költő, mint föllép a lyrában, az epicában is saját személyében, csak hogy művének fonálát e föllépéssel egészen meg ne szakítsa”). Közelítsünk az irányregény diszkurzusához e kifogások részletezése felől.

A hatás kiváltásának eszközeire irányuló első kifogás szerint az irányzatos irodalom az *isméltésre* épít. A kritika tárgyává tett valóságot irodalmi szöveggé kell jeleníteni ahhoz, hogy világossá váljék megváltoztatásának szükségessége. E megjelenítés alapvető eszköze narratíva esetén a *leírás*. Bár a leírás nagy hagyományú retorikai fogalom,²¹ a számunkra most fontos szempontból a strukturalista elemzések állították előtérbe. Roland Barthes, Philippe Hamon vagy Stephen Heath munkáiban a leírás a *realizmus* megkülönböztető jegyeként szerepel; ám itt rögtön egy kettősségre kell felhívunk a figyelmet. Bár az elemzett szövegek mindegyiküknél a XIX. század közmegegyezés alapján realistának tartott művei, gondolatmenetük lényegé-

ben felszámolja a realizmus (stílus)történeti fogalmát. Roland Barthes több tanulmánya például a „valóság hatásnak” (vagy talán inkább a „valószerűség hatásának”) (*effet de réel*) eszközöként írja le a fogalmat.²² Az olvasás során ez az illúzió a látszólag redundáns elemek halmozása, a történetmondás leíró szünetekkel való lassítása, a cselekmény minél teljesebb felfüggesztése révén jön létre.²³ Az eljárás szemiotikai alapja a jelölt és a referens radikális szembeállítás, a jelölt – Barthes kifejezésével élve – „formátlanná” tétele, melynek eredményeként az a látszat támad, hogy a jelölő közvetlenül a valóságot jelöli.

Barthes felfogása szakítást jelent a realizmus René Wellek képviselte felfogásával. Anélkül, hogy témánktól nagyon eltérnénk, a realizmus Wellek-féle „leírásából” szempontunkból azt kell kiemelni, hogy Wellek *The Concept of Realism in Literary Scholarship* című dolgozata is (a romantikára vonatkozó tanulmányával megegyező módon) ragaszkodik a tárgyalt terminus korszakfogalomként való használatához; másrészt azonban hangsúlyozza, hogy a realizmus definiálása helyett ennek „leírására” vállalkozik. „A leírás” a romantikával szemben történik (a realizmus elutasítja a fantasztikus, a mesés, a szimbolikus és allegorikus ábrázolásmódokat, a lehetetlen és különleges jelenlétét).²⁴ E negatív „leírások” mellett egy pozitív definíciót is ad, mely szerint a realizmus „a kortárs társadalmi valóság objektív reprezentációja”,²⁵ ám még mielőtt túlzott naivitással vádolnánk meg Welleket, ezt a meghatározást ki kell egészíteni azzal, hogy egyrészt maga Wellek is jelzi problematikusságát („semmitmondó és olyan kérdéseket vet fel, mint hogy mit is jelentenek az »objektív« és a »valóság« kifejezések”²⁶), másrészt pedig olyan normaként kezeli, amely nem megvalósult irodalmi művekben, hanem egyes elméleti-kritikai deklarációkban, illetve elbeszélői megjegyzésekben lelhető fel (ez a magyarázat elemzésének „leíró” jellegére). Mégis, mintha Wellek a saját kijelentései kapcsán nem számolna azzal, amit a realista leírás kapcsán maga vet fel, s amit majd az említett strukturalista szerzők állítanak igazán reflektorfénybe: hogy a „leírás” mindig tartalmazza az „előírás” gesztusát is²⁷ („*description*” és „*prescription*” feszültségét Wellek a realizmus karakterisztikus jegyének nevezi). Bár Szegedy-Maszák Mihály szerint azért is célszerű a realizmus fogalmának körbejárását Wellek tanulmányával kezdeni, mert az történeti megközelítése révén nem „előírászerű”, ugyanakkor ő is „erősen vitathatónak” tartja Welleknek éppen azokat a megjegyzéseit, amelyek a leginkább történetiek (vagyis amelyek a realizmust a romantika lezárulásaként látatják).²⁸

Visszatérve *A falu jegyzője* értelmezésének kérdéseire, a leírás funkciójának meghatározása akkor segítheti elő a történeti vizsgálódást, ha összekapcsoljuk *A falu jegyzője* hagyománytörténetének megállapításaival. A leírás eljárásával azonosított realizmus kapcsán a strukturalista elemzések két paradoxonra hívják fel a figyelmet; mindkettő a „valószerűség hatására” irányu-

ló törekvés következetes végigvitelével azonos. Az első, narratológiai szempontból megfogalmazott paradoxon szerint a realizmus – a „minél több leírás, annál több realitás” elv alapján – végső soron a történet megszűnéséhez, az esemény sor felfüggesztéséhez vezetne. Philippe Hamon szerint a történet „lexikográfiai tudataként” aposztrofált leíró elemeket kitüntető „realista diskurzus alapvető tendenciája a narratívának, egyáltalán az elbeszélés minden formájának az elutasítása és lehetetlenné tétele”.²⁹ René Wellek realizmus-tanulmányának konklúziója is úgy jellemzi a „realista” regényeket, mint a „realista” norma meghaladóit – hiszen a norma következetes megvalósítása felszámolná az irodalmat, ezt pusztán tényeket közlő újságírássá vagy tudományos leírások sorává téve.³⁰ Bár a XIX. századi regényirodalomnak nyilvánvalóan nem volt célja a narratív diskurzus eseményszintjének kiiktatása, itt inkább a felhasznált eljárások következményeiről, továbbgondolásáról van szó, s ez teszi e közelítéseket alkalmassá arra, hogy felhasználásra kerüljenek *A falu jegyzője* irányzatosságának értelmezésében. (Mieke Bal egyébként kimerítő érvelés keretében bizonyítja, hogy a hosszabb elbeszélő szövegekben az alárendelt leírások akkor is elbeszélő szerepűek, ha nem is cselekményesek; vagyis nem pusztán redundáns, illusztráló elemekről van szó.³¹)

Az Erdélyi lapja által másodikként kifogásolt „irányzatos” eszköz az elbeszélői reflexiókban megjelenő (direkt) didaxis (Wellekkel: a nyílt „preskripció”). Ezzel függ össze a strukturalista megközelítés által feltárt második paradoxon, amely szerint a valóság hű megisméltése a valóság eltorzítása is egyben. A leírás ugyanis mindig egy ideológiai vagy politikai szándék keretében történik (a gyógyítás-analógiánál maradva: az irányzatos regény a fennálló valóságot mint a bajok *tüneteinek* együttesét ismétli meg). E szándékot a szelekció, a kiemelő szerepű ismétlések és a narrátori reflexiók hordozzák, melyek nyomán a valóság tablóvá, ideologikus világgéppé merevedik – szemben a „tiszta” (referenciális) reprezentáció ideáljával. A szándék megvalósításának (a valóság gyógyításának) eszközei, retorikai eljárásai éket vernek a jelölő és a valóság közé. Ahogy Stephen Heath fogalmaz, nem a „konkrét valóság” válik olvashatóvá (és így kijavítandóvá), de maga a valóságábrázolás célja, eljárásai, a közvetítő séma intencionáltsága, vagyis a „*valóság politikuma*”.³² E politikum jelenlétét kifogásolja Deák Ferenc is, amikor orvosi lóként bélyegzi meg a regényt, vagy Toldy Ferenc, mikor „torzképet” lát *A falu jegyzője* tablójában: „bántó képét kapjuk a megyei visszaéléseknek, melynek ha minden egyes vonásai okmányilag bebizonyítható valóság valának is, így együtt torzképe a valónak”.³³

Ugyanakkor, maradva a *Szemle* második kifogásánál, ahogy Wellek is jelzi, a „realista” regények korántsem vádolhatók oly fokú naivitással, mint amilyet egyes értelmezők tulajdonítanak nekik. Viktor Žmegač, aki regénytörténeti áttekintésében az „úgynevezett realizmust” pozitív jelentésű fogalomként igyekszik alakítani, úgy látja, hogy a „tükör jegyében” alkotott regények ese-

tében – a megtévesztő metafora ellenére – szó sincs a valóság megismétlésének illúziójáról. Ehelyett Žmegač „a valóság szenvedélyes irodalmi felfedezéséről” és egy olyan irodalom igényéről beszél Stendhal, Gogol vagy Balzac művei kapcsán, mely a tapasztalathoz való odafordulás egy eddigieknél erősebb (de nem problémamentes) formáját jelenti. A realizmus így értett fogalma pedig megfér saját korlátozottságának tudatával is; a realista regény nagyon is tisztában lehet azzal, hogy „a tényvilággal és a tapasztalattal szembeni elkötelezettségnek is megvannak a maga határai”.³⁴ A tükör világa relatív megalapozottságú, amit kifejez a „szendélyes irodalmi felfedező” szerkezet is, hangsúlyozva a reprezentált világ szubjektív aspektusait. Ebben a tekintetben rokonságot mutat Heath előbb idézett kijelentésével a „valóság politikumáról”; csak amíg Heath kijelentéseinek kontextusa erőteljesen leleplező (ez a barthes-i impulzusok mellett a Stern realizmus-könyvével való vitának is köszönhető³⁵), addig Žmegač szerint a realista művek nem érvénytelenítik automatikusan saját törekvéseiket azzal, hogy számot vetnek e törekvések korlátaival. Ahogy Gogol-elemzésében bizonyítja, a tapasztalathoz való közelítésre és az elbeszélő mű autonómiájának megőrzésére éppen az elbeszélés tevékenységének témává tétele, *színrevitele* („inszenírozása”) ad lehetőséget.³⁶

Miként számol *A falu jegyzőjének* recepciótörténete azokkal a veszélyekkel, amelyek akkor fenyegetik az „irányzatos” szándékot, ha politikai céljai megvalósítására a leírást kívánja eszközül használni? Abban az esetben, ha a politikai célok elérése érdekében keltett valóságillúzió túlságosan is jól sikerül, a regény tematikus szintje eltereli az olvasó figyelmét a diskurzus általános morális és konkrét politikai céljaitól (Erdélyivel szólva, a regény pusztá utánzássá lesz). A leírások referenciális értelmezésének kizárólagossá válása a beteg társadalom gyógyulása, a tettként realizálódó olvasat szempontjából pusztán a mellékhatás felerősödését jelenti: gyógyítás helyett az irodalom, mint Platónnál, csak megismétli a betegség jeleit. E korrajzszerű olvasat jelenlétét Voinovich így írja le: „csak a rikító színezetet kell kissé vakítanunk, a költő kiváltságos túlzását kell némileg leszállítanunk s előttünk áll Magyarország a jelen század harmadik és negyedik tizedében”.³⁷ Az esztétikai szublimáció eszerint visszafordítható folyamat, elválasztható egymástól cél és eszköz. Mindennek alapja Beöthy László szerint az, hogy bár Eötvös „elérte a határt, melyen túl a valót el nem torzíthatja céljai érdekében, de e határt át nem lépte soha, bármely magasztos volt az eszmény, mely e gúnyra lelkesítette”.³⁸ A regénynek ugyanezen korhoz kötöttségére utal (recepciótörténeti megközelítésből) Hansági Ágnes tanulmánya is, amely szerint „az a véletlen[?] egybeesés ugyanis, hogy a regénynek az irodalom elevenként jelen lévő hagyományából való kiszorulása végső soron a teleologikus strukturált-ságú nemzeti kánonok feloldódásának folyamatával nagyjából egy időben ment végbe, akár egy, a korábbi pragmatikus olvasatokat szentesítő gesztus

státusára is igényt tarthat”.³⁹ Ha jól értem, Hansági nem állít kevesebbet, mint azt, hogy *A falu jegyzője* – megfelelően a korabeli recepció kifogásainak – leszűkíthető a korabeli viszonyok kritikájára, a regény a *Reformra*. Sőt, kijelentését úgy is érthetjük, hogy *A falu jegyzőjéből* mára nem maradt más, mint egy időszerűtlenné vált irodalom- (és valóság)felfogás dokumentuma.⁴⁰

Még egy ezzel összefüggő és főként a kortárs recepcióban hangsúlyozott veszély fenyegeti az „irányzatos” regényt. Ez a fenyegetés akkor jelentkezik, amikor működik ugyan a morális-politikai intenció, ámde értékszempontjait tekintve ön maga ellen fordul: *A falu jegyzője* mást sugall, mint amit mondani akar. A korabeli kritikai visszhangok közül például a *Budapesti Híradó* a regény folytatásainak megjelenése közben arra figyelmezteti Eötvöst, hogy kinyilvánított szándékainak éppen az *ellenkezőjét* éri el regénye.⁴¹ Toldy Ferenc is morálisan kifogásolhatónak tartja a regény értékszerkezetét, amikor így ír: „míg a fő érdek a társaság alsó rétegeinek jut, hol a bűn a szenvedő erény glóriájában mutatattik fel, a kiválóbb osztály mindvégig nevetségesnek s minden gyarlóság, sőt gazság képviselőjévé tétetik”.⁴² A XXXIII. fejezetben az elbeszélő válaszol is annak a „birálónak”, aki szerint „martyri glóriában tüntetem fel az aljasságot” – újabb „didaxissal” (saját szóhasználatában: „eltéréssel”) terhelve meg elbeszélését (*Fj 1950 2:196.*).

A lehető legteljesebb, leltárszerűvé merevülő reprodukció, a fabuláció hiánya megfosztaná az irodalmat attól a „populáritástól”, amely a Victor Hugotanulmányok szerint képessé teszi arra, hogy politikai célokat közvetítsen; az irányzatosság túlságosan tolakodó (didaktikus) jelenléte pedig lehetetlenné tenné az olvasó számára, hogy valószerűként olvassa a regényt. A továbbiakban először azt vizsgáljuk meg, miért van szüksége mégis *A falu jegyzőjének* a leírások és a reflexiók kitérőire; majd arra térünk ki, hogy mennyiben indokoltak Erdélyinek az elbeszélő túlzott előtérbe nyomulását érintő kifogásai.

*Az (ön)irónia és a fenséges
– a veszélyek kiküszöbölése –*

Ha a regény eseménysorait a politikai szándék közvetítésének szempontjából tekintjük át, akkor azt látjuk, hogy a kritikusok által legnagyobbra értékelt vagy leginkább elítélt cselekményszál, a Viola sorsával foglalkozó, valamint az ezzel összefüggő egyéb „bűnügyi” történetek egyúttal a legkevésbé alkalmasak az „irányzatos” cél megvalósítására – éppen, mert túlságosan is eseményesek, „populárisak”. Ezt az ellentmondást leginkább talán Pulszky hangsúlyozza, aki szerint Tengelyi a regény történetének főszállaihoz (ezeket Pulszkynek Rétyné cselszövesei és Viola története jelentik) csak mellékesen kapcsolódik, ám a regény ilyesfajta „gyengéit” feledteti Viola és felesége tragikus története.⁴³ A szerelmi szál azonban, ha nem is mellékes, de mégis meg lehetőségen kevés teret kap a regény egészéhez mérve.

A terjedelmi arányokat és az elbeszélő megjegyzéseinek irányultságát tekintve a „vármegyei” témájú eseménysoré az elsőség: idesorolhatók a tisztújítás előkészületei, maga a tisztújítás, a rögtönítélő bíróság ülése, Tengelyi raboskodása.⁴⁴ Ha azonban pusztán a Tengelyivel történt eseményekből akarnánk kihüvelyezni a regény irányzatos jelentését (Sötér például a *cselekményben* megvalósultnak érzi az Eötvös által maga elé kitűzött célt⁴⁵), akkor nem biztos, hogy a közéleti cselekvés mellett döntünk (márpedig az irányregény számára valószínűleg ez az elsőrendű cél). Amikor a Taksonyba érkező főispán találkozik Tengelyivel, mindketten látják a népboldogítás eszméje és a valóságos állapotok között tátongó szakadékot, ám egészen eltérő következtetésekre jutnak. „Nem csak a művész, de az is, ki a gyakorlati életre fordítja munkásságát, sokszor kénytelen lemondani legszebb eszméjéről, mert az anyag, melylyel dolgozik, nem alkalmas eszméjének megvalósítására”, tartja a főispán. Vele szemben Tengelyi az eszme és a valóság minél tökéletesebb összeegyeztetésének imperatívuszához ragaszkodik, a két szféra összhangjának reménye nélkül (*Fj XII. 1:178–179.*). Tengelyit ennek alapján úgy látja az egyszerre „realista” és „megalkuvó” főispán, mint aki „Magyarországban sehová nem való” (*Fj XII. 1:180.*).

A narrátor a Tengelyivel való együttérzése mellett mindvégig jelzi a köztük lévő távolságot („helyenkint bizonyos halvány iróniával mutatja be”, fogalmaz Sötér⁴⁶). Már a Tengelyi életéről tudósító II. fejezetben sem egyértelmű, hogy amikor a narrátor „felette kétséges tárgynak” nevezi Tengelyi ismertetett jellemvonásait, olvasóira bízva annak eldöntését, hogy ezek „hibái vagy jó tulajdonai” a jegyzőnek, akkor valódi tanácsalanságról, vagy pedig pusztán ironizálásról van szó (*Fj II. 1:58.*). Negatív módon ugyan, de szintén a köztük lévő távolságra utal az a megjegyzése, amellyel a börtönviszonyok kritikájakor úgy igazolja az „eltérést”, hogy azonosul Tengelyi nézőpontjával: „Azon szerencsés helyzetben vagyok, hogy nézeteim *e tárgyra nézve* hősöm nézeteitől nem különböznek, s a fönnebbieken körülbelől azon gondolatok foglaltatnak, melyek Tengelyi lelkén a pillanatban, hová történetünk jutott, átvonultak” (*Fj XXXIII. 2:209.* Kiem. tőlem – Z. K. Z.). Hasonlóan kétséges a megítélése Tengelyi tisztújításon való megjelenésének is: erre nem a már támogatásra érdemtelennek bizonyult Bántornyai-párt megsegítése készítette, hanem az ellenkezés Rétyékkal. Tengelyi nagyon is tisztában van a megye közállapotaival, márpedig az elbeszélő megjegyzéseiből világosan kiderül, hogy Taksony „liberálisai” nem a „public dinner” megrendezésekor szakítottak a magasztos elvekkel, de előtte sem lehetett őket a „magasabb gondolkodásának rokonszenvére” méltónak nevezni (*Fj XV. 1:211.*). A tisztújításnak a hatalom megváltoztatása tekintetében voltaképpen nincs tétje (ezt jelzi a kétkulacsos Krivér alakja is: bárki győz, mindenképpen ő az alispán helyettese), a két párt egyformán alkalmatlan mind a Tengelyi képviselte morális, mind pedig a regénynek tulajdonított politikai elvek képviselője.

letére. A tisztújítás eseményeit (XV. fejj.) érthetjük úgy, mint a fennálló vármegyei rendszer megreformálásának szükségességét bizonyító jelenetsort. Egyúttal azonban a Tengelyi-féle politika kudarcát, sőt e politika megvalósíthatatlanságát is példázhatja: az adott valóság győzedelmeskedik a fennkölt eszméken, Tengelyi csak „Utópiában” lehet a „polgárok legerényesebbike” (Fj II. 1:39.).

A regény tisztújítást megelőző részében mindkét tábor vezetőiről kiderül, hogy működésük alapjául elvek helyett egyéni érvényesülésük szolgál. Az elbeszélő hangneme nemcsak a Réty-párt (VII–VIII. fejj.), de a „haladó párt” leírásakor (XI. fejj.) is rendkívül szatirikus. Karvaly, Sáska, Sósok vagy Bántornyai „James” Jakab portréja egyaránt anekdotába illően karikírozott. Hasonlóságukkal magyarázhatjuk, hogy a Bántornyit támogatók közül szinte csak Tengelyi és a Bántornyai fivérek jellemzését kapjuk, valamint Krivérét – de e szereplők közül is Tengelyi szakít pártjával (aztán a tisztújításon mégis mellettük akar szavazni), az utóbbi pedig mindkét fél sorait erősíti. A két párt értékek szerinti megkülönböztetésének esélyét tovább rontja a Rétyék táborához tartozó Kislaky család pozitív jellemzése (VIII. fejj.), amely különösen Viola kiszabadításakor válik hangsúlyossá (XXII–XXIV. fejj.). Kislaky Bálint „nejével együtt a magyar nemesség azon részéhez tartozott, mely, fájdalom! napjainkban mindinkább kihál, s minden hibái s gyöngeségei mellett legalább azért érdemli meg tiszteletünket, mert elődeink szokásait s nemzetiségét tisztán fenntartá, [...] sok, napjainkban szinte nevetségesnek látszó előítéletet, de velök azon hitet, mely nélkül nemzetiségünk nehéz harcai között soha fel nem tarthatta volna magát: *hogy a magyar soha eltűnni nem fog e világról*” (Fj VIII. 1:112.). Bár Kislaky egészen más okból áll közel a narrátor szívéhez, mint Tengelyi, a politikát tekintve mégis ellentétesen szavaznak (szavaznának, ha Tengelyit engednék).

Hogy miként kell egy „irányregénynek” céljai szempontjából egyértelműen ábrázolnia a vármegyei politikát, s értékeik szempontjából világosan elkülönítenie egymástól az ott fellépő pártokat, azt *A régi jó táblabírák* írója, Jókai mutatja majd meg a *Kárpáthy Zoltánban*; igaz, a „centralizált” ötvenes évekből visszatekintve.⁴⁷ A két tisztújítás egyezéseinél (előzetes viták, a tisztességtelen eszközökről való ellenzéki lemondás, e fogadalom kijátszása) jelentősegteljesebbek az eltérések. Jókai regényének elbeszélője egyértelműen elítéli a konzervatív tábor tagjait, akikkel szemben Szentirmay és Kárpáthy Zoltán erkölcsi-politikai magasabbrendűsége mindvégig magától értetődő; amikor Bogozó praktikáinak köszönhetően Kócserepyék vesztegetése önmaguk ellen fordul, Szentirmayék lemondanak a tisztességtelen győzelemről, s másodszor is győznek. Jókai regényében nem kétséges, hogy a morálisan magasabb rendű politikai személyiségek győzelemre vezethetik a „szabadelvű” pártot, s ezt hivatott bizonyítani – a sok tekintetben Kislaky Bálinthoz hasonlító – Tarnaváry alakja is, aki egy másik megyében, karrieristának tartva a

liberális párt vezetőit, a konzervatív párttal tart. *A falu jegyzője* ezzel szemben *Az elveszett alkotmánnyal* rokon, ahol a narrátor szintén elítéli mind a „maradandó”, mind pedig a „szaladandó” pártot. Fontos kiemelni, hogy a *Kárpáthy Zoltán* főszereplői teljes mértékben bírják az elbeszélő rokonszenvét (sőt, a románcos jellegnek köszönhetően, a csodálatát), míg Arany hőse egyértelműen szatíra tárgya.

Ha *A falu jegyzőjét* a vármegye megreformálhatatlansága melletti „vezércikként” olvassuk, akkor a politikai szándék beteljesülésének garanciájává a vármegyei eseménysor (egy negatív jelenség allegóriája), a narratív diskurzus tematikus szintje helyett a narráció szintje lép elő. *A falu jegyzőjében* az elbeszélő és a tételezett hallgatója közti kapcsolat meglehetősen hangsúlyos, vagyis világos, hogy miféle „narratív helyzetben” hangoznak el az elbeszélő szavai. A reflexiók jelentős része magára az elbeszélésre vonatkozik, a központi eseménysor megszakítására, vagy az attól való eltérésre, az elbeszélő számtalanszor megszólítja a „nyájas olvasót”; legtöbbször eltéréseit mentegte: „Eltértem! Ne vedd rossz néven, nyájas olvasó; tudod, régi szokásom...” (Fj XIX. 1:258.); „Ismét eltértem... sebj.” (Fj XX. 1:271.); „De ismét tévelygek, s mint a világon sok becsületes ember, kötelességeimről szólok, ahelyett, hogy azokat teljesítsem, azaz regényemet folytassam – azonban három hónapra [...] ennyi elmélkedés talán nem sok, s ha olvasóim megfontolják, [...] talán megbocsátják ezt e kitérést” (Fj XXXV. 2:233.). A narrátor többször reflektál történetének műfajára, saját történetmondó képességére is.

Mellőzve most az összes olyan reflexió felidézését, amely az elbeszélő történetmondó tevékenységére vonatkozik, emeljük ki a XIX. fejezet elejét. Ha a fejezetet a regényben foglalt történet felől nézzük, akkor itt Nyúzó falujának és házának leírása olvasható, ám ezt a narrátor többször is megszakítja, eltéríti. Az olvasót az első mondatban ironikus módon „vándorként” szólítja meg, majd egy kitérő következik a korabeli magyar irodalomra: „...Így kezdeném e fejezetet, ha – mint sokan kívánják – azon pátoszhoz emelkedni tudnék, mely újabb időben legjelesb magyar műveinket [...] csaknem fordíthatatlanná teszi. De szerény író létemre, egyszerű gondolataim kimondására is alig találok szavakat. A gazdagokat, kik minden tárgynak három substantívumot találva, mindeniket három adjectivum kíséretében küldhetik a világba, s tropusaik és figuráik gazdag tárházában felhalmozva tartják beszédök ékességeit – csak irigyelhetem, de példájok követésére nem érzek erőt magamban, s azért visszatérek egyszerű elbeszélési modoromhoz. Igen, olvasóm...” (Fj XIX. 1:256–257.). Ezután (jó messziről közelítve annak a ténynek a kifejtéséhez, hogy Garacs utcája csupa sár) egy történelmi utalás következik, az elbeszélő történelmi tanulmányainak és történelemről alkotott véleményének közbeékelésével. „Valamelyik történetfilozófiában olvastam – nem mondhatom hamarjában, melyikben, mert volt idő, midőn még nem tudva, hogy az emberek a történetben, mint minden tudományban, csak

azon igazságokat keresik, melyeknek éppen hasznát vehetik, sokat foglaltoskodtam ily munkákkal –, valamelyikben tehát a sok közül, mondom, olvasám...” (Fj XIX. 1:257.). Majd a tudomány egészét is pusztá „teoriaként” írja le, egy ismerős példájával igazolva ítéletét: „És aztán higgyen az ember a tudósoknak! Egy öreg ösmerősem van...” (uo.). Erre következik az eltérésekre való reflektálás (Fj XIX. 1:258., idézve fent), mely eltérés itt a régi rossz szokás mellett egy másik, egészen meglepő alapot is nyer: „...s azon kívül az író kötelességeihez tartozik a tárgyakhoz alkalmazni modorát, s Garacsról szólva miként ne élnék egyes kitérésekkel? A főbíró lakhelyének épp az vala legkitűnőbb jelleme, hogy benne egyenes úton senki sem járhatott...” (uo.). Az elbeszélőnek ez a megjegyzése, ha az „egyenes utat”, ennek hiányát metaforikusan értjük, egyfajta magyarázatként szolgálhatna *A falu jegyzője* elbeszélésmódjára. Eszerint a kitérések, késleltetések burjánzása a „tárgyból” fakadnak, a vármegyei közéletben uralkodó állapotok narrációs megfelelői.

Az elbeszélő „kiszólásai”, feltételezett olvasójához intézett szövegei azonban megint csak eltéríthetik a szerzői szándékot, hiszen éppen a regény elemeinek („irányzatosnak” tekinthető leírások, az „irányzatosságot” hangsúlyozó reflexiók) narratív közvetítettségét hangsúlyozzák. Bár az ilyen típusú reflexiók nem cáfolják a regény „realizmusát” (lásd Žmegač idézett megjegyzéseit az elbeszélő tevékenységének „színreviteléről”), ám a játékos, öngigázoló passzusok a politikai-morális meghatározottságú („irányzatos”) diskurzusban csak egy mellékhatás felerősödéseként írhatók le.

Ráadásul az elbeszélő túlságos előtérbe tolokodása a mű „popolaritását” is veszélybe sodorhatja (a fogalmat a Victor Hugo-tanulmányok használta jelentésben értve). A tífuszjárványra rátérve, pontosabban ezt a „rátérést” a vármegyei börtönökben uralkodó állapotokra való reflexióval elhalasztva, az elbeszélő még távolabb kerül a klasszikus történetmondói szereptől, amikor saját reflexióira reflektál: „Regényemnek egy nagy hibája az, hogy felette sokat okoskodom; néha szinte megsajnálom olvasóimat. Nem tudja nálamnál senki jobban, mennyire bosszantó, ha az író, történetének fonalát elhagyva, minden percben okoskodni kezd. Egy ismerősömmel a hegyek között jártam egyszer. Jó, becsületes ember volt, ki a természettudományokból éppen annyit tudott, amennyit egypár óra alatt kényelmesen elmondhatott, s így a tudósoknak azon neméhez tartozott, kik tudományukat, mint a nyári ruhát, nem hasznukért, de csak azért szerezték meg, hogy tisztességesen megjelenhessenek, s minden alkalmat megragadnak, hogy magoknál tudatlanabbakat bámulatra ragadjanak. Ezen érdemdús férfiú, noha csak azért indultunk egymással útnak, hogy a legmagasabb csúcsok egyikéről a napot lealkonyodni lássuk, minden tíz lépésre megállt, s egy növényt szakítva le, a botanikáról, vagy egy követ emelve fel, a mineralógiáról szólt. Nem bosszankodtam életemben soha inkább – s ím, most pár évvel később szintúgy cselekszem olvasóimmal” (Fj XXXVI. 2:247–248.). A „nyári ruha” pusztá luxusa helyett

A falu jegyzője elbeszélőjét azonban a „való” állapotok készítetik a voltaképeni elbeszélés folytonos megszakítására, a kiszólásokra (ahogy a következő oldalon folytatja fejtegetését), „s ha olvasóim nem bocsátanak meg e gyengeségemet, minden, mit tehetek, csak az, hogy hibáimat bévallom, s javulást ígérek” (Fj XXXVI. 2:249.).

Az „irányregény” logikája szerint a fordulatos történet azt a „populartást” hivatott szolgálni, mely elengedhetetlen a politikai célok közlése érdekében. Másrészt a „populáris” történet (ahogy korábban volt róla szó) könnyen elvonhatja az olvasó figyelmét e céloktól, ezért mégis szükség van a szándék kiemelésére („mintha megóvni akarná az olvasót attól, hogy nehozz az előrajzolt történet érdekeibe mélyebben vonassék, mi oknál fogva mindig új meg új magyarázatokkal látja el őt a’ történetek okai ’s körülményei felől”). A *politikai* célok ilyen egyértelműsítése meggátolhatja ezek közvetítését, elterjesztését, vagyis az „irányregény” céljait. Devescovi Balázs *A falu jegyzője*-értelmezése megmutatja: a narrátor önértelmező megjegyzéseire összpontosító elemzés képes arra, hogy a Hansági-tanulmány által alaposan tárgyalt „pragmatikus olvasatokon” túl is az irodalom eleven hagyományában tartsa *A falu jegyzőjét*. Azonban Devescovinak ezért a morális-politikai szándékot pusztá fikcióvá kell minősítenie, ennek következményeként pedig látókörién kívül marad az a „circulus vitiosus”, amely a valóság és az irodalom közvetlen kapcsolatát célul kitűző szándékot sújtja. Márpedig az elbeszélő öntudatosságából táplálkozó *irónia* és az elbeszélőt és a történetet morális alapon világosan kijelölő *szatíra* kettősségét már a korabeli recepció is szóvá tette. Az *Életképek* kritikusa (a regény első füzetének ismeretében) az „iróniával” tartja megkülönböztethetőnek Eötvös művét a politikai cikktől: „Ezen hol komoly, hol személyes alakban feltűnő, de mindenütt egyiránt jelentéssel bíró irónia, mi szerző műveit túlemeli a napi érdekű művek során”.⁴⁸ A *Budapesti Hírlap* recenziójának fogalomhasználata azonban figyelmeztet, hogy irónián *szatíra* is érthető (még ha nem a közvetlen-politikai értelemben is): „az e műben uralkodó szellem az irónia [...]. Ezáltal a regény nemcsak a jelen állapotokkal hozatik vonatkozásba (eddig a tanköltésnek mennie szabad), s napi érdekekben nyer, hanem, mert e részben nem a pártember alacsony, – hanem az erkölcsbíró emberiségi magasb pontján találjuk, mélyebb emberi s tartósbb hatást gyakorol.”⁴⁹ E „magasb pont” Gyulai Pál szerint a humorral érhető el: „a rajz élességét [...] enyhíti a finom humor, s az izgató irányt, mely egy egész osztályt támad meg és von feleletre, mily nemesen mérsékli a tiszta és gyűlölség nélküli kedély emelkedettségé.”⁵⁰ A humor fogalma pedig – ahogy azt a *Vanitatum vanitas* értelmezéstörténete jól mutatja⁵¹ – bár végső soron a beszélő pozíciójának rögzítésére szolgál, a morális és/vagy politikai meghatározottsága miatt merev jelentésszerkezettel bíró szatírával szemben rendelkezik a jelentésbeli viszonylagosság mozzanataival is. A humor esetében ugyanis az ábrázolt és az ideális világ közti sza-

adás oly nagy, hogy e szakadásnak csak egyéni felszámolásai lehetségesek, a feloldás a közélet szférájában lehetetlennek bizonyul (hiszen realitás és idealitás ellentmondása nem politikai, hanem ismeretelméleti probléma).

Az elbeszélő „kiszólásait”, a tételezett hallgatóság megszólítását a fogalom reflektált értelmében nem nevezhetjük ironikusnak: nem érintik ugyanis a beszélő pozícióját, céljuk nem a befogadó önálló, egyéni tudatosulása, sokkal inkább véleményének befolyásolása. Jól mutatja ezt *A falu jegyzője* elején olvasható Alföld-leírás, amelynek példázatos szerepét egyszerre nyomatékosítja s ugyanakkor át is értelmezi a zárlatban található párja.

Az elbeszélő a regény első fejezetét nyitó Alföld-leírásban „tiszaiföldünk” utazójának perspektíváját veszi kölcsön, s a történet ígéréssel változtatja a narrátor funkcióit: leírás, politikai megjegyzések, önreflexív kiszólások váltogatják egymást és fonódnak össze egymással. A „vidék általános jellemének” elemeit felsorolva a Tisza leírására olyan hasonlatok szolgálnak, mint az „eltáblabírosodott jurátus”, „folyó magyar juris perek”, installációk, tisztújítások. A leírás a második bekezdéstől újratekintődik, annak ellenére, hogy az elbeszélő eseménymondást ígér („hogy végre történetemhez fogjak”). Az „általános jellem” konkretizálása következik, „történetünk színhelyének” leírása: Taksony vármegye, Tiszarét, a Rétyek kastélya. Három bekezdés jellemzi a Rétyeket birtokuk leírása által (a parlagi angolkert, az eklektikus stílusban épült kastély, az udvart kitöltő szemétdomb). Ezután az elbeszélő kivezeti olvasóit Tiszarétről („most az egyszer legyen szabad a hosszú utcán végig velök egyenesen a mezőre sétálnom”) a Török-dombra, ahol Tengelyi és Vándory ülnek. Történet helyett a két alak hosszús leírása következik, narrátori reflexióval bevezetve: „Az ember külseje egy része sorának... sok ember arcán, anélkül, hogy maga gyanítaná – fölírva hordja végzetét; s talán olvasóim is, bármi gyöngé leírásom után, több érdeklődéssel tekintenek személyeimre, kiket a Törökdombon eleikbe vezetek...” (Fj I. 1:10–11.). A reflexiókkal tarkított jellemzésre egy azt megerősítő szerepű párbeszéd következik az optimista Vándory és a társadalmi igazságtalanságokat felhozó Tengelyi között, s végre úgy tűnik, elindul a cselekmény: „a távolban több lovas vágatva közelgett agaraival...” (Fj I. 1:15.). Ám Peti cigány vallatásának jelenetét több oldalon keresztül húzódó újabb leíró rész követi, középpontjában Nyúzó főszolgabíró jellemével és külsejével. A leírások reflexiókba hajlanak (a bírák megvesztegethetőségének tárgyalása), végül az elbeszélő megkísérli nyomatékosítani a regény cselekményességét: „Azonban nem törvénykezésünk, hanem egy falujegyző történetének leírása lévén feladatom, térjünk vissza a társasághoz, melyet a Törökdombon hagyunk” (Fj I. 1:21–22.).

A narrátori funkciók⁵² ily gyakori váltogatása az elbeszélő számára is kérdéseket vet fel, erről vallanak *A falu jegyzőjében* olvasható, az elbeszélésre vonatkozó megnyilvánulások. Jelentőségteljes kivételt jelent a regény zárlata (Fj XXXIX. 2:319.), amely a mindennapiság szférája és az elbeszélés kritikai

viszonyulása helyett a fenséges körébe helyezi az Alföld leírását: „Végetlenül, mint a tenger árjai, terülsz el szemünk előtt, s nagyságodnak nincs látzó határa, csupán az ég...”, „nagyszerűbb vagy e föld minden bérceinél, honom korlátlan rónasága, te párja a végetlen tengernek, zöld s határtalan, mint ő, hol a szív szabadabban dobog, s szemünk nem talál korlátokat”. Ez a leírás már nem „realisztikus”, hanem nyíltan allegorikus: „Te a magyarnak képe vagy, nagy rónaságunk!” A regényt záró bekezdés e „kép” mellett annak a regénynek is az allegorézise, amely korántsem egyértelmű cselekményével szükségessé teszi a záró leírás odaillesztését: „Reményzölden, de pusztán állsz, arra teremtve, hogy termékenységeddel áldást árasztasz magad körül, de még kopáran. [...] közelg az idő, hol virulni fogsz. Virulni te szép rónaságunk, s virulni a nép, mely egy ezred óta síkodat lakja. Boldog, ki a napot elérheti! Boldog, ki legalább azon öntudattal vigasztalhatja magát, hogy minden tehetségével e szebb idő előkészítésére dolgozott.”

Kérdés, hogy mennyiben következik *A falu jegyzője* zárata a történetből, s mennyiben van szó pusztán retorikus lezárásról. Fenyő István mintha az utóbbi értelmezést képviselné, amikor a „próza-költeleménynek” tekintett zárlat kapcsán úgy fogalmaz, hogy „a regény mind több tragikus sejtellemmel terhes, mindazonáltal az íróban változatlanul él a remény, hogy egykoron elérkezik majd a munkájukból élő milliók békés egymás mellett élése. A regény befejező nagy képsorozata erről a megtalált harmóniatudatról ad bizonyosságot: az alföldi rónaság képének életre keltése kifejezetten próza-költeleménnyé emelkedik.”⁵³ Ugyanakkor, a regény megszilárdult interpretációját kiegészítve, a leírás egy kevésbé pozitív szerepének lehetőségét is felveti, amikor így ír: „Az író legfőbb célja *A falu jegyzőjében* az akkori megerendszer leleplező bírálata, melyet ő centralista elvbarátaival együtt a hazai feudalizmus elsődleges támaszának, bástyájának tekintett. Alapvető politikai törekvése a szabad és egyenlő emberek újfajta, polgárosult nemzeti társadalmának létrehozása volt – ennek útjában pedig leginkább a kiváltságrendszer hazai őre, a megyei hatalmi szerkezet állott.”⁵⁴ Fenyő egyértelműen a szerzői szándék felől magyarázza a záró leírást, a regényben olvasható események azonban csak annyiban engedik meg a zárlat optimizmusát, amennyiben „tisztá lapot” teremtnek, „dezilluzionálnak”. *A falu jegyzője* jelentésének feszültsége abból ered, hogy a kijelentések pusztán negativitásához az elbeszélő értékelő pozíciójának szilárdsága társul. A narrátor világosan – ahogy láttuk, néha még a maga számára is *túl* világosan – jelzi azt, mivel *nem* ért egyet, ám a Fenyő által Eötvös egyéb művei alapján rekonstruált pozitív célkitűzés hiányzik a regényben olvasható kijelentésekből.

Fenyő úgy küszöböli ki ezt az ellentmondást, hogy egyrészt megállapítja: *A falu jegyzője* „az elidegenítés mesterműve”, „alapvető esztétikai minősége, megszólalási módja, hangoltsága az irónia, a szarkasztikus gúny”, másrészt azonban rögtön hozzáteszi mindehhez, hogy „ez az irónia [...] egy nagy és

tiszta lélek magasfeszültségét, elemi tiltakozását hordozza”.⁵⁵ Fenyőnek az az eljárása, hogy a regény példázatos jelentésének bizonytalanságát a szerzői személyiségre való utalással küszöböli ki, alapot talál mind a regény elbeszélőjének kijelentéseiben, mind pedig a regény recepciótörténetében.

Irányzatosság és au(k)toritás

– az „aszkrétikus eszmények” és a „professzionizmus étosza” –

Említettük, hogy Gyulai Pál számára a „finom humor” menti meg irodalmi műként *A falu jegyzőjét*, amit a „kedély emelkedettségére” vezet vissza, nem véletlenül: a szerzői szubjektivitásra alapozott humor jelensége egyrészt korlátozza az ironikus eldönthetlenséget, másrészt pedig kivonja a művet a Gyulai által sem kedvelt politikai „irányzatosság” köréből. Ha a jelentés szerzői személyiségre való alapozottságára a regényből keresünk példát, akkor kínálkozik *A falu jegyzője* legtöbbet idézett helye, amely így írja le regény és szerzője viszonyát: „Van az írónak egy magasabb feladata, mint hogy bizonyos mennyiségű fehér papírt fekete karczolásal töltsön be, s ki ezt érzi, azt egy pár kedvező bírálat, vagy azon művészi élvezet, melyet művei alkotásában talál, ki nem elégíthetik. A költészet kedves játékká aljasul, ha a kor nagy érdekeitől különválva, nem a létező hibák orvoslása, nem az érzelmek nemesítése után törekszik [...]. De ha a költőtől, ki nemes emberi cél után fáradva, hogy erősebben hathasson, azt, mi a művésznek legdrágább, műve szépségét is feláldozá, tiszteletünket meg nem tagadhatjuk, ha bámuljuk az önmegtagadást, melylyel ő, ki keble mélyén gyémántokat találhatott, inkább éles ekével szántotta fel földjét, mert érzé, hogy e munkával ön dicsőségére kevesebben, de embertársainak hasznára többet tehet, ha az így támadott művek hibáit az érzelemért, melyből származtak, szívesen megbocsátjuk, s megfedekezünk gyengeségeiről, mert érezzük, hogy mi ellen a *kritikus* kifogásokat tehetne, azt az *embernek* bámulni kell, hogy a könyvben nem szép mű, hanem *szép emberi tett* fekszik előttünk” (*Fj XX. 1:279–280. kiem. az eredetiben.*)

Az „irányzatosság” megvalósulását szavatoló elemeket vizsgálva, a következőket kell kiemelni: korszerűség, az irodalom mint a hibák orvoslása, áldozat és önmegtagadás, tisztelet, az emberiség haszna, kritikus és emberi mércék, műelví és cselekvéselví olvasásmódok elkülönítése. Az érvelés ket-tősségét (az értékes művészet az „*utile*” jegyében jön létre, az ilyen alkotás mégis lemondás a művészet lényegéről, a szépségről) a szerző személyének kitüntetése szünteti meg. Ahhoz, hogy az olvasás cselekvéssé váljék, szükség van a szerző személyisége által biztosított garanciára. Ez a biztosíték a regény létrehozója iránti *tiszteletben* rejlik, amely a szerző önkorlátozó, lemondó gesztusából táplálkozik. A szerző ilyen értelmű aszkézise jótáll a regény irányzatos jelentéséért; anélkül, hogy a narratíva az eszközként való haszná-

lat során az elbeszélés vagy a történet szintjén a fejezet korábbi részében ismertetett veszélyeknek tenné ki magát.

Eötvös recepciója erőteljesen hangsúlyozza a lemondás aktusának legitímáló szerepét. Voinovich a lemondás jelentőségét a valóságábrázolás hitelességében látja: „Önként határt vetett költői szabadságának, s művészi erejét és gondját képzeletbeli alakok és költött történetek festése helyett a valóságnak hiteles feltüntetésére fordította, a maga korának képét kívánta megrajzolni [...]. A művész sikerét alárendelte az ember meggyőződésének és kötelességtudatának.”⁵⁶ A valóságábrázolás mögött meghúzódó önkorlátozás hivatott tehát a regény olvasásmódjának kijelölésére: a valóság illúziójának a morális felháborodáson keresztül a reális, politikai cselekvéshez kell vezetnie. *A falu jegyzője* irányzatos olvasásmódját így foglalja össze Péterfy Jenő: „Az eszmék embere szinte söprűvel megy neki a magyar társadalom kinövéseinek; annyira harci kedvében van, hogy még széles ecsetével is ahány vonást fest, annyi ütleget osztogat. Olyan, mint valami satirikus Szent György lovag.”⁵⁷

„Ecset” és „söprű”, elbeszélés és politikai cselekvés egysége *A falu jegyzőjében*, ahogy látjuk, a lemondás erején alapul. A művészeti szép alárendelése a nemes emberi célnak, az individuum alárendelése az embertársak közösségének és a szépmű alárendelése a szép emberi tettnek képes arra, hogy szerző és olvasó között szoros kapcsolatot hozzon létre. Eötvös Gyulai szerint is politikai eszméknek áldozta teljes életét, s irodalmi alkotásait is az ezekért az eszmékért folytatott harc sugalmazta.⁵⁸ Am ahogy a humor fogalmának előtérbe kerülésekor láttuk, a lemondás aktusa jelentőségeltjesebb lesz Gyulai számára, mint a lemondás célja – az elbeszélő által kiemelt „érzelme” alanya, az „ember” válik az értelmezés tárgyává. Olvasó és szerző kapcsolata korlátozott, egyirányú: a szerzői lemondás aktusa mindig megelőzi az olvasás tevékenységét. Az olvasást cselekvéssé alakító erkölcsi alap evidencia az „irányregény” olvasója számára. A lemondás, az aszketizmus ezen erejét Nietzsche a morál genealógiáját kutatva mutatja be, olyan autoritásként, amely lehetővé teszi a társadalmi létezését, ennek részeként pedig az emberek közti megértést. Nietzsche „bűnös gyógyításnak” nevezi a lemondás eszményeinek terápiáját, mivel ezek követése ugyan megmenti az embert a semmitől, de a bűnösség tudatával, a lelkiismeret-furdalás szorongásával egyúttal még betegébbé teszi.⁵⁹ Az „aszketikus eszmény” felmutatása előfeltétel az irányzatosság szerinti értelmezéshez, nem pedig ennek eredménye.

A lemondás következményeként egy másik elem is az aszketikus eszmény segítségére siet, biztosítandó a regény valóságra vonatkozó igényeinek beteljesülését. Ez a „*professzionalizmus étosza*”, ahogy Lawrence Rothfield monográfiája a XIX. századi realizmus retorikájának alapelemét nevezi, s amelyet szerinte a XIX. században leginkább az orvostudomány testesít meg, amit a „realista” regények tematikus szintjén az orvos-figurák központi szerepbe

kerülése bizonyít.⁶⁰ Visszatérünk tehát az irodalom és a gyógyítás analógiájához, a hangsúly azonban immár az „orvos” személyén van. A „professzionizmus” fogalma jelzi, hogy itt már másról van szó, mint a felvilágosodás moralizmusa esetében. Ahogy Viktor Žmegač fogalmaz, nem az irodalom valóságra vonatkozásának megokolása az új, hanem ezeknek az érveknek a kontextusa. A kontextust ugyanis immár a kor, a századközép „igazságpátosza” jelenti (az ennek megfelelő elbeszélőfigurák, au[k]toritások nála a történetész, az orvos és a szociológus).⁶¹ Ugyanez az „igazságpátos” mutatható ki a századközép magyar kritikai gondolkodásában is, ennek „líraellenességében”.⁶² A *falu jegyzője* recepcióját tekintve pedig talán Kelmenfy kapcsolja össze a legszorosabban (és meglehetősen érzékletes módon) az írónak mint orvosnak és az irodalomnak mint a társadalom gyógyítójának analógiáit: „Az irányregényeknek különösen feladata, szerző idézett szavai szerint: »a’ létező hibák orvoslása« körül fáradozni; fürkészni és felfödözni ’s elemezni a’ bajt, melly társas-szerkezetünk egyik vagy másik körülményében veszi eredetét, szedi táplálátát, s’ a’ sebet, mellyből rosz genny gyanánt kifoly, folyvást nagyobbítja ’s evesíti, míg több más sebekkel összeforván, gyógyíthatatlan sirba dönti a’ társaságot [...]. ’S midőn író illy czélt tűz ki magának, ott az önző szépműtan követeléseinek el kell hallgatni, [...] mert itt nem a’ költőt tekintjük, [...] itt az író áll előttünk, az ember, ki használni akar, ki a’ jót – ha nem az adható legszebb is – emberbaráti szeretettel adja feleinek, hogy vegyék be és gyógyuljanak. [...] minél nagyobb mértékben követelhetni tiszteletet olly könyv írója iránt, ki elnyomva szive ellenszegülő hangjait, benyul a’ társaság undok sebeibe, hogy gyógyítson, hogy orvosságokat rendelhesen...”⁶³

Lemondás és professzionizmus a korban leginkább a centralisták körének önképét és külső megítélését, sőt utóéletét jellemzi. Beksics Gusztáv monográfiájának érzékletes leírását felidézve, a „magyar doktrinerek” elméleti felkészültsége az ellenzék részéről is gúnyt váltott ki, amiért vállalt módon az „eszmékhez” igazították tevékenységüket (Krisztushoz hasonlóan büszkék voltak saját keresztjükre, a doktrinérségre), ezért pedig működésük felvilágosító természetű: „A doctrinair-csapat tehát egyetlen utat sem talált tisztába hozva. Szalay és barátainak módszere szükségképp csak didactikai lehet.” Ez az alapos ismereteken nyugvó, megalkuvást nem ismerő és hálátlan felvilágosító tevékenység képes megmutatni a helyes irányt minden aktuális korlátozottság dacára is: Széchenyi, Deák vagy Kossuth alakjaira „teljes fényével rásütött a kelő nap, sőt e nagy világító tornyai önfénnyel bírtak. A völgy azonban, az a nagy rónaság, minő akkor nem csak az alföld, hanem a magyar társadalom is volt, még félhomályban vesztegelt. A hajnal csak szürkületével borította alacsony láthatárának szegélyét.”⁶⁴ Ez a Beksics-idézet azért fontos, mert jelzi, mi adhat reményre okot minden kudarc elle-

nére: a lemondással vegyes tanítás, a világítótoronyként való kiemelkedés helyett a sötétbe való alászállás.

Mindehhez képest *A falu jegyzője* – „irányregényhez” méltatlan módon – sem az elbeszélő megjegyzéseit, sem pedig a történetet tekintve nem fűz túl nagy reményeket a regényíró és az orvos analógiájának működéséhez, a „létező hibák orvoslásának” eredményességéhez. „Az író s orvos munkássága között vannak bizonyos hasonlóságok – innen van, hogy orvosok, kik saját tudományukban elismerést nem találtak, oly szívesen vetik magokat az irodalomra – egyik az emberi nem erkölcsi, másik anyagi hibáinak megjavításával fáradoz, mindketten többnyire hasonló sikerrel” (*Fj XXXVI. 2:253.*). Ha pedig azt tekintjük, hogy vajon szerepelnek-e a regényben olyan orvos-alakok, akik a gyógyítás pozitív példájával szolgálnának, akkor az eredmény még inkább lesújtó. E vizsgálat már csak azért is jogos, mert ahogy a narrátor kifejti, a vármegyei keretben lehetetlen például a főorvosról szólni a politikai körülmények megvilágítása nélkül (*Fj XXXVI. 2:250–251.*). A vármegyei főorvos is hosszas politikai csatározások kompromisszumos megoldásának köszönheti megválasztását. Bár már „első föllépése által egész Taksony megyét a törvényhatósági élet legközönségesebb s egyszersmind legnagyobb bajából, azaz belső viszonságaiból gyógyítja meg” (*Fj XXXVI. 2:251.*), mégsem tekinthetjük olyan figurának, aki alapul szolgálhatna az író-orvos párhuzamhoz; népszerűségét például annak köszönheti, hogy „minden betegét azon rendszer szerint gyógyítja, melyet maga kívánt” (*Fj XXXVI. 2:253.*). A másik orvos-figura, Serer, a megyei sebész, éppen ellenkezőleg, minden betegségre ugyanazokat a gyógyszereket írja fel. A két szatirikusan ábrázolt alak ellentétét az általuk képviselt gyógyító iskolák is kifejezik: Serer a *homeopátia*, a „hasonszenvészet” vagy „hasonszenvi gyógy mód” harcos híve. A homeopátia az 1810-es évektől terjed el Hahnemann német orvos művei nyomán; neve onnan származik, hogy a gyógy mód a „*similia similibus curantur*” elvén alapul, a betegségből magának a betegségnek a megismétlésével lehet kigyógyulni. Hahnemann szerint ugyanis „a betegség a tisztán szellemi életerő lehangolódásán alapul és teljesen immateriális természetű [...], az orvos működése csupán a tünetek megszüntetésére szorítkozhatik [...], [módszere pedig nem más, mint] előidézése az eredeti betegséghez hasonló, de erősebb, s azt eloszlató kórállapotnak”.⁶⁵

Logikáját tekintve ez az eljárás párhuzamba állítható az irodalom mimetikus modelljének a fejezet elején ismertetett igazolásával: a „beteg” valóság megismétlése ott a katarzis, itt az „immateriális” hatóanyagok felszabadítása révén „gyógyuláshoz” vezethet. Talán nem véletlen, hogy a fejezet elején idézett Kazinczy Gábor minden irónia nélkül említi a homeopátiát: ennek atyjában a „meddő reflexióval” szembeállított, az „ifjúkornak” tulajdonított „küzdés” egyik példáját látja („a század jövőterhes rejtvényeinek Oedipusa, szúrágta alapjainak Luthere vagy Hahnemanna sem a spekulatív

hidegségű férfikor, sem az [...] öregkor nem leend"⁶⁶). Ám *A falu jegyzőjében* a homeopátia kizárólag szatirikus vagy közvetlenül elutasító kontextusban szerepel, például a börtönben uralkodó állapotok leírásakor: „A munkátlanság, Hahnemann rendszere szerint, nálunk henyeséggel gyógyítatik...” (Fj XXXII. 1950 2:174; az idézett részlet a második kiadásból kimaradt); „a közgyűlés [...] szinte határozatilag, börtönei számára a homeopatiát fogadta el, mi által a költség igen mérsékelt mennyiségre szállítattott le” (Fj XXXII. 2:196.).

„...miért írom mindezt?”

„Olvasóim talán kérdezni fogják: miért írom mindezt?”, kérdi az elbeszélő a magyar rangkorságról folytatott hosszas elmefuttatás végén (Fj XXII. 9.). A „miért?” kérdése a narrátor egyes megjegyzései által is alátámasztott politikai célzatosság feltételezése esetén kiterjeszhető a regény értelmezésének egészére. *A falu jegyzője* befejező prófécija és az elbeszélő (igaz, kevés számú) nyílt politikai állásfoglalása e reflexiókon felül is alátámasztja az intencionális olvasat jogosultságát. A XXXVI. fejezet előbb idézett, még szatirikusnak tekinthető bevezető fejtételesei után az elbeszélő minden közvetítő szerep nélkül fejezi ki felháborodását a börtönben haldokló rabok sorsa miatt (Fj XXXVI. 2:257–258.), s valószínűleg nem véletlen, hogy kifakadásába az „irányzatosság” bírálatait is beleszövi; éppen ezért ez az egyetlen, bár hosszú bekezdésből álló részlet meglehetősen „kiugrik” a távolságtartással jellemezhető elbeszélésmódból: „Menjetez végig ti, kik mindenkit, ki a létező bajokra int, túlzással vádoltok, s gyáva filantrópiának nevezitek, ha valaki eszetekbe juttatja a kegyetlenségeket, melyek a büntető igazság neve alatt e honban még most is naponként elkövetetnek” (Fj XXXVI. 2:258.). Ugyanebben a fejezetben az üveges zsidó élettörténete hasonló, nem önreflexív vagy szatirikus értelemben vett előlépésre készíti a narrátort: „S mit bámuljuk, ha a zsidó megromlott, ha azon magasabb érzelmeket, melyek az emberi természetet nemesítik, e népnél ritkábban találjuk?! Engedtünk-e neki tért, hol e nemesebb érzelmeket használja? E haza gyermekének ismerte-e őt, hogy tőle szeretetet kívánhatna?” (XXXVI. 2:263.).

A lemondás, az önkorlátozás gesztusa a regényben nem kapcsolódik össze egyértelműen azzal a céllal, hogy a szerzői szándékot bizton célba juttassa. Sem az elbeszélőnek a vármegyei állapotokra s ugyanakkor az emberi gyarlóságokra vonatkozó magabiztos megjegyzései, ezek „professzionizmus”, sem pedig a Tengelyit, Violát vagy az üveges zsidót ért méltánytalanságok kiváltotta megjegyzések „pátosza” nem szolgál háttérként a valóság átalakításának pozitív alakban megfogalmazott programjához. Az „irányzatosságot” deklaráló kijelentések mellett a regény több szinten is szembesül saját céljai megvalósításának nehézségeivel. Így ha a *Reform* témáit, tételeinek

illusztrálását keressük a regényben (*A falu jegyzője* Révai-féle kiadása például fontosnak tartja jelezni, hogy a regény témáinak forrása a *Reform* és Eötvös egyéb értekezései és cikkei,⁶⁷ Sőtér szerint pedig „Eötvös reformprogramjának valamennyi tétele megleti a regény egy-egy alakjában a maga támasztékát, igazolását”⁶⁸), akkor ellentmondásokra akadunk a reflexiókban és egyes eseménysorokban (például a szerelmi szál egy része meglehetősen redundáns lesz, Réty és Tengelyi történetének befejezése érthetetlen⁶⁹). A regény „irányzatosságát” feltétlenül elfogadó olvasás pusztá ékítménnyé teszi az elbeszélő számtalan megjegyzését, s nem szolgál magyarázatul az elbeszélés-módra jellemző, csak helyenként feladott közvetítettségre. (A narratív közvetítettség híján lévő *Éljen az egyenlőség!* című vígjátéknak, amely *A falu jegyzője* alakjainak és eseményszálainak egy részét előlegzi, jóval egyértelműbb a jelentésszerkezete.) Ha pedig csak a metanarratív elemekre összpontosítunk, kiderül, hogy ezek értelmezése a politika és az irodalom közti kapcsolat kérdéséhez vezet; a narrátor reflexióit kizárólag a narratív diskurzus keretein belül magyarázó olvasás vak marad az irodalmi irányzatosság, a *valóságillúzió*, a gyógyítás problematikájára.

Itt „jut szóhoz” *A falu jegyzője* értelmezésében az ironia, ám a fogalom csak megszorítással alkalmazható Eötvös regényét olvasva. Bár *A falu jegyzője* nem tartja zavartalannak irodalom és valóság kapcsolatát, maga a kapcsolat, ennek megteremthetősége és befolyásolhatósága nem válik kétely tárgyává. Nem az úgynevezett romantikus ironiáról van tehát itt szó, az elbeszélő „ironizáló” szólamai sokkal inkább a Muecke által „proto-romantikus ironiának” nevezett jelenség körébe utalható;⁷⁰ de értelmezhető az arra irányuló („proto-realista”?) törekvés keretében is, hogy – Žmegačsal szólva – az író, bepillantást engedve műhelyébe, a valóság minél teljesebb reprezentációja mellett is képes legyen megőrizni az irodalom autonómiáját. A magyar romantika irodalmában, a negyvenes években azonban olyan művekkel is találkozunk, amelyek értelmezésében a közéleti hatás problematikussága olyan erőteljes, hogy ehhez képest a „valószerűség hatásának” kérdése másodlagos, alárendelt tényezővé válik. Petőfi *Az apostolában* vagy Vörösmarty *Gondolatok a könyvtárban* című műve esetében az „irányzatosságnak” *A falu jegyzőjében* még éppen az elbeszélő „au(k)torizálása” által elfedett problémái az értelmezés legfőbb kérdéseivé lépnek elő.

1 JÓKAI Mór, *Politikai divatok*, Bp., 1963, 5. A politika ironikus kezelésével az irodalom politikai szerepvállalása is ironizálódik a *Politikai divatokban*, mely jelenség éppen nem jellemző az *Életképek* szerkesztőjének megnyilatkozásaira vagy az ötvenes évek olyan „irányregényeire”, mint a Kárpáthy Zoltán vagy *A régi jó táblabírák*.

2 KELMENFY László, *A falu jegyzője*, Irodalmi Ór, 1846, 97. Kelmény ezért mellőzi is az „irányregények” műfajának közeli meghatározását: „a’ műtermék rendszerint megelőzni szokta a’ műbírálatot, s mikorra irányregényeknek netalán tán bővíben leszünk: akkor, évek mulva, fognak akadni bírálók is, kik

a' tárgyról szükségünkhez képest bőven szólnak". Uo., 98.

3 Uo., 97.

4 PULSZKY Ferenc, *A falu jegyzője* = Uő, *Kisebb dolgozatai*, sajtó alá rend. LÁBÁN Antal, Bp., 1914, 201. Pulszky cikkét a *Magyar Szépirodalmi Szemle* közli, amelynek szerkesztője, Erdélyi János az „irányköltészeti vita” idején több írásában kikelt a tendencia ellen. Egy a Pulszkyéval azonos évből, 1847-ből való munkája szerint az „utilitár nézetekkel” „még az olajágot és borostyánt is makk és kormos alma termésére akarjuk szorítani”. ERDÉLYI János, *Kritikai szigorunk* = Uő, *Filozófiai és esztétikai írások*, sajtó alá rend. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., 1981, 578. (Az 1855-es *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* című tanulmánya a *Magyarország 1514-ben* „irányzatosságát” – amelyet a regény elbeszélője nem deklarált, csak az előszó tűzi ki célként a történelem népszerűsítését – is sokallja, s a regényt azért tartja mégis nagyra, mert számára szerencsés módon Eötvös szándékai és a regény gyakorlata eltérnek egymástól.) A regény körüli vitába bekapcsolódik még Hazucha Ferencz (Vas Andor, majd Kelmenfy László néven), Henszlmann Imre, Csengery Antal (az *Életképekben*, az *Irodalmi Őrben*, a *Pesti Hírlapban*).

5 Bár Devescovi Balázs *A falu jegyzőjéről* szóló tanulmánya felhívja a figyelmet Ferenczi Zoltán Eötvös-monográfiájának azon megjegyzésére, amely a regény elkészültét az 1845. márciusi közlés megindulása elé helyezi, 1844 végére: ezzel magyarázva a füzeteknek a cenzori hivatal lassúsága ellenére viszonylag gyors egymásutánját. DEVESCOVI Balázs, *A kör, ha bezárul* (kézirat), 4.

6 Pesti Hírlap, 1845. júl. 12. (484. sz.) 386.

7 EÖTVÖS József, *Petőfi Sándor összes költeményei* = Uő, *Kultúra és nevelés*, sajtó alá rend. MEZEI Márta, Bp., 1976. Feltűnő egyébként, hogy Eötvös Petőfi lírája kapcsán a csalogányt mint a kritikus normákat kikapcsoló költészet metaforáját említi („Egyike vagyok azoknak, kik a csalogány énekétől elbájlolva, nemigen kérdik, mennyire szabályos ritmus szerint zeng el énekét”, i. m., 56.), mivel az 1846-os *Csalogányok és pacsirták* zárósorai éppen az Eötvös által is fontosnak tartott „idő-

szerűség” jegyében jelentik ki: „A csalogány az alkony madara / Már vége felé jár az éjszaka / A hajnal közelg; / Most a világnak /nem csalogányok / Hanem pacsirták kelleneek.”

8 EÖTVÖS József, *A francia drámai literatúra és Victor Hugo* = Uő, *Kultúra és nevelés*, sajtó alá rend. MEZEI Márta, Bp., 1976, 45.

9 KAZINCZY Gábor, *Egy töredék. Bevezetésül* = T. ERDÉLYI Ilona, *Az Ifjú Magyarország és a fiatal Kazinczy Gábor*, Bp., 1965, 120.

10 Az oldalszámok általában az 1995-ös Unikornis-kiadásra vonatkoznak: EÖTVÖS József, *A falu jegyzője*, I-II, gondozta F. KNOLL Magda és FENYŐ István, Bp., 1995. (A magyar próza klasszikusai). Ez a kiadás azonban *A falu jegyzőjének* 1865-ös kiadásán alapul, amely több ponton eltér az 1845-östől (pontosabban az 1845-ös füzetes és kötetben való kiadásoktól). Amikor olyan szövegrészt idézek, amely az 1865-ös kiadásból (s így az általam használt Unikornis-kiadásból is) hiányzik, akkor azt az 1950-es kiadásból veszem és a cím rövidítése után az 1950-es évszámmal jelzem: *Fj 1950* (ez a kiadás ugyanis csillagok között *többnyire* hozza azokat a részeket is, amelyek a regény 1865-ös kiadásából kimaradtak): EÖTVÖS József, *A falu jegyzője*, I-II, sajtó alá rend. B. TAMÁS Anna, Bp. 1950. (Magyar klasszikusok). *A falu jegyzője* kiadásainak bizonytalanságait Devescovi Balázs tárta fel, már idézett tanulmányában; megjegyzéseit ezúton is köszönöm.

11 Ludolf WIENBARG, *Esztétikai táborozások*, ford. ERDÉLYI János = ERDÉLYI János, *Esztétikai és filozófiai írások*, sajtó alá rend. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., 1981, 726–727.

12 Erre a tényre S. Varga Pál hívta fel a figyelmemet a Nyíregyházán rendezett „Vetésforgón”.

13 SZAJBÉLY Mihály, *Vélemények az 1830-as évek magyar prózájáról* = *A mag kikel. Előadások Kölcsey Ferencről*, szerk. TAXNER-TÓTH Ernő, Bp.–Fehérgyarmat, 1990, 66.

14 EÖTVÖS József, *A francia drámai literatúra és Victor Hugo* = Uő, *Kultúra és nevelés*, sajtó alá rend. MEZEI Márta, Bp., 1976, 38.

15 PLATÓN, *Az állam*, ford. SZABÓ Miklós = Uő, *Összes művei*, II, 1984, 661–662. (599c)

16 ARISZTOTELÉSZ, *Politika*, é. n., 298. (1342a)

- 17 Hans Robert JAUSS, *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*, I, München, 1977, 50.
- 18 PULSZKY, *i. m.*, 209.
- 19 EÖTVÖS József, *A költészet hatásáról = Uő, Arcképek és programok*, sajtó alá rend. FENYŐ István, Bp., 1975, 287. Hasonlóképpen: EÖTVÖS József, *A költészet hivatásáról = Uő, uo.*, 294–295.
- 20 Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847, 4. sz.
- 21 A leírás retorikai kontextusáról lásd KIBÉDI VARGA Áron, *A realizmus alakzatai = Az irodalom elméletei*, IV, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, 1994.
- 22 Roland BARTHES, *The Reality Effect és The Discourse of History = Uő, The Rustle of Language*, Oxford, 1986.
- 23 Philippe HAMON, *What is Description? = French Literary Theory Today*, ed. Tzvetan TODOROV, Cambridge, 1982.
- 24 René WELLEK, *The Concept of Realism in Literary Scholarship = Uő, Concepts of Criticism*, New Haven, 1963, 241.
- 25 Uo., 240.
- 26 Uo., 241.
- 27 Uo., 242.
- 28 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, Bp., 1989, 10–12.
- 29 HAMON, *i. m.*, 170.
- 30 WELLEK, *i. m.*, 255.
- 31 Mieke BAL, *A leírás mint narráció*, ford. HUSZANAGICS Melinda = *Narratívák*, II, szerk. THOMKA Beáta, Bp., 1998.
- 32 Stephen HEATH, *Realism, Modernism, and „Language-consciousness” = Realism in European Literature*, ed. Nicholas BOYLE-Martin SWALES, Cambridge, 1986.
- 33 TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, Bp., 1987, 404.
- 34 Viktor ŽMEGAČ, *Der europäische Roman*, 1990, 147., 154.
- 35 Joseph Peter STERN, *Über literarischen Realismus*, München, 1983. Stern könyve eredetileg angolul jelent meg 1973-ban, ezt maga a szerző fordította, illetve dolgozta át németre. (Heath tanulmányát egyébként egy Stern köszöntésére megjelent kötetben publikálta.)
- 36 ŽMEGAČ, *i. m.*, 155–156.
- 37 VOINOVICH Géza, *Báró Eötvös József*, Bp., 1904, 33.
- 38 BEÖTHY László, *Báró Eötvös József mint regényíró*, Győr, é. n., 25.
- 39 HANSÁGI Ágnes, *A recepció öröksége*, It, 1996, 3–4, 437.
- 40 Kibédi Varga Áron abban látja a realizmus „csapdáját”, hogy az „ábrázoló [...] kép-telen olyan ábrát – szóbeli üzenetet, festményt, fényképet – teremteni, mely az ábrázolt valósággal időben egybeesne. A realizmus mindig múltat teremt, ebben áll a realizmus csapdája.” KIBÉDI VARGA, *i. m.*, 471.
- 41 Budapesti Híradó, 1845. jún. 8., 191. sz., 383.; 1845. júl. 8., 211. sz., 18. (lábjegyzetben).
- 42 TOLDY, *i. m.*, 404.
- 43 PULSZKY, *i. m.*, 206–208.
- 44 Vö. SÓTÉR István, *Eötvös József*, 2., átdolg. kiadás, Bp., 1967, 163–164.
- 45 Uo., 159.
- 46 Uo., 150.
- 47 Bényei Péter a Jókai-féle „irányzatosságot” „visszafelé”, a *Különös házasság* felől elemzi, egyértelműbbnek tartva azt a Mikszáth-regény politikai szándékosságánál. BÉNYEI Péter, *Egy iránytalan „iránytalansága”*, ItK, 1999, 3–4, 295–296.
- 48 VAS Andor, *A falu jegyzője*, Életképek, 1845, 347.
- 49 Budapesti Híradó, 1845. jún. 8., 191. sz., 347.
- 50 GYULAI Pál, *Báró Eötvös József = Uő, Emlékbeszédek*, I, Bp., 1914, 73.
- 51 Vö. Z. KOVÁCS Zoltán, *Kölcsey és a romantikus ironia = Mesterek és tanítványok. A hetvenéves Csetri Lajos köszöntése*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Bp., Magvető, 1999.
- 52 Gérard Genette öt funkciót különít el az elbeszélés tárgyát tekintve: a „narratív” (a voltaképpeni történetmondás), az „irányító” (a történet megértésére vonatkozó metanarratív megjegyzések), a „kommunikatív” (a „nyájas olvasónak” szóló megjegyzések), a „megerősítő” (a személyes viszonyulást kifejező megjegyzések) és az „ideológiai” (a „valóságra” vonatkozó morális-politikai megjegyzések). Gérard GENETTE, *Narrative Discourse*, Ithaca, 1980.
- 53 FENYŐ István, *Utószó = EÖTVÖS József, A falu jegyzője*, Bp., 1995, II, 325. Ugyanez: Fenyő István, *A centralisták*, Bp., 1997, 319.

54 FENYŐ István, *Utószó* = EÖTVÖS József, *A falu jegyzője*, Bp., 1995, II, 322.

55 Uo., 325.

56 VOINOVICH, *i. m.*, 29.

57 PÉTERFY Jenő, *Báró Eötvös József mint regényíró* = Uő, *Összegyűjtött munkái*, Bp., I, 38.

58 GYULAI, *i. m.*, I, 56.

59 Friedrich NIETZSCHE, *Adalékok a morál genealógiájához*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Bp., 1996.

60 Lawrence ROTHFIELD, *Vital Signs*, Princeton, 1992, 158–159.

61 ŽMEGAČ, *i. m.*, 147. Továbbá vö. Stephan KOHL, *Realismus*, München, 1977, 81.

62 SZAJBÉLY Mihály, *Most mód nélkül józan világ van* = Uő, *Álmok álmodói*, Bp., 1997.

63 KELMENFY, *i. m.*, 98.

64 BEKSICS Gusztáv, *A magyar doctinairek*, Bp., 1882, 11, 7.

65 Idézi A Pallas Nagy Lexikona, Bp., 1894, IX, 318–319.

66 KAZINCZY Gábor, *i. m.*, 118.

67 EÖTVÖS József, *A falu jegyzője*, I–II, Bp., 1904, II, 447.

68 SÓTÉR, *i. m.*, 147–148.

69 Erre hívja fel a figyelmet Pulszky is, aki meglehetősen sajátosan értelmezi a Tengelyivel történetek: „De a művész győzött a polemizáló journalista felett, s a regény berekesztése ellenmondásban áll szerző bevallott politikai céljával; hiszen minden megyei visszaélések mellett is, Tengelyivel semmi egyéb nem történik, mint a mi vele még a centralizáció ígéretföldében, Franciaországban is megtörtént volna, [...] mindazáltal feleségének szeretete [...] leányának boldogsága oly fénypontok, melyekért az egy pár hónapi fogságot sok ember szívesen elszenvedné.” PULSZKY, *i. m.*, 204.

70 Muecke szerint a „proto-romantikus irónia” csupán a retorikus irónia modernizált változata, s olyan művek fémjelzik, mint a *Don Quijote*, a *Tristram Shandy* és a *Jacques le Fataliste*. Douglas MUECKE, *The Compass of Irony*, London, 1980.

Az írói névadás Jókai késői regényeiben

Melyek azok a stílusjegyek, amelyek megkülönböztetik Jókainak a századfordulón írt regényeit-kisregényeit a korábbi évtizedek alkotásaitól? A kortársi bírálók szokimondó, a kultikus megfogalmazástól tartózkodó része gyakran hanyatlást, önismétlést emleget velük kapcsolatban. Sőtér István 1954-es, átfogó igényű tanulmánya (*Jókai útja*) is ilyen hangütéssel zárult: „Nem amaz alkotók közé tartozik, akik öregkorukban még nagy sommázásokra, betetőzésekre képesek. Utolsó, jelentős alkotásai egy szétbomló művészet tarka romjai közül emelkednek ki.”¹ Kivételt csak a *Sárga rózsával*, valamint *A gazdag szegényekkel* tesz Sőtér. Bennük „korszerűbb regényforma” keresését emeli ki. Rokonszenve azonban sokkal inkább a közvetlen társadalmi mondanivalónak, hősválasztásnak szól, mint a sajátos művészi eszközöknek.

Ezzel szemben Bori Imre két kötetében (*A magyar irodalom modern irányai* I. és II., Újvidék, 1985, ill. 1989) az európai fin de siècle jellegzetes képviselőjeként mutatja be az 1880 utáni Jókait. Nem csupán a naturalizmushoz kapcsolja – ezt megtették már jóval korábban is –, hanem szimbolista-szecessziós ihletést fedez föl még tarka, gyors kézzel odavetett áltörténeti regényeiben (*Rákóczy fia* 1891, *A két Trenk* 1893) is. A hagyományos esztétikai szempontokkal (például egységes művészi megformáltság, eredetiség) igen keveset törődik, annál többet azzal, hogy beigazolja tételét: „A századvéget jellemző »modernista« törekvések tűnnek fel és adnak jelt magukról Jókai pályájának utolsó évtizedeiben.”² Ám e szimbolista-szecessziós (sőt állítólagos „parnasszista”) tendenciák nem meghatározó jelentőségűek, amiről az olvasó könnyen meggyőződhet. Csupán egy-egy fejezet, néhány bekezdés erejéig vannak jelen munkásságában. Bori Imre ennek ellenére nagy számban leltározza őket, megjelenésüket kiterjeszti egészen az 1880-as esztendők elejéig.

A vitás kérdés megítélésében közelebb állok Sőtér Istvánhoz, a probléma részletes kifejtése azonban nem feladata e tanulmánynak, már csak a tárgyalás névtani jellege miatt sem. Az 1890-et követő stílusváltás szélesebb körű annál, hogy pusztán két nagyobbra epikumára korlátozhatnánk, mégsem jellemző az utolsó szakasz egész természetére, különösen nem az említett történelmi regényekre. A tények tisztelete, az aprólékossáig menő megfigyelés, a

kalandok halmozásának visszaszorulása – ezeket tekinthetjük új stílustörékvé jellemző vonásainak. Mindezt meg is találhatjuk több kötetében (*A gazdag szegények*, *A tengerszemű hölgy*, *Sárga rózsa*, *A barátfalvi levita*, *Öreg ember...* számottevő része), csak éppen történelmi tárgyú költői munkáiban nem.

A névadás jellegzetességei, női nevek

Emlékeztetnünk kell az olvasót az onomasztikai kutatás kiindulópontjaira: az elbeszélő (vagy: szerző) élhet beszélő nevekkkel (Sárvölgyi, Rideghváry), folyamodhat a dallamosság meglétéhez vagy hiányához, hogy így a jellem rokonszenves vagy taszító voltát hangsúlyozza (Eszéki Flóra – másfelől Maszlaczy, Straff). Választható egy harmadik megoldás is: olyan nomeneket kapnak a szereplők, amelyek valószerűek, megfelelnek az illető nemzeti- vallási-társadalmi hovatartozásának, esetleg az uralkodó névdivatnak. Adorján Áron, Adorján Manassé erdélyi unitárius volta éppoly kevésbé lehet kétséges (EI), mint Brazovics Atanáz rác-görög ősei (AE); a magas rangú Kőcserepy feleségét választékosan Evelinnek hívják, nem pedig köznapi módon Évának (KZ). Végül nem lényegtelenek az irodalmi-mitológiai képzettársítások: Csokonai költészete ösztönzést adhat arra, hogy Gutai tiszteletes úr komáromi házában Lilával (Lillával) találkozzék az olvasó (ECS).

Szembetűnő, hogy a Mester kései alkotásaiban sokkal több a ritka, sokszor mesterkéltnői nomen, mint a századközépen. A *Nincsen ördög* Diodora és Flamma grófnőjén nem lepődhetünk meg, mert a kastélyban ott él még az örökbe fogadott Cenerentola. (Magyarul Hamupipókének szólíthatnánk, „keresztapja” Rossini, aki egyik operájának címszereplőjét keresztelte el így.) A *De kár megvénni* lapjain a leányok többsége virágok neveit viseli (Amarillis, Iringó, Fritillaria, Passiflora, Estike, Viola). Az ilyen utóneveket – a Violát kivéve – valószínűleg egy szülő sem választotta akkor gyermekének. Hiszen az Iringót a növénytan „ördögsekér”-ként, a „passiflorát” „golgota-virág”-ként ismeri; a fritillaria magyarul koronalilium. Francia eredetű, ám hazánkban nem terjedt el az Eglantine („vadrózsa”), amellyel egy dúsgazdag özvegy büszkélkedik (ÖENVE).

Bizarr elnevezéseket nemcsak kastélyokban vagy a színpadi hírességeknél lelhetünk, írónk a gazdag polgárság körében is elhinti őket. A fővárosi „divatszépségek”, bálkirálynők közé tartozik Zentay Diadalma (ÖENVE), míg Camilla – Meritorisz Zenóné – egy Andrassy úti villában él leányával, Helvilával (TJ). Ezúttal nyilvánvaló a Vörösmarty-hatás: a Diadalma csupán a Dalma ügyes bővítése, ez utóbbi pedig a *Zalán futásában* vitézkedik, női nomenné csupán Jókai *Dalma* című drámájában vált 1852-ben.³ Helvila neve pusztán kellemes hangzása miatt került a kisregénybe. Ez a tanítónői oklevél szerző, aktív fiatal teremtés ritka jelenség a maga társadalmi rétegében,

semiben sem emlékeztet a nagy költő két szentimentális dalának – elégiájának hősnőjére (*Helvila, Helvila halálán*).

Elgondolkozhatunk azon, hogy gyakran milyen megszokott, hétköznapi nomeneket jussoltak a rendkívüli jellemek. *A tengerszemű hölgy* címszereplője heroina a szabadságharc alatt, utóbb férjgyilkossá süllyed; keresztneve alapján Erzsikéről illet egyáltalán nem tételezne föl az olvasó! A szerző együtt érez a szenvedő, erkölcsi dilemmáktól megkínzott asszonyokkal, s ennek tanúbizonysága például a patetikus rész cím kiosztása: „A szív mártírjai” (ÖNVE). Eszta (hivatalosan Stella), a fiatal festőné kénytelen vállára venni a mártír-sors nyomasztó terhét. A névcseré természetesen azok esetében, akik levetik arisztokrata rangjukat: így lesz a családjában, a főúri erkölcsökben csalódott Amelie grófkisasszony Gratulin Lidia, hímezésből élő varrónő.

Az említett női nevek nagy többsége túlságosan irodalmias, „regényes” volt ahhoz, hogy a kor fővárosi középosztálya divatossá tegye. Büky Béla⁴ anyakönyvek alapján mintegy 30 női nomen tart – gyakoriságuk, előfordulásuk növekvő száma alapján – 1895–1899 között népszerűnek. A fentebb felsoroltak közül mindössze a Lidia foglal helyet közöttük (GSZ). Feltűnő, hogy a Bükytől jellegzetesen magyarként számon tartottak közül csupán az Aranka s a Viola szerepel a szerző epikumában (Aranka: FV, Viola: BV). Jókai korábban sokat tett például a Kálmán vagy a Zoltán elterjesztéséért, ezek női párja, a századvégen divatozó Hajnalka, Ilma, Rózsa, Sarolta stb. azonban nem talál rokonszenvre nála.

A bakfis Helvilának ugyancsak felvágta a nyelvét, tőle tudhatjuk meg (TJ), hogy Camilla egyik barátnőjét „Toffi”-ként emlegetik a háta mögött. Célzás ez a „delnő” maró pletykáira, amelyek a XVII. századot mérgező aqua tofana veszélyességére emlékeztetnek. Efféle szellemesen csipkelődő becenevek eddig jobbra hiányoztak a hölgyvilág bemutatásából!

Férfinevek

Egész másként áll a dolog a férfiakkal, a dzsentrikkel, előkelő csemetékkal. Bagotay János természetesen: Muki (TH), Lippay Tihamér meg Tityi (ML). Nem hiányozhatnak a gúnyos ragadványnevek: Oszkár grófnak nem jutott családnév, hanem ráragadt a Szép Diego (GSZ), míg Bachék talpnyalója, Lenke Simon megkapta a magáét a „Vatermörder” gúnyszóval *A fekete vér* lapjain. A rokonszenves zenésznek lehet beceneve, de ettől még nem válik sem infantilissé, sem megvetetté, amint ezt Barkó Palya (Pali) példája mutatja (FV). E névegyüttes csaknem pontos megfelelőjével találkozhattunk már az *Eppur si muove*-ban; ez annál feltűnőbb, mert a Mester általában ügyel az ismétlődések elkerülésére, sőt az első fénykorában szívesen használt „nemzeti” keresztneveket (például Béla, Endre, Kálmán, Szilárd, Zoltán) már alig

veszi elő. Kivétel Bárdy Zoltán *A fekete vérben*. Ő egyébként is emlékeztet névrokonára, a Kárpáthy-sarjra.

Nomen, valamint cognomen egyaránt ritka négy esetben: Meritorisz Zeno, Medvési Ézsaiás, Dobokay Alasztor, Csacsina Flórián. Közülük az utolsó kettő nemcsak különködő, hanem viselőjük jellemével is határozottan ellenkezik. Dobokay Shelley nyomán nyerte utónevét: *Alastor or the Spirit of Solitude* (1816). Ez a nagy angol géniusz első elbeszélő költeménye. A mű cselekményét Tótfalusi István így villantja fel: „Hősét, a Költőt, pusztákon, vizeken [...] keleti tájakon át úzi a vágy az eszményi szerelemért, a tökélyért, halhatatlanságért, míg [...] holtan nem esik össze.⁵ Alastor nem azonos a Költővel, hanem a bosszúálló Zeusz mítoszi mellékneve. Bárhogy töprengünk is, semmi hasonlóságot, szimbolikus kapcsolatot sem tudunk fölfedezni a kiábrándult, eszes budapesti ügyvéd és az ilyen elvont, isteni lény között. Tán nem is Alasztort, hanem Algernont akart írni szerzőnk (TJ)?

A másik figura esetében szintén vaskos névadási tévedésre bukkanunk. Flórián barátunkról sok minden elmondható, lehet nőgyűlölő, hazafiatlan, gonosz rágalmozó, ám a Csacsina elnevezés, amelyhez önkéntelenül a „csacsiság” képzetét társítjuk, egy percig sem illik hozzá (BV)!

A Kárpáthyak dialógiája idején és utána is az életkor szabta meg elsősorban a férfinevek kiválasztását. Feltűnő, hogy az idősebbek nem viselték sem a felújított vagy frissen alkotott (Béla, Endre, Szilárd, Zoltán), sem a külföldről átvett (Loránd, Róbert, Rudolf) nomeneket, hanem inkább a hagyományosokat, közkedvelteket (János, István, Károly, Ferenc, Máté). Most inkább a felekezet, etnikum, életstílus és főként a társadalmi állás az irányadó. Aki szombatossnak vallja magát, az Áron (BL), a rác-görög Tarafás: Baziliosz lesz. A kezdetben kozmopolita felfogásúnak látszó Dumány doktor: Kornél (NŐ), hogy aztán dúsgazdaggá válva Silver Kingként bámulják. A lóversenyeken felülmúlhatatlan Oszkár grófnak (GSZ) a családnevét eltitkolja a regény, ám mintegy kárpótlásul elárulja, hogy a futtatásokon ő a legendás „captain Green”.

Gyakran középosztály alatti szereplők is – az írói megbecsülés jeleként – teljes nevükön lépnek elénk. Decsi Sándor, Lacza Ferenc (Ferkó) (SR), Kapor Ádám, Paczal János (GSZ), míg Barátfalva bíróját Danavár Jánosnak hívják (BL). Az írói figyelmetlenség nyilvánvaló a testileg-lelkileg egyaránt derék közrendőr esetében, nem feledhetjük el azonban Jókai jóvátételi kísérletét. A színrevitel alkalmával már Parajra változik a Paczal! A cognomenek kiosztása játékos kedvre mutat: Kapor Ádám élettársa Kömény Zsuzsa, az előljáróságtól kiküldött fogalmazóról megtudjuk, hogy Makárnak keresztelték Szüköl családneve mellé. Márpedig a Makár a görög Makárioszból ered, jelentése: ‘boldog’. De hát boldognak tarthatjuk Szüköl urat? Aki a 14. fejezetben ilyen önvallomással áll elő: „Hisz én, amióta élek, csak azért vagyok a világon, hogy leszidjanak meg kinevessenek. Ha másnak csinálok bajt, akkor

leszidnak, ha magamnak csinállok, akkor kinevetnek.” És mekkora az ellentét a névegyüttes két tagja között! Nem a boldog ember szűkül, hanem a megvert kutya. (Igaz, hogy a szűkülés illik a fogalmazó viharvert külsejéhez, alacsony beosztásához.)

A pályakezdés táján, de a rákövetkező évtizedekben is szívesen élt a Mester a beszélő (leíró) nomenekkel. A *Politikai divatokból*, a *Mire megvénülünk* lapjairól számos példát idézhetünk (Bárzsing Vilmos, Fertődy Boldizsár, Bálnokházy tanácsos, Sárvölgyi János). A leleplezés, a kinevetetés hangnemeivel járt együtt alkalmazásuk, ám az ilyen törekvések most mintha idegennek lennének tőle. Még Bachék hivatalnokainak is csupán enyhe fricska jár ki: a megyefőnökre, a jóindulatúan nyárspolgárius Lebegut Ottokárra gondolhatunk (*FV*). Aztán itt van az ősmagyarságával hengegő szájhős Csunkó Dani, sertéskereskedő. Vajon nem a „bunkó” jut eszünkbe cognomenje hallatára (*ML*)?

A beszélő nevek helyett Jókai most gyakran a szűkszavúság, rejtegetés módszerével él. Ezt szolgálják a foglalkozást, beosztást, (fő)nemesi rangot megvilágító generikus elnevezések. Belőlük egész csokrot köthetünk a *Sárga rózsza* alapján: számadó, talyigás, révész, orvos, csárdabérlő. Csak Durchlaughtként ismerjük meg Erdély abszolutizmus alatti kormányzóját, magyar megszólítása – fenséges vagy főméltóságú – nem hangzik el *A fekete vérben*. János Szalvátor főherceg, a rejtélyes sorsú tengeri hajós lehetett a szerző mintája a *Capitano* rajzában (*APNI*). Szabályos nevet ő sem kap, akárcsak sors társa, eszmetársa: Nemo kapitány, Verne jól ismert hőrozsza. Generikus nomenekkel kell beérniök a környezetében lévő európaiaknak szintén (Donna, Kadét, hadnagy, kormányos), majd a történet derekán egy keresztelési szertartásnak is tanúi lehetünk. Ez más Jókai-műben aligha fordul elő, amint ritkaság nála a Mária is; e nomen adják a *Capitano* leánygyermekének. Álljunk meg itt egy pillanatra, hiszen így hívják írónk kedves unokáját, Feszty Máriát, aki a könyv elkészültekor már nyolcesztendő, s ez a keresztnév áll írónk édesanyjának fejfáján is: Pulay Mária. Ne gondoljuk azonban, hogy gyakoriak az életműben hasonló esetek: ellenkezőleg, a család, a rokonság névkészletéből csak kivételesen merített. Apja József volt, bátyja Károly, nomenük mégis gyéren bukkan fel a száz kötet őserdejében (például *A nagyenyedi két fűzfá, Kedves atyafiak*); hőrozsait sohasem címezte így!

Figyelmet érdemel a családnevek i-vel vagy y-nal történő írása, a nemesi előnevek használata. Tudjuk, *A barátfalvi lévita* folytatása *Az elátkozott családnak*, s a két történet főhőse azonos, nevében is. Csakhogy nem teljesen. Akit az 1856-os regény Gutai Lőrincként emleget, az 1896-ban már – kézirat szerint is – Guthay cognoment visel. Molnár József, az utóbbi munka gondozója a Jókai-kritikai kiadásban, mindehhez a következő magyarázatot fűzi: „Az a Jókai, aki 1848 március 15. után sohasem használta a családi nemesi y-t, [...] 1896-ban, a millennium évében, a dzsentrik uralma idején tudomásul veszi a

korizlést, s a regényhős nevében *th*-t és *y*-t ír.”⁶ A teljes nemesi előnév közlése ritka, korábban épp az önarc képi elemekkel teli Lávayval esik meg (*PD*). Hargitay alispán hozzá intézett levelében olvashatjuk: „Tekintetes, nemes, nemzeti és vitélő Fűzitői Lávay Béla.” (*A szív, amely szikrát ad az ütésre* című fejezet.) Még hosszabb titulussal ékeskednek az arisztokrata hölgyek: „gróf Vraniczai Vernőczy Flamma Mária”. (*NŐ – Nászéj* című fejezet.) Az ilyen esetekben mindig kérdéses, hogy a *címzött* vagy a *címzettet* kívánja-e jellemezni az elbeszélő a szertartásos modorral. A lévita a századvég olvasóinak ízlése szerint hagyományos névalakot érdemel, de ez nem egyezik magatartásával. A népet tanító, parasztjainak élő paphoz sokkal inkább a hagyományt elvető írásmód illenék.

A nevezetesebb regényalakok családnevének többsége helynévből ered: Decsi (*SR*), Bálványosi (*TH*), Bagotay (*TH*), Bárdy (*FV*), Dobokay (*TJ*), Lippay (*ML*), Kadarkuthy (*BL*), Guthay (*BL*), Markóczy (*BV*), Zentai (*BV*). Hangsúlyoznunk kell, hogy e cognomenek forrása valóságos *település*, amelyet szerzőnk akár a Dvorzsák János-féle, könyvei között megtalálható helységnevtárból is kikereshetett.⁷

Nem mindig volt ez így! Az ötvenes–hatvanas évek regényalakjai gyakran hegységek, folyóvölgyek, sőt mocsarak nevét viselték: Kárpáthy, Garánvölgyi, Fertőy, Hargitay, Tátray. Ez ellenkezett a hazai családnevek létrejöttének megszokott gyakorlatával, mert az alap ott mindig lakott hely – város, falu, esetleg megye – volt, nem pedig lakatlannak számító földrajzi alakulat.⁸ Megváltozott azonban a helyzet a XIX. század második harmadától kezdve, amikor az asszimilánsok egyre nagyobb számban vettek föl magyaros hangzású cognomeneket. Az eufonikus földrajzi elnevezések elősegítették a beilleszkedést akkor is, ha nem helységekre vonatkoztak. (A Kárpáti [Kárpáthy Kárpáthy] Zoltán névegyüttes roppant népszerűségét még a jelenlegi fővárosi telefonkönyvvel is bizonyíthatjuk: mintegy harminc előfizetőt hívnak így!)

A törekvő asszimiláns azzal is megmutathatta beolvadási szándékát, hogy gyermekének magyaros utónevet adott. A báró Nikkel família ifjú sarját eképp Attilának „keresztelték”. A jeles esemény szülői indítékairól nem kapunk felvilágosítást; másként történik ez Mikszáthnál. Ott nyilvánvaló, hogy a bukott (esetleg: hanyatló) önkényuralom ügyésze, Kléner Pál okos számításból választja az Árpád, illetve Töhötöm nomen fiainak.⁹ Írónk regényeiben ilyen jelenségről nem esik szó, Nikkel tüzérkapitány esete egyedülálló marad (*DKM*).

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Jókai századfordulói epikumában csökken a törzsökös magyarok – kivált a földbirtokos nemesek, honorációrok – száma, és ennek megfelelően alakul a névanyag is. Annál nagyobb szerep jut a hagyományos nemzetiségeknek, sőt a bevándorlottaknak, vendégként, szövetségként érkezőknek. Sorra felvonultatja a cigányokat meg a cseheket (*FV*), szerbeket, görögöket (*ML*), eszményi hőssé emeli a lengyel Negrotin

Kázmért (*ML*). Nem feledkezik meg az ortodox zsidókról (*DKM*), szlovákul beszélgeti a magyarul állítólag semmit sem tudó miskolci városbírót (*BL*). Az idegenes hangzású nomenekből legyen elég egy rövid ízelítő – ahol a sorrend az előbbi etnikai-felekezeti felsorolást követi: Manga (cigányasszony), Mikoláj Márton, Aramics Cirill, Dárioszné, Pap Tozsó, Mirrha, Spitzmausné, (lúdsütőné), Querczina András (bíró és szűcs). Ha ehhez még hozzászámítjuk, hogy az *NŐ* számottevő része francia nyelvterületen játszódik, míg az *APNI* alakjai egy déltengeri szigeten küszködnek sorsukkal, olasszal kevert spanyolt használva az érintkezésre, akkor elképzelhető a nem magyar, sőt egzotikus csengésű nomenek meglepően nagy száma.

Mindezt felfoghatjuk úgy, mint a megváltozott idők jelét: erőteljesen folyik a városiasodás (sőt nagyvárosiasodás) a korábbiaknál nagyobb súlya lett a nemzetiségeknek, az ország nyitottabbá válik a külföld, a tengerentúl iránt. Általánosságokba vész azonban e magyarázat, s éppen az írói egyéniséggel, annak sokszor erőszakolt korszerűsödési törekvéseivel nem törődik. Az *ÖENVE* lapjain Jókai valósággal hajszoja a hírlapi szenzációkat, olyan életmozzanatokat keres, amelyek felé korábban nem fordult. Hat rá a Panama-csatorna botránya (a Lesseps-ügy), Attila sírjának keresése, orvosi könyveket forgatva kétszer is nekifog ugyanabban a kötetben egy agyműtét leírásának. Mexikói, kanadai észak-amerikai figuráit, magyar újjazdagjait a legritkább, hazánkban addig ismeretlen nomenekkel díszíti fel: Eglantine, Coronilla, Diadalma, Szerafino mérnök. A *DKM*-ben a kertészkedés, a botanika ragadja meg képzeletét: ebből a körből gyűjti össze a női neveket, nem sokat törődve azzal, hogy a felidézett virágok metaforái, jelképei lehetnek-e a főhős választottjainak. Azok a munkái, amelyekben a megfigyelés, emlékezés, ténytiszteltet irányítja tollát (*GSZ*, *SR*, *TH*, *BL*), a névadás terén sem szertelenek, sőt olykor – a *Sárga rózsa* a legjobb példa rá – egyenesen takarékoskodik a nomenekkel.

Kitekintés, összefüggések keresése

Elhanyagolt terület az imént tárgyalt korszak írói névadásának kutatása. Nemcsak az átfogó, alapos vizsgálódás maradt el, a monográfiák – például Bródy Sándor, Thury Zoltán, Tolnai Lajos esetében – sem figyeltek fel a kor prózaíróinak onomasztikájára. Örvedetes kivétel Mikszáth. A kritikai kiadás jegyzetei sok felvilágosítást adnak az egyes szereplők elkereszteléséről, a nomenek és cognomenek gyakoriságáról az életműben. A nagy Palóc nemigen törődött azzal, hogy hőseit erősebb érzelmi-hangulati tartalmat hordozó névvel ruházza fel. A kor divatos női nomenjeit szinte kerülte, noha ezek alkalmasak lehettek volna a fiatal nemzedék jellemzésére. A regényeiben-kisregényeiben felvonultatott Erzsik, Katalinok, Marik vagy Rozáliák holmi régies színt jelentettek a mikszáthi palettán.

Ám ez a csipetnyi régiesség nem tűnik fel, a maga korában sem tűnt fel az olvasóknak, és általában is elmondhatjuk, hogy e téren a szerző inkább a köznapiságot vállalta, mint a meglepőt és különlegeset. Különösen a családnevek kiválasztása mutatja, hogy mennyire követte egy-egy társadalmi réteg, etnikum, jellegzetes tájegységi szokásait. A bábaszéki intelligencia zöme szlovákos cognomeneket visel, de akad köztük lengyel eredetű mérnök, a Szepességből elszármazott evangélikus lelkész is. A *Szent Péter esernyője* valódi tükrö a hajdani Zólyom vármegyének! Jókaitól idegen volt az effajta hitellességre törekvés. Nem azt akarta érzékeltetni, hogy milyen egy meghatározott régió nemzetiségi összetétele, sokkal inkább az egész ország nemzeti-ségeiben, felekezetekben való gazdagsága, sokszínűsége lebegett a szeme előtt. A büszke látomás arra indította, hogy tarka névagyagot gyűjtsön, valószínűtlenül szűk földrajzi határok közé szorítson egymástól távol élő etnikumokat (magyarok, rác-görögök, szlovákok, bécsi osztrákok *A mi lengyelünkben.*) Ez kétségtelenül romantikus stílusjegy, azt azonban nehéz lenne meghatározni, hogy melyek az egyes stílusáramlatok névadási gyakorlatának legfontosabb vagy legállandóbb vonásai. Gogol, Dickens, Eötvös rendszeresen éltek beszélő cognomenekkel, Tolsztoj, Turgenyev, Mikszáth csak igen ritkán. Nyúzókat, Macskaházyakat szerepeltetni divatjamúltnak számított a XIX. század második felében, ám nem pusztán az időbeli hatások döntöek. Nem szabad megfélekednünk az egyes műfajok tartósan élő hagyományairól. Ahol a névadással történő harsány és egyértelmű minősítésnek helye volt (bohózat, vígjáték, irányzatos szép próza), ott a közelmúlt realista alkotói sem mondtak le róla.

Más a helyzet egy alkorszak, rövidebb fejlődési szakasz onomasztikai kutatása terén. A premodern (századfordulós) naturalista vagy realista alkotók nyelve, névhasználata minden bizonnyal sok hasonlóságot, sőt azonosságot mutat. Ennek feltárásához azonban sokoldalú összehasonlításra van szükség. Mi lehetne természetesebb kiindulópont, mint Jókai névadásának áttekintése?

1 SÓTÉR István, *A félkör*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 470.

2 BORI Imre, *i. m.*, I, 125.

3 JÓKAI Mór, *ÓM, Drámák*, I, Bp., Akadémiai, 1971, 809. (a továbbiakban: JKK).

4 BÜKY Béla, *A fővárosi keresztnévadás hatóerői*, Bp., 1961, 24., 25. NyÉ, 26. sz.

5 TÓTFALUSI István, *Shelley világa*, Bp., Európa, 1971, 92.

6 JÓKAI Mór, *JKK, Regények*, 63. k., Bp., Akadémiai, 1969, 185.

7 JÓKAI Mór, *JKK*, id. k., 170.

8 KÁLMÁN Béla, *A nevek világa*, Bp., Gondolat, 1969, 52.

9 NAGY Miklós, *Klió és más muzsák*, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1997, 61.

A Jókai-regények címrövidítései-
nek feloldása:

EI (*Egy az Isten*), AE (*Az arany em-
ber*), KZ (*Kárpáthy Zoltán*), ECS (*Az el-
átkozott család*), ÖENVE (*Öreg ember
nem vén ember*), TJ (*Tégy jót*), GSZ

(*Gazdag szegények*), FV (*A fekete vér*),
BV (*A börtön virága*), TH (*A tengersze-
mű hölgy*), ML (*A mi lengyelünk*), BL
(*A barátfalvi lévita*), NÖ (*Nincsen ör-
dög*), SR (*Sárga rózsza*), APNI (*Ahol a
pénz nem isten*), PD (*Politikai divatok*),
DKM (*De kár megvénülni*).

Arany János verses epikájáról

A magyar irodalom egyik legkülönösebb, legkomplexebb jelensége a XIX. századi költő verses epikája. A múlt felé fordulás olyan erős benne, hogy első pillantásra valamiféle makacs, megátalkodott konzervativizmus túlbujánzásának tűnhet. A nagyszalontai alkotó az évszázad közepén, Baudelaire korában mindegyre a nagy forma, a verses epika köreit járja be, az európai irodalom roppant jelentőségű műfajait tapogatja körbe. A klasszikus, homéroszi epopoeia, az archaikus hősenek, a „heroic poetry”, a ballada, a komikus eposz és a verses regény lehetőségrendszeréből válogat, azok sajátosságait használja fel, poétikai gondolkozásmódjukban fedez fel lehetőségeket. Ugyanakkor e konzervativizmus jelentős műveiben messzemenően alkotó, újjáteremtő, átformáló. Arany a műfaji közvagyonot finom érzékkel áthasonítja, a lehetőségeket továbbgondolja, a modernség problémavilágával összefüggő, tartalmas jelentést ad nekik. Műformáiban igazából a biztonságos szilárdság, a megnyugtatóan távlatos létértelmezés esélyét veszélyben érző modern ember jut szóhoz. A léthelyzet-megjelenítés, a problémakezelés, a művészi válaszreakció nagyepikájában alapjaiban kétféle. Archaikus-holisztikus művei a művészi ellenvilág-teremtés jogával élnek. Az újkor reflektív kételyével, szakadásaival, a teljesség szétdarabolódásával, a diadalmasan előretörő erózióval szemben az egybeforrasztó, biztonságteremtő archaikus-holisztikus látásmód – műfaji világszemlélet – segítségével teremtenek víziós külön világot (*Toldi, Keveháza*). Deheroizáló-destrukciós karakterű költeményei viszont a válságkezelő attitűd másik lehetséges szélső pontján helyezkednek el: beismerik, megjelenítik, az elbeszélés metapoétikai gesztusrendszerével „illusztrálják”, „szemléltetik” a krízis erejét (*Az elveszett alkotmány, A nagyidai cigányok, Bolond Istók*). E kettős kötődés, a teljességet vizionáló művészi ellenvilág teremtésére való készség és a válságérzésű föltárására, annak sodrásirányában való elhelyezkedésre való hajlandóság Arany János munkásságában alapvető, meghatározó bipolaritásként, csaknem teljesen egyenlő súlyú és rangú elemként van jelen. Úgy is mondhatnánk, hogy a költő nem tud lemondani egy olyan létezés látomásáról, amelyben az értékek és igazságok relativizálódásának, partikularizálódásának a kétségbevonhatatlan abszolútum szab határt, ugyanakkor nem tudja nem érzékelni az újkori kritikai

kultúra, a reflexív létérzékelés, a kérdező, kételkedő, problematizáló attitűd által fölszabadított kétely erejét, igazságát.

Az archaikus-elemi-holisztikus nagyepika műcsokrából a hasadások nélküli, egységes lét vízióját a legteljesebb egyértelműséggel *Toldi* című, 1846-os műve teremti meg, a méltatlan körülményeiből kivágyó, harci dicsőségről álmodozó, próbatételek során edződő, majd a végső bajnoki tettel célját elérő, hatalmas erejű dalia története. A hősmeséhez, hősenekhez kapcsolódó cselekmény önmagában nem sokat éreztet meg a vers gazdagságából és mélysegeiből, abból az életbizalomból, meleg derűből, ami a *Toldi*n végigömlik, abból a szakadások nélküli, egybeforrott világból, amely benne föltárul, abból a frissességből és erőből, amely a költeményt átítatja. A művet a homéroszi naivság, közvetlenség folytatásaként is szokás számon tartani és nem is ok nélkül. De e „folytatás” minden ízében áthasonítás, újjáteremtés. Az alkotó az eposzi közvagyontól, a keresztény eposzban még oly nagy szerephez jutó sztereotip készletegyüttestől részben teljesen elszakad, részben pedig a fölismérhetetlenségig átfinomítja. A *Toldi*ban nincsen „machina”, nem kötött a világ, hiányoznak a harci sztereotípiák, jóslatok, félcsodás elemek, invokációk, enumerációk; a Homérosznál fontos szerepet játszó, de a magyar Nagyalföld colour locale-jától idegen hasonlatelemek (oroszlán, tenger, magaslát, hegyi, tengeri vihar, hajó) rendre kimaradnak a költeményből. A lokális, rusztikus előhang finoman utal az eposzi propozícióra, a malomkő ütötte vitéz halálának körülírása szuggesztív és funkcionális, a viadal előtti rövid szóváltás (obiurgatio) kurta és helyénvaló, az objektív, nyugodt, fokról fokra haladó, minden részletet letapogató, körbejáró homéroszi elbeszélésmódot a naiv, népies formákra jellemző empatikus közbeszólások, a főhőst óvó, féltő javaslattevések, felkiáltások és fatikus, kapcsolattartó formulák tarkítják. Az eposz Arany számára nem irodalmi konvenciókötelezvény-együttes, hanem olyan műfaji objektíváció – roppant jelentőségű műfaji archetípus –, amely az emberi képzeletvilág holisztikus, transzcendáló igényét, szakralitásteremtő vágyát az adományozott fizikai erőn, a próbatételek során megnyilvánított hősiességen, az elvárt és elnyert hírneven keresztül nyilvánítja meg. A hősenek, a *heroic poetry* a magyar költő számára a bizonyosságvesztéseket megelő, a szilárd létgaranciákat, biztos létkereteket elveszítő, modern, újkori mentalitás nagy menedéke, Elíziuma, amelyben lét és sors, kaland és beteljesülés még azonos fogalmak, külső és belső nem különülnek el, a tradíció problémamentes „életimmanenciaként” irányítja a közösséghez tartozókat, a társadalom hitvilága, intézményrendszere, életforma- és szokásrendje, rituáléegyüttese kétely és alternatíva által nem érintve, Lukács György kifejezését kölcsönvéve „a lélek áradó bensőségességének természetes edényeiül” szolgálva, szilárdan, biztosan áll. A *Toldi* művészi ellenvilága megszűnteti, visszaveszi a modernitás nagy szakadásait: ember és természet, ember és életforma, ember és szokásrend (tárgyi környezet, mindennapi tevékenység),

ember és ember között nem tátong űr. A hősökre vonatkozó történések az elbeszélés pazar bőségű hasonlatvilágában mindjárt a nagy természet jelenségeiként, a természeti életformák mozzanataiként is értelmeződnek. Miklós alakja úgy tűnik föl a krónikásnak a múltból, mint ahogyan a pásztortűz lobban föl őszi éjjeleken, a gémeskút óriás szúnyogként szívja a föld nedvét, a mélyen megbántott fiú sértett vadkanként fú veszett dühében, György martalócai úgy kapnak az uszító beszéden, mint kutyák, ha nyulacskát löknek közéjük, a reménység úgy tűnik el az elmagányosult főhős szívéből, mint ahogy a madár van elröppenőfélben, a cseh vitéz ujjai végén úgy csordul ki a vér, mint ahogyan a jégcsapok csordulnak meg tavasszal a házak ereszén, anya és fiú úgy sírják ki magukat egymás mellén, mint ahogyan a terhes felleget ontja ki mérgét. A közösség szólásai, idiomatikus formulái segítő, eligazító készletrendszerként állnak az individuum rendelkezésére. Miklóst vérig sérti bátyja, de hirtelen indulatában is egész kis szóláscsokorral artikulálja érzelmeit, érvel, védekezik és cáfol. A bizonyosságvesztéseket megelőző, szilárd létgaranciákat elveszítő, modern, újkori mentalitás műfajteremtő gesztusaiként tarthatjuk számon a *Toldi* idilli vonásait. A külső világtól elhatárolódó, védett, ősi, szilárd szabályok szerint működő mikrokozmosz, az interakciós viszonyok meleg bensőségességétől vezérelt kisvilág víziója markánsan, erőteljesen (a hősenekhez, a *heroic poetry*hez képest jóval hangsúlyosabban) van jelen az 1846-os műben. A nagyfalusi otthon lakomához készülődését, sürgését-forgását a sütés-főzés módozatainak, eszköztáranak szakszerű számbavétele hitelesíti, és a szenvedő fél, a bárány-, baromfinép irányában érvényesített vidám, játékos ironia színezi át. A bujdosó számára zárt, védett kisvilággként kínálkozik föl a nádas: a nádtors ággyá változik, a zsombék párna lesz, a kék ég a takaró, a sátorponyvát pedig az éj szövö meg. Miklós és ősz szolgája, bárhol találkozhatnak, az öregből kiáradó meleg bizalom és elfogadás pillanatok alatt otthonossá varázsolja az őket körülvevő tereket. Az üres tarsoly magától kínálja magát, hogy asztal teremtdjék, a két alma a terítés díszét-módját adja meg, a temető a vágószín rideg idegenségével szemben egyszerre alkalmas hálóhelyé válik. Az interperszonalitás melegsége, bensősége, az emberi egyetértés, a kooperáció erőtere a *Toldi*ban minden eposznál erősebben rajzolódik ki. S nem utolsósorban azért is, mert a kommunikációs, megértéskereső, viszonylétesítő, összekapcsoló jelek, gesztusok benne rendkívül pontosan, gazdagon megjelentettek, artikuláltak. Bence, az ősz szolga szája maga is mozog, amíg a főhős jóízűen fal, a bujdosás tervén elkeseredő, rívó öreg körmével keresztet rajzol a bocskorára.

A motorikus, helyettesítő cselekvés e pontos, plasztikus megjelenítése a *Toldi*ban egyáltalán nem kivételes jelenség. Az érzelmek, indulatok rendre testi jeleken, elváltozásokon, gesztusokon, pózokon keresztül mutatkoznak meg. Miklós úgy bámulja a porfelhőből kibontakozó, csillogó-villogó hadat, hogy a szeme is megfájdul, megsértett büszkeségében egyetlen hang nélkül,

a roppant rúd kitartásával mutatja a Budára vezető rudat, hirtelen örömeiben hatalmasakat ugrál, sírhatnékjában olyan nyilallást érez, mintha tűt szúrónak az orra cimpájába, György bátyja a rossz hír hallatán veresebb lesz a főtt ráknál. S a lelkiállapot-kifejező testjelek, tartások, pózok, gesztusok a költeményben sosem elkülönülten, statikusan jelentkeznek, hanem az interakciós háló bogaiként-csomópontjaiként, a szociálpszichológiai jelentésmezőként funkcionáló – minduntalan ingereket, felhívásokat közvetítő – környezettel állandó, szoros kapcsolatban állnak. A romantikától élesen elkülönülő, egyértelműen a realizmus körébe tartozó jelenséggel, sajátsággal van itt dolgunk. A *Toldi* a lelki és fizikai teljesítőképesség föltétlenségét, adományozottságát, a próbatételes, hőstett-centrikus történésvilágot nézve föltétlenül a hősidillek, a románcok nagy műfaji családjához tartozik. De ezt a románcot keresztül-kasul átjárják a modern, elemző realizmus kiegészítő, hitelesítő gesztusjegyei. A történés magja, a hőstett vágya nagyon alaposan kidolgozott lélekrajz televényébe van beleültetve, az érzékeny, bizonytalan, tipródó főhős érzelmi hánykolódásait, elvágyódó sóvárgásait az alkotó minden rezdülésében pontosan, plasztikusan rajzolja ki. Motiváltak, okszerűek, a lelki történésekkel egybeforrottak a mű cselekményelemei. A költemény elején megjelenő vitézek Miklósban mélyen fölkaparják a lappangó vágyakat. Megalázottsága és tehetetlensége először tomboló haragba fordul, majd lemondó, síró rezignációvá szelídül. A megsebzett, sajtó váll azonban hirtelen indulatba lobbantja a keserűséget, eldobja a malomkövet, és akaratlanul megöli György egyik vitézét. Elmenekül, de egyelőre nem tudja, mit tegyen. Csak homályos tervei vannak, nem tud hazulról messzire távozni, szolgájának beszéli ki magát. Az első erőpróba, a farkasok megölése részben helyettesítő cselekvés, bátyja elleni indulatának levezetése, részben a történéssor, a majdani kibontakozás szempontjából fontos cselekménymotívum, hiszen ezeket a farkashullákat viszi egy hirtelen ötlettől vezérelve haza, és ez eredményezi a hajszát, amely olyan messze veti hazulról, hogy visszatérésre már nem gondolhat. Pest-Budára érve fölcsillan a lehetőség, de az eszközök hiányában rögtön szét is foszlik, s a temetőben elpihenő ifjú – ez a mű legszomorúbb momentuma, legmélyebb pontja – ismét a reménytelenségbe hullik alá. A *Toldi* meleg, gondviseléselvű víziója szerint azonban az elesett segítséget kap. Az öreg szolga megérkezik a pénzküldeménnyel, az elillanni látszó lehetőség végleg megszilárdul. A hatalmas fizikumot kirajzoló, pompás, rusztikus kocsmái mulatás e lehetőségmegszilárdulás megünneplése, a párбай és a királyi bocsánat már csupán a ráadás.

Lehet-e s miként helye ennek a sokféle elemből összeszótt, sokféle műfajiságot, irodalmi gondolkozásformát fölcsillantó műnek az európai irodalomban? Ha lehet, azt éppen kivételessége adja meg. A *Toldit* író Arany, ahogyan egy elemzője sokban találóan nevezi, az utolsó homéroida a XIX. század közepe. A mű, mint említettem, azoknak a visszafordulásoknak az egyike,

amelyek a hasadások, szétválások folyamatában megállást jelentenek, amelyek a románcos hagyományt, a feltétlenség látomását nem kiapadt, hanem továbbra is éltető, tápláló forrásként kezelik, amelyek az ellenvilág-víziót lehetséges és tartalmas művészi gesztusként ragyogtatják föl.

Ha a *Toldi* a hősének és az idill műfaji lehetőségrendszerét gondolja végig, az 1853-as, csaknem negyven, nyolcsoros strófából álló *Keveháza* a *poetry of action* bázisára épít. A mű középpontjában a magyar krónikákban szereplő népvándorlás kori kettős ütközet áll, a tárnokvölgyi és a cezumori csata, amelyekben a Duna jobb partján elterülő Pannónia provinciát védő seregek és a hódításra éhes hunok (Attila közvetlen elődei) csapnak össze. A „kised eposzt” a gigantikus távlatok, a monumentalitás, lendület, diadalmas erő, frissesség gesztusai hatják át. A költemény tanúsága szerint több százezres, roppant tömegek csapnak egybe, két világ, kelet és nyugat néz egymással farkasszemet, s az elbeszélő mindvégig olyan nézőpontot vesz fel, amelyből e monumentális hömpölygés minden ízében föltárul. Népek, nyelvek, fegyver-jelmezek kavarnak, a hadi sokaság érzékeltetéséhez a narrátor hasonlat- és metaforabokrok sorát vonultatja fel: a part jégként hajlik a tömeg lába alatt, a folyamat az elesettek vére, majd az anyák keserves könnyei árasztják meg, a csatatér völgye lábnymmá, a had óriási nyomává válik, egyetlen topantás egy egész emberöltőre törli el a mezőről az élet nyomait. Vas István, a kiváló XX. századi magyar költő, az Arany-vers értő szerelmese a *Keveházát* Flaubert *Salammbőjével* hozza kapcsolatba. De a nagy francia író *impassibilitéja* többnyire centrum és értelem nélküli kavargást vizionál, a *Keveháza* írói retorikája pedig tisztán kitetszik. A hun nagycsoport az erőt, frissességet, lendületet képviseli a fáradtabbnak tűnő napnyugattal szemben, az elbeszélő az ő hadi fegyelmüket, szokásrendjüket, hiedelmeiket, szertartásaikat, kulturális antropológiájukat rajzolja ki. S közben világot és mitológiát teremt: a megnevezések mágikus erejével föltöltődött földrajzi környezet születik, áldozati füst gomolyog az égig, vész banyák száguldoznak az ütközet légterében, a dualista hitvilág *Hadúr*-istene segítően néz le a hunokra, *Ármány*, *Manó* pedig balszerencsét hoz rájuk. E teremtett világot a Parnasse törekvéseivel is kapcsolatba hozhatjuk, noha Leconte de Lisle *Poemes barbares*-ját kilenc, Hérédia nagy kötetét, a *Les trophées*-t negyven évvel előzi meg az Arany-mű. S a *Keveháza* e monumentális, tumultuózus kavargás-víziója a maga módján megint csak az újkori, modern individuum kétségeire kínál választ. A hanyabolyként nyüzsgő sokaság egyedei elementáris, zsigeri közelségbe kerülnek egymással, „százazerek lehelle” teremt közös erőteret, a karizmatikus vezérek kétségbevonhatatlan tekintélye, a hadi fegyelem automatizmusa az egy akaratú, nagy egész részévé teszi az embert, leveszi róla az egyedültség, a választásra, döntésre ítéltég, az individualitás terhét. Az 1853-as Arany-költemény monumentális kavargása, önfeledt közösségi tere az a „Nagyvilág”, az az archaikus paradicsom, az a hiperközösségi vízió, amelybe a szeparációs

szorongásra ítélt modern ember hasztalan vágyik vissza, amelyet csak a művészi látomás tud fölidézni egy pillanatra.

Az archaikus, világteremtő kísérletek mellett, mint említettem, az Arany János-i verses epika másik alaptörekvését a destrukciós, dekonstrukciós gesztusok uralják. Az *elveszett alkotmány*, *A nagyidai cigányok* és a *Bolond Istók* két éneke a komikus eposz, illetve a verses regény műfaji jegyeit viselik. A komikus eposz azonban Arany munkásságában (az európai hagyománytól eltérően, de a XVIII–XIX. századi magyar irodalom tradíciójának, Csokonai Vitéz Mihály és Petőfi Sándor kiváló kezdeményeinek megfelelően) jelentősen kitágul, a byroni verses regény metapoétikai étoszát, metapoétikai gesztusrendszerét is magába fogadja. Az *elveszett alkotmány* narrátora időről időre a történet mögött álló, azt szövő, irányító szerzőként jeleníti meg önmagát, a *reliable author* státusát megingatva, elbizonytalanítva. A történetekre vonatkozó tudás birtoklásának látszatát, a pontos, valóságghú kép megformálásának lehetőségét ironikus közbeszólásaival hárítja el. A szép nyárest méltó leírására, úgymond, azért nem képes, mert rövidlátó szeme alkony után már nem tudja föltérképezni a látvány részleteit, a mécs világánál megjelenő fél arcot csak abban az ütemben hajlandó kikerekíteni, a test további részeit hozzácsatolni, majd a főszereplő tündér-boszorkával azonosítani, ahogyan a megvilágítás lehetővé teszi. Nem tudhatom az alvásidőt, mert nincsen óráim – használja egyik hőse szunyókálását arra, hogy újfent leszögezze: egyáltalán nem rendelkezik uralommal az elbeszélte történet minden részlete fölött. Máskor (a negyedik ének utolsó harmadában) azt jelzi, hogy a homályban hagyott cselekményrészlettel ő maga tisztában van, s hajlandó is részletes felvilágosítással szolgálni a művön kívül, persze csak akkor, ha a postaköltséget az érdeklődő olvasó magára vállalja. Ismét máskor a versalkotás, a történetesség műveleteit destruálja, leplezi le irodalmiságként, a természetesség, spontaneitás látszatát keltő, de valójában mesterkelt műveletekként. A hősnőhöz csatolt *szép* jelzőről bevallja, hogy a hexameter-metrum kitöltésére iktatta versébe, egy másik hasonló szerepű toldalék használatakor irodalmár kortársa elnézését igényli, az alkotást műfajfüggő konformitásként leplezi le: az antik eposz fordulatait mint a költőiség fundamentumát, szabályszoolgáltatató alapját idézi föl meglehetősen iróniával, az egyik mellékszereplő körül kialakult veszélyes helyzet megoldódását pedig, az olvasó, úgymond, azért veheti bizonyosra, mert a regényekben is törvényszerűen megérkezik ilyenkor az elvárt segítség. Egy ízben – a hatodik ének elején – még azt sem restelli bevallani, hogy megunta teremtett jellemeit és történetét, s az adott pillanatban fogalma sincsen arról, hogyan fogja tovább szaporítani hexametereit, hogy fogja valamiféle véghez eljuttatni a cselekményt.

A spontán, természetes, megbízható narráció elbizonytalanítása a *Bolond Istók* első énekének jelentős részében is főszerepet játszik. A mű első tizenöt

versszaka teljes egészében a történetkeresés és hőskeresés jegyében fogant. A tizenhatodik strófától végre beindul a történet, de jó darabig továbbra is állandó játékos, elbizonytalanító síkváltások uralják az elbeszélés terét. A realitás világa a fantasztikuméval keveredik, s a narrátor szakadatlanul belekeveri az eredeti, első számú történésbe a szerző-narrátor életsíkját, történeteit, reflektív állásfoglalásait: a műemlékekről mint a halandóság emlékezetét örökítő dolgokon töpreng, Jób történetét veti közbe, a történetbeli temetés édesanyja halálára, apja megvakulására emlékezteti, a cseppnyi főhős tömzsi homlokáról a phrenológiára asszociál, annak érvényességét vonja kétségbe, a hajnalpírról Homéroszra, Homéroszról pedig a hazájában tomboló költői diletantizmusra tér át. A síkcsereket, állandó ide-odavillodzást jelző zárójelezések, irodalmi allúziók, intertextusok mellett a trópuskeresés, rímkommentálás, a cselekményszál vezetésére, a közlés szándékos gyorsítására-lassítására vonatkozó beismerések is fontos jellemzői a *Bolond Istóknak*. A hatodik versszakban a narrátor visszautal az eddigiekre és megidéri az első strófa kulcsszavait. A hetvenegyedik strófában megállapítja, hogy az eddigi elbeszélés mód lassú volt, a tizenötödik és az ötödik részben az elbeszélés egyenes vonalú, kitérőktől mentes vezetésére biztatja magát, a huszonkettedik részben egy idő után ráun a hajnali ég poétikus leírására, és rövid úton befejezi a természetfestést. A hatvanhatodik szakaszban a hasonlító homályban marad, a száztizenhetedikben pedig a rímkeresés eszközeként lepleződik le.

Talán még az előbbieknél is érdekesebb, komplexebb mű az 1852-es *A nagyidai cigányok*, az ügyefogyottan tudálékoskodó német ostromlók és a nyüzsgő, kavargó, tarka-barka várvédő cigánynép roppantul mulatságos története. A mű krónikás narrátora ezúttal nem él a szerzői történésiek bekeverésének és a történeteszövés reflektálásának fogásaival-módozataival, az eposzi közvagyon kiforgatásából adódó lehetőségeket viszont minden ponton kiaknázza. A pirosposzsgás, napégette arcú, parlagi múzsát hívja segítségül, íróeszközét, a gúnár liba tollát állítja a Pegazus helyébe, a homéroszi hasonlatokat vígan profanizálja: a cigányok úgy tódulnak az evésre-ivásra, mint az összeröfönt nyáj, úgy szaladoznak összevissza, mint a túri vásár sokadalma, amikor veszett ebet kiált valaki, az ágyúk úgy fekszenek el a mocsárban, mint a részeg ember, aki fölbukik és horkolni kezd, s éppúgy nem lehet kicsalogatni őket onnan, mint a makacs bivalyt, a fővezér úgy csap össze ellenfelével, mint mikor két hatalmas tölgy reng a fejszecsapástól, ámbár, mint megvallja, efféle fadöntést a krónikás még sohasem látott. A harci leírások kacagtatóan mulatságosak, az irónia, a kicsúfolás, a burleszk komikum, a vicc, a fantasztikus groteszk egyaránt helyet kapnak bennük. A kirobbant belviszályban a barna, lelkes fehérenép erős foggal és körömmel veszi ki részét a küzdelemből a férjek oldalán, a rajkók szajkómadárként ordítanak, a németek elleni harcban a cigányság bekötött szemmel nyargal szembe az ellenséggel, hogy a füst s az ágyúvillanás ne kellemetlenkedjék nekik. A lecsapott fejek bukfcencet

hánynak, a cigány-amazon szügyei bástyaként merednek előre, miközben iradatlan pusztítást visz végbe az ellenséges férfinép soraiban. A cigány Labodának s idős ellenfelének ugyancsak meggyúlik a bajuk egymással: Laboda kancsi, s ezért a szeméből egyáltalán nem lehet kiolvasni vívó szándékát, az öreg németnek viszont állandóan rezeg a feje, úgymint ember legyen a talpán, aki célba tudja venni. A *nagyidai cigányok* narrátora a csúfondáros játékosság egyik legfontosabb összetevőjeként állandóan a tettető ironia eszközével él. A cigány harcosokat a *hős*, a *vitéz* állandó jelzőkkel ruházza fel, a burleszk hadi cselekményeket a heroikus hősiességnek kijáró azonosuló gesztusokkal kezeli, a mitikus, magas mimetikus történeti és íráshagyomány elemeit méltó és helyénvaló allúziókként keveri állandóan a történetbe, az elbeszélő elégtelenségét, a fenséges tárgy roppant túlerejét egyre-másra hangsúlyozza. A cigány-enumeráció narrátora a büszke, nemes fajhoz méltó, illő elsorolásért foházkodik, majd meglehetősen pátosszal egyenként mutatja be a hősi termeteket és hőstetteket: a meggörbült, szőrös, kancsi, degeszhasú, himlőhelyes, félszemű, sánta, lólopó, vasfűvel zárat nyitogató cigánylegényeket. A második ének nagyszerű helyzettrögzítései valósággal tobzódnak a groteszk testiség-változatok elsorolásában. A narrátor számba veszi a nagy mulatozás után álomba hulló cigányok testi pozícióit: a csecsemők úgy alsznak el, hogy az asszonyi emlő kifordul a szájukból, s kormos arcukat befecskendezi fehér tejjel, az egyik cigány kopasz fejével úgy csüng lefelé, mint a füstre fölakasztott gömböc, a másik orrával a földre dől, csak úgy fújja a port, a hosszú legény karikába tekeredik, testes társa hátrafele nyúlik, s úgy horkol, mintha valamely rőfögő disznó lelke szállt volna beléje.

Persze nem a fent említett eset az egyetlen példa arra, hogy az elbeszélő a magas irodalomra jellemző kifinomult testideál helyébe szívesen állítja a rusztkus, groteszk testiséget. Diridongó, az egyik vitéz cigány felindultságában úgy tátog, hogy képe sötétpiros lesz, nyaka, szeme dagad, a német vezér a hasát fogja, száját szorítja és erősen makog, hogy a kacagást visszafojtsa, az uralt, kecses mozgások ösztönkítőrekes ugrándozásokká vagy nehéz, sűrű cammogásokká lesznek a műben (az ételre váró cigányok csattogó bokával jobbra-balra futnak, a tömérdek Dundi asszony úgy csúszkál-táncol, mint a nehéz boglyakemence), a szenzuális és tapintóingerek erősek, meghatározóak: Csóri vajdának minden ujja viszket, mikor kincset talál, öreg Évikéjét, volt feleségét azért akarja eldobni, mert a bűdös halszagot állandóan érzi a cetből kiszabadult asszonyon. Az átszellemült, kereső, szellemi nyugtalanság helyébe a világ boldog, biztos anyagisága, az anyagcsere egységteremtő instanciája lép. A jóízű zabálás, mint végső értelemről áthatott tevékenység jelenik meg a műben, a szellentés, az ürítés motívuma újra meg újra fölbukkan. A cigányság szabadon megnyilvánított testisége, kulturális gátlásoktól nem befolyásolt fizikalitása, pezsgő vitalitása, harsánysága, rikító tarkasága, szenvedélyes élénksége, rusztkus közvetlensége, spontaneitása kifogyhatatlan

gazdagságban árad, hullámzik a műben. A *nagyidai cigányok*ban a csúfoló jelleg ellenére egy nagyon érdekes pozitív látomásvilág teremődik. A magasztos, idealizált, elvont fogalmak, a befejezett, elkülönült lét helyébe lépő testi-ség, az egységesítő, bőszes, diadalmas anyagi elv, a magas esztétika szempontjából csúfnak, torznak, „niederkomisch”-nak mutatkozó minőségek, az illetudó beszédműfajok helyébe lépő vásári-karneváli beszédfordulatok, esküdözések, szitkok, drasztikus viccek, adomák, tréfák egy rusztikus, robusztus, a maga nemében teljes, érvényes kultúra részei. Arany *A nagyidai cigányok*ja talán azt a víziót teremti meg, amely felé a komikus eposz műfaja, mondhatni, állandóan törekedett, de amelyből mind ez idáig csak szórt fragmentumokat teremtett meg: egy teljes kulturális alternatíva-látomást, a szublimált, magas kultúra friss, vehemens ellenpontját, ellenlábását, valami olyasfélét, amelyet a népi nevetéskultúra fogalmi látomásában Mihail Bahtyin oly átélten, oly invenciózusan jelenít meg.

A harmadik nagy elbeszélő műcsoport, a ballada iránti érdeklődését a magyar költő a romantikától öröklie meg. A műfajt azonban egyetemes poétikai és létszemléleti jelentőséggel ruházza fel. A ballada konvencionálitáskötelezővényeit átformálja, poétikai értelemmel telíti, a formaindividualitás elvét messzemenően érvényesíti. A formatartalom minden jelentős darabjában sajátzerűen, egyénien épül föl, a szerkezet átszemantizálódik, sugallatossá, szimbolikusan sejtetővé válik. A *Rozgonyinéban* a férj és feleség, a szép Cicell és Zsigmond király közötti kérdés-válasz variációk pedáns ismétlődései, játékosan fontoskodó, korrigáló megfelelései egy naiv, biztos, harmonikus elrendezettségektől áthatott világ szuggesztíóját keltik. A *Szondi két apródja* párbeszéd-víziója a belülről vezérelt emberség, ragaszkodó hűség és az instrumentális cselekvés, automata konformitás összeférhetetlenségének jelévé válik. A vesztett csatában elesett várkapitány apródjai a friss halom mellett gazdájuk hősiességéről énekelnek, miközben a győztes török basa küldönce minduntalan közbeszól: azt akarja elérni, hogy a fiúk az ő gazdájához, a török vezérhez siessenek dalos szolgálatra. Az ifjak hallják, hallaniuk kell a küldönc próbálkozásait – csábító, óvó, fenyegető érveit –, mégis úgy tesznek, mintha a török ott sem lenne, makacsul és rendíthetetlenül a maguk történetét mondják végig, a maguk költői témájához, a maguk nyelvéhez ragaszkodnak. A *Zács Klára* balladái homálya, perifrázisos megnevezésmódja, lebegő zeneisége a mitikus, racionalizálhatatlan borzalmat szelídítik meg. A krónikás-elbeszélő és a hallgatóság közti viszonyt a *tapintat* fogalmával írhatjuk le: az énekes a tobzódó kegyetlenség tényeit nem önti az emberekre a maguk pusztító, letipró nyersségében, a történeteket a homályba burkolás, elhallgatás, az állandó körülírások, ritmikus-metrikus eufemizálások segítségével teszi elviselhetővé, kibírhatóvá a hallgató számára.

Másrészt a tömör, koncentrált sűrűségű balladák a forma dinamizálását is szemléletesen mutatják. A fabula szüzsévé alakításakor Arany a balladamű-faj három fontos „konvenciókötelezvényét”: a párbeszédet, a jelenetképzést és az elhallgatást is mély jelentőséggel ruházza fel; a nagyobb képzeleti szabadság, a dinamizmus, az energiáimpulzusokkal telített erőter megteremtésében játszanak fontos szerepet. Mint az imént fölvázoltam, *A Szondi két apródja* vízióját a párbeszéd pseudo-jellege, a két szólam alapvető inkompatibilitása teremti meg, a *Rozgonyinéban* a hősnő talpraesett, játékosan pontos válaszoló replikái a normák eleven, spontán erejére, működőképességére, az eligazító világtörvények világosságára, áttekinthetőségére utalnak. A cselekmény jelenetekbe való tömörítése az Arany János-balladákban olyan gócok, kilátópontok megképzését jelenti, amelyek előre-hátra rálátást biztosítanak a cselekményre, a történések értelemsugallatokkal való átítatását mozdítják elő, s nemritkán a mélyebb, „végsőbb” jelentésintenciókat is fölillantják. *A Szondi két apródjában* az emlékező apródok a várostrom egészét három nagy, reprezentatív jelenetre koncentrálnak építik föl: a várkapitány fogadja a hódolásra fölszólító küldöttet, halálra készülve fölégeti vagyonát, értékeit, egyedül, térdre esve is bástyaként állja a tengernyi török had ostromát. *A walesi bárdok* nagy lakoma erőpróba-provokációja az egész műre érvényes alaphelyzetként tartható számon: az elnyomó király hatalomdemonstráló gőgje és a levert tartomány tehetetlen megalázottsága sűrűsödik bele. Az uralkodó dicsőítő éneket követel a bárdoktól, ám a rettenetes feszültségből végül is az elkeseredett ellenállás szelleme pattan ki. A férje megöléséhez segédkezet nyújtó, örületbe hulló *Ágnes asszony* rögeszmésen, motorikusan-fáradhatatlanul végzi ugyanazokat a mozdulatokat: sulykát villogtatva mossa télen-nyáron a patakban az egykor vérfoltos leplet. A kimondás-elhallgatás játékának biztos kezű alkalmazása szintén nagymértékben hozzájárul az Arany-ballada dinamizálásához. A hatalmas, ősz atya nyájasan unszolja hajadon lányát, mesélje el baját, a törbe csalt, szüzességét elvesztett *Zács Klára* azonban kétségbeesetten ellenkezik. A beismerést, vallomást az elbeszélő nem jeleníti meg, a rábeszélő kérések és vonakodás után jelenetváltás következik: a családfőt a bosszúkíséret közben látjuk viszont, amint roppant kardjával a királyi családra ront. Mi ment végbe a két ember között? Zács Felicián az apa megértésével vagy a patriarchális főúr kéréshetetlen elutasításával fogadta a vallomást? Sohasem tudjuk meg; a dinamikus képzelet így is, úgy is kiegészítheti a jelenetet.

Végül a poétikai jelentőségteremtés szempontjából ugyancsak fontos *hipertárgyiasságra* kell utalnunk az Arany-költeményekkel kapcsolatban. A nagyszalontai alkotó ugyanis a fogalmakkal, fogalmakból való építkezést mellőzi balladáiban, és a rétorizmus is teljesen hiányzik belőlük. A tárgyi világ nagymértékben átszemantizálódik, érzelmeket, állásfoglalásokat, hangulatokat, sejtelmeket közvetít a műcsoportban, a fogalmiságtól teljesen átveszi, magá-

ra vállalja a jelentésképzés, vízióteremtés feladatát. Az *V. László*ban a természet nagy színjátéka, a dühöngő szél, a vihart előző sötétség, a megnyíló felleg, a patakzó eső, majd a felhőtlen, csillagos ég a király lelkében lakozó feszültséggel, kétségbeesett tombolással, időleges megnyugvással, lecsillapodással tart szoros kapcsolatot. A *Szent László-legenda* csodatételének (a halott király kikél sírjából, és a tatárral harcoló székelyek segítségére siet) végső bizonyítéka, hogy a boldog testet háromnapos máshollét után *átizzadva* lelik ismét föl a koporsóban. A férfi szerepet vállaló, hadra öltöző, véres ütközetbe induló, ám nőiességét mégis megőrző *Rozgonyiné* sikeres szerepötvezését (szerepszeparáció-elutasítását) a sisak alól kikandikáló gyöngyös főkötő, a bársonyövre kötött kard, a pici piros csizmákra szerelt ezüstsarkantyúk, a lobogós, tengerzöld ruha tárgyi ekvivalensei jelenítik meg.

A poétikai szintézishez hasonlóan egyetemes, korokon átívelő világalakítási módokat, világértelmező lehetőségeket mutathatunk ki az Arany-balladákban. Igazából e poétikailag egyműfajú verscsoport magába sűríti az irodalom történetének nagy, jellegzetes valóság-feldolgozó lehetőségeit, attitűdcsoportjait. Northrop Frye konceptualizációját hívva segítségül, a *románc*, a *magas, alacsony mimézis* és a *démonikus irónia* világértelmezési lehetőségei egyaránt hangsúlyosan jelen vannak az Arany János-i balladákban, s a költő mindegyik *módban* teremt teljes értékű remekműveket. A románc hőseit a nagy kanadai irodalmár a mítosz isteneihez hasonlítja. E hősök, ha minőségileg nem is, de fokozatilag a többi ember és a környezetvilág fölé nőnek, a hősiesség és a bátorság csodálatos próbatételein mennek keresztül, s a természet törvényei sem jelentenek számukra acélos, széttéphetetlen hálót. A vágy nincsen egyezkedésre kényszerítve ebben az ősi, nagy irodalmi módban, a képzelet természetes létjogot ad a csodának, az egyéni, szexuális, társadalmi beteljesülés uralkodik benne. Arany balladáinak első nagy csoportja egyértelműen így, az ártatlanság képzeleti műveletei által ragadja meg és kategorizálja a világot, az idetartozó művek (*Rozgonyiné*, *Pázmán lovag*, *Szent László*, *Szibinyáni Jank*, *Mátyás anyja*, *Rege a csodaszarvasról*) a hősének, legenda, rege, idill műfajaival tartanak rokonságot. A hőstett és a vele járó hírnév az eposzhoz hasonlóan itt is a lét biztos centruma, a hős közösségi integrációjának biztosítéka és a földiség transzcendáló erejű lehetősége. Az ember pillanatnyi elesettségében mindig számíthat segítségre, hol a nagy ős, a halott király kel ki a sírjából és fordítja meg az ütközet kimenetelét, hol a nemesi címerben szereplő totemállat csap le az égből, hogy elvigye a levelet a jövő nagy királynak, s az aggódó anyának még aznap meg is hozza a választ. A sorsintéző, magasabb hatalom végül is mindig bölcsnek és jóakarónak bizonyul. A csodaszarvas félelmetes, idegen világokon, „tévelyítő, bús vadon”-on vezet a fejedelemsfiakat keresztül, egyre messzebb-messzebb csalva őket a szülői háztól. A fiúk minden este elhatározzák, hogy reggelre kelve hazatérnek, fölhangynak a démonian vonzó csodaállat üldözésével, de eltökéltségük

szarvas látványától hajnalban mindig szertefoszlik, s addig-addig folytatják az akaratlan hajszát, míg a visszaút lehetősége végleg bezárul előttük. A titokzatos rendező erő azonban az eltévedést nagy jóra váltja, a megtalált selymes fűvű, jó vizű, vadban bővelkedő táj lesz az új haza, ahol az ifjak által alapított kettős nemzetség megsokasodik, fölvirágzik, a hun és a magyar nemzet lesz belőle.

A román vágyteljesítő naivitásának megfelelően a társadalom elidegenettségétől mentes, szabad bensőségként ábrázoltatik Arany e típusú műveiben. Az intézmények családiasak, közvetlenek, emberédekűek, az eldologiasodás, ceremonialitás, rituálé jelleg teljességgel idegen tőlük. Az örökletes szokásrend bölcsnek és méltányosnak tűnik, a ranghoz érdem és kötelességtudó meggyőződés tartozik, a vezér, a király a közösségi integráció sugárzó középpontja. Az emberi pszichikum teljesítőképesége, lehetőségei korlátlanak tetszenek, az érzelmek frissek és intenzívek, elkopásnak, elhasználódásnak, fakulásnak nincsenek kitéve, az id, ego, szuperego teljes, harmonikus egésznek alkotnak, a lelket nem énvédő mechanizmusok, hanem emelkedett, fölfele törekvő, magasabb entitásokkal kapcsolatot tartó impulzusok uralják. Az állandó, kitűnő leleménnyel megválasztott megszólító, megnevező, pozíció-meghatározó formulák körülbelül azt a szerepet töltik be e naiv balladákban, mint a kézzel, a fej- és testtartással való jelzések a giottói, Fra Angelicó-i, bájosan didaktikus festészetben: minduntalan szemléltetik a világ viszonylatainak rendezettségét, biztos értelemmel való áthatottságát.

Az Arany-balladák második csoportját a Frye által *magas mimetikus módnak* nevezett irodalmi világértelmezés fogalmaival írhatjuk körül. A hősök jelentékenyek és magasba törők, de a világ túlereje hatalmasabb náluk, az elnyomás, erőszak uralta környezet eltiporja őket. Az általuk képviselt tartás azonban így is értelmet és rendet teremt a létben, az értékérvény meg tud jelenni, a morál elevenné, erővel bíróvá válik. Az instrumentális cselekvést elutasító, a belülről vezéreltséghez ragaszkodó hősök katarzishelyzetet teremtenek. Az elnyomó király hiába küldi máglyára a meghódított tartomány énekeseit, azok még életük árán sem hajlandók a zsarnokot éltetni (*A walesi bárdok*). Az apródok tudva-tudják, hogy ha nem engednek, végül vessző és börtön vár rájuk, mégis rendíthetetlenül kitartanak saját éneküknél, egyszerre reprezentálva az eltökélt hűséget a gondoskodó, apai várkapitány (a személyes szeretetben gyökerező én-te viszony) mellett, az eltökélt hősiesség (a nagy, morális érték) oldalán és a költői téma mély individualitása, fölcserélhetetlensége, „rögeszmeszerűsége” (a választott történet makacs végigmesélése, az orientális-keleti nyelvhasználattal szemben álló, puritán, keresztény öszövetési nyelv megtartása) iránt (*Szondi két apródja*).

Az Arany-balladák harmadik része az *alsó mimetikus* mód felé közelít. A szereplők immáron az érdekektől, énvédő mechanizmusoktól vezérelt, vétkező, „mindennapi” emberek közül valók. A versek alapkonfliktusát szol-

gálató bűnök sem csekélységek: hamis eskü, szerelmi féltékenységből fakadó gonosztett, anyai kíméletlenség, keményszívűség, bűnrészesség gyilkosságban. A világrend azonban a műcsoportban mégsem zilálódik szét teljesen. A bűn egyértelmű, vitathatatlan, a büntető lelkiismeret könnyörtelenül, de igazságosan méri ki a kemény penitenciát. Ágnes asszony a bűntudatba beleőrül, szétzilált tincsekkel eszelősen-mániákusan mossa a patakban a vérfoltot, amelyet örökké ott lát lepedőjén. A lelkiismeret e balladákban nem földiség, interiorizált hatalmi szó, külső tilalom, komplexus, átalakított büntetési szükséglet, hanem a földről eltávozott istenség itt hagyott jele, amely valami magasabb entitás felé mutat, és a létet nem engedi a végső, alaktalan káoszba fulladni.

S vannak végül az Arany János-i balladisztikának olyan darabjai, amelyekben a kétely a bizonyosságoknál erősebbnek bizonyul. A bűn tiszta élessége és egyértelműsége ezekben a költeményekben eltompul, elhalványodik. Eszter és Ferkó vétké legföljebb a házasságon kívüli kapcsolat, mégis halálosan bűnhődnek (*Tengeri-hántás*), a nagyváros számkivetett öngyilkosait pusztító káosz folyja körül (*Híd-avatás*), a gyilkosságba és gonosz halálba sodort Pörge Danit a boszorkány babonázza meg, hogy rálépjen az akasztófához vezető út első lépcsőjére (*Vörös Rébék*), a szépséges főúri hajadon és a lemészárolt Zács-nemzetség ártatlan, tehetetlen áldozatai a gonosz mohóságnak, hatalmi gőgnek, bosszúvágyanak (*Zács Klára*). Itt már – Frye kifejezéseit használva – az *ironikus mód*, a *démoni képzeletvilág* terepében járunk. Az ember kísérletei az idegen, kaotikus világ átdolgozására, a szabad emberi társadalom megteremtésére a versek tanúsága szerint kudarcba fulladtak. A *Vörös Rébék* mitikus, babonás világában a gonosz az úr, az emberi szempontból érthetetlen és megmagyarázhatatlan, cél és ok nélküli gonoszság, rontó szándék, rosszakarat. S a történetmesélő tompán és hasztalan hajtogatja minden strófa végén a varjú-boszorkányt hárító refrént, a hessegető, úzó, védő szót.

A Martonfalvi-tanítványok és a református pietizmus szellemi horizontja

Czeglédi István Kassa lelkészeként és az iskola rektoraként 1668-ban filozófiát és teológiát oktató mestert kért Apafi fejedelemtől, majd Teleki Mihálytól, kísérlete azonban kevés sikerrel járt.¹ A debreceni iskolai törvények bevezetését követően a történelmi szituációt kihasználva Komáromi Csipkés György és Dobozi István válogatott lelkipásztori gárdát toboroztak: menedéket nyújtottak a váradi puritán tanárok és diákok közösségének (Martonfalvi Tóth Györgynek és olyan diákoknak, mint Szilágyi Tönkö Márton), majd a gyászévűtized idején a kassai, jobbára ortodox lelkipásztoroknak (Kabai Bodor Gellért, Felvinczi Sándor és Lisznyai Kovács Pál). A két csoport láthatólag megtalálta a közös hangot a várossal: ismerve a papmarasztás intézményét, kiemelt jelentőséget tulajdoníthatunk annak, hogy halálukig itt munkálkodtak, a disputációk ajánlásaiban együtt említették őket.

Az eszmetörténeti definíciók szerint a kassaiak az ortodox, biblikus kegyesség hordozói, a váradiak a puritánabb, személyes kegyesség megélését hirdetők közé tartoztak. A szellemi-lelki kapcsolópontot köztük az enciklopédikus tudású, hihetetlen munkabírású Komáromi Csipkés György és a békés természetű idős Köleséri Sámuel jelentette, elsősorban egyházkormányzói szerepüket tekintve. Komáromi Csipkés a debreceni kollégium tanítójaként megszerezte és megújította az iskola törvényeit, lelkipásztorként pedig több mint 13 éven át (1664–1677) készítette a zsinati jegyzőkönyveket, kinevezés nélkül nótárius volt a debreceni egyházmegyének.² Köleséri a Nógrádi püspök halála utáni debreceni partiális zsinaton (1681 októberében) igyekezett lecsillapítani a felkorbácsolt indulatokat. Az egy kézben összpontosuló hatalmi erő ellen felszólalt egyháziakat pedig csak a debreceni esperesség jogán mint nótárius igazgatta.³

Püspökséget, hatalmi tisztet egyikőjük sem vállalt, más vezetői tisztséget felelősséggel, hűséggel töltöttek be. Mindketten önálló szellemi vonalat képviseltek, de mégsem a teológiai felfogásuk, filozófiai érdeklődésük, hanem a biblicitást és a személyes hitéletet, az életszentség gyakorlását hangsúlyozó kegyességük az, ami jellegadóan fontos: közvetítő, békéltető, paraklétoszi szerepük létfontosságú a debreceni mentalitás kialakulásában. A szakirodalom ezt a kegyességi formát református pietizmusnak nevezi.⁴

A történeti körülmények és a vezetők körütekintő döntései következtében válhatott Debrecen az ország iskolájává. Az érték megőrzésének egyszeri pillanatával tudtak élni a lelki és politikai vezetők: a város biztosította a lelkipásztoroknak a fizetést, a lakást és javadalmazást, megszervezte a diákétképzést, a publicus praeceptorok fizetését. A váradi iskola csatlakozása után ugrásszerűen megnőtt a diákság létszáma, és a hely- és ellátáshiányban szűkölködő kollégium létszükségeit teremtette meg a professzor szorgos munkája. Apafi fejedelem ragaszkodott váradi tanárához, „ama híres Gamálielehez”: a Martonfalvi Tóth György vezette debreceni iskolát és tanárait ezért is támogatta. A fejedelem kőso-alapítványi javadalmából jött létre és állt fenn Martonfalvi professzor harmadik tanári tanszéke (1660), ebből építették ki a kollégiumot mai formájára (1668), és a fejedelem által létrehozott bursa sacra jövedelmeiből (1666) támogatták a peregrináló diákok külföldi tanulmányait a peregrinatio decennalis legnehezebb éveiben.⁵ A támogatást a neves debreceni tanár maga járta ki a fejedelemnél, és ritka módon „megnemesítette” őt Apafi, a város pedig egyedülálló módon „perpetuus professor«-ának választotta (1664).⁶

Az iskolateremtő professzor halálát követően Szilágyi Tönkö Márton számára is meghosszabbította Apafi Mihály a tanári javadalmak folyósítását, egy ízben pedig, 1681 szeptemberében, személyesen is végighallgatta a professzor egyik óráját, majd megajándékozta őt. A kortársak meghatározása szerinti „hosszan tartó boldogtalan időkben” (1657–1692) Apafi Mihály lehetőségeihez mérten mindvégig, a Nógrádi Mátyás révén kivívott cameratum beneficiumtól haláláig gondot viselt a debreceni scholáról, és a protestáns patronátus a hivatalos támogatás megszűntén túl (1690) is, kurtított formában, de tovább élt (sóalapítvány 1675–1705/1715), nem fejedelmi, hanem magisztrátusi szinten.⁷

A Nógrádi Mátyás püspök halálára megjelentetett *Parentatio lugubris* kötetben (Debrecen, 1681) Börömfői János, balkányi lelkipásztor verse együtt említette az elhunyttal Kabai Bodor Gellért debreceni lelkipásztort és Martonfalvi Tóth György kollégiumi professzort, mivel egyazon évben következett be haláluk. Az egykori debreceni püspök még maga is szerzett verset tanár kollégájának halálára, és nemsokára ő is követte. A *Lamentum metricum* című halotti verseket tartalmazó kötetben a XVII. század végi református értelmiség színe-java búcsúzott a hosszú betegeskedés után az élők sorából távozott Martonfalvi professzortól.⁸ Debrecenben egy nemzedék hirtelen cserélődött le. A lelki támaszait ilyen gyors egymásutánban elvesztő korabeli ember érzelmi válságát szemlélteti a korabeli prédikációk vészterhes hangja.⁹ „Most már micsodák vagyunk, mihelt leszünk, majd mindgyárt fel-magzunk, öszülünk, és halni készülünk, alig esmérzik a nyár a téltől” – prédikálta Komáromi Csipkés.¹⁰

A debreceni iskola felvirágzásának nagy korszakát, a Martonfalvi professzor nevével fémjelzett, 1660–81 közti időintervallumot szeretnénk az alábbiakban görcső alá venni, sok évtized szellemi életének meghatározó vonásait bemutatni. A tanulmány Balogh István XVIII–XIX. századi debreceni mentalitásról írt tanulmányának XVII. századi előtörténetét kívánja definiálni.¹¹

I. „*Ama Tudós Gamáliei*”: Martonfalvi Tóth Györgyről már több kisebb tanulmány látott napvilágot, de jelentőségéhez illő monográfia még nem készült róla.¹² Ezúton nem is a gazdasági háttérrel szükséges szólni, hanem az iskolateremtő tanár személyiségéről, akinek köszönhetően a diákok a debreceni kollégiumban tanultak, és peregrinációjuk idején kivétel nélkül neki ajánlották első helyen disputációjukat. Közkedveltségét mutatja, hogy két jegyzetét, a *Tanító és Cáfoló Theológiát* (1679) és a *Szent Historiát* (1681) a diákság saját pénzén (coetus) adta ki. Utóbbi posztumusz művét – mely Severus Sulpitiusz *Sacra Historiájának* kibővítése – magyarul is előadta a diákságnak. A magyar nyelvű oktatás a kollégiumban még jó száz évig unicumnak számított, még az egymás közti társalgás nyelve is obligát módon a latin volt. Annak ellenére, hogy a homiletikát magyarul is oktatta, alig maradt fenn tőle magyar nyelvű munka: csupán a *Medulla* első részének részletes exegézise, *Veni mecum* (Debrecen, 1662) címen a sárospataki könyvtár kéziratárában, illetve egy prédikációjának második kiadása Debreceni Ember Pál *Szent Siklusának* mellékleteként ismert ma is.¹³

A Szilágyi Tönkö Márton által megjelentetett *Szent Historia* című művének előszava plauzibilis képet ad róla. Már a címben „Nagy” Martonfalvi Györgynek nevezte volt tanárát és kollégáját, halotti búcsúztatását fautorának, Teleki Mihálynak a kérésére készítette el. A fejedelem mindenese „assistentiájával bújdosott ki az Akadémiákba”, ő támogatta később is patrocíniumával, alapítványokkal a kollégiumot. Az Apafi fejedelem mögött álló „szürke eminenciás” intézte a kuruc kor politikai lépéseinek sorát is, ő adott szállást a bujdosóknak, segítségével nyomtattak ki Kolozsvárt megannyi lelki vigaszt nyújtó könyvet: politikai és művelődésszervező, mecénási tevékenységének lenyomatát őrzi számtalan emlék a korban.¹⁴ Szilágyi Tönkö, az erdélyi diák, Teleki Mihályt a már számára lefoglalt, állandósult bibliai párral, Abdiással azonosította.¹⁵

Martonfalvi életrajzából az ajánlás elkészítője hangsúlyozottan két szempontot részesített előnyben: tanári életművét és a hiteles keresztyén életet. Sem a franekeri teológiai doktorátust, sem a hazai, presbitériumról szóló disputációkat nem emelte ki, elsőként azt méltatta, hogy Ramus *Logicáját* és Amesius *Medulláját* minden művében népszerűsítette, Váradon és Debrecenben egyaránt. Martonfalvi Tóth György a logika, retorika, bibliokateológia és a görög professzora volt, de munkásságából más korabeli szerzők is a fent

említett utóbbi művet tartották hangsúlyosnak. Amesi^{us} *Medulláj*át magyarázó előadásainak kéziratos másolataiból több helyütt őriznek könyvtáraink példányokat, idézettsége felülmúl minden más könyvet a kor teológiai irodalmában.¹⁶ A tiszta beszéd és a helyes gondolkodás Istenről a keresztyéni életre nevel – tartotta a puritán közgondolkodás Perkins, majd Amesi^{us} óta.¹⁷ Az igaz hit és a keresztyén élet a vallásos ember életvezetésének két sarokköve.

Életében, halálában a kegyes, istenfélő ember példaképe volt Martonfalvi Tóth György: „vala egy emlékezetes és ritka példájú hattyúja Debrecen városának-is, s’ abban a’ Collegiumnak, sőt az egész Magyar Sionnak” (3v). A zsidó–magyar sorspárhuzam képei, a magyar Sion–magyar Izrael analógiái egyetemes történeti kontextusba emelik a kollégiumi professzor szerepét. A parentáló retorikai pozíció megteremtette azt az allegorikus képsort, amelynek révén a tanári szerepkör leírható: az ókor óta használt hattyú–allegória kilenc elemét a posztumusz mű ilyen jellege is indukálta.¹⁸ A hattyúkép párhuzamai közé tartoznak a *genius loci* szerepének kijelölő meghatározásai. A „tengerek között lakik” kifejezés vonatkozása igen érdekes, mint-hogy folyókra szabva adta elő Szilágyi Tönkő mestere életútját: a Köröstől (Várad) a Vágon, Oderán át (Németalföld) az Albisig (Albion óceánja), sőt a Töczőig. A „kies helyen lakik” szerkezet pedig már csak a „magyar Izrael” analógiája.

A lelkeségére utaló jegyekről (szelíd, békés, szép, okosan él, azaz békességes tűrésű) tanúskodnak a korabeli források is: a diákmozgalmak az ő tanársága idején elültek, vitatkozásra nem volt rávehető, kiengesztelte az ellentétes nézeten lévőket is.¹⁹ Mondásait, aforizmáit tanítványai személyes élet-eszményként vitték magukkal a kollégiumból.²⁰ A halála előtt tett biblikus kijelentése is – melyet Szilágyi Tönkő Márton őrzött meg a *Szent História*ban – a személyiségnek ezt az oldalát villantja fel: „Si Divinae Majestati placeret, mihi et vivere et mori paratum esset” (3v). Az ajánlólevél – stílusa, szerkezete, megcélzott praxisa alapján – rokonságba állítható a Czeglédi Istvánról, id. Köleséri Sámuel készítette *Sion vára* című kötet ajánlólevelével. A magyar előbeszédék preliminariák, nem a latin „vita” műfajához tartoznak – mint a Skaricza Máté-féle Szegedi Kis István- vagy a Bèze-féle Kálvin-életrajz, bár ez utóbbiak hatása is nyomon követhető rajtuk –, és sajnálatra méltó módon az előkészületben lévő latin nyelvű életrajz csak terv maradt.

Szellemiségét érzékeltetik az olyan kifejezések, mint békés, ereje a szárnyaiban van, vagyis a mentális képességeiben, ami az ég felé emeli. Az előbbi jelző ellenpárjának a leírás a sást jelöli meg az „Orthodoxia ellenségiként”, kimondatlanul is a Habsburg címerállatra utalva: az ortodoxia itt az igazhitű keresztyén ember kifejezője. Érdeemes összehasonlítani ezt a fogalmat a könyv elé írt versek ortodoxia-meghatározásaival. Míg Köleséri Sámuel a puritán példák közt helyezte el: „Sok szép tudós elmét szült ez a Saeculum [...].

Illyenek valának: Medgyesi, Tólnai, [...] Apáczai, [...] Nagy Martonfalvi." Szenci A. Pál *Emlékezetnek oszlopa* című verse – értékelve az Amesius gondolatainak terjesztését – pontosan az ellenkező oldalról közelítette meg: „Nagy Amesiusnak igaz professora, Orthodoxiának hatalmas Tutora.” A *Tanító és Cáfó Teológia* elé írt köszöntőversek is hasonló képet mutatnak. Kabai Bodor Gellért a munkát Szegedi Kis István *Locija* és Geleji Katona *Praeconiuma* párjaként ortodox hagyományba illeszti be, „Három csillaga a Magyar Nemzetnek” névvel illetve azokat, miközben a „KO-hoz szóló rész éppen Apáczai *Encyclopaediájára* hivatkozik. Szilágyi Tönkö pedig a hasznosság szempontjából („Magyar köntösben öltözteté Amesius”) ítélte meg professzora szerepét.

A sematikus kép (puritán puritánt látott benne, ortodox ortodox gondolkodásút) túl egyszerű feloldása volna a Pál apostoli, tanítói attitűdről tett valomásnak („zsidónak zsidó lettem” stb. 1Kor 9:20). A versek egyik része a tudós újító elmék sorában becsülte nagyra a tanár életművét, mások pedig a hit és az alkalmazás kérdésében. A kettő két oldala ugyanazon személyiségnek egyrészt, másrészt minthogy Köleséri is másutt ortodoxként definiálta saját pozícióját, egyértelműnek látszik, hogy a szó az igazhitűség jelzője, tehát az igaz Ecclesiához tartozó, az üdvözítő vallást igaz hívő módjára valló keresztény ember jelölője. Ez pedig nem feltétlenül esik egybe a XIX. századi egyháztörténet eszmetörténeti megközelítésű ortodoxia-értelmezésével. Veresegyházi Tamás – a későbbi debreceni püspök, volt Martonfalvi-diák – disputációjában a két fenti értékelés összekapcsolódott: „a magyarországi hittudósok között ő a sas, a kegyesség szigorú gyakorlója, tanításával és életével egyaránt teológus”.²¹

II. A „*Tanítóányi Catalogusok*”: Van még egy fogalom az allegóriák sorában, ami külön figyelmet érdemel: a hatyú tenyésző képességének említése a professor metaforikus termékenységre, több ezer lelki és szellemi gyermekére utalt: ahogy azt Szilágyi Tönkö megfogalmazta, nem volt „sibisoli” ember. Az ajánlólevél második része az ékes bizonyíték erre: ez a kollégiumi diákság maecenatúrájához nagyon fontos adalékokat tartalmazó katalógusokat tartalmazza.²² Valóságos tudós-nemzedéket nevelt ki a debreceni tanár: a kora újkori magyar oktatás történetében kiemelkedően magas ebben a korszakban a disszertációt megvédett, doktori fokozatot szerzett diákok száma (Diószegi Kiss István, Karcagújszállási Márton, ifj. Köleséri Sámuel, Szentpéteri István), több nagy püspök (Diószegi Kiss István, Szilágyi Tönkö Márton, Kocsi Csörgő János, Veresegyházi Tamás, ifj. Rápóti Pap Mihály, Hodosi Sámuel), és egy tucat esperes került ki a fenti diáknévsorból.²³ Ez a 80 főt számláló névsor csupán azok nevét rögzítette a 20 év alatt a kollégiumban végzett több mint 800 főből, akikhez Martonfalvi „a tanítói relációját szorosan szentül megtartotta”. Így például itt nem szerepel az orvosi doktorátust szerzett

Debreceni Király István (Halle, 1667), és a névsor más esetben is hasonlóan bővíthető a kollégiumi adattárak alapján. A személyesen támogatottak közül mintegy 40 főt ismer az irodalomtörténet-írás, és a felétől maradtak fenn munkák, ugyanakkor már 1681-ben többen (16%) fiatalon elhaltak.

Az eszmetörténeti kategóriák hagyományos értelmezése szerint nagyon változatos képet kapunk. Ortodox (Diószegi Kiss István, Kabai Bodor Gel-
lért, Felvinczi Sándor, Gyulai Mihály, Debreceni Fóris István, Szentpéteri Ist-
ván), puritán (Szilágyi Tönkö Márton, Drégelypalánki János), coccejánus
(Hunyadi Pál, Almási Mihály, Nagyari József, Debreceni Ember Pál) és carte-
siánus (Apáti Madár Miklós) irányba tartozó diákot egyaránt találunk. A ta-
nítási-nevelési igényesség és hiteles tanári mintakép megengedi a sokszínű-
séget: a jól elsajátított tananyag és a hangsúlyozott keresztyén életvezetés
eredményeképp a kiváló tanulók a szabad alkotás, gondolkodás lehetőségét
nyerték jutalmul. A hiteles keresztyéni magatartást évente felülvizsgálták a
professzorok és eltávolították azt, aki ennek nem felelt meg; a legjobb diákok
pedig külföldön tanulhattak. A külföldről hazahozott tudásról és a hagyomá-
nyokhoz való hűségről nyilatkozatot kellett tenniük.²⁴

Már a XVII. század elejétől a végzős diák tehetségéhez, erkölcsi magatartá-
sához, mentalitásához és a fogadó közösség lelki igényeihez mérten osztot-
ták ki a rectoriákat.²⁵ A rektorok kiválasztásához hasonló körültekintéssel je-
lölték ki a kollégiumi publicus praeceptorokat és szeniorokat. A listán 18-18
név szerepel, akik valamikor viselték bármelyik tisztséget. A névsor nem tel-
jes, olyan jeles személyek maradtak ki, mint Debreceni Ember Pál, Rápóti
Pap Mihály vagy Apáti Madár Miklós. Láthatóan a köztanítók nevét rögzítő
listának csak 1660–1675 közti része volt Szilágyi Tönkö kezénél, a maradék
mintegy 30 fő ezért nem szerepel nála. A szeniorok szerepe az általános er-
kölcsei, magatartásbeli és tudásbeli képességeknek való megfelelés mellett
azért is fontos, mert 1658 óta, külön kinevezés nélkül ők látták el a könyvtá-
rosi tiszteket is.²⁶ A lelkipásztori helyekről az esperes, a kollégium rektora és a
zsinat intézkedett. A katalógus tanítványi köréből többen lettek debreceni lel-
készek, ami azt jelzi, tudásuk és lelkiségük is akceptálható volt a debreceni
gyülekezet számára.²⁷

A Martonfalvi-diákok hűséggel álltak helyt a nemzeti és vallási küzdelmek
idején is. Többeket beidézték közülük a pozsonyi vésztörvényszék elé és meg
is hurcolták őket gályarabként (Kocsi Csergő Bálint, Köpeczi Balázs, Tatai Sá-
muel). Egyikük, Kocsi Csergő Bálint később megírta szenvedéstörténetüket
és hitvallásukat a *Kösziklán épült ház ostroma* címmel, amelyet elsőként Debre-
ceni Ember Pál, Martonfalvi György veje, adott ki *Historia ecclesiae reformatae*
című művében (Utrecht, 1728). A gályarab prédikátor testvére, Kocsi Csergő
János debreceni tanársága idején hitvitázó iratot adott ki magyarul és latinul
egyaránt (*Malleus XV. dilemmatum*. Debrecen, 1704), és ekkortájt nézte át a
megjelenés alatt álló említett egyháztörténetet Ember Pál kérésére. Másokat

a radnóti zsinat (1673) előtt kényszerítettek tanaik visszavonására (Hunyadi András, Almási Mihály, Bölcskei Mihály), megint mások tevékeny részt vállaltak a kuruc kor politikai eseményeiben (Tolnai Szabó Mihály: *Szent had*, Nagyari József: *Tábori prédikációk*). A tanultakhoz és megtapasztaltakhoz, szellemi és lelki történésekhez a végsőkig ragaszkodó lelkület valamennyiük életútjában tetten érhető.

A családi kapcsolatok hálózata is figyelemre méltó képet mutat. Martonfalvi György lányait egykori tanítványai vették el (Debreceni Ember Pál és Béltéki János), ide járt a kassai prédikátor, Czeglédi István rokonsága (fia, Czeglédi Pál és nevelt fiának, id. Köleséri Sámuelnek a fia és veje, Hodosi Sámuel). Az elődök közül diákja volt Debrecen első püspökének, Melius Juhász Péternek az unokája (Apáti Madár Miklós), az elkövetkezendők közül Szőnyi Benjámin (Vecsei M. István) és a festő, Mányoki Ádám nagyapja (Mányoki János). A kollégiumhoz kötődő kapcsolathálónak másik jele, hogy a Rákóczi-szabadságharc idején feldúlt kollégiumi könyvtár számára a régi diákok, peregrinusok közül is többen adományozták könyveiket (Veresegyházi Tamás 1716, Kecskeméti S. János 1723, Apáti Madár Miklós 1717–1724, ifj. Rápóti Pap Mihály 1726).²⁸ Az előkelő névsor ékes mintapéldája a tudományos és lelki tradíciók folyamatosságának.

Különleges időszak volt ez a debreceni és a nemzeti iskolakultúra történetében is. A város iskolája ekkor vált az ország iskolájává, részint a megnövekedett diáklétszám miatt (1660 előtt 20–25 fő/év; 1660 után 100 fő/év), másrészt a felekezeti küzdelmek politikai támogatottsága folytán több neves kollégium helyzete lehetetlenült el (1660 Várad, 1666 Pápa, 1672–1682 Sárospatak). A debreceni nyomdatörténet (1561–1705) is ekkor élte virágkorát: bár a Rosnyai János vezetése alatti nyomtatványok színvonala (1677–1682) a kassai, pataki, egyéb nyomdákhoz képest csak relatív fogalom. Ugyanakkor a cívisváros tudományosságának nagy eredménye, hogy ebben a korban a kiadott könyveknek a 75%-a magyar nyelvű (1681–1690, 43 magyar; 15 latin). Az 1660–1705 között fennmaradt 72 db debreceni kiadású könyv 226 közül (30%), tudomásunk van további 34 debreceni editióról. A századvég egyházi jellegű kiadványainak mintegy a felét a debreceni nyomda adta ki.²⁹

III. Mecenatúra: A XVII. század végének ez az időszaka tudományos és világnézeti szempontból is határ: a puritán prédikációs- és népkönyvek dömpingszerű telítettségének a szellemi zárópontja (politikai okokból nem kaptak teret a „csendes ellenreformáció” korszakában), ebből következően átalakult a prédikációs metódus, elmélkedések vették át újra a központi helyet, az eddigi szellemi irányzatok rendszerezett, letisztult formában egy munkán belül jelentkeztek (lásd Hermányi Dienes vagy Verestói György prédikációit). Érdekes volna megvizsgálni, miként alakulnak át a puritán és a középkori misztikus vagy ájtatossági művek olvasási szokásai az ún. korai (1690 előtti)

pietista korszakban.³⁰ Másrészt megváltozott a peregrináció iránya: az eddigi németalföldi orientáció és angliai orientáció (1622–) helyét átvették a németországi pietista központok (Jéna 1682–, Genf 1685–, Halle 1690–, Altdorf 1692–). Az 1660–1681 közötti időszak a századvégi egyházi kultúra egyik meghatározó szakasza, a századvégi puritanizmus tiszántúli történetének egyetlen jelentős korszaka, a debreceni illustre collegium fénykora, a tudományos és irodalmi téren egyaránt kiemelkedő szintet nyújtó Martonfalvi-iskola kora (1660–1681).

A város történetében ez az intervallum megfelel idős Dobozi István korszakának (1657–1679), a tiszántúli egyházkerület esetében hasonló módon, Nógrádi-korszakról beszélhetünk (1665–1681). A ritka szerencsés egybeesés különleges vezetői lehetőségeket, összehangolt kultúrpolitikai lépéseket eredményezett. Idős Dobozi István 1657–1679 között töltötte be hétszer a főbírói tisztelet és volt élete végéig a nagytanács tagja, tárgyalta a várost sarcoló török pasával (Szejdi), német zsoldosvezérrel (Strassoldo) és a bujdosókkal (Apafi támogatásával). Méltán választották meg több ízben is a legmagasabb városi tisztségre: vezetői és tárgyalóképeségére igen nagy szükség volt ilyen vészterhes időkben. Mindamellett mélyen vallásos, kegyes ember volt, ennek köszönhetően igazán gazdag mecénási tevékenységet fejtett ki akkor, mikor emberi számítások szerint erre a legkevesebb lehetőség mutatkozott.

Első intézkedése a fatális évhez kötődik: 1657-ben ő szerelte le a lázadó, fegyverre kapott és elszökött diákságot. Komáromi Csipkés Györgyöt bízta meg az új törvények megszerkesztésével, melyeket a tanár a heidelbergi szabályzaton alapuló sárospataki 1621-es iskolai törvények nyomán el is készített. 1704-ig nem is kellett azt módosítani. Ekkor hasonló politikai térben tette meg a megfelelő lépéseket ifjú Komáromi Csipkés György főbíró idején a legifjabb Dobozi István (ún. Dobozi-lex), és állította fel ezenkívül a kollégium negyedik tanszékét (később Maróthi és Hatvani is itt tanított). Az iskola életfeltételeinek megteremtése legalább annyira Apafi fejedelem és Teleki Mihály, mint amennyire Dobozi főbíró nevéhez fűződik.

A fejedelmi alapítványok mellett a város vállalt jelentős részt az Oskola támogatásában. Vonatkozott ez a tanárok, a szeniorok, köztanítók fizetésére, a diákság étkezésének megszervezésére és sok más apró dologi tényezőre.³¹ Vitás kérdésekben (például 1656-os diáklázadás) a tanács feljebbvalóként intézkedett, és fordított esetben a kollégium sietett a város segítségére (például a városi tüzesetek olyan félelmet okoztak 1640-ben és 1656-ban, hogy a templom helyett az utcán tartották az istentiszteletet a körzetenként kirendelt diákok).³²

A neves debreceni főbíró nemcsak a szükségét szenvedő tanintézményt támogatta. A papválasztás, papmarasztás jogai ugyan nem őt illették, de a személyi feltételek megteremtéséből rá is hárult feladat. Az állandó kapcsolattartás egyik helye a tanács volt, melynek az iskola rektora és a város lelki-

pásztorai is tagjai voltak. A vezetők között bizonyos idő elteltével megképződtek az informális kapcsolatrendszer hálói is: elég csak a Dobozi és a Komáromi Csipkés család közti házassági kötelékre vagy a Köleséri famíliával való baráti, testvéri kapcsolatra gondolni. A főbíró patronálta az elárvult Diószegi Kis Istvánt a debreceni kántori állás megszerzésében, és az öreg diák külföldi egyetemre juttatásában.³³ A formális szervezeti szintek nem váltak el élesen egymástól: Nagy Martonfalvi Györgynek elszegényedett fia 1714-ben segítségért fordult a debreceni tanácshoz, betevő falat híján. A város nem utasította el: 25 magyar forintot és 5 köböl búzát rendelt ki számára.³⁴

A lelkipásztorok támogatása több szintéren is érvényesült Dobozi politikájában. Esett már szó a Martonfalvi-tanítványok összegyűjtéséről (váradi és kassai iskola), akiket részint tanárnak, részint lelkésznek hívtak meg Debrecenbe. A hasonló kegyességi attitűd meghatározó jellegét bizonyítja, hogy Martonfalvi egyik neves tanítványát, majd vejét, Debreceni Ember Pált a város többször hívta meg papjának. Sokadik sikertelen kísérlet után 1704-ben a legifjabb Dobozi István külön neki állította fel a negyedik lelkési állást, az Ispotályban. Bár a nyomorúságos körülmények, az állandó létbizonytalanság hatására egyháztörténészünk egy éven belül megvált a hivatalától, az eset jól példázza, milyen nagy szerepet tulajdonítottak a korban a hasonló mentálisnak.

Az idős Dobozi ércnél maradékosztó életművének jelentős fejezete a könyvkiadás támogatása. Nem is beszélve a korabeli debreceni származású kegyességi könyvekről és tankönyvekről, Komáromi Csipkéstől Martonfalvin át idős Köleséri műveiig, melyekből több előszó tanúsítja a főbíró ösztönző szavát. Biztatásának köszönhetően fogott neki Debrecen történetének megírásához Bartha Boldizsár, felhasználva munkájához a tanács – azóta elpusztult – jegyzőkönyveit. Debrecenben jelentette meg Szőnyi Nagy István a korban egyedülálló Gusztáv Adolf-mithizációt tartalmazó *Kegyes vitéz* (Debrecen, 1675) című munkáját, és a gályarabságot megjárt Csúzi Cseh Jakab a *Lelki bölcsességre tanító oskoláját* (Debrecen, 1680). A főbíró fia, legifjabb Dobozi István folytatta apja munkáját, Debreceni Ember Pált biztatta egyháztörténetének megírására: nem rajta múlt, hogy csak jóval megkésve és külföldön jelent meg a *Historia ecclesiae reformatae*.

A Dobozi-korszakhoz hasonló módon meghatározó volt Debrecen és az egész régió életében Nógrádi Mátyás püspöksége (1665–1681). Elveszett homiletikájának kérdésével, egyéb ránk maradt latin és magyar nyelvű munkáival már foglalkozott a szakirodalom.³⁵ Érdekes, hogy jóval harminc felett írt egy homiletikai szakkönyvet, három exegetikai munkát latinul és egy magyar kegyességi művet, majd több mint húsz év hallgatás után adott közre egy kötetnyi angolból fordított zoltárprédikációt. Az *Idvösség kapuja* (Debrecen, 1672) című művének beköszöntő versei közt található verses önéletrajza is (*Author loquitor* címen) inkább szociális énjét, a közösségért végzett tevé-

kenységét hangsúlyozta.³⁶ A „Töröknek, Tatárnac köntösét megfogtam [...] Evangeliumnac szabad folyásáért” a tractusban lévő lelkészek és árvagyülekezeteik ügyében végzett követjárásait jelenítik meg (5–6. vsz.), illetve azt a munkáját, ahogyan lelkészt szerzett a kollégiumból az elhagyott településekre (9. vsz.). A bujdosók és elüldözött lekipásztorok mentése, elhelyezése embert próbáló feladat volt.

Máshol (7. vsz.) Nógrádi utalt arra a nélkülözésre, amely földi viszonyok közt megfizethetetlen. Mint esperesnek lett volna lehetősége másik szolgálati helyet választania, ugyanakkor a jó ügy melletti elkötelezettség és a személyes büszkeség is lehet oka a fenti elszólásnak. Természetesen az örök dicsőség kárpótol minden földi nyomorúságért, másrészt a közösség, a város hírneve: „Debrecennec hire megmarad örökké” (9. vsz.). A klasszikusnak mondható (biblikus és humanista eredetű) lezárás azért érdemel több kifejtést, mert a klerikusoktól szokatlan ezeknek a céloknak az érvrendszerbe építése. A kivívott és megérdemeltnek vélt dicsőségvárás, a tisztelet megadása már a kortársaknak is szemet szúrt. A Nógrádi halálát követő debreceni partiális zsinaton ugyanis a lelkészek éppen a néhai püspök túlbujjánzó centralizáló tevékenysége ellen emelték fel szavukat.³⁷

A nagybajomi lelkész, majd debreceni esperes, végül püspök fáradozásairól érdemesebb inkább a puritanizmusára irányítani a figyelmünket. Nógrádi Mátyás kiváló honi és külföldi puritán nevelőknél tanult, hazajöve hatalmi helyzetben sarkos módon képviselte értékrendszerét, elannyira, hogy a puritán presbiteri elvet is elvetette. Az 1665-ben nagy nehezen megválasztott generalis inspector/superintendens Nógrádi haláláig megtartotta esperesi tisztét (kenyérkérdés volt), sőt magát több helyütt „episcopus reformatus”-nak nevezte. Az 1680-as törvények pedig még arról is intézkedtek, hogy „senki magától semmi ritusban ne innováljon”, mindent ki ne nyomtathasson.³⁸ A Nógrádi működése alatt honosodott meg a tiszántúli egyházkerületben a könyvek kötelező cenzúrázása, ami jóllehet Geleji Katona idejében került hangsúlyozottan napirendre, a puritán debreceni szuperintendens is szükségesnek ítélte szakszerűen megtartani. Elannyira, hogy még a legnevezebb szerzők, Komáromi Csipkés, idős Köleséri és Martonfalvi művei is az ő szignójával jelentek meg.

A Debrecen hírét-nevét emelő tettei azonban párhuzamba állítják kortársai politikusi életútjával és mentalitásával. Apafi fejedelemtől kijárta a camera-ticum beneficiumot a kollégiumnak, és a coetusnak való adakozásra kötelezte az egyházmegye gyülekezeteit (1681-es közzsinat). Az ő idejében szaporodtak meg a debreceni polgárok által a kollégiumnak tett alapítványok.³⁹ Számptalan olyan zsinati rendelkezés látott napvilágot, amely az erkölcsi normákat kívánta szabályozni. A szatmárnémeti zsinat (1646) még a klasszikus ortodox igehirdetés és gyülekezeti élet mellett tette le voksát, a debreceni századvégi puritán irodalom pedig élesen elhatárolva magát a „szines keresz-

ténységtől, babonáskodástól”, közösségi szintről individuális szintre emelte az életnormák felállítását. Martonfalvi *Keresztyéni inneplés* (Debrecen, 1663) és Kabai Bodor Gellért *Traditionum humanarum flagellatio* (Debrecen, 1677) című munkái és az 1680–1681-es négy zsinat szigorú törvényei (részegekedés, fajtalan tánc, káromkodás ellen) mind egy sorba illeszthetők be.

Hasonlóan keveset foglalkozott eddig a szakirodalom a kor másik nagy mecénásával, Debreceni Kalocsa Jánossal. Az egykori debreceni esperes életútja is tanulságos: 8 évet töltött peregrinációban (1650–1658), Szilágyi Tönkö Márton perét ő vezette le Diószegi Kis Istvánnal együtt úgy, hogy eltörölték a vádakát. Saját munkái közül több szempontból is értékes az Énekek énekére írt exegézisének olaszból fordított és magyarázatokkal ellátott kiadása (Debrecen, 1693). Az ószövetségi könyv jellegzetes metaforikus értelmezési lehetőségeket rejt magában, és minden kornak megvan a maga Énekek éneke-olvasata, Szent Bernáttól Coccejuson át Ravasz Lászlóig. A XVII. századból ismerünk prédikációsorozatot, mely a debreceni Nagytemplomban hangzott el, és ezt a textust vette fel. 1681 pünkösdjén a város három lelkipásztorra (Felvinczi Sándor, Kabai Bodor Gellért és idős Köleséri Sámuel) prédikálta végig a könyvet kegyes coccejánus exegetikai eljárással, a korabeli kollégiumi diák, Debreceni Ember Pál naplójának bizonyága szerint.⁴⁰ Debreceni Kalocsa ebben az évben „nagy nyavalyájában beszorult” Debrecenbe, tehát éppen hallhatta is a beszédeket, mégis munkájának alapjául a genfi református teológus Giovanni Diodati (Deodatus) művét vette.⁴¹ A kötet előszavának a nyelvtanulásra és a fordítás kérdéseire vonatkozó értékes megjegyzéseire már felfigyelt a szakirodalom.⁴²

A századvégi lelkipásztor életművének becsét az általa kiadott kegyességi könyvek jelentik. Hét saját zsolnárpredikációját kollektá kötetben, Pápai Páriz Imre *Keskeny útjának* második edíciójával együtt adta ki: utóbbi mű tíznél több kiadást ért meg a XIX. század végéig, népkönyvként korszakunkig igen kedvelt olvasmány volt.⁴³ Ebben a formában még a szerkesztő életében kétszer napvilágot látott a kötet (Sárospatak, 1662; Lőcse, 1689). Élete vége felé, 1702-ben Szikszai P. Sámuel imádságoskönyvének, a *Menyország útjának* kiadását is támogatta. 1668-ban Szebenben jelentetett meg Debreceni Kalocsa a református apokaliptika szempontjából kulcsfontosságú könyvet: Szathmári Ötvös István *Titkok jelenése* című művét Melius *Apokalipszis-magyarázatának* centenáriumán adta közre. Könyveit mindvégig helyi polgárok kérésére és támogatásával nyomtatta ki, bár az utóbbi esetben nem volt képes azonnal a háttérrel biztosítani: a könyv már tíz évvel korábban készen állt a nyomtatásra.

Nem lehet véletlen, hogy a XVII. század protestáns kultúrájának egyik legmeghatározóbb könyvét, Bayly *Praxis pietatis*át (Kolozsvár, 1677) szintén kiadta az egykori debreceni esperes. A Medgyesi Pál által magyarra fordított *Praxisnak* ez volt a hatodik edíciója.⁴⁴ Sajószentpéteri István, aki ebben az időben járt a kollégiumba, és később könyveinek kiadását szintén a debreceni

esperes támogatta (1697–1699), mégis a megelőző, váradi kiadást használta: valószínűleg családi örökségként ráhagyományozódott kötetről van szó.⁴⁵ A megjobbított kiadásra nagy igény mutatkozhatott, hiszen Bayly művének fordítását a következő évben újra megjelentették (Lócse, 1678). Az életmű hasznosságát ékesen jelzik az elmondottak: nemcsak új művek, kegyességi teológiai könyvek nyomdába bocsátását, hanem „régiklasszikusok” újbóli, emendált megjelentetését segítette elő Debreceni Kalocsa János.

Kiemelkedő jelentősége van a kor protestáns kultúrájában a mecenatúrát vállaló egyházi vezetőknek, akik mondhatni a „tűr-tilt-támogat” hármaskörében érvényesítették vezetői szerepüket. Az adott történelmi események keretében válik érzékelhetővé Debrecen szerepe. Lelki vezetői révén képes volt a XVII. század legmostohább körülményei között is létrehozni a város történetében egyedülálló szellemi teljesítményeket. A szellemi-lelki Magisterek a zavaros idők ellenére – vagy inkább amiatt – hozták létre a debreceni kultúra (a korábbiakhoz képest) legrendszeresebb műveltségét, amelynek háttérében az a szellemi-lelki függetlenség állt, amely még a legzordabb külső körülmények esetén sem ismerte a maga számára más hatalmat, mint a tiszta Igét, a teljes szentírást.

IV. Debreceniség: A vizsgált korszak könyvei közé bevontam minden, a korszakba tartozó művet, a legszélesebb műfaji határokat megvonva (a professzorok retorikai-homiletikai és történelmi munkáin kívül a teológiai munkákat és népkönyveket, disputációkat és halotti köteteket), és nemcsak a Debrecenben nyomtatott műveket (például idős Köleséri Sámuel, Szőnyi Nagy István, Tolnai Szabó Mihály esetében): egyedüli kritériumként megjelölve a debreceniséget, minthogy a Martonfalvi-tanítványi kört kísérem figyelemmel.

A kutatás szempontjából előnyös módon nagy számban maradtak fenn nyomtatásban a XVII. század végéről a debreceni diákok által megtartott disputációk és a halotti prédikációk. A prelimináriák adataiból kirajzolódó kapcsolatrendszer és a nevesebb lelkipásztorok temetése alkalmából készített halotti kötetek életrajzai körvonalazzák az illustre collegium hatáskörét, ennek mentalitásába adnak betekintést.⁴⁶ A XVII. századi protestáns retorikáirók műveit korábban már különböző nézőpontokból többen is vizsgálat tárgyává tették (lásd Kecskeméti Gábor, Bartók István, Imre Mihály műveit). Amennyiben a prédikátoroknak a gyakorlati közösségformáló tevékenységét kíséreljük meg végigkísérni, az mind egyház-, iskola- és várostörténelmi, mind teológiai, irodalmi és néprajzi feldolgozást igényel.

Az ún. ortodox diákok vagy rögtön a professzoruk halálát követő években publikálták műveiket, vagy a kilencvenes években. Az előbbi korszakban megjelentetett műveket tematikailag az 1680–1681-es törvények szelleme és az ostromozó, feddő hangnem határozták meg, műfajilag a prédikáció és a halotti beszédek kategóriájában (Kabai B. Gellért 1678/1682, Gyulai T. Mihály

1681, 1683; Szenczi A. Pál 1682, Pathai B. János 1683, Somosi Petkó János 1683, Nánási Vas Gábor? [= elveszett], Szentpéteri István 1697, 1698, 1699). Az utóbbiakat ugyanabban a műfajban, de már az exegézis és a dogmatikai eligazítás narratíójával (Diószegi Kis István 1682, Debreceni Fóris István 1683, 1684; Felvinczi Sándor 1684, Szilágyi Tönkö Márton 1690, Szatmárnémeti Sámuel 1695/1701, 1696, 1700/1701; ifj. Rápóti Pap Mihály 1696). Mentalitástörténetileg megtalálják helyüket a korabeli Debrecen világában, hiszen a peregrinatio decennalis és az állandó katonai zaklatások, a lelki és a fizikai prés egyaránt az értékörzésre helyezte a hangsúlyt, a helyes tan és igaz élet eszményére, még ha kategorikus módon is.

Az erkölcsök megregulázását és a tantisztaság követelményét még a lelkési és az iskolai rétegre is ki kellett terjeszteni. A katonák dúlásai, rablásai, az állandó létbizonytalanság idején meglazult a szociális védőháló és az erkölcsi normák ereje. Elkóborolt vagy elrabolott asszonyok jogi státusának a kérdése jelzi a megrendült házassági szokásokat, még a tanítványok közt is volt, aki többször vált (Újlaskói Lőrinc), más lelkész pedig kölcsönpénzt nem adott meg, majd eltűnt a számonkérés elől (Kabai Márton). Sokáig a teljesen elnéptelenedett északkeleti egyházmegyékben (Ugocsa, Nagybánya, Szatmár, Bereg, Máramaros) a rektorok vagy egyáltalán a lelkileg érintett emberek néhol felszentelés nélkül is rákényszerültek a papi feladatok elvégzésére.⁴⁷ A volumenében legtöbb munka nem véletlenül az ún. ortodox írók toláéból származik.

Az ún. puritán irodalom is új lendületet kapott a századvégen. Az iskolaépítés, az oktatási folyamat feltételeinek megteremtése, az első tíz év kemény munkája után (1659–1669) a peregrinatio decennalis üldözései felerősítették a puritán kegyességi irodalmat (1673–1685), s a mártírium központi kérdéssé vált (1675–1681). Kocsi Csergő Bálintnak 1675-ben a gályáról Debrecenbe eljuttatott levele, Szőnyi Nagy István és Tolnai Mihály hitvédő vitézi életre, szent és kegyes vitézségre serkentő prédikációi, Nagyari József táborigi prédikációi a jelzőoszlopoi a református politikai-vallási közhangulatnak.⁴⁸ A kor jellegzetes műfaja az imádság és a zsoltárprédikáció: a Martonfalvi-diákok közül is többen alkottak ezekben a műfajokban (Filepszállási Gergely, Debreceni Kalocsa János, Debreceni Ember Pál).⁴⁹

A megnövekedett számú egyházi beszéd ebben a korban már nehezen sorolható be egy fogalom alá. Maguk a szerzők is más-más névvel jelölték beszédeiket, melyek elválnak egymástól terjedelemben és műfaji szempontból is (prédikáció, elmélkedés, oktatás, magyarázat, fordítás, loci communes). A prédikáció mint általános formai követelmény megmaradt (Debreceni Fóris István 1683), azonban az olyan segédmegjelölések, mint „magyarázat” vagy „oktatás” is félreérthetők (idős Köleséri Sámuel 1677). A fordítás sem jelent csupán szöveghű fordítást, inkább tolmácsolást, magyarázatokkal bővítést (Debreceni Kalocsa János 1693). Az 1681 utáni prédikációstermés az

1630–40-es évek elmélkedés-irodalmának lett megváltozott formában a reneszánsza (Csúzi Cseh Jakab 1682, Drégelypalánki János 1692; Szikszai P. Sámuel 1700), ám a német eredetű fordítások mellett az angolszász művek jelentősége nőtt meg. Az elmélkedés és a prédikáció viszonyát ezek alapján tisztázni szükséges.

Jellegzetes századvégi tematikus beszédcsoportok is keletkeztek: pestis, égi jelenségek, apokalipszis egyaránt témát szolgáltatottak, bár kevés debreceni diák számára (Felvinczi Sándor, Vecsei M. István).⁵⁰ A puritánok gyakorlat-központú témáiból foglalkoztak néhányan például a válásokkal (Szilágyi Tönkö Márton 1690, Drégelypalánki János 1692), a merészebb, nyílt coccejánus vagy cartesiánus exegézisre hajlók a világi-vallási határkérdéseket vizsgálták (ifj. Köleséri Sámuel disszertációi, Nánási Vas Gábor 1675, Apáti M. Miklós 1688, Vecsei M. István 1690, Debreceni Ember Pál 1702). A századvégi szakirodalom által oly markánsan jellemzett hazai zsinatok puritán- (1646) és coccejánus-ellenességét (1673) mindenesetre jól szemlélteti két „meghurcolt” Martonfalvi-diák esete.

1677-ben Jan van der Waeyen kiadta hollandul Coccejus *Summa Doctrináját*, illetve Frans Burmann is saját coccejánus fő művét, ekkor sikerült meg egyezni Amszterdamban a két pártnak az egyetemi tanszékek beosztásában. Mire létrejött a béke, éppen a harcos coccejánusok nem hagyták nyugodni a fegyvereket. Ebbe a szellemi konfliktusba keveredett bele két magyar diák, csak éppen egymás ellen. Nánási Vas Gábor *Arca Noe* (Utrecht, 1678) című voetiánus művére a coccejánus Almási Mihály adta meg a feleletet anti-apológiájában (Leyden, 1678). Itthon ennek a késhegyig menő vitának nem sok nyoma maradt: a kezdeményező felet mindenesetre egy meg nem nevezett ügyben a zsinat pénzbírságra ítélte, elképzelhető, hogy honi magaviselete volt kifogásolható.

A másik nevezetes egyén Hunyadi András, a radnóti zsinat egyik elítéltje, akit már a következő zsinaton megintettek (1675 júniusa, Csatár), mert a keresztség kiszolgáltatásában nem alkalmazkodott az előírásokhoz. Az 1680-as zsinatok során többször tárgyalták a kollégiumi tanuló ifjúság felterjesztését a rektori javadalom elmaradása ügyében. A vizsályt okozó Püspöki nevű mezőváros rektori állásának lelkipásztora Hunyadi András volt, aki nemsokára az egyik helyi nemessel is vitába keveredett. Bár esperesnek is megválasztott, majd aztán esperesi és lelkipásztori tisztségétől is megfosztották, végül az 1694. novemberi matolcsi zsinat vénségére tekintettel meghagyta, ha megválasztja őt bármely gyülekezet, végezhesse a lelkipásztori teendőket.⁵¹

Láthatóan nem elsősorban a nézetei miatt lett mellőzött, hanem – mint az Tolnai Dáli János esetében is nyilvánvaló – emberi magatartása, viselkedése távolította el őt másoktól. Sajószentpéteri István élete példázza azt, hogy ez a fajta attitűd egyáltalán nem kötődött a puritán etikethez. A hagyományos kategóriák szerinti ún. ortodox prédikátor Martonfalvi-tanítvány volt, és

apró hajdúvárosokban szolgált majd ötven évig. Beszédmódjában alkalmazkodott a hallgatóság nyelvi kultúrájához, néhol a közönségességig; büd-szentmihályi hivatalából feltehetőleg összeférhetetlensége miatt mentette fel a közzsinat (1709). Ellenpélda az ún. coccejánusként jellemzett Debreceni Ember Pál: a losonci gyülekezet tagjai „inter fletus et lamenta auditorum” kísérték a mezőváros határáig, mikor szatmári lelkipásztorságára indult. Ráday Pál latin verssel búcsúztatta, ő pedig köteteknek példányával kedveskedett ifjú barátjának. Beszédét egy ízben II. Rákóczi Ferenc is végighallgatta, és az könnyekig meghatotta.⁵²

Nagyjából húsz szerzőtől maradtak fenn munkák, a legszélesebb spektrumon mind retorika, mind hangnem tekintetében. Előzőleg már láttuk, hogy a hagyományos eszmetörténeti besorolás alapján az ortodox irányba tartozók létszáma a meghatározó. A kép azonban nem ennyire sematikus, mint hogy az ortodox fogalom sem. A korban alapvetően a hithűségnek a szinonimája, a rítusban újítókkal szemben. Megfontolandó a saját, immanens értékrendszerében elfoglalt helye szerint megközelíteni a terminust. Amikor a XVII. század végén a kölcsei zsinat alkalmával (1688 novemberében) Körmendi Péter püspök alávetette magát az esperesek vizsgálatának, három szempont szerint értékelték. Tudományára nézve ortodoxusnak, egyház-kormányzatára nézve hűségesnek, életére nézve szentnek és kegyesnek ítéltetett.⁵³ A tudományos, szépirodalmi és hitéleti szövegekből az első nézőpontra is találhatunk választ, az egyháztörténeti és egyéb történelmi feljegyzésekből a második pontról viszonylagos képet alkothatunk, azonban a harmadik alig látszik megválaszolhatónak. A három nézőpont együttes érvényesítése, több szempont és módszertani megközelítés komplementer alkalmazása árnyalhatja az eddigi sematikus eszmetörténeti torzulásokat. Ezzel a tudományelméleti nehézséggel együtt kíséreltük meg felvázolni a Martonfalvi tanítványok lelki körképét.

A Goeters-féle református pietizmus kategória azért nyújt kiváló értelmezői nézőpontot, mert Martonfalvi professzor egyéniségének, vezetői stílusának, ha tetszik managementjének lényegére világít rá. Az egymással szemmel láthatólag szöges ellentétben állók is megfértek a kollégium falai közt, miközben minden évben szabályosan végigellenőrizték a hallgatóság tanulmányi előrehaladását, erkölcsi és magatartási kultúráját. Ahol az óprotestáns hitű és a merészen újító lelkületű is kapott adandó alkalommal támogatást, hogy külföldi akadémiákon vértelje fel tudását, az az iskola maximálisan teljesítette nevelői feladatát: a jól megerősített tudáson alapuló szabad gondolkodásra helyezte a hangsúlyt. A „Lélekben és igazságban” elvén, a biblikus közösségépítés talaján álló „alkalmazott kegyesség” a református pietizmus lényege.

- 1 ProtSz 1897, 491.; PEIL 1888, 823. sq.
- 2 TÓTH Sámuel, *Adalékok a tiszántúli ev. reformált egyházkerület történetéhez*, Debrecen, 1894, 50.
- 3 ZOVÁNYI Jenő, *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*, Debrecen, 1939, 41.
- 4 Wilhelm GOETERS, *Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis zur labadistischen Krisis 1670*, Leipzig, 1911; Karl REUTER, *Wilhelm Amesius, der führende Theologe des erwachenden reformierten Pietismus*. Neukirchen, 1940; Ernst BIZER, *Die reformierte Orthodoxie und der Cartesianismus*, ZThK 1958, 306–372.; CZEGLÉDY Sándor, *A teológia tanítása a Kollégiumban = A Debreceni Református Kollégium története*, főszerk. KOCSIS Elemér, Debrecen, 1988, 545–549.; Kaspar von GREYERZ, *Religion und Kultur. Europa 1500–1800*, Göttingen, 2000, 127. sq.
- 5 A Debreceni ev. ref. Főgymnasium Értesítője 1894, 23–25.; TT, 1896, 50.
- 6 ZOLTAI Lajos, *Martonfalvi Tóth György címerlevele 1666-ból*, Turul, 1903, 135–137.
- 7 ZSIGMOND Ferenc, *A Debreceni Református Kollégium története, 1538(?)–1938*, Debrecen, 1937, 69., 76.
- 8 *Lamentum metricum*, Debrecen, 1681, Ism. MKsz, 1918, 84.
- 9 KABAI BODOR Gellért, *A jó előjáróknak a nép közül való kiesésének káros voltáról való edgyügyű Elmélkedés* (HB. Id. Dobozi István), Debrecen, 1679. – a sír felett mondott beszéde, a debreceni Nagy-Temetőben; HODOSI Sámuel, *Őrálló toronyba helyeztetett vigyázó, melyben minémű lelki isméréssel kelljen tisztiben forgolódni az Istentől előállított Egyházzolgáknak, lerajzoltatic*, Debrecen, 1680. – id. Köleséri Sámuel vejének veszprémi beiktatási beszéde; MOKOS Gyula, *Kocsi Csergő Bálintnak a pápai iskola rektorának beszéde az 1681. szeptember 13. közvizsgálaton*, Dunántúli Protestáns Lap 1893, 6., 27. – a volt gályarab prédikátor pápai beiktatási beszéde, melynek témája: hogy „az nagy emberek estiben nem kell megütközni”.
- 10 KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Igaz Hit*, Szeben, 1666, 741.
- 11 BALOGH István, *Debreceniség*. Studlitt 1969, 11.
- 12 BARÁTH Béla Levente, *Martonfalvi György (1635–1681) munkásságának jelentősége a Debreceni Református Kollégium és a magyar peregrináció történetében*, Debrecen, 2000, 5–7. A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai 2.
- 13 TIREK Kt. 64.; RMK I, 1556.
- 14 TRÓCSÁNYI Zsolt, *Teleki Mihály. Erdély és a kuruc mozgalom 1690-ig*, Bp., 1972.
- 15 SZATMÁRNEMETI Mihály, *Dominica*. Kolozsvár, 1675. (b)2r.
- 16 A prédikációk tekintetében eddig statisztikailag fel nem mért hatástörténetről van szó. Csak a debreceni kollégiumi könyvtár kéziratárában: TtREK R 168, R 3803.
- 17 KOLTAY Klára, *Angol puritánus könyvek kétszáz éve Magyarországon*, Debrecen, 1989.
- 18 A bibliai állat Krisztus-metafora, szerepeltetése a prédikációkban elég gyakori. Lásd LUKÁCSY Sándor, *Isten gyertyácskái. Metaforák a régi magyar prédikációkban*, Pécs, 1994. 117.; APÁCZAI CSERE János, *Magyar Encyclopaedia*, sajtó alá rend. BÁN Imre, Bp., 1959, VII/XL, 4.
- 19 ZSIGMOND F., *i. m.*, 70.
- 20 DEBRECENI Ember Pál, *Wade mecum*, Debrecen, 1679–81, 53. DtREK, O 153.
- 21 ZSIGMOND F., *i. m.*, 71.
- 22 Kiadta BARÁTH B., *i. m.*, 49–51.
- 23 ZOVÁNYI J., *i. m.*, 180–186.
- 24 RÁCZ István, *Debreceni diákok. Forrásgyűjtemény*, Debrecen, 1997, 334. Editiones Archivii Districtus Reformatorum Transtibiscani VI.
- 25 BÉKEFI Remig, *A debreceni ev. ref. főiskola XVII. és XVIII. századi törvényei*, Bp., 1899, 22.
- 26 A Debreceni ev. ref. Főgymnasium Értesítője, 1894–95, 339–341.
- 27 1– Rápóti Pap Mihály (1691–1726); 2– Pathai K. István (1695–1711), Veresegyházi Tamás (1711–26); 3– Felvinczi Sándor (1678–86), Veresegyházi Tamás (1686–1709), Czeglédi Pál (1710–12); 4– Kabai Bodor Gellért (1674–81); 5– Debreceni Ember Pál (1704–1705), Apáti Madár Miklós (1721–24).
- 28 *Partiumi könyvesházak 1623–1730* (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah), sajtó alá rend. FEKETE Csaba–MONOK István–KULCSÁR György–VARGA András, szerk. KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, 1988, 301–304., 307., 321–324. Adattár a XVI–XVII.

századi szellemi mozgalmaink történetéhez 14.

29 Csak adataink vannak a következő szerzők elveszett műveiről: Komáromi Csipkés György 4; Debreceni Pellionis János, Debreceni Kalocsa János, Kabai Bodor Gellért, Érsekújvári Kara Orbán 2-2 művéről. Lásd BENDA Kálmán–IRINYI Károly, *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961)*, Bp., 1961, 332–339.

30 Az alábbiakban következő listákon szereplő művek beazonosításához lásd ZOVÁNYI Jenő, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., 1977.³ (PEtL) Külön jelöltem (kurzíválással) a Debrecenben megjelent, debreceni lelkipásztor vagy tanár által kiadott vagy Martonfalvitánítvány munkákat. *Debreceni Pellionis János*, Debrecen, 1663; *id. Köleséri Sámuel*, Debrecen, 1666, 1677; *Drégelypalánki János*, Debrecen, 1667/1682, 1692; *Csúzi Cseh Jakab*, Debrecen, 1668, 1680, 1682; Nánási Lovász István, Kolozsvár, 1670; Nánási Vas Gábor, Kolozsvár, 1675; Perneszi Osztopányi Zsigmond, Kolozsvár, 1676, 1678; *Szőnyi Nagy István*, Debrecen, 1681; *Debreceni Kalocsa János*, Debrecen, 1693; *Husztai Szabó István*, Debrecen, 1698; *Debreceni Ember Pál*, Debrecen, 1700.

31 RÁCZ István, *Protestáns patronátus. Debrecen város kegyurasága*, Debrecen, 1997, 90.

32 BARTHA Boldizsár, *Rövid krónika [...] Debrecenben esett emlékezetesebb dolgokról*, Debrecen, 1666. Bev. ell., sajtó alá rend. OZSVÁTHNÉ KRANKOVICS Ilona, Debrecen, 1984, 16., 19. HBmL forráskiadványai 2.

33 TÓTH Ferenc, *Túl a tiszai [...] Püspökök élete*, Győr, 1812.

34 DPL 1905, 609.

35 BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., 1998, 211–219.

36 RMKT XVII/10, 76. sq.

37 ZOVÁNYI J., *i. m.*, 41.

38 TÓTH S., *i. m.*, 53.

39 A debreceni kollégium rektoriáiról való gondoskodásra, a kollégium számára való adománygyűjtésről: TÓTH S., *i. m.*, 53–71.; A templom és az iskola (tanárok) javára tett testamentumról: RÁCZ István, *Debreceni végren-*

deletek 1595–1847, Debrecen, 1983, 20. A HBmL forráskiadványai 8; Halotti beszédekben és prédikációs előszókbán is találkozunk a személyes támogatásra való utalással: *id. Köleséri Sámuel* Szabó Pál (RMK I, 1279, 1281, 1283), *ifj. Rápóti Pap Mihály* Jenei Mihály (RMK I, 1451) debreceni polgár segítette.

40 *Wade mecum*, 72–112., 131–154.

41 PEtL, 138.

42 BARTÓK I., *i. m.*, 286., 294.

43 SZIGETI Jenő, *Protestáns népi olvasmányok a 19. században az Alföldön*, Ethn, 1973/3, 332–341.

44 BODONHELYI József, *Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai*. Debrecen, 1942, 61.

45 „Lásd a' Prax. piet. ötödik akadályát a' Kegyességnek. p. 231. 232. 233. edit. Varad.” = SZENTPÉTERI István, *Ördög szára bordája*, Kézirat, 1712–3. In: TtREK, R 618, 77v.

46 Sajnos pont a Martonfalvi-kötet hiányzik (MKsz 1918:84). A többi nagyrészt fennmaradt: *Temetési pompa* (Bocsikai Újlaki F. felett, 1674); *Sympathia memoriae* (*ifj. Köleséri Mihály*, 1679); *Parentatio lugubris* (Nógrádi Mátyás, 1681); *Brabeum vitae* (*id. Köleséri Sámuel*, 1683); *Hedera poetica* (Felvinczi Sándor, 1686); *Epicedium* (Szenczi A. Pál, 1691); *Honor posthumus* (Szilágyi Tönkö Márton, 1700.).

47 TÓTH S., *i. m.*, 50–53.

48 SpFüz 1863:757; Szőnyi N. István 1675, Tolnai Sz. Mihály 1676, Nagyari József 1683 (kéziratos).

49 Jelölés a 29. jelzetben alkalmazott módon. Itt a textusként választott zsolnárt is jelöltem. – Ima (*Köleséri Sp.* 1666; Szántai Mihály Kolozsvár, 1676; *Szőnyi Nagy István* Debrecen, 1681; *Szatzmárnémeti Mihály* Debrecen, 1685/1703; Kézdivásárhelyi Matkó István Debrecen, 1691; *Filepszállási Gergely* Kassa, 1694; Szatmári Pap János Kolozsvár, 1707); – Psalmusok (*Debreceni Kalocsa János Sp/Lőcse*, 1662–7 db; *Nógrádi Mátyás* Kolozsvár, 1672–51. Ps.; *Szatzmárnémeti Mihály* Kolozsvár/Lőcse, 1679–teljes; Tófeus Mihály Kolozsvár, 1683–teljes; Bándi P. Sámuel Franeker, 1690–68. Ps.; *Debreceni Ember Pál* Debrecen, 1698–29. Ps.; Pápai Páriz Ferenc Kolozsvár, 1710–teljes).

50 Jelölés az előzőhöz hasonlóan. – Pestis (Szepesi W. András Sp-1662; *Debreceni Kozma András* disp-1662; *Komáromi Csipkés* 1664; *Felvinczi Sándor* 1679; Pápai Páriz Ferenc Kolozsvár, 1690); égi jelenségek (*Komáromi Csipkés* 1665; Kisztei Péter Kassa, 1683; *Husztai Szabó István* 1705); Apokalipszis (Szatmári Ötvös I. Szeben, 1668; *Komáromi Csipkés* Kolozsvár, 1673; *Vecsei M. István* Franeker, 1690).

51 TÓTH S., *i. m.*, 48., 53., 55., 70.

52 MAKKAI László, *Ráday Pál és a magyar művelődés = Ráday Pál Emlékkönyv. Ráday Pál 1677–1733. Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára*, szerk. ESZE Tamás, Bp., 1980, 118.; KATHONA Géza, *Debreceni Ember Pál 1661–1710*, ThSz, 1961, 220.

53 TÓTH S., *i. m.*, 66.

A szöveg történetisége – a történelem textualitása Az újhistorizmus*

I. Bevezetés

Miért az újhistorizmus?

Az újhistorizmus a kultúra termékeinek analízise és valami „más” közötti közvetítésre vállalkozik olyan szakkifejezések segítségével, mint a kölcsönös áramlás, csere, vagy az alkudozás (circulation, exchange, negotiation). Tanulmányom sugalmazása szerint a jelenkori magyar irodalomkutatás számára az egyik fontos, érdeklődésre számot tartó kérdés az lehet, hogy az említett „más” hogyan definiálható, mit értenek az újhistoristák a történelem eszméjén. Különösen tanulságosak lehetnek ebből a szempontból az újhistorizmust kísérő viták. Ez a problémaelemző tanulmány feladatának tekinti a diszkusziók részleges bemutatását, mivel valamennyi fejezete megjelenít ellentétes vitapozíciókat. Újhistorista szövegek részletes elemzésével kívánja reprezentálni az angolszász irodalomtudományban meghatározónak számító diszkurzus meglehetősen összetett elméleti pozícióit. Miért látszik problematikusnak a dekonstrukció távlatából az újhistorizmus posztmarxista szemléleti jellege? Hogyan jelölhető ki a mimézisz határai a történelmi megértésben? Vajon milyen szövegelméleti alapokon nyugszik az újhistorizmus? Hogyan olvas nőként az új történetiség képviselője? Miként változhat át az újhistorizmusban a jelen és a múlt közötti közvetítés gondolata a személyes elfoglaltság (self-concerns) apológiájává? Efféle kérdések kapnak nagy teret a továbbiakban.

A New Historicism új értelmet ad a történész korlátozottságának, amikor búcsút vesz az objektivitás, a teljesség, a hiteles rekonstrukció értékeitől. Ezeket a vágyakat a személyes elfoglaltság nyílt vállalása váltja fel az értelmezésben. A történelem tanulmányozásából nyerhető tapasztalat hermeneutikai felfogása – közelebbről az a belátás, hogy itt a megértő maga is hozzátartozik ahhoz, amit meg akar érteni – tiltás alá van helyezve az újhistorizmusban. Csakis reménykedhetem abban, hogy az újhistorizmus történeti narratívájának teljesebb hazai recepciója ösztönzést adhat a hazai interkanonikus

* Első rész. A második részt a következő számban közöljük.

diszkurzus kibontakozásához. Nemcsak az irodalmi hermeneutika és az új-historizmus oly kívánatos szakmai párbeszédéhez járulhat hozzá, de segítheti az elméleti tájékozódásban a hazai filológiai historizmust is, hisz az új történetiség különösen az angol irodalom reneszánsz korszakában vállalkozik a művek társadalmi beágyazottságának tudományközi megközelítésére.

Nem utolsósorban az újhistorizmus – mint kontextualista típusú szöveginterpretáció – megfontolásra érdemes szempontokat kínálhat a hazai kritikai vitákhoz, jelesül az allegorétikus, referenciális olvasást illető elméleti kérdések kidolgozásához.

II. Újhistorikus önmeghatározások

Elvi elzárkózás a módszertani program kijelölése előtt

H. Aram Veese az újhistorizmus képviselőinek jellegzetesebb szövegeit reprezentáló antológia összeállítására 1989-ben tett először kísérletet. Valódi nehézséget jelentett számára a szerzők csoportosítása, mivel előzetesen nem tudta világosan körülhatárolni az újhistoristaként számon tartott, mégis messzemenően egyéni törekvéseket. A szerkesztő – visszaemlékezvén erre a vakmerő vállalkozására – még 1994-es második antológiájának a bevezetőjében is arról beszél, milyen „örült vágy motiválhatja azt az eleve kudarcra ítélt erőfeszítést, amely az újhistorizmus legjobb szövegeit egybe akarja gyűjteni”.¹ Az első könyv megjelenése után az antológiába felvett szövegek szerzői közül négyen tiltakoztak a mégoly laza együttesbe való besorolásuk ellen, s önmeghatározásuk során ragaszkodtak különállásuk hangsúlyozásához. Joel Fineman – aki egyike volt ennek a négy szerzőnek – az újhistorikusok gondolkodásának egyetlen közös vonását a módszertani programok kijelölése előli elvi elzárkózásban vélte megjelölhetőnek.² Louis Montrose „kritikai gyakorlatukat illetően teljesen heterogén csoportnak” gondolja az újhistorikusokat.³ Ehhez a véleményhez kapcsolódnak az „irányzat” meghatározó elméletalkotói. Hogy példát is mondjak, Catherine Gallagher, aki szerint a „jelenség maga a meghatározatlanság” („no doctrine at all”).⁴ Idesorolható Stephen Greenblatt, aki az újhistorizmus megkülönböztető jegyének éppen azt tekinti, hogy nincs közösnek mondható kritikai elvrendszere és programja. Példaként említhető Alan Liu nevezetes formulája, mely szerint egyetlen közös vonás tartja össze az újhistoristákat: az a széles körben elfogadott vélemény, hogy semmiféle összetartó kapocs nem létezik munkáik között. Ebbe a sorba illeszkedik Simon During nemrégiben megfogalmazott állítása: „egymástól elképesztően különböző könyvekre és folyóiratcikkekre aggatták az újhistorizmus címkéjét.”⁵ H. A. Veese, találkozáskor az *önazonosságtudat*nak ezzel az *együttes válságával*, kénytelen volt megállapítani, hogy „az újhistorizmus megfelelő jeltárgy nélküli nyelvi jelölő”.⁶

H. A. Veese két reprezentatív újhistorista antológiát szerkesztett, több konferenciát szervezett, így az újhistorizmus első számú szakértőjének, közvetítőjének számít. Minden megszorítást figyelembe véve négy pontban foglalta össze a rendkívül heterogén elméleteket felvonultató irányzat egységesítő alapelveit: „Az újhistorizmus tényleg feltételezi, hogy 1. minden megnyilvánulás beágyazódik az anyagi tevékenységek rendszerébe, 2. mindenfajta leleplezés, kritika, szembenállás ki van téve annak, hogy az általa elítélt eszközöket alkalmazza, és azt kockáztatja, hogy az általa pellengérré állított gyakorlat csapdájába esik, 3. az irodalmi és nem irodalmi szövegek áramlása egymástól elválaszthatatlan, 4. nem létezik olyan archívumi vagy imaginárius diszkurzus, amely hozzáférhetővé tenne soha meg nem változó igazságokat, vagy megmásíthatatlan emberi természetet, 5. a kapitalista berendezkedés alatt működő kultúra leírására alkalmas nyelv és kritikai módszer részt vesz abban az ökonómiában, amelyet leír.”⁷ A valóban közösnek mutakozó alapelvek kinyilvánítása ellenére időről időre megfogalmazódik a nyolcvanas évek elején felmerült súlyos kritika: az újhistorizmus eszerint máig képtelen volt létrehozni a maga elméleti önmeghatározását. Talán egy lépéssel közelebb kerülünk az újhistorizmus elméleti keretének a kijelöléséhez, ha az itt következő rövid áttekintésben egyenként értelmezzük az újhistorizmusnak tulajdonított öt alapelvet.

Az újhistorikusok főként a reneszánsz kor kulturális formáinak és a patronáló intézményeknek az összeolvadásával szemléltetik az első pontban megfogalmazott beágyazottság megnyilvánulásait. Elsősorban azt vizsgálják, hogyan fonódott össze az irodalom és a hatalom, a drámai színjátszás, a retorikai képzés, a pásztorjáték, a költői mesejáték és az állam. Példaként említhetők az ismertebb allegorikus mesejátékok, amelyek ellentétes hatalmi érdekcsoportok versengésének, vitáinak a kihelyezett közegeként készítették elő a tényleges politikai küzdelmeket. Stephen Orgel *The Role of King* című tanulmánya azt követi nyomon, hogyan ágyazódott be a valóságos hatalmi konfliktusba az a költői mesejáték, amelyet I. Károly megrendelésére jogászok készítettek, de valójában nem I. Károly, hanem a király ellen fellépők nézeteinek adott hangot.⁸

A hatalmi csatározások színrevitelének segítségével a második újhistorikus alaptételt már ezen a ponton be lehet vázlatosan mutatni. Emlékezhetünk rá, az újhistoristák szerint mindenfajta leleplezés, kritika, szembenállás ki van téve annak, hogy az általa elítélt eszközöket alkalmazza, és azt kockáztatja, hogy az általa pellengérré állított gyakorlat csapdájába esik. A darabot megrendelő király illúziója látványosan megmutatja, hogyan lehet a saját kritika áldozatává válni. A jogászok, akik színpadra állították a darabot, azt akarták I. Károly tudomására hozni, hogy elrugaszkodott a valóságtól, de ezt épp egy mesejátékban, vagyis a valóságtól végletesen elrugaszkodott fantáziavilágban vélték elmondhatónak. Ártalmatlan bókká változtatták burkolt fenyege-

tésüket, s ez a királynak annyira tetszett, hogy elrendelte az előadás megismétlését. A darab végén viszont mégiscsak elhangzik a későbbi nemzeti öszszeomlás ismeretében súlyos kijelentés. Eszerint semmi nem legitimálja I. Károly abszolút előjogait az államügyekben: „A világ nem adhat előjogokat senkinek / Nem virulhatunk csakis együtt.” A feltétlen királyi hatalmat illetően végső soron végzetes következményekkel járt ez a megnyilatkozás, mert az abszolutizmus alapjait vonta kétségbe, a király mindenek fölött álló autoritását. Ezt az álláspontot képviselték a király valóságos politikai ellenfelei, akik I. Károlyt később lefejezték.

Stephen Orgel esszéjének a gondolatmenete jellemző példája annak, hogyan szemlélik az újhistoristák az esztétikai és az „anyagi tevékenységek” között feltételezett kölcsönhatásokat. Az újhistorikusok saját tanulmányaikat sem vonják ki második alapelvük hatálya alól, sőt, nem idegen tőlük az önfeltárás, a tudományos büntudat sem, amelyet az újhistorizmus ellenzéke, mint jelesül Stanley Fish, kíméletlen szarkazmussal emleget.

A harmadik alapelv szerint az irodalmi és nem irodalmi szövegek áthatják egymást, így nincs mit csodálkozni azon, ha Fineman megmutatja az olvasónak, hogyan illeszkedik egymásba Shakespeare *Szonettjeiben* a költészet és Jacques Lacan későbbi szubjektumelmélete, amikor az írás „szimbolikus motívuma”, a szimbolikus-írott-interszjektív hangnem „zsákmányként elejti” az Imagináriust, a képszerű petrarcai hódolat képzeletbeli motívumát. Ide tartozó példaként említhető másfelől Montrose nagy hatású könyve, amely azt vizsgálja, hogyan szennyezi az életvilág ellenállhatatlanul az irodalmi szöveget. A reneszánsz ünnepi pásztorjáték nemcsak a szolgálkú képmutatásba nyújt ironikus betekintést, de a szövegen kívüli világ valóságos kegyetlenségeinek az esztétikai szublimálására is példával szolgál.⁹ Jelezni kívánom, hogy a későbbiekben behatóan tárgyalok néhány újhistorista tanulmányt, s ezeknek számos részlete szemlélteti ezt az alapelvet.

Nincs szöveg, amely elvezetne „örök igazságokhoz” – hirdeti az újhistorizmus, s az olvasó joggal veti fel a kérdést, vajon miért nincs meghatározva közelebbről az „örök igazságok” sokféle távlatból is kétes értékű fogalmának a jelentése. Másfelől e negyedik tételnek némileg ellentmond, hogy Greenblatt kultúrtörténeti törést, szakadást érzékel a megelőző korszak és a reneszánsz között, ellenben saját korának az analógiájaként vizsgálja a reneszánszt, tehát a történeti folytonosságra helyezi a hangsúlyt, így ez a feltevése a reneszánszban kialakuló, s azóta változatlan szubjektum gondolatának az irányába mutat. Greenblatt elméleti alapvetésnek számító munkáiban a reneszánsz a történelmi folytonosság paradigmája, s ez nincs teljes összhangban a negyedik pontban megfogalmazott eszménnyel.

Elméleti szempontból rendkívül igényes tanulmányokkal kapcsolatban is felmerül – Caroline Walker Bynum kifejezését használva – a „jelenvalóság jelenségnek” (presentism) nevezhető probléma, melynek a lényege abban

ragadható meg, hogy az újhistorizmus hajlamos mindenben felfedezni a jelenkori korszerűség jegyeit. Ez a törekvés nem teljesen független az „antikvárius” történelmi gondolkodásra való visszahatástól, amellyel szaktörténészek „megkísérelték meghatározni annak mértékét, hogy mennyiben különbözik a múlt adott szakasza az ő saját korszakuktól”.¹⁰ Emlékeztetnem kell arra, hogy Hayden White figyelme kiterjed a történelmi munkákban jelen lévő megnyilatkozások módozataira és különböző szintjeire, mint az „1. krónika, 2. történet, 3. a cselekményformálás módja, 4. az érvelés módja és 5. az ideologikus befoglalás módja”.¹¹ Az újhistorista elemzésekben ennek az átfogó igénynek és módszerességnek a megnyilvánulásaival viszonylag ritkán találkozhatunk. Ehhez a kérdéshez is vissza kell még térnünk a későbbiek során.

Az ötödik pontban szorgalmazott kultúra poétikája azt ígéri, hogy képes válaszolni a piacgazdaságra szervezett társadalmak kihívásaira. Meg kell jegyezni: nemritkán viszonylag összetett közgazdasági gondolatmenetek elsajátítását igényli az olvasótól némely újhistorista tanulmány, hogy érthetővé váljék az irodalom és a gazdaság közötti analógia alapja. Szubjektumelméleti távlatból például a szerződéses viszony üres személyiséget követel. Az üzletfelek is maguk kívánják saját érdekeiknek megfelelően kitölteni a szerződés üresen hagyott részeit. Az üres szubjektum számít eladhatónak a piacon, s a mindenkori hatalomnak is erre van szüksége. A szerződő felek fölött beálló történés értelmezéséhez bevezetett fogalmak, amilyen például Hobbesnak az állam, Marxnak az általános egyenérték, Freudnak a tudatalatti vagy Saussure-nek a nyelv a lényegétől megfosztott humán szubjektum kiüresedtségét fejezik ki. Az újhistorizmus elfogadja, hogy az üresség elkerülhetetlen, szükségszerű. A szerző halálát bejelentő Barthes, az üres szubjektumról szóló Lacan, a hatalomnak alávetett szubjektumról értekező Foucault, a címzettet (addressee) implicite megszüntető írásos jelről elmélkedő Derrida, s összességében mindazoknak a szubjektum haláláról szóló elbeszéléseknek a folytatásaként értelmezhető az újhistorizmus, amelyek nem tragikus hangsúllyal beszélnek a személyiség humanista perspektívájának kérdésessé válásáról.

Az újhistorizmus számára nem elsődleges probléma a szabad személyiség megléte vagy hiánya, sokkal inkább az látszik termékeny kérdésnek, hogy miként lehetséges „önfenntartó szorongást” (self-sustaining anxiety) teremteni. Ez a felismerés belülről is fakadhat, ha felismeri az én, hogy pusztán a piac teremtménye, s ez a szorongás Greenblatt szerint akár még üdvös (salutary) is lehet. Másfelől a hatalmi helyzetük fenntartásában érdekelt emberek, ha csak tehetik, szerét ejtik annak, hogy a gyengébbekben szorongást keltsenek. Az önfenntartó szorongás tehát egyaránt gyökerezhet a hatalomban és/vagy a gyökértelen szubjektivitásban, de a piac bizonytalanságában is.

Az újhistorizmus főbb alapelveinek a felvázolása után látnivaló, hogy az irányzat érzékelésmódja és problémalátása viszonylag nehezen kapcsolható a magyar irodalmi gondolkodás hagyományvilágához.

III. Az újhistorizmus kritikai fogadtatása

Az angolszász, a német és a magyar befogadás távlatai

Az újhistorizmussal szembeni főbb fenntartások rendkívül sok irányból érkeznek. Vegyük elsőként szemügyre az angolszász recepciót, majd a németet, s végül a német elméleti gondolkodáshoz meghatározó irányzataival szorosban kapcsolódó magyart. Meg kell jegyezni, hogy a francia szakirodalom – s ez is beszédes tény – nem szorgált számottevő adalékkal.

III/1. Az angolszász recepció paradigmái

Viszonylag egyszerűnek, s nem is túlzottan nagy horderejűnek látszik a politikai elkötelezettséget firtató kérdés – az angolszász elméleti diszkurzusban szinte előírászerű feladat ez –, amely végső soron akörül forog, hogy milyen mértékben minősíthető konzervatívnak az újhistorizmus? A *Glossary of Literary Terms* című 1992-ben megjelent kézikönyvben M. A. Abrams négy pontban foglalja össze feltűnő szűkszavúsággal az újhistorizmus főbb ismertetőjegyeit, s valamennyi tulajdonság jellemzésével azt sugalmazza, hogy lehetséges hatását tekintve az újhistorizmus a szubverzió, a szolidaritás és a küzdelem semlegesítésén munkálkodik. Ennek egyik jellemző példaként említi M. A. Abrams, hogy az újhistorizmus az olvasó pozícióját ideológiai alanyként jelöli ki: középosztálybeli, színes bőrű, lesbikus nő a harmadik világból, vagy második generációs olasz bevándorló családból való, heteroszexuális, amerikai marxista férfi stb. Az újhistorizmus diszkurzusa ezáltal viszont rögzíti is ezt a helyzetet, sőt, megfosztja az értelmezőt az általános emberiről való beszéd lehetőségétől.

További bírálat tárgya, hogy hamis önbizalommal ruházza fel az értelmiséget. A foucault-i gondolat leegyszerűsített válfajával ugyanis azt hirdeti, hogy a tudás egyben hatalmat is jelent, s így a tényleges hatalom képviselői könnyűszerrel kezelhetik a kultúra intézményes megváltoztatása iránti felforgató vágyakozást. Az újhistorizmussal szemben sűrűn hangoztatott másik vád, hogy módszertana végső soron a fennálló hatalmi renddel való megbékélés gondolatát hirdeti. E kritika képviselői szerint a marxista, erőteljesen polemizáló retorika, illetve a szándékoltan zavart keltő dekonstruktív vagy feminista écriture alternatívájaként az újhistorikusok „sűrű leírásnak” (thick description) nevezett írásmódja azt a reményt táplálja, hogy a társadalomrajzok (social texts), a történelemről szóló szövegek értelmezhetőek a makrofolyamatok érintése nélkül is. A sűrű leírás tárgya lehet egy hunyorítás, egy könnyecsepp, egy kézfogás, vagy esetleg az emberi fül Shakespeare szonett-

jeiben? E szokatlan érdeklődés mellett az újhistorista olvasatoktól korántsem idegenek az olyasfajta állhatatosan gyermeteg kérdések, mint amilyen az, hogy miért nőtlen Prospero, miért volt Angliának egyedülállóan transzvesztita színháza, milyen neműek a vámpírok stb. Mindezek hatására számos olvasó az esetlegesség és önkényesség képzetét társítja a történelem újhistorista kutatásához. A végtelenségig lehetne bővíteni az írásmóddal kapcsolatos magvas kritikai megjegyzések sorát, amelyek egyetlen kérdésben összegezhetők: minek nevezhető az újhistorizmus, történetírásnak, vagy irodalomnak? Sort kell kerítenem még ennek a kérdésnek az alaposabb körülményére.

Nem kisebb kihívást jelent az irodalom hivatásáról kialakított újhistorista felfogás. Különösen az irodalom ideológiakritikai szerepét kitüntető negatívista esztétikák számára elfogadhatatlan az a nézet, hogy a művészet nem áll kötelezően harcban az uralkodó renddel. Példaként említhető Barbara Haman megjegyzése, amely érvényteleníti az irodalom szerepéről legszélesebb körben elfogadott véleményt: „Greenblatt elemzésének ereje abban rejlik, hogy érzékeltetni képes az Én mélységes összefonódottságát azzal a kultúrával, amelyben nevelkedett, annak dacára, hogy azt szoktuk gondolni: valamilyen szembehelyezkedésnek lehetünk szemtanúi.”¹² Az újhistoristák tulajdon elkötelezettségük lényegét a David Simpson-tól átvett „határozott tartózkodás” (strong containment) elvében összegezték. A hazaitól alapvetően különböző diszkurzív tér jelzésére talán elegendő utalnom arra, hogy már maga az elnevezés, az elkötelezettség hagyományos értelmét tagadó oximoron szabályszerűen felforgatta az angolszász irodalomtudomány intézményét.

Leginkább azt vetik az irodalom destabilizáló hatását előtérbe helyező kritikusok az újhistoristák szemére, hogy nem hisznek többé a művészet leg-sajátabb szerepében, mert tagadják az irodalomnak a fennálló rendet felforgatni képes nyelvi erejét, holott ez a művészet tulajdon természetében rejlik. Az „üres szubjektum” újhistorista gondolata hasonló ellenállást vált ki a személység egységébe vetett hit fenntartásában érdekelt értelmezők részéről. Az az előfeltevés rejlik ugyanis a posztindusztriális társadalmak kulturális szükségleteiről, végső soron az emberi létezés posztmodern állapotáról folyó újhistorista érvelésben, hogy ennek a rendszernek az általános csereértékhez, a pénzhez hasonlatosan üres szubjektumokra, szabad médiumokra van szüksége.

Az újhistorikus többnyire az irodalom és az anyagi világ kölcsönös „áramlását” (circulation) kutatja.¹³ Határterületeken közvetít tehát – ironikus önmeghatározással –, akár egy „kultúráközi bróker”, s kritikai pozícióját a határozott tartózkodás elve mellett az a belátás határozza meg, mely szerint „a társadalmi haladás mozgalmi – írja Sir Henry Maine – a státus felől a szerződések irányába haladó mozgalmakká váltak”.¹⁴

A régi historizmus a történelmi eseményeket a köztük feltételezett időbeli és oksági összefüggések alapján metonimikus rendszerbe szervezte. E döntő részben racionális alapokon nyugvó gondolkodás számára elfogadhatatlan az újhistorikusok kétféle kutatómódszertani meggyőződése: az önkényes és a függő kontingencia közötti ide-oda játék. Mire lehet itt gondolni? Marlon Ross a feszültséget teremtő oszcilláció hatáselvét hangsúlyozza az újhistorista történelmi narratívával kapcsolatban.¹⁵ Ennek lényege hozzávetőleges pontossággal abban ragadható meg, hogy a történész munkájának eredményeként feltárt oksági összefüggések hatására az elbeszélésben érjen össze egy történés egy következményes viszonylatba állított másik történéssel, ugyanakkor például egy bizonytalanságot sugalmazó anekdota közbeiktatásával jelezze a narrátor a történetírás esetleges és önkényes voltát is. Közbevetve jelzem, hogy tanulmányomban később behatóbban is megvizsgálom és példákkal szemléltetem ezt a jellegzetes újhistorista eljárást, az önkényes és függő kontingencia között létrehozott feszültség elméleti szerepét. (Lásd: második rész V. fejezet, A történelem textualitása.) Hasonlóan vissza fogok térni annak az elméleti meglátásnak a részletesebb értelmezéséhez, mely szerint az újhistorizmus szinte teljes egészében a magáénak vallja mindazokat az elméleti alapelveket, amelyekkel felrázta Hayden White *Metahistory* című könyve a történészeket, amikor a retorikai alakzatokra való öntudatlan ráutaltságukra mutatott rá a történetírás narratíváinak elemzésével.

Bírálói ellentmondásosnak vélik az újhistorizmus felfokozott érdeklődését a történelmi eseményekhez kapcsolódó apró részletek iránt. A „nagy elbeszélésekről” való lemondás következtében ez gyakran együtt jár azzal, hogy a „*magá nemében páratlan részlet*” visszaírja a diszkurzusba a totalizáló történelmi narratívát, amennyiben az epizód sokkal inkább lesz valamely rejtve maradó egység reprezentációja vagy lenyomata, mint inszignifikánsan önmaga. Való igaz, hogy az újhistorista esszék roppant jelentőségteljes és szuggesztív szövegkörnyezetet képesek teremteni. David Simpson éppen efféle részletek „szemiotikai telítettsége” miatt bírálja az újhistorizmust, „amelyben egy kultúrának minden aspektusa átítatódik funkcionális-expresszív jelentéssel, ezért bármilyen szöveg és kontextus (vagy másik szöveg) között a kölcsönhatás – lényegéből adódóan – »roppant« fontossá (jelentéste-lítetté) válik”.¹⁶ Furcsamód bizonyos értelemben a népszerűségét is részben a részletek iránti különleges fogékonyságának köszönheti az újhistorizmus, amely kétségtelenül összetett írásmódjával, szándékolt retorikai „zavarkeltésével” (disturbance), az értelmező távlatok merész változtatásával szédítően sok alakváltozáson hajszolja át az olvasót. A legtöbb irodalomtörténész nem merészkedik a történelem és az irodalom határterületeinek olyan ingtag tulajára, mint az újhistorikusok, s így figyelmüket elkerülik azok a „nyelvi hajszálrepedések” (hairline verbal fractures) – különösen a különféle naplókban, feljegyzésekben, levelezésekben, a hagyomány emlékezetét őrző nem

nyilvánosságra szánt szövegekben található ilyeneket –, amelyeken át az újhistorikus a történelem szereplőjének a szubjektumára akar rákérdezni. A hivatásos történész kutató viszont, mint például a vitathatatlan szaktekin-télynek számító François Furet azt rója fel az új historikusoknak, hogy a *lelki beállítottság kutatása* iránt elkötelezett kollégák olyan „új témákra vadásznak szakadatlanul”, legyen az karnevál, „macskamészárlás, vagy tehetetlenség-kutatás”, amelyeknek a történelmi jelentése és *jelentősége* teljességgel megalapozatlan.¹⁷ Tagadhatatlan viszont, hogy a dekonstrukcióhoz képest közelebb áll a történészekhez az újhistorizmus, mivel megújította a klasszikus humanista társadalomtudomány művelésének olyan fontos területeit, mint az életrajzkutatás vagy a kultúrtörténet. Teljes joggal írhatta tehát Leitch, hogy „az újhistorikusok életben kívánják tartani a hagyományos humanizmus örökségének és gyakorlatának jelentős részét”.¹⁸

Az újhistorizmus a történetírás szaknyelvének a megújítását is feladatának tekinti, de meg kell jegyezni, hogy a lexikai alapokat teljességgel hűtlenül kezeli, amennyiben kisajátítja, sőt, népes marxista bírálói szerint felelőtlenül vissza is él a „balos szókinccsel” (left-lexicon). Némely nyelvújító szakkifejezésekre lehet itt gondolni, mint amilyen például az „imperialista poétika”, a „nyelvi kolonializmus” vagy a „tudományos imperializmus”. Magam úgy látom, hogy a megújított fogalomkörök között a *gazdaság* szó kiterjesztésével létrehozott szócsoport a legfontosabbak között tartható számon. Hogy túlságosan szélsőséges példát ne is említsek: abban az esetben, ha az újhistorikus egy fiát korán elvesztett apának tulajdon lelki gyötrelmeiről szóló vallomását olvassa, nem kerülheti el figyelmét a piac működésének szabályszerűségeit és logikai rendszerét megnyilvánító nyelvhasználat vizsgálata, szoros összefüggésben a beszélő érzelmi háztartásának változásával.

E kérdésirány háttérének a megértéséhez csakis utalhatok arra, hogy az újhistorizmus fellegrvárának számító Berkeleyn tartott előadásai a hetvenes évek végén Foucault a hatalmi viszonyoknak kiszolgáltatott szubjektumra irányította a figyelmet. Ennek nyomán az újhistorizmusnak vissza kellett illeszteni az embert az egységes humanista személyiség és a strukturált termék pozíciói közé. Emellett érdemes jelezni, hogy az újhistorizmus Foucault hatalomelmélete mellett örökölte az észak-amerikai pragmatizmust. Ezt az örökséget leginkább azok a bírálók emlegetik, akik általában véve problematikusnak látják az újhistorizmus nem kellően tudatosított viszonyát saját szellemi előzményeihez. A „kényelmes amnézia” helyett szerencsésebbnek vélném a nietzschei *aktive Vergesslichkeit* használatát, hiszen a fogalom kiterjedt jelentése lehetővé teszi, hogy a bénító hatástól való megszabadulás érdekében bekövetkező felejtést ne a feltételezhető szellemi elődökkel szemben elkövetett mulasztásként értékeljük, hanem a saját kérdés megtalálásának szükségszerű előfeltételeként. Meg kell jegyeznem ezzel kapcsolatban, hogy a döntő részben angol-amerikai újhistorizmus a kontinentális európai gon-

dolgozóhoz alkalomszerűen kapcsolódik, a kivételt talán csak Foucault képviseli. Olyan szerzők maradnak a háttérben így, mint Nietzsche, Valéry, Heidegger, Sartre, Lévi-Strauss, akik hangsúlyozták a történelmi rekonstrukciók fiktív jellegét, s akiknek a munkásságát Hayden White kiindulópontnak tekinti a történelmi tudatról készített nagyszabású elemzésében.¹⁹

A modern történetírás számára már régóta problémát jelentett a valósághű reprezentáció természete. Az irodalomtörténészek jobbára azt firtatták, melyek a „valósághű” (realistic) művészet „történelmi” összetevői. Hayden White kérdése arra vonatkozik, melyek a valósághű történetírás artistikus elemei. Ha nem csalódom, az újhistorizmus nagy hangsúlyt fektet annak a kérdésnek a kidolgozására, amely az értelmezés tropologikus stratégiáinak következményeivel, illetve a fiktív elem történelmi elbeszélésben betöltött szerepével vet számot. (Csak reménykedhetem abban, hogy Joel Fineman elemzésre kiválasztott tanulmányának segítségével sikerül valamennyit megmutatnom a sajátos újhistorista érdeklődésből, sőt, szemléletből és módszerből is tanulmányom 5. fejezetében.)

Az újhistorizmus szorosan kapcsolódik a női írás hagyományához, szövegelemzéseiben gyakran választ feminista kiindulópontot. Több értelmezője számára viszont nem teljesen egyértelmű az irányzat kezdeményező szerepe az irodalmi szöveginterpretáció területén, sőt, némely szigorúbb feminista, mint Judith S. Newton, régen meghonosított feminista érvek és olvasási stratégiák szerény hatásfokú újrahasonosításáról beszél ennek kapcsán. A feministák részéről megnyilvánuló gyanakvás másik oka, hogy a „nem-feminista újhistorizmus hajlamos a vezető szerepre törő ideológiák mindenre kiterjedő hatalmát túlhangsúlyozni – írja Judith Lowder Newton –, olyan ideológiákét, amelyeket értelemszerűen az uralkodó maszkulin értékrend hat át, és amelyeket gyakran úgy szokás beállítani, mint a kultúra mintáját, amely jellemzően mint univerzum épül fel”.²⁰ A feministák közül mások hasonló kifogásokat emeltek a hatalom újhistorikus hangsúlyozása miatt, mert az újhistorikus kutatás elkerülhetetlenül a hatalomban lévő férfiak tanulmányozására korlátozódik.

III/2. A német recepció tanulságai

A német elméleti gondolkodás befogadóképességéről tudnivaló, hogy az nehezen nyílik meg a kívülről érkező elméleti javaslatok előtt. A német recepció helyzet jellemzéséhez példaként éppen az újhistorizmus első számú német szaktekintélyének, Moritz Basslernek az álláspontját említhetem, aki 1995-ben kijelentette, mások mellett, hogy „Az irodalomelméletet már évek óta nem Németországban csinálják.”²¹ A német szellemtudomány nehezen tudott tanulni a kívülről jött újhistorizmustól, mert nem azokat a kérdéseket tette fel, amelyekre az újhistorikusok válaszolni szeretnének. Niklas Luhmann egy fontos összefüggésre hívta fel a figyelmet ezzel kapcsolatban: a

saját elmélet „egy feltétele a tanulási képességnek a tudományközi kontextusban”.²²

Német távlatból érthető módon esik különös hangsúly arra a kérdésre, hogy mennyiben tekinthető új gondolkodásmódnak az újhistorizmus, kinek lehet egyáltalán szüksége rá? Moritz Bassler szerint mindazoknak, akik a posztstrukturalizmus elméleti alapjait elfogadják, és a történeti érdeklődésnek egy kulturális és egyszersmind szövegtudományi diszciplínájában akarnak dolgozni. Német távlatból az látszik fontosnak, hogy a történelem és a kultúra textualitásának fenti dilemmájához Stephen Greenblatt vagy Louis Montrose a nyolcvanas években a marxizmus felől jutottak el, majd Foucault és más franciák közbejöttével alapjaiban rendült meg a régi történeti gondolkodásba vetett bizalmuk. Ugyanakkor a metanarrációval szemben ekkorra általánosan kialakult minden szkepszis ellenére az újhistorikusok történeti szemléletüket, melyet elsősorban a reneszánsz irodalom kutatásában alkalmaztak, nem akarták egy ahistorikus-dekonstruktív eljárásra alapozni.

A kortárs német irodalomtudomány erőteljes történeti irányultsága felől érthető, hogy az újhistorizmus recepciójában egy chiasztikus gondolatalakzat, nevezetesen a szöveg történetisége és a történelem textualitása került az érdeklődés középpontjába. A szövegek történetiségének kiindulópontja nemcsak a marxizmusban található meg, de a legkülönbözőbb német irodalomtörténeti gondolkodásmódokban is. Az utóbbi harminc évben – hogy csak a konstanzi iskolát említsem – a valódi problémát az jelenti, hogyan egyeztethető össze a posztstrukturalista szövegtanokkal a történelem textualitásának gondolata. A recepcióban élőnek bizonyult elméleti kérdés német háttérének a megvilágításához emlékeztetnem kell arra, hogy a német irodalomtudomány ideológiai és társadalomtörténeti tradíciója jóval gazdagabb, mint az angol-amerikai hagyományé, amelynek a szövegelemző gyakorlatát a harmincas évektől az új kritika által bevezetett „close reading”: a szoros szövegolvasás határozza meg. A Yale Iskola gyakorlatának megfelelő dekonstrukció is ezen a paradigmán belül helyezhető el. A szövegek történetisége felé forduló újhistorizmus így nagy mulasztást pótol az Egyesült Államokban. Kétségtelenül előnynek számít a német irodalomtudomány oldalán a szövegek történetisége iránti erőteljes érdeklődés, ugyanakkor az újhistorizmus befogadásának vonatkozásában hátránynak is, ugyanis az új historista kérdések a szövegközpontú amerikai irodalomtudomány viszonylatában számítanak feltétlenül előrelépésnek. Nem túlzás azt állítani, hogy a német irodalomtudomány távlatából a történelem textualitásával összefüggő újhistorista kérdések posztstrukturalista horizont *előttinek* minősülnek. Az újhistorizmus paradigmatis *„visszaléptetése”* feltehetően azzal függ össze, hogy a német irodalomtudományban a francia posztstrukturalizmus befogadását erős fenntartások, sőt, ellenérzések akadályozták kezdetől fogva. Az amerikai recepció helyzettől eltérően így a dekonstrukció elméleti kérdései, amelyekre

az újhistorizmus felel, nem jelentik Németországban az elméleti status quót. Ebben az összetett elméleti szituációban lehet mérlegelni azt, hogy mennyiben értékelhető a történelem textualitásának újhistorista eszméje a német irodalomtudomány történetiségévé meghaladásaként.

Egy műalkotást a saját korában szemlélni, történelmi helyét a korabeli irodalmi gondolkodásmóddal körülírni, erre a módszertani kérdésre a német irodalomtudomány a szövegek történeti értelmezésében mindig is kényesen ügyelt. A nagy elbeszélések német történetírói minden módszert megtaláltak ahhoz, hogy a műalkotások egy funkcióját többé vagy kevésbé a történelem „egyjelentésű elbeszélésében” („einsinnigen Geschichtserzählung”) határozzák meg – végletesen leegyszerűsítő formában: a konzervatív–progresszív, vagy a felforgató–megerősítő ellentétpárok mentén. A német irodalomtörténet-írás alkalmazta – hozzávetőlegesen pontos sorrendben követve – a társadalomtörténeti és az ideológiai szempontokat, a szemléleti-módszertani értelemben roppant összetett diszkurzusanalízist, párhuzamosan az irodalmi hermeneutikával és a recepcióelmélettel – miközben felfedezte az intertextualitást, amely még természetesen nem tűnt le, de már megmutatta a történeti német irodalomkutatásban érvényessége korlátait. A sommás kijelentés, mely szerint „ezen a területen nagyon is elméletsszükséglet mutatkozik” („Es besteht auf diesem Gebiet also durchaus Theoriebedarf”)²³ – nem látszik teljességgel megalapozatlannak.

A történelem textualitásának gondolata nyilván nem pusztán arra a kézenfekvő összefüggésre utal, hogy a történész írásos forrásokra, különböző szövegekre támaszkodik kutatásai során. Az újhistorizmus mérlegelte a történetírás narratív és retorikai modelljét kutató Hayden White és Reinhard Koselleck javalatait, de ez önmagában nem elég annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy mit mondhat a német irodalomtudománynak a „történelem textualitása”. Jól ismert a német irodalomtudományban a „metanarratívák iránti szkepszis”, amelyet Lyotard elemzése kiterjesztett minden historikus narrációra, s mára alapjaiban átrendezte a történetírói szemléletet.

Lényeges tanulsággal szolgálhat, ha szemügyre vesszük, hogyan érkezett a német hagyományvilág által erősen meghatározott diszkurzív térbe Greenblatt alapvető megkülönböztetése, amellyel elhatárolta az újhistorizmust a XIX. századi historizmustól. Itt fel kell figyelünk arra, hogy maga a német nyelv helyezi a hangsúlyokat máshova Greenblatt meghatározásában. Angolul nem bír különös karakterizáló erővel az, hogy egyszólamúságra törekedett a XIX. század történésze. A német nyelv viszont úgy szólaltatja meg Greenblattot, hogy az olvasó a szellemtudományi gondolkodásnak a hermeneutika által feltárt hagyomány-összefüggései felől alkotja meg a kijelentés értelmét: „A korábbi historizmus monologikusságra törekedett, azt akarja mondani, amiről szó van, hogy egy egyedülálló politikai nézetet felfedezzen.”²⁴ A német hermeneutika számára Diltheytől Gadamerig

alapvető kérdés volt a világ „dolgainak”, a „nyelvi világ” jelenségeinek a leírhatósága, s egyáltalában az a vélemény, amely szerint „az úgynevezett adott nem választható el az interpretációtól”.²⁵ Visszatérve Greenblatt meghatározásához, fontos megjegyezni, hogy az általa használt politika fogalmának a szélesebb értelmét – úgy, mint egy társadalmi osztály nézetét, egy korszakét, vagy csoportét – jól ismerte a német közönség. Az irodalomtörténet-írás revíziójára tett német kísérletek rendre szembetalálták magukat azzal a kérdéssel, hogy vajon mit is értenek történetiségen, ha irodalomról beszélnek. Rá kellett ébredniük, hogy a történészek afféle formulái – mint „A polgárság akarata a korai középkor gondolkodása szerint”, vagy „Az expresszionizmus törekvése” – alakították ki azt az eredendőnek számító történeti kontextust, amelyben az irodalomtörténészek eljuthattak sajátjuk vélt meglátásaikhoz. E „történeti” kontextus alapján értették, rendezték a szövegeket. Ezt az eljárást sok irányból érte a vád, mely szerint „monologikus történetírás monologikus történetet termel”.²⁶

A német hermeneutika számára egyrészt a hagyományainak a priori kiszolgáltató szubjektum gondolata szolgál kiindulópontként, másfelől a hatástörténet elve, amelynek hatálya alól nem vonhatja ki magát a tradíció megértő aktusok által elsajátítani akaró szubjektum. A történelem tehát egyszerre tölti be az univerzális szubjektum és az egyetemes történet szerepét. Már itt szeretném előrebocsátani ezzel kapcsolatos végkövetkeztetésemet, amely érinti az újhistorizmus német befogadhatóságának a kérdését, s egyben ki is jelöli annak határait. Mérvadó német megítélés szerint az újhistorizmus a történeti folytonosság gondolatának az európai tradíciójával kíván szakítani, amelytől elválaszthatatlan a folytonosságot hordozó szubjektum eszméje. Ahogy Moritz Bassler erről a bölceleti örökségről megállapítja, „semmiféle folyamatos történelem nem létezhet totalizáló szubjektum nélkül, legyen az akár individuum, akár világszellem”.²⁷ Az újhistorizmus elengedhetetlen egyszerűsítéssel lemond a történet folytonosságáról és koherenciájáról. Önmagában ez nem számít rendkívülinek, ellenben az a mód, ahogy meg kíván szabadulni az újhistorizmus az őt megelőző tradíciótól, „valódi historizmusnak” (einen *echten* Historismus) látszik. Részint azért, mert nem képes komolyan számot vetni azzal – miközben szakítani kíván a régi historizmusokkal –, hogy mennyire messzire jutottak némely német irányzatok a történelem textualitásával összefüggő kérdések kidolgozásában. A társadalomtörténetre, a recepcióesztétikára, a diszkurzuselemzésre vagy a konszenzuselméletre lehet itt gondolni. Az újhistorizmus úgy akar szakítani a régi historizmusokkal, hogy virtuális modellt alkot, anélkül, hogy például a fenti, meglehetősen különböző gondolkodási mintákat történelemelméleti szempontból megkísérelné modellálni. Ez az újhistorista kiindulás módszertani szempontból rendkívül problematikus. Már is a történelem-történet-textualitás területén találjuk magunkat, ha felvetjük a kérdést: vajon a régi his-

torizmus virtuális modelljét nem úgy konstruálja az újhistorizmus, hogy a szétterülő tényeket egységes történetté szervezi? Hiba volna, ha az újhistorista gondolkodástól idegen mértéket alkalmaznánk, ezért nem is az kifogásolható ebben a műveletben, ahogy az egymással aligha összeegyeztethető elméletek tetszőlegesen kiválasztott elemeit összekapcsolja, hanem az elbeszélte történet textuális tulajdonságainak a reflektálatlansága. Ezt azért is jogosult szóvá tenni, mert éppen az újhistorizmus szorgalmazza történet és narráció viszonyának az újragondolását, amikor posztstrukturalista belátások történetelméleti alkalmazását szorgalmazza, kárhóztatván a rend, motiváció, linearitás, koherencia fogalmaival körülhatárolható történetmondást.

A régi historizmust megalkotó narratíva mintha nem lenne eléggé fogékony a német gondolkodás történetileg különbözőképpen megszövegezett univerzumainak a textuális dinamikája iránt. Tanulságos példával szolgálhat ebben a vonatkozásban Jauss bírálata. Ő ellentmondást vél felfedezni az újhistorizmus hirdetett elvei és rejtettebb előfeltevései között. Más szóval az előbb említett módszertani reflexió iránti érzékenységet hiányolja a saját működés elvi megalapozásában, ezért is vélekedhetett úgy, hogy az újhistorizmus „régibort árul új tömlőben”.²⁸ Való igaz, hogy állhatatosabb figyelemmel az újhistorizmus sok érintkezési pontot találhatna a recepcióesztétikával, hisz Greenblatt retorikája is a probléma/megoldás sémáját képviseli, akár csak a hatás- és befogadáselmélet. Greenblatt abból indul ki, hogy az olvasó rekonstruálja a szöveg értelmét, s a történetiség felől is keresi azt a kérdést, amelyre válaszolt egykor a szöveg. Talán nem teljesen megalapozatlan a feltevés, hogy a recepcióesztétika elváráshorizont-fogalma a műalkotásban megnyilatkozó beszédmódokat egységesebbnek, koherensebbnek mutatja, mint az újhistorizmus. Jómagam úgy vélem, hogy efféle összehasonlítások járulhattak volna hozzá az újhistorizmus teljesebb német recepciójához az utóbbi évtizedben.

Az újhistorizmus a diszkurzusanalízisnek Foucault munkásságához kapcsolódó modelljét tekinti irányadónak a „szövegesített problémák” (Vertextungsprobleme) megoldására, amelyben a szubjektumnak nincs totális érvényessége, és az általános történetiség is csak hiányával van jelen. Jól ismeri a német irodalomelméleti gondolkodás ezt a diszkurzusfogalmat, amely tehát számol az egyetemes intertextualitás jelenségével, de a szövegközöttséget nem szövegek, de kultúrák tulajdonságaként határozza meg. A diszkurzusanalízis különböző kulturális területek, médiumok összekapcsolódásainak a világát kutatja. Ezek a médiumok a német diszkurzusanalízisben használatos elnevezésekkel a következők: Gattungen (műfajok, minőségek), Sprachspiele (nyelvjátékok), Grammatiken (grammatikák, a kulturális nyelvtan értelmében), Codes (kódok), Kultur (kultúra). Ezek lehetnek irodalmon kívüliek, sőt szövegen kívüliek is. A gyakoribb diszkurzív alakzatok közül megemlíthető a Chiasmus, a mondatok keresztállású elrendezése, illetve a

Gewebe, a szövet szerkezetére emlékeztető keresztirányú szövegek közötti szerződések.

Greenblatt Shakespeare-ről szóló tanulmányai a német kutatás számára méltányolható belátásokkal szolgáltak, mivel az újhistorizmus meghatározó szerzője különféle médiumok vizsgálatán át mutatatta be különböző szövegek kereszteződő szárait, s ezek alapján tett megállapításokat a „kultúra poétikájáról” (Poetik der Kultur). Az intertextualitásnak ez a válfaja, amely nem választja el egymástól a szövegek történetiségének és a történet textualitásának a vizsgálatát, közelebb áll a német irodalomtörténet-írás meghatározó szemléletmódjához, mint a szerző halálát bejelentő Barthes egyetemes intertextuális elmélete. Ezért lehet vonzó az újhistorizmus végső szókinccsének alapszavai közül például a történelem textualitására vonatkozóan a „soziale Energie”, amely tekintetbe veszi a kulturális és a társadalmi kölcsönhatások intertextuális csereáramlását, vagy német értelmezésben a „tárgyalás” közvetítés jellegét hangsúlyozó „negotiations”.²⁹ Ezek a megközelítések kapcsolódni tudnak a hermeneutika diszkurzusfogalmához – még akkor is, ha végtelenül kitágítják a diszkurzus jelentését –, ám az nem vonható kétségbe, hogy az értelmező ezúttal sem zárt produkciót vizsgál, hanem egy nyitott, a történelem szövegeivel behálózott világot, amelyen maga sincs kívül.

A német recepcióról elmondható még, hogy az újhistorizmus elsősorban a történet poétikája gondolatával keltett figyelmet. Felvetődik viszont ezzel kapcsolatosan önkéntelenül is a korántsem könnyen megválaszolható kérdés: hogyan fejthető meg diszkurzusanalízissel az, amit a diszkurzus elrejt, és ami reprezentálni képes magát a diszkurzust. Ideális esetben az ilyen típusú diszkurzusnak olyannak kellene lennie, mint egy hypotextnek, amely szöveg-hálózat-rendszert szimulál. Ha mindezt a kultúra modellje és egy szöveg viszonylatában képzeljük el, megoldhatatlan apóriákhoz jutunk, amennyiben a szöveg eredeti kultúrája nem modellálható. Ezért is írhatja Paul de Man, hogy „Az újhistorizmus a történetiség allegóriája.” Ő természetesen elsősorban arra utal, hogy minden újhistorikus szöveg rendelkezik sajátos retorikus összefüggésekkel, s ezek közül is a legfontosabb az, hogy olyan grammatikát, nyelvjátékot igyekeznek kialakítani, amellyel a posztstrukturalizmus ingadozó talaján történetiként tudnak létezni. Az a játékosan komoly hit hatja át az újhistorizmus szövegeit, hogy lehetséges az eredeti szövegek mögé nyúlni. Az újhistorizmus a történelem új reprezentációs formáinak a kutatására vállalkozik, s ennek részeként dolgozza ki saját új grammatikáját.

Összegezve a német recepció tanulságait: a konkrét újhistorista elemzések azt mutatják a német kutatás számára, hogy az nem tekinthető kidolgozott módszernek, de „működtethető” a fent tárgyalt elméleti kérdésekkel összefüggésben, mint amilyenek a die Geschichtlichkeit von Texten, a Textualität von Geschichte, a Vertextungsprobleme, illetve a Poetik der Kultur mutatkozott.

III/3. Az újhistorizmus hazai recepciója

1998-ban jelent meg az első, s mindeddig egyetlen újhistorista szövegválogatás Kiss Attila Atilla és Szőnyi György Endre szerkesztésében a *Helikon* című irodalomtudományi szemle tematikus számában, de az elemző tanulmányok még váratnak magukra.³⁰ A válogatás az amerikai újhistorizmus képviselőinek legismertebb műveit tartalmazza. A szerkesztők teljes joggal szenteltek megkülönböztetett figyelmet összeállításukban a reneszánszkutatásnak. A nyolcvanas évek angolszász irodalomkritikai gondolkodásának egyik meghatározó iskolája, az újhistorizmus ugyanis – helyesen hangsúlyozták ezt a szerkesztők – ebből a kutatásból nőtt ki. A közreadott szövegek – szinte kivétel nélkül – a reneszánsz irodalom történeti értelmezésének a kihívására adott újhistorista válaszokat reprezentálják. Túlzás nélkül azonban mégsem állítható, hogy a folyóirat tematikus száma érdemleges szakmai visszhangot váltott volna ki.

A magyar irodalomkutatásnak e tapasztalat tanulságait leszűrve egy új antológia összeállításakor döntő mértékben a hazai irodalomtudomány feltételezhető fogadókészségére lehet majd építenie. Angol szakos PhD-hallgatók együttműködésével készülő szöveggyűjteményem szerkesztésében ez az alapelv irányadónak számít. A továbbiakban az újhistorizmus három reprezentatív, magyarul még nem olvasható szövegének bemutatásában a jelenkori magyar irodalmi gondolkodás irányzatszerkezetét, a történeti kutatás meghatározó szemléletformáit, értelmezői retorikáit, kérdésirányait tekintem kiindulópontnak.

1 H. Aram VEESER, *The New Historicism = The New Historicism*, ed. H. Aram VEESER, New York, Routledge, 1994, 1.

2 Vö. „despite its programmatic refusal to specify a methodological program for itself”, Joel FINEMAN, *The History of the Anecdote = The New Historicism*, 52.

3 I. m., 1.

4 Uo.

5 Uo.

6 Uo.

7 H. Aram VEESER, *The New Historicism = The New Historicism*, 2.

8 I. m., 35–46.

9 Louis Adrian MONTROSE, *Poetry and Courtliness in Renaissance England*, Princeton University Press, 1978.

10 Hayden WHITE, *Metahistory. The historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Johns Hopkins University Press, 1975, 4.

11 I. m., 5.

12 I. m., 3.

13 Vö. Stephen GREENBLATT, *Shakespearean Negotiations: The Circulation of Social Energy in Renaissance England*, Berkeley, University of California Press, 1988.

14 = *The New Historicism*, 4.

15 Marlon B. ROSS, *Contingent Predilections: The Newest Historicisms and the Question of Method*, *The Centennial Review* 34 (Fall 1990), különösen 490–493.

16 I. m., 5.

17 I. m., 8.

18 I. m., 30.

19 Hayden WHITE, *Metahistory*.

20 Judith LOWDER NEWTON, *Feminism and the „New Historicism” = The New Historicism*, 166.

21 Moritz BALER (Hg.), *New Historicism, Literaturgeschichte als Poetik der Kultur*. Mit

Beiträgen von Stephen GREENBLATT, Louis MONTROSE u. a. Fischer Wissenschaft. Frankfurt am Main, 1995, 7.

22 Niklas LUHMANN, *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt, 1988, 28.

23 *I. m.*, 9.

24 *I. m.*, 10.

25 „das sogenannte Gegebene von der Interpretation nicht ablösbar ist.“ Hans-Georg GADAMER, *Text und Interpretation* = FORGET (Hg.), *Text und Interpretation. Deutsch-französische Debatte*, München, 1984, 24–55., 33.

26 *I. m.*, 10.

27 „auch umgekehrt gilt: keine kontinuierliche Geschichte ohne totalisierendes Subjekt, sei es nun als Individuum gedacht oder als Weltgeist.“ *I. m.*, 11.

28 Hans Robert JAUSS, *Wege des Verstehens*. München, W. Fink Verlag, 1994.

29 Vö. Stephen GREENBLATT, *Shakespearean Negotiations* 1988, dt. *Verhandlungen mit Shakespeare*, 1990.

30 Helikon, 1998, 1–2.

József Attila *önlét* terminusáról

„[...] az emberiség egész elmúlt nyelvét meg kell tanulnom mondattanilag, módszeresen – mert mit csináljak, ha költő voltom ellenére kényszerít a filozófia is?”

„Te mindig »zavarosságaimat« vetted szememre. Miért suhogtatsz most nádat fölöttem, amikor kezemben papír és ceruza: jegyzetekkel olvasok és tanulok talán először komolyan?”

József Attila – Vágó Mártának, 1928. nov. 16.
(Vágó 1975. 185., 184.)

1. József Attila értekezői életműve rövid idő alatt született meg. Ha a kezdetet első, még gyerekfejjel írott alkalmi zsrnálkritikáitól számítjuk, másfél évtizedről van szó; ha ezektől a zsenyéktől eltekintünk s csak a már elméleti fölkészülésről árulkodó írásaival indítjuk a pályát, mindössze egy évtizedre, az 1928 és 1937 közötti évtizedre sűrűsödik össze az értekezői oeuvre. Maga a szövegkorpusz nem is túl nagy, voltaképpen egyetlen kötetben elfér, s ezeknek a szövegeknek egy része is eleve befejezetlen vagy utólag megcsonkult töredék, följegyzés. Úgy gondolhatnánk tehát, az értekező József Attila másodlagos jelentőségű, ahogy az életmű recepciója is hosszú ideig ezt a látszatot erősítette. Magam, e tradíciót fölmondva, az értekező József Attila jelentőségét vallom, sőt, ki merem mondani, originális gondolkodóról van szó, aki kora legjelentősebb filozófiai törekvéseivel volt dialógusban; s azon a területen, ahol a legotthonosabban mozgott, azaz a műalkotásokról beszélve, elsőrangút produkált. Ezt belátni és igazolni, persze, nem egyszerű; egy ilyen belátáshoz sem a magyar filozófiatörténet-írás, sem a József Attila-textológia, sem a gondolkodástörténeti filológia eddigi teljesítménye nem elégséges. Úgy gondolom tehát, hogy a fölösleges viták elkerülése végett egyelőre (de csakis egyelőre) célszerű lenne fölfüggeszteni, mintegy zárójelbe tenni a gondolkodó József Attiláról való közvetlenül általánosító beszédet, s ehelyett elsősorban a textológiai és filológiai kérdésekre kellene koncentrálnunk. (Az elsietett, kellő textológiai és filológiai alapozás nélküli interpretáció kudarcára a József Attila-értelmezések története több figyelmeztető és elgondolkodtató példát is fölmutat. Ezeket azonban, tapintatból, nem szeretném most megnevezni.)

A gondolkodástörténeti filológia egyik lehetséges útja az értekezői életműben szereplő terminusok eredetének tisztázása. Ez önmagában sem egyszerű

feladat. Ha kigyűjtjük a kategóriaként használt nyelvi alakokat (s magam erre törekszem is egy József Attila-szótár létrehozásával), azt tapasztaljuk, hogy ezek a kategóriák nem állandóak, születnek és eltűnnek, esetleg egy másik, újabb kategóriába olvadnak bele. Az a kategoriális háló, amellyel József Attila élt, valójában egy mozgó, változó rendszer, vagy inkább egy önmagát folyamatosan továbbgondoló, korrigáló gondolkodói út adott pillanatnyi metszete. Ennek az úton-levésként értelmezhető filozofálásnak a megértése így szigorúan kronológiafüggő; az értelmezés csakis a szövegek pontos időrendjének ismeretében kísérrelhető meg. Ez azonban csak az egyik, s ma már – Tverdota György (1982, 1985, 1995) idevágó eredményeinek ismeretében – a kisebbik gond. Ma már, bár vannak még tisztázandó kronológiai kérdések, a szövegek keletkezéstörténetének relatív időrendje nagyjából fölismerhető. Így helyükre, az 1920-as évek végére kerültek a sokáig a harmincas évek közepére helyezett s esztétikai töredékeként megnevezett szövegek is. Nagyobb gond, hogy a József Attila szövegeiből kiemelt, terminusokként kezelt nyelvi elemek eleve többarcúak, többretegűek. Egy-egy ilyen kategória magában hordozza annak a forrásszövegnek a jelentésmozzanatait, amelyből József Attila e kategóriát átvette, annak a filozófiai tradíciónak a szemantikai hátterét, amelyhez a forrásszövegbeli kategória is tartozik, s végül annak a szisztémának a strukturális lenyomatát, amelyet József Attila saját szövege hoz létre. Azaz: egy-egy ilyen kategória voltaképpen az egyetlen szóban megragadható sűrített, komprimált intertextualitás alapesete. Ezt a jelenséget talán érdemes egy konkrét példán is megmutatni. Tudjuk, hogy József Attila élt a „végtelen regresszus lehetetlenségének elvé”-vel. Ezt az elvet, mint Tverdota György (1982) kiderítette, a költő pesti professzorától, Pauler Ákostól, az ő interpretációjában vette át. Maga az elv azonban legalább Arisztotelészig visszanyúlik (maga József Attila is arisztotelészi elvként kezelte), s Arisztotelésztől Paulerig egy hosszú és bonyolult filozófiai tradíció gazdagító/szegényítő interpretációinak folyamatában élt és nyerte el jelentését. S hogy a dolog tovább bonyolódjék, ezt az elvet József Attila a saját aktuális szisztéma-igényének megfelelően, annak elérésére törekedve működtette. Azaz: a végtelen regresszus lehetetlenségének elve, bár egy nagyon is speciális forrásból kerül át József Attila gondolkodásába, egy nagy filozófiai tradíció egyik alapelve, s egy teljesen új, elsősorban József Attilára jellemző szisztéma-konstituáló elv lesz. A nagy kérdés, persze, éppen ennek a csak József Attilára jellemző, az ő gondolkodását egyedítő elvhasználatnak a mibenlétére irányul. Ám, sajnos, éppen ezt a kérdést kell pillanatnyilag lebegtetnünk, hiszen a költő terminusainak ez a hármas rétegzettsége szinte valamennyi terminusára érvényes. S a gondolkodástörténeti filológia egyik feladata ennek a terminus-hálózatnak a genetikus rekonstrukciója.

További komplikáló mozzanat az is, hogy József Attila egy-egy terminusa igen sok esetben különböző szerzők egymástól különböző gondolatmenetei-

nek összevonásaként jött létre. A *jelenné gyülemelő múlt* teorémája például, mint ma már tudjuk, legalább egy bergsoni és egy freudi gondolatmenet összevonására épül (vö. Lengyel 1996). S az *exisztencia* terminus „szintézisek szintéziseként” való meghatározása is egyaránt visszavezethető Croce szellemfogalmára és Jaspers egzisztencia-definíciójára (vö. Lengyel 2000. 57.). Ez, bár a költőnél nyilvánvalóan a fogalom elméleti megalapozását szolgálta, megnehezíti az eredetre kíváncsi filológus dolgát. Ám ennek az eljárásnak fontos metodikai következménye, hogy a fogalom egyik forrására való rámutatás nem zárja ki automatikusan egy másik vagy – esetleg – egy harmadik forrás létét. Következésképpen a fogalom teljes jelentésköre így csak e források szövegek összjátékaként írható le.

A József Attila-terminusoknak ez a szükségképpen többarcúsága jelentősen megnehezíti a filológus dolgát. Egy-egy kategória forrásaként három forrásnyelv, a magyar, a német és a francia megannyi filozófiai iskolája és áramlata szóba jöhet, s az ezekben lokalizált kategóriaforrásoknak a filozófiai tradícióhoz való kapcsolódása elvileg az egész nyugati tradícióval összefüggésbe hozhatja a rekonstrukciót. Annak tisztázása, hogy egy-egy terminus milyen konkrét szövegforrásból származik, s egyben milyen filozófiai tradícióba tartozik bele, csakis lépésről lépésre haladó, konkrét és szisztematikus vizsgálat eredménye lehet, s ezt az intuitív, „beleérzésen” alapuló analógiák megalkotása nem helyettesítheti.

Az egy adott időmetszetben érvényes, ám időben módosuló terminusok teljes körének genetikus rekonstrukciója természetesen elképzelhetetlen egyetlen tanulmány kereteiben; ehhez alighanem monografikus forma és terjedelem lenne szükséges. Egyetlen kategória mutatóanyagként való vázlatos rekonstrukciója azonban talán megoldható, s egy kategória-rekonstrukciónak is lehetnek olyan tanulságai, amelyek előrébb viszik a kutatást.

2. A kategória, amelyről szólni szeretnék, egy eddig jószerével figyelmen kívül hagyott, ám fontos terminus, az *önlét*. Tverdota György (1995) ugyan erre a kategóriára is fölfigyelt már, s a *Magyarázatok*-kötetben ezt is viszonylag hosszan értelmezi. Interpretációja azonban, úgy vélem, nem kielégítő, s a terminus forrására sem tér ki. Márpedig az eredet kérdése, mint látni fogjuk, nagyon is lényeges; specifikálja József Attila filozófiai tájékozódását.

Az *önlét* az 1928/29. évi nagy, egész későbbi gondolkodását elméletileg megalapozó pályaszakasz terméke. Több szövegben is előfordul, így a 17., a 18. és a 26. töredékekben (*önlétem, önlétemet, önlétén, önlétét, önlétével* alakban, s előfordul tagadó formában, mint *önnemléte* is [JATC 1/1: 60., 68–69., 102., 103., 122.]). Az eldöntendő filológiai kérdés az: József Attila egyéni terminusalkotó leleményéről van-e itt szó, vagy – ha a kategória külső forrásra megy vissza – melyik filozófiai tradícióhoz kapcsolódik a terminus? Ha a kortárs magyar filozófia szövegeiben tallózunk, ilyen terminusra nem akadunk.

A megelőző korszak iskolateremtő, nagy egyéniségének, Böhm Károlynak van ugyan egy terminusa, amely nyelvileg nagyon hasonlít rá, de ez, tudniillik az *öntét* (vö. Sándor 1941. 138.), egészen más terminus; semmiképpen nem hozható vele összefüggésbe. Nagy valószínűséggel azt mondhatjuk tehát, hogy a szóalak valamiképpen a költő saját leleménye, s – legalábbis nyelvi értelemben – nem átvétel. Az a tény azonban, hogy eddig nem akadtunk rá a mintára a magyar nyelvű filozófiai irodalomban, nem jelenti azt, hogy a kategóriaalkotásnak nem is volt mintája. Ha azt keressük, hogy a költő által olvasott nyelvekben, a franciában és a németben volt-e olyan filozófiai terminus, amely magyarrá ilyen alakban fordítható le, viszonylag hamar megtalálható a minta, a német *Selbstsein* szóban. Ezt ugyan ma *önmaga-lét* formában szokás fordítani, sőt egyes adatok szerint már a harmincas évek második felében is így fordították; Bajomi Vilmos például a *Selbstsein* szót az *önmagam-léte* szóval adta vissza (Bajomi 1937. 166.). A *Selbst* előtag rövid, *ön-* alakban való visszaadása azonban egyáltalán nem szokatlan vagy egyedi fejlemény, a magyar *öntudat* szó például a német alapszót ugyanilyen rövid formában adja vissza. Az *önlét* és az *önmaga-lét* tehát azonos filozófiai terminus, az *önlét* az *önmaga-lét* rövidebb, tömörebb alakja. Hogy József Attila a *Selbstsein* fordításaként a rövidebb alakot választotta, abba nyilván belejátszott költőváltából fakadó nyelvi ökonómiaja, amely eleve tömörségre készítette. De hogy itt az *önmaga-lét* problémája tematizálódik, azt közvetve az a tény is jelzi, hogy a töredékekben az *önléthez* kapcsolódva az *önmaga* szó is gyakorlat előfordul. A nyelvi-logikai kontextus ugyanis ezt is megkövetelte.

3. Az *önlétnek* az *önmaga-léttel* való azonossága automatikusan kijelöli azt a tradíciót, amelyhez e terminus lefordításával-átvételével József Attila csatlakozott. A *Selbstsein* terminus ugyanis, mint ismeretes, Karl Jaspers és Martin Heidegger lényeges és jellegzetes terminusa. S mint ilyen, nyugodtan mondhatjuk, a korai egzisztencializmus egyik alap-kategóriája. Ez már a kortársak számára is nyilvánvaló volt. Johannes Pfeiffer *Existenzphilosophie* című, Heidegger és Jaspers filozófiájába „bevezető” könyvét (1933) kivonatolva Bajomi Vilmos 1937-ben így beszélt erről: „Pfeiffer hangsúlyozza, hogy Heideggernél a *Selbstsein* a létbizonyosság forrása, első metafizikai adottsága, az ontológiai rangsor legelső valósága: az egzisztencia, mely csak megélhető valami” (Bajomi 1937, 166.). Az ugyancsak kortárs Petróczy István pedig „a jaspersi egzisztenciális bölcsélet legfelsőbb kategóriáinak” a *Selbstseint* (és a *Transzendierent*) tartotta (Petróczy 1937, 91.). Az igazi kérdés persze, amelyre mindenképpen felelnünk kell, az *önlét* terminus konkrét forrására irányul: ki a forrás? Jaspers-e avagy Heidegger?

A *Lét és idő* olvasói a *Selbstseint* sajátosan heideggeri kategóriaként kezelik, nem alaptalanul. Központi filozófiai problémaként azonban először nem Heideggernél, hanem Jaspers 1919-ben publikált, később több kiadást is

megért *A világnézetek pszichológiája* című könyvében jelentkezik. E munkáját ugyan, ahogyan Safranski írja, „időről időre fölfogták történeti, tudásszociológiai, illetve neokantiánus szemléletűként is, egyik esetben sem ismervén fel a tényleges szerzői intenciót”. Ám Jasperset – folytatja – valójában „az a kérdés izgatja, mely formákban valósíthatja meg magát az önmaga-lét (Selbstsein), hogyan vétheti el önmagát, s ha kudarcot vall, annak milyen okai lehetnek” (Safranski 2000. 177.). Egy másik tanulmányomban (Lengyel 2000), József Attila exisztencia-fogalmának eredetét nyomozva már igazoltam, hogy a költő tudott Jaspersről, s valószínűsítettem, hogy ismerte Jaspers szóban forgó könyvét is. Az önlét terminus megjelenése, már csak az exisztencia terminussal való nagyon szoros összefüggése miatt is, ugyancsak ennek az összefüggésnek a megléte mellett érvel. Nagy a valószínűsége tehát, hogy a József Attila-i önlét forrása, vagy legalábbis egyik forrása valóban Jaspers könyve volt.

Változatlanul kérdés azonban: egyedüli forrása volt-e Jaspers József Attilának? A válasz nem könnyű. Annyi bizonyos: a töredékek írása idején a költő Jaspers nevét emlegeti leveleiben, Heideggerét viszont nem. Ez azonban nem zárja ki a *Lét és idő* ismeretét. Heidegger műve, mint ismeretes, 1927 tavaszán jelent meg, példányai hamar Budapesten, sőt Pécsset is fölbukkantak, s bár Babits nem mutatott érdeklődést az ajándékba kapott könyv iránt (vö. Kenyeres 1993, 17.), a pécsi filozófiaprofesszor, Nagy (későbbi nevén: Halasy-Nagy) József már 1928 elején tanulmányt, majd egyetemi előadást épített rá. (Igaz, ez az írása, *A fejlődés eszméje* csak az *Athenaeum* 1929. évi 1. számában jelent meg.) Azaz: elvileg József Attila kezébe is eljuthatott a *Sein und Zeit*. A kérdés csak az: csakugyan eljutott-e? S ha igen, akkor milyen úton-módon?

4. Konkrét, pozitív adatunk – ismételjük meg – nincs arra, hogy 1928–29-ben József Attila olvasta volna Heidegger művét, sőt arra sem, hogy magáról Heideggerről tudott volna. Ez nem különösebben meglepő, hiszen ekkori olvasmányélményeinek történetéről általában is roppant kevés pozitív adatunk van; királyi út így nem vezet kérdésünk megválaszolásához. Az egyetlen lehetőség a *Lét és idő* önmaga-lét és a József Attila-töredékek *önlét* terminusának párhuzamos olvasása, összevetése. A kérdés így az: van-e az önlétnek olyan szemantikai eleme, amely Heidegger, s csakis Heidegger olvasására vezethető vissza?

A dolog természete szerint ezt sem könnyű megválaszolni. Heidegger exisztenciális analitikája végső mérlegelésben fenomenológiai redukciók sorozata. Ahogy ő maga írta: a jelenvalólét fenomenológiája. Ez viszont azzal jár, hogy a heideggeri önmaga-létnek nincs egyetlen, bármikor előcítálható rögzített definíciója; szubsztanciálisan meghatározatlan. Heidegger elemzése viszonylatokban mozog, az *önmaga-lét* jelentése így csak relációk sorozatában, az egész elemzés végeredményeként alakul ki. (Jellemző e tekintetben,

hogy a *Lét és idő* magyar kiadásának végén lévő regiszter *önmaga-magyarázatai* például egyáltalán nem képesek visszaadni a vele összefüggő *önmaga-lét* terminus szemantikai teljességét.) Az *önmaga-létnek* a könyv egészében kibontakozó jelentését végigkövetni viszont meglehetősen nagy terjedelmet kívánna, s ez nem is lehet a József Attila-kutatás feladata. Számunkra tehát nem marad más, mint a relációk sorozatában kibontakozó jelentés egyetlen alapösszefüggésre való leegyszerűsítése.

Az *önmaga-lét* Heidegger megjelenítette ontológiai státusa viszonylag jól megfogható. A könyv első részének első szakaszában adott *fundamentál-analízis* bennünket most érdeklő nyitó passzusa ezt így vezeti le: „A lét értelmére irányuló kérdésben az elsődlegesen kikérdezett a jelenvalólét jellegével bíró létező. [...] a jelenvalólétben egy fundamentálstruktúrát kell kibontanunk, a világban-benne-létet [...]. A jelenvalólét értelmezésének az »a priori«-ja [...] eredendően és állandóan egész struktúra. Ennek ellenére különböző nézőpontokból vehetjük szemügyre az őt [ti. a jelenvalólétet] konstituáló mozzanatokot. [...] így az analízis tárgyai lesznek: a világ a maga világiságában [...], a világban-benne-lét mint együttlét és az *Önmaga léte* [...], a benne lét mint olyan” (Heidegger 1989, 139.). Eszerint tehát az *önmaga-lét* a jelenvalólét egyik konstituáló mozzanata. A létező, amely „a jelenvalólét jellegével bíró létező” s amelynek léte az *önmaga-lét* nevet kapta, nem azonos a Heidegger előtti filozófiák *szubjektumával*, az *én*nel. Az *önmaga* voltaképpen egzisztenciális fenomén, s mint ilyen, benne az *én*hez hozzátartozik, az *én*nel szétbonthatatlan egységet alkot az *én* létlehetősége. Az *önmaga-lét* a saját létlehetőségeiben benne lévő *én* létmódusza, egzisztenciája. „A jelenvalólét »lényege« – mondja Heidegger – egzisztenciájában rejlik” (Heidegger 1989, 140.). A *szubjektum*, az *én* terminust a *Lét és idő* nem is használja, vagy csak – ritkán – idézőjelben, s így distanciálódik annak szokványos jelentésétől. A „jelenvalólét jellegével bíró létező” azonban e koncepcióban „minden esetben mi magunk vagyunk. E létező léte *mindenkor az enyém*” (Heidegger 1989, 140.), s a „jelenvalólétet e létező *mindenkori enyémvalósága* folytán úgy kell megnevezni, hogy közben a *személyes* névmást is használjuk: »én vagyok«, »te vagy«” (Heidegger 1989, 141.). „[E]z a létező létében képes önmagát »megválasztani«, elnyerni, elveszíteni, illetve sohasem vagy csak »látszólag« elnyerni” (Heidegger 1989, 141.). Az „*Önmaga* mindennapi létének az a módusza”, amelyet „a mindennapiság »szubjektumának« nevezhetünk, az *akárki*” (Heidegger 1989, 241.). „A mindennapi jelenvalólét *Önmagája* az *akárki-önmaga*, melyet megkülönböztethetünk a *tulajdonképpeni*, azaz magunk által megragadott *Önmagától*” (Heidegger 1989, 262.).

A heideggeri egzisztenciális analitika központi jelentőségű eredménye kétségkívül ennek a kettősségnek a módszeres levezetése. Az *önmagának* ez az *akárki-önmagára* és „igazi”, *tulajdonképpeni* *önmagára* való kettéválása, pontosabban az, hogy az utóbbi csak lehetőség, amelyet csakis aktivitással lehet

realizálni, messzemenő gyakorlati következményekkel jár. „Önmagunknak az akárkiből való visszahozatala, azaz az akárki-önmagának a tulajdonképeni önmaga-létté való egzisztens módosulása egy választás pótlásaként kell hogy végbemenjen. A választás pótlása viszont a választás választását, a tulajdon önmagunkból eredő lenni-tudásunk melletti döntést jelenti” (Heidegger 1989, 455.).

Egészében, azt mondhatjuk, a heideggeri önmaga-lét terminus sajátos kettősséget mutat. Ez a terminus is, mint a terminusok Heideggernél általában, egy ritka szisztematikusan fölépített mű kiszakíthatatlanul szerves építő-eleme, ezernyi logikai szállal belekötve a műbe. A koncepció súlyos sérelme nélkül nem is igen lehet kivenni belőle. Maga a terminus explicit formában mégis viszonylag kevésszer fordul elő; az az egzisztenciális analitika, amelyet a *Lét és idő*ben megragadhatunk, szükségképpen inkább az *önmaga* terminussal operál. Ez azzal a következménnyel jár, hogy a terminus vonatkozási tartománya jóval nagyobb és kiterjedtebb, mint a nyelvileg adott szóalak közvetlen jelentése.

5. Ha az önmaga-lét után a József Attila-i önlét terminus előfordulásait és használatát is számba vesszük, föltűnő, hogy József Attila fogalomhasználati gyakorlata ugyanezt a kettősséget mutatja. A nagyon kiterjedt vonatkozási tartomány ellenére a terminus explicit formában viszonylag ritkán fordul elő. Ez a tény roppantmód megnehezíti az összevetést, mivel nagyon kitágítja az összevetendő szövegtörzset. Ha – kényszerűségből – mégis megmaradunk a (szorosabb értelemben vett) önlét terminus vizsgálatánál, akkor mindjárt kezdetben egy lényeges problémával találjuk magunkat szemben. Az önlét ugyanis három szövegben, a 17., 18. és 26. számú töredékben fordul elő, s az előbbi kettőben nem, míg az időben legkésőbbiben az önlét terminus összekapcsolódik az egzisztencia terminussal. Azaz: az önlét fogalom bevezetése időben megelőzi az egzisztencia bevezetését. Ez azonban, ha szemügyre vesszük a konkrét szöveghelyeket, első impressziókkal ellentétben, nem szakítja szét az önlét és az egzisztencia összetartozását. A 17. számú töredék ugyanis, mint az élén álló fejezetcím (*Bevezetés*) is jelzi, bevezető jellegű szöveg, s így érthető, hogy az önlét, mint „evidencia”, *logikailag* is megelőzi az egzisztencia terminus bevezetését. (Más kérdés, hogy a töredékek közötti viszony részleges átalakulást, továbbgondolást is dokumentál.) S ha az önlét terminus első előfordulását kicsit figyelmesebben vesszük szemügyre, megtaláljuk benne a *Lét és idő* hatását, közvetlen lenyomatát is. Az önlét fogalmát ugyanis a töredék a következő, egészében idézendő kontextusban vezeti be: „A gondolat föltételezi a szemléletet, mert arról, hogy vagyok, éppúgy közvetlen szemléletem értesít, mint arról, hogy gondolkodom. Előbb saját gondolatomat szemlélem, különben nem tudom, hogy van és így ez irányban következtetést belőle nem vonhatok. Így *helytelen azt mondani, hogy gondolkodom*

tehát vagyok, mert előbb észre kellennem, hogy gondolkodom, ezt pedig szemlélettel ismerem föl. Ám azt is helytelen mondani, hogy szemlélek, tehát vagyok, mert nem a szemléletet szemlélem (a képzetnek nincs képzete), hanem azt hogy gondolkodom – azaz, a szemléletet feltételezi a gondolat, a gondolatot pedig feltételezi a szemlélet, másképpen szólván egyáltalán nem bizonyítja a gondolat azt, hogy vagyok, hanem csupán feltételezi a szemlélet nyomán. A gondolkodom, a szemlélek már azt jelenti, hogy most éppen gondolkodó, illetőleg szemlélő vagyok, tehát eleve beleértem azt, amit éppen vele akarok bizonyítani. A tétel maga igaz, de bizonyító ereje nem nagyobb annál, hogy *vagyok tehát vagyok*. Mégis, *önlétét senki komoly gondolkodó nem vonja kétségbe*, s ha teszi, abból a hiú ravaszkodásból, hogy ezt majd ítéleti érvénynyel bizonyítsa. Sőt, nemcsak hogy nem kételkedik benne, hanem bármit is gondol, ezt mint vitathatatlant tételezi föl, holott éppen az erre vonatkozó tételek vitathatóak elsősorban, minthogy mindegyikük a *vagyok tehát vagyok* egyenletet rejt magában” (JATC 1/1:60.). E szöveg, jól érzékelhetően, a karteziánus tézissel (gondolkodom, tehát vagyok) vitatkozik, s a kétségbevonhatatlan végső alapot az önlétben fedezi föl. E pozíció viszont, jól kivethetően, a *Lét és idő* harmadik fejezetének 19., 20. és 21. alfejezetére támaszkodik, arra a kritikára, amelyet Heidegger „a »világ« karteziánus ontológiája” fölött gyakorolt. Heidegger ezekben az alfejezetekben Descartes „ego cogito”-jából kiindulva a karteziánizmus világfölfogását vonja kétségbe, majd veti el, s kimondja, hogy „Descartes nem csak ontológiailag hibás meghatározását adja a világnak, hanem interpretációja és annak fundamentumai odavezettek, hogy átsiklik a világ fenoménje és a mindenekelőtt kézhezálló világonbelüli létező léte felett” (Heidegger 1989, 215.). Heidegger azt is nehezményezi, hogy „Descartes nem engedi, hogy a világonbelüli létező létmódja önmagából mutatkozzék meg, hanem egy feltáratlan és tisztázatlan jogosultságú léteszme [...] alapján mintegy előírja a világnak »tulajdonképeni« létét” (Heidegger 1989, 216.). Nem nehéz észrevenni tehát, hogy amit Heidegger Descartes-nak szegez, „a mindenekelőtt kézhezálló világonbelüli létező léte” – az terminussá tömörítve az önmaga-lét, vagyis az önlét.

József Attila természetesen itt sem szolgáljaan kivonatol, hanem – forrását megértve – újragondol. Sőt interpretációja, a „vagyok tehát vagyok” tézis erőteljes hangsúlyozása a heideggeri fenomenológia bizonyos kritikáját is jelenti, észrevéve és kimondva annak gyöngé pontját. De ennél a kétségtelenül létező distanciánál lényegesebb, hogy az önlétet „mégis” elfogadta alapnak, kiindulópontnak.

Az önlét terminus következő előfordulása a 18. számú töredékben megint csak a heideggeri inspirációk jelenlétét dokumentálja. Ez a *Valóság és igazság* címet viselő szöveg először – rövidítve és sűrítve – megismétli azt a Descartes-kritikát, amelynek eredménye az önlét végső alappá válása: „Amikor [...] lételemre következtek gondolatommal szemléletem nyomán, tulaj-

donképpen olyan dologra következtettem, ami már eleve evidens volt előttem és amit nem is a következtetés igazol [amely (cogito ergo sum) különben helytelen], hanem annak az evidenciába való torkolása. A dolog evidens volta pedig független attól, hogy elgondoljuk-, szemléljük-e, avagy nem” (JATC 1/1:68.). Ez a Heideggerre visszautaló Descartes-kritika azonban itt a *Lét és időtől* eltérő logikát hordoz. József Attila – Heideggerrel ellentétben – változatlanul számol valamiféle abszolútummal (igaz, számára „csupán az igazságok egyetemes rendszere föltétlen” [JATC 1/1:68.]), s ez a tételezése mindenképpen némi distanciálódás jele. Ám József Attilánál az abszolútum is az önléthez vezet, illetve az önlétet állítja középpontba: „[C]sak a föltétlen értelmében bírunk cselekedni. Cselekedeteink és gondolataink helyes vagy helytelen voltának mértéke tehát nem a föltétlen (amint hogy az abszolútum mérték nem is lehet), hanem a föltétlen megértése, ami megintcsak önléteimet állítja előtérbe” (JATC 1/1:68.). Majd, ezt a tézist így folytatja: „Már most habár önlétem csak pusztá evidencia is, mégis létem minden egyes mozzanatára vonatkoznak érvényes tételek, amely tételek pedig nem mások, mint a föltétlen mozzanatai. Nyilvánvaló, hogyha két dolog minden egyes mozzanatában megfelel egymásnak, úgy e dolgok bontatlan egészükben is egymás megfelelői: önléteimet csak annyiban értem meg, amennyiben az abszolútumot és viszont – aminthogy csak a gondolat tudat arról, hogy szemlélek és csak szemléletem értesít arról, hogy gondolkodom. Önlétem előtt tehát éppoly világos az abszolútum, mint létem az abszolútum előtt, az igazság pedig éppoly evidens, mint a valóság, vagyis szintézist alkotnak az evidenciában. Nincs se lét, se fennállás, se valóság, se érvényesség, csak evidencia van, és azok csupán mozzanatai az evidenciának” (JATC 1/1: 68–69.). Azaz: csupán önlétem van, s a lét, a fennállás, a valóság, az érvényesség csak az önlét mozzanatai. Ez a tézis pedig, ismételjük meg, a heideggeri előföltetés elfogadása és más oldalról, más logikával való megerősítése, „igazolása”.

A harmadik szöveg, a 26. számú töredék, az úgynevezett hosszú fogalmazvány több szempontból is fontos szöveg. Szempontunkból elsősorban az az érdekes, hogy ebben az exisztencia és az önlét terminus együtt, egy fogalomrendszer összetartozó elemeiként szerepelnek. S figyelemre méltó az is, hogy e szöveg az exisztenciát, pontosabban az *exisztencia dialektikáját* immár végső alapelvként nevezi meg: „Egyetlen principiumunk az exisztencia dialektikája” (JATC 1/1:96.). E két tény, tudniillik az együttes előfordulás és az alapelv megválasztása kétségtelenné teszi, hogy itt – más törekvésekkel összevonva, azok gondolkodástörténeti konzekvenciái által is színezve – mindenképpen egy olyan teória hatásával kell számolni, amelyik maga is az exisztencia/önlét kettősével operál.

E kritériumnak, persze, Jaspers is, Heidegger is megfelel, ám a módszertani következetesség, amely József Attila számára különösen vonzó lehetett, önmagában is a *Lét és időt* állítja előtérbe s teszi mintaadóvá.

6. Az egzisztencia és az önlét összekapcsolódását, szoros logikai összefüggését jól dokumentálja a hosszú fogalmazvány három helye. E tekintetben példászerű az egzisztencia (egyik) József Attila-i meghatározása, amely szerint „az egzisztenciába önlétén kívül önnemléte is belefér, de nemcsak hogy belefér, de ellentét tények nélkül nem is volna sem valóságos sem pedig elgondolt, hiszen az egzisztencia a szintézisek szintézise” (JATC 1/1:103.). Hogy ebben a szillogizmusban megjelenik Croce (a „szellem szintézisek szintézise”) és Jaspers (az egzisztencia szintézis) tézise is (vö. Lengyel 2000. 57.), szempontunkból most mellékes. A figyelemre méltó számunkra az, hogy a két terminus, az egzisztencia és az önlét közötti összefüggés jellegzetesen heideggeri gondolatmenetet sűrít össze. S az egzisztencia és az önlét logikai összekapcsolódása ezen túl azért is érdekes, mert éppen e két terminus összefüggése, lehetséges játéka adja az egzisztencia dialektikáját, s – mint láttuk – József Attila eleve ezzel a princípiummal akart operálni. Ennek az összefüggésnek egyik jellegzetes szöveghelye az, ahol József Attila arról beszél, hogy „a fogalom a rugalmas egzisztenciát maga után a nemlétebe húzza, egzisztenciám pedig abban a pillanatban, amikor ezt sikerült lett volna legyen, visszarántja a valóságba, és a fogalom, amely nemlét és igazság, megszűnik nemlét és igazság lenni, azontúl már csupán önlétét jelentő valóság, amely, ismétlem, többé már nem megértés, hanem megértést áhítózó valósági elem, mint minden egyéb dolog” (JATC 1/1:102.). Ez a szöveghely természetesen megint csak sokrétű elemzést érdemelne és igényelne, szempontunkból azonban az az igazán figyelemre méltó benne, hogy ez az egzisztenciával való logikai operálás a szubjektumnak egy fenomenológiai redukció által megteremtett alakjával történik. Méghozzá olyan alapszerkezetben, amilyen a *Lét és időben* konstruálódik meg.

A hosszú fogalmazvány tulajdonképpeni célja, persze, a *Lét és idővel* ellentétben, nem a létmegértés, hanem a műalkotásnak az egzisztencia dialektikájaként való levezetése. Ez a célkitűzés tehát nem másolni, hanem – egy nagyon fontos területen, a műalkotás területén – alkalmazni kívánja a szubjektum fenomenológiai redukciójából fakadó megértés-lehetőségeket. Hogy erről van szó, egyebek közt a hosszú fogalmazvány egyik művészet-definíciója is világossá teszi. A fénykép műalkotás-voltát tagadó okfejtés ugyanis kimondja, hogy „a művészet a művészet létevel minősített lét alakja, egy létnek önlétével minősített formája” (JATC 1/1:122.).

Azaz: József Attila műalkotás-koncepciója csakis az egzisztenciának mint önlétnek a megértésén keresztül kísérlelhető meg. Ez azonban már egy másik tanulmány feladata lehet.

7. A szövegek összevetésén alapuló filológiai rekonstrukció mindig magában hordozza a bizonytalanság valamilyen mértékét. Nagy könnyebbség tehát, ha külső, pozitív adalék megerősíti a logikai műveletek eredményét, vagy

legalábbis nem zárja ki azt. Fölmerülhet ugyanis a kérdés esetünkben is, hogy a 23 éves, még egyetemi diplomával sem rendelkező József Attila lehetett-e egyáltalán olyan tájékozottság birtokában, amely megengedi a föltételezést, hogy már ekkor, szűk két évvel a *Lét és idő* megjelenése után, ismerte Heidegger könyvét. Azt a könyvet, amelyre akkor – 1928 végén, 1929 elején – a magyar filozófus-szakma még recenzióban sem volt képes reagálni. A helyzet kétségkívül nem szokványos, de ilyesféle tájékozódás lehetősége József Attila meglehetősen egyéni életpályájából nagyon is következik. A költő ugyanis a Vágó Mártához fűződő, rendkívül erős érzelmi és intellektuális viszonya révén egy olyan értelmiségi körnek (is) tagja volt, amelyik az átlagosnál lényegesen tájékozottabb volt, e kör egyik tagja, Mannheim Károly pedig, mint az úgynevezett tudásszociológia nemzetközi rangú képviselője, aki 1920-ban maga is Heidegger hallgatója volt (Felkai 1999, 18.), ekkor elvi harcban állott Heideggerrel. Safranski Heidegger-könyvéből tudható, hogy az 1928. szeptemberi szociológusnapon (amelyről egyébként Vágó Márta lelkes hangú levélben beszámolt József Attilának [Vágó 1975, 362–364.]) Mannheim nagy hatású előadást tartott (Safranski 2000, 305.), s ebben az előadásban „kritikusan kommentálta” például „Heideggernek az »akárkire« (Das Man) vonatkozó elemzését” is (Safranski 2000, 306–307.). Mannheim ekkor, egyebek közt, ezt mondta: „A filozófus szemrevételezi ezt az »akárkit«, ezt a titokzatos szubjektumot, az azonban nem érdekli, hogyan jön létre. De éppen ott, ahol a filozófus már nem tesz föl több kérdést, ott kezdődik a szociológiai probléma” (Mannheim 1929, idézi Safranski 2000, 307.). Előadása zárlatában pedig még élesebb hangot ütött meg: „Aki már ott szeretné az irracionálisat, ahol de jure még az értelem tisztaságának és fanyarságának kell hatnia, az fél a titokkal a valódi helyén szembenézni” (Mannheim 1929, idézi Safranski 2000, 308.). Ez az elhatárolódás nem tekinthető véletlenszerű, esetleges mozzanatnak; maga Heidegger is reagált rá. Az 1931/32. évi téli szemeszter Platón-előadásában ironikusan szölt a „tudás un. szociológiájáról” (vö. Safranski 2000, 308–309.) s a platóni barlang hasonlat értelmezésének kereteiben maradván „barlangi fecsegésnek” nyilvánította azt. Ennek a szembenállásnak az ismeretében jelentőssé válik számunkra a Mannheim–József Attila-viszony. Amikor ugyanis 1928 őszén Mannheim és József Attila Budapesten találkoztak, tudjuk, filozófiáról is beszélgettek, Jaspersszel kapcsolatban vitájuk is támadt (vö. Lengyel 2000, 54–55.). Valószínű tehát, hogy ekkor a sikeres Mannheim másik ellenfeléről, a nagy hírű Heideggerről, s annak fő művéről, a *Lét és idő*ről is szó esett közöttük. Annyi mindenképpen bizonyos: a Vágó család és baráti köre, Mannheim révén, ekkoriban, 1928 őszén már értesült Heidegger művéről és ismerte Mannheimnek e művel szembeni vélekedését is, hiszen Vágó Márta – mint József Attilának írott beszámolójából (Vágó 1975, 362–363.) tudjuk – ott volt Mannheim előadásának előzetes baráti megbeszélésén is, ismerte a Mannheimet instruáló

baráti tanácsokat, s így tökéletesen tisztában kellett lennie azzal, hogy Mannheim ki s mi ellen hadakozott ekkor. S az is bizonyos, hogy Vágóék körében ismert volt Mannheim egy másik, *Das Problem der Generationen* című tanulmánya is (amely [Mannheim, 1928] pedig szintén hivatkozik Heideggerre) – sőt e tanulmány Vágóék körében beszédtema is volt (Vágó 1975, 343.). A költő tehát óhatatlanul bele kellett ütközzék Heidegger nevébe, s bár e körben Heidegger neve nyilvánvalóan negatív hangsúllyal forgott, neki, mint „filozófiáján” dolgozónak, illet megismerkednie a társasági témát adó nagy hírű német filozófussal. Maga a mű, a *Sein und Zeit* pedig, ha valakit igazán érdekelt, az akkori viszonyok között egyáltalán nem volt elérhető.

Bizonyos továbbá az is, hogy József Attila előlete, diszpozíciója kedvezett Heidegger befogadásának. Egyrészt alkatilag vonzhatta a *Lét és idő* magasfokú módszertani következetessége, elemzéslogikai szigorúsága, másrészt a *választás választásának* heideggeri tézisében is saját létélményére ismerhetett rá. E tekintetben ugyanis mindenképpen figyelmet érdemel az 1926-ban írott *Ülni, állni, ölni, halni* (JAÖV 1:451–452.), amelynek összegző és záró szakasza éppen ezt a létélményt rögzíti meg és emeli verssé:

ó köttető, oldoztató,
most e verset megírató,
nevettető, zokogtató,
életem, te választató!

8. Summa summarum: az életrajzi kontextus nemhogy nem cáfolja, de kimondottan erősíti a gondolkodástörténeti rekonstrukciót: József Attila, minden jel szerint, a *Lét és idő* ismeretében dolgozott az úgynevezett hosszú fogalmazványon, s gondolatmenete egyik inspirálója Heidegger műve volt.

Irodalom

- BAJOMI Vilmos, 1937. *Existenzphilosophie. Eine Einführung in Heidegger und Jaspers von Johannes Pfeiffer* [ism.], Műhely (Pécs), 3. sz., 165–168.
- HEIDEGGER, Martin, 1989. *Lét és idő*, ford. Vajda Mihály et al., Bp.
- FELKAI Gábor, 1999. *Bevezetés. Kordiagnózis, tudásszociológia, tudományos politika* = FELKAI Gábor (szerk.), *Mannheim Károly*, Bp., 7–85.
- JATC. József Attila, *Tanulmányok és cikkek 1923–1930*, sajtó alá rend. HORVÁTH Iván et al. [1/1.] köt., Bp.
- KENYERES Zoltán, 1993. A „kettészakadt irodalom” és az „írástudók árulása”. *Jegyzet Babits és a Nyugat irodalomszemléletéről*, Irodalomismeret, 3. sz., 16–20.
- LENGYEL András, 1996. A „jelenné gyülemelő múlt” = Uő, *A modernitás antinómiái*. József Attila-tanulmányok, Bp., 97–104.
- LENGYEL András, 2000. *József Attila exisztencia-fogalmáról*, Műhely (Győr), 1. sz., 50–58.

- MANNHEIM, Karl, 1928. *Das Problem der Generationen*, Kölner Vierteljahreshefte für Soziologie, 7., 157–185. és 309–330.
- MANNHEIM, Karl, 1929. *Die Bedeutung der Konkurrenz im Gebiete des Geistigen = Verhandlungen des sechsten deutschen Soziologentages vom 17. bis 19. September in Zürich*, Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 35–83.
- MANNHEIM Károly, 2000. *A konkurencia jelentősége a szellemi élet területén = Uő, Tudásszociológiai tanulmányok*, Bp., 255–297.
- NAGY József, 1929. *A fejlődés eszméje*, Athenaeum, 1. sz.
- PETRÓCZI István 1937. *Karl Jaspers: Nietzsche – Einführung in das Verständnis seines Philosophierens*. [ism.], Műhely (Pécs), 2. sz. 87–91.
- SAFRANSKI, Rüdiger, 2000. *Egy némethoni mester. Heidegger és kora*, Bp.
- SÁNDOR Pál, 1941. *Böhm Károly = SÁNDOR Pál, Filozófiai lexikon*, 3. füzet. Bp., 136–140.
- TVERDOTA György, 1982. *Az ihlet tana. József Attila és Pauler Ákos*, ItK, 5–6. sz. 539–560.
- TVERDOTA György, 1985. *Mi a tétje az időrendnek József Attila gondolkodástörténetében? Új Írás*, 4. sz., 17–27.
- TVERDOTA György, 1995. *Magyarázatok = JÓZSEF Attila, Tanulmányok és cikkek 1923–1930*. [1/2.] köt., Bp.
- VÁGÓ Márta, 1975. *József Attila*, sajtó alá rend. TAKÁCS Márta, Bp.

Közköltészet 1. Mulattatók *Régi Magyar Költők Tára* XVIII. század IV.*

„Minden szegletbe megzendülnek a fogadatlan bárdusok, a glückwünschende Gesellschaft-nak kintornáló tagjai, a Helikon tövében kézimunkát űző versjártók. Ezek olyan urak, [...] akik soha poétai tüzet magokban nem érzettek, s nem is érzének, ha csak valamely szembetűnő alkalmatosság nem ingerli őket a poétáskodásra.” Csokonai nyilatkozott így 1805-ben versfaragó kortársairól. Van rá esély, hogy jó néhányat ismert azokból a zengeményekből, amelyeket mi most egyetlen vaskos kötetbe gyűjtve olvashatunk. A könyv címe: *Közköltészet 1. Mulattatók. A Régi Magyar Költők Tára* új, XVIII. századi sorozatának IV. darabjáról van szó. Előzőleg Péczeli József *Henriása*, Kazinczy Ferenc *Összes költeménye* és Vályi Nagy Ferenc *Ódák Horáitz' mértékeinn* című munkája jelent meg.

A XVIII. század második felében átrendeződött, megújult, kiteljesedett a magyar szellemi élet, benne a költészet. „Csinosodás” volt ez a javából. Új eszmék, új irányok, új műfajok, új ízlés, új szavak, új versformák... Persze azért a régi sem tűnt el egészen. Legfeljebb más céllal, más igénnyel, más közegben szólaltak meg a régi nóták. Kevesek kiváltságából egyre többek elérhető kedvtelése lett a vers, az ének. A költészet beépül a társadalom mindennapi életébe. Mondják, írják, éneklük, terjesztik, gyűjtik a szövegeket. Egy részük megjelenik, ponyvára kerül. Addig nem látott mennyiségben készülnek a kéziratos énekeskönyvek. Bennük – sok egyéb között – a *mulattató* versek tömege. Csúfolnak lányokat, menyecskéket, öregasszonyokat, utcanőket, vénlányokat, férjeket, feleségeket, különféle rendű és rangú mestereket, papokat, nemzetiségeket, városokat, falvakat. Jópofáskodnak, piszkálódnak, hazudoznak, halandzsáznak, utánoznak, kifiguráznak. Mindezt versben, énekben, hol nehézkesen és cikornyásan, hol jó érzékkel, szellemesen. Egy-egy soruk megállít: a poétai tűz itt-ott mégiscsak felszikkrik.

Közköltészet... A szót *Marót Károly* honosította meg, 1949-ben. Azóta sokan, sokfélét értenek rajta. Valami hasonlót persze korábban is gondoltak. *Zrínyinél* például „még a kis leánzók is köz énekkel éneklük vala” a Mahomet futásáról szóló éneket. 1782-ben *Révai Miklós* és *Rát Mátyás* is a régi magyar „köz énekek” összegyűjtésére mozgósított. *Stoll Béla*, *Varga Imre*, *Voigt Vilmos*, *Lukácsy Sándor*, *Fried István*, *Köszeghy Péter* és mások nyomán *Küllös Imola* is megkísérelte a fogalom meghatározását. Nála

*Az MTA Irodalomtudományi Intézetének XVIII. századi Osztálya és a Magyar XVIII. századi Társaság rendezésében 2001. március 7-én tartott *könyvbemutatón* elhangzott előadás szerkesztett szövege.

„a közköltészet általánosan ismert, tömeges terjesztésű verses művek variánsokban létező halmaza, melyet egy adott közösség használ, függetlenül attól, hogy e műveknek van-e ismert szerzője vagy nincs, s függetlenül attól is, hogy az alkotás mely stílusrétegbe tartozik”. A határok persze elmosódnak. A szerkesztő egy U-alakú közlekedődény modelljével érzékelteti az összefüggéseket. Ennek egyik ágát a magas kultúra és a műköltészet, másikat a népi kultúra és a népköltészet (a paraszti folklór) uralja. Közöttük a tömegkultúra és a *közköltészet* teremt kapcsolatot a társadalom egy viszonylag széles, félművelt rétege által. A magyar XVIII. század viszonyai között jól kitapintható ez az egymásba bogozódó kettősség. Erről tanúskodik a *Mulattatók* kötet is.

El nem kötelezett kívülállóként hadd kínáljam fel a magam szempontjait is a tisztázáshoz. Úgy vélem, a közköltészet fogalmát nem annyira a társadalmi tagozódás, mint inkább a művek, a szövegek *létmódja* felől lehetne megközelíteni. A közköltészetnek *szolgáltató* jellege van: „not by people but for it” (Peter Dronke), nem a közösség hozza létre, de *neki* szánják, tudatosan, meghatározott céllal, egy többé-kevésbé elsajátított *mesterség* eszközeit és fogásait alkalmazva. Épp ezért merészelném az alkalmazott matematika vagy az alkalmazott nyelvészet mintájára *alkalmazott költészetnek* is nevezni („poésie appliquée”). Jómagam ezt a fogalmat a korban éppen ide illő *Szónyi Benjámin* református gyülekezeti énekei kapcsán használtam először (*Szentelek hegedűje*, 1762). Úgy gondolom, ebből a szempontból nincs különbség szórakoztatás, ismeretközlés, ünneplés, köszöntés, valamint szokás- és hitgyakorlás között. A kivételek is bármely rétegben felbukkanhatnak: a versszerzés *mesterségét* megelevenítheti a „poézis” lelke.

A kötet szövegeinek mintegy 80 százaléka eddig alig volt hozzáférhető. Mostantól viszont a kor és a téma iránt érdeklődők rendelkezésére áll egy tiszteletet parancsoló, gondosan és nagy szakmai biztonsággal szerkesztett kötet a legkorábban 1701 és 1801 között lejegyzett énekekkel. 155 szövegcsalád mintegy 800 változata került be a könyvbe, műfajok szerint csoportosítva, azon belül időrendben, a közölt és a nem közölt változatok forrásmegjelölésével, bevezető tanulmánnyal, magyarázó jegyzetekkel, helyenként dallampéldákkal, függelékben a kezdősorok, a nótajelzések, a források és az előforduló nevek mutatójával, szakirodalmi címjegyzékkel. Maguk a szövegek a 600 oldalnyi terjedelemnek épp a felét foglalják el.

Milyen egyszerű is lenne, ha régi és kevésbé régi költészetünk minden kiadatlan vagy hozzáférhetetlen értéke ilyen igényes, szakszerű, jól kezelhető feldolgozásban állna rendelkezésünkre! Nem is szólva a sokirányú kitekintésről (műköltészet, népköltészet, zene, nyelvészet stb.). A szerkesztő munkáját az tudja igazán megbecsülni, aki maga is küzdött már meg hasonló feladattal. Tisztelet, elismerés, köszönet érte minden érintett mai és majdani kutató nevében.

A kor nálam illetékesebb szakértői bizonyára találnak több hibát, hiányosságot, kiigazítani valót is a kötetben. Én csak néhány apró részletet szeretnék szóvá tenni. A szómagyarázatok általában hasznosak és hitelesek, ám egy-egy értelmezés túl gyakori ismétlődése (például *bikacsök*, *dádé*, *plundra*, *motolla*) arra figyelmeztet, hogy talán célszerűbb lett volna nem tételeként, hanem összesítve, betűrendben a kötet végére helyezni őket. Egy-két „érthetetlennek” minősített, romlott szövegrész feloldása az olvasás során nekem véletlenül „beugrott”. A 76/VII 44. sora szerintem: „hogy ecclesiasticus jobb légy, mint politicus!” (azaz: hogy jobb légy egyházi embernek, mint vol-

tál világinak). A 97. sz. 14. sorában bibliai városnevek jelenek: „Ve tibi, Chorasim, ve tibi, Betsaida” (Jaj neked, Chorasim, jaj neked, Betsaida, a Mt 11,21 szerint). A 136/1 kezdősortát („Én vagyok az híres dativi cum verbo”) így értelmezem: én vagyok az, akit megfelelő adományban kell részesíteni a szavaiért. Ez persze nem fordítás, hanem a latin szavak eredeti értelmének egymásra vetítése. Van néhány olyan hely is, ahol nem a könyv, hanem a forráskézirat szövegét lehetne megkérdőjelezni. A 24. sz. kezdősorai például: „A dió is jó törve, / Az asszony is jó verve”. Csaknem biztos, hogy az énekben itt is, mint a további versszakokban, 6 szótagú (és talán nem névelős) változat állott (például Dió is verve jó stb.).

A *Mulattatók* kötete (az ígért folytatással együtt) sokféle kutatási témához és irányhoz nyújthat segítséget. Először is: sajátos *torzképet* kínál, mintegy *alulnézetből*, a XVIII. századi magyar társadalom egy részéről. Zavar, kiábrándultság, elbizonytalanodás, értékvesztés jellemzi ezt a közeget. A korábbi értékrend szétfeslett, az új még nem használható. Ez a réteg nincs elragadtatva a változásoktól. Beszűkült gondolat- és érzésvilágát, korcs ízlését földhözragadt, anyagias-testies életszemléletbe fojtja. Ebben a közegben nem *felvilágosodás* van, nem *csinosodás*, nem *versújítás* és *ízlésreform*, hanem alkoholizmus (a nők körében is!), elmagányosodás (a házasságban is), a kapcsolatok eldurvulása, rang, cím, mesterség, vagyon, nemzetiség szerinti megkülönböztetés, kiüresedett vagy képmutató vallásosság, emberek és embercsoportok közötti megvetés, gőg, gyűlölködés. Itt a vénlányt halálba lehet szekírozni, az asszonyt (vagy éppen a férjet) gyerekestül faképnél lehet hagyni, a tótot fel lehet akasztani. És hogy mindezt ne kelljen komolyan venni, működésbe lép a *közvígyor*. Mert nevetni mindenen és mindenkin lehet. Testrészek és élettani folyamatok trágár megnevezésén, satnya és megnyomorodott embertársakon, más ruházatú, beszédű, szokású, bőrszínű személyeken és közösségeken.

A közvígyor előidézése *mesterség*: rátermettséget, felkészültséget, munkát és áldozatot kíván. A *rigmusmondó* elvárja, hogy tevékenységét megbecsüljék, valamelyest meg is fizessék. A kor mulattatói félművelt, viszonylag független, kétes társadalmi helyzetű énekszerzők és énekmondók, akikre némi megszorítással még mindig ráillik a középkori *jokulátor* megnevezés. (A *versus iocosi* megjelöléssel a kötetben több helyütt találkozunk.)

A mulattató *személye* ugyanakkor – függetlenül attól, hogy ismerjük-e a nevét – arra is lehetőséget ad, hogy a szöveg kilépjen a közvígyor erkölcsi dagonyájából a *szellem* napvilágára. Bár megrendelőit ez aligha érdekli, a verscsinálás termékét ő olyan értékekkel is felruházhatja, amelyek az adott terepen nem szokásosak, nem szükségesegek. Így jelennek meg kötetünk szövegeiben is a vigasztaló, felszabadító *kivételek*. Elhullajtott gyöngyszemek a pocsolyában.

Némelyik ének (vagy csak egy-egy részlet) szövege természetes, könnyed mondatfűzésével, hangulatos nyelvi formáival tűnik ki. Például a hagyományos magyar konyhaművészet védelmében szólva:

Addig valál virágodban, fonnyadt Magyarország,
Még e házi jó étkektől magad meg nem fosztád!
Mihelt a tortáta
Országod meglátta,
Elfonnyadtál, már mikor állsz lábra? (79/1)

A korabeli közbeszéd fordulatai tűnnek fel itt-ott: szólások, közmondások, képes kifejezések. Például „a rossz feleségű ember” panaszában:

Könnyebb volna a rák hátán Bécsbe menni,
Mintsem ötet egy szép szóra reávenni. (67/I)

Némely szerző hatásosan, *irodalmias* módon él a *nyelvi humor* eszközeivel. Egy férjcsúfoló asszony énekében például váratlanul lecsípi a szavak végét:

– Kanász biz őkelme.
Ha kimegy is, kan-, kan-, kan-,
Ha bejön is, kan-, kan-, kan-,
Kanász biz őkelme. (49/III)

Egy városcsúfolóban a *nyelvi humor*hoz a zenei *dallamvezetés* és a *versritmus* humora is társul. A megszakított szó hajlított dallamhangjai hirtelen dúrból mollba csúsznak át:

Van egy hitván, tetves, rongyos vá-, vá-, város,
De hogy rosszak a lakosi, ká-, ká-,
Kákát, nádat aratni,
abbúl tüzet rakhatni. (112/II, 521.)

Igazi nyelvtörténeti csemege is akad, például egy szótárakból nem ismert, szemléletes kifejezés: „Elhiszem, hogy friss íz / Nyelvednek a *teper* méz” (megcukrosodott, ikrás méz, 144. sz.). Másrészt viszont sok a tisztázatlan, megfejtetlen szóalak: kihívás a nyelvtörténészeknek.

A közköltészeti szövegek poétizálódásának egyik természetes lehetősége a *népköltészet*hez való közelítés. Tudom: a fogalmak elhatárolása nyitott kérdés, de a problémát maga a kötet veti fel. Az esztétikai értékkülönböztetés alatti szövegek vagy általános közhelyekbe fulladnak vagy épp ellenkezőleg, elakadnak valami esetleges, egyedi tárgynál. A népköltés hosszasan csiszolódott, szóbeli hagyományba ágyazódott szövegei mindkét szélsőségtől tartják a távolságot. A népköltészet nem kisipari szolgáltatás, hanem egy közösség vállalt, hiteles önkifejezése. Még kevésbé sikerült, félkész vagy rongált darabjai is átestek egy bizonyos öntisztulási folyamaton.

A kölcsönhatások vizsgálata szakmai részletkérdés. Itt csupán a szövegegyezések tényeiből hadd idézzek néhányat, közismert példákra emlékeztetve:

Mély a Hernádnak a széli,
Még is mélyebb a közepi,
Ama leány nem kerüli,
Által meri azt gázolni. (19. sz.)

Nem ám az a rózsa, ki kis kertben nyílik,
Hanem az a rózsa, kik egymást szeretik. (68/I)

Voltam én olyan országban,
Hol sült ökröt az utcában
Látnál, kést is oldalában,
Amikor kell, szelhetsz abban. (130. sz. *Versus jocosí*)

Az embernek szinte kedve támad elénekelni a *Menjünk, menjünk vendégségbe...* dal-
lamára.

Az *Őszvegyűltek, őszvegyűltek a szentesi lányok...* (5/I) „izsapi” megfelelőjét Kodály gyűjtötte Kászonyfaluban. A *Két tikom tavali, három harmadévi* vénasszonycsúfolóba ékelődő mulatónótája a *Mátrai képekből* ismerős. Kodály *Cigánysiratójának* egy szövegváltozata is felbukkan könyvünkben: *Megholt, megholt cigányoknak vajdája...* (87/I). Találkozunk erotikus tartalmú asszonycsúfolóból gyermekdallá szelídült népi vándorstrófával is: „Fáj a kutyának a lábo, / Megütötték a konyhábon. / Ördög bújjék a lábábo, / Mért megy bé a kamarábo / Minden este!” (31/II). Az viszont kérdés maradt számomra, hogy kerül kötetünkbe egy csaknem szokványosan tiszta műfajú *népballada* a rossz feleségről (34/I, II).

A *Közköltészet* szövegeit nem a közösség emlékezete, hanem *írott* források őrzik. Ez egyfelől hátrány: módot ad a terjengősség, az esetlegesség, a szövegromlás konzerválására. Épp az írásbeliség felértékelődése vezet viszont át a közlekedődény másik ágába: a *műköltészet* közegebe. A poétizálódás nem kevésbé fontos lehetősége ugyanis a névvel jegyzett, *poétai öntudattal* létrehozott szövegekkel való érintkezés. Ezért lehet könyvünk szakmai kincsésbánya az *irodalomtörténet* számára is.

A *közköltészet* sokat kapott a *műköltészettől*: szinte teljes eszköztárát neki köszönheti. Ám fordítva is igaz: a *közköltészet* témái, motívumai, műfajai, nyelvi fordulatai, versformái át-átszivárogtak a nevesített költők, akár a legnagyobbak életművébe is. Adyt nem lehet igazán érteni kedvenc *nótáinak* ismerete nélkül. Kötetünk jegyzetanyagában is ott sorakoznak a felismert Csokonai-, Petőfi-, Arany- és egyéb párhuzamok. A *Házastársi veszekedések* sorozatában tudatosan alkalmazott *dramaturgiai* elemek bukkannak fel (jelmezcsere, statiszták alkalmazása, összekacsintás a közön-séggel), talán az iskolai színjátszás hagyományait őrizve. Néhol a szerző neve sem marad titokban: az 54/I-es, szerepjátszó vénlánycsúfolót például kétségtelenül egy bizonyos *Borsos János* írta. (A versfőkben a 2. versszak *De bárcsak* indítását szerintem *Ó bárckra* kell visszacserélni.) A szöveg figyelemre méltó költői erényeket tanúsít: dallamkövető prozódiaja a *Dafnis hajnalkor* Csokonaijára emlékeztet:

Bágyadoz / én szívem, // nincsen erőm,
Tél és nyár / elmúltak, // nem volt kérőm.
Ha jőne / akkora, // mint egy köröm,
Meglenne / az lagzi, // minden öröm!

Talán tévedek, de a *Cigány vajda fiának búcsúztatójában* (89/I) én semmi „mulattatót” nem találok. Groteszk hangvételő, a stílusrétegeket mesterien ütköztető, igazi *líra* ez, lekezelő cigánycsúfolás nélkül. Nekem óhatatlanul az Istenével együtt pipázó József Attilát juttatja eszembe (*Istenem*):

Dohányozzék szent pipádból,
Igyék teli csutorádból,
Háljon párnás, szent ágyodban,
Csénylő-fénylő sátorodban!

Máshol meg mintha Weöres Sándort hallanám („Odaki befagy a korsó, / idebe pörög az orsó”):

Ha tele vagyon a korsóm,
Bezzeg felejttem az orsóm!
Bár vesszen oda a borsóm,
Csak így folyjon mindég sorsom! (29/I)

És egy mély titok: honnan a csudából ismerte egy családott, panaszos férj Lőcsén, 1768-ban Nagy László majdani vers- és kötetcímét, mely egyetlen szótárban sem fordul elő?

Alá sétál az házomban,
Medve-zsoltárt mond magában. (60/2, 52, kiemelés tőlem)

Szűkebb szakterületem, a magyar *verstan* számára is felbecsülhetetlen nyereség ez a könyv. Meg sem kísérelm, hogy e rövid ismertetésbe sűrítsem a feltornyosuló kutatási témákat. A *versszakformák* és a *rímelés* tekintetében különösen értékes adatokat szolgáltat a kötet. Az énekversek *dallamkövető* sorkapcsolatai a közköltészet felségterületét elhagyva a műköltészet *szövegverseinek* közegébe kerültek át. Verstörténetünk XVIII. századi hagyományteremtő fordulatában fontos szerep jutott mind az egyházi, mind a világi témájú alkalmazott költészet *szakaszmértékeinek*. Feltűnő ugyanakkor némely szöveg választékos, elegáns *rímelése* is.

Olyan fürge, mint az ürge, a nyíri dáma,
Öltözete, viselete feszes, mint ráma,
Kantusba, cipőbe jár,
Akár tél van, akár nyár,
Kartony alatt réz a pendely, csak az a nagy kár! (80/I)

– halljuk a nótát. Máshol meg a *Márta* név köré szövődik egy erotikus kétértelműségeket lebegtető rímháló:

Az férhezmenésben szorgalmatos Márta,
De hogy mártójában másnak gyertyát márta,
Azzal árestumban magát otthon zárta... (*Cantio elegans* 3. sz.)

Az egyik lánycsúfoló ének felező tizenkettőseit néhol éppúgy szövi át és borzolja fel az időmérték, mint Arany János „megmértékelt” sorait:

Zsuzska szaporicska, Erzsók hamaricska,
Katrinka puhácska, Dorkó borisszáska... (1/III)

vagy:

Sátoros innepre szösz ha marad rokkán,
Szörnyű csuda léssen embernek a házán... (1/V)

Az úgynevezett „kanásztánc” (2-2 ütempárból szerveződő, metszetes, szótag-számváltó *ütemmértő* sorok) szerkezeti változataiból egész kis példatárat lehetne összeválogatni. Hogy csak a különleges ritkaságokból idézzek:

a) 9 | 16-os sorszerkezetű, 5 | 4 | 13 | 3, illetve 5 | 4 | 14 | 2 tagolású aprózás, például

Ökörirkából, rákfagyúból kemencét csinálnak (115/1)

vagy:

Cinege, balha száját tartja, dudás akar lenni (140/1)

és b) szótagméréssel kiegyenlítendő ütempárok, például

Fán járó csuda vagy,	♪♪♪ ♪♪♪
Gatyád nincsen, inged nagy,	♪♪♪ ♪♪♪
Ezer bajod meg kettő, meg kettő,	♪♪♪ ♪♪♪ ♪♪♪ ♪♪♪
Gyászszos az esz- tendő. (76/1)	♪♪♪ ♪♪

De még egy harmadoló táncritmus is felbukkan a *Magyar zűrzavar* címet viselő *Minuet*-ben:

Farsang, dudaszó,	♪♪ ♪♪
Szánút, vén, sánta ló,	♪♪ ♪♪
Jókedv, koplalás, tót mulat- ság. (149/1)	♪♪ ♪♪ ♪♪ ♪♪

Ehhez hasonlót majd Adynál (*Papp Viktor valceréhez*) és Weöres *Valse triste*-jében halunk.

Találkozunk sorvégi *echózással*:

Csak egy úttal kilenc legény kére, mére,
De egynél több nem meheti erre helyre (52/6)

és a közköltészetben szokatlan, bravúros soráthajlásokkal is:

Az asszony egy szükséges rossz, de a férje
Jóvá teszi, csak lábszóját ne kémélje (25/IV).

Talán meglepő, hogy miközben a bemutatott *kötet* szakmai értékét és hasznosságát feltétel nélküli tisztelettel és megbecsüléssel méltatom, a közreadott *szövegek*hez való személyes viszonyom ellentmondásosságát, feszültségét sem akartam elhallgatni. Van ennek *szakmai* oka is: nem tartom igazán szerencsésnek, hogy a *régi magyar költészet* rejtőzködő értékeit feltáró sorozatba kell bekényszerítenünk más jellegű, más funkciójú, más minőségű szövegeket. A másik ok azonban túlmutat a szakmai érdekeltségeken. Tartok tőle, hogy lesznek, akik ezt a könyvet nem kutatási céllal fogják

kézbe venni vagy egymásnak ajánlgatni. Sajnos, a benne feltáruló sivár, csökkent élet-szemlélet és trágárságra redukált beszédstílus a mai magyar valóságtól sem idegen. Kár lenne, ha azok, akik valami álliberális elvtelenséggel az ízléstelenség terrorját terjesztik vagy védelmezik (akár a televízió minden korábbinál szélesebb nyilvánossága előtt is), „tudományos” hivatkozási alapot találnának a több mint 200 esztendőslágererekben.

Ezt az eshetőséget kívántam háttérbe szorítani, mikor példáimmal lényegében *hamis*, egyoldalú képet rajzoltam a kötetről. Azt igyekeztem kiemelni, ami az alapvetően visszataszító összbenyomást végül is ellensúlyozta bennem: a különféle célú és irányú *kutatások* lehetőségét, valamint a szövegekben elszórtan fel-felvillanó *valódi* értékeket: az énekszerzés és verscsinálás mesterségén néhol átsugárzó őszinteséget, humort, önironiát, rosszul leplezett megrendülést, kiszolgáltatottságot, együttérzést. Ha egy feleség-ócsárló panaszáradatba ilyen sor villan be: „Felemeltem vállaimra, mert szerettem” (67/1), akkor ott már nem csak fizetett mulattatásról van szó. Mint ahogy szerintem a *Cigányok végső romlása* (92. sz.) sem gúnydal, hanem nagyon is valós panasz: egy létforma szétfoslásának, elvesztésének tragikomikus látomása:

Paraszt dolog, munka ijesztget bennünket,
Aratás, kaszálás furdalja eszünket,
Nem szoktuk keresni imígy kenyerünket,
Keserves táplálni leszen életünket. (39. vsz.)

Továbbra is állítom: az eszmény- és értékvesztés antikultuszát kifejező *közvilgyor* nem esztétikai kategória. A *humor* viszont annál inkább. Ettől még a *mulattatók* rideg, sivár légköre is átmelegszik.

Összegezve az elmondottakat: mint kiváló tudományos teljesítményt nagyra becsülöm és minden szakmabelinek ajánlom a kötetet, de engedjék meg nekem, hogy amit tartalmaz, azt – kevés kivétellel – ne tekintsem „rég Magyar költészetnek”, a szövegek többségében képviselt erkölcsi felfogással és ízlésvilággal pedig ne vállaljak közösséget. Ugyanakkor hiszem és remélem, hogy a korszak kutatói sokáig és nagyon eredményesen forgatják majd a könyvet. Én is ezt tettem a könyvbírálat elkészítéséhez rendelkezésemre álló két hétben. Bárkinek megmutathatom: a recenziós példány ezalatt lapjaira esett szét. Eredeti XVIII. századi könyvekkel ez nem szokott előfordulni...

(Sajtó alá rendezte: Küllös Imola. Munkatárs: Csörsz Rumen István. Sorozatszerkesztő: Bíró Ferenc. Balassi Kiadó, Budapest, 2000, 603 l.)

KECSKÉS ANDRÁS

Szigeti Lajos Sándor: *(De)formáció és (de)mitologizáció*

Sokat sejtet a kötet alcíme is: „Parabolák és metaforák a modernitásban”. Ha a szerző már eddig is tekintélyt parancsoló életművét szemléljük, semmiképp sem meglepő jellegzetesen analitikus, művek és életművek jellemző motívumait feltáró törekvése. Elég, ha csak *Modern hagyomány* című kötetére utalunk, amelyben a múlt századi magyar irodalom költői magatartásformáit tárta föl a művekben megjelenített motívumok alapján. Kivételesen érdekes és tanulságos tanulmányokban nyomozta a modern költészet bibliai motívumait is (*Evangélium és esztétikum*). Általánosságban jellemzi tudósi vonzalmát, hogy a műalkotások stílusrétegeit föltárva következtet szerzőik legjellemzőbb történéseire, tehát kiindulása alapvetően működőpontú, de elengedhetetlenül fontos számára az író egyénisége, történelmi begyökerzése is. Emellett felhasználja elődeinek gyümölcsöztesített megállapításait is, jól ismeri ezeket, tudósi alázata mindenképp rokonszenvet kelt olvasójában.

A címben szereplő, Szigeti Lajos Sándor tanulmányainak középpontjában álló demitologizáció fogalma nemcsak azt jelzi, hogy a műalkotásokat az ember gondolkodási és cselekvési tartományban elemezzük, hanem a pontos és célra törő kérdések megfogalmazására is törekszünk, s ezek gyakran arra is vonatkoznak, vajon a művek, vagy a bennük megfogalmazottak az idővel szembesítve miképp módosíthatják a befogadói magatartást. Nagyjából ez vonatkozik a parabolára is, hiszen az egymástól különböző kultúrkörök parabolái nem értelmezhetők egyformán, s ez még az egységes irodalmakra is érvényes, hiszen ezeken belül is léteznek civilizációs különbségek, amelyek befolyásolják az író látás- és alkotásmódját és a befogadó tudatműködését. Ezekre a problémákra egyébként szerzőnk is utal *Olvasáskultúra és értelmezés* című ciklusának két tanulmányában. Kivált érdekes ebből a szempontból az irodalomtanítás jelenlegi helyzetét boncolgató írása, hiszen manapság elég gyakran fogalmazódik meg az a sarkított vélemény, hogy az olvasáskultúra válságos korszakát éli. Joggal veti föl a kérdést Szigeti Lajos Sándor: milyen szerepe van itt és most a művészetnek és az irodalomnak. Válasza, amelynek alap gondolatát Sik Sándor *Esztétikájának* végkövetkeztetésére alapozza, nemcsak saját irodalomképeinek vonzó igazolását adja, hanem a művekhez való értő közelítés eljárásaiban is segít. A modernség fontos ismervének mondja, hogy rádöbbenünk Isten hiányára, ugyanakkor azonban a múlt század irodalmának az is jellemzője, hogy az író „mégis vágyik... a találkozásra: a Bibliához fordul, amikor tárgyatlan büntudatára keres választ, amikor kéri a méltósággal viselhető halált, várja a teremtés kegyelmi pillanatát, amikor apokaliptikus látomását, világba vetettségét formálja költészetté, amikor tiltakozik, pöröl, hogy végül mégis mindig hangsúlyozza a vállalható magatartásformát, az írástudó hitét és felelősségét”. Mindez persze nem jelenti azt, hogy az író egyéb megfontolásból ne döbbenessen rá felelősségére, és sajnos azt sem, hogy a modernség ne szült volna felelősséget tagadó irodalmat is. Nem kétséges, hogy a művészeteknek erkölcsi vonatkozásaik vannak, pontosabban: kellene lenniük. Más kérdés, vajon az oktatás során tudatosodhat-e ez a gondolat a majdani olvasókban. A tapasztalatok nem egészen erre utalnak.

Szigeti Lajos Sándor gondosan elrendezett tanulmányai több témakör és életmű köré csoportosulnak. Foglalkozik a szonettforma megújításával és megújulásával; Csokonaitól Zalán Tiborig tekinti át a parabola, a metafora és a mítosz átértelmezé-

sét; egy-egy külön csoportban tárgyalja kedves költőit, illetve méltatja az életművekkel szembesítő műveket (Ady, József Attila, Baka István alkotják e sort), s végül következnek a futólag már említett tanulmányok. Az egész kötet egységes világgépet és irodalomértelmezést jelez, s még egyszer nyomatékosítanám: mindegyik írás központjában a művek alkotóelemeinek és az életművek megvilágító analízise áll.

Szóljunk először az *Ady Endre vonatán* alfejezet két tanulmányáról. Már csak azért is, mert Ady a fiataloknak nem felrázó, katartikus versélménye, ennek részben az a magyarázata, hogy lírai újdonsága, robbanásszerű szemléletváltása, előzményei és a Schöpflin Aladár által nem csekély iróniával „csinos verseknek” mondott kortársi líra ismerete nélkül homályban marad. Ezt a homályt oszlatta Kenyeres Zoltán monográfiája, amelynek alapos, sokoldalú bírálata során Szigeti Lajos Sándor saját Ady-képét is felrajzolhatja. (Általában idegenkedem a kritikák és bírálatok könyvbe rendezésétől – kivéve, ha nagy formátumú, vagy a saját korában kivételesen bátor kritikus alkotásai –, szerzőnk bírálatai, kivált a tudományos minősítés során elhangzott opponensi megnyilatkozásai azonban nem annyira kritikák, mint inkább az életművekkel történt termékeny, a megközelítés új lehetőségeit felvillantó szembesülések és számvetések, kötetbe rendezésük mindenképpen indokolt.) S nem kevésbé izgalmas az a tanulmánya sem, amelyben Baka István Ady-maszkjait veszi számba (*Háborús téli éjszaka*), hiszen ebben a modern líra és Ady kapcsolódási pontjait tárja föl, s ezeket más költők értelmezése során is érdemes megvilágítani. (Erre utaltak az *Ady-újraolvasó*-konferencia felszólalói is.) Ráadásul külön érdekessége e tanulmányának, hogy épp egy olyan költőnek Adyhoz fűződő viszonyát tárgyalja, aki állítólag nem kedvelte elődjét, több szempontból is „slendriánnak” vélte, s idegenkedett „függőségétől”, istenes verseiben megmutatózó gondolkodásától.

Kenyeres Zoltán Ady-könyvének egyik legizgalmasabb fölvetése az volt, szimbolista-e a költő, fogalmazásmódjában nem inkább a romantika sajátos változatát valószínűsítette-e meg. Szigeti Lajos Sándor érezhetően az előbbi megoldás felé hajlik, s ebben Ady kiváló értőivel találkozik. Ám nem tagadható, hogy az utóbbi olvasatot is érvek sokaságával lehet alátámasztani, s a monográfus illetően érvei legalábbis meggondolhatóak. Szigeti Lajos Sándor is utal Ady nagyszabású önelemző versére, a *Vágyini hogy szeretnékre*, amelyben a költő „kidacolt nagy Kínra-hajló romantikával” cserélné föl a magáért és magával eltöltött lét boldogságát. Ezt a boldogságot mintha meghaladná a felfokozott érzelmességgel megtöltött „romantikán túli nagy romantika”.

Ebben a részletes elemzésben az is figyelemre méltó, hogy Szigeti Lajos Sándor ugyancsak különleges súlyt helyez Ady utolsó korszakára, amelyet a költő jó néhány elemzője hanyatló időszakának látott és mutatott. Aligha vitás, hogy a versek számának csökkenését Ady testi állapotának fokozatos romlásával is magyarázhatjuk, ugyanakkor az ihlet sűrűsödése is megfigyelhető bennük. A halál és az élet motívum-és ellentétpárját már Halász Előd is részletesen elemezte. Ezekben a költeményekben mindkét fogalom, életállapot jelentéstartománya megnövekszik, a költő egzisztenciális élményének olyan megfogalmazásai, amelyek minden igazán nagy, a halál fenyegető rémével és az elhallgatással számot vető lírikusnál felbukkannak (gondoljunk Kosztolányi „álarc-halálarc” rímpárjára). A kései Ady-líra megnövekedett intenzitásáról, a rezignációba való „belesűrűsödéséről”, mint alkotásmódjának változásáról. Kenyeres Zoltán részletesen írt monográfiájában, s a jelek szerint bírálója is egyetért

újszerű megfigyelésével, mint ahogy azzal is, amit a kései versek „tárgyasulásáról” mond.

Igen lényegesnek vélem Szigeti Lajos Sándor egy futó megállapítását azzal kapcsolatban, vajon Ady monográfusához igazán közel áll-e hőse, ebben a kérdésfölvetésében ugyanis a saját elemzői ideáljával szembeállítja, s ha tanulmányait figyelmesen olvassuk, nyilvánvalóvá válik, hogy a költői ihlet elemeinek feltárása, a lírikus személyiségébe történő behelyezkedés (nem azonosulás) mennyire fontos számára. Néha mintha rekonstruálná a vers születésének helyzetét, pontosan nyomon követve, hogyan indul, gazdagodik az élmény, s miként találja meg adekvát kifejezési formáját. Jellemző példája ennek a kivételes beleérzéssel megírt „*Iszonyú mindegyik angyal*” című, egyik Baka Istvánról írt tanulmánya, amely nemcsak hőse „angyalait” röpteti elénk, hanem a motívumot (jelképet) gazdagon árnyalt világirodalmi háttérbe is helyezi. Rendkívüli gondossággal követi nyomon azt a folyamatot, ahogy az angyalból, a hasonlatelemből a civilizáció szeméttelére vezető kalauz lesz, aki a huszadik század pusztuló világának bemutatója. Az *angelosz*, Isten küldöttje döbbenetes felismeréssel szembesít: az angyalok már nem az igazak lelkének mennybe vivői, mint egyik-másik evangéliumban, hanem közönyös, „iszonyú” lények, ilyenén formálta őket a század. Isten hírnökei, akik bűnös tetteink következményeivel szembesítenek a haláltánc utáni tájon? Vagy nekik is van szerepük a romlásban, mint az apokrifek angyalainak, s ezért „iszonyúak”? A kérdés megválaszolása messzire vezetne, itt csak azért idéztük éppen ezt a tanulmányt, hogy szerzője beleérző képességét bizonyítsuk, s egyben arra is rámutassunk, milyen jó érzékkel választja ki újabb líránk hagyományt és újszerűséget színvonalasan ötvöző darabjait. (A versbeli angyalnak mintha tragikus vonásai is lennének, ez további világirodalmi párhuzamok felvetését is lehetővé teszi.)

Tverdota György József Attila-kutatásai kapcsán is akad egy nagyon figyelemreméltó megjegyzése Szigeti Lajos Sándornak. Igaza van, amikor szóvá teszi, hogy a krisztusi párhuzamok elemzésekor szerencsésebb lett volna szétválasztani a kultikus természetű anyagot az immanens értelmezésektől. Az életmű – mondja a bíráló – „a jelzett kultusztól függetlenül is kínálja a krisztusi párhuzamot”, s hozzáteszi: nehéz eldönteni, hogy egy-egy adott szövegrészben az expresszionizmus részvét- és testvériség-gondolata, vagy belső, vallásos késztetés nyilatkozik-e meg. Ez a felvetés arra készítheti az életmű kutatóit, hogy e merőben újnak mondható szempont szerint értelmezzék (újra) József Attila lírájának egyik rétegét. József Attila istenélményéről és hitéről részletességgel, figyelemre méltó beleérzéssel szólt Sík Sándor, és Szabolcsi Miklós is szembenézett e problémával. Persze, merőben más nézőpontból közelítettek a kérdéshez. Szigeti Lajos Sándor felvetése azonban új elemekkel gazdagíthatja az élménykör analízisét, noha József Attilára valóban hatott az expresszionizmus. Sík Sándor József Attila gyermekségét vélte istenélménye indítójának, s aligha vitás, hogy a védtelen, apahiányban szenvedő gyermek Istenben látta egyik reménységét. Szigeti Lajos Sándor felvetése azonban a szenvedő, kiszolgáltatott, életének keresztje alatt roskadozó felnőtt képébe látatja bele Krisztus alakját, s ezzel József Attila lírájának világirodalmi párhuzamait és általában a költő lelkiségét is olyan széles mezőbe helyezi, amelyen a múlt század számos nagy írója mellett a bölcsélet hatásmezgyéjéről érkezők is feltűnnek. Ez még inkább alátámasztja Szigetinek azt a Szabolcsi Miklós *Kész a lettár* című monográfiája kapcsán tett megállapítását, mely szerint

József Attila költészete nem a múlté – bár ezt néhány politikus lelkesülten hangoztatta –, hanem „a modernség egyik legvégső, nagy teljesítménye”. S ha e Krisztus-allúziót rokonságába helyezzük, talán azt sem állíthatjuk egyértelműen, hogy „modern”, s az is kétséges, tényleg lezárult-e a modernség. Hadd tegyem még hozzá: a *Kész a leltár szerzőjének* legjobb könyve. Meglehet, hogy a „nagymonográfia műfaji határai” is megmutatkoznak benne, de – és ezt Szigeti Lajos Sándor is hangsúlyozza – a költő és kora olyan szimbiózisban mutatkozik meg benne, ami kortörténeti vonatkozásban is nélkülözhetetlen forrásmunkává teszi.

Vissza-visszatérő, izgalmas kérdése az irodalomtudománynak, hogy egyes műformák eltűnése-visszatérése vajon a korizléshez, vagy a költői ihlethez, szemléletváltáshoz köthető-e. Ebből a szempontból tanulságos a kötet élén olvasható *Szonett(t)rend* című tanulmány, amely ugyan az illyési műformára összpontosítja figyelmét, ám vázlatos kitekintést ad a szonett XX. századi történetére, s ezt azért is jogosnak érezzük, mert – egyetértésben Szigeti Lajos Sándorral – azt valljuk, hogy ezt a formát a múlt században élte és alkotta sajátjává irodalmunk, s Ady óta számtalan kitűnő darabja – olykor egész kötetnyi – született.

A *Nyugat* nagy nemzedékének szonettírói nemcsak a forma meghódítására törekedtek, igyekeztek a reflexivitás „kiiktatására” vagy „tompítására” is. A következő nemzedékből Szabó Lőrinc és Illyés Gyula ugyancsak szívesen élt vele, Szigeti Lajos Sándor szerint a *Rend a romokban* és a *Te meg a világ* szonettjei a forma „ismételt megújulásának” bizonyosságai. Török Gábor kérdését: a robusztus Illyés hangjához hogyan illett ez a csiszolt versforma, Szigeti úgy módosítja: mikor, miért keltette fel a szonett Illyés érdeklődését. Az illyési „fordulat” azért is érdekes, mert a *Rend a romokban* élére helyezett szonettjei a pusztai életformát megjelenítő életképek és leírások, s ennek az életformának a szonettben való megjelenítése valóban szokatlan kísérletnek mondható. A népe képviselőtét is feladatának érző költő alighanem önmagában is „rendet” akart tenni, a szonettforma tárháza erre is alkalmat adhatott, s arra is, hogy a verseiből kiolvasható, állítólagos hűtlensége miatt érzett lelkifurdalását formába fogva tompítsa.

A következő évtizedekben Illyés szonettjei sokféle érzelmi változatot jelentettek meg, ezeket Török Gábor nyomán, részben vele vitázva elemzi a tanulmány írója. Figyelemre méltó megállapítása szerint az *Új versekben* „párszonettek” is szerepelnek, mégpedig a költőnek a szerelemről kialakított érzésének megjelenítőiként. A szerelem az ő felfogásában – a tanulmány írójának szép megfogalmazása szerint – „két ember olyan egymásba kapaszkodását jelenti, amely könnyebben érteti meg és fogadtatja el velünk az öregedést-öregséget és magát a halált is...” Ezért is érthető, hogy Illyés szonettjeiben gyakori a narrativitás, de az epikus előadástól elrugaszkodva mindig a leglényegesebb egzisztenciális érzésekkel szembesíti olvasóját. Példaképp az *Örök s mulandó* bensőséges, szép elemzését olvashatjuk Szigeti tanulmányában.

A szonettek, illetve a „párszonettek” kapcsán azzal a kérdéssel is szembesülnünk kell, mit jelentettek költőjüknek, miképp becsülte őket, hogyan látta helyüket lírai életművében. Figyelemre méltó, hogy amikor Béládi Miklós a Magyar Klasszikusok sorozatba verseiből válogatott, alig egynéhány szonettjét óhajtotta közzétenni. A válogatást 1980-ban és 1981-ben végezték, s amint a válogatótól tudom, a költő igen határozottan képviselte saját értékítéletét. Azt is elmondhatjuk persze, hogy olykor in-

kább tett engedményt kései verseinek a korábbiak rovására, ezért ebben a kérdésben csak nagyon óvatosan foglalhatunk állást, legfeljebb picit kételkedhetünk abban, hogy Illyés valóban jellegadóan tekintette-e ezt a kifejezésformát. Ugyanakkor líra-felfogását ismerve aligha meglepő, hogy *A faj védőíhez* ragaszkodott, hiszen ebben valóban megfogalmazódik életműve legfontosabb célkitűzése, „amelynek nem csak értelmezése, de – még inkább – belátása is feladatunk...” Elég szomorú, hogy ez a „belátás” nem mondható gyakori s jellemző magatartásnak.

Figyelemre méltó, tanulságos, érdekes tanulmányokat és bírálatokat tartalmaz Szigeti Lajos Sándor kiegyensúlyozott kötete. Nyeresége irodalomtudományunknak. (*Messzelátó*, 2000)

RÓNAY LÁSZLÓ

Műfajok összjátéka

Nyilasy Balázs: *A konzervatív-modern költő* *Arany János verses epikája*

Az újraolvasás és újraértelmezés kettős öröme jellemzi Nyilasy Balázs új könyvét, mely 2001-ben, három évvel *Arany János* című monográfiája után látott napvilágot, így mintegy kiegészíti, továbbgondolja az akkor Arany műveiről leírtakat. *A konzervatív-modern költő* című kötetben Arany epikájára helyeződik a hangsúly, melyet – a legújabb recepciót is figyelembe véve – értő, izgalmas megközelítésben kínál fel az olvasónak.

A tanulmánykötet két, markánsan elkülönülő részből áll: Nyilasy a kötet első felében, *Az Arany-költészet megközelítési lehetőségei a recepció tükrében* című fejezetben a befogadástörténet feldolgozásával próbálja értelmezni, érthetővé tenni az Arany-költészettel kapcsolatban felmerült kérdéseket, problémákat, a recepcióban mindig más irányból felbukkanó kérdések tükrében felvázolni e líra összetettségét, s olykor több-jelentőségét. Vizsgálódását a kronológiát szem előtt tartva végzi: az első oldalakon a kortárs, illetve a századfordulós befogadás történetéről olvashatunk, arról, hogyan vált Arany a magyar irodalom egyik legjelentősebb költőjévé, s e helyet hogyan sikerült azóta is megőriznie. Riedl Frigyesre, Gyulaira, Berzeviczy Albertre hivatkozva a szerző arról elmélkedik, miként lett a szalontai költő „irodalmunk önmagára találásának, önmagához eljutásának, originalissá, sajátyszerűvé válásának kulcsfigurája” (8.). Kitér a sajátosan „nemzeti karakterre”, mely fogalom a *Toldi* megjelenése óta meghatározza művei befogadását, s így egyszersmind valami egészen újat is jelent a XIX. század közepének magyar irodalmában. Nyilasy megemlíti, hogyan kapcsolódik egybe a nemzeti karakter a „népies” megjelöléssel, s hogyan, mely jelentésekben olvashatunk e csöppet sem tisztázott fogalmi kategóriákról az Arany-recepcióban: „A nemzettudat, nemzeti karakter problémaszálai igen gyakran szétbogozhatatlanul fonódnak egybe a népiesség sokágú gondolatfonalaival. A nemzeti a népiest és a népies az autochton nemzetit is jelenti a korszak Arany-kutatói számára.” (10.) Horváth Jánost idézi, amikor így szól: „Tagadhatatlan, hogy ezzel a régi magyar népszerű irodalmiság s az abból leszármazott ponyvanépiesség emelkedik fel valódi költészet

rangjára, egyszerű álmélkodás, bámész népiesség helyett mélyen emberi érzés és valódi lelki élmény színvonalára.” (12.)

A századforduló Arany-szakirodalmát jellemezve nem lehet megfedkezni az erősen biografikus igényről, a karakterológiai, alkattipológiai fejtegetésekről, Arany érzékeny, diszharmonikus alkatának kiemeléséről (elsősorban Riedl hatására), ám ugyanakkor a Riedl-tanítványok friss szemléletéről sem, hiszen Négyesy László volt az, aki először hallotta ki Arany költészetéből az újszerű hangot. Nyilasy sorra veszi a századforduló értelmezéseit, a különböző – különösen a humorról megfogalmazott – véleményeket, melyek értelmezéseikkel s néha félreértelmezéseikkel is gazdagították a szakirodalmat, s ugyanakkor segítették a megértést. A különböző vélemények egyik oka a különböző művészi attitűdök kiemelése is lehet, a lírai és prózai költő szembeállítás. Mint tudjuk, Arany saját bevallása szerint „hajlama, iránya, munka-ösztöne dacára” lett lírai költő, s így vall róla Erdélyi János is: „[...] Arany, még kisebb költeményeiben sem tulajdonképpen lantos költő, hanem folyvást elbeszélő” (20.). Így jut el Nyilasy az „eredendően prózai” Arany értelmezéséhez, mely – többek között a korabeli Arany-irodalomra alapozva – a verses epikát és a balladákat helyezi előtérbe, immár a recepció szempontjából is. A „nagy forma” bemutatásához szükség van az esztétikai, retorikai fegyvertárra, melyet a szerző a nagy elődöktől igyekszik beszerezni: meggyőzőek a befogadástörténetből kiemelt példái, az olvasót magabiztosan vezeti a saját maga által választott cél felé: a verses epikai műveket Arany költészetének csúcsteljesítményeiként értelmezi, rámutatva arra, hogyan váltak ezen alkotások valóban az Arany-líra meghatározó s a kánonok szempontjából legismertebb elemeivé.

Az ötvenes–hatvanas évek szakirodalmát tárgyalva értekezik a szerző az Arany-líra felfedezéséről (mely ekkor Bóka László nevéhez kötődik), illetve a sok, ezen időszakban oly gyakori félreértelmezésről, sokszor szándékos belemagyarázásról. Sőtér népiesség-fogalma is itt jut szerephez, aki sokszor „a népiességet egyszerűen a kvalitás, az érték szinonimájaként használja” (34.). E korszak jelentős értelmezői közt tartja számon Nyilasy Barta Jánost, Keresztury Dezsőt, Tamás Attilát és Baránszky-Jób Lászlót, akik friss szemléletükkel, izgalmas kérdésfeltevéseikkel hozzájárultak ahhoz, hogy Arany János ismertsége, elismertsége és megértése egyre tágabb teret kapjon.

A hetvenes–nyolcvanas–kilencvenes évek befogadástörténetéről szóló fejezet értékeli a legfrissebb írásokat, véleményeket, hangsúlyozva, hogy az irodalomtudományban egyre sokszínűbbé válik Arany műveinek értelmezése, különböző értelmezői iskolák véleményére építhet az olvasó. Németh G. Béla, Szegedy-Maszák Mihály, Dávidházi Péter, Imre László értő és sokszínű elemzései mellett megemlíti a közelmúlt néhány fontos és izgalmas tanulmányát, utalva arra is, hogy újabban a dekonstrukció módszereivel hogyan sikerül játékba hozni sokszor „túlkanonizált” szövegeket.

A *Problémák és problémakezelések* című fejezetben – mely mintegy átvezetés a következő fejezetekhez is – így ír választott témájáról s választott problémájáról a szerző: „A magam részéről nem a megkésetttség szimpotmájaként tartom számon Arany Jánosnak a classici epopeiához, a komikus eposzhoz való ragaszkodását sem. Inkább zseniális »perújrafelvétel«, alkotó igazságtéves ez, évezredes tradíció kézbevétele, gondolkodásmódként való megragadása, a hagyomány és az újkori »mo-

dernség« igazságának horizontösszeolvastó egybemontírozása”, majd később így folytatja: „Arany sohasem a műfajok külsőségeivel törődik, azok lényegét, emberi-művészi gondolkozásmód-jellegét érti meg és alakítja a modernitás életproblémáinak fényében.” (70.) A „műfajok létformájáról” Arany több értelmezője értekezett már, s ezeket is szem előtt tartva igyekszik Nyilasy Balázs kialakítani saját koncepcióját, mely új megvilágításba helyezheti Arany verses epikájának megítélését.

Könyve második részében, melynek a sokatmondó *Arany János verses epikája nagy európai műfajok, irodalmi gondolkozásmódok szomszédságában* címet adta, izgalmas feladatra vállalkozik: a vizsgálni kívánt műfajt – mint azt a cím is mutatja – különböző irányokból kívánja megközelíteni, s vizsgálódásának középpontjába immár hat európai műfajt és gondolkodásmódot állít: a klasszikus és keresztény eposzt, az udvari epikát és az olasz romanzót, a byroni keleti poémákat, a realizmust, a komikus eposzt és a verses regényt.

A verses epikának, így Arany e műfajú műveinek is igen gazdag azon szakirodalma, mely a classica epopeiával rokonítja őket. Az eposz és a regény kettőssége, a *Toldi* korára olyannyira jellemző különös átmeneti korszak rányomta bélyegét az „elbeszélő költeményekre”. Ugyanakkor ismerjük Arany Jánosnak a népi eposzról vallott nézeteit is, melyek szerint „korunkban, még nálunk is, az eposz nagyon mondva csinált virág” (73.), hiszen hiányzik hozzá a szükséges mitológia, melyet a semmiből teremteni nem lehet. Mércéje a szervesség, mely segíthet a jó eposz létrehozásában, s ha az eposz jó, akkor korszerű. „Egyrésztől meg akarná tartani, amit az eposzban a maga léttudatával és közösségi beágyazottságával lehetőségtelneket, felhasználhatónak gondol, másrészt elveti a műfaj rendkívül erős (a modernség szempontjából esztétikaellenes) tradicionalizmusát.” (75.) Nyilasy szemléletesen felsorolja mind az antik, mind a keresztény eposz jellemzőit, majd elsősorban az úgynevezett eposzi kellékekre építve összeveti őket a *Toldival*, a *Toldi szerelmével*, a *Buda halálával* és a *Keveházával*, megkeresve bennük azon eposzi jellemzőket, melyek a nagy elődök műveiben – kötelező jelleggel – fellelhetők voltak. Arany műveiből sokszor teljesen hiányzik egy-egy eposzi kellék, így például a *machina* működtetése, a csataképek, a párviadal-sorozatok stb. Ám ugyanakkor úgy gondolja, hogy a hősi elv, mely a *Toldit* is jellemzi, a klasszikus eposzok sajátja, mint ahogyan ezekhez kapcsolja Toldi „egotudatosságát” is. Talán túl merész ebben az esetben egotudatosságról beszélni, hiszen éppen az eposzokat tárgyalva válik problematikussá az ego felnagyítása, domináns jelenléte, s válik hangsúlyossá az én közösségben való feloldódása.

Az udvari epikát és a romanzót tárgyalva a morális, vitézi helytállást, a makulátlan hírnevet mint a művek tematikus szervezőerejét hívja segítségül az összehasonlításhoz, ugyanakkor megjegyzi, hogy Arany műveivel nem oly gazdag s burjánzó a kapcsolatuk. Példaként említi meg a *Toldi szerelmét*, a *Murány ostromát*, a *Rege a csodaszarvasról* egyes részeit, valamint a *Rozgonyinét*.

A byroni keleti poémákról értekezve megjegyzi, hogy „az eposzfabula monumentalitása, közvetlen közösségi érdekeltsege szétporlad, a sokszereplős, sokágú cselekményszál lecsapozodik. A verses epika a novella individuális érdekű fabuláját veszi kölcsön, egyetlen hőst helyez a mű centrumába [...]” (101.). A byroni poémák újításaként értelmezi Nyilasy a romantika megjelenését az elbeszélő költészetben, így e művek is hatást gyakorolhattak Arany *Katalin* című alkotására, a kor sok más hasonló jellegű alkotása mellett. Ám úgy gondolja az elemző, hogy egy jelentős különbség

mégis van e művek és a *Katalin* között: Aranynál mindvégig erős tárgyiasság színezi át a romantikát is. Talán még Arany balladáiban kereshetünk byroni rokonságot: a *Zách Klára*, a *Szondi két apródja*, *A walesi bárdok* és a *Tetemre hívás* is közel áll az angol elődök többszólamú jelentésteremtéséhez.

A realizmus problémakörének tárgyalásánál az eddig említett, a romantikára jellemző jegyekkel veti össze Nyilasy Arany elbeszélő költeményeinek egyes elemeit. Az előző fejezetekben a romantika megjelenéséről s újításairól olvashattunk, e fejezetben pedig az ettől elkülönülő mozzanatokra irányul az értelmező figyelme: „az angol költő [Byron] tárgyiasság leírásai nem annyira lokális színezetű, az egyedi fajfogalom szintjéig lebontott alkotóelemekből tevődnek össze, mint a nagyszalontai alkotó tájvilága, ember- és környezetfestései.” (106.) Úgy véli, hogy az a mód, ahogyan Arany ember és környezet viszonyát kezeli, egyértelműen a realizmusra utal. Sötér Istvánra és Ian Watt *Rise of the Novel* című művére hivatkozva megjegyzi, hogy Arany műveiben az individuális tudat és a nézőpont felerősödésének lehetünk tanúi, valamint az „Arany János-i epikában fajlagosan sokkal kisebb a fabuláris konvenció szerepe, jelentősége, mint volt a korábbi hazai szerzők műveiben” (109.). Szintén Watterra hivatkozva érvel a realizmus mellett, amikor karakterfeltáró problémakeresése a nyelvhasználat körébe hatol be: „a realizmus születésénél a figurális nyelvhasználat háttérbe szorulását, a korábbi stilisztikai tradíció megtörését, az áttetszőbb referencialitás irányába való határozott elmozdulást konstataálja” (110.). Ám ugyanakkor megjegyzi, hogy Arany bizonyos művei eleve elhárítják bármiféle realizmusfeltáró művelet lehetőségét (*Katalin*, *Keveháza*, *Az elveszett alkotmány*, *A nagyidai cigányok*, az Arany-balladák). A balladák lélektani vízióiból kiindulva a szerző megjegyzi, azáltal, hogy a köznapi ember került az elbeszélő irodalom központjába, eddig nem tapasztalt problémakörök tárgyalása vált szükségessé. A pszichikum, a lélekelemzés nagy szerephez jutott, s Freudot említve új emberképről beszél, melyet a modern mélylélektan felől igyekszik megközelíteni. Véleménye szerint csupán a *Bolond Istók* első éneke az, amelyből a személyiséget összerendező magasabb entitás teljesen hiányzik, s a *Toldi* az a mű, melyen „igazán példaszerűen igazolható az újkori realizmus csaknem minden fő sajátága: az individuális műalkat, a fabuláris konvenció teljes visszazorítása, a motivált, indokolt, következetes cselekményvezetés, a történéssor lélektani elemekkel való átítatása” (113–114.), majd hozzáteszi: „csak éppen a mindennapias, partikularitásnak való végső és alapvető megfelelés hiányzik! Toldi nagyon nem mindennapi hős!” (114.) A realizmuspróba így csak részleges eredményt hozott, s Nyilasy Riedl gondolatait továbbgondolva úgy véli, hogy Arany „nem annyira a realizmusba vezeti be, inkább a realizmuson vezeti át a magyar elbeszélést”, majd lejjebb végkövetkeztetésként hozzáteszi: „művészi gondolkodásmódját a realizmus keresztül-kasul átjárja, de végső lényegében nem határozza meg” (114.). Így a realizmus is egy lesz azon alkotóelemek közül, melyek a rendkívül összetett Aranyműveket meghatározzák.

A következő alfejezetben a komikus eposz és a verses regény kapcsolatát tárgyalva felsorakoztatja a műfaj legjelentősebb képviselőit egészen Homérosz *Batrachomüomachiájától* Byronon, Puskinon és Csokonain át Petőfiig. E műfaj egyik legmarkánsabb jegyeként említi meg az elbeszélő önmagára irányuló reflexióit. *Az elveszett alkotmány* példáján bemutatva kiemeli, hogy e műben „a szatíra komolyságát tompító ötletkultusz, aktualizáló készenlét, kiszólásos technika állandóan jelen van” (125.).

Jellegzetes retorikai fogás, amikor inkompetenciára hivatkozik a narrátor, illetve számtalanszor előfordul, hogy metanarrációs, metapoétikai gesztusokra bukkanhatunk, amennyiben az irodalmiságra vonatkozó utalások színesítik a szöveget. S míg e mű inkább regényszerű elemeket tartalmaz, addig *A nagyidai cigányok* sokkal inkább a komikus eposzokhoz tér vissza, kiforgatva s egyszersmind profanizálva az „eposzi közvagyonot”. Az iróniát, a tettetést, a groteszk elemeket mindvégig mozgásban tartva szólaltatja meg a szöveget, csakúgy, mint a *Bolond Istók* első éneke, ám míg *A nagyidai cigányok*ban a szerzői elbeszélő nem jelenik meg, addig a *Bolond Istók* éppen ezen alakzatokat használja ki igen művészien. A második énekben pedig egyenesen egybemosódik a Bolond Istók-történet s a szerzői történet. Nyilasy érzékenyen bontja ki az irónia és az önirónia fogalmát, ezáltal érzékeltetve a regényszerűség lehetőségét is.

A művek részletes elemzésének s a szerző hozzáértésének, friss látásmódjának s nemegyszer izgalmas kérdésfeltevéseinek köszönhetően az Arany-szakirodalom újabb értékes művel gyarapodott, melynek forgatásakor az olvasó olyan tudásanyaggal gazdagodhat, amelynek birtokában Arany verses epikájának megértéséhez valóban közelebb juthat.

(Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2001, 176 l.)

TAKÁCS JUDIT

Számunk szerzői

CSORBA DÁVID doktorandusz, Debrecen
DEBRECZENI ATTILA egyetemi docens, Debrecen
DOBOS ISTVÁN egyetemi docens, Debrecen
KECSKÉS ANDRÁS tudományos főmunkatárs, Budapest
Z. KOVÁCS ZOLTÁN főiskolai docens, Kaposvár
LENGYEL ANDRÁS főmuzeológus, irodalomtörténész, Szeged
NAGY MIKLÓS ny. egyetemi tanár, Budapest
NYILASY BALÁZS az irodalomtudomány kandidátusa, Budapest
RÓNAY LÁSZLÓ egyetemi tanár, Budapest
TAKÁCS JUDIT doktorandusz, Debrecen
TAXNER-TÓTH ERNŐ egyetemi tanár, Debrecen

A kiadásért felel: Praznovszky Mihály
Műszaki szerkesztő: Ruttkay Helga
Tördelte: Győrei D. László
Készült az ETO-Print Nyomdaipari Kft.-ben
Felelős vezető: Balogh Mihály

HU ISSN 1324 4970

Ára számonként: 175 Ft
Összevont szám: 350 Ft
Előfizetés egy évre: 700 Ft

Terjeszti a Magyar Posta
Előfizethető bármely hírlapkézbetítő postahivatalnál,
a Posta hírlapüzleteiben és a Magyar Posta Rt. Vezérigazgatóság
Ügyfélszolgálati Koordinációs Iroda Hírlap Vevőszolgálatánál
(Budapest 1540, ingyenes zöldszám: 06 80 444 444)
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 119-91102-02102799 pénzforgalmi jelzőszámra
Példányonként megvásárolható
a budapesti Kis Magiszter könyvesboltban (1053 Budapest, Magyar utca 40.)
és az Írók Boltjában (1061 Budapest, Andrássy út 45.), valamint
a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnál
(Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1052 Budapest, Piarista köz 1. félem. 12.)
Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)